SELF-HELP

BY

SAMUEL SMILES, LL. D.

Author

OF

'CHARACTER,' 'THRIFT,' 'DUTY,' &c. &c. &c.

Translated and Adapted

INTO

GUJARÁTI

WITH

THE AUTHOR'S PERMISSION

BY

RAO SAHEB GANPATRÁM ANUPRÁM, TRAWÁDI,

Deputy Educational Inspector, Sorath Pránt.

AHMEDABAD:

Printed at the Ahmedabad United Printing and General Agency Company (Limited) by Ranchhodlal Gungaram.

1888.

Price Rs. 3.

જાત-મહેનત.

અથવા

आप समान बल नहीं, अने मेघ समान जल नहीं.

સદાચરણ, રહેણી અને આગ્રહનાં દૃષ્ટાંતો

સહિત.

કર્તા

સામ્યુઅલ સ્માઇલ્સ, એલ. એલ. ડી.

ભાષાન્તર--કર્તા

રાવસાહેબ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી,

ડેપ્યુટી એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, સોરઠ પ્રાંત.

अमदावादमां

મામાની હવેલી મધ્યે અમદાવાદ યુનાઇટેડ પ્રીન્ટીંગ અને

જનરલ એજન્સી કંપની "લિમિટેડ"ના પ્રેસમાં

રણછોડલાલ ગંગારામે છાપ્યો.

કીમત રૂ ૩—૦—૦

તું પોતાના પંડને, ઠગીશમાં કો દિન;
જાતે નિમક હલાલીથી, ચાલ રાત ને દિન;
એવા સદ્વર્તન થકી, અન્ય માણસની સાથ;
તું સદા ચાલશે સત્યથી, સ્મરણ રાખ એ વાત.—શેક્સપીઅર.

કોઈ જુવાન માણસને મારે સલાહ આપવી હોય, તો હું તેને એમ કહું કે, તારા કરતાં ચઢીઆતાની સોબતમાં તું બેસવા ઉઠવાનો મહાવરો રાખજે. સંસારવ્યવહારમાં એવીજ સોબત રાખવી; પુસ્તકો પણ એવાંજ વાંચવાં; તેથી ઘણો લાભ થશે. સાચી વસ્તુની પ્રશંસા કરતાં શીખ; તેથી તું સુખી થશે. મહાન પુરૂષો શું શું વખાણેછે, તે નજરમાં રાખ. તેઓ મહાન વસ્તુનીજ સ્તુતિ કરેછે; અને નાના મનનાં માણસ નીચ વસ્તુને વખાણેછે, અને અધમ વસ્તુની આરાધના કરેછે,—

ડબ્લ્યુ. એમ. થાકરે.

अर्पण-पत्र.

अंग्रेजी भाषा-ज्ञानना संस्कार रहित

मारां गुर्जर भाइ बेनो,

आ भाषान्तर

आत्मोन्नति

तथा

देशोन्नति

अर्थे

प्रत्येक रुडा कार्यमां

जय वा क्षय

किंवा

देहं पातयामि वा अर्थं साधयामि

एवां उद्योग--आग्रह--उत्साहनां

रुडां नीति--वचनोने तमारा अंतःकरणमां

अंकित करशे

एवी मोटी आशाए, शुद्ध भावे, शुभ इच्छायी, प्रेमपूर्वक

अर्पण करूं छुं.

भाषान्तर-कर्त्ता.

પ્રવેશિક વચન.

લૉર્ડ બેકન તેનાં એક અમર નિબંધમાં સૂત્રના સંક્ષિપ્તપણાથી જણાવે છે કે, 'વાંચનથી માણસમાં પરિપૂર્ણતા આવે છે, લખાણથી તેનામાં બારીકી આવે છે અને વાતચીતથી તે સમયસૂચકતા સંપાદન કરે છે.' વળી તે કહે છે કે, કેટલાંએક પુસ્તકોનો ચાવી ચાવીને કૂચો કરવો અને તેને મગજની હોજરીમાં પચાવવાં, અને કેટલાંએક તો વગર ચાવે ગટ દઈને ઉતારી દેવાથી પણ ચાલશે. વેદાન્તના ગંભીર વચનોમાં બોલીએ તો શિષ્ટ ગ્રંથોનું અવલોકન કરવામાં 'અધ્યયન, મનન અને નિદિધ્યાસન' નો કઠિણ પણ ફળદાયક પરિપાક કરવો આવશ્યનો છે.

પ્રાતઃકાળના પ્રથમ પ્રહરના શાન્ત સમયમાં નિદ્રામાંથી જાગૃત થએલા તાજા મગજને પ્રમાણ-પુસ્તકોના બોધથી ભરપૂર કરવું ઉચિત છે. ગુર્જર પ્રજાની બદલાતી-જતી બાળ-સ્થિતિમાં આ ગ્રંથની એવી રીતે ગણના કરવી ઘટિત છે.

આ સ્તુતિ મૂળ ગ્રંથને માટે છે. ભાષાન્તરને માટે એમ ઉન્મત્ત સાહસ હું નજ કરૂં; કેમકે મારા સમજવામાં છે કે, પુસ્તક પ્રકટ થવાના સ્થળથી દૂર હું પ્રવાસમાં હોવાથી જાણે-અજાણે શબ્દ-જોડણીના, ટાઇપના, મારા પોતાના વિચાર ગ્રંથ-કર્તાના વિચારથી કોષ( )થી જૂદા ન પાડવાના દોષો કદી કદી થયા હશે; તે જ્યારે બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો વખત આવશે, તો તે દૂર કરવામાં આવશે.

આ ભાષાન્તરની મૂળ પ્રેરણા મને કેવી રીતે થઇ, તે મારા સ્મરણમાં રહેવા માટે અને મૂળ ગ્રંથની ખુબી ઉપર સર્વેનું ધ્યાન ખેંચવાને માટે તા. ૧-૯-૮૭ ની મારી જાહેરખબરમાંથી નીચે મુજબ ફકરા દાખલ કરી કંઇએક આપું, તો તે સહન કરવા વિનતિ છે :—

૧. ઑનરેબલ સર. જે. બી. પીલ, કે. સી. એસ. આઇ. જ્યારે કેળવણી ખાતાના વડાની ખુરશીએ બિરાજતા હતા, તે વખત તેમણે મુંબાઇના એજ્યુકેશનલ રેકર્ડમાં રૂ. ૪૦૦ ના ઇનામની એ ગ્રંથના ભાષાન્તર માટે જાહેરખબર આપીને જણાવ્યું કે તેમાં જે પ્રકરણો બહુ કઠણ મ

અને આ દેશને અનુકૂળ પડે નહીં, તેનો તરજૂમો ન કરતાં તે મૂકી દેવાં. એજ કારણસર સુરતની ફૉર્બ્સ—કમિટીએ રૂ. ૨૦૦ નું અને અમદાવાદની ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ રૂ. ૫૦૦ નું ઇનામ છપાવ્યું હતું.

૨. એ પુસ્તક મેં આગળ વાંચ્યું હતું. તે વખતથીજ મને તેના ઉપર મોહ થયો હતો; તેથી એ જાહેરખબરો વાંચતાંજ મેં તેનું ભાષાન્તર કરવા માંડ્યું; અને તે પુસ્તક મને એવું ઉપયોગી લાગ્યું કે કોઇ પણ પ્રકરણ મૂકી દેવાનો હું વિચારજ કરી શક્યો નહીં. એ કામમાં મને ઘણો વખત લાગ્યો; અને ઠરાવેલી મુદત વીતી ગઈ; તોપણ કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે અને ફૉર્બ્સ-કમિટીના પ્રમુખ મે. ડિક્સન સાહેબે મને મુદત વધારી આપવાની મહેરબાની કરી.

૩. ભાષાન્તર તો મેં પૂરૂં કર્યું; પણ મને લાગ્યું કે એ પુસ્તકમાં સ્થળ અને પુરૂષોનાં અસંખ્ય નામ આવેછે, તેની કાંઈક પણ ઓળખ ગૂજરાતી વાંચનારને આપવી જોઇએ. એ કામ જેવું અગત્યનું હતું, તેવુંજ મુશ્કેલ હતું. મેં ઇનામની લાલચ છોડી દીધી; અને એ પુસ્તકને યથાશક્તિ સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ કરવાનો લોભ રાખ્યો. સાધનો અને સંધિઓની તંગીને લીધે તથા વ્યવસાયને લીધે એ કામ આજ સુધી ન બની શક્યું. હવે 'વિશ્વકોષ' આદિ સારાં પુસ્તકોની સહાયતાથી દરેક પૃષ્ટ નીચે 'પાદ-વિવેચન' આપીને તે કામ પૂરૂં કર્યું છે.

૪. જે વખતે ગૂજરાત-શાળાપત્ર અને બીજાં માસિક દ્વારાએ આડિસન તથા જૉન્સનના ગંભીર વિષયોનું ભાષાન્તર કરવાનો હું મહાવરો કરતો હતો, તે અરસામાં મેં 'સેલ્ફ—હેલ્પ' (જાત-મહેનત) નો તરજૂમો કર્યો હતો. વાક્યની રચના અને ભાષાના સૌંદર્યમાં આજ વીશ વર્ષે મને તે સંતોષકારક ન લાગે, એ સ્વાભાવિક છે; તેથી એ બંને બાબતમાં પરિપૂર્ણ ફેરફાર અને સુધારો કરવામાં કાંઈ કસર રાખવામાં આવી નથી; તથાપિ મારે જણાવવું જોઇએ કે '**મીઠી મીઠી વાતો**' નું જે નાનું પુસ્તક માત્ર બાળકોને માટે કેળવણીખાતાની માર્ફત મેં બહાર પાડ્યું છે, તેની સાદી શૈલી આ ગ્રંથમાં નથી. શુદ્ધ સરળતા રાખવાનો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કરતે છતે ભાષામાં વિષયાનુસાર પ્રૌઢતા આવી હોય, તો તાજુબી નહીં.

૫. દેશમાં વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાને માટે,—કદાચ્ સામાન્ય જ્ઞાન આપવાને માટે અને જૂની, બગડેલી, નુકસાનકારક રૂઢી અને રસમો

ઉપર ધિક્કાર ઉપજાવવાને માટે વર્ત્તમાનપત્રો, ચોપાનીઆં, નાટકો તથા વાર્તાઓ ઉપયોગી કહેવાય. પરંતુ પ્રત્યેક સ્ત્રી અને પુરૂષની તેમજ આખા દેશની સ્થિતિ સુધારવાને આવાં પુસ્તકોનું મહત્વ અવર્ણનીય છે. દરેક માણસને અને આખા જનમંડળને પોતાની પતિત દશાનું ભાન કરાવવું, ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચવાને તેમને ઉત્સુક અને સાધનયુક્ત કરવા, એ પરમ કલ્યાણની વાત છે; અને આ પુસ્તકનો એ મહાન ઉદ્દેશ છે; તથાપિ જો તે તેના મહેચ્છ ઉદ્દેશ પ્રમાણે વાંચનારના દિલ ઉપર અસર ન કરે, તો તે મૂળ ગ્રંથનો દોષ ન કાઢતાં, ભાષાન્તરનો દોષ કાઢવો, એમ મારી પ્રાર્થના છે.

જેવી રીતે ડૉ. સ્માઇલ્સે પોતાના દેશના અને ખંડના પુરૂષોનાં સ્વપરાક્રમની હકીકત એકઠી કરીને બહાર પાડી છે, તેવીજ રીતે દરેક દેશે પોતાના મહાપુરૂષોના સ્વાશ્રયની બીના બહાર પાડવી જોઇએ; અને આ પુસ્તક ઉપરથી ઇટલિમાં સીનોર મીકલ લેસોનાએ એતદ્દેશીય દૃષ્ટાંતોથી સાંકળીને પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે; પરંતુ આપણામાં જીવનચરિત્રો લખવાનો આગળથી વહીવટ નથી, તેથી એવો સંગ્રહ કરવાનું સહેલું નથી; અને તે ખાતે મારા મનને અફસોસ રહેછે; પણ નિરૂપાય.

આ પુસ્તક છપાઇને બહાર પડતા પહેલાંજ કન્યાશાળાઓનું કલ્યાણ કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલાં નવાનગરનાં મિસિસ માકલેનંડ આ કામમાં મને મદદ આપવા અપાવવામાં અત્યંત શ્રમ લીધાં છે, તેથી તેમનો તથા આગળથી ગ્રાહક થનાર રાજવંશીઓનો, યૂરોપીઅન તથા દેશી અધિકારીઓનો અને ગૃહસ્થોનો હું ઘણો આભારી થયો છું. તેમનાં મુબારક નામ મારા પોતાના સંતોષને માટે પુસ્તકની પાછળ આપ્યાં છે.

ડૉ. સામ્યુઅલ સ્માઇલ્સે કૃપા કરીને પોતાના તા. ૨૪–૩–૮૮ના પત્રથી આ ભાષાન્તર પ્રકટ કરવાની મને પરવાનગી આપી તેથી આ પ્રસંગે હું તેમનો ઉપકાર માનુંછું.

મુ. સુરત. તા. ૧૦મી
જૂન સન ૧૮૮૮ } ભાષાન્તરકર્ત્તા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ લું.

જાત-મેહનત.

આખા દેશની મેહનત અને તેમાંના દરેક જણની મેહનત વિષે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઉદ્યોગની રણભૂમિના નાયકો.

નવાં નવાં યંત્રો શોધનારા અને નવો માલ બનાવનારા.

ફ્રેડરિક બટગર—કીમિઆ કરવામાં તેની ઠગાઈ, અને તેથી તેને માથે કેવાં કેવાં દુઃખ આવી પડેછે—સાક્સનીમાં નાસી જવું પડેછે—ડ્રેસ્ડનમાં તેને રોકવામાં આવેછે—રાતાં અને ધોળાં વાસણ બનાવવાની હીકમત શોધી કાઢેછે—સાક્સન સરકાર એ કારખાનું ચલાવવાનું કામ માથે લેછે બટગરને કેદી અને ગુલામ તરીકે રાખવામાં આવેછે—તેનો દુઃખ દાયક અંત—સેવર ગામમાં ચીનાઈવાસણનું કારખાનું—અંગ્રેજ કુંભાર જોસાયા વેજવુડ—અંગ્રેજી માટીનાં વાસણની પૂર્વ દશા—વેજવુડનો અપાર ઉદ્યોગ, ચતુરાઈ અને આગ્રહ—તેનો જય—બાર્બેરીનાઈ વાસણ—વેજવુડ એ ઈંગ્લંડની પ્રજાનો કલ્યાણકર્તા—નવનવા ઉદ્યોગ ઉઠાવનારા વીર પુરૂષો. પૃષ્ટ ૧૦૩-૧૪૦.

પ્રકરણ ૪ થું.

અખંડ ઉદ્યોગ તથા આગ્રહ.

સાદા ઉપાયોથી પણ મોટાં મોટાં કામ થાયછે—ઉદ્યોગીનેજ દૈવ ફળેછે—ધીરજ એજ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ—ન્યૂટન તથા કેપ્લર—મહાપુરૂષોની મહેનત—પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરવાથી પૌરૂષ (પોરસ) પ્રાપ્ત થાયછે—સ્મરણ શક્તિને કેળવવા બાબત સર રૉબર્ટ પીલની વાત—મહાવરાથી સૌ સહેલું થાયછે—ધીરજની જરૂર—ઉત્સાહ—સિડ્નિ સ્મિથ—બૂક પંડિત—વર્ડ્ઝવર્થ પ્રેસ આશા એ આગતનો અંકુર છે-ધર્મોપદેશક કારી-યંગ પંડિતની વાત-પક્ષી ગુણવર્ણન વેત્તા ઑડુબૉનની વાત-મિ. કર્લાઈલની તથા ફ્રેંચ રાજ્યચક્ર ઉથલ પાથલ વિષેના તેના હસ્ત લિખિત ગ્રંથની વાત—વૉટ તથા સ્ટીવન્સનનો આગ્રહ—નિનેવેહ નગરના આરસપહાણનો શોધ કરવામાં રૉલિન્સન તથા લેયર્ડનો આગ્રહ—કૉંટ ડ બફૉંની વિદ્યાર્થી અવસ્થા—તેનો નિરંતરાય સતત્ શ્રમ—સર વૉલ્ટર સ્કૉટનો આગ્રહ—જાન બ્રિટન—લાઉડન—સામ્યુઅલ ડ્રુ—જોઝફ હ્યૂમ. પૃષ્ટ ૧૪૧-૧૭૯.

પ્રકરણ ૫ મું.

સૃષ્ટિ-જન્ય પદાર્થોનાં શાસ્ત્રો પાછળ સતત્ ઉદ્યોગ. તેમાં સાધનોની સહાયતા અને સંધિઓ સાચવવા વિષે.

મોટાં કામ કંઈ અનાયાસે સહજમાં થતાં નથી—ન્યૂટનના શોધો-યંગ પંડિત-બુદ્ધિપૂર્વક અવલોકન કરવાની ટેવ—ગાલિલીઓ—બ્રાઉન, વૉટ

તથા બ્રુનેલના શોધ અકસ્માત્ યોગે થયા છે—નાની નાની વસ્તુઓમાંથી કેવું જ્ઞાન મળેછે?—આપોલોનીઅસ પરગીઅસ અને કૉનિક સેક્શન્સ—ફ્રાંક્લિન તથા ગાલ્વાની— વરાળ બળનો શોધ—સંધિઓ આવે, તેને સુધારવા; અને ન આવે તો આણવા—મહાન કારીગરોનાં સાદાં અને ઢંગ વગરનાં ઓજારો—બ્લૅક તથા સ્ટોનને ભણવાને શું તક મળતી? તેમજ સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટને શું સંધિ મળતો?—પ્રીસ્ટલી પંડિત-સર હંફ્રી ડેવી —ફારાડે-ડેવી તથા કોલરીજ—કૂવિઅેઇ—ડૉલ્ટનનો ઉદ્યોગ—વખતને કામમાં લેનારાઓના દાખલા—ડાગેસો અને બેન્થામ—મેલાંક-થન અને બાક્સ્ટર—જે નવુ જોવામાં આવે. તેની નોંધ લેવી—નોંધ કરનારા મહાપુરૂષો-પંડિત પાઇ સ્મિથ—જૉન હંટર; નાની નાની બાબતોનો તે કેવી ધીરજથી અભ્યાસ કરતો—તેના મહાન શ્રમો—ફ્રેન્ચ વૈદ્ય આંબ્રોઝ પારે—હાર્વે—જેનર— સર ચાર્લ્સ બેલ—પંડિત માર્શલ હૉલ-સર ઉવિલિ-અમ હર્શલ- ભૂસ્તર શાસ્ત્રી ઉવિલિઅમ સ્મિથ; તેનો શોધ; તેના ભૂસ્તર શોધનો નકશો-હ્યુ મિલર; તેની અવલોકન શક્તિ-જૉન બ્રાઉન અને રૉબર્ટ ડિક, ભૂસ્તર શાસ્ત્રીઓ-સર રૉડરિક મર્ચિસન; એનો ઉદ્યોગ અને વિદ્વતા. પૃષ્ટ ૧૮૦-૨૩૩.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

કળા કૌશલ્યના કારીગરો.

હુનર હાંસલ કરવામાં મહેનતથી કેટલું થાયછે, તે ઉપર સર જોશુઆ રેઇનૉલ્ડ્ઝના વિચાર-મહાન કળાધરો ગરીબ ઘરમાંથી પેદા થયા છે—જે ખરા કારીગરો છે, તે દ્રવ્યના હેતુથી કામ કરતા નથી—દ્રવ્ય વિષે માઇકલ આંજેલોના વિચાર-માઇકલ આંઝેલો તથા ટિશિઅનનું ધૈર્ય તથા મહેનત-ઉવેસ્ટની બહુ વહેલી વાહવા થવાથી તેને નુકસાન થયું, તે વિષે—રિચર્ડ ઉવિલ્સન અને ઝ્યુકારેલી—સર જોશુઆ રેઇનૉલ્ડ્ઝ, બ્લેઇક, બર્ડ, ગેઇન્સબરો અને હોગાર્થ કળાધરોની બાળ કારીગરી—હોગાર્થની તિવ્ર અવલોકન શક્તિ-બાંક્સ અને મલરેડી—ક્લૉડ લૉરેઇન અને ટર્નર; તેમનો અથાક ઉદ્યોગ—પેરીઅર તથા જાક કાલો; તેમની રોમ યાત્રા—કાલોની કાળા લોકો સાથે મુલાકાત-બેનવેન્યુટો ચેલિની, એ સોની તથા સંગીત શાસ્ત્રી હતો; અેટાઇ મેળવવાને તેનો લોભ—પર્સિઅસના પૂતળાનો તેણે ઢાળો પાડ્યો, તે વિષે—નિકલસ પૂસાં, એ મહેનતુ વિદ્યાર્થી અને મહેનતુ કારીગર હતો-ડ્યુકેસ્નૉ-નિકલસ પૂસાંની કીર્તિ-અેરી ... તેની દુઃખ અને વિજય—જૉન ફ્લૅક્સમન; તેનો વિવાહ

બુદ્ધિ અને આગ્રહ—તેની બહાદુર સ્ત્રી, તેમની રોમ યાત્રા—ફ્રાન્સિસ ચાંટ્રી; એનો ઉદ્યોગ તથા ઉત્સાહ—ડેવિડ ઉવિલ્કી તથા ઉવિલિઅમ એટી, અડગ ઉદ્યોગી પુરૂષો હતા—કારીગરોને માથે કેવાં દુઃખ પડેછે?—માર્ટિન પ્યુગિન-સ્કૉટકીર્તિસ્તંભનો નકશો કરનાર જૉર્જ કેમ્પ-જાન ગિબ્સન, રૉબર્ટ થૉર્બર્ન, નોલ પેટન-લૂહાર જેમ્સ શાર્પલ્સ કેવો કળાધર નીવડ્યો; તેનું સ્વહસ્તજીવનચરિત્ર-સંગીત શાસ્ત્રીઓનો ઉદ્યોગ-હાંડલ, હેઇડન, બીથોવન, બાક, મેઅરબીઅર-આર્ન પંડિત-સ્વશિક્ષિત સંગીત શાસ્ત્રી ઉવિલિઅમ જાકસન. પૃષ્ટ ૨૭૪-૩૦૮.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઉદ્યોગ અને અમીરાત.

અમીર વર્ગમાં કારીગર વર્ગનું સમ્મેલન થાયછે—જૂનાં ખાનદાન કુટુંબોનો લય; બોહન, મૉર્ટીમર અને પ્લાંટાજનેટ કુટુંબો—અમીર વર્ગની અર્વાચીન ઉત્પત્તિ—વેપારીઓ તથા શાહુકારોએ અમીરાતો ઉભી કરી છે—લોઢાના ખીલા બનાવનાર રિચર્ડ ફૉલી, તે ફૉલી ખાનદાનીનો સ્થાપનાર-નૉર્મનબી અમીરાતના મૂળ પુરૂષ ઉવિલિઅમ ફિપ્સની સાહસિક કારકીર્દિ; દરિઆમાં ગલત થઇ ગએલી દોલતનો શોધ—લાન્સડાઉન અમીરાતનો સ્થાપનાર સર ઉવિલિઅમ પેટી—બેલ્પર અમીરાતનો મૂળ પુરૂષ જેડેડિઆ સ્ટ્રટ-ઉવિલિઅમ અને એડવર્ડ સ્ટ્રટ—નૌકા અને ભૂમિ સૈન્યના અમીરો-વકીલોએ સ્થાપેલી અમીરાતો—લૉર્ડ ટેટર્ડન અને કામ્બેલ-લૉર્ડ એલ્ડ, તેને માથે પ્રથમ આવેલાં દુઃખ અને તેનો છેવટ વિજય—બારન લાંગડેલ-આગ્રહનાં ફળ. પૃષ્ટ ૩૦૯-૩૪૦.

પ્રકરણ ૮ મું.

હિમ્મત અને હોંસ.

ટ્યુટૉનિક જાતના લોકોમાં જુસ્સો એ મૂળ ખાસીઅત છે મજબૂત ચાલનો પાયો કેવી રીતે ચણવો—દૃઢ સંકલ્પ—સમાધ્યરથ ધ્યાન-કામ કરવામાં હિમ્મત—હ્યૂ મિલર તથા ફ્રૉવેલ બક્સ્ટનનાં વચન—ઇચ્છા બળ અને તેની આપ મુખ્તારી—લામ્નેઇનાં વચન—સુવારો—નેપોલિઅન; તેનો કીર્તિ લોભ-ઉવેલિંગ્ટન; સ્વધર્મ ઉપર તેની પ્રીતિ-કામ કરવામાં શિતાબી—હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકોએ બતાવેલો જુસ્સો—ઉવૉરન હે-

સ્ટિંગ્સ—સર ચાર્લ્સ નેપિઅર; એક હિંદુસ્તાનવાસી તરવારના પટા ખેલ-નાર સાથે તેનો મળાપ-હિંદુસ્તાનમાં બલવો-લારેન્સ બાંધઓ-નિકોલ્સન-દિલ્હીનો ઘેરો-કપ્તાન હૉડસન—ધર્મોપદેશકોની મહેનત—એશિઆખંડમાં ફ્રાન્સિસ ઝેવિઅેરનો ધર્મોપદેશ-જૉન ઉવિલિઅમ્સ-ધર્મોપદેશક પ્રવાસી પંડિત લિવિંગ્સ્ટન-જૉન હાવર્ડ-જોનાસ હાન્વે; તેનું જીવન ચરિત્ર-ગ્રાન્વિલ શાર્પની પારમાર્થિક મહેનત-ઈંગ્લંડમાં ગુલામોની ગણના-શાર્પના પ્રયત્નનું પરિણામ—કલાર્કસનનો શ્રમ—ફૉવેલ બક્સ્ટન; તેનો દૃઢ સંકલ્પ અને કામ કરવાનો જુસ્સો—ગુલામગીરીનું નિકંદન થવું. પૃષ્ઠ ૩૪૧-૪૦૩.

પ્રકરણ ૯ મું.

કામના સચોટ કરવાવાળા

અથવા

સંસાર વ્યવહારના વીર પુરૂષો વિષે.

ધંધાદું માણસ એટલે શું? તે કેવો હોય? એ વિષે હાઝિલટની વ્યાખ્યા-તેમાં મુખ્ય કયા કયા ગુણ જોઇએ—બુદ્ધિમાન માણસો, પણ કામ કરવામાં મહેનતુ હોયછે—શેકસ્પીઅર, ચૉસર સ્પેન્સર, મિલ્ટન, ન્યૂટન, કાઉપર, ઉવર્ડ-સ્વર્થ, સ્કૉટ, રીકાર્ડો, ગ્રોટ, જે. એસ. મિલ-કામ પાર મૂકવાને મહેનત તથા ખંતની જરૂર છે-લૉર્ડ મેલ્બોર્નની શીખામણ-વિપત્તિની શાળા એ હિત શાળા છે—ન્યાયમાં નિપુણતા મેળવવાને શું શું જોઇએ—ઉદ્યોગી બાંધ કામ કરનાર-મહેનત કરવાથી કેવી રૂડી અસર થાયછે-અંકગણિત ઉપર તિરસ્કાર રાખવાનાં ફળ—'દુનિઆં છેજ એવી', 'એમાં ક્યાં ધનસા-ફનું ઠેકાણું છે' એવા પોકાર કરનારા ઉપર જોન્સન પંડિતના વિચાર-ઉવૉ-શિંગ્ટન ઇર્વિંગના વિચાર-કામકાજમાં વ્યવહારોપયોગી ગુણોની આવ-શ્યકતા— બારીકીની આવશ્યકતા—ચાર્લ્સ જેમ્સ ફૉક્સ—કામના કરવાની પદ્ધતિ—રિચર્ડ સેસિલ અને ડી ઉવિટ; કામ ઉકેલવામાં તેમની ઝડપ-વખતની કીમત—સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટની શીખામણ—શિતાબી—વખતને કરકસરથી વાપરવા વિષે—સમયપાલકતા—દૃઢતા—ફરજ—કામના કરવૈઆ તરીકે નેપોલિઅન તથા ઉવેલિંગ્ટન-ઝીણી ઝીણી બાબતો ઉપર નેપોલિ-અનનું લક્ષ—નેપોલિઅનનો પત્ર વ્યવહાર—ઉવેલિંગ્ટનની કામ કરવાની શક્તિ—દ્વીપકલ્પિક લડાઈઓમાં ઉવેલિંગ્ટનનું ઘૂમવું—'નીતી સદાએ રૂડી-

રીતી—વેપાર રોજગારથી સદ્વર્તનની કસોટી થાય છે—છળ કપટથી મળેલી દોલત—ડેવિડ બાર્કલે નમુનો લેવા લાયક કામનો કરવૈયા. પૃષ્ઠ ૪૦૪-૪૪૭.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

નાણું.

સુમાર્ગે વાપર્યું ક્યારે કહેવાય અને કુમાર્ગે વાપર્યું ક્યારે કહેવાય?

પૈસા ખરે માર્ગે વાપરવો, એ ડહાપણની નિશાની છે—મનને વશ રાખવા-ના ફાયદા—પોતે પોતાની ખુશીથી માથે નાખેલા વ્યસનરૂપી કર—સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય, તો કરકસર અવશ્યની છે—ઉડાઉ માણસોની દીન દશા—કરકસર એક અગત્યનો, સાર્વજનિક ઉપયોગનો વિષય છે—રિચર્ડ કાબ્ડન તથા જૉન બ્રાઈટની શીખામણ—ઉડાઉ માણસનું દાસત્વ—કામ કરનાર માણસો સ્વતંત્રતા મેળવી શકે છે—ફ્રાન્સિસ હૉર્નરને તેના બાપે દીધેલો બોધ—રૉબર્ટ બર્ન્સ—આવક કરતાં ખર્ચ કમી રાખવો—બેકનનાં નીતિવચન—ખાલી ખર્ચ કરનારા—કરજદાર થવા વિષે—હેડનનાં કરજ—ફીસ્ટર—કરજ વિષે જૉન્સન પંડિતના વિચાર—જૉન લૉક—કરજ વિષે ડ્યુક ઑફ વેલિંગટનના વિચાર—વૉશિંગટન—અર્લ સેંટ વિન્સેંટ; તેણે મોકલેલી હુંડી પાછી ફરી—ઘણો ખર્ચ રાખીને રહેવા વિષે જોઝફ હ્યૂમના વિચાર—મોટામાં અને ખરચાળમાં ખપવાનો લોભ—હિંદુસ્તાનના લશ્કરી અમલદારો ઉપર નેપિઅરનો વટહુકમ—લાલચની સામા બાથ ભીડવા વિષે—હ્યૂ મિલરની વાત—રહેણી ઉચ્ચ પ્રતિની રાખવાની જરૂર વિષે—પૈસા કેમ મેળવાય છે, તે વિષે અને કરકસરની કહેવતો—ટૉમસ રાઇટ અને ગુન્હેગારોને ઠેકાણે લાવવા વિષે—એકલો પૈસા મેળવવા પાછળજ મંડવા વિષે—જૉન ફૉસ્ટર—દ્રવ્યથી કંઈ ગુણની કીમત થતી નથી—બધી જાતના પ્રમાણિકપણાનાં ધંધામાં આબરૂ રહેલીજ જાણવી—દોલતની સત્તા લોકો હદથી બહાર ગણે છે—જોઝફ બ્રૉથર્ટન—ખરી આબરૂ અને ઇજ્જત—લૉર્ડ કૉલિંગ્વુડ. પૃષ્ઠ ૪૪૮-૪૮૯.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જાત-કેળવણી વિષે અથવા પોતે પોતાના પંડને સુધારવા વિષે
તથા
એ કાર્યની સિદ્ધિમાં કેવાં કેવાં સુખ દુઃખ આવી પડે છે, તે વિષે.

જાત કેળવણી વિષે સર વૉલ્ટર સ્કૉટ તથા સર બેન્જામિન. બ્રોડીન

વિચાર—આર્નલ્ડ પંડિતનો જુસ્સો—અંગ કસરત કરવી પડે, એવું કામ કરવાથી શરીર આરોગ્ય રહેછે—માલ્થસની પોતાના દીકરાને શીખામણ—અંગ આરોગ્યતાની આવશ્યકતા— હૉડસન—ઘોડેસવારોની પલટણવાળો હૉડસન—કૅનિંગ પંડિત—પૂર્વાવસ્થામાં મહેનત—ઓજારો વાપરતાં શીખવાની કેળવણી—મોટા પુરૂષોની આરોગ્યતા—સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટની તાલીમબાજ કસરતો—બારો, કુલર, ક્લાર્ક—શ્રમ સર્વને જીતેછે—ચાટર્ટન, ફર્ગ્યુસન, સ્ટોન તથા હ્યુના વચન—સુરસ્તે કરેલી મહેનત—સર જોશુઆ રેઈનૉલ્ડ્ઝ, ફૉવેલ બકસ્ટન, રૅાસ પંડિત, ફ્રાન્સિસ હૉર્નર, લૉયૉલા, અને લૉર્ડ સેંટ લેનાડર્સના વિચારો—પરિપૂર્ણતા, બારીકી, દૃઢ સંકલ્પ અને શિતાબી— ધીરજથી મહેનત કરવાનાં ફળ—મહેનત બચાવવાની ક્રિયાઓમાં 'ગોખણ'થી થતા ગેરફાયદા અને ઘણી જૂદી જૂદી ચોપડીઓ વાંચવાથી થતાં નુકસાન—જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ—ચોપડીઓ વાંચવાથી વિદ્યા આવે ખરી; પણ જ્ઞાનને તથા અનુભવને સારે માર્ગે વાપર્યાં હોય, તો ડહાપણ દેખાઇ આવેછે—સ્વતંત્રતાની મોટી સનદ—'માગ્ના ચાર્ટા' મેળવનારાં માણસ—બ્રિંડલી, સ્ટીવન્સન, હંટર અને બીજાઓ પોથી-પંડિત નહતા, તથાપિ મહાન પુરૂષો હતા—સ્વમાન—જીન પૉલ રીશ્ટર—જ્ઞાન એ અભ્યુદયનો એક ઉપાય છે—જ્ઞાનની કીમતના હલકા વિચાર—બેકન અને સાઉધીના વિચાર—હાસ્યજનક વિદ્યા વિષયો ઉપર ડગ્લાસ જેરોલ્ડના વિચાર—મોજ શોખ અને ભોગ વિલાસમાં બેહદ પ્રીતિ રાખવાનાં નુકસાન—બેન્જામિન કૉન્સ્ટંટ; તેના ઉમદા વિચાર અને અધમ રહેણી—થીએરી; એનું ઉત્કૃષ્ટ સદ્વર્તન—કોલરિજ અને સાઉધી—કોલરિજ વિષે રૉબર્ટ નિકલના વિચાર—આગ્રહ વિષે ચાર્લ્સ જેમ્સ ફૉક્સના વિચાર—ઠોકરો ખાવાથી ડહાપણ અને કૌવત આવેછે—હંટર, રૅાસિનિ, ડેવી, મેંડલસોહન—વિઘ્ન અને વિપત્તિના ફાયદા—ખાઈ પીને અંતથી મંડ્યા રહેવા ઉપર લિંડહર્સ્ટ, ડાલાંબેર, કારિસિમી, રેઈનૉલ્ડ્ઝ અને હેન્રી ક્લેના વિચાર—પ્રમાણિકપણું છતે દરિદ્રતા ઉપર કરનના વિચાર—અડચણો સાથે યુદ્ધ: અલેકઝાંડર મરે, ઉવિલિઅમ ચેમ્બર્સ અને કૉબેટ—ફ્રેંચ સલાટ વિદ્યા પાઠક થયો—જાત મહેનતથીજ કેળવણી પામનાર સર સામ્યુઅલ રૅામિલી—જૉન લેઇડનનો આગ્રહ—વિદ્યા ગુરૂ લી; ભાષાપંડિત તરીકે એનો આગ્રહ અને જ્ઞાન—ઉ-

નરાવસ્થામાં અભ્યાસ કરનારા; સ્પેલ્મન, ફ્રાંકિલન, ડ્રાઈડન, સ્કૉટ, ઑ-ફ્રાચીઓ, આર્નલ્ડ અને બીજા—નામાંકિત નરો બાલ્યાવસ્થામાં મૂર્ખ હતા; સેનાપતિ ગ્રાંટ, સ્ટોન ઉવૉલ જાક્સન, જૉન હાવર્ડ, ડેવી અને બી-જા—એક મૂર્ખની વાત—વિજયનો આધાર આગ્રહ ઉપર રહેલો છે. પૃષ્ઠ ૪૮૭-૫૫૬.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દાખલા અને દૃષ્ટાંતથી કેવી અસર થાયછે? મનમાં કેવો નમુનો રાખીને ચાલવું જોઇએ?

દૃષ્ટાંત એ સમર્થ શિક્ષક છે—આચરણની અસર—માબાપનો દાખલો-સઘળાં કામોને ઉત્તરોત્તર પરિણામોની હાર લાગેલી હોયછે—કોબ્ડન ઉપર ડિઝ્રાએલીનું ભાષણ—બાબેજનાં વચન—માણસને માથે કેટલી જવાબ-દારી રહેલી છે—દરેક માણસની સારી ચાલ બીજાઓના સારા દાખલા-થી બનેછે—કહેવા કરતાં કરવું ભલું—મિસિસ ચિત્રહોમ—ધર્મપંડિત ગગ્રી અને જૉન પાઉંડર્સ—સદાચારના સારા નમુના—મોટા માણસોની સોબત રાખવી—મહાન પુરૂષો સાથે વ્યવહાર રાખવા વિષે ફ્રાન્સિસ હૉ-ર્નરના વિચાર—માર્કિવસ ઑફ લાન્સડાઉન અને માલ્સહેર્બ—ફૉવેલ બકસ્ટન તથા ર્ગની કુટુંબ—જૉન સ્ટર્લિંગની અસર કરવાની શક્તિ—હુન-ર, કળાના બુદ્ધિમાન પંડિતોની બીજા માણસો ઉપર અસર—શૂરાપૂરાના દાખલાથી બીકણ બાયલાને બહાદુરીનો પાનો ચઢેછે—સદ્વર્તનના ઉંચા નમુના જીવનચરિત્રો વાંચવાથી ઘડાય, એજ જીવન ચરિત્રોનો મોટો ફાયદો—જીવનચરિત્રો વાંચવાથી વાંચનારની જીંદગી ઉપર કેવી અસર થાયછે—રૉમિલી, ફ્રાંક્લિન, હ્યુ, આલ્ફીએરી, લૉયૉલા, ઉલ્ફ, હૉર્નર, રેઈ-નૉલ્ડઝ—ઉત્સાહથી કામ કરવાના દાખલા—આર્નલ્ડ પંડિતની બીજાઓ ઉપર અસર—સર જૉન સિંકલેરનું જીવનચરિત્ર. પૃષ્ઠ ૫૫૭-૫૯૨.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સદ્વર્તન.

સજ્જન કોને કહેવો? ખરો ગૃહસ્થ તે કોણ?

સદ્વર્તન એ માણસની ખરી દોલત છે—ફ્રાન્સિસ હૉર્નરની વર્તણુક—

ફ્રાંક્લિન—સદ્વર્તન એ એક શક્તિ છે-સદ્વર્તનનાં ઊંચાં લક્ષણ—લૉર્ડ અર્સ્કિનના સદાચરણના નિયમો—જીંદગીનું ઊંચું ધોરણ પકડવું જોઇએ—સાચવટ-બીજાના સદ્વર્તન ઉપર વેલિંગ્ટનનો અભિપ્રાય-જેવા દેખાઓ, તેવા થાઓ—કામકાજમાં સાચવટ અને પ્રમાણિકપણું-ટેવની મહતા—ટેવોનો સમુદાય તે સદ્વર્તન— ઉગતી વયમાં ટેવનાં મૂળ બાઝેછે-બાઇબલ વાસિ રૉબર્ટસનનાં વચન-રીતભાત અને રહેણી કરણી—સભ્યતા અને સૌજન્ય—આબરનેથીની વાત-ખરો વિવેક—મોટા દિલના અમીર કેમ અમુક કુળ કે જાતમાંજ પેદા થાયછે, એમ નથી-વિલિઅમ અને ચાર્લ્સ ગ્રાંટ તે 'ચીરીબલ ભાઇઓ'—સજ્જન કોને કહેવો—લૉર્ડ એડવર્ડ ફિટઝ જેરલ્ડ—આબરૂ, સાચવટ અને પ્રમાણિકપણું-સજ્જન લાંચ રૂશ્વતથી અળગો રહેછે-હાર્ન્વે, વેલિંગ્ટન, વેલ્સ્લી, અને સર ચાર્લ્સ નેપિઅરની વાતો-પૈસે ટકે ફકીર હોય, પણ જીવના અમીર અને દિલના દોલા-એક અમીરી દિલનો ગામડીઓ—ડીલ ગામના ખારવાઓનો સમુદ્રમાં સહાસિકઝંપાપાત—ઑસ્ટ્રિઆના સહેનશાહની તથા બે અંગ્રેજ મજુરોની વાત—સજ્જનનો વિજય સાચવટ ઉપરજ રહેલો છે—શૂરત્વ અને સુકુમારપણું—હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સત્પુરૂષો-ઉટ્રામ, હેન્રી લૉરેન્સ, લૉર્ડ ક્લાઇડ-આગ્રાના અંગ્રેજ સિપાઇઓ-બર્કન હેડ આગબોટનું ભાગવું—સજ્જન પુરૂષ પોતાને મળેલી સત્તાનો કેવો ઉપયોગ કરેછે, તે ઉપરથી તેનું સૌજન્ય જણાયછે—સર રાલ્ફ આબરક્રૉમ્બી—સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેઇકના સદાચરણ વિષે ફુલરનાં વચન. પૃષ્ઠ ૫૯૬-૬૩૩.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

'આ પુસ્તક લખવાનું મૂળ કારણ શી રીતે નીપજ્યું, તે ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે.

પરસ્પર શીખવા-શીખવવાને કેટલાએક જુવાન માણસો ઇંગ્લંડની ઉત્તરમાં એક શહેરમાં સાંજે ભેગા થતા હતા; તેમણે પંદરેક વરસ ઉપર મને એક ભાષણ આપવાને વિનતિ કરી. મૂળ હકીકત નીચે લખી છે.

ઘણીજ ગરીબ હાલતના બે ત્રણ જુવાનીઆઓએ ભેગા થઇને નક્કી કર્યું કે, આપણે રોજ શિઆળાની સાંજે મળીને એક બીજાના સુધારાને માટે ભણવું તથા ભણાવવું. એમનામાંનો એક જણ એક નાના ઘરમાં રહેતો હતો; તેના એક ઓરડામાં તેમણે પ્રથમ મળવા માંડ્યું; પણ બીજા માણસો એમના વર્ગમાં શામેલ થવા માંડ્યા, તેથી થોડા વખતમાં એ જગા તો બહુ નાની પડવા માંડી. ઉનાળાની મોસમ આવી, ત્યારે તેઓ ઘરની બહાર વાડી હતી, તેમાં બેઠક જમાવવા લાગ્યા. તે વાડીમાં લાકડાંના પાટીઆંની એક નાની સરખી બંગલી બનાવી હતી; તેમાં શિક્ષકો બેસતા; અને બગીચામાં જે વિદ્યાર્થીઓ ખુલ્લી હવામાં મળતા, તેમને તેઓ દાખલા મંડાવતા, અને સાંજના પાઠ લેતા. જે દિવસ ચોખ્ખો, વાદળાં વગરનો હોય, તે દહાડે પેલા જુવાનો છેક રાત પડતાં સુધી, તે બંગલાની આસપાસ મધમાખીના પૂડાની પેઠે ગણગણાટ કરી મૂકતા; તેવામાં ભોગજોગે જો એકાદ ઝાપટું પડ્યું, તો તે બાપડાના હિસાબ પાણીમાં તણાઇ જતા; અને તેમને નાઉમેદ થઇને ઘેર જવું પડતું.

હવે શિઆળાની મોસમ બેઠી; અને રાતે ટાઢ પડવા માંડી; એવી વખતે, તેમણે ટાઢમાંથી બચવાને માટે શું કરવું? આટલી મુદ્દતમાં તો તેમની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઇ કે, સાધારણ ઘરના ઓરડામાં તો તેમનો સમાસ થાયજ નહીં. આ વર્ગના ઘણાખરા માણસો તો રોજ કામે જતા અને મજુરીના પૈસા દર હપ્તે લાવતા; તેથી તેમની ગુંજાશ નહીં, છતાં તેમણે એક મોટો ઓરડો ભાડે લેવાની હિમ્મત ધરી; તપાસ કરતાં, તેમને જણાયું કે, એક મોટો જૂનો જીર્ણ ઓરડો, જેમાં આગળ હગોકના દર્દીઓને રાખવામાં આવતા હતા, તે ખાલી છે. એ ઘરમાં હજુ કોઇ રહેવાજ ગયું નહતું; કારણ કે લોકોના મનમાં એવો ત્રાસ પેસી ગયો હ-

તો કે, જાણે એ ઘરને હજુ કૉલેરા વળગી રહ્યો છે, એમ તેઓ ધારતા. પણ આ જુવાનો એક બીજાને સુધારવાના દૃઢ ઠરાવથી એકઠા થતા. તેઓ પાછા ન હઠતાં એ મરકીવાળા ઘરનું ભાડું ઠરાવીને તે કીરાએ રાખ્યું; તેમાં દીવા કરી દીધા; થોડીએક પાટલીઓ મૂકી દીધી; એક મેજ પણ આણીને મૂક્યું; અને રાતનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો. એ સ્થળ તો પછી રોજ રાત્રે ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહનું થાનક થઇ પડ્યું. શિક્ષણીયનું કામ તો પૂરૂં પાંશરૂં ક્યાંથીજ હોય? તોપણ તેઓ જે કરતા તે પૂર્ણ ભાવથી કરતા. જેમને કંઇ થોડું ઘણું આવડતું, તેઓ તેમનાથી કમઆવડતવાળાને ભણાવતા; પોતે પોતાની જાતે સુધરતા અને બીજાને સુધારતા; અને ગમે તે પ્રકારે પણ, બીજાઓના આગળ પોતાનો રૂડો દાખલો મૂકતા. એ પ્રમાણે આ જુવાન માણસો,—તેમાં વળી કેટલાએક તો પુખ્ત ઉમરના મરદો પણ હતા, તેઓ—પોતાની જાતે તેમજ બીજાઓને વાંચતાં લખતાં, અંકગણિત તથા ભૂગોળ; વળી ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર અને કેટલીએક અર્વાચીન ભાષાઓ શીખવા તથા શીખવવા મંડ્યા.

આશરે સોએક માણસોનો જમાવ થવા લાગ્યો; પછી તેમને ભાષણો સાંભળવાની તૃષ્ણા થઇ; અને આ સમયે હું તેમનાં કામકાજથી વાકિફગાર થયો. એમનામાંથી કેટલાએક માણસો મારી પાસે આવીને નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યા કે, અમે આટલું કામ કર્યું છે; અને હાલ ફલાણું કામ કરીએ છીએ; અને હવે આપ મહેરબાની કરીને અમને કંઇક પ્રસ્તાવિક ભાષણ આપો. તેમણે આપ-બળે મહેનત કરીને સુધરવાનો જે આગ્રહ બતાવ્યો, તે ખરેખરો સ્તુતિપાત્ર હતો; અને તેની અસર મને થયા વિના રહી નહીં. જાહેર સભાઓમાં ભાષણો આપવાથી કંઇ ઝાઝું ફળ થતું નથી, એમ હું સારી પેઠે સમજતો હતો; તોપણ મેં વિચાર્યું કે, મનના ખરા ઉમળકાથી અને પ્રમાણિકપણાથી ઉત્તેજનના જે બે બોલ કહેવામાં આવશે, તેની કંઇક પણ સારી અસર થશેજ થશે. આવા ઉદ્દેશથી મેં કેટલીએક વાર તેમની સભામાં ભાષણો આપ્યાં. બીજાં માણસોએ કેવાં કેવાં કામ કર્યાં હતાં, તેના દાખલા આપીને તેમને સમજાવ્યું કે, તમારામાંનો દરેક માણસ, જો ચાહે તો, થોડેઘણે દરજ્જે એવાંજ કામ કરી શકે; વળી તેમને મેં કહ્યું કે, હવે પછીની તમારી બધી જીંદગીના સુખ અને કલ્યાણનો આધાર તમારા પોતપોતાના ઉપર રહેલો છે; તે

કારણસર તમારે તમારી જાતને ખંત રાખીને કેળવવી જોઇએ; તમારે પોતાને સારી વરઝશ આપીને ઉત્તમ ટેવો પાડવી જોઇએ; અને તમારે તમારા મનને કબજામાં રાખીને ચાલવું જોઇએ; વળી, એ બધાને માથે માણસ જાતના સદ્વર્તનની સઘળી ખુબી અને બધો મહીમા પોતાના ધર્મ ઉપર રહેલો છે; તો તમારે દરેક જણે પોત પોતાની ફરજ સાચવટથી અને પ્રમાણિકપણાથી બજાવવી જોઇએ.

આ ઉપદેશમાં કંઇ પણ નવું ન હતું; કે નવા વિચાર કંઇ બતાવ્યા ન હતા; સુલેમાનની કહેવતો જેટલીજ આ શીખામણ પણ કંઇ કાળની જૂની હતી; અને સૌ લોકોના પણ જાણવામાં હોવીજ જોઇએ. એ પ્રમાણે, મારૂં બોલવું જૂના વિચારોનું પુનરાવર્તન છતાં, એ જુવાનીઆઓએ તેનો સારો સતકાર કર્યો. તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં આગળ વધતા ચાલ્યા; ઉત્સાહ અને દૃઢ મનથી મહેનત કરવા લાગ્યા; અને મોટી ઉમરના થતા તેઓ દુનિઆંમાં જૂદે જૂદે ધંધે લાગ્યા. તેમાંના ઘણાખરા હાલ મોટી મોટી વિશ્વાસુ અને ઉપયોગી જગાઓ ઉપર છે. ઉપરની હકીકત બન્યા પછી કેટલેક વરસે એક જુવાન માણસ લોઢું ગાળવાના કારખાનામાંથી બારોબાર મારે ઘેર સાંજે મને મળવાને આવ્યો; તે ઉપરથી મને આ વાત પાછી યાદ આવી. તેણે મને કહ્યું કે, મારે હાલ કારખાનું છે; તેમાં હું મજુરો અને કારીગરો રાખીને કામ લઊંછું; અને હાલ હું સુખી સ્થિતિમાં છું. આપે ઘણાં વરસ ઉપર મારા આગળ અને મારા સહવગીઓના આગળ ખરા દિલથી જે શીખામણનાં ભાષણો આપ્યાં હતાં, તે આજ પણ હું ઉપકારના ઉભરાથી સંભારૂંછું; અને આપે ઉપદેશ આપ્યા પ્રમાણે મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીને હું ચાલ્યો છું અને ચાલુંછું, તથીજ મને કેટલેક દરજ્જે સુખ સમૃદ્ધિનો મોટો લાભ થયો છે.

આ પ્રમાણે બનવાથી 'જાત-મહેનત'ના વિષય ઉપર મારૂં ધ્યાન વધારે ખેંચાયું; અને તેમાં મને રસ પડવા માંડ્યો; તેથી મેં આ જુવાન માણસો આગળ જે ભાષણો આપ્યાં હતાં, તેમાં હું ઉમેરો કરતો ગયો; અને કામકાજ કરી પરવાર્યા પછી, મારી નવરાશની વેળામાં સાંજે હું જે વાંચતો, અથવા જે મારા જોવામાં આવતું, અથવા સંસારનો મને જે અનુભવ થતો, તેમાંથી એ વિષયને જે જે લાગુ પડતું હોય, એમ મને લાગતું, તે બધું હું તેમાં ઉમેરવા લાગ્યો. મારાં મૂળનાં ભાષણોમાં

એબોર્ડીનશાયર જ્યોર્જ સ્ટીવન્સનનું દૃષ્ટાંત મેં મોખરે મૂક્યું હતું. એ પુરૂષના જીવન—ચરિત્રમાં પ્રથમથી જે રસ રહ્યો હતો; તેથી તેમજ તેની જીંદગી અને વર્તણુકનો ચિતાર આપવાને મારી પાસે ખાસ સાધન હતાં અને મને બીજી ઘણી જોગવાઈ હતી; તેથી ફુરસદે તેમાં વધારો કરી કરીને, છેવટ જતાં મેં તેનું જીવન—ચરિત્ર છપાવ્યું. આ ગ્રંથ પણ એવાજ ઉદ્દેશથી રચ્યો છે; કારણકે બંનેના ફણગા એકજ બીજમાંથી ફૂટ્યા છે. આ પુસ્તકમાં જે દૃષ્ટાંતિક ચિતાર આપવામાં આવ્યા છે, તે બહુજ ટુંકામાં પતવી દીધા છે. પૂરી તસ્વીર ન ચીતરતાં, માત્ર મુખ—દર્શનજ કરાવ્યાં છે; અને ઘણાએક દાખલાઓમાં તો માત્ર કંઈ જાણવા જેવી, છક થઈ જવાય એવી બાબતનીજ ફકત નોંધ લીધી છે. જેમ એક પ્રજાની તવારીખમાં જે મોટી લખવા જેવી વાતો હોય, તેટલીજ માત્ર થોડા ફકરામાં બતાવી દેવામાં આવેછે; તેવીજ રીતે આ ઠેકાણે પણ પ્રત્યેક મહા પુરૂષની જીંદગીમાં જે તેને જેબ આપનારી વાત હોય, જેથી તેની જીંદગીને રોશની મળે; તેવીજ માત્ર રસદાર અને તેજદાર વાતો દાખલ કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તક હવે ગમે તેવું નીવડે; પણ એમાં ઉદ્યોગ, આગ્રહ અને સ્વ-સુધારણાનો જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે તેનાં દૃષ્ટાંતોથી ઉપયોગી, સુબોધકારક અને સર્વત્ર રસિક લાગશે, એવી આશાથી હું આ ગ્રંથને વાંચનારના હાથમાં મૂકુંછું.

મુ. લંડન. સેપ્ટેમ્બર. સન ૧૮૫૯.

નવી આવૃત્તિ માટે પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકને અત્રે તેમજ પરદેશમાં ઘણા ભાવથી સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; તેની આ સુધારેલી આવૃત્તિ છે. અમેરિકામાં આ પુસ્તક જૂદા જૂદા કદમાં છપાઈ ગયું છે. ડચ્ચ અને ફ્રેંચ ભાષામાં એના તરજુમો છપાઈને બહાર પડી ચુક્યો છે. ડેનિશ તથા જર્મન ભાષામાં એનું ભાષાન્તર પ્રકટ થવાની તૈયારી છે. આ પુસ્તકમાં જૂદાં જૂદાં માણસોની જીંદગી અને રહેણીનાં તરેહ તરેહનાં દૃષ્ટાંતો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે; અને બીજા માણસોને આ સંસારમાં જે સંકટ સહન કરવાં પડ્યાં છે; જે વિપત્તિઓ વેઠવી પડી છે; અને તકલીફોમાં મારી મારીને

તેમણે જે પરાક્રમ કર્યાં છે; તેમાં સર્વને થોડો યા ઘણો રસ લાગેછે; એ એ કારણોને લીધેજ આ ગ્રંથ અનેક દેશના વાંચનારાઓને ચિત્તાકર્ષક થઈ પડ્યો છે. આ ગ્રંથ કટકે કટકે ગૂંથવામાં આવ્યો છે. એ વાત બીજાઓના કરતાં મારા સમજવામાં વધારે છે, પણ તેનું કારણ એટલુંજ છેકે, પ્રથમજ એ પુસ્તકરૂપે તૈયાર ન કરતાં જૂદે જૂદે વખતે ભાષણના આકારમાં લખેલું હતું; વળી, ઘણાં વરસ સુધીમાં જે જે નોંધો લેવામાં આવી હતી, તેને તેજ મુખ્યત્વે કરીને ગોઠવીને પુસ્તકના આકારમાં બહાર પાડી છે. પહેલાં તો માત્ર જુવાન માણસોના આગળ આ વિષયો વાંચી સંભળાવવા. એટલોજ હેતુ હતો; છપાવવાનો વિચારજ ન હતો. આ આવૃત્તિ છપાવવાનો મને લાગ મળવાથી મેં કેટલુંએક, વધારે પડતું લખેલું હતું, તે કાઢી નાખ્યું છે; અને તેને ઠેકાણે બીજાં નાના પ્રકારનાં નવાં દૃષ્ટાંતો દાખલ કર્યાં છે; તે સૌને રસિક લાગશે, એમ આશા છે.

એક રીતે જોવા જતાં, આ પુસ્તકનું નામ કંઈ સારા શુકનમાં પડ્યું હોય, એમ લાગતું નથી; અને હવે, નામ પડી ગયા પછી બદલાય પણ નહીં. એ નામ ઉપરથીજ કેટલાએક પોતાના મન સાથે એમજ નક્કી કરી બેઠા કે, એમાં તો સ્વાર્થનીજ સ્તુતિ હશે; જાત—મેહેનત એટલે જાતનાંજ વખાણ ગાયાં હશે, અને સ્વાર્થને ઉંચે ચઢાવ્યો હશે; પણ વાસ્તવિક જોવા જઇએ તો તેમાં એથી ઉલટીજ વાત છે; સ્વાર્થની સ્તુતિ ન કરતાં પરમાર્થનાંજ ગીત છે; ગમે તેમ હો, પણ મારા મનમાં તો મેં એમજ કરવા ધાર્યું હતું; પછી હોય તે ખરૂં. બેશક, આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એ છેકે, જુવાન વાંચનારાઓને ખંત રાખીને ખરે રસ્તે ચલાવવા,—પોતાના મનની ધારેલી મુરાદો હાંસલ કરવામાં, મેહેનત કરવામાં કે કષ્ટ વેઠવામાં કે મનને વશ રાખવામાં કંઈ મણા ન રાખે, તેવા તેમને બનાવવા,—બીજા માણસોની મેહેનત અને મદદ ઉપર આધાર રાખવાના કરતાં પોતાના પુરૂષ—પ્રયત્ન ઉપરજ ઇતબાર રાખવાની ટેવ પાડવી. આ પ્રમાણેનો મૂળ હેતુ હતો; તોપણ વિદ્વજ્જન અને શાસ્ત્રીય વિષયોના પંડિતોના, કારીગરો, નવીન શોધ કરનારા, કેળવણીના મહાન આચાર્યો, પરદુઃખ ભંજક પુરૂષો, ધર્માચાર્યો અને મહાન કામો કરવામાં પ્રાણ ત્યાગ કરનાર મહાત્માઓનાં દૃષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, આત્માવલંબન એટલે પોતે પોતાના પંડને આશ્રય આપવો, એનું અર્થ-ગાંભિર્ય જેટલું

તો પોતાના શ્રમ–જાતીઓને સહાય આપવી એમજ પરિણામ નીકળશે.

વળી, આ પુસ્તક સંબંધી એક બીજો વાંધો લેવામાં આવ્યો છે; તે એ કે, જે માણસો આપ—બળથી પોતાના કામમાં પાર પડ્યા છે, તેવાઓના દાખલા એમાં વધારે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, પણ જેઓ પ્રયત્ન કરતા છતાં પાછા પડ્યા છે, તેમનાં સંખ્યાબંધ નામ છતાં, તે દાખલ કરવામાં આવ્યાં નથી. કેટલાએક એવો સવાલ કરેછે કે, વિજયી પુરૂષોનાં વૃત્તાંત લખવાં, ત્યારે નિષ્ફળ પ્રયત્નોની નોંધ શામાટે ન લેવી? હું કબૂલ કરૂંછું કે અફળ ગએલા ઉદ્યોગની નોંધ ન લેવાનું કારણ નથી; પણ આ પુસ્તકમાં તેમ કરવા જતાં, જુવાન વાંચનારનું મન પાછું હઠી જાય; તેઓ નિરાશ થઈ જાય; અને તેમાંથી કંઈ બોધ કે ઉપદેશ મળવાનો નહીં. તથાપિ આ ગ્રંથ વાંચવાથી માલમ પડશે કે, પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાથી પણ પ્રયત્ન કરનારને લાભ થાયછે. ખરા કામ કરનારને નિષ્ફળતાથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની કસરત મળેછે; ફરી ફરી મહેનત કરવાને તેનું મન ઉશ્કેરાયછે; તે પોતાના પુષ્કળ બળથી બધી શકિતઓને જાગૃત કરેછે; અને તે જાત—કેળવણીમાં, આત્મ—નિગ્રહમાં, અને જ્ઞાન તથા ડહાપણની કેળવણીમાં આગળ વધતો જાયછે. નિષ્ફળ પ્રયત્નો આવી દૃષ્ટિથી નીહાળવામાં આવે, અને ધીટ આગ્રહથી નિષ્ફળ પ્રયત્નોને સફળ કરવામાં આવે, તો તે નિષ્ફળતા સદા રસભરી અને બોધકારકજ છે; અને તે વાત અમે ઘણાં દૃષ્ટાંતોથી આગળ જતે સિદ્ધ કરી આપી છે.

કેવળ નિષ્ફળ મહેનત ઉપરજ આપણે નજર કરીએ, તો કદાચ્ આપણી આખર અવસ્થામાં આપણને કંઇક દિલાસો મળે ખરો; પણ એવી વાતો જુવાન માણસોના મ્હોં આગળ સંસાર–સાગરમાં પડતા પહેલાં મોખરેજ મૂકી દેવી, એ અમને સંશયયુક્ત લાગેછે. ફળાણું કામ કેવી રીતે કર્યું હોય, તો તે નહીં થાય, એ વાત તો તરતજ સહેલથી સમજાઇ જાયછે. એ કંઇ શીખવવું પડતું નથી; તેમજ એ શીખવામાં કંઇ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી; મનને કોઇ લાલચોની સામા વશ રાખવાનો ખપ પડતો નથી; એ ખાતે કંઇ ઉદ્યોગ મચાવવો પડતો નથી; ધીરજ, આગ્રહ કે વિચારને તસ્દી પડતી નથી. વળી, જે સેનાપતિ લડાઇમાં હારજ ખાયા કરેછે; જે એંજીનીઅરનાં એંજીન ફાટીને ચૂરેચૂરા થઇ જાયછે; નકશામાં જે બાંધકામ અને ઇમારતોના બેડોળ ઘાટજ દેખાયછે; જે ચિતારો ચિત્રને બદલે ચાંદાંજ પાડ્યા કરેછે; જે શોધક પોતાના ધારેલા

સંચાને બનાવી શકતો નથી; અને જે શાહુકારનું નામ દેવાળીઆની ટીપમાં નોંધાયા વિના રહેતું નથી; એવાં માણસો વિષે વાંચનાર જાણવાની દરકાર રાખતો નથી. એ વાત ખરી છે કે કામ કરનાર સારામાં સારો માણસ હોય, અને કામ પણ સારામાં સારૂં હોય; છતાં, તે પાર ન પડે. પણ તેથી તે માણસો કંઇ નિષ્ફળ જવાને માટે મહેનત નહોતા કરતા; અથવા પોતે પાછા પડ્યા, તે કંઇ પોતે પરાક્રમ કર્યું, એમ નહોતા સમજતા; તેઓ તો ફતેહ મેળવવાનેજ મહેનત કરતા; છતાં, તેમાં નિષ્ફળ જતા, તો તે એક મોટું દુઃખજ માનતા. કોઇ ભૂંડા કામમાં ફતેહ મેળવવી, એ તો મોટી બદનામી છે; તેના કરતાં રૂડા કામમાંથી નિષ્ફળ જવું, એ વધારે માન ભરેલી વાત છે. બેશક, એ તો ખરૂંજ કે, સારા કામમાં પાછા પડવાના કરતાં તે પાર પાડવું, એ વધારે સારૂં છે. પણ કોઇ પણ કામમાં તેનું પરિણામ કેવું આવેછે, તે ઉપર લક્ષ રાખવાના કરતાં તે કામનો ઉદ્દેશ જોવો જોઇએ; તે કરવામાં જે મહેનત કરવી પડે, ધીરજ રાખવી પડે, હિમ્મતથી મંડ્યા રેહેવું પડે, અને જે પ્રયત્નથી એવાં પાત્ર અને રૂડાં કામો પાછળ લાગ્યા રહેવું પડે; તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી ઘટેછેઃ—કહ્યું છે કે,

વિજય-પરાજય વિષય તો, નથી આપણે હાથ;
પામર પ્રાણી માનવી, થવું વિજયને પાત્ર.

આ પુસ્તકનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે, આ જૂના કાળના, જૂની ઢબના પણ લાભકારક ધડા ફરી ફરી ઠસાવવા;-કેમકે એવો ઉપદેશ જેટલી વાર કરીએ, તેટલો ઓછો છે. જુવાન માણસોએ સુખ ભોગવવું હોય, તો તેમણે મહેનત કરવી; ખંત રાખીને ઉદ્યોગ કર્યા વગર કંઇ ખરે ખરૂં રૂડું, શોભા અપાવે એવું કામ થતું નથી; વિદ્યાર્થીએ અડચણોથી હારી ન બેસવું; પણ ધીરજ રાખીને આગ્રહ કરી કરીને તે ઉપર જીત મેળવવી; અને સૌને માંથે શિરોમણી વાત તો એ છે કે, તેણે પોતાનું સદ્વર્તન જેમ શ્રેષ્ટ થાય તેમ કરવું; કારણ કે, અનુપમ સદાચરણ વિના મન શક્તિ કે બુદ્ધિ નિર્માલ્ય છે અને દુનિઆંમાં ફાવ્યા એ ન ફાવ્યા જેવું જાણવું. એવી મતલબથી આ ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે, તથાપિ જો એ પ્રકારનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ રીતે, દાખલા દલીલોથી હું સમજાવી શક્યો ન હોઉં, તો મારા ઉદ્દેશમાં હું નિષ્ફળ ગયો, એમજ સમજવું.

લંડન, ઈ. સન ૧૮૬૯. * * *

जात-महेनत.

अथवा

"आप समान बल नहीं अने मेघ समान जल नहीं."

પ્રકરણ ૧ લું.

આખા દેશની મહેનત અને તેમાંના દરેક જણની મહેનત વિષે વિચાર.

કોઈપણ દેશનું જે સારૂં નરસું બોલાય, તે તે દેશના માણસોનું સારૂં નરસું સમજવું.—જે. એસ. મિલ.[1]

સુંદર કાયદા અને સારાં ધોરણોથી રાચવાનું નથી. માણસો માલ વાળાં જોઇએ. માણસમાં મીઠું હોય, તો તે મર્દ જાણવો.—બી. ડિઝ્રાએલી.[2]

જેઓ આપબળથી મહેનત કર્યા કરેછે, તેમને પરમેશ્વર સહાય કરે છે, એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. 'ચાકરી કરે, તે ભાખરી પામે' એ એક નાની સરખી કહેવત છે; પણ તેમાં માણસ જાતના હજારો વરસના અનુભવનો સાર સમાએલો છે. આપબળનો જુસ્સો, એજ માણસનું ખરૂં જીવન જાણવું. સ્વાશ્રય એજ તેના જીવનનો સબરસ જાણવો. કોઈ દેશના ઘણા જણમાં જો એ ચમકારો હોય, તો એ સદ્‌ગુણ આખા દેશના સામર્થ્યની જીવન-દોરી જાણવી. 'પારકી આશ તે સદા નિરાશ.' બીજાની મદદ લઇને કામ કરવાથી આપણે નમાલા થઇ જઇએ છીએ; પણ જો જાત મહેનતથી આપણે આપણું કામ કરીશું, તો આપણામાં કામ કરવાની ઉલટ વધતી જશે. એમ ધારો કે સરકાર કોઈ એક માણસનું કે આખી પ્રજાનું રૂડું કરવાની મતલબથી, તે માણસને કે પ્રજાને મદદ કરવા મંડેછે. હવે, સરકારનો હેતુ ગમે તેવો સારો છે, તોપણ તેની મ-

---

૧. જાન સ્ટુઅર્ટ મિલ, ઇંગ્લંડનો મહા પંડિત, પ્રસિદ્ધ અર્થ શાસ્ત્રી, તત્વજ્ઞાની અને ગ્રંથકર્તા. જન્મ. ઇસવી સન ૧૮૦૬. મરણ. ૧૮૭૩.

૨. બેન્જામિન ડિઝ્રાએલી, લાર્ડ બીકન્સફીલ્ડ, રાણીનો સ્વર્ગવાસી દીવાન. રાજકીય પુરૂષ, ગાથા-કર્તા અને કવિ. જન્મ. ૧૮૦૫; મરણ. ૧૮૮૧.

દદનું પરિણામ એવું નીવડશે, કે જાતમહેનતથી કામ પાર પાડવાની ઉ-લટ તે માણસમાંથી કિંવા બધી પ્રજામાંથી કમી થશે, અને જે ફળ મે-ળવવાને સરકારે મદદ આપી હશે, તે ફળ તેમને એટલું બધું મોંઘુ, વહાલું કે કીમતી પણ લાગશે નહીં; કેમકે જાતે પરસેવો ઉતારીને પકવ્યું નથી, પણ પારકાની મહેનતથી મળી ગયું છે. ગમે તે દેશ તર્ફ આપણે નજર માંડીને જોઇશું, તો આપણને માલમ પડી આવશે, કે જે દેશના માણસોને અઘટિત મદદ મળેછે, અથવા જ્યાં સરકારી અમલનો અતિશય દોર ચાલી રહેલો છે, તે દેશનાં માણસો બિચારાં લાચાર બની ગએલાં અને પરવશ ગુલામ જેવાં થઈ ગએલાં જણાશે. **'જેવા બીજની રોપણી, તે-વા ફળની કાપણી.'**

ઉત્તમ જાતના કાયદા ઘડવાથી અને ધોરણો બાંધવાથી કાંઈ પણ માણસને ખરેખરી દિલભર મદદ મળી શકતી નથી. એવા કાયદા અને ધોરણોથી કદાચ ઘણો લાભ થઈ થઇને થાય, તો માત્ર એટલોજ થાય કે તે માણસને તેની પોતાની સ્થિતિ સુધારવી હોય અથવા પોતાના બળે તૈયાર થઇને, ખીલી નીકળીને બહાર પડવું હોય, તેમાં તેને બહારના બંધન નડતાં હોય, તેમાંથી તે છૂટો થઈ શકે. પણ સૃષ્ટિમાં પરાપૂર્વથી માણસો એવું માનતા આવ્યા છે કે સારા ધારા અને સારાં ધોરણ હોય, તોજ આપણું કલ્યાણ થાય, અને આપણને સુખ મળે. આપણી ચાલ ગમે તેવી હોય, તેથી કંઈ આપણું પાકે નહીં. એવા વિચારો દુનિઆમાં ચાલ-વાથી સરકારના કાયદા જન-સુખમાં વધારો કરનાર જોરાવર સાધન છે, એવું ગણીને તેના બેહદ તારીફ કરવામાં આવેછે. મુંબાઇ, અમદાવાદ કે સૂરત જેવા શહેરમાં બે વરસે કે પાંચ વરસે શહેર-સુધારાની સભાના સ-ભાસદો માટે ચૂંટણી કરવાનો એક દિવસ આવ્યો. તે વખતે ગમે તે એક ગૃહસ્થને માટે આપણે મત લખી આપ્યો; એટલે આખા શહેરની વસ્તિ-ના પ્રમાણમાં લાખમે કે દશ લાખમે ભાગે આપણે મત આપ્યો. એ મત આપણે ગમે તેવી શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને કેવળ પવિત્ર વિચારથી લખી આપ્યો, તોપણ તેવા મતથી તે શહેરના આપણા હરકોઈ જાતિભાઇને શો નફો-નુકસાન? તેની રીતભાતમાં કે ચાલચલણમાં એથી કાંઈ ફેર પડશે? હવે, દિવસે દિવસે લોકોના સમજવામાં આવતું જાયછે કે સર-કારસત્તા કંઈ પ્રત્યક્ષ ફળદાયક નથી; માત્ર પરોક્ષ રીતે ગુણકારક છે. તે

બહુધા રક્ષણકર્તા છે. તે આપણી જીંદગી, આપણી સ્વતંત્રતા અને આપણી મિલ્કત જાળવેછે. જો સરકારસત્તા દાનાઈથી ચલાવવામાં આવે તો આપણે જાતમજુરીથી કે બુદ્ધિબળથી જે પેદા કરીએ, તેનાં ફળ નિરાંતથી, હેઠે જીવે, થોડે ખરચે, આપણાથી ભોગવાય. માત્ર એટલુંજ કામ કાયદાથી થઈ શકેછે; પણ આળસુ માણસને ઉદ્યોગી કરવાને કોઈ કાયદો કામ આવતો નથી; તેમજ કોઇ આદમી ઉડાઉ હોય, તેને ડાહ્યો અથવા લાંબી નજરવાળો કરીને તેનું ઉડાઉપણું અટકાવવાને કાયદામાં કામણ નથી; તેમજ વ્યસની માણસનું વ્યસન છોડાવવાને સરકારી સત્તા અશક્ત છે. એવા સુધારા તો જ્યારે માણસ પંડેજ પોતાના મન ઉપર લે, ત્યારે થઈ શકે. સરકાર પાસેથી મોટા મોટા હક મેળવવાથી, એ સુધારા નીપજતા નથી. દરેક માણસ જો કુટેવ છોડે અને સુટેવ પકડે, પોતાનું મન વશ રાખતાં શીખે, નીતિથી અને કરકસરથી ચાલે, અને જાતે મહેનત કરીને એ સુધારા કરવા ધારે, તો તે થાયજ થાય.

'જેવી રૈયત તેવું રાજ્ય.' આપણે તપાસીને જોઇશું, તો ઘણુંકરીને માલમ પડશે કે જેવી દેશની દોલત અને તેનાં માણસોની હાલચાલ, તેવી તેના રાજ્યની રહેણી અને રિદ્ધિસિદ્ધિ જાણવી. જો રાજ્યવર્ગ ભ્રષ્ટ અને બખળ હોય, અને પ્રજા પ્રૌઢ વિચારની સુધરેલી હોય, તો રાજ્યકર્તાએ સુધરીને પ્રજાને અનુકુળ ચાલવુંજ પડશે; પણ તેથી ઉલટી વાત હોય, એટલે રૈયતમાં કંઈ રામ ન હોય, તે નિર્માલ અને નષ્ટ થઈ ગઈ હોય, તો રાજા ગમે તેવો સારો, સુધરેલો અને શ્રેષ્ટ વિચારનો હશે, તો પણ તે બગડ્યા વિના રહેવાનો નથી. ગમે તેવી ઉંચા નીચી અને ખાડાખડબાવાળી જમીનમાં પાણી રેડવામાં આવે, તો તે એક સરખું પથરાઇને સપાટ થઈ રહેશે, કેમકે તેનો મૂળ સ્વભાવ એવો છે; તેજ પ્રમાણે કોઈ પણ દેશના લોકની જેવી એકંદર ચાલ હશે, તેવી તે દેશની રાજ્યસ્થિતિ અને રાજ્યનીતિ નીવડશે. આપણામાં કહેવત છે કે, **'તેજીને ઈશારત અને ગધેડાને ડીકું'** તે પ્રમાણે જે માણસો મોટા મનના, બુદ્ધિવાળા અને જ્ઞાની હશે, તેમના ઉપર તો તેમને ઘટે તેવીજ ઉમદા રાજ્યસત્તા હોય, અને જે પ્રજા અધમ અને અજ્ઞાન થઈ ગઈ છે, તેમના ઉપર તેમને જોઇએ તેવોજ રાજ્યદંડ ચાલે. ખરેખર, આ સિદ્ધાંત અનુભવસિદ્ધ સમજવો કે, કોઇ પણ દેશના રાજ્યની તુલના કરવી હોય અ-

થવા તેની સત્તાનું માપ બાંધવું હોય, તો તે દેશના કાયદાનાં ધોરણ જોવાના કરતાં ત્યાંના માણસોની ચાલચલગતનું નિરીક્ષણ કરવાથી થશે; કારણ કે આખી પ્રજાની હાલતનું માપ તેમાંના દરેક માણસની હાલતનો એકંદર સમુદાય છે; અને એક દેશનાં દરેક સ્ત્રી, પુરૂષ અને છોકરાં જેવાં સુધર્યાં હશે, તે પ્રમાણે આખા દેશની પ્રજાનો સામુદાયિક સુધારો જાણવો.

જે દેશની પ્રજા આળસુ, સ્વાર્થી અને દુરાચરણી હોયછે, તે દેશની પાયમાલી સમજવી; પણ જો તે દેશનો દરેક માણસ ઉદ્યોગી, દમદાર અને સાચવટવાળો હોય, તો તે પ્રજા આબાદ થયા વિના અને આગળ વધ્યા વિના રહેતી નથી. આપણા દેશમાં ફેલાણું મોટું દુઃખ છે, બાળલગ્નની બેડીમાં ઘણાં બાળકોની જીંદગી ધૂળધાણી થઈ જાયછે, વિધવા–પુનર્વિવાહ પ્રતિષેધથી રાંડીરાંડ સ્ત્રીઓને અતોલ કષ્ટ વેઠવું પડેછે, ઊંચી જ્ઞાતિમાં પ્રજા ક્ષિણ થતી જાયછે, કન્યાની અછત થાયછે, અનીતિ અને દુરાચરણ વધેછે, વગેરે અનેક તરેહનાં દુઃખોમાં આપણો દેશ ડૂબ્યોછે, એવો ઘણો પોકાર આપણે ચોગરદમથી સાંભળીએ છીએ; પણ જો આપણે ઝીણી નજરથી ઊંડો વિચાર કરીશું તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે, કે એ તમામ આફતોના ફણગા આપણી પોતાનીજ પતીત જીંદગીમાંથી ફુટેલા છે. આપણે ભેગા થઇને કદાચ સરકારની સહાયતા માગીશું અને કાયદારૂપી શસ્ત્રવડે એ ફણગા ઘસીને જડમૂળથી વાઢી નાખવાને મહેનત કરીશું, તોપણ તે આપણો પ્રયત્ન ફોકટ જશે. જ્યાંસુધી આપણે આપણી રીતભાત અને હાલચાલ મૂળમાંથી સુધારીશું નહીં, ત્યાંલગી ઉપર ઉપરની વાઢકાપથી એ નાશકારક વેલા જવાના નથી, પણ કોઈ નવનવે રૂપે, કલમ કરેલાં ઝાડ જેમ વધારે જોરથી ફૂટેછે અને ફાલેછે, તેમ તે જુવાનીના જોરથી બીજા આકારમાં ફૂલશે અને ફળશે. જો ઉપરનો વિચાર ખરો હોય, તો તે ઉપરથી આપણે એટલોજ સાર ખેંચવાનો છે, કે કોઇ પણ દેશની પ્રજાના પ્રત્યેક માણસને તેને મનગમતી મહેનત કરવા દેવી, તેને સ્વતંત્રતાથી કામ કરવા દેવું, તેમ કરીને તે સુધરતો જાય અને તે ઊંચી સ્થિતિએ ચઢતો જાય, એમ થવામાં તેને સહાય કરવી અને તેને ઉત્તેજન આપવું.—એજ અમે તો મોટામાં મોટું દેશાભિમાન અને એનેજ અમેતો ઊંચામાં ઊંચી પરોપકારબુદ્ધિનું ચિન્હ ગણીએ છીએ; બાકી, કાયદાઓનો ફેરફાર કર્યા કરવાથીજ અને ધારાઓ થાપવા ઉથાપવાથીજ કંઇ ખરેખરો મોટો લાભ થાય, એમ અમે તો માનતા નથી.

હરકોઈ માણસ પોતે પોતાની રહેણી કેવી રીતે રાખેછે, પોતે પોતાનું મન કેવું વશ રાખીને પોતાનો કારભાર ચલાવેછે, એ ઉપરજ જ્યારે ખરેખર બધી વાતનો આધાર રહેલોછે, ત્યારે પછી જે દેશમાં તે રહેતો હોય, તેની રાજ્યસત્તા તેના ઉપર શી અસર કરેછે, તેની તપાસ કરવાની થોડીકજ જરૂર છે. એક જુલમી રાજાના તાબામાં રહેવું, એ એક મહા દુઃખ છે; પણ જે માણસ અજ્ઞાનના અંધકારમાં અથડાતો હોય, સ્વાર્થ અને દુર્ગુણના દરિઆમાં ડબકાં ખાતો હોય, તે વળી અતિ ઘણો દુઃખી અને દરિદ્રી જાણવો. એવા માણસો પોતાના પાપી મનના ગુલામ બની જાયછે. તેમને માટે સારા કાયદા ઘડો કે તેમના ઉપરથી અમલદારોની ફેર બદલી કરો, તેથી તેમને કંઈ લાભ થતો નથી. પ્રજા સ્વાતંત્ર્યનો ખરો આધાર સરકારસત્તા ઉપર રહેલો છે, એ ધારણા મહા વિનાશકારી છે; અને એ નુકસાનકારક વિચાર જનસમૂહમાં જ્યાં લગી જીવતો રહેશે, ત્યાંલગી ગમે તેટલા ફેરફાર કરવાથી,—રાજાઓ, અમલદારો કે કાયદાઓ ફેરવવાથી,—તે ફેરફાર કરવામાં ગમે તેટલો જાન માલનો ખર્ચ અને ખુવારી કરવાથી,—કોઈ પણ જાતનો સ્થાયી લાભ મળવાનો નથી. હાથચાલાકીના જાદુઇ ખેલમાં રાત્રે પડદા ઉપર સહજ વારમાં જેમ હજારો નવનવા દેખાવ નજરે પડેછે, પણ તે માત્ર આભાસ રૂપ—છાયા રૂપજ છે, સંગીન અને ખરેખરૂં કંઈ નથી, તેવીજ રીતે પતિત પ્રજાના નબળા અને નાકોવત મન ઉપર રાજ્યધોરણોનાં રૂપાંતરથી કાંઈ અસર થતી નથી. સ્વતંત્રતાનો સંગીન પાયો પ્રત્યેક મનુષ્યની વર્તણૂંક ઉપર ચણાવો જોઇએ; કારણકે જનમંડળની વર્તણૂંક ઉપરજ તે દેશની સુખ સમૃદ્ધિ અને વૃદ્ધિનો ટકાવ રહેછે. જાન સ્ટુઅર્ટ મિલ સત્ય કહેછે કે, જ્યાં લગી દરેક પુરૂષમાં ખરૂં પુરૂષત્વ રહેલું છે,–પોતે પોતાની ખાસ રહેણી અને રીતભાત યથાસ્થિત જાળવેછે અને પાળેછે, ત્યાંસુધી જુલમગાર રાજાના જુલમી દોરમાં તે કદી પૂરેપૂરો દબાઈ મરવાનો નથી. પણ જે કારણથી તેનું પુરૂષત્વ લય પામે, જે સબબથી તેની ખાસીએત નાબુદ થઇ જાય, તેનેજ જુલમી રાજા જાણવો; તેજ તેની માણસાઇનો, તેની મર્દાઇનો અને તેની સ્વતંત્રતાનો લૂટનાર જાણવો.

આપણો દેશ કેમ આબાદ થાય? આપણે શું કરીએ, તો લોકો સુધરે! એ સંબંધમાં ખોટી ખોટી કલ્પનાઓ અને જૂના જૂના તરંગો ઉ-

ત્પન્ન થયા કરેછે. કેટલાએક કહેછેકે, 'ભાઈ, કંઈ રામ રાજ્ય થાવુંછે? તે વખત તો વાઘ અને બકરી એક ઓવારે પાણી પીતાં.' વળી, બીજા કેટલાએક એમ કહેછે કે, 'પંચ ત્યાં પરમેશ્વર. ન્યાતનું પંચ, શાહુકારોનું મહાજન, એ દેશની જૂની રીતોથી કેવો નિર્મળ ન્યાય મળતો! ખર્ચ બેસે નહીં, અથડામણ પડે નહીં, તરકટ નભે નહીં, અને વરસનાં વરસ વીતે નહીં.' વળી કેટલાએક, કાયદા અને ધારણોની જરૂર બતાવીને, મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પારાશર વગેરે આપણા જૂના ઋષિઓની સ્મૃતિઓનાં વખાણના વાજાં વગાડવા મંડી જાયછે. એવા જૂદા જૂદા તરંગો દોડાવવાથી શું વળ્યું? હવે રામચંદ્રજીની વાટ જોવાથી કંઈ ઉદ્ધાર થાય નહિ. તેવા રાજા થાય, તો તેમને ઓળખીને, તેમની આજ્ઞાનુસાર ચાલવાવાળા ક્યાં છે? વળી, એ વિચાર આપણે અંગિકાર કરીએ, તો તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ થવાનો, કે એવા વિચાર કરનાર માણસોને એવો રાજા જોઈએછે કે તે તેમને માટે બધુંજ કર્યા કરે, અને લોકો તો બેઠા બેઠા ખાયા કરે. એમ ધારો કે એ મત પ્રમાણે એક દેશમાં રાજ્ય ચલાવવામાં આવે, તો છેવટે તે દેશના તમામ લોકોના સ્વતંત્ર વિચારોનો નાશ થઈ જવાનો, તેમનામાંથી સ્વતંત્રતાથી વિચાર કરવાની શક્તિ નિર્મૂળ થઈ જવાની, અને તેઓ પરિણામે ગમે તેવા ભુંડા કે જુલમી રાજાના ગુલામ થઈને રહેવાના. યુરોપના લોકો તેજસ્વી સત્તાથી અંજાઈને સીઝર[1]ના નામનો પોકાર કરે, અથવા આપણા લોકો ભોજ વિક્રમ કે શિવાજીને સંભારીને નીસાસા મૂકે, તેથી શું ફળ? એ તો એક અધમ જાતની નરપૂજા સમજવી. જેમ માણસો સોના રૂપાના ખણખણાટથી મોહિત થઈને એક ધનાઢ્ય શાહુકારને વળગતા જાયછે, તેવીજ રીતે સમશેરસત્તાથી કે પરાક્રમના અખંડિત તેજથી ઝાંખા અને નબળા પડી જઈને, તેઓ તેવા પુરૂષના દાસ થઈ રહેછે. એ બંને કૃતિ એક જાતની મૂર્તિપૂજા છે. એ નામર્દાઈ નુકસાનકારક છે. પ્રજામાં સ્વાશ્રયનાં, અંગબળનાં, જાત-મહેનતનાં બીજ રોપાવાં જોઈએ. આ વાત જો લોકો સંપૂર્ણ રીતે સમજે અને તે પ્રમાણે દરેક જણ ચાલે, તો

---

૧. કાયસ જૂલિઅસ સીઝર, જન્મ, ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ ઈ. સ. પૂ. ૪૪ માં મરાયો. મહા પ્રતાપી રોમન. તવારીખ લખનાર તરીકે, વક્તા તરીકે, ગણિત શાસ્ત્રી તરીકે, યોધા તરીકે અને રાજ્યદ્વારી પુરૂષ તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે.

જે જૂના અને જૂઠા વિચારો ખૂણેખોચરે ભરાઈ રહ્યા હશે, તે નીકળી જશે. એ બે વિચારો એક બીજાના પ્રતિસ્પર્દ્ધિ છે; આપ બળ અને રાજ્ય બળ, એ વિચારોમાં પહેલો નવો અને બીજો જૂનો વિચાર છે. વિકટર હ્યૂગો[1]ના શબ્દોમાં બોલીએ, તો 'કલમ અને સમશેર'નું દ્વંદ્વ યુદ્ધ ચાલેછે; તેમાં કલમના સપાટામાં સમશેર સમાઈ જશે.

પંચ હો કે પ્રજાસત્તાક મંડળીઓ હો, રાજ્યસભામાં કાયદા ઘડાઓ કે જૂની સ્મૃતિઓ વંચાઓ, ગમે તેમ થાઓ, પણ એ ઉપર ભરોસો રાખવો, એ પણ એક મિથ્યા વહેમ છે. આયર્લંડમાં હુનર અને કળાકૌશલ્યનું પહેલું પ્રદર્શન જ્યારે બંધ થયું, ત્યારે તેના એક ખરેખરા હિતેચ્છુ દેશાભિમાની નરે[2] કહ્યું, તે આ ઠેકાણે લખી લેવા જેવું છે. 'ખરેખરૂં કહુંછું કે જ્યારે જ્યારે 'સ્વતંત્રતા' એ શબ્દ મારે કાને પડ્યો હશે, ત્યારે ત્યારે હરવખ્તે મને મારો દેશ—મારૂં વતન અને મારા વતની ભાઇઓ,—મને સાંભર્યા વગર રહ્યા નહીં હોય. આમ કરવાથી અને તેમ કરવાથી આપણને સ્વતંત્રતા મળશે. ફલાણે ઠેકાણેથી અને ઢીકણે ઠેકાણેથી આપણને સ્વતંત્રતા મળશે. ફલાણા પરદેશીઓ આપણા દેશમાં આવવાના છે, તેમનાથી આપણને સ્વતંત્રતા મળવાની મોટી ઉમેદ રહેછે. એવી એવી મેં ઘણી વાતો સાંભળી છે. પરદેશમાં જવા આવવાથી અને પરદેશી માણસોના સમાગમથી ઘણા લાભ થાયછે, તે હું મારા મનમાં સારી પેઠે સમજુંછું; પણ આપણા દેશનાં કળાકૌશલ્ય, કારીગરી અને હુનરનું સ્વાતંત્ર્યતો આપણા પંડના ઉપરજ રહેલું છે, એ વાત તમે સંપૂર્ણ ખાત્રીથી માનજો. આપણે જો ખરેખરી મહેનત કરીએ, અને પૂરી કાળજી રાખીને આપણી મહેનતને ખરે માર્ગે વાપરીએ, તો સુખી થવાનો, આબાદ થવાનો અને પૈસાદાર થવાનો આજના જેવો બીજો વખત નથી એમ સમજજો. પ્રદર્શન ઉઘાડીને આપણે એક ડગલું આગળ ભરી ચૂક્યા; પણ ખંત રાખીને મંડ્યા રહેશો, તોજ ફતેહનો ડંકો વાગશે; અને જો તમે અને

---

૧. વાઇકાઉંટ વિકટર મેરી હ્યૂગો. ઈ. સ. ૧૮૦૨-૧૮૮૫. પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ કવિ, નવલ-કર્તા અને રાજકીય પુરૂષ.

૨. ઉવિલીઅમ ડાર્ગન. ઈ. સ. ૧૭૯૯-૧૮૬૭. આયર્લંડનો વતની અને રાજકીય પુરૂષ, ડબ્લીનના પ્રદર્શનનો ઉઠાવનાર અને વેપાર વધારનાર. એને 'સર'નો એલકાબ સરકારે આપવા માંડ્યો પણ તેણે લેવાની ના પાડી.

આપણે સૌ ઉલટભેર આગળને આગળ ઝોક્યા રહીશું, તો થોડી મુદતમાં રિદ્ધિસિદ્ધિમાં, સુખચેનમાં અને સ્વતંત્રતામાં આપણે રમતા ફરીશું, આનંદ માનીશું, અને બીજો ગમે તેવો સુખી દેશ હશે, તેની હારે ગણાઈશું, એમ હું ખરા દિલથી માનુંછું.'

પૃથ્વી ઉપર જે જૂદા જૂદા દેશ અને તેમાં જૂદા જૂદા માણસો જોવામાં આવેછે,તે હાલની હાલતે આવેલા છે, તે સહજમાં આવ્યા છે એમ ન સમજવું; પણ ગયા ગુજરેલા સેંકડો જમાનાથી આપણા પૂર્વજો ઉત્તરોત્તર અનેક કામો કરતા આવ્યા છે, અને અનેક વિચારો બાંધતા આવ્યા છે, તેનું ફળ આપણે ભોગવીએછીએ. જીંદગીની જૂદી જૂદી સ્થિતિનાં નાનાં મોટાં સૌ માણસોએ ધીરજથી અને ખંતથી મજુરી કરી હશે. ગરીબમાં ગરીબ હાળીથી માંડીને ખાણખોદનાર મજુર, કારીગર અને સંચાકામ કરનાર, કારખાનાં ચલાવનાર, વિદ્યાશાસ્ત્રમાં શોધ કરનાર, ઢંકાઈ ગએલી બાબતોને શોધ કરીને અજવાળામાં લાવનાર, કવિઓ, તત્વજ્ઞાનીઓ અને રાજ્યદ્વારી પુરૂષો,—એ સર્વેએ પોતાના દેશની સ્થિતિ બાંધવાના મહાભારત કામમાં મદદ આપી છે: એક જમાના પછી બીજા જમાનામાં, અને બીજા જમાના પછી ત્રીજા જમાનામાં, એમ ઉત્તરોત્તર કામ વધતુંજ ચાલ્યું. એકે પડ્યું મૂક્યું ત્યાંથી બીજાએ કામ ઉપાડી લીધું, અને બીજાનું બાકી રહેલું, તે ત્રીજાએ આગળ ખેંચ્યું; એ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે દેશસુધારાનું અને જનસુખનું કામ આગળ વધતુંજ ચાલ્યું. એ ઉમદા નરોએ પોતાના અખંડ ઉદ્યોગથી દેશમાં સુધારાની સામગ્રી તૈયાર કરી. વિદ્યામાં,કળાકૌશલ્યમાં અને બીજાં અનેક શાસ્ત્રોમાં જે ગોટાળો હતો, દેશમાં જે અજ્ઞાનનો અંધકાર પ્રસર્યો હતો, તેમાંથી એ મહાત્માઓએ વ્યવસ્થા કરીને દરેક વસ્તુ અજવાળામાં આણી. એ પ્રમાણે આપણે અને પૃથ્વી ઉપરની હાલની બધી પ્રજા તેમના પૂર્વજોની ચતુરાઈ અને મહેનતનાં મીઠાં ફળ ભોગવીએ છીએ. તેમણે ખેડી, વાવીને તૈયાર કરેલી જાગીર આપણા હાથમાં સૃષ્ટિના અખંડ પ્રવાહના નિયમાનુસાર આવી છે; તો હવે પરાપૂર્વના ચાલતા આવેલા ધર્મ પ્રમાણે મળેલી મિલ્કતમાં આપણાથી બની શકે તેટલો વધારો તથા સુધારો કરીને આપણે આપણા પછી થનાર પ્રજાને સોંપવી ઘટેછે.

હરકોઈ માણસ પોતે લીધેલું કામ કેવા ઉત્સાહથી કરેછે, એ ઉપરથી

તેનામાં જાત-મહેનતનો જુસ્સો કેટલો છે, તેનું માપ બાંધી શકાયછે. એ ગુણ અંગ્રેજી પ્રજાની વર્તણુંકમાં બહુ બહાર પડતો છે; અને એ કારણથી પ્રજાતોલનમાં અંગ્રેજ લોકની શક્તિનું ખરેખરૂં માપ થઈ શકેછે. જનસમૂહમાં હમેશાં કેટલાએક પુરૂષો નિરંતર પેદા થયાજ કરેછે, તેઓ બીજા બધા કરતાં શ્રેષ્ટ પદ ભોગવેછે, અને તેમને બીજા બધા માનભાવે નમેછે. ફક્ત એવા મહાત્માઓએજ આપણા દેશને ઊંચી પાયરીએ ચઢાઓછે, એમ ન સમજવું. બીજાં ઘણાં અપ્રસિદ્ધ માણસો, ખૂણાખોચરામાં પડ્યા છતાં, આપણી ઉન્નતિનાં સહાયભૂત થઈ પડ્યાંછે. આપણે જાણીએછીએ કે, હરકોઈ મોટા રણસંગ્રામના ઇતિહાસમાં સેનાપતિઓનાંજ નામ નોંધવામાં આવેછે; તોપણ જો ખરેખરૂં આપણે જોવા જઇએ, તો દરેક સિપાઈબચ્ચાના સામર્થ્ય અને શૌર્યવડે જયનાં દુંદભી ગડગડેછે. આ ભવસાગર પણ આપણી જીંદગીનું રણક્ષેત્ર છે. પેલા યુદ્ધસંગ્રામની પેઠે આ સંસારની રણભૂમીમાં પણ નાનાં અને ગરીબ સ્થીતિનાં, સીપાઈ જેવાં માણસોને માથેજ મજુરીનો મોટો ભાગ આવી પડેછે. જીવનચરિત્રનાં પુસ્તકોમાં જેમનાં નામ દૈવકૃપાથી નોંધાઈ ગયાં છે, અને તેથી તેઓ મહાપુરૂષોની ગણનામાં આવેલા છે, તેમણે દેશસુધારામાં અને સમૃદ્ધિમાં જેવા રંગ દર્શાવ્યાછે, તેવાજ રંગ બીજા ઘણા પુરૂષોએ જીવનચરિત્રના ગ્રંથની ગૂંથણીમાં ન ગૂંથાયા છતાં દર્શાવ્યાછે. જે માણસ ઉદ્યોગી છે, નિર્વ્યસની છે અને સાચવટવાળો છે, તે ગમે તેવો ગરીબ હાલતનો હોય, તોપણ તે પોતાના અમજાતીઓના આગળ પોતાની જીંદગીનાં જીવનનો એવો ઉમદા દાખલો દેખાડી દેછે, કે તેથી તે દેશની પ્રજાને તે વખત અને પછી પણ કલ્યાણકારક થઈ પડેછે; કારણકે તેની રહેણી અને કરણી રફતે રફતે બેમાલુમ, બીજા માણસોની રહેણી અને કરણીને સુધારેછે, એટલુંજ નહીં, પણ તેનું ઉમદા જીવન સદાસર્વદા અમર તપ્યા કરેછે.

એ પ્રમાણે દરેક માણસની કામ કરવાની ખાસીએત અને જુસ્સો જોઇને તેથી બીજા માણસોની જીંદગી અને કામ કરવાની રીતભાત ઉપર જબરદસ્ત અસર થાયછે; અને ખરેખરૂં ભણતર અને કેળવણી તે એનુંજ નામ, એમ રોજ નજરે જોવાથી આપણને જણાયછે. એ કેળવણી આગળ નિશાળોમાં, પાઠશાળાઓમાં અને વિદ્યાલયોમાં જે કેળવણી અપાય છે, તે પાશેરામાં પહેલીજ પૂણી સમજવી. આપણે ઘરઆં-

ગણે રાતદહાડો છોકરાંએ, કોઇના ભણાવ્યા વગર, આપોઆપ નજરે જોઇજોઇને જે ભણતા જાયછે, એ કેળવણીની છાપ તેમના મન ઉપરથી જીવે જાગે, ત્યાંસુધી ભૂસાતી નથી. શેરીએ શેરીએ, મ્હોલ્લે મ્હોલ્લે, બજારમાં, દુકાનમાં, કારખાનામાં, શરાફની પેઢીમાં, સાળવીની સાળઆગળ, અને ખેતરમાં હળ અને કૂવા આગળ માણસ માણસના સંબંધમાં આવવાથી જે કેળવણીની ગુપ્ત સત્તા માણસના મનને કેળવેછે, તેની અસર મજબૂત છે. માણસને માણસાઇમાં લાવનાર ખરેખરી કેળવણી એનેજ કહેવી. શીલર[1] એ કેળવણીને મનુષ્યજાતની સાર્વજનિક કેળવણી કહેછે. દુનિઆમાં આપણે કેવી રેહેણીથી રેહેવું જોઇએ, કેવી રીતે કારવ્યવહાર કરવો જોઇએ, આપણી જાતને કેવી રીતે સુધારવી અને કેળવવી જોઇએ, આપણે આપણું મન હજાર લાલચમાંથી કેવું વશ રાખવું જોઇએ, એ સઘળું એ કેળવણીથી આપણે શીખીએ છીએ. સંસારમાં કામકાજ અને વટવ્યવહાર ચલાવવાને એ કેળવણીથી આપણે ઘણાને લાયક થઇએ છીએ. ચોપડીઓ ભણવાથી કે વિદ્યાઓ સંપાદન કરવાથી એ ભણતર આવતું નથી. બેકન,[2] પોતાની આદત પ્રમાણે, માર્મિક વચનોથી જણાવેછે કે, વિદ્યા ભણીને શું કરવું, તે ભણવાથી સમજાતું નથી. એ સમજણ એ ભણતરથી આવતી નથી. એ જ્ઞાન વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપરવટ છે. એ ભણતર, ગણતર વિનાનું હોવાથી નકામું છે. આ મહાવાક્ય બુદ્ધિની કેળવણીમાં તેમજ સંસારની વ્યવહારોપયોગી કેળવણીમાં,—બંનેમાં સરખી રીતે લાગુ પડેછે; કારણકે વાંચ વાંચ કર્યાં કરવાથી માણસને હોશિઆરી આવેછે, તેના કરતાં કામકાજ કરવાથી તેનામાં વધારે હોશિઆરી આવેછે. વિદ્યા-સાગરમાં માથું મારવાના કરતાં સંસારના વ્યવહારમાં અથડાવાથી, અને રાત દહાડો અભ્યાસમાં મચ્યા રેહેવાના કરતાં મેહેનત અને કામકાજમાં મંડ્યા રેહેવાથી, અને મોટા મોટા ઇતિહાસો અને જીવન ચરિત્રો વાંચવાના કરતાં પોતાનીજ રેહેણી અને કરણી

---

૧ જોહાન ક્રિસ્ટોફ ફ્રીડ્રિક વાન શિલર, ઈ. સ. ૧૭૬૧-૧૮૦૫ મહાન જર્મન કવિ અને નાટક લખનાર.

૨ ફ્રાન્સિસ લાર્ડ બેકન, ઈ.સ. ૧૫૬૧-૧૬૨૬ મોટો તત્વજ્ઞાની, મહા પંડિત, શાણો પણ રુશ્વતખોર રાજ્યદ્વારી પુરૂષ. કૂકડાના ખોખામાં બરફ ભરવાથી તેનું માંસ સડ્યા વગર જેમનું તેમ રહે કે નહીં, તે તેને જોવું હતું; તેમાંથી તેને શરદી અને ખાંસી થઈ, અને તે મરણ પામ્યો.

જોવાથી, અને બીજાઓની જોઈ જોઇને પોતાની સુધારવાથી માણસ ખબરદાર બનેછે, એ પ્રતિદિવસ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

મોટાં માણસોનાં જીવનચરિત્રો, તેમાં વળી ખસૂસ કરીને સારાં માણસોનાં જીવનચરિત્ર• બીજા માણસોને અતિ બોધકારક અને ઉપયોગી છે. એવાં પુસ્તકો વાંચવાથી વાંચનારને દિલાસો મળેછે, તેના કામકાજમાં ઉત્તેજક થઈ પડેછે, અને તેને ખરા માર્ગ ઉપર ચઢાવનાર ભોમીયારૂપ નીવડેછે. કેટલાએક ઉત્તમ પુરૂષોનાં જન્મવૃત્તાંતો તો જાણે ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યાય વિચારવા બેઠા હોઇએ, તેના જેવાં ઉમદા થઈ પડેછે. એવા વિરલ પુરૂષો આત્મકલ્યાણને અને જગત્કલ્યાણને અર્થે પોતે કેવા કેવા વિચાર અને કેવાં કેવાં કામ કરી ગયાછે અને તે કેવા ઉત્સાહથી, એ જોઇને તેમની અનુપમ સ્થીતિનો આપણા ઉપર આભાસ પડ્યા વગર રહેતો નથી. આપ બળની કેવી સર્વોપરી સત્તા છે, ધીરજનાં ફળ કેવાં મીઠાંછે, દ્દઢતાનો કેવો અસહ્ય જુસ્સો છે, અડગ સાચવટ કેવા કેવા ડુંગર ડગાવી નાખેછે, એવાં સુલક્ષણવાળા પુરૂષનું પુરૂષત્વ અને વર્તણુંકની એવી ઉત્કૃષ્ટ અને ઉમદા ઈમારત બંધાયછે, કે તે જોઇને આપણે એમ કહેવું પડેછે કે, કાળા માથાનો માનવી શું ન કરે? એવા મહા પુરૂષોનાં જન્મ ચરિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે, કે સ્વમાન અથવા ટેક અને સ્વાશ્રયની સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એવડે કરીને છેક ગરીબ હાલતમાં માણસો પણ પોતાનું પોષણ અને પ્રતિષ્ટા સ્વતંત્રપણે અને સંગીન રીતે સંપાદન કરી શકે છે.

અનેક વિદ્યા વિષયમાં, શાસ્ત્રોમાં અને હુનરકળામાં જે રત્નરૂપ પુરૂષો નીવડ્યા છે, મહાન તાર્કિકો અને પરદુઃખભંજન વીર પુરૂષો વીજળીના ઝબકારાની પેઠે ઝબકી નીકળ્યા છે, તેઓ કંઈ બધા કુલાણીજ જાતમાંથી પેદા થયાછે, એમ નથી. કોઈ પાઠશાળામાંથી, તો કોઈ દુકાનોમાંથી, તો કોઈ ખળાવાડમાંથી, શ્રીમંતની હવેલીમાંથી તેમજ ગરીબની ઝુંપડીમાંથી એક સરખી રીતે તેમણે દર્શન દીધાં છે. ધર્મશાસ્ત્રની ધ્વની ઉઠાવનારા કોઈ કોઈ દેવાંશી સંતો કેવળ કનિષ્ટ કુળમાંથી જ્યોતિરૂપે ઝળક્યાછે. કેવળ નિર્ધન હાલતનાં માણસો ક્વચિત્ ક્વચિત્ ઉંચામાં ઉંચા દરજ્જા ઉપર ચઢી ગયા છે; તેમ કરવામાં તેમની આડે અજીત વિઘ્નો આવી પડેલાં જણાયાં હશે, તોપણ તેઓ પાછા હઠ્યા નથી. ઘણીએક વખતે

તો ઉલટું એમ બન્યું છે, કે એવાં દુર્નિવાર વિઘ્નોના નડતરથીજ તેમને મોટો લાભ થયો છે; કારણકે તે વિઘ્નો ખસેડવામાં તેમને કઠણ ઉદ્યોગ અને સહનશીલતાના બળવાન ગુણો સાંપડ્યા. એવી એવી બીજી મનશક્તિઓ આવાં વિઘ્નો ન નડ્યાં હોત તો અઘોર નિદ્રામાં પડી રહેત, તે બહાર ઝબકી ઉઠી. એપ્રમાણે અડચણોને હવામાં ઉડાવી દેનાર અને ધાર્યાં કામ પાર પાડનાર પુરૂષોનાં જોઇએ તેટલાં દ્દષ્ટાંતો છે; અને તેથી આપણામાં જે કહેવતો ચાલેછે કે, 'ભાઈ, માણસ ચાહે તે કરે' 'કાળા માથાનું માનવી શું ન કરે' એ ખરી ઠરેછે. જેરેમીટેઇલર[1] વાળંદની કોથળી ખભેથી ઉતારીને એક મહાન ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞ વિરલ સંત થયો; તેમજ એવા એક બીજા હજામને પેટે રૂ કાંતવાના સંચાની શોધ કરનાર અને રૂનાં મોટાં કારખાનાં ચલાવનાર સર રીચર્ડ આર્કરાઇટ[2] પેદા થયો. વરિષ્ટ અદાલતના વડા ન્યાયાધીશ લાર્ડ ટેંટર્ડન[3]ની પણ એજ ઓખાત હતી. ઈંગ્લંડમાં જે ન્યાયાધિકારીઓને કીર્તિની કીમતી કલગી સાંપડીછે, તેમાંનો એ એક હતો; તેમજ એજ જ્ઞાતિને ટર્નર[4] જેવા સૃષ્ટિસૌંદર્યના અદ્વિતીય ચિત્રકારને જન્મ આપ્યા માટે અભિમાન રાખવાનું વાસ્તવિક કારણ છે.

શેક્સ્પીઅર[5]ની મૂળપીઠીકા કોઇને માલમ નથી, પણ એ હલકા કુળમાંથી નીકળી આવ્યો છે, એ વાતમાં જરાએ શક લાવવા જેવું નથી. એનો બાપ બે ધંધા કરતો. એક તરફથી કસાઇનું કામ કરતો, અને બીજી

---

૧ જેરેમી ટેઇલર, ઈ. સ. ૧૬૧૩–૧૬૬૭. એક મહાન ધર્માધિકારી. અંગ્રેજ ધર્મસંબંધી પુસ્તકોનો લખનાર. ઈંગ્લંડના પહેલા ચાર્લ્સ રાજાની અનૌરસ પુત્રી સાથે એ પરણ્યો હતો.

૨ સર રિચર્ડ આર્કરાઇટ, ઈ. સ. ૧૭૩૨–૧૭૯૨. તેને 'સર'નો એલકાબ મળ્યો, તે તેની શોધને માટે નહીં, પણ તેણે ડાર્બિશર પરગણાના અમલદાર તરીકે ત્રીજા જાર્જ રાજાને માનપત્ર આપ્યું માટે મળ્યો.

૩ ચાર્લ્સ આબટ લાર્ડ ટેંટર્ડન, ઈ. સ. ૧૭૬૨–૧૮૩૨.

૪ જોઝફ માલર્ડ ઉવિલિઅમ ટર્નર, ઈ.સ. ૧૭૭૫-૧૮૫૧. તેણે બાર વરસની ઉમરે તસવીર ચીતરીને પ્રદર્શનમાં મૂકી હતી; મરતી વખત તેણે બે લાખ રૂપિઆ પાદશાહી પાઠશાળામાં બક્ષીસ કર્યા; અને સો તસવીર, અને ઓગણીશ હજાર ચિત્ર અંગ્રેજ પ્રજાને અર્પણ કર્યાં.

૫ ઉવિલિઅમ શેક્સ્પીઅર, ઈ. સ. ૧૫૬૪–૧૬૧૬. એક ઇંગ્લંડનોજ નહીં, પણ સર્વાનુમતે જગતનો અદ્વિતીય, મહા નાટકી. એણે સંપૂર્ણ પંચાંક પાંત્રીશ નાટક લખ્યાંછે; અને બીજી ઘણી કવિતા અને પદ લખ્યાંછે,

બાજુએ ગોવાળનું કામ પણ કરતો; અને શેકસ્પીઅરે પ્રથમ ઉન પીંજવાનો ધંધો કરતો, એમ કેટલાએક ધારેછે. વળી, બીજા કેટલાએક ખાત્રી પૂર્વક જણાવેછે, કે એ પહેલાં એક નિશાળમાં ઉપશિક્ષક હતો, અને તે પછી તે એક દસ્તાવેજ લખનારને ત્યાં ગુમાસ્તો રહ્યો હતો. જો વાસ્તવિક વિચાર કરીએ, તો આપણને એમ લાગશે, કે એ 'સકળગુણ સંપન્ન' હતો. કારણ કે તેણે તેના ગ્રંથોમાં દરીઆઈ સફરોમાં ખલાસીઓ તેમની નૌકાવિદ્યાને લગતા જે ખાસ શબ્દો વાપરેછે, તે એવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી વાપર્યા છે, કે એક નૌકાશાસ્ત્રીના વિષય ઉપર લખનાર જણાવેછે, કે શેકસ્પીઅર ખલાસીજ હોવો જોઇએ; તે વિના બીજાથી આવું લખાયજ નહીં; તેવીજ રીતે એક ધર્મોપદેશક શેકસ્પીઅરના પુસ્તકોનું લખાણ જોઇને, તેના રહસ્ય ઉપરથી એવું અનુમાન બાંધેછે કે એ શખ્સ કોઇક પાદરી પાસે લખવા રહેલો હોવો જોઇએ; વળી એક પ્રસિદ્ધ અશ્વપરીક્ષક આગ્રહથી અડ કરીને કહેછે કે શેકસ્પીઅર કોઇક વખતપર ઘોડાનો વેપાર કરતો હશે. આ પૃથ્વીના રંગભૂમી ઉપર શેકસ્પીઅર બેશક એક નાટકી હતો; તેણે તેની જીંદગીમાં ઘણા ભાવ ભજવ્યા છે. અનુભવ અને અવલોકનના વિશાળ ક્ષેત્રમાંથી તેણે અચંબો ઉપજાવે એવો જ્ઞાનનો ભંડોળ ભેગો કર્યો હતો. ગમે તેમ હો, પણ આટલી તો સિદ્ધ વાત સમજવી કે તે એકાગ્ર ચિત્તનો સમર્થ અભ્યાસી અને રાક્ષસી મહેનત ઉઠાવવાવાળો હશે. અદ્યાપી પર્યંત એનાં પુસ્તકો અંગરેજ પ્રજાની ચાલના બંધારણ ઉપર જબરદસ્ત સત્તા ચલાવેછે.

બ્રિંડલી[1] જેવા ઇમારતી કામ જાણનાર, [2]કુક જેવા વહાણવટી, અને બર્ન્સ[3] જેવા કવિઓ મજુરોની નીચ કોમમાંથી નીકળ્યા છે. કડીઆ અને સલાટોના ગરીબ ઘરમાંથી બેન જાન્સન[4] જેવા જ્ઞાતિદીપક દીપી નીકળ્યા છે. ગજવામાં ચોપડી અને હાથમાં લેલો લઇને લિંકન્સ

---

૧ જેમ્સ બ્રિંડલી, ઇ. સ. ૧૭૧૬–૧૭૭૨. આપ–બળેજ શીખેલો પુરૂષ.

૨ જેમ્સ કુક, ઈ. સ. ૧૭૨૮–૧૭૭૯. એણે સોસાએટીના ટાપુ શોધી કાઢ્યા. સાંડિવચ બેટના હાવાઈ ટાપુના માણસોએ એને મારી નાખ્યો.

૩ રાબર્ટ બર્ન્સ, ઈ. સ. ૧૭૫૯–૧૭૯૬. સ્કાટલંડનો કવિરાજ.

૪ બેંજામિન જાન્સન, ઇ. સ. ૧૫૭૪–૧૬૩૭. રાજકવિ અને નાટકી, એની કબર ઉપર 'અરે, વિરલ બેન જાન્સન' એટલું લખ્યું છે.

ઇન[1]ના મકાન પાસે એ મજુરી કરતો. એડવર્ડસ અને ટેલફોર્ડ[2] એંજી-નીયરો, ભૂસ્તર વિદ્યાવેત્તા હ્યુ મિલર[3] અને કનિંગામ[4] જેવા શિલ્પકામ તથા નકશી કામ જાણનાર અને વળી ગ્રંથકર્તા, એ બધા ઉપર જણાવેલી જાતમાં જન્મ્યા હતા. ઈમારતો ઉઠાવવાની વિદ્યા જાણનાર ઇનીગો જોન્સ[5], કાળમાપક નાનાં યંત્રો ખગોળના અવલોકનમાં સૂક્ષ્મ કાળની નોંધ લેવાને વાપરવાં પડેછે, તેની શોધ હારિસને[6] કરી છે તે, પ્રાણીગુણ ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર જાનહંટર[7], રમ્ની[8] અને ઓપી[9] ચિત્રકારો, એશિઆની ભાષાઓ જાણનાર વિદ્યાગુરૂ લી[10] અને શિલ્પશાસ્ત્રી ગિબ્સન[11], એ સઘળાઓએ સૂતારની જાતને પ્રસિદ્ધિમાં આણી છે.

---

૧ લિંકન્સઇન, ન્યાયનો અભ્યાસ કરવાનું મોટું સ્થળ. રાણી વિક્ટોરિઆએ ઇ. સ. ૧૮૪૫માં વાસ્તુ કર્યું.

૨ ટામસ ટેલ્ફોર્ડ, ઈ. સ. ૧૭૫૭–૧૮૩૪. એ ઉમરધર પરણ્યો ન હતો; અને શીત્તેર વરસની ઉમર થતા સુધી કોઈ ભારે મંદવાડ ભોગવ્યો ન હતો.

૩ હ્યુ મિલર ઈ. સ. ૧૮૦૨–૧૮૫૬. ગ્રંથકર્તા અને ભૂસ્તરવિદ્યા જાણનાર અત્યંત મંદવાડથી ગભરાઇને ગોળી ખાઇને મરણ પામ્યો.

૪ આલન કનિંગામ, ઈ. સ. ૧૭૮૫–૧૮૪૨. કવિ; વાર્તા લખનાર તરીકે પ્રખ્યાત છે.

૫ ઇનિગો જોન્સ, ઈ. સ. ૧૫૭૨–૧૬૫૩. નામાંકિત અંગ્રેજ બાંધકામ કરનાર.

૬ જાન હારિસન, ઈ. સ. ૧૬૯૩–૧૭૭૬. એની શોધને માટે એને બે લાખ રૂપિઆનું ઇનામ મળ્યું. તે મોટો યંત્ર શાસ્ત્રી હતો, પણ તેનામાં લખીને કે બોલીને સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપવાની શક્તિ ન હતી.

૭ જાન હંટર, ઈ. સ. ૧૭૨૮–૧૭૯૩. માનવશારીરવિદ્યા અને પ્રાણીશારીરવિદ્યાવેત્તા.

૮ જાર્જ રમ્ની, ઈ. સ. ૧૭૩૪–૧૮૦૨. એક અંગ્રેજ ચિત્રકાર.

૯ જાન ઓપી, ઈ.સ.૧૭૬૧–૧૮૦૭. એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ચિત્રકાર.

૧૦ સામ્યુઅલ લી, ઈ. સ. ૧૭૮૩–૧૮૫૨. લાટિન, ગ્રીક, ખાલ્દી, સિરિયાક, અરબી, ફારસી, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલિઅન, હીબ્રુ ભાષાઓ જાણનાર અંગ્રેજ પંડિત.

૧૧ જાન ગિબ્સન, ઈ. સ. ૧૭૯૦–૧૮૬૬. એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ શિલ્પિ. આરસની પ્રતિમાઓ કરવામાં એણેજ પ્રથમ રંગ વાપરવા માંડ્યો.

ગણિતશાસ્ત્રી સિમ્સન,[1] શિલ્પશાસ્ત્રી બેકન[2] અને મિલ્નર ભાઇઓ, આડમ વાકર. જાન ફાસ્ટર,[3] પક્ષિવર્ણન વિદ્યા જાણનાર ઉવિલ્સન, પ્રવાસી ઉપદેશક ડૉક્ટર લિવિંગસ્ટન,[4] અને કવિ ટાનાહિલ[5] એ બધા વણકરના વેલામાં પેદા થયા હતા. મોચીઓને પણ મગરૂર રહેવા જેવું છે, કારણકે મોટો નૌકાસેનાપતિ સર ક્લાઉડેસ્લી શવલ[6] વિદ્યુતવિદ્યાવેત્તા સ્ટર્જન, નિબંધો રનચાર સામ્યુઅલડ્રુ[7], ત્રિમાસિક ટિકાકારનો અધિપતિ ગીફર્ડ[8], બ્લુમફીલ્ડ[9] કવિ, ધર્મોપદેશક ઉવિલિઅમ કેરી[10] એ સૌ કોઈ મોચીની ઓલાદથી ઉતર્યા હતા; અને મૅારીસન[11] નામનો એક મહેનતુ પાદરી જોડાનાં તળાં બનાવતો હતો. થોડાંએક વર્ષ ઉપર સ્કાટલંડના બાંફ ગામમાંથી ટામસ એડવડર્સ નામનો મોચી એક મહા પ્રવિણ પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞ જણાયો છે. તે જોડા શીવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવેછે; અને ફુરસદનો વખત જૂદી જૂદી જાતનાં પ્રાણીઓના શોધ પછવાડે કાઢેછે. ભોંગડાંવાળા નાના જી-

---

૧ રાબર્ટ સિમ્સન, ઈ. સ. ૧૬૮૭-૧૭૬૮. સ્કાટલંડનો પ્રસિદ્ધ ગણિત શાસ્ત્રી.

૨ જાન બેકન, ઈ. સં. ૧૭૪૦-૧૭૯૯ એક અંગ્રેજ શિલ્પિ.

૩ જાન ફાસ્ટર, ઈ. સ. ૧૭૭૦-૧૮૪૩. એક વખણાએલો નિબંધ લખનાર અંગ્રેજ.

૪ ડેવિડ લિવિંગસ્ટન, ઈ.સ. ૧૮૧૭-૧૮૭૩. આફ્રિકાનો પ્રવાસી પાદરી.

૫ રાબર્ટ ટાનાહિલ, ઈ. સ. ૧૭૭૪-૧૮૧૦. સ્કાટલંડનો કવિ ઉદાસ બની જઈ, પાણીમાં પડીને ડૂબી મૂઓ.

૬ સર ક્લાઉડેસ્લી શવલ, ઈ. સ. ૧૬૫૦-૧૭૦૭. એનું વહાણ ખડક ઉપર અથડાયાથી તે ભાંગી ગયું અને નૌકાસેનાપતિ ડૂબી ગયો.

૭ સામ્યુઅલ ડ્રુ ઇ. સ.૧૭૬૫-૧૮૩૩ પ્રથમ ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્ર વિચારનો હતો. તે ક્લાર્કના ઉપદેશથી ધર્મચુસ્ત થઇ ગયો.

૮ ઉવિલિઅમ ગિફર્ડ ઈ. સ. ૧૭૫૬-૧૮૨૬. ઘણોજ સખ્ત ટીકાકાર અંગ્રેજ.

૯ રાબર્ટ બ્લુમફીલ્ડ, ઈ. સ. ૧૭૬૬-૧૮૨૩. તેણે ‘પટેલનો પોર્યો’ નામની કવિતા બનાવી, તેની ત્રણ વરસમાં ૨૬૦૦૦ પ્રત ખપી ગઈ. તે દરિદ્રાવસ્થામાં મરણ પામ્યો.

૧૦ ઉવિલિઅમ કેરી, ઈ. સ. ૧૭૬૧-૧૮૩૬. કલકત્તામાં સંસ્કૃતનો વિદ્યા-ગુરૂ અને ભાષાજ્ઞ.

૧૧ રાબર્ટ મારિસન, ઈ. સ. ૧૭૮૨-૧૮૩૪. ચીનમાં ખ્રીસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશક ઈ. સ. ૧૮૧૦-૩૬ સુધીમાં ચીનાઈ ભાષામાં તેણે ૭,૫૦,૦૦૦ પુસ્તકોનો પ્રસાર કર્યો.

વોની શોધ કરતાં કરતાં, એક નવા પ્રાણીની તેને ભાળ લાગી. તેને એ વિદ્યામાં નિપુણ શાસ્ત્રીઓએ 'એડવર્ડસી પ્રાણી'ની સંજ્ઞા આપીને એ મહાન મોચીનું નામ અમર કર્યું છે.

આ જગપ્રસિદ્ધિમાં દરજીઓ પણ બહાર પડ્યા વિના રહ્યા નથી. કેટલાંએક વરસ સુધી મેરાઇનું કામ કર્યા પછી જાન સ્ટો[1]ની તવારીખ લખનારમાં ગણના થઈ. જાક્સન ચીતારો પુખ્ત ઉમરનો થયો, ત્યાંસુધી લુગડાં શીવતો. આપણો બહાદુર સર જાન હાકસવુડ[2] પણ નાની ઉમરમાં લંડનના એક દરજીને ત્યાં શીવતાં શીખવાને રહ્યો હતો. પોઈટીર્સ[3]ના યુદ્ધમાં એણે એવું તો ધીરવીરપણું બતાવ્યું કે ત્રીજા એડવર્ડે[4] તેને નાઈટ[5]નો કિતાબ આપ્યો.

નૌકાસેનાપતિ હાબ્સને વિગો[6] આગળ બંદરમાં પેસવાનો રસ્તો દુશ્મનોએ બંધ કર્યો હતો, તે ઈ. સ. ૧૭૦૨માં તોડ્યો. એ પુરૂષ પણ દરજીના કુળમાં પેદા થયો હતો. [7]ઉવાઇટ ટાપુના બાનચર્ચ ગામની પાસે એક દરજીની દુકાનમાં તે શીખવાને રહ્યો હતો. એવામાં એવી બૂમ ઉડી કે એ ટાપુ આગળ થઈને લશ્કરી વહાણોનો એક કાફલો જાયછે. એ ખબર સાંભળતાવારનેજ હાબ્સન દુકાન ઉપરથી કૂદીને હેઠે પડ્યો; અને એ ભપકાદાર તમાશો જોવાને તેના દોસ્તોની સાથે તે કિનારા ઉપર દોડી ગયો.

---

૧ જાન સ્ટો, ઈ. સ. ૧૫૨૫-૧૬૦૫. પ્રાચીન શોધક અને ઇતિહાસ લખનાર. તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને રોટલા માટે ભીખ માગવી પડતી હતી.

૨ સર જાન હૉકસવુડ, ઈ. સ. ૧૩૨૦-૧૩૯૪. શૂરવીર, પણ લૂટારાનો સરદાર.

૩ પોઈટીર્સ, ફ્રાન્સનું શહેર. વસ્તિ, ૨૫,૫૦૦. ઈ. સ. ૧૩૫૬માં યુદ્ધ થયું, તેમાં અંગ્રેજ શાહજાદો જીત્યો, અને ફ્રાન્સનો રાજા કેદ પકડાયો.

૪ ત્રીજો એડવર્ડ ઈ. સ. ૧૩૧૨-૧૩૭૭. રાજ્યાભિષેક ઈ. સ. ૧૩૨૭. ઈંગ્લાંડનો કીર્તિવંત રાજા. ઘણી લડાઇઓમાં જય મેળવ્યો છે.

૫ નાઇટ, ઈંગ્લંડમાં જેને એ કિતાબ આપવામાં આવેછે, તેના નામની પહેલાં 'સર' લખવામાં આવેછે, જેમ કે સર મંગળદાસ.

૬ વિગો. આટલાંટિક મહાસાગર પાસે સ્પેઇનનું કિલ્લેદાર બંદર, વસ્તી, ૮,૦૦૦.

૭ ઉવાઇટ, અંગ્રેજી ખાડીમાં એક ટાપુ. વસ્તિ ૬૬,૧૭૦. જમીન રસાળ છે અને હવા, તનદુરસ્તી આપનારી છે.

એ દેખાવ જોતાનીવારજ એ છોકરાને તો ખલાસી થવાનું એકદમ મન થઇ આવ્યું. એક હોડી તે વહાણોના કાફલાને મળવાને જતી હતી, તેમાં એ તો કૂદી પડ્યો; જે વહાણમાં નૌકાસેનાપતિ હતા, તે વહાણની પાસે એ ગયો, અને તેની અરજ ઉપરથી એને વગર પગારે ઉમેદવાર તરીકે નૌકાસેનાના ઉપરીએ લશ્કરમાં દાખલ કર્યો. વરસનાં વરસ વહી ગયા પછી ઘણા માનમરતબાની સાથે તે પોતાના ગામમાં પાછો આવ્યો; અને જે ઠેકાણે તે એક વખત ઉપર દરજીનો ધંધો શીખતો હતો. તે ઠેકાણે ગામના આબરૂદાર ગૃહસ્થોના નિમંત્રણથી તે જીઆફતમાં તેના સત્કાર માટે તૈયાર કરેલાં સુંદર પક્વાન જમના બેઠો. પણ ખરેખરો મોટો દરજી તો બેશક આંડ્રુ જાકસન[૧] છે. અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનના પ્રમુખના ઓદ્ધા ઉપર તે હાલ વિરાજે છે. તેની દમદાર વર્તણુંક અને બુદ્ધિબળ વિલક્ષણ છે. ઉવાશિંગ્ટન[૨] નગરમાં તેણે એક ઘણું કીમતી ભાષણ કર્યું. તેમાં તેણે પોતાની રાજ્ય પ્રકરણી જીંદગીનો હેવાલ આપીને જણાવ્યું કે, હું એ ખાતામાં પડ્યો અને શહેરની કોટવાલી કરીને ન્યાયખાતાની તમામ નોકરીઓ એક પછી એક ચઢતા ચઢતી મેં બજાવી. તેવામાં એ સભામાંથી કોઇ એક જણ બોલી ઉઠ્યું કે 'શહેરની કોટવાલીથી શું કહોછો? દરજીની દુકાનથી નહીં કે?' જાંક્સનની ખાસ તબીઅત એવી હતી, કે તે કોઈ મેણું મારે, તો દૂભાતો નહીં; પણ ઉલટો, તે મેણામાંથી કંઈ ફાયદાકારક સારજ કાઢતો. ઉપરનાં વચન સાંભળીને તેણે ઉત્તર વાળ્યો કે, હમણાં કોઇક ગૃહસ્થે કહ્યું કે મેં મારી જીંદગી દરજીની સોય દડીથી આદરી હતી. એ શબ્દો સાંભળીને મારૂં મન જરા પણ કચવાતું નથી. હું જરા પણ ઝાંખો પડતો નથી; કારણ કે હું જ્યારે કપડાં શીવવાનો કસબ કરતો, ત્યારે પણ એ કામમાં હું સારો ગણાતો. બરાબર બેસતાં આવે એવાં ઘાટદાર કપડાં હું શીવી દેતો. હું મારા ઘરાકને કદી પણ જૂઠો વાયદો કરતો નહીં; હમેશાં કહ્યા પ્રમાણે વખતસર આપતો, અને હમેશાં સારૂંજ કામ કરીને આપતો.

---

૧. આંડ્રુ જાક્સન, ઇ. સ. ૧૭૬૭-૧૮૪૫. અમેરિકાના લશ્કરનો સેનાપતિ. એ સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો બે વાર પ્રમુખ નીમાયો હતો.

૨. ઉવાશિંગ્ટન, અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર, પોટોમાક નદી ઉપર, વસ્તી ૧,૩૫,૦૦૦.

કારડીનલ વૂલ્સી,[૧] ડીફો,[૨] એકેન્સાઇડ[૩] અને કર્ક ઉવ્હાઇટ એ ખાટકીના પેટના હતા; બનીઅન[૪] વાસણ સાંધવાનો ધંધો કરતો અને જોઝફ લાંકાસ્ટર[૫] ટોપલીઓ ગૂંથતો. વરાળયંત્રની શોધ માટે ન્યુકોમન, ઉવૉટ[૬] અને સ્ટીવન્સન[૭] જેવા મહાત્માઓનો જગતે ગુણ માનવો ઘટેછે. એ ત્રણમાં ન્યુકોમન લૂહાર હતો, ઉવાટ ગણિતશાસ્ત્રને લગતાં હથિઆર અને યંત્ર કામ કરતો, અને સ્ટીવન્સન લોઢાની ભઠ્ઠીમાં દેવતા સળગાવનાર હતો. ધર્મોપદેશક હંટીંગ્ડન[૮] પ્રથમ કોયલા ઉપાડવાની મજુરી કરતો; અને લાકડાના કોતરકામનો આદિગુરૂ બ્યુક[૯] કોલસાની ખાણમાં ખોદવાનું કામ કરતો. ડાડસ્લી[૧૦] ઘોડાગાડી ઉપર ચાકર હતો, અને હૉલક્રૉફ્ટ[૧૧] ચરવાદાર હતો. સમુદ્ર પર્યટન કરનાર બાફીન[૧૨] વહાણમાં નોકર રહ્યો ત્યારે સઢ ચઢાવવા વિટાળવાનું કામ કરતો અને સર કલાઉડસ્લી શવલ પહેલ વહેલાં વહાણમાં ખિદમતગાર થઇને રહ્યો. હરશલ[૧૩] લશ્કરી વાજામાં શરણાઈ

---

૧. ટામસ ઉવૂલ્સી, ઈ.સ. ૧૪૭૧-૧૫૩૦. એનો ઉદય અને અસ્ત ઇંગ્લંડના આઠમા હેન્રીના વખતમાં થયો. તે મોટો ધર્માધિકારી હતો.

૨. ડેનાએલ ડીફો, ઈ. સ. ૧૬૬૧-૧૭૩૧. પહેલોજ નવલ લખનાર અને ચોપાનીઆં કાઢનાર.

૩. માર્ક એકેનસાઇડ, ઈ.સ. ૧૭૨૧-૧૭૭૦. કવિ અને વૈદ; એનામાં એક દોષ હતો,-તે પોતાના હલકા કુળથી લજવાતો.

૪. જાન બનીઅન, ઈ. સ. ૧૬૨૮-૧૬૮૮. મહા પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લખનાર.

૫. જોઝફ લાંકાસ્ટર, ઈ. સ. ૧૭૭૮-૧૮૩૮; વિદ્યાર્થિઓથી પરસ્પર શીખવવાની પદ્ધતી સ્થાપનાર, કેળવણીનો મહાભક્ત.

૬. જેમ્સ ઉવાટ, ઈ. સ. ૧૭૩૬-૧૮૧૯; સ્કાટલંડનો પ્રસિદ્ધ યંત્રશાસ્ત્રી, વરાળયંત્ર બનાવનાર.

૭. જાર્જ સ્ટીવન્સન, ઈ. સ. ૧૭૮૧-૧૮૪૮, અગ્નિ-રથનો શોધક.

૮. ઉવિલિઅમ હંટીંગ્ડન, ઈ.સ. ૧૭૪૪-૧૮૧૩. લોકપ્રિય ઉપદેશક.

૯. ટામસ બ્યુક, ઈ.સ. ૧૭૫૩-૧૮૨૮. પ્રસિદ્ધ નકશી કોતરનાર.

૧૦. રાબર્ટ ડાડિસ્લ, ઈ.સ. ૧૭૦૩-૧૭૬૪. ગ્રંથકર્ત્તા અને ચોપડીઓ વેચનાર.

૧૧. ટામસ હાલક્રાફ્ટ, ઈ.સ. ૧૭૪૫-૧૮૦૯. નાટકોનાં ભાષાંતરકર્ત્તા.

૧૨. ઉવિલિઅમ બાફિન, ઈ. સ. ૧૫૮૪-૧૬૨૧. ઈરાની અખાતમાંથી ફીરંગીઓને કાઢતાં લડાઇમાં તે મરણ પામ્યો. તેણે બાફીનનો ઉપસાગર શોધી કાઢ્યોછે.

૧૩. સર ઉવિલિઅમ હરશલ, ઈ.સ. ૧૭૩૮-૧૮૨૨. તેણે 'યુરેનસ' અથવા 'હરશલ' નામનો ગ્રહ અને બીજા ઘણા ઉપગ્રહો શોધી કાઢ્યાછે.

વગાડતો. ચાંટ્રી[1] રખડી રઝળીને લાકડાનું નકશી કામ કરતો. એવીજ રીતે એટી[2] છાપવાનું કામ કરતો અને સર ટામસ લારેન્સ[3] એક પીઠાવાળાનો છોકરો હતો. મીકલ ફારાડે[4] લૂહારને ઘેર અવતર્યો હતો. તે નાનો હતો, ત્યારે ચોપડીઓ બાંધનારને ત્યાં એ કામ શિખવાને રહ્યો હતો; તે બાવીશ વરસનો થયો ત્યાંલગી તેણે એજ ધંધો કર્યો. સઘળા તત્વજ્ઞાનીઓમાં તે હાલમાં સૌથી સર્વોપરી ગણાયછે; અને 'ગુરૂ કરતાં ચેલા બડા' એ કહેવત જાણે ખરી પાડવાને તે પેદા થયો હોયની તેમ તે સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનના મહાકઠિણ અને અગોચર વિષયો તેના ગુરૂ સર હંફ્રી ડેવી[5]ના કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ કરી સમજાવવાની કળા ધરાવેછે.

ખગોળ વિદ્યાનું અલૌકિક શાસ્ત્ર જે મહાત્માઓના તેજવડે પ્રકાશિત થયું છે, તેમાં પોલંડ[6]ના ભઠીઆરાના છોકરા કોપર્નિકસ[7]નું, તેમજ જર્મની[8]ના એક વીશી રાખનારના છોકરા કેપ્લર[9]નું ઉજ્વળ નામ આગળ પડતું છે. કેપ્લર પંડે નાનો હતો ત્યારે વીશીમાં ચાકરી કરતો. પારિસ[10]માં સેંટ જીન ડરોંડના દેવળનાં પગથીઆં ઉપરથી એક દહાડો

૧. સર ફ્રાન્સિસ ચાંટ્રી, ઈ. સ. ૧૭૮૧-૧૮૪૧. મહાન શિલ્પિ. વિક્ટોરિઆ રાણીએ તેને 'સર-નાઇટ'નો એલકાબ આપ્યો.

૨. ઉવિલિઅમ એટી, ઈ. સ. ૧૭૮૭-૧૮૪૯. નીતિ-બોધક ચિત્રકાર.

૩. સર ટામસ લારેન્સ, ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૩૦, એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ચિત્રકાર ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં તેને 'સર-નાઈટ' નો એલકાબ મળ્યો.

૪. મિકલ ફારાડે, ઈ. સ. ૧૭૯૧-૧૮૬૭. નામાંકિત રસાયન શાસ્ત્રી અને પદાર્થ શાસ્ત્રી.

૫. સર હંફ્રિ ડેવી, ઈ. સ. ૧૭૭૮-૧૮૨૯ સદર. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં તેને 'બારોનેટનો' કિતાબ મળ્યો. તેણે નિર્ભય દીવો (ડેવીસ-સેફટી-લેમ્પ) શોધી કાઢ્યો.

૬. પોલંડનું રાજ્ય હાલ રશિઆ, પ્રશિઆ અને આસ્ટ્રિઆની વચ્ચે વહેંચાઇ ગયું છે.

૭. નિકલસ કોપર્નિકસ, ઈ. સ. ૧૪૭૩-૧૫૪૩, પ્રશિઆનો વિખ્યાત ખગોળવિદ્યા વેત્તા.

૮. જર્મની, જર્મન સહેનશાહત, ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં ફ્રાન્સ તથા જર્મની વચ્ચે લડાઈ ચાલી, તેમાં છેવટ જર્મની અને પ્રશિઆનું રાજ્ય ભેળું થઈ ગયું. ક્ષેત્રફળ ૨,૧૨,૦૯૧ ચોરસ માઈલ. વસ્તિ, ૪,૪૫,૦૦,૦૦૦.

૯. જોહાન કેપ્લર, એક પ્રસિદ્ધ જર્મન ખગોળ શાસ્ત્રી.

૧૦. પારિસ, ફ્રાન્સનું મુખ્ય શહેર; સેન નદીની બંને બાજુએ છે; વસ્તિ ૧૯,૮૬,૭૪૮.

શિઆળાની ઠંડી રાતે નમાયા નબાપા ડાલાંબેર[1]ને કોઈએ ઉપાડી લીધો હતો. તેને કાચ ઘડવાનું કામ કરનાર શખ્સની ઓરતે ઉછેર્યો હતો. ખગોળ વિદ્યામાં એ નામ પણ ઝળકી રહ્યું છે; તેવીજ રીતે ન્યૂટન[2] અને લાપ્લાસ[3]નાં નામ પણ એજ શાસ્ત્રમાં અમર પદવી ભોગવે છે; તેમાં ન્યૂટન ગ્રાંથમ[4] ગામની પાસે એક નાના જમીનદારનો છોકરો હતો; અને લાપ્લાસ હાફ્લર[5] ગામની પાસે બોમોંટ આગ્નના એક ગરીબ ગામડીઆને ઘેર જન્મ્યો હતો. એ બંને જ્યારે નાની વયના હતા, ત્યારે તેમની હાલત દુઃખ ભરેલી હતી; તથાપિ પોતાના બુદ્ધિબળવડે તેમણે એવી અચળ અને પ્રૌઢ કીર્ત્તિ મેળવી કે આખી દુનિઆની દોલતથી પણ મળી ન શકે. જો તેઓ પૈસાવાળાને ઘેર અવતર્યા હોત, તો તેથી તેમને જે અડચણો આવી પડત, તે તેમની ગરીબ અવસ્થાની અડચણો કરતાં વસમી થઈ પડત. ખગોળ વિદ્યાવેત્તા અને ગણિતશાસ્ત્રી લગ્રાંજનો[6] બાપ ટ્યુરિન[7] શહેરમાં લશ્કરી ખાતાનો ખજાનચી હતો; પણ વેપારમાં સટ્ટા કરવાથી તે પાયમાલ થઈ ગયો અને તેનું કુટુંબ દુર્દશામાં આવી પડ્યું. લગ્રાંજ તેની ઉત્તર વયમાં કહેતો, કે મારી કીર્ત્તિ અને સુખનું મૂળ કેટલેક દરજ્જે અમારે માથે આ આવી પડેલા દુઃખમાં હતું. તે કહેતો કે, જો હું ધનવાન હોત, તો કદાચ્ મારાથી ગણિતશાસ્ત્રી ન થવાત.

વળી, પાદરીઓના અને બહુધા ધર્મોપદેશકના છોકરાઓએ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં પોતાનાં નામ ખાસ રીતે અમર કરી રાખ્યાં છે.

---

૧. જાન લ રોંડ ડાલાંબેર, ઈ.સ. ૧૭૧૭-૧૭૮૩; ફ્રેંચ ગણિત શાસ્ત્રી. ઇતિહાસ લખનાર, ઇત્યાદિ. માડમ ડ ટાંસિ અને માસ્ય ડે સ્ટુશેનો અનૌરસ પુત્ર.

૨. સર આઇઝાક ન્યૂટન, ઈ. સ. ૧૬૪૨-૧૭૨૭. અનુપમ અંગ્રેજ ગણિત શાસ્ત્રી અને તત્વ જ્ઞાની. આન રાણીએ 'નાઈટ' નો એલકાબ આપ્યો. એ ઉમરભર પરણ્યો નહતો.

૩. પીઅર સાઇમન માર્ક્વિસ ડ લાપ્લાસ. ઈ. સ. ૧૭૪૯-૧૮૨૭. મોટો ફ્રેંચ ગણિત શાસ્ત્રી અને ખગોળ શાસ્ત્રી.

૪. ગ્રાંથમ, લિંકનશર પરગણામાં, વસ્તિ ૧૩,૨૫૦.

૫. હાફ્લર, ફ્રાન્સનું બંદર, વસ્તિ, ૮,૪૦૦.

૬. જોઝફ લૂઈ કોંટ લગ્રાંજ, ઈ. સ. ૧૭૩૬-૧૮૧૩. પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ ગણિત શાસ્ત્રી, ડેકાર્ટનો પૌત્ર.

૭. ટ્યુરિન, ઇટલિનું શહેર, વસ્તિ, ૨,૦૮,૦૦૦.

દરિઆઈ રણસંગ્રામમાં શૌર્યના તેજથી ઝળકતા એવા ડ્રેક[1] અને નેલ્સન[2], વિદ્યાશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ થએલા ઉવાલસ્ટન[3], યંગ, પ્લેફેર[4] અને બેલ[5] ચિત્ર કળામાં અકળ ગતિને પહોંચેલા રેન[6], રેનોલ્ડસ[7] ઉવિલ્સન અને ઉવિલ્કિ; ન્યાય શાસ્ત્રમાં નિપુણ થએલા થર્લો[8] અને કામ્બેલ[9], અને સાક્ષરમંડળમાં નામના કરી ગએલા આડિસન,[10] ટામ્સન[11] ગોલ્ડસ્મિથ[12], કોલરિજ[13], અને ટેનિસન[14] એ સર્વે ધર્માચાર્યોના

૧. સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક, ઈ. સ. ૧૫૩૮–૧૫૯૫. ઈંગ્લંડનો નામાંકિત નૌકાસેનાપતિ. એણે બે વર્ષ અને દશ મહિનામાં પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરી. એલિઝાબેથ રાણીએ એને 'નાઈટ'નો ક્રિતાબ આપ્યો.

૨. હારેશિઓ વાઈકાઉંટ નેલ્સન, ઈ. સ. ૧૭૫૮–૧૮૦૫, ગ્રેટ બ્રિટનનો ઉત્તમોત્તમ નૌકા સેનાપતિ; નૌકા યુદ્ધમાં ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યો.

૩. ઉવિલિઅમ્ હાઇડ ઉવાલાસ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૬૬–૧૮૨૮. પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી.

૪. જાન પ્લેફેર, ઈ. સ. ૧૭૪૮–૧૮૧૯; સ્કાટલંડનો નામાંકિત ગણિત શાસ્ત્રી.

૫. સર ચાર્લ્સ બેલ, ઈ. સ. ૧૭૭૪–૧૮૪૨; ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં 'નાઈટ' થયો; મોટો શારીરશાસ્ત્રી. એ સ્કાટલંડના એક ગરીબ પાદરીનો છોકરો હતો.

૬. સર ક્રિસ્ટફર રેન, ઈ. સ. ૧૬૩૨–૧૭૨૩; ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં 'નાઈટ' થયો. સેંટ પાલનું દેવલ બાંધનાર.

૭. સર જોશુઆ રેનોલ્ડસ, ઈ. સ. ૧૭૨૩–૧૭૯૨. મોટો ચિત્રકાર.

૮. એડવર્ડ લાર્ડ થર્લો, ઈ. સ. ૧૭૩૨–૧૮૦૬; અંગ્રેજ ન્યાયશાસ્ત્રી.

૯. જાન લાર્ડ કામ્બેલ, ઈ.સ. ૧૭૭૯–૧૮૬૧. સ્કાટલંડનો વતની, મોટો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ અને ન્યાયશાસ્ત્રી.

૧૦. જોઝફ આડિસન, ઈ. સ. ૧૬૭૨–૧૭૧૯; ગાર્ડિઅન (રક્ષક), ટાટલર (ડાંડિયો), સ્પેક્ટેટર (દ્રષ્ટા) વગેરે પત્રોમાં સુંદર, સાદી, સરળ ઈબારતથી લખનાર.

૧૧. જેમ્સ ટામ્સન, ઈ. સ. ૧૭૦૦–૧૭૪૮. સ્કાટલંડના પાદરીનો દીકરો. 'રૂતુ-વર્ણન'ના કાવ્યથી એ કવિ પ્રખ્યાત છે. આળસુ પ્રકૃતિનો હતો.

૧૨. આલિવર ગોલ્ડસ્મિથ, આયર્લંડનો વતની, ઈ.સ. ૧૭૨૮–૧૭૭૪. અંગ્રેજીભાષાનું ભૂષણ, કવિ, નાટક અને ઇતિહાસ લખનાર; ઉડાઉ ઉદાર મનનો હતો.

૧૩. સામ્યુઅલ ટેઇલર કોલરિજ, ઈ.સ. ૧૭૭૨–૧૮૩૪. અદ્ભુત શક્તિનો કવિ; પણ અફીણ ખાતો; અને જબરો વાતોડો હતો.

૧૪. આલ્ફ્રેડ ટેનીસન, ઈ. સ. ૧૮૧૦—હયાતછે. રાજકવિ.

છોકરા હતા. વળી, હિંદુસ્તાનની રણભૂમિમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલ એજ વર્ગમાંથી લાર્ડ હાર્ડિંજ[1], કર્નલ એડવર્ડ્સ, અને મેજર હાડસન ઉત્પન્ન થયા હતા. ખરૂં જોવા જઇશું તો ઇંગ્લંડે હિંદુસ્તાન જેવું રાજ્ય મેળવ્યું અને જાળવ્યું તે ઘણુંકરીને મધ્યમ વર્ગના માણસોવડેજ, જેવાં કે ક્લાઇવ[2], ઉવારન હેસ્ટિંગ્સ[3], અને તેમના અનુજ. દુકાનોમાં, કારખાનામાં અને પેઢીઓમાં રહીને કામકાજ કરવાની રીતભાતથી સારી રીતે કેળવાએલા પુરૂષોનાં એ પરાક્રમ.

વકીલમંડળમાંથી આગળ નીકળેલા માણસો જોઇશું, તો એડમંડ બર્ક,[4] બાંધકામમાં પ્રવિણ સ્મીટન[5] સ્કાટ[6] અને ઉવર્ડ્સ્વર્થ[7], લાર્ડ સમર્સ[8], લાર્ડ હાર્ડવિક[9], અને લાર્ડ ડનિંગનાં[10] નામ મશહૂર છે. સર ઉવિલિઅમ બ્લાકસ્ટનનો[11] બાપ હીરનો ધંધો કરતો. તે ગુજરી ગયા પછી

---

૧. હેન્રિ વાઇકાઉંટ હાર્ડિંજ, ઈ. સ. ૧૭૮૫–૧૮૫૬, હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ. મોટો યોદ્ધો હતો.

૨. રાબર્ટ લાર્ડ ક્લાઇવ, પ્લાસીવાળો, ઈ.સ. ૧૭૨૫–૧૭૭૪. આમની સભાએ એના ઉપર હિંદુસ્તાનમાંથી ગેરરીતે પૈસો મેળવ્યાનું તહોમત મૂક્યું; તે પછીથી રદ કર્યું. પણ તેનું મન ઉદાસ થતાં અને અફીણ ખાવાની ટેવ હતી, તે હાલતમાં તેણે આપઘાત કર્યો.

૩. ઉવારન હેસ્ટિંગ્સ, ઈ. સ. ૧૭૩૩–૧૮૧૮. હિંદુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ.

૪. એડમંડ બર્ક, ઈ. સ. ૧૭૩૦–૧૭૯૭. આયર્લંડનો વતની; મહાન રાજ્યદ્વારી પુરૂષ અને અપૂર્વ વક્તા.

૫. જાન સ્મીટન, ઈ. સ.૧૭૨૪–૧૭૯૨. મોટો ગણિતશાસ્ત્રી અને યંત્રશાસ્ત્રી.

૬. સર ઉવાલ્ટર સ્કાટ, ઈ. સ.૧૭૭૧–૧૮૩૨; પ્રસિદ્ધ નવલ લખનાર અને કવિ.

૭. ઉવિલિઅમ ઉવર્ડ્સ્વર્થ, ઈ. સ.૧૭૭૦–૧૮૫૦. રાજકવિ.

૮. જાન લાર્ડ સમર્સ, ઈ. સ. ૧૬૫૦–૧૭૧૬. ન્યાયશાસ્ત્રી અને દેશાભિમાની નર.

૯. ફિલિપ યાર્ક, અર્લ આફ હાર્ડઉવિક, ઈ. સ. ૧૬૯૦–૧૭૬૪. નિષ્પક્ષપાતિ ન્યાયાધીશ.

૧૦. જાન લાર્ડ આશ્બર્ટન ડનિંગ, ઈ.સ. ૧૭૩૧–૧૭૮૩; પ્રમાણિક ન્યાયશાસ્ત્રી; વગર ફ્રી, ગરીબ લોકોની મફત વકીલાત કરતો.

૧૧. સર ઉવિલિઅમ બ્લાકસ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૨૩–૧૭૮૦. ન્યાયના મોટા ગ્રંથોનો લખનાર ન્યાયાધીશ.

બ્લાકસ્ટન જન્મ્યો હતો. લાર્ડ ગિફર્ડનો બાપ ડોવર[1]માં ગાંધીની દુકાન માંડતો. લાર્ડ ડેન્મન[2]નો બાપ વૈદુ કરતો. ટાલ્ફોર્ડ[3] ન્યાયાધીશનો બાપ એક ગામડામાં દારૂ ગાળતો; અને વરિષ્ટઅદાલતના વડાન્યાયાધિશ લાર્ડ ચીફ બારન પાલાકનો બાપ ચેરીંગ ક્રાસ[4]માં ઘોડાનો સામાન વેચતો. લંડન[5] શહેરના એક વકીલને ત્યાં નિનિવેહ[6]ની પુરાતન ઇમારતોનો શોધ કરનાર લેયર્ડ[7] બંધણી આર્પાને કારકૂની કરતો. સર ઉવિલિઅમ આર્મસ્ટ્રાંગે[8] તોપખાનું બનાવવાની એવી શોધ કરી કે તે તોપખાનું હજુ તેનાજ નામથી એટલે આર્મસ્ટ્રાંગ-તોપખાનાના નામથી ઓળખાય છે; વળી તેણે મોટાં વજનો પાણીવડે ઉંચે ઉપાડવાના યંત્રની શોધ કરી. તેણે પ્રથમ કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને કેટલીક મુદ્દત સુધી એ ધંધો તેણે કર્યો પણ હતો. મિલ્ટન[9] પ્રથમ લંડનના એક કરારનામાં લખનારને ઘેર રહ્યો હતો; અને પોપ[10] તથા સાઉધી[11] સઘળું

---

૧. ડોવર, ઇંગ્લંડનું દક્ષિણનું બંદર. વસ્તિ, ૨૮,૫૦૦.

૨. ટામસ લાર્ડ ડેન્મન, ઈ.સ. ૧૭૭૯-૧૮૫૪. ઇંગ્લંડનો વડો ન્યાયાધીશ.

૩. સર ટામસ નૂનટાલફોર્ડ, ઈ. સ. ૧૭૯૫-૧૮૫૪; ન્યાયાધીશ. અદાલતમાંજ પંચને કહેવા જતાં તે અકસ્માત્ મરણ પામ્યો.

૪. ચેરિંગ ક્રાસ, લંડનનું એક મોટું ચોટું; અહીં ચાર મોટા રસ્તા ભેગા થાયછે.

૫. લંડન, ઇંગ્લંડનું મુખ્ય શહેર. વસ્તિ, ૩૦,૨૦,૯૭૧.

૬. નિનિવેહ, આસિરિઆની રાજધાની.ઈ.સ. પૂ.૨૩૪૭માં વસ્યું હતું; તે ઈ. પૂ. ૬૨૫ માં બાબિલનવાસી અને મીડ લોકોએ નાશ કર્યું.

૭. આસ્ટેન હેન્રિ લેયર્ડ, ઈ. સ. ૧૮૧૭-હયાત છે; મહાન પ્રવાસિ રાજ્યદ્વારી પુરૂષ.

૮. સર ઉવિલિઅમ આર્મસ્ટ્રાંગ, જ્યુબિલીના મહોત્સવ પ્રસંગે મહારાણી વિક્ટોરિઆએ ગયા જુન માસમાં તેને અમીર પદવી બક્ષી.

૯. જાન મિલ્ટન, ઈ. સ. ૧૬૦૮-૧૬૭૪; અંગ્રેજ કવીરાજ; પાછળથી આંધળો થયો હતો; ત્રણ વાર પરણ્યો હતો; ગદ્યનાં પુસ્તક પણ તેણે સારાં લખ્યાં છે.

૧૦. અલેક્ઝાંડર પોપ, ઈ.સ, ૧૬૮૮-૧૭૪૪; મોટો અંગ્રેજ કવિ; તીખા અને ઉતાવળીઆ સ્વભાવનો હતો; કદે નાનો અને વળેલો હતો; સ્વાર્થિ અને તરંગી હતો. માથાનું અને દમનું દરદ હતું.

૧૧. રાબર્ટ સાઉધી, ઈ.સ. ૧૭૭૪-૧૮૪૩. ગદ્ય-પદ્ય લખનાર.

કાપડ વેચનારના છોકરા હતા. વિદ્યા ગુરૂ ઉવિલ્સન[1] પેઇસ્લી[2] ગામના એક કારખાનુ ચલાવનારનો છોકરો હતો; અને લાર્ડ મેકાલે[3] એક વેપારીનો છોકરો હતો. તેનો બાપ આફ્રિકા સાથે વેપાર ખેડતો હતો. કીટસ[4] દવાદારૂનાં વસાણાં વેચતો; અને સર હંફ્રી ડેવી એક ગામડાના વૈદની પાસે શીખવાને રહ્યો હતો. સર હંફ્રી ડેવી એકવાર પોતાની વાત કરતો હતો, તે વખત તે બોલ્યો કે, હાલ જે કંઈ તમે મારામાં દેખોછો, તે મારી જાતેજ મેળવેલું છે. આ જે હું કહુંછું તે અહંભાવથી નથી કહેતો; કેવળ ભોળા ભાવથી અને શુદ્ધ અંતઃકરણથી હું બોલુંછું.' ગણિત વિદ્યામાં જેવો ન્યૂટન નામધારી થઈગયો છે, તેવીજ રીતે સૃષ્ટિ જન્ય પદાર્થોની તવારીખ જાણનાર રિચર્ડ ઓ-વન[5] પ્રખ્યાત પુરૂષ થઈ ગયો છે. તે એક લશ્કરી વહાણમાં સૌથી નીચી પાયરીની નોકરી ઉપર પ્રથમ દાખલ થયો; અને જે શાસ્ત્રીય વિષયના શોધ કરવામાં તેણે આટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મેળવી, તે ઉપર તેણે પોતાની પાછલી ઉમરમાં ધ્યાન આપવા માંડ્યું હતું. જાન હંટરે અગાધ ઉદ્યોગ કરીને જે વિશાળ સંગ્રહ કર્યો હતો, તેની બાબર ફેરિસ્ત કરવામાં જે વખત એ રોકાયો, તેવામાં તેણે એ ઠેકાણે પોતાના મેંહા જ્ઞાનનો પાયો નાખ્યો. એટલું કામ કરવાને શસ્ત્ર વૈદ્યકશાસ્ત્રની પાઠશાળામાં તેને આશરે દશ વરસ લાગ્યાં.

દરિદ્રાવસ્થાની દુર્બળ સ્થીતિમાં જન્મીને પોતાના પરિશ્રમ અને બુદ્ધિબળ વડે જે પુરૂષો સૂર્યની પેઠે તેજસ્વી થઇને પોતાના દેશમાં ઝળકી રહ્યાછે, તેનાં દૃષ્ટાંતોથી ઇંગ્લાંડની માફક બીજા દેશો પણ ભરપુર છે. ચિત્રાદિ કળામાં નામાંકિત નામ જોવાં હોય તો ક્લાડ[6], એ એક ભઠિઆ-

---

૧. જાન ઉવિલ્સન, ઈ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૫૪; એક પ્રસિદ્ધ કવિ અને નિબંધ લખનાર ટીકાકાર.

૨. પેઇસ્લી, સ્કાટલંડનું ગામ. વસ્તિ, ૪૮,૨૬૦.

૩. ટામસ બાબિંગ્ટન લાર્ડ મેકાલે, ઈ. સ. ૧૮૦૦-૧૮૫૯. કવિ, વક્તા, નિબંધ લખનાર અને ઇતિહાસ લખનાર. એ પરણ્યો નહતો.

૪ જાન કીટસ, ઇ. સ. ૧૭૮૬-૧૮૨૧. એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ.

૫ રિચર્ડ ઓવન, ઇ.સ. ૧૮૦૪. જાન હંટરના સંગ્રહની સંપૂર્ણ ટીપ કરતાં એને ત્રીશ વર્ષ લાગ્યાં;પણ તેમ કરવાથી તે સર્વથી મોટો શારીર શાસ્ત્રી નીવડ્યો.

૬ લારેઇન ક્લાડ, ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૮૨ લારેઇનનો એક પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર.

રાનો છોકરો હતો; ગીફ્સ[1], એનું કુળ પણ એવુંજ હતું. લીઓપોલ્ડ રાબેર[2], એ એક ઘડીઆળીને ઘેર જન્મ્યો હતો; હેઇડન[3] એ એક ગાડાં બનાવનાર સૂતારને પેટે અવતર્યો હતો; અને ડાગેર[4] નાટકશાળાના પડદા ચીતરવાનું કામ કરતો હતો. સાતમા ગ્રેગરી[5]નો બાપ સૂતાર હતો; પાંચમા સેક્સટસનો ભરવાડ હતો અને છઠ્ઠા આડ્રિઅન[6]નો એક ગરીબ ખલાસી હતો. આડ્રિઅન જ્યારે નાનો હતો ત્યારે તેને રાત્રે અભ્યાસ કરવાને દીવો સરખો મળતો નહીં; તેથી રસ્તામાં ફાનસો સળગતાં હોય, તેના અજવાળાથી અથવા દેવ-દેવસ્થાનના દીવા વડે તે તેના પાઠ તૈયાર કરતો. એટલી બાલ્યાવસ્થામાંથીજ જે આવી રીતે ધીરજ રાખીને મહેનતમાં મંડ્યો રહે, તે આગળ જતાં વિખ્યાતિ મેળવેજ મેળવે. એજ પ્રમાણે સેંટ જસ્ટ[7]માં શાળવીના ગરીબ ઘરમાંથી ખનીજ શાસ્ત્રવેત્તા હોઇ[8] ઉત્પન્ન થયો; અને આરલે આંગ[9]ના ભઠિઆરાને ઘેરથી યંત્રશાસ્ત્રી ઓટિફ્યુયા[10] પેદા થયો. ગણિત શાસ્ત્રી જોઝફ ફુરીઅર[11] ઓક્સેર[12] ગામના દરજીનો દીકરો હતો. ઇમારતો ઉઠાવવામાં પ્રવિણ એવો ડૂરાંટ[13] પારિસના એક મોચીનો છોકરો

૧ ઉવિલિયમ ગીફ્સ, ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૬૦. બેલ્જિઅમનો એક નામાંકિત શિલ્પ શાસ્ત્રી.

૨ લીઓપોલ્ડ રાબેર, ઇ. સ. ૧૭૯૭-૧૮૩૫. પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ ચિત્રકાર; આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો.

૩ જોઝફ હેઇડન, ઇ. સ. ૧૭૩૨-૧૮૦૯. જર્મન સંગીતશાસ્ત્રી.

૪ લુઇ ઝાક માંડ ડાગેર, ઇ. સ. ૧૭૮૯-૧૮૫૧. સૂર્ય ઉપરથી તસવીર પાડવાની કળા શોધનાર ફ્રેંચ.

૫ સાતમો ગ્રેગરી, અસલ નામ હિલ્ડેબ્રાંડ ઇ. સ. ૧૦૮૫માં મરણ પામ્યો. રોમન કાથોલિક ધર્મનો પોપ-અધ્યક્ષ.

૬ છઠ્ઠો આડ્રિઅન, ઈ. સ. ૧૪૫૯-૧૫૨૩. રોમનો પોપ.

૭ સેંટ જસ્ટ, ફ્રાન્સમાં લુઆર નદી ઉપર, વસ્તિ, ૨,૩૦૦. એજ નામનું બીજુ પણ ગામ છે.

૮ રેને જૂસ્ટ હોઇ, ઈ. સ. ૧૭૪૩-૧૮૨૨. એક ફ્રેંચ ધર્મગુરૂ.

૯ આર્લે આંગ, ફ્રાન્સમાં વેપારનું શહેર છે, વસ્તિ, ૪૫,૦૦૦.

૧૦ જીઆં ઓટિફ્યુયા, ઈ.સ. ૧૬૪૭-૧૭૨૪; મોટો ફ્રેંચ યંત્રશાસ્ત્રી.

૧૧ જીઆં બાપટિસ્ટ જોઝફ બારન ફૂરીઅર, ઈ.સ. ૧૭૬૮-૧૮૩૦. મોટો ફ્રેંચ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી, ઇતિહાસ લખનાર, રાજનીતિજ્ઞ અને ગણિત શાસ્ત્રી.

૧૨ ઓક્સેર, ફ્રાન્સનું જૂનું શહેર, વસ્તિ, ૫૫,૫૦૦.

૧૩ જીઆં નિકલસ લૂઇ ડૂરાંટ, ઈ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૩૪. એક મોટો ફ્રેંચ ઇમારત બાંધનાર.

હતો; અને સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાનવેત્તા ક્રેઇસ્નર[1] ઝૂરિક[2]ના એક ગામડીઆને ઘેર જન્મ્યો હતો. દરિદ્રાવસ્થા, મંદવાડ અને બીજાં સંસારિક દુઃખને લઇને જેટલીજેટલી અડચણો નડે, તેવી હાલતમાં ક્રેઇસ્નરે પોતાની જીંદગી શરૂ કરી; તેમાં એ ક્ષુધાથી ડગ્યો નહીં; અને હિમ્મત ન હારતાં આગળ વધતોજ ગયો. 'ઉદ્યોગીને અવકાશ ઘણો,' એ કહેવત એણે ખરી કરી આપી. જેમને ઘણુંજ કામ હોયછે, અને તે કરવાને જેઓ ઉમંગી હોય છે, તેમને પુષ્કળ વખત મળેછે, એ વાતનું ઉમદા દૃષ્ટાંત એની જીંદગીમાંથી જડશે. પીએર રામસ[3] પણ એજ કિસમનો માણસ હતો. પિકર્ડિ[4]માં ગરીબ માબાપને ઘેર એનો જન્મ થયો હતો; અને એ નાનો હતો, ત્યારે ઘેટાં ચારતો; પણ એ ધંધો એને ગમ્યો નહીં, તેથી તે પારિસ નગરમાં નાસી ગયો. ઘણું ઘણું દુઃખ વેઠ્યા પછી, નવાર[5]ની પાઠશાળામાં તે ચાકર રહ્યો. એ જગા તેને જડી, એટલે સરસ્વતિ મંદીરના દરવાજા તેણે ઉઘાડ્યા અને થોડી મુદ્દતમાં તે એ જમાનાનો મહા પ્રસિદ્ધ પુરૂષ થઇ પડ્યો.

કાલ્વેડોસ[6]માં સેંટ આંડ્રેઅર એટો ગામના એક ગામડીઆનો છોકરો વોકેલાં રસાયનશાસ્ત્રી નીવડ્યો. જ્યારે નાની ઉમરમાં તે નિશાળે ભણવા જતો, ત્યારે લૂગડાં તો તેણે ગમે તેવાં પહેરેલાં હોય, પણ તેની બુદ્ધિનો ચળકાટ તે વખતથીજ દેખાતો હતો. જે મહેતાજીની નિશાળમાં તે લખતાં વાંચતાં શીખતો હતો, તે એને ખૂબ મહેનતુ જોઇને તેનાં કોઇ કોઇ વાર વખાણ કરતાં કહેતો, બચ્ચા વોકેલાં, મંડ્યો રહે, ઝોક્યો રહે, મહેનત કરતો રહે; તારૂં નસીબ ઉઘડશેજ; અને આપણા મંદીરના મુખીઆજીના જેવાં તને પણ સારાં કપડાં પહેરવાનાં મળશે. કોઈ ગામડાનો ગાંધી-વૈદ તે નિશાળમાં ગયો હશે. તે આ લઠ્ઠ છોકરાના ભુજ જોઇને રાજી થયો.

---

૧ કાન્રાડ વાન ક્રેઇસ્નર, ઈ. સ. ૧૫૧૬-૧૫૬૫, સ્વિટ્ઝર્લંડનો દેશી વિદ્વાન વૈદ્ય અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી.

૨ ઝૂરિક, સ્વિટ્ઝર્લંડમાં પરગણું અને શહેર; શહેરની વસ્તિ, ૨૧,૫૦૦.

૩ પીએર રામસ, ઈ. સ. ૧૫૧૫-૧૫૭૨; ફ્રેંચ પંડિત અને ગણિતશાસ્ત્રી.

૪ પિકર્ડિ, ફ્રાન્સનો એક પ્રાચીન પ્રાંત વિભાગ.

૫ નવાર, સ્પેઇનનો પ્રાંત, ક્ષેત્રફળ, ૨,૪૫૦ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૩,૬૦,૦૦૦.

૬ કાલ્વેડોસ, ફ્રાન્સના સમુદ્ર કાંઠાનો પ્રાંત, ક્ષેત્ર ફળ. ૨,૧૩૦, ચોરસ માઇલ, વસ્તિ ૪,૫૪,૦૦૦.

તેણે એ છોકરાને કહ્યું કે 'તારી ખુશી હોય, તો હું તને વસાણાં વાટવાને મારી દુકાન ઉપર રાખું.' વોકેલાંએ ધાર્યું કે મારાથી ભણાશે અને વળી રળાશે, એટલે એ વાતની હા કહી. પણ પેલો વૈદ તો એને એના પાઠ કરવા દેતો નહીં. એ વાત એ પૂરેપૂરી સમજ્યો એટલે એ નોકરી છોડી દેવાનું તરત એણે નક્કી કર્યું. તે સેંટ આંદ્રેમાંથી નીકળીને, ખભે ખાવાની પોટકી ભરવીને પારિસનો રસ્તો તેણે લીધો. ત્યાં આવીને કોઇ વૈદને ઘેર ઓસડીઆં વાટવા રહેવાની તેણે ચાકરી શોધી પણ તે મળી નહીં. થાકથી અને ભૂખથી તે નરમ ઘેંશ જેવો થઈ ગયો. તે માંદો થઈ ગયો. તેવી હાલતમાં તેને દવાખાનામાં લઈ ગયા. હવે એણે જાણ્યું કે મારો અંત પાસે આવ્યોછે. પણ એ નિરાધાર છોકરાના નસીબમાં મોટી મોટી વાતો વિધાતાએ લખી હતી. તે સાજો થયો. તે પાછો નોકરી શોધવા લાગ્યો; અને આખરે એક વૈદ તેને રાખ્યો. થોડી મુદ્દત વીત્યા પછી તેને ફૂરક્રાય[1] નામના નામાંકિત રસાયન શાસ્ત્રી સાથે ઓળખાણ થયું. તે એના ઉપર એટલો તો ફીદા થઈ ગયો કે એને પોતાના ખાનગી પત્ર વ્યવહારનો લેખક બનાવ્યો; અને ઘણાં વરસ પછી એ મહાન તત્વજ્ઞાની મરી ગયો, ત્યારે વોકેલાં તેની જગા ઉપર રસાયન શાસ્ત્રનો વિદ્યાગુરૂ નીમાયો. છેવટે ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં કાલ્વેડોસ પરગણાના ચૂંટણી કરનારાઓએ એને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કર્યો; અને ફ્રાન્સ[2]ની વ્યવસ્થાપક મંડળીની સભામાં જવાને તે નીકળ્યો. તે વખત ઘણાં વરસ ઉપર જે ગામડામાં તે એવી નિર્ધન અને નિર્બળ દશામાં ભણતો હતો, તે ગામડામાં તે યશના ડંકાથી દાખલ થયો.

ફ્રાન્સમાં પ્રથમ રાજ્યચક્ર[3] ફર્યું,ત્યારપછી લશ્કરી ખાતામાં એવી તરેહની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી કે છેક હલકામાં હલકી સિપાઈગીરીની ચાકરી ઉપરથી હરકોઈ માણસ ઉંચામાં ઉંચા દરજ્જાના લશ્કરી ઓહ્દા ઉપર ચઢી શકેછે, અને એવા દાખલા ત્યાં હરવખ્ત બનેછે; એમાંનું કાંઈ ઈંગ્લં-

---

૧ આંટોઇન ફ્રાંસ્વોઇડ ફૂરક્રાય, ઈ. સ. ૧૭૫૫-૧૮૦૯; ફ્રાન્સનો મહાન રસાયન શાસ્ત્રી, વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી અને રાજકીય પુરૂષ.

૨ ફ્રાન્સ,યુરોપની પશ્ચિમનો દેશ,ક્ષેત્રફળ, ૨,૦૧,૯૦૦ ચોરસ માઈલ; વસ્તિ, ૩,૬૧,૦૨,૯૨૧.

૩ રાજ્યચક્ર ઈ. સ. ૧૭૮૯ માં શરૂ થયું; તેમાં ઈ. સ. ૧૭૯૩ માં સોળમા લૂઇને ફાંસી દીધો.

ડમાં નથી. '**દરવાજા ઉઘાડો તો દાખલ થનાર નીકળે**,' '**દરજાનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકો, તો બુદ્ધિબળ દેખાય**' એ કહેવતો ઘણાં આશ્ચર્યજનક દ્રષ્ટાંતોથી ફ્રાન્સમાં જેમ ખરી પડીછે, તેમજ આપણા દેશમાં એવી છુટ હોત, તો આપણે ત્યાંથી પણ બેશક એવા ઘણા દાખલા મળી આવત. તે જોવું હોય તો એક સાધારણ સિપાઇગીરી ઉપરથી હોશ[1], હૂબેર[2] અને પીઝગ્રૂ[3] આગળ પડ્યા. હોશ રાજાના લશ્કરમાં હતો, તે વખત લશ્કરી વિદ્યાનાં પુસ્તકો વેચાતાં લઇ વાંચવાને એની પાસે પૈસા નહોતા, તેથી બીજા માણસોનાં બદન અને કબજા ઉપર સોનેરી ભરત ભરીને ખપજોગા પૈસા પેદા કરતો. હૂબેર નાનપણમાં બહુ બદફેલ, ફગડંડ છોકરો હતો. તે સોળ વરસનો થયો, ત્યારે ઘરમાંથી નાસી ગયો; અને નાન્સી[4]માં એક દુકાનદારને ત્યાં નોકરી રહ્યો; ત્યાંથી નીકળીને લાયન્સ[5]માં કારીગરનું કામ કરવા મંડ્યો; તે ન પરવડ્યું, ત્યારે સસલાનાં ચામડાંનો ભારો લઇને બધા ગામમાં બૂમ મારી મારીને વેચવા લાગ્યો. ઈ.સ. ૧૭૯૨ માં તેણે બિન પગારના ઉમેદવારોની પલટણમાં પોતાનું નામ નોંધાવ્યું; અને એક વરસમાં તો તે પલટણના સરદારની જગાએ નીમાયો. એજ પ્રમાણે કલેબેર[6], લફેવર[7],

---

૧ લાઝેર હોશ, ઈ. સ. ૧૭૬૮-૧૭૯૭; ફ્રાન્સના મોટા રાજ્યચક્રમાં પ્રજાસત્તાક લશ્કરનો સેનાપતિ. છેવટ, કોઇએ ઝેર દેવાથી મરણ પામ્યો, એમ શક છે.

૨ જોઝફ એઇમાબલ હૂબેર, ઈ. સ. ૧૭૬૭-૧૮૨૩; રાજ્યચક્રના લશ્કરનો સેનાપતિ.

૩ ચાર્લ્સ પીઝગ્રૂ ઈ. સ. ૧૭૬૧-૧૮૦૪; રાજ્યચક્ર પ્રજાસત્તાક લશ્કરનો સેનાપતિ. તેને તુરંગમાંજ ગુપ્ત રીતે મારી નાખ્યો હતો.

૪ નાન્સી, ફ્રાન્સનું શહેર, વસ્તિ, ૫૧૦૦૦.

૫ લાયન્સ, ફ્રાન્સનું મોટું પ્રસિદ્ધ શહેર, વસ્તિ, ૨,૮૦,૦૦૦.

૬ જીઆં બાપ્ટિસ્ટ કલેબેર, ઈ. સ. ૧૭૫૪-૧૮૦૦. એક માળીનો છોકરો; ફ્રેંચ સેનાપતિ. મીસર દેશમાં કેરો નગરમાં એક તુરકે એને મારી નાખ્યો. નેપોલિઅનની પ્રીતિનો માણસ હતો.

૭ ફ્રાન્સ્વો જોઝફ લફેવર, ડ્યૂક આફ ડાંટિઝગ અને ફ્રાન્સનો વડો સેનાપતિ, ઈ. સ. ૧૭૫૫-૧૮૨૦. એક લોટ દળવાની ઘંટી ચલાવનારનો છોકરો હતો.

સૂલ્ટ[1], વિક્ટર[2], લાનેસ[3], સૂલ્ટ[4], માસેના[5], સેંટ સીર[6], ડેરલાં, મ્યુરાટ[7], ઓઝેરો[8], બેસિએર[9], અને ને[10] એ તમામ હલકી સિપાઈગીરી ઉપરથી ચઢ્યા હે. કેટલીએક વખત કેટલાએક ઝડપબંધ ચઢ્યા

---

૧ લૂઈ ગેબ્રિઅલ સૂશે, ઈ. સ. ૧૭૭૨-૧૮૨૬; નેપોલિઅનનો એક ઉત્તમ સેનાપતિ.

૨ ક્લાડ પેરાં વિક્ટર, ડ્યુક આફ બેલુનો ઈ. સ. ૧૭૬૪-૧૮૪૧; નેપોલિઅન બોનાપાર્ટનો સેનાપતિ; એની બહાદુરી અને ચતુરાઈથી ચાલતી લડાઈમાંજ એને નેપોલિઅને માર્શલની ઊંચામાં ઊંચી પદવી આપી.

૩ જીઆં લાનેસ, ડ્યુક આફ મોંટબેલો અને ફ્રાન્સનો માર્શલ, ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૦૯. પ્રથમ રંગારાનું કામ કરતો. નેપોલિઅનનો એક વહાલો સેનાપતિ.

૪ નિકલસ જીઆં ડ ડીઅ સૂલ્ટ, ડ્યુક આફ ડાલ્મેશિઆ અને ફ્રાન્સનો માર્શલ. એક ચીઠીઓ લખનારનો છોકરો હતો. ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૫૧. નેપોલિઅનનો વડો સેનાપતિ. અતિ લોભી.

૫ આંદ્રે માસેના, એસ્લિંગનો ઠાકોર, ડ્યુક આફ રિવોલિ અને ફ્રાન્સનો માર્શલ. ઈ. સ. ૧૭૫૮-૧૮૧૭. ઘણા નીચ કુળનો હતો. નેપોલિઅનનો ઘણો કાબેલ સરદાર,

૬ લારેંટ ગૂવિઆં ડ સેંટ સીર, ઈ. સ. ૧૭૬૪-૧૮૩૦; ફ્રાન્સનો માર્શલ; ચામડીઆનો છોકરો હતો. નેપોલિઅનનો સેનાપતિ.

૭ જોઆકિમ મ્યુરાટ, ઈ. સ. ૧૭૬૭-૧૮૧૫. એક વીશીવાળાનો છોકરો હતો; તે ઘણો બહાદુર અને સહાસિક હતો; નેપોલિઅન પાદશાહે પોતાની બેન એની સાથે પરણાવી. તે ફ્રાન્સનો પ્રસિદ્ધ માર્શલ થયો અને નેપલ્સનો રાજા થયો.

૮ પીએર ફ્રાંસ્વો ચાર્લ્સ ઓઝેરો, ઈ. સ. ૧૭૫૭-૧૮૧૬. નેપોલિઅનનો બહાદુર સેનાપતિ. કેટલીક મુદ્દતથી તે એક ઘાથી પીડાતો હતો અને તાવ આવતો હતો, તોપણ પોતે ઘોડાઉપર બેસીને બંધાઈને લડાઈમાં ગયો; તે ડ્યુક આફ કાસ્ટિલિઓન અને ફ્રાન્સનો માર્શલ થયો.

૯ જીઆં બાપટિસ્ટ બેસિએર, તેને નેપોલિઅને ડ્યુક આફ ઈસ્ટ્રિઆ અને માર્શલ બનાવ્યો. તે લટઝનની લડાઈમાં છાતીમાં ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૬૮-૧૮૧૩.

૧૦ માઈકલ ને, ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૧૫. નેપોલિઅને એને ફ્રાન્સનો માર્શલ, માસ્કોનો ઠાકોર અને ડ્યુક આફ એલ્ચિંગન બનાવ્યો. છેવટે જેણે ફ્રાન્સને માટે ૫૦૦ યુદ્ધ કર્યાં હતાં, તેને ફ્રાન્સના નવા રાજ્યે ગોળી મારીને મારી નાખ્યો. ઉવાટર્લૂના યુદ્ધમાં એની રાંગ હેઠે પાંચ ઘોડા મુઆ. નેપોલિઅન એને 'વીરરાજ' કહેતો.

છે, અને કેટલાએકને વાર પણ લાગી છે. સેંટ સીર ટૂલ[1] ગામના એક ચમારનો છોકરો હતો. તે પ્રથમ નાટકમાં વેશધારી હતો; પછી તે શાસ્યુર્સ[2] નામની પલટણમાં નોંધાયો અને એક વરસમાં એક ટુકડીનો તે ઉપરી થઈ બેઠો. વિકટર, એ બેલૂનો[3]નો ઠાકોર હતો. તે ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં તોપખાનામાં દાખલ થયો. રાજ્યચક્ર ફરતા પહેલાં કેટલીએક એવી વાતો બની કે તેને નોકરીમાંથી રજા મળી. પણ જેવી લડાઈ સળગી કે એણે ફરીથી પોતાનું નામ તરત લખાવ્યું; અને થોડા મહિનામાં એણે એવી તો ધીટ છાતી અને હોશિઆરી બતાવી કે તેને એડજુટંટ મેજર[4]નો ઓદ્દો અને એક બાટેલીઅન[5] પલટણનું ઉપરીપણું પ્રાપ્ત થયાં. મ્યૂરાટ જે 'સમશેર બહાદુર' કહેવાયછે, તે પેરિગાર્ડમાં એક વીશીવાળાનો છોકરો થાય, અને ત્યાં તે મેમાનોના ઘોડાની ચાકરી કરતો. તે શરૂમાં શાસ્યુર્સની પલટણમાં દાખલ થયો. ત્યાં તેની સ્વચ્છંદી ચાલના વાંકથી તેને કાઢી મૂક્યો; પણ તે વળી ફરી ઘુસ્યો, અને થોડા વખતમાં કર્નલ[6]ના ઉંચા દરજ્જા ઉપર ચઢી ગયો. નેએ અઢાર વરસની ઉંમરે ઘોડસવારોની હસારની પલટણમાં પોતાનું નામ નોંધાવ્યું, અને ધીમે ધીમે પાયરી દરપાયરી તે ચઢ્યો. ક્લેબરે તરત તેના ગુણની પરીક્ષા કરી લીધી. 'તને કદી થાક કે મહેનત કળાતાંજ નથી' એમ તે તેને હમેશાં કહેતો; અને તે પચીશ વરસનો થયો, એટલે તો તેણે તેને એડજ્યુટંટ જનરલની જગા આપી. પણ સૂલ્ટને તો ઉપર ચઢતાં સારી પેઠે મુદ્દત લાગી. તે લશ્કરમાં દાખલ થયા પછી છ વરસે તેને સારજંટ[7]ની જગા મળી. સૂલ્ટને તેની બાળ વ-

---

૧ ટૂલ, ફ્રાન્સનું એક ગામ; મોસેલ નદીઉપર છે. વસ્તિ,૬,૬૦૦.

૨ શાસ્યુર્સ, ઘોડસ્વારોની પલટણ; તેમની પાસે થોડોજ સામાન રાખવામાં આવેછે; તેથી, તેઓ ઉતાવળથી, જેમ ફરવું અને જવું આવવું હોય, તેમ કરી શકેછે.

૩ બેલૂનો, ઈટલિનું એક શહેર; વેનિસથી પચીશ કોસ ઉત્તરે છે; ત્યાંનો ડ્યુક (ઠાકોર), વસ્તિ,૧૫,૫૦૦.

૪ આડજુટંટ મેજર, લશ્કરી અમલદાર, કર્નલને મદદ કરવાને રાખેલો હોય છે.

૫ બાટેલિઅન, પાયદળ પલટણ; એવી અંગ્રેજી એક પલટણમાં આશરે ૮૦૦ માણસ હોયછે; તેનો ઉપરી લિફ્ટેનંટ કર્નલ હોયછે.

૬ કર્નલ, એક લશ્કરનો મુખ્ય ઉપરી; બ્રિગેડિઅર જનરલથી બીજે નંબરે.

૭ સારજંટ, વગર સનદી લશ્કરી નોકર; 'કારપોરલ' ના ઉપલા દરજ્જાનો; નવા સિપાઇઓને કવાયત શીખવેછે.

યમાં કંઈ કેળવણી આપવામાં આવી ન હતી; અને તે ફ્રાન્સ ખાતે મંત્રી નીમાઈને પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવા લાગ્યો, ત્યાં લગી તેને ભૂગોળનું કાંઇજ જ્ઞાન ન હતું. તેને પ્રધાનપદ મળ્યા પછી તે આનંદથી ભૂગોળ ભણવા લાગ્યો. પણ વળી માસેનાને પાયરી ચઢતાં જે ઢીલ થઇછે, તે જોતાં તો સૂલ્ટ ઉતાવળો આગળ વધ્યો છે, એમ આપણને લાગશે. માસેનાએ ચૌદ વરસ ચાકરી કરી, ત્યારે તે સારજંટ થવા પામ્યો: અને તે કેડે તો એ ક્રમે ક્રમે પાયરી દરપાયરી ચઢતો ગયો, અને કર્નલ થયો, પછી ડિવિઝન[1]નો જનરલ[2] થયો અને છેવટે માર્શલ[3] પણ થયો. તથાપિ એ પાછળથી કહેતો કે, મને ઊંચી જગાઓ મેળવવાને જે મહેનત પડીછે, તેમાં સારજંટની જગા જેવી બીજી કશામાં મને પડી નથી. ફ્રેંચ લશ્કરમાં અદ્યાપિ પર્યંત એજ પ્રમાણે સિપાઇગીરીમાંથી ઉંચે દરજ્જે ગએલા માણસોનાં દૃષ્ટાંત બનતાંજ આવેછે. શાંગારનીએ[4] પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં રાજાની ખાસ રક્ષક પલટણમાં સિપાઈની નોકરી ઉપર દાખલ થયો. માર્શલ બૂઝો[5]એ ચાર વરસ સિપાઇગીરી બજાવી, ત્યારે તેને મોટો ઓહ્દો મળ્યો. હાલમાંજ મારશલ રૅંડોંગ[6] ફ્રેંચ લશ્કર ખાતાનો પ્રધાન હતો, તે પહેલવહેલો નોકરીમાં દાખલ થયો, ત્યારે લશ્કરી વાજાની ટોળીમાં વાજુ

---

૧ ડિવિઝન, એક 'કમ્પની'માં ૯૦થી૧૦૦ સિપાઈ હોય, તેવી દશ 'કમ્પની' ની એક 'રેજીમેંટ;' એવી બે 'રેજીમેંટ' ની એક 'બ્રિગેડ'. એવી બે અથવા વધારે 'બ્રિગેડ' નો એક 'ડિવિઝન.'

૨ જનરલ, તોપખાનાની, સવારોની કે પાયદળની બે અથવા વધારે 'બ્રિગેડ' નો ઉપરી લશ્કરી અમલદાર હોય, તેને 'જનરલ' કહેછે.

૩ માર્શલ, લશ્કરી ખાતામાં સર્વોપરી અમલદાર; યુરોપના બીજા દેશોમાં એને ફીલ્ડ માર્શલ પણ કહેછે.

૪ નિકોલસ આન થેઓ ડયુલ શાંગારનીએ; ઈ. સ. ૧૭૯૩–૧૮૭૭. એક ફ્રેંચ જનરલ.

૫ ટામસ રાબર્ટ બૂઝોડ લા પિકોનેરી, ઈ. સ. ૧૭૮૪–૧૮૪૯; ફ્રાન્સનો માર્શલ; એને ડ્યુક આફ ઇસ્લિની અમીર પદવી નેપોલિઅને આપી કારણ કે પોતાના ૧૦,૦૦૦ માણસથી તેણે આરબ સરદાર અબ્દલ કાદરનાં ૪૦,૦૦૦ માણસને ઇસ્લિ ગામ આગળ હરાવ્યાં.

૬ આક લૂઈ કાઉંટ રાંડોંગ ઈ. સ. ૧૭૯૫. ફ્રાન્સનો 'જનરલ' અને 'માર્શલ'. ઘણો બહાદુર હતો.

વગાડતો હતો; અને વરસેઈલ્સ[1]ના ચિત્ર મહેલમાં તેની તસવીર મૂકવામાં આવી છે; તેમાં તેનો એક હાથ પડઘમની એક બાજુ ઉપર મૂકેલો દેખાયછે. એવી ઢબમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેજ તેણે એ ચીતરાવીછે. આવા આવા દાખલા ફ્રેંચ સિપાઈઓના જોવામાં આવેછે, તેથી તેમને નોકરી કરવામાં ઉલટ અને ઉત્સાહ વધેછે; કેમકે હરકોઈ સિપાઈ મનમાં મોટી મોટી ઉમેદો વાજબી રીતે બાંધી શકે અને ધારે કે હાલ તો હું ખમે રોટલાનું બાથુ ભેરવીને સિપાઈગીરી કરૂંછું, પણ કોઈ વખત માર્શલનો દંડ પકડવાનો રળિઆમણો દહાડો પણ આવે. 'પુરૂષના નસીબ આગળ પાંદડું છે' એ વાત ફ્રેંચ લશ્કરના સિપાઈઓ રાત દહાડો જુએછે અને જાણે છે.

ધીટ આગ્રહ અને ઉત્સાહના ચમત્કારથી માણસો છેક ગરીબ સ્થિતિમાંથી નીકળીને મેદાન પડ્યા છે; અને જનમંડળનું કલ્યાણ કરવામાં તેમને ઉપયોગી થઈ પડે એવી ઉંચી જગાઓ ઉપર ચઢ્યા છે, અને એવી સત્તાની જગાઓ મેળવી છે, એવા પુરૂષોના ઘણા દાખલા હાથ લાગે છે; તે દાખલા હવે એટલા બધા થઈ ગયા છે કે તેમાં હવે કાંઈ નવાઈ લાગતી નથી; અને કોઈ એમ કહેવા જાય કે 'સોમાં કોઈકને કે હજારે એકને એમ 'દેવ ત્રૂઠે' તો તે ચાલે એમ નથી. એવા દાખલામાંથી કેટલાંએક વધારે પ્રખ્યાત દૃષ્ટાંતો આપણે તારવી કાઢીને તે ઉપર નજર કરીશું, તો આપણને સહજ સમજાશે કે જેમ વહેલું દુઃખ અને વિપત્તિ વેઠવાં પડે, તેમ તે સુખ સંપત્તિ અને જયજયકારનાં મોટાં અને અવશ્યનાં મદદગાર સાધન થઈ પડેછે. બ્રિટિશ આમની સભામાં એવી રીતે આપબળથી ચઢેલા માણસો હમેશા જથાબંધ જોવામાં આવેછે. બ્રિટિશ પ્રજામાં ઉદ્યોગ કરવાનો જે ખાસ ગુણ રહેલો છે, તેને માટે આવા પુરૂષોનાં દૃષ્ટાંતો એક આરસી જેવાં જાણવાં. આપણા દેશની રાજ્યનીતિ કિંવા કાયદાનું એવું સુંદર ધોરણ છે, કે આપણી પ્રજાના ગમે તે વર્ગમાંથી એવા પુરૂષો નીકળી આવે, તો તેમને આમની સભામાં આદરસત્કાર સાથે દાખલ કરવામાં આવેછે. ધન્ય છે એ આપણી રાજ્યનીતિને ! કારખાનાઓમાં મજુરોને અને કારીગરોને તેમના ધણીઓએ દશ કલાકથી વધારે

---

૧ વરસેઈલ્સ અથવા વેરસયે, ફ્રાન્સમાં નૈરૂત્ય ખૂણામાં; પારિસથી પાંચ કોસ ઉપર શહેર; વસ્તિ, ૬૨,૦૦૦; પાદશાહી મહેલનું આરસનું દિવાનખાનું ૧૦૫ ફુટ લાંબુ, અને ૭૯ ફુટ ઉંચુ છે; તેમાં જવાના ત્રણ મોટા રસ્તા ઉપર ઝાડની બેવડી બેવડી હારોછે.

રોકવા નહીં; એ લોકો પાસેથી દશ કલાકથી વધારે કામ લેવું નહીં, એમ ઠરાવવાને કાયદાનો મુસદ્દો ઘડવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપર આમની સભામાં ચરચા ચાલી રહી હતી, તેવામાં સાલફોર્ડ[1] પરગણા તર્ફથી સ્વર્ગવાસી જોઝફ બ્રાધર્ટન પ્રતિનિધિની જગાએ બિરાજતા હતા. રૂ લોઢવાના કારખાનામાં એ પોતાની નાની ઉમરમાં મજુરી કરતા હતા, તે વખતે ઘણા કલાક સુધી મેહેનત કરવાથી તેને જે જે કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હતું અને તે થાકીને લોટપોટ થઈ જતા, તેનું એવું અસરકારક બયાન કર્યું કે સાંભળનાર સભાસદોના મનમાં દયા ઉપજી. પોતાની એ બાલ્યાવસ્થાના દુઃખની હકીકત વિગતવાર જાહેર કરીને તેણે વિશેષ એમ જણાવ્યું કે, મેં તે વખતથીજ મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે જો કોઈ એવો રૂડો દિવસ આવશે અને મારાથી બનશે, તો ગરીબ બાપડા મજુરોનું દુઃખ ટાળીશ અને તેમની હાલત સુધારવાને બનતો પ્રયત્ન કરીશ. એ પ્રમાણે એમનું બોલવું પૂરૂં થતાં, તેમના પછી સર જેમ્સ ગ્રેહામે[2] આખી સભાના ખુશીના પોકારમાં કહી બતાવ્યું, કે મિ. બ્રાધર્ટન આવા ગરીબ અને હલકા કુળમાંથી પૈદા થયા હશે, એમ હું જાણતો નહતો, પણ એ વાત મારા જાણવામાં આવવાથી આમની સભાની મોટાઈ મારા મનમાં અધિક આવેછે, અને એ સભાને માટે મારૂં મન હરખથી ફૂલાયછે કારણ કે તેના ધારા એવા ન્યારા અને સારા છે કે એવી હલકી હાલતમાં જન્મેલાં માણસ પણ સરખાપણાનો દાવો રાખીને દેશના વંશપરંપરાના અમીર અને રાજ્યવર્ગ સાથે જોડાજોડ આવીને બેસવાને શક્તિમાન થાયછે.

જ્યારે પોતાની જીંદગીમાં પૂર્વે બની ગએલા બનાવોની હકીકત કહેવી હોય, ત્યારે ઓલ્ડહામ[3] પરગણા તર્ફથી સ્વર્ગવાસી મિ. ફાક્સ[4] સભા-

---

૧ સાલ્ફોર્ડ, લાંકાશિઅર પરગણાનું શેહેર; અર્વેલ નદીને જમણે કાંઠે સાલ્ફોર્ડ છે, અને ડાબે કાંઠે માંચેસ્ટર છે. રૂનું કારખાનું છે. વસ્તિ, ૧,૨૪,૮૦૫; હજુ વસ્તિ બહુજ વધતી જાય છે.

૨ રાઈટ આનરબલ સર જેમ્સ રાબર્ટ જાર્જ ગ્રેહામ, બારોનેટ, ઈ. સ. ૧૭૯૨–૧૮૬૧, ઈંગ્લંડનો એક રાજકીય પુરૂષ.

૩ ઓલ્ડહામ, લાંકાશિઅર પરગણાનું શેહેર, માંચેસ્ટરથી ઈશાન ખૂણામાં ત્રણ ગાઉ ઉપર; વસ્તિ, ૧,૧૩,૧૦૦.

૪ ઉવિલિઅમ જાન્સન ફાક્સ, ઈ. સ. ૧૭૮૬–૧૮૬૪. એક સુભાષિત વક્તા, ગ્રંથકર્ત્તા અને રાજકીય પુરૂષ.

સદ નીમાયા હતા, તે વખાવખત એવા વચનથી આરંભ કરતા કે, હું જ્યારે નારીજ[1] ગામમાં નાનપણમાં 'શાળવીનું કામ કરતો ત્યારે,' ઇત્યાદિ; અને આપણી રાજ્યસભામાં હજુ કેટલાએ સભાસદો હાલ હયાત હશે. તેઓ પણ એવીજ રીતે હલકી હાલતમાંથી બહાર પડેલા છે. મિ. લિંડસે દેશ પરદેશ ઘણાં વહાણો દરિઆમાં એડતો; તે થોડીએક મુદત ઉપર સંડર્લેંડ[2] પરગણા તર્ફથી પાર્લમેંટમાં[3] સભાસદ નીમાયો હતો; તેના ઉપર તેના રાજકીય સામાવાળીઆઓએ હુમલો કર્યો હતો, તેના પ્રતિ ઉત્તરમાં તેણે પોતાના જીવન ચરિત્રની સાદી, નિષ્કાલસ વાત ઉવેમાઉથ[4] ગામના ચૂંટણી કરનારાઓ આગળ કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યુ કે, ચૌદ વરસની ઉમરમાં હું માબાપ વગરનો થઈ બેઠો, અને જેમ તેમ મારો નિભાવ કરવાને હું ગ્લાસગોથી[5] લિવર્પૂલ[6] જવાસારૂ નીકળ્યો. ભાડું ખર્ચીને આગબોટમાં બેસવા જેટલા પૈસા મારી પાસે નહોતા, તેથી ભાડાના બદલામાં આગબોટના ઉપરીના કહેવા પ્રમાણે મેં મહેનત કરવાનું જણાવ્યું તે વાત તેણે કબૂલ કરી; અને આખે રસ્તે મેં આગબોટના સંચાનો દેવતા સળગાવવાનું અને કોલસા નાખ્યા કરવાનું કામ કર્યું. લિવર્પૂલમાં બે મહિના સુધી તો હું બેઠી રહ્યો. મને કંઈ ચાકરી મળી નહીં. એ વખત મહા મહા દુઃખે હું દહાડા કાઢતો. છેવટે એક વહાણ અમેરિકા જતું હતું, તેમાં હું દાખલ થયો. તે વખત હું કેવળ છોકરવાદ હતો; અને અખંડ સારી ચાલ અને સારી રેહેણી રાખવાથી ઓગણીશ વરસની લઘુ વયમાં મને આખા વહાણના ઉપરીનો ઓહ્દો મળ્યો. ત્રેવિશ વરસની ઉમરે મેં મહાસાગર-પર્યટન મૂકી દીધું અને જમીન ઉપર આવીને રહ્યો. હવે હું ઉતાવળો આ-

---

૧ નારિજ, નારફાક પરગણાનું જૂનું શેહેર, વસ્તિ, ૮૦,૫૮૬.

૨ સંડર્લેંડ, ડરહામ પરગણાનું ગામ, વસ્તિ ૯૨,૩૪૦.

૩ પાર્લમેંટ, ઈંગ્લંડ, સ્કાટલંડ તથા આયર્લંડ તર્ફથી અમીરો તથા આમની સભા પ્રજાને માટે કાયદા ઘડવા, રદ કરવા, વગેરે કામ માટે મળીને વિચાર કરેછે.

૪ ઉવેમાઉથ, ડાર્સેટશિઅર પરગણાનું બંદર; વસ્તિ ૧૩,૨૬૦.

૫ ગ્લાસગો, સ્કાટલંડના લેનાર્કશિઅર પરગણામાં ક્લાઇડ નદીના બંને કાંઠા ઉપર મોટું શેહેર, વસ્તિ, ૫,૬૬,૧૫૦. મોટું વેપારનું મથક.

૬ લિવર્પૂલ, ઈંગ્લંડમાં લાંકાશિઅર પરગણાનું શેહેર; મર્સી નદી ઉપર મોટું બંદર, વસ્તિ, ૪,૯૪,૦૦૦.

ગળ વધવા લાગ્યો. તે કહેતો કે, એક ચિત્તે નિરંતર કામ કર્યાં કરવાથી, અડગ ઉદ્યોગ કરવાથી, 'અને બીજા માણસો મારી સાથે કેવી રીતે ચાલે, તો મને ગમે; તેવીજ રીતે મારે તેમની સાથે ચાલવું જોઇએ,' એ મહાવાક્ય નિરંતર મારી નજર આગળ રાખવાથી હું આ સુખી હાલતે આવ્યો છું.

ઉત્તર ડર્બિશિઅર[1] પરગણા તર્ફથી બર્કનહેડ[2] વાસી મિ.ઉવિલિઅમ જાક્સન[3] હાલ સભાસદ છે. તેમનું જીવનચરિત્ર ઘણી વાતે મિ. લિંડસેના જન્મચરિત્રને મળતું છે. એનો બાપ લાંકાસ્ટર[4]માં વૈદુ કરતો, તે અગીઆર છોકરાનું લ્હારૂં મૂકીને મરી ગયો; તેમાં ઉવિલિઅમ જાક્સન સાતમો છોકરો હતો. બાપ જીવતાં મોટા છોકરાઓને તો સારી રીતની કેળવણી મળી હતી, પણ તે ગુજરી જવાથી નાનાં છોકરાંઓને માથે તો ખરેખરી આવી પડી. ઉવિલિઅમને પૂરાં બાર વરસ પણ નહોતાં થયાં, તેવામાં તો તેને નિશાળ છોડવી પડી અને સવારના છ વાગતાથી તે રાતના નવ વાગતા સુધી વહાણમાં સખ્ત મજુરી કરવા ઉપર રહેવું પડચું. તેનો ઉપરી માંદો પડવાથી, તેને શરાફી દુકાનમાં દાખલ કર્યો. એ ઠેકાણે તેને વધારે નવરાશ મળવા લાગી. આમ થવાથી તેને વાંચવાનો વખત મળ્યો, અને 'એન્સાઇક્લો પીડિઆ બ્રિટાનિકા[5]' નામના પુસ્તકના બધા ભાગ તેને હાથ લાગવાથી, દિવસે જેટલો વખત મળે, તેટલો દિવસે પણ વિશેષે કરીને રાત્રે તમામ ખંડ 'એ'થી 'ઝેડ'[6] સુધી તે વાંચી ગયો. પછી તે અમુક ધંધો કરવા લાગ્યો, તેમાં તે કાળજીથી મહેનત કરતો અને તેથી તે

---

૧ ડર્બિશિઅર, ઇંગ્લંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૧૦૩૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૬,૦૧,૩૭૪.

૨ બર્કનહેડ, ઇંગ્લંડમાં ચેશિઅર પરગણાનું શહેર, લિવર્પૂલથી સામે કાંઠે, વસ્તિ, ૪૫,૪૧૮.

૩ ઉવિલિઅમ જાક્સન, ઈ. સ. ૧૭૩૦–૧૮૦૩. સંગીતશાસ્ત્રી અને ગ્રંથ કર્તા.

૪ લાંકાસ્ટર, ઇંગ્લંડમાં લાંકાશિઅર પરગણાનું બંદર, વસ્તિ, ૧૭,૨૪૫.

૫ એન્સાઇક્લોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, ગ્રેટબ્રિટનનો વિશ્વ-કોષ; જેમાં સર્વ શાસ્ત્ર, વિદ્યા, કળા આદિની હકિકત કક્કાવારી કોષ પ્રમાણે અનુક્રમે લખેલી હોયછે.

૬ એ-થી-ઝેડ, અંગ્રેજી મૂળાક્ષરના છવ્વીશ અક્ષરો બતાવવાને પહેલો તથા છેલ્લો લખેલો છે.

આબાદ થયો. હાલ તે એવો તો જબરો વેપારી થઈ પડ્યો છે, કે પૃથ્વીનો કોઈ સમુદ્ર તેના વહાણ વગરનો નહીં હોય, એટલુંજ નહીં પણ પૃથ્વીના ઘણું કરીને તમામ દેશના વેપારીઓ સાથે તેને સંબંધ થયો છે.

સ્વર્ગવાસી રિચર્ડ કાબ્ડન[1] પણ એજ નમુનાનો નર હતો. તે પણ એવીજ રીતે પ્રથમ દુઃખી હાલતમાં હતો. સસેક્સ[2] પરગણાના મિડહર્સ્ટ[3] ગામના એક પટેલીઆનો તે છોકરો હતો. તેને તેની નાની ઉમરમાંજ લંડન શહેરમાં મોકલી દીધો. ત્યાં એક વખારમાં તે ચાકર રહ્યો. એ ભારે ઉદ્યોગી હતો. તેનાં ચાલચલણ રૂડાં હતાં; અને નવી બાબતો જાણવાને તે હોંસીલો હતો. તેનો ધણી જૂના વિચારનો અને જૂના જમાનાનો માણસ હતો. તેણે તેને કહ્યું કે ઘણું વાંચ વાંચ ન કરતો; તેથી કંઈ ફાયદો નથી; પણ કાબ્ડન તો પાછો હઠ્યો નહીં. એ તો આગળ વધતોજ ચાલ્યો. પુસ્તકોમાંનું જ્ઞાનરૂપી દ્રવ્ય તેના મનરૂપી ખજાનામાં એ તો ભરતોજ ચાલ્યો. તે એક જગાએથી બીજીએ અને બીજીએથી ત્રીજીએ, એમ ચઢતો ગયો; અને તેને એ પ્રમાણે જોખમ અને જવાબદારીની જગાઓ વારાફરતી મળતી ગઈ. તે પોતાના શેઠની દુકાન તરફથી દેશાવર ખાતે ફરવા લાગ્યો. એમ કરવાથી તેને સારાં સારાં ઓળખાણ થયાં અને તેની વગ વધી; અને છેવટ જતાં માંચેસ્ટર[4] શહેરમાં તેણે છીંટ છાપવાનું પોતાના તરફથી કારખાનું ઉભું કર્યું. લોકોપયોગી બાબતોમાં તે મન ઘાલવા લાગ્યો; તેમાં લોકોપયોગી કેળવણી ઉપર વિશેષે કરીને તેનું લક્ષ ગયું. એમ કરતાં કરતાં તે વખત અનાજને લગતા જે કાયદા દેશમાં ચાલતા, તે ઉપર ધીમે ધીમે તેનું ચિત્ત ચોંટ્યું. એ 'કાર્નલાઝ'[5] નો ધારો રદ કરાવવાને એણે પોતાનું સર્વસ્વ—તન, મન અને ધન ખરચી નાખ્યું. અજબ જેવી

---

૧ રિચર્ડ કાબ્ડન ઈ.સ. ૧૮૦૪-૧૮૬૫. એક અંગ્રેજ રાજકીય પુરૂષ.

૨ સસેક્સ, ઈંગ્લંડનું દક્ષિણમાં આવેલું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૧૪૬૪ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૪,૧૭,૧૪૦.

૩ મિડહર્સ્ટ, વરસમાં ઢોરના ત્રણ મેળા–પ્રદર્શન–ગુજરી ભરાય છે. વસ્તિ, ૬,૭૫૩.

૪ માંચેસ્ટર, ઈંગ્લંડમાં લાંકાશિઅર પરગણાનું શહેર. રૂના કાપડના વેપારનું મથક. વસ્તિ, ૩,૮૩,૮૪૩. દરવર્ષે ૪,૯૪૦ માણસ વધેછે.

૫ 'કાર્ન-લાઝ,' પરદેશથી અનાજને ઈંગ્લંડમાં આવતું અટકાવવાના કાયદા. તે ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં રદ કરવામાં આવ્યા.

વાત છે કે તેણે જાહેરમાં જે પહેલું ભાષણ કર્યું, તેમાં તેને કંઈ શાબાશી ન મળી. તે કેવળ નમાલું છે એમ ઠર્યું, પણ એ ઘણો આગ્રહી, ખંતીલો અને ઉત્સાહી નર હતો; અને અડગ મહેનત અને મહાવરાથી તે આખરે જાહેર વક્તાઓમાં એક ઉત્તમ પ્રકારનો અસરકારક અને મન હરણ કરે એવો ભાષણ કરનાર નીવડ્યો. સર રાબર્ટ પીલ[1] જેવા પુરૂષે પણ તેની શક્તિનાં નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી વખાણ કર્યાં. ફ્રાન્સની સહેનશાહત તર્ફથી તે વેળા ઈંગ્લંડમાં વકીલ તરીકે મોસ્યુ ડૂ આંગ ડર હ્વીસ રહેતો; તેણે મિ. કાબ્ડન માટે એક વાર છટાદાર વચનો વાપરીને કહ્યું કે, 'સુલક્ષણ, આગ્રહ અને મહેનતથી કેવાં મોટાં કામ થાયછે, તેનો આ જીવતો દાખલો હાજરાહજૂર છે. જનસમૂહના નીચા ભાગમાંથી નીકળીને પોતાની અંતર શક્તિના અને જાતેજ સેવા બજાવવાના સામર્થ્યવડે મનુષ્યતુલનાના સૌથી મોટા દરજ્જા ઉપર ચઢી જાય, એવા પરમ પુરૂષાર્થવાળા પુરૂષો વિરલ હોયછે. તેમાંનો આ એક છે. અંગ્રેજ પ્રજામાં જે સંગીન ગુણો ખાસ રીતે ઊંડાં મૂળ ઘાલીને રહેલા છે, તેનું આ દુર્લભ દૃષ્ટાંત છે.

આ સઘળાં ઉપરનાં દૃષ્ટાંતોથી દેખાશે કે જેણે નામના મેળવવી હોય તેણે તો હરેક કામ પછવાડે આઇર્પાને ખંતથી મંડ્યા રહેવું. હરકોઈ બાબતમાં શ્રેષ્ટાઇનો સૂર્ય આળસ અને સુસ્તીના અંધારાવાળા પ્રદેશની બહાર પ્રકાશે છે. જે બાહુબળથી અને બુદ્ધિબળથી નિરંતર મંડ્યા રહેશે, તે પોતાની જાત-કેળવણીમાં, જાત-સુધારામાં, ડહાપણમાં અને ધંધારોજગારમાં ધનવાન થશે. મોટા કુળમાં જન્મ્યા અથવા પૈસાદારને પેટ પડ્યા, તેથી શું વળ્યું? અચળ કીર્તિનાં તેજસ્વી કીરણ તો સતત્ આગ્રહના અંધારમાંથીજ ફૂટેછે. ગમે તે યોગે કરીને હજારો વીઘાનો આપણને વારસો મળે ખરો, પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારે જ્ઞાન અને ડહાપણનાં વસીયતનામાં થતાં નથી. ધનાઢ્ય માણસ ધન ખરચીને પોતાનું કામ બીજા પાસે કરાવે તો તે ચાલે, પણ પોતાની વતી બીજાને બેસાડીને પોતાના કામનો વિ-

---

૧ સર રાબર્ટ પીલ, ઈ. સ. ૧૭૮૮-૧૮૫૦. રાણીનો દીવાન; મોટો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ, ઘોડા ઉપરથી પડી જવાથી, તે મરણ પામ્યો.

૨ એડ્મર્ડ ડૂ આંગ ડર હ્વીસ, ઈ. સ. ૧૮૦૫—એક ફ્રેંચ રાજકીય પુરૂષ, ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી, તે જર્સીના ટાપુમાં જઇને રહ્યો. ઘણો કાબેલ પુરૂષ હતો.

ચાર કરાવાશે નહીં, અથવા ચાહે તેટલો પૈસો ખરચતાં પણ પંડસુધારાની ખરીદી થઈ શકશે નહીં. હરકોઈ વિષયમાં ઉત્તમતા માત્ર ધીટ આગ્રહથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકેછે. એ સિદ્ધાંત ડ્રૂ અને ગિફર્ડ જેવા ગરીબ માણસો, જેઓ ખાલપાની ઝુંપડીમાંથી ઝળક્યા અને હ્યુ મિલર, જે ક્રોમાર્ટિની ખાણના પહાણામાંથી પ્રકાશ્યો, તેમને માટે સિદ્ધ અને સત્ય છે, તેવોજ સધનને માટે પણ સિદ્ધ અને સત્ય સિદ્ધાંત સમજવો.

એ તો સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ છે કે જે માણસને ઘણી નિરાંત હોય, અને જેને ઘણો પૈસો હોય, તેજ માણસ કંઈ નિરાંત અને પૈસાવડે ખરેખરી ઊંચી જાતની-કેળવણી મળવેજ, એમ જરૂર કરીને જાણવું નહીં. જો એવી ઉમદા કેળવણીનો એ બે ચીજ ઉપરજ આધાર હોત, તો નિર્ધન અને નબળી હાલતમાંથી પેદા થઇને હરહમેશ જે પુરૂષોએ મોટાં કામ કરીને જગતને એસાનમંદ કરી છે, તે કરી ન શકત. એશઆરામમાં જીંદગી ગાળવાથી સંકટ સામા કમર કસવાને અથવા પુરૂષાર્થ કરવાને માણસો સમર્થ થતા નથી. એવા મોજીલા માણસને ખબર પડતી નથી કે દમ દઇને કામ કરવાની અને લીધેલા કામને પાર મેલવાની મારામાં અંતરશક્તિ છે; અને જ્યાં લગી એ ગુહ્ય જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાંસુધી એ શક્તિ તેનામાં સ્ફુરતી નથી; અને શક્તિની સ્ફુરણી ન થવાથી તે શક્તિ અઘોર નિદ્રામાં રહેછે; અને તેમ થવાથી તેવા માણસથી કોઇપણ મહત્કાર્ય નીપજતું નથી. ખરેખર, અમે તો ધારીએ છીએ કે દરિદ્રતા દુઃખજ નથી, પણ જીગરના જાતિ-શ્રમથી તે દુઃખ સુખરૂપ થઈ પડેછે. કારણ કે એ કઠણ દહાડામાંથી નીકળવાને માણસ દુનિઆં સાથે બાથ ભીડે છે; તેમાં કેટલાએક જેઓ ટાંટીઆમાં જોર નથી રાખતા, તે ઉલટા નીચા પડેછે, નિરાંતના ઘેનમાં ઘોરેછે; પણ જે સચેત મનવાળા અને લોખંડની છાતીના હોયછે, તેઓ તો એવું યુદ્ધ મચાવી મૂકેછે કે દરિદ્રતાથી તેમનામાં ઓર દૈવત આવતું જાયછે, તેમના મનમાં દુઃખ દરિઆ પાર કરવાની આશા બંધાતી જાયછે અને છેવટે જયજયકાર થઈ રહેછે. બેકન લખી ગયો છે કે, માણસને પોતાના દ્રવ્યની અને પોતાની શક્તિની સમજણ નથી. દ્રવ્યમાં મૂળ દૈવત છે, તે કરતાં તેઓ તેમાં વધારે દૈવત માને છે; અને આપ-બળમાં છે તે કરતાં તેમાં ઓછું ગણેછે. જે માણસ પોતાના પંડ ઉપરજ એતેકાદ રાખે છે, અને જેણે મન મારતાં જાણ્યું છે, તે પો-

તાને તુમડેજ તરવાનો, તે આપ રળેલુંજ ખાશે, તે ખરી રીતે ચાકરી કરીને ભાખરી મેળવશે, અને પરસેવો ઉતારીને તેણે પેદા કર્યું હશે, તે તે વિચારીનેજ વાપરશે.

એશઆરામ અને મોજ માણસને મૂળથીજ ગમેછે; અને પૈસાદાર પોતાના પૈસાવડે એ ઝટ મેળવી શકેછે; એટલું છતાં, ગર્ભશ્રીમંતને ઘેર જન્મીને, પારણામાંથી લાડમાં ઉછર્યા છતાં, વૈભવથી વિમુખ થઇને, મનુષ્ય જાતના કલ્યાણના કામોમાં આગળ પડનાર ધનવાનોને ધન્ય છે. તન, મન અને ધનના સુખનો ત્યાગ કરીને વૈતરૂં કરવામાંજ વૈભવ માને છે, તેમને હજાર આફરીન છે. આ દેશના દોલતમંદ લોકો નિરૂદ્યમી નથી, એ તેમની શોભામાં વધારો કરનારી વાત છે. તેઓ રાજ્યપ્રકરણી કામકાજમાં સારી રીતે ભાગ લેછે, એટલુંજ નહીં, પણ રાજ્યનાં અને પ્રજાનાં જીવ સાટાસાટનાં જોખમી કામોમાં વધારે બહાર પડતા છે. પેનિન્સ્યુલર લડાઈ[1]ના હંગામમાં એક સબાલ્ટર્ન[2] અમલદાર તેની પલટણને પડખે એકલો કાદવ કીચડમાં ગોથાં ખાતો ચાલતો જોઇને કોઇએ ટપ્પો માર્યો કે, જુઓ, પેલા દોઢ લાખ રૂપિઆનો દમામ! વરસ દહાડે દોઢ લાખ કેમ રળાય છે, તે જુઓ! એવીજ રીતે મન મારવાના અલૌકિક ગુણ અને સુંદર સ્વાર્પણ આપણી કોમળ અબળાઓએ હાલના વખતમાં સેબાસ્ટોપોલ[3]ના ઉજડ હિમ પ્રદેશમાં અને હિંદુસ્તાનના અગ્નિ વરસતા દેશમાં તાદૃશ બતાવી દીધાં છે. એજ પ્રમાણે ઘણા મોટા મનના ઉમદા વીરપુરૂષોએ સ્વદેશની સેવામાં મોટા દરજ્જા અને દેશાઇગીરીઓ દૂર કરીને પોતાની જીંદગીને જોખમમાં નાખી છે, અને જીવ ખોયા છે. એ પ્રમાણે ધનવાનોએ પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો છે.

તત્વજ્ઞાન અને વિદ્યાશાસ્ત્રના શાંત સાગરમાં પણ શ્રીમંત લોકો સ-

---

૧ પેનિન્સ્યુલર લડાઈ; સ્પેઇન અને પોર્ટુગલ મળીને 'આઇબીરિઅન પેનિન્સ્યુલા'-દ્વીપકલ્પ થાયછે; ત્યાં નેપોલિઅનના ફ્રેંચ લશ્કરની સાથે ઇંગ્લંડને જે લડાઇઓ થઈ હતી, તે.

૨ સબાલ્ટર્ન, લશ્કરી અમલદાર; કેપ્ટન અથવા કમાનથી ઉતરતા દરજ્જાનો.

૩ સેબાસ્ટોપોલ અથવા સેવાસ્ટોપોલ, ક્રિમિઆની નૈરૂત્યખૂણમાં રશિઆનું બંદર. ઈ. સ. ૧૮૫૪-૫૫ના પ્રખ્યાત ઘેરામાં ફ્રેંચ તથા અંગ્રેજોએ તે બાળી નાખ્યું. વસ્તિ. ૧૧,૦૦૦.

ફરી કરીને પ્રસિદ્ધિ મેળવવામાં પાછળ પડ્યા નથી. અર્વાચિન તત્વજ્ઞાનમાં બેકન અને વિદ્યા–શાસ્ત્રમાં ઉવૂર્સ્ટર, બાઇલિ[1], કાવેંડિશ[2], ટાલબટ[3] અને રાસનાં[4] નામ 'યાવત્ ચન્દ્ર દિવાકરો' તપી રહ્યાં છે. તેમાં બેકન જેમ અર્વાચીન તત્વજ્ઞાનનો ઉત્પન્નકર્તા ગણાય છે, તેમજ રાસ અમીર વર્ગનો મોટો યંત્રશાસ્ત્રી લેખાય છે. જો એ પુરૂષ અમીરાતમાં અવતર્યો ન હોત તો મહાન્ શોધક નરોમાં એનો વખતે પહેલો નંબર આવત, એવું એનું બુદ્ધિબળ હતું. એક મોટા લોખંડના કારખાનાનો ધણી રાસનું લોહાર કામનું બારીક અને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન જોઇને એટલો રાજી થઇ ગયો કે રાસ અમીર પંક્તિનો પુરૂષ છે, એ વાતનો તે અજાણ હોવાથી, તેણે તેને પોતાના કારખાનાના ઉપરીની જગા કબૂલ કરવાને સારીપેઠે આગ્રહ કર્યો. એણે પોતાને હાથે એક મોટું દૂરબીન બનાવ્યું છે. તે રાસ–દૂરબીનના નામથી ઓળખાય છે. એ ખરેખર એવું જંગી અને વિલક્ષણ યંત્ર છે કે એ જાતનું એના જેવું બીજું કોઇએ બનાવ્યું નથી.

પણ એ ઉચ્ચ વર્ગના નરો મુખ્યત્વે કરીને રાજ્યનીતિ અને અક્ષરવિદ્યાની રણભૂમિમાં છાતીભેર મજુરી કરતા માલમ પડે છે. બીજા વિષયોમાં જેમ મહેનતથી, મહાવરાથી અને મનન કરવાથી યશ મેળવાય છે, તેમજ એ પ્રકરણમાં પણ મહેનત, મહાવરા અને મનનથી મોટું નામ મળી શકે છે. તેથી આપણો વડો પ્રધાન તેમજ આપણી રાજ્યસભાના અગ્રેસર સખ્ત મજુરી કરનાર માણસો જાણવા. પામર્સ્ટન[5] એવોજ નર

---

૧ આનરબલ રાબર્ટ બાઇલિ, ઈ. સ. ૧૬૨૦–૧૬૯૨. આયર્લંડનો મોટો ગ્રંથકર્તા તથા તત્વજ્ઞાની.

૨ હેન્રી કાવેંડિશ, ઈ. સ. ૧૭૩૧–૧૮૧૦. મોટો રસાયનશાસ્ત્રી; સદા કુંવારોજ હતો; સ્ત્રીઓ સાથે બોલવુંજ ગમતું નહીં. ઘણો એકાંતવાસી હતો. એક ક્રોડ રૂપિઆ મૂકીને મરી ગયો.

૩ ઉવિલિઅમ હેન્રી ફાકસ ટાલબટ. ઈ. સ. ૧૮૦૦–૧૮૭૭. ગ્રંથકર્તા અને ફોટોગ્રાફી શાસ્ત્રનો શોધક.

૪ ઉવિલિઅમ પાર્સન્સ, અર્લ આફ રાસ, ઈ. સ. ૧૮૦૦–૧૮૬૭; તેણે એક મોટા રાક્ષસી કદનું ત્રણ લાખ રૂપિઆ ખર્ચીને દૂરબીન બનાવ્યું. તે ખગોળશાસ્ત્રી હતો.

૫ હેન્રી જાન ટેમ્પલ વાઇકાઉંટ પામર્સ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૮૪–૧૮૬૫; રાણીનો દિવાન.

હતો; અને એવાજ આપણા ડાર્બી[1], રસેલ[2], ડિઝ્રાએલી, અને ગ્લાડસ્ટન[3] હાલ છે. કારખાનામાં મજુરો પાસે દશ કલાકથી વધારે કામ કરાવવું નહીં, એવા ધારાઓનો લાભ આવા પુરૂષો લઈ શકે નહીં; પણ રાજ્યસભામાં જ્યારે કામનો ભરાવો હોયછે, ત્યારે ઘણીએ વાર તેમને રાત્રિ દિવસ ખેંચવું કામ કરવું પડેછે. હાલના વખતમાં એ મહાન મજુરોમાં મહા પ્રસિદ્ધ પુરૂષ સ્વર્ગવાસી સર રાબર્ટ પીલ થઈ ગયો, એ નિર્વિવાદ વાત છે. પોતાના મગજને વિસામો આપ્યા વગર, અખંડ ઉદ્યોગમાં તે એટલી બધી વાર સુધી રોકતો કે આપણને નવાઈ લાગ્યા વિના રહે નહીં. એવો કઠણ શ્રમ કરવામાં તે પોતાના શરીરનો પણ વિચાર કરતો નહીં. તેની મનશક્તિ સાધારણ પ્રતિની હતી; પણ અથાક ઉદ્યોગ અને નિરંતર આગ્રહવડે એવા માણસ પણ કેવાં કેવાં પરાક્રમ કરી શકેછે, તેનું જાણવાજોગ દૃષ્ટાંત એના જીવનચરિત્ર ઉપરથી આપણને મળેછે. રાજ્યસભામાં તેણે ચાળીશ વરસ ગુજાર્યાં, તેમાં એ રાક્ષસવત્ મહેનત કરતો. તે મન, કર્મ અને વાણિમાં એકવચની હતો; અને જે કામ કરવાને તે માથે લેતો, તે સાંગોપાંગ પૂરૂં કર્યા વિના રહેતો નહીં. જે બાબત ઉપર તકરાર ચાલતી હોય, તે ઉપર જેટજેટલું લખવામાં કે બોલવામાં આવ્યું હોય, તેનું તે કેટલી સંભાળથી મનન કરતો, તે તેનાં ભાષણો ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે. તે પોતાનું દરેક ભાષણ તૈયાર કરવામાં હદથી જાદે મજુરી કરતો; અને જૂદી જૂદી સભાઓની શક્તિ અનુસાર પોતે વર્ત્તવાને કંઈ કસર રાખતો નહીં. વળી, તે ઉપરાંત દુનિયાદારીનું વ્યવહારોપયોગી ઘણું ડહાપણ, હરકોઈ કામ કરવાને દૃઢ મન, અને ધારેલું કામ ધારેલી રીતે પાર મૂકવાને તનમનથી તે દૃઢ શક્તિ ધરાવતો હતો. એવા એવા ગુણો એનામાં બિરાજતા હતા; પણ એક વાતે તો એ ઘણાં માણસોથી ચઢીઆતો હતો. તે એ કે જેમ જેમ જમાનો આગળ વધતો જતો, તેમ તેમ તેના સિદ્ધાંતો અને વિચાર વિસ્તાર પામતા જતા; અને વૃદ્ધાવસ્થામાં બીજા કેટલાએકના

---

૧ એડવર્ડ જ્યાફ્રી સ્મિથ સ્ટાન્લિ, અર્લ આફ ડાર્બિ, ઈ. સ. ૧૭૯૯-૧૮૬૯; રાણીનો દિવાન, મોટો રાજકીય પુરૂષ, ફક્કડ વક્તા.

૨ જાન, અર્લ રસલ, ઈ. સ. ૧૭૯૨; રાણીનો દિવાન; ગ્રંથકર્તા અને રાજકીય પુરૂષ.

૩ રાઈટ આનરબલ ઉવિલિઅમ ઇવાર્ટ ગ્લાડસ્ટન, ઇ. સ. ૧૮૦૯ વક્તા, ગ્રંથકર્તા રાજકીય પુરૂષ અને રાણીનો દિવાન.

વિચાર દેશકાળ પ્રમાણે વિશાળ ન થતાં સંકોચન પામતા જાયછે, તેમ સર રાબર્ટ પીલને ન થતાં, તે તો એક મહાનુભાવ નીવડીને પરિપક્વ થવા લાગ્યો. આખર સુધી તે નવા વિચારો ગ્રહણ કરવાને સદા તત્પર રહેતો; ઘણાએક માણસો કહેતા કે હરકોઇ બાબત એ પોતાના વિચાર બહાર પાડતાં બહુ સાવધ રહેછે; એ વાત ખરી લાગશે, કારણકે એના જેવી ઉંચી સ્થિતિએ આવેલા ઘણા માણસો પોતાના ગયા ગુજરેલા જમાનાની એક અવાજે બેહદ તારીફ કરવા મંડી જાયછે, તેમ એ કદી પણ કરતો નહીં. ગયા કાળને સંભારીને તેનાં ખાલી વખાણ કરવાનો અને તેને માટે હાયવરાળા કરવાનો ઘણા માણસોને પક્ષઘાત જેવો માનસિક વ્યાધિ થઈ આવેછે, અને તેથી વૃદ્ધાવસ્થાનાં એવાં ઘણાં માણસો દુઃખી અને દયાને પાત્ર થાય છે, તેમાંથી એ મુક્ત હતો.

લાર્ડ બ્રૂહામ[1]ની અથાક મહેનત આગળ તો આડો આંક! લોકકલ્યાણને અર્થે તેણે સાઠ વરસ ઉપરાંત સરકારસેવા બજાવી. તે દરમીઆન વિદ્યાની અનેક રણભૂમિમાં તે ભમ્યો છે. ન્યાયશાસ્ત્ર, અક્ષરશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર અને સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થશાસ્ત્ર, એ દરેકમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો છે, અને સારીપેઠે ઘૂમીને શ્રમરૂપી સમશેર વડે જયજયકાર કરીને કીર્તિનો મુકુટ દરેક રણસંગ્રામમાંથી મેળવ્યો છે. કેવી યુક્તિથી તે આવો મહા પરાક્રમી નીવડ્યો, તેનું કારણ ઘણાથી સમજી શકાતું નથી. સર સામ્યુઅલ રામિલી[2]ને કોઈ માણસોએ એક વાર વિનતી કરી કે આ નવું કાર્ય છે, તો તે આપ માથે લઈને કરો તો સારૂં. તેણે ઉત્તર વાળ્યો કે, મનેતો અવકાશ નથી, એટલે હું લાચાર છું; પણ એ કામ પેલા બ્રૂહામને સોંપો. એને બધાં કામ કરવાને વખત મળી આવેછે. એમાં ભેદ માત્ર એટલોજ સમજવાનો છે કે તે એક પળ પણ નકામી જવા દેતો નહીં; અને વળી દૈવયોગે ભીમસેન જેવું એનું વજ્રશરીર હતું. સંસારસાગરના પ્રવાહમાં ઘણાં ઘણાં કષ્ટ અને ઘણો ઘણો શ્રમ વેઠ્યા પછી ઘરડપણમાં વિશ્રાંતિ ભોગવવાને ઘણાં માણસ ઘરખૂણે ભરાઈને ખાટલામાં કે પથારીમાં પડ્યા

---

૧ હેન્રી બારન બ્રૂહામ ઈ. સ. ૧૭૭૮–૧૮૬૮; મહા બળવાન વક્તા; મોટો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ; ગ્રંથકર્ત્તા; ન્યાયશાસ્ત્રી અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી.

૨ સર સામ્યુઅલ રામિલી, ઈ. સ. ૧૭૫૮–૧૮૧૮. મોટો ન્યાયશાસ્ત્રી; તેની સ્ત્રી ગુજરવાથી તેને એટલો અફસોસ થયો કે તેણે આપઘાત કરી.

પડ્યા રૂંધ્યા કરેછે, તેવી વખતે પોતાની પાછલી ઉમરમાં સૂર્યના તેજના નિયમો ક્રમે ક્રમે અને શ્રમે શ્રમે શોધ કરવા પાછળ લાર્ડ બ્રૂહામ મંડ્યો અને પારિસ અને લંડન જેવા શહેરોના મહા સમર્થ વિદ્વજ્જન મંડળમાં તે પોતાના પરિશ્રમનું પરિણામ રજુ કરી શક્યો. આવી તન્હેનો મહા ઉદ્યોગ એ મચાવી રહ્યો હતો, એજ અરસામાં 'ત્રીજા જાર્જ[1] રાજાના વખતમાં પેદા થએલા અક્ષરશાસ્ત્રીઓ અને વિદ્યાશાસ્ત્રીઓ' નાં સુંદર આશ્ચર્યજનક જીવનચરિત્રો તે છપાવતો હતો; અને તેજ ટાણે રાજ્યસભાના અમીર વર્ગની સભામાં બિરાજીને ન્યાયના ધારા સંબંધી તમામ કામમાં અને બીજા રાજ્યપ્રકરણી મામલામાં તે પૂર જોસથી ભાગ લેતો. સિડ્નિ સ્મિથે[2] તેને એકવાર કહ્યું કે, ત્રણ મજબૂત માણસો જેટલું કામ કરી શકે, એટલું જો તમે એકલા કરવાનું લક્ષમાં રાખો, અને તે કરતાં વધારે કામ ન કરવું, એમ કરો તો સારૂં; પણ બ્રૂહામને કામ કરવા ઉપર એટલો બધો પ્રેમ લાગી ગયો હતો, અને લાંબા અભ્યાસને લીધે કામ કર્યા કરવાની તેને એવી આદત પડી ગઈ હતી કે ગમે તેટલી મજુરી એ કરે, તે તેને નડતી નહીં; અને તે જે કામ મન ઉપર લે, તેમાં ઉત્તમોત્તમ નીવડવાનો એટલા ભાવથી તે પ્રયત્ન કરતો કે તે ચમારના ઘર જેવી હલકી સ્થિતિમાં અવતર્યો હોત, તો તેની ઉપર જણાવેલી આદત પ્રમાણે આખા ઇંગ્લંડમાં તે ઉત્કૃષ્ટ ચમાર છે, એવું ઠરતા સુધી તે પગ વાળીને બેસત નહીં; કહેવાની મતલબ કે ગમે તેવી હાલતમાં તે જન્મત, તોપણ તે વર્ગમાં તે ઉત્તમ નીવડ્યા વિના રહેત નહીં, એમ ઘણાનો મત છે.

એજ વર્ગમાંથી સર એડવર્ડ બુલ્વર લિટન[3] પેદા થયો. તે પણ જબ્બર વેતરૂં કરનાર હતો. વાર્તા, કાવ્ય, નાટક, ઇતિહાસ, નિબંધ, ભાષણ અને રાજ્યનીતિના નિરનિરાળા વિષયોમાં એણે જે લખ્યું છે, કર્યું છે, અને જે નામના મેળવી છે, તેના કરતાં બીજા કોઇએ વિશેષ કર્યું નથી કે કીર્તિ સંપાદન કરી નથી. આરામનો અનાદર કરીને અને શ્રેષ્ઠ

---

૧ ત્રીજો જાર્જ, ઇંગ્લંડનો રાજા, ઈ. સ. ૧૭૩૮-૧૮૨૦; ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ૨ સર ઉવિલિઅમ સિડ્નિ સ્મિથ, ઈ. સ. ૧૭૬૪-૧૮૪૦. અંગ્રેજ નૌકા સેનાપતિ. ૩ એડવર્ડ જાર્જ અર્લ લિટન બુલ્વર, લાર્ડ લિટન, ઈ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૭૩. કવિ, નાટકકર્તા, કલ્પિત વાર્તાઓ લખનાર, વક્તા અને રાજકીય પુરૂષ.

થવાની ઉગ્ર ઇચ્છાના જુસ્સાથી તે ડગલે ડગલે આગળ વધતો ગયો. જો માત્ર મહેનતની વાત નજરમાં રાખીને આપણે જોઇએ તો હાલ જે અંગ્રેજ ગ્રંથકર્ત્તાઓ છે, તેમાં કોઇએ એના જેટલું લખ્યું નથી, અને એના પુસ્તકોમાંથી જેટલું ઉચ્ચ પ્રતિનું લખાણ નીકળશે, તેટલું હાલના લખનારાઓના લખાણમાંથી નીકળનાર નથી. આવી જાતનો બુલ્વરે જે શ્રમ કર્યો છે, તે કેવળ સ્વેચ્છાથી; અને તેથી તે વધારે માનને પાત્ર છે. જે માણસ જાતે શ્રીમંત છે અને મોજમઝાનો શોખી છે, તેને તો શીકારમાં જવાનું, ગોળીના બહાર કરવાનું, અને અમનચેનમાં રહેવાનું; જીઆફતોમાં જવાનું, અને ગાનતાનમાં ગુલતાન થવાનું; લંડન જેવા મોજીલા શહેરમાં જ્યારે મોજમઝાની ભર મોસમ ચાલતી હોય તેવા વસંતના સુંદર દિવસોમાં તમાશા જોવા જવાનું અને મિત્રમંડળમાં મળવા હળવાનું; તેમ કરતાં પેટ ભરાય એટલે આસપાસનાં ગામોમાં પોતાના સુંદર બંગલા હોય, ત્યાં ચાલ્યા જવાનું, અને ત્યાં તૈયાર કરી રાખેલાં સ્વાદિષ્ટ પકવાનથી જીભને જમાડવાનું અને ગામડાના બહાર હરવા ફરવાનું અને બીજી હજાર તરેહની મોજમઝા કરવાનું; ત્યાંથી કંટાળ્યા તો વળી પારિસ, વિએના[1] અને રોમ[2] જેવાં નામાંકિત શહેરોમાં પ્રવાસ કરવાનું એવા સુખી અને ધનવાન માણસને કેટલું બધું ચિત્તાકર્ષક લાગે ! એવા માણસથી કોઇપણ પ્રકારની જાયુની મહેનત મનના ઉમળકાથી, આવી આવી અમનચેનની બાજી અને મોજમઝા પડતી મૂકીને કરવાનું કદી પણ મન ન થાય. આ સઘળા વૈભવ બુલ્વરની મરજી હોત તો તે ભોગવત. એની હારના બીજા જાગીરદાર અને અમીરો જે મોજશોખમાં મગ્ન રહેતા, તે મોજશોખ તેણે પોતાના મનને વશ રાખીને ત્યાગ કર્યા અને સાક્ષર વર્ગમાં દાખલ થઇને ગ્રંથકર્ત્તાના ઉદ્યમ પછવાડે તે મચ્યો. બાઇરન[3]ની માફક તેણે પ્રથમ કાવ્ય કળામાં કોશીસ કરી. તેમાં તેણે હાર

---

૧ વિએના, આસ્ટ્રિઆનું મુખ્ય શહેર. વસ્તિ. ૬,૭૦,૦૦૦; વીન નદી ઉપરથી નામ પડ્યું. ૨ રોમ, ઇટલિનું મુખ્ય શહેર; ટાઇબિર નદી ઉપર; એક વેળા આખી જણાએલી દુનિઆની રાજ્યધાની. તેનાં પ્રાચીન શીલ્પ, ચિત્રાદિ કળાનાં કામને માટે જગત પ્રસિદ્ધ છે. રોમન કાથોલિક સંપ્રદાયનો વડો-પોપ-અહીં રહેછે. વસ્તિ, ૨,૭૦,૦૦૦ ૩ જાર્જ ગાર્ડન લાર્ડ બાઇરન, ઈ. સ. ૧૭૮૮-૧૮૨૪; એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ.

આપી. તેણે ફરી પ્રયત્ન કર્યું, અને 'ફાકલંડ'[1] નામની વાર્તા લખી; તેમાં પણ તેણે થપ્પડ ખાધી. આ વખત જો કોઈ નબળા મનનો માણસ હોય, તો તે લખવાનો ધંધો મૂકીને આઘો રહે; પણ બુલ્વર નિર્માલ્ય નહતો; તે ખંતી હતો. ફતેહ પામવુંજ, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને તે મંડ્યોજ રહ્યો. તે સતત્ ઉદ્યોગમાં મચ્યો રહેતો, પુષ્કળ ગ્રંથો વાંચતો અને હારની બાજી હિમ્મતથી ફેરવીને પાછી જીત ઉપર તેણે આણી. ફાકલંડ બહાર પડ્યા પછી એક વરસમાં તેણે પેલ્હામ[2] નામની નવલ પ્રગટ કરી; અને આજ ત્રીશ ત્રીશ વરસ થયાં અનેક અનેક પુસ્તકોરૂપી કિરણો પ્રસાર કરી બુલ્વર સૂર્યની પેઠે સ્મિતવદને ઝળકેછે.

ઉચ્ચ પ્રતિની લોકપ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને કેટલી મહેનત કરવી પડે છે અને કેટલો આગ્રહ રાખવો પડે છે, તેનું બીજું દૃષ્ટાંત મિ. ડિઝ્રાએલી ઉપરથી મળેછે. બુલ્વરની પેઠે તેણે પણ પ્રથમ અક્ષરશાસ્ત્રમાં પુરૂષાતન બતાવવા માંડ્યું; અને કેટલાએ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા પછી તેની મુરાદ સફળ થઈ.'ઉવંડ્રસ ટેઇલ આફ આલ્રાય'[3] (આલ્રાયની ચમત્કારિક વાત) અને 'રેવોલ્યુશનરી એપિક'[4] (રાજ્યચક્ર વીરરસ કાવ્ય), એવા બે ગ્રંથ તેણે બહાર પાડ્યા. તેમાં એની પૂરી હાંસી થઈ, અને અક્ષર વિદ્યાના અધ્યયનમાં એનું ચિત્ત ખસી ગયું છે, એમ એનાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાયછે, એમ લોકો કહેવા લાગ્યા. એ રસ્તો પડતો મૂકીને હવે તે બીજા વિષય ઉપર ઉતર્યો; અને તેણે કાનિંગ્સબી,[5] સિબિલ,[6] અને ટાંક્રેડ[7] નામની નવલો પ્રગટ કરી, તે ઉપરથી તેની નક્કર મનશક્તિની ખરી તુલના થઈ. આમની સભામાં પ્રથમ જ્યારે એ ભાષણ કરવા ઉભો થયો, તે વખત પણ એને શરમીંદા પડવું પડ્યું હતું. માણસો કહેવા લાગ્યાં કે આડેલ્ફીની નાટકશાળામાં ભવાઈ થતી વખત, જે ઓસાઓસ પડેછે તે કરતાં એનું ભાષણ વધારે તિવ્ર નાદવાળું હતું. એણે તો પોતાનું ભાષણ

---

૧ ફાકલંડ, નામની વાર્તા ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં પોતાના નામ વિના લિટને પ્રગટ કરી.

૨ પેલ્હામ, ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં એક ઘણી સુંદર રમુજી કલ્પિત વાર્તા.

૩ ઉવંડ્રસ ટેઇલ આફ આલ્રાય, એ એનું ચોથું પુસ્તક હતું.

૪ રેવોલ્યુશનરી એપિક, એ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં તેણે લખ્યું.

૫ કાનિંગ્સબી, ૬ સિબિલ, ૭ ટાંક્રેડ } એણે બાર પુસ્તક લખ્યાં છે, તેમાં વાર્તાનાં એ ત્રણ તેણે સૌથી છેલ્લાં લખ્યાં.

મહત્વાકાંક્ષી, બુલંદ સૂરમાં તૈયાર કર્યું હતું, તોપણ એ બાપડો એક વાક્ય બોલે કે તેની પાછળ તેને (અપ)માન આપવાને હસવાનો હોહાકાર થઈ રહ્યોજ હોય. શેક્સપીઅર કૃત હામ્લેટ[1] અથવા આપણા રણછોડભાઈ કૃત લલિતા જેવાં કરુણારસ નાટકને કોઈ હાસ્યજનક નાટકરૂપે ભજવી બતાવવાની મૂર્ખાઈ કરે, અને તેથી તેની જેટલી હાંસી થાય, તે કરતાં એના ભાષણથી અતોલ વિશેષ તિરસ્કાર થઈ પડ્યો. તાત્પર્ય એ કે એના ભાષણનો સત્કાર એને સંપૂર્ણ નાઉમેદી કરે એવો હતો પણ પોતાનું બોલવું પૂરૂં કરતાં, છેવટ તે એક મહાસૂચક વાક્ય બોલી ગયો. તેણે મહા મેહેનતે તૈયાર કરેલા ભાષણ ઉપર આવી ઠઠ્ઠામશ્કરી થએલી જોઈ, તેથી તે ક્રોધના આવેશમાં બોલી ગયો કે, 'મેં ઘણીવાર ઘણી ઘણી વસ્તુઓનો આરંભ કર્યો છે, તેમાં છેવટ જતાં હું દરેક કામમાં પાર પડ્યો છું. હમણાં તો હવે હું બેસી જાઊંછું, પણ એવો વખત આવશે કે તમેજ મને સાંભળશો.' એ વખત આવ્યોજ; અને આખી પૃથ્વીમાં પહેલા દરજ્જાની આપણી રાજ્યસભાનું મન આખરે એણે કેવું હરણ કરી લીધું, તે જાણવા જેવી વાત છે; અડગ નિશ્ચય અને જુસ્સાથી કેવાં કેવાં કામ થઈ શકેછે, તેનું આ અજબ દૃષ્ટાંત છે. ડિઝ્રાએલી કેવળ ધીરજ રાખી મહેનતમાં મંડ્યો રહેવાથી મહાન કીર્તિ મેળવી શક્યો. ઘણા જુવાનીઆ પહેલા સપાટાથીજ નાઉમેદ થઈ, ખૂણામાં ભરાઈ બેસીને કપાળે હાથ દઈને રડેછે, તેવો ડિઝ્રાએલી નહતો. એ તો ખંતથી મેહેનત પાછળ ઉલટો મંડતો. તેનામાં જે જે દોષ હતા, તે તેણે કાળજીથી કાઢી નાખ્યા, શ્રોતાજનને કેવી કેવી બાબતો કેવી રીતે કેવી ઢબમાં મૂકી હોય, તો તે તેમને પસંદ પડશે, એ ઉપર એણે ખૂબ ધ્યાન દીધું; વક્તૃત્વ ચાતુર્યનો ચિત્ત દઈને એણે મહાવરો પાડ્યો અને જે પાર્લમેંટમાં તે બિરાજતો હતો, તે સભા સંબંધી પૂરતુ જ્ઞાન તેણે મહેનત કરીને મેળવ્યું. તેણે ફતેહ મેળવવાને ધીરજથી એવું વેતરૂં કર્યું, તો ફતેહનો ડંકો તે ધીરે ધીરે સાંભળવા લાગ્યો. પછી તો જે સભાએ એની આગળ મશ્કરી અને હાંસી કરી હતી તેજ સભા ડિઝ્રાએલી જેની હાંસી કરતો, તેની હાંસી કરતી; એટલી બધી એ સભા એણે વશ કરી લીધી. એની જે પ્રથમારંભમાં હાંસી થઈ હતી

---

૧ હામ્લેટ, મહા નાટકી શેક્સપીઅરનાં અતિ ઉમદા નાટકોમાંનું એક કરુણારસ નાટક.

તે સૌ ભૂલી ગયા; અને હવે એ એક મહા ચતુર, અસરકારક અને પરિપૂર્ણ વક્તા છે, એમ સર્વાનુમતે કહેવાય છે.

ઉપર જે દાખલા આપવામાં આવ્યા, તે ઉપરથી તથા હવે પછી આગળનાં પાનાંમાં જે દાખલા આપવામાં આવશે, તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રત્યેક પુરૂષ ઉત્સાહથી જાતમહેનત કરે તો તેનાથી ઘણાં કામ બની શકે છે; તોપણ એની સાથે એટલું પણ કહેવું જોઇએ કે આ સંસાર સાગરમાં દરેક માણસ જીંદગીરૂપી મુસાફરી કરે છે, તેમાં બીજાં માણસો તર્ફથી તેને મદદ મળે છે, તે ખરેખરી કામની થઈ પડે છે. ઉવર્ડસઉ-વર્થ કવિએ કહ્યું છે, તે ખરૂં છે કે મર્દ માણસ જેવો સ્વતંત્રતાથી વર્તે છે, તેમજ બીજા ઉપર ઘટારત રીતે તે આધાર પણ રાખે છે; ખરો નર છે, તે જેમ સ્વાશ્રયથી રહેછે, તેમજ જરૂર પ્રમાણે તે બીજાનો આશ્રય પણ લેછે. એ બે ગુણો વિરૂદ્ધ પક્ષના દેખાય છે, પરંતુ તે બંનેએ સ-માધાનીથી એક સંપે સાથે ચાલવું જોઇએ. પોષણાર્થે અને જાત સુધા-રાને વાસ્તે બાલ્યાવસ્થાથી તે છેક વૃદ્ધાવસ્થા સુધી સઘળાં માણસોએ બીજાં માણસોની સહાયતા લેવીજ પડી હશે; પછી થોડી કે ઘણી, તે વાત જૂદી છે; અને તેમાં જે સારા અને સ્વાશ્રયી પુરૂષો છે, તેઓ તો ખુશીથી એવી સહાયતા કબુલ કરીને મદદ દેનારનો ગુણ માનેછે. એ વાતની પુષ્ટીમાં અમે સ્વર્ગવાસી આલેક્સિસ ડ ટોકવીલ[1]નું ઉદાહરણ દઇએ છીએ. એ પુરૂષ બંને પક્ષે ઉંચા કુળમાં અવતર્યો હતો. એનો બાપ ફ્રા-ન્સનો એક નામાંકિત અમીર હતો અને એની મા માલ્સહેર્બ[2]ની પૌત્રી થાય. એ પ્રમાણે મોટા કુળના બળવાન વર્ગને લીધે એકવીશ વરસની લઘુ વયમાં તે વરસેઇલ્સ ખાતે જજ આડીટર[3] નીમાયો. પણ આ મોટો દર-જ્જો મેં મારા પરાક્રમના બળથી મેળવ્યો નથી, એવો વિચાર એના મ-નમાં કદાચ્ આવ્યો હશે; તેથી તેણે એ જગા છોડી દેવાનું મન સાથે નક્કી કર્યું, અને સંસારસાગરમાં પોતે પોતાનેજ તુમડે તરવું જોઇએ, એમ વિચાર્યું. આ વિચાર સાંભળીને કેટલાએક માણસો તો એમજ બોલી

---

૧ આલેક્સિસ ચાર્લ્સ હેન્રી ક્લેરલ ડ ટોક્વીલ, ઈ.સ.૧૮૦૫-૧૮૫૯. એક ફ્રેંચ રાજ્યદ્વારી પુરૂષ, ઇતિહાસ કર્ત્તા અને તત્વજ્ઞાની.

૨ ક્રેટીન ગીલોમ ડ લામોઇનોંડ માલ્સહેર્બ, ઈ. સ. ૧૭૨૧-૧૭૯૪. ફ્રેંચ ન્યાયશાસ્ત્રી અને રાજકીય પુરૂષ.

૩ જજ આડિટર, ન્યાય ખાતાનો વડો ઓદ્ધો.

ઉઠશે કે, કેવો બેવકુબી ભરેલો વિચાર! પણ ડ ટોકવીલ તો હિમ્મત રાખીને ધાર્યા પ્રમાણેજ કર્યું. તેણે પોતાના ઓહ્વાનું રાજીનામું આપ્યું; અને અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં પ્રવાસ કરવાની તેણે ગોઠવણ કરી. તેણે 'અમેરિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય' વિષે જે મોટો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે, તેમાં તેણે પોતાના પ્રવાસનું પરિણામ દર્શાવ્યું છે. એ મુસાફરીમાં એણે જે અથાક મહેનત કરીછે, તેનો હેવાલ તેના મિત્ર અને સાથે રહેલા સોબતી ગસ્ટેવ બોમોંટે લખ્યો છે. તે લખેછે કે 'એની મૂળ પ્રકૃતિજ આળસથી તદન ઉલટી હતી. તે મુસાફરી કરતો હોય કે ઘેર રહ્યો હોય, પણ એનું મગજ સદા સર્વદા કંઈક કંઈક પણ કામમાં રોકાએલું હોય. આલેક્સિસને જે વાતચીત ઉપયોગી હોય, તેજ ગમતી. જે દિવસ ફોકટ જાય, અથવા જે દિવસે કંઈ કામ ન થયું હોય, તે તેને ભૂંડો દિવસ લાગતો. જરા પણ વખત વ્યર્થ જાય તો તેનો મીજાજ જાય. ટોકવીલ પોતાના એક મિત્રને લખ્યું કે, આપણી જીંદગીમાં એવી એક પણ ક્ષણ નથી, કે તેમાં આપણે કેવળ ક્રિયારહિત થઈ શકીએ; કેમકે બચપણથી તે ઘરડપણ સુધી બાહ્ય પ્રયત્ન તેમજ અંતર પ્રયત્ન જીંદગીને પૂરેપૂરા જરૂરના છે. મારા મનથી હું એમ સમજુંછું કે માણસ આ સંસારના અરણ્યમાં અખંડ પ્રવાસ કર્યાજ કરેછે; અને તે જેમ ચાલતો જાય છે તેમ વધારે ને વધારે શીત પ્રદેશની સીમામાં આવતો જાય છે; તેથી તે જેમ આગળ ચાલતો જાય, તેમ તેણે ચાલવામાં વધારે ત્વરા રાખવી જોઇએ. એ હિમ પ્રદેશની શીતળતાથી આત્મા બહેર મારી જાય છે. આત્માનો મોટો વ્યાધીજ એ છે; અને એ મોટી આફતમાંથી બચવું હોય, તેણે મનને સદા ક્રિયાસક્ત રાખવું જોઇએ, અને વળી સંસારના કાર વ્યવહારમાં આપણા જાતિભાઇઓનો હમેશ સમાગમ રાખવો. એ પ્રમાણે મનના ઉદ્યમથી આત્માને અંતર ઉષ્ણતા પ્રાપ્ત થશે, અને મનુષ્ય સંસર્ગથી બાહ્ય ઉષ્ણતા ટકી રહેશે.

પ્રત્યેક પુરૂષે પોતાના પંડ ઉપરજ આધાર રાખવો જોઇએ અને જુસ્સાથી જાત મહેનત કરવી જોઇએ. એ બાબતમાં ડ ટોકવીલ ચુસ્ત વિચારનો હતો ખરો; પરંતુ જગતમાં સૌ માણસોને થોડીઘણી પણ પરાઈ મદદની ગરજ રહેલી છે, અને સર્વને તેવી મદદ લીધા વગર ચાલતું પણ નથી, એ વાત એ સારી પેઠે સમજતો હતો, અને તે ખુશીથી કુ-

કબુલ પણ કરતો. એ પ્રમાણે તેને તેના મિત્રો ડકરગારલ અને સ્ટોફેલ્સે જે સહાય કરી છે, અને જે સેવા બજાવી છે, તેનો તે વારંવાર ગુણ માનતો. ડકરગારલએ તેને બુદ્ધિની કેળવણીમાં મદદ કરી અને સ્ટોફેલ્સે તેનું મન દૃઢ રાખીને તેને હરવખ્ત હિમ્મત દીધા કરી હતી. તેણે ડકરગારલને એક વાર કાગળ લખ્યો, તેમાં લખ્યું કે, માત્ર તારૂંજ મન મારૂં વિશ્રામ ઠામ છે. તુંથીજ માત્ર મારા મન ઉપર ખરેખરી અસર થાયછે. અનેક પ્રકારનાં કામકાજની ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં ઘણાએ પોત પોતાની સત્તા મારા ઉપર ચલાવે, કારણકે જે ગ્રંથોનું મનન કરવામાં આવે, તેમના કર્તાઓ વાંચનારના મન ઉપર પોતાની છાપ પાડ્યા વિના રહેતા નથી; તથાપિ કોઇપણ કાર્યના આરંભમાં પાયો ચણવામાં જે તર્ક દોડાવવા પડે છે અને વિચારોની ગૂંથણી ગૂંથવી પડેછે, તેની મૂળપીઠીકાનું મંડાણ તુંજ જાણે મારામાં પ્રવેશ કરીને કરતો હોય, એમ મને લાગેછે; અને મનુષ્ય વર્તનના મૂળ સિદ્ધાંતો પણ તુંજ મારામાં પ્રેરતો હોય, એમ મને ભાસે છે. તેની સ્ત્રી મેરીએ તેની જે સેવા બજાવી છે, તે ખાતે પણ ડ ટોક્વીલ તેનો ઘણો આભાર માનતો; કારણકે, તે કહેતો કે, હું આટલી બધી ફતેહમંદીથી જે અભ્યાસ કરવાને સમર્થ થયો, તે મારી સ્ત્રીને લીધેજ; કેમકે તેણે મારી તબીએત અને મિજાસ એવી રીતે જાળવી રાખ્યાં કે મને તેમ કરવાને ઘણી સરળતા થઈ પડી. તે કહેતો કે ઉમરાવ દિલની, મોટા મનની બાયડી હોય તો તે તેના ધણીની વર્તણુકને ઉમદા પ્રતિની બનાવેછે, અને નીચ સ્વભાવની તથા સાંકડા મનની ઓરતથી તેના ધણીની ચાલ જરૂર અધોગતિએ પહોંચેછે. તે કહેછે કે, 'મેં મારી ઉમરમાં સેંકડો એવા દાખલા દીઠા છે કે તેમાં નબળા મનના માણસે લોકોપયોગી ઉંચો સદ્ગુણ દર્શાવ્યો છે. તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે તેની ધણીઆણીએ તેને હિમ્મત આપીને તે કામમાંથી તેને ડગવા ન દીધો. આ કામ કરવું અને આ કામ ન કરવું, એવી સલાહ એવી સ્ત્રીઓને આપવી પડતી નથી; પણ સ્વધર્મ કેવી રીતે સાચવવો, ફરજ અને કીર્તિ તર્ફ કેવા રૂપમાં જોવું, વગેરે બાબતમાં સારી સ્ત્રી પુષ્ટીદાયક સત્તા ચલાવે છે. વળી, મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે ઘણી ઘણીવાર મારા જોવામાં એમ પણ આવ્યું છે કે મૂળ સ્વભાવે ઉદાર વૃત્તિ અને પરમાર્થ બુદ્ધિના પુરૂષો હોય અને મહાન પુરૂષના વર્ગમાં ગણના થવાને તેમનામાં કેટલીક

પાત્રતા હોય, તોપણ તેમની ખાનગી સંસારિક જીંદગી તેમની ઓરતને લીધે એવી ગતિને પામી ગઈ હોય કે તે રફતે રફતે લોભી, નીચ મનના, હલકા અને સ્વાર્થી જીવ બની જાય છે. તેઓ છેવટ એવા કનિષ્ટ વિચારમાં ઉતરી પડે છે કે પોતાના દેશની બાબતમાં પણ માત્ર એવાંજ કૃત્ય કરવાનું ધારેછે કે જેથી તેમના પંડની હાલત વધારે સુખચેનવાળી થાય. આપ સ્વાર્થમાં દેશકલ્યાણને તેઓ ડૂબાડેછે.

ટુંકામાં કહીએ તો માણસ જાતની ચાલનું બંધારણ હજારો સૂક્ષ્મ ચીજો ઉપર આધાર રાખેછે. દાખલાઓ નજરોનજર, હુબેહુબ જોવાથી તેમજ ઉપદેશ અને નસીયતથી પણ મન ઉપર અને ચાલ ઉપર અસર થાયછે. જીવનચરિત્રો જોવાથી અને અક્ષરવિદ્યાના અધ્યયનથી પણ માણસ ઘડાયછે. મિત્રો અને પાડોશીઓના સમાગમની પણ તાસીર ઓર છે. જે જગતમાં આપણે રહીએ છીએ, તેથી તેમજ આપણા પૂર્વજો થઈ ગયા છે, તેમનાં ગત થએલાં નામમાં જે ચૈતન્યદોરી રહેલી છે, તેથી પણ મનઉપર મજબૂત અસર થાયછે. તેમનાં રૂડાં વચન અને રૂડાં કામનો વારસો આપણા મનને વરઝશમાં લાવેછે. એ પ્રમાણે જોતાં મનુષ્યની વર્તણુક ઉપર અસંખ્ય બાબતોનું નિર્વિવાદ બળ પહોંચેછે. એ સિદ્ધાંત સાચો છે; તેમજ આ સિદ્ધાંત પણ ખરોજ જાણવો કે માણસના સુખનો અને કલ્યાણનો કર્તા તે પંડેજ છે; અને ડાહ્યા તથા સજ્જન પુરૂષો બીજા માણસોની મદદના ગુણ ઉંચે સ્વરે ગાય છે, તોપણ ઉંડો વિચાર કરીને જોઇએ તો જણાશે કે ખરી મદદ તો પોતાની, પંડનીજ હોવી જોઇએ; તોજ કામ પાર પડે અને સૌ સારાં વાનાં થાય.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઉદ્યોગની રણભૂમિના નાયકો.

નવા યંત્રો શોધનારા અને નવો માલ બનાવનારા.

હવેથી જગતનું ધણીપણું ઉદ્યોગ અને વિદ્યાશાસ્ત્રના હાથમાં રહેનાર છે. વિદ્યા-જ્ઞાનના પંડિતો અને ઉદ્યોગી નરો, પોતાની સત્તાવડે દુનિઆને વશ કરશે.—ડ સાલ્વાન્દી.

ઈંગ્લંડમાં માત્ર ગરીબ લોકોએજ કેવા કેવા શોધ કરીને પોતાના દેશની સેવા બજાવી છે! તેઓ જો ન હોત અથવા તેમણે એવાં પરાક્રમ ન કર્યાં હોત, અથવા તેમની શોધો જગતમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે, તો ઈંગ્લંડની હાલ હાલત કેવી હોત! વિચારો, એની કેવી દશા હોત!—આર્થર હેલ્પ્સ.[1]

ઉદ્યોગ કરવામાં અખંડ જુસ્સો રાખવો, એ અંગ્રેજ પ્રજાનો એક ખરેખરો ખાસ ગુણ છે. તેમની તવારીખના પાના ઉપર એ ગુણ બહાર પડતો આપોઆપ ઝળકી રહ્યો છે. આગળની માફક હાલમાં પણ એ એમને ચુસ્ત રીતે વળગી રહ્યો છે. એ દેશની મોટાઈ અને કળાકૌશલ્યનો પાયો ત્યાંના સાધારણ લોકના સીનાદાર ઉદ્યોગવડે ચણાયો છે. આખી પ્રજા જબરદસ્ત ઉઠાવ કરીને આગળ વધી છે, તે તે પ્રજામાંના દરેક પુરૂષના સ્વતંત્ર જુસ્સાદાર ઉદ્યોગથી. ખેડુત હો કે ઉપયોગી જણસો પેદા કરનાર કારીગરો હો, હથિઆર, ઓજાર કે સંચાકામ બનાવનાર હો, ગ્રંથકર્તા હો કિંવા હુનર કામના કસબીઓ હો, ગમે તે હો પણ એવા માણસોએ વખ્તાવખ્ત તનમનથી જે દમદાર દૈવત દર્શાવ્યું છે, તે ઉપર આખા દેશનાં અને બધી પ્રજાનાં ઊંડાં મૂળ અને મજબૂત ઉઠાવનો આધાર રહેલો છે. આ જોમદાર ઉદ્યોગનું તેજ એ બધી પ્રજાનું જીવન અથવા પ્રાણાત્મા છે, તેથી બધો દેશ ગતિમાન રહે છે. વળી આપણા ન્યાયના ધારામાં અને રાજ્યના બંધારણમાં જે ભુલચુક અને દોષ હોય, તેનું

---

૧ સર આર્થર હેલ્પ્સ, ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮૭૫; ઇ. સ. ૧૮૭૨માં તેને 'નાઇટ'નો ખિતાબ મળ્યો; તે નિબંધ-કર્તા અને ઇતિહાસ-કર્તા થઇ ગયો.

આ અપૂર્વ ગુણના બળથી નિકંદન થાયછે, અને તેમાંથી કંઈ માઠાં ફળ થતાં તે અટકાવેછે.

આપણી પ્રજા જે ઉદ્યોગની ધુમ મચાવી રહીછે, તેજ તેની ઉત્કૃષ્ટ કેળવણી નીવડી છે. દરેક માણસ જો ધારેલા કામ પછવાડે આઇપીને મંડ્યોજ રહે, તો તેથી તેને બહુ ઉમદા ટેવ આવેછે, અને તેથી ઊંચી કેળવણીનાં ફળ તેને પ્રાપ્ત થાયછે. એ જેમ એક પુરૂષને ફળદાયક છે, તેમજ આખી પ્રજાને પણ તે ઉત્તમ કેળવણી અને તાકત આપેછે. સ્વધર્મ અને સાચો ઉદ્યોગ એકજ રાહા ઉપર ચાલેછે; અને દૈવગતિથી એ બંને સદ્ગુણ સુખરૂપ સાંકળથી જોડાએલા છે. કવિરાજ કહી ગયા છે કે સંકટ અને શ્રમ સહન કર્યા વગર ઇંદ્રના અશોક વનમાં જવાતું નથી, એમ દેવોએ નિર્માણ કર્યું છે. પોતાના બાહુબળથી કે બુદ્ધિબળથી રોટલો રળીને ખાધો હોય, તે જેવો મીઠો લાગેછે તેવો બીજો ન લાગે, એ નક્કી જાણવું. પૃથ્વી ધાન્યરૂપી ધન આપતી થઇ છે, તે માણસની મહેનત વડેજ, અને મનુષ્ય પૂર્વની જંગલી હાલતમાંથી સુધારા ઉપર આવ્યું છે, તે પણ મહેનતના પ્રતાપથીજ; તેમજ સુધારો ડગલાં ભરીને આગળ વધતો ચાલ્યો જાયછે, તે પણ માણસની મહેનતનું ફળ સમજવું. માણસને મહેનત ખરેખરી જરૂરની જણસ છે. મહેનત કરવી એ આપણો ધર્મ છે. મહેનત આપણા સુખને માટે નિર્માણ કરી છે. માત્ર આળસુને અને એદીનેજ એ દુઃખરૂપ છે. આપણા શરીરની સ્નાયુઓ અને નસો મહેનતને માટે મુકરેર થઇ હોય, એમ તેની રચના ઉપરથી લાગેછે. આપણા હાથનો ઘાટ અને બનાવટ મહેનત કરવાને લાયક કરેલાં છે, અને આપણા મગજના જ્ઞાનતંતુ અને માંસની લાળીઓ તથા લોચા મહેનતથીજ ગતિમાન રહેછે અને મહેનતને માટેજ સરજાએલા છે. એ સઘળા અવયવ અને ઇંદ્રિઓ પોતપોતાનું કામ બરાબર રીતે બજાવે છે ત્યારેજ માણસને સુખ અને સંતોષ મળેછે. મહેનતમાં મચ્યા રહેવાથી માણસમાં ઉત્તમ પ્રકારનું વ્યવહારોપયોગી ડહાપણ આવેછે. વળી, આગળ વાંચવાથી વાંચનારને માલમ પડશે કે અંગમહેનતથી મજુરી કરનાર માણસ ઊંચી પ્રતિની બુદ્ધિની કેળવણીને માટે એ કારણથી નાલાયક થાય છે, એમ જાણવું નહીં.

મજુરી કરી પેટ ભરનાર માણસને મજુરી લાભકારક છે કે હાની-

કારક છે, મજુરીમાં સુખ છે કે દુઃખ છે એ વિષે હ્યુ મિલર કરતાં બીજો કોઈ વધારે જાણે એમ નથી. તે પોતાના અનુભવથી કહેછે કે કઠણમાં કઠણ કામ પણ સુખદાતા છે, અને જાત સુધારાનું સાધન થઈ પડેછે. ખરા દિલની મહેનત માણસનો મોટામાં મોટો ગુરૂ જાણવો; અને મહેનતનું સ્થળ એ ધર્મશાસ્ત્રની શાળાથી બીજે નંબરે અતિ ઉચ્ચ પ્રતિની શાળા સમજવી. શ્રમરૂપી શાળામાં માણસ કેળવાયછે, તેથી જગતમાં ઉપયોગી થઇ પડવાની તેનામાં ગતિ આવેછે. જાત ઉપરજ ભરોસો રાખવાથી માણસમાં સ્વતંત્રતાથી રહેવાની શક્તિ ઉગેછે અને આગ્રહથી મંડ્યા રહેવાની આદત આવેછે. વળી, તેનો એવો પણ અભિપ્રાય હતો કે, કારીગરલોકને પોતાનો ધંધો કરવાથી એવા પ્રકારની કેળવણી મળેછે કે, પદાર્થોનો નિરંતર પ્રત્યક્ષ અને વ્યવહારિક અનુભવ થવાથી તેમની અવલોકન શક્તિ સારી પેઠે ઉદ્દીપન થાયછે, અને જન સમૂહના સંસર્ગથી જન સ્વભાવનો ઘણો સત્ય અને સૂક્ષ્મ અનુભવ થાયછે, તેથી કરીને આ ભવસાગરમાં તેઓ આગળ ચાલવાને વધારે લાયક થતા જાયછે; અને બીજી કોઇ હાલતમાં અવતરવાથી જે કેળવણી માણસને મળે, તેના કરતાં આ ઉપર બતાવેલી કેળવણી માણસને ખરેખરા મર્દમાં ગણવાને વધારે અનુકુળ છે, એ નિઃસંશય સમજવું.

જે મહાન પુરૂષોનાં નામ અમે ઉપરટપે આગળ ગણાવી ગયા, જેઓ મહેનત મજુરી અને કારીગરીના કારખાનામાંથી પેદા થઇને વિદ્યા, વેપાર, કળાકૌશલ્ય અને શાસ્ત્રોમાં નાના પ્રકારે નામના કરી ગયા છે, તે ઉપરથી જણાશે કે દરિદ્રતાની દુર્બળ દશામાં પેદા થવાથી યા મજુરીની માથાકુટમાં આથડવાથી માણસની આડે ઘણા અંતરાય આવે, પણ તે પરિણામે ડગાવીને ખસેડી શકાયછે. જે મહાન શોધો અને કળાને લઇને આપણો દેશ આટલી બધી સુખ સંપત્તિ અને સત્તા ભોગવેછે, તે શોધો અને કળાના કારીગરો ઘણે ભાગે ગરીબાવસ્થાનાં માણસો છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે; અને એવા નીચા કુળના હુનરી અને શોધકોનો પ્રજાએ પોતાના સુખને માટે આભાર માનવો ઘટેછે. એ નિર્ધન માણસોએ નવિન કળા અને શોધના વિષયમાં જે જે કર્યું છે, તે બાદ કરીને બાજુ ઉપર મૂકશો, અને પછી બાકી રહેલું જે બીજા માણસોએ કર્યું છે તે જોવા જશો તો ખરેખર કાંઈ નહીં જેવું લાગશે.

દુનિઆમાં જે મોટાં મોટાં કારખાનાં અને ધંધાની ધુમ મચી રહી છે તેને પ્રથમ શોધક નરોએ જન્મ આપ્યો છે. જનમંડળની જે મોટી મોટી જરૂરની હાજતો પૂરી પડેછે, માણસો જે સંસાર સુખ અને વૈભવ ભોગવેછે, તે તમામને માટે આપણે એ પુરૂષોનો પાડ માનવો ઘટેછે; કેમકે એમનાજ બાહુબળ અને બુદ્ધિબળવડે આપણે હરરોજ બધી વાતે વધતું જતું સુખચેન ભોગવીએ છીએ. આપણને જે ખાનપાન અને લુગડાંલત્તાં મળેછે, આપણા મકાનોમાં જે અનેક જાતનો સરસામાન રાખીએ છીએ, આપણા ઘરનાં બારીબારણાંના કાચ અજવાળાને ઘરમાં દાખલ કરેછે અને ઠંડ તથા શરદીને રોકેછે, શેરીએ શેરીએ અને મહોલ્લે મહોલ્લે રાત્રે રોશની થાયછે. તે પ્રવાહી ખનીજ પદાર્થ, આપણે જવા આવવાને જમીન ઉપર આગગાડી અને સમુદ્ર ઉપર આગબોટ ચાલેછે, આપણે જે જે ચીજો જરૂર કરીને જોઈએ તે અને આપણા એશઆરામની અનેક જણસો જે સાધનો અને સંચાવડે તૈયાર થાયછે, તે સઘળું અનેક પુરૂષોની અગાધ બુદ્ધિ અને અપાર શ્રમનું ફળ સમજવું. એવા શોધ થવાથી આખી આદમ જાત આગળ કરતાં ઓર વધારે સુખી થઈ છે; અને દરેક માણસના અને બધી પ્રજાના સુખમાં પ્રતિ દિવસ વધારો થતો જાયછે, એમ આપણને માલમ પડશે.

બધા સાંચાઓમાં વરાળયંત્ર મોટી પદવી ભોગવેછે. પશુઓમાં જેમ સિંહ, તેમ તમામ યંત્રોમાં વરાળયંત્ર રાજારૂપે ગણવો ઘટેછે. એ વરાળ યંત્રની શોધ, જોવા જઈશું તો આપણા વખતમાંજ થઈ છે; પણ તેનો બૂટ્ટો સૈકડો વરસ ઉપર માણસોના મનમાં ઉઠ્યો હતો. બીજી કળા અને શોધ જેમ ડગલે ડગલે આગળ વધતી જાયછે, તેમ એ યંત્રની શોધ પણ રફતે રફતે આગળ ચાલતી ગઈ. એક માણસે કંઈ કંઈ સંકટ સહન કરીને જેટલું હાંસલ કર્યું હોય, તે તે ટાણે તો ગમે એવું નમાલું માલમ પડતું, તોપણ એવું એવું તે નવી પ્રજાને સોંપીને રંગભૂમિમાંથી લોપ થઈ જતો. નવા જમાનામાં નવી પ્રજાથી જે કંઈ પુરૂષાર્થ બનતું, તે પ્રમાણે તેમાં વધારો–સુધારો કરીને તે કામને વળી માણસો આગળ ધકેલતા. એ પ્રમાણે ઘણાએક જમાના અને પેઢીદર પેઢી પર્યંત એ મહા કાર્ય સાંકળની અતૂટ કડીઓથી જોડાઈને જાથુ વધતુંજ જતું. એ સિ-

દ્ધાંત અનુસાર સિકંદરાબાદ[1]ના હીરો[2]ના મગજમાં પ્રથમ એ તર્ક ઉત્પન્ન થયો, તે સચેત અમર રહ્યો. પણ મિસર દેશમાં[3] પૂર્વે મડદાંને[4] જાળવી રાખતા; તેમની મૂઠીમાં ઘઉંનો એક દાણો મૂક્યો હોય, તે જેમ કાળે કરીને ફૂટે અને ફાલે, તેમજ એ અપૂર્વ પ્રાચીન તર્કના કણ ઉપર અર્વાચીન પદાર્થ-શાસ્ત્રનું અજવાળું પડવાથી, તેનો ફણગો જોશથી ફૂટીને તે ઉગવા લાગ્યો. પણ જ્યાંસુધી એ વરાળયંત્ર તર્ક વિતર્કના ઘોડા ઉપર સવાર થઇને ચાલતું હતું, ત્યાંલગી તે કંઈજ નહતું. તેની હયાતી માત્ર કલ્પનામાંજ હતી; પણ અનુભવી યંત્રશાસ્ત્રી કારીગરોએ જ્યારે તે ઉપર પોતાના હાથનો કસબ લડાવવા માંડ્યો, ત્યારે તે 'ન હતામાંથી હતું' થયું. એ અદ્ભુત યંત્રની યોજનામાં કેટલું ધીરવીરપણું રાખવું પડ્યું હશે, કેટલો શ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો હશે, કેટલી રંજ એચવી પડી હશે, કેવા અડગ ઉદ્યોગથી અડચણોને ઉડાવી દેવી પડી હશે, એ લખીએ તો એક ઉમદા ઉપદેશક વાર્તા લખાય. ખરેખર, એ વરાળયંત્રને મનુષ્યમાં રહેલા આપ-બળનો કીર્તિ-સ્તંભ અમે ગણીએ છીએ. એ કલ્પિત કીર્તિ-સ્તંભની આસપાસ અમે અમારા માનસિક ચક્ષુવડે લશ્કરી બાંધકામ જાણનાર સેવરી, ડાર્ટમાઉથના[5] લુહાર ન્યુકોમન,[6] કાચ બેસાડનાર કાલી, સંચા ઉપર નોકરી કરનાર પીટર, ઇમારતોનાં બાંધકામ જાણનાર સ્મીટન આદિક પૂજારીઓને દેખીએ છીએ; તેમાં જાણે પેલા ગણિતશાસ્ત્રના યંત્ર કરનાર જેમ્સ વાટને-એ અડગ ધીર વીરને, એ અથાગ શ્રમ કરનારને, એ મહાન મજુરને, સૌ સેવકોમાં આગળ ઉભેલો આપ-બળની આરતી ગાતો નજરે જોઇએ છીએ.

ઉવાટ પંડે ઘણોજ ઉદ્યોગી નર હતો. દુનિઆમાં જે અનુભવસિદ્ધ વાત છે, તેજ વાત એના જીવન ચરિત્રથી ખરી ઠરેછે. જન્મથીજ જે

---

૧ સિકંદરાબાદ, આરબો એને ઇસ્કંદરિઆ કહેછે; મિસરની જૂની રાજધાની; સિકંદરે એ શહેર સ્થાપ્યું; એના પુસ્તકાલયમાં સાત લાખ પુસ્તકો હતાં. વસ્તિ, આશરે ૨,૧૩,૦૦૦. ૨ હીરો, અથવા સિકંદરાબાદનો હીરોન, ઈ. સ પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં થઈ ગયો. મોટો ગણિતશાસ્ત્રી. ૩ મિસર, અથવા ઈજીપ્ત, આફ્રિકા ખંડનો દેશ. ક્ષેત્રફળ, ૧૪,૦૬,૨૫૦ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૧,૬૯,૫૨,૦૦૦. ૪ પ્રાચીનકાળમાં મિસર-દેશીઓ મડદાંમાં અનેક પદાર્થો ભરી, સૂકવીને તેને સાચવી રાખતા. ૫ ડાર્ટમાઉથ, ઇંગ્લંડમાં ડેવનશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૫,૩૩૮. ૬ ટામસ ન્યુકોમન, સત્તરમી સદીમાં થઈ ગયો.

માણસમાં ઘણો જુસ્સો અને ઘણી મનશક્તિ હોય, તે માણસ મોટાં મોટાં કામ કરેછે એમ ન સમજવું; પણ જે પુરૂષ પોતાની મનશક્તિ દુર્ઘટ ખંતથી વાપરેછે; અને મહા મહેનતે, સતત્ આગ્રહથી અને અકલવાળા અનુભવથી જે ચતુરાઇ માણસ મેળવેછે, અને એવી કઠણ કાળજીથી કેળવેલી ચતુરાઈ જે માણસ પોતાના કામમાં ખરચેછે, તે મહત્કાર્યનો કર્તા થઇ પડેછે. ઉવાટના વારામાં ઉવાટને ગજવામાં ઘાલીને ફરે એવા વિદ્વાન નર ઘણા હતા; પણ ઉવાટ જેટલું જાણતો હતો, તે બધું જ્ઞાન વ્યવહારોપયોગી કામમાં વાપરવાને તે જીવ ઘાલીને જેટલી મહેનત કરતો, તેટલી મહેનત પેલા વિદ્વાનોથી થતી નહીં. મુદ્દાઓ અને મુશીબતો શોધી કાઢીને સમજવામાં એ અપાર આગ્રહી હતો. બુદ્ધિપૂર્વક લક્ષ રાખીને કામ કરવાની ટેવ તેણે ખૂબ કાળજીથી કેળવી, કારણકે માણસને હર કોઈ કામ પાર મૂકવામાં જે ઊંચા ગુણોનો ખપ પડેછે, તે બધા ગુણ અને મનશકિતનો મુખ્ય આધાર બુદ્ધિપૂર્વક લક્ષ રાખવાની ટેવ ઉપર રહેલો છે. મિ. એજવર્થ[1] એવો અભિપ્રાય જણાવેછે કે મનુષ્ય પ્રાણીમાં ન્યૂનાધિક બુદ્ધિ દેખાયછે—એક માણસમાં વધારે અને બીજામાં કમઅકલ જણાય છે, તેનો ભેદ એટલોજ સમજવો કે ચિત્તને એકાગ્ર રાખીને કામ કરવાની જેને વહેલી કેળવણી મળેલી હોય, જે પોતાના મનને ઠેકાણે રાખીને ચિત્ત ચોટાડીને કામ કરતાં શીખ્યો છે, તે બુદ્ધિમાં બહાર પડશે. મૂળથી મનુષ્ય જાતની મન શક્તિમાં કાંઈ મોટો ભેદ છે એમ ન જાણવું; મનની સ્થિરતા રાખી કામ કરવા-ન કરવાથી માણસ માણસમાં ફેર પડી જાયછે.

ઉવાટ છેક છોકરવાદ હતો અને રમકડે રમતો, ત્યારે પણ તેને રમકડાંમાંથી ઘણું નવું જાણવાનું જડતું. તેનો બાપ સૂતારનો ધંધો કરતો. પૃથ્વી અને આકાશના ગોળાઓ ઉપર ગૃહ, *ઉપગૃહાદિની ઊંચાઈનું માપ જાણવાને પીતળના આંકાવાળાં માપ તેની દુકાનમાં પડ્યાં હતાં, તે ઉવાટના હાથમાં આવવાથી ખગોળવિદ્યા અને દૃષ્ટિશાસ્ત્ર ભણવાનું તેને મન થયું. તે એકવાર માંદગીમાં સપડાઈ જવાથી પ્રાણીઓના અવયવો અને તેમના વ્યાપારનું જ્ઞાન મેળવવા મંડ્યો.

---

૧ રિચર્ડ લાવેલ એજ્વર્થ, ઈ. સ. ૧૭૪૪–૧૮૧૭ આયર્લંડનો એક નામાંકિત ગ્રંથકર્તા; તે પોતાની પ્રસિદ્ધ થએલી દીકરી મેરીઆ એજ્વર્થને સાથે રાખીને લખતો. એ કુમારિકા (ઇ. સ. ૧૭૬૬–૧૮૪૯) એ પણ ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે; તેમાં મીઠી મીઠી વાતોનું જે લઘુ પુસ્તક મેં રચ્યું છે, તે એ બાઈના એક ગ્રંથ ઉપરથી લખ્યું છે.

તે ગામડામાં બહાર જંગલમાં એકલો ફરવા જતો, તે ઉપરથી વનસ્પતિવિદ્યા અને ઇતિહાસનું તે અધ્યયન કરવા લાગ્યો. તે જેવામાં ગણિતવિદ્યાના ખપનાં હથિઆર બનાવવાનો ધંધો કરતો હતો, તેવામાં હાથે કુંચીઓ દબાવીને પવનના જોરથી વગાડવાનું વાજુ બનાવવાનું કામ તેને કોઇએ સોંપ્યું. એને ગાયનને માટે કંઈ શોખ કે સમજ નહતી, તોપણ આ કામ આવી પડવાથી તે સૂર મેળવતાં સારીપેઠે શીખ્યો, અને એ મોટું વાજું તેણે ફતેહમંદીથી પૂરૂં કર્યું. તેજ પ્રમાણે ગ્લાસગોની પાઠશાળામાં ન્યુકોમનનું નાનું વરાળયંત્ર હતું, તે સમુ કરવાને ઉવાટને સોંપ્યું, તો એ બીડું પણ એણે તરત ઝડપ્યું;અને એ સમયે ઉષ્ણતા, વરાળ અથવા બાફ, જમાવટ અથવા સંઘટ્ટન વગેરે વિષયો વિષે જેટલું જાણવામાં હતું, તે બધું તેણે અભ્યાસ કરીને જાણી લીધું. એ અભ્યાસની સાથેજ યંત્રશાસ્ત્રના નિયમો અને યંત્રો બનાવવાની સમજણ મહા ખંતથી મંડ્યા રહીને તેણે મેળવી લીધી. તેણે બાફને જમાવટ કરવાનું જે વરાળયંત્ર બનાવ્યું, તેમાં તેણે ઉપર જણાવેલાં અનેક અનેક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેનો સાર, ફળ અને ફાયદો તેણે બતાવી આપ્યો.

દશ દશ વરસ સુધી તે એ યંત્ર પછવાડે મંડ્યો ને મંડ્યોજ રહ્યો,— નવી નવી યોજનાઓ, નવી નવી યુક્તિઓ અને શોધ પાછળ એટલો લાંબો કાળ એણે કાઢ્યો, તેમાં એ બિચારાને કોઈ કંઇપણ આશા આપીને ઉસ્કેરતું નહીં, કે કોઇ મિત્ર એની પીઠ થાબડે એમ નહતું. એ પ્રૌઢ કામ પાછળ એ લાગુ રહ્યો, તે દરમીઆન તે ગૃહ ઉપગૃહની ઉંચાઈ જાણવાનાં માપ બનાવીને વેચતો. સારંગી, પાવા અને બીજા નાદ વાદિત્રો તે નવાં તૈયાર કરતો, અથવા કોઇનાં સમારવાને આવે, તો તે સમારી આપતો; સલાટ અને કડીઆ કામની ભરતરી કરતો; રસ્તાની માપણી કરતો; પાણીની નહેરો બનાવવા ઉપર તે દેખરેખ રાખતો; અને એ પ્રમાણે જે કંઈ કામ એને હાથ આવતું, અને જેમાંથી ખરી રીતે બે પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય, તેવું હરેક કામ કરીને તે પોતાના ઘર કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો. છેવટે ઉવાટને પોતાના મહા કાર્યમાં આશ્રય આપનાર એક યોગ્ય ભાગદાર મળી આવ્યો. બરમીંગામનો માથ્યુબોલ્ટન[1] ઉદ્યોગનાં કારખાનાંનો એક

[1] માથ્યુબોલ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૨૮–૧૮૦૯. વરાળયંત્રના પ્રયોગમાં તેણે ૪,૭૦,૦૦૦ રૂપિઆ ખર્ચ્યા કહેવાય છે. 'ફોટોગ્રાફી'ની કળાનાં પણ આગામિક લક્ષણ તેણે બતાવ્યાં હતાં.

પ્રસિદ્ધ નાયક હતો. એ એક મહા ચતુર, દમદાર અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો પુરૂષ હોઇને ઉવાટના વરાળયંત્રને કારખાનાના કામમાં વાપરવાને તેણે તન મનથી સાહસ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. એ મહા કાર્યમાં એ બંને નરે જે નામ મેળવ્યું છે, તે લોક વિખ્યાત છે.

ઘણા ચતુર શોધકોએ વખાવખત વરાળયંત્રને નવી ગતિ અને શક્તિ આપી છે; અને ઘણા ઘણા ફેરફાર કરીને એ યંત્રને ઘણુંકરીને બધી જાતનાં કારખાનાંમાં દાખલ કરી દીધું છે. મોટાં સંચા કામ ચાલતાં કરવામાં, વહાણો ચલાવવામાં, અનાજ દળવામાં, ચોપડીઓ છાપવામાં, ટંકશાળમાં શિક્કા પાડવામાં, લોઢું ટીપવામાં, સજવામાં અને ફેરવવામાં એ યંત્ર કામ લાગેછે. ટુંકામાં કહીએ, તો જે જે ઉદ્યોગશાળામાં મહેનત મજુરી અને શક્તિની જરૂર છે, તે દરેક ઠેકાણે એ સંચો કામ આવેછે. એ સંચામાં ટ્રેવિથિકે જે સુધારો કર્યો છે, તે ખરેખર કામનો છે; તેમાં છેવટે જાર્જ સ્ટીવન્સને[1] અને તેના છોકરાએ સંપૂર્ણ સુધારો કરીને લોઢાની સડક ઉપર ચલાવવાનો વાહક અગ્નિરથ બનાવ્યો; તેથી જનમંડળમાં અતિ અગત્યનાં અવસ્થાંતર થઇ ગયાં. ઉવાટે સ્થાયી વરાળયંત્ર બનાવ્યું અને તેથી જન સમૂહના સુધારા વધારાને જે લાભ થયા છે, તેના કરતાં આ વાહક વરાળ યંત્રથી મોટા મહત્વના લાભ નીપજ્યાછે. એ પ્રમાણે એ બે પુરૂષના પરાક્રમથી એક એકથી વિશેષ ફળ ઉત્પન્ન થયું છે.

ઉવાટના શોધથી કારખાનાં ચલાવનાર મોટા વેપારીઓના હાથમાં લગભગ પાર વિનાની સત્તા આવી ગઈ. એની શોધથી પહેલો મોટો ફાયદો તો એ થયો કે કપાસ લોઢવાનું કારખાનું ઉઘડયું. આ મોટા કામ સાથે નિકટનો સંબંધ રાખનાર,—આ મહાન ઉદ્યોગ-શાળાનો પાયો નાખનાર બેશક સર રિચર્ડ આર્કરાઇટ હતો. તેની યાંત્રિક શોધકશક્તિના કરતાં પણ એવા કામકાજમાં તેનું શાણપણ અને તેનો જુસ્સો વધારે જાણવાજોગ હતાં. જેમ સ્ટીવન્સન અને ઉવાટને માથે વાદળ ધસી આવ્યું હતું, તેવીજ રીતે સર રિચર્ડ આર્કરાઇટને માથે પણ થયું હતું. રૂ કાંતવાના સંચાનો શોધ ખરેખર આર્કરાઇટે કર્યો છે, એ બાબત સામાવાળીઆ વાંધા ઉઠાવવા લાગ્યા. સાચી વાત તો એમ લાગે છે કે

1 જાર્જ સ્ટીવન્સન, ઇ. સ. ૧૭૮૧-૧૮૪૮. પ્રસિદ્ધ યંત્રશાસ્ત્રી, આગગાડીના સંચાનો શોધનાર, અને લોઢાની સડકનો ઉત્પન્ન કરનાર.

જેમ ઉવાટે વરાળયંત્રને જન્મ આપ્યો, સ્ટીવન્સને વાહક અગ્નિરથ પેદા કર્યો, તેમજ રૂ કાંતવાના સંચાનું સામર્થ્ય આર્કરાઇટે દેખાડ્યું. તે વખત શોધકબુદ્ધિની દેશમાં કાંઈ ખામી નહતી; પણ બુદ્ધિનાં કિરણ વિખરાતાં વિખરાતાં પ્રસર્યાં હતાં, તે આર્કરાઇટે એક કેંદ્રમાં ભેગાં કર્યાં, અને તે પ્રકાશના પ્રભાવવડે તેણે એક સ્વતંત્ર, નવિન શોધ કરી. આર્કરાઇટની પહેલાં ત્રીશ વરસ ઉપર બર્મિંગામના લ્યુઇ પાલ સરકાર પાસેથી સનદ મેળવીને લાકડાના વેલણવડે કાંતવાનો મૂદ્દો ઉઠાવ્યો હતો; પણ તેણે જે સંચા બનાવ્યા, તે ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં એવા તો અધૂરા હતા કે એ ચલાવવામાં કંઈ નફો ન રહ્યો, અને તેથી એ શોધ તો નિષ્ફળ ગયો. લેઇ[1] ગામનો ટામસ હાઇઝ નામનો એક અપ્રસિદ્ધ કારીગર જાળીદાર લાકડાથી વણકરનું કામ કરતો હતો, તેણે પાણીના રેંટથી રૂ કાંતવાનો સંચો શોધી કાઢ્યો, પણ તેથી કાંઈ લાભ થયો નહીં.

જ્યારે ઉદ્યોગ અને વેપાર ધમધોકારે ચાલતા હોયછે, તે વખત અમુક જણસોનો લોકોમાં ઘણો ખપ જાગેછે; તે ખપ પ્રમાણે કારીગરોથી માલ પૂરો પડી શકતો નથી, ત્યારે તેની અછતને લીધે લોકોમાં પોકાર ઉઠેછે. એવા સમયમાં શોધકબુદ્ધિના પુરૂષોનાં મન એ વિચારથી ચોગરદમ સ્ફુરી રહેછે. વરાળયંત્ર, નિર્ભય દીવો[2], વીજળીનો તાર અને બીજા જે જે શોધ થયા છે, તે દરેક વખતે ઉપર પ્રમાણે બન્યું છે. ઘણા શોધક નર નવા શોધને જન્મ આપવાને કષ્ટાયા કરેછે. છેવટ કોઈ વિશાળ મનરૂપી ગર્ભસ્થાનવાળો પુરૂષ, જે દૃઢ મન અને દૃઢ શરીરનો કામકાજમાં કુશળ હોયછે, તે તરતજ શોધરૂપી બાળકને જન્મ આપેછે, તેને બુદ્ધિના તેજ વડે શુદ્ધ કરેછે; અને પછી ફતેહના ડંકા. એમ થવાથી પેલા નાના મનના શોધક પુરૂષોમાં મોટો પોકાર પડી રહેછે કેમકે તેઓ જાણેછે કે અમે પાછળ પડી ગયા; અને એજ કારણથી ઉવાટ, સ્ટીવન્સન અને આર્કરાઇટ જેવા ઉપયોગી અને વિજયી શોધક નરોની સામા શત્રુઓ ઉભા થાયછે અને તેમને પોતાની પ્રતિષ્ટા અને હક જાળવવાને કમર કસવી પડે છે.

---

૧ લેઇ, ઈંગ્લંડમાં લાંકાશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૩૨,૫૯૨.

૨ નિર્ભય દીવો-કોયલાની ખાણોમાં દીવા રાખવાથી આગ લાગતી અને તેથી માણસોના જાનનું ઘણું નુકસાન થતું; તેમાંથી રક્ષણ થાય, આગ ન લાગે એવો દીવો ડેવીએ બનાવ્યો.

આપણા ઘણાખરા યંત્રકામ કરનારા નીચ કોમમાંથી નીકળ્યા છે; તેમજ આર્કરાઇટને માટે પણ જાણવું. તે ઇ. સ. ૧૭૩૨માં પ્રેસ્ટન ગામમાં જન્મ્યો હતો. એનાં માબાપ ઘણાં ગરીબ હતાં, તેમને પેટ તેર છોકરાનું લ્હાડું હતું. તેમાં આર્કરાઇટ સૌથી નાનો હતો. તેણે નિશાળનું મોઢું તો કદી જોયુંજ નહતું. પોતાના પંડથી જેટલું બન્યું, તેટલું તે માત્ર ભણ્યો. મરતા સુધી તે મહા મહેનતે લખી જાણતો. જ્યારે તે નાનો હતો, ત્યારે વાળંદને ત્યાં વતુ કરતાં શીખવાને તે રહ્યો. એ ધંધો એને આવડ્યો એટલે તે બોલ્ટન[1] ગામમાં ગયો; ત્યાં તેણે ભોંય નીચેની એક દુકાન ભાડે લીધી. તે ઉપર એક પાટીઉં લગાવી દઇને, તેમાં તેણે જણાવ્યું કે, 'નીચેના ભંડકમાં બેઠેલો હજામ અઢી પૈસે અચ્છી હજામત કરશે. જેને આવવું હોય, તે આવો.' ગામના બીજા વાળંદોને માલમ પડ્યું કે આપણાં ઘરાક ઘટવા માંડ્યાં, તેથી તેમણે પણ પોતાનો ભાવ ઘટાડીને એની બરાબર રાખ્યો. એમ થયું એટલે પોતાના રોજગારમાં ફાવ્યો રહેવાના ઇરાદાથી આર્કરાઇટે 'ચાર પાઇએ ચોખ્ખી હજામત' કરવાની જાહેરખબર બહાર પાડી. એ પ્રમાણે થોડાંએક વરસ વીત્યાં; પછી આર્કરાઇટ ભોંયરામાંથી બહાર નીકળ્યો; અને ગામેગામ ફરીને વાળ વેચવા-સાટવાનો ધંધો કરવા લાગ્યો. એ જમાનામાં બાલ-ટોપી પહેરવાનો ચાલ હતો; અને જે વાળંદો વાળની ટોપી બનાવીને વેચતા, તેમનો રોજગાર સારો ચાલતો. આર્કરાઇટ ગામેગામ ભમીને ટોપીને માટે વાળ લઈ આવતો. લાંકાશિઅર[2] પરગણામાં ઠામ ઠામ મેળા ભરાતા[3]; ત્યાં જુવાન સ્ત્રીઓ આવીને પોતાના માથાના શણગાર માટે લાંબા લાંબા વાળની વેણીઓ વેચાતી લેતી. એ ઠેકાણે આર્કરાઇટ હરવખત જતો અને એવાં સાટાંપાટાં કરવામાં તે બહુ ફાવતો, એમ કહેવાય છે. તે વળી વાળને દેવાનો એક જાતનો બનાવટી રંગ વેચતો. તે ઘણી ચતુરાઇથી બાલ ઉપર ચોપડતો તેથી તેનો ધંધો ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. તે આવો ધામધુમીઓ હતો અને જ્યાં ત્યાં

---

૧ બોલ્ટન-લ-મૂર્સ, ઈંગ્લાંડમાં લાંકાશિઅર પરગણાનું ગામ. વસ્તિ, ૯૨,૬૫૫. ૨ લાંકાશિઅર, ઈંગ્લંડનું પરગણું. ક્ષેત્રફળ, ૧,૯૦૫ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ ૨૮,૧૯,૪૯૫. ૩ મેળા, દુકાનો અને જગાઓ થોડા વખતને માટે ભાડે લઇને મેળા ભરવા તે.

ધુમતો, તોપણ તે કંઈ પૈસા પેદા કરી શક્યો નહીં; તે તેનું ગુજરાન માત્ર ચલાવી શકતો.

બાલ-ટોપી અથવા બાલ-ચોટલો પહેરવાની રીત ફરી જવાથી વાળની ટોપી બનાવનાર વાળંદોનો ધંધો ભાગી પડ્યો. આર્કરાઇટનું મન મૂળથીજ યંત્રકામની કારીગરી તર્ફ વળેલું રહેતું, તેથી તે એવી શોધો પાછળ લાગ્યો. તે વખત એવા શોધકોને લોકો જાદુગર કહેતા; તેવા જાદુગર થવાનું તેણે ધાર્યું. રૂ કાંતવાનો સંચો બનાવવાને એ વેળાએ ઘણે ઠેકાણેથી મહેનત થયાજ કરતી; અને બીજા માણસોની પૂઠે પોતે પણ એવા સંચાની શોધ કરવાને પ્રયત્ન કરવા મંડ્યો. જે માણસો જાતમહેનતથીજ શીખેલા હોય છે, અને એકજ વિચાર તર્ફ જેમનું મન વળેલું હોય છે, તેવા શોધક. માણસોની માફક કોઈ અખંડ ગતિવાળો સંચો શોધી કાઢવા પાછળ આર્કરાઇટ તેની નવરાશનો તમામ વખત ગાળવા લાગ્યો; અને જો એવો સંચો બનાવી શકાય, તો પછી તે ઉપરથી રૂ કાંતવાનો સંચો બનાવવો, એ સ્હેલું છે. એ પ્રયોગો પાછળ તે એટલા આગ્રહથી મંડ્યો કે તેનો રોજગાર રઝળવા લાગ્યો; જે બે પૈસા તેણે બચાવ્યા હતા, તે બારેવાટ થઇ ગયા, અને અન્નને અને દાંતને વેર પડવા લાગ્યું. તે પરણેલો હતો. આ પ્રમાણે ધંધો મૂકીને ગાંડા થઇને ગર્થ ગુમાવવું અને વખત વાપરી નાખવાનું તેની વહુથી ખમાયું નહીં. તેને બહુ કાળ ચઢી ગયો, તેથી ઘરમાંથી બધા દુઃખનું મૂળ કાઢવાના વિચારથી તેણે એકદમ આર્કરાઇટના યંત્રના નમુનાને લઇને તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. પણ તેની ધારણા પાર પડી નહીં. આર્કરાઇટ મહા મમતી માણસ હતો; વળી, તે ધારેલું કામ અતિ ઉમંગથી કરતો. તે તેની ધણીઆણીની આવી વર્તણુક જોઇને અત્યંત રોષે ભરાયો, અને તેનાથી છૂટા છેડા કરીને નોખો પડ્યો.

આર્કરાઇટ જે વખત ગામેગામ ફરતો તેવામાં તેને ઉવારીંગ્ટન[1] ગામના કે નામના ઘડીઆળી સાથે ઓળખાણ થયું હતું. તેના અખંડ ગતિના સંચાના કેટલાએક ભાગ કેએ તેને કરી આપ્યા હતા. પૈલણ જો નિરંતર ફર્યા કરે, તો કાંતવાનું કામ બની આવે, એમ કેએ તેને કહ્યું હશે, એમ લાગે છે. વળી, એમ પણ કહેવાયછે કે લોઢાના બે પાટા વચ્ચે

---

1 ઉવારીંગ્ટન, લાંકાશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૩૩,૦૫૦.

એક ધગધગતા લોઢાના કટકાને કાઢઘાલ કરવાથી પેલો લાલચોળ કટકો લાંબો થાય છે; તે અકસ્માત્ તેના જોવામાં આવવાથી, તેને કાંતવાનો સંચો કરવાનો વિચાર આવ્યો. ગમે તે કારણથી એ વિચાર એના મનમાં આવ્યો હોય, પરંતુ એ ખ્યાલ એના મનમાંથી ખસ્યોજ નહીં, અને ચામ જુની પેઠે ચોંટીજ રહ્યો; અને કે એને હવે વિશેષ સહાયતા કરી શકે એમ નહતું, તેથી એ કાર્ય કેમ સિદ્ધ થાય, તેની ક્રિયા પાછળ પંડે લાગુ થયો. હવે તેણે વાળ વીણવાનું કામ પડતું મૂક્યું; અને પોતાનો સંચો પૂરો કરવા પાછળ ખાઈ પીને મંડ્યો. તેનો એક નમુનો તેના કહેવા પ્રમાણે કેએ તેને કરી આપ્યો, તે તેણે પ્રેસ્ટન[1]ની ફ્રીગ્રામર[2] શાળાના એક ઓરડામાં મૂક્યો. તે એ ગામનો વતની હતો અને ઘરબારી હતો. તેવામાં ચૂંટણી કરવાનો વખત આવ્યો. તેમાં ભારે મતભેદ પડ્યો. તેમાં સેનાપતિ બરગાઈન[3]ની ઉમેદવારી બહાલ રહી, તેમાં એ મત આપવાને હાજર થયો હતો. પણ તે એવો દરિદ્રાવસ્થામાં હતો, અને તેનાં લૂગડાં એવાં ચીંથરેહાલ હતાં કે કેટલાએક માણસોએ ભેગા થઈને કંઈક ઉઘરાણું કરીને એને કપડાં અપાવ્યાં,ત્યારે તે મત આપવાના મકાનમાં ઠીકઠાક વેશે આવવાને શક્તિમાન થયો. ગામમાં ઘણા મજુરો, અંગમહેનતથી હાથમજુરી કરીને પોતાનું પેટ ભરતા, તેવે ઠેકાણે આવા સંચાનું પ્રદર્શન કરવું એ જોખમ ભરેલો પ્રયોગ હતો. જે નિશાળના ઓરડામાં એ યંત્ર ગોઠવવામાં આવ્યું હતું, તે મકાનની બહાર વખ્તાવખ્ત ભય ભરેલા પોકાર તેના કાન ઉપર પડતા. કેએ કપડાં વણવાના કામમાં એક એવી રચનાની શાળ શોધી કાઢી કે તાણો વણાતો વણાતો એક છેડે પૂરો થાય કે તે તરતજ તે કપડામાં બીજી હારમાં જ્યાં તાણો આવવો જોઈએ, તે ઠેકાણે તે દાખલ થતો. એમાં કોઈ જાતની મહેનતનો ખપ પડતો નહીં. એટલી શોધ કરવાથી મજુર લોકોએ તેને ઘેરી લીધો અને એને માથે એટલી પીસ્તાળ પાડી કે, તેને લાંકાશિઅર પરગણું છોડીને નાસી જવું પડ્યું. વળી બાપડા હારગ્રીવ્સે રૂ કાંતવાનો સંચો બનાવ્યો હતો, તે બ્લાકબર્ન ગામના વસવાયા લોકોએ મળીને

---

૧ પ્રેસ્ટન, લાંકાશિઅરનું ગામ, વસ્તિ, ૭૫,૪૩૦; એ શેહેરમાં રૂના કારખાનામાં ૨૮,૦૦ માણસો કામે લાગેછે.

૨ ફ્રીગ્રામર સ્કૂલ, ભાષાજ્ઞાનની નિશાળ.

૩ જાન બરગાઈન, ઈ. સ. ૧૭૨૨-૧૭૯૨. અંગ્રેજ સેનાપતિ.

થોડી મુદ્દત ઉપર ભાગીને કટકે કટકા કરી નાખ્યા હતા. એ બંને બનાવ આર્કરાઈટને સાંભરતા હતા, તેથી તેણે પોતાના નમુનાની પોટલી બાંધીને કોઈ નિર્ભય જગાએ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે હવે નાટિંગામ ગયો. ત્યાંના કેટલાએક શરાફ અને શાહુકારોમાં નાણાંની મદદને માટે તે ફર્યો. એ નવી શોધથી જે નફો મળે, તેમાં ભાગ આપવો એવી આર્કરાઈટ સાથે શરત કરીને મેશર્સ રાઈટે તેને નાણાંની અમુક રકમ આપવાની હા કહી. પણ એ શાહુકારોની ધારણા પ્રમાણે ટુંકી મુદ્દતમાં એ સંચાનું કામ સંપૂર્ણ ન થવાથી, મેશર્સ સ્ટ્રટ અને નીડની પાસે જવાને તેમણે આર્કરાઈટને સલાહ આપી. એ બે ગૃહસ્થોમાંથી મિ. સ્ટ્રટ તો એવી શોધક બુદ્ધિનો પુરૂષ હતો કે તેણે પગે પહેરવાનાં સૂતરનાં મોજાં વણવાનો સંચો બનાવ્યો હતો, અને તેનો હક પોતે સરકારમાંથી મેળવ્યો હતો. તેણે આર્કરાઈટનો સંચો જોઈને તરતજ તેની કીમત પોતાના મન સાથે કરી. તેણે આર્કરાઈટ સાથે સહીઆરો ભાગ રાખ્યો. હવે આર્કરાઈટનો દિવસ ફર્યો. 'નાટિંગામ[1]ના ઘડીઆળી રિચર્ડ આર્કરાઈટ'ના નામથી તેમણે પરવાનો લીધો. તેમાં જાણવાજેવી વાત એ છે કે, જે વરસમાં ઉવાટે વરાળયંત્રના હકનું સ્વામિત્વ મેળવ્યું, તેજ સાલમાં એટલે ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં આર્કરાઈટે પણ એવો હક મેળવ્યો. પ્રથમ તો ઘોડા પાસે કામ લઈને રૂ કંતાય એવો સંચો નાટિંગામમાં તેમણે કાઢ્યો; પણ થોડી મુદ્દત વિત્યા બાદ એક મોટા પાયા ઉપર બીજો મોટો સંચો તેમણે ડર્બીશિઅર[2] પરગણાના ક્રાંફર્ડ ગામમાં દાખલ કર્યો. તે ઘોડાને બદલે પાણીના રેંટથી ફરતો હતો. એજ કારણોથી રૂ કાંતવાના સંચાને રેંટ સંચો પણ કેટલાએક કહે છે.

પણ વાસ્તવિક જોવા જઈએ તો હવેજ આર્કરાઈટને ખરેખરી મહેનત કરવાનો વખત આવ્યો. તેનો સંચો બરાબર રીતે, નિર્વિઘ્ને ચાલુ રહે, તેવો કરવાને ઘણી ઝીણી ઝીણી બાબતો હજુ તેણે તપાસવાની હતી. એ સંચામાં તે નિરંતર ફેરફાર કર્યાજ કરતો; તેમાં સુધારો અને વધારો થએજ જતો; અને છેવટે તે સંપૂર્ણ દશામાં આવીને ઉપયોગી અને ફળદાયક નીવડ્યો. પણ લાંબી મુદ્દત સુધી, ઘણી ધીરજ રાખી શ્રમના રણ-ક્ષેત્રમાં મહા યુદ્ધ કર્યું, ત્યારે ફતેહનો વાવટો તેને હાથ આવ્યો. કેટ-

---

૧ નાટિંગામ, ઈંગ્લંડનું ગામ, વસ્તિ ૮૬,૬૨૦. ૨ ડર્બીશિઅર, ઈંગ્લંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૧,૦૩૦ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૬,૦૧,૩૭૪.

બાંએક વરસ સુધી તો આ તરંગી ધંધામાં પડવાથી તેને નુકસાન થયું અને તે મનભંગ થઈ ગયો; કારણ કે કંઈપણ ફળ પ્રાપ્તિ વિના નાણાંની મોટી મોટી રકમો એ કામમાં ગુમ થઈ જતી. પણ જ્યારે જય-ધ્વજ ફરકવા માંડ્યું, ત્યારે જે દુઃખ માથ્યુ અને બોલ્ટનને માથે પડયું હતું, તે તેને માથે પણ આવી પડયું; એટલેકે, માથ્યુ અને બોલ્ટને વરાળયંત્રનો શોધ કરીને જે મોટો લાભ મેળવવાને તેઓ હકદાર થયા હતા, તે જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાને કાર્નવેલના ખાણીઆ-મજુરો તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા, તેવીજ રીતે આર્કરાઇટના પરવાનાની પુરજે પુરજી કરી નાખવાને લાંકાશિઅરના વણકર અને શાળવીઓ આર્કરાઇટ ઉપર ધસી આવ્યા. અંગમહેનતથી મજુરી કરનાર લોકનો આર્કરાઇટ તો દુશ્મન છે, એવા એની સામા પોકાર ઉઠયા; અને ચોર્લી[1] ગામની પાસે તેણે એક સંચો ઉઠાવ્યો; તેના રક્ષણને માટે ગામના બંદોબસ્તને વાસ્તે જે સિપાઇઓ રહેતા, તેની તેમજ લશ્કરી સિપાઇઓની જબરી ટુકડીઓ ખડી હતી છતાં, તેમની નજરો નજર મજુરલોકોએ તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. તેના કારખાનામાંથી જે માલ નીકળતો, તે બજારમાં બેનમુન છે, એમ સૌ કબુલ કરતા, પણ તે કોઈ ખરીદ કરતા નહીં. પછી લોકો આર્કરાઇટના સંચા જેવા સંચા વાપરવાને તૈયાર થયા; પણ આર્કરાઇટે જે પરવાનો મેળવ્યો હતો, તેના હકના પૈસા તેને આપવાની તે લોકોએ ના પાડી, અને ઇનસાફની અદાલતમાં તેને ખુવાર કરવાની દાનતથી તેઓ એકસંપી થયા. ન્યાયી મનના માણસોને તો સાંભળીને ત્રાસ ઉપજ્યો, પણ તે બાપડા શું કરે? આર્કરાઇટે પ્રથમ શોધ પંડેજ કરી હતી, તેનો હક તેણે મેળવ્યો હતો, તે હક અદાલતમાં ખોટો ઠર્યો! અદાલતમાં તજવીજનું કામ પૂરૂં થયું. એ વખત એના સામાવાળાઓ એક વીશીમાં રહેતા હતા; ત્યાં થઇને આર્કરાઇટ જતો હશે, તે વખત પેલામાંથી એક જણ તે સાંભળે તેમ બોલી ઉઠ્યો કે, 'ચાલો, ત્યારે હવે આપણે પેલા બૂઢા વાળંદના તો બાર વગાડ્યા.' આર્કરાઇટે ધીરજ રાખીને ઉત્તર વાળ્યો કે, ના, ના, રખે તમે એવું ધારતા. હજુ મારી પાસે એક સજીઓ છે. તે તમને બધાને સાજ કરશે. તેણે લાંકેશરમાં, ડાર્બિશરમાં, અને સ્કાટલંડના ન્યુ લેનાર્ક[2]માં નવાં

૧ ચોર્લી, ઇંગ્લંડમાં લાંકાશિઅર પરગણાનું ગામ; વસ્તિ, ૧૯,૮૯૪.
૨ ન્યુ લેનાર્ક, સ્કાટલંડમાં લેનાર્કથી દક્ષિણે ગામ. વસ્તિ, ૨૦૦૦.

કારખાનાં દાખલ કર્યાં. સ્ટ્રટ સાથે તેણે સહીઆરો વેપાર કરવા માંડ્યો હતો, તેની ઠરાવેલી મુદ્દત પૂરી થતાં, ક્રાંફર્ડમાં કાઢેલાં કારખાનાં પણ એના હાથમાં આવ્યાં. તેના સંચાથી એટલો બધો માલ નીપજતો અને તે એવી સુંદર પ્રતિનો હતો, કે ટુંક મુદ્દતમાં એ વેપારનો કુલ કાબુ આર્કરાઇટના હાથમાં આવ્યો. ભાવની તેજી મંદી પણ એની જીભ ઉપર આવી રહી, અને રૂ કાંતવાનાં તમામ કારખાનાનાં મોટાં કામની દોરી એના હાથમાંજ રહી હતી.

આર્કરાઇટની ચાલચલગત જબરદસ્ત કૌવતદાર હતી. તે અડગ હિમ્મતવાળો હતો. તેનામાં દુનિઆદારીની સમજણ પણ સારીપેઠે હતી; અને વેપાર ધંધો અને કામકાજ કરવાની શક્તિ તો જન્મથી લઇનેજ જાણે તે અવતર્યો હોયની, એમ લાગેછે. તેનાં પોતાનાં અનેક કારખાનાં ઉઠાવવાના અને ચલાવવાના સંબંધમાં એક વેળા તેને નિરંતર સખ્ત મહેનત કરવી પડી હતી; અને તેમાં તેને કોઈ કોઈ વખત તો સવારના ચાર વાગ્યાથી રાતના નવ વાગ્યા સુધી અડ્યાઝડ્યા રહેવું પડતું. પચાશ વરસની ઉમરે તેણે અંગ્રેજી વ્યાકરણ ભણવા માંડ્યું, અને પોતાના અક્ષર તથા જોડણી સુધારવા તે મહેનત કરવા મંડ્યો. એ પ્રમાણે સઘળાં વિઘ્નોને વિખેરી નાખીને, તે પોતાના સહાસિક પુરૂષ પ્રયત્નના ફળનો સ્વાદ સુખેથી લઈ શક્યો. તેણે પહેલો સંચો બનાવ્યો, તેને અઢાર વર્ષ થયાં. તે અરસામાં ડાર્બિશિઅર પરગણામાં તેનો માન મરતબો એટલો વધ્યો, કે તે પરગણાના ન્યાયના અમલદારની માનવંતી જગા તેને મળી; અને થોડી મુદ્દતમાં ત્રીજા જૉર્જ રાજાએ તેને નાઇટનો નામાંકિત એલકાબ આપ્યો. એ ઈ. સ. ૧૭૯૨ માં મરણ પામ્યો. પરિણામે સારૂં થાઓ, કિંવા નરસું થાઓ, પણ હાલના તમામ કારખાનાના તંત્રનો સૂત્રધાર આર્કરાઇટ હતો; અને એ ઉદ્યોગાર્ણવમાંથી દરેક માણસને અને બધી પ્રજાને ઘેર કંચનની નદીઓ વહીછે, એ નિર્વિવાદ વાત છે.

ખરા દમથી વેપાર ધંધો એડનાર માણસો જે સ્થળે રહીને મહા શ્રમ કરી ગયા છે, તે આખા દેશને તેઓ ઘણાં લાભકારક ફળ આપીને સુખી કરી ગયા છે; અને તમામ પ્રજાને દ્રવ્યના દમામથી અને સત્તાના સૂર્યથી તેજસ્વી કરી ગયાછે; તેવા મહાપુરૂષોનાં દૃષ્ટાંતો, ગ્રેટબ્રિટનમાં જૂદા જૂદા ઉદ્યોગનાં જે જે મોટાં કારખાનાં સ્થાપન થયાં છે, તે ઉપરથી મળી આવશે. બેલ્પરના[1] સ્ટ્રટસ, ગ્લાસગોના ટેનંટસ, લીડસના મારશલ્સ અને

[1] બેલ્પર, ઇંગ્લંડમાં ડાર્બિશિઅર પરગણાનું ગામ; વસ્તિ, ૮,પર૭.

ગૉટસ, દક્ષિણ લાંકેશરના પીલ્સ,આશ્વર્થ્સ, બર્લિસ, ફીલ્ડેન્સ, આસ્ટન્સ, હેવુડ્સ, અને એન્સ્વર્થ્સની પેઢીઓમાં એવા મહાપુરૂષો પેદા થયા છે. એમાંના કેટલાક તો ઇંગ્લંડના રાજકીય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી ગયા છે. તેમાં વળી, દક્ષિણ લાંકેશર પરગણાના પીલ્સ વિશેષ વિખ્યાતિ પામ્યા છે.

આશરે અઢારમા સૈકાના મધ્યભાગમાં પીલકુટુંબનો મૂળ પુરૂષ એક નાનો પટેલ હતો. બ્લાકબર્ન ગામના હોલહાઉસ ઘરની પાસેનું ખેતર અને મકાન તેના કબજામાં હતાં. ત્યાંથી નીકળીને તે ગામમાં માછલીપાટમાં એક ઘર ખાલી હતું, ત્યાં તે રહેવા ગયો. રોબર્ટ પીલ વયે વધતો ગયો, તેમ છોકરા, છોકરીના વાડીવસ્તારમાં પણ તે સારી પેઠે વધતો ગયો. બ્લાકબર્નની સીમની જમીન કંઈ કમ કસદાર હતી, તેથી ખેતીવાડીનો ઉદ્યમ કરવાથી મારા કુટુંબની ઉગતી લીલી વાડી આબાદ થાય, એમ તેને ભાસ્યું નહીં. એ ગામમાં ઘણી મુદ્દતથી લૂગડાં વણાતાં હતાં. તે 'બ્લાકબર્નનાં કાબરચીતરાં કાપડ'ના નામથી બધે ઓળખાતાં હતાં, તેમાં સણનો તાણો અને સૂતરનો વાણો આવતો. એવી રીતે ગરભસૂતરાઉ કપડું ત્યાં બનતું અને એ ગામની અડખેપડખે પણ બનતું. સંચાનાં કારખાનાં દેશમાં દાખલ થયાં, તે પહેલાં મહેનતુ ખેડુત અને પટેલીઆઓને ઘેર એવો વહીવટ પડી ગયો હતો કે બહાર ખેતરમાંથી કામ કરીને આવ્યા પછી નવરાશને વખતે તેઓ વણાટનું કામ કરતા; તે રીત મુજબ રાબર્ટ પીલે ઘર આગળ (કાલિકત) કલિકો કાઢવા માંડી. તે પંડે ચોખ્ખો માણસ હતો, અને તેનું વણાટકામ પણ તેવુંજ ચોખ્ખું હતું. તે કસરીઓ અને ભારે મહેનતુ હતો, તેથી તેનો ધંધો ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. તે વળી સાહસિક પુરૂષ હતો. તેવામાં રૂ અને ઉન ઉપર ઝીણા દાંતાવાળી કાંસકી જેવું ફેરવવાનું એક નવું હથિઆર બનાવવામાં આવ્યું હતું, તેથી રજોટી, મેલ, કસ્તર વગેરે ઝટ કપાઈ જતું. તે નવું છતાં, તેણે તરત બીજા કેટલાએકની સાથે પોતાના કામમાં પહેલુંજ વાપરવા માંડ્યું.

પણ ધોળી કલીકોને છાપવા તરફ રાબર્ટ પીલનું ધ્યાન બહુ ખેંચાયું. તે વખત એ ઘણીખરી અકળ કળા હતી; તેથી કેટલીક મુદ્દત સુધી તો સંચાવડે છાપવાની મતલબથી તેણે ઘણા પ્રયોગ કરી જોયા. એવા પ્રયોગ તે પોતાના ઘરમાં ગુપ્ત રીતે કરી જોતો. કપડાંને પ્રથમ ઇસ્તરી કરી હોય, તો તે ઉપર ભાત સારી ઉઠે, તેથી તે તેના ઘરનાજ એક બાઈ પાસે ઇ-

સ્તરી કરાવતો. એ જમાનામાં પીલ જેવા ગૃહસ્થ પટેલીઆના ઘરમાં કાંસા જેવી મિશ્ર ધાતુની થાળીઓ જમતી વખત વાપરવામાં આવતી. એક થાળી ઉપર તેણે એક છાપ કોતરી. તે ઉપરથી તેના મનમાં તરંગ ઉઠ્યો કે, આની અવળી છાપ બીજા બીબા ઉપર લેવી સહેલ છે, અને તેમાં રંગ ભરીને તે બીબું સફેત કલિકો ઉપર છપાય, તો સવળી છાપ ઉઠશે. શેરીને નાકે એક નાના ઘરમાં એક બાઈ રહેતી. તેની પાસે એક વેલણનો નાનો સંચો હતો. તે બે વેલણની વચમાં કપડાં દબાવવાથી તે સુંવાળાં, ચળકતાં અને મુલાએમ થતાં. તેના ઝુંપડામાં જઈને પીલે રંગેલી છાપવાળી થાળી અને તે ઉપર કલિકો દાબીને પેલા બે વેલણ વચ્ચે મૂકી. પછી તેણે કલિકો કાઢીને જોઈ, તો તે ઉપર મનપતીજ છાપ ઉઠેલી તેણે દીઠી. કલિકો ઉપર વેલણવડે છાપવાની કળા નીકળી, તેનું મૂળ ઉપર પ્રમાણે છે. રાબર્ટ પીલે પોતાની કૃતિને પૂર્ણતામાં આણી. અજમોદના પાનના નમુનાની છાપ તેણે પ્રથમ બહાર પાડી; તેથી આજ પણ હજુ બ્લાકબર્નમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં 'અજમોદના પાનવાળો પીલ' એમ કહેવાય છે. લાકડાના બીબા ઉપર તાંબાનું બીબું કોતરીને તેમાં જડી દઈને, તે વડે કલિકો છાપવાની કળા તેના એક દીકરાએ પૂર્ણતામાં આણી. તે ચર્ચગામના મેશર્સ પીલની પેઢીનો મોટો ભાગીઓ હતો. છાપવાનો હુનર હાથ લાગવાથી રાબર્ટ પીલનું મન પ્રફુલ્લિત થયું. તેણે હવે ખેડનો ધંધો મૂકી દીધો; અને બ્લાકબર્નથી એક ગાઉ ઉપર બ્રૂકસાઇડ કરીને નાનું ગામ છે; ત્યાં જઈને ફક્ત છીંટ છાપવાનાજ ધંધા પછવાડે તે મંડી પડ્યો. તેના છોકરા પણ એના જેવાજ દમદાર હતા. તેમની મદદથી તેણે એ ધંધો કેટલાંએક વર્ષ સુધી સારી રીતે ચલાવ્યો; અને એ જુવાન માણસો જેમ જેમ મોટા થતા ગયા અને પુખ્ત ઉમરે પહોંચતા ગયા, તેમ તેમ પીલની એક પેઢીમાંથી અનેક પેઢીઓ પેદા થઈ, અને તે દરેક દુકાને મોટાં જંગી કારખાનાં જમાવ્યાં, જેમાં હજારો માણસો મહેનત કરીને રોટલો રળતા અને પૈસા પેદા કરતા.

એ કુટુંબના મૂળ પુરૂષ રાબર્ટ પીલને કંઈ માનનો એલકાબ ન મળ્યા છતાં, તે એક જાણવાજોગ માણસ હશે; તે વિચક્ષણ, બુદ્ધિશાળી અને દીર્ઘદષ્ટીવાળો હોવો જોઇએ, એમ તેનાં આચરણ ઉપરથી જણાયછે. પણ દંતકથાથી એને વિષે જે માલમ પડે, તે વિના એને જાણવાનું

બીજું કંઈ સાધન નથી; અને તેમાં પણ વળી જે માણસો એને પંડો-પંડ ઓળખતા હતા, તેમના દીકરા પણ દુનિઆં છોડી ઝટપટ ચાલ્યા જાયછે. એનો છોકરો સર રાબર્ટ પીલ, પોતાના બાપ વિષે નમ્રતાથી નીચે પ્રમાણે કહેછેઃ-'અમારા ઘરનો મૂળ પુરૂષ ખરૂં જોવા જઈએ તો મારા પિતા ગણાય. વેપારથી અને મોટા ઉદ્યમોથી બધો દેશ દોલતમંદ થવાથી પ્રજાની આબાદાની કેટલી વધેછે, તે એ સારી પેઠે સમજતા. તે ઘણીવાર બોલતા કે, વણજ વેપારથી દરેક વેપારીના ઘરમાં રૂપાની રેલ વહેછે; તેથી તે વેપારીઓને જે લાભ થાયછે, તેના કરતાં દેશની સમૃદ્ધિ અને સુખ સંપત્તિને તેથી વધારે પુષ્ટી મળેછે'.

પીલ પેઢીમાં પહેલો બારોનેટ[૧] સર રાબર્ટ પીલ થયો; તે તેના બાપ પછી બીજો મોટાં કારખાનાં ચલાવનાર નીવડ્યો. તેનામાં તેના પિતાની છાતી, બુદ્ધિબળ અને ઉદ્યોગના ગુણ ઓલાદ ઉતર્યા હતા. તેણે સંસાર સાગરમાં જે વખત જીંદગીનો વીમો નાખ્યો, તે વખત તેની હાલત એક સાધારણ કારીગરના જેવીજ હશે. ખરી વાત છે કે, તેના બાપે આગળ ઉપર સુખી થવાનો પાયો નાખ્યો હતો; પણ એવા વેપારમાં ઘણી મૂડીનો ખપ રહેછે; તેથી થોડા પૈસાથી તેને પારાવાર અડચણો વેઠવી પડી હતી. માત્ર વીશ વર્ષના વયમાં રાબર્ટે સૂતરાઉ કાપડ છાપવાનો ધંધો કરવાનું ધાર્યું. એ કામ તે તેના બાપ પાસેથી શીખ્યો હતો, તેથી એકલે હાથે તેણે હામ ભીડી. આ સહાસિક કામમાં તેનો મામો જેમ્સ હાવર્થ અને બ્લાકબર્ન ગામનો ઉવિલિઅમ યેટસ, એ બે જણ તેની સાથે શામેલ થયા. એ ત્રણે મળીને માત્ર રૂ.૫૦૦૦ની મૂડી ભેગી કરી શક્યા; તેમાંનો ઘણો ભાગ તો ઉવિલિઅમ યેટસે આપ્યો હતો. એનો બાપ બ્લાકબર્નમાં એક ગૃહસ્થી હતો; તેને ઘેર જે આવે તેને તે ઉતારો આપતો. ગામમાં તેને સૌ ઓળખતા અને તેની આબરૂ સારી હતી. સારા માણસોને ખાન-પાન અને ઉતારો આપીને પાંચ પૈસા તેણે પેદા કર્યા હતા; તેમાંથી જરૂર જોગી રકમ તે તેના છોકરાને આપવાને અને તેને હથ્થુ સૂતરાઉ કાપડ છાપવાનો નવો નીકળતોજ અને નફાવાળો ધંધો ચલાવવાને તે રાજી હતો. રાબર્ટ પીલ હજુ છેક ઉગતો જુવાન હતો, તોપણ તેણે એ ધંધામાં

---

૧ બારોનેટ, 'નાઈટ'થી ચઢતો અને 'બારન'થી ઉતરતા દરજ્જાનો વંશપરંપરાનો એલકાબ. ઈ. સ. ૧૬૧૧માં ઈંગ્લંડના પહેલા જેમ્સ રાજાએ એ એલકાબ સ્થાપ્યો.

ખરેખરૂં ઉપયોગી અને અનુભવી જ્ઞાન બતાવી આપ્યું; તેને માટે સૌ કોઈ કહેતા કે, આ બાળકમાં બુઢાપાનું બુદ્ધિબળ છે; અને હતું પણ તેમજ. એક નાની રકમ ખરચીને એક પડી ભાગેલી દાણા દળવાની ઘંટી અને આસપાસનાં વગડાઉ ખેતર તેમણે લીધાં. એ જમીન બ્યુરી[1] નામના ગામની પાસે હતી. તે વખત તો એ ગામને કોઈ ઓળખતું પણ નહોતું. ઘણી મુદત ગયા કેડે એ જગાને સૌ 'ગ્રાઉંડ'ના નામથી જાણવા લાગ્યા. આ ત્રણ ભાગીઆઓએ લાકડાનાં પાટીઆં નાખી દઈને થોડાંએક એકઢાળીઆં બાંધી દીધાં; અને ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં ઘણા નાના પાયા ઉપર તેમણે સૂતરાઉ કાપડ છાપવાનું કામ કરવા માંડ્યું. થોડાંએક વર્ષ વીત્યા પછી, આ કામની સાથે રૂ કાંતવાનું કામ પણ તેમણે ઉપાડ્યું. એ ભાગીદારો કેટલી કરકસરથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા, તે તેમના ધંધાની શરૂઆતમાં એક નાની સરખી વાત બની, તે અમે નીચે આપીએ છીએ, તે ઉપરથી સમજાશે. ઉવિલિઅમ યેટસ ખટલાવાળો માણસ હતો. તેને છોકરાં પણ હતાં તેથી એક નાની વીશી માફક કોઈ આવે તેને પોતાને ઘેર ઉતારો અને ખાવાનું તે આપતો. પીલ કુંવારો હતો. તેને ગુણ કરવાના હેતુથી, તેણે પીલને પોતાને ઘેર ઉતારો અને ખાનપાન આપવાનું હા કહ્યું. ઉતારો અને ખાવાપીવાના બદલામાં પીલ પ્રથમ તો યેટસને દર હફ્તે માત્ર ચારજ રૂપિઆ આપતો. આ રકમ યેટસને બહુ થોડી પડી; તેથી દર અઠવાડીએ ચારના સાડાચાર કરી દેવાને તેણે પીલને ખેંચ કરીને કહ્યું. એ વાતની પીલે ના પાડી; તેથી ભાગદારો વચ્ચે વાંધો પડ્યો; પણ હફ્તે હફ્તે એક એક પાવલું અગાઉથી આપવાનું પીલે કહેવાથી છેવટ સમાધાન થયું. ઉવિલિઅમ યેટસની સૌથી મોટી છોકરીનું નામ એલન હતું. એ પહેલા ખોળાનીજ હતી. તે આ જુવાન પીલને ખાસ રીતે લાડકવાઈ થઈ પડી. 'ધી ગ્રાઉંડ'ના કારખાનામાં આખો દહાડો દમભેર કામ કરીને તે સાંજે ઘેર આવતો; ત્યારે આ નાની છોકરીને તે પોતાના ખોળામાં બેસાડીને તેને કહેતો કે 'વહાલી નેલી, રૂપાળી નાની નેલી, તું મારી વહુ થશે?' એટલી ઉમરનાં, સમજણ વિનાનાં નાનાં છોકરાં જેમ ઝટ હા પાડી દે, તેમ તે પણ તરતજ કહેતી કે, 'હા'. પીલ પછી તેને કહેતો કે, 'ઠીક, ત્યારે મારી નેલી, તું

૧ બ્યુરી, ઇંગ્લંડમાં લાંકાશિઅર પરગણાનું ગામ; વસ્તિ, ૪૧,૩૩૪.

મોટી થાય ત્યાં સુધી હું તારી વાટ જોઇશ. હું તારી સાથેજ પરણીશ. બીજી કોઈ સાથે નહીં, હો.' રાબર્ટ પીલે પોતાનું વચન પાળ્યું. તે મોટી થતાં સુધી પીલ થંભ્યો. છોકરી મોટી થતી ગઈ; અને યુવાવસ્થામાં આવતી ગઇ તેમ તેમ તેનું રૂપ પણ વધવા માંડ્યું. તેને ખૂબસુરતીમાં આવી નીખરતી જોઇને પીલ દૃઢ મનથી તેની વાટ જોવા લાગ્યો. દશ દશ વરસ સુધી પીલ પોતાના ધંધા પછવાડે ખરી ધુનથી મંડ્યો રહ્યો; અને દીન બદીન સુખ સંપત્તિમાં તે બઢતો ગયો. એવાં દશ વર્ષ ગુજાર્યા પછી, એલન યેટસ જ્યારે પૂરાં સત્તર વરસની થઈ, ત્યારે પીલ તેની સાથે પરણ્યો. જે માણસ પોતાની માના હાથની રસોઈ જમતો અને પોતાના બાપ સાથે સહીઆરો વેપાર કરતો, તે પીલના ઉછરંગમાં ઉછરેલી નાની રૂપવાન કુમારિકા હવે મિસિસ પીલ થયાં; અને નિદાન અમીરજાદી (લેડી) પીલ કહેવાયાં; અને તેમને પેટે જે દીકરાનો જન્મ થયો, તે આગળ જતાં ઈંગ્લંડનો સદર દીવાન થયો. લેડી પીલ રૂપાળાં અને ઉમરાવ દિલનાં હતાં; અને જીંદગીની જે સ્થિતિમાં પોતે હોય, તેમાં દીપી નીકળે એવાં હતાં. તેમની મનશક્તિ અપ્રતિમ હતી; અને હરેક અણીના સમય ઉપર તે પોતાના સ્વામિનાં અપૂર્વ ઉમદા મનનાં, મહા વિશ્વાસુ સલાહકાર હતાં. તેમનાં લગ્ન પછી ઘણાં વરસ સુધી એ બાઇએ પોતાના ધણીના લેખકનું કામ કર્યું હતું. મિ. પીલ લખવા બેસે તો ઠેકાણા વિનાનું, સમજ ન પડે એવું, ઢંગધડા વગરનું લખે; તેથી તેના વેપારના કામકાજના ઘણાખરા કાગળપત્રો એ બાઇજ લખતાં. તેમના ધણીને 'બારોનેટ'નો કિતાબ મળ્યો; તેનો પોતે માત્ર ત્રણ વરસ લાવો લઇને અને મિસિસ પીલને બદલે લેડી પીલ થઇને ઈ. સ. ૧૮૦૩માં તે ગુજરી ગયાં. લોકવાણી એવી છે કે, એશી લંડનનો વૈભવ તેને સદ્યો નહીં. ગામડામાં જે રીતે તેમને રહેવાની ટેવ હતી, તેથી આ અમીરાત રહેણીમાં તેમની તનદુરસ્તી બગડી. બુઢો બાપડો યેટસ પાછળથી કહેતો કે 'જો રાબર્ટે આપણી નેલીને અમીરજાદી ન બનાવી હોત, તો આપણી નેલી હજુ જીવતી હોત'.

યેટસ અને પીલની પેઢી મોટા અખંડ અભ્યુદયે પહોંચી. સર રાબર્ટ પીલ પેઢીનો પ્રાણાત્મા હતો. તેનામાં ઉત્સાહ અને આગ્રહના ગુણ હતા. તેની સાથે જે ગુણો ઘણાએક પ્રથમનાં રૂ કાંતવાનાં કારખાનાં ચલાવનારાઓમાં બહુજ કમતી હતા, તેવા વ્યવહારોપયોગી બુદ્ધિબળના

અને વણજવેપારમાં જોઇએ તેવી ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિની કાબેલીઅત અને મનશક્તિના ગુણો તેઓમાં હતા. તે લોખંડવત્ દૃઢ મનનો અને દૃઢ શરીરનો પુરૂષ હતો. તે નિરંતર મજુરી કરતો. સૂતર કાંતવાનાં કારખાનાં સ્થાપવામાં આર્કરાઇટ આદિ પુરૂષ હતો; તેમજ સૂતરાઉ કાપડ છાપવાનાં કારખાનાં કાઢવામાં પીલ આદી પુરૂષ હતો; અને તેની નામના પણ તેવીજ થઇછે. એ પેઢીના કારખાનામાંથી એવો ઉત્તમ પ્રકારનો માલ નીકળતો કે, બજાર ભાવ તો જાણે તેમનાજ હાથમાં હતો; અને લાંકેશર પરગણામાં એ પેઢીનું નામ પહેલે નંબરે પંકાતું. બ્યુરી ગામને ઘણો ફાયદો આ કારખાનાંથી થયો; વળી, એવાંજ જબરાં કારખાનાં ઇર્વેલ[1] અને રાકનદીઓના કાંઠા ઉપર તેમણે ઉઠાવ્યાં. પોતાના કારખાનામાંથી જે માલ નીપજે, તે કુમાસમાં, ટકાઉપણામાં, શોભામાં હરેક રીતે સરસમાં સરસ બનાવવાને તેઓ મહેનત કર્યાંજ કરતા; તેવીજ રીતે પોતાના કારીગર અને મજુરોના સુખમાં અને કલ્યાણમાં હરેક પ્રકારે વધારો થાય, એવી તેઓ કોશીસ કરતા. જ્યારે અત્યંત મંદીનો બજાર ચાલતો હોય, જ્યારે કામનો વખત ન હોય, ત્યારે પણ તેઓ પોતાનાં માણસોને પ્રાપ્તિ થાય એવે ઠેકાણે ગમે તેમ કરીને ગોઠવતા. ધન્ય છે એવા પુરૂષોને !

જે કંઇ નવી ક્રિયાઓ કે નવા શોધ થતા, તેની સર રાબર્ટ પીલ તરતજ કદર કરતા. એ વાતને સ્પષ્ટ કરવાને અમે એક દાખલો આપીએ છીએ. સૂતરનાં સફેત કપડાં છાપવામાં વચ્ચે વચ્ચે ધોળો ભાગ રાખવાથી છાપ વધારે ખીલેછે. એ નવી ક્રિયા તેણે તરતજ ઝડપી લીધી. કપડામાં જે જે ભાગ ધોળાજ રહેવા દેવા હોય, તે તે ભાગ ઉપર લાહી ચોપડવાથી ત્યાં છાંપ ઉઠતી નથી. લંડન શહેરની એક શરાફી દુકાન તર્ફથી એક માણસ પ્રવાસ કરતો હતો;તેણે એ શોધ કરી,અને જુજ રકમ મિ.પીલને તેણે વેચી દીધી. એ શોધને સંપૂર્ણ કરીને ખરેખરા ઉપયોગમાં લાવવાને મિ. પીલને એક બે વરસ સુધી અજમાએશ કરી કરીને અનુભવ મેળવવો પડ્યો. પણ તેમાં તે જ્યારે પાર પડ્યો, ત્યારે જે નમુના બહાર પાડ્યા, તેમાં છાપ એવી તો સુંદર ઉઠી હતી, અને જ્યાં જોઇએ ત્યાં એવી બારીક ધોળી લીટીઓ તેમાં આવી રહી હતી, કે આખા દેશમાં છીંટ છાપવાનાં કારખાનાંમાં બ્યુરી ગામનું કારખાનું એકદમ

---

[1] ઇર્વેલ, ૪૦ માઇલ સુધી વહીને મર્સીને મળે છે.

સર્વોપરી ગણાવા લાગ્યું. લંકેશર પરગણાના બર્ન્લી[1], ફાક્સહિલ અને આ-ષ્થમ ગામમાં, યાર્કશિઅર[2] પરગણાના સાલે આગે ગામમાં; અને ત્યારકેડે, સ્ટાફર્ડશિઅર[3] પરગણાના ટ્રેંટ[4] નદી ઉપર આવેલા બર્ટન ગા-મમાં પીલ કુટુંબના માણસોએ એવાજ દમામથી બીજાં કારખાનાં ઉ-ઠાવ્યાં. આવી રીતે અનેક કારખાનાંનું સ્થાપન થયાથી માલિકો તો માલા માલ થઈ ગયા; તેથી સૂતરાઉ કાપડના વેપારમાં તેજી આવી, અને આખા લાંકેશર પરગણામાં માણસો કેળવાઈને ઉત્તમ પ્રતિના છીંટ છાપનારા અને કારખાનાં ચલાવનારા નીવડ્યા.

નવનવા ઉદ્યોગ કાઢવામાં જે પુરૂષો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે, તેમાં પ-ગનાં મોજાં વણવાનો સંચો બનાવનાર પૂજ્ય પાદરી ઉવિલિઅમ લી, અને ફીત બનાવવાનો સંચો શોધી કાઢનાર જાન હીથકોટનાં નામ જાણવાજોગ છે. તેઓ યાંત્રિક કળામાં ઘણા નિપુણ હતા; અને તેવાજ આગ્રહી હતા. નાટિંગામ અને તેના ફરતા મુલકમાં કારીગર અને મજુરની કોમને પૈ-સાદાર થવાનું આટલું બધું પુષ્કળ કામ આવી પડ્યું, તે એ બે પુરૂષોના પરાક્રમનું પરિણામ જાણવું. પગનાં મોજાં વણવાના સંચાની શોધ કરનાર લી હતો; એમાં કોઈને લવલેશ પણ શક નથી; પરંતુ, તે સંચાના શોધના સંબંધમાં અનેક વાતો ચાલે છે; અને તે એક બીજાને ખોટી પાડેછે. ના-ટિંગામ[5]થી ત્રણ ચાર ગાઉ ઉપર ઉલુડબરો નામનું એક ગામ છે, તેમાં આ સંચાના શોધક ઉવિલિઅમ લીનો જન્મ ઘણું કરીને ઈ. સ. ૧૫૬૩ માં થયો હતો. કેટલાએક એમ કહેછે કે એ થોડી માફી જમીનનો માલિક હતો; પણ બીજા કેટલાએક એમ જણાવેછે, કે તે એક ગરીબ વિદ્યાર્થી હતો; અને છેક નાનપણથી તેને દરિદ્રતાનું દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૫૭૩ માં શેફીલ્ડ[6]ના શહેરીઓએ નાણાંની કેટલીએક રકમો ખરચી

---

૧ બર્ન્લી, લાંકાશિઅર પરગણાનું ગામ; વસ્તિ, ૪૪,૩૨૦.

૨ યાર્કશિઅર, ઈંગ્લંડનું મોટામાં મોટું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૫,૯૯૫ ચોરસ માઈલ. વસ્તિ, ૨૪,૩૬,૧૧૩.

૩ સ્ટાફર્ડશિઅર, ઈંગ્લંડનું એક પરગણું. ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩૮, ચોરસ માઈલ. વસ્તિ, ૮,૫૮,૩૩૦.

૪ ટ્રેંટ, ઉપરના પરગણાની નદી.

૫ નાટિંગામ, એજ નામના પરગણાનું મુખ્ય શહેર; વસ્તિ, ૮૬,૬૨૦. ટ્રેંટ નદી ઉપર.

૬ શેફીલ્ડ, યાર્કશિઅર પરગણાનું શહેર, વસ્તિ, ૨,૪૦,૦૦૦.

છે, તેની નોંધ જોતાં એમ લાગેછે કે પગનાં મોજાં વણવાના સંચા બ-નાવનારને ખાતે એ રકમ ખરચાઈ છે. 'શેફીલ્ડના એક ગરીબ વિદ્યાર્થી ઉવિલિઅમ લીને સદરહુ રકમ આપી. તેને કેમ્બ્રિજની પાઠશાળામાં બે-સાડવાને અને તેને ભણવાને ચોપડીઓ તથા બીજો સામાન અપાવ્યો. ૨૬-૧૦-૮ તેને આપી; એ રકમ તેણે પાછી ભરી.' મિ. હંટરે હાલમશિઅર[1] પરગણાનો હેવાલ લખ્યો છે, તેમાં ઉપરની નોંધ દાખલ કરી છે. ઈ. સ. ૧૫૭૯ ના મે મહિનામાં કેમ્બ્રિજ[2]ની ક્રાઇસ્ટ પાઠશાળામાં તે એક માફી વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ થયો; અને તે પછી તે સેંટ જાનની પાઠશાળામાં ભણવા ગયો. ત્યાં તે ઈ. સ. ૧૫૮૨-૮૩ માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયો. ધારવા મજે ઈ. સ. ૧૫૮૬ માં તે એમ. એ. થયો. પણ એ બાબત વિદ્યોત્તેજકાલયના દફતરમાં જોતાં, તેમાં ગરબડ માલમ પડેછે. યુનિવર્સિટિ[3]નાં કાનૂનથી વિરૂદ્ધ વર્તિને તેણે પોતાનું લગ્ન કર્યું; તેથી તેને શાળામાંથી કાઢી મૂક્યો, એ વાત ખોટી સમજવી; કારણકે એ કાયદો તો યુનિવર્સિટિના ફેલો[4] થયા હોય તેને લાગુ હતો; પણ લી કોઈ દહાડો ફેલો થયો ન હતો, અને તેથી તેણે લગ્ન કર્યું, તે સબબથી તેને કાઢી મૂકાય નહીં.

જે વખતે લીએ પગનાં મોજાં વણવાના સંચાની શોધ કરી, તે વખત તે નાટિંગામ નજીક કાલ્વર્ટન ગામનો પાદરી હતો; અને કેટલાએક લખ-નારા લખી ગયા છે કે, તે એક કુમારિકા ઉપર આશક થયો હતો; તેમાં તેનું કાંઈ ન વળવાથી તે નિરાશ થઈ ગયો; અને તેમાંથી છેવટ આ શોધ થઈ છે. તે ગામની એક જુવાન કુમારિકાને જોઇને પાદરીસાહેબ પરમ પરવશ થઈ ગયા; પણ તે બાઇને એ વાત પસંદ પડી નહીં. જ્યારે લી એ બાઇને ઘેર તેને મળવા જતો, ત્યારે તે પગનાં મોજાં ગૂંથ્યા કરવામાં અને જે છોકરીઓ એની પાસે શીખવાને આવતી, તેમને ગૂંથવાનું કામ શીખ-વવામાં તે વધારે ધ્યાન દેતી; પણ તેના દિંગ થઈ ગએલા આશકની દિ-

---

૧ હાલમશિઅર, યાર્કશિઅર પરગણાના નામથી હાલ ઓળખાયછે.

૨ કેમ્બ્રિજ, એજ નામના પરગણાનું મુખ્ય શેહેર, વસ્તિ,૩૪,૦૦૦, કામ નદી ઉપર.

૩ યુનિવર્સિટિ, અનેક પાઠશાળાઓ, જેમાં વૈદક, ન્યાય, ભાષાજ્ઞાન, વિદ્યાશાસ્ત્રો શીખવવામાં આવેછે, તેનું ધોરણ ચલાવનાર અને પરીક્ષા કરીને પ્રત્યેક અભ્યાસની નિપુણતા મુજબ એલકાબ આપનાર વિદ્વજ્જન મંડળનો વર્ગ-સર્વ વિદ્યોત્તેજકાલય.

૪ ફેલો, પાઠશાળામાંનો ઉપશિક્ષક.

લભર અરજ ઉપર તે નજર પણ કરતી નહીં. આવી રીતે તેનો અનાદર થવાથી તેને બહુ દુઃખ લાગ્યું; અને તે બાઈ હાથે પગનાં મોજાં ગૂંથતી હતી, તે ધંધા ઉપર પણ તેને એટલો ધિઃકાર આવ્યો કે તેને નકામો કરીને રદ કરી નાખવાના હેતુથી એ કામને માટે સંચો બનાવવાનો તેણે તેના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. ત્રણ વર્ષ સુધી એ શોધ પાછળ તે મંડ્યો રહ્યો. તેના મનમાં જે આ નવો બૂટ્ટો ઉઠ્યો, તેની પછવાડે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. હવે આપણું કામ પાર પડશે, એવી તેના મનમાં કંઈક આશા ઉગી એટલે તેણે પાદરીનું કામ મૂકી દીધું; અને સંચાવતી પગનાં મોજાં વણવાના હુનર પાછળ મંડી પડ્યો. ગૂંથવાના સંચાના શોધ કરનારાઓનો પ્રતિહાસ હેન્સને લખ્યો છે, તેના આધારથી ઉપરની હકીકત લખી છે. નાટિંગામના કાલિન્સ દવાખાનામાં પગનાં મોજાં ગૂંથનાર એક બૂઢો બાણું વરસની ઉમરે મરી ગયો. તે રાણી આન[1]ના જમાનામાં એ ગામમાં ગૂંથવાનું કામ શીખવાને કોઈના દુકાને રહ્યો હતો; તેના કહેવા ઉપરથી હેન્સને ઉપરનો હેવાલ આપ્યોછે. ડીયરીંગ અને બ્લાકનર પણ ઉપર મુજબ કહીને જણાવેછે કે ત્યાં એ ભાગમાં એ પ્રમાણેની દંતકથા ચાલે છે. લંડનમાં સંચાથી ગૂંથણ કામ કરનારની એક સભાએ પોતાના મકાનના પાટીઆ ઊપર જે લક્ષ્ય-ચિન્હ રાખ્યું છે, તે ઉપરથી પણ એ વાતને કાંઈક ટેકો મળે છે. લકૂડ કામ સિવાય પગનાં મોજાં વણવાનો એક સંચો એ પાટીઆ ઉપર પાડ્યો છે. તેને એક બાજુએથી એક પાદરીએ પકડ્યો છે; અને બીજી બાજુએથી એક બાઇએ ઝાલ્યો છે. એ પ્રમાણે એ બે સ્તંભને આધારે તે સંચો રહેલો હોય, એમ તે ચિત્રમાં જણાયછે.

તથાપિ એ બાબતની વળી બીજી જૂદી જૂદી હકીકતો પણ મળી આવેછે. એક વાત એવી છે કે તે ગામની એક જુવાન છોકરીના ઇશ્કમાં લી પડ્યો હતો. તે ગૂંથવાનો ધંધો કરતી. તેની હાથ-મહેનત ઓછી કરવાની મતલબથી તે એ સંચાની યોજના પાછળ પડ્યો. બીજી વાત એવી છે કે, તે પરણ્યો હતો અને તેની હાલત ગરીબ હતી; તેથી તેમના ઉદર નિર્વાહને માટે તેની વહુને ગૂંથવાનો ધંધો કરવો પડતો. એ પ્રમાણે

---

૧ આન, ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર ઈ. સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૪; ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં જન્મી હતી. એના વખતમાં ગ્રેટબ્રિટન શૂરવીરો અને વિદ્યાવીરોથી તેજોમય થયું હતું.

બંનેની મહેનતથી તેમનો સંસાર ચાલતો. તેની વહુ ગૂંથતી, તે વેળા લીની નજર તેની વહુના હાથનાં આંગળાં ઉલટ સુલટ ફરતાં, તે ઉપર પડી. તેવી ગતિ સંચામાં ઉતારાય, એવી કલ્પના લીના મનમાં આવી. 'બીચના ઝાડમાંથી તેલના કારખાનાની શરૂઆત અને તેમનો વધારો કેવી રીતે થયો, તેનો હેવાલ' એ નામનું પુસ્તક મિ. આરન હિલે[1] ઈ. સ. ૧૭૧૫માં લંડનમાં છપાવ્યું છે; તેમાં ઉપલી કપોલ-કલ્પિત ગપ કર્તાએ ઠોકી હોય એમ લાગેછે; પણ તેની એ હકીકત બિલકુલ ભરોસા લાયક નથી. વળી આક્સફર્ડ[2]ની પાઠશાળાનો લી ફેલો હતો, એમ એ લખનાર જણાવેછે. એક વીશીવાળાની છોકરી સાથે લી પરણ્યો, તેથી તેને શાળામાંથી પાણીચું મળ્યું, એ વળી બીજી ગપ; કારણકે લીએ આક્સફર્ડમાં જરા પણ અભ્યાસ કર્યો નથી; તેમ તે ત્યાં પરણ્યો પણ નહતો; તેમ તે કોઈપણ પાઠશાળાનો ફેલો ન હતો. વળી લખનાર લખેછે કે, લીએ જે શોધ કરી, તેથી તે તેના કુટુંબ સહિત સુખી થયો. એ વાત તદન ખોટી છે; કેમકે એ શોધથી તો તેને માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં હતાં, અને છેવટ તે પરદેશમાં મહા દુઃખી હાલતમાં મરી ગયો.

પગનાં મોજાં વણવાનો સંચો અથવા શાળ પ્રથમ બનાવવામાં આવ્યાં. તેને લગતી આ વાત આમ છે કે ફલાણી વાત કેમ છે; તે ગમે તેમ હો, તોપણ એના શોધકે અદ્‌ભુત યાંત્રિક શક્તિ દર્શાવી છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. તમે વિચાર કરશો કે એક ખૂણામાં પડેલા છેટેના ગામના એક પાદરીએ, પોતાની ઘણીખરી ઉમર પુસ્તકોનાં પાનાં ફેરવવામાં ગાળ્યા છતાં, આવી સુંદર, નાજુક અને ગુંચવણ વાળી ગતિનો સંચો બનાવવાની યોજના કરી; અને સ્ત્રીઓ પોતાની આંગળીઓમાં ત્રણ અણીદાર સોયાવડે સૂતરના દોરાની જાળીઓ પાડવાની કંટાળા ભરેલી મજુરી કર્યાજ કરતી, તે દુઃખમાંથી તેમને છોડવીને સંચાની સુંદર અને ત્વરિત ક્રિયાવડે વણવાનું કામ ઉકલતું જાય; એ પ્રમાણે ગૂંથવાના હુનરમાં જે પાદરીએ એકદમ સુધારો અને વધારો કર્યો, એ ખરેખર આશ્ચર્યજનક પરાક્રમ જાણવું;

---

૧ આરન હિલ, ઈ. સ. ૧૬૮૫–૧૭૫૦, એક અંગ્રેજ કવિ અને નાટક લખનાર.

૨ આક્સફર્ડ, લંડનથી ઈશાન ખૂણમાં સાડીસત્તાવીશ કોશ ઉપર, એજ નામના પરગણાનું મુખ્ય શહેર, બે નદીઓના સંગમ ઉપર છે, સરસ્વતિનું આદિ સ્થાન, વસ્તિ, ૩૪,૫૦૦.

અને યાંત્રિક શોધના ઇતિહાસમાં એ શોધને અદ્વિતીય કહીએ, તોપણ ચાલે એમ છે. એ સમયે હાથથી વણવા-ગૂંથવાની કળા પણ હજુ ઉગતી હાલતમાં હતી; અને માલની નીપજને માટે સંચાઓની યોજના કરવા ઉપર કોઈનું લક્ષ ગયું નહતું; તેવે વખતે લીએ આવો સંચો બનાવ્યો, એ તેની શોભામાં ઓર વધારો કરેછે. તેને જેમ સૂઝે તેમ તેના સંચાના જૂદા જૂદા ભાગ ગમે તે પ્રકારે બનાવીને ગોઠવ્યા વિના, અને જેમ જેમ અડચણો આડે આવતી જાય તેમ તેમ તે તમામને ગમે તે પ્રકારે ખસેડ્યા વિના તેને છુટકો નહતો. એ જમાનોજ એવો હતો કે તેની પાસે ઓજાર જોઇએ તેવાં ન હતાં; અને જે પદાર્થો ઉપર ઓજાર વાપરવાનાં તે પદાર્થો પણ જોઇએ તેવા નહતા. સાધન અને સાધ્ય બંને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં હતાં; તેમજ તેને કામ લાગે એવા કુશળ કારીગર પણ ન હતા. લોકોમાં એવું કહેવાય છે કે, તેણે પથમ સંચો બારમાપીએ[1] બનાવ્યો. તેને સોયા નીચે જાળી પડતી જાય માટે તળે સીસાની થાળીઓ જોઇએ તે પણ ન હતી; અને તેમાં ઘણુંખરૂં બધે લાકુંજ વાપર્યું હતું; તે એટલે સુધી કે સોયને પણ લાકડાના કટકામાં દાખલ કરી હતી. તે જમાનામાં નાકાં વગરની સોય થતી; સોયને નાકું કરવામાં કોઈ સમજતું નહીં; તેથી બખીઆનું કામ કરવાને લીને મોટી અડચણ આવી. છેવટ ત્રણ ધારાળી રેતરડી વતી સોયને નાકાં પાડીને તેણે કામ ચલાવ્યું. 'નાટિંગામના ઇતિહાસ'માં બ્લાકનેર લખેછે કે વંશપરંપરાથી, બાપના બાપ અને તેના બાપથી એવી વાત ચાલી આવેછે કે, છેક સત્તરમા સૈકા સુધી એ સંચો એક માણસથી ચાલતો નહીં. જે કારીગરની પાસે એ સંચો હોય, તે વળી એક મજુર રાખતો; તે સંચાની પાછળ ઉભો રહીને તેના ભાગને દાબવા ઉપાડવાનું કામ કરતો; પણ પાછળથી સુધારો થતાં દોરડાં અને પગ વાપરવાથી મજુરની જરૂર રહી નહીં. એ પ્રમાણે એક પછી એક અડચણ આવતી ગઈ, તેમ તેનો નિકાલ થતો ગયો. એવી રીતે ત્રણ વરસ સુધી માથાકૂટ કર્યા પછી એ સંચો સંપૂર્ણ રીતે કામમાં આવવા લાયક થયો. આપણા માજી પાદરીસાહેબ એ હુનર હાથ લાગવાથી હરખાઈ જઇને કાલ્વર્ટન ગામમાં પગનાં મોજાં વણવાનું કામ લઈ બેઠા. એ હુનર તેણે

---

[1] 'ગેજ,' ફીતનો પનો બરાબર રહે અને તેમાં વધઘટ ન થાય, એવો એક નાનો સંચો.

પોતાના ભાઈ જેમ્સને અને પોતાનાં બીજાં સગાં વહાલાંને સારી રીતે શીખવ્યો; અને પંડે પણ એ કામ કેટલાંએક વરસ સુધી કર્યું.

પોતાના રેંટને ઘણીક રીતે સંપૂર્ણ હાલતમાં આણીને એલિઝાબેથ[1] રાણીનો આશ્રય મેળવવાની આતુરતાથી રાણી સરકારને એ સંચો બતાવવાને લી લંડન શહેરમાં ગયો. પગે પહેરવાનાં રેશમી મોજાં હાથે ગૂંથેલાં હોય, તે એલિઝાબેથ રાણીને પસંદ પડતાં, એ વાત બધે મશહૂર હતી. તેણે એ શાળ પ્રથમ દરબારના હજુરીઓ અને અમીરોને બતાવી, તેમાં એક ગૃહસ્થ સર ઉવિલિઅમ હન્સડન નામે હતો, જે આગળ જતાં લાર્ડ હન્સડન કહેવાયો, તેને એ સંચો એણે બતાવીને તે બરાબર રીતે ચલાવતાં પણ તેને શીખવ્યો. આવા ગૃહસ્થોના વગથી છેવટે લીને રાણીસાહેબની હજૂરમાં દાખલ થવાનો લાગ આવ્યો; અને રાણીની નજર આગળ તેણે એ સંચો ચલાવ્યો. તેણે જેવી આશા બાંધી હતી, તેવી રીતે રાણીએ તેને મદદ આપી નહીં; એટલુંજ નહીં પણ એમ કહેવાયછે કે, જે હજારો ગરીબ માણસો હાથે ગૂંથીને પોતાનો નિભાવ કરેછે, તેમના પેટ ઉપર પગ મૂકવા જેવું થાયછે; તેથી એ નવી શાળને હું સહાય આપનાર નથી, એમ પોતે બોલ્યાં. લીને લંડનમાં બીજે કોઈ ઠેકાણેથી આશ્રય મળ્યો નહીં. તેણે જાણ્યું કે મારો કે મારા સંચાનો અહીં હવે કોઈ ભાવ પૂછનાર નથી. એ પ્રમાણે પોતાનો અનાદર થએલો જોઇને, ફ્રાન્સના સહેનશાહ ચોથા હેન્રીના[2] બુદ્ધિમાન પ્રધાન સલીએ[3] જે સત્કારપૂર્વક નિમંત્રણ કર્યું, તે તેણે સ્વીકાર્યું. રૂઆં[4] શહેરમાં જઇને, ત્યાંના કારીગરોને એ સંચો બનાવતાં અને ચલાવતાં શીખવવાનો તેને હુકમ થયો. એ વેળા રૂઆં શહેર ફ્રાન્સમાં વેપાર વણજનું અને મોટાં કારખાનાં અને ઉદ્યોગશાળાઓનું એક મોટું પાયતખ્ત શહેર ગણાતું. એ હુકમને તાબે થઇને લી પોતાના ભાઇને અને બીજા સાત કારીગરોને લઇને સંચા સાથે ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં ત્યાં ગયો. રૂઆં શહેરમાં તેનું ખરા ભાવથી સન્માન થયું; અને પગનાં મોજાંનું કારખાનું મોટા પાયા ઉપર

---

૧ એલિઝાબેથ, ગાદી ઉપર, ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩; જન્મ, ઈ. સ. ૧૫૩૮.

૨ ચોથો હેન્રી, ઈ. સ. ૧૫૫૩-૧૬૧૦ માં એને એક ધર્માંધ ફ્રેંચે મારી નાખ્યો. પૃષ્ઠ ૭૮ની ફુટ નોટ નં. ૧ જુઓ.

૩ માક્સિમિલિઆં ડબેથ્યુન ડ્યૂક્આફ્ સલી, ઈ. સ. ૧૫૬૦-૧૬૪૧ ફ્રેંચ રાજકીય વિદ્વાન પુરૂષ. ઉચ્ચારઃ-સૂલી, સલી, સ્યુલી.

૪ રૂઆં, ફ્રાન્સનું શહેર, વસ્તિ, ૧,૦૨,૦૦૦; નાર્મંડીની રાજ્યધાની.

તેણે ચલાવવા માંડ્યું. તેણે નવ શાળ પૂર જોશથી ચાલતી કરી દીધી; એટલામાં તેના કમનસીબે તેના ઉપર દુઃખનો દરિઓ ઉલટ્યો. ચોથા હેન્રી પાદશાહના રક્ષણ હેઠળ એ ફ્રાન્સમાં આવીને વસ્યો હતો; તેણે તેને ભારે ઇનામ આપવાની, મોટી આબરૂ આપવાની, અને હક-પત્ર કરી આપવાની વચન સાથે આશા આપી હતી; તેને પેલા ઝનૂની રાવેઇયાકે[1] મારી નાખ્યો. એ બનાવ બનવાથી તેને અત્યાર સુધી જે ઉત્તેજન અને આશ્રય મળ્યાં હતાં, તે તરત બંધ થઈ ગયાં. પોતાના હકનો અરજ હેવાલ ગુજારવાને લી પારિસ નગરમાં આવ્યો; પણ જાતે પરદેશી અને વળી પ્રૉટસ્ટંટ[2] પંથનો, એટલે એની અરજ ઉપર કોઇએ કાન દીધો નહીં; તેથી શોક સંતાપમાં ઘસાઈ જઇને અને દુઃખમાં ડૂબેલો પડી જઇને આ નામીચો શોધક અત્યંત દરિદ્રતા અને કષ્ટની કંટાળા ભરેલી હાલતમાં થોડા દિવસ જીવીને પારિસ નગરમાંજ મરણ પામ્યો.

લીની સાથે તેનો ભાઈ અને બીજા સાત કારીગર આવ્યા હતા; તેઓ બે શાળ પડતી મૂકીને અને સાત શાળ ઉપાડીને જેમ તેમ કરીને ફ્રાન્સમાંથી નાઠા. જેમ્સ લી પાછો નાટિંગમશર પરગણામાં આવી પહોંચ્યો; એટલે થોરોટન ગામમાં આસ્ટન નામનો એક શખ્સ અનાજ દળવાની ઘંટી ચલાવતો હતો, તે તેની સાથે મળ્યો. લી ઇંગ્લંડ છોડીને નીકળ્યો, તે પહેલાં તેણે એને શાળથી પગ-મોજાં ગૂંથવાનું કામ શીખવ્યું હતું. એ બે જણે શાળો ઉપર કારીગરોને બેસાડી દઇને થોરોટન ગામમાં મોજાં વણવાનું કારખાનું જમાવી દીધું, અને તે સારી રીતે ચાલવા લાગ્યું. પાસે શેરઉવુડ[3] ગામ હતું, તેના બીડમાં ઘેટાં ચરતાં; તેમના અંગ ઉપરથી ઘણું લાંબું ઉન મળી આવતું. એ સબબથી આ થોરોટન ગામ એમના કારખાનાને માટે બહુ અનુકુળ પડ્યું. કહેવાયછે કે, આસ્ટને સોયાથી જે જાળીઓ પડતી, તેની નીચે સીસાનાં પતરાં રાખવા માંડ્યાં. એ સંચા ખાતે તેણે આ એક મોટો સુધારો કર્યો. ઇંગ્લંડનાં જૂદાં જૂદાં ગામોમાં ધીમે ધીમે શાળો તો વધવા માંડી; અને એ દેશના ધંધામાં

---

૧ ફ્રાન્સ્વો રાવેઇયાક, ઈ. સ. ૧૫૭૮-૧૬૧૦. પંડે રોમન કાથોલિક હતો; તેણે ગાંડપણમાં પ્રાટસ્ટંટ પંથી હેન્રીને ગાડીમાં મારી નાખ્યો. તેને ઘોડાઓથી ચીરાવીને મારી નાખવાની ક્રૂર શિક્ષા કરવામાં આવી હતી.

૨ પ્રૉટસ્ટંટ, ખ્રીસ્તિ ધર્મનો એક સુધરેલો પંથ.

૩ શેરઉવુડ, નાટિંગામ શિઅર પરગણાની ઉત્તરમાં છે.

સંચા વડે પગ-મોજાં બનાવવાનાં કારખાનાં પણ એક અગત્યનો મોટો ઉદ્યમ થઈ પડ્યો.

પગ-મોજાંની શાળમાં ઘણાએક ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે; પણ એમાં ફેરફાર કરીને એ સંચાવડે ફીત બનાવવાનાં જંગી કારખાનાં જારી થયાં, એ એક મોટો બનાવ બન્યોછે. પગ-મોજાંની શાળમાં કાંઈક સુધારો કરીને ફ્રાસ્ટ અને હોમ્સ નામના બે કારીગરોએ ઈ. સ. ૧૭૭૭માં ઝીણી ફીત બનાવવા માંડી; અને એ કોર બનાવવાનું કારખાનું જોતજોતામાં એટલું બધું જામી ગયું કે ત્રીશેક વરસમાં તો એ કામને માટે ૧૫૦૦ શાળ ચાલુ થઈ; અને તેથી ૧૫૦૦૦ માણસની રોજી ચાલવા લાગી. તથાપિ, લડાઈ જાગવાને લીધે, અને લોકોમાં પોશાક પહેરવાની રીતમાં ફેર પડવાથી, ફીત વાપરવાનો શોખ બદલાઈ ગયો; તેથી તેમજ બીજાં કારણોથી નૉટિંગામનાં ફીત બનાવવાનાં કારખાનાં તાકીદે ટૂટી ગયાં; અને ટિવર્ટન ગામ તર્ફથી રાજ્યસભામાં નીમાએલા સભાસદ જૉન હીથકોટે ફીત બનાવવાનો ખાસ સંચો શોધી કાઢ્યો, ત્યાંસુધી એ કામના કારખાનાંની હાલત પડી ભાગી હતી; પણ એ જૉન હીથકોટની શોધના પ્રતાપે એકદમ સંગીન પાયા ઉપર એ કારખાનાની પુનઃ સ્થાપના થઈ.

ડાર્બિશર પરગણાના ડફીલ્ડ ગામના એક આબરૂદાર નાના પટેલનો જૉન હીથકોટ સૌથી નાનો છોકરો હતો. તે એજ ગામમાં ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં જન્મ્યો હતો. તે નિશાળમાં ભણવા જતો, ત્યાં તે પાકો અભ્યાસ કરતો અને ઉતાવળથી ભણતો; પણ લફ્બ્રૂ,[1] પાસે એક સૂતાર ચોકડાં ઘડવાનું કામ કરતો, તેની પાસે ધંધો શીખવાને એને નાની વયમાંજ મૂકવામાં આવ્યો. એ છોકરો ઓજારને હોશિઆરીથી ઝાલતાં તરત શીખી ગયો; અને પગ-મોજાંની શાળ તેમજ તાણો નાખવાના સંચાના જૂદા જૂદા ભાગનું તેણે બારીક જ્ઞાન મેળવ્યું. એ સંચાઓમાં નવા સુધારા શી રીતે દાખલ કરવા, તેનો તે નવરાશની વેળાએ ઊંડો વિચાર કરતો. તેનો મિત્ર મિ. બેઝલી રાજ્યસભાનો સભાસદ હતો. તે એને વિષે કહેછે કે, બકિંગામ[2] પરગણામાં અને ફ્રાન્સમાં હાથ વતી જેવી કોર બનેછે, તેવી કોર

---

૧ લફ્બ્રુ. લીસ્ટરશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૧૧,૫૯૦.

૨ બકિંગામ શિઅર અથવા બક્સ, ઈંગ્લંડનું એક પરગણું, ક્ષેત્રફળ ૭૩૮ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૧,૭૬,૦૦૦.

બનાવવાને એવો કોઈ સંચો શોધી કાઢવાનો વિચાર તેણે પોતાની સોળ વરસની નાની ઉમરમાં કર્યો. તેણે પ્રથમ તો તાણા વણવાના સંચામાં એક કામનો સુધારો કર્યો. એક અકલમંદ બનાવટથી ફીતના દેખાવ જેવી તે કોરો વણવા લાગ્યો; અને આટલે સુધી પાર પડવાથી તે સંચા વડેજ ફીત બનાવવાના કામ પાછળ દૃઢ મનથી તે મંડ્યો રહ્યો. પૉઈંટનેટ ફીત સોય વાપરવાથી થાયછે. પગ-મોજાંની શાળમાં ફેરફાર કરવાથી હવે તે સંચામાં એ જાતની ફીત ઉતરવા લાગી. એ સંચામાં ફીત થતી, તેમાં પગ-મોજાંની પેઠે જાળી પડતી; પણ તે ફીત એવી નાજુક અને તકલાદી થતી કે તે જોઇને મનને સંતોષ થાય નહીં. ઘણાં ઘણાં વરસથી નૉટિંગામના ઘણા કારીગરો એક એવો સંચો શોધી કાઢવાની માથાકૂટ કર્યા કરતા હતા, કે તેમાં ફીત વણાતી વેળા નીચેની જાળીના દોરા પણ એક બીજાની સાથે અમળાઇને વણાવા લાગે. એની શોધમાં કેટલાએક કારીગરો તો ભૂખમરાની હાલતમાં મરણ પામ્યા; કેટલાએક બાપડા એ ધૂનમાં દિવાના થઈ ગયા; અને બધાએ મહેનત કરી મૂઆ, પણ કોઇનું કાંઈ વળ્યું નહીં. તાણાની શાળથી ઉવૉર્પ-નેટ ફીત થતી, તે હજુ કાયમજ રહી.

જ્યારે હીથકોટ એકવીશેક વરસનો થયો, ત્યારે તે નૉટિંગામ ગયો ત્યાં તેને લાગલુંજ કામ મળ્યું. અહીં તેણે પગ-મોજાં વેચવાની અને તાણાની શાળની દુકાન જમાવી; તેથી તેને તરતજ સારી પેઠે લાભ થવા લાગ્યો. તેની શોધકબુદ્ધિ, સારી સમજણ, તેની રીતભાતને અંગે તેના વિચારશીળ અને ચોખ્ખા નિયમો અને ધોરણ જોઇને તેને સૌ કોઈ માન આપતા. વળી જે વિષય ઉપર એનું મન મૂળથીજ લાગેલું હતું, તેની પાછળ પણ તે મંડ્યોજ રહ્યો; અને દોરાઓ સામસામા વણાતા જાય એવા સંચાની શોધ માટે તે શ્રમ કરવા લાગ્યો. બકિંગામ-ફીતને તકીઆની ફીત પણ કહેછે. તે હાથે વણાયછે. એ કામ એ પ્રથમ શીખ્યો; તે શીખવામાં તેની એવી મતલબ હતી કે એ કસબ જેવો હાથેથી થાયછે તેવીજ રીતે સંચાના પ્રયોગથી કરી જોવો. એ કામ ઘણી લાંબી મહેનતનું હતું. તેમાં અત્યંત આગ્રહ અને બુદ્ધિનો ખપ હતો. તે એલિઅટ નામના ગૃહસ્થને ત્યાં નોકર હતો. તે કહેછે કે, હીથકોટ શોધકબુદ્ધિનો પુરૂષ હતો. તે ધીરજવાન હતો; અને મનને વશ રાખતાં તે જાણતો હતો. તેને થોડું બોલવાની ટેવ હતી. ધારેલા કામમાં ભૂલચુક થવાથી અથવા તે પાર ન

પડવાથી, તે હોડે એવો નહતો. નવા બૂટ્ટા અને નવા ઉપાય યોજવાની તે-નામાં અદ્‌ભુત શક્તિ હતી; અને યાંત્રિક શક્તિના નિયમો પાછળ મંડવાથી મારી મુરાદ વહેલી મોડી બર આવ્યા વગર રહેવાની નથી, એમ એ પૂરી ખાત્રીથી માનતો.

બૉબિન-નેટ ફીત બનાવવાનો સંચો એવો ગુંચવણ ભરેલો છે, કે તેનું શબ્દોવડે વર્ણન કરવું એ કઠણ કામ છે. જો નજરે જોઇએ, તો ફીત બનાવવાનો એ સંચો તકીઆ જેવો દેખાતો હતો. ફીત વણનારી બાઇનાં આંગળાં પોતાના ઓસીકા ઉપર ફીતની જાળીઓ બાંધવામાં અને દોરા ઉલટસુલટ કરવામાં જેમ ઉપર તળે ફરતાં, તેવી રીતે આ સંચામાં પણ માણસની બુદ્ધિના પ્રભાવથી અવળસવળ ગતિઓ થયા કરતી. હાથે બ-નાવેલી ફીતના એક કટકાને તોડી ફાડીને હીથકોટે જૂદો પાડીને જોયો; તો તેને માલમ પડ્યું કે દોરા તાણાની પેઠે લાંબા હતા અને બીજા ખૂણા પડતા આડા હતા. તાણાના ચોકઠા ઉપર તેણે સૂતળીના દોરા લાંબા ખેંચીને બાંધ્યા; અને તે ઉપર પોતાનો પ્રયોગ તે કરવા લાગ્યો; અને બે બાજુએ બે ચીપીઆ જેવા સકંચામાં વાણાના દોરા નાખ્યા; પછી એ સંચાને એક પડએથી આચકો મારવાથી પાસેની સૂતળીના દોરા વચ્ચે દોરીઓ ચાલી; અને તેમ થવાથી જેમ તકીઆ ઉપર હાથે જાળી ગૂંથાય છે તેમ જાળીઓ પેલી સૂતળી ઉપર બંધાવા લાગી. આવી કોમળ અને સુંદર ગતિઓ બરાબર ચાલુ રહે, એવો સંચો એને તૈયાર કરવો હતો; અને તેમાં ફતેહ પામવામાં તેને મનની અત્યંત મેહેનત પડી હતી. ઘણી મુદ્દત વિત્યા કેડે તેણે કહ્યું કે, નીમેલી જગાએ ખૂણા પડતા વાણા જેવા આડા દોરાને વણવા એ એવું કઠણ કામ હતું કે, જો એવું કામ હાલ મારે કરવું પડે, તો મારાથી હવે તે કદાચ સાંગોપાંગ પૂરૂં થઈ શકે નહીં, એમ મને ભાસેછે. હવે તાણામાં થઇને દોરાઓને લાવવા લઈ જવાને માટે ધાતુની ફીરકીઓ તેને બનાવવાનું સૂઝ્યું. એ ફીરકીઓ તાણાની બંને બાજુએ ચોકઠામાં બેસાડેલી હતી. તે સંચાના જોરથી ફરતી; તેથી દોરા એક બાજુએથી બીજી બાજુએ અને બીજી બાજુએથી પહેલી બાજુ-એ ફીરકીમાંથી ઉકલીને જતા અને તેની ફીત વણાતી. અંતે, તે અ સાધારણ ચતુરાઇથી પોતાની ધારણામાં સંપૂર્ણ રીતે ફતેહ પામ્યો; અને ચોવીશ વરસની ઉમરે તેની શોધની તેણે સનદ મેળવી.

આ તમામ વખતમાં તેની વહુને પણ હીથકોટના જેટલીજ લગભગ ફિકર થયા કરતી; કેમકે તેને પોતાનો સંચો સંપૂર્ણ કરવામાં કેટલી મુશી-બતો અને અડચણો નડતી, તે એ બાઈ સારી પેઠે જાણતી. એ બધી હરકતો દૂર થઈ અને ઘણાં વરસ એ વાતને વીતી ગયાં; તેવામાં એક સં-ભારવા જોગ સાંજે ધણી ધણીઆણી વચ્ચે કેટલીએક વાતચીત થઈ તે તેમને બરાબર યાદ રહી ગઈ. તે ચિંતાતુર બાઇએ પૂછયું, વારૂ, એ સંચો ચાલશે કે નહિ ? તે બોલ્યો, ના, ના, કંઈ ચાલે એમ લાગતું નથી, મારે એના કટકેકટકા હમણાંજ નોખા પાડવા પડ્યા હતા. એ પેઠે તો હજુએ આશા ઉમંગથી વાત કરતો, પણ તેની ગરીબ બાપડી વહુથી તેના મનનો દૂમો દાબી રખાયો નહીં. તે તો બેસીને સારી પેઠે રડી, પણ હવે તેને ઝાઝી સબુરી રાખવી પડે, એમ ન હતું. થોડા દિવસ થયા એટલામાં તેના દીર્ઘ પરિશ્રમનું ફળ તેની યોગ્યતા પ્રમાણે તેને સંપૂર્ણ રીતે મળ્યું. પૉ-ઈંટનેટ અને વૉર્પનેટની સૂતરાઉ અને રેશમી ફીતોની ઉપરવટ તેણે તેના ફીરકીના સંચાવડે બૉબિન-નેટ ફીત તૈયાર કરી; તેની એક સાંકડી ચીપ તેણે ઘેર આવીને પોતાની વહુના હાથમાં મૂકી; તે દિવસે જાન હીથકોટના હર્ષ અભિમાનનો પાર ન હતો.

જેટલા પ્રજાહિતકારક અને ઉદ્યોગવર્દ્ધક શોધો કરવામાં આવેછે, તે દરેકમાં ઘણુંકરીને શોધક નરને સંકટના ખાડામાં ઉતરવું પડેછે; તેમ હમણાં આ વખત પણ જૉન હીથકોટની સનદ સામા તકરાર ઉઠી; અને તેના શોધના હક ઉપર હુમલો થયો. એણે ખોટી રીતે સનદ મેળવી છે, એમ માની લઈને ફીત બનાવનારા વણકરોએ તેનો બૉબિન-નેટ સંચો ધમધોકાર વાપરવા માંડ્યો; અને શોધકના હકને ખાડામાં ઉરાડ્યો; પણ એ સંચામાં મેં ફલાણો સુધારો કર્યોછે, અને મેં ફલાણો વધારો કર્યો છે, અને મેં ફલાણો ફેરફાર કર્યોછે, એવા નવા ડોળઘાલુઓએ બહાર પડીને નવી નવી સનદો સરકારમાંથી મેળવી; પણ જ્યારે આ ઢોંગી માણસો માંહોમાંહે એક બીજા સાથે કૂદી પડ્યા અને સરકાર દરબારમાં ગયા, ત્યારેજ હીથકોટનો હક સાબીત થયો. મારી સનદનો હક ફલાણા ફીત બનાવનારાએ તોડ્યો છે, એમ જ્યારે એક કારીગરે બીજા કારીગર ઉપર દાવો બાંધ્યો ત્યારે પંચે પ્રતિવાદીના લાભમાં હુકમનામું કર્યું. તે મતને ન્યાયાધીશનો મત મળ્યો; અને એવો ઠરાવ થયો કે બંને શખ્સોએ

હીથકોટનો હક તોડ્યો છે; અને એ બંનેના સંચાની મૂળ બનાવટ હીથકોટની છે. બોવિલ વિરુદ્ધ મૂરના નામથી આ મુકદ્દમો મશહૂર છે. મિ. હીથકોટનો હક જાળવવાને એના તરફથી સર જૉન કોપ્લીને વકીલ રાખવામાં આવ્યો હતો. એ ગૃહસ્થ પછવાડેથી લૉર્ડની પદવીએ પહોંચીને લૉર્ડ લિંડહર્સ્ટના[1] નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. આ શોધની બારીક સમજ મેળવવાની મતલબથી એ સંચો ચલાવતાં એ પંડે શીખ્યો. તેણે મુકદ્દમાના કાગળો વાંચી જોઇને કહ્યું કે, 'હું આ મુકદ્દમાના ગુણદોષ બરાબર સમજતો નથી; પણ મને એ કામ મોટા મહત્વનું લાગેછે; તેથી એ સંચાની સંપૂર્ણ સમજ મેળવવાને મારે તમારે ગામ આવવું પડશે; અને તેમ થયા પછી હું મારા બધા બુદ્ધિબળથી તમારો બચાવ કરીશ.' તેથી તે રાત્રે ડાગની ગાડીમાં બેસીને તે નૉટિંગામ ગયો. પોતાનો મુકદ્દમો ઘડી કાઢવાને કોઇપણ વકીલે આગળ આવી માથાકૂટ નહીં કરી હોય, એવી મહેનત કરીને તેણે મુકદ્દમો તૈયાર કર્યો. બીજે દહાડે સવારે એ વિદ્વાન વકીલ ફીત બનાવવાના કારખાનામાં ગયો; અને પોતાને હાથે હોશિઆરીથી એ સંચાવડે ફીત બનાવી, ત્યાં સુધી એ મકાનમાંથી તે ખસ્યો નહીં; એ સંચો કેવા ધોરણ ઉપર બનાવ્યો હતો તે વાતનું અને તે સંચાના દરેક ભાગનું બારીક જ્ઞાન તેણે મેળવ્યું. જ્યારે એ મુકદ્દમો અદાલતમાં ચાલવા માંડ્યો, તે વખતે એ વિદ્વાન વકીલે એ સંચાને મેજ ઉપર મૂકીને એવી સરળતાથી અને ચતુરાઇથી ચલાવવા માંડ્યો અને એવી સરળ સ્પષ્ટતાથી એ શોધની બારીક સમજ બતાવવા માંડી કે તે જોઇને ન્યાયાધીશ, પંચ અને તમાશગીરો, બધા આશ્ચર્ય પામ્યા; તેની સાથે એ મુકદ્દમા વિષે તેણે એવું સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને સંપૂર્ણ ધ્યાનતદારી બતાવી કે તેની લાભકારક અસર અદાલતના ઠરાવ વખતે જણાયા વિના રહી નહીં.

એ મુકદ્દમાનો ચુકાદો મિ. હીથકોટના લાભમાં થયા પછી, તેણે તપાસ કરી તો, જે જાતના સંચાની તેણે સનદ મેળવી હતી, તે જાતના નહીં નહીં તો છસેં સંચા ચાલુ થયા હતા, એમ તેને માલમ પડ્યું. એ સંચાના માલિકો ઉપર તેણે સનદના સ્વામિત્વનો કર મૂક્યો; તે ખાતે તેને

---

૧ જાન સિંગલટન કોપ્લી લૉર્ડ લિંડહર્સ્ટ, ઈ. સ. ૧૭૭૨–૧૮૬૩ ન્યાય ખાતાનો વડો અધિકારી અને રાજકીય પુરૂષ.

મોટી રકમ મળી. તોપણ ફીતનાં કારખાનાં ચલાવનાર વેપારીઓને પુષ્કળ નફો મળવા લાગ્યો, અને સંચાનો ખપ તો દહાડે દહાડે ઝડપબંધ વધતો ગયો; તેની સાથે વળી, પચીશ વરસના અરસામાં એક ચોરસ વાર ફીતની કીમત પચાશ રૂપિઆ પડતી હતી, ત્યાંથી હવે ઉતરીને ત્રણ આના અને ચાર પાઈ ઉપર વાત આવી. એજ મુદ્દતમાં ફીતનો વેપાર એટલો બધો વધી ગયો કે દર વર્ષે, સરાસરી હિસાબ કાઢતાં, કમમાં કમ ચાર કરોડ રૂપિઆનો માલ થવા લાગ્યો અને આશરે દોઢ લાખ માણસોની એ કામ પાછળ ફાયદાકારક રોજી જાગી.

મિ. હીથકોટની વાત હવે આપણે પૂરી કરીએ. લીસ્ટરશર પરગણાના લફબ્રુ ગામમાં તેણે ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં ફીત બનાવવાનું કારખાનું જમાવ્યું. એ ઠેકાણે કેટલાંએક વરસ સુધી તેણે સારી રાતનો ફાયદા ભરેલો ધંધો ચલાવ્યો. તે ઘણા કારીગરોને રાખતો; અને તેમને દર હપ્તે પચાશ રૂપિઆથી સો રૂપિઆ સુધી જણ દીઠ તે મુસારો આપતો. આ નવા સંચા દેશમાં દાખલ થવાથી કોર બનાવવાનાં કારખાનામાં આગળ કરતાં ઘણા સંખ્યાબંધ કારીગરોની રોજી જાગી હતી; એમ છતાં એ મજુર લોકમાં છાનીછપની એવી વાતો ચાલવા લાગી કે હવે આપણા ધંધાના બાર વાગ્યા; અને તેથી એ સંચા જ્યાં હાથ આવે, ત્યાં તેના ભૂકેભૂકા કરી નાખવા તેઓ બધા એકસંપી થયા. છેક ઈ. સ. ૧૮૧૧ માંજ નૉટિંગમશિઅર પરગણાના નૈરુત્ય ખૂણાના ગામોમાં અને ડાર્બિશર તથા લીસ્ટરશર પરગણાંના અડખે પડખેના ભાગોમાં પગ-મોજાં તથા સૂતરાઉ ફીત વણવાનાં કારખાનાં ચાલતાં હતાં; તેના માલેકો અને કારીગરો વચ્ચે કજીઓ સળગ્યો; તેનું પરિણામ એ થયું કે આર્કફીલ્ડ કસ્બાના સટન ગામમાં કારીગર તથા મજુરોનું મોટું ટોળું ભેગું થઈ ગયું. તેઓ કારખાનાના ધણીઓનાં પગ-મોજાં અને ફીતના સંચાના ધોળે દહાડે કટકે કટકા કરી નાખવાને આગળ ચાલ્યા. કેટલાએક આગેવાન માણસો પકડાઈ ગયા; તેમને સજા થઈ, એટલે બીજા બલવાખોરના કાન ઉઘડ્યા. તથાપિ લાગ ફાવે, અને કંઈ બીક જેવું ન જણાય તો તેઓ એ સંચાનો ગુપચુપ નાશ કરવાને ચુકતા નહીં. એ સંચા એવી નાજુક બનાવટના હતા કે હથોડાનો એક ઘા તે ઉપર પડે તો તેના રામ રમી જાય; અને એ સંચાનાં કારખાનાં છૂટાં છૂટાં મકાનોમાં ચાલતાં; ગામ બહાર છેટે ખાનગી મ-

કાનોમાં ઘણું કરીને ફીત વણવાનું કામ ચાલતું; તેથી એવે ઠેકાણે સંચાનો નાશ કરવો એ ઘણુંજ સહેલું કામ હતું. આ તોફાનની રણ-ભૂમિ નૉટિંગામ હતું. તેની નજીકમાં આ યંત્ર-ભંજક બલવાખોરોનો નિયમસર જમાવ થવા લાગ્યો. તેઓ રાત્રે સભાઓ ભરીને, કેવી રીતે કામ કરવું, તેની ગોઠવણો કરતા. બલવાખોરોના મનમાં વિશ્વાસ બેસાડવાના વિચારથી તેઓએ એવી વાત ચલાવી કે અમે નેડ લડની સરદારી હેઠળ છીએ. લડ અમારો ઉપરી સરદાર છે. આ કારણથી તેઓ લડ-ટોળીના માણસો અથવા લડ-વૈઆ કહેવાવા લાગ્યા. આવી રીતે તેમની જમાવટ થવાથી, ઈ. સ. ૧૮૧૧ ની સાલના શિઆળામાં સંચા તોડવાનું કામ તેમણે બડી ધૂમથી ચલાવ્યું; એથી સંખ્યાબંધ કારીગરોને કામ વિના ઘેર બેસવું પડ્યું, અને દુઃખના પોકાર ઉઠવા લાગ્યા. હવે સંચાવાળા શેઠી-આઓ જાગી ઉઠ્યાં; ગામડામાંથી અને છેટે એકાંતમાં જ્યાં જ્યાં પોતાના સંચા હતા, તે તેમણે ઉપાડીને શહેરોમાં અને વખારોમાં વધારે સલા-મતીના વિચારથી લાવીને ગોઠવવા માંડ્યા.

લડ-વૈઆમાંથી જે પકડાતા, તેમના ઉપર અદાલતમાં કામ ચાલતું, અને ગુન્હો સાબીત થએથી તેમને સજા થતી. એ સજા રેહેમ નજરથી કરવામાં આવતી, તેથી એ લોકો સમજીને નરમ પડવાને બદલે વધારે જોશ ઉપર આવવા લાગ્યા; અને તેથી થોડી મુદ્દતમાં એ તોફાન તો પાછું જો-રભેર ઉઠ્યું; અને જે જે પરગણામાં એ કારખાનાં ચાલતાં હતાં, તેના ઉત્તરે ભાગમાં અને મધ્ય ભાગમાં ઉતાવળથી વંટોળીઆની પેઠે વધવા લાગ્યું. એ બંડખોરોની યોજના તો ખૂબ ગુપ્ત રીતે ચાલવા લાગી. દરેક ટોળી અને દરેક સભાના પ્રત્યેક માણસને પ્રતિજ્ઞા આપવામાં આવતી હતી કે ઉપરી સરદારો જે હુકમ કરે, તે ઉઠાવવોજ; અને આપણા વિચારો વિશ્વાસઘાત કરીને જે બહાર પાડે યા કોઈ ફૂટે તો તે માણસને મોતની સજા કરવી. ગમે તે સંચો હોય, પછી તે કાપડ વણવાનો કે કલિકો કરવાનો કે ફીનારી બનાવવાનો હોય, તે દરેકના ચૂરેચૂરા કરી નાખવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો; અને વરસના વરસ સુધી એ તમામ ઠેકાણે ત્રાસ વર્તી રહ્યો. યાર્કશર અને લાંકેશર પરગણામાં બલવાખોરો હથિઆરબંધ આવીને ચક્કીઓ ઉપર ટૂટી પડતા; અને તેમને ભાગી નાખીને કે બાળી દઈને બહાદુરીથી ચાલ્યા જતા; અને તેથી હવે સરકારી સિપાઈઓ અને પસાયતાઓને

સંચાઓ સાચવવાને રાખવા પડતા. સંચાના ધણીઓને જીવથી મારી નાખવાનો બલવાખોરોએ બીજો ઠરાવ કર્યો. ઘણા શેઠીઆ ઉપર તેમણે હુમલો કર્યો અને કેટલાએકને કતલ પણ કરી નાખ્યા. આખરે નિદ્રાવશ થએલો ન્યાય આંખ ચોળીને ઉભો થયો. એ ભમાએલા લડ-વૈઆને જથાબંધ પકડવા માંડ્યા; તેમાંથી કેટલાએકને ગરદન માર્યા; અને કેટલાંએક વરસ સુધી એ બાબતનો જોશભેર ધાંધળ મચી રહ્યા પછી, સંચા ભાગવાનું હુલ્લડ છેવટ બંધ પડી ગયું.

જે અનેક કારખાનાં ચલાવનારાઓ ઉપર આ લડ-લોકની ધાડ પડી હતી, તેમાંથી બૉબિન-નેટ સંચાનો શોધક બચ્યો નહતો. ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં ઉનાળામાં ધોળે દહાડે બંડખોરોની એક ટુકડી બળતી મશાલો સાથે લફબ્રુમાં તેના કારખાનામાં ઘૂસી. તેમણે આગ લગાડીને સાડત્રીશ સંચા બાળી નાખ્યા અને એક લાખ રૂપિઆ ઉપરાંતની મિલ્કત પાયમાલ કરીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. આ ક્રૂર કર્મ કરતાં દશ માણસ પકડાયાં, તેમાંથી આઠને દેહાંત દંડની સજા થઈ. નુકસાનીનો બદલો મેળવવાને મિ. હીથકોટે તે પરગણા ઉપર દાવો બાંધ્યો; તે રદ કરવાને સામાવાળાઓએ દલીલ કરી; પણ સદર અદાલતે તેના લાભમાં ફેસલો આપ્યો, અને એક લાખ રૂપિઆનું નુકસાન મિ. હીથકોટને થયું, તે ભરી આપવાને તે તોફાની પરગણા ઉપર અદાલતે હુકમનામું કર્યું. મિ. હીથકોટને જે રકમ મળે, તે તેણે લીસ્ટર પરગણાને માથે નાખીને મેળવી છે, માટે તેણે એજ પરગણામાં પાછી વાપરવી, એવી શરત એ હુકમનામાની સાથે જોડવાને અદાલતના અધિકારીઓએ મહેનત કરવા માંડી; પણ મિ. હાથકોટે એ વાત ની ચોખ્ખી ના કહી; અને જણાવ્યું કે હવે મેં મારૂં કારખાનું બીજે ઠેકાણે લઈ જવાનો અને ત્યાં જમાવવાનો ઠરાવ કર્યો છે. ડેવનશિઅર[1] પરગણાના ટિવર્ટન ગામમાં તેના હાથમાં એક મોટું મકાન આવી ગયું. તેમાં આગળ ઉન વણવાનું કારખાનું ચાલતું હતું; પણ એ ગામમાંથી કાપડ વણવાનો વેપાર ભાગી પડવાથી એ મકાન ખાલી પડી રહ્યું હતું, અને એ ગામ પણ ઘણી દુર્બળ દશામાં આવી ગયું હતું. મિ. હીથકોટે એ જૂનું મકાન વેચાતું લઇને તેને સમરાવ્યું; અને તેમાં વધારો કરીને આગળ કરતાં

---

૧ ડેવનશિઅર, ઇંગ્લંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૧૫૯૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૬,૦૧,૩૭૪.

મોટા પાયા ઉપર સૂતરાઉ ફીત બનાવવાનું કારખાનું ફરી ચાલતું કર્યું. આ વખત તેણે ત્રણશેં સંચા ચાલુ કરી દીધા અને સારા રોજ ઠરાવીને ઘણા કારીગરો કામે રાખ્યા. તે ફક્ત ફીત બનાવવાનું કારખાનું ચલાવવા લાગ્યો, એટલુંજ નહીં, પણ દોરા ખેવડવાનું, હીર કાંતવાનું, જાળી પાડવાનું અને કુંદી કરવાનું તમામ કામ પોતે ચલાવવા લાગ્યો. એ ગામમાં તેણે વળી લોઢું ગાળવાનું કારખાનું સ્થાપ્યું અને ખેતીવાડીના કામનાં ઓજાર બનાવવાનું કામ પણ જમાવી દીધું; તેથી એ પરગણાના લોકોને બહુ સુખ થયું. આપણા સંસાર વ્યવહારમાં જેટલી ભારે વેઠ-મજુરી કરવાનાં કામ છે, તે વરાળના જોરથી થાય, એ વિચાર તેને કાળજાની કોર જેવો વહાલો હતો; અને તેથી વરાળના બળથી હળ ચાલતું કરવાને તેણે લાંબી મુદ્દત સુધી મહેનત કરી. ઈ. સ. ૧૮૩૨ માં તે પોતાના વિચારમાં એટલે સુધી પાર પડ્યો કે સરકારમાંથી તેને વરાળ-હળના સ્વામિત્વની સનદ પણ મળી. હવે તો હીથકોટના હળને ઠેકાણે લોકો ફાઉલરનું હળ વાપરેછે; પણ એ ફાઉલરકૃત હળ કામમાં આવતા પહેલાં હીથકોટનું હળ બધી જાતના હળમાં ઉત્તમ પ્રકારનું ગણાતું હતું.

મિ. હીથકોટ જન્મથી ઉંચાં લક્ષણવાળો પુરૂષ હતો. તેનામાં બહુ સારી પાકી સમજ હતી; તત્કાળ સમજી જવાની તેનામાં અદ્ભુત શક્તિ હતી; અને ધંધો ચલાવવાને તેનામાં અપ્રતિમ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ હતી. એ કુદરતી નેઆમતોની સાથે સાચવટ, ભલમનસાઈ અને ચોખવટ જેવા મનુષ્ય પ્રાણીની વર્તણુકનો ખરો મહિમા દેખાડી આપે એવા સદ્ગુણો તેનામાં હતા. પોતાની જાતનેજ પંડે કેળવીને સુધારવાને એ હમેશાં ખંતી હતો; એટલે તેના તાબામાં જે લાયક જુવાન માણસો હતા, તેમને એ તરત ઉત્તેજન આપતો; તેમની બુદ્ધિને ઉશ્કેરતો અને તેમના જુસ્સાને પોષતો. તે આટલો બધો ધંધાર્થું હતો, તોપણ ફ્રેંચ અને ઈટાલિઅન ભાષાઓ ઉપર વખત બચાવીને તેણે સારો અખત્યાર મેળવ્યો; અને બંને ભાષાઓનું અને તેમનાં વ્યાકરણનું તેણે બારીક જ્ઞાન મેળવ્યું. અક્ષરશાસ્ત્રનું ઉંડું અધ્યયન કરીને તેણે પોતાનું મગજ ભરપૂર ભર્યું હતું; અને દરેક વિષય ઉપર વિચાર કરીને તેણે પરિપક્વ અને સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત તેના મનમાં બાંધીજ રાખ્યા હતા. એના હાથ નીચે બે હજાર માણસો કામ કરતાં હતાં; તેઓ એને પિતાતુલ્ય ગણતાં હતાં; તેમજ એ પણ તેમના

સુખચેન અને કલ્યાણને માટે આગળ આગળથી કાળજી રાખીને બંદોબસ્ત કરી રાખતો. સંપત્તિથી ઘણા માણસો બગડેછે, પણ એ બગડ્યો નહીં. દુઃખી અને દરિદ્રી તેને બારણેથી ખાલી જતું નહીં; પણ તેના દયા-ભાવ અને આશ્રયનો તેઓ સદા અનુભવ કરતા. પોતાના કારીગરોનાં છોકરાંઓને કેળવણી આપવાના વિચારથી, તેમને માટે સાઠ હજાર રૂપિઆ ખરચીને તેણે નિશાળો બાંધી. તે હમેશાં આનંદી અને હસમુખા સ્વભાવનો હતો. સઘળી જાતનાં માણસોને તે વહાલો લાગતો; અને જેમ જેમ આપણે તેને વધારે ઓળખતા જઇએ, તેમ તેમ આપણો તેના ઉપર ભાવ વધારે ચોંટતો જાય અને આપણે મોઢેથી તેનાં વખાણ થયાજ કરે, એવો એ વિલક્ષણ નર હતો.

મિ. હીથકોટ ટિવર્ટન[1] ગામનો ખરેખર એક ખરખા મિત્ર હતો; એ ગામના ચુંટણી કરનારાઓએ રાજ્યસભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે ઈ. સ. ૧૮૩૧માં એને પસંદ કર્યો; અને તેણે એ ગામ તર્ફથી આશરે ત્રીશ વરસ સુધી રાજ્યસભાના સભાસદનો દરજ્જો ભોગવ્યો. એ મુદ્દતમાં ઘણા વખત સુધી લાર્ડ પામરસ્ટન તેનો સહત્રગી હતો; અને જાહેર પ્રસંગોમાં એ ઉમદા અમીરે કેટલીએકવાર જણાવ્યું કે, આ મારા વૃદ્ધ પૂજ્ય મિત્રને માટે મારા મનમાં ઊંચો મત છે. પોતાની બુઝુર્ગિ અને દીન બદીન વધતી જતી નાતવાનીને લીધે ઈ. સ. ૧૮૫૯માં તેણે રાજ્યસભામાંથી ટિવર્ટન ગામના પ્રતિનિધિનો ઓહ્દો છોડ્યો. તે વખત તેના તરફ્શે કારીગરોએ ભેગા થઇને તેના માનની નિશાનીદાખલ એક રૂપાનો ખડીઓ અને સોનાની કલમ તેને નઝર કરી. તેણે હવે નવરાશનું સુખ નિરાંતે બે વરસ ભોગવ્યું. તે ઈ. સ. ૧૮૬૧ના જાનેવારી મહિનામાં સીત્તોતેર વરસની ઉમરે મરણ પામ્યો. તેનામાં પ્રમાણિકપણાના, હિમ્મતના, યાંત્રિકબુદ્ધિના એવા ઊંચા સદ્ગુણ હતા કે તેના વંશજની છાતી વાજબી રીતે ઊંચે આવે.

હવે એક ઘણી જૂદી તન્હેની કારકીર્દિવાળા પુરૂષની વાત કરવાનો આપણો વારો આવ્યો છે. ઝાકર્ડ[2] કીતર્વિત પણ કમનસીબદાર માણસ હતો. એની જીંદગી ઉપરથી જણાયછે, કે ઘણા ગરીબ કુળના માણસ, જો

---

૧ ટિવર્ટન, ઈંગ્લંડમાં ડેવનશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૧૦,૦૨૫.
૨ જોઝફ મેરી ઝાકર્ડ, ઈ.સ. ૧૭૫૨-૧૮૩૪; એકપ્રખ્યાત ફ્રેંચ યંત્રશાસ્ત્રી.

બુદ્ધિમાન હોય, તો આખા દેશના ઉદ્યોગ ઉપર તેઓ કેટલું બળ વાપરી શકેછે. લાયન્સ નગરમાં એનો જન્મ થયો હતો. એનાં માબાપ છાતી-તોડ મહેનત કરતાં; બાપ શાળવીનું કામ કરતો અને મા ચિત્રના નમુના આળેખતી હતી. તેનાં માબાપ ઘણાં ગરીબ હતાં; તેઓ એને માત્ર જુજજાજ કેળવણી આપી શક્યાં. જ્યારે ધંધો શીખવા જેટલી એની ઉમર થઇ, ત્યારે એક ચોપડી બાંધનારને ત્યાં એના બાપે એને મૂક્યો. એક ઢોબૂ ગુમાસ્તો તેના શેઠનું નામું લખતો, તેણે ઝાકર્ડને કંઇક ગણિત શીખવ્યું. થોડાજ વખતમાં તેણે યંત્રશાસ્ત્ર ઉપર ઘણો પ્રેમ બતાવવા માંડ્યો; અને એનીકેટલીએક કારીગરી જોઇને પેલો ઘરડો ગુમાસ્તો તો છક થઈ ગયો. તેણે ઝાકર્ડના બાપને સલાહ આપી કે, આ છોકરાને જીલ્દ બાંધવાના ધંધામાં નાખી મૂકવાના કરતાં એના મનનું વલણ અને ખાસ મનશક્તિઓને સારાં સાધન અને જોગવાઈ મળે, એવા કોઈ ધંધામાં એને મૂકવો ઘટેછે. તેને હવે એક લુહારને ત્યાં રાખ્યો; પણ અહિં એના શેઠે એના ઉપર એવી આકરાશ વાપરી કે એ ધંધો એને છોડવો પડ્યો; અને લોઢાનાં બીબાં બનાવનારને ત્યાં એને બેસાડ્યો.

એનાં માબાપ ગુજરી જવાથી એના બાપની બે શાળો સંભાળવાની ઝાકર્ડને કાંઇક જરૂર જણાઈ; અને તેથી તે હવે વણકરનો ધંધો કરવા લાગ્યો. તે તરતજ શાળોમાં સુધારો કરવા પાછળ મંડ્યો. તે એ શોધમાં એટલો ગુલતાન થઈ ગયો કે તે પોતાનો ધંધો ચુક્યો; અને થોડાજ દિવસમાં તેનું ખાવાનું પણ ખૂટી પડ્યું. તેને માથે કરજ થયું હતું, તે શાળો વેચીને તેણે વાળ્યું; વળી આ કૃત્યની સાથે તેણે લગ્ન કરીને પોતાની સ્ત્રીનું પૂરૂં કરવાનો બોજો પોતાને માથે લીધો. હવે તે હતો તે કરતાં વધારે નિર્ધન થઈ જાય એમાં નવાઈ નથી; અને માથે કરજ થયું હતું, તે લેણદારોને પતવવાને હવે તેણે પોતાનું ઝુંપડું હતું, તે પણ વેચ્યું. તેણે ધંધો ખોળવા માંડ્યો પણ તેને મળ્યો નહીં. લોકો કહેવા લાગ્યા કે એ તો આળસુ છે; એને તો નવી શોધ કરવાનાં સ્વપ્નાં આવેછે, તેમાંથી એને નવરાશ મળતી નથી. છેવટ, બ્રેસ ગામના એક દોરા વણનારને ત્યાં એને કામ મળ્યું, ત્યાં તે ગયો; અને વહુને લાયન્સમાં રાખી. તે બાપડી પરાળની ટોપીઓ બનાવીને પોતાનો જેમ તેમ કરીને સુખે દુઃખે નિભાવ કરતી.

હવે કેટલાએક વરસનો વચ્ચે ખાલી ગાળો આવી જાયછે; તેમાં

ઝાકર્ડનું કંઈ જણાતું નથી; પણ એ અરસામાં તે ચિત્રવાળાં કાપડ આગળ કરતાં સારાં બનાવવાની ધૂનમાં તે શાળમાં સુધારો કરવા મચ્યો હોય એમ લાગેછે; કારણકે, ઇ. સ. ૧૭૯૦માં તાણાના દોરા શાળમાં ઉંચકવાની યુક્તિ તેણે ખોળી કાઢી. એમ થવાથી તાણો ખેંચવાને એક છોકરો રાખવો પડતો, તે હવે મટી ગયું. આ નવો સુધારો ધીમે ધીમે પાકે પગલે દાખલ થવા લાગ્યો; અને એ શોધને દશ વરસ થયાં, એટલામાં ફક્ત લાયન્સમાંજ એવી નવી ચાર હજાર શાળ ચાલુ થઇ. રાજ્યચક્રમાં ફેરફાર થવાથી ઝાકર્ડના ઉદ્યોગને સજ્જડ આચકો લાગ્યો; અને ઇ. સ. ૧૭૯૨માં ડુબ્વા ક્રાન્સેની સરદારી હેઠે જે કાન્વેન્શનનું લશ્કર જમા થયું હતું, તેની સામા લાયન્સ નગરે ઉમંગી ઉમેદવારોની દેશાભિમાની પલટણ ખડી કરી દીધી. તે ટોળીમાં આપણે ઝાકર્ડને યુદ્ધ કરતો જોઇએ છીએ; પણ એ શહેર શત્રુઓએ લીધું; ત્યાંથી ઝાકર્ડ નાસીને ન્હાઇન નદી ઉપર ભેગા થએલા લશ્કરમાં સામેલ થયો; તેમાં તે સારજંટને દરજ્જે ચઢ્યો. તેનો એકનો એક દીકરો તેની પડખે ઉભો રહીને લડતો હતો; તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો. આ બનાવ ન બન્યો હોત તો તે ઉમર ધર સિપાઈગીરીજ કર્યા કરત; પણ હવે તે લશ્કરમાંથી ભાગી ગયો અને પોતાની સ્ત્રીની ભાળ કાઢવાને તે પાછો લાયન્સમાં આવ્યો. તે બાપડી એક માળીઆમાં બેઠી બેઠી પરાળની ટોપીઓ બનાવવાનો તેનો જૂનો ધંધો કર્યા કરતી હતી. લશ્કરમાંથી નાસી જવાના વાંકમાં તે હતો, તેથી તે પોતાની વહુ સાથે ગુપ્ત રીતે રહેતો. આગળ ઘણાં વરસ ઉપર જે શોધને જન્મ આપવાને તેનું મન કષ્ટાયા કરતું હતું, તે શોધ તર્ફ તેનું ચિત્ત દોડ્યું. પણ એ ઉદ્યમ પાછળ મંડવાને એની પાસે પૈસા ને હતા. તેના છાના ખૂંડકમાંથી નીકળીને કંઈ રોજગાર શોધી કાઢવાને ઝાકર્ડને જરૂર લાગી. એક અક્કલમંદ વણકરને ત્યાં એને જગા મળી. દિવસે તે તેનું કામ કરતો અને રાત્રે તે તેના તરંગ પાછળ મંડતો. કાપડમાં આકૃતિઓ આળેખવામાં આવેછે તેની શાળોમાં હજુ ઘણો સુધારો થાય એમ છે, એવું એના મનમાં આવ્યું. તેણે એ વિચાર એક દહાડો પ્રસંગોપાત પોતાના શેઠને કહ્યો અને જણાવ્યું કે મારી કલ્પનાને બહાર પાડીને અમલમાં લાવવાને મારી પાસે સાધન નથી, એટલીજ અફસોસની વાત છે. ઝાકર્ડે જે જે વાત કરી, તે એને સારે નસીબે, શેઠને ગળે ઉતરી, વખાણ કરવા જોગ મોટું

મન દેખાડીને તેણે ઝાકર્ડને નાણાની મદદ કરી અને નવરાશની વેળાએ તું તારી નવી યોજના પાછળ લાગુ રહેજે, એમ તેને ભલામણ કરી.

જે કંટાળા ભરેલી, દુઃખદાયક મહેનત આગળ મજુરને હાથે લેવામાં આવતી હતી, તેને બદલે શાળના સંચાવડેજ કામ થાય, એવી શોધ ઝાકર્ડે ત્રણ મહિનામાં કરી. ઈ. સ ૧૮૦૧માં દેશ-હિત વર્ધક પ્રદર્શન પારિસ નગરમાં થયું; તેમાં એ શાળ મૂકવામાં આવી હતી. તેની કદરદાનામાં ઝાકર્ડને બ્રાંઝ[1]ની મિશ્ર ધાતુનો ચાંદ મળ્યો. તેના આ ફતેહમંદ શોધને માટે વિશેષ માન આપવાની ઉત્કંઠાથી એ કારણસર મુબારકબાદી આપવાને કાર્નો[2] પ્રધાન લાયન્સમાં પંડે તેને ઘેર મુલાકાતે ગયો. લડાઇમાં દુશ્મનથી આપણા વહાણ ઉપર ચઢી ન શકાય, તેને માટે દોરડાંની જાળ બનાવવાનો અને માછલાં પકડવાની જાળ બનાવવાનો સંચો શોધી કાઢે, તેને ઇનામ મળશે. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૦૨ની સાલમાં લંડનની કળાકૌશલ્ય ઉત્તેજક સભાએ જાહેરખબર બહાર પાડી. એ વાત ઝાકર્ડને કાને આવી. તેની આદત પ્રમાણે તે એક દિવસ બહાર સીમમાં ફરતો હતો, તેવામાં એ વિષય ઉપર એનું મન દોડ્યું; અને એ કામને માટે કેવી રીતનો સંચો બનાવવો, તેની યુક્તિ તેણે પોતાના મન સાથે ગોઠવી. તેના શેઠે, વળી કૃપાદૃષ્ટી કરીને, તેની યોજનાને અમલમાં લાવવાને તેને ફરી પૈસા આપ્યા અને ત્રણ હપ્તામાં તેણે તે નવો સંચો બનાવી કાઢ્યો.

ઝાકર્ડે જે મોટું કામ કર્યું હતું, તે એ પ્રાંતના હાકેમના જાણવામાં આવ્યું; તેથી તેને હજૂરમાં આવવાનો હુકમ થયો. એ સંચો કેવી રીતે ચાલશે અને તેથી કેવું કામ થશે, એ તમામ વાત સમજ્યા પછી, પૂરી હકીકતનો હેવાલ તે હાકેમે પાદશાહની હજૂરમાં લખી મોકલ્યો. શોધક સંચા સાથે એકદમ પારિસપૂરીમાં હાજર થવાનો હુકમ આવ્યો. ઝાકર્ડને શહેનશાહની ખાસ હજૂરમાં લઈ આવ્યા. શોધક બુદ્ધિના પુરૂષનો જેવો સત્કાર થવો જોઇએ, તેવી રીતના યોગ્ય સન્માનથી પાદશાહે તેની મુલાકાત લીધી. તે બે કલાક સુધી પહોંચી; તેમાં પાદશાહે મીલનસાર અને

---

૧ બ્રાંઝ, જસત, કલઇ અને તાંબાની મેળવણીની ધાતુ; બરડ, કઠણ અને રણકાદાર થાયછે.

૨ લાઝર નિકલસ માર્ગેરીટ કાર્નો, ઈ. સ. ૧૭૫૩-૧૮૨૩; એક ફ્રેંચ એંજીનીઅર અને લશ્કરીખાતાનો વડો ઉપરી.

હુતાળ સ્વભાવ દેખાડીને તેના ગભરાએલા મનને ધીરજ આપી. હવે તેણે ચિત્ર વિચિત્ર કાપડમાં આ નવી શાળથી જે જે સુધારો કરવાનો તેનો વિચાર હતો, તે પાદશાહને સમજાવ્યો. આ મુલાકાતનું એ ફળ થયું કે કળાકૌશલ્ય અને વણજવેપારનું સંગ્રહ સ્થાન હતું; તેમાંથી એને રહેવાને મકાન આપવામાં આવ્યું. ત્યાં જૂદી જૂદી જાતનાં કારખાનાં ચાલતાં, તેમાં બધે ફરવા હરવાની એને પરવાનગી મળી; અને તેના ગુજરાનને માટે ઘટારત ગોઠવણ કરવામાં આવી.

સંગ્રહસ્થાનમાં મુકામ કર્યા પછી, પોતાની નવી શાળને સંપૂર્ણ હાલતમાં લાવવા પાછળ એ મંડ્યો. માણસના બુદ્ધિબળથી જે જે નવી બનાવટો ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હતી, તેનો આ એક મોટો ભંડાર હતો. ત્યાં યંત્રકળાની તર્હે તર્હેની અતિ સુંદર વસ્તુઓ બારીકીથી તપાસવાને એને તક મળી. તેના જોવામાં અનેક અનેક સંચાઓ આવ્યા; તેમાં એક યંત્ર ઉપર તેનું મન ખાસ કરીને ખેંચાયું, અને એના પ્રતાપથીજ તેને તેની યુક્તિ પાછળ લાગુ રહેવાનું સૂઝયું. પેલા પ્રખ્યાત વોકાંસોંએ આપબળથી ચાલે હાલે એવા માણસ વગેરેના સંચા બનાવ્યા હતા; વળી તેણે રેશમી ફુલેવર વણવાની નવી શાળ બનાવી હતી, તેનાં રૂડાં ફળ ઝાકડેને ફળ્યાં.

વોકાંસોં યંત્રો રચવામાં અપૂર્વ બુદ્ધિનો પુરૂષ હતો. તેનામાં શોધક બુદ્ધિનું પ્રબળ એટલું બધું હતું, કે તે કોઈ પ્રકારે દબાવ્યું દબાય નહીં. તેના ચિત્તનું ચેટકજ એ હોય એમ થઇ ગયું હતું. એવું કહેવાયછે કે, કવિ કંઈ બનાવ્યા બનતા નથી; કવિત્વ શક્તિ તો જન્મની સાથેજ જેને વાસનાબીજરૂપે રહેલી હોય, તે તે કવિ; એજ પ્રમાણે શોધક નરને માટે પણ સમજવું. જેમ કવિને, તેમજ શોધક પુરૂષને કેળવણીની જરૂર રહેલી છે; તેમજ આવેલી તકને કામમાં લાવીને સુધારવાથી તેમને ગુણ થાયછે. શોધક બુદ્ધિનાં માણસો જે નવનવા યંત્રોની યોજના અને રચના કરેછે, તે કેવળ પોતાની પ્રેરણાબુદ્ધિને તૃપ્ત કરવાનેજ કરેછે. વોકાંસોં ખસૂસ કરીને એ પ્રતિનો પુરૂષ હતો; કારણકે એના મહા પરિશ્રમની કૃતિઓ જોશો, તો તેમના ઉપયોગને માટે બહુ પ્રસિદ્ધ ન હતી; પણ તેમાંથી તેની વિલક્ષણ શોધક બુદ્ધિનું સામર્થ્ય આપોઆપ જણાઈ આવતું હતું. જ્યારે તે તેની મા સાથે દર રવિવારે ધર્મ સંવાદ સાંભળવા જતો હતો, તે વખત તે કેવળ બાળક હતો; તોપણ તેઓ બેસતાં, તેની પાસેના ઓરડામાં

ઘડિઆળ ચાલતું હતું, તેની હાલચાલ આંતરાના ભડાની ફાટમાંથી જોઇ જોઇને તેને ખૂબ ગમત થતી. એ ગતિ સમજવાને તેણે મહેનત કરવા માંડી; અને એ વિષય ઉપર મનન કરવાથી કેટલાએક મહિના ગયા કેડે અનેક ચક્રોને એક પછી એક અનુક્રમે ગતિ મળવાથી, છેવટ તે ગતિ લોલકને પહોંચવાથી લોલક ચાલેછે, એ વાત તેના સમજવામાં આવી.

એ વેળાથીજ યાંત્રિક શોધના વિષય ઉપર એનું મન સંપૂર્ણ રીતે લાગ્યું. તેણે પ્રથમ કેટલાંએક ઢંગધડા વગરનાં ઓજાર પોતાને હાથે બનાવ્યાં. તેવડે તેણે એક લાકડાનું ઘડિઆળ બનાવ્યું; તેમાં જરા પણ કમ્પેશ થયા વિના કલાક જણાતા. વળી, દેવલના આકારનું એક નાનું રમકડું કર્યું હશે, તેને માટે તેણે પાંખો ફફડાવતા કેટલાએક ફીરસ્તા બનાવ્યા; અને તેમાં કેટલાએક ધર્મગુરૂઓ કામકાજમાં જાણે આવજા કરતા હોય, એવા બનાવ્યા. એવાંજ બીજાં કેટલાંએક સ્વગતિ-ધારક રમકડાં કરવાનો તેનો વિચાર હતો; પણ તે બરાબર રીતે કરી શકાય, તેને માટે કેટલાંએક વરસ સુધી તેણે શારીરવિદ્યા, સંગીતશાસ્ત્ર અને યંત્રશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ટ્યુએલરીસ[1]ના પાદશાહી બાગમાં એક પૂતળું પાવો વગાડતું હોય, એમ તેણે જોયું; તે ઉપરથી ખરેખરજ મોંવતી પાવો વગાડે, એવું એક પૂતળું બનાવવાને તેને અંદરથી ઉર્મિ થઈ આવી; અને મંદવાડનું દુઃખ ભોગવતાં છતાં, કેટલાંએક વરસ સુધી મહેનત, માથાકૂટ અને મનન કરીને તે પોતાની ધારેલી ઉમેદ હાંસલ કરી શક્યો. તેણે હવે એક શરણાઈ વગાડનારનું રમકડું બનાવ્યું. તે પછી તેણે એક એવી અદ્‌ભુત ચમત્કૃતિવાળી બતક બનાવી કે તે પાણીમાં તરે, પગવડે ડબ ડબ કરતી ચાલે, પાણી પીએ અને ખરેખાતની બતકની પેઠે કક્ કક્ કરીને બોલતી. ક્લીઓપાટ્રાના[2]કરૂણારસ નાટકમાં સાપનું કામ પડેછે; તે તેણે એવો સરસ બનાવ્યો કે તે નાયિકાની છાતી તર્ફ ફુંફાડા મારીને ધસારા કરતો.

તથાપિ વોકાંસોં માત્ર એવાં જીવદર્શક સ્વગતિધારક રમકડાં બનાવીને

---

૧ ટ્યુએલરીસ, પારિસ નગરનો રાજમહેલ, ઈ. સ. ૧૫૬૬માં બાંધવા માંડ્યો; તે સત્તરમી સદીમાં પૂરો થયો. એ ઠેકાણે આગળ નળીઆં (ટાઇલ)ની ભઠ્ઠીઓ હતી, તે ઉપરથી એ નામ પડયું છે.

૨ ક્લીઓપાટ્રા, મિસરદેશમાં ટાલમી વંશની છેલ્લી રાણી, તેની ખૂબસુરતી, તેનાં કુકર્મ અને તેનાં દુઃખને માટે પ્રખ્યાત છે. આપઘાત કરીને મરણ પામી. ઈ. સ. પૂ. ૬૯-૩૦.

બેસી રહ્યો નહીં. તેની શોધક બુદ્ધિ જોઇને કાર્ડિનલ ડ ફ્લૂરી[1]એ તેને ફ્રાન્સનાં તમામ રેશમનાં કારખાનાંનો તપાસનાર અધિકારી ઠરાવ્યો. તે એ જગા ઉપર આવ્યો કે તેની દાબી દબે નહી એવી હમેશની સ્વાભાવિક બુદ્ધિના બળવડે તે રેશમના સંચામાં સુધારો કરવા પાછળ મંડ્યો. રેશમના ઝીણા તારને સામસામા વળ દઇને દોરા વણવાનો તેણે સંચો બનાવ્યો; તેથી લાયન્સ કસ્બાના કારીગરોને એવો તો ક્રોધ ચઢ્યો કે આ માણસ તો અમારી રોજીમાં ધૂળ નાખવા બેઠોછે, તેથી એને પથરે પથરે એવો માર્યો કે તે મરણતોલ થઇ ગયો. એટલું છતાં, તે પાછો ન હઠતાં શોધ કરવાના કામમાં મંડ્યોજ રહ્યો; તેણે હવે ફુલેવર હીર વણવાનો સંચો બનાવ્યો; તેમાં હીરની દોરીને સરખી કરવાની તેમાં એવી યુક્તિ કરી કે દરેક ફીરકી સરખી જાડાઇની થવા લાગી.

લાંબો મંદવાડ ભોગવ્યા પછી ઈ. સ. ૧૭૮૨માં વોકાંસોં મરણ પામ્યો. તેણે મરતી વખત તેના સઘળા સંચાનો સંગ્રહ રાણીને આપ્યો. તેણે એ યંત્રો નજીવાં, માલ વિનાનાં ગણી નાખ્યાં અને તેથી થોડા વખતમાં તે રફેદફે થઇ ગયાં. પણ દૈવયોગે રેશમી ફુલેવર વણવાનો તેણે સંચો બનાવ્યો હતો, તે વણજવેપાર અને કળાકૌશલ્યના સંગ્રહસ્થાનમાં સાચવી રાખ્યો હતો; તે ઘણા અજબ જેવા અને ચિત્તાકર્ષક પદાર્થોના સમુદાયમાં ઝાકર્ડના જોવામાં આવ્યો. એને તો એ સંચો અત્યંત કીમતી થઇ પડ્યો; કારણ કે આ સંચાના પ્રતાપવડે કરીનેજ તેને પોતાની શાળમાં મુખ્ય ફેરફાર કરવાનું એકાએક સૂઝી આવ્યું.

વોકાંસોંએ જે સંચો બનાવ્યો, તેની મુખ્ય ખુબી એ હતી કે તેમાં છિદ્રવાળું એક ભૂંગળુ હતું. તે જેમ જેમ ફરતું જાય, તેમ તેમ નવાં નવાં છિદ્ર નજરે પડતાં જાય. એ ભૂંગળાના ફરવાથી કેટલીએક સોયો ફરતી. એમ થવાથી તાણાના દોરા એવી રીતે આઘાપાછા થતા કે એક સાદી પ્રતિનું ધારેલું ફૂલ કે ચિત્ર ઉઠી આવે. આ સૂચક સંચો જોઇને ઝાકર્ડ તો તૃષાતુર થઇ ગયો; અને એક સ્વાભાવિક શોધક બુદ્ધિના નરની માફક તેમાં સુધારો કરવા તરત મંડી પડ્યો. એક મહિનો પૂરો થતાં, એનો વણવાનો સંચો પણ પૂરો થયો. વોકાંસોંના ભૂંગળાની સાથે તેણે છિદ્રવાળું એક

---

૧ આંદ્રે હર્ક્યુલ ડ ફ્લૂરી, ઈ. સ. ૧૬૫૩-૧૭૪૩; ફ્રાન્સનો મોટો ધર્માધ્યક્ષ અને વડો પ્રધાન.

દોપીસ્તું વળગાડયું. એ દોપીસ્તામાં કાણાં પાડેલાં હતાં; તેમાંથી તાણાના દોરા બહાર નીકળીને વણકરની નજરે દેખાતા. વળી, એજ સંચામાં એણે એક બીજી એવી ગોઠવણ કરી હતી કે વાણાના ફાળકાનો રંગ દેખાતો તે જોઇને તે તેવો રંગ વાપરતો. એ પ્રમાણે થવાથી તાણા ખેંચનાર છોકરાનો ખપ મટી ગયો; અને ફૂલ વગેરે ચિત્ર પાડનારનું કામ પણ પતી ગયું. ઝાકર્ડે એ નવી શાળ બનાવી, તેમાંથી ભારે કીમતનું કેટલાએક ગજનું રેશમી કપડું વણી કાઢીને તે સહેનશાહ બાનુ જોસેફીન[1]ને તેણે ભેટ કર્યું. આ શોધકે મહેનત કરીને જે શોધ કરી, તે બહુ ઉપયોગી છે, એમ જાણીને નેપોલીઅન[2] બહુ પ્રસન્ન થયો. ઝાકર્ડના નમુના મુજબ ઉત્તમ પ્રકારના કાબેલ કારીગરો પાસે ઘણીક નવી શાળો બનાવરાવીને નેપોલીઅને તે ઝાકર્ડને બક્ષીસ કરી. એ બનાવ બન્યા પછી તે લાયન્સમાં પાછો આવ્યો.

સૌ શોધકોની જે વલે થઇછે, તે ત્યાં જવાથી એની પણ થઇ. તેના શહેરી ભાઇઓ એને પોતાનો દુશ્મન ગણવા લાગ્યા; અને લાંકેશર પરગણાએ કે, હારગ્રીવ્સ અને આર્કરાઇટના હાલ હવાલ કર્યા, તેવા એ લોકોએ એના કર્યા. કારીગરોએ જાણ્યું કે આ નવી શાળથી આપણા રોજગારના તો સાતડે સાત થઈ જશે; અને એથી આપણો રોટલો તો તૂટીજ ચુક્યો, એમ મનમાં ડરવા લાગ્યા. એતરના ખાતર-બજાર આગળ તોફાની માણસોનો જમાવ થયો; તેમણે એ સંચાને તોડી પાડવાનું નક્કી કર્યું; પણ સરકારી લશ્કર આવી પહોંચવાથી એ વાત તો અટકી પડી. તથાપિ ઝાકર્ડના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસવામાં બાકી રહી નહીં. પોતાનો અત્યંત તિરસ્કાર બતાવવાને લોકોએ ઝાકર્ડનું બાવલું બનાવીને, તેને ફાંસીના લાકડા ઉપર લટકાવ્યું. પાંચ સારા માણસોની પંચાયતે મળીને આ હુલ્લડ સમાવવાને મહેનત કરી, પણ તે ફોકટ ગઈ. ઉલટા લોકો એ પંચને પણ ગાળો દેવા લાગ્યા; આખરે પંચ પણ ફરી ગયું; લોકસમૂહના જુસ્સાનો એમને પણ વા વાયો; કેમકે પંચના ઘણાખરા ગૃહસ્થો એ કારીગરનીજ કોમના હતા, તેથી તેમને એ લોક ઉપર મનમાંથી દયા પણ રહેતી. એ પ્રમાણે હોવાથી

૧ મેરી રોઝ જોસેફીન, ઇ. સ. ૧૭૬૩-૧૮૧૪; સહેનશાહ નેપોલિઅન તેની ખુબસુરતી તથા ચતુરાઈ જોઇને ઈ. સ. ૧૭૯૬માં તેની સાથે પરણ્યો. પણ છોકરાં ન થવાથી તેનાથી છુટા છેડા કર્યા.

૨ નેપોલિઅન બોનાપાર્ટ, ઇ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૨૧. ફ્રાન્સનો પાદશાહ અને યુરોપને ધ્રુજાવનાર, એક અદ્વિતીય, સમર્થ મહાપુરૂષ.

તેમણેજ ઝાકર્ડની એક શાળ પકડાવી. તેને બહાર લાવીને તેના લોકોએ કટકેકટકા કરી નાખ્યા. હુલ્લડ વધી પડ્યું. એ તોફાનમાં તો લોકો ગુસ્સામાં ગાંડા થઈ ગયા હતા; તેઓ ઝાકર્ડને પકડીને ફુરજા સુધી ટાંટીએ ઘસડીને ખેંચી ગયા. ત્યાં તેને નદીમાં ડૂબાડી દેવાનો તેમનો વિચાર હતો, પણ તેને કોઈએ બચાવી લીધો.

ગમે તે એને માથે વીતો, પણ ઝાકર્ડની શાળની તો જેટલી કીમત કરીએ તેટલી ઓછી; અને કાળે કરીને એની કદર થયા વિના રહેજ નહીં, એ નક્કી હતું. કેટલાએક અંગ્રેજ વેપારીઓ હીરનાં કારખાનાં ચલાવતા હતા; તેમણે ઝાકર્ડને ઈંગ્લંડમાં આવીને વસવાનો આગ્રહ કર્યો. એના દેશી ભાઇઓએ એના ઉપર ઘણું ઘાતકીપણું વાપર્યું હતું; અને એની સાથે બહુ કઠોરપણે ચાલ્યા હતા; તોપણ તે એવો દેશાભિમાની નર હતો કે ઈંગ્લંડનું નોતરૂં છતાં એ શોધનો લાભ ઈંગ્લંડને આપવાને તેણે હા પાડી નહીં. એ ન ગયો, પણ એની શાળ ઈંગ્લંડમાં દાખલ થઈ ગઈ. આમ જ્યારે બન્યું, ત્યારે લાયન્સના લોકોની આંખ ઉઘડી. હવે તેમણે જાણ્યું કે આપણો વેપાર પડી ભાગશે, અને તેથી છેવટ હોંસે હોંસે તેમણે ઝાકર્ડની શાળ વાપરવા માંડી; અને ઝાઝી મુદ્દત ન થઇ, એટલામાં તો ઝાકર્ડનો સંચો ઘણુંકરીને બધી જાતના વણાટમાં વપરાવા લાગ્યો. પરિણામે સૌના સમજવામાં આવ્યું કે કારીગરલોકોએ ભૂખે મરવાની બીક બતાવી હતી અને ખાલી પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, તે તદન ખોટો હતો. ધંધો ઘટવાને બદલે ઝાકર્ડની શાળ ચાલુ થવાથી આગળ કરતાં કમમાં કમ દશગણો વધ્યો. મોસ્યુ લીઓં ફોશેર[1] લખે છે કે, ભાતીગર કપડાંનાં કારખાનાં પાછળ લાયન્સ શહેરમાં ઈ. સ. ૧૮૩૩ની સાલમાં સાઠ હજાર કારીગર કામે લાગ્યા હતા; અને એ સંખ્યામાં તે પછી તો ઘણો વધારો થઇ ગયો છે.

હવે ઝાકર્ડની જીંદગી સલાહ શાંતિમાં ગુજરવા લાગી; એની શાંતિમાં જો ગણીએ તો, માત્ર એટલોજ વિક્ષેપ આવ્યો હતો કે, જે કારીગરો એને ડબાવી દેવાની ધારણાથી આગળ ફુરજા ઉપર એને ઘસડી લઈ જતા હતા, તેજ લોકો આજ એની વરસગાંઠને દિવસે એજ રસ્તે એની ગાડીના

---

૧ મોસ્યુ લીઓં ફોશેર, ઇ. સ. ૧૮૦૩–૧૮૫૪; એક ફ્રેંચ રાજકીય પુરુષ; અને વર્તમાન પત્રોનો અધિપતિ.

ઘોડાને ઠેકાણે જોડાઈને બેગ્ગી લઈ જવાને ટમટમી રહ્યા હતા. પણ એ જાતે એવો સુશીલ અને નમ્ર હતો કે પોતાની જન્મગાંઠના મહોત્સવનો એવો મોટો દમામ કરવાનુ એને ગમ્યું નહીં. લાયન્સના શહેરસુધારાની સભાએ ઝાકર્ડને કહ્યું કે, આ સ્થાનિક વેપારના લાભને અર્થે હવે તમે તમારો બધો વખત માત્ર તમારી શાળ સુધારવા પાછળજ ખરચો; તેને એ મહેનત બદલ શહેરના સભાસદોએ એક સાધારણ પગારનું નામ ઝાકર્ડ પાસેજ પડાવીને તેની પાસે એ કામ કરવાનું કબુલ કરાવ્યું. તેની શાળને સંપૂર્ણ કર્યા બાદ સાઠ વરસની ઉમરે ઝાકર્ડ ઊલાં ગામમાં પોતાના બાપના વતનમાં પોતાની આખર અવસ્થા ગુજારવાને આવ્યો. એજ ઠેકાણે ઈ. સ. ૧૮૦૨માં એને લીજન ઑાફ ઑાનર[1]નો ચાંદ મળ્યો; અને એજ ઠેકાણે ઈ. સ. ૧૮૩૪માં તે મરણ પામ્યો; અને એજ ગામમાં એને ભૂમીદાહ કર્યો. એની યાદગીરીને માટે એક બાવલું ઉભું કરવામાં આવ્યું; પણ એનાં સગાંવહાલાં તો ગરીબાવસ્થામાંજ રહ્યાં; તે એટલે સુધી કે એના મોત પછી વીશ વરસે એની બે ભત્રીજીઓને પોતાના કાકાનો સોનાનો ચાંદ થોડા રૂપિઆ સારૂ વેચવો પડ્યો. એ ચાંદ ઝાકર્ડને અઢારમા લૂઈ[2]એ આપ્યો હતો. એક ફ્રેંચ લખનાર લખેછે કે, જે પુરૂષના પરાક્રમથી લાયન્સ નગર હાલ પણ આબાદાનીના દબદબાથી ઝળકી રહ્યું છે, અને જે શોધક નરના બુદ્ધિબળથી લાયન્સ શહેરના મોટા વેપારીઓ સુખસંપત્તિમાં ડોલી રહ્યાછે, તે પુરૂષની એ શહેરીઓએ કેવી કદર કરી, તેના ગુણનો કેવો બદલો વાળ્યો તે જુઓ! એનાં સગાંની આવી હાલત ગુણજ્ઞ માણસોથી કેમ જોઈ શકાય?

શોધક નરોને માથે જે જફાઓ આવી પડી છે, અને તેમણે કેવા દુઃખમાં દેહ-પાત કર્યોછે, એનાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ તેટલાં છે. પોતાને પુરતો લાભ ન મળતા છતાં, જે પુરૂષોએ પોતાના જમાનાના વેપાર અને ઉદ્યોગના વધારામાં કઠણ શ્રમથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, તેવા વિરલ જનોનાં કીર્તિવંત નામોના અમે સંકળના બાંધવા જઈએ, તો તે સહેલું કામ છે.

---

૧ લીજન ઑાફ ઑાનરનો માનવંતો ક્તિાબ ઈ. સ. ૧૮૦૨માં પહેલા નેપોલિઅને સ્થાપન કર્યો; તે મુત્સદ્દી અને લશ્કરી, બંને ખાતાના માણસોને તેમના ગુણ ઉપરથી આપવામાં આવતો.

૨ સ્તાનિસ્લાસ ઝેવિઅર લૂઈ, ૧૮મો, ફ્રાન્સનો પાદશાહ. ઈ. સ. ૧૭૫૫-૧૮૨૪.

એવા માણુસો હરવખત ઝાડ વાવીને ગત થઈ જાયછે, તેનાં ફળ ધીરજ વાળા આળસુ એદીઓ બેઠા બેઠા ખાયા કરેછે. એવા બધાની ગણુના કરવાની વાત પડી મૂકીને હાલના સમયમાં એક શોધક વીર થઈ ગયો છે, તેનો ટુંકો હેવાલ આપીને અમે આ વિષયને બંધ કરીશું. સૂતરને સાફ કરવાના સંચા શોધી કાઢનાર જોશુઆ હીલ્માનની હકીકતથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે યાંત્રિક શોધમાં મંડનાર મહાપુરૂષોના પ્રારબ્ધમાં કેવાં કેવાં સંકટ સહન કરવાનાં હોયછે, અને તેમને કેવી કેવી આપત્તિઓને આધીન થવું પડેછે.

ઍાલ્સેસ[1] કસ્બામાં મલ્હાઉઝનું મકાન સૂતરાઉ કાપડના કારખાનાના સ્થળ તરીકે પ્રખ્યાત છે. તે ઠેકાણે હીલ્માન ઈ.સ. ૧૭૯૬માં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ એ કારખાનું ચલાવતો; તે ધંધામાં જોશુઆ પંદર વરસની ઉમરમાં દાખલ થયો. એ ઠેકાણે એ બે વરસ સુધી રહ્યો; તેમાં એ નવરાશની વેળા યાંત્રિક ચિત્ર કાઢવામાં ગાળતો. આ પછીનાં બીજાં બે વરસ તે પારિસ નગરમાં તેના કાકાની શરાફી દુકાન ઉપર રહ્યો; ત્યાં તે રોજ સાંજે ગણિત શાસ્ત્ર પાછળ મેહેનત કરવા લાગ્યો. મલ્હાઉઝમાં ૨ કાંતવાનું એક નાનું કારખાનું તેનાં કેટલાંએક સગાંએ કાઢ્યું, તેવામાં જુવાન હીલ્માનને પારિસના મેશર્સ ટીસો અને રેની પેઢી ઉપર તે દુકાનનો વહીવટ સમજવાને રાખવામાં આવ્યો. એજ વેળાએ વેપાર-વણુજ અને કળા-કૌશલ્યની પાઠશાળામાં તે ભણવા જવા લાગ્યો; ત્યાં જે ભાષણો થતાં, તેમાં તે હમેશાં હાજર રહેતો; અને સંગ્રહસ્થાનમાં જે સંચાઓ હતા, તેનું બારીક જ્ઞાન તે મેળવવા લાગ્યો. રમકડાં બનાવવાનું બાજુ ઉપર મૂકીને તે હવે વ્યવહારોપયોગી કેળવણી લેવા પાછળ મંડ્યો. આ પ્રમાણે કેટલીએક મુદ્દત સુધી મહેનત કર્યા પછી તે ઍાલ્સેસમાં પાછો આવ્યો; અને વીયુથાનમાં એક નવું કારખાનું કાઢવું હતું, તેનું સંચાકામ તૈયાર કરવા ઉપર એ દેખરેખ રાખતો. ટુંકા વખતમાં એ કામ પૂરૂં કરીને તેણે કારખાનું ચાલતું કર્યું. પણ વેપારમાં મોટી કજા લાગવાથી કારખાનું ભાગી પડ્યું; અને તે બીજાના હાથમાં જવાથી હીલ્માન પોતાને ઘેર મલ્હાઉઝમાં પાછો આવ્યો.

આ સમયમાં તે પોતાની નવરાશનો ઘણો વખત નવા શોધ કરવા

---

૧ ઍાલ્સેસ, હાલ જર્મનીને તાબે છે, વસ્તિ, ૧૧,૬૦,૦૦૦. ઇ. સ. ૧૮૭૧માં એ પ્રાંત જ્યારે ફ્રાન્સના હાથમાંથી ગયો, ત્યારે ૪૫,૦૦૦ રહેવાશીઓ જર્મનીની હદ છોડીને ફ્રાન્સમાં આવી રહ્યા. કેવું દેશાભિમાન!

પાછળ ગાળતો. કાંતવાનું રૂ તૈયાર કરવાની બાબતમાં અને સૂતર વણવાના સંબંધમાં કંઈ યુક્તિ કરવી, એમ એના મનમાં વિશેષે કરીને આવ્યું હતું. તેના સૌથી પહેલા પ્રયત્નમાં તેણે ભરત ભરવાનો સંચો શોધી કાઢ્યો, તેમાં એકી વખત વીશ સોય ચાલુ થતી. ૭ મહિના સુધી માથાકૂટ કર્યા પછી, તે પોતાની એ શોધમાં સફળ થયો. ઈ. સ. ૧૮૩૪ના પ્રદર્શનમાં તેણે આ શોધ જાહેરમાં મૂક્યો. તે ઉપરથી તેને સોનાનો ચાંદ અને લીજન-ઑફ-ઑનરનું માન મળ્યું. તે પછી તેણે બીજા શોધ ઉપરાઉપરી કરવા માંડ્યા. તેણે સુધારા ઉપર આણેલી શાળ બનાવી. કાપડ માપવાનો અને તેની ઘડી વાળવાનો તેણે સંચો બનાવ્યો. અંગ્રેજ લોકમાં રૂ કાંતવામાં જે ફીરકી અને ફાળકાનાં ચોકઠાં વપરાતાં, તેમાં એણે સુધારો કર્યો. વાણો વણવાના સંચામાં પણ એણે એવોજ સુધારો દાખલ કર્યો; તેમજ રૂ અને રેશમ પીંજવાના, કાંતવાના અને વણવાના સંચા કામમાં તર્‍હે તર્‍હેવારના સુધારા કર્યા. મખમલ અથવા એવા બીજા કપડાના બે તાકા સાથે વણાતા જાય, એવી હિકમત તેણે શોધી કાઢી; તે ઘણી અકલવાળી હતી. એ બે તાકાની વચ્ચોવચ્ચ સૂતર કે ઉનનું જે કપડું તૈયાર કરવું હોય, તે સૂતર કે ઉન રાખવામાં આવતું. તેમાં વચ્ચે એક ચપ્પુ અને બીજો સંચો રહેતો. એ બે તાકા વણાઈ રહે, એટલે એ ચપ્પુ અને સંચાથી કપાઈને તે જૂદા થઇ જતા. પણ તેણે જે જે શોધ કર્યાછે, તેમાં અતિ સુંદર અને ચતુરાઈથી ભરપૂર રૂ, રેશમ અને ઉન સાફ કરવાનો સંચો હતો. તેનું અમે નીચે ટુંકામાં બ્યાન આપીએ છીએ.

રૂ કાંતવા લાયકનું કરવાને તે વખત જે સાધારણ તાંત ચાલતી, તેથી જોઈએ તેવું કામ થતું નહીં; તેમાં બારીક સૂતર ઉતારવા લાયક રૂ પીંજવું હોય, તો તે બરાબર પીંજાય નહીં, અને ઝીણું પીંજવા જાય તો ઘણું રૂ કચરામાં કાઢી નાખવું પડતું. રૂનું ઝીણું સૂતર કાંતવું હોય, તો તેવા રૂને પીંજીને સાફ કરવાના સંચાની કેવી રીતે યોજના કરવી, તે વાત કેટલાએક વરસથી હીલ્માનના મનમાં ખૂબ ઘોળાયા કરતી હતી. રૂ સાફ કરવામાં ઉપર મુજબની અડચણો નડતી. તે બધી મટી જાય, એવો સંચો કોઈ બનાવે, તો તેને અઢી હજાર રૂપિઆનું ઇનામ આપવાનું ઑલ્સેસના લોકોએ જાહેર કર્યું. એ ઇનામ મેળવવાને હીલ્માન તરતજ મંડી પડ્યો. તે માત્ર પૈસા મેળવવાના લોભથી ઉશ્કેરાયો ન હતો, કારણ તે પૈસેટકે સુખી હતો,

તેનાં લગ્ન થયાં હતાં, તેમાં તેની વહુ પોતાને પીયરથી ઘણું દ્રવ્ય લાવી હતી. 'ફલાણું કરવાથી મને કેટલો નફો મળશે? અને આ કામ કરવાથી મને શો લાભ થશે? એ પ્રમાણે જે માણસ પોતાના મન સાથે નિરંતર વિચાર કર્યા કરેછે, તેવા આદમીથી મોટાં કામ કદી થવાનાં નથી,' એ પ્રમાણે તે ઘણી વખત બોલતો. એનામાં જે અસહ્ય શોધક બુદ્ધિ હતી, તેની પ્રેરણાથીજ તે ખેંચાઇને આવાં કામ કરતો. એવા પુરૂષોના આગળ કંઇક એવી હિકમતનો કે કારીગરીનો કોયડો આવે, તો તે છોડવાને તેને અંદરથી સ્ફુરણી થઈ આવેછે. પણ આ વેળાએ તો તેના ધારવા કરતાં એ કોયડો કઠણ થઈ પડ્યો. એ વિષયનું ઊંડું મનન કરવામાંજ એનાં કેટલાંએક વરસ ગયાં; અને તે સંચો બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેને એટલો બધો ખરચ થઇ ગયો કે તેની વહુ જે દોલત તેને પીયરથી લેતી આવી હતી, તે તરત ઉડી ગઈ; અને સંચોબંચો તો પૂરો થયો નહીં, અને પંડે પણ પૂરી દુર્બળ દશામાં આવી પડ્યો.

દુઃખ દરિદ્રતામાં પીડાતાં પીડાતાં, મારો ધણી ખરાબ ખાસ્તે થઇ ગયો છે, એવું જાણીને બાપડી હીલ્માનની વહુ મરણ પામી. થોડી મુદ્દત પછી, તે ઈંગ્લંડમાં આવીને માંચેસ્ટર શહેરમાં તેણે નિવાસ કર્યો; અને પાછી પોતાના સંચા પાછળ માથાકૂટ કરવા માંડી. શાર્પ અને રૌબર્ટસૅની પેઢીવાળા પ્રખ્યાત માણસોએ એને એના સંચાને માટે એના કહેવા પ્રમાણે નમુનો બનાવી આપ્યો. પણ એ તૈયાર થયા પછી બરાબર ચાલ્યો નહીં; અને તેથી એ મન-ભંગ થઈ ગયો. તે હવે કુટુંબયાત્રાએ ફ્રાન્સમાં પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો; પણ એના મગજમાં જે ભૂત ભરાએલું, તે તો કયમે કર્યું નીકળ્યુંજ નહીં. સાંજે એક વખત તે સગડી પાસે બેઠો બેઠો તાપતો હતો; અને શોધક પુરૂષોને માથે કેવાં સંકટ આવી પડેછે, અને તેમનો કુટુંબકબીલો કેવા દુઃખદરિદ્રમાં ડૂબેછે, એ વિચારમાં તે ગરક થઈ ગયો હતો; એવામાં એની નજર પોતાની દીકરીઓ ઉપર પડી. તેઓ પોતાના લાંબા ચોટલા હોળતી હતી, અને લાંબી લટમાં આંગળાં ઘાલીને ગુંચ કાઢતી હતી, તે તેના જોવામાં અકસ્માત આવી ગયું. એ ઉપરથી એના મનમાં એકદમ એવો વિચાર ઉગી આવ્યો કે જેમ કાંસકીવતી બધા લાંબા વાળ હોળાઈ જાયછે, અને તે કાંસકી ઉલટી લેવાથી જેટલા ટુંકા વાળ હોય, તે બહાર નીકળી આવેછે; એવીજ રીતે મારા સંચામાં એવો દાંતી-

ઓ જો દાખલ કરાય, તો મારૂં બધું દુઃખ મટી જાય. આ એક યાદ રાખવા જેવી વાત છે કે ઉપર વર્ણવેલા દેખાવનું એક સુંદર ચિત્ર પાદશાહી પાઠશાળાના મિ. એલ્મોરે ચીતર્યું. તે ઈ. સ. ૧૮૬૨માં એ પાઠશાળાના સંબંધમાં પ્રદર્શન થયું, તેમાં બતાવવામાં આવ્યું હતું.

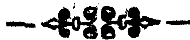
આ તર્ક ઉપર તે દોડ્યોજ રહ્યો; અને સંચાથી સાફ કરવાની ઉપરની ક્રિયા દેખાઇતી સાદી હતી; પણ ખરેખર કરવા જતાં બહુજ કઠણ થઈ પડે, એ તેણે દાખલ કરી; અને ઘણી મહેનત કર્યા પછી તે તેના સંચાને સંપૂર્ણ કરી શક્યો. ૨, રેશમ અને ઉન સાફ કરવાનું કામ એ સંચામાં કેવી અજબ જેવી સફાઇથી થાયછે, તે એ સંચો જે કોઈ ચાલતો જુએ, તેજ જાણી શકે. પોતાની દીકરીઓ તેમના ચોટલા હોળતી હતી, તે જોવાથી તેમના બાપને એવો સંચો બનાવવાનો પત્તો લાગ્યો; તે વાળ હોળતાં જેમ કાંસકી ફરેછે તેમજ આ સંચામાં પણ થાયછે, એ જોવાથી તરત જણાઈ આવેછે. જેવી કોમળતાથી આપણાં આંગળાં વાળમાં ફરેછે તેવીજ નરમાશથી એ સંચો તેનું કામ કરેછે. એ સંચાથી રૂનો બાચકો બંને છેડેથી સાફ થતો આવેછે; સૂતરના તાંતણા એક બીજા સાથે બરાબર સમાંતર થઈ રહેછે; લાંબા તાંતણાથી ટુંકા તાંતણા નોખા પડી જાયછે; અને લાંબા લાંબામાં ભળીને એક જથે થાયછે; અને ટુંકા ટુંકામાં ભળીને બીજે જથે થાયછે. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલુંજ કે, માણસ પોતાનાં આંગળાંથી જેટલી બારીકી અને કોમળતા વાપરીને કામ કરે, તેવીજ બારીકી અને કોમળતાથી એ સંચો કામ કરેછે, એટલુંજ નહીં, પણ તેનામાં જાણે મનુષ્ય-બુદ્ધિનું સૂક્ષ્મ તેજ હોઇને તેને અનુસાર ચાલતો હોય, એમ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય.

એ શોધથી વેપાર ધંધાના કામમાં મોટો લાભ એ થયો કે હલકી કિસમનું રૂ હોય, તો તેના પણ ઝીણા તાંતણા બની શકતા. એ યંત્ર ચાલુ થવાથી કારખાનાં ચલાવનાર વેપારીઓને ઉંચી કીમતનાં કપડાં બનાવવાને જોઇએ તેવું ઝીણું સૂતર મળવા લાગ્યું; અને એ સંચાના જોરથી ઘણા ઝીણા સૂતરના કાળકા જથાબંધ નીકળવા લાગ્યા. એ સંચાના સાધનવડે સૂતર એવું તો ઝીણું કંતાતું કે એક રતલ રૂ પીંજેલું હોય, તેમાંથી ત્રણશે ચોત્રીશ માઇલ જેટલો લાંબો તાર નીકળી શકતો; અને એવા તાર ઘણી ઝીણી સૂતરાઉ કીત વણવામાં વપરાતા; તેથી આગળના વખતમાં જે ઉન

તથા સૂતરની મેળવણીનો અર્ધો રૂપિઓ બેસતો, તેની કીમત ઘરાકના હાથમાં જતા પહેલાં આ ઝીણા કુમાસથી ત્રણ હજાર અને ચાર હજાર રૂપિઆ સુધી વધી ગઈ.

જે અંગ્રેજ વેપારીઓ રૂ કાંતવાનાં કારખાનાં ચલાવતા, તેઓએ હીલ્માનના શોધની કદર કરી અને તે સંચો કેટલો કામનો અને ખુબીદાર છે, તે તેઓએ તરત જાણ્યું. લાંકેશર પરગણાના ૭ પેઢીવાળાઓએ ભેગા થઈને ત્રણ લાખ રૂપિઆ ખરચીને એ સંચો આખા ઈંગ્લંડમાં ચલાવવાનો હક મૂળ શોધક પાસેથી વેચાતો લીધો. એજ સંચો ઉન કાંતવાના કામમાં વાપરવાને ઉન કાંતવાનાં કારખાનાં ચલાવનાર વેપારીઓએ બીજી એટલી રકમ એને આપીને હક મેળવ્યો; અને લીડસ[1]ના મેસર્સ માર્શલની કુંપની હીલ્માનને બે લાખ રૂપિઆ આપીને શણ કાંતવાના કામમાં એ સંચો તેઓ વાપરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે બાપડા હિલ્માનના ઘરમાં હવે સોનાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો; પણ એ ભોગવવા રહ્યો નહીં. તેના લાંબા પરિશ્રમથી વાવેલા બીજમાંથી ઉગેલા ઝાડનાં ફળ ખાવાનો વખત આવ્યો, એટલે તે મરણ પામ્યો; અને એના દીકરાએ એનાં અસંખ્ય દુઃખમાં ભાગ લીધો હતો, તે પણ થોડા દિવસમાં તેના મૂઆ પછી મરી ગયો.

આવી આવી જીંદગીઓ જાલમ આફતોના ભોગ થઈ પડે; એવા એવા દુઃખોત્કંઠિત આત્માઓની અગાધ પરિશ્રમની વેદી ઉપર આહુતિઓ અપાય; ત્યારેજ મનુષ્ય-સુધારાની મહા સિદ્ધિઓ અને જન-કલ્યાણના અદ્ભુત ચમત્કારો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ લીડસ, ઈંગ્લંડમાં યૉર્કશિઅર પરગણાનું શહેર, ઊનનાં કારખાનાં માટે પ્રસિદ્ધ છે. વસ્તી, ૩,૦૬,૦૦૦.

પ્રકરણ ૩ જું.

કુંભાર જાતિના કુળ-દીપક.

પાલિસિ, બટજર અને વેજવુડ.

ધૈર્ય એ મનની દૃઢતાનો અંશ છે. તે અતિ સુંદર અને મૂલ્યવાન છે. વળી, તે મહા દુર્લભ છે. સઘળા આનંદનું એ મૂળ છે. ધૈર્ય સઘળી શક્તિઓનું બીજ છે. સુખનું જીવન આશા છે; પણ એ આશા સાથે અધીરાઈ વળગેલી હોય, તો આશામાંથી સુખના અંકુર ફૂટતા નથી.—જૉન રસ્કિન.[1]

પચીશ વરસની મારી ઉમરે એક એવી અજબ ખૂબસુરતીનો ઓપદાર માટીનો પ્યાલો મારા જોવામાં આવ્યો કે મને જૂદી જૂદી જાતની માટી વિષે કાંઈ પણ જ્ઞાન ન હતું, તોપણ તેજ વખતથી, અંધારામાં અમૃતનો સ્વાદ ચાખ્યો હોય, તે પ્રમાણે હું માટી ઉપર મીનો ચઢાવવા માટે તૈયાર થઈ ગયો.—બર્નર્ડ પાલિસિ.

મનુષ્ય-જીવન ચરિત્રની વિસ્તીર્ણ રંગ-ભૂમિ ઉપરથી ધીરજ અને આગ્રહથી કામ પાછળ મંડ્યા રહેવાના જે ઘણા જાણવા જોગ દાખલાઓ મળી આવેછે, તેમાં કુંભાર જાતિ ખાલી રહેતી નથી. એટલુંજ નહીં, પરંતુ એમાંથી પણ એવાંજ દૃષ્ટાંતો દૈવયોગે હાથ આવેછે. તેમાંથી ત્રણ ઘણાં આશ્ચર્યજનક જાણીને અમે નીચે આપીએ છીએ. ફ્રાન્સવાસી બર્નર્ડ પાલિસિ, જર્મનીવાસી જોહાન ફ્રીડ્રિક બટજર, અને ઇંગ્લંડવાસી જોસાયા વેજ્વુડ.

માટીનાં સાધારણ ઠામઠીકરાં બનાવવાનો કસબ ઘણુંકરીને બધી પ્રાચીન પ્રજાના જાણવામાં હતો; પણ ઓપદાર વાસણ બનાવવાની કળા ઘણાના જાણવામાં ન હતી. જૂના એટ્રુસ્કન[2] લોકો એ કામમાં કાબેલ હતા. પુરાતન પદાર્થોના સંગ્રહસ્થાનમાં તેમનાં વાસણના નમુના જોવાથી એ વાત

---

૧ જૉન રસ્કિન, ઈ. સ. ૧૮૧૯—હયાત છે. ચિત્ર, શિલ્પ, આદિ કળા ઉપર સુંદર સુભાષિત ટીકાકાર.

૨ એટ્રુસ્કન, એટ્રુરિઆ, ટિહેનિઆ અથવા ટસ્કિઆ, પ્રાચીન ઈટલિના પ્રાંતના લોક.

સાબીત થાયછે. પણ એ કળાનો ક્રાળે કરીને નાશ પામ્યો; અને એ છેક આધુનિક સમયમાંજ પાછી સજીવન થઇ છે. છેક જૂના જમાનામાં એટ્રસ્કન વાસણો બહુ કીમતી ગણાતાં. ઑગસ્ટસ[1] પાદશાહના વારામાં એ વાસણનું મૂલ સોનાના બારેબાર થતું. આ હુનરનું જ્ઞાન મૂર[2]લોકોએ જાળવી રાખેલું જણાય છે; કેમકે. ઈ. સ. ૧૧૧૫ માં પીસા[3]ના વતનીઓએ જ્યારે મેજૉર્કા[4] ટાપુ હસ્તગત ર્ક્યો, ત્યારે ત્યાંના રહીશ મૂર લોકો એ ધંધો કરતા તેમને માલમ પડ્યા હતા. એ બેટ લૂટીને જે જે ચીજો વિજયી પુરૂષો પોતાના વતનમાં લઈ ગયા, તેમાં મૂર-કૃત માટીની થાળીઓ હતી તે પીસા નગરનાં પ્રાચીન દેવાલયની કેટલીએક દીવાલોમાં તેમનાં જય-ચિન્હ તરીકે ચણી દીધેલી આજ પણ જોવામાં આવેછે. એ વાતને બસેં વરસ વીત્યા પછી ઈટાલિઅન લોકો એવા મીનાદાર વાસણોના કૃત્રિમ નમુના કરવા લાગ્યા; અને મૂરના માટી—પાત્રના સ્થળ ઉપરથી તેઓ પોતાનાં બનાવેલાં વાસણને મજોલિકા-વાસણ કહેવા લાગ્યા.

ફ્લૉરેન્સ[5] નગરના લ્યુકા ડેલા રાબીઆ[6] નામના એક શિલ્પિએ ઈટલિ દેશમાં મીનો દેવાના હુનરને પુનર્જન્મ આપ્યો; તેણેજ તેનો પુનઃશોધ ર્ક્યો. વાસરી[7] લખેછે કે, તે અસહ્ય આગ્રહની મૂર્તિ હતો. આખો દિવસ તે ભલો અને તેનો રંદો; અને રાતનો ઘણો ભાગ તે ચિત્ર કામ કરવામાં કાઢતો. ચિત્ર-કળા પાછળ તે એટલા આગ્રહથી મંડયો કે ઘણી મોડી રાતે ટાઢથી તેના પગ ઠીંગરાઈ ન જાય માટે તે લાકડાના કટકાથી ભરેલી એક

---

૧ કાયસ ઑક્ટેવિઅસ, ઑગસ્ટસ, રોમનો બીજો પાદશાહ, ઈ. સ. પૂ. ૬૩—ઇ. સ. ૧૪.

૨ મૂર, ઉત્તર આફ્રિકાના મોરૉક્કો, આલ્જીઅર્સ, ટ્યુનિસ, ટ્રિપોલિના રહેવાસી.

૩ પીસા, ઇટલિનું આર્નો નદીના બંને કાંઠે વસેલું પ્રાચીન શહેર, વસ્તિ, ૫૧,૦૦૦.

૪ મેજૉર્કા, ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં બાલિઆરિક ટાપુમાંનો એક, ૬૪ માઇલ લાંબો છે અને ૪૮ માઇલ પહોળો છે. સ્પેઈનને તાબે છે. વસ્તિ, ૨,૦૦,૦૦૦

૫ ફ્લૉરેન્સ, ઇટલિમાં ટસ્કનીનું મુખ્ય શહેર, વસ્તિ, ૧,૭૦,૦૦૦.

૬ લ્યુકા ડેલા રાબિઆ; આશરે ઈ. સ. ૧૪૦૦-૧૪૮૧. ઇટલિનો શિલ્પ શાસ્ત્રિ.

૭ જૉર્જિઓ સાવરિ, ઈ. સ. ૧૫૧૨-૧૫૭૪. ઇટલિનો ચિત્રકાર, બાંધકામ કરનાર અને જીવન ચરિત્ર લખનાર.

ટોપલી મ્હોં આગળ રાખતો. તેમાં તે પોતાના પગ ઘાલીને દાબી રાખતો; તેથી તેના પગમાં હુંફ રહેતી અને તે તેનું ચીતરવાનું કામ નિરાંતે કર્યા જતો. વાસરી વિશેષ એમ કહેછે કે, એ પુરૂષની આ વાત જાણીને મને કંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી; કારણકે ભૂખ, તરસ, તાપ, તડકો, ટાઢ અને એવાં એવાં બીજાં દુઃખ વેઠયા વગર કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ કળામાં પ્રસિદ્ધિ પામી શકતો નથી. એવાં સંકટ સહન કરવાને નાની વયથીજ એવા માણસને ટેવ પડવી જરૂરની છે; પણ જેઓ પોતાના મન સાથે એમ ધારેછે કે સુખ ચેન ભોગવતા છતા અને દુનિઆંનો બધો લાવો લેતા છતાં આપણે માન ભરેલી પદવીઓ મેળવીશું, તેઓ મોટી ભૂલ કરેછે; તેઓ પોતે પોતાનેજ ખોટી કલ્પના અને ખોટી આશાથી છેતરેછે; કારણકે કાબેલિઅતની ખુશબોદાર કલગી અને આબરૂ ઇજ્જતના એલકાબ ઊંઘવાથી કદી મળી શકતા નથી, પણ અખંડ ઉજાગરાથી, નિરંતર ચોકશીથી અને સતત્ ઉદ્યોગથીજ પ્રાપ્ત થાયછે.

પણ લ્યુકા એટલો આગ્રહી અને ઉદ્યોગી છતાં શિલ્પ કામથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા જેટલા પૈસા પણ મેળવી શક્યો નહીં; તેથી તેના મનમાં એવો તુરંગ ઉઠયો કે, મોંઘા અને કઠણ આરસપહાણમાં કારીગરી કરવાના કરતાં અને વખત ગુમાવવાના કરતાં કોઈ સોંઘા અને સરળ પદાર્થમાં શિલ્પ કામ કરૂં, તો તે વધારે અનુકૂળ પડશે; તેથી તે હવે માટીમાં નમુના ઉઠાડવા લાગ્યો; અને તે ઝટ ભાગી ન જાય, પણ ટકાઉ નીવડે માટે તે ભઠ્ઠીમાં પકવીને લાખોટવાની અજમાએશ કરવા લાગ્યો. ઘણા પ્રયોગ કર્યા પછી છેવટ તેણે એક એવી હિકમત શોધી કાઢી અને માટી ઉપર તેણે એક એવો પદાર્થ ચોપડ્યો કે વાસણોને ભઠ્ઠીના આકરા તાપમાં મૂક્યા પછી તે ઉપર એક સુંદર ટકાઉ મીનાકારી ચળકાટ ઝગી ઉઠવા લાગ્યો. એટલું થયા પછી વળી તેણે બીજી એક એવી યુક્તિ ખોળી કાઢી કે એ ઓપ જેવા રંગનો કરવો હોય, તેવા રંગની ઝલેનો થતો. આમ થવાથી વાસણો બહુ ખબસુરત દેખાવા લાગ્યાં.

લ્યુકાના કસબની કીર્તિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી; અને તેના હાથના હુનરના નમુના ચોગરદમ પહોંચી વળ્યા. એનાં ઘણાં વાસણો ફ્રાન્સ અને સ્પેઇનમાં પહોંચ્યાં. ત્યાં તેની ભારે કીમત ઉપજવા માંડી. તે વખત ફ્રાન્સમાં ખડબચડા ભૂખરા રંગના ગોળા અને નાની દેગોત્રમા

બનાવવામાં આવતાં; અને પાલિસિ નામનો પુરૂષ પેદા થયો, ત્યાંસુધી સહેજસાજ સુધારા સાથે, ફ્રાન્સમાં એવાંનેએવાંજ કામ થયા કરતાં. એ મહાવીરે રાક્ષસી વિઘ્નો સામા એવા શૌર્યથી કષ્ટ ભરેલો શ્રમ કર્યો છે, અને એવું યુદ્ધ મચાવી મૂક્યું છે કે તેના સુખદુઃખ-મિશ્રિત વિચિત્ર જીવનચરિત્ર ઉપર અદ્‌ભુત વિલક્ષણ પ્રકાશ પડતો હોય, એમ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહીં.

ફ્રાન્સની દક્ષિણે આગેન પરગણામાં[1] આશરે ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં બર્નાર્ડ પાલિસિ જન્મ્યો હતો, એમ કલ્પના બંધાયછે. એનો બાપ કાચનો ધંધો કરતો. તે તેણે દીકરાને શીખવવા માંડ્યો. એનાં માબાપ બાપડાં નિર્ધન હતાં; તે એવાં ગરીબ હતાં કે છોકરાંને ભણવાને નિશાળે પણ મૂકી શક્યાં નહીં. પાલિસિ તેની પાછલી ઉમરે કહેતો કે, ગગન અને ધરતી વગર બીજાં કોઈ પુસ્તક મારી પાસે નહતાં. એ પુસ્તકો જેને જોઇએ, તેના આગળ સદા ઉઘાડાંજ છે. એમ છતાં તે કાચ રંગવાનું કામ શીખ્યો; તે પછી તે ચીતરવાનું કામ શીખ્યો, અને છેવટ જતાં વાંચતાં લખતાં શીખ્યો.

કાચનો ધંધો પડી ભાગવાથી આશરે અઢાર વરસની ઉમરે પાલિસિ ખાંધે ખાવાનું પોટકું મૂકીને બાપના ઘરમાંથી નીકળ્યો; અને જગતમાં કોઈ એના લાયકની જગા જડે, તો તે જોઈ કાઢવા મંડ્યો. તે પ્રથમ ગાસ્કની[2] તર્ફ ચાલ્યો. રસ્તામા જ્યાં ધંધો જડે, ત્યાં તે કરતો જતો; વળી વખત આવે તો જમીનની માપણીનું કામ પણ કરતો. પછી તે ઉત્તર ભણી જવા લાગ્યો. તેમાં ફ્રાન્સનાં ઘણાંક ગામોમાં તે કામ પ્રમાણે રોકાતો; અને એવીજ રીતે તે ફ્લાંડર્સ[3] અને લોઅર જર્મની[4]માં પણ અનેક ઠેકાણે રોકાતો રોકાતો ફર્યો.

એ પ્રમાણે પાલિસિએ દશેક વરસ ભમવામાં કાઢયાં. પછી તે પરણ્યો,

---

૧ જેટલા વિભાગમાં ધર્માધ્યક્ષની સત્તા ચાલતી હોય, તેટલા એક વિભાગને 'ડાએોસીસ' કહેછે. ગૂજરાતી ભાષામાં એને મળતી સંજ્ઞા ન હોવાથી, 'પરગણું' નામ આપવું પડ્યું છે.

૨ ગાસ્કની, ફ્રાન્સના નૈરૃત્યખૂણામાં ફ્રાન્સનો જૂનો પ્રાંત.

૩ ફ્લાંડર્સ, હાલંડ દેશનો એક પ્રાંત;હાલ તે બેલ્જીઅમના તાબામાં છે.

૪ લોઅર જર્મની, હવે એ નાના વિભાગો સંધાઇને ઈ. સ. ૧૮૭૧માં મોટી જર્મન સહેનશાહત ખડી થઇ છે.

એટલે ભટકવાનું તેણે મૂક્યું. હવે લોઅર શારેંટના[1] સૈંટ્સ નામના નાના કસ્બામાં રહીને કાચ ચીતરવાનો અને જમીન ભરવાનો તે ધંધો કરવા લાગ્યો. અહીં એને છોકરાં થયાં; તેથી તે ફિકરચિંતામાં પડ્યો, એટલુંજ નહીં, પણ તેને માથે ખરચનો બોજો પણ વધવા માંડ્યો. એ ગમે એટલી મજુરી કરે, તોપણ તેના ખરચ કરતાં કમાણી બહુજ કમી હતી; તેથી તેને હવે જાગૃત થવાની જરૂર પડી. કાચ ચીતરવામાં તેને અનિશ્ચિત પેદાશ થતી. એવા ઢંગ વગરના ધંધા કરતાં કંઈ બીજાં મોટાં કામો મારાથી કેમ ન થાય, એવી લાગણી તેના મનમાં કદાચિત્ ઉગી આવી હશે; અને તે સબબથીજ મટોડાનાં વાસણ ચીતરવાનો અને તે ઉપર મીનો દેવાનો હુનર અજમાવવા તરફ એનું મન દોડ્યું. પણ એ બાબતમાં તે કેવળ અજાણ્યો હતો; કેમકે તેણે આ ધંધો હમણાં હાથમાં લીધો, તે પહેલાં તેણે માટી પકવતાં પણ કોઈ દિવસ જોઈ નહતી; તેથી કોઇની પણ સહાયતા વિના આ કામ તેને નવેસરથીજ શીખવાનું હતું. પણ તે આશા ઉમંગથી ભરેલો હતો. તે નવું કામ શીખવાને આતુર હતો. તેનામાં અપરિસીમ આગ્રહ હતો; અને તેનામાં અક્ષય ધીરજનો ગુણ ઓપતો હતો.

ઇટાલિઅન બનાવટનો એક સુંદર પ્યાલો તેણે દીઠો. લ્યુકા ડેલા રાબિઆના હાથના હુનરનોજ ઘણું કરીને એ હશે. પાલિસિને એ નવો હુનર હાથ કરવાને એ પ્યાલો જોઇને મન થયું. દેખાઇતાજ આવા નજીવા બનાવથી સામાન્ય પ્રતિના માણસને કંઈ પણ વિચાર આવે નહીં. પાલિસિએજ જો એ વાસણ કોઈ બીજે સાધારણ પ્રસંગે જોયું હોત તો એનાજ મન ઉપર કશી અસર થાત નહીં. પણ જે વખત તે પોતાનો અસલ ધંધો છોડીને બીજો ધંધો માંડવાના વિચારમાં હતો, તે અરસામાં આ એક પ્યાલો જોઇને તેના જેવો બીજો નમુનો બનાવવાને એને અત્યંત ઉત્કંઠા થઈ આવી. આ પ્યાલા ઉપર દૃષ્ટી પડવાથી તે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો; અને એ ઉપર મીનાનો ઓપ શી રીતે આ પ્રમાણે ઝળકી રહ્યો છે, તેનો ભેદ શોધી કાઢવાને તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. તે ઠરાવ તેના મનમાં ભૂતની પેઠે ભરાયો. જો આ વેળા તે વાંઢો હોત, તો એ હુનર હાથ કરવાને તે ઇટલિ સુધી પ્રવાસ કરત; પણ તેની સ્ત્રી અને છોકરાં પ્રત્યે તેની જે

---

[1] શારેંટ ઑફ્રીયર અથવા લોઅર શારેંટ, ફ્રાન્સનો એક પ્રાંત, ક્ષેત્રફળ, ૨,૭૪૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૪,૬૫,૬૦૦.

ફરજી હતી, તેને લીધે તેનાથી નીકળાયું નહીં; તેથી તે તેમની પાસે રહીને માટીનાં વાસણ બનાવવાની અને તે ઉપર ચળકતો ઓપ દેવાની ક્રિયા શોધી કાઢવાની આશાથી અંધારામાં ફાંફાં મારવા મંડ્યો.

પ્રથમ તો મીનો કરવામાં કયી કયી વસ્તુઓ આવતી હશે, તેની તે માત્ર અટકળ કરવા લાગ્યો. ખરેખાત તેમાં કયી કયી જણસો હશે, તે નક્કી કરવાને તે સઘળી જાતના પ્રયોગ કરવા પાછળ મંડ્યો. એની બનાવટમાં ફલાણા ફલાણા પદાર્થો આવ્યા હશે, એમ ધારીને તે બધાનો તેણે વાટીને ભૂકો કર્યો. હવે તેણે મટોડાનાં સાધારણ વાસણ વેચાતાં લીધાં; તેના કટકે કટકા કરી નાખ્યા; અને તેમના ઉપર પોતે તૈયાર કરેલો રસ ચોપડીને, એ કામ સારૂ ભઠ્ઠી બનાવી હતી, તેના તાપમાં પકવવાને તે મૂક્યાં. આ અજમાએશથી કંઈ વળ્યું નહીં; તેમાં ફળ માત્ર એટલુંજ કે વાસણ મફતમાં ભાગ્યાં, બળતણ નકામું બાળ્યું, વસાણાંના પૈસા છૂટી પડ્યા, અને એનો વખત ગયો તથા એને મહેનત પડી તે જૂદાં. બાપડાં છોકરાંને પહેરવાને લૂગડાં જોઇએ અને ખાવાને અન્ન જોઇએ; તેમને હેરાન કરીને વગર કારણે પૈસા ઉડાવી દેવાની અજમાએશનો ધંધો માંડવો બૈરાંઓને ગમતો નથી; તેથી પાલિસિની પત્ની બધી વાતે આજ્ઞાકારી હતી પણ ગોળા લઈ લઈને ભાગવા અને ખાલી પૈસા ફેંકી દેવાની વાત તેને ગળે ઉતરી નહીં. પણ અબળાજાતિ એટલે કબુલ ન કરે તો બિચારી ક્યાં જાય? કેમકે પાલિસિ તો નક્કી નિશ્ચય કરીને બેઠો હતો કે ઓપ ચઢાવવાની આંટી ખોળી કાઢવીજ છે; અને તે વિના મારે જંપીને બેસવું નથી.

મહિનાના મહિના સુધી અને વરસનાં વરસ સુધી પાલિસિ પોતાના પ્રયોગ પાછળ મંડ્યોજ રહ્યો. તેણે પહેલી વારની ભઠ્ઠી પોતાના ઘરમાં કરી હતી, તે નકામી પડવાથી તેણે બીજી બારણા બહાર ઉઠાવી. આગળ કરતાં આ બીજી ભઠ્ઠીમાં તેણે બહુ લાકડાં બાળ્યાં, બહુ વાસણ અને વસાણાં બગાડ્યાં, બહુ વખત ગાળ્યો; અને છેવટ એ થયું કે દરિદ્રતા તેના ઘરમાં આવીને હાજરાહજૂર ખડી રહી. આ વખત પાલિસિ બિચારો બોલ્યો કે, શોક સંતાપ અને સંકટમાં ઘણાં વરસ મેં નકામાં ગાળ્યાં; કેમકે મારી ઉમેદ લેશ માત્ર બર આવી નહીં. તે આ અખતરા કરતો, તેમાં તેને જે નવરાશ મળતી, તેમાં તે પ્રસંગોપાત તેનો અસલ ધંધો કરતો; કાચ ઉપર ચિત્ર કામ કરતો, તસવીરો કાઢતો, અને ભોંય ભરતો; પણ તેમાંથી

એનો ખરચ નીકળતો નહીં; પેદાશ બહુજ થોડી હતી. બળતણનો ખર્ચ એને હવે એટલો ભારે પડવા લાગ્યો કે, તે પોતાના પ્રયોગ પોતાની ભઠ્ઠીથી અજમાવી શક્યો નહીં. માટીનાં વાસણના કટકા તેણે વળી વેચાતા લીધા. એ મોટા કટકા હતા, તે ભાગીને તેના ત્રણશેં ચારશેં ઝીણા કટકા કર્યા. તે ઉપર તેણે ખરળ કરેલો રસ ચોપડ્યો; અને પોતાના સેંટસ ગામથી બે અઢી ગાઉ ઉપર નળીઆનો નીમાડો હતો, તેવી સાધારણ ભઠ્ઠીમાં અજમાએશ કરી જોવાને તે પોતાનાં ઠામઠીકરાં ત્યાં લઈ ગયો. નીમાડો ઓલવાયા પછી તે પોતાનાં ઠીકરાં જોવાને ગયો; અને જઈને જુએછે, તો એ પ્રયોગ પણ મિથ્યા ગયો; એથી એ કેવળ નિરાશ થઈ ગયો. એ નાઉમેદ થયો, પણ તે હારીને બેઠો નહીં; પણ ત્યાંને ત્યાંજ તેણે પુનરારંભ કરવાનું નક્કી કર્યું.

જમીન ભરવાનું કામ નીકળવાથી તેને થોડી એક મુદ્દત સુધી બહાર જવું પડ્યું; અને તેથી તેના પ્રયોગનું કામ તેને મુલતવી રાખવું પડ્યું. સરકાર તર્ફથી એક જાહેરનામું નીકળ્યું હતું, તેને અનુસાર સેંટસ ગામની આડખેપડએ જે ખારો આવ્યો હતો તે માપવાની જરૂર હતી, કેમકે ખેડાણ જમીન ઉપર કર મૂકવો હતો; તેથી જેટલો ખારપાટ હોય અથવા જે જમીનમાં ખારૂં પાણી ભરાઈ રહ્યું હતું, તેટલી જમીન ભરીને નક્કી કરવી જોઇએ કે છેવટે તે સીમની કુલ જમીનમાંથી બાદ કરતાં બાકીની ખેડાણ જમીન કેટલી છે, તે જણાઈ આવે. આ પ્રમાણે માપ કરીને નકશો બનાવવાનું કામ પાલિસિને સોંપવામાં આવ્યું. એ કામ પાછળ એને કેટલીક મુદ્દત રોકાવું પડ્યું; અને તેનો એને બદલો પણ સારોજ મળ્યો હશે; પણ એ ભરતરી વગેરેનું કામ પુરૂં થયું કે તરતજ બેવડા ઉત્સાહથી મીનાના માર્ગમાં પોતાની જૂની શોધ પાછળ તે લાગુ થયો. માટીનાં છત્રીશ નવાં ઠામના તેણે કટકા કરી નાખ્યા; જૂદાં જૂદાં વસાણાં વાટીને તેણે રસ કર્યો હતો, તે તે ઉપર ચોપડ્યો; અને ગામમાં કાચની ભઠ્ઠી ચાલતી હતી તેમાં પકવવાને તે લઈ ગયો. આ પ્રયોગમાંથી કંઈ કંઈ આશાનાં કિરણ ફૂટ્યાં. કાચની ભઠ્ઠીના આકરા તાપથી તેનો ચોપડેલો રસ થોડો થોડો ઓગળ્યો હતો; પણ પાલિસિને તો સુંદર સફેદ ઓપનો રંગ જોઇતો હતો; તેનો પત્તો તેને કાંઈ લાગ્યો નહીં.

કંઈપણ સંતોષ થાય એવું ફળ ન મળતા છતાં, પાલિસિ હજુ બીજાં બે વરસ સુધી એ ધંધા પાછળ પ્રયોગ કરતોજ રહ્યો. ખારા પાણીનાં ખા-

બીબાઓમાં માપીને તેણે જે બે પૈસા પેદા કર્યાં હતા, તે હવે ઉડી ગયા; અને એ પાછો કેવળ ગરીબ હાલતમાં આવી પડ્યો; પણ તેણે એક છેલ્લો મહાન પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વેળા તેણે ઘણાં ઠામનાં ઠીકરાં કર્યાં. ત્રણસેંથીએ વધારે કટકા કરીને તે ઉપર પોતાનો મિશ્રણ ભૂકો ચોપડીને કાચની ભઠ્ઠીને હવાલે કર્યાં; અને તેની તપાસને માટે એ પંડેજ ગયો. ચાર કલાક લગી તે ભઠ્ઠી પાસે બેશી રહ્યો. ભઠ્ઠીને ટાઢી પાડીને તેણે જોયું તો ત્રણશેં કટકામાંથી એકજ કટકા ઉપર ચોપડેલો રસ ઓગળ્યો હતો, તેને ઠંડો પાડવાને બહાર મૂક્યો. તે સૂકાતો ગયો, તેમ તેમ તે સફેદ રંગ પકડતો ગયો; છેવટ ધોળો ઝળકતો રંગ ઉઠી આવ્યો! એ કટકા ઉપર સફેદ મીનો ઉપડી આવ્યો તે 'અજબ ખૂબસુરત' મીનો પાલિસિએ પેલા પ્યાલા ઉપર દીઠો હતો, તેવોજ હતો; અને આટ્આટલી સબુરી અને મહેનત પછી જે થયું, તે પાલિસિને ખૂબસુરતજ દેખાય, એમાં નવાઈ નથી. તે કટકો લઈને તે પોતાની વહુ પાસે દોડી ગયો. તે વખત જાણે હું જુવાન બની ગયો હોઉં, એમ મને લાગ્યું, એ પ્રમાણે પાલિસિ લખેછે. પણ હજુ ધારેલું ફળ તો ઘણું દૂર હતું. તે મેળવવું મુશ્કેલ હતું. તેણે આ પ્રયોગને છેલ્લો પ્રયત્ન ધાર્યો હતો. તેનું ફળ માત્ર એટલુંજ થયું કે જરાતરા ફતેહ મળવાથી તેને આશા આવી; અને આશા આવવાથી ઉપરના છેલ્લા પ્રયત્ન પછી પણ તેને ઘણા ઘણા પ્રયોગ કરવાનું મન થયું; અને 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેની પેઠે, એક વાર નિષ્ફળ થયા, તો બીજો પ્રયોગ; તેમાં પાછા પડ્યા, તો વળી ત્રીજો; અને ત્રીજામાં હાર્યા, તો ચોથો; એમ તે હારતો છતાં પ્રયોગ કરતો આગળ ચાલ્યો.

તે હવે ધારવા લાગ્યો કે હું શોધ-સાગરને કિનારે આવ્યો છું. તે પરિપૂર્ણ કરવાને તેણે પોતાના રહેણાક ઘરની પાસેજ એક કાચની ભઠ્ઠી બાંધવાનો મન સાથે ઠરાવ કર્યો. એમ થવાથી તે પોતાના પ્રયોગ ગુપ્ત રીતે ચલાવવાને શક્તિમાન થયો. ઈંટની ભઠ્ઠીમાંથી ઈંટો પોતાને માથે મૂકીને તે ઘેર લાવતો; અને પોતાને હાથેજ તેણે ભઠ્ઠી બાંધવા માંડી. મજુરનું કામ, કડિઆનું કામ, બધું પોતેજ કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં સાત આઠ મહિના થયા. હવે ભઠ્ઠી બંધાઈને કામને માટે લાયક થઈ. એટલી મુદ્દતમાં પાલિસિએ કેટલાંએક માટીનાં ઠામ મીનો લગાડવાને માટે ઘસાઘસાને સાફસુફ કરીને તૈયાર કરી મૂક્યાં હતાં. એ કાચાં ઠામને પ્રથમ ભઠ્ઠીમાં પકવી-

ને બહાર કાઢ્યાં; પછી તેમના ઉપર પોતાનું રસાયન-મિશ્રણ ચોપડ્યું; અને છેવટનો બળિષ્ટ, મહા પ્રયોગ કરવાને તેણે તે બધાને ભઠ્ઠીમાં મૂક્યાં. પાલિસિ હવે તો બધી વાતે સાવ ખાલી થઈ ગયો હતો; તોપણ આ મહા સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને માટે છેવટના પ્રયોગને સારૂ કેટલીએક મુદ્દતથી તે લાકડાં ભેગાં કર્યાં કરતો હતો. તેણે તેનો પુષ્કળ જમાવ કર્યો હતો. ભઠ્ઠી તેણે સળગાવી અને કામ શરૂ થઈ ગયું. તે આખો દિવસ ભઠ્ઠી પાસે બેશી રહીને, તેમાં લાકડાં નાખ્યા કરતો. વળી, તે બધી રાત જાગતો. ભઠ્ઠી પાસે અડ્યો રહ્યો અને તેમાં લાકડાં ઉમેરતોજ ગયો. પણ તેનું રસાયન મિશ્રણ પીગળ્યું નહીં. આ અથાગ કષ્ટ અને ચિંતામાં સૂર્યનો ઉદય થયો. તેની વહુ તેને નાસતો કરવાને કટકો રોટલો લાવી અને તેના આગળ મૂક્યો; કેમકે ખાવા જેટલો પરવાર મેળવીને એ તો ઘરમાં સરખો જતો નહીં. એણે તો ભઠ્ઠીમાં લાકડાં ઉપર લાકડાં ઝીકવાજ માંડ્યાં. બીજે દિવસ પૂરો થયો; પણ એ મેળવણી હજુ પીગળી નહીં. સૂરજ આથમ્યો, અને બીજી રાત પણ પૂરી થઈ. પાલિસિનું મોઢું ઉતરી ગયું હતું. તે ગાભરો બની ગયો હતો. તેના માથા ઉપર હજામત ઉગી હતી. એ પ્રમાણે હાર ખાધેલો પણ હારી નહીં બેઠેલો પાલિસિ મિશ્રણ ઓગળવાની આતુરતાથી વાટ જોતો ભઠ્ઠી પાસે હજુ બેઠોજ રહ્યો. ત્રીજે દિવસ અને ત્રીજી રાત વીતી. ચાર, પાંચ અને છ; એ પ્રમાણે છ છ દહાડા અને છ છ રાત લગી આ અજીત અને અજેય પાલિસિ ઉજાગરા અને સંકટ સહન કરતો ગયો; અને આશા નિર્મૂળ છતાં આશા સામા તેણે રણજંગ મચાવી મૂક્યો; તથાપિ તેનો ચોપડેલો રસ હઠ કરીને હજુ ઓગળ્યોજ નહીં.

આટલું થતાં તેના મનમાં એમ આવ્યું કે મીનાને માટે મિશ્રણ કરવાના પદાર્થમાં કંઈ ખામી હશે; એ મેળવણીને ઓગળે એવી પ્રવાહિ કરવામાં કંઈ દોષ આવ્યો હશે; તેથી ફરીથી બીજો પ્રયોગ કરવાને બીજી જણસો લાવીને નવેસરથી તે વાટવા બેઠો. એમ કરતાં વળી બીજા પંદર વીશ દિવસ વીત્યા; પણ હવે વળી નવા ગોળા ક્યાંથી કાઢવા? તેણે આ મોટા પ્રયોગને માટે પોતાને હાથેજ ઠામ ઘડીને તૈયાર કર્યાં હતાં; તે આટલા દિવસના આકરા અને લાંબા તાપથી તદન બગડી ગયાં હતાં. તે કોઈ પણ પ્રકારે બીજી અજમાએશના કામમાં આવે એવાં ન હતાં. એક દમડી સરખી તેની પાસે મળે નહીં; પણ કોઈ ધીરે, તો નાણું કરજે

કાઢવાનો તેણે વિચાર કર્યો. તેની વહુ અને તેના આડોશીપાડોશી જાણતા હતા કે નમાલા પ્રયોગ કરવામાં તે મૂર્ખાઈ કરીને પોતાના પૈસા નાખી દેછે; એમ છતાં તેની શાખ હજુ સારી હતી; તેથી તેને પૈસા મળ્યા. બીજાં લાકડાં અને ઠામ ખરીદ કરવા જેટલી રકમ તેના એક મિત્રે એને ધીરી. હવે તે ફરી પ્રયત્ન કરવાને તઇયાર થયો. નવા મિશ્રણને નવાં ઠામના કટકા ઉપર ચોપડીને તેને ભઠ્ઠીમાં મૂકીને તેણે દેવતા સળગાવ્યો.

તેણે જેટલા પ્રયોગ કર્યા હતા, તેમાં આ પ્રયોગ આખર નિશાનનો ઝબરદસ્ત હતો. દેવતા તો ભડભડ બળવા લાગ્યો; તાપ ઘણો આકરો થયો; પણ હજુ મીનો પીગળ્યો નહીં. બળતણ ખૂટ્યું! હવે તાપ આકરો શી રીતે રાખવો? તેની વાડીને લાકડાંના કઠેરાની વાડ કરી લીધી હતી. એ બાળ્યા હોય તો બળે ખરા. આ મહા પ્રયોગ નિષ્ફળ જાય, તેના કરતાં એ બધાં લાકડાંને હોમી ઘાલવાં, એ ઠીક. કઠેરાને ઉપાડી ઉપાડીને ભઠ્ઠીમાં નાખવા માંડ્યો. તેને પણ ફોકટ બાળી દીધો. મીનો ઓગળવાનું હજુ કંઈ ઠેકાણું નહતું. તેણે ધાર્યું કે દશેક મિનિટ જો આવો આકરો તાપ રહે તો વખતે ઓગળે. ગમે તે થાઓ, પણ બીજું બળતણ જોઇએ. ઘરના સરસામાન અને ભંડારીઆં તથા અવળાઈ ઉપર પાલિસિની નજર પડી. ઘરમાં ખેંચતાણનો અવાજ થયો. પાલિસિનું મગજ ખસી ગયું છે, તે ગાંડો થઈ ગયો છે, એમ જાણીને તેની વહુ તથા છોકરાં બૂમરાણ કરી રહ્યાં; તે ન ગણકારતાં ઘરમાં જે મેજો હતી, તેને પાલિસિએ ભાગીને ભઠ્ઠીમાં નાખી! પણ હજુ મીનો ચોપડ્યો હતો, તેમને તેમજ રહ્યો. હવે અવળાઈ અને ભંડારીઆં રહ્યાં. ભીંતમાં જડેલાં લાકડાં કોઈ બહાર ખેંચી કાઢતું હોય, એવો અવાજ થઈ રહ્યો; અને અવળાઇઓને તોડી પાડીને ટેબલ પાછળ તેને પણ દેવતામાં ફૂંકી મૂકી. હવે એનાં બાઈડી છોકરાં ઘરમાંથી નાઠાં; અને આખા ગામમાં દિવાનાની પેઠે દોડતાં જાય અને બૂમો પાડી કહેતાં જાય કે, પાલિસિ બાપડો ગાંડો બની ગયો છે, અને ઘરના બધા સામાનને ભઠ્ઠીમાં હોમીને બાળી દેછે.

પાલિસિના પોતાના શબ્દોમાં બોલીએ તો તે નીચે પ્રમાણે વાત હતી[1]:– બળતણનાં લાકડાં થઇ રહ્યાં, એટલે મારી વાડીની આસપાસ વાડ કરવાને મેં લાકડાં ખોડ્યાં હતાં, તે મારે ઉપાડી લાવવાં પડ્યાં. એ લાકડાં

---

૧ પાલિસિના ફ્રેંચ ઉપરથી ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે.

બળી રહ્યાં ત્યારે મારા ઘરમાં ટેબલો અને અવળાઇઓને ભઠ્ઠીમાં નાખવાની મને જરૂર પડી. બીજી વારનો મહા પ્રયોગ કરવામાં મારે ઉપર મુજબ કરવું પડ્યું. આ ટાણે મારા મનને જે વેદના થતી, તે કહી જાય તેમ નથી. ઘણી મહેનતથી અને ભઠ્ઠીના તાપથી હું છેક થાકીને લોટપોટ થઈ ગયો હતો. એક મહિનાથીએ ઝાઝું થયું મારા ડીલ ઉપરનું બદન સૂકાવા પામ્યું નહતું; પણ મારા સૂકાવામાં કંઈ બાકી નહતી. મારા દુઃખમાં દિલાસો મળવો તો રહ્યો, પણ સો મારી ઠેકડી કરતું; અને મારાં બાઇડી છોકરાંઓએ મને આ સમે ધીરજ આપવી જોઇએ,—મને મદદ કરવી જોઇએ; તે વાત તો એક કોરે રહી; પણ તેમણે તો ઉલટી ગામમાં દોડાદોડ કરી મૂકીને મારી ભવાઇની ભૂંગળ ફૂંકી. આમ થવાથી લોકોમાંથી મારી શાખ જતી રહી અને તેમના મનમાં હું હલકો પડી ગયો. વળી, બીજા એમ વાતો ચલાવવા લાગ્યા કે હું ખોટા શિક્કા બનાવવાના ભૂંડા ધંધામાં પડ્યો છું; આવા બોલ સાંભળીને મને પગથી તે માથા સુધી જ્વાળા લાગતી; અને જાણે કોઇ પાપી માણસ હોઉંની, તે પ્રમાણે નીચે મોંઢે હું ગામમાં જતો આવતો. કોઈ પણ માણસે મને આશ્રય આપ્યો નહીં; પણ સર્વે ભેગા થઇને મારી હાંસી કરવા લાગ્યા અને બોલવા લાગ્યા કે, આ પાલિસિના પ્રારબ્ધમાં ભજે મરી જવાનું લખ્યું છે. એ એવો ધંધો લઇબેઠો છે કે એ ભૂંડે હાલે મરશે. જ્યારે હું ગામમાં કોઈ મ્હોલ્લામાંથી જતો આવતો હોઉં, તે વેળા ઉપરના જેવી બધી ખબરો મારે કાને પડતી.

ઈ. સ. ૧૮૪૪માં પારિસ નગરમાં પાલિસિના સંપૂર્ણ ગ્રંથો નામનું પુસ્તક છપાઇને બહાર પડયું છે, તેમાં 'કુંભાર કામની કળા'ના વિષયમાંથી ઉપરનો ઉતારો લીધો છે.

એક મહિનો થયો, તેણે તેના શરીર ઉપરથી બંડી સરખી કાઢી નહતી. તે કેવળ ઘસાઈ ગયો હતો. મહેનત, ચિંતા, ઉજાગરા, અને રોટલાની તાણને લીધે તે છેક બેહાલ બની ગયો હતો. તેને માથે કરજ થયું હતું; અને તે ગગડીને છેક હેઠે બેસવાની તૈયારીમાં હતો. પણ છેલ્લી નિદાન તેને મીનાનો ભેદ માલમ પડ્યો; કારણ કે છેલ્લા સખ્ત તાપની આકરી આંચથી ઓપ ઓગળ્યો. ભઠ્ઠી ટાઢી પડ્યા પછી, તેમાંથી ઘરમાં વાપરવાના ગોળાના કટકાં બહાર કાઢીને જોયા, તો તે ઉપર ધોળો મીનો ચળકી રહ્યો હતો. આ કામ પાર પડતા સુધી તેને માથે તિરસ્કાર અને ધિઃ

કારનો વરસાદ વરસ્યો, અને લોકોએ ન થાય એટલાં વાનાં કર્યાં; પણ સુખના દિવસ આવવા માંડ્યા, તેમ તેમ તે પોતાની શોધનું પારખું લેવા લાગ્યો; અને તેવો તક મળતા સુધી, તેણે ધીરજથી વાટ જોયા કરી.

પાલિસિએ એક કુંભારને પોતાને ત્યાં કામે રાખ્યો. તેને પોતાના મન ગમતા નમુના આપીને તે પ્રમાણે તે તેના પાસે ઠામ ઘડાવવા લાગ્યો અને પંડે માટીનાં કેટલાંએક ચિત્ર-કામવાળાં ચોરસાં બનાવવા મંડ્યો. તે ઉપર પછી ધોળો ચળકતો ઓપ દઈને મકાનોના દરવાજાને માથે જડવાના કામમાં તે આવતાં. પણ એ વાસણો તૈયાર થઈને વેચાય, ત્યાંસુધી પેટની પૂજા શી રીતે કરવી? આખા કુટુંબનો નિર્વાહ શી રીતે કરવો? દૈવયોગે એ વેળા સેંટસ ગામમાં એક માણસ રહેતો હતો. તે પાલિસિના આવા શેખસલ્લીના વિચારને અગર વખોડતો, તોપણ તેની સાચવટ ઉપર તેને પૂરો ભરોસો હતો. આ માણસ એક વીશીનો મૂખી હતો. પાલિસિ પોતાનું કારખાનું ચલાવે, તેવામાં છ મહિના સુધી તેને ખાવાને ધાન અને રહેવાને ઘર આપવાને તેણે હા કહી. પેલા કુંભારને પાલિસિએ રોજે રાખ્યો હતો; તેને તેના ચઢેલા રોજ આપવાને પાલિસિ પાસે પૈસા ન હતા. ઘર નાગું કરીને તેણે તેના કુટુંબને વીશીમાં મોકલ્યું; હવે માત્ર જાત નાગી કરવાની રહી; તેથી પેલા કુંભારને તેના માગણા પેટે એણે પોતાનાં કેટલાંક લૂગડાં આપ્યાં.

પાલિસિએ હવે એક સારી ભઠ્ઠી બનાવી; પણ તેના નસીબમાં વિટંબણા તેથી માંહેના થોડાએક ભાગમાં તેણે ચકમકના પથરા વાપર્યા. ભઠ્ઠી તપી, એટલે ચકમકના ફાટીને ચૂરા થઈ ગયા; અને તેમાંના અણીદાર ઝીણા કણા ઉડી ઉડીને ભઠ્ઠીમાં મૂકેલાં ઠામને ચોંટી ગયા. ઓપ તો ઉઠ્યો; પણ ચકમકના કણા ચોંટી જવાથી તમામ કામ રદ થઈ ગયું; અને છ મહિનાની મહેનત છૂટી પડી. વાસણો બગડી ગયા છતાં, લોકો હલકી કીમતે લેવાને રાજી હતા. પણ પાલિસિને એ વાત ગમી નહીં. તે બોલ્યો કે એમ કરવાથી મારી આબરૂ હલકી થાય અને તેને ડાઘ લાગે; તેથી તેણે એ સઘળાં ઠામના કટકા કરી નાખ્યા. તે કહેછે કે, આમ થયા છતાં, મારા મનમાં આશા અમર હતી; તેથી હું દૈવતવાન રહેતો; તેથી છાતીએ હિમ્મત રાખીને હું મંડ્યોજ રહ્યો. કોઈ કોઈ વખત જ્યારે માણસો મને મળવા આવતા, ત્યારે મારા હૈયામાં તો હોળી ધીકતી હોય; તોપણ મ-

જાક ઠઠ્ઠાની વાતો કરીને હું તેમને ખુશી કરતો. મારાં પોતાનાંજ ઘરનાં માણસો મારી જે હાંસી કરતાં, અને મારી પછવાડે ખાઇપીને મંડતાં, એ દુઃખ મારે માથે બધાં દુઃખથી મોટું હતું. તેઓ એવાં કમસમજનાં હતાં કે મારે પૈસા ખરચવા નહીં અને કામ કરવું, વગર સાંધને ધારેલું કામ સાધવાને તેઓ હઠ કરીને મને કહેતાં. કેટલાંએ વરસ લગી મારી ભઠ્ઠીઓ ઉઘાડી, ખુલ્લી હવામાંજ રહી; અને જ્યારે તેમની આગળ રાત દહાડો બેસીને મારે જાગરણ કરવું પડતું, ત્યારે વરસાદ અને વાનું મારા ઉપર કરવાનું બાકી હોય, તે તે પૂરૂં કરતાં. એવા સંકટમાં મને કોઈ સહાય કરનાર કે દિલાસો દેનાર મળે નહીં. એક તર્ફથી બિલાડીઓની લડાઇના લાંબા પોકાર અને બીજી તર્ફથી કૂતરાં રડે, એ સિવાય બીજું કાંઈ મારે કાને પડતું નહીં. કોઈ કોઈ વખત તો તોફાન એવા જોરથી ઉપડતું અને ભઠ્ઠીઓની સામા વા એવા જુસ્સાથી ફુંકતો કે મારે ઘરમાં ભરાવું પડતું. જાણે કાદવ કીચડમાંથી મને ખેંચી કાઢ્યો હોય, એવી દુર્દશામાં, વરસાદમાં ગચકાબોળ થઇ ગએલો, મધ્ય રાત્રે કે પ્હો ફાટતાં હું ઘરમાં સૂવા જતો. દીવા વિના આમ તેમ ફાંફાં મારતો; અને જાણે દારૂ પીધેલા, છાકટા માણસની પેઠે આમ તેમ અથડાતો, કૂટાતો, અને ઠોકર ખાતો હું ઘરમાં જતો. આટઆટલી લાંબી મુદ્દત સુધી કષ્ટ ભરેલી મહેનત કરતા છતાં, કંઈ ફળ મળે નહીં તેથી છાતીમાં દૂમો ભરાઈ આવે અને ઉજાગરે થાકીને લોથ જેવા થઈ જવાય અને ફેર આવે, તેથી ખરૂં કહીએ તો પીધેલ જેવા થવાય, એમાં નવાઈ નથી. પણ અરે હાય, મારે ઘેર પણ મને વિશ્રામ ન મળે; વરસાદ અને કાદવથી પલળીને ખરાબ થઇ ગએલો મારા સૂવાના ઓરડામાં જાઉં એટલે તો બહારના થોડા દુઃખમાંથી નીકળીને જાણે અંતઃપુરના અત્યંત અંતર્દુઃખમાં આવી ફસાયો, એમ મને જણાતું. હવે હાલ જ્યારે હું એ બધી વાતનો વિચાર કરૂંછું ત્યારે મને અજાયબી લાગેછે કે આટલી બધી આફતોમાં હું ગળાઇને મરી કેમ ન ગયો!

આ વખતે પાલિસિ શોક નિમગ્ન બની ગયો; અને તે આશા-ભંગ થઈ ગયો. તે સઘળી વાતે જાણે દુઃખ દરિઆમાં ડૂબેલો હોય, એમ દેખાતું. સેંટસ ગામની સીમમાં. તે ઉદાસ હાલતમાં આમ તેમ ભમતો. જાતે હાડકાંનો માળો બની ગયો હતો, અને ડીલ ઉપર લૂગડાંનાં ચીથરાં લટકતાં હતાં, તેના પુસ્તકમાં એક તાજુબ થવા જેવી વાત તે લખેછે, કે

મારા પગના ગોટલા એવા તો ગળાઈ ગયા હતા કે બંધ બાંધ્યા છતાં પગે મોજાં રહેતાં નહીં. હું ચાલું એટલે મોજાં ઉતરી પડીને પગની પાની સુધી આવી પડતાં. વળી તે લખેછે કે,[1] ભઠ્ઠીના તાપથી ઠામ ઉપરનો મીનો ઓગળીને તેજદાર કરવામાં હું પાર પડ્યો, તે પહેલાં આ સઘળાં સંકટથી હું એવો નાઉમેદ અને મનભંગ બની ગયો હતો કે, કબરસ્તાનના દરવાજામાં દાખલ થવાને હું લાયક થયો હતો. આ ઉદ્યમ પછવાડે મંડતાં, દશ વરસના અરસામાં મારૂં અંગ જબરૂં અને મજબૂત હતું, તે એવું ગળાઈ ગયું કે મારા પગમાં ગોટલા કે માંસના લોચાનું નામ મળે નહીં. મારા પગ જાણે લાંબી લાકડીઓ જેવા થઈ ગયા. તેમના ઉપર હું મોજાં ચઢાવીને બંધ બાંધતો, અને જેવો એકદમ ચાલવા જતો કે તે મોજાં મારી એડી સુધી ઉતરી પડતાં. એના ઘરનાં માણસ એને વારંવાર ઠપકો દઈને કહેતાં કે, ઘર સંસારની તમને કંઈજ ફિકર કે કાળજી નથી; એના આડોશીપાડોશી એનો મૂર્ખાઈ ભરેલો મમત જોઈને તેનો ફિટકાર કરતા. આમ થવાથી કેટલીએક મુદ્દત સુધી તે પોતાનો અસલનો ધંધો કરવા લાગ્યો. એક વરસ લગી ખંત રાખીને ઉદ્યમ કરી કરીને પોતાના કુટુંબનું તે ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યો; અને પાડોશીઓમાં પોતાની ગઈ આબરૂને કાંઈક ઠેકાણે પાડીને તે પાછો તેના જીગરના કામ પાછળ મંડ્યો. અત્યાર સુધીમાં મીનાની શોધમાં તેણે દશેક વરસ તો ગુમાવ્યાં હતાં; તે ઉપર વળી બીજાં આઠેક વરસ સુધી અગણિત પ્રયોગનો પરિશ્રમ કર્યો, ત્યારેજ તે તેની શોધમાં સંપૂર્ણ વિજયી થયો. ઘણીવાર નિષ્ફળ થવાથી તેણે ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યું; અને ઘણો અનુભવ થવાથી ધારેલું ફળ પ્રાપ્ત કરવાને તેનામાં ધીમે ધીમે ચપળતા આવી અને મનમાં પતીજ પણ પડતી ગઈ. દરેક દુઃખમાંથી તે બોધ લેતો. એક પ્રયોગ મિથ્યા ગયો, તો મીનાના મિશ્રણમાં જે પ્રાકૃતિક દોષ હતો, તે તેને સૂઝી આવ્યો; બીજો પ્રયોગ બગડ્યો, તો કુંભાર-કામની માટીના જૂદા જૂદા ગુણનું તેને જ્ઞાન થયું. ત્રીજા પ્રયોગથી જૂદી જૂદી મટોડીની કેવી રીતે મેળવણી કરવી, તે તેણે જાણ્યું; ચોથા પ્રયોગે તેને ભઠ્ઠી બનાવતાં અને ચલાવતાં શીખવ્યું. એ પ્રમાણે દરેક આફતમાંથી તેને કાંઈ કાંઈ પણ નવું શીખવાનું મળી આવતું.

ઉપર પ્રમાણે સોળેક વરસ સુધી જ્યારે પાલિસિએ મહેનત કરી,

---

[1] પાલિસિના ફ્રેંચ પુસ્તક ઉપરથી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર.

ત્યારે તેને હિમ્મત આવી, અને તે કુંભાર નામથી પોતાને કહેવા લાગ્યો. એ હુનર-દેવીની તેણે સોળ વરસ સેવા કરી, ત્યારે તે પ્રસન્ન થઈ. એ મુદ્દતમાં છેક કક્કેથી માંડીને આપ-અકલ અને જાત-મહેનતથીજ એ હુનર એને શીખવો પડ્યો હતો. હવે એ પોતાનાં વાસણ વેચીને તેના કુટુંબનું સારી રીતે ભરણપોષણ કરવા લાગ્યો. પણ આટલેથી સંતોષ માનીને તે બેઠો નહીં. એક પગથીએથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે, એ પ્રમાણે એણે સુધારામાં આગળ કદમ ભરવાજ માંડ્યાં. જેટલી સંપૂર્ણતા પોતાના કામમાં લાવી શકાય તેટલી લાવવીજ, એવી એની નિરંતર ધારણા હતી. પોતાનાં વાસણ ઉપર ચિત્રો આળેખવાની ખાતર કુદરતી પદાર્થોનો તેણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; અને એ કામમાં તે એટલે સુધી પાર પડ્યો કે મહાન્ બૂફોં[1] એને વિષે બોલ્યો કે, સૃષ્ટિની લીલાથીજ નીપજી શકે એવો એ કુદરતી ચીજો જાણનાર હતો. તેણે ચીતરેલાં ઠામ બનાવ્યાં છે, તે પ્રાચીન પદાર્થોનો સંગ્રહ કરનાર પુરૂષોના અભ્યાસ-ઓરડામાં હોય તો તે દુર્લભ રત્ન જેવો ગણાયછે; અને તેની કીમત કહી ન જાય એટલી ઉપજેછે. વાંચનારના સંતોષને માટે અમે એકજ દાખલો આપીએ છીએ. થોડાંએક વરસ ઉપર લંડનમાં મિ. બર્નલે પુરાતન દુર્લભ પદાર્થોનો સંગ્રહ કર્યો હતો, તે વેચાયો. તેમાં પાલિસિના હાથની એક નાની રીકાબી હતી. તેનો માત્ર એક ફુટનો વ્યાસ હતો. તેમાં વચ્ચે ગરોળી ચીતરી હતી. એ રીકાબી રૂ૧૬૨૦ ની કીમતે વેચાઈ. એનાં ઘણાં ખરાં ચિત્ર-કામમાં કુદરતની ચીજોની આબેહુબ નકલ ઉઠાવેલી માલમ પડશે. સેંટસ ગામની સીમમાં જે જંગલી જાનવરો, ગરોળીઓ, ઝાડપાન તેના જોવામાં આવતાં, તે કોઈ ખુમચા કે ઘરેણાંની પેઠે જાળવી રાખવા જેવા વાસણની બનાવટમાં એ ઘણી ચતુરાઈથી બીજાં બેસતાં આવે એવાં ચિત્રનાં આભૂષણ સાથે મેળવી દેતો. જ્યારે પાલિસિ તેની કળાની ટોચે ચઢ્યો, ત્યારે પોતે કુંભાર નામ કહેવડાવતો હતો, તે નામ ફેરવી નાખીને હું ‘ મૃત્તિકા-કારીગર અને દેશી વાસણનો શોધક ’ છું, એમ પોતાની મેળે તે કહેવા લાગ્યો.

પાલિસિના સંકટનો હજુ પાર આવ્યો નહતો. તે વિષે થોડુંક બોલ-

---

૧ જૉર્જ લૂઈ લેક્લેરિક કાઉંટ ડ બૂફોં, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૮૮, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ખનીજ વગેરે શાસ્ત્રો જાણનાર એક મહાન ફ્રેંચ પુરૂષ.

વાનું બાકી રહે છે, તે હવે અમે પૂરૂં કરીએ છીએ. ફ્રાન્સની દક્ષિણે જ્યારે ધર્મ-વિગ્રહ અને ધર્મનિમિત્ત ઉગ્ર કાપાકાપી ચાલી રહી હતી, તે વેળા પાલિસિ નિર્ભયપણે જાહેરમાં બોલવા લાગ્યો કે હું પ્રૉટસ્ટંટ[1] પંથી છું, અને તેથી લોકો તેને સ્વધર્મછેદક ગણવા લાગ્યા. તેના શત્રુઓએ એ પ્રાચીન સ્વધર્મ વિરૂદ્ધ છે, એમ સરકારમાં જણાવવાથી, સૅંટસ ગામમાં તેનું ઘર હતું, તેમાં સરકારી સિપાઇઓ પેઠા; તેના કારખાનામાં ઉન્મત્ત લોકોનું ટોળું ભરાયું. તેમણે તેનાં તમામ ઠામનો ભૂકે ભૂકો કરી નાખ્યો અને એને પંડને એકદમ રાતમાંને રાતમાં ઉપાડીને લઈ ગયા. એને જીવતો સળગાવી દેવો કે એને ફાંસીને લાકડે લટકાવવો, એ બાબતનો છેવટ હુકમ થતા સુધી તેને બોર્ડો[2]ની તુરંગમાં નાખ્યો. એને બાળી દેવાનો હુકમ થયો; પણ કૉન્સ્ટબલ ડ મૉંટ મોરેન્સી[3] નામના એક બળવાન અમીરે વચ્ચે પડીને તેનો જીવ બચાવ્યો. પાલિસિને વાસ્તે કે પાલિસિના ધર્મને વાસ્તે આ ગૃહસ્થને કંઈ ખાસ પ્રેમ હતો એમ નહીં; પણ પારિસથી છ કોસ ઉપર એકવાં ગામમાં તેનો બાગીચાદાર, કિલ્લાકોટવાળો બંગલો ચણાતો હતો; તે ભવ્ય મકાનને શોભે એવી ચળકતી, ઓપદાર પથ્થરની એને સડક બાંધવી હતી; તે બાધવામાં એને પાલિસિ જેવો બીજો કારીગર મળે એમ નહતું. એનો જીવ ઉગારવાનું એ અમીરને ફક્ત આજ કારણ હતું. વળી એનાજ વગથી પાલિસિને માટે એક પાદશાહી ફરમાન બહાર પડ્યું. તે ઉપરથી તેને બોર્ડોની હદમાંથી લાગલોજ ખસેડીને પાલિસિની તે કૉન્સ્ટબલના અને પાદશાહના દેશી વાસણના શોધકની જગા ઊપર નીમનોક થઈ. એ પ્રમાણે પાલિસિ છૂટ્યો; પણ સૅંટસમાં આવીને જુએછે, તો એનું ઘર ભાગી તૂટીને ખંડીએર થઈ ગયું હતું. એનાં કારખાનાં ઉપર આકાશનું છાપરૂં રહ્યું હતું, અને તેના ઠામના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા. સૅંટસની ધૂળ પગેથી ખંખેરી નાખીને તે ગામમાંથી નીકળ્યો, તે ફરીને તેણે એની સામું જોયુંજ નહીં; અને પારિસમાં

૧ ખ્રીસ્તિ ધર્મનો એક પંથ. ધર્મગુરૂ પોપની વિરૂદ્ધ થઇને 'પ્રૉટસ્ટંટ'માર્ગ ચલાવનાર મહાપુરૂષ માર્ટિન લ્યૂથર જાતે જર્મન હતો. ઇ સ. ૧૪૮૩–૧૫૧૪.

૨ બોર્ડો, ફ્રાન્સનું મોટું બંદર અને ઘણા વેપારનું મથક. વસ્તિ,૧,૮૩,૦૦૦

૩ આન ડ્યૂક ડ મૉંટ મોરેન્સી, ઈ. સ. ૧૪૯૩–૧૫૬૭; એની બહાદુરી માટે એને ઈ. સ. ૧૫૩૮ માં સિપાઇગિરીની કૉન્સ્ટબલની તરવાર ભેટ મળી હતી.

આવીને તેણે વાસ પૂર્યો. ત્યાં તેને ટ્યુએલરીઝમાં રહેવાને ઉતારો મળ્યો. એ ઠેકાણે કૉન્સ્ટબલ અને રાજ-માતાએ જે જે કામ સોંપ્યાં હતાં, તે કરવા પાછળ તે મંડ્યો.

ફ્રાન્સમાં પ્રૉટસ્ટંટ ધર્મને લગતી જાની બાબતોનો શોધ કરવાનો મિ. ચાર્લ્સ રીડ નામના ગૃહસ્થને શોખ હોવાથી, તેણે થોડા મહિના ઉપર પાલિસિની ભઠ્ઠી ખોળી કાઢી છે. એ અંગેઠીમાં તે તેનાં મોટાં કામ બનાવતો. મુખ-મુદ્રા, છોડ, પ્રાણી વગેરેનાં બીબાં સારી હાલતમાં હાથ લાગ્યાં છે. તેમાં પાલિસિની પ્રસિદ્ધ મુદ્રા-છાપ સાફ માલમ પડેછે. પ્લેસ ડ કારૂસલને સ્થળે લૂવરના ચિત્ર-પ્રદર્શનના મકાનની હેઠે એ ચૂલો છે.

પોતાના બે દીકરાની મદદથી પાલિસિ કુંભાર-કામનું કારખાનું ચલાવવા લાગ્યો. પોતે આ હુનર હાંસલ કરવામાં જે જે ભૂલો કરી અને જે જે ઠોકરો ખાધી, તેવાં દુઃખ બીજા માણસને ન પડે અને પોતાના દેશી ભાઇઓને એ કળામાં કુશળ કરવાના હેતુથી પાલિસિએ તેની પાછલી ઉમરમાં એ વિષય સંબંધી કેટલાંએક પુસ્તક પ્રગટ કર્યાં. કૃષી કર્મ, કિલ્લા અને બીજાં લશ્કરી બાંધ કામ અને સૃષ્ટીજન્ય પદાર્થોના ઈતિહાસ ઉપર તેણે ગ્રંથો લખ્યા છે; અને કુદરતી પેદાએશની તવારીખ ઉપર તો તે કેટલાંએક માણસોને ભેગાં કરીને ભાષણો પણ આપતો. જ્યોતિષ, જાદુ, કીમીઓ અને એવી બીજી ઠગવિદ્યાઓ સામાં તેણે લડાઈ મચાવી મૂકી. આથી વળી એની સામા ઘણા શત્રુઓ ઉભા થયા; એ લોકોએ કહ્યું કે એ સ્વ-ધર્મ-છેદક છે; તેથી તેને ફરીથી પકડીને બાસ્ટીલના કિલ્લામાં પૂર્યો. હવે તે ઇઠ્ઠોતેર વરસની પાકી ઉમરનો બુઝર્ગ આદમી કબરની કોર ઉપર ધ્રૂજતે પગે આવીને ઉભો હતો; પણ તેના હૈયામાં આગળના જેવીજ હિમ્મત હજુ હતી. તું તારૂં લખેલું પાછું ખેંચી લે, નહીંતો તને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવશે, એમ તેને અમલદારોએ કહ્યું; પણ તે મીનાનો ગુહ્ય ભેદ શોધી કાઢવાને જેવો આગ્રહી હતો, તેવોજ તેના ધર્મમાં તે ચુસ્ત હતો. તેનો ધર્મ-મમત મૂકાવવાને સમજુત આપવાને માટે ત્રીજો હેન્રી[1] રાજા તેને પંડે કેદખાનામાં મળવા ગયો. રાજાએ તેને કહ્યું, હે ભલા માણસ, તેં મારી માની અને મારી પીસ્તાળીશ વરસ સુધી નોકરી કરી છે. અગ્નિદાહ

---

૧ ત્રીજો હેન્રી, ફ્રાન્સનો રાજા; જન્મ, ૧૫૫૧; ગાદી ઉપર બેઠો, ૧૫૭૪; એક સાધુએ એને મારી નાખ્યો, ૧૫૮૯ ઈ. સ.

અને શસ્ત્ર-છેદના સમરાંગણમાં અમે તારા ધર્મની આડે ન આવતાં, તને તારો ધર્મ પાળવા દીધો છે. હવે ગીસ[1]-પક્ષના માણસો અને મારા પોતાના માણસો મારા ઉપર એટલું બધું દબાણ કરવા લાગ્યા છે કે, તારા શત્રુના હાથમાં મારે તને મૂકવો પડેછે; અને તું જો તારો ધર્મ-મત ફેરવશે નહીં, તો તને તેઓ કાલે બાળી દેશે. એ અડગ જઈફ આદમીએ જવાબ દીધો કે, ખુદાવંદ બાપા સાહિબ, ઇશ્વરના મહિમાને માટે મારી જીંદગી હું અર્પણ કરવાને રાજી છું. આપે મને ઘણી વાર કહ્યું છે કે, આપને મારા ઉપર મહેર આવેછે; અને હવે જ્યારે આપ એમ કહોછો કે, 'મારા ઉપર દબાણ થયું છે, મારે આમ કરવું પડશે' એ સાંભળીને મને આપના ઉપર દયા આવેછે. ખુદાવંદ, આવાં વચન રાજાના મ્હોંમાં શોભે નહીં. એ કારણથીજ આપના કહેવાની કે આપના ઉપર જે ગીસ-ટોળી અને આપનાં માણસો દબાણ કરેછે, તેમની મારા મન ઉપર લવલેશ અસર થતી નથી; કેમકે કેવી રીતે મરણને આધીન થવું, તે હું જાણુંછું. જગતનો ઇતિહાસ લખનાર ડોબીનીયાર[2] વિશેષ એમ લખે છે કે, આ બકવા કરનારની ઉદ્ધતાઇ તો જુઓ! વાંચનાર કદાચ એમ ધારશે કે તેણે સેનેકા[3]ની નીચેની પદ્ય લીટી વાંચી હશે, 'જેણે કાળની ગતિ જાણી છે, તેને કોઇ પણ શું કરનાર છે? જે કોઇ મરવું છે, એમ જાણે છે, તે વિચારવું જાણતો નથી; કારણ કે જે વિચાર કરી શકેછે, તે મરે કેમ? પાલિસિને અગર ચિતામાં તો બળવાનો વખત ન આવ્યો, પણ એ ટુંકી મુદ્દતમાં એક વીર પુરૂષને મોતે મરણ પામ્યો. એકાદેક વરસની કેદ ભોગવ્યા પછી તે બાસ્ટીલમાંજ મરી ગયો. પુરૂષાર્થિ શ્રમથી અંકિત થએલી, અસાધારણ સહનશીલતાથી શાંત થએલી, અડગ પ્રમાણિકપણાથી પ્રસિદ્ધ થએલી, અને બીજા ઘણા દુર્લભ અને શ્રેષ્ટ ગુણોથી ઓપતી જીંદગીનો એ સ્થળે સ્વસ્થ અને શાંત રીતે અંત આવ્યો.

---

૧ હેન્રી, ગીસનો ઠાકોર; રોમન કાથોલિક ધર્મનો હીમાએતી, અને પ્રૉટસ્ટંટ ધર્મનો દુશ્મન. જન્મ, ઈ.સ. ૧૫૫૦; તેની કતલ થઈ, ઈ.સ. ૧૫૮૮.

૨ થીઓડોર આગ્રિપા ડોબીનીયા, ઈ. સ. ૧૫૫૦-૧૬૩૦, એક પ્રસિદ્ધ શૂરવીર અને તવારીખ લખનાર ફ્રેંચ વિદ્વાન. તેના ફ્રેંચ ઉપરથી ઉપરનું ભાષાંતર કર્યું છે.

૩ લ્યુશીઅસ આનીઅસ સેનેકા, ઈ. સ. પૂ. ૩-ઈ. સ. ૬૫. મહાન રૂમી તત્વજ્ઞાની, સ્પેઇનમાં જન્મ્યો હતો. નીરો બાદશાહનો એ ગુરૂ હતો. તેની ઈતરાજીથી તે પોતાની નસો ખોલાવીને મરણ પામ્યો.

વિદ્યાગુરૂ મૉર્લિએ તેના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં પાલિસિના જીવનચરિત્ર અને તેનાં સંકટનો વિષય કામેલીઅતથી સંક્ષિપ્તપણે લખ્યો છે. પણ ઉપરના હેવાલમાં અમે પાલિસિ વિષેની જે ટુંકી નોંધ લીધી છે, તે તેના 'મૃત્તિકા-કળા'ના ગ્રંથમાં પોતાના પ્રયોગોનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી ઘણે ભાગે લેવામાં આવી છે.

જૉન ફ્રીડ્રિક બટજરે માટીનાં ચીનાઈ વાસણ બનાવવાનો નવો શોધ કર્યો છે. એના જીવનચરિત્રમાં ઘણી બાબતો અદ્વિતીય પ્રતિની અને અલૌકિક ચિત્તાકર્ષક આવેછે; તથાપિ, તેનું ચરિત્ર પાલિસિના જીવનચરિત્રથી બહુ જૂદી રીતનું જણાયછે. ઈ. સ. ૧૬૮૫ માં વૉઇટલંડ[1] પરગણાના સ્લીટઝ[2] ગામમાં બટજર જન્મ્યો હતો; અને બાર વરસની ઉમરે બર્લિન[3]માં એક ગાંધી-વૈદને ત્યાં શીખવાને તેના બાપે એને મૂક્યો. રસાયન શાસ્ત્ર ઉપર એને નાનપણથીજ મોહ લાગ્યો હોય એમ જણાયછે; અને તેથી નવરાશની વેળા તે અનેક તન્હેના પ્રયોગ કરવામાં ગાળતો. તેના અખતરાનું બધું વલણ હલકી ધાતુઓનું સોનું બનાવવા તર્ફ હતું. કેટલાંએક વરસ વીત્યા કેડે કીમીઆગરોનો કીમીઓ મારે હાથ લાગ્યો છે, અને મેં એક રસવડે હલકી ધાતુનું સોનું પણ બનાવ્યું છે, એવું ડોળ બટજર કરવા લાગ્યો. તેના શેઠ ઝર્ન વૈદ આગળ અને બીજા કેટલાએક માણસોના દેખતાં એણે પોતાની સત્તા અજમાવી દેખાડી; અને ગમે તેવા પ્રપંચે કરીને એણે સૌની ખાત્રી કરી દીધી કે તેણે તાંબાનું સોનું બનાવી દીધું, અને એ વાતમાં કંઈ શક લાવવા જેવું નથી.

એ ગાંધી વૈદના શીખાઉ ઉમેદવારે જે પરાક્રમ કર્યું, તેની વાત બધે ફેલાઈ ગઈ; અને એ અદ્ભુત કીમીઆગરનાં દર્શન કરવાને તેની દુકાન આગળ લોકોનાં ટોળેટોળાં એકઠાં થયાં. રાજાને પણ એની સાથે મળીને વાતચીત કરવાનું મન થયું; અને આ તાંબાના કટકાનું મેં સોનું બનાવ્યું છે, એમ કહીને સોનાનો એક કડકો તેણે રાજાને આપ્યો; ત્યારે તે બેહદ સોનાનો ખજાનો જમા કરવાની લાલચથી એટલો બધો તો એ વિચારના

---

૧ વૉઇટલંડ, જર્મનીનું એક પરગણું.

૨ સ્લીટઝ, જર્મનીમાં રૂશ-સ્લીટઝની ઠકરાતનું ગામ. વસ્તિ, ૫,૦૦૦.

૩. બર્લિન, પ્રશિઆની રાજ્યધાની, સ્પ્રી નદી ઊપર, વસ્તિ, ૧૧,૨૨,૦૦૦.

તેજમાં ગૂંચવાઈ ગયો કે બટજરને સ્પાંડો[1]ના મજબૂત કિલ્લામાં રાખીને તેની પાસે સોનું કરાવવાનું તેણે પોતાના મન સાથે નક્કી કર્યું; કારણકે આ વેળા પ્રશિઆ[2]ની તીજોરીમાં પૈસાની ઘણી તાણ હતી. પણ રાજાનો આ ઇરાદો આપણા જુવાન કીમીઆગરના જાણવામાં આવ્યો હશે અને વળી આપણું બધું પોગળ ઉઘાડું પડી જશે, એમ મનમાં બીને તેણે તો તરતજ ત્યાંથી નાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને છેવટ એ ૧૬ મહીને તે સાક્સની[3]માં જઈ પહોંચ્યો.

બટજરને જે કોઈ પકડી લાવે, તેને રૂ૧૫૦૦નું ઇનામ આપવાની જાહેરખબર બહાર પડી; પણ તે કોઇને હાથ આવ્યો નહીં. તેણે વિટેનબર્ગ[4]માં જઇને સાક્સનીના ઠાકોરનો આશ્રય માગ્યો. પહેલો ફ્રેડરિક ઑગસ્ટસ[5] એ વેળાએ ઠાકોર હતો. તે 'બળવાન' ઑગસ્ટસ કહેવાતો અને તે પોલંડનો પણ રાજા હતો. આ સમે ફ્રેડરિકને પણ નાણાની ઘણી ભીડ હતી, તેથી આ જુવાન કીમીઆગરના કીમીઆથી ઢગલે ઢગલા સોનું મળશે, એમ ધારીને તે બેહદ હરખાઈ ગયો; તેથી બટજરને રક્ષણ માટે રાજાના સિપાઇઓ આપ્યા; તેમના ચોકીપહેરામાં તેને છાનોમાનો ડ્રેસ્ડન[6] લઈ ગયા. તે જેવો વિટેનબર્ગમાંથી રવાને થયો, તેવુંજ પ્રશિઅન સિપાઇઓનું પાયદળ લશ્કર તેની પછવાડે પકડવાને નીકળ્યું હતું, તે શહેરના દરવાજા આગળ આવીને કીમીઆગરને સોંપી દેવાની માગણી કરવા લાગ્યું. પણ '**શઈના ભાવ તો રાતે ગયા**' એવું થયું હતું. બટજર તો ડ્રેસડનમાં આવી પહોંચ્યો હતો; ત્યાં તેને 'સુવર્ણ-મહેલ'માં ઉતારો આપવામાં આવ્યો; અહિંઆં એના ઉપર સખ્ત ચોકીપહેરા રહેતા છતાં તેનું માન-પાન સારૂં રાખવામાં આવતું હતું. એને કોઇ રીતે ઓછું આવવા દેતા નહીં.

---

૧ સ્પાંડો, પ્રશિઆનું કિલ્લેદાર શહેર; કિલ્લો ગામ બહાર, બેટમાં છે. વસ્તિ, ૧૯,૫૦૦.

૨ પ્રશિઆ, જર્મન સહેનશાહતનું મુખ્ય રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ, ૧,૩૭,૦૬૬ ચોરસ માઇલ. વસ્તિ, ૨,૫૦,૦૦,૦૦૦.

૩ સાક્સની, જર્મનીની ઇશાન ખૂણમાં, ત્રિકોણાકૃતિનું નાનું રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ, ૫,૭૯૦ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૨૮,૦૦,૦૦૦.

૪ વિટેનબર્ગ, પ્રશિઆનું કિલ્લેદાર શહેર, સાક્સનીમાં છે; વસ્તિ, ૯,૦૦૦,

૫ ફ્રેડરિક ઑગસ્ટસ, ઈ.સ. ૧૫૨૬-૧૫૮૬, સાક્સનીનો શાણો ઠાકોર.

૬ ડ્રેસ્ડન, સાક્સનીનું મુખ્ય શહેર, વસ્તિ, ૧,૮૦,૦૦૦.

પોલંડમાં આ વખતે બહુ અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી, તેથી બટ-જરને હાલ તો પડતો મૂકીને ઠાકોરને એકદમ કુચ કરવી પડી; પણ સોનું કરવાને ઠાકોર બહુ અધીરા થઈ ગયા; તેથી તેમણે વૉર્સૉ[1]થી બટજરને કાગળ લખીને પૂછ્યું કે, કીમીઆ કરતાં તું મને શીખવી દે એટલે હું તે કામ અહીં બેઠો બેઠો કરૂં. આ પ્રમાણે જ્યારે ઠાકોરે એ જુવાન કીમી-આગરને બહુ બહોંસ કરીને લખ્યું, ત્યારે તેણે રતાશ પડતા રંગના કંઈ પ્રવાહી પદાર્થથી ભરીને એક નાની શીશી ઠાકોરને મોકલી દીધી. તેણે વિશેષ લખ્યું કે ગમે તે ધાતુ હોય, તેને પ્રથમ ગાળવી; અને ઓગળી ગએલી ધાતુમાં આ શીશીમાંનો રસ નાખવાથી તેનું તરત સોનું થઈ જશે. કૂસ્ટૅવાન કૂસ્ટૅન બર્ગ શાહજાદાના હવાલામાં આ કીમતી શીશી સોંપવામાં આવી. તે શાહજાદો રાજ-રક્ષક ટોળીને પોતાની સાથે રાખીને એકદમ શીઘ્રા લઈને વૉર્સૉ જઈ પહોંચ્યો. એ શીશી આવી કે તેની અજમાએશ કરવાનું તરત નક્કી કરવામાં આવ્યું. રાજા અને શાહજાદા બંને, કમરે ચામડાના ઝૂલતા પટા ખોળા ઉપર લટકતા બાંધીને રાજમ-હેલના એક ગુપ્ત ઓરડામાં ભરાઇને બેઠા; અને ખરેખર કીમીઆગરની પેઠે કુલડીમાં તાંબું ગાળવા લાગ્યા; અને તાંબું ઓગળે એટલે બટજરની શીશીમાંનો રસ રેડવાને શીશી હાથમાં લઈને અંગેઠી આગળ અડ્યાઝડ્યા રહ્યા. પણ કંઈ વાળ્યું નહીં; તેમનું ચાલ્યું તેટલું તેમણે કર્યું, પણ તાંબું તો તાંબુંજ રહ્યું. કીમીઆગરે શીશી સાથે જે કાગળ મોકલ્યો હતો, તે રાજાએ ફરીથી વાંચી જોતાં તેને જણાયું કે 'મન ઘણું નિર્મળ' હોય અને રસ રેડ્યો હોય, તોજ કામ થાય. રાજાને લાગ્યું કે, મેં આગલી રાત ઘણી ખરાબ સોબતમાં ગાળી હતી, તેથીજ આ પ્રયોગમાં આપણું ફાવ્યું નહીં. રાજાએ બીજો પ્રયોગ કર્યો; તેમાં પણ 'એ ભગવાન એના એ'; તાંબાનું સોનુ થયું નહીં અને રાજાનો મિજાજ ગયો; કારણ કે બીજો પ્ર-યોગ કરતા પહેલાં રોમન કાથોલિક[2] સંપ્રદાય અનુસાર રાજાએ પાદરી આ-

---

૧ વૉર્સૉ, પોલંડનું મુખ્ય શહેર, વિસ્યુલા નદી ઉપર, વસ્તિ, ૨,૮૦,૦૦૦

૨ રોમન કાથોલિક, ખ્રીસ્તી ધર્મના મુખ્ય ત્રણ સંપ્રદાય-રોમન કા-થોલિક, ગ્રીક અને પ્રૉટસ્ટંટ-માં આદિ સંપ્રદાય. તેનો આચાર્ય 'પોપ' તે રોમ નગરમાં રહેછે.

ભળ પોતે કરેલાં પાપ કબુલ કર્યાં હતાં અને રીવાજ પ્રમાણે પાદરીએ તેને પવિત્રતા બક્ષી હતી.

ફ્રેડરિક ઑગસ્ટસ નાણાની ભારે તંગીમાં આવી પડ્યો હતો; તેમાંથી નીકળવાની એટલીજ બારી હતી કે કીમીઆનો ગુપ્ત ભેદ જાણવાને માટે હવે મારે બટજર ઉપર બળાત્કાર વાપરવો જોઇએ. રાજાનો આ વિચાર કીમીઆગરને કાને આવવાથી, વળી તેણે નાસવાનું નક્કી કર્યું. તે ચોકીપહેરાને ચુકાવીને ભાગ્યો; અને ત્રણ દિવસ ચાલ ચાલ કરી તે ઑસ્ટ્રિઆ[1] દેશના એન્સ[2] ગામમાં આવ્યો; અને હવે અહી હું નિરાંતે રહીશ, એમ એણે ધાર્યું; પણ ઠાકોરના દૂત દમ પર દમ એની પૂઠે આની લાગ્યા; અને ગામમાં પગલે પગલે 'ગોલ્ડન સ્ટાગ'ના સ્થળ આગળ એનો સગડ લીધો. એ વીશીને સિપાઇઓએ ઘેરી લઇને તેને પથારામાંથી ઉપાડ્યો. તેણે ઘણોએ અટકાવ કર્યો અને ઑસ્ટ્રિઆની સરકારની મદદ માગી, પણ તેનું કશું વળ્યું નહીં; અને તેને જોરજુલમના એઆને પાછો ડ્રેસ્ડન લઇ ગયા. હવે એના ઉપર આગળ કરતાં વધારે સખ્ત પહેરાચોકી રહેવા માંડી; અને થોડા દિવસમા તેને અહીંથી ફેરનાને કનિગ્ઝ સ્ટાઇન[3]ના જોરાવર કિલ્લામાં રાખ્યો. હવે તેને ખબર આપવામાં આવી કે પાદશાહી ખજાનો છેક ખાલી થઈ ગયો છે; અને પોલ લોકોની દશ પલટણનો પગાર ચઢી ગયો છે. તે તારા સોનાની વાટ જોતા બેઠા છે. રાજા પંડે તેને મળવા ગયો. ત્યાં તેણે બટજરને કહ્યું કે તું હાલ દમ હવે સોનું નહીં બનાવે, તો તને ફાંસી દેવામા આવશે. એ પ્રમાણે તેને આંખ ફેરવીને રાજાએ કહ્યું.

વરસનાં વરસ વીત્યાં; પણ બટજરે કંઈ સોનું બોનું બનાવી બતાવ્યું નહીં; તેમ ફાંસીના લાકડા ઉપર ચઢવાનો પણ તેને વખત આવ્યો નહીં. તાંબાનું સોનું બનાવવાનો કીમીઓ કરવા જતાં, તેથી પણ વધારે અગત્યની શોધ કરવાનું તેના નસીબમાં હતું. પૃથ્વીની માટીનાં ચીનાઈ

---

૧ ઑસ્ટ્રિઆ, યુરોપખંડના મધ્ય ભાગનો દેશ. ક્ષેત્રફળ, ૩,૨૭,૨૦૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૩,૫૯,૦૪,૪૩૫.

૨. એન્સ, ઑસ્ટ્રિઆમાં એન્સ નદી ઉપર છે. વસ્તિ, ૪,૦૦૦.

૩. કનિગ્ઝ સ્ટાઇન, સાક્સનીનું ગામ; આડસે ૪૮ ઊંચું એક ખડક છે, તે ઉપર એ કિલ્લો છે. વસ્તિ ૨,૮૦૦.

વાસણ બનાવવાની શોધ તેણે કરી. ફીરંગી[1] લોકો ચીનથી પાછા આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે ચીનાઈ વાસણના દુર્લભ નમુના લેતા આવ્યા હતા. તેની સોનાના ભારે ભાર કરતાં પણ વધારે કીમત ઉપજતી હતી. ઉવૉલ્ટર વૉન શીર્નહાઉસ[2] આંખને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં યંત્ર બનાવતો હતો; વળી તે કીમીઆનું પણ ડહોળતો હતો. તેના સમાગમથી એવાં વાસણ બનાવવા ઉપર બટજરનું લક્ષ પ્રથમ દોરવાયું. શીર્નહાઉસ ખાનદાન ઘરનો વિદ્વાન પુરૂષ હતો. રાજા તથા ફૂર્સ્ટેનબર્ગ શાહજાદો એને ઘણું માન આપતા. બટજર હજુ ફાંસીનાં સ્વપ્નમાંથી વખતોવખત ચમકી ઉઠતો હતો; તેને આ શીર્નહાઉસે બહુ ડહાપણની સલાહ આપી કે તારાથી સોનું ન બને તો રહ્યું; એ વાત પડી મૂકીને કાંઈ બીજું કર; બને તો ચીનાઈ વાસણ બનાવ.

આપણા કીમીઆગરે એ શીખામણ મનપર લઈને રાત્રિ દિવસ એ કામના પ્રયોગ કરવા માંડ્યા. તેણે લાંબી મુદત સુધી ખૂબ ખંતથી એ શોધ પાછળ મહેનત કરી, પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહીં. તેને કુલ્લીઓ બનાવવી હતી. તેને સારૂ તેણે રાતી માટી મગાવી હતી. તે આવતાં તે હવે ખરે રસ્તે ચઢ્યો. તેને જણાયું કે આ માટીની કુલ્લીઓ આકરા તાપમાં રહેવાથી કાચ જેવી થઈ જાયછે, અને તેનો ઘાટ તેનો તેજ રહેછે; અને ઘટત્વમાં પણ ચીનાઈ વાસણ જેવી લાગેછે; માત્ર એટલુંજ કે ચીનાઈ વાસણનો રંગ આ કુલ્લીઓ ઝાલતી નથી અને ઝાંખી અપારદર્શક થાય છે. એ પ્રમાણે કેવળ અકસ્માત બનાવથી તેણે રાતા રંગનાં ચીનાઈ વાસણ જેવાં વાસણ બનાવવા માંડ્યાં; હવે એવાં વાસણ જથાબંધ બનાવીને તેણે ચીનાઈ વાસણની માફક વેચવા માંડ્યાં.

પણ બટજર તેના મનમાં સારી પેઠે જાણતો હતો કે, ખરેખરાં ચીનાઈ વાસણ બનાવવાં હોય, તો તે સફેદ રંગનાં જરૂર કરીને થવાં જોઈએ; અને એ શી રીતે થાય, તે જાણવાની ઉમેદથી તે અજમાએશ કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં કેટલાંએક વરસ વહી ગયાં; પણ તેની મુરાદ બર આવી નહીં. પણ વળી, આગળની માફક પાછો એક એવો અકસ્માત

---

૧. યુરોપમાં પોર્ટુગલ દેશના રહેવાસી પોર્ટુગીસ અથવા ફીરંગી કહેવાય છે.

૨. એહ્રેન, ફ્રીડ ઉવૉલ્ટર વૉન શીર્નહાઉસ, ઈ. સ. ૧૬૫૭-૧૭૦૮; એક અમીર વર્ગનો જર્મન ગણિત શાસ્ત્રી.

બનાવ બન્યો કે તેથી તેને ધોળા રંગનાં વાસણ બનાવવાની કળા જાણવામાં આવી ગઈ. ઈ. સ. ૧૭૦૭ના વરસમાં એક દહાડો તેણે તેને માથે બાલ-ટોપી પહેરી, તે તેને રોજ કરતાં બહુ ભારે લાગી; તેથી તેણે તેના નોકરને એ વાતનું કારણ પૂછ્યું. નોકરે ઉત્તર વાળ્યો કે, ટોપીના વાળ હોળીને તેમાં ધોળો ભૂકો છાંટવામાં આવ્યો છે, તેથી ભારે લાગતી હશે. એ ભૂકો એક જાતની માટીનો થતો; તે વાળને દુરસ્ત કરવાના કામમાં બહુ આવતો. બટજર કુશાગ્ર તર્ક કરે એવો માણસ હતો; માટે તેને તત્કાળ વિચાર આવ્યો કે, જે ધોળી માટીને વાસ્તે હું ફાંફાં મારૂંછું, તે કદાચ્ આ પણ હોય; હવે આ તક મળી છે, તો એ માટીથી શું નીપજે છે, એ મારે અજમાએશ કરીને નક્કી તો કરવુંજ જોઇએ. મારે આ વખત જવા તો નજ દેવા, એમ કહીને તેણે સંભાળથી મહેનત અને તપાસ કરવા માંડી. તેનો બદલો તેને મળ્યા વિના રહ્યો નહીં. એ માટીનો પ્રયોગ કરતાં એને સમજાયું કે આ વાળમાં છાંટવાના ભૂકામાં મુખ્ય કરીને કેઓલીન નામનો પદાર્થ છે. પૃથ્વીમાંથી ફેલ્ડસ્પાર નામનું ખનીજ નીકળેછે, તેમાં એ પદાર્થ મળેલો હોયછે; અને એ પદાર્થ તેને અત્યાર સુધી હાથ ન લાગવાથીજ તેની શોધમાં અજીત અડચણો આટલા લાંબા કાળથી તેને નડ્યા કરતી.

બટજરે પારસ-મણી ખોળી કાઢ્યો હોત, અને તેથી જે પરિણામ નીપજત, તેના કરતાં એના જેવા બુદ્ધિમાન માણસે આ શોધ કરી, તેથી વધારે મોટા લાભ થયા; અને એ શોધ વધારે અગત્યની થઈ પડી. ઈ. સ. ૧૭૦૭ના અક્ટોબર મહિનામાં તેણે પહેલું જે ચીનાઈ વાસણ બનાવ્યું તે તેણે ઠાકોર સાહેબને ભેટ કર્યું. તે એ જોઇને બહુ ખુશી થયા. તેમણે હુકમ કર્યો કે પોતાની શોધ સંપૂર્ણ કરવાને જે જે સાધનો બટજરને જોઇએ, તે તેને મેળવી આપવાં; તેથી ઉટ્રેક્ટ[1] ગામના એક કુશળ કારીગરને બોલાવીને તેની મદદથી બટજરે સપાટાબંધ સુંદર વાસણો ઉતારવા માંડ્યાં. તેણે હવે કીમીઆ કરવાનો કસબ તદન મૂકી દઇને કુંભારનો કસબ કરવા માંડ્યો; અને તેની દુકાન ઉપર નીચેનો દુહો લખ્યોઃ—

સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરે, કર્યો મને કુંભાર;
કાજો કીમીઆ છોડ્યો, નમું હું વારંવાર.

---

૧. ઉટ્રેક્ટ, નેધરલેંડસનું એક શહેર; વસ્તિ, ૨૨,૦૦૦.

બટ્ટજરે જે શોધ કરી, તે-રખેને એ કોઈ બીજાને બતાવી દે અથવા તો વળી લાગ આવે તો ડાકોરના હાથમાંથી એ પંડે છટકી જાય, માટે હજુ પણ એના ઉપર પહેરા-ચોકી આગળના જેવીજ સખ્ત હતી. નવી ભઠ્ઠીઓ કરીને જે નવું કારખાનું તેણે જમાવી દીધું હતુ, તે ઉપર રાત ને દહાડો લશ્કરી પલટણનો પહેરો રહેતો; અને બટ્ટજર પાછો પલાયન કરવા ન પામે, તેને માટે છ મોટા અમલદારોને માથે જવાબદારી રાખી હતી.

આ નવી ભઠ્ઠીઓમાં બટ્ટજરે બીજા પ્રયોગ કરી જોયા; તે સાંગો પાંગ પાર ઉતર્યા. તેના કારખાનામાંથી જે ઠામો બજારમાં વેચાવા આવતાં તેની ભારે કીમત ઉપજવા લાગી; તેથી ચીનાઈ વાસણનું પાદશાહી કારખાનું કાઢવાનું હવે નક્કી કરવામાં આવ્યું. એક ડેલ્ફ્ટ ગામનાં કુંભારોનાં વાસણની બનાવટથી બધો હૉલંડ[1] દેશ પુષ્કળ પૈસાદાર થઈ ગયો હતો એમ બધે કહેવાતું; તેવીજ રીતે આવાં સુંદર ચીનાઈ વાસણનાં કારખાનાંથી ડાકોરે વિચાર્યું કે મારાથી કેમ ધનવાન ન થવાય? તેથી મેઇસન[2] ગામમાં આલબ્રેટશબર્ગ આગળ ચીનાઈ વાસણ બનાવવાનું એક મોટું કારખાનું સ્થાપન કરવાને ઇ. સ. ૧૭૧૦ની તા. ૨૩મી જાન્યુઆરીને રોજ એક સરકારી હુકમ બહાર પડ્યો. આ જાહેરખબરનો લાટિન, ફ્રેંચ તથા ડચ ભાષામાં તરજુમો કરીને ડાકોરના પ્રતિનિધિઓ યુરોપના સઘળા રાજ્યોમાં રહેતા, તેમણે એ જાહેરખબર બધે વહેંચવા માંડી. એ જાહેરખબરમાં ફ્રેડરિક ઑગસ્ટસે નીચેની મતલબે લખ્યું હતું કેઃ—"સ્વીડન[3] દેશના હલ્લાને લીધે અમારી સાક્સનીની ડકરાતને ઘણું નુકસાન થયું છે; તેથી દેશને સજીવન કરવાના હેતુથી પૃથ્વીનો ખનીજ-ખજાનો ખોળી કાઢવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો; અને તે કામની તજવીજમાં અમે કેટલાએક કાબેલ માણસોને અમારી નોકરીમાં રાખ્યાછે. હિંદુસ્તાન[4]માંથી જે માટીનાં ઠામ

---

૧. હૉલંડ, નેધર્લેંડસના રાજ્યનો પ્રાંત; ક્ષેત્રફળ ૩,૫૭૫ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૧૩,૧૪,૦૦૦.

૨. મેઇસન, સાક્સનીનું જૂનું શહેર; વસ્તિ, ૧૧,૫૦૦, ડ્રેસ્ડનથી આઠ ગાઉ છે.

૩ સ્વીડન, યુરોપની ઉત્તરમાંનો એક દેશ; ક્ષેત્રફળ, ૧,૭૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૪૫,૦૦,૦૦૦.

૪ બધાં ચીનાઈ અને જાપાની વાસણોને હિંદુસ્તાનનાં વાસણો કરીને પૂર્વે કહેતા; તેનું કારણ એ હશે કે, વાસ્કો ડી ગામાએ કેપ ઑફ ગુડ હોપનો શોધ કર્યા પછી એ વાસણો હિંદુસ્તાનમાંથી પ્રથમ દીરંગી લોકો યુરોપમાં લાવતા.

અહીં આવેછે, તેના કરતાં ઘણી ઊંચી ક્રિસમનાં લાલ રંગનાં વાસણો અમારાં માણસો ફતેહમંદીથી બનાવેછે. તેઓ રંગીન વાસણો અને રીકાબીઓ કાપકુપ કરીને ઘાટદાર, લીસી અને તેજદાર કરેછે; અને તેઓ હિંદી વાસણોની પાસે દમેદમ ઉભાં રહે એવાં થાયછે. વળી, છેવટ એ જાહેર કરવાનું છે કે સફેદ રંગનાં ઠામ પણ થવા લાગ્યાં છે; અને એવી ઉમેદ રાખવામાં આવેછે કે એ જાતનાં પણ જથાબંધ વાસણો અમારા કારખાનામાંથી નીકળીને બહાર પડશે. આખરે જણાવવાનું કે જે પરદેશી કારીગરો અને હુનરીઓ અમારા સાક્સનીમાં આવીને આ નવા કારખાનામાં દાખલ થશે, તેમને અમે સારો, ભારે પગાર આપીશું; તેઓ અમારા આશ્રય હેઠળ છે, એમ તેમણે તેમના મન સાથે જાણવું.' બટજરે આ વેળાએ જે શોધ કરી હતી, તેનું ખરેખરૂં વર્ણન ઘણુંકરીને આ પાદશાહી જાહેરનામામાંથી મળેછે.

જર્મન વર્તમાન પત્રો ઉપરથી જણાયછે કે, બટજરે ઠાકોર સાહેબની અને આખા સાક્સની પ્રાંતની જે ભારે સેવા બજાવી, તેના બદલામાં બાદશાહી ચીનાઈ વાસણનાં કારખાનાનો એને ઉપરી બનાવવામાં આવ્યો; અને તેને અમીરાત વર્ગમાં 'બારન'નો દરજ્જો બક્ષવામાં આવ્યો. આ સઘળું માન એને નિઃસંદેહ ઘટતુંજ હતું; પણ ઠાકોર એની સાથે કેવળ જૂદીજ રીતે ચાલતા. ઠાકોરની બટજર પ્રત્યેની વર્તણુક અઘટિત, કઠોર અને મનસ્વી હતી. માચ્યુ અને નેહમિટઝ નામના બે રાજ્ય-અમલદારોને તેને માથે કારખાનાના ઉપર અધિષ્ઠાતા કરીને નીમવામાં આવ્યા હતા; અને બાપડા બટજરને તો બધા કુંભારોના ઉપર ઉપરી કુંભાર કરીને રાખ્યો હતો; તેની સાથે વળી તે નજર-કેદ પણ હતો. મેઇસનમાં કારખાનું બંધાતું હતું, તેવામાં એની સહાય અને સલાહ વિના તો ચાલતું નહીં; તેથી એને ડ્રેસ્ડનમાંથી મેઇસનમાં અને મેઇસનથી ડ્રેસ્ડન સુધી લશ્કરી પલટણના પહેરામાં જવું આવવું પડતું. એ તમામ કારખાનાં બંધાઈ રહ્યા પછી પણ દરરોજ રાતે સૂતા પછી એના ઓરડા ઉપર તાળું ઠોકાતું. આ તેને બહુ વસમું લાગતું; એથી તેના મનને અત્યંત ખેદ થતો; તેથી તેના દુઃખ સામી દયા દૃષ્ટિ કરવાને તે કાગળો લખી લખીને રાજાને વારંવાર વિનવતો. કેટલાએક કાગળો તો ખરેખરા હૃદયભેદક છે. એક કાગળમાં તેણે લખ્યું કે, ચીનાઈ વાસણો બનાવવાની કારીગરી પાછળ હું

મારી જાત તન-મનથી અર્પણ કરીશ. કોઈ પણ શોધક નરે આગળ નહીં કર્યું હોય, એવું હું કરીશ. હું એટલુંજ માગુંછું કે મને છોડો; મને છૂટ આપો. સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા !

આ અરજો ઉપર રાજાએ કાન દીધો નહીં. 'તારે જોઇએ તેટલા પૈસા લે; તારે જોઇએ તે ચીજ મારીપાસેથી માગી લે; પણ છૂટછૂટની વાત કરવી નહીં'. ઠાકોર બટજરને પોતાના ગુલામ જેવો ગણતો. આવી દુઃખદાયક હાલતમાં એ દુઃખી પુરૂષે હજુ એકાદ બે વરસ સુધી કામ કર્યું; પણ પછી તેનું મન ઉઠી ગયું. દુનિઆંથી અને પોતાની જાતથી કાયર થઇને તે કંટાળી ગયો; અને તે દારૂનો નિશો કરવામાં ચઢ્યો. જુઓ, દૃષ્ટાંતનો ચેપી ચમત્કાર ! મેઇસિનમાં કારખાનાંના કારીગરોના જાણવામાં આવ્યું કે, બટજર પીવાની લતમાં પડી ગયો છે, એટલે તેઓમાંના ઘણાખરા પણ છાકટા થઈ ગયા. બેસુમાર કજીઆ કંકાસ અને લડાલડી થવા માંડી; અને હરવખ્ત લશ્કરી પલટણને એ કારીગરોની વચ્ચે પડીને સમાધાની કરવી પડતી. થોડી મુદત પછી એ બધા કારીગરો ત્રણસેંથી પણ વધારે હતા, તેમને આલ્બ્રેટશબર્ગમાં પૂરી મૂકવા પડ્યા; અને નજર કેદના કેદીઓ છે, એમ સરકાર તેમને ગણવા લાગી.

આખરે બટજરને ભારે મંદવાડ આવ્યો; અને ઈ. સ. ૧૭૧૩ ના મે મહિનામાં હમણાં એનો દેહ છૂટી જશે, એ હમણાં મરશે, એમ સૌ કોઈ ધારવા લાગ્યું. આવો ઉપયોગી ગુલામ જો મરી જશે તો આપણું કારખાનું બધું ધૂળ મળશે, એમ જાણીને રાજાએ તેને પહેરા-ચોકી સાથે ઘોડા-ગાડીમાં હવા ખાવાને અને કસરત કરવા જવા આવવાને રજા આપી; અને એ જરા તરા સાજો થયો, એટલે એને વખ્તાવખ્ત ડ્રેસ્ડન સુધી પણ જવા દેતા. ઈ. સ. ૧૭૧૪ ના એપ્રિલ મહિનામાં ખુદ ઠાકોરે તેને કાગળ લખીને વચન આપ્યું કે, તને હવે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે; પણ 'આગ લાગ્યા પછી કૂવો ખોદવા'થી શું ફળ ? તેનું શરીર કથળી ગયા પછી વચન આપ્યું, તે શા કામનું ? તેના મનથી તે તદન નાઉમેદ થઈ ગયો હતો; તેનું શરીર બધું ખખળી ગયું હતું; કામ કરવા સિવાય અને દારૂ પીવા સિવાય એ બીજું કશું કરતોજ નહીં; કામથી જરા નવરો થયો કે દારૂ, અને દારૂ ઠાંસતાં થાકે એટલે કામ; એવોજ ધંધો એ લઈ બેઠેલો; તેમાં પ્રસંગોપાત્ત સુંદર અને ઉમદા વિચારનો બા-

પ્રજાના મનમાં સ્વપ્નરૂપ ચળકાટ ઝળકી જાય, તેમાં શું વળે? કારણકે બળાત્કારના કેદખાનામાં સડ્યા કરવાથી તે નિરંતર વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ પડ્યો. એવી દુઃખદ અવસ્થામાં બટજર બીજાં થોડાં વરસ જેમ તેમ કરીને ટગુમગુ ટગુમગુ જીવ્યો તો ખરો; પણ આખરે તેની પાંત્રીશ વરસની ઉમરે ઈ. સ. ૧૭૧૯ ની તા. ૧૩ મી માર્ચે તેનાં આ બધાં દુઃખમાંથી તે છૂટ્યો. જાણે એક કૂતરૂં મૂઉં હોયની, તેમ રાતમાંને રાતમાંજ તેને મઈસન ગામની જોહાનીસ નામની મસાણમાં દાટી દીધો. સાક્સનીનો એ એક ઉત્કૃષ્ટ મોટો કલ્યાણ-કર્તા હતો. તે આવી હાલતમાં મરણ પામ્યો; અને જીવતાં અને મરતાં, તેનો આવો સત્કાર અને માન-પાન હતું!

સરકારી ખજાનો તર કરવાનું આ ચીનાઈ વાસણનું કારખાનું તત્કાળ એક અગત્યનું સાધન થઈ પડ્યું; અને ડાક્ટરને એવું એટલો બધો નફો મળવા લાગ્યો કે, તેનું જોઈને યુરોપના બીજા ઘણાખરા રાજા-રાણાઓને પણ એ કામ પોતાના દેશમાં દાખલ કરવાનું તરત મન થયું. બટજરે આ શોધ કરી, તે પહેલાં ચૌદ વરસ ઉપર ફ્રાન્સના સેંટ ક્લૂ[1] ગામમાં ચીનાઈ વાસણો થતાં, પણ તે પોચાં થતાં; તેથી આ કઠણ ઘટત્વનાં કામ આગળ તે એકદમ ઉતરી ગયાં. ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં આ ઉંચી જાતનાં વાસણનું કારખાનું સેવર્સ[2]માં સ્થાપવામાં આવ્યું; અને તે વખતથીજ નરમ કુમાસનાં પાત્રનું પૂરેપૂરૂં ભાગી પડ્યું. ફ્રાન્સ દેશમાં જે અનેક પ્રકારના ઉદ્યમની ધૂમ મચી રહી છે, તેમાં આ ચીનાઈ વાસણ બનાવવાના હુનરમાં એ લોક બહુ આગળ વધી ગયા છે, અને આબાદ થઈ ગયા છે; તેમજ તેમનાં કારખાનાંમાંથી જે વાસણો બહાર પડેછે, તેના શ્રેષ્ઠપણામાં કોઈથી કંઈપણ વાંધો નખાય તેમ નથી.

આપણા અંગ્રેજ કુંભાર જોસાયા ઉવેજવુડની કારકીર્દિ જૂદીજ તર્‌હેની હતી. બટજર અને પાલિસિની પેઠે તેની જીંદગીનું ચરિત્ર સુખ દુઃખથી રંગ-બેરંગી થયું ન હતું. એ બંને કરતાં ઉવેજવુડ વધારે સુખીઓ હતો. એના નસીબજોગે તે સારા સમામાં જન્મ્યો હતો. છેક અઢારમી સદી અધવારતા સુધી યુરોપખંડની ઘણીખરી પહેલા વર્ગની પ્રજા કરતાં કળા-કૌશલ્ય અને ચાતુર્યમાં ઇંગ્લંડ દેશ ઉતરતો હતો. સ્ટાફર્ડશેર પરગ-

૧ સેંટ ક્લૂ, પારિસથી અઢી ગાઉ ઉપર સેન નદી ઉપર ગામ; ફ્રાન્સની પાદશાહતનો સુંદર મહેલ છે. વસ્તિ, ૨,૪૦૦.

૨ સેવર્સ, ફ્રાન્સનું ગામ. પારિસથી ત્રણ ગાઉ ઉપર. વસ્તિ, ૫,૬૦૦.

ણામાં કુંભારોની કંઈ ખોટ નહતી. ઉવેજવુડ નામના કુંભારોની તો એક મોટી જમાત ભેગી થાય, એટલા બધા તો ઉવેજવુડના કુળનાજ કુંભારો હતા; પણ એમના હાથનાં વાસણના બેડોળપણાનું તો પૂછવુંજ નહીં. એમના ઉપર રંગ જુઓ તો ભઠ્ઠીમાં પકવતાં જે સાદો ભૂખરો રંગ આવ્યો હોય તેજ; અને માટીના ચાંદા લઇને પ્રથમ કાચાં ઠામ તેઓ ઘડતા; તે ઠામ લીલાં હોય, તેજ વખત તેમના ઉપર ઢંગ વગરના લીંટા પાડીને જે ચિત્રો આળેખવામાં આવે એજ ચિત્ર; સિવાય બીજું કશું ન હતું. સારાં ઠામ તો ઘણાંખરાં હૉલંડના ડેલ્ફટ ગામમાંથી આવતાં, અને પીવાનાં પથ્થરનાં ઠામ કોલોન[1]માંથી આવતાં. બે પરદેશી કુંભાર ન્યુરેંબર્ગ[2]માંથી આવીને કાંઇક વખત સુધી સ્ટાફર્ડશરમાં વસ્યા. એ બે ભાઇઓ હતા. તેમનું નામ એલર્સ હતું. તેમણે વાસણ બનાવવામાં કંઇક સારી ટબ દાખલ કરી; પણ તેમને તો તરત ચેલ્સી[3] જવું પડ્યું. ત્યાં તેઓ ચિત્ર-વિચિત્ર નમુના ઉઠાવવા લાગ્યા. કઠણ અણીદાર વસ્તુ આપણે વાસણ ઉપર ફેરવીએ તો ઘસરકોજ ન પડે, એવાં કઠણ વાસણ હજુ ઇંગ્લંડમાં કોઈ બનાવી જાણતું નહતું; સ્ટાફર્ડશરમાં જે ઠામ થતાં તે ધોળાં ઠામ કહેવાતાં ખરાં, પણ ખરેખરૂં જોવા જઇએ તો તેઓ મેલાં મલાઈરંગાં થતાં. થોડા બોલમાં બોલીએ તો અંગ્રેજ કુંભારો ઉપર કહ્યા મુજબનાં ઠામઠીકરાં કરીને બેઠી રહ્યા હતા; એવામાં ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં બર્સ્લેમ[4] ગામમાં જોસાયા ઉવેજવુડ પેદા થયો; પણ ચોસઠ વરસ પછી તે મરણ પામ્યો, તે વેળા કુંભારનાં કારખાનાંની બધી દશાજ બદલાઈ ગઈ હતી. તેના ઉત્સાહથી, તેની ચતુરાઈથી, તેના બુદ્ધિ-બળથી તેણે નવા અને નક્કર પાયા ઉપર માટીનાં ઠામનો ધંધો થાપી દીધો. તેની કબર ઉપરના મૃત્યુ-લેખમાં લખ્યુંછે કે 'કસબ વિનાના એક કઢંગા અને બેકસ ધંધામાંથી એક ખૂબસુરત હુનરને તેણે જન્મ આપ્યો છે, અને પ્રજાના વેપારનું એક અગત્યનું દ્વાર ઉઘાડ્યું છે.' એ શબ્દો અક્ષરેઅક્ષર ખરા છે.

માણસ-જાતની સાધારણ કોમમાંથી વખતે વખત અસહ્ય મહેનત

---

૧ કોલોન, પ્રશિઆનું શહેર, ‑હાઇન નદી ઉપર, વસ્તિ ૧,૩૦,૦૦૦.

૨ ન્યૂરેંબર્ગ, જર્મનીનું પુરાતન શહેર. વસ્તિ, ૯૩,૦૦૦.

૩ ચેલ્સી, ટેમ્સ નદી ઉપર મિડલસેક્સ પરગણાનું શહેર. વસ્તિ, ૬૩,૦૦૦.

૪ બર્સ્લેમ. સ્ટાફર્ડશરમાં છે. વસ્તિ, ૨૫,૫૬૨.

કરવાવાળા આદમીઓ અવતરેછે; તેવો આ જોસાયા ઉવેજવુડ હતો. એવા પુરૂષો પોતાની દમદાર ચાલથી તમામ કારીગર અને મજુરોને મજુરી કરવાની ટેવ પાડેછે, અને એ પ્રમાણે સતત્ ઉદ્યોગમાં તેમને કેળવેછે; એટલેથી ન અટકતાં, પોતે અતૂટ આગ્રહથી જે અખંડ ઉદ્યોગ કર્યા કરેછે તે લોકોને હુબેહુબ નજરે જોવામાં આવેછે. તેની અસર બધી જાતના ઉદ્યોગ અને વેપારને પહોંચી જાયછે, અને તેથી બધે ચપળતાની ધામ ધુમ થઇ રહેછે. એ પ્રમાણે બનવાથી એવા પુરૂષો આખા દેશની પ્રજાની ચાલનું ઘણે દરજ્જે બંધારણ બાંધી આપેછે. આ જોસાયા ઉવેજવુડ એવો વિરલ નર હતો. જેમ આર્કરાઇટને માટે અમે આગળ કહી ગયા, તેમજ એ પણ એના માબાપનં તેર છોકરાંમાં છેલ્લો છોકરો હતો. તેનો બાપ, તેનો દાદો અને તેનો મોટો કાકો, એ બધા કુંભારનોજ ધંધો કરતા. એ છેક છોકરો હતો, તે વેળા એનો બાપ વારસામાં ૩૨૦ એને આપીને મરી ગયો. તે એ ગામની નિશાળમાં લખતાં વાંચતાં શીખ્યો હતો; પણ એનો બાપ મરતે, તેનાં ઘરનાંએ એને નિશાળેથી ઉઠાડી લીધો. એનો મોટો ભાઈ માટીનાં ઠામ બનાવવાનું કામ કરતો; તેના હાથ નીચે એને રાખ્યો. ત્યાં એ ચાક ઉપર માટીનાં ઠામ ઘડતો. છેક અગીઆર વરસની લઘુ વયમાંજ, તે લખેછે કે, 'સીડીને છેલ્લે પગથીએથી' મેં ધંધો કરવા માંડ્યો. થોડી મુદત વીત્યા કેડે એને ખૂબ જોરમાં શીતળા નીકળ્યા. તે આખે ડીલે ભરાઈ ગયો; તેમાંથી તે સાજો તો થયો, પણ તે જીવ્યો ત્યાંલગી એના શરીરમાં એ રોગનું સાલ રહી ગયું. તેના જમણા ઘૂંટણમાં તેને વારંવાર આંતરે આંતરે દુખાવો થઈ આવતો. ઘણાં વરસ ગયા પછી એ પગ તેણે ઘૂંટણેથી કપાવી નાખ્યો, ત્યારેજ તેનું દુઃખ દૂર થયું. મિ. ગ્લાડસ્ટન જેવા પુરૂષે હાલમાંજ ઉવેજવુડ વિષે સુભાષિત શબ્દોમાં સ્તુતિ-વાચક ભાષણ બર્સ્લેમ ગામમાં કર્યું હતું. તેમાં તે જણાવે છે કે, જે વ્યાધિથી ઉવેજવુડ પીડાતો હતો, તેજ વ્યાધિના પ્રતાપથી તે પાછળથી આટલા બધા પ્રસિદ્ધપણાને પામ્યો છે, એમ સંભવેછે. જે અંગ્રેજ કારીગરને સઘળા અવયવ સંપૂર્ણ હોયછે, અને તે બધાંને તે બરાબર કસરતમાં લેછે, તેવા ચંચળ અને જોમદાર કારીગરની હારમાં શરીરની ખોડને લીધે તેનાથી આવી શકાયું નહીં. એ દૂષણથી એને વિચાર કરવાની જરૂર પડી કે, મારાથી કદી શરીર-મજુરી તો બનવાની

નથી; તો હવે એ વાત પડતી મૂકીને મારાથી કંઈ બીજું, એથીએ ચંદા-સરસ કામ બની શકે, તો તે અજમાવી જોવું. મારાથી એથીએ મોટા કામમાં શું નહિ પડાય? એવો વિચાર તે તેના મનમાં કરવા લાગ્યો; તેથી કુંભાર-કામની કળા અને તેના ભેદ ઉપર મનન કરવાનું તેને સૂઝ્યું. આથેન્સ[1]ના પ્રાચીન, જગત્પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતમાં પોતાની કળામાં જે ઊંડી સમજણ અને સચોટ પકડ હતી, તેવી પકડ અને સમજશક્તિ છેવટ તેનામાં આવી; બલ્કે, એ ગુણો તેનામાં એટલા સુધી પ્રકાશિત થયા હતા કે તેના પ્રાચીન પૂર્વજ, આથીનીઅન પ્રજાપતને તે જોઈને કદાચ અદે-ખાઈ પણ આવે. એવી રીતે સન ૧૮૬૩ ની તા. ૨૬ મી અક્ટોબરે રાજ્યસભાના સભાસદ રાઈટ આનરેબલ ડબ્લ્યુ. ઈ. ગ્લાડસ્ટને બર્સ્લેમ ગામમાં ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું.

જોસાયાએ પોતાના ભાઈના હાથ નીચે રહીને પોતાની ઉમેદવા-રીની મુદત પૂરી કરી. પછી તે એક બીજા કારીગર સાથે પંત્યાળો ધંધો કરવા લાગ્યો. ચપ્પુના હાથા, ડાબડીઓ અને ઘર કામની બીજી હજારો ચીજો બનાવીને તે નાનો સરખો ધંધો ચલાવવા લાગ્યો. વળી એ પંત્યાળું મૂકીને તે એક બીજા માણસની સાથે સહીઆરૂં કામ કરવા લાગ્યો. તડબુચ કાપવાના દાવની રીકાબીઓ, અથાણાંનાં લીલાં પાંદડાં, સમે-દાનીઓ, તપખીરની ડાબડીઓ, અને બીજી એવી જણસો તે બનાવવા લાગ્યો; પણ આવી રીતે મઝીઆરા વેપારથી તેને કંઈ ઝાઝું મળ્યું નહીં; તેથી ઈ. સ. ૧૭૫૯ ની સાલમાં બર્સ્લેમ ગામમાં તેણે પોતાની મેળે સ્વાંગ ધંધો કરવા માંડ્યો. હવે તે પોતાનો રોજગાર ખંત રાખીને કરવા લાગ્યો; નવનવી જણસો બનાવવા મંડ્યો; અને ધીમે ધીમે પોતાનો વેપાર પણ વધારતો ગયો. આ વેળાએ સ્ટાફર્ડશરમાં જેવાં મલાઈ-રંગનાં ઠામ થતાં, તેના કરતાં હરેક વાતે એટલે ઘાટમાં, રંગમાં, ઓપમાં અને ટકાઉપણામાં વધારે સરસ બનાવવાં, એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. એ વિષય પાકો સમજવાના વિચારથી તે તેનો નવરાશનો વખત રસાયન શાસ્ત્ર શીખવા પાછળ ગાળતો. ધાતુ અને બીજા ખનીજને ગાળીને પ્રવાહી કરવાને વાસ્તે જે પદાર્થ વપરાયછે તે ઉપર, તેમજ ઠામ ઉપર કાચ જેવો ચળકાટ લાવવાને જે અનેક તરેહના ઓપ વપરાયછે તે

૧ આથેન્સ, ગ્રીસનું પ્રાચીન જગત્પ્રસિદ્ધ શહેર, વસ્તિ,૫૦,૦૦૦.

ઉપર, અને ઘણી જાતની માટી ઉપર તેણે પુષ્કળ પ્રયોગ કરી જોયા. એને ઝીણી તપાસ કરવાની અને બારીક નજરથી જોવાની મૂળથીજ ટેવ હતી, તેથી તેને સિલિકા નામની ચકમકવાળી માટીના મિશ્રણવાળું મટોડું હાથ આવ્યું, તે ઉપર અજમાએશ કરી જોતાં તેને જણાયું કે, એ માટી તાપમાં મૂકતા પહેલાં કાળા રંગની હોયછે, તે આકરી આંચે ધોળો રંગ ઝાલેછે. આ વાત તેણે પોતાના મન ઉપર લીધી અને તે ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો. એ પ્રમાણે એ વિષય તેના મનમાં સારી પેઠે ડહોળાવાથી તેને એમ સૂઝ્યું કે, ઠામ ઘડવામાં હું લાલ માટી વાપરૂંછું, તેમાં આ સિલિકાની ચકમકવાળી માટી મળવી હોય, અને તેનાં ઠામ ઘડીને નીમાડામાં પકવવાથી તાપની આંચે એ ધોળાં થઈ જશે. એવી મિશ્રણ માટીનાં વાસણ ઘડીને તે ઉપર કાચ જેવો પારદર્શક ચળકાર આવે એવો ઓપ લગાવવામાં આવે, તો પછી એ ઠામ કુંભાર-કળાના અતિ ઉત્તમ પ્રકારના નમુના થઇ પડશે, એમાં કંઈ શક ન સમજવો. એ કળા ઉવેજવુડના પરાક્રમથીજ પૂર્ણકળામાં આવવી સર્જીત હતી. ઉવેજવુડના વાસણો અંગ્રેજી વાસણના નામથી આગળ જતાં ઘણા ઓહોળા વેપારની જણસ થઇ પડી અને દશેદિશામાં તેનો મોટો ખપ જાગ્યો.

અગર પાલિસિને તેની ભઠ્ઠીની બાબતમાં જે કષ્ટ વેઠવું પડ્યુ હતું, એટલું બધું ઉવેજવુડને વેઠવું પડ્યું નહતું; તોપણ તેને તેની ભઠ્ઠીઓ સાથે બહુ માથાઝીક કરવી પડી હતી; અને પાલિસિની પેઠે પુનઃપુનઃ પ્રયોગ અને અડગ આગ્રહથી તેણે મુશ્કેલ બાબતોને મહાત કરી. ખાનાની ટેબલ ઉપર જૂદી જૂદી જાતનાં ચીનાઈ વાસણો બનાવવાને તેણે પ્રથમ મહેનત કરી જોઈ. એ કામ પાછળ એના સઘળા પ્રયત્નો ફોકટ ગયા. તેઓ દુઃખદાયક નિષ્ફળતાની કડીઓની એક મોટી સાંકળ થઈ હતી, એમ કહીએ તો ચાલે. મહિનાને મહિના સુધી એ બાપડાએ મજુરી કરી હોય, તે એક દિવસમાં પાયમાલ થઈ જતી. લાંબી મુદ્દત સુધી ઘણા પ્રયત્નો તેણે કર્યા; તેણે એ કામ પાછળ ઘણો વખત ગાળ્યો; ઘણી મહેનત કરી; ઘણો ખરચ કર્યો; એટલું થયું ત્યારેજ તેને ઓપ ચઢાવવાનો ખરો પત્તો લાગ્યો. પણ એ હઠે એવો નહતો, અને **'ધીરજનાં ફળ મીઠાં'** છે, એ કહેવત પ્રમાણે છેવટે ધૈર્યના ડંડ-પ્રહારથી જયનો ડંકો વાગ્યો. કુંભાર કળાની ચઢતી કળા કરવાને તે તન-મનથી એટલો તો મંડ્યો રહ્યો કે,

તેના દિલમાંથી એ વાત એક ક્ષણવાર પણ નીકળતી નહીં. એ પ્રમાણે તેણે વિઘ્નોનાં બધાં વાદળાં વિખેરી નાખ્યાં. તે હવે પૈસે ટકે સુખી થયો. દેશ પરદેશના વાપરને માટે ધોળા પથ્થરનાં ઠામ અને દૂધ જેવાં ઉજળાં ચીનાઇ વાસણ સંખ્યાબંધ પોતાના કારખાનામાંથી તે નીપજાવવા લાગ્યો. એમ છતાં તે પગ વાળીને નિરાંતે બેઠો નહીં. તેની બનાવટને તે દીન બદીન સુધારતોજ ગયો. એની આવી ઉદ્યોગી રહેણીની અસર ચોગરદમ પ્રસરી. આખા પરગણાના લોકો જાગૃત થઈ ગયા; અને આખા ગ્રેટબ્રિ ટનના ઉદ્યોગ અને વેપારની એક મોટી ઇમારત પાકે પાયે આખરે સ્થાપન થઈ. તે હમેશાં પોતાના કાર્યમાં, પોતાની બનાવટમાં અનુપમ ઉત્તમતા સંપાદન કરવાને શ્રમ કરતો. તે કહેતો કે આપણી કારીગરીને લાજ લાગે એવી જણસો કરવી, તેના કરતાં તે ધંધો પછી તે ગમે તે હોય, તોપણ છોડીજ દેવો એ સારૂં છે.

ઘણા દરજ્જાવાળા અને સત્તાવાળા માણસો ઉવેજવુડને ખુશીથી દિલભર મદદ દેવા લાગ્યા; કારણકે જે માણસ ખરા મનથી મહેનતમાં મચ્યો રહેછે, તેને કોણ સહાય ન થાય? એવા નરને એના જેવા બીજા પુરૂષો આગળ ધસીને આશ્રય અને ઉત્તેજન આપેછે. ટેબલના ખાના ઉપર જે અનેક જાતનાં ચીનાઈ વાસણો કામમાં આવેછે, તેવા વાસણનો તેણે શારલોટ[1] રાણીને માટે પહેલ વહેલોજ એક નવો અંગ્રેજી સટ બનાવ્યો. એવી જાતનાં ઠામ પાછળથી ઘણાં થવા લાગ્યાં. તે 'રાણીનાં વાસણ' એ નામથી બધે ઓળખાવા લાગ્યાં. ઉવેજવુડ હવે રાજાનો કુંભાર કહેવાવા લાગ્યો. રાણીએ એને 'બારન' નો અમીરી એલકાબ આપ્યો હોત, તેથી તેનું મન રંજન થાત, તેના કરતાં 'પાદશાહી કુંભાર'ની જગા ઉપર તેની નીમનોક રાણીએ કરી, તે તે વધારે માનભરેલી વાત માનતો હતો. બીજાં નમુનદાર ચીનાઈ વાસણોના સટ તેને સોંપવામાં આવતા, તે ઉપરથી તે એવી તો બેનમૂન નકલો ઉઠાવતો કે, જોનાર હેરત પામે. હર્ક્યુલેનીઅમ[2]ની પ્રાચીન મૃત્તિકા-કળાના નમુના સર ઉવિલિઅમ હામિ-

---

૧ શાર્લોટ, મેક્લેનબર્ગ સ્ટ્રેલિટઝની કુંવરી, તે ઇંગ્લંડના ત્રીજા જાર્જ રાજા સાથે પરણી હતી.

૨ હર્ક્યુલેનીઅમ, ઈટલિમાં નેપલ્સથી ત્રણ કોસ ઉપર વિસૂવિઅસ જ્વાળામુખીના તળેટી પાસેજ. ઈ. સ. ૭૯માં તે શેહેર જ્વાળામુખી ફાટવાથી ૭૦ ફુટ ઉંડું ગરક ગયું હતું. તે ઈ. સ. ૧૭૧૧ માં પાછું હાથ લાગ્યું. તેમાંથી પ્રાચીન કળાના કીમતી નમુના હાથ આવેછે.

લ્ટને[1] તેને આપ્યા. ઉવેજવુડે તેની સુંદર નકલો બડી બારીકીથી બનાવી આપી. બાર્બેરીની વાસણ[2] એક વેળા હરાજ થવા માંડ્યું. તે પુરાતન કાળનું હતું. તે લેવાને ઉવેજવુડે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં. ઉવેજવુડ એ એક દામના રૂ. ૧૭,૮૫૦ આપવા તૈયાર થયો; પણ પૌર્ટલંડ[3]ની ઠકરાણીએ તે ઉપર રૂ. ૧૦૫૦ નો વધારો ચઢાવીને રૂ. ૧૮,૯૦૦ એ પોતે એ વાસણ લીલામમાંથી લીધું. પણ ઠકરાણીએ પાછળથી જાણ્યું કે, ઉવેજવુડને એ કીમતી વાસણ ઉપરથી બીજો નમુનો ઉઠાવવાનું મન હતું, અને તેથી તેણે હરાજીમાંથી એટલા બધા રૂપિઆ ખરચીને લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે ઉપરથી ઠકરાણીએ ખુશી થઈને મોટા મનથી તેણે એ મૂલ્યવાન વસ્તુ નકલ કરવાને ઉવેજવુડને આપી. એ વાસણ આજ પણ પોર્ટલંડ-પાત્રના નામથી ઓળખાયછે. રોમના પાદશાહ અલેગ્ઝાંડર સેવેરસ[4]ને અગ્નિદાહ કર્યા પછી તેનાં ફૂલને એ કીમતી કારીગરીના ઠામમાં મૂકીને તે ઉપર કબર ચણવામાં આવી હતી. તે કબર કાળે કરીને ખોદાતાં, તેમાંથી એ પ્રાચીન કળાનો અપૂર્વ નમુનો હાથ લાગ્યો હતો. તેની આકૃતિ આપણી બરણીઓને કાંઈક મળતી છે. ઉપરથી મોહું કાંઈક સાંકડું હોયછે. પેટ પહોળું હોય છે. બેઠક ગોળ અને પેટ કરતાં નાની હોય છે. બે પડખે ઝાલવાના બે હાથા મોંની પાસે હોયછે. આગગાડીના સ્ટેશનો ઉપર સાહેબ લોકોને માટે લાકડાની ઉંચી ઘોડી ઉપર જે માટીનું ઠામ ચિત્રવાળું, ઝાંખા ભુખરા રંગનું જોવામાં આવેછે, તેના જેવોજ એ વાસણનો ઘાટ બધી વાતે વાંચનારે જાણી લેવો. તે ઉપર ખૂબસુરત અર્ધનગ્ન પ્રાચીન પરિઓ અને વનસ્પતિની લીલા અડખે પડખે ચીતરેલી હતી. એના જેવી ઉવેજવુડે પચીશ હજાર રૂપિઆ ખરચીને પચાશ નકલો ઉતારી. એ નમુના વેચતાં તેની મૂળ રકમ બંધ બેઠી નહીં; તોપણ તે પોતાની મતલબમાં પાર પડ્યો.

---

૧ સર ઉવિલિઅમ હામિલ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૮૮—૧૮૫૬. નેપલ્સમાં અંગ્રેજ સરકાર તર્ફથી એલચી અને એટ્રુસ્કન, ગ્રીક અને રૂમી પ્રાચીન કળાનો શોધક.

૨ બાર્બેરીની વાસણ, બાર્બેરીનો ડી વાલ ડેઈલ્સા, ઈટલિમાં ફ્લૉરેન્સથી સાત ગાઉ ઉપરનું એક ગામ. તે ઉપરથી રાજવંશનું નામ બાર્બેરીની પડ્યું છે.

૩ પોર્ટલંડ અંગ્રેજી ખાડી પાસેનું એક ગામ. વસ્તિ, ૯,૯૦૦.

૪ અલેગ્ઝાંડર સેવેરસ-લ્યુશિઅસ સેપ્ટીમિઅસ સેવેરસ, ઈ.સ. ૧૪૬-૨૧૧.

તેનો હેતુ માત્ર એટ્રલોજ હતો કે, આગળ ગમે તેણે ગમે તે બનાવ્યું હોય, તેવુંજ આબેહુબ અંગ્રેજ લોક પોતાની ચતુરાઈ અને ઉદ્યોગ-બળથી બનાવ્યા વિના રહેતા નથી એમ બતાવી આપવું.

પોતાનાં કારખાનાં ચલાવવાના કામમાં ઉવેજવુડે રસાયનશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેનો તે બોહોળો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. સુંદર ચિત્રવાળાં વાસણો ઉપજાવવામાં વળી તેણે જૂની વસ્તુઓના શોધ કરનાર પુરૂષોની શોધોનો પણ લાભ લેવા માંડ્યો; અને ચિત્ર-કામના કારીગરની કુશળતા પણ પોતાના કામમાં તે વાપરવા તત્પર થયો. ફ્લાક્સમન[1] છેક નાની ઉમરનો હતો, તે વખતથીજ ઉવેજવુડે તેને ખોળી કાઢ્યો. તેની સ્વાભાવિક બુદ્ધિનું પુષ્કળ પૈસા ખરચીને ઉવેજવુડ પોષણ કરતો; અને તેની પાસેથી જ્યથાશ્વેધ સુંદર ચિત્રો ચીતરાવીને તે પોતાનાં ચીનાઈ વાસણ અને સાદાં ઠામ બનાવવામાં વાપરવા લાગ્યો. જ્યાં જે ઘટે ત્યાં તે વાપરીને પોતાનાં વાસણોને તે એવાં ઉત્તમ, રૂચિકર કરતો કે, લોકોમાં પ્રાચીન કળાનો પ્રસાર કરવાને તે પોતે સમર્થ થયો. લક્ષપૂર્વક અધ્યયન અને પ્રયોગો કરી કરીને રંગદાર ચિત્રો માટીનાં ઠામ ઉપર, ચીનાઈ વાસણો ઉપર અને બીજી જણસો ઉપર ચીતરવાનો હુનર તેણે ફરીથી જગતમાં આણ્યો, એ કહેવું ખરૂં ઠરેછે; કારણકે એ ચિત્ર-કળા પ્રાચીન એટ્રુસ્કન પ્રજા જાણતી હતી, પણ પ્લિનિ[2]ના વખતથી તેનો લોપ થઈ ગયો હતો. સિદ્ધ પદાર્થ શાસ્ત્રોના વિષય ઉપર નિબંધો લખીને તે પ્રખ્યાત થયો. તેણે અગ્નિ-માપક યંત્ર[3] શોધી કાઢ્યું; તેની સાથે એનું નામ હજુ પણ જોડાએલુંજ છે. જે જે લોકોપયોગી કામ હોય, તે તે કામમાં પુષ્ટી આપ-

---

૧ જૉન ફ્લાક્સમન, ઈ. સ. ૧૭૫૫-૧૮૨૬; અર્વાચીન કાળનો અદ્વિતીય અંગ્રેજ શિલ્પશાસ્ત્રી.

૨ પ્લિનિ, સેકંડસ કાયસ પ્લિનિઅસ, અથવા વડો પ્લિનિ, ઈ. સ. ૨૩-૭૯; રૂમી શૂરવીર અને કુદરતી બાબત—ખગોળ, ભૂગોળ, ઉદ્‌ભિજ, પ્રાણિ, કૃષિ, વૈદક, ખનીજ, ઈત્યાદિ શાસ્ત્રોની તવારીખ લખનાર.

૩ અગ્નિ-માપક યંત્ર (પાઈરોમીટર); પારાનું ઉષ્ણતામાપક યંત્ર (થર્મોમીટર) છે, તે ઉપરાંત અગ્નિનું માપ લેવું હોય, ત્યારે આ યંત્ર વપરાયછે. અગ્નિની આંચથી ધાતુ-દંડ વધતો જાયછે, તેના પ્રમાણમાં ગરમી કેટલી વધી, તે તે દંડ ઉપરના આંકાથી જણાયછે.

થાને,—આ મત આપવાને તે અખંડ ઉમેદવાર હોય. ટ્રેંટ[1] અને મર્સી[2] નદીઓની વચ્ચે નહેર બનાવીને તે બંને નદીઓને જોડવાથી ઇંગ્લંડ બેટનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ કાંઠો નૌકા-ગમનથી એકત્ર થયો, તે આ વીર પુરૂષના દેશ-કલ્યાણના અલૌકિક જુસ્સાનાં અને બ્રિંડલી જેવા કુશળ નરના બુદ્ધિબળનાં રૂડાં વાનાં જાણવાં. એ પરગણામાં જવા આવવાના રસ્તા બહુજ ભૂંડી હાલતમાં હતા; તેથી તેણે પોતાનાં કારખાનાંથી પાંચ કોસ સુધીની સડક બનાવી. તે ઉપર નાકાં બેસાડ્યાં. તે મુસાફરો અને જતાં આવતાં ગાડાં પાસેથી નાકાનું દાણ ઉઘરાવતા; અને એ પ્રમાણે જે પેદાશ થાય, તેવડે રસ્તો સમરાવવામાં આવતો. એની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી. બર્સ્લેમ ગામમાં તેણે કુંભાર-કામનાં કારખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં; અને પછવાડેથી એટ્રુરિઆ[3] ગામમાં એણે નવાં કારખાનાં જમાવ્યાં. તે જોવાને યુરોપખંડના સઘળા દેશોમાંથી નામાંકિત પુરૂષોને આવવાનું મન થતું.

કુંભાર-કામની કળા પ્રથમ એના વખતમાં કેવળ કનિષ્ઠ હાલતમાં હતી, તે એ ઉવેજવુડના પરિશ્રમના પરાક્રમથી ઇંગ્લંડની ઉન્નતિનું એક મોટું સાધન થઈ પડ્યું. ઇંગ્લંડમાં ઘેરેઘેર વાપરવાને જે વાસણો આગળ પરદેશમાંથી આવતાં, તે વાત તો અટકી ગઈ; એટલુંજ નહીં, પણ બ્રિટિશ માલ બીજાં રાજ્યોમાં જતાં અટકાવવાને અંગ્રેજી આયાતની જણસો ઉપર ભારે જકાતનો બોજો ત્યાંના રાજાઓએ મૂક્યો હતો; તેમ છતાં પણ માટીનાં વાસણો મોટા જથાબંધ બહાર મુલકમાં જવા લાગ્યાં. તેણે માટીનાં ઓનાઈ ઠામ બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢ્યાને ત્રીશેક વરસ થયાં હશે; ત્યારે એટલે ઇ. સ. ૧૭૮૫ ની સાલમાં ઉવેજવુડને પોતાનાં કારખાનાંની બાબતમાં સાક્ષી-અભિપ્રાય આપવાને રાજ-સભામાં બોલાવ્યો હતો. ત્યાં તેણે જણાવ્યું કે આ ઉદ્યોગ-શાળા ઉઘડવાથી કંઈ જેવાં તેવાં અણઘડ માણસોને ખપ હોય ત્યારે રાખીને ટુંકા રોજથી તેવાં થોડાંક માણસો દુઃખે પાપે દહાડા કાઢવા લાગ્યાછે, એમ ધારશો નહીં. માત્ર વાસણ બનાવવાના કામ ઉપરજ વીશ હજાર માણસોની હમેશની રોજી ચાલેછે. એ ઉપરાંત ભઠ્ઠીને

૧ ટ્રેંટ, ઇંગ્લંડની નદી; સ્ટાફર્ડશર પરગણામાંથી પેદા થઇને, ૧૫૦ માઇલ વહીને ઑસ નદીને મળે છે.

૨ મર્સી, ઇંગ્લંડની નદી, ૬૦ માઇલના પ્રવાહ. પછી લિવર્પૂલ બંદર આગળ દરિઆને મળેછે.

૩ એટ્રુરિઆ, સ્ટાફર્ડશર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૩,૦૦૦.

માટે કોયલાની ખાણોમાં કેટલા બધા મજુરોનો ધંધો જાગ્યો છે? વળી, જળ થળને માર્ગે એ વાસણો લઈ જવાને કેટલાં બધાં માણસો કામે લાગેલાં રહેછે? એ સિવાય આ દેશના ઘણા ભાગોમાં ઉદ્યોગને જે ઉત્તેજન મળ્યું છે, તે તો જૂદું. એ બધાંની ગણતરી કરીને આંકડો નક્કી કરવો, એ કઠણ કામ છે. ઉવેજવુડનાજ વારામાં કુંભાર-કામની કળામાં ઘણો અગત્યનો સુધારો થયો હતો; અને તેથી એ હુનર સારી પેઠે આગળ વધ્યો; તથાપિ તે વખત મિ. ઉવેજવુડ કહેતો કે, મૃત્તિકા-પાત્રની બનાવટ હજુ બાલ્યાવસ્થામાં છે. આપણા દેશના કારખાનાં ચલાવનારા ગૃહસ્થોના સતત્ ઉદ્યોગથી; અને એ કામમાં હવે પ્રતિ દિવસ બુદ્ધિનો પ્રભાવ થતો જશે, તેથી; વળી ગ્રેટબ્રિટન જેવા આપણા દેશમાં એ હુનરને જે કુદરતી લાભ (માટી, કોયલા, વગેરેના) મળી શકે એમ છે, તેથી; અને એ કળાનું કુશળ આપણા રાજ્ય-તંત્રથી થાયછે, તેથી;—એ સઘળાં કારણોથી એ કારીગરી ઉદય પામીને હજુ એટલી બધી આગળ વધતીજ જશે, કે મેં એ હુનરની ચઢતી કરવામાં જે નવા સુધારા દાખલ કર્યા છે, તે ભવિષ્યમાં હજુ શું શું થઈ શકશે તે જોતાં કશા લેખામાં નથી; મારૂં કામ કશી ગણતરીમાં નથી. આ અગત્યના હુનરમાં તેના વખત પછીથી તે આજ સુધીમાં જે સુધારો વધારો થયો છે, તે ખ્યાલમાં લેતાં સ્પષ્ટ જણાયછે કે મિ. ઉવેજવુડે જે અભિપ્રાય આપ્યો હતો, તે અક્ષરશઃ ખરો પડ્યો છે. ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પોતાના દેશના ખપ જોગાં માટીનાં વાસણ બનાવવા ઉપરાંત આઠ ક્રોડ અને ચાળીશ લાખ ઠામ ઈંગ્લંડમાંથી દેશાવરખાતે ચઢ્યાં હતાં. આટલી મોટી સંખ્યા અને તે માલનો ગુણ આપણા વિચારમાં લઈનેજ આપણે બંધ વાળીએ એમ નથી; પણ જે કારીગરો આ કસબ કરેછે અને આટલો મોટો વેપાર ખેડેછે, તે બધા કુંભારોની હાલત આગળ કરતાં કેટલી સુધરી ગઈ છે, તે જોવા જેવું છે. જ્યારે ઉવેજવુડે પોતાના ઉદ્યોગનો પ્રથમારંભ કર્યો, ત્યારે આખું સ્ટાફર્ડશર પરગણું અર્ધ-સુધરેલી હાલતમાં હતું. લોકની વસ્તિ છેક થોડી હતી; જે હતા તે પણ ગરીબ અવસ્થામાં હતા અને અભણ હતા. જ્યારે ઉવેજવુડનું કારખાનું પાકે પાયે જમાવટ ઉપર આવ્યું, ત્યારે એ ભાગમાં જેટલી વસ્તિ હતી, તેના કરતાં ત્રમણાં માણસોને ખાસા મજેના રોજથી જોઈએ તેટલું કામ જડતું. આ પ્રમાણે બનવાથી તેમની

સંસારિક સ્થિતિ સારી પેઠે સુધરી ગઈ; તેની સાથે તેમનામાં ભણવા-ગણવાનો તથા નીતિસંબંધી સુધારો પણ મનમાનતો થયો.

આવા નરને સુધરેલી દુનિઆના કળા-કૌશલ્ય અને વ્યાપારના વીર પુરૂષોની ઉપમા સર્વ પ્રકારે ઘટેછે. ખુશ્કી અને •દરિઆઈ ફોજમાં સિપાહીઓ જે બહાદુરી બતાવેછે અને આત્મ-ત્યાગ કરેછે, એ કૃત્ય ખરેખર શૂરત્વથી ભરપૂર છે; તેમજ આ ઉપર જણાવી બેલા મહાત્માઓ, તેમના ઉપર અનેક સંકટો આવી પડેછે તે સ નાં સાડ્યાં. અને અનેક વિઘ્નોની સામા જે ધૈર્ય અને આત્માવલંબન દર્શાવે તા; તે તથા યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિને માટે તેઓ જે શૌર્ય અને આગ્રહ બતાવેછે, તે એવાજ શૂરત્વથી રસમય છે. ઉદ્યોગ-ક્ષેત્રમાં આ વીર નાયકે મહા પરાક્રમ જે સંપાદન કરેલું હોય, તેનું નૌકા-સેના અને ભૂ-સેનાના સૈનિક એવાજ વીરત્વથી રક્ષણ કરવુંજ; તેમાં તેનો સ્વધર્મ અને દેશાભિમાન રહેલો છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

અખંડ ઉદ્યોગ તથા આગ્રહ.

ધનવાન તેજ, કે જેઓ ઉદ્યોગી હોયછે. એવા પુરૂષો દરેક પળ પોતાની ગણેછે. વખત એ કુદરતનો ખજાનો છે. એ ખજાનો એવા નર પોતાનાજ તાબામાં રાખેછે. કાળના હાથમાં કાચની રેતીની શીશી છે. તેમાંનો એક એ[illegible] જાણે ગગનનો ચળકતો તારો હોય અથવા અમૂલ્ય હીરો હોય, [illegible]ણી સતત્ ઉદ્યોગથી વીર નર વીણી લેછે.—ડાવનાંટ.[1]

ભાઇ, આગળ ત[illegible]ગલો; સૌ સારૂંજ થશે; [2]એટલે તમને વિશ્વાસ પણ બેસશે—ડાલાંબર.

સાદાં સાધન અને સાધારણ ગુણોનો ઉપયોગ કરવાથી ઘણી વાર મોટાં મોટાં કામ બનેછે. સાધારણ માણસની રોજે રોજની જીંદગી જોશો, તો તે ફિકર ચિંતાથી ભરેલી હોયછે. રોટલા જેવી રોજની જરૂર જોગી ચીજો હાંસલ કરવામાં તેને મશગૂલ રહેવું પડેછે; અને તેને દુનિઆંની બીજી હજાર ફરજો બજાવવાની હોયછે. એવી હાલતમાં ઉત્તમ પ્રકારનો અનુભવ મેળવવાને તેને બહુ તક મળે છે; અને બળદ જેમ એકજ ઘરેડમાં ચાલ્યા કરેછે, તેમ માણસ ભલે જીંદગીના છેક ખંડાઇ ગએલા માર્ગમાં ચાલ્યા કરશે, તોપણ તે જો બરાબર કામ કરવાવાળો હશે, તો તેને પોતાની જાત સુધારવાને પુષ્કળ અવકાશ અને પ્રયત્ન કરવાને પુષ્કળ તક મળશે. જે માણસ પોતાનું રૂડું ઇચ્છતો હોય, તેણે તો દૃઢ મનથી સારી રીતે કામ કરવાનો જૂનો રસ્તો પકડવો જોઇએ; તેમાં જેઓ અત્યંત આગ્રહી હોયછે અને ખરા દિલથી દમભેર મહેનત કરેછે, તેઓજ પાર પડેછે.

વિધાતા આંધળી છે, એમ કહીને માણસો તેનો વાંક કાઢેછે; પણ ખરી વાત તો એ છે કે, માણસ જેવા આંધળા છે, તેવી વિધાતા આંધળી નથી. જે આદમીઓ જન-સમૂહના વ્યવહારાદિકનું વર્તન જોશે, તેમને તો જણાશે કે નસીબ હમેશાં ઉદ્યોગીના પક્ષમાં ઉભું રહેછે. સઘળું મહેન-

---

[1] સર ઉવિલિઅમ ડાવનાંટ, એક અંગ્રેજ કવિ અને નાટકી. ઈ. સ. ૧૬૦૬-૧૬૮૮.

[2] ફ્રેંચ ઉપરથી ભાષાંતર.

તને વશ છે. પવન અને પાણી પણ ખરા ખલાસીઓની ખિદમતમાં ખડાં રહેછે. મનુષ્ય—વર્ગમાં જે અતિ ઉચ્ચ વિષયો ગણાયછે, તેની શોધ પાછળ મંડવું હોય, તો તેમાં કંઇ અસાધારણ ગુણોની જરૂર પડતી નથી; પણ તેવા વિષયની ખોળમાં પાકી સમજ વાપરવી જોઇએ; એકાગ્ર ચિત્ત રાખવું જોઇએ; નિરંતર ઉદ્યોગ આગ્રહપૂર્વક મચાવવો જોઇએ; એવા સાધારણ પ્રતિના ગુણ જેનામાં હશે, [illegible] કામમાં તે ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડશે. કામ કરવામાં કુદરતી અ[illegible] જરૂર પડેછે એમ નથી; ગમે તેવી બુલંદ કુદરતી અકલ એક [illegible]માં હશે, તોપણ ઉપર ગણાવેલા સાધારણ ગુણોનો એવા આદમ[illegible] પણ ખપ પડેછે; તે માણસ એ ગુણોને હલકા ગણીને તુચ્છકારી ના[illegible]એ નહીં. જે પુરૂષો ખરેખરા મહાત્મા થઈ ગયા છે, તેઓ તો 'કુદરતી અકલ' 'ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ' કે 'સ્વાભાવિક મન–શક્તિ'ને માનતાજ નથી. સામાન્ય પંક્તિના પુરૂષો જે ગુણોના પ્રભાવથી જગતમાં વિજયી થયા છે, તેમની માફક આ મહાત્માઓ પણ મહા આગ્રહી અને દુનિઆદારીના ડહાપણવાળા જણાયાછે. માણસ જાતમાં જે સાધારણ પાકી સમજ થોડી યા ઘણી બધામાં રહેલી છે, તે ખીલીને વિસ્તાર પામે, તેજ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ સમજવી; બીજી કોઈ જન્મથી મળેલી બુદ્ધિની ઈશ્વરી બક્ષીસ છેજ નહીં, એટલે સુધી કેટલાએક મહાન પુરૂષો મત આપેછે. એક પાઠશાળાનો પંકાએલો પંડિત અને પ્રમુખ કહેતો કે, 'ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ એટલે અખંડ પ્રયત્નો કર્યા કરવાની શક્તિ'. 'પોતામાં સુષુપ્ત રહેલા અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવાની શક્તિ, તેનું નામજ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ જાણવી' એ પ્રમાણે જૉન ફાસ્ટરનો અભિપ્રાય હતો.' ધૈર્ય એજ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ' એવો સિદ્ધાંત બૂફોનો હતો.

ન્યૂટનની મન–શક્તિ અપૂર્વ ઊંચી પ્રતિની હતી, એ નિર્વિવાદ વાત છે; એમ છતાં પણ એને એક જણે જ્યારે પૂછ્યું કે, તમે આવા વિલક્ષણ શોધ શી રીતે કર્યા? ત્યારે તેણે નમ્ર ભાવે ઉત્તર આપ્યો કે, એ વિષયો ઉપર નિરંતર વિચાર કર્યા કરવાથી. એ કેવી પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરતો, તેની વાત તેણે એક બીજે પ્રસંગે કહી હતી, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—'જે વિષય ઉપર મારે વિચાર કરવો હોય, તેને હું તલભાર પણ મારા મન આગળથી ચસવા દેતો નહીં. તે ધીમે ધીમે જરા જરા પ્રકાશવા માંડે; અરૂણોદયનાં ચિન્હ દેખાવા માંડે, તે છેક પૂર્ણ પ્રકાશથી સૂર્યવત્ દર્શન દે, ત્યાં સુધી હું તેને છોડતો નહીં; પણ ધીરજથી વાટ જોતો બેસી રહેતો.' ન્યૂટન

અને એના જેવા બીજા નર, જેમણે અચળ કીર્તિનો કિલ્લો હાથ કર્યો છે તે આગ્રહપૂર્વક અખંડ ઉદ્યોગનું ફળ સમજવું. એક વિષયનું અધ્યયન કરતાં થાકે, ત્યારે તે મૂકીને તે બીજો વિષય હાથમાં લેતો; અને બીજા ઉપર મનન કરતાં તે કંટાળે, ત્યારે તે ત્રીજો વિષય પકડતો; એવી રીતે વિષયોના ફેરફાર કરવાથી [illegible] વીસામો મળે એટલુંજ; સિવાય, બીજી કોઇ જાતનો તે આ[illegible] એક દાણ[illegible]સામો લેતો નહીં. તેણે એકવાર ડૉક્ટર બેંટિલ[1]ને કહ્યું કે, જો [illegible] પણ મનુષ્ય-વર્ગની સેવા કરી હશે, તો તે ધીરજ રાખીને વિચાર કર[illegible] અને મહેનત કરવાથી થઈ છે, એમ જાણવું.' એવીજ રીતે કૅપ્લર[2] [illegible] એક બીજો મહા જ્ઞાની પંડિત પોતાના અભ્યાસ અને સુધારા [illegible] બોલ્યો કે, વર્જિલ[3] કવિનું વચન છે કે, 'પવનવેગી કીર્તિ જેમ આગળ વધતી જાયછે, તેમ તે વધારે કૌવતદાર થતી જાયછે.' તેજ પ્રમાણે મેં પણ આ વિષયો ઉપર ખંતથી વિચાર કર્યો; તે વિચારથી વળી વિશેષ વિચાર સૂઝ્યો; એમ કરતાં કરતાં મારા અંગિકૃત વિષયમાં મારા તન-મનથી હું એકાગ્ર-ચિત્તે તલ્લીન થઈ ગયો.'

કેવળ ઉદ્યોગ અને આગ્રહ મચાવી મૂકવાથી એવાં એવાં તો અપૂર્વ ફળ પ્રાપ્ત થયાં છે કે ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ હશે કે નહીં, તે વિષે ઘણા નામાંકિત પુરૂષોને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે. લોક-મત પ્રમાણે 'કુદરતી અકલ' એ ઇશ્વરી બક્ષીસ છે; તે કોઈ વિરલ જનનેજ સુભાગ્યે જન્મ-સંસ્કારથી મળેલી હોયછે. એ લોક-કથા ઉપર પ્રમાણે સંશયયુક્ત થઇ પડી છે. એજ પ્રમાણે વૉલ્ટેર[4]નો એવો સિદ્ધાંત હતો કે, ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિવાળા પુરૂષની અને સાધારણ સમજવાળા માણસની વચ્ચે સહજ સૂક્ષ્મ ફેર છે. બેકારિઆ[5]નો

---

૧ રિચર્ડ બેંટિલ, ઇ. સ. ૧૬૬૧-૧૭૪૨, એક પ્રસિદ્ધ ટિકાકાર અને ધર્મ-વીર. ઇંગ્લંડનો વતની હતો.

૨ જોહાન કૅપ્લર, સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં થએલો પ્રખ્યાત જર્મન ગણિત શાસ્ત્રી.

૩ પબ્લિઅસ વર્જિલિઅસ મેરો વર્જિલ, ઇ. સ. પૂ. ૭૦-૧૯. નામાંકિત રૂમી કવી. તેના લાટિન ઉપરથી ઉપરનું ભાષાંતર કર્યું છે.

૪ ફ્રાંશ્વો મેરીઆ રૂએ વૉલ્ટેર, ઈ. સ. ૧૬૯૪-૧૭૭૮; ફ્રાન્સનો કવિ, નાટક અને ઈતિહાસ લખનાર, તત્વજ્ઞાની; એની કૃતિના ૭૦ ગ્રંથ બહાર પડ્યા છે

૫ સીઝર બોનેસેના માર્કિવસ બેકારિઆ, ઈ. સ. ૧૭૩૫-૧૭૯૩, ઇટલિનો પ્રસિદ્ધ ન્યાયશાસ્ત્રી અને અર્થશાસ્ત્રી.

એવો મત હતો કે; જે માણસને કવિ કે વક્તા જે બનવું હોય, તે થવું તેના હાથમાં છે; અને રેનોલ્ડસ એવો અભિપ્રાય આપતો કે, જે માણસને શિલ્પિ કે ચિત્રકાર થવું હોય, તો તે તેવો થઈ શકે. સઘળા માણસો પોતે ચાહે તેવા થઈ શકે. એ સિદ્ધાંત જો ખરો હોય, તો કાનોવા[1]ના મોતપછી તેના ભાઈને પેલા ભાનવિનાના અંગ્રેજે પૂછ્યું કે, [illegible]રે પણ એજ ધંધો ચલાવવાનો ઈરાદો છે કે? એ સવાલ છેક [illegible] ગણાય. લૉક[2] હેલ્વેશિઅસ[3] અને ડીડરો[4] જેવા પુરૂષોનો એ[illegible] હતો કે, ઇશ્વરદત્ત અસાધારણ બુદ્ધિના સંસ્કાર મનુષ્ય માત્રમાં સર[illegible] છે; અને જે નિયમો વડે બુદ્ધિની ક્રિયાને દોરવીને અમુક માણસો જે[illegible]ો કરવાને સમર્થ થયા છે, તેવાંજ પરાક્રમો બીજાં માણસો પણ એવી[illegible] રીતના શોધ પાછળ એવીજ રીતે લાગે તો કરી શકે. મહેનતથી અચંબો ઉપજે એવાં મોટાં કામ થાયછે, તે વાત અમે કબુલ કરીએ છીએ; અને મહા તેજસ્વી બુદ્ધિના પુરૂષોએ અથાક શ્રમ સહન કરીનેજ કીર્તિ મેળવી છે, એ વાત પણ અમારા જાણવામાં પૂરેપૂરી છે, તથાપિ અમારે કહેવું જોઈએ કે મનની અને મગજની અનેક શકિતઓના જન્મથીજ સારી રીતના સંસ્કાર હોવા જોઈએ. મૂળથીજ જો એ અમૂલ્ય બક્ષીસ ન મળી હોય તો ગમે તેટલી મહેનત ખરે માર્ગે ખરચી હોત, તોપણ શેક્સપીઅર, ન્યૂટન, બેટહોવન[5] અથવા મિકલ આંજેઇલો[6] જેવા મહાત્માઓ એકલી મહેનતથી

---

૧ આંટોનિઓ કાનોવા, ઈ. સ. ૧૭૫૭-૧૮૨૨, ઇટલિનો વિશ્વ વિખ્યાત શિલ્પિ. એને માર્કિવસ ઑફ ઈશિઆનો મોટો અમીરી ઇલકાબ આપ્યો હતો. તે કદી પણ તેણે વાપર્યો નથી. તેનું દ્રવ્ય કળા અને કારીગરોમાં તે ખરચી નાખતો.

૨ જૉન લૉક, ઈ. સ. ૧૬૩૨-૧૭૦૪, પંકાએલો અંગ્રેજ તત્વજ્ઞાની.

૩ ક્લૉડ આડ્રિઅન હેલ્વેશિઅસ, ઈ. સ. ૧૭૧૫-૧૭૭૧, મૂળ સ્વિટ્ઝરલૅડનાં માબાપથી પેદા થએલો ફ્રેંચ તત્વજ્ઞાનિ; નાસ્તિક ગ્રંથોનો કર્તા હતો.

૪ ડેનિસ ડીડરો, ઈ. સ. ૧૭૧૩-૧૭૮૪. નાસ્તિક મતનો ફ્રેંચ ગ્રંથ કર્તા. એનું પુસ્તકાલય રશિઆની સેહેનશાહબાનુ કાથેરાઇને વેચાતું લઇને એ ડિડરોને એ સ્થળનો રક્ષક બનાવ્યો.

૫ લડિવગ વાન બેટહોવન, ઈ. સ. ૧૭૭૦-૧૮૨૭ મહા બુદ્ધિમાન ઉદ્યોગી જર્મન સંગીત-શાસ્ત્રી.

૬ મિકલ આંજેઇલો બોનારોટી, ઇ. સ. ૧૪૭૪-૧૫૬૪; પહેલા વર્ગનો ચિત્રકાર, શિલ્પિ અને બાંધકામ જાણનાર; ઇટલિમાં ટસ્કનીના જુના ખાનદાન કુટુંબનો એ હતો.

નીપજી શકત નહીં, એ વાત સર્વને સ્પષ્ટજ હોવી જોઇએ.

રસાયન શાસ્ત્રી ડૉલ્ટન,[1] હું અસાધારણ બુદ્ધિનો માણસ છું એવું ક્યારે પણ માનતો નહીં. તે કહેતો કે, જે કંઈ મેં કર્યું છે, તે કેવળ મહેનત અને જ્ઞાનના સંગ્રહ વડેજ. બીજું કશું સમજશો નહીં. જૉન હંટર જ્યારે પોતાની વાત કરતો, ત્યારે તે કહેતો કે, 'મારૂં મન મધ-પૂડા જેવું છે. મધ-પૂડામાં ગણગણાટનો કાંઈ પાર હોતો નથી; તેમજ દેખાવમાં ગરબડાટ પણ બેહદ જોવામાં આવેછે; પણ જે જાણેછે, તે જાણેછે કે એ મધપૂડો નિયમથી વ્યાપ્ત છે. તે વ્યવસ્થાથી ભરપૂર છે. કુદરતના અતિ કીમતી ખજાનામાંથી અખંડ ઉદ્યોગ કરીને મિષ્ટ મધરૂપ દ્રવ્યથી તે પૂડો રસમય થઈ રહેલો હોયછે. મારૂં મન પણ એવુંજ જાણજો.' મહાન પુરૂષોનાં જીવન ચરિત્રો ઉપર જરા નજર નાખશો, તો તરત્ જણાશે કે, ઉજ્વળ કીર્તિથી ચળકી રહેલા શોધકો, હુનરીઓ, તાર્કિકો, અને અનેક પ્રકારનો શ્રમ ઉઠાવવાળા નરો કેવળ મહેનત અને ખંતના અપૂર્વ બળવડેજ બહુધા '**જય શ્રીરંગ**'ને જોઇ શક્યા છે. તેઓ એવા જબરા કીમીઆગર હતા કે ગમે તે વસ્તુ તેમના હાથમાં આવે, તે સુવર્ણમય થઈ જતી; કાળ જેવા પદાર્થનું પણ તેઓ કંચન કરતા. વળી, વડા ડિસ્રાએલી[2]નો એવો મત હતો કે કોઈપણ કામમાં પાર પડવું હોય, તો તેનો માત્ર એટલોજ ભેદ છે કે, તે વિષયને તમારે સંપૂર્ણ રીતે સમજી લેવો. તમારા કામ ઉપર એવો પૂરેપૂરો અખત્યાર મેળવવાને તમારે નિરંતર ખંતથી મહેનત અને અધ્યયન કરવાં જોઇએ; તેથી તમે તપાસી જોશો તો તમને માલમ પડશે કે, સ્વાભાવિક શક્તિવાળા માણસોએજ જગત ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી છે એમ નથી; કુદરતી અકલના આદમીઓએજ આદમ-જાત ઉપર ઊંડી અસર કરી છે, એમ સમજશો નહીં; પણ મધ્યમ મનશક્તિના માણસોએજ અડગ આગ્રહથી અને ઉત્સાહી મનથી જગતને જાગૃત કરી નાખ્યું છે. કુદરતી બક્ષીસના પુરૂષોએ કુદરતી ચળકાટથી ઝગઝગતા ગુણોવડે આલમને અચંબામાં નાખી હશે, તેના કરતાં જે માણસો ગમે તે એક માર્ગથી ચઢીને પોતાના કા-

---

૧ જૉન ડૉલ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૬૬-૧૮૪૪. પરમાણુ શાસ્ત્રનો શોધક, ગણિતશાસ્ત્રી, સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી, ઈંગ્લંડનો વતની હતો.

૨ આઇઝાક ડિસ્રાએલી, ઈ. સ. ૧૭૬૬-૧૮૪૮. રાણીના સ્વર્ગવાસી દિવાનનો પિતા; જાતે યાહુદી; અનેક પુસ્તકોનો લખનાર.

મમાં ખંત રાખીને મચ્યા રહ્યા છે, તેમણે વિશ્વને તેમના ઉદ્યોગના વશી-
કરણથી વશ કરી લીધું છે. એક રાંડી રાંડનો છોકરો તેજ બુદ્ધિનો હતો,
પણ તે કોઈ કામમાં ચીવટ રાખતો નહીં; તેથી તેની વિધવા માએ એક
વાર કહ્યું કે, અરેરે! મારા છોકરામાં કામ પાછળ મંડ્યા રહેવાની ટેવ
હોત; અરે, ખંત રાખી મચ્યા રહેવાની કુદરતે તેને ઈનાએત કરી હોત, તો
કેવું સારૂં! એવા ઉડધત જ્યોતિઓ આગ્રહના અંકુશવિના નિયમે ક-
રીને આગળ વધતા નથી; તેવાને મંદ બુદ્ધિના મહેનતુ પુરૂષો સંસારની
રંગ-ભૂમીમાં પાછળ મૂકીને પોતે આગળ વધી જાયછે. ઈટાલિઅન લો-
કોમાં એક એવી કહેવત છે કે, જે ધીમે ધીમે નિરંતર ચાલ ચાલ કરે, તે
ઘણે દૂર જઈ શકેછે. સંસ્કૃત નીતિવચન છે કે, શનૈ ર્ગ્રન્થાઃ, શનૈઃ પન્થાઃ.

તેથી મોટી વાત એ લક્ષમાં રાખવાની છે કે કામ કરવાની શક્તિ
ખૂબ કેળવવી જોઇએ. જો એ ગુણ પ્રાપ્ત થયો, તો પછી જીંદગીની શર-
તમાં સપાટા સાથે આગળ થઈ જવું સહેલ થઈ પડશે. યત્નપર યત્ન, અને
તે ઉપર પ્રયત્ન, એમ કર્યાજ કરવું જોઇએ. મહેનતથી સઘળાં કામ સ-
હેલાં થઈ જશે. સહેલામાં સહેલો કસબ અને સાદામાં સાદી કારીગરી
મહેનત વિના બનશે નહીં; અને જેને હાથ ઉદ્યોગ છે, જેણે મહેનતને
વશ કરી છે, તે કેવાં કેવાં કામ કરી શકેછે, તે જોવા જેવું છે. સ્વર્ગવાસી
સર રાબર્ટ પીલ બ્રિટિશ રાજ્ય-મંડળમાં તેજોમય સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી રહ્યો
હતો, તે શાથી? જે સાધારણ ગુણો અમે ઉપર ગણાવી ગયા છીએ, તે
ગુણો કંઈ જેવા તેવા ન સમજવા. એ સુંદર લક્ષણોને સર રાબર્ટ પીલે
નાનપણથી મનના નિગ્રહ વડે અને પુનઃ પુનઃ પ્રયત્નથી કેળવ્યા, તેથી એ
એવાં મોટાં ફળ મેળવી શક્યો. જ્યારે એનો બાપ ડ્રેઇટન[1] ગામમાં દેશાઈ-
ગીરી ભોગવતો, તે વખત એ છેક છોકરવાદ હતો. તે વેળા એનો પિતા
એને ટેબલ પાસે બેસાડીને અચિંત્ય વિષયો ઉપર એની પાસે ભાષણો
કરાવવાનો મહાવરો પાડતો. ગામ ખાતે જે દેવલ હોયછે, તેમાં દર રવિ-
વારે પાદરીઓ ધર્મ સંબંધી ભાષણ કરેછે. એ ભાષણ સાંભળીને દેવલ-
માંથી ઘેર આવ્યા પછી એ છોકરાને તેના બાપ આગળ જેટલું સાંભરે
એટલું બોલી જવું પડતું. એ પ્રમાણે હમાના હરેક આતવારે એને બોલ-

---

૧ ડ્રેઇટન-ઇનિ-હેઇલ્સ અથવા માર્કેટ ડ્રેઇટન, શ્રોપશર પરગણાનું
ગામ. વસ્તિ, ૪,૦૩૯.

વાની બાળપણથીજ આદત પડી હતી. પ્રથમ તો કંઈ બહુ ફાયદો થતો હોય, એમ લાગ્યું નહીં; પણ દૃઢતાથી એકની એક બાબતને વળગી રહેવાથી, તેને એકાગ્ર ચિત્ત રાખવાની ટેવ પડી. તે આગળ જતાં એવી બળવાન થઈ કે દેવળમાંથી ઘેર આવીને તે હવે તો ઘણું કરીને શબ્દે શબ્દ બધું ભાષણ બોલી જતો. પાછળથી વરસનાં વરસ વીત્યા પછી એ જ્યારે રાજ્ય-સભામાં દિવાનને દરજ્જે બિરાજતો, તે સમયે એના સામાવાળીઆ એની સામા જે દલીલો અને તકરારો કરતા, તે તમામના તે અનુક્રમે એવી કુશળતાથી રદીઆ આપતો કે એ વાતમાં તેની કોઈ પણ માણસ કદાચ્ બરાબરી કરી શક્યા નથી. આવે પ્રસંગે તે અસાધારણ બારીક યાદદાસ્તનો અદ્ભુત ગુણ દર્શાવતો, તે ડ્રેઈટન ગામના નાના દેવળમાં તેના બાપની ઉસ્તાદગીરી હેઠળ તેણે અસલ કેળવ્યો હતો; તેનો આ ચમત્કાર હતો, એમ કોના કળ્યામાં એકદમ આવી શકે ?

છેક સાધારણ બાબતોમાં પણ હમેશાં આગ્રહ અને ઉદ્યોગ રાખવાથી ખરેખર અણધાર્યાં અજબ જેવાં ફળ નીપજેછે. સારંગી વગાડતાં શીખવું, એ તો કોઈ એમજ જાણે કે સહેલું કામ છે; પણ એટલો હુનર હાથ કરવામાં કેટલી બધી જાથુની મહેનત અને તે કેટલી મુદ્દત સુધી કરવી પડેછે ! એક જુવાનીઆએ જાર્ડીની[1]ને પૂછ્યું કે સારંગી બજાવતાં શીખવાને કેટલા દિવસ લાગે વારુ ? ત્યારે જાર્ડીનીએ જવાબ દીધો કે, દરરોજ બાર કલાક સુધી એ કામ પાછળ અડ્યા રહેવું જોઈએ, અને એવી રીતે વીશ વરસ સુધી મહેનત કરે તો આવડે. કહેવાયછે કે રીંછ નાચતાં શીખેછે, તે પણ મહેનત અને મહાવરાથી. નાયિકા જ્યારે ઘણાં વરસ સુધી પરસેવા-ઉતાર અતૂટ મહેનત કરે, ત્યાર તે આવ-ભાવમાં અને નૃત્ય-કળામાં કલાવંતિની થઈને મોહ ઉપજાવેછે. જ્યારે ગુણવાન ગુણિકા ટાલિયોની[2]ને સંગીત-નાટકશાળામાં રાત્રે પોતાનું પ્રદર્શન કરવાનો વારો આવતો, ત્યારે તેના પિતા પાસે રહીને બે કલાક સુધી તે બિચારીને પોતાનો પાઠ ભજવવાને આગળથી એવો સખ્ત શ્રમ ઉઠાવવો પડતો કે, તે થાકથી લોથ જેવી થઈને પડી જતી. તે બાપડી કેવળ બેભાન થઈ જતી; તેવી હાલતમાં તેણે જે કપડાં પહેર્યાં હોય, તે ઉતારી

---

૧ જાર્ડીની, એક નામાંકિત ઈટાલિઅન સંગીત-શાસ્ત્રી.

૨ ટાલિયોની, ઈટલિ દેશની નૃત્ય તથા સંગીતની પ્રસિદ્ધ પંડિતા.

નાખીને, આખા શરીર ઉપર પાણી છાંટી છાંટીને તેને શુદ્ધિમાં લાવતા. આવી તન્હેના પ્રગાઢ શ્રમથીજ રાત્રે અદા અને નૃત્ય-કળામાં તેની કુશળતા જોઇને જોનારા તેને વશ થઈ જતા. આટલું કરવાને કેટલું કષ્ટ વેઠવું પડેછે, તેનો વિચાર કરો.

ઉત્તમ પ્રતિની ઉન્નતિ મેળવવી હોય, તો બહુ ધીરજ રાખવી પડેછે. મોટાં કામ મ્હોં ઉઘાડતા વારને થતાં નથી. આપણે ચાલીએ છીએ, ત્યારે એક ડગલા પછી બીજું, અને બીજા પછી ત્રીજું ડગલું ભરીને ચાલીએ છીએ; બીજી કોઈ રીતે ચલાતું નથી; તેજ પ્રમાણે જીંદગીરૂપી દાદર ઉપર ચઢવું હોય, ત્યારે પણ સંભાળથી એક પગથીઆ ઉપરથી બીજા પગથીઆ ઉપર, અને બીજા પગથીઆથી ત્રીજા ઉપર, એમ ક્રમે ક્રમે ચઢવું જોઇએ; અને એમ કરીનેજ મનમાં સંતોષ રાખવો જોઇએ. ડમેઇસ્ટર[1] કહેછે કે, જેને ધીરજ રાખતાં આવડી, તેને કામ પાર પાડતાં આવડ્યું. ધૈર્યથી વર્ત્તશો, તો જયથી ઝળકશો. વાવણી કરીએ તો કાપણી થાય; વાવણી વિના કાપણી હોય નહીં; અને વાવતર કરીને પણ લાંબા દહાડા સુધી વાટ જોવી પડેછે. ધીરજ રાખીને આશાવડે સંતોષ રાખવો પડેછે. જે બીજને ઉગીને પાકતાં વાર લાગે, અને જેને માટે આપણે ઘણી સબુરી રાખવી પડે, તેનાંજ ફળ મીઠાં અને મૂલવાન ઉતરે. જુઓ, એશિઆના લોકોમાં એવી કહેવત ચાલેછે કે, કાળે કરીને ધીમે ધીમે શેતુરનાં પાંદડાંનું સાટીન થાયછે.

ઉત્સાહથી મહેનત પાછળ મંડવાની ટેવ પાડવી જોઇએ. ઉલ્હાસથી ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ પડવાથી ધીરજથી વાટ જોવાની ટેવ પણ પડશે. આનંદભેર મહેનત કરવાની આદત, એ ઉત્તમ ગુણ જાણવો; તેથી આપણી વર્ત્તણુકના બધા બંધારણમાં જાણે આનંદનાં કણ પ્રસરીને બધું તન-મન પ્રફુલ્લિત થતું હોય એમ લાગેછે. એક ખ્રિસ્તિ ધર્માધ્યક્ષે કહ્યું છે કે, મનની વૃત્તિને માત્રામાં રાખતાં જેણે જાણ્યું, તેણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો નવ દશાંશ ભાગ અનુભવ્યો, એમ જાણવું; તેજ પ્રમાણે જે માણસે મનને પ્રફુલ્લિત રાખીને કામ પાછળ મંડ્યા રહેવાની ટેવ પાડી, તેણે દુનિઆદારીના ડહાપણના દશ ભાગમાંથી નવ ભાગ સારી પેઠે મેળવ્યા એમ સ-

---

१ જોઝફ કોંટ ડમેઇસ્ટર, ઈ. સ. १७५३-१८२१; ફ્રાન્સનો એક રાજકીય પુરૂષ અને ગ્રંથકર્ત્તા.

મજવું. જગતમાં જય મેળવવામાં એ બે લક્ષણ તો લાખ રૂપિઆના મૂલનાં જાણવાં. સુખ સંપાદન કરવામાં એ બે ગુણ અમૂલ્ય જાણવા. ચિત્ત ચોંટાડીને ચપળતાથી જે માણસ ચોખ્ખેચોખ્ખું કામ કરેછે, તેને ઉત્કૃષ્ટ આનંદ થાયછે. એવો આનંદ આપણામાં પ્રસર્યો હોય, તો કામ કરવાને આપણને જુસ્સો આવેછે; આપણામાં કામ કરવાની તાકત છે એવો આપણને આપણી જાત ઉપર ભરોસો બેસેછે; અને બીજો હરેક સદ્‌ગુણ એ ઉત્સાહી મન ઉપર બહુ કરીને આધાર રાખેછે. યૉર્કશર પરગણાના ફૉસ્ટન લકલે ગામમાં સિડિન સ્મિથ[1] જ્યારે ધર્મોપદેશક પાદરીનું કામ કરતો હતો, તે વેળાએ તેને લાગતું કે હું ખૂણામાં પડી ગયો છું; હું કુવાના કાચબાની હાલતમાં છું; તોપણ પોતાના મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કરીને તે ઉત્સાહી મનથી ઉત્તમ રીતે કામ કરતો. તે કહેતો કે, મારે ગમે તે કામ કરવાનું હો, પણ તે ઉપર ભાવ રાખીને તે કામ કરવું, એમ મેં નક્કી કર્યું છે. જેવું કામ આવી પડ્યું, તેની સાથે મારે મારા મનને હેળવી દેવાનો મેં ઠરાવ કર્યો છે. ગમે તેવું હલકું-પાતળું કામ હોય, તોપણ તે ઉપર ચિત્ત ચોંટાડીને તે પ્રેમ-ભાવે પૂરૂં કરવું, એમાંજ હું મર્દાઇ માનુંછું. આ કામ તો મારે લાયકનું નથી; એથી મોટાં કામ ઉપર મને નીમવો જોઇએ; આ તો મને કાળે પાણીએ કાઢ્યો છે; મને છેવાડો નાખી દીધો છે; મને વેરાનમાં એકલો રાખ્યો છે; એવી તન્હેનો બકબકાટો કરવો, અને ધૂળ જેવી ફર્યાદોની અરજીઓ ટપાલમાં બીડ્યા કરવી, એ કાયરનું કામ છે, અને નામર્દાઇનું લક્ષણ છે, એમ હું સમજુંછું. એ પ્રમાણે જ્યારે ધર્માધિકારી ડૉક્ટર હૂકને[2] લીડસ શેહેરમાંથી નવી જગાએ નવા કામ ઉપર જવાનું થયું, ત્યારે તે બોલ્યો કે, જ્યાં જ્યાં હું જઇશ, ત્યાં ત્યાં ઇશ્વર કૃપાથી મારા હાથમાં જે કામ આવશે, તે મારા બધા બળથી કરીશ; અને જો કંઇ કામ નહીં હોય, તો હું કામને ઉભું કરીશ.

---

૧. રેવરંડ સિડિન સ્મિથ. ઈ. સ. ૧૭૭૧-૧૮૪૫; એક અંગ્રેજ ધર્મવીર, નિબંધ રચનાર, તત્વજ્ઞાની અને અંતર્ગત સૂક્ષ્મ ચમત્કારોના વિષયો લખનાર.

૨ રેવરંડ વૉલ્ટર ફાર્ક્યુહર હૂક, ડી.ડી. ઈ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૭૫, ધર્મવીર. એણે ધર્મ વિષયના ઘણા ગ્રંથ લખ્યા છે.

સાર્વજનિક સુખને માટેજ જે પુરૂષો ઘણુંકરીને મહેનતમાં મંડ્યા રહેછે, તેમને સબુરી રાખીને લાંબી મુદ્દત સુધી વાટ જોવી પડેછે. તેમાં ઘણીવાર એવું બનેછે કે તેમના શ્રમનું તેમને તરત ફળ જણાતું નથી; અને કદાચ્ ફળ જણાય, તોપણ તેમને તેનો તત્કાળ બદલો મળતો નથી. કેટલીએક વાર એમ બનેછે કે, તેઓ જે ઉદ્યોગનાં બીજ રોપેછે, તે શિઆળાના હિમમાં જાણે ડટાઈ ગયાં હોય, તેમ અણઉગ્યાં પડી રહેછે; અને દૈવયોગે જ્યારે તેને ઉગી નીકળવાને યોગ્ય સમયની વસંત રૂતુ આવેછે, તે વેળાએ તો બાપડો વાવણી કરનાર એકુત તેની મહેનતનો અનંત વીસામો લેવાને સ્વધામ પહોંચી ગયો હોયછે. લોકકલ્યાણને માટે કામ કરનારા પુરૂષો બધાજ કંઇ રોલંડ હિલ[1]ના જેવા નસીબદાર હોતા નથી, કે તેઓ પોતાના જીવતાંજ પોતાના વાવેલાં ઝાડનાં ફળ ચાખે. આડમ સ્મિથે[2] ગ્લાસગોના વિદ્યોત્તેજકાલયમાં ઘણાં વરસ સુધી ઉદ્યોગ કર્યો; અને એજ જીર્ણ અને જરજરીત સ્થળમાં જન મંડળનાં દુઃખોનો ઉચ્છેદ થાય, એવાં મહા મૂલવાન બીજ તેણે વાવ્યાં; અને 'પ્રજાનું દ્રવ્ય એટલે શું?' એ નામના અર્થ શાસ્ત્રના પુસ્તકનો પાયો તેણે એજ પુરાતન સ્થળમાં નાખ્યો; પણ તેની મહેનતનાં માવાદાર ફળ ઉતરતાં ઉતરતાં શીતેર વર્ષ વીતી ગયાં; અને હજુ પણ તેણે જે ઝાડ વાવ્યું છે, તેનાં ફળની પૂરેપૂરી લણણી થઇ રહી નથી.

માણસમાંથી આશાનો નાશ થયો, તો બધુંએ થઈ રહ્યું. આશાની ખોટ કશાથી પૂરી પડે એમ નથી. આશા રહિત થએલા માણસની બધી ચાલજ બિલકુલ બદલાઇ જાયછે. એક મહાન તાર્કિક નિરાશાથી પીડાતો બોલ્યો કે, મારા મન-પ્રદેશમાં જ્યારે આશારૂપી સૂર્યનો અસ્તજ થઈ ગયો ત્યારે હવે મારાથી શી રીતે કામકાજ થાય? કેમ કરીને મને સુખ મળે?

---

૧ સર રોલંડ હિલ, ઈ. સ. ૧૭૯૫-હયાત. કેળવણી અને ટપાલ ખાતામાં ઘણો સુધારો કર્યો છે. એણેજ ઈંગ્લંડમાં આઠ પાઈ કરીને ટપાલનો દર સસ્તો કર્યો. એની એ સૂચનાની ભલામણમાં રૈયત તરફથી સરકારમાં ૧૦,૦૦૦ અરજીઓ થઈ. રૈયતે એને દોઢ લાખ તથા સરકારે બે લાખ રૂપિઆ ઈનામ અને પૂરા પગારનું ૨૨૦,૦૦૦નું વાર્ષિક પેન્શન આપ્યું.

૨ આડમ સ્મિથ, ઈ. સ. ૧૭૨૩-૧૭૯૦; સ્કૉટલંડનો મહાન અર્થ શાસ્ત્રિ, નાસ્તિક મતનો હતો.

ધર્મોપદેશક કેરી આશા ઉમંગથી રસમય રહીને કામ પાછળ મંડતો; તેથી તેની છાતીએ સદા હિમ્મત રહેતી અને તે હમેશાં ઉત્સાહમાં રહેતો. જ્યારે કેરી હિંદુસ્તાનમાં હતો, ત્યારે એક એક દિવસમાં ત્રણ ત્રણ પંડિતોને એ ઘણીવાર કામ કેરાવી કરાવીને થકવી નાખતો; એ પંડિતોને એ લખવાનું કામ સોંપતો અને પંડે પણ વીસામો ન લેતાં, એક કામ પડતું મૂકીને બીજું, અને બીજું પડતું મૂકીને ત્રીજું પકડતો. કેરી જાતે મોચીનો છોકરો હતો; તેને તેની મહેનતમાં ઉવૉર્ડ અને માર્શમ મદદ કરતા. ઉવૉર્ડ સૂતારનો છોકરો હતો અને માર્શમ વણકરનો છોકરો હતો. તેમની એકત્ર મહેનતથી શ્રીરામપુર[1]માં એક ભપકાદાર પાઠશાળા સ્થાપન થઇ. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરવાને સોળ ઉપદેશ-સ્થળો સ્થાપવામાં આવ્યાં. ખ્રિસ્તિ ધર્મ-પુસ્તકનું સોળ ભાષામાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું; અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં લોકોનું કલ્યાણ થાય અને તેમની નીતિ ઊંચી થાય, એવી તર્‍હેનો ફેરફાર થવાનો વખત પાસે આવતો દેખાયો. કેરી તેના નીચ કુળથી કદી લજવાતો નહીં. એક વેળા હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલને ત્યાં ખાનું હશે; ત્યાં કેરીને જમવા તેડ્યો હતો. સૌ સાથે જમતા હતા, તેવામાં કેરી સાંભળે એટલા મોટા અવાજથી એક અમલદારે તેની સામેની ખુરશીએ બેઠેલા અમલદારને પૂછ્યું, કે આ કેરી તો એક વખત મોચીનો ધંધો કરતો હતો, નહીં વારુ? કેરીને કાને એ બોલ પડ્યા કે તેણે તરતજ જવાબ દીધો કે, ના જી, હું તો ખાલપાનું કામ કરતો. કેરી છોકરવાદ હતો, ત્યારે પણ એ એવોજ ખંતીલો હતો; તેની અમે એક વાત લખીએ છીએ, તે ઉપરથી તે સ્પષ્ટ સમજાશે. એક દિવસ એ એક ઝાડ ઉપર ચઢવા જતાં, તેનો પગ લપસી ગયો. તે હેઠે ભોંય ઉપર પડ્યો, તેથી તેનો એક પગ ભાંગ્યો. ઘણા દિવસ સુધી તે પથારીવશ પડી રહ્યો; પછી તે સાજો થયો, અને ટેકા વગર ચાલવા મંડ્યો; એટલે પહેલવહેલો પેલા ઝાડ પાસે ગયો અને તે ઉપર ચઢ્યો, ત્યારેજ તેને જંપ વળ્યો. કેરીએ તેની બધી જીંદગી ધર્મનો પ્રસાર કરવામાં ગાળી છે; એ કામ એણે ઉત્કૃષ્ટ રીતે દૃઢતાથી બજાવ્યું છે; એવા કામમાં એવીજ તર્‍હેની અડગ હિમ્મતની કેરીને ખરેખરી જરૂર હતી.

---

૧ શ્રીરામપુર; બંગાળ ઇલાકામાં હુગ્લી નદી ઉપર; વસ્તિ, ૨૪,૫૦૦. ડેઇન લોકો પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે ઇ. સ. ૧૮૪૫માં વેચાતું લીધું.

તત્વજ્ઞાની ડૉક્ટર યંગ[1]નો એવો સિદ્ધાંત હતો કે, જે એક માણસે કર્યું તે બીજાથી કેમ ન થાય? જે એકે કર્યું, તે બીજાથી પણ થાયજ; અને એ પંડે પણ પોતાના નીતિવચન પ્રમાણે જે કામ કરવાનું તે માથે લેતો અથવા જે સંકટની સામા કમર કસવાનો તે નિશ્ચય કરતો, તેમાં પછી કદી પણ પાછી પાની ભરતો નહીં, એ નિર્વિવાદ વાત છે. એની એક એવી વાત ચાલે છે કે, એ જ્યારે પહેલોજ ઘોડા ઉપર સવાર થયો, ત્યારે તેની સાથે મિ. બાર્ક્લેનો પૈત્ર હતો. મિ. બાર્ક્લે અરી ગામનો દેશાઈ હતો; અને જબરો જાણીતો શિકારી હતો. એમની આગળ આગળ એક સવાર ચાલતો હતો. તે એક ઊંચી તટ્ટી કૂદી ગયો. યંગને પણ પેલા સવારની પેઠે કૂદવાનું મન થયું; પણ તેમ કરવા જતાં, તે ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો. બોલ્યાચાલ્યા વિના તે પાછો સવાર થયો; અને ફરીથી કૂદવા ગયો; આ વખત તે પડતાં પડતાં જરા રહી ગયો; જીન ઉપરથી ઉછળીને તે ઘોડાની ગરદન સુધી આવી ગયો; તેને તે બાઝી રહ્યો એટલે તે પડ્યો નહીં. વળી, ત્રીજી વાર સવાર થઈને તેણે ફરી યત્ન કર્યો. આ વખત તે સહીસલામત તટ્ટી કૂદી ગયો અને તેનો શ્રમ સફળ થયો. કરોળીઆનું ખંતીલાપણું જોઇને તાર્તાર જાતના તેમુર[2]ને વિપત્તિના વખતમાં આગ્રહથી પોતાના કામમાં મંડ્યા રહેવાનો ઉમંગ આવ્યો, એ સૌના જાણવામાં હશે. પણ અમેરિકાના પક્ષિવર્ણનવિદ્યાવેત્તા ઑડૂબૉને[3] પોતાના ઉપર વીતેલી વાત કહી છે, તે પણ એવીજ મનને રંજન કરે એવી છે; તે લખે છે કે, મેં ઘણી જાતનાં પક્ષિઓનાં ચિત્રના બસેં કાગળ તૈયાર રાખેલા હતા. તે ઉપર એક એવી તો આફત ગુજરી કે હું પક્ષિઓની જૂદી જૂદી જાતની શોધ કર્યા કરતો હતો, તે કામનું મીડું વળવા જેવું થઈ ગયું. મને મારૂં કામ કરવાની ખંત હતી, તેને ખંત કે આગ્રહ કહેવાને હું ચહાતો નથી. મારા આગ્રહનો મારામાં એટલો બધો પ્રભાવ થઈ ગયો હતો કે હું તેને ધૂન અથવા ઝનૂન કહું તો ચાલે. જે પુરૂષમાં મેં કહી તેવી ઝનૂન હોય તો તે શું ન કરે? નાઉમેદ કરી નાખનારી

---

૧ ડાક્ટર ટામસ યંગ, ઈ. સ. ૧૭૭૪–૧૮૨૯. અંગ્રેજ તત્વજ્ઞાની.

૨ તૈમુરલંગ, ઈ. સ. ૧૩૩૬--૧૪૦૫; જંઘીસખાનનો અનુજ; મોગલ જાતનો મહા શુરો, નિર્દય, વિજયી સરદાર. એની રાજધાની સમરકંદમાં હતી.

૩ જૉન જેમ્સ ઑડૂબૉન ઈ. સ. ૧૭૮૧–૧૮૫૧; અમેરિકાના પક્ષિઓની શોધમાં એના જેવો બીજો કોઈ થયો નથી.

મુશીબતોને અને મન ભંગ કરી નાખે એવી મુશ્કેલીઓને એવો ખૂની નર મૂળમાંથી મચરડીને ઉખેડી દેછે; અને એ વાતની સત્યતા બતાવવાનેજ હું મારો હેવાલ દૃષ્ટાંત રૂપે કહુંછું. અમેરિકા[1]નાં સ્વતંત્ર સંસ્થાન[2]માં કેટલી પરગણું છે. તેમાં હેંડર્સન ગામ છે. તે ઓહિઓ નદીને કાંઠે છે. એ ગામમાં હું કેટલાંએક વરસ સુધી રહ્યો. પછી કાંઇ કામસર ત્યાંથી ફિલાડે-લ્ફિઆ[3] જવાને હું નીકળ્યો. જૂદા જૂદા પક્ષિઓના મેં નમુના ચીતરી રાખ્યા હતા, તે મેં જતા પહેલાં તપાસી જોયા. તે બધાને જાળવીને એક લાકડાની પેટીમાં મેં મૂક્યા; અને એ પેટી મેં મારા એક સગાને સોંપી. આપતી વખત મેં તેને બરાબર ભલામણ કરી હતી કે એમાં મારાં ચિત્ર છે, તેને જો જો કંઈ ઇજા થાય નહીં. કેટલાએક મહિના સુધી મારે બહા-રજ રહેવું પડ્યું. ઘેર આવીને થોડાએક દહાડા સુધી અમનચેન ભોગવ્યું. પછી મેં મારી પેટી મારા સગાને ત્યાંથી મગાવી. હું એ પેટીને મારી તી-જોરી કહેતો. મારા સગાએ તે મારી ધનદોલતવાળી પેટી મોકલી. તે ઉઘા-ડીને મેં જોયું, તો અરરરર, વાંચનાર, તું મારૂં દુઃખ જરા તારા મનમાં લાવી જો; મારા સંતાપનો તું અનુભવ કરી જો; નૉર્વે[4] દેશની જાતના કોળની નર-માદાએ મારી તીજોરી પોતાને કબજે કરી લીધી હતી. તેમાં પોતાનાં છૈયાં છોકરાંનું એક મોટું કુટુંબ તેમણે ઉછેરવા માંડ્યું હતું. જે કાગળો ઉપર હવામાં ઉડતાં એક હજાર સુંદર એચરો એકજ મહિના ઉપર ચળકી રહ્યાં હતાં, તે બધા કાગળના ઝીણા ઝીણા અગણિત કટકા તેમણે કરડીને કરી નાખ્યા હતા. તત્ક્ષણ મારા મગજમાં જાણે દેવતા રેડાયો; મારૂં કાળજું બળી ગયું; મારા આખા શરીરનું લોહી તપી ગયું અને હું બળું બળું થઈ રહ્યો. મને આટલું બધું થવાથી મારી બધી જ્ઞાન તંતુઓ તતડી

---

૧ અમેરિકા, યુરોપખંડથી પાંચ ગણો મોટો છે. ક્ષેત્રફળ, આશરે ૧,૫૫,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ અને વસ્તિ, ૯,૫૦,૦૦,૦૦૦.

૨ સ્વતંત્ર સંસ્થાન અથવા યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (સંયુક્ત રાજ્ય), ક્ષેત્ર-ફળ ૩૬,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ અને વસ્તિ, ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦.

૩ ફિલાડેલ્ફિઆ, સ્વતંત્ર સંસ્થાનના પેન્સિલ્વેનિઆ પ્રાંતનું શહેર, દુ-નિઆમાં વસ્તિમાં ચોથા નંબરનું શહેર, વસ્તિ ૧૦,૦૦,૦૦૦. લંડન, પારિસ, ન્યૂયૉર્ક અને ચોથું એ.

૪ નૉર્વે, યુરોપની ઉત્તરનો દેશ, ક્ષેત્રફળ ૧,૨૦,૭૨૯ ચોરસ માઇલ અને વસ્તિ ૧૮,૦૭,૦૦૦. નૉર્વે તથા સ્વીડન મળીને સ્કાંડિનેવિઅન દ્વીપ-કલ્પ કહેવાય છે.

હતી. મેં કેટલીએક રાત સુધી તો ઉંઘ ઉંઘજ કર્યું; અને સૂરજ ક્યારે ઉગ્યો અને ક્યારે આથમ્યો, અને દહાડો કેવી રીતે ગયો, તેનું મને ભાનજ ન રહેતું. મારા શરીરનો બાંધો મૂળે મજબૂત હતો, તેથી દિવસ ગત થતે મારી બહેર મારી ગએલી અને શૂન્યવત થઈ ગએલી અંગજ્ઞાનની શક્તિઓ પાછી જાગૃત થઈ; એટલે મેં મારી કલમો, નોંધવહી અને બંદુક હાથમાં લઇ લીધી; અને જાણે કંઇજ થયું નથી, એવી રીતે કલ્લોલ કરતો હું પાછો વનમાં આવ્યો. મહાવરાથી મારો હાથ વધારે દૃઢ થયો હતો; તેથી હવે હું આગળ કરતાં સરસ સબીઓ કાઢી શકીશ, એવા તુરંગની લહેરમાં હું ખુશી થતો નીકળ્યો; અને બીજાં ત્રણ વરસ વીત્યાં, એટલે મારી પોટલી પાછી ચિત્રોથી ભરાઈ.

સર આઇઝાક ન્યૂટને ઘણાં વરસ[1] સુધી કેટલા પરિશ્રમ કરીને મોટાં ગણિત ગૂંથ્યાં હતાં. તે કીમતી કાગળો મેજ ઉપર મૂકેલા હતા. બાજુ ઉપર મીણબત્તી બળતી હતી. નીચે ખૂણામાં તેનો હીરૂ કૂતરો બેઠો હતો. ન્યૂટન ત્યાંથી ઉઠીને જરા આઘો પાછો થયો હતો; તેવામાં હીરૂ કૂદવાથી બળતી મીણબત્તી પેલા કાગળો ઉપર પડી ને અકસ્માત યોગથી કંઇ કાળની મહેનત તત્કાળ ખાખ થઈ ગઈ. એ બનાવ સર્વે સારી પેઠે જાણેછે, એટલે તેની પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી. એમ કહેવાયછે કે, આ એ-તેફાકથી એ મહા પંડિતના કાળજામાં એવો કારી ઘા લાગ્યો કે તેની તનદુરસ્તીમાં ભારે બગાડ થયો અને તેના મગજને પણ નુકસાન થયું. મિ. કાર્લાઇલે 'ફ્રાન્સમાં રાજ્ય-ચક્ર' નામના ગ્રંથ લખ્યા છે; તેના પ્રથમ પુસ્તકના હસ્ત-લેખને પણ લગભગ એવીજ તન્હેની જફા લાગી હતી. તેની પાસે પાડોશમાં એક વિદ્વાન પુરૂષ રહેતો હતો; તેને એ હાથે લખેલું પુસ્તક તેણે વાંચવા આપ્યું હતું. દુર્દૈવયોગે એ ચોપડી તે ગૃહસ્થના ઘરમાં ભોંય ઉપર પડી રહી તે રહી. તેનો કોઇએ ભાવ પૂછ્યો નહીં. દહાડાપર દહાડા અને અઠવાડીઆંપર અઠવાડીઆં ચાલ્યાં ગયાં; એટલે છાપખાનાવાળા માણસોએ આવીને એ હસ્તલિખિત ચોપડીને માટે બૂમ મારવા માંડી; ત્યારે કાર્લાઇલે તે ચોપડી લેવા પેલા ગૃહસ્થને ઘેર માણસ મોકલ્યું. હવે તેની ઊંઘ ઉડી અને તેણે તપાસ કરવા માંડી, તો તેને માલમ પડ્યું કે ઘરમાં કામ કરનારી ડોશીએ ભોંય ઉપર રખડતા

---

૧ અઠ્ઠાવીશ વરસ સુધી જે મહેનત તેણે કરી હતી, તેવા અમૂલ્ય કાગળો.

ચોકડાને નકામા જાણીને દેવતા સળગાવવામાં તે બધાએ તેણે બાળી દીધા હતા! જેવું બન્યું હતું તેવો જવાબ મિ. કાર્લાઇલને ઘરધણીએ કહેવડાવ્યો. આ સાંભળીને તેના પેટમાં કેવાં કડકડતાં તેલ રેડાયાં હશે, તેનો આપણેજ વિચાર કરી લેવો. પાછા ફરીથી દૃઢ ચિત્તે બેસીને એ પુસ્તક લખવાનો પુનરારંભ કરવા સિવાય આરો ન હતો. તે કામ તેણે બજાવ્યું. એ બાપડા પાસે તેનો અસલ ખરડો પણ હતો નહીં; અને જે વાતો, વિચારો, અને વાક્યરચના ઘણી મુદ્દતથી વિસર્જન થઈ ગયાં હતાં, તે તેને ફાંફાં મારીને ફરી યાદ લાવીને લખવાં પડતાં. જ્યારે એ પુસ્તક એણે પ્રથમ લખવા માંડ્યું હતું, ત્યારે તે મનના ઉમળકાથી લખાયું હતું; હવે આ બીજી વાર તેને લખવું પડ્યું; તે વખત તેને જે કંટાળો અને વેદના થતાં, તે એટલાં બધાં હતાં કે એકદમ માનવામાં પણ ન આવે. એણે આવા દુઃખમાં ખંત રાખીને એ પુસ્તક નવેસરથી ફરી લખ્યું, એ અડગ આગ્રહનું એવું દૃષ્ટાંત છે કે એનાથી ચઢીઆતું બીજું મળવું મુશ્કેલ સમજવું.

સઘળા મહાન શોધકોનાં જીવન ચરિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે આગ્રહથી કામ પાછળ મંડ્યા રહેવાની ટેવ દરેકમાં સારી પેઠે બહાર પડતી હતી. જ્યારે જ્યારે જૉર્જ સ્ટીવન્સન[1] જુવાન માણસોના આગળ ભાષણ આપતો, ત્યારે ત્યારે તે તેની ઉત્તમોત્તમ શિખામણ આ રીતે કહીને બંધ વાળતો કે જેમ મેં કર્યું છે, તેમ તમે કરો—ખંત રાખીને કામ પાછળ લાગુ રહો. આગગાડીને ચલાવવાને માટે તેણે અગ્નિ-રથ બનાવવા અને સુધારવા પાછળ પંદરેક વરસ સુધી મહેનત કરી; ત્યારે રેઇન્હિલ આગળ તેના પરાક્રમની વાહ વાહ થઈ રહી; અને ઉવૉટને મજુરી કરતાં કરતાં ત્રીશ વરસ ગુજર્યાં, ત્યારે તેનું વરાળ-યંત્ર તે સંપૂર્ણ હાલતમાં લાવી શક્યો. પણ એવાંજ તન્હેનાં છક કરી નાખે એવાં ખંતીલાપણાનાં દૃષ્ટાંતો હુનર કળાકૌશલ્ય અને વિદ્યા શાસ્ત્રના અનેક રણ-ક્ષેત્રમાંથી મળી આવશે. નિનવે[2] શહેરના દટાઈ ગએલા આરસોને જમીનમાંથી ખોદીને બહાર

---

૧ જૉર્જ સ્ટીવન્સન, ઈ. સ. ૧૭૮૧-૧૮૪૮; તા. ૧૫મી સેપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૦ને રોજ લિવર્પૂલ અને માંચેસ્ટર વચ્ચે તેણે પ્રથમ ગાડી ચલાવી. આગ-ગાડીનો મૂળ કર્તા-પિતા એજ છે.

૨ નિનવે; તૈગ્રિસ નદી ઉપર. બે હજાર વરસ સુધી આસિરિઆની રાજ્યધાની, ઈ. સ. પૂ. ૨,૩૪૭માં વસ્યું; ૬૦ માઇલના ઘેરાવમાં હતું; એમાં માટીમાં છાપેલી ચોપડીઓનું પુસ્તકાલય હતું. ઈ. સ. પૂ. ૬૨૫માં મીડ અને બાબિલનવાસીઓએ એનો નાશ કર્યો.

કાઢ્યા; તે ઉપર ખીલારોકા અક્ષરોના લેખ લખેલા હતા, તેનો સારોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો; [1]ગ્રીસમાં માસીદન પ્રાંતના વિશ્વ વિખ્યાત સિકંદર[2] પાદશાહે [3]ઈરાન દેશ જીત્યો; તે વખતથીજ એ તીરના આકારના હર્ફો દુનિઆમાંથી નાબુદ થઈ ગયા હતા; તેના પુનર્જીવનના સંબંધમાં પુરૂષપ્રયત્નનું અતિ ચિત્તાકર્ષક દૃષ્ટાંત મળી આવશે.

હિંદુસ્તાનની ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપની[4]એ ઈરાનમાં કરમાનશાહ[5] આગળ લશ્કરી ખાતાના એક પગારદાર બુદ્ધિશાળી ઉમેદવારને મોકલ્યો હતો. તેણે આસપાસના પુરાતન પાષાણો ઉપર અજબ જેવા આકારની તીર સરખી લીપી દીઠી. એ અક્ષરો એટલા જૂના હતા, કે તેનું મૂળ શોધવા જઈએ તો કંઈ પત્તો લાગે નહીં. તેણે ઘણા શીલા લેખની નકલો ઉતારી લીધી; તેમાં બેહિસ્તન[6]ના પ્રખ્યાત ખડક ઉપરનો લેખ પણ તેણે ઉતારી લીધો. એ ખડક સપાટ જમીન ઉપરથી પાધરો દોર ૧૭૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેની નીચેની તળેટીમાં ત્રણશેં ફુટ સુધી ફારસી, સિથિઅન અને આસિરિયન એવી ત્રણ ભાષામાં લેખ કોતરેલા છે. ફારસી ભાષા સૌ લોક જાણતા હતા; પણ આસિરિયન ભાષાનો છેક લોપ થઇ ગયો હતો; તેથી તેણે અજ્ઞાત ભાષાને જ્ઞાત ભાષાની સાથે મેળવી જોઇ; મૃત ભાષાને જીવતી ભાષા સાથે સરખાવી જોઇ, તેથી આ ઉમેદવારને અણીદાર હર્ફોમાં કાંઇક સમજ પડવા લાગી; અને છેવટ તે એ નષ્ટ ભાષાના મૂળાક્ષર ખડા કરી શક્યો. આ જુવાન સહાસિક નરનું નામ રૉલિન્સન[7] હતું. તેને

---

૧ ગ્રીસ, યુરોપની દક્ષિણમાં પ્રાચીન, પ્રસિદ્ધ દેશ, ક્ષેત્રફળ, ૧૯,૬૪૧ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૧૯,૮૦,૦૦૦.

૨ સિકંદર, ઈ.સ. પૂ. ૩૫૬–૩૨૩. જગત જાણીતો મહાન વિજયી નર.

૩ ઈરાન (ફારસી) પર્શિઆ, એશિઆખંડનો પશ્ચિમમાં આવેલો દેશ. ક્ષેત્રફળ, ૫,૬૨,૦૦૦ ચોરસ માઇલ. વસ્તિ, ૭૫,૦૦,૦૦૦.

૪ ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપની, પ્રથમ વિલાયતથી વેપારને માટે હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ૧૬૦૧માં આવી હતી.

૫ કરમાનશાહ. વસ્તિ, ૩૦,૦૦૦.

૬ બેહિસ્તન અથવા બિસુતન, ઇરાનનું પ્રાચીન શહેર; હાલ તેનાં ખંડીએર છે. એની પાસે એક સીધો ડુંગર છે. તે ઉપર ખીલારોકા અક્ષરો કોતરેલા છે.

૭ સર હેન્રી ક્રોસ્વિક રૉલિન્સન, ઇ. સ. ૧૮૧૦–હયાત છે. એશિઆની ભાષાઓ જાણનાર વિદ્વાન રાજકીય પુરૂષ.

પાછળથી સર-નાઈટનો કિતાબ મળ્યો. તેણે પોતાની નકલો તપાસણીને માટે વિલાયત મોકલી. આ અજબ જેવા અક્ષરોનું કંઈપણ જ્ઞાન હજુ સુધી કોઈપણ પાઠશાળાના કોઈપણ વિદ્યાગુરૂને ન હતું. પણ હિંદુસ્તાન[1]નો મોટો કારભાર ચલાવવાને વિલાયતમાં ઈસ્ટ ઈંડિઆ હાઉસ નામની સભા હતી. તેમાં એક માણસ આગળ તે સભાના કારકૂનનું કામ કરતો હતો. તેનું નામ નૉરિસ હતું. તે જાતે શરમાળ હતો. તેને કોઈ ઓળખતું પણ નહીં. તેણે આ અજાણ્યા વિષયનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેને આ રૉલિન્સનની નકલો બતાવવામાં આવી. તેણે બેહિસ્તનનો ડુંગરી ખડક કદી દીઠો નહતો; તથાપિ તેનું એ સંબંધી એવું બારીક જ્ઞાન હતું કે, એ નકલો જોઈને તેણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે આ ગુંચવણીઆ લેખની પૂરી ચોકશીથી નકલો ઉતરી નથી. રૉલિન્સન હજુ એ ડુંગરના થડમાંજ હતો. તેણે નકલનો અસલ સાથે મુકાબલો કરી જોયો; તેને જણાયું કે નૉરિસનું કહેવું ખરૂં હતું. એ પ્રમાણે મેળવણી અને મુકાબલાથી અને ચીવટ રાખીને અભ્યાસ કરવાથી એ અણીદાર હર્ફોનું જ્ઞાન સારી રીતે આગળ વધ્યું.

રૉલિન્સન અને નૉરિસ એ બે જાત-મહેનતથીજ માત્ર શીખેલા નર હતા. તેમનું જ્ઞાન એક ત્રીજો ઉદ્યોગી નર ઉમેરાય તો લાભકારક થાય, એમ હતું; કેમકે એ બે જણના જ્ઞાન અને ચાતુર્યને કસવાને અને કેળવવાને ઉપરાઉપરી સાધનો જોઈએ. તે મેળવી આપનાર પુરૂષનો ખપ હતો. આસ્ટન લેયર્ડના નામથી એવો ઉદ્યોગી ધીરવીર તેમને મળી આવ્યો. લંડનના એક વકીલને ત્યાં એ પહેલવહેલાં ગુમાસ્તગીરી કરતો. એક નાનો લશ્કરી ખાતાનો ઉમેદવાર (રૉલિન્સન), હિંદુસ્તાનનો કારભાર ચલાવનારી સભાનો એક લેખક (નૉરિસ) અને એક વકીલનો ગુમાસ્તો (આસ્ટન લેયર્ડ) એવા ત્રણ જણની ત્રીપુટી ભેગી થવાથી, તેઓ એક મૃત ભાષાને સજીવન કરશે અને બાબિલન[2]ના નષ્ટ ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કરશે, એવું કોણ ધારે? તથાપિ, ખરેખર એમજ બન્યું છે. લેયર્ડ માત્ર

---

[1] હિંદુસ્તાન, એશિઆનો વિસ્તીર્ણ દેશ, ક્ષેત્રફળ, ૧૫,૮૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦.

[2] બાબિલન, યુફ્રેતીસ નદી ઉપરનું પુરાતન શહેર. એને ૧૦૦ પીતળના દરવાજા હતા. તેને ૬૦ માઈલ એટલે ૩૦ કોશ ફરતો કોટ હતો, તે ૮૦ ફૂટ જાડો હતો, અને ૩૫૦ ફુટ ઉંચો હતો.

આવીશ વરસની બાળ-વયનો હતો, તે વખત તે એશિઆ[1] ખંડમાં પ્રવાસ કરવા નીકળી પડ્યો હતો; અને યુફ્રેતીસ[2] નદીના સામા કાંઠા ઉપર આવેલા દેશોમાં પ્રવેશ કરવાની તેને ઉત્કંઠા થઇ આવી. તેની સાથે ફક્ત એકજ સોબતી હતો. પોતાના બચાવને માટે ખંડ ઉપરજ તે આધાર રાખતો; વળી, મોટી વાત એ છે કે તે ઉત્સાહી હતો, સભ્ય હતો અને તેની છાતી શુરત્વથી ચળકતી હતી; તેથી જે જૂદી જૂદી જાતના લોકો પરસ્પર જીવ સાટાસાટની પ્રાણઘાતક લડાઇઓ મચાવી રહ્યા હતા, તેમની વચ્ચોવચ્ચ થઇને તે પ્રવાસ કરતો. તેના સ્વાધીનમાં બહુ થોડાં સાધન હતાં; પણ ખંત અને આગ્રહના આશ્રયથી, ધારેલા કામ ઉપર દૃઢ ભક્તિ-ભાવ રાખવાથી, અને અલૌકિક ધૈર્યના પ્રબળથી એણે પૃથ્વીમાં દટાઇ ગએલાં ઇતિહાસનાં એવાં ગુપ્ત રત્ન ખોળી કાઢીને સૂર્યના તેજસ્વી પ્રકાશમાં આણી મૂકયાં છે, કે તે જોઇને જરૂર આપણને એમજ લાગે કે, જગતમાં આગળ એક પણ માણસ માત્ર પોતાનાજ ઉદ્યોગથી આવો અમૂલ્ય સંગ્રહ કદી પણ કરી શકયો નથી. અનેક અનેક સંકટો, અનેક અનેક વિઘ્નો, અનેક અનેક વિપત્તિઓ અને અનેક અનેક દુઃખોને શોધ કરવામા તેની ઉંડી અંતર્ગત ઝનૂનથીજ તે તરી પાર કરી શકયો. એ પ્રમાણે ભોંય ઉપરના લેખવાળા પથ્થરો એક કોશ સુધી પહોંચે એટલા મિ. લેયર્ડે અજવાળામાં આણ્યા. આ કીમતી પ્રાચીન લેખોમાંથી ચુંટણી કરીને તેમને બ્રીટિશ સંગ્રહ-સ્થાનમાં હાલ મૂકવામાં આવ્યા છે. આજથી ત્રણ હજાર વરસ ઉપર જે બનાવો બન્યાછે, અને જેની નોંધ ખ્રિસ્તિ ધર્મ-શાસ્ત્રમાંથી મળી આવેછે, તેની સાથે આ લેખ મેળવવા જતાં એટલા બધા મળતા આવ્યા કે જોનારને આશ્ચર્ય લાગે; એટલુંજ નહીં, પણ જાણે તે ધર્મશાસ્ત્રને પુષ્ટી આપવાને આ બીજું ધર્મ-શાસ્ત્ર ઇશ્વરી યોગથી જડી આવ્યું હોયની એમ સૌને આભાસ થવા લાગ્યો. મિ. લેયર્ડે 'નિનવેના કીર્તિલેખ'નું પુસ્તક રચ્યું છે; તેમાં આ જાણવાજોગ લેખ કેવી

---

૧ એશિઆ, પૃથ્વીનો મોટામાં મોટો સૌથી વધારે વસ્તિવાળો ખંડ, મનુષ્ય પ્રાણીનું અને સઘળા ધર્મનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન, ક્ષેત્રફળ, ૧,૬૫,૦૦,૦૦૦, વસ્તિ, ૮૦૦,૦૦,૦૦૦.

૨ યુફ્રેઇતીસ અથવા અલફ્રાત, તૈગ્રીસ સાથે ભેગી થાયછે. એ બે નદીઓ ૧,૦૮,૦૦૦ માઇલના પ્રદેશને જળમય કરી, ૧૯૦૦ માઇલ સુધી વહીને ઇરાની અખાતને મળેછે.

રીતે હાથ લાગ્યા, તેની હકીકત લખી છે. એ એક અતિ સાદો, સત્ય મય- મોહક ગ્રંથ છે. એક માણસ પોતાના ઉદ્યોગ, ઉત્સાહ અને સહાસિક શૂ- રત્વથી કેવાં કેવાં કામ કરી શકેછે, તે એ ચોપડી વાંચવાથી સાફ સમજાશે.

વળી કોંટ ડબૂફોંનું જીવન ચરિત્ર વિચારવાથી ધીરજ રાખીને મહેનત કરવાના સામર્થ્યનું બીજું ચમત્કારિક દૃષ્ટાંત મળેછે. 'ધૈર્ય એજ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ' એવો એનો સિદ્ધાંત હતો, તે અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ; તેને પણ એનું જીવન જોવાથી ટેકો મળેછે. બૂફોંએ કુદરતી તવારીખ લખીને મોટું નામ મેળવ્યું છે ખરૂં, પણ તે જ્યારે નાની ઉમરનો હતો, ત્યારે તે સાધારણ બુદ્ધિનો ગણાતો. તે ગ્રહણ કરવામાં અને ગ્રહણ ક- રેલું પાછું ઉત્પન્ન કરવામાં ધીમો હતો. વળી, મૂળથીજ તે સુસ્ત તબીયત- નો હતો; અને તે મોટા જાગીરદારને ઘેર જન્મ્યો હતો, તેથી તે પોતાના ઉમર સુખચેન અને એશઆરામમાં ગાળશે,એમ સહજ ધારવામા આવે; પણ એમ કરવાને બદલે તેણે મોજશોખનો ત્યાગ કરવાનો નાનપણથીજ નિશ્ચય કર્યો; અને અભ્યાસ કરવામાં અને જાત-સુધારામાં કાળ કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. વખતરૂપી ખજાનો અખુટ નથી, એમ તેણે મન સાથે વિચાર કર્યો; અને સવારના પહોરમાં પથારીમાં પડી રહીને હું રોજ ઘણા કલાક ફેંકી દઉંછું, એમ તેને લાગ્યું; તેથી એ ટેવ તોડવાનું તેણે નક્કી કર્યું. તેણે કેટલાએક દિવસ સુધી એ ખરાબ ખાસીયત છોડવાને બહુ મહેનત કરી પણ નીમેલે વખતે તેનાથી ઉઠાતું નહીં. તેને જોઝફ નામનો નોકર હતો. તેણે તે નોકરને કહ્યું કે, જો તું મને છ વાગતા પહેલાં ઉઠાડીશ, તો હું તને દરેરોજ અઢી રૂપિઆ ઈનામમાં આપીશ. પહેલે દિવસે સવારમાં નોકરે આવીને બૂફોંને જગાડ્યો ત્યારે તેણે ઉઠવાની ના પાડી. તેણે કહ્યું કે, આજ મારી તબીયત સારી નથી; હું માંદો છું; નકામો આવીને ઉંઘમાંથી હેરાન શું કરેછે? જતો રહે અહીંથી, કેવો માણસછે?! એ પ્રમાણે મંદવા- ડનું સબબ બતાવીને તે ગુસ્સો કરતો. એમ થવાથી તે અમીર આખરે પોતાને હમેશાં ઉઠવાને વખતે ઉઠતો એટલે જોઝફને અઢી રૂપિઆનું ઈનામ તો શેનુંજ મળે? પણ સાફ મનાઇનો હુકમ છતાં દેશાઇને સૂઈ રહેવા દેવાથી તેને ઠપકો સાંભળવો પડતો. આમ થવાથી એ હજૂરી ખિદ મતગારે તેના મન સાથે ગાંઠ વાળી કે, આપણે હવે આપણા અઢી રૂપિઆ જવા નજ દેવા; ગમે તેમ કરીને પણ પકવવા; પછી રોજ સવારે

સુવારમાં જોઝફ ઉઠાડવાને જાય એટલે બૂફોં તેના કાલાવાલા કરે; તેને હરકોઈ પ્રકારે સમજાવવાનું કરે; છેવટે તેને પોતાની નોકરીમાંથી હાલદમ કાઢી મૂકવાની ધમકી દે; પણ જોઝફ ડગાવ્યો ડગેજ નહીં; અને તેને બળાત્કારે પણ ઉઠાડ્યા વિના તે રહેતો નહીં. એક દહાડો પરોઢીઆમાં બૂફોંએ બહુજ મમત પકડ્યો; હમેશ કરતાં ભારે હઠ લઇને તે પડીજ રહ્યો; ક્યમે ઉઠે નહીં; છેવટ જોઝફને છેલ્લે પાટલે જવાની જરૂર પડી. રાતનું ઠરેલું બરફ જેવું ઠંડુ પાણી હતું, તેની એક ઝારી ભરી લાવીને તેણે તેના ડીલ ઉપર અને તેનાં કપડાં ઉપર રેડ્યું. આથી તેને એકદમ ઝબકીને પથારીમાંથી ઉઠીને નાસવું પડ્યું. એ પ્રમાણે રોજે રોજ ખંત રાખીને જોઝફ તેની પાછળ મંડ્યોજ રહ્યો; અને છેવટે બૂફોંએ તેની અસલ આળસની અને ઊંઘવાની ટેવ છોડી. તે પછવાડેથી કહેતો કે, મેં કુદરતી તવારીખનાં જે પુસ્તકો લખ્યાં છે, તેમાંથી ત્રણ ચાર ગ્રંથ તો જોઝફના પ્રતાપથીજ હું લખી શક્યો છું.

એવી રીતે બૂફોંએ ચાળીશ વરસ સુધી મહેનત કરી. સવારમાં નવ વાગતાથી બપોરના બે વાગતા સુધી તે પોતાની ટેબલ આગળ બેડ્યોજ રહેતો; અને વળી સાંજે પાંચ વાગતાથી તે રાતના નવ વાગતા સુધી એકજ સ્થળે બેસીને લખ લખજ કરતો. એક નિયમે નિરંતર ઉપર મુજબ મહેનત કર્યા કરવાથી તેને પછી ટેવ પડી ગઈ. 'તે જીંદગીભર વાંચવા લખવામાંજ મોજ માણતો. કામ કરવાનું તો તેને બંધાણજ બંધાઈ ગયું હતું; એવું અટલ બ્યસન પડી ગયું હતું કે તેને કામ વિના તો ચાલેજ નહીં; અને તે મહીમાવાન જીંદગીના અવસાન સમયે તે હરઘડી કહેતો કે હજુ પણ મને આશા છે કે, બીજાં થોડાં વરસ હું એ અધ્યયન અને એ ઉદ્યોગ પાછળ ગાળીશ.' એ પ્રમાણે તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર લખેછે. ઘણીજ ચોવટ રાખીને તે સાફ દિલથી કામ કરતો. ઉત્તમમાં ઉત્તમ જે વિચારો હોય, તેવા વિચારોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભાષામાં પોતાના વાંચનારની ખાતર તે મૂકતો. તે જે વિષયો લખતો, તેને ફરી ફરી વારંવાર સુધારવાને તે કદી કંટાળતો નહીં; અને તે કારણથીજ એનાં પુસ્તકોની ભાષા સંપૂર્ણ નમુનાદારછે, એમ કહીએ તો ચાલે 'સૃષ્ટિનો કાળક્રમ' એ નામનો તેણે ગ્રંથ લખ્યો; તે પહેલાં તેણે પચાશેક વરસ સુધી તો એ બાબતનો વિચારજ મન સાથે ઘોળ્યા કર્યો; અને એટલી લાંબી મુદત

પછી પણ જ્યારે તેણે એ પુસ્તક લખ્યું, ત્યારેપણ તેથી તેના મનને સંતોષ ન થયો ન થયો તે છેક ફરી ફરીને એ ગ્રંથ તેણે જ્યારે અગી-આર વાર લખ્યો, ત્યારેજ તેના મનનું સમાધાન થયું. તે ખરેખર, ચોકસ કામ કરવાવાળો પુરૂષ હતો; દરેક કામમાં તે ઘણોજ નિયમિત રહેતો. તે ઘડીએ ઘડીએ કહેતો કે, ગમે તેવી કુદરતી અક્કલની બક્ષીસ હો, પણ જો માણસમાં નિયમસર કામ કરવાની આદત નહીં હોય, તો તેની પોતાની શક્તિ તો નષ્ટ થઈ જાયછે. તેણે ગ્રંથકર્તાની ગણનામાં જે ઉંચી પદવી મેળવી છે, તે બહુધા તેની ચીવટ, મહેનત, ખંત અને ઉદ્યોગને લીધે છે, એમ સમજવું. મૅડમ નેકર[1] એને માટે લખેછે કે, એક મુકરરર કામ ઉપર ચિત્તને ચોંટાડી દેવું-તેમાં લીન થઈ જવું, એજ સ્વાભાવિક મન શક્તિ, એ પ્રમાણે બૂફો દ્રઢ ભક્તિભાવથી કહેતો. વળી, તે કહેતો કે, હું જ્યારે મારા ગ્રંથની પ્રથમ ગૂંથણી કરવા બેસતો, ત્યારે હું થાકીને લોથ જેવો થઈ જતો; પણ મારા મનને ઠામ આણીને હું તે ઉપર પાછો ફરી મંડતો, અને કાળજી રાખીને નવેસરથી તપાસી જતો. મારા મનમાં ક-દાચ એમ આવે કે એ પુસ્તકો હવે તો ઘણે ભાગે પૂર્ણતામાં આવી ગયાં છે, તથાપિ ફરી ફરી જોવાને હું આળસ કરતો નહીં; અને છેવટ આ દીર્ઘકાળી, શ્રમભરેલી શુદ્ધિ અને પુનર્શુદ્ધિ કરવામાં મને થાક ન લાગતો, પણ ઉલટો આનંદ આવતો. વળી વાંચનારને અમારે આટલું વિશેષ જણાવવું જોઇએ કે માણસ-જાત ઉપર જે મહા દુઃખદાયક, તિક્ષ્ણ વેદનાયુક્ત વ્યાધિઓ આવી પડેછે, તેવા એક દુષ્ટ વ્યાધિથી બૂફો પીડાતો હતો, તેવામાંજ તેણે પોતાનાં સઘળાં મોટાં પુસ્તકો લખીને પ્રગટ કર્યાં હતાં.

સાક્ષર મંડળના પુરૂષોનાં જીવન-ચરિત્ર જોશો, તો તેમાંથી અજેય આગ્રહનાં અસંખ્ય દ્રષ્ટાંતો મળી આવશે; અને એ બાબતમાં સર ઉ-વૉલ્ટર સ્કૉટ[2]ની કારકીર્દી બીજા દાખલા કરતાં વધારે બોધકારક થઈ પડશે. તેનામાં કામ કરવાના જે સ્તુત્ય ગુણ હતા, તે એક વકીલને ત્યાં

---

૧ મૅડમ નેકર, ઝાક નેકર, ફ્રેંચ પ્રધાનની સ્ત્રી અને નામાંકિત મૅ-ડમ ડ સ્ટાલની મા.

૨ સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટ, ઈ. સ. ૧૭૭૧-૧૮૩૨; સ્કાટલંડનો કવિ, અને ઉત્તમ પ્રકારની 'ઉવેવર્લી' જેવી નવલો લખનાર.

ઘણાં વરસ સુધી દસ્તાવેજ, અરજીઓ વગેરેની નકલો કરવાનું વહીતરૂં કરી કરીને તેણે મેળવ્યા હતા. આખો દહાડો તેને આ નિરસ મજુરી કરવી પડતી, તેથી સાંજરે ફુરસદનો વખત તેને મીઠો મધ જેવો લાગતો. તે નવરાશના વેળા અભ્યાસ કરવામાં અને વાંચવામાં કાઢતો. તે કહેતો કે, વકીલને ઘેર ગુમાસ્તાગીરીનું ગદ્ધાવહીતરૂં કરવાથી એક ચિત્તે, દ્દઢ મનથી મહેનત કરવાની કસરત થતાં મને એવીજ ટેવ પડી ગઈ. એ આદત બીજા ઘણા સાક્ષર પુરૂષોમાં જોવામાં આવતી નથી; કેમકે તેમને મારી પેઠે કરવું પડતું નથી. તે નકલો કરવાનું કામ કરતો; દરેક પાનામાં અમુક શબ્દોની સંખ્યા થાય, એટલે તેને પાનાદીઠ બે આના મહેનતાણાના મળતા. એ પ્રમાણે કોઈ કોઈ વખત તો તે આવું ઉપલકીઆ કામ ચોવીશ કલાક સુધી કરીને એકસો વીશ પૃષ્ટ લખતો, અને પંદર પંદર રૂપિઆ એક તડાકે રળતો. એ નાણું તે કંઈ તહેવાર પોથાં લેવામાં ખરચતો; કેમકે એવી ખરીદી કરવાને તેને કંઈ બીજી આવક તો મળે નહીં, તેથી કંઇ આવી ભિખડ હાથ આવે, ત્યારે તે આમ વાપરતો.

સ્કૉટ તેની ઉત્તર વયમાં કહેતો કે; હું દુનિઆદારીના કામકાજ અને વટવ્યવહારમાં એવો ઘડાયો છું કે, તે વાતનો વિચાર કરતાં મારી છાતી આટલે આવેછે; વળી, મારો મત એવો છે કે ગરબીભટોને અને પદ-ભજન કરવાવાળાઓને ન ગમે તો ભલે, પણ તેઓ જો એમ માનતા હોય કે સ્વાભાવિક મન-શક્તિવાળા માણસને સંસારનાં સાધારણ રોજ-કામ ઉપર અભાવ હોયછે; તેવા કુદરતી અકલવાળા માણસો એવાં કામ ઉપર તિરસ્કારથી નજર કરેછે, તો એ એમની ભૂલ છે. જેને વ્યવહારિક કામકાજ ઉપર કંટાળો હોય, તે ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિવાળા જાણવા, એવો એમનો વિચાર હોય, તો તે ગાંડાઈ ભરેલો જાણવો. મારો અભિપ્રાય તો એમનાથી કેવળ ઉલટો છે. જે માણસો દરરોજ પોતાનો થોડો ઘણો વખત પણ દુનિઆદારીના કાજવ્યવહારમાં વાપરેછે, તેમને છેવટ જતાં તેમની મન-શક્તિના કામમાં તે લાભકારક થઈ પડેછે. એડિનબરો[1] શહેરમાં જ્યારે મુકદ્દમાનું છાંદણુ કરવાને અદાલત ભરાતી, ત્યારે એ ત્યાં લેખકનું કામ કરતો. તે વખતે એ તેનું રોજનું વિદ્યા-વિષયનું કામ જમતા પહેલાં સવારમાં કરી નાખતો; અને દિવસે અદાલતમાં

---

૧ એડિનબરો, સ્કૉટલંડનું મુખ્ય શહેર, વસ્તિ, ૧,૯૬,૯૭૯.

હાજર રહેતો. ત્યાં તે જૂદી જૂદી જાતનાં રેજીસ્ટર કરેલાં એટલે નોંધેલાં ખત પત્ર અને દસ્તાવેજો હોય, તે બધાં જોઇ તપાસીને સરકારી મોહોર છાપથી છાપીને ખરાં કરી આપતો. લૉકહાર્ટ[૧] લખેછે કે, સંક્ષેપમાં કહેવા જઇએ તો તેની જીંદગીમાં આ એક ખરેખરી ખુબીદાર જાણવાજોગ વાત છે કે, તે જ્યારે સાક્ષર મંડળમાં અત્યંત શ્રમવડે પ્રકાશી રહ્યો હતો, તેજ વખતે તે તેની નોકરીની ફરજો પણ ખરા દિલથી બજાવતો; તે કામમાં કમમાં કમ વરસનો અર્ધ ભાગ તો જતો હશેજ. તેણે તેના મન સાથે એક એવો દૃઢ સિદ્ધાન્ત કરી રાખ્યો હતો કે, મારે મારૂં ગુજરાન નોકરી ચાકરી કરીનેજ ચલાવવું છે. મારા નિર્વાહનો આધાર મારે મારા લખાણ કે પુસ્તકો ઉપર રાખવો નથી. એક પ્રસંગ ઉપર તે બોલી ગયો કે મારા વિદ્યા વિષયના ગ્રંથો ભલે મને શોભા આપનારા થાઓ; તેમને હું શોખને માટે છડી કે ફરવાની લાકડી દાખલ મારી પાસે મારા હાથમાં રાખવાને ઇચ્છું છું; પણ લૂલાં અને લંગડાં માણસથી જેમ કાખ-લાકડી વિના ચલાતું નથી, તે પ્રમાણે હું મારાં પુસ્તકોને મારા ભરણ-પોષણની કાખ-ઘોડી કરવા ધારતો નથી;. તેથી મારાં પુસ્તકોથી મને ગમે તેટલા પૈસા મળે, અને તેનો બીજી રીતે ગમે તેમ ઉપયોગ કરવો સુગમ હો; પરંતુ મારૂં ચાલશે, ત્યાંસુધી મારા ઘરખર્ચમાં એ રૂપિઆ હું વાપરવા દઇશ નહીં, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.

તેણે ઉત્તમ પ્રકારનાં લક્ષણ બહુ સંભાળથી પોતામાં કેળવ્યાં હતાં. તે બધામાં વખતે વખત કામ કરવાની તેણે બહુ સારી ટેવ પાડી હતી. એ ટેવ જો એનામાં ન હોત, તો એણે જે જથાબંધ પુસ્તકોના થોકેથોક બહાર પાડ્યા છે, તે તેનાથી કદી પણ બની શકત નહીં. એણે એવો નિયમ બાંધ્યો હતો કે, જે કાગળ જે દિવસે તેના હાથમાં આવે, તેનો તેજ દિવસે જવાબ લખી મોકલવો. જે કાગળો ઉપરથી તેને કંઈ તજવીજ કરવાની હોય, અથવા કંઈ બીજો વિચાર કરવાનો હોય, એવા કાગળજ માત્ર મુલતવી રહેતા. આવો નિયમ જો એણે ન રાખ્યો હોત, તો તેના ઉપર કાગળ પત્રોનો વરસાદ વરસતો હતો, તેમાંથી તે ઊંચી ડોકી કાઢી શકત નહીં; એ રેલમાં કોઇ કોઈ વેળાએ તો એવા કાંટા અને કચરો ત-

---

૧ જૉન ગિબ્સન લૉકહાર્ટ, ઈ. સ. ૧૭૯૪-૧૮૫૪; એક અંગ્રેજી ગ્રંથ કર્તા અને સર વૉલ્ટર સ્કૉટનો જમાઈ.

ણાઈ આવતાં કે, તે બધું તરી પાર કરવાને તેના સૌજન્યવાળા સ્વભાવને બહુ ભારે વસમું થઈ પડતું. તે હમેશાં પાંચ વાગે ઉઠતો; અને એવા ઠંડા દેશમાં હર વખ્ત મેં આગળ તાપ જોઇએ, માટે પંડેજ ઉઠીને દેવતા સળગાવતો. તે એક કલાકમાં દાતણપાણી કરીને, પોતાની દાઢી, મોઢા વગેરેની હાથેજ હજામત કરતો; અને ધીરે રહી લૂગડાંલત્તાં પહેરીને છ વાગતામાં કામ ઉપર અડતો. તેની ટેબલ ઉપર પોતાના કાગળ પત્રો ઘણીજ સંભાળ અને ચોકશીથી તે ગોઠવી રાખતો; પોતાની આસપાસ જમીનઉપર વખ્તા વખ્ત કંઈ કારણ પ્રસંગે જોવાં પડે, એવાં કોષાદિક પુસ્તકો તે કોટ કિલ્લાની પેઠે ફરતાં ગોઠવી રાખતો; અને એ કોટની બહારની હદમાં તેનો એકાદો વહાલો કૂતરો, તેની આંખ ઉપર નજર માંડીને ચોકી કરતો બેઠેલોજ હોય. એ પ્રમાણે તે નવ દશ વાગતા સુધી કામ પાછળ વળગ્યો રહેતો; તે વખતે ઘરનાં સૌ માણસો સવારમાં નાસ્તો કરવાને ભેગાં થતાં; તેટલા વખતમાં તો તેણે દિનકરનું દેવું પતાવવા જેટલું તો કામ કરી નાખ્યુંજ હોય. તે કહેતો કે એટલા વખત સુધીમાં તો મેં દહાડાને લાંબો કરીને સૂવાડી દેવા જેટલું કામ કરી નાખ્યુંજ હોય. એ પ્રમાણે જોવા જઇએ તો સ્કૉટ અટલ ઉદ્યોગ અને અડગ આગ્રહનો ધીરવીર હતો; તેણે ઘણાં વર્ષ સુધી ધીરજથી પરિશ્રમ કરીને અપાર જ્ઞાન મેળવ્યું હતું; તથાપિ તે પોતાની શક્તિ માટે ઘણાજ વિનયથી, બાજું અચકાઇને, ઘણી અણપતીજથી બોલતો. એક સમય ઉપર તે એમ બોલી ગયો કે, મારી જીંદગીની કારકીર્દીમાં મને મારા અજ્ઞાનની હરહમેશ ખામી નજરે આવી છે; મને મારા અજાણપણથી હર વખ્ત અડચણો આવી પડેછે.' એવો તે પોતાને માટે નમ્ર મત જણાવતો.

એનું નામ તે ખરૂં ડહાપણ અને નમ્રતા; કારણકે માણસ જેમ જેમ વધારે નક્કર જ્ઞાન મેળવતો જાયછે, તેમ તેમ તેનો અહંભાવ અને તકોબરી ઓછી થતી જાયછે. ટ્રિનિટિ[1] પાઠશાળામાં એક વિદ્યાર્થિ ભણતો હતો. તેણે તેના ગુરૂપાસે જઇને કહ્યું કે, મારે જે ભણવાનું હતું, તે હું ભણી રહ્યો છું; માટે હવે મને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપો. તેના

---

૧ ટ્રિનિટિ, મૂળ અર્થ, ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્રમાં, પિતા-પુત્ર-પવિત્ર આત્મા એ એક છે તેમજ નોખા છે, એ મતનો પંથ. પિતા, તે ઇશ્વર, અને પુત્ર તે ઇસુ ખ્રિસ્ત.

ગુરૂએ ઠપકો દઇને તેની આંખ ઉઘાડવાના વિચારથી એવા માર્મિક શબ્દો કહ્યા કે, હેં ખરેખાત, તમે બધી વિદ્યા ભણી રહ્યા ?! મારી કેળવણીનો તો હજુ મેં માત્ર આરંભજ કર્યો છે!' જે માણસ ઉપરચોટીઆ જ્ઞાનવાળો હોયછે, તે ઘણી બાબતોને અધકચરી જોઈ વળેછે; અને ખરેખરૂં કંઈ જાણતો નથી; તેવો માણસ પોતાના વિવિધ જ્ઞાનથી છકી જાયછે; પણ જેને જ્ઞાનના ઊંડા સંસ્કાર થયા છે; જે મહાજ્ઞાની છે, તે તો એમજ કહેશે કે, હું કંઇજ જાણતો નથી, એટલું હું જાણુંછું. હું અજ્ઞાની છું, એટલું જ્ઞાન મારામાં થયું; અથવા તો ન્યૂટને જેમ કહ્યું હતું, તેમ તે કહેછે કે, સત્યસાગરના કાંઠા ઉપર ઉભો રહીને હું કિનારેથી માત્ર સાપો વીણી લઊંછું; અને છેટેથી એ સત્યરૂપિ મહાસાગરનાં દર્શન કર્યા કરૂંછું. તેની શોધ કરવાને કે માપ કાઢવાને મારી શી તાકાત!

હવે સાક્ષર મંડળની બીજી પંક્તિના પુરૂષોનાં આપણે જીવન જોઈશું, તો તેમાંથી પણ અડગ આગ્રહના એવાજ સુંદર દાખલા જડશે. જાન બ્રિટન[1] હાલ ગુજરી ગયો છે. તેણે 'ઇંગ્લંડ તથા ઉવેલ્સના સૌંદર્ય'નું પુસ્તક બનાવ્યું છે; વળી મોટી ઇમારતો અને બાંધકામ ઉપર પણ તેણે ઘણા ગ્રંથ લખ્યા છે. તે ઉવિલ્ટશિઅર[2] પરગણાના કિંગ્સ્ટન ગામમાં એક રોટલ રડતી ઝુંપડીમાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ ભઠીઆરો હતો; અને વળી તે જવને કોહોવડાવતો; અને તેને ફણગા ફૂટે, એટલે શેકીને તે વેચતો; પણ એ ધંધામાં તે છેક બેસી ગયો; અને બ્રિટન તો છેક બાળક હતો. તે વખત તે દિવાનો થઈ ગયો. એ બિચારાને ભણાવે ગણાવે તો કોણજ? પણ તે ઉલટી ખરાબ સોબતમાં પડ્યો; પણ તે નસીબ જોગે બગડ્યો નહીં. તેને નાનપણથીજ તેના કાકા પાસે મજુરી કરવાને મૂક્યો. તે કલર્કનઉવેલમાં દારૂનું પીઠું માંડતો હતો. અહીં તેણે પાંચ વરસ ઉપરાંત કાકાના સીસા દારૂથી ભરવાનું, તેને બૂચ દેવાનું અને પેટીમાં ભરવા અથવા વખારમાં લઈ જવાનું કામ કર્યા કર્યું. તે માંદો પડી ગયો અને કામ બરાબર ન થવા માંડ્યું, એટલે કાકાએ ભ-

---

૧ જૉન બ્રિટન, ઈ. સ. ૧૭૭૧-૧૮૫૭, પ્રાચીન ઇમારતોનો શોધક અને ગ્રંથકર્ત્તા.

૨ ઉવિલ્ટશિઅર, ઇંગ્લંડનું દક્ષિણનું પરગણું; ક્ષેત્રફળ, ૧૩૪૩ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૩,૫૭,૨૦૦.

ત્રિજાને કાઢી મૂક્યો; અને પાંચ વરસની મજુરીના તેને એકત્રીશ રૂપિઆ આપ્યા. આ બનાવ બન્યા પછી બીજાં સાત વરસમાં તેને માથે ઘણાં કાળચક્ર ફરી ગયાં; અને તેને અતોલ દુઃખ વેઠવું પડ્યું. આટલું છતાં તેણે પોતાને હાથેજ પોતાનું જન્મચરિત્ર લખ્યું છે, તેમાં તે લખેછે કે, દર હફતે પોણો રૂપિઓ ભાડું આપવાનું ઠરાવીને મેં એક ખૂણામાં આવેલું, નિર્માલ ઝુંપડું લીધું હતું; ત્યાં હું અભ્યાસનો આનંદ અનુભવતો હતો; અને શિઆળાની સાંજે અત્યંત ઠંડને વાસ્તે કોયલા બાળવાનો ખર્ચ મારાથી ઉપડે એમ નહતો: તેથી વહેલો વહેલો પથારીમાં ભરાઈ જઈને પડ્યો પડ્યો દીવા અજવાળે વારંવાર વાંચ્યા કરતો હતો. તે પગ-પાળો બાથ[1] ગામમાં આવ્યો. ત્યાં એને દારૂની વખાર ઉપર જગા મળી. પણ થોડી મુદ્દત બાદ તે વળી લંડન શહેરમાં આવેલો જણાયછે. એ વેળાએ એની ઘણી બૂરી હાલત માલમ પડેછે; તેની પાસે ખરચને માટે ફૂટી બદામ સરખો ન મળે; પહેરવાના જોડા કે ડીલ ઢાંકવાની બં-ડી, કંઈ મળે નહીં; તથાપિ ત્યાં પણ તેને એક પીઠાની વખાર ઉપર નોકરી મળી; એ જગાએ તેને સવારના સાત વાગતાથી તે રાતના અ-ગીઆર વાગતા સુધી હાજર રહેવું પડતું. અંધારી જગામાં આટલો બધો વખત રહેવાથી અને સખ્ત કામ કરવાથી, વળી તેનું શરીર તૂટી ગયું; તેથી હવે તે નોકરી ઉપરથી નીકળીને એક વકીલને ઘેર હફ્તાના સાડાસાત રૂપિઆ ઠરાવીને રહ્યો. તે તેની મજુરીમાંથી જે થોડી મિનિટો બચાવી શકતો, તેટલા જૂજ વખતમાં તેણે લખવાનો હુનર ખંત રાખીને હાથ કર્યો હતો; અને તે કારણથીજ તેને વકીલને ત્યાં જગા મળી. આ નોકરી એ કરતો હતો, તેવામાં તે નવરાશની વખતે ચોપડીઓ વેચવાની દુકાનો ભમી વળતો. પુસ્તકો ખરીદ કરવાને તો તેની પાસે પૈસા મળે નહીં; તેથી દુકાને દુકાને રખડતાં રવડતાં તે ચોપડીઓ જોવાને હાથમાં લેતો, અને તેમાંથી જે થોડું ઘણું વાંચી લેવાય, તે તેનું. એ પ્રમાણે ભટકી ભટકીને તેણે ઢંગધડા વગરનું કેટલુંએક જ્ઞાન મેળવ્યું. હવે, તેને દર હપ્તે દશ રૂપિઆના પગારથી બીજા વકીલને ત્યાં જગા મળવાથી તે એ નોકરી ઉપર દાખલ થયો. એ ઠેકાણે પણ તેણે તેનો અભ્યાસ અને વાંચવાનું કામ જારી રાખ્યું. અઠ્ઠાવીશ વરસની ઉમરે તેણે એક પુસ્તક લખ્યું. તેનું

૧ બાથ, ઈંગ્લંડમાં સૉમરસેટશિઅર પરગણાનું શહેર, વસ્તિ, ૫૨, ૫૫૭.

નામ 'પિઝારો[1]નાં સહાસિક કામ' રાખીને તેણે તે પ્રગટ કર્યું. આ વખતથી તે મરતા સુધી એટલે પંચાવન વરસના લાંબા અરસામાં બ્રિટન અમ ભરેલા સાક્ષર ઉપક્રમમાં મચ્યો રહ્યો. તેણે ક્રમમાં ક્રમ સત્તાશી પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. તેમાં 'ઇંગ્લંડનાં પ્રાચીન દેવાલય' નામનો ગ્રંથ શિરોમણી છે. એ વિષય ઉપર તેણે ચૌદ પુસ્તક છપાવ્યાં. એ તેનું ખરેખર ભવ્ય પરાક્રમ છે. જૉન બ્રિટનની અપરિમિત મહેનતનો એ સર્વોપરિ કીર્તિસ્તંભ છે.

બાગ બનાવવામાં સૃષ્ટિ સૌંદર્યની લીલા ખૂબ ખુશકારક દેખાય અને ખીલી નીકળે એવી રીતનું બાગવાનનું કામ લાઉડન[2] જાણતો હતો. એ પણ કાંઇક ઉપરના જેવીજ ઢબનો માણસ હતો. તેનામાં કામ કરવાની અદ્‌ભુત શક્તિ હતી. એડિનબરો શહેરની પાસેના એક પટેલનો એ છોકરો હતો; તેથી મજુરી કરવાને તો એ ટેવાયો હતો. નકશા બનાવવામાં અને સૃષ્ટિ-લીલાના દેખાવ ચીતરવામાં એની ચતુરાઈ જોઇને એના બાપને મન થયું કે, મારે એને એવો બાગવાન બનાવવો કે એની બનાવટના બાગમાં કુદરતી ખુબીનો ખુશનુમા ચીતાર બરાબર પડી રહે. લાઉડન આ કળા શીખવા મંડ્યો, ત્યારે તે દર અઠવાડીએ આખી બે રાતનો ઉજાગરો કરીને તેના વિષયનો અભ્યાસ કરતો; એટલું છતાં, દહાડે પાછો તે બીજા મજુર કરતાં વધારે મહેનત કરતો. રાત્રે જાગરણ કરીને તે જે અભ્યાસ કરતો, તેમાં તે ફ્રેંચ ભાષા શીખી ગયો; અને તેની અઢાર વરસની ઉમરમાં તો તેણે 'વિશ્વ-કોષ'માં દાખલ કરવાને આબેલાર્ડ[3]ના જીવન-ચરિત્રનું ભાષાંતર કર્યું. તે પોતાની જીંદગીમાં પ્રતિદિવસ સુધારો તથા વધારો કરવાને બહુજ ઉત્કંઠિત રહેતો. તે વીશ વરસનો થયો, ત્યારે ઇંગ્લંડમાં તે બાગવાનનું કામ કરતો. તેવામાં તેણે પોતાની નોંધવહીમાં લખ્યું કે, હું આજ વીશ વરસનો તો થયો. મારા જન્મારાનો ત્રીજો ભાગ તો ચાલ્યો ગયો કહેવાય. એમ છતાં, એટલી મુદ્દતમાં મેં મારા જાત-

---

૧ ફ્રાન્સિસ્કો પિઝારો, ઇ. સ. ૧૪૭૧-૧૫૪૧, સ્પેઇનનો સહાસિક, નિર્દય સરદાર; અમેરિકામાં પીરૂ દેશ એણે શોધી કાઢ્યો.

૨ જૉન ક્લૉડિઅસ લાઉડન, ઇ. સ. ૧૭૮૩-૧૮૪૩, ખેતીવાડીના વિષય ઉપર લોક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લખનાર.

૩ પીટર આબેલાર્ડ, ઇ. સ. ૧૦૭૯-૧૧૪૨; પ્રખ્યાત નૈયાયિક, ગણિતશાસ્ત્રી અને ધર્મ-શાસ્ત્રી. 'આબેલાર્ડ અને હેલાઇસ'ની દંપતિ-પ્રીતિ અલૌકિક હતી.

બાલ્યઓના ફાયદાને માટે શું કર્યું? ફક્ત વીશ વરસના જુવાનીઆના મ્હોંમાંથી આવા વિચાર નીકળે, એ અચંબો ઉપજાવનારી વાત કહેવાય. ફ્રેંચ પૂરૂં કરીને તે જર્મન ભાષા શીખવા મંડ્યો. તે તેણે ઝડપબંધ હાથ કરી લીધી. ખેતીના હુનરમાં સ્કૉટલંડ દેશમાં સારો સુધારો થયો હતો; તેવો સુધારો દાખલ કરીને ખેતીવાડી કરવી, એવી મતલબથી તેણે એક મોટું ખેતર લીધું; અને ટૂંકી મુદત ગયા કેડે તે પોતાના કામમાં પાર પડ્યો અને સારી આવક તેને પેદા થવા માંડી. યુરોપખંડમાં જે લડાઇનો દાવાનળ સળગી રહ્યો હતો, તે હવે ઓલવાઈ જવાથી, સૌ માણસોને બધે પ્રવાસ કરવાની છુટી થઈ; તેથી યુરોપના બીજા દેશોમાં બાગ બનાવવાની રીત અને ખેતી કરવાની ક્રિયા કેવી રીતે ચાલેછે, તેની ઢબ છબ જોવા તપાસવાને આ શાંતિનો લાભ લઇને લાઉડન બહાર નીકળી પડ્યો. તેણે એ પ્રમાણે બે વાર પ્રદેશ પ્રવાસ કર્યા; અને તેણે જે વિશ્વકોષના ગ્રંથ પ્રગટ કર્યા છે, તેમાં તેણે પોતાની મુસાફરીમાં જે જે જોયું અને જાણ્યું, તે સઘળું બહાર પાડ્યું છે. એ પ્રતિના જે ગ્રંથો છપાયા છે, તેમાં એના 'સારસંગ્રહ'નાં પુસ્તક ઉત્તમ આસન માગે એવાં છે. એ પુસ્તકો ઉપયોગી બાબતોનો વિશાળ સાગર છે. એવો અમૂલ્ય સંગ્રહ એકઠો કરવામાં લાઉડનની મહેનત અને ઉદ્યોગ નિઃસંશય અપ્રતીમ છે, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે.

અમે ઉપર જે દાખલાઓ ગણાવી ગયા, તે દાખલાઓથી સામ્યુઅલ ડ્રુનું જીવનચરિત્ર કોઈ પણ પ્રકારે પછાત પડે એમ નથી. કૉર્નઉવૉલ[1] કસ્બાના સેંટ ઑસ્ટેલ[2] ગામમાં એનો બાપ કઠણ મજુરી કરીને પેટ ભરતો. જાતે ગરીબ હતો, તોપણ તેણે તેના બે છોકરાને નિશાળે મોકલવા માંડ્યા; અને દુઃખે પાપે ગમે તેમ કરીને નિશાળની એક એક નિશાળીઆની દર હપ્તે તે આઠ પાઈ ફી ભરતો. મોટા છોકરાનું નામ જાબેઝ હતું. તેને તો ભણવામાં રસ લાગ્યો, તેથી તેના પાઠ તેણે ઝપાટાબંધ કરવા માંડ્યા. નાનાનું નામ સામ્યુઅલ હતું. તે તો મૂર્ખનો સરદાર નીવડ્યો. કંઇથી કંઈ અને કંઇથી કંઈ બગાડ કરવામાં અને રૂખડવા

---

૧ કૉર્નઉવૉલ, ઈંગ્લંડનું સમુદ્ર કાંઠાનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૧૩૬૫ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૩,૬૨,૩૪૩.

૨ સેંટ ઑસ્ટેલ, કૉર્નઉવૉલનું ગામ, વસ્તિ, ૩,૮૨૩.

રઝળવામાં તે તો નામજાદા થઈ પડ્યા. એ આઠ વરસનો થયો, ત્યારે એના બાપે એને નિશાળેથી ઉઠાડી લીધો; અને એને મજુરીમાં દાખલ કર્યો. કલાઈની ખાણમાં તે રોજના એક આનાની મજુરીએ રહ્યો. માટી અને પથરા સાથે ધાતુ મળેલી હોય, તેને એક લંબગોળ પાણીની ટાંકીમાં નાખવામાં આવતી; એવી કાચી ધાતુને તે ધોઇને સ્વચ્છ કરવાનું કામ કરતો. હું દશ વરસનો થયો, ત્યારે તેને મોચીની દુકાને ઉમેદવારીમાં રાખ્યો. એ જોડા શીવવાનું કામ શીખતો હતો, તેવામાં તેને ઘણાં ઘણાં દુઃખ વેઠવાં પડ્યાં. તે કહેછે કે, ખેતરમાં ફરતી દંતાળ હેઠે જે ધાસ્તીમાં દેડકો રહે, તેમ હું મહા દુઃખમાં રહેતો. હું અહીંથી ભાગી જઇને ચાંચીઓ થાઉં અને દરિઆમાં વહાણો લુટવાનો ધંધો કરૂં કે કંઇક એવોજ બીજો ઉજળો ઉદ્યમ કરૂં, એવા વિચાર મારા મનમાં હરઘડી આવ્યા કરતા. તે દહાડે દહાડે જેમ જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેનામાં ઉન્માદ અને પ્રમાદ વધતાં ગયાં. બગીચામાંથી જમરૂખ, સફરજન વગેરે મેવાની ચોરી કરવામાં સરદાર જુઓ તો એજ. વળી, તે જેમ જેમ પુખ્ત ઉમરનો થતો ગયો, તેમ તેમ શિકારનાં નાનાં જાનવરોની મોટા લોકોના જંગલોમાંથી ચોરી કરવામાં તે મગન રહેતો. વળી ફુરજા અને માંડવી ઉપરના સરકારી અમલદારોની આંખ ઓળવીને સરકારની જકાત ખોટી કરીને દેશાવરથી છાનો માલ આવેલો હોય, તેને ગમે તે પ્રકારે ગામમાં ઘાલી દેતો. એ સત્તર વરસનો થયો, અને હજુ એની ઊમેદવારીની ઠરાવેલી મુદ્દત પૂરી થઈ નહતી; એટલામાં તો એક લશ્કરી વહાણમાં દાખલ થવાના વિચારથી તે દુકાનેથી નાઠો; રાત્રે ઘાસની વીડીમાં તેને પડી રહેવું પડ્યું; સવારમાં ઉઠ્યો, ત્યારે તે કાંઇક ટાઢો પડ્યો, અને કાનની બૂટ પકડીને પાછો તે દુકાનમાં આવીને જોડા શીવવા બેઠો.

હવે પ્લિમાઉથ[૧] કસ્બાની પાસેના ગામમાં હું જઇને રહ્યો; અને ત્યાં જોડા શીવવાનો ધંધો કરવા લાગ્યો. તે પટાનો જબરો ખેલાડી જણાયછે; કારણકે તે કાસંડ ગામમાં રહેતો હતો, તેવામાં પટા ખેલવામાં તે ઇનામ જીત્યો હતો. આ ગામમાં એને દર હપ્તે ચાર રૂપિઆથી વધારે રોજ મળતો નહીં; તેથી કંઇક વધારે તડાકો પડે એવી મતલબથી,

---

૧ પ્લિમાઉથ, ઇંગ્લંડના ડેવનશિઅર પરગણાનું બંદર, નોકાસેન રાખવાની જગા, વસ્તિ, ૭૦,૧૦૦.

અને કંઇક સાહસિક કામ કરવાનો એ શોખી હતો, તેથી એક વખત એ દાણચોરી કરવાના ઉદ્યોગમાં શામેલ થયો; તેમાં એ મરતો મરતો બચી ગયો. એક દહાડો આખા કાફટહોલ ગામમાં રાતે બધે એવી વાત ચાલી રહી કે, આપણા કિનારા ઉપર છેટે દાણ-ચોરીનું વહાણ આવ્યું છે. તેમાંથી માલ ઉતારવાની તૈયારી છે. એ ગામના ઘણું કરીને બધા માણસ દાણ-ચોરી કરીનેજ માલ લાવવાનો ધંધો કરતા હતા; તેથી ગામના સઘળા મરદો રાત્રે કિનારા ઊપર આવ્યા. એક ટોળી કાંઠા ઉપરના ખડકો આગળ રહી. તેમનું કામ વહાણ ઉપરના માણસોને નિશાની કરવાનું અને જે માલ ઉતરે તેનું ઠેકાણું કરવાનું હતું; બીજી ટોળી હોડીઓમાં માલ ભરી ભરીને કિનારે લાવતી. હું આ બીજી ટોળીમાં દાખલ હતો. રાત કાળી કીલ જેવી હતી; અને માલ થોડો ઘણો ઉતર્યો ન ઉતર્યો, એટલામાં પવન ઉપડ્યો અને દરિઆમાં ભારે મોજાં ઉછળવા માંડ્યાં. એમ છતાં માણસોએ તે લીધેલું કામ રાતમાં ને રાતમાંજ પાર મૂકવાનું નક્કી કર્યું; તેથી દરિઆમાં દૂર રહેલા ચોરાઉ વહાણમાંથી માલ ભરીને કિનારા ઉપર તેઓ હોડીઓ લાવવા લઈ જવા લાગ્યા; આ પ્રમાણે કેટલાએક ફેરા થયા. જે હોડીમાં હું હતો, તેમાંના એક માણસની ટોપી પવનના જોરથી ઉડી ગઈ. તે આડો પડીને લાંબા હાથ કરીને લેવા જતાં હોડી ઊંધી વળી. તેમાંના ત્રણ જણ તો તરતજ ડૂબી ગયા; બીજા તે હોડીને થોડીએક વાર બાઝી રહ્યા; પણ હોડી તો દરિઆ આગળ ખેંચાતી ચાલી જતી હતી, તેથી તેમણે હોડીનો આશરો પડતો મૂકીને કાંઠા તર્ફ તરવા માંડ્યું. તેઓ કાંઠેથી એક ગાઉ છેટે દરિઆમાં હતા, અને રાત તો કાળીચૌદશના જેવી હતી. ત્રણ કલાક સુધી સમુદ્રમથન કર્યા પછી હું અને તેના બીજા એક બે સોબતીઓ કિનારા આગળના એક ટેકરા પાસે પહોંચ્યા. એ ઠેકાણે હું ટાઢમાં ઠરી ગએલો સવાર સુધી પડી રહ્યો. એ હાલત બીજા લોકના જાણવામાં આવતાં, તેમને તેઓ અધસસ્તા ઉપાડી લઈ ગયા. વહાણમાંથી આ વેળા જે માલ ઉતારવામાં આવ્યો, તેમાં બ્રાંડી જાતના જલદ દારૂનું પીપ હતું. તે ત્યાં લાવીને કુહાડાથી ચીરી નાખ્યું; અને જે જીવતા રહ્યા હતા, તેમને એક એક પ્યાલો ભરીને પાયો. થોડી વાર પછી ઊંડા બરફમાં થઈને એક ગાઉ સુધી ચાલીને હું પોતાને ઉતારે પહોંચી શક્યો.

સંસાર-સાગરમાં પડતાંની સાથે આવા ધુકન પ્રાય, તેમાંથી શી સારી આશા બંધાય? એમ છતાં પણ પછવાડેથી એ જૂદીજ જાતનો માણસ નીવડ્યો. આવો રખડેલ, મોતના પંજામાં સપડાઈ ગએલો ડા: જેણે લોકોના બાગ બગીચામાંથી ચોરી કરવામાં પણ કસર રાખી નહોતી; ડંડા ખેલવામાં પણ જે નામજાદો થએલો; આમથી મોચીનો ધંધો કરે અને બીજી પાસથી સરકારી જકાત ઓળવવાને ચોરાઉ માલ છાનો છપનો ઉતારવાની ટોળીઓમાં ઝોકયો રહે; એવી ચાલનો માણસ તેની જુવાનીનું દિવાનાપણું મૂકી દઈને ધર્મશાસ્ત્રના ઉપદેશક રૂપે અને સારાં પુસ્તકોના કર્તા રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો, એ શું થોડો ચમત્કાર! નરકની ખાણમાં પૂરેપૂરો ધસી પડતા પહેલાં તો તેને સારે નસીબે તેનામાં જન્મથી જે જુસ્સો જડિત થઈ ગયો હતો, તે સુમાર્ગ તર્ફ વળી ગયો; અને તેથી તે આગળ જેમ 'દુષ્ટતામાં પુષ્ટ' થઈ ગયો હતો, તેમ હવે લોક કલ્યાણનાં કામમાં તે પંકાવા લાગ્યો. એનો બાપ આવીને એને પાછો સેંટ ઑસ્ટેલ ગામમાં તેડી ગયો; અને એને ગામેગામ ફરીને જોડા શીવવાને ધંધે લગાડ્યો. મોતના સપાટામાંથી હાલ તાજેતર એ જુવાન બચી ગયો હતો, તેથી કદાચ્ તેની મનોવૃત્તિએ ગંભીરતા પકડી હશે; કેમકે થોડી મુદત ગયા પછી ડૉકટર ક્લાર્ક[1]ના દમદાર ઉપદેશથી એ ખેંચાયો હતો. ઉવેસ્લીર[2]એ મેથૉડિસ્ટ લોકોનો નવો પંથ કાઢ્યો હતો. તે પંથનો ક્લાર્ક ઉપદેશક હતો. એજ અરસામાં ડ્રુનો ભાઈ મરી ગયો, તેથી એના મનનું ગાંભિર્ય વધ્યું; અને એ વખતથીજ એ કેવળ બદલાઈ ગયો. આટલાં વરસ ગુજરવાથી, તે લખતાં વાંચતાં શીખ્યો હતો, તે છેક ભૂલી ગયો હતો; તેથી તેણે ફરીથી ભણવા માંડ્યું; અને આવી રીતે લખવા વાંચવાનો ઘણાં વરસ સુધી મહાવરો કર્યા પછી પણ એના અક્ષર તો જાણે એક કરોળીઆને શાહીમાં બોળી કાઢીને કાગળ ઉપર દોડાવ્યો હોય, તેના જેવા આવતા હતા, એ પ્રમાણે એના એક મિત્રે લખ્યું છે. એ વખત પોતાની સ્થિતિ કેવી હતી, તે બાબત ડ્રુએ પાછળથી નીચે મુજબ હેવાલ આપ્યો છે. 'જેમ જેમ હું વધારે વાંચવા મંડ્યો, તેમ તેમ હું વધારે

---

૧ આડમ ક્લાર્ક, ઈ. સ. ૧૭૬૨-૧૮૩૨; એક પ્રસિદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રી.
૨ જૉન ઉવેસ્લી, ઈ. સ. ૧૭૦૩-૧૭૯૧; ખ્રીસ્તી ધર્મનો એક નોખો પંથ કાઢનાર પંડિત.

અજ્ઞાન છું, એમ મને માલમ પડતુ ગયું; અને મારા મનમાં જેમ જેમ મારૂં અજ્ઞાન વસતું ગયું, તેમ તેમ તેને મટાડવાને અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાને મારામાં અજેય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થવા લાગી. હવે એક ક્ષણ પણ નવરાશની મળતી, તો તેમાં કાંઈ કાંઈ પણ હું વાંચતો. મારે હાથ મહેનત કરીને મારૂં પોષણ કરવું પડતું; તેથી મને વાંચવાનો વખત થોડો મળતો; અને એ અડચણ થોડીઘણી મટાડવાની મતલબથી હું જ્યારે જમવા બેસતો, ત્યારે હર વખતે હું એક પડખે ચોપડી રાખતો; અને તેથી દરેક જમણ વખત હું પાંચ છ પૃષ્ટ વાંચી નાખતો.' લૉક[1] 'મનુષ્ય-સમજણ' વિષે એક નિબંધ લખ્યો છે; તે પ્રથમ એના વાંચવામાં આવવાથી, તેના મનનું અધ્યાત્મ જ્ઞાન તરફ એકદમ વલણ થયું. તેણે કહ્યું કે, એ પુસ્તક વાંચવાથી મારી જ્ઞાનેંદ્રિ જાણે અઘોર નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ હોય, એમ મને લાગ્યું; અને જે અધમ વિચારોથી મારૂં પાપી મન ભરચક થઈગયું હતું, તેનો ત્યાગ કરવાનો મેં ખુશીથી નિશ્ચય કર્યો.

તેની પાસે જે જુજ રૂપિઆ હતા, તેવડે હવે ડ્રુએ પોતાનો આગલો ધંધો કરવા માંડ્યો. વળી ધંધા ઉપર એનું એક ચિત્ત અને દૃઢતા જોઈને એક પાડોશીએ તેને જોઈતી રકમ ધીરી. એ પાડોશી અનાજ દળવાની ઘંટી ચલાવતો હતો. તેના ઉદ્યમમાં તેને નફો મળવાથી વરસ પૂરૂં થતાં ડ્રુએ પોતાના માથાનું દેણું વાળી દીધું. કોઈ પણ માણસના કરજદાર ન થવાનું મન સાથે નક્કી કરીને તેણે રોજગાર કરવા માંડ્યો; અને ઘણાં ઘણાં દુઃખ પડ્યા છતાં તેણે કરેલો ઠરાવ મૂક્યો નહીં. સવારમાં ઉઠતા વારમાં ફલાણા શાહુકારનું આપણે માથે દેવું છે, એવી પેટમાં હાય કરવી પડે; તેના કરતાં ટેક રાખીને રાત્રે વાળુ કર્યા વિના ભૂખ્યા પડી રહેવું એ વધારે સારૂં છે, એમ ધારીને તે બિચારો ઘણી વાર ખાધા વિના સૂઈ રહેતો. એના મનનો કોડ એટલોજ હતો કે, મહેનત અને કરકસર કરીને મારે સ્વતંત્રતા મેળવવી, કે કોઈના ઉણાઓશિઆળા થવાનો વારો ન આવે; અને એ મતલબમાં એ આસ્તે આસ્તે પાર પડ્યો. રોજ આખો દિવસ મજુરી કર્યા કરતા છતાં, તે પોતાનું મન કેળવવા પાછળ ખંત રાખીને વળગ્યોજ રહ્યો; અને તેથી ખગોળ, ઈતિહાસ અને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો તેણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ખગોળ અને ઇતિહાસનું

[1] જૉન લૉક ઈ. સ. ૧૬૩૨-૧૭૦૪, એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ તત્વજ્ઞાની.

અધ્યયન કરવામાં આગળ પાછળના બીજા ગ્રંથો ઘણા જોવા પડેછે, તેટલા અધ્યાત્મ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ફેરવવા પડતા નથી; તેથી વિશેષે કરીને એ વિષય ઉપર તેણે વધારે લક્ષ આપવા માંડ્યું. તેણે કહ્યું કે, એ વિષય મને તરવારની ધાર જેવો તિવ્ર, કાંટાથી છવાએલો લાગ્યો; તોપણ મેં તેમાં પ્રવેશ કરવાનું મન સાથે નક્કી કર્યું અને તેમાં પછી દાખલ થયો.

મોચીના ધંધા સાથે તે અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો અભ્યાસ ચલાવી રહ્યો હતો; તેની સાથે ડુએ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું કામ આરંભ્યું; અને રાજકીય બાબતોની ભાંજગડમાં પણ તે આગેવાની કરવા લાગ્યો. રાજકીય મામલામાં તે આતુરતાથી મન ઘાલવા લાગ્યો; અને એ ગામના એવા કામની પંચાયત કરવાના શોખીલા માણસો એની દુકાનમાં હોંસે હોંસે ભરાવા લાગ્યા; અને જ્યારે એ પંચાયતખોરા માણસો એની દુકાને કોઇ દિવસ ન આવે, તો એ એમને ઘેર જતો, અને સરકારી કામની વાતચીત કરતો. આ પ્રમાણે થવાથી દિવસનો ઘણો વખત એને આ નકામી ભાંજગડમાં જતો; અને ધંધો ધંધાને ઠેકાણે રહેતો; તે ખોટ પૂરી કરવાને તેને કોઈ કોઈ વાર તો અડધી રાત સુધી કામ ઉપર બેસવું પડતું. રાજ્ય સંબંધી કામકાજમાં એની ઉલટ એટલી તો હતી કે તેની વાત આખા ગામમાં ચાલી રહી. એક દહાડો રાત્રે એ બેઠો બેઠો જોડાની તળી તૈયાર કરતો હતો; તેવામાં એક નાનો છોકરો તેની દુકાન પાસે થઇને જતો હતો. તેણે દુકાનમાં દીવાનું અજવાળું દીઠું; તેથી એ પાટીઆંના ફાંકા આગળ મ્હોં લાવીને તેણે તિક્ષ્ણ સાદ કાઢીને ડુને કહ્યું કે, 'અલ્યા મોચી, એ મોચી, રાત રાતનો દીવો બાળીને તારો ધંધો કર; અને દિવસ ઉગે એટલે બધો દહાડો લોકોને ઘેર ભટકયા કર'. પછી કેટલીએક મુદ્દતે આ વાત ડુએ તેના એક મિત્રને કહી. તેણે તેને કહ્યું કે તે છોકરાની પાછળ દોડીને એકાદ બે સપાટા ખેંચી કાઢીએની ? ડુએ ઉત્તર આપ્યો કે, ના, ના, વાધરી શું ખેંચી કાઢે ? કોઇએ મારા કાનની અડોઅડ બંદૂક છોડી હોત અને તેથી હું ભડકત અથવા મારા મનને ગભરામણ થાત, તેના કરતાં આ છોકરાના આટલા બોલ સાંભળીને મારા મનને ઓછો ગભરાટ થયો નહીં. મેં મારૂં કામ પડતું મૂકીને મારા મનમાં કહ્યું કે, ઠીક, ઠીક, અરૂં કહ્યું, છોકરા, તેં સાચી વાત કહી; પણ તને ફરીથી એવું કહેવા વારો નહીં લાવું. મારા બારણાની ફળમાંથી એ શબ્દો આવ્યા, તે મારા મનને

તો પરમેશ્વરનો ગેબી અવાજ લાગ્યો; અને મારી આખી ઉમરમાં એ બોલ જાણે બરાબર અણીના સમાપરના હોય એમ મને લાગ્યું. જે કામ આજજ કરવાનું છે, તે કાલ ઉપર રહેવા ન દેવું અને જે વખત મારે મેહેનત કરવાનો હોય, તે વખત મારે આળસુ બેસી ન રહેવું; એ બે શિખામણ મેં એ વચનો ઉપરથી લીધી.

તત્ક્ષણ ડુએ રાજ્ય-વિષયની ભાંજગડ કરવી મૂકી દીધી; અને ખાઇ પીને પોતાના કામ પાછળજ મંડ્યો; દરમીઆન, તેની નવરાશની વેળાએ તે લખવા વાંચવાનો અભ્યાસ કરતો. તેના અધ્યયનથી ભલે તેની ઊંઘને હરકત પહોંચે, યા તેના વીસામાના વખતમાં ઘણીએ વાર ખલેલ પહોંચે, પરંતુ તેથી તે તેના ધંધાને લેશ માત્ર પણ અડચણ આવવા દેતો નહીં. તે પરણ્યો, અને વિલાયતમાંથી વાસ ઉઠાવીને અમેરિકામાં જઇને રહેવાનો તેણે વિચાર કર્યો. તથાપિ તે તેના ઉદ્યમમાં મંડ્યોજ રહ્યો. તેને વિદ્યા-વિષય ઉપર જે પ્રેમ બંધાયો હતો, તેથી તેના મનનું વલણ પ્રથમ કવિતા બનાવવા ભણી દોડ્યું; અને તેની કાવ્ય-રચનાના જે કટકાઓ જાળવી રાખવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી જણાયછે કે તેણે આત્મા અમર છે અને નિરવયવ છે, એ વિષે નિબંધો રચ્યા છે, તેની મૂળ ઉત્પત્તિ આ કાવ્ય કલ્પનાઓ ઉપરથી થઈ હશે. તેના ઘરનું રસોડું, એ તેની અભ્યાસ કરવાની જગા હતી; ત્યાં ચૂલો સળગાવવાને જે ધમણ હતી તે તેને ટેબલને ઠેકાણે કામ આવતી. એ ઠેકાણે એનાં છોકરાંએ રડારડ કરી મૂકી હોય અને તેમને હાલા નખાતા હોય, ત્યાં બેસીને તે તેના વિષયો લખતો. આ વેળાએ પેઇને[1] 'બુદ્ધિનો યુગ' એ નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. તે ઉપર લોકોનું મન ઘણું દોડ્યું. તેમાં જે દલીલો હતી, તેના રદીઆ લખીને તેણે એક ચોપાનીઊં પ્રગટ કર્યું. તે પાછળથી કહેતો કે પેઇનના પુસ્તકને લીધે મને ગ્રંથકર્તા થવાનું મન થયું. ટુંકા વખતમાં અનેક તરેહનાં ચોપાનીઆં તેની કલમથી લખાઇને એક પછી એક ઝડપબંધ નીકળવા માંડ્યાં. હજુ તે જોડા શીવવાનોજ ધંધો કરતો હતો; તેવામાં થોડાં વરસમાં 'માણસનો આત્મા અમર છે અને નિરવયવ છે' એ વિષેનો નિબંધ તેણે લખીને પ્રગટ કર્યો. તે બહુ વખણાયો. તે તેણે બસેં રૂપિએ

---

૧ ટૉમસ પેઇન, ઈ. સ. ૧૭૩૭–૧૮૦૯; નાસ્તિક મત વિષે અને રાજકીય વિષયો ઉપર લખનાર અંગ્રેજ.

વર્ચ્યો. એ જમાનામાં એ રકમ એના વિચાર પ્રમાણે થોડી નહતી. એ ચોપડીની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ, અને તે હજુ પણ સારી લખાયછે.

ઘણા જુવાન ગ્રંથકર્ત્તાઓ વખાણ થવાથી ફૂલાઈ જાયછે, તેમ ડ્રુ તેની ફતેહથી જરા પણ ફૂલાયો નહીં. આ પ્રમાણે તેની નામના થયાને ઘણાં વરસ થયાં પછી પણ તે તેના બારણા આગળનું આંગણું પોતાને હાથે સાવરણો લઈને વાળતો; વળી શિઆળાની ખર્ચીને સારૂ કોલસા જોઇએ; તે તેની દુકાને જોડા શીવવાનું શીખવાને જે બંધણીવાળા ઉમેદવારો આવતા તે ઉપાડી ઉપાડીને ઘરમાં લઈ જતા; તેમને એ ઊંચકી લઈ જવામાં મદદ કરતો. એક પ્રસિદ્ધ લખનાર તરીકે એ ગણાયા છતાં, ગ્રંથો લખીને ગુજરાન ચલાવવું, એવી વાત તો એના દિલમાં કેટલીએ મુદ્દત સુધી આવીજ નહીં. પ્રમાણિકપણાથી પોતાનો રોજગાર કરીને કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવવો, એ તેના મનમાં પહેલી વાત હતી; અને તે પછી વખત મળે તો, તેમાં વિદ્યા-વિષયનો જુવો ખેલવો. એમ છતાં પણ છેવટ જતાં, તે તનમનથી અક્ષર-શાસ્ત્ર પાછળ મંડ્યો; તેમાં વિશેષ કરીને ઉવેસ્લીના સ્થાપેલા ધર્મ-પંથના પ્રચારમાં તે વધારે જીવ ઘાલવા લાગ્યો. તેઓના એક ચોપાનીઆનો તે અધિપતિ થયો; વળી તેમના પંથની પુષ્ટીનાં અનેક પુસ્તકો છપાઇને બહાર પડતાં, તે તમામ ઉપર એ પંડેજ દેખરેખ રાખતો. 'વિશ્વના જ્ઞાનિઓના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ' એ નામના ચોપાનીઆમાં પણ તે વિષયો લખતો. વળી, તેની જન્મભૂમિ કૉર્નઉવૉલ પરગણામાં હતી; માટે તે પરગણાની કીમતી તવારીખ તેણે પ્રગટ કરી; તેમજ બીજા પણ ઘણા ગ્રંથ તેણે લખ્યા. તેની પાછલી ઉમરમાં તે એક વાર પોતાને વિષે બોલી ગયો કે, હું જન્મ્યો ત્યારે જન મંડળમાં હું છેક છેલ્લે પગથીએ પડ્યો હતો; મારો જન્મ નીચ કુળમાં થયો હતો. તેમાંથી ચઢીને નેકટેકના ઉદ્યોગથી, કરકસરથી અને મારી રેહેણી-કરણીને આંચ ન આવે એવું સાવધપણું રાખીને મારા બધા કુટુંબને આબરૂદાર હાલતમાં લાવવાને મેં ઉમરભર મેહેનત કરી છે. ઇશ્વર કૃપાએ મારી મહેનત સફળ થઈ અને મારા મનની મુરાદ હાંસલ થઈ.

જોઝફ હ્યુમ[1] હાલ ગુજરી ગયો છે. તેણે વળી એક જૂદાજ વિષ-

---

૧ જોઝફ હ્યુમ, ઈ. સ. ૧૭૭૭–૧૮૫૫. એક પ્રસિદ્ધ વસૂલાતી ખાતામાં સુધારો કરનાર, રાજ્યદ્વારી પુરૂષ.

યમાં નામ કાઢયું છે; પણ તેમાં પણ તે એવાજ આગ્રહી મનથી મંડયો રહ્યો હતો. તેની મન-શક્તિ સાધારણ પ્રતિની હતી. પણ તે જબરદસ્ત મહેનતુ હતો, અને તેના કામમાં તે નિઃશંક પ્રમાણિકપણું બતાવી આપતો હતો. 'આગ્રહ, આગ્રહ,' એ એની જીંદગીનો ઉપદેશ-મંત્ર હતો; અને એને અનુસાર એનાં આચરણ હતાં. એ નાનો બાળક હતો, તેવામાંજ એનો બાપ મરી ગયો. એના રાંડીરાંડ માએ માંટ્રોઝમાં[1] એક નાની દુકાન કાઢીને પોતાનાં છોકરાં છૈયાને પાળીપોષીને ઇજતભેર ઉછેરવાને પરાકાષ્ટા મહેનત કરવા માંડી. તેણે પોતાના દીકરા જોઝફને એક વૈદ્યની પાસે ઉમેદવારીમાં મૂક્યો; અને એ ધંધામાં તેણે કેળવણી લેવા માંડી. તેણે વૈદકની પરીક્ષા પસાર કરીને સનદ મેળવી; પછી એક સફરી વહાણમાં વૈદ્યની નોકરીમાં દાખલ થઇને તેણે હિંદુસ્તાન સુધી કેટલીએક સફરો કરી; તે પછી ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીની નોકરીમાં તેને પગારદાર લશ્કરી ઉમેદવારની જગા મળી. એના જેટલી કોઇ મહેનત કરતું નહીં; અને ખાવાપીવામાં પણ એના જેવું કોઈ નિયમિત ન હતું. એ પ્રમાણે થવાથી તેના ઉપરીઓનો તેના ઉપર ઇતબાર બેઠો. તેમને જણાયું કે એ શખ્સ પોતાની ફરજ બરાબર બજાવી શકશે; તેથી તેઓ તેને ધીમે ધીમે ઊંચી ઊંચી જગાઓ આપતા ગયા. ઇ. સ. ૧૮૦૩માં જ્યારે અંગ્રેજ ને મરાઠા સાથે લડાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં પૅાવેલ સેનાપતિના લશ્કરની સાથે એ હતો. દરમીઆન મુદ્દતમાં તેમની સાથે જે દુભાષિઓ હતો, તે મરણ પામવાથી હ્યુમે તરત એ જગાનું કામ કરવા માંડયું; કેમકે તેણે હિંદુસ્તાનમાં આવીને દેશી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરીને તે હાથ કરી હતી. તેની સાથે તમામ વૈદક ખાતાના અધિષ્ટાતાની એને જગા મળી. પણ આટલું કામ પણ એના જેવા ઉદ્યોગી નરને ઓછું પડતું હોયની, તેથી તેણે પગાર કરવાનું અને ટપાલ ચલવવાનું કામ પણ પોતાને માથે લીધું. એ સઘળાં કામ તે સારી રીતે બજાવવા લાગ્યો. તે ઉપરાંત વળી તેણે લશ્કરને મોદીખાનું પૂરૂં પાડવાને ઉધડું માથે લીધું. સરકારને તેમજ પોતાને લાભ થાય એવી રીતે તેણે એ કામ બજાવ્યું. આ પ્રમાણે વીસામો લીધા વિના તેણે દશ વર્ષ સુધી અખંડ મહેનત કરી; અને સારી રીતની માયા પુંજી ભેગી કરીને તે ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. તેણે આવતાં વારને

---

૧ માંટ્રોઝ, સ્કૅાટલંડમાં ફૅાર્ફરશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ,૧૫,૭૨૦.

એક કામ તો એ કર્યું કે, પોતાના કુટુંબનાં જે માણસો ગરીબ દશામાં હતાં તેમના ગુજરાનને માટે તેણે બંદોબસ્ત કરી દીધો.

મિ. હ્યુમ શસ્ત્ર વૈદ થઇને ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે જે સફરો કરી, તે તેણે નિરૂપયોગી ખાલી જવા દીધી નહીં. નૌકાશાસ્ત્ર અને વહાણવટીના હુનરનો તેણે તેના અવકાશની વખતે ખંત રાખીને અભ્યાસ કર્યો, એ તેની ઉદ્યોગી આદત જોતાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ઘણાં વરસ ગયા પછી એ કળા તેને અજબ જેવી રીતે કામ આવી. ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં એક સઢવાળો બતેલો લંડનથી લીથ[1] જતો હતો. તેણે ટેમ્સ નદીનું બારૂં વટાવ્યું ન વટાવ્યું ને એકદમ તોફાન થઈ આવ્યું. બતેલો રસ્તા ઉપરથી આડો ખેંચાવા લાગ્યો, અને અંધારી રાતમાં તણાઇને તે ગૂડવીન સાંડસના[2] ખડક ઉપર અથડાયો. આ બનાવ બનવાથી વહાણના નાખુદાની શુધબુધ ઠેકાણે રહી નહીં; અને તે સમાપર જેવા જોઇએ તેવા રીતસર હુકમો ખલાસીઓને આપવાને તેનામાં ગતિ રહી નહીં. વહાણના ઘણુંકરીને એ ઠેકાણે કટકા થઈ જાત, એટલામાં તે વહાણમાં જે ઉતારૂઓ બેઠા હતા, તેમાંથી એક જણે તરતજ નાખુદાની જગા ઉપર બેસીને તેને કેવી રીતે ચલાવવું, તેના હુકમો કરવા માંડ્યા; અને જ્યાંલગી ખરેખરી બીક જેવું હતું, ત્યાંસુધી સુકાન તેણે પોતાના હાથમાંથી મૂક્યું નહીં. એમ કર્યું તો વહાણ બચ્યું. એ કામ કરનાર ઉતારૂ મિ. હ્યુમ હતો.

પણ પોતે મહેનત કરીને જે પૈસો મેળવ્યો હતો, તે હાથ પગ જોડીને આળસુ એદીની પેઠે ખાયા કરે, એવી તબીઅતનો જોસફ હ્યુમ ન હતો. કામ ન કરે, મહેનત ન કરે તો તેને ચેન ન પડે, સુખજ ન મળે; એવી એની પ્રકૃતિ થઈ ગઈ હતી. પોતાના દેશની ખરેખરી હાલતથી સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર થવાની મતલબથી, અને લોકોની સ્થિતિ જાણવાને માટે તે ધંધારોજગારને વાસ્તે અથવા કોઈ પણ જાતના કળાકૌશલ્યને માટે કંઈ પણ દરજ્જે જાણીતાં હતાં, એવાં દરેક શહેર, કસ્બા અને ગામમાં તે ફરી વળ્યો. બીજા દેશ અને રાજ્યોનું જ્ઞાન મેળવવાને તેણે પરદેશમાં પણ પ્રવાસ કર્યો. તે પાછો ઈંગ્લંડમાં આવીને ઇ. સ. ૧૮૧૨ની સાલમાં

---

૧ લીથ, સ્કૉટલંડમાં એડિનબરો પરગણાનું બંદર, વસ્તિ, ૪૨,૨૭૭.
૨ ગુડવીન સાંડસ, ઈંગ્લંડમાં કેંટની પાસે દરિઆ કિનારાના ખડક.

પાર્લમેંટ રાજ્યસભામાં દાખલ થયો; અને થોડોક આંતરો પડ્યો, તે ન ગણીએ તો તે સભામાં તે ચોત્રીશ વરસ સુધી કાયમ રહ્યો. તેણે જાહેરમાં જે પ્રથમ ભાષણ કર્યું, તે રૈયતની કેળવણી વિષે હતું. તે છપાઇને બહાર પડ્યું છે. ફોજદારી ખાતામાં સુધારો કરવા બાબત; ગરીબ લોકોની જૂજ કમાણીમાંથી જૂજ બચાવો થાય, તેને માટે સરકાર તર્ફથી સેવીંગ્સ બાંકની પેટીઓ કાઢવા બાબત; આયાત તથા નિકાસના માલ ઉપરથી જકાત કાઢી નાખીને વેપાર વધે તેમ કરવા બાબત; રાજ્યખર્ચમાં નીતિથી કરકસર તથા ઘટાડો કરવા બાબત; રાજ્યસભામાં ગામોગામ તર્ફથી પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિઓ આવે, તેની સંખ્યામાં વધારો કરવા બાબત; અને એવાં અનેક કામોમાં તેમજ પોતાના દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધરે અને તેમની બઢતી થતી જાય એવી દરેક બાબતમાં તેણે તેની લાંબી અને માન ભરેલી કારકીર્દીમાં ઉત્સાહથી દિલભર ચિત્ત ચોંટાડીને મહેનત કરી; અને ઉપર જણાવેલાં તમામ કામ તેણે પારાવાર શ્રમ કરીને આગળ વધાર્યાં. જે કામ તે હાથમાં લેતો, તેની પાછળ તે તન-મનથી મંડતો. તેનામાં ભાષણ કરવાની સારી છટા નહતી; તોપણ તે જે બોલતો, તે એક પ્રમાણિક, એક નિષ્ઠાવાળા અને રજેરજની ચોકશી કર્યા પછી બોલે એવા માણસનાં વચન છે, એમ સર્વે માનતા. શાફ્ટસબરી[1] કહે છે કે, સત્યની કસોટી હાંસી છે. એ જોતાં જોઝફ હ્યુમ એ હાંસીની કસોટી ઉપર સારી પેઠે કસાયો હતો. રાજ્યસભામાં એની જેટલી હાંસી અને ઠેકડી થતી હશે, તેટલી બીજા કોઇની નહીં થતી હોય; તથાપિ જોઝફ હ્યુમ તેને સ્થળે હમેશાં આવીને ખડો રહેતો. જે બાબતની એ દરખાસ્ત મૂકતો, તે ઉપર જ્યારે મત લેવામાં આવતા, ત્યારે તે હમેશાં માર ખાઈ જતો; તોપણ એ પોતાના રહેણીથી જે મૂગી સત્તા ચલાવતો, તેની અસર સૌની છાતીમાં ઊંડી લાગતી; અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મત એની વિરૂદ્ધમાં પડેલા હોય, તોપણ તે મહેસુલને લગતા ઘણા અગત્યના સુધારા દાખલ કરવામાં ફતેહ પામ્યો. તે સખ્ત મજુરી કરતો; અને તે એટલી બધી કરતો કે આપણને નવાઈ લાગે. તે છ વાગે ઉઠીને જે કાગળો લખવાના હોય, તે લખી નાખતો; રાજ્ય-સભાના કાગળો હોય, તેની બ-

---

૧ આંટની કૂપર, ત્રીજો અર્લ ઑફ શાફ્ટસબરી, ઇ.સ.૧૬૭૧-૧૭૧૩. એક અંગ્રેજ મહા પંડિત; અને તત્વજ્ઞાનના ગ્રંથ લખનાર અમીર.

રાબર ગોઠવણી કરતો. તે પછી નાસ્તો કરતો. દરમીઆન, કામ પ્રસંગે જે માણસો મળવા આવેલા હોય, તેમની મુલાકાત લેતો. તેમાં કોઈ કોઈ વેળાએ તો સવારમાં એને વીશ વીશ માણસોની વારા ફરતી મુલાકાત લેવી પડતી. રાજ્ય-સભા જ્યારે ભરાવાનો દિવસ હોય, તેમાં જોઝફ હ્યુમ ન હોય, એમ ભાગ્યેજ બને; અને કોઇ તકરારી બાબતમાં પાછલી રાતના બબ્બે ત્રણ ત્રણ વાગી જાય; અને એવે ટાણે સામસામા મત ભેગા કરવામાં આવે, તેમાં જોઝફ હ્યુમ ગેરહાજર છે, એ બનવું મુસ્કેલ સમજવું. ટુંકામાં કહેવા જઇએ તો એટલુંજ કે, ચોત્રીશ વરસની લાંબી મુદ્દત સુધી એણે દેશની જે સેવા બજાવી છે, તે બજાવવી; અને તે પણ વળી ઘણી ઘણી દિવાનગીરીઓ બદલાઈ ગયા છતાં, અને તેના સામા પક્ષમાં ઉભા રહીને; એ પ્રમાણે રોજે રોજ અને વરસો વરસ તત્પર રહીને કામ કરવું, એ કાંઈ નાનીસુની વાત નથી. વળી, જે કામ માથે લીધું હોય, તેમાં સામી બાજુના મત વધી જાય; પોતે માર ખાઈ જાય; તેની હાંસી થાય; કોઈ કોઈ વેળાએ તો એ બિચારો સાવ એકલોજ રહી જાય; એના પક્ષમાં એક પણ માણસ ન હોય; તેનું ધારેલું કામ છેક બેતાલ થઈ ગયું હોય; તેવી નિરાશામાં પણ મંડ્યા રહેવું; તપી ન જવું; ગભરાઈ ન જવું; જાણે પોતાના મનની શાંતિમાં કંઈ વિઘ્ન આવ્યુંજ નથી, એવી રીતે નિર્વિકારી રહેવું; પોતાના જુસ્સામાં જરા પણ મંદ ન પડવું; આશાને ઉમળકાથી વળગીજ રહેવું; અને અંતે પોતે જે જે કામ મનમાં ચિંતવેલાં તે ઘણે ભાગે વાહ વાહ અને જય જયના પોકારમાં રાજ્ય-સભામાં પસાર થતાં પોતાની આંખે જોવાં; એ મનુષ્ય-વર્ગમાં આગ્રહ-શક્તિનું અદ્વિતીય દૃષ્ટાંત છે; મનુષ્ય-જીવન-ચરિત્રમાંથી એવું બીજું મળવું મુસ્કેલ સમજવું.

પ્રકરણ ૫ મું.

સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થોનાં શાસ્ત્રો પાછળ સતત્ ઉદ્યોગ.

તેમાં સાધનોની સહાયતા અને સંધિઓ સાચવવા વિષે.

એકલા નિરાધાર ઉદ્યોગથી કંઈ ઝાઝું થઈ શકતું નથી; તેમજ એકલું બુદ્ધિ-બળ પણ કંઈ ઘણું કરી શકતું નથી. અનેક સાધનો અને બીજી અનેક તરહેની મદદના આશ્રયથી કાર્ય સિદ્ધ થાયછે. શરીરની મહેનતને તેમજ મનની મહેનતને એ સાધનો એક સરખી રીતે જરૂરનાં છે.—બેકન.

સંધિના માથા ઉપર આગળથી વાળ છે; પછવાડેના ભાગમાં ટાલ પડેલી છે; જો તમે આગળના ગુચ્છાથી તેને પકડશો, તો તે તમારે હાથ આવશે; પણ જો તેને આગળથી જવા દીધી, તો તેને ભલો ઇંદ્ર સરખો દેવ પણ પકડી શકતો નથી.—લાટિનમાંથી.

કંઈ અકસ્માત્ બનાવથી કે એત્તેફાકથી જીંદગીમાં મોટાં કામ થઈ જાયછે, એમ ધારશો નહીં. વખતે એમ બને કે, 'યા હોમ' કરીને આગળ પડવાથી ફતેહના ડંકા ગડગડે; તોપણ દૃઢ ચિત્તે ઉદ્યોગ અને આગ્રહના શાહમાર્ગ ઉપર ચાલવું, એજ સૌથી સલામતી ભરેલું સમજવું. સૃષ્ટિ લીલાના ચિત્રકાર ઉવિલ્સન વિષે એવી વાત ચાલેછે કે, સાદી અને શુદ્ધ ઢબમાં એકાદ ચિત્ર ચીતરી રહ્યા પછી, તે ત્યાંથી છેટે જઈને ઉભો રહેતો; અને તે ચિત્ર ઉપર નીહાળીને બારીકીથી જોયા પછી, તે એકદમ પાસે આવીને તેની લાંબી લાકડીને છેડે પીછી બાંધેલી હોય, તેવડે પેલી તસવીર ઉપર એવી ભભક મારી દેતો કે, તે એક તેજોમય નમુનો બની રહેતો. પણ જે કોઈ ચિતારાને જોનારના હૃદયમાં અસર પેદા કરવી હશે, તે દરેક જો ઉવિલ્સનની પેઠે કરવા જશે, અને ચિત્રના પડદા ઉપર સુંદર નમુનો ઉઠાવવાના ઈરાદાથી ગમે તેમ પીછીના સપાટા મારશે, તો તેથી તેનું કંઈ વળનાર નથી. એક ખુબસુરત તસવીર ઉપર ઉવિલ્સનની પેઠે જે છેલ્લી રેષાઓનો સ્પર્શ કરવામાં આવેછે, તેથી તે તસવીરમાં જાણે ઈશ્વરી ચૈતન્યનું તેજ આવી જાયછે; એવી કાબેલીઅત લાવવાને તે માણસને આખી ઉમર મહેનત ખાતે અર્પણ કરવી પડેછે; માટે જે ચિતારાએ આગળથી બરાબર કેળવણી લીધી નથી, તે પીછીનો એક

સપાટો ફેરવીને તસવીરને સ્મિત હાસ્ય-વદની કરવા જશે, તે તેનો હસતો ચહેરો કરવાને બદલે મ્હોળું 'કાચરા જેવું મ્હોં' કરી મૂકશે. એવા કારીગરથી કંઈ બીજું બની શકવાનું નથી.

આગ્રહ પૂર્વક એકાગ્ર ચિત્ત અને ચીવટવાળી મહેનત એ બે એક ખરા કારીગરનાં લક્ષણ જાણવાં. નાનાં નાનાં, જૂજ જૂજ કામ કરીને દહાડો ગાળવો, એ વાતને અમે ધિક્કારીએ છીએ, એવું કહેનારને મહાન પુરૂષ ન સમજવા; પણ જેઓ એવાં કામ પણ અત્યંત કાળજીથી કરીને દિવસનો સારો ઉપયોગ કરેછે, તેને ખરા વીર જાણવા. મીકલ આંજેલોને મળવાને એક વેળા એક ગૃહસ્થ આવ્યો. તે પહેલો મળવા આવ્યો હતો, તે દિવસથી તે આ બીજી મુલાકાત સુધીમાં તેણે એક પાષાણ-પ્રતિમા ઉપર શા શા સુધારા કર્યા હતા, તે પેલા મળવા આવનારને તે પોતાના ઉદ્યોગ-ગૃહમાં તેડી જઈને નીચે મુજબ સમજાવવા લાગ્યો. તેણે કહેવા માંડ્યું કે, આ ભાગમાં જરા ફેરફાર કરીને મેં તેજી આણી; પેલા ભાગને સાફ કરીને ઝલેદાર કર્યો; આ મુખ-મુદ્રામાં મેં નરમાશ આણી; ભુજના આ ભાગને મેં ગોટલાવાળો બનાવીને જરા બહાર પડતો કર્યો; આ હોઠ જાણે હમણાં બોલશે, એવું એનાં જીવન ચિન્હ મૂક્યું, અને પેલા અવયવમાં ચાલાકી અને જુસ્સાનો ભાવ આણ્યો.' પેલા મળવા આવેલા માણસે કહ્યું કે, પણ એમાં તમે શું કર્યું? આ તો બધાં જૂજ કામ તમે ગણી બતાવ્યાં. શિલ્પ શાસ્ત્રીએ ઉત્તર વાળ્યો કે, તમે કહોછો તે ખરૂં હશે; પણ એટલી વાત નજરમાં રાખો કે નજીવાં કામોનું એકંદર સ્વરૂપ એજ સંપૂર્ણતા છે; અને કળાની સંપૂર્ણતા એ નજીવી વાત ન સમજશો. એવીજ રીતે નિકલસ પૂસાં[1] વિષે એવી વાત ચાલેછે કે, જે કંઈ કામ કરવા યોગ્ય લાગે, તો તે યથાસ્થિત કરવું, એવો તેનો નિયમ હતો. તેના મિત્ર વિનલ ડ માર્વિલે તેને એક વાર તેની પાછલી ઉમરમાં પૂછ્યું કે, ઈટલિ[2]ના ચિત્રકારોમાં તમે આટલી ઊંચી પ્રતિષ્ઠા શી રીતે મળવી? ત્યારે જેમ કોઈ જરૂરની વાત ઉપર આપણે ભાર દઈને બોલીએ, તેવી રીતે

---

૧ નિકલસ પૂસાં, એક ફ્રેંચ ચિત્રકાર. ઇ. સ. ૧૫૯૪-૧૬૬૫.

૨ ઈટલિ, યુરોપનો દક્ષિણ દેશ, ક્ષેત્રફળ, ૧,૧૪,૭૦૦ ચોરસ માઈલ; વસ્તિ, ૩,૮૫,૦૦,૦૦૦.

તેણે ભાર મૂકીને કહ્યું કે, મેં કંઈ પણ કામ કરવામાં બેકાળજી યા ગફલત રાખી નથી, તેથીજ.

લોકોમાં કેટલીએક એવી વાતો ચાલેછે કે, ફલાણી શોધ તો એકદમ દૈવયોગે થઈ ગઈ; અને આ શોધ પણ અકસ્માત્ બનાવથી બની ગઈ; પણ જો દરેક શોધ વિષે ઊંડી તપાસ કરવામાં આવે તો જણાશે કે અકસ્માત્ કે દૈવયોગ એવું કંઈજ નથી. જોવા જઇશું તો આપણને ઘણે ભાગે એમ માલમ પડશે કે, લોકો જેને નસીબ અને અકસ્માત્ કરીને કહેછે, તે માત્ર હાથ આવેલી સંધિઓને જવા ન દેતાં બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ સંભાળથી તેને કામમાં આણી દીધી. ન્યૂટનના પગ આગળ ઝાડ ઉપરથી એક સફરજન ફળ પડ્યું, તેથી તેણે ગુરૂત્વાકર્ષણની મોટી શોધ કરી, એ કેવળ અકસ્માત બનાવથી થઇ છે. એ દાખલો આપીને લોકો પોતાના જૂના વિચારને ટેકો આપેછે; પણ વરસનાં વરસથી ગુરૂત્વાકર્ષણના વિષય ઉપર અડગ ધીરજ અને શ્રમથી એકચિત્તે ન્યૂટન શોધ કર્યાજ કરતો હતો; અને તેની નજર આગળ ભોંય ઉપર એક ફળ પડવાથી એ મહાવીરનાં બુદ્ધિનાં ચક્ષુ એકદમ ઉઘડી ગયાં. તેનાં દિવ્ય નેત્ર ઉપર શોધરૂપી સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણ વિજળીના ઝબકારાની પેઠે તત્કાળ પડ્યાં. એવીજ રીતે એક સાધારણ તમાકુ પીવાની ચુંગીમાંથી સાબુવાળુ પાણી ફુંકવાથી પાણીના રંગદાર પરપોટા થવા લાગ્યા. આ વાત છેક નજીવી છે; ઘણાએ માણસોએ એમ જોયું હશે; તોપણ એટલું જોવાથી ડૉક્ટર યંગને અજવાળાના નોખા નોખા પ્રવાહના પરસ્પર યોગથી કેવી ખાસીઅતો પેદા થાયછે, તેની સુંદર કલ્પના સૂઝી અને અજવાળાના પ્રથક્કરણને લગતી તેણે શોધ કરી. અગર જો લોક કહેણી તો એવી છે કે, **'મોટાની વાતો મોટી'.** મોટા માણસો મોટી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપેછે. તથાપિ ન્યૂટન અને યંગ જેવા મહા પુરૂષો તો છેક સાદી અને જગત્ જાણીતી બાબતોમાંથી મોટી વાતોની ખોજ કરતા. એવી સાદી વાતોની ડહાપણ વાપરીને સમજ પાડવામાંજ તેમની મોટાઈ આપણને બહુધા કરીને જણાયછે.

માણસ માણસમાં જે તફાવત જોવામાં આવેછે, તે ઘણે દરજ્જે તેમની અવલોકન શક્તિની ન્યૂનાધિક ચપળતાને લઇને છે. જે માણસ છતી આંખે આંધળાની પેઠે વર્તેછે, તેને લાગુ પડે એવી રશિઅન લોકોમાં એક કહેવત છે કે, પેલો દેખાતો સૂરદાસ આખાં વન ને વનમાં થઈને

જાયછે, અને બળતણ સારૂ એક લાકડું તે દેખતો નથી. શાણો સુલેમાન[1] કહેછે કે, ડાહ્યો માણસ આંખોને સાથે લઈને ફરેછે; પણ મૂર્ખ તો અંધારામાંજ અથડાયા કરેછે. એક ફક્કડ ગૃહસ્થ પ્રવાસ કરીને ઇટલિમાંથી તેજ વખતે પાછો વતનમાં આવ્યો હતો, તેને એક વેળા જૉન્સને[2] કહ્યું કે, ભલે, આખા યુરોપની યાત્રા કરીને આવો; પણ સાહેબજી, કેટલાંએક માણસો તો એવી મંદ અથવા નિદ્રામુગ્ધ અવલોકન શક્તિવાળાં હોયછે કે તેમની મુસાફરીથી તેઓ જ્ઞાન મેળવે, તેના કરતાં કેટલાંએક ચપળ અવલોકન શક્તિવાળાં માણસ અહીં ને અહીં રહીને હામ્સ્ટેડ[3]ની નાટકશાળામાં જઈ આવવાથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવેછે. મૂઢ મનવાળી આંખ જુએ, તેથી શું થાય? જે ઠેકાણે વિચાર-શૂન્ય જોનારાને કંઈ જણાતું નથી, તેવે સ્થળે ચપળ દૃષ્ટિના માણસોની આંખ આગળ જે ચમત્કાર જોવામાં આવે, તેની રગેરગમાં તેઓ ઊંડા ઉતરેછે; તેમાં ભિન્નાભિન્નતા લક્ષપૂર્વક તપાસીને તેઓ નજરમાં રાખેછે; અને તેમાં ગર્ભિત ખુબી શી રહેલી છે, તે તેઓ ખોળી કાઢેછે. એક વજન ટાંગવામાં આવ્યું હોય, તે નિયમસર એક સરખી રીતે હીંડોળે ચઢતાં ગાલિલીઓ[4]ની પહેલાં ઘણાંએ માણસોએ જોયું હતું; પણ એ કેટલી કામની વાત છે, એ પ્રથમ એણેજ શોધી કાઢી. પીસા શહેરના મુખ્ય દેવલના છાપરામાંથી એક ફાનસ લટકતું હતું. તે દેવલનો નોકર તેમાં તેલ પૂરીને તેને આમ તેમ ઝોલાં ખાતું મૂકીને ચાલ્યો ગયો. ગાલિલીઓ આ વખત ફક્ત અઢાર વરસનો હતો. એ દીવા ઉપર તેની નજર પડી; તેની ગતિ ઉપરથી વખતની ગતિનું માપ લેવાનો ખ્યાલ તેના મગજમાં આવ્યો. પચાસ વરસ સુધી મેહેનત અને મનન કર્યા પછી તેણે લોલકનો સંપૂર્ણ શોધ કર્યો. એ પેંડ્યુલમ અથવા લોલક કાળ માપવામાં અને ખગોળને લગતું ગણિત બાંધવામાં કેટલું કામનું થઈ પડ્યું છે, તે કહ્યે જાય એમ નથી. એવીજ રીતે એક દહાડો અચાનક ગાલિલીઓના સાંભળવામાં આવ્યું

---

૧ સુલેમાન, ઇઝ્રાએલનો રાજા, દાઉદનો દીકરો, ઇ.સ.પૂ.૧૦૩૩–૯૭૫.

૨ સામ્યુઅલ જૉન્સન, ઇ. સ. ૧૭૦૯–૧૭૮૪; એક અંગ્રેજ મહાપંડિત.

૩ હામ્સ્ટેડ, ઇંગ્લંડમાં લંડનથી બે ગાઉ ઉપર એક ગામછે. વસ્તિ, ૩૨,૨૮૧.

૪ ગાલિલિઆઈ અથવા ગાલિલીઓ, ઇ. સ. ૧૫૬૪–૧૬૪૨, ઇટલિનો મહાપ્રસિદ્ધ ખગોળશાસ્ત્રી.

કે, લિપર્શી નામનો એક વલંદો હતો, તે ચશ્માં બનાવવાનો ધંધો કરતો હતો. તેણે નાસોના ઠાકોર મૅારિસ[1]ને એક યંત્ર ભેટ કર્યું. તે યંત્રથી છેટેની વસ્તુ જોનારને પાસે દેખાતી. એ પ્રમાણે કેમ બનેછે, તેનું કારણ શોધવા પાછળ ગાલિલીઓ મંડ્યો; તેથી તે દૂરબીનનો શોધ કરી શક્યો; અને એ શોધથીજ ખરૂં જોવા જઇએ તો અર્વાચીન ખગોળવિદ્યાની સ્થાપના થઈ છે. જે શખ્સ ગફલત અથવા બેકાળજીથી આસપાસના પદાર્થો જુએછે, અથવા જે માણસ કાનને ધરેણે મૂકીને સાંભળેછે, તેવા આદમીથી આવી આવી શોધો કદી પણ બની શકેજ નહીં.

કાપ્ટન બ્રાઉન[2] આગળ જતાં સર સામ્યુઅલ બ્રાઉન થયો. તે ટવીડ[3] નદી પાસે રહેતો હતો. તે ઉપર એક પૂલ થોડે ખર્ચે બાંધવાનો તે વિચાર કરતો હતો; અને તે હેતુથી એ પૂલોના ઘાટ અને તેમની બનાવટનો અભ્યાસ કરતો હતો, તેવામાં એક દહાડો તે તેના બાગમાં ફરવા નીકળ્યો. પાનખર રૂતુ ચાલતી હતી; સવારનો પહોર હતો; અને ઝાકળ વરસતું હતું. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં તેણે એક નાના કરોળીઆની જાળ અધર લટકતી દીઠી. એ ઉપરથી એના મનમાં એકદમ એવો વિચાર આવ્યો કે, કરોળીઆના જાળાની પેઠે લોઢાના સળીઆ અને સાંકળોના આધારથી પૂલ બાંધી શકાય; અને તેનું પરિણામ એ થયું કે તે 'સસ્પેન્શન બ્રિજ' એટલે લટકતા પૂલની નવી શોધ કરી શક્યો. ક્લાઇડ[4] નદીનું તળીઉં ચઢ-ઉતર છે; એક સરખું સપાટ નથી. તે નદીની તળે નળ મૂકીને પાણીને લઈ જવા બાબત જેમ્સ વૉટની લોકોએ સલાહ લીધી. જમીન સપાટ નહીં તેથી તે વિચારમાં પડી ગયો; પણ એક દિવસ તેની ટેબલ ઉપર જમવાને લૅાબ્સ્ટર જાતની દરિઆઈ માછલી મૂકી હતી. તેની સીપ ઉપર એનું ધ્યાન ગયું. તે નમુને તેણે નદીમાં ગોઠવવાના નળ બનાવ્યા; તે બરાબર બંધ બેસતા આવ્યા. સર ઇસામ્બર્ટ બ્રુનલે[5] ટેમ્સ

---

૧ મૅારીસ ઑાફ નાસો, પ્રિન્સ ઑાફ ઑારેંજ, ઇ.સ. ૧૫૬૭–૧૬૨૫, હૅાલંડ, યુટ્રેક્ટ અને ઝીલંડનો રાજા.

૨ સર સામ્યુઅલ બ્રાઉન. ઈ. સ. ૧૭૭૬–૧૮૫૨; મોટો નૌકા અમલદાર.

૩ ટવીડ, ઇંગ્લંડ તથા સ્કૅાટલંડ વચ્ચેની નદી.

૪ ક્લાઇડ, સ્કૅાટલંડની મોટામાં મોટી નદી; એના ઉપર ગ્લાસગો શહેર છે.

૫ સર માર્ક ઇસામ્બર્ટ બ્રુનલ, ઇ.સ. ૧૭૬૯–૧૮૪૯, પ્રસિદ્ધ ઍંજીનીઅર.

નદીની તળે રસ્તો બાંધી દીધો છે; તેનો પ્રથમ ઉપદેશ મંત્ર વહાણમાંનાં નાનાં જંતુ ઉપરથી તેને મળ્યો હતો. એ કીડો લાકડામાંજ રહેછે. તેને કોરી કોરીને અંદરના પોલા ભાગમાં સીપ જેવું અસ્તર કરીને તેમાં તે વાસ પૂરેછે. એ જીવડો વહાણને બહુ નુકસાન કરેછે. ઘણાજ શીત પ્રદેશના દરિઆ સિવાય એ બધા દરિઆમાં નીપજેછે. બ્રુનલે નીહાળીને જોયું કે, એ નાના પ્રાણીના માથામાં નાની કરવતડી છે; તે વતી તે આમથી આમ અને આમથી આમ સાર પાડતુંજ જાયછે; અને એમ કરી કરીને તેણે કમાનદાર રસ્તો બનાવી દીધો; અને પછી ઉપરના છાપરાના ભાગ ઉપર અને આસપાસની બાજુ ઉપર સુંદર રોગાન લગાવી દીધું. આ નાના કામની બ્રુનલે પોતાના મોટા કામમાં આબેહુબ નક્લ ઉતારી લેવાથી તેણે માથે લીધેલું મોટું રાક્ષસી બાંધકામ તે પરિપૂર્ણ કરી શક્યો

આ એતેફાકી દેખીતાજ નજીવા છે; પણ ધ્યાન દઇને જે માણસ તે જુએછે, તેની સમજણવાળી આંખની દૃષ્ટિથીજ તે બનાવો બેમૂલા થઈ પડેછે. કોલમ્બસ[1]ના માણસોએ જમીન માલમ ન પડવાથી હુલ્લડ ઉઠાવી મૂક્યું હતું; તેવામાં તેની પાસે થઇને દરિઆ ઉપરનો કચરો તરતો આવ્યો જતો હતો; તેવી નજીવી વસ્તુ દેખાડીને તેણે તોફાન નરમ પાડી દીધું; અને એટલો જૂજ બનાવ નજરમાં રાખીને તેણે તેમને દિલાસો દીધો કે, જે નવી દુનિઆં આપણે આટલી આતુરતાથી ખોળીએ છીએ, તે હવે છેટે નથી. કોઈ પણ વસ્તુને વીસારી નાખીએ-તેનું ફરીથી નામજ ન દઇએ તો ચાલે, એવી એક પણ ચીજ દુનિઆમાં નથી; તેમજ કોઈ પણ વાતને કેવળ નિર્માલ કે નજીવી સમજશો નહીં; કારણકે ગમે તેવી હલકી વાત હશે, તોપણ જો તેની કાળજી રાખીને તપાસ કરવામાં આવે, તો કોઈ પણ પ્રકારે તે ઉપયોગી થયા વિના રેહેશે નહીં. આપણા 'શ્વેત ટાપુ'ની પ્રસિદ્ધ પામેલી સપેતાની સફેદ ટેકરીઓ સૂક્ષ્મ જંતુઓએ ઉઠાવી છે, એમ કોણ ધારી શકે? એ જંતુઓ એવા ઝીણા છે કે તે માત્ર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની મદદ વડેજ દેખાય; નરી આંખે જોઇએ, તો તો જણાય પણ નહીં. સમુદ્રરૂપી કુંદનમાં પરવાળાંના બેટરૂપી ચુનીઓ જે

---

૧ ક્રિસ્ટોફર કોલમ્બસ, ઇ. સ. ૧૪૪૦-૧૫૦૬, જેનોઆનો જગતવિખ્યાત નૌકાધિપતિ, અમેરિકાખંડનો શોધ કરનાર.

પ્રાણીઓએ જડી દીધી છે, તેજ જાતના જીવડાઓએ આ સપેતાના ડુંગર ઉઠાવવાનું પરાક્રમ કર્યું છે, એ કોના કબ્જામાં એકદમ આવે ? અને આવા અતિ ઝીણા જીવની બેહદ બારીક કારીગરીથી આવાં અસાધારણ જબરાં કામ નીપજેછે, એમ જે માણસ વિચાર કરશે તે કદી પણ કહી શકશે નહીં કે નાની વસ્તુઓમાં કંઈ માલ નથી; તેની એમ કહેવાની છાતી ચાલશે નહીં કે નજીવી વસ્તુઓનો કંઈ હિસાબ નથી.

સમજી રાખજો કે ઝીણી ચીજો ધ્યાન દઈને જોવાથીજ કામકાજમાં, કળાકૌશલ્યમાં, વિદ્યા વિષયમાં અને સંસારના દરેક ધંધામાં પાર પડાવછે. આ પુરૂષ તો વિદ્વાન છે; આ તો મહા જ્ઞાની છે, એટલે શું ? એ જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું ? એક જમાનાના માણસોએ નાની નાની બાબતોનો સંગ્રહ કર્યો. તેમાં બીજા જમાનાના માણસોએ પાછો વધારો કર્યો; એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ઉમેરો થતોજ ગયો; છેવટ જતાં એ નાની નજીવી વાતોના જ્ઞાન અને અનુભવનો સમુદાય મોટો જબરો શંકુ આકારનો મિનારો થઈ રહેછે. એ પ્રમાણે મનુષ્યના જ્ઞાનની ગૂંથણી થઈ છે. આમાંનું પ્રથમ જે જોવામાં, તપાસવામાં અને અનુભવમાં આવેલું, તે શરૂઆતમાં તો નમાલુંજ લાગ્યું હશે; તોપણ છેવટ જતાં તે પ્રત્યેકનો ખપ માલમ પડ્યો હશે, અને તે મુજબ તે તેને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવાઈ ગયાં. ઘણાએ તર્ક વિતર્ક વ્યવહારથી દેખીતાજ અતીત લાગે; તેઓ પણ પરિણામે અત્યંત વ્યવહારોપયોગી ફળનાં બીજ રૂપ થઈ પડેછે. આપોલોનીઅસ પરગીઅસે[1] ભૂમિતિ શાસ્ત્રમાં શંકુ આકૃતિના વિભાગ (કૉનિક સેક્શન્સ)[2]નો શોધ કર્યો; તે પછી બે હજાર વરસ જ્યારે વીતી ગયાં, ત્યારે ખગોળ વિદ્યાના વિષયમાં તે બીજ રૂપ થઈ પડ્યાં. એ શાસ્ત્રના પ્રભાવથી આ જમાનાનો વહાણવટી અજાણ્યા સમુદ્રોમાં વહાણને હંકાર્યે જાયછે; અને જે નિર્માણ કરેલ સ્થળે તેને પહોંચવું હોય, ત્યાં સીધો દોરે ભૂલચૂક વગર તેને આકાશના ગ્રહો લઈ જાયછે. (કૉનિક સેક્શન્સની શોધ પછી બે હજાર વરસે એ વિદ્યા ઉપર આવી ઉપયોગી ખગોળ વિદ્યાનો પાયો ચણાયો; ત્યાંસુધી કૉનિક સેક્શન્સ જેવા કલ્પિત વિષયની કોઈએ કદર કરી નહીં.) તેજ પ્રમાણે લીટીઓ અને સપાટીના કલ્પિત સંબંધ ઉપર ગણિત શાસ્ત્રીઓએ દીર્ઘ

૧ આપોલોનીઅસ પરગીઅસ, ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦; મોટો ભૂમિતિ શાસ્ત્રી.

૨ કૉનિક સેક્શન્સ, ભૂમિતિનો વિષય છે, એમાં હાઇપરબોલા, પારાબોલા, અને એલિપ્સના વિષયો આવેછે.

કાળ સુધી પરિશ્રમ ન કર્યો હોત,—અને અજાણ્યા માણસો તો જોઇને એમજ કહેછે કે, આ પંડિતો કેવળ મિથ્યા મજુરી કરેછે; તો આપણે જે જે યાંત્રિક શોધોના ધણી થઇને બેઠા છીએ, તેમાંની એક પણ થઇ ન હોત.

આકાશ-વીજળી અને ઘર્ષણ-વીજળી બંને એકસરખા ગુણ ધરાવેછે; એવી શોધ જ્યારે ફ્રાંક્લિને[1] કરી, ત્યારે તે સાંભળીને લોકો તુચ્છકારથી હસી પડ્યા; અને કહેવા લાગ્યા કે, એ બે વીજળી એક જાતની છે, એમ જાણ્યું, તેથી શું? એ જાણવાથી શો ફાયદો? ફ્રાંક્લિને ઉત્તર આપ્યો કે, એક છોકરૂં છે, તેનાથી શો ફાયદો? તમારે વિચારવું જોઇએ કે એ બાળક તો કોઈ વેળા છોકરાંનો બાપ થશે. નાની વસ્તુમાંથી કેવી મોટી વસ્તુઓ નીપજેછે, તે તમે નથી જાણતા? એક મરી ગએલો દેડકો મેજ ઉપર હતો, તેના પગને જૂદી જૂદી ધાતુઓ અડકવાથી તે ખેંચાવા લાગ્યો; એવી એક નમાલી વાત ગાલ્વાની[2]એ જોઇ, તે ઉપરથી મોટાં અગત્યનાં પરિણામ નીપજશે, એમ ભાગ્યેજ કોઇના ધારવામાં આવે; તો પણ જૂદા જૂદા ખંડોની ખબર અંતરને લાવનાર લઈ જનાર દૂતની પેઠે વીજળીનો તાર જે કામ કરેછે; તેનું ઉત્પત્તિ-બીજ એ નાની, દેડકાની વાતમાં રહેલું હતું. જે વીજળીનો તાર થોડા વરસમાં આપણા ભૂગોળને ફરતો કમરબંદ બની રહેશે, તેની શોધ મૂએલા દેડકાનો પગ તણાવાથી થઈ, એ કંઈ ઓછા આશ્ચર્યની વાત છે? એજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાંથી પથ્થર અને (ફૉસિલ) મૃત પદાર્થોના દટાઇ ગએલા શેષ ભાગો ખોદી કાઢવાથી અને તેમનો બુદ્ધિપૂર્વક ખુલાસો શોધવાથી ભૂસ્તર શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયું; અને તે વડેજ ખાણ ખોદવાનાં મોટાં કામો ચાલવા લાગ્યાં; એ વિષયોનું બારીક જ્ઞાન મળવાથી કરોડો રૂપિઆની થાપણ એ વેપારમાં લોકો રોકેછે; અને લાખો માણસોની જીવાઈ એવડે ચાલેછે, એ થોડા સંતોષની વાત નથી.

આપણી ખાણોમાંથી કોલસા ઉપાડવાને, આપણી અગ્નીઓ અને કારખાનાં ચલાવવાને, આપણી આગબોટો અને આગગાડીઓ દોડાવવાને જે રાક્ષસી સંચા વાપરવામાં આવેછે, તે આવડી બધી અદ્ભુત

૧. બેન્જામિન ફ્રાંક્લિન, ઇ. સ. ૧૭૦૬-૧૭૯૦; અમેરિકાનો રાજકીય પુરૂષ અને મહા પ્રસિદ્ધ તત્વજ્ઞાની.

૨. લુઇગી ગાલ્વાની, ઇ. સ. ૧૭૩૭-૧૭૯૮; ઇટલીનો એક મોટો પંડિત. પ્રાણી માત્રમાં વીજળી છે, તે શાસ્ત્ર(ગાલ્વાનિઝમ)નો શોધ એણે કર્યો.

શક્તિની ગર્જના કરેછે, તે માત્ર પાણીનાં નાનાં નાનાં ટીપાંના જોરથી ! દેવતાથી એ પાણી ઉનું થઇને તેની વરાળ થાયછે, તે આપણે રોજ જોઇએ છીએ. એક ચાહદાનીની નળીમાંથી કે તપેલીમાંથી વરાળ નીકળતાં કોણે નથી દીઠી ! એવી નજીવી વસ્તુને પણ જો યુક્તિથી બનાવેલા એક સંચામાં ગોંધવામાં આવે, તો તે કરોડો ઘોડા જેટલું જોર જણાવેછે; અને દરિઆનાં મોજાંને દબાવવાનું તથા ચક્રવાત જેવા તોફાના વંટોળીઆને હઠાવવાનું કૌવત દાખવેછે. એજ બાફની સત્તા પૃથ્વીના ભીતરમાં બળવત્તર થઇને પર્વતોને ફાડેછે; તેમને જ્વાળામુખી બનાવેછે; અને ભૂકંપ નીપજાવેછે. તેમની જોરાવર શક્તિ આપણા ગોળાના ઇતિહાસમાં કેવું નવું જૂનું કરી મૂકેછે, તે સર્વેના જાણવામાં છે.

માર્ક્વિસ ઑફ્ વૂર્સ્ટરને લંડનના ટાવર[1] નામના પાદશાહી કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં એક દેગડો ચૂલા ઉપર મૂક્યો હતો. તેમાં પાણી ઉકળ્યા કરતું હતું; અને તે ઉપર એક સજ્જડ ઢાંકણું દીધું હતું. તે તેની નજર આગળ ઉછળીને આઘું જઈ પડવાથી વરાળમાં કેટલું જોર છે, તે ઉપર તેનું ધ્યાન અકસ્માત્ ખેંચાયું. 'શોધનો સૈકો' એ નામનું તેણે એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. તેમાં તેણે જે જે જોયું, તપાસ્યું હતું, તેનો સઘળો સાર સમાવ્યો. વરાળ-શક્તિની શોધ કરવામાં કેટલીએક મુદ્દત સુધી એ પુસ્તક એક પ્રમાણ-શાસ્ત્ર થઈ પડ્યું. છેવટ સેવરી, ન્યુકોમન અને બીજા પુરૂષો પેદા થયા. તેમણે એ પુસ્તક ઉપરથી પ્રયોગ કરવા માંડ્યા અને તેમણે એક વરાળયંત્ર બનાવ્યું. તેનો એક નમુનો ગ્લાસગોની પાઠશાળામાં આવ્યો; તે આગળ જતાં વૅાટ પેદા થયો, તેણે જોયો; અને એ ન્યુકોમનના સંચામાં તેણે સુધારો કર્યો. એક અકસ્માત્ બનાવથી એ સંચો સમો થવા વૅાટ પાસે આવ્યો; તે સંધી તેણે ખાલી જવા ન દીધી; અને તેની પાછળ મરતા સુધી મહેનત કરીને તેણે સંપૂર્ણ વરાળયંત્ર બનાવ્યું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આવેલી તકને છટકવા ન દેવી અને નાના અકસ્માત્ બનાવોને પણ કોઈ કામમાં લાવી દેવા, એ બે વાનાં સિદ્ધિનાં મોટાં સાધન છે. સઘળી બાબતોમાં પ્રવેશ કરે, એવી વિશાળ શક્તિવાળું મન આકસ્મિક બનાવથી કોઈ મુકરર વિષય તરફ મંડી પડે, એ કુદરતી અકલની મારી વ્યાખ્યા છે, એમ ડૉકટર જૉન્સન કહેતો. જે માણસો

---

૧ ટાવર, લંડન નગરની પૂર્વમાં ટેમ્સ નદીની પાસેનો જૂનો, જાણીતો કિલ્લો.

દઢ મનથી પોતાની મેળે સ્વતંત્ર માર્ગે ચાલવાને તત્પર• થયા છે, તેમને અચૂક જોઇએ તેટલા તક મળી આવશે; અને જો કદાચ તેવી સંધિઓ તેમના આગળ તૈયાર ઉભી રહી નહીં હોય, તો તેઓ સંધિઓને નહીં હોય ત્યાંથી ઉત્પન્ન કરશે. જે માણસોને પાઠશાળાની ઊંચી કેળવણીનો લાભ મળ્યો છે, જેમણે સંગ્રહ-સ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં છે, અને ચિત્ર-કળા અને પાષાણ પ્રતિમાની જાહેર જગાઓ જેઓ જોઈ વળ્યા છે, તેઓએ વિદ્યા અને હુનરમાં ઘણું જોર માર્યું છે એમ સમજશો નહીં; તેમજ વળી, જે ખરેખરા મહાન યાંત્રિકો અને શોધકો થઈ ગયા છે, તેમણે કંઈ યંત્ર-શાળામાં કેળવણી લીધી હતી, એમ પણ બન્યું નથી. **'જેનો ખપ, તેનો શોધ'**; માણસને જેના વિના ન ચાલ્યું, તેની તે શોધ કરતો ગયો; એટલે **'શોધની માતા સંકટ છે.'** સુખચેનથી શોધ નીપજે છે, એમ ન ધારવું; પણ વિપત્તિની શાળામાંથીજ શોધનાં ફળદ્રુપ અંકુર ફૂટે છે. કેટલાએક ઉત્તમોત્તમ કારીગરોને તો કુહાડા અને પાવડા જેવાં ઓજારથી કામ લેવું પડ્યું છે; પણ કંઈ સારાં ઓજાર હોય, તેથી સારા કારીગર થઈ જવાતું નથી. એ તો તે માણસમાંજ કસાએલી ચતુરાઈ અને કામ પાછળ ખંત જોઇએ છે. **'નહીં નાચનારીનું આંગણું વાંકું'** એ કહેવત તો બધે મશહૂર છે. નઠારા કારીગરને કોઈ ઓજાર ફાવતું નથી. કોઈ એક શખ્સે ઓપી ચિત્રકારને પૂછ્યું કે, તમે કોણ જાણે કેવી ક્રિયાથી રંગની મેળવણી કરોછો, કે તે જોઇને અચરતી ઉપજેછે. ઓપીએ ઉત્તર આપ્યો કે, હું પ્રથમ મેળવણી મારા મગજ (અકલ) સાથે કરી જોઉંછું. જે કારીગરે સારામાં ખપવું હોય, તેણે એવીજ રીતે કરવું જોઇએ. એક સાધારણ કલમ ઘડવાનો ચપ્પુ તો સૌના હાથમાં આવે છે. એવા હથિઆરથી ફર્ગ્યુસને[1] ચમત્કારિક ચિજો બનાવી! એક તો તેણે લાકડાનું ઘડિઆળ એ ચપ્પુથી બનાવ્યું. તે બરાબર કલાકે કલાક પ્રમાણે ચાલતું હતું. પણ કંઈ બધા ફર્ગ્યુસન હોતા નથી. એક છાછરી થાળી પાણીથી ભરીને અને બે ઉષ્ણતા માપક યંત્રવડે ડૉકટર બ્લાકે[2] તમામ સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થોમાં ગુપ્ત ગરમી રહેલી છે, તે શોધી કાઢી. ફકી-

---

૧ જેમ્સ ફર્ગ્યુસન, ઈ. સ. ૧૭૧૦-૧૭૭૬, સ્કૉટલંડનો તત્વજ્ઞાની અને ખગોળશાસ્ત્રી.

૨ જોસફ બ્લાક, ઇ. સ. ૧૭૩૮-૧૭૯૯, એક નામાંકિત રસાયનશાસ્ત્રી.

સે ડોકમાં અને કાનમાં બિલોરના ત્રિકોણાદિક આકૃતિના મણકા અને લોલક પહેરેછે, 'તેવા એક પારદર્શક કટકાથી, ચશ્માના જેવા એક કાચના કટકાથી અને એક દીપિસ્તાથી અજવાળું શેનું બન્યું છે, અને જૂદાં જૂદી જાતના રંગ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા,' તે ન્યુટને શોધી કાઢ્યું. ડૉકટર ઉલૅાલાસ્ટનને એક પરદેશી મહાવિદ્વાન મળવાને આવ્યો. તેણે ઉલૅાલાસ્ટનને કહ્યું કે આવી અગત્યની અને આટલી બધી શોધો કરીને તમે કુદરતી ઇલમમાં આટલી બધી દોલત વધારી, તે તમારૂં પ્રયોગ સ્થળ મને બતાવો. ઉલૅાલાસ્ટન તેને એક નાની ઓરડીમાં તેડી ગયો. ત્યાં મેજ ઉપર ચાહની એક જૂની રીકાબી પડી હતી. તેમાં ગજવામાં રાખવાની ઘડીઆળના થોડાએક કાચ પડ્યા હતા; કાગળના થોડાએક કટકા પડ્યા હતા; તે ઉપર હળદર ચોપડી હતી; તે મિશ્ર પદાર્થોમાં ક્યા ક્યા પદાર્થો આવેલા છે, તે તપાસવાના કામના હતા; બે નાની ત્રાજુડી હતી; અને એક ભુંગળી હતી. તે જગા દેખાડીને તેણે કહ્યું કે, આ મારૂં પ્રયોગ-સ્થાન, અને આ મારાં હથિઆર!

પતંગીઆંની પાંખોના રંગનો બારીક અભ્યાસ કરવાથી સ્ટૉથર્ડ[1] રંગની મેળવણી કરતાં શીખ્યો. તે ઘડીએ ઘડીએ કહેતો કે એ ઝીણાં જીવડાંએ મને કેટલો બધો ગુણ કર્યો છે, તે કોઈ જાણતું નથી. ઉવિલ્કી પાસે ચિત્ર કાઢવાની કલમ કે કપડું ન હતું; તેથી કલમને ઠેકાણે બળેલાં ખોયણાં અને કપડાને ઠેકાણે ખળાવાડનો ઝાંપો, એમ કરીને તે તેનું કામ ચલાવતો. સપેતાથી ચીતરામણ કાઢી કાઢીને બ્યુકે તેના ગામનાં બધાં ઘર અને ઝુંપડાંની ભીંતો બગાડી મૂકીને પ્રથમ ચીતરતાં શીખ્યો; અને બેન્જામિન ઉવેસ્ટ ચીતરતાં શીખવાના ઉત્સાહમાં બિલાડાંની પૂછડીના વાળની પીંછીઓ પ્રથમ વાપરતો. ફર્ગ્યુસન રાતે ખેતરમાં ધાબળી પાથરીને સૂતો; અને નાના મણકા પરોવીને એક સૂતરનો દોરો તે લેતો; પછી આકાશના તારા અને પોતાની આંખ વચ્ચે પેલી માળા રાખીને એક એક તારાનો તે એક એક મણકો બેસવતો; અને એવી રીતે તેણે આકાશના તારાનો નકશો બનાવીને ગણતરી કરી. ફ્રાંક્લિને એક રેશમી રૂમાલમાં બે લાકડીઓ એક બીજાથી આડી નાખીને પતંગ બનાવ્યો; અને તેવડે તેણે ગર્જનાવાળા વાદળામાંથી વીજળી ખેંચી. એક બૂઢા શસ્ત્રવૈદ પાસે

---

[1] ટૉમસ સ્ટૉથર્ડ, ઇ. સ. ૧૭૫૫-૧૮૩૪; એક અંગ્રેજ ચિત્રકાર.

એક પીચકારી હતી. મનુષ્યના મૃત શરીરની કાપકુપ કરતાં પહેલાં ધોરી નસોમાં પીચકારી મારવી પડે છે. તે પીચકારી ઉપરથી ઉવૉટે તેના સ્થાયી વરાળયંત્રનો પ્રથમ નમુનો તૈયાર કર્યો. ગિફર્ડ એક ખાલપાની દુકાને શીખવાને ઉમેદવારી કરતો; ત્યાં તે ચામડાના નાના નાના કટકાને ટીપીને સુંવાળા કરતો; પછી તે ઉપર તે ગણિતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કરતો; અને એવીજ રીતે ખગોળશાસ્ત્રી રિટનહાઉઝ[1] તેના હળના દાંતા ઉપર ગૃહણો ગણતો.

જો માણસ ચાહે તો કેવળ સાધારણ બાબતો ઉપરથી પોતાનો સુધારો કરવાને તેને હજારો લાગ મળે અને સેંકડો સૂચનાઓ તેના મનમાં ઉગી આવે. યાહુદી લોકોના દેવળમાં વિદ્યાગુરૂ લી એક સાધારણ સૂતારનો ધંધો કરીને તેમાંથી પાટલીઓ દુરસ્ત કરતો હતો; તેવામાં યાહુદી ભાષામાં લખેલું ધર્મશાસ્ત્ર ત્યાં મડચું હતું; તે જોઇને તેને એ ભાષા શીખવાની મરજી થઇ. આપણું ધર્મશાસ્ત્ર મૂળ હીબ્રુ ભાષામાં છે, તેથી એ પુસ્તક આપણે મૂળ ભાષામાંજ વાંચી જોવું જોઇએ, એવું તેના મનમાં ભૂત ભરાવાથી તેણે યાહુદી ભાષાના વ્યાકરણની એક જૂની, વપરાએલી પ્રત સસ્તી મળી આવી, તે વેચાતી લીધી; અને તે ભાષા શીખવા પછવાડે તે મચ્યો; અને તે હાથ થઇ, ત્યારે તેનો ખ્યાલ છોડ્યો. ડયુક ઑફ આરગાઇલ એક વેળા એડમંડ સ્ટોનને પૂછચું કે, તું મારી વાડીના એક ગરીબ માળીનો છોકરો છે; અને ન્યુટન જેવા પુરૂષે 'મૂળ તત્વ' જેવો ગ્રંથ-વળી લાટિન ભાષામાં લખેલો, તે તું શી રીતે વાંચવાને સમર્થ થયો ? તેનો સ્ટોને જવાબ દીધો કે, માણસે પ્રથમ માત્ર મૂળાક્ષર શીખવા જોઇએ; પછી, તે ચાહે તે ભાષા અને ચાહે તે વિષય શીખે, એમાં નવાઈ નથી.' પછી રાખવી ખંત; અને આગ્રહથી વળગ્યા રહેવું; આવેલી સંધિઓનો મહેનત કરીને સુઉપયોગ કરવો, એટલે કંઈ બાકી રહેશે નહીં.

સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટને હરેક કામમાંથી જાત-સુધારાને માટે સંધિઓ મળી આવતી; અને અણધાર્યા બનાવોને પણ તે ઉપયોગમાં આણી દેતો. ઉદાહરણ, એક દસ્તાવેજ લખનારને ત્યાં એ બંધણીનો ઉમેદવાર થઇને શીખવાને રહ્યો; તે દરમીઆન, કામ પ્રસંગે તેને સ્કૉટલંડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પહેલવહેલું જવું પડચું. ત્યાં ઇ. સ. ૧૭૪૫[2] ના યુદ્ધમાંથી જે

[1] ડેવિડ રિટનહાઉઝ, ઈ. સ. ૧૭૩૨-૧૭૯૬. એક ખગોળશાસ્ત્રી.
[2] સ્કૉટલંડમાં કલોડન અથવા ડ્રમોસી મૂરના યુદ્ધમાં ડયુક ઑફ કમ્બર્લંડે સ્કૉટ લોકો ઉપર ફતેહ મેળવી. ઇ. સ. ૧૭૪૬.

શૂરવીરો હજુ જીવતા હતા, તેમની સાથે એને એવી દોસ્તી બંધાઈ કે, તેના ઘણા ગ્રંથોનો પાયો એણે એ ઉપર રચ્યો. મોટી ઉમરે તે જ્યારે એડિનબરો નગરના લાઇટ કાવલ્રી[1] ઘોડ સવારોની પલટણના ક્વાર્ટર માસ્ટરની જગા ઉપર હતો; એટલે તે પલટણને ઉતારો, બળતણ, ઘાસ, મોદીખાનું વગેરે સઘળું પૂરૂં પાડવાનું કામ કરતો. તેવામાં અણચિંતી ઘોડાની લાત વાગવાથી તેને કેટલાક વખત સુધી ઘરમાં પડી રહેવું પડ્યું. સ્કૉટ આળસનો કટ્ટો શત્રુ હતો; તેનાથી નકામું તો પડી રહેવાય નહીં, માટે તે તરતજ કંઈ કામ લઈ બેઠો. તેણે 'છેલ્લા ચારણનાં કવિત' એ નામનું પુસ્તક બનાવવા માંડ્યું. તેનો પહેલો સર્ગ તો તેણે ત્રણ દિવસમાંજ પૂરો કર્યો. તેની કાવ્ય કલ્પનાનું પ્રથમ મોટું પુસ્તક આ હતું; તે તેણે ટુંકી મુદ્દતમાં પૂરૂં કર્યું.

ડૉક્ટર પ્રીસ્ટલી[2] જવના દારૂ બનાવવાના કારખાનાની પાસે રહેતો હતો. તે ઉપરથી રસાયન શાસ્ત્રના વિષય ઉપર તેનું મન એકાએક દોડ્યું અને તેણે ઘણી જાતના વાયુનો શોધ કર્યો. એક દહાડો તે એ જગા જોવાને ગયો. મોટી મોટી દેગોમાં કહોવડાવેલા જવવાળું પાણી ચૂલા ઉપર ઉકળતું તેણે દીઠું. તે પાણીમાં ઉભરો આવતો અને તેમાં લાકડાની નાની નાની કટકી પડી હોય, તે સળગી જતી અને પાછી બાફથી ઓલવાઈ જતી. તે વખત જે અજબ જેવો દેખાવ થતો, તે તેણે નજરમાં રાખ્યો. આ વેળાએ તે ચાળીશ વરસનો હતો, અને રસાયન શાસ્ત્રનો એક અક્ષરે જાણતો નહીં. આવો દેખાવ થવાનું કારણ શોધી કાઢવાને તેણે પુસ્તકો ફેરવવા માંડ્યાં; પણ તેમાંથી કાંઈ ખુલાસો નીકળ્યો નહીં; કેમકે અદ્યાપિ પર્યંત એ વિષય ઉપર કશું જાણવામાં આવ્યું ન હતું. હવે તેણે પોતાને હાથેજ ગમે તેવાં બેડોળ ઓજાર બનાવીને પ્રયોગ કરવા માંડ્યા. આ તેના પહેલા પ્રયોગો ઉપરથી કેટલાંએક અજબ જેવાં પરિણામ નીપજ્યાં; તેથી તેને વળી બીજા પ્રયોગ કરવાનું સૂઝ્યું; અને થોડા વખતમાં તેણે વાયુ વિષેના રસાયન શાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો. એજ સમયે સ્વીડન

---

૧. કાવલ્રી, ઘોડસવારની પલટણ, બે પ્રકારની, તેમનાં હથિઆર અને પોશાક ઉપરથી લાઇટ (હલકી) અને હેવી (ભારે).

૨. જોઝફ પ્રીસ્ટલી, ઇ. સ. ૧૭૩૩-૧૮૦૪; અંગ્રેજ ધર્મપંડિત અને પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી.

દેશના એક આપેના ગામડામાં શીલ[1] નામનો પુરૂષ ખૂણામાં પડ્યો પ-ડ્યો એજ પ્રકારના ઉદ્યમ પાછળ મંડ્યો હતો. વૈદની થોડીએક શીશીઓ અને ભૂંડના શરીરમાંના ફુક્કા સિવાય તેની પાસે બીજા કંઈ ભારે સંચા કે યંત્ર નહતાં; તોપણ આવી જૂજ ચોજોની મદદવડે તેણે કેટલીએક જાતના નવા (ગ્રાસ) વાયુનો શોધ કર્યો.

સર હંફ્રી ડેવી જ્યારે ઓસડ તૈયાર બનાવીને વેચનાર વૈદની દુકાને શીખવાને ઉમેદવારી કરતો, ત્યારે છેક કઢંગાં હથિઆરવડે તેણે તેના પ્ર-થમના પ્રયોગો કર્યા હતા. તેના આગળ રસોડાનાં ઠામવાસણ અને દેગ-ડીઓ પડેલી હતી; તેમજ તેના શેઠના શીશા અને બીજાં કાચનાં વાસણ હતાં. એવી વિચિત્ર ચીજો તેના આગળ દૈવયોગે આવી પડી; તેમાંથી તેણે પોતાને કામનાં ઘણાંખરાં ઓજાર બનાવી કાઢ્યાં. એવામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે લાંડસેંડ[2] ભૂશિરથી થોડે છેટે એક ફ્રેંચ વહાણ ભાગ્યું; તેમાંથી વૈદ તેનાં ઓજારની પેટી લઈને બચી ગયો. એ વખોરા માં એક જૂની ઢબનો, આંતરડામાં પીચકારી મારવાનો સંચો હતો. ડે-વીની સાથે તેને ઓળખાણ થવાથી તેણે એ ચીજની એને ભેટ કરી. ડેવીનું મન તો હરખાઈ ગયું. તેણે હવાનો એક સંચો બનાવ્યો હતો, તેમાં આને પણ તરતજ ઠોકી બેસાડ્યો. પાછળથી તે જ્યારે ઉષ્ણતાના ગુણ અને તેની ઉત્પત્તિ ઉપર અજમાએશો કરતો હતો, તે વખત આ પોતાના મિત્રની બક્ષીસને તેણે વાયુ-શોષક બંબાને ઠેકાણે કામમાં આણી.

એવીજ રીતે સર હંફ્રી ડેવીના વિદ્યા-આસન ઉપર વિદ્યાગુરૂ ફ્રા-રાડે બિરાજ્યા. તે પ્રથમ જ્યારે ચોપડીઓ બાંધવાનું કામ કરતા, ત્યારે એક જૂના શીશાથીજ તેણે તેના વીજળીને લગતા પ્રથમ પ્રયોગ કર્યા હતા. પાદશાહી પાઠશાળામાં સર હંફ્રી ડેવી રસાયન શાસ્ત્ર ઉપર ભાષણો આપતો; તેમાંનું એક ભાષણ ફ્રારાડેએ સાંભળ્યું; તે ઉપરથી તેને એ શાસ્ત્ર શીખ-વાની ઉલટ થઈ આવી, એ એક અજબ સરખી વાત છે. એ પાઠશાળા-ની સભાનો એક ગૃહસ્થ સભાસદ હશે. ફ્રારાડે જે દુકાનમાં પુસ્તકો બાં-ધવાનું કામ કરતો હતો, ત્યાં પેલો ગૃહસ્થ એક દહાડો આવ્યો; તો ફ્રા-

૧ કાર્લ વીલ્હેમ શીલ, ઈ. સ. ૧૭૪૨-૧૭૮૬, પ્રશિઆનો મહા શોધક રસાયન શાસ્ત્રી.

૨ લાંડસેંડ, ઈંગ્લંડમાં કૉર્નવૉલ પરગણામાં ભૂશિર, ૭૦ ફુટ ઊંચો, ગ્રાનિટ પથ્થરનો છે.

રાડેની પાસે વિશ્વ-કોષ નામનો ગ્રંથ બંધાવાને આવ્યો હતો; તેમાંથી તે ઘર્ષણ-વીજળીનો વિષય વાંચવામાં લીન થઇ ગએલો તેને માલમ પડ્યો. તે ગૃહસ્થે કેટલીએક પૂછગાછ કરવાથી તેને જણાયુંકે આ જુવાન જીલદ બાંધનાર આવા વિષયોનો જીજ્ઞાસુ છે; તેથી તેણે ફારાડેને તેજ વખત પાદશાહી પાઠશાળામાં આવવાની રજા-ચીઠ્ઠી લખી આપી. તેને આ પ્રમાણે પરવાનગી મળવાથી સર હંફ્રીનાં ચાર ભાષણ તેણે હાજર રહીને સાંભળ્યાં. તે દરેક ભાષણની નોંધ કરી લેતો. એ બધી એકંદર નોંધ તેણે ભાષણ-કર્તાને બતાવી. આવા ગહન શાસ્ત્રીય વિષયમાં તેની બારીકીની તેણે હા ભણી; અને આ સંક્ષેપ સાર લખનાર ફારાડેની હલકી સ્થિતિ તેના જાણવામાં આવી, ત્યારે તે તાજુબ થયો. રસાયન શાસ્ત્રમાં તન-મનથી પ્રવેશ કરવાની ફારાડેએ મરજી બતાવી; પણ સર હંફ્રીએ તેને એ વાત પડતી મૂકવાની પ્રથમ સમજુત આપી; પણ એ જુવાન માણસે પોતાની જીદ છોડી નહીં, તેથી છેવટ તેને એ પાઠશાળામાં એક મદદનીશ તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો; અને આગળ જતાં છેલ્લે સરવાળે મૂળ ગાંધી વેદું શીખવાને જે છોકરો (ડેવી) રહ્યો હતો અને તેણે જે ઇલમના તખ્તને દીપાવી મૂક્યું હતું, તે ઠેકાણે જે છોકરો જીલદ બાંધવાનો હુનર શીખતો હતો, તે (ફારાડે) તેવાજ તેજોમય પ્રકાશથી આજ ચળકી રહ્યો છે.

બ્રિસ્ટલ[1] શહેરમાં ડૉક્ટર બેડોઝ[2]ના પ્રયોગ-ગૃહમાં ડેવી કામ કરતો હતો, ત્યારે તેની વીશેક વરસની ઉમર હતી. તે વેળાએ તેણે તેની નોંધ વહીમાં જે લખ્યુંછે, તે એના જેવા પુરૂષને છાજે એવું છે. 'ઉંચે દરજ્જે ચઢવાને મારી કને દોલત નથી; તેમ મારે કોઈ જાતની વગ કે સત્તા નથી; અથવા તો હું ઉંચ કુળમાં અવતર્યો નથી; તોપણ જો હું જીવતો રહ્યો, તો મારા મનને વિશ્વાસ છે કે ઉપર ગણાવેલા બધા ફાયદા સહિત હું જન્મ્યો હોત અને તેથી હું જેટલું કરી શકત, તેના કરતાં મનુષ્ય જાતની અને મારા મિત્રોની હું સેવા બજાવવામાં પછાત પડીશ નહીં'. કોઈ પણ વિષય હાથમાં લીધો, તો તેનો સર્વ પ્રકારે શોધ કરવાને, પ્રયોગ કરવાને અને કસોટી ઉપર લેવાને સંપૂર્ણ ચિત્ત ચોંટાડવાની, પોતાની બધી મનશક્તિઓ

---

૧. બ્રિસ્ટલ, ઇંગ્લંડમાં બ્રિસ્ટલ ખાડી પાસે આવેલું શહેર, વ. સ્તિ, ૧,૮૨,૫૫૨.

૨. ટૉમસ બેડોઝ, ઈ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૦૮; એક અંગ્રેજ નામાંકિત વૈદ્ય અને રસાયન શાસ્ત્રી.

તે વિષયમાં પરોવી દેવાની ડેવીમાં સમર્થ ગતિ હતી; તેવીજ હાલ ફારાડેમાં પણ છે. એવા એકાગ્ર ધ્યાની પુરૂષો કેવળ ઉદ્યોગ અને ધીરજ રાખી વિચાર કર્યા કરવાના આગ્રહથી અપ્રતિમ કામો કરે, એમાં તાજુબી નથી. ડેવી વિષે કોલરિજ કહેછે કે, 'સઘળા વિષયોનું અવલંબન કરવાને, સઘળા વિષયોનું પ્રથક્કરણ કરવાને, અને સઘળા વિષયોને તેના અંત સુધી લઈ જઈ પાર મૂકવાને જેટલો જોઇએ તેટલો જુસ્સો અને ચપળતા અને જેમ વળવું હોય તેમ વળવાની શક્તિ એનામાં છે. જે બાબત ડેવીના મનમાં દાખલ થઈ કે તેમાં તરત જીવનો સંચાર થાયછે. માણસના પગ નીચે જેમ ઢેફાં આવેછે, તેમ એના મનમાં સજીવ વિચારો ઉત્પન્ન થયાજ કરેછે'. ડેવી પણ કોલરિજના બુદ્ધિબળની બહુ પ્રશંસા કરતો. ડેવી કહેછે કે, કોલરિજમાં અપૂર્વ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ ઝળકી રહી છે; તેનું મન વિશાળ વિચારથી રસમય છે; તેનું હૃદય તિવ્ર લાગણીવાળું છે; તે સર્વે વાતે ઉજ્વળ પ્રકાશથી પ્રકાશેછે; પણ નિયમની ન્યૂનતા, બારીકીની ખામી અને બવસ્થાની વિસ્મૃતિ તેને ભારે નડશે-પીડશે.

મહાન કૂવિઅર[1] કોઈ પણ પદાર્થનું અવલોકન કરવામાં અપૂર્વ બારીકી રાખતો અને અત્યંત કાળજી તથા મહેનતથી તપાસ કરતો. બૂફોંનો એક ગ્રંથ એકાએક તેના જોવામાં આવ્યો, તેથી તે છોકરવાદ છતાં કુદરતી તવારીખના વિષય પાછળ તેનું મન દોડ્યું. તે પુસ્તકમાં જે ચિત્રો મૂકેલાં હતાં, તેની તે નકલો કરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહીં, પણ તે ચિત્રોનું વર્ણન કરવામાં રંગની જે હકીકત તેમાં લખેલી, તે મુજબ તે તેમાં રંગ પણ પૂરવા લાગ્યો. તે નિશાળમાં ભણતો હતો, તેવામાં તેના એક શિક્ષકે તેને લિનીઅસ[2] કૃત 'સૃષ્ટિ-માળા'નો ગ્રંથ બક્ષીસ કર્યો; અને દશ વરસથી પણ વધારે મુદ્દત સુધી કુદરતી તવારીખના સંગ્રહમાં તેની બધી પુંજીમાં આ એકજ પુસ્તક હતું. નૉર્મંડી પ્રાંતના ફેકાંગ[3] ગામની પાસે એક ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબ સાથે રહેતો હતો. તેના ઘરમાં હવે તેને શિક્ષકની જગા મળી. આ વખત તેની અઢાર વરસની ઉમર હતી. તે ગૃહસ્થનો બંગલો

---

૧ બારન જૉર્જ લીઓપોલ્ડ ક્રિશ્ચિઅન ફ્રેડરિક ડેગોબર્ટ કૂવિઅર, ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૩૨, અર્વાચીન કાળનો અતિ વિખ્યાત પ્રાણીવેત્તા.

૨ ચાર્લ્સ વૉન લિંનીઅસ અથવા લિને, ઈ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૭૮, સ્વીડન દેશનો મહા પ્રસિદ્ધ પ્રાણી વર્ગ શાસ્ત્રી.

૩ ફેકાંગ, ફ્રાન્સનું એક બંદર, વસ્તિ, ૧૨,૫૦૦.

છેક દરિઆ કિનારે હતો; તેથી નવનવાં અજબ જેવાં દરિઆઈ પ્રાણીઓ તેના જોવામાં રોજ આવવા લાગ્યાં. એક દિવસ તે કિનારા ઉપર રખડતો હતો; તેવામાં કટલ-ફિશ જાતની એક માછલી દરિઆમાંથી કાંઠે પડેલી તેણે જોઈ. એનો અજબ જેવો દેખાવ જોઇને તેના શરીરની અંદરની રચના જાણવાને તેને તે પોતાને ઉતારે લઈ ગયો. તેને તે ઉપરથી તે હાડકાં વિનાનાં નરમ પ્રાણીઓના વિષય પાછળ મંડ્યો; અને તેમાં તેણે ઉમદા પ્રતિષ્ઠા મેળવી. તેની પાસે કોઈ પણ પુસ્તક હતું નહીં. કુદરતની કિતાબ જેમ સૌના આગળ સદા ખુલ્લીજ છે, તેમ તેના આગળ પણ તે હતી. જે નવનવા ચિત્તાકર્ષક પદાર્થો પ્રતિ દિવસ તેની નજરે પડતા, તેનું અધ્યયન કરવાથી તેના મન ઉપર જે ઊંડી અસર થતી, તેવી કોઈ લખેલું પુસ્તક વાંચવાથી કે કોતરેલી તસવીર જોવાથી કદી પણ થઈ શકત નહીં. આમ કરતાં કરતાં ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. તે દરમીઆનમાં દરિઆઈ પ્રાણીઓના નમુના દરિઆમાંથી મેળવી મેળવીને, આસપાસની જમીનમાંથી જે ખનીજના શેષ-ભાગ તેને હાથ આવતા, તેની સાથે મુકાબલો કરતો; જે દરિઆઈ પ્રાણીઓ તેના જોવામાં આવતાં, તેનો વધ કરીને તેની શરીર-રચના તે તપાસતો; અને એ પ્રમાણે બારીક તપાસ કરીને પ્રાણી વર્ગના જે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા, તેમાં તેણે સંપૂર્ણ સુધારો કર્યો. આ સમયે કૂવિઅર, વિદ્વાન ધર્માધિકારી આબે ટેસે[1]ના જાણવામાં આવ્યો. એ જુવાન સૃષ્ટિ જન્ય પદાર્થશાસ્ત્રીએ જે તજવીજો ચલાવવા માંડી હતી, તેના સંબંધમાં ટેસેએ પારિસમાં જુસ્યુ[2] અને તેના બીજા મિત્રોઉપર કાગળો લખીને કૂવિઅરનાં એટલાં બધાં વખાણ કર્યાં કે તેનું તો નસીબ ઉઘડી ગયું. પેલા ગૃહસ્થોએ કૂવિઅર પાસેથી કુદરતી તવારીખની સભા માટે તેના કેટલાએક રિસાલા મંગાવ્યા; તે મોકલ્યા પછી થોડીજ મુદ્દતમાં ઝાડ-પાનના બાગના દેખરેખ રાખનાર અધિકારીના હાથ નીચે મદદનીશની જગા ઊપર તેની નીમનોક થઈ. એ જુવાન પદાર્થ-શાસ્ત્રી જ્યારે જુસ્યુ પાસે પ્રથમ આવવા નીકળ્યો, ત્યારે ટેસેએ તેને એક ભલામણનો કાગળ આપ્યો હતો. તેમાં તેણે જુસ્યુને લખ્યું હતું

---

૧ આબે ટેસે, મઠનો અધિપતિ, મહંત.

૨ લારાંટ ડ જુસ્યુ, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૮૩૬, પ્રખ્યાત ફ્રેંચ ઉદ્‌ભિજ-શાસ્ત્રી અને મોટો તત્વજ્ઞાની.

કે, તમને યાદ તો હશે કે ડેલાંબર[1] જેવું રત્ન મેંજ તમારી પાઠશાળાને સોં- પ્યું હતું. તે વળી બીજા શાસ્ત્રીય વિષયમાં પ્રકાશ્યો. આ હું તમને બીજો ડેલાંબર આપુંછું. અમારે કહેવું પડે એમ નથી કે ટેસેની ભવિષ્યવાણી સફળ થઈ; અને અધિક અધિક સફળ થઈ, એવો ફૂવિઅર નીવડ્યો.

ત્યારે, હવે જુઓ કે માણસ દુનિઆમાં આગળ વધેછે, તે દૈવી બનાવથી નહીં પણ દૃઢ ઉદ્યોગના બળથી. ગમે તેવી અનુકુળ અને મરસ સંધિઓ મળી આવે તોપણ તે માણસજ જો નમાલું હશે, ટાઢું ગાર જેવું હશે, અને નિયમવિના ગમે તેમ ગમે તેમ આથડે એવું હશે, તો તેનાથી શું નીપજવાનું છે? એવી સુંદર સંધિઓ તેમની નજર આગળ થઈને ચાલી જાયછે, પણ તેનો લાભ લેવાનું તેમને સૂઝતું નથી. પણ કામ કરવાને અને પુરૂષ પ્રયત્ન કરવાને આપણને હરઘડી જે તકો મળી આવેછે, તેને એમની એમ જવા ન દેતાં કામમાં લાવીને વાપરીએ, તો કેવાં કેવાં પરાક્રમ બનેછે, તે કહીએ તો નવાઈ જેવાં લાગે. જેવામાં ઉવૉટ ગણિત કામનાં યંત્ર અને હથિઆર બનાવતો હતો, તેવામાં તે યંત્રશાસ્ત્ર અને ર- સાયનશાસ્ત્ર પોતાની મેળે શીખ્યો; તેની સાથે વળી તે સ્વિટઝર્લંડના એક રંગરેજ પાસેથી જર્મનભાષા ભણ્યો. રાતના વારા બાંધેલા, તે પ્રમાણે સ્ટી- વન્સન સંચો ચલાવવાનું કામ કરતો; તે અરસામાં તે અંકગણિત અને ક્ષે- ત્રફળનું ગણિત પોતાની મેળે શીખ્યો; અને દહાડે જ્યારે જમવા કરવાને માટે સૌને છૂટી મળતી, ત્યારે તેમાંથી જે થોડી મિનિટો એ જમવામાંથી બચાવી શકતો, તેમાં એક સપેતાના કટકાથી તે કોયલાના ગાડાંની બાજુ- ઓ ઉપર ગણિતના હિસાબ ગણતો. ડૉલ્ટનને તો જીંદગીભર ઉદ્યોગનું વ્ય- સનજ પડી ગયું હતું. એ નાનો બાળક હતો, ત્યારથીજ એને એ ટેવ પડી હતી. બાર વરસની ઉમરે તો તે એક નાની ગામડી નિશાળ ભણાવતો. હિમ પડતા શિઆળામાં જ્યારે ખેતરમાં કંઈ કામ ન હોય, ત્યારે તે ભણાવવાનો ઉદ્યમ કરતો; અને ઉનાળામાં તે તેના બાપ સાથે ખેતી કરતો. એ ક્વેકર[2]

---

૧ ઝીઆં બાપ્ટીસ જોઝફ ડેલાંબર, ઇ. સ. ૧૭૪૯–૧૮૨૨, નામાંકિત ફ્રેંચ ખગોળશાસ્ત્રી.

૨ ક્વેકર પંથ, ઇ. સ. ૧૬૨૪ થાં લાંકેશિઅર પરગણાના જૉર્જ ફૉ- ક્સે કાઢ્યો; એને 'ફ્રેંડ' પણ કહેછે. ક્વેકર એટલે ધ્રૂજનાર; એના ઉપ- દેશકો ઝનૂનમાં આવી જઈને ઉપદેશ કરતાં શરીરે ધ્રૂજી જતા, તે ઉપરથી ક્વેકર નામ પડ્યું છે.

પંથી હતો; તેધર્મમાં મના છતાં કોઈ કોઈ વખત તો એ હોડબકીને પોતાના સોબતીઓને અભ્યાસ કરવાને ચઢાવતો, અને પંડે પણ તેમાં શામેલ થતો. એક વેળા તો એણે એક સિદ્ધાંતનો એવો સરસ ખુલાસો કરી આપ્યો કે, તેને બધો શિયાળો ચાલે એટલી મીણબત્તીઓ શરત જીતવાથી મળી. તેણે વાતાવરણમાં શીતોષ્ણતાદિ ગુણોના ચમત્કારની મરતા આડે એક બે દિવસ રહ્યા ત્યાંસુધી શોધ કર કર કરી; અને પોતાની જીંદગીમાં તેણે વાતાવરણનાં બે લાખ અવલોકન કરીને તેની નોંધ કરી હતી.

કાળરૂપી કાચની શીશીમાંથી રેતીના કણ ગમે તેમ આડા અવળા પડવા જાય, તોપણ માણસ ચાહે તો ખંત રાખીને એવા તો વીણી લે છે કે તેમાંથી મોટાં મૂલદાર ફળ નીપજેછે. નજીવાં અને ધૂળગજા જેવાં કામમાંથી જો રોજ એક એક કલાક બચાવવામાં આવે અને તેનો સારો, લાભકારક ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો સાધારણ બુદ્ધિનો માણસ પણ એક શાસ્ત્રનો પંડિત થઈ બેસે. એ પ્રમાણે રોજ એક એક કલાક સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવા પાછળ ગાળવામાં આવે, તો દશ વરસમાં એક અજ્ઞાન માણસ સઘળી બાબતોનું પરચુરણ જ્ઞાન ધરાવનારો થશે. કંઈ જાણવા લાયક વિષય જાણ્યા વિના, કોઇ સારા નીતિ-નિયમથી આપણા મનને કેળવ્યા વિના, અથવા કંઈ સુંદર લક્ષણને આપણામાં દૃઢ મૂળવાળાં કર્યા વિના,-એવી રીતે કોઈ પણ પ્રકારનાં સારાં ફળ મેળવ્યાવિના વખતને કદી પણ જવા દેવો નહીં. ડૉકટર મેસન ગુડ[1] પોતાના દર્દીઓને જોવાને ગાડીમાં બેસીને લંડન નગરના મ્હોલ્લામાં ફરતો, તેવામાં તેણે લ્યુક્રેશ્યસ[2] કવિના કાવ્યનું ભાષાંતર કર્યું. એક જણજ બેસી શકે, એવી ગાડીમાં બેસીને ગામડામાં ડૉકટર ડાર્વિન[3] ઘેર ઘેર ફરતો; તેવામાં તે પોતાની સાથે કાગળના જૂદા જૂદા કટકા રાખતો; તે ઉપર તે પોતાના વિચારો ટપકાવી લેતો; એવી રીતે ફરવામાં ને ફરવામાં તેણે ઘણું કરીને પોતાના

---

૧ જૉન મેસન ગૂડ, ઇ. સ. ૧૭૬૪-૧૮૨૭, એક અંગ્રેજ વૈદ્ય, કવિ અને શાસ્ત્રીય વિષયોનો કોષ કર્તા.

૨ ટાઇટસ કારસ લ્યુક્રેશ્યસ, ઇ. સ. પૂ. ૯૫-૫૨, એક રોમન કવિ અને તત્વજ્ઞાની. એક જણ લખેછે કે, તે આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો.

૩ ઇરાસ્મસ ડાર્વિન, ઇ. સ. ૧૭૩૧-૧૮૦૨; એક અંગ્રેજ વૈદ્ય અને ઉદ્ભિજ શાસ્ત્રી.

બધાજ ગ્રંથો રચ્યા છે. હેલને ન્યાયાધીશ તરીકે બહાર પરગણામાં ફરવું પડતું, તેવામાં તેણે 'તર્ક-સંગ્રહ' લખ્યો. ડૉકટર બર્નીિ[1] સંગીત-કળા શીખવવાને ઘોડા ઉપર બેસીને તે પોતાના વિદ્યાર્થિઓને ઘેર વારા ફરતી જતો; એ પ્રમાણે આંટા ફેરામાં તે ફ્રેંચ અને ઇટાલિઅન ભાષાઓ શીખ્યો. એક વકીલની કચેરીમાં આવ જા કરવાના વખતમાં કર્ક ઉઇટ[2] ગ્રીક ભાષા ભણ્યો; અને એક માણસ હાલ મોટા દરજ્જા ઉપર છે, તેને અમે પંડે ઓળખીએ છીએ. તે માંચેસ્ટર શહેરમાં કાગળપત્રો લાવવા લઈ જવાનું તેની નાની ઉમરમાં કાસદું કરતો હતો, તેવામાં તે લાટિન અને ફ્રેંચ ભાષાઓ શીખ્યો.

ફ્રાન્સની સહેનશાહતનાં જે મોટા પ્રધાનો થઈ ગયા છે, તેમાં ડાગેસો[3] પણ એક મોટો પ્રધાન થઈ ગયો. પાદશાહ ખાના ઉપર આવીને બેસે, તે વખતે ડાગેસોને ખાના વખત હરેક ભોજન ટાણે હાજર રેહેવું પડતું. તેવામાં તેને જે જૂજબાજ વખત મળતો, તેને કાળજીથી કેળવીને તેણે એક મોટા કદનું મૂલવાન પુસ્તક લખ્યું. માડમ ડ ઝૅાંલિ[4] પાદશાહની કુંવરીને ભણાવતી; તે ત્યાં જઇને હાજર થતી અને શાહજાદી તેની પાસે ભણવા આવતી, તેટલામાં તેને જે વખ્ત મળતો, તેને ખપમાં આણીને તેણે પોતાનાં કેટલાંએક મોહક પુસ્તકો લખ્યાં. એલાઇહુ બરિટ[5] કહેતો કે, મેં મારા જાત-સુધારામાં જે જય મેળવ્યો છે, તે મોટી સ્વાભાવિક બુદ્ધિના બળથી મેળવ્યો છે, એમ સમજશો નહીં; કેમકે એવી અલૌકિક કુદરતી બક્ષીસ હું માનતોજ નથી; પણ વખતની અમૂલ્ય પળો, જ્યારે હાથ આવે ત્યારે, જ્યાંથી મળે ત્યાંથી, જેટલી મળે તેટલી મેળવીને ખંત રાખીને ખપમાં આણવાથીજ એ પરિણામ નીપજ્યું છે. જ્યારે લૂહારનો ધંધો કરીને તે પોતાનું પેટ ભરતો, તેવામાં તેણે પ્રાચીન અને અર્વાચીન

---

૧ ચાર્લ્સ બર્ની, ઇ. સ. ૧૭૨૬-૧૮૧૪; એક અંગ્રેજ સંગીતશાસ્ત્રી.

૨ હેન્રી કર્ક ઉઇટ, ઈ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૦૬, એક જુવાન અંગ્રેજ કવિ, અત્યંત અભ્યાસ કરવાથી મરણ પામ્યો.

૩ ડાગેસો, એના પુસ્તકના એ ખંડ ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં પારિસમાં પ્રગટ થયા હતા.

૪ સ્ટેફની ફેલિસિટે કાઉંટેસ ડ ઝૅાંલિ, ઇ. સ. ૧૭૪૬-૧૮૩૦, એક વિદ્વાન ફ્રેંચ અમીરજાદી; ઘણી ત-હેનાં ઘણાં પુસ્તક એણે લખ્યાં છે.

૫ એલાઇહુ બરિટ, ઈ. સ. ૧૮૧૧-૧૮૭૯, એક પ્રખ્યાત અમેરિકન ભાષા પંડિત.

અઢાર ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું; અને તે ઉપરાંત યુરોપની બાવીશ બોલીઓ તે શીખી ગયો.

ઑક્સફર્ડ શહેરની ઑલ સોલ્સ પાઠશાળાના શંકુ યંત્ર ઉપર લખ્યું છે કે, વખત વહ્યોજ જાયછે; અને દરેક પળની જવાબદારીનો બોજો આપણા માથા ઉપર રહેછે. જુવાન વિદ્યાર્થિઓ વિચાર કરો; એ વચનો કેવાં ગંભીર છે-કેવાં હૃદય-ભેદક છે-કેવાં ઉપદેશક છે! અનાદ્યંત તત્વનો કાળ એક નાનો કટકો છે. તેટલા ઉપરજ માણસની માલેકી છે; અને જેમ ગતાયુષ્ય પાછું આવતું નથી, તેમ તે ગયો વખત પાછો આવતો નથી. એગ્ઝેટર[1] ગામનો જાક્સન કહેછે કે, વખત એ દુનિઆની દોલત છે; તેને કોઈ ખૂબ ઉડાવી દે અને પાછલી ઉમરમાં તેવીજ કંજુસાઈ કરીને પછી વાપરે તો કદાચ સરભર ખાતું થઈ રહે; પણ આજ મેં જે વખત ફોકટ ગુમાવ્યો છે, તેનો ખંગ કાલે વાળી લઇશ; આવતી કાલના વખતને વધારે વાપરીને આજનો બદલો લઇશ; એમ કોણ હિમ્મતથી ખાત્રી પૂર્વક કહી શકશે? કાલનો શો ભરોસો કે હું કાલે સારૂં વાળીશ, એમ કહેવાય? જે વખત મિથ્યા જતો, તેની નોંધ મેલાંકથૉન[2] કરી લેતો; કે તે જોવાથી તેને મેહેનત કરવામાં જાગૃતિ આવે, અને નકામો વખત ન ગાળવાને મનમાં ચાનક લાગે. ઈટલિના એક વિદ્વાને પોતાના દરવાજા ઉપર લખ્યું કે, જેણે મારે ત્યાં આવવું હોય, તેણે મારી મેહેનતમાં દાખલ થવું. બાક્સટર[3]ને કેટલાએક માણસો મળવા ગયા હશે. તેમણે કહ્યું કે, અમે આપનો વખત રોકીએ છીએ; અમે આપનો વખત ચોરીએ છીએ. ધર્માધિકારીને તેના કામમાં વિક્ષેપ આવ્યો, તેથી જરા તોછડાઇથી કહ્યું કે, ખરેખર, એમજ છે. વખત એ એક જાગીર છે; તેમાં આવા મહા પુરૂષો મહા મેહેનતથી ખેતી કરેછે; તેમાંથી સુંદર સૂક્ષ્મ વિચારોનો અને મહા તેજસ્વી કામોનો શતપટ પાક ઉતરેછે. તે તેઓ પોતાના પછી થનારી પ્રજાને વારસામાં આપી જાયછે.

---

૧ એગ્ઝેટર, ઈંગ્લંડમાં ડેવનશીઅર પરગણાનું બંદરી શેહેર; વસ્તિ, ૪૪,૨૨૬.

૨ ફિલિપ મેલાંકથૉન, ઈ. સ. ૧૪૯૭-૧૫૬૦, એક જર્મન ધર્મ-સુધારક અને મહા વિદ્વાન અને શાણો પંડિત.

૩ રિચર્ડ બાક્સ્ટર, ઈ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૯૧, એક મોટો ધર્મોપદેશક અને ગ્રંથ કર્તા.

કેટલાંએક માણસોએ પોતે માથે લીધેલાં કામ પાર મૂકવામાં જે કહું વહીતરૂં કર્યું છે, તે જોઇએ તો આપણને અજબ જેવું લાગે એમ છે; પણ જય-ધ્વજાની પ્રાપ્તિને વાસ્તે એ દુઃખ-દરિઓ ડહોળ્યા વિના છૂટકો નથી, એમ તેઓ સમજતા. આડિસને પોતાનું 'દૃષ્ટા' નામનું પત્ર કાઢવા માંડયું, તે પહેલાં તેણે એ કામને સારૂ હાથે લખીને ત્રણ મોટાં પોથાં તૈયાર રાખ્યાં હતાં. ન્યૂટને પોતાનું 'કાળ-ક્રમ'નું પુસ્તક પંદર વાર લખ્યું, ત્યારે તેને જંપ વળ્યો; અને ગિબને[1] 'જીવન-ચરિત્ર' નવ વાર લખ્યું, ત્યારે તેને સંતોષ થયો. હેઇલે[2] ઘણાં વરસ સુધી દરરોજ સોળ કલાક સુધી અભ્યાસ કર્યો; અને તે જ્યારે કાયદાના અભ્યાસથી કંટાળતો, ત્યારે તત્વજ્ઞાન તથા ગણિત શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવામાં વીસામો અને ગમત સમજતો. હ્યુમ[3] જ્યારે ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખવામાં ગુંથાયો હતો, ત્યારે તે દરરોજ તેર તેર કલાક સુધી લખલખજ કરતો. મૉંટેસ્ક્યુ[4]એ ઘણું લખ્યું છે; તેમાંના અમુક ભાગને માટે તેણે એક વાર તેના મિત્રને કહ્યું કે, તમે તો આ થોડા કલાકમાં વાંચી જશો; પણ એ લખતાં લખતાં મને તો એટલી બધી મહેનત પડી છે, કે તેથી મારા વાળ ધોળા થઇ ગયા છે.

મનમાં જે વિચારો ઉગી આવે, અને જે બાબતો લક્ષમાં આવે, તેને ચુસ્ત રીતે પકડી રાખવાના હેતુથી અને તેઓ યાદદાસ્તમાંથી છટકી ન જાય, માટે વિચારવંત અને અભ્યાસી પુરૂષો તેમને વખ્તાવખ્ત નોંધી રાખેછે. 'એકાએક ઉઠી આવેલા વિચારો કોઇક દહાડો કામ આવશે, માટે નોંધી રાખેલા' એવા મથાળાથી ઘણા હસ્ત-લિખિત કાગળો લૉર્ડ

---

૧ એડવર્ડ ગિબન, ઈ. સ. ૧૭૩૭-૧૭૯૪, 'રૂમી રાજ્યનું અસ્ત અને પતન' નામના ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો શિષ્ટ પણ નાસ્તિક લખનાર. ઇંગ્લંડનો વતની હતો.

૨ સર માથ્યુ હેઇલ, ઈ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૭૬, મહા પ્રમાણિક પ્રસિદ્ધ વરિષ્ટ ન્યાયાધીશ, તત્વજ્ઞાની, ગણિતશાસ્ત્રી અને ગ્રંથકર્તા.

૩ ડેવિડ હ્યુમ, ઈ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૭૬, ઇંગ્લંડનો નાસ્તિક તત્વજ્ઞાની, ઇતિહાસ લખનાર, રાજકીય પુરૂષ, જ્ઞાનીના ધારિષ્ટપણાથી મૃત્યુ પામ્યો.

૪ ચાર્લ્સ ડ સેકોંડાટ બારન ડ મૉંટેસ્ક્યુ, ઈ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૫૫, મહા બુદ્ધિમાન ફ્રેંચ પંડિત અને રાજકીય પુરૂષ.

એકન મૂકી ગયો છે. બર્ક[1]ના ગ્રંથમાંથી અર્સ્કિને[2] ઘણા મોટા મોટા ફકરા ઉતારી લીધા હતા; અને લિટલટનના ન્યાય પુસ્તક ઉપર કોક[3] જે ભાષ્ય કર્યું છે, તે એલ્ડને[4] પોતાને હાથે બે વાર ઉતારી લીધું; અને તેમ કરવાથી એ ગ્રંથ તેના મન સાથે રસબસ થઈ ગયો. ડૉક્ટર પાઇ સ્મિથ[5] હાલ ગુજરી ગયો છે. તે તેના બાપ પાસે ચોપડીઓ બાંધવાનું કામ શીખતો હતો; તેવામાં જે જે પુસ્તકો તેના વાંચવામાં આવતાં, તેની તે પુષ્કળ લાંબી નોંધ કર્યા કરતો, તેમાંથી ઉતારા કરી લેતો, અને તે ઉપરની તે ટીકા લખી લેતો. આવી રીતે સાધનોનો સંગ્રહ કરવામાં તેણે જે અપરંપાર ઉદ્યોગ કર્યો, તે તેણે જીવતાં સુધી જારી રાખ્યો. તેનું ચરિત્ર લખનાર લખે છે કે, તે હમેશાં કામમાં ને કામમાંજ રોકાએલો રહેતો; હમેશાં આગળ વધ્યાજ કરતો; હમેશાં નવી નવી વાતોનો સંગ્રહ કર્યાજ કરતો. જેવી રિચટર[6]ના ખાણો, તેવીજ આવી નોંધવહીઓ તેને પાછળથી ખાણરૂપ થઈ પડી; એ મોટા ખજાનામાંથી પછી તે દોલત કાઢી કાઢીને વાપરતો.

નામાંકિત જૉન હંટરે પણ એજ રીત રાખી હતી; પોતાની યાદદાસ્તની ખામી દૂર કરવાને તે એ પ્રમાણે હમેશાં નોંધ કર્યા કરતો; અને જે માણસને પોતાના મનમાં આવેલા વિચારોને લખી લેવાની આદત હોયછે, તથી તેને જે ફાયદા થાયછે, તે તે નીચે પ્રમાણે સમજાવતો. તે કહેતો કે, એક વેપારી પોતાના માલની નોંધ નહીં રાખે, તો હાલ તેની પાસે કયો કયો માલ છે અને કયો કયો નથી, તેની તેને કંઈ ખબર પડતી નથી;

---

૧ એડમંડ બર્ક, ઇ. સ. ૧૭૩૦–૧૭૯૭, આયર્લંડનો અર્વાચીન ગ્રંથકર્તા; અપૂર્વ વક્તા, અને મહાન રાજ્યનીતિજ્ઞ.

૨ લૉર્ડ ટૉમસ અર્સ્કિન, ઈ. સ. ૧૭૫૦–૧૮૨૩, ન્યાય શાસ્ત્રી અને ગ્રંથકર્તા.

૩ સર એડવર્ડ કોક, ઈ. સ. ૧૫૫૨–૧૬૩૩, અંગ્રેજ ન્યાય શાસ્ત્રી અને ગ્રંથકર્તા.

૪ જૉન સ્કૉટ અર્લ ઑફ એલ્ડન, ઈ. સ. ૧૭૫૧–૧૮૩૮, ન્યાયશાસ્ત્રી.

૫ ડૉક્ટર જૉન પાઇ સ્મિથ, ઈ. સ. ૧૭૭૪–૧૮૫૧, એક અંગ્રેજ ધર્મ પંડિત અને ભૂસ્તર શાસ્ત્રી.

૬ જીઆં પૉલ ફ્રીડ્રીક રીચટર, ઈ. સ. ૧૭૬૩–૧૮૨૫, એક મહા વિદ્વાન જર્મન ગ્રંથકર્તા; ગરીબ સ્થિતિમાંથી નીકળ્યો હતો. તે પવિત્ર ચાલનો હતો, પણ તેના રૂપથી તથા ખુશનુમા સ્વભાવથી ઘણી સ્ત્રીઓ તેના ઉપર મોહિત થતી.

તેની પેઠે આપણી પાસે સ્મરણ નોંધ જો નહીં હોય, તો આપણી પણ એજ વલે સમજવી. જૉન હંટરની અવલોકન શક્તિ એવી તિક્ષ્ણ હતી કે આપરનેથી[1] તેને 'હજાર આંખવાળો' હંટર કહીને વાત કરતો. એના જીવન ઉપરથી ધીરજ રાખીને મહેનત કરવાનો ઉમદા દાખલો મળેછે. તે વીશ વરસનો થયો, ત્યાંસુધી તો એને કંઈજ કેળવણી નહોતી મળી, એમ કહીએ તો ચાલે. તે મુશીબતથી લખતાં વાંચતાં શીખ્યો. કેટલાંએક વરસ સુધી તો તેણે ગ્લાસગો શહેરમાં સૂતારનો ધંધો કર્યો. તે પછી તેના ભાઈ ઉવિલિઅમ પાસે જઈને રહ્યો. એ વેળા ઉવિલિઅમ લંડન નગરમાં રહેતો; અને શારીર શાસ્ત્ર ઉપર ભાષણો આપીને પ્રયોગો કરી બતાવતો. જૉન એક મદદગાર તરીકે તેના ભાઈના હાથ નીચે શરીર-વધ ગૃહમાં દાખલ થયો; પણ પોતાના મોટા સ્વાભાવિક બુદ્ધિ બળવડે અને વિશેષ કરીને તેના ધીરજવાળા આગ્રહ અને અથાક ઉદ્યોગથી ક્ષણવારમાં તે તો તેના ભાઈથી પણ આગળ વધીને **'શેરને માથે સવા શેર'**થઈ ગયો. પ્રાણી માત્રના શારીર શાસ્ત્રનો ખૂબ ખંત રાખીને તન-મનથી અભ્યાસ કરવામાં આ દેશમાં તે ઘણું કરીને પહેલવહેલોજ આગળ પડ્યો; તેણે એટલાં બધાં પ્રાણીઓને કાપીનેતેમના શરીરની રચના તપાસી છે, અને તે સઘળાંનો એટલો મોટો સંગ્રહ કર્યો છે, કે તે સર્વને વર્ગવાર ગોઠવવાનેજ માત્ર પ્રખ્યાત અધ્યાપક ઓવનને દશ વર્ષ લાગ્યાં. એ સંગ્રહ—સાગરમાં વીશ હજાર નમુના તેણે ભેળા કર્યા છે; એક પુરૂષના શ્રમથી આવી જાતનો અમૂલ્ય ખજાનો હજુ સુધી થયો નથી. હંટર દરરોજ સવારમાં સૂર્યોદયથી તે આઠ વાગતા સુધીનો વખત પોતાના સંગ્રહ સ્થાનમાંજ ગુજારતો; અને બાકીનો બધો દહાડો ઔષધો આપવામાં અને તેના દર્દીઓને જોવામાં કાઢતો; કેમકે તેને ખાનગી ઘરાકી ઘણી હતી; વળી સેંટ જૉર્જની ઔષધશાળામાં વડા વૈદનું મહા મહેનત ભરેલું કામ તે કરતો; વળી લશ્કરના વૈદક ખાતાની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા રાખનાર નાયબ—વૈદનું પણ તેવીજ મહેનતનું કામ તે કરતો. એ ઉપરાંત તે વિદ્યાર્થીઓ આગળ ભાષણો આપતો; અને પોતાના મકાનમાં શારીર-વિદ્યા પ્રયોગ સહિત શીખવવાની શાળા ઉઘાડી હતી, તે ઉપર તે નજર રાખતો. આટલું કામ નીવેડતા છતાં તેને નવરાશ મળતી; ખરૂં કહીએ તો તે નવરાશ કાઢતો; તેમાં તે પ્રાણી-શારીર-શાસ્ત્રના મહા

1 જૉન આબરનેથી, ઈ. સ. ૧૭૬૪-૧૮૩૧, એક વિખ્યાત અંગ્રેજ વૈદ્ય.

સૂક્ષ્મ પ્રયોગો કર્યાંજ કરતો, અને શાસ્ત્રીય અગત્યના મહાન ગ્રંથો જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર પ્રગટ કરતો; આવાં અદ્‌ભુત પ્રતિનાં રાક્ષસી કામો કરવાને વખત તો જોઇએજ; માટે તે રાત્રે માત્ર ચારજ કલાક સૂતો અને બપોરે જમ્યા પછી એક કલાક ઉંઘતો. એને એક વાર કોઇ માણસે પૂછયું કે, તમે જે જે કામ હાથમાં લોછો, તે પાર મેલવાને કયો રામબાણ ઉપાય વાપરોછો? તેનો તેણે ખુલાસો આપ્યો કે, મેં એવો નિયમ રાખેલો છે કે, કોઈ પણ કામનો આરંભ કરતા પહેલાં સ્વસ્થ ચિત્તે હું મારા મનમાં વિચાર કરી જોઊંછું કે આ કામ બને એવું છે કે નહીં? જો તે ન બની શકે એવું મને લાગે, તો હું તેને છેડતોજ નથી. જો તે થઈ શકે એવું હોય, તો પુરતી મહેનત કરવાથી તે પાર પડેજ; એટલે હું આરંભ કર્યા પછી તે કામ પૂરૂં કરતા સુધી આડું અવળું જોતો નથી. એ નિયમ મેં સદા સર્વદા પાળ્યો છે, અને મારી સઘળી કીર્તિનું એજ મૂળ સમજવું.

એની પહેલાંના વખતમાં જે બાબતો છેક નજીવી લેખાતી, તે વિષે મુકરર ખરી હકીકતો મેળવવામાં હંટરનો ઘણો વખત જતો. હરણના શિંગડાને ઉગવાની બાબતમાં હંટર બહુ બારીકીથી જોતો હતો; તેથી એના ઘણાએક સહવર્ગીઓ કહેવા લાગ્યા કે એવા નજીવા કામમાં તે નકામો વિચાર કરીને અમથો વખત ગાળેછે. પણ હંટરના મન સાથે તો ખાત્રી હતી કે કોઈ પણ શાસ્ત્રીય બાબતનું બારીક જ્ઞાન મેળવવું નિરર્થક છેજ નહીં. ઉપર જણાવેલા વિષયનું અધ્યયન કરવાથી, તેના સમજવામાં આવ્યું કે, શરીરના બીજા ફેલાવ અને ઉઠાવના પ્રમાણમાં ધોરી નસો પણ તેના ઘાટની થતી જાયછે અને જરૂર પ્રમાણે ફેલાવો પામતી જાયછે. આ જ્ઞાન થવાથી તેણે એક દર્દીનો જીવ બચાવ્યો. ધોરી નસમાંથી અડખે પડખે ડાળ પાંખડાંની પેઠે નસોનાં ડાળાં ફૂટેછે. તેવી એક નસ ઉપર એક ગૂમડું તે દર્દીને થયું. તે નરમ હતું અને તેમાં નાડીની પેઠે લોહી વહેતું તથા તેના ધબકારા થતા. આ વાત લક્ષમાં રાખીને હંટરે ધોરી નસમાં જે ઠેકાણેથી એ નસ નીકળી હતી, તે મૂળ થડને દોરીથી બાંધી લીધું. આ પ્રમાણે આગળ કોઈ પણ વૈદે કર્યું નહતું. તે કામ એણે પોતાના જ્ઞાન સબબ છાતી ચલાવીને કર્યું અને તેથી એક મરતું માણસ બચ્યું. આપઅક્કલથી બહાર પડનાર ઘણાએક મહા પુરૂષોની માફક તેણે ઘણા વખત સુધી તો એકલા, એકાંતમાં ભોંય નીચે

ખોદી ખોદીને પાયો નાખ્યો. તે એકાંતવાસી હતો; જાત્ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખીને કામ કરવાવાળો મહા બુદ્ધિસાગર નર હતો; મિત્ર મંડળની સમભાવના હો કિંવા ન હો;. લોકો સ્તુતિ કરો વા ન કરો; એ વાત મનમાં લાવ્યા વિના તે તેના માર્ગ ઉપર મંડ્યોજ રહેતો; તેના શોધ અને પરિશ્રમનું અંત-પરિણામ તેના સજાતીય બંધુઓ પણ કળી ન શકતા; તો પછી તેવિના સમભાવના અને સ્તુતિ ક્યાંથી આવે? પણ જે સાચા સચોટ કામ કરવાવાળા છે, તેઓ પોતાની મહેનતનો બદલો બીજા પાસેથી મેળવવાની આશા રાખતા નથી; પણ તેમની મહેનતની તેઓ પંડેજ કદર કરે, એજ મોટું ઇનામ અને એજ મોટો બદલો, એમ એવા નરો માનેછે. તે પંક્તિનો હંટર હતો. જે પ્રમાણિક નર પોતાનો ધર્મ ખરા દિલથી અને ચપળતાથી બજાવેછે, તેને પોતાના મનમાંજ મહા આનંદ થાયછે; એવા પુરૂષને પોતાના અંતઃકરણમાં સંતોષ થાયછે; તેવી રીતે હંટરને પણ થતું. એજ એના સતત્ શ્રમની સ્તુતિ, એજ એનું ઇનામ અને એજ એનો બદલો.

સૂક્ષ્મ અવલોકન શક્તિ, સતત્ ઉદ્યોગ અને અપરિમિત આગ્રહનું બીજું પ્રૌઢ દૃષ્ટાંત મહાન ફ્રેંચ વૈદ આંબ્રોઝ પારે[1]ના જીવનમાંથી જડશે. તેનો બાપ વાળંદ હતો. તે મેઇને[2] પરગણાના લાવાલ[3] ગામમાં રહેતો. ત્યાં ઈ. સ. ૧૫૦૯ માં પારે જન્મ્યો હતો. એને નિશાળમાં ભણવા મૂકે, એટલી એના માબાપની સત્તા ન હતી; પણ તે ગામના પાદરીની પાસે એને ગાડીની નોકરીમાં મૂક્યો. આવે ઠેકાણે ખિદમતગારીમાં મૂકવાથી એનાં માબાપ એવી ઉમેદ રાખતાં હતાં કે એ વિદ્વાન ધર્માધિકારીના ઘરમાં રહેવાથી આપોઆપ એ છોકરો કંઇક બે અક્ષર ભણશે. પણ પાદરી સાહેબે તો પોતાના ખચ્ચરની ચાકરી કરાવવામાં અને બીજાં એવાંજ વાસીદાં અને વહીતરાવેઠના કામમાં એને રોકી રાખ્યો; તેથી શીખવાનું તો એને નેવે મૂકવું પડ્યું. એ આ પ્રમાણે ચાકરી કર્યા કરતો હતો, તેવામાં કોટો એ લાવાલ ગામમાં આવ્યો. તેણે પથરી કાઢવામાં પ્ર-

---

૧ આંબ્રોઝ પારે, ઇ. સ. ૧૫૦૯-૧૫૯૦, જૂના ફ્રેંચ વૈદોમાં સર્વોપરી વૈદ.

૨ મેઇન, ફ્રાન્સનો એક વિભાગ, ક્ષેત્રફળ, ૧,૯૯૬ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૩,૫૧,૦૦૦.

૩ લાવાલ, ફ્રાન્સનું એક શહેર, મેઇન પરગણામાં છે. વસ્તિ, ૨૨,૦૦૦.

ખ્યાતી મેળવી હતી. એ ધર્માધિકારીની સાથે એક બીજો પાદરી હતો. તેને પથરીનું દરદ હતું. તે કાઢવાને કોટો ત્યાં આવ્યો. બે જાંગની વચ્ચેનો મધ્ય, સાંધાવાળો ભાગ ચીરીને કોટોએ પથરી કાઢી; તે વેળા પારે ત્યાં હાજર હતો. એ દેખાવ એને એવો ચિત્તાકર્ષક લાગ્યો, કે શસ્ત્ર વૈદકની કાપકૂપ કરવાની કળા પ્રાપ્ત કરવા પાછળ તન-મનથી મંડવાનો તેણે તે વખતથીજ નિશ્ચય કર્યો.

પારેએ હવે એ પાદરીની ચાકરી મૂકી દીધી; અને વિએલો નામના હજામ-વૈદને ત્યાં ઉમેદવારી કરવા લાગ્યો. તે આ ઠેકાણે ફસ ખોલતાં, દાંત ખેંચી કાઢતાં અને એવાં બીજાં ઝીણાં કામ તેની પાસેથી શીખ્યો. આવી જાતનો ચાર વરસ સુધી અનુભવ મેળવીને તે પારિસમાં આવ્યો. અહીં તે શારીર-વિદ્યા અને શસ્ત્ર-વૈદકની શાળામાં અભ્યાસ કરવાને દાખલ થયો. તે મુદ્દતમાં એ હજામત કરીને પોતાનું પોષણ કરતો. એ-વામાં 'ઇશ્વરી ઔષધશાળા' નામના દવાખાનામાં એક મદદનીશ વૈદની જગા એણે મેળવી. અહીં તે એવી ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચાલ્યો અને પોતાના જ્ઞાનમાં એવો તો વધારો કરતો ગયો કે, વડો વૈદ ગુપાલ પોતે જે દર્દી-ઓને દવા આપી શકતો નહીં, તે બધાને તે પારેના હવાલામાં સોંપતો. ધારાસર કેળવણી લીધા પછી વડા હજામ-વૈદની પંક્તિમાં પારેને દાખલ કરવામાં આવ્યો; અને થોડી મુદ્દત વીત્યા પછી પીડમૉંટ[1]માં મૉંટ મોરેન્સીના સરદારી હેઠે જે લશ્કર હતું, તેમાં એની નીમનોક થઇ. વૈદું કરવાની રીતની જે સાધારણ ઘરેડ પડી ગએલી, તેમાં આંખ મીચીને ચાલ્યા કરે, એ જાતનો પારે ન હતો; તેથી તેના હાથમાં રોજેરોજ જે કામ આવતું, તે ઉત્સાહથી આપઅકલ વાપરીને સ્વતંત્રપણે તે તપાસવા લાગ્યો; એટલુંજ નહીં, પણ દરેક રોગનું નિદાન (કારણ) ખોળવા પાછળ અને તેને ઘટતા ઉપાયો કરવાને તે ખંતથી વિચાર કરવા લાગ્યો. લશ્કરમાં ઘાએલ થએલા માણસોને દુશ્મનને હાથે જે દુઃખ ભોગવવું પડતું, તેના કરતાં શસ્ત્રવૈદ્યની આગળ તેની વધારે હેરાનગતી થતી. પારેના વખત પહેલાં વૈદકની એવી હાલત હતી. ગોળીથી જખમી થએલા માણસના ઘામાંથી લોહી વહેતું અટકતું નહીં, તે બંધ કરવાને તેમાં કડકડતું તેલ રેડવાનો ક્રૂર ઉપાય કરવામાં આવતો. વાગવાથી, પડવાથી

---

૧ પીડમૉંટ, ઇટલીના તાબાનો એક પ્રાંત.

કે બીજા હરકોઈ કારણથી શરીરમાંની કોઈ પણ નસ તૂટવાથી તેમાંથી લોહી વહી જાયછે; એવી વખતે પણ તપાવેલા ધગધગતા લોઢાથી તે ભાગને બાળી દેવામાં આવતો; અને જ્યારે શરીરના કોઈ ભાગને કાપી નાખવાની જરૂર પડતી, ત્યારે લાલચોળ તપાવેલા ચપ્પુથી એ વધ-ક્રિયા કરવામાં આવતી. પ્રથમ તો ચાલતા રીવાજ પ્રમાણે પારે જખમો મટાડવા લાગ્યો; પણ એક વેળા દૈવયોગે એમ બન્યું કે ઘામાં રેડવાનું કકડતું તેલ ખૂટી પડ્યું; તેથી તેને ઠેકાણે તેણે એક નરમ અને શામક પદાર્થ ચોપડ્યો. આ નવિન ઓજ વાપરવાથી કંઈ નવું જૂનું તો નહીં થાય, એવી ફિકરથી તેને આખી રાત ઊંઘ આવી નહીં; સવારમાં ઉઠીને તેણે જોયું, તો માલમ પડ્યું કે જે ઘાએલ સિપાઈઓને કડકડતા તેલથી બાળી મૂક્યા હતા, તે હજુ પણ રાડો નાખ્યાજ કરતા હતા; પણ જેમના ઘામાં એણે નવી શામક દવા દાખલ કરી હતી, તે કંઈક સુખ શાતામાં હતા; તેથી એના મનને બહુ નિરાંત થઈ. આવી રીતનો અકસ્માત્ બનાવ બનવાથી બંદૂકથી ઘાએલ થએલા સિપાઈઓના ઘાની દવા કરવામાં પારેએ એક ઘણો મોટો સુધારો કર્યો; અને એવા સઘળા જખમોમાં હવે તે શામક ઉપાયજ કરવા લાગ્યો. ઘોરી નસો તૂટવાથી તેમાંથી લોહી વહી જતું, તે ઠેકાણે ધગધગતા લોઢાથી બાળી દેવાનો રશમ હતો; તે રીત કાઢી નાખીને, પાટા બાંધીને તે લોહી બંધ કરતો; એ વળી ઉપરના કરતાં પણ વધારે અગત્યનો સુધારો એણે કર્યો. પણ જે માણસો નવી રીત કે નવો સુધારો દાખલ કરવા જાયછે, તેમના ઉપર જે આપત્તિ આવી પડેછે, તે એના ઉપર પણ આવી પડી. તેના સહવર્ગી શસ્ત્રવૈદોએ પ્રસિદ્ધપણે તિરસ્કારથી જાહેર કર્યું કે, પારેની એ નવિન શસ્ત્ર-ક્રિયા જોખમ ભરેલી છે; વૈદકશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતથી ઉલટી છે; અને આપ-ખુદીવાળી છે; અને એની ક્રિયા આગળ વધતાં અટકાવવાને જૂના જૂના વૈદો એક મતે એકઠા થઈને એની સામા થવા લાગ્યા. તેઓ પારેને મેણાં મારીને કહેવા લાગ્યા કે, તેં કશી કેળવણી તો લીધી નથી; લાટિન અને ગ્રીક ભાષાઓ તો તને આવડતી નથી; અને ખાલી ડોળ કરવા નીકળ્યો છે. એવું કહી કહીને પ્રાચીન વૈદ્યોના ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણ વચનો ટાંકી ટાંકીને તેના ઉપર સૌ તૂટી પડ્યા. પારેને એ બંને શિષ્ટ ભાષાઓનું જ્ઞાન ન હોવાથી, એ પ્રમાણ ખરાં કાઢ્યાં છે કે ખોટાં, તે બતાવવાને કે તેના રદીઆ આપવાને તે અશક્ત હતો. પણ એ પો-

તાની વૈદક-વિધિમાં ફતેહ પામતો ગયો, એજ બધા હુમલાનો મોટામાં મોટો સૌથી સરસ રદીઓ સમજવો. બાપડા ઘાએલ થએલા સિપાઇઓ તો બૂમ મારી મારીને ગમે ત્યાંથી પારે પાસેજ જતા; અને પારે તેમની પાસે હમેશાં હાજરજ રહેતો. એ સંભાળ રાખીને હેતથી તેમની ચાકરી કરતો; અને તે જ્યારે તેમની પાસેથી રજા લઇને જતો, ત્યારે હમેશાં કહેતો જતો કે, મેં તમારા ઘાને પાટા તો બાંધ્યા છે; પણ રૂઝ લાવવી એ તો શ્રી જગદીશના હાથમાં છે.

લશ્કરી ખાતામાં આવી રીતે ત્રણ વરસ સુધી મહા મહેનતની નોકરી કર્યા પછી પારે કીર્તિની અંબાડી ઉપર સવાર થઇને પારિસમાં આવ્યો; એટલે એને તરતજ પાદશાહના વૈદ્યવર્ગમાં દાખલ કર્યો. પાંચમા ચાર્લ્સ[1]ના ઉપરીપણા હેઠળ સ્પેઇનના લશ્કરે જ્યારે મેટઝ[2] શહેરને ઘેરી લીધું. ત્યારે કિલ્લાના માણસોમાં ભારે નુકસાન થયું; અને તેમાંના ઘણા સિપાઇઓ ઘાએલ થયા; શસ્ત્ર વૈદ થોડા હતા, અને જે હતા, તે પણ કમહોશિઆર હતા; તેથી કિલ્લામાંનાં જેટલાં માણસ સ્પાનિઅર્ડ લોકોની તરવારથી મૂઆં હશે, તેના કરતાં આ વૈદરાજોના ઉંટ વૈદાથી વધારે મૂઆં. કોટની સીબંદીનો સેનાપતિ ડ્યુક ઑફ ગ્વીઝ હતો, તેણે રાજાને વિનવી વિનવીને લખ્યું કે, પારેને અહીં મોકલો. હિમ્મતવાન પારે તરતજ નીકળ્યો; અને ઘણાં ઘણાં જોખમો વેઠીને,—તેના બોલમાં બોલીએ તો, દુશ્મનના હાથમાં જો સપડાયો તો, હમણાં મને ફાંસી દેશે; અથવા હમણાં મને ગૂંગળાવીને મારી નાખશે; યા તો હમણાં મારા કટકે કટકા કરી નાખશે,—એવા સંકટમાં તે શત્રુની હદમાં થઇને જેમ તેમ કરીને મેટઝ શહેરમાં સહી સલામત પહોંચ્યો. ઠાકોરે, સરદારોએ અને સેનાપતિઓએ એનો પ્રીતિપૂર્વક સત્કાર કર્યો; અને જ્યારે સિપાઇઓએ જાણ્યું કે પારે આવી પહોંચ્યો, એટલે તેમણે પોકાર મારીને કહ્યું કે, હવે અમે

---

૧ પાંચમો ચાર્લ્સ, ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૫૮, જર્મનીનો પાદશાહ, અને સ્પેઇનનો રાજા. ઈ. સ. ૧૫૫૬માં રાજ્ય ત્યાગ કર્યો અને જે સુખ તેને રાજ્યના વૈભવ વિલાસમાં ન મળ્યું, તે એકાંત વાસમાં શોધવા ગયો. તવારીખના પાનાં ઉપર એનું નામ પ્રસિદ્ધ પુરૂષોની પંક્તિમાં ગણાયછે. મહા વિશ્વવિજયી, અપાર શ્રમ કરનાર, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળો, શાણો, ન્યાયી અને દૃઢ મનનો હતો.

૨ મેટઝ, જર્મનીનું કિલ્લેબંધી શહેર; વસ્તિ, ૪૦,૦૦૦.

અમારા જખમોથી મરવાને ડરતા નથી; અમારો જીવતદાન દેનારો દોસ્ત અમારી પાસે છે; હવે અમારે બીક શાની છે? બીજે સાલમાં એસ્ડાંગ[1] કસ્બાના લશ્કર ભેગો પારે હતો; એ ગામને ડયુક ઑફ સેવૉયે[2] ઘેરો ઘાલીને ટૂંક મુદ્દતમાં સર કર્યું; તેમાં પારે કેદ પકડાયો. પણ શત્રુના એક મુખી અમલદારને ભય ભરેલો જખમ લાગ્યો હતો, તે પારેએ મટાડ્યો; તેથી છુટકારાની કંઈ પણ રકમ લીધા વિના તેને ઠાકોરે છોડી મૂક્યો; અને તે ક્ષેમ કુશળ પારિસમાં પાછો આવ્યો.

તેણે હવે તેની બાકીની જીંદગી અભ્યાસ કરવામાં, જાત સુધારામાં, ભક્તિમાં અને રૂડાં કામ કરવામાં ગાળી. પોતે શસ્ત્ર વૈદકના જે જે પ્રયોગ કર્યા હતા, તેના સંપૂર્ણ હેવાલની નોંધ કરવાને તેના કેટલાએક મહા વિદ્વાન સહ-વર્ગીઓએ તેને આગ્રહ પૂર્વક કહ્યું; તે ઉપરથી પોતાના અનુભવનો સાર એંગીને તેણે જૂદે જૂદે વખતે મળીને અઠ્ઠાવીશ ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા. તેના પુસ્તકોમાં ઘણા દર્દીઓનાં દર્દ અને તેનો તમામ હેવાલ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે; તેથી તેમજ પોતે અવલોકન અને અજમાએશ કર્યા વિનાની કોઈ પણ વાત એ લખતો નથી, કે નવી નવી નિરાધાર કલ્પનાઓ અડાવતો નથી, કે પ્રમાણ કે પુરાવા વિનાની સૂચનાઓ આપતો નથી; તેથી એનાં પુસ્તક બહુ કીમતી અને જાણવાજોગ થઈપડ્યાં છે. રાજા રોમન કાથોલિક અને પારે પ્રૉટેસ્ટંટ પંથી હતો; તોપણ રાજ વૈદ્યની જગા ઉપર એ નિર્વિઘ્ને કાયમ રહ્યો; અને સેંટ બાર્થોલોમ્યુ[3]ને દિવસે જ્યારે પારિસમાં રહેનાર બધા પ્રૉટેસ્ટંટની કતલ થઈ, તે વેળાએ પારેનો પ્રાણ બચાવવામાં આવ્યો; તેના ઉપર ખુદ નવમા ચાર્લ્સ[4] રાજાનો પ્રેમ હતો, તેથીજ એ ઉગર્યો. એક અણઘડ શસ્ત્ર વૈદથી પાદશા-

---

૧ એસ્ડાંગ, ફ્રાન્સનું એક કિલ્લેબંધી ગામ, વસ્તિ, ૩,૨૦૦.

૨ સેવૉય, ફ્રાન્સના અગ્નિ ખુણાનો વિભાગ. ક્ષેત્રફળ, ૨,૨૨૪ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૨,૬૮,૦૦૦.

૩ સેંટ બાર્થોલોમ્યુની કતલ ઈ. સ. ૧૫૭૨માં, ફ્રાન્સમાં કાથારાઈન ડ મેડેચી રાણી હતી, તે વખત રોમન કાથોલિક અને પ્રૉટસ્ટંટ પંથી વચ્ચે લડાઇ ચાલતી; તેમાં રાણીના હુકમથી એ છાની કતલ થઈ.

૪ નવમો ચાર્લ્સ, ઈ. સ. ૧૫૫૦–૧૫૭૪; ઈ. સ. ૧૫૬૦માં ગાદી એ બેઠો. ખરેખરૂં રાજ્ય તો એની મા ચલાવતી. સેંટ બાર્થોલોમ્યુની રાતમાં પ્રૉટસ્ટંટ લોકોની એણે કતલ કરાવી.

હની નસ કાપવામાં એવો જખમ થઈ ગયો કે, પારે ન હોત તો તે રાજાનો પ્રાણ જાત. એવી વખતે પારેએ જે રાજ-સેવા બજાવી હતી, તેનો આ વખત તેને બદલો મળ્યો. (સેંટ બાર્થોલોમ્યુની રાત ભારે કતલની રાત ઈતિહાસનાં પાનાં ઉપર નોંધાઈ ગઈ છે.) તે રાત્રે રાજાએ પારેને કેવી રીતે બચાવ્યો, તેની હકીકત બ્રાંટોમે[1] તેના 'સમયના ઇતિહાસનો કથારૂપ ગ્રંથ' તેણે લખ્યો છે, તેમાં આપી છે. રાજાએ પારેને પોતાની પાસે તેડાવીને કહ્યું કે આખી રાત મારા શયનગૃહમાં અને વસ્ત્ર-ગૃહમાંજ તારે રહેવું; અહીંથી જરા પણ ખસવું નહીં. આટલાં બધાં માણસોની જીંદગી તેં બચાવી છે; તો તું જેવા માણસને મારવો મુનાસબ નથી. એ પ્રમાણે તે ભયંકર કતલની રાતના ત્રાસદાયક બનાવમાંથી પારે બચ્યો. તે પછી પણ તે ઘણાં વરસ જીવ્યો; અને છેવટ ફાકેલ ઉમરે, આબરૂ ઇજ્જતમાં ભર્યો પૂર્યો, સલાહ શાંતિમાં તે મરણ પામ્યો.

પરાકાષ્ટા મહેનત કરનાર માણસોનાં અમે જે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે, તેમાં હાર્વેનું[2] પણ ઉમેરવા જેવું છે. તેણે પ્રયોગ કરવામાં અને શોધ કરવામાં આઠ આઠ વરસ ગાળ્યાં, ત્યારેજ શરીરમાં લોહીના ફરવા વિષે તેણે પોતાના વિચાર પ્રગટ કર્યા. તે જાણતો હતો કે, વૈદ્ય-વર્ગમાં આ મારી શોધ જે વખત હું જાહેર કરીશ, તે વખત બધું મંડળ મારી સામા થશે; તેથી એ વિષયના પ્રયોગો તેણે વારંવાર ઉપરાઉપરી કરીને પોતાના મનની પ્રથમ સંપૂર્ણ ખાત્રી કરી લીધી. છેવટે, તેણે પોતાના વિચારો એક નાની ચોપડી લખીને બહાર પાડ્યા. તેમાં આ નવી શોધ ઘણીજ નમ્રતાના સાથે સાદાઇથી જણાવી; પણ સૂક્ષ્મ બારીકીના પ્રયોગ અને પ્રમાણવડે તેણે પોતાની વાતને સિદ્ધ કરી આપી. એટલું છતાં પણ એ પુસ્તક ઉપર હાંસીના ફીટકાર પડવા માંડ્યા; અને કોઇ ધૂતારાનું મગજ ખસી ગયું હશે, તેણે એ ચોપડી લખી છે, એમ લોકો કહેવા લાગ્યા. કેટલીએક મુદ્દત સુધી તો એક પણ માણસે તેના વિચારને કબૂલ રાખ્યો નહીં; અને

---

૧ પીઅર ડ બૂર્ડાઇલ્સ બ્રાંટોમ, નવમા ચાર્લ્સનો, ત્રીજા હેન્રીનો, અને ડયુક ડ આલેન્સોંનો હજૂરી, એ ચિત્તાકર્ષક સમયની તેણે ઘણીજ વિગતવાર તવારીખ લખી છે.

૨ ઉવિલિઅમ હાર્વે, ઈ. સ. ૧૫૭૮-૧૬૨૭, તેણે પોતાની જાગીર પાઠશાળાને અર્પણ કરી; પાઠશાળાને માટે તેણે પોતાને ખર્ચે પ્રદર્શન તથા પુસ્તકાલય બંધાવ્યાં.

એને તિરસ્કાર તથા અપમાનનાં વેણજ સાંભળવાં પડતાં; કેમકે પ્રાચીન કાળના ધન્વન્તરી જેવા વિદ્વાન વૈદોના મતને એ ખોટા પાડવા બેઠો. લોકોને એટલેથી નિરાંત ન વળી; તેથી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, હાર્વેના વિચારો ધર્મ શાસ્ત્રની સર્વોપરી સત્તા ઉપર હાથ નાખવા જાયછે; અને નીતિ તથા ધર્મના પાયાનું નિકંદન કરનારા છે તેથી તેની જે થોડી ઘરાકી હતી, તે પણ તૂટી પડી; અને તેને પડખે ઉભો રહીને તેની પીઠ થાબડે એવો એક પણ મિત્ર તેની પાસે ન રહ્યો. આ પ્રમાણે કેટલાંએક વરસ સુધી ચાલ્યું; તથાપિ તેના સઘળા સંકટમાં હાર્વે જરા પણ ડગ્યો નહીં; અને પોતાના વિચારનેજ વળગી રહ્યો. અંતે, એ મહાન સત્ય સિદ્ધાંતે ઘણા વિચારવંત પુરૂષોના મનમાં પ્રવેશ કર્યો; ધીમે ધીમે વિશેષ અવલોકનથી તે જડભૂત થતો ગયો; અને એમ કરતાં કરતાં પચીશેક વરસ વીત્યાં ત્યારે લોહી શરીરમાં ફરેછે, એ શાસ્ત્રીય સત્ય સિદ્ધાંત છે, એમ સૌએ સ્વીકાર્યું.

સૈયડના રોગને અટકાવવાને ડૉક્ટર જેનરે[૧] ગોશીતળાની શોધ કરી. તે બહાર પાડીને સાચી ઠરાવી આપવામાં એને હાર્વેના કરતાં પણ વધારે સંકટ વેઠવાં પડ્યાં હતાં. એની પહેલાં ઘણાં માણસોએ ગાયને સૈયડ આવતા જોયા હતા; અને તેમણે એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે, ગ્લૉસ્ટરશીઅર[૨] પરગણાની રબારેણોમાં એવી વાતો ચાલેછે કે, જેને ગાયના સૈયડનો ચેપ લાગે તેને ફરીથી સૈયડ થતા નથી. પણ આ ગપ નજીવી છે; અને નીચ લોકોમાં અમથી ચાલેછે; એમાં કંઇ માલ નથી, એમ સૌ ધારવા લાગ્યા; અને તેથી કોઈ માણસ એ વાતમાં ઉંડા ઉતરીને તપાસ કરતું નહીં. અંતે, આકસ્મિક યોગથી એ બનાવ ઉપર જેનરની નજર ગઈ. તે નાની ઉમરનો હતો, ત્યારે સડબરી[૩]માં ભણતો હતો; તેવામાં એક ગામડાની બાઈ તેના શેઠ પાસે ઓસડ લેવા આવી હશે; તેણે વાતચીતમાં સહજ કહ્યું, તે ઉપર એનું લક્ષ એકદમ ચોંટ્યું. તે બાઈને જેનરના ઊપરી વૈદે કહ્યું કે, એ તો તને વખતે સૈયડ આવવાના થયા

---

૧ એડવર્ડ જેનર, ઈ. સ. ૧૭૪૯-૧૮૨૩, તેની પરોપકારી, પરદુઃખ ભંજક શોધને માટે આમની સભાએ ઈ. સ. ૧૮૦૨માં તેને એક લાખ અને ઈ. સ. ૧૮૦૭માં બે લાખ રૂપિઆ ઈનામ આપ્યા.

૨ ગ્લૉસ્ટરશીઅર, ઇંગ્લંડની પશ્ચિમનું પરગણું. વસ્તિ, ૫,૩૪,૬૪૦,

૩ સડબરી, સફક પરગણાનું ગામ, વસ્તિ ૭,૦૦૦,

હશે. તેણે જવાબ દીધો કે, ના, ના, મને ગૌ-શીતળાનો ચેપ અડી ગયો હતો, તેથી હવે કાકા બળીઆ તો મને આવેજ નહીં. આટલું સાંભળીને જેનર તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયો; અને તરતજ એ વિષય ઉપર તે અવલોકન કરવા લાગ્યો અને શોધ પાછળ મંડ્યો. ગૌશીતળા સૈયડનો બાધક ઉપાય છે, એવી વાત તેણે જ્યારે પોતાના સ્નેહી વૈદોને કરી, ત્યારે તેઓ તેની ઠેકડી કરીને હસી પડ્યા; અને તેમણે એને ડારો દઈને કહ્યું કે, જો તું અમારા આગળ ફરીથી એની એ વાતની માથાફોડ કરશે, તો અમે તને અમારી પાસે બેસવા દઈશું નહીં. એ લંડન ગયો; ત્યાં એ એટલો નસીબદાર કે જૉન હંટર જેવા પુરૂષ પાસે એને ભણવાનો લાગ આવ્યો. તેના આગળ એણે પોતાના મનની વાત કહી. એ મહાન શારીર-શાસ્ત્રીએ પોતાની ખાસીઅત મુજબ તેને બરાબર પાકી સલાહ આપી. તેણે કહ્યું કે, વિચાર કર કર ન કર; પણ મેહેનત કર; અજમાએશ કર; ધીરજ રાખીને બારીકીથી ચોક્કસ કામ કરવું. આ ઉપદેશ-મંત્રમાંજ શાસ્ત્રીય શોધને માર્ગે ચઢવાનો ખરો ભેદ રહેલો છે; તેથી જેનરને પાછી હિમ્મત આવી. વૈદકનો ધંધો કરવાના વિચારથી તેમજ આ વિષયનું અવલોકન તથા અજમાએશ કરવાના હેતુથી, તે પાછો ગામડામાં આવ્યો; અને એ પરિશ્રમમાં તેણે વીશ વરસ ખર્ચ્યાં. તેણે જે શોધ કરી, તેની સાચવટ ઉપર તેને એટલો બધો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, તેણે પોતાના છોકરાનેજ જૂદે જૂદે વખતે ત્રણ વાર સૈયડ ટાંક્યા. આખરે, તેણે શીતેર પૃષ્ટની એક ચોપડી છપાવીને તેમાં પોતાના વિચાર બહાર પાડ્યા. એણે ત્રેવીશ માણસને ગૌ-શીતળાનો ચેપ દાખલ કરીને સૈયડ કાઢ્યા હતા; તેમને કાકા બળીઆવાળાં છોકરાંના સંસર્ગથી કે તેવાં છોકરાંનો ચેપ લઈને તેમના શરીરમાં ટાંકીને દાખલ કરે તોપણ ફરી સૈયડનું બીજ ઉગતું નથી, એમ તેણે અજમાએશો કરી કરીને દાખલા દલીલથી દેખાડી આપ્યું. તે આ પ્રયોગ અને શોધ પાછળ ઇ. સ. ૧૭૭૫થી લાગુ પડ્યો હતો; અને એજ વખતે એના મનમાં એ વિષયના વિચારો કાંઈક સ્થૂળતા પામીને સ્થિર થવા લાગ્યા હતા; તોપણ આ પુસ્તક તો તેણે એ વાતને ત્રેવીશ વરસ થઈ ગયા પછીજ ઇ. સ. ૧૭૯૮માં પ્રગટ કર્યું.

આ શોધનો કેવો સત્કાર થયો, તે જુઓ. પ્રથમ તો એ વાત ઉપર કોઈએ લક્ષજ આપ્યું નહીં; અને પાછળથી જાગૃત થઈને લોકો તેની સાથે

કટ્ટું વેર કેળવવા લાગ્યા. ગૌશીતળાનો ચેપ કેવી રીતે મનુષ્ય-શરીરમાં દાખલ કરવો અને તેનાં શું પરિણામ થાયછે, તે સર્વ વૈદ્ય-રાજેની સેવામાં મૂકવાને જેનર બાપડો લંડનમાં આવ્યો; પણ પોતાની ખાત્રી કરવાને એક પણ વૈદ મેદાન પડ્યો નહીં. એ પ્રમાણે ત્રણ મહિના સુધી લંડનમાં મફતનો પડી રહીને, છેવટ થાકીને તે પાછો પોતાને વતન આવ્યો. ગાયના અડાણમાંથી રોગીષ્ટ પરૂ ખેંચી કાઢીને મનુષ્ય-શરીરની અંદર તેને દાખલ કરવાથી માનવીના ઉત્તમ-દેહને પશુ યોનીમાં લાવવા જેવું થાયછે; અને જેનર એવું કરવા ધારેછે, તેથી તેના ઉપર ગાળો, મશ્કરી અને અપમાનનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો. પાદરીઓએ ઉપદેશાસન ઉપર ઉભા રહીને ગંભીર ક્રોધનાં શાપિત વચનોથી કહ્યું કે, ગૌ-શીતળા ટંકાવવા એ મહા આસુરી અને પાતકી કૃત્ય છે. ગાંડા લોકો છાતી ઠોકીને કહેવા લાગ્યા કે, જે છોકરાંને ગૌ-શીતળા કાઢવામાં આવેછે, તેમનાં મ્હોં ગાય અને બળદ જેવાં થઈ જાયછે; જાણે શરીરમાંથી શિંગડાં ફૂટતાં હોય, એવાં પરૂ અને પાચવાળાં ગૂમડાં થાયછે; અને રફતેરફતે એવા માણસનો ચહેરો ગાયના મ્હોં જેવો થઇ જાયછે અને તેનો ઘાંટો ગોધો બરાડતો હોય, તેવો બનેછે. લોકો ગમે તેમ બોલો પણ ગૌશીતળા એક સત્ય સિદ્ધાંત હતો; અને સામાવાળાઓ ગમે તેટલું કૂદે, ઉછળે કે તૂટી પડે, પણ ધીરે ધીરે તે ઉપર લોકોનો ઈતબાર બેસવા લાગ્યો. એક ગામમાં એક ગૃહસ્થ એ રીત દાખલ કરવા ગયો; અને ત્યાં જે માણસોને ગૌશીતળા પ્રથમ ટાંકવામાં આવ્યા, તે ઉપર લોકો એટલા બધા રોષે ભરાયા કે તેમને પથરા મારી મારીને તેમના ઘરમાં નસાડી મૂક્યા; અને જો તેઓ ઘરમાંથી બહાર નીકળે, તો વળી તેમના ઉપર પથરાનો વરસાદ પડતો. વાહ! ધન્ય છે લેડી[1] ડયૂસીને અને કાઉંટિસ[2] ઑફ બર્કલીને! એ અમીરજાદીઓનાં નામ સદા સ્મરણમાં રાખવાં જોઇએ. તેમણે હિમ્મત ધરીને પોતાનાં છોકરાંને સૈયડ ટંકાવ્યા; અને અજ્ઞાની લોકોના મન ઉપર વહેમનું જે કાળું વાદળું છવાઈ રહ્યું હતું, તે એકદમ વીખરાઈ ગયું. ધીમે ધીમે વૈદ્ય-વર્ગની આંખ ઉઘડી અને તેઓ એના તર્ફ થવા લાગ્યા; અને જ્યારે એ અમૂલ્ય શોધનું મહત્વ સૌના સમજવામાં આવ્યું, ત્યારે તો

---

૧ લેડી, અમીર વર્ગની સ્ત્રીના નામની પહેલાં લેડી શબ્દ લખાયછે. ‘લૉર્ડ’ની નારી જાતિ ‘લેડી.’ સામાન્ય અર્થ બાનુ અને બાઈ પણ થાયછે.

૨ કાઉંટેસ, અમીરજાદી, કાઉંટની નારી જાતિ.

વળી કેટલાએક એવા વૈદ નીકળી આવ્યા કે તેઓ જેનરને એ શોધનો જશ ન આપતાં, પોતેજ ધણી થવા બેઠા. પણ છેલ્લે સરવાળે જેનરના પક્ષનો જય થયો; અને તેને સરકારથી માન અને ઇનામ અકરામ મળ્યાં. તે ગામડામાં એક ખૂણામાં પડ્યો હતો; તે વેળાએ તે જેવો નમ્ર અને સુશીલ હતો તેવોજ હાલ તેની સંપત્તિના સમયમાં પણ તે હતો. તેને સારા સારા માણસોએ લંડન નગરમાં આવીને વસવાનું કહ્યું; અને તેમણે ભરોંસો આપ્યો કે, તમે આવશો તો તમારા ધંધાવડે વરસમાં સહેજે એક લાખ રૂપિઆ તો કમાયા કરશોજ. તેણે એટલોજ ઉત્તર આપ્યો કે, ના, ના, મેં મારી જીંદગીના આરંભમાં ખૂણામાં એકાંતવાસી રહીને ગરીબીથી દહાડા કાઢ્યા છે; ડુંગરના ઊંચા શિખર ઉપર ચઢવાની મેં મહેનત કરી નથી; મારે તો નમ્રતાની નીચાણની જગા સારી છે; અને હવે, જ્યારે મારી જીંદગીનો પાછલો પહોર દહાડો રહ્યો છે, તેવામાં દ્રવ્ય અને કીર્તિના લોભને વશ થવું, એ મને રૂચતું નથી; હું એવો તૃષ્ણાતુર છું, એમ જણાવવાને હું ખુશી નથી. જેનરની હયાતીમાંજ ગૌ-શીતળાનો પ્રચાર તમામ સુધરેલી દુનિઆમાં થઈ ગયો; અને તે જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે પૃથ્વીમાંથી એક મહા પરોપકારી પુરૂષ ઉપડી ગયો, એમ આખા જગતમાં કહેવાયું. કૂવિઅરે કહ્યું કે, આ જમાનામાં જો ફક્ત ગૌશીતળાનીજ શોધ થઈ હોત, તો તેટલાથીજ **યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ** એ યુગનું નામ તપશે, એમ હું માનુંછું; તથાપિ એ ગૌ-શીતળાના શોધકે વિદ્વત્તા ભરેલી પાઠશાળાઓના બારણા આગળ જઈને વીશ વાર વિનતિ કરી હશે, પણ કોઈએ કાન દીધા નહીં એ કેવી વાત!

સર ચાલ્સ બેલે જ્ઞાન તંતુઓની રચનાના સંબંધમાં અનેક શોધ કર્યા છે; અને તે કરવામાં તેણે જે ધૈર્ય, દ્રઢતા અને આગ્રહ બતાવ્યાં છે, તે ઉપરના જેવાંજ છે. એના વખત પહેલાં, જ્ઞાન તંતુઓના વ્યાપાર વિષે ઘણાજ ભ્રમિત વિચારો ચાલતા હતા; અને ત્રણ હજાર વરસ ઉપર ડિમૉક્રિટસ[1] અને આનાક્સાગોરસ[2]ના યુગમાં એ સંબંધી જેટલું જાણવામાં

---

૧ ડિમૉક્રિટસ, ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં થઈ ગયો. યુનાની તત્વજ્ઞાની. ઘણો નીતિવાન હતો. એના બાપનું સઘળું દ્રવ્ય પ્રવાસ કરીને જ્ઞાન મેળવવામાં તેણે ખર્ચ્યું.

૨ આનાક્સાગોરસ, એશિઆમાઇનરમાં જન્મ્યો હતો. ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦—૪૨૮. સોક્રેટીસ અને પેરિક્લીસ જેવા જ્ઞાની અને વક્તા એના શિષ્ય હતા.

હતું, તેટલુંજ આ વખત પણ હતું; એ વિષયમાં કંઈ વધારો થયો ન હતો. સર ચાર્લ્સ બેલે ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં મહા મૂલવાન નિબંધો એક પછી એક પ્રગટ કરવા માંડ્યા; તેમાં એ વિષય ઉપર એણે કેવળ નવા વિચારોજ દર્શાવવા માંડ્યા; અને પૂરી કાળજીથી, સંપૂર્ણ બારીકીથી, ઉપરા ઉપરી વારંવાર પ્રયોગો લાંબી મુદ્દત સુધી કરી બતાવીને તેણે પોતાના તર્ક ખરા કરી દેખાડ્યા. પ્રાણી-વર્ગના છેક હલકામાં હલકા જીવથી તે સર્વ પ્રાણીઓના અધિપતિ—મનુષ્ય સુધી જ્ઞાન-તંતુઓની રચના એણે ક્રમે ક્રમે ચઢતા ચઢતી એવી સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપી કે કોઈ પણ પ્રકારનો તેમાં શકજ ન રહે. આપણી ભાષામાં લખેલી ચોપડી આપણે વાંચતા હોઈએ, અને તે જેમ ચોખ્ખે ચોખ્ખી સમજાય, તેવી રીતે આ વાત હું તમને સિદ્ધ કરી આપવાને તૈયાર છું, એમ તે કહેતો. એની શોધ મુદ્દે જોવા જશો, તો તે એ છે કે, બરડાની કરોડમાંથી જે જ્ઞાન તંતુઓ ફૂટેલી હોયછે તે બે કામ કરે છે; અને તેમનાં મૂળ પણ કરોડના (મજ્જા) માવામાં બેવડાંજ હોય છે; તેમાં એક મૂળમાંથી જે તંતુઓ નીકળેછે, તે ઇચ્છા-બળનું સ્થાન છે; અને બીજા મૂળમાંથી જે તંતુઓ ઉગેલી હોય છે, તે ઇંદ્રિય-જ્ઞાનની સત્તા રાખેછે; કહેવાની મતલબ કે, એકથી મરજી અને બીજીથી લાગણી ઉત્પન્ન થાયછે. આ વિષય ઉપર સર ચાર્લ્સ બેલ ચાળીશ વરસથી મનન કર્યા કરતો હતો; છેવટ, તેણે પોતાનું એ બાબતનું છેલ્લું ભાષણ પાદશાહી સભા આગળ ઈ.સ.૧૮૪૦ માં રજુ કર્યું. એને પણ હાર્વે તથા જેનરની પેઠેજ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું; અને તેની શોધના સંબંધમાં તેની ઠઠ્ઠા મશ્કરી અને દુશ્મનાવટનો વખત વીતી ગયા પછી, તેની સત્યતા સૌએ કબૂલ કરી; અને તેમ થવાથી દેશ પરદેશમાંથી ઘણા માણસો બહાર પડીને જણાવવા લાગ્યા કે, એ શોધ તો એની પહેલાં અમે કરી છે; એણે કંઈ નવી વાત જાહેર કરી નથી. વળી, એજ હાર્વે અને જેનરની પેઠે, એનાં ભાષણો પ્રગટ થયાથી તેના વૈદાનો ધંધો ભાગી પડ્યો. તે લખી ગયો છે કે, જેમ જેમ હું મારી શોધમાં આગળ વધતો જતો, તેમ તેમ મારે મારી આબરૂ જાળવી રાખવાને પ્રતિ દિવસ વધુ.વધુ મહેનત કરવી પડતી; તથાપિ, અંતે સર-ચાર્લ્સ બેલના મોટા ગુણોની બરાબર કદર કરવામાં આવી; અને કૂવિઅર જ્યારે મોતની પથારી ઉપર પડ્યો હતો, ત્યારે તેનું મોઢું ખેંચાઈ

ગયું અને એક તરફ વાંકું વળી ગયું. તે વેળાએ તેની પાસે જેઓ હાજર હતા, તેમને એ વિકૃતિ બતાવીને તેણે કહ્યું કે, જુઓ, સર ચાર્લ્સ બેલની કલ્પના ખરી છે, તેનો આ પુરાવો.

એજ શાસ્ત્રના વિષયમાં એવીજ રીતે ડૉકટર માર્શલ હૉલ[1] મશગૂલ થઈ ગયો હતો. એ હાલ મરણ પામ્યો છે; પણ એનું નામ હાર્વે, હંટર, જેનર અને બેલની હારમાં આપણા અનુજ મૂકશે, એમાં શક નથી. તેણે લાંબી જીંદગી ભોગવી છે; તે તેણે ઉત્તમ ઉપયોગમાં આણી છે; અને આખી ઉમરભર તેણે અત્યંત સંભાળ અને બારીકીથી તપાસવાનું કામજ કર્યા કર્યું છે; ગમે તેવી દેખાઇતી નજીવી વાત હોય, તોપણ તે પોતાની નજર હેઠળથી એ ચસકવા દેતો નહીં. પ્રફુલ્લ-જ્ઞાન તંતુઓની રચનાની એણે જે શોધ કરી છે, તેથી એનું નામ શાસ્ત્રીય વર્ગમાં ચિરકાળ તપશે; તથાપિ, એ શોધ એણે એક ઘણીજ સાદી વાત ઉપરથી કરી છે, એ જાણવા જેવું છે. એક હાડકાં વિનાનું, સીપવાળું, નરમ, દરિઆઈ પ્રાણી મેજ ઉપર મૂકયું હશે; તેનું માથું કાપી નાખવામાં આવ્યું હતું; અને હવે ફેફસામાં વા કેવી રીતે જાયછે આવેછે, તે એ તપાસતો હતો. એવામાં, તેણે પૂછડી કાપીને જૂદી પાડી નાખી; અને બહારની સીપને તેનાથી અજાણતાં અડકી જવાયું, તેથી તે જોરથી હાલવા લાગી અને આમ તેમ તે જૂદા જૂદા આકારમાં તણાવા લાગી. તે હજુ સુધી કોઇ સ્નાયુને કે સ્નાયુના તંતુને તો અડ્યો ન હતો; માત્ર બહારના ઢાંકણનેજ તેનાથી અડાયું હતું; ત્યારે આમ હાલચાલ થવાનું કારણ શું? આવા ચમત્કાર આગળ ઘણીએ વાર ઘણાના જોવામાં આવ્યા હશે; પણ ડૉકટર હૉલજ પ્રથમ બહાર પડીને, તેમ થવાનાં કારણની ખોજમાં ખાઈ પીને મંડ્યો. ઉપરનો બનાવ જોઇને, તે તરતજ બોલી ઉઠ્યો કે, આ તમામ વાતનો ભેદ શોધી કાઢીને સ્પષ્ટ થતા સુધી હું નિરાંત રાખીને બેસવાનો નથી. એ વિષય ઉપર તો એણે બગ-ધ્યાન ધરવા માંડ્યું; અને એની પ્રાયોગિક અને રસાયની શોધમાં તેણે તેની ઉમરમાં એ કામ પાછળ પચીશ હજાર કલાક ગાળ્યા હશે, એમ ગણતરી કાઢવામાં આવી છે. આટલી મહેનત ઉપરાંત, તે પોતાની ખાનગી ધ-

---

૧ માર્શલ હૉલ, ઈ. સ. ૧૭૯૦-૧૮૫૭; જ્ઞાન-તંતુઓના ગતાગત વ્યાપારનો શોધક.

રાકી જબરદસ્ત થઈ પડી હતી, તે પણ ચલાવ્યો જતો; અને સેંટ ટૉમસના દવાખાનામાં તેમજ બીજી વૈદકશાળાઓમાં તે ભાષણો આપતો ચાલ્યો જતો. તેણે જે નવી શોધ કરી હતી, તેનો નિબંધ તેણે પાદશાહી સભા આગળ રજુ કર્યો; તે એવી વિદ્વાન સભાએ કાઢી નાખીને નામંજૂર કર્યો! એ વાત માનવી અઘરી થઈ પડે છે; અને સત્તર વરસ પછી, જ્યારે દેશી વિદેશી પંડિતોએ એ સિદ્ધાંતની સત્યતા બણી, ત્યારેજ એનો નિબંધ એ સભાએ અંગીકાર કર્યો.

એક બીજા શાસ્ત્રીય વિષયમાં આગ્રહનું પ્રચંડ બળ જોવું હોય, તો સર ઉવિલિઅમ હર્શલનું ચમત્કારિક ચરિત્ર વાંચવું જોઇએ. એ ચાર ભાઇઓ હતા. એ જાતના જર્મન હતા. એમનો બાપ ગવૈયા હતો. તેણે પોતાના ચારે દીકરાને એજ કળામાં પાવરધા કર્યા. ઉવિલિઅમ પેટ વાસ્તે ફરતો ફરતો ઇંગ્લંડમાં આવ્યો. ડરહામ[1] પરગણાના સીબંદી લશ્કરમાં તે શરણાઈ વગાડવા રહ્યો. એ વેળા તેની પલટણ ડૉંકાસ્ટર[2] આગળ પડેલી હતી. ત્યાં એક રાગ એકજ જણથી ગવાય કે ઉતારાય એવો હતો, તે સારંગીમાં છક થઈ જઇએ એવી રીતે ઉતારતાં સંગીતશાસ્ત્રી મિલરે[3] એને જોયો; તેથી તેણે હર્શલ સાથે ઓળખાણ કર્યું. એની સાથે વાતો કરવા માંડી, તેમાં તેને એવો મોહ લાગ્યો કે, તેણે સીબંદીની નોકરીમાંથી નીકળીને પોતાને ઘેર થોડી મુદત રાખવાને તેને તાણ કરી. હર્શલે તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું; અને તે જેવામાં ડૉંકાસ્ટરમાં હતો, તેવામાં ગાયન-સભાઓમાં તે સારંગી બજાવતો; અને નવરાશના વખતમાં ડૉકટર મિલરના પુસ્તકાલયમાંથી ચોપડીઓ લઇને સારી પેઠે વાંચતો. હાલિફાકસ[4] કસ્બાના દેવળમાં એક નવી વાજાની પેટી બનાવવામાં આવી હતી. તે દેવ-પૂજા વખતે બજાવવાને એક માણસ રાખવાનો હતો. તે ખાલી જગા પૂરવાને એક જાહેર ખબર છપાવવામાં આવી. હર્શલે એ જગા મળવાને અરજ કરી; અને બીજા ઉમેદવારોમાંથી એ-

---

૧ ડરહામ, ઇંગ્લંડનું દરિઆ કાંઠે આવેલું પરગણું, વસ્તિ, ૬,૮૫,૦૮૯.

૨ ડૉંકાસ્ટર, યૉર્કશીઅર પરગણાનું ગામ, ડૉન નદી ઉપર છે. વસ્તિ, ૧૮,૭૫૮.

૩ એડવર્ડ મિલર, ઇંગ્લંડનો સંગીતશાસ્ત્રી અને એ વિષયના ગ્રંથોનો કર્તા, ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં મરણ પામ્યો.

૪ હાલિફાકસ, યૉર્કશીઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૬૫,૫૦૦.

નેજ પસંદ કરીને રાખવામાં આવ્યો. એ હજુ સ્થિર થઈને રહ્યો નહીં; પણ ઠેકાણે ઠેકાણે તે ફરતો હતો; તેવામાં એને બાથ ગામ જવાનું મન થયું. અહીં આવીને વળી પમ્પરૂમ વીશીના વાજાની ટોળીમાં તે બજાવવા લાગ્યો; અને ત્યાંના અષ્ટખુણ દેવળમાં તે વાજાની પેટી વગાડવા ઉપર રહ્યો. ખગોળમાં કેટલીએક તાજેતર નવીન શોધો થવાથી તેનું મન તે તર્ફ ગયું; અને એ વિષય જાણવાની એનામાં જબરી ઉત્કંઠા થઈ આવી; તેથી તેણે પોતાના એક મિત્ર પાસેથી બે ફુટ એટલે એક હાથ ઊંચું ગ્રેગરી[1]ની બનાવટની જાતનું દૂરબીન માગી લીધું. એ ગરીબ ગવૈઆને ખગોળ-શાસ્ત્ર ઉપર એટલો બધો મોહ લાગ્યો કે, તેણે એક દૂરબીન વેચાતું લેવાનો વિચાર કર્યો. પણ લંડનના એક કારીગરે કીમત માગી, તે સાંભળતા વારને એ તો ચમકી ગયો; અને તેથી તેણે એક પોતાને હાથેજ બનાવવાનું મન સાથે નક્કી કર્યું. જે માણસો સમજે છે કે પરાવર્તનીય દૂરબીન એટલે શું; અને ધાતુનો અંતર્ગોળ અરીસો કરવામાં કેટલી ચતુરાઈ વાપરવી પડેછે; તે અંતર્ગોળ આરસી આખા યંત્રમાં કેટલો અગત્યનો સંચો છે; એ બધું વિચારવાથી એ દૂરબીન બનાવવાનું કામ કેટલી મુશીબત ભરેલું છે, તેનો કાંઇક ખ્યાલ તેમના મનમાં આવશે. એટલું છતાં, લાંબી મુદ્દત સુધી કષ્ટ ભરેલી મહેનત કરીને હર્શેલે પાંચ ફુટ ઊંચાઇનું દૂરબીન તૈયાર કર્યું; અને તેની સહાયતાથી તે શનિની આગળ પાછળ જે પટો છે, તે અને શનિના ઉપગ્રહ અથવા ચંદ્ર નીરખી શક્યો. આટલા પરાક્રમના આનંદથી તે સંતોષ પામીને બેસી રહ્યો નહીં; પણ સાત ફુટનાં, દશ ફુટનાં અને વીશ વીશ ફુટ સુધીનાં તે યંત્ર બનાવવા મંડ્યો. તે જેવામાં સાત ફુટ ઊંચાઇનું યંત્ર બનાવતો હતો, તે વેળાએ તેણે જ્યારે બશેં અંતર્ગોળ આરસીઓ બનાવી, ત્યારે એક કામ આવે એવી બંધ બેસતી થઈ; તેના ઉપર કંઈ પણ તેજ પાડ્યું હોય, તો તે બરાબર ગૃહણ કરી શકે, એવી થઈ. માણસ ખંત રાખીને કેટલી મજુરી-કેટલું વહીતરૂં કરી શકેછે, તેનો આ એક અજબ દાખલો છે. પોતાનાં આવાં બળવાન યંત્રોવડે તે જેવામાં બ્રહ્માંડની ભાળ કાઢતો અને ગૃહ-ઉપગૃહના

---

૧ જેમ્સ ગ્રેગરી, ઇ. સ. ૧૬૩૮-૧૬૭૫; પરાવર્તનીય દૂરબીનનો શોધક, બ્રહસ્પતિના ઉપગૃહ એના વિદ્યાર્થીઓને દૂરબીનમાંથી એ બતાવતો હતો, તેવામાં તે એકદમ આંધળો થઈ ગયો; અને એક વરસમાં મરણ પામ્યો.

માપ લેતો, તેવામાં પણ પમ્પરૂમની વીશીમાં જે આન-દાન ઘરના ફક્કડ ગૃહસ્થો પાણી ફેરને માટે આવતા તેમના આગળ શરણાઈ વગાડીને સબૂરીથી તે પોતાનો રોટલો રળી ખાતો. ખગોળશાસ્ત્રનું આકાશમાં અવલોકન કરવાને તે હમેશાં એવો તો ઉત્સાહી રહેતો કે, વાજુ વગાડવામાં વચ્ચે જ્યારે જરા પણ વીસામાનો વખત આવતો, કે તે તરત તે મકાનમાંથી ગુપચુપ ઘેર દોડી જઇને તેના દૂરબીનને આમ તેમ આંટો ફેરવીને સંતોષી મનથી તે પાછો વાજાની ટોળીમાં શરણાઈ લઇને ખડો થતો. એ પ્રમાણે શ્રમ કરી કરીને હર્શેલે 'જૉર્જ રાજાનો ગૃહ' એ નામનો ગૃહ ખોળી કાઢ્યો; તેનો ફરવાનો માર્ગ અથવા કક્ષા તથા તેની ગતિનો વેગ તેણે બારીકીથી ગણી કાઢ્યો; અને તેનું તમામ ગણિત તેણે પાદશાહી સભાને મોકલી દીધું. એક ખૂણામાં અપ્રસિદ્ધપણે પડી રહેલો શરણાઈ વગાડનારો તો એકદમ કીર્તિના શિખર ઉપર જઇને ઉભો. ટૂંકી મુદ્દતમાં તેની નીમનોક પાદશાહી ખગોળશાસ્ત્રીની જગા ઉપર કરવામાં આવી, અને ત્રીજા જાર્જ રાજાની કૃપાથી તે આખી જીંદગી સુખચેનમાં ગાળે, એવી તેની સ્થિતિ બની ગઈ. તેની હલકી હાલતમાં જ્યારે તેને કોઈ ઓળખતું ન હતું, તે વખત જેવી તેનામાં નમ્રતા અને ગરીબી હતી, તેવીજ આ તેના માનપાનના વખતમાં પણ તે રાખી રહ્યો. એ એવો સુશીલ અને ધીરજવાળો હતો; તથાપિ, તેની સાથે સંકટના સમુદાયને ફેંડી નાખીને, શાસ્ત્રીય વિષયનું તે એવું તો અધ્યયન કરીને વિજયી અને વિખ્યાત થયોછે કે, મનુષ્ય-જીવન-ચરિત્રનો સઘળો મહાસાગર ખોળી જુઓ, તોપણ આવું બીજું દૃષ્ટાંત મળવું દોહેલું છે.

અંગ્રેજી ભૂસ્તર-શાસ્ત્રનો મૂળ પુરૂષ-એ શાસ્ત્રનું બીજ રોપનાર ઉવિલિઅમ સ્મિથ[1] હતો. ઉપર જણાવેલા પુરૂષોના જેટલું એનું જીવન-ચરિત્ર લોકોના જાણવામાં કદાચ્ નહીં હોય; પણ ધીરજ રાખીને ઉદ્યોગ કરવામાં તેણે જે મજુરી કરી છે અને આવેલાં ટાણાંને ટપ દઇને ખંત રાખીને ખપમાં આણી દીધાં છે, તે વાત ઉપરનાં દૃષ્ટાંતોના જેવીજ મનોરંજક અને સુબોધકારક થઈ પડશે. એ ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં જન્મ્યો હતો;

---

૧ ઉવિલિઅમ સ્મિથ, ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૩૯; અંગ્રેજી ભૂસ્તર-શાસ્ત્રનો પિતા.

તેનો બાપ ઑક્સફૉર્ડશીઅર[1] પરગણાના ચર્ચિલ ગામમાં જીવાઈદાર પટેલ હતો. એ છેક બાળક હતો, તેવામાંજ એનો બાપ મરી ગયો; તેથી તે ગામની નિશાળમાં તે નહીં જેવું ભણ્યો; વળી, તેને ભટકવાની બહુ ટેવ હતી; તેમજ કાંઈક આળસુ પણ હતો; તેથી પણ તેના ભણતરમાં નડતર થયું હતું. એની માએ પુનર્લગ્ન કર્યું; તેથી સ્મિથનો કાકો પટલાઈ કરતો, તેણે તેને પોતાના કબજામાં લઈને ઉછેર્યો. આડએ પડએની જમીનમાં જૂદી જૂદી જાતના પથ્થર પડેલા હતા, તે એ રખડી રખડીને ભેગા કરતો; તે એના કાકાને ગમતું નહીં; તોપણ એને થોડા પૈસા આપીને ભૂમિતિ અને જમીનની માપણીની જરૂર જોગી ચોપડીઓ થોડાં થોડાં મૂળતત્વ શીખવાને વાસ્તે તેણે વેચાતી લેવડાવી; કેમકે એ છોકરાને મોજણી-દારનું કામ શીખવવાનો એના કાકાએ નક્કી વિચાર• કરી રાખ્યો હતો. એનામાં નાનપણથીજ બારીક અને ઉંડી નજરથી જોવાની ટેવ હતી, એ એનો એક ખાસ ગુણ હતો; અને એક વાર જે ચીજ એના જોવામાં ચોક્કસપણે આવતી, તે તેના હૈયા સાથે જડએસુલાખ ચોંટતી. કોઈ પણ ધોરણ ઉપર એને રીતસર ભણાવ્યા વિના તેણે ચીતરવા માંડ્યું; તેમાં રંગ પૂરવાની મહેનત કરવા માંડી; અને ક્ષેત્રફળ તથા માપણી કરવાનું કામ પણ કરવા માંડ્યું. તે આપ બળે જાત-કેળવણી લેવાના પુરૂષ-પ્રયત્નથી થોડા વખતમાં એવો હોશિઆર થઈ ગયો કે, નજીકમાં એક કાબેલ માપણીદાર રહેતો હતો, તેણે તેને પોતાના હાથ નીચે મદદગાર તરીકે બોલાવીને રાખ્યો. જમીનની ભરતરીનું કામ કરવામાં તેને હમેશાં આખું ઑક્સફૉર્ડશીઅર પરગણું અને આસપાસ સીમાડાનાં બીજાં પરગણાં ફરી વળવાં પડતાં. જે જે જમીનની તે માપણી કરતો અથવા જે જે જમીન ઉપર થઈને તેને રખડવું પડતું, તે જમીનની જૂદી જૂદી ત-હે અને તેના જૂદા જૂદા થરની રચના જોઈને પ્રથમથીજ તેના મનમાં બહુ ગંભીર વિચાર આવવા લાગ્યા. (તેમાં તેણે લાઈઆસ જાતના થર જોયા. તે ચૂનાના પથ્થરની જાતના હોયછે; તે પૃથ્વીમાં સીધા લાંબા ચાલ્યા જાયછે; તેના ઉપર ઊલાઈટ અને તેના ઉપર સપેતાના થર હોયછે.) તે થરની સાથે લાલ માટી અને તે ઉપર ક્રમે ક્રમે આવી રહેલાં ખડકોની ગોઠવણ જોઈને તેનું મન તે ઉપર વિશેષ ખેંચાયું. એવામાં જે જે ઠેકાણેથી કોલ-

---

૧ ઑક્સફૉર્ડશીઅર, ઈંગ્લંડના મધ્ય ભાગનું પરગણું; વસ્તિ, ૧,૭૮,૦૦૦.

સા ખોદી કાઢવામાં આવતા હતા, તેવી ઘણી જગાઓની તેને માપણી કરવી પડી; તેથી તેના અનુભવમાં વધારો થયો. આ વેળા તે માત્ર ત્રેવીશ વરસનો હતો; એટલી ઉમરમાં તો એ પૃથ્વીના થરોના નમુના ઉતારીને તેનો નકશો બનાવવાનો વિચાર કરવા મંડ્યો.

ગ્લૉસ્ટરશીઅર પરગણામાં એક નહેર બનાવવી હતી. તે કામને માટે તે શંકુ મૂકીને જમીનનું સરખાપણું તપાસતો હતો; તેવામાં એ ભાગના પૃથ્વીના થર વિષે કોઈ સામાન્ય નિયમ હોવો જોઇએ, એમ તેના મનમાં વિચાર આવ્યો. કોલસાની ઉપરના જે થરો હતા, તે ક્ષિતિજની સમાંતર સીધા ચાલતા નહતા; પણ તેઓ નીચે નમતા જતા હતા; અને એ પ્રમાણે એકલી પૂર્વ દિશામાંજ તેમનું વેન હતું. એક રોટલાના કટકા ઉપર ઘીનો લોંદો મૂક્યો હોય; તેના ઉપર વળી બીજો ઘીના લોચાવાળો રોટલાનો કડકો મૂક્યો હોય; એમ ઉપરા ઉપરી રોટલાના ઘીઆળા કટકાઓને જાણે ગોઠવ્યા હોય એમ તે દેખાતા. એ વાત આપણે રોજ જોઇએ છીએ; એજ સાધારણ રચના અહીં મોટા પાયા ઉપર તેના જોવામાં આવી. એ સમાંતર આવેલી તળેટીઓમાં તેણે પૃથ્વીના થરોની તપાસ કરી; તે ઉપરથી તેની ઉપરની કલ્પનાને પુષ્ટી મળી; કારણકે આ ઠેકાણે પણ તેને આગળની માફકજ માલમ પડ્યું કે લાલ માટી, લાઇઆસ, અને ઉલાઇટ અથવા ફ્રીસ્ટોનના થર પૂર્વ દિશામાંજ નીચે નીચે ઢળતા આવતા હતા; અને એમ છેક ઉતરતાં ઉતરતાં બંધ થઈ જતા; અને પછી તેની ઉપરના થરજ માત્ર હયાતીમાં હોય, એમ દેખાતું. એ અરસામાં ઇંગ્લંડ તથા ઉવેલ્સ[1]ની નહેરોનું કામ કેવી રીતે ચાલેછે, તેની જાતે તપાસ કરવાને એને હુકમ થયો; તેથી તેની શોધ તે વિસ્તીર્ણ ભૂમીમાં ચલાવવા લાગ્યો; અને તેથી તેની મૂળ કલ્પનાઓ સાચી છે, એમ ટુંકી મુદતમાંજ તેને જણાયું. તેને બાથ કસ્બાથી તે ટાઇન[2] નદી ઉપરના ન્યુકાસ્ટલ[3] સુધી જવું પડતું; અને શ્રૉપશીઅર તથા ઉવેલ્સને રસ્તે થઇને તે પાછો આવતો; તે બધી મુસાફરીમાં તે સઘળું ઝીણી નજરથી જોતો; એક પળભર પણ તે આળસુ રેહેતો નહીં. તે પોતાના સોબતીઓની સાથે જે જે સ્થ-

---

૧ ઉવેલ્સ, ઇંગ્લંડનો પશ્ચિમ પ્રાંત, ક્ષેત્રફળ, ૭,૩૭૭ ચોરસ માઈલ; વસ્તિ, ૧૨,૧૭,૧૩૫.

૨ ટાઇન, એ નદી ઉપર પાંચ પૂલ છે.

૩ ન્યુકાસ્ટલ, ઇંગ્લંડમાં નૉર્થમ્બરલંડ પરગણાનું શહેર, વસ્તિ ૧,૨૮,૫૦૦.

ગમાં ફરતો, તે તે જગાનો દેખાવ અને રચના તે ઉતાવળથી નોંધી લેતો; અને આગળ ઉપર ઉપયોગી થઈ પડે, તેવી તપાસનો સંગ્રહ કરી લેતો. તે યૉર્કથી ન્યુકાસ્ટલ ડાકની ગાડીમાં બેસીને પ્રવાસ કરતો; એ રસ્તો પૂર્વ દિશામાં ખડી અને ઊલાઈટની ટેકરીઓથી પાંચથી પંદર માઈલ સુધી છેટે હતો; તોપણ તેનાં ચક્ષુ ભૂસ્તર શાસ્ત્રના વિષયમાં એવાં તો દિવ્ય બની ગયાં હતાં કે, દૂરથી એ ટેકરીઓનાં વળાં જોઈને તથા પરસ્પર એક બીજાની સાથે તેમના સ્થિતિ જોઈને તે તરત સમજી જતો; તેમજ વ- ચ્ચાવચ્ચ રસ્તા ઉપર લાઈઆસ અને લાલ માટીને લગતી તે ટેકરીઓની સપાટી ઉપર શેની હારને હાર છે અને એ ટેકરીઓ શેની બનેલીછે, તેની મૂળ પ્રકૃતિ તે સારી પેઠે સમજી જઈને સંતોષ પામતો.

તેણે જે જે જોયું-તપાસ્યું, તેનાં એકંદર પરિણામ અમે નીચે જ- ણાવીએ છીએ. ઇંગ્લંડની પશ્ચિમ દિશાના પ્રાંતોમાં જે જથાબંધ ખડક આવેલાં છે, તે બધાંજ બહુધા પૂર્વ તથા અગ્નિકોણ તર્ફ વળતાં જણાય છે. કોલસાના થરની ઉપર લાલ રેતીના પથરા (સાંડસ્ટોન) અને ચૂનો, માટી તથા રેતી સાથે મિશ્ર પૃથ્વીના થરો હોયછે. એ વળાંની ઉપર લાઇ- આસ જાતના ચૂનાના પથરાના, માટીના અને શુદ્ધ ચૂનાના થર હોયછે; અને વળી એ થરોની ઉપર જૂદાં જૂદાં રેતી, ચૂનાના પીળા પથરા અને તર્હે તર્હેની માટીઓના થર દેખવામાં આવેછે; અને આ થર સૌથી ઉપરના ભાગમાં હોવાથી કોટ્સઉવોલ્ડ[1] ડુંગરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પણ એજ પદાર્થો આવેલા છે; અને પશ્ચિમમાંથી એ થરોની લાંબીને લાંબી હાર ઇંગ્લંડના પૂર્વ પ્રાંતમાં ચાક અથવા સપેતાના મોટા પ્રદેશની તળેટીમાં થઈને ચાલી જાયછે; તેથી એ ભાગમાં ઉપર ખડીનાં વળાં હોયછે, અને નીચે ઉપર જણાવેલા થર આવેલા હોયછે. વળી, વિશેષ અવલોકનથી તેને જણાયું કે, માટીના, રેતીના અને ચૂનાના દરેક થરમાં તે પ્રત્યેકની બનાવટને યોગ્ય ખાસ જાતનાં ઝાડ, પ્રાણી વગેરેના દટાઈ ગએલા શેષ ભાગ આવેલા હોયછે. આ વિષય ઉપર તેણે પુષ્કળ મનન કર્યું; અને છેવટ તેણે એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો કે, તે કોઇએ કદી કાને પણ સાંભળ્યો નહીં હોય. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે આ દરેક થર નોખનોખા

---

૧ કોટસઉવોલ્ડ, ગ્લૉસ્ટર પરગણામાં ડુંગરા છે. ૩૦ માઇલ લાંબા, ૨૦ માઇલ પહોળા, અને એનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર, ૧,૧૩૪ ફુટ છે.

દરિઆઈ પ્રાણીઓના શેષ-ભાગનો બનેલો છે; અને તેથી એ પ્રત્યેક થર તે જમાનાના દરિઆનું તળું સમજવું; (અને તેથી જેટલાં એવા થર છે, તે દરિઆનાં જૂદા જૂદા વખતનાં તળાં જાણવાં.) વળી તેથી વિશેષ એમ પણ નક્કી થાયછે કે, પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં એ પ્રત્યેક થર કાળક્રમ પ્રમાણે જૂદા જૂદા યુગ બતાવી આપેછે; એટલે માટીના થરનો એક યુગ; રેતીના થરનો બીજો યુગ; ખડી અથવા સપેતાના થરનો ત્રીજો યુગ; પથ્થરના થરનો ચોથો યુગ; એ પ્રમાણે થરદીઠ પૃથ્વીના જૂદા જૂદા જમાના થઈ ગયા, એમ સમજવું.

આ ઉપરનો વિચાર તેના મનમાં ઊંડાં મૂળ ઘાલીને એવો દાખલ થયો કે તે ક્યારે કર્યો નીકળેજ નહીં; અને એ વાત સિવાય એને બીજી એક પણ વાત સૂઝતી નહીં. એમ કરતાં કરતાં એનું નામ 'થરવાળો સ્મિથ' પડી ગયું. નહેરો કરવાની સભાઓમાં તે જાય, ઘેટાંનાં ઉન કાતરવાના ઓચ્છવમાં તે જાય, ગામના પંચોમાં અને ખેતીવાડીને લગતી મંડળીઓમાં તે જાય, ગમે ત્યાં જાય, ત્યાં તે તેના આજ વિષયના ભૂતના વળગાટથી તે ઠામ ઠામ ભમતો અને પ્રવાહની પેઠે બોલ્યા કરતો. શાસ્ત્રીય મંડળમાં તેને હજુ કોઈ ઓળખતું નહતું; પણ એણે જે શોધ કરી હતી, તે ખરેખર મોટી હતી. ઈંગ્લંડની ભૂ-રચનાનો તેણે એક નકશો બનાવવા માંડ્યો; પણ સૉમરસેટશીઅર પરગણામાં તે કોલસા લઈ જવા માટે નહેરનું કામ કરતો હતો, તે પૂરૂં કરવામાં તેને છએક વરસ લાગ્યાં; તેમાંથી તેને જરા નવરાશ મળતી નહીં, તેથી તેનું એ મોટું કામ એને મુલતવી રાખવું પડ્યું. તથાપિ અવલોકન કરીને નવી નવી બાબતોનો સંગ્રહ કરવામાં તે અખંડ શ્રમ કરતો. પૃથ્વીની બહારનાં ઘાટઘૂટ અને આકૃતિ ઉપરથી તે તેની અંતરરચના અને જૂદા જૂદા થરોનાં વળાં સમજીને એવી ખબરદારીથી શોધ કરતો કે, જમીનના મોટા મોટા કિત્તાઓમાં થઈને પાણી લાવવાની બાબતમાં તેની વારંવાર સલાહ પૂછવામાં આવતી. તેમાં તે પોતાના ભૂસ્તર શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી વિચારો આપવામાં એવો સારો નીવડ્યો કે તેની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી.

એક દિવસ બાથમાં તે સામ્યુઅલ રિચર્ડસન પાદરીના ઝાડ-પાન તથા પ્રાણીઓના દટાઈ ગએલા શેષ-ભાગનો સંગ્રહ જોતો હતો. તેમાં તેના મિત્ર રિચર્ડસને જે વર્ગણી કરી હતી, તે તેણે એકદમ ફેરવી નાખી, અને પૃથ્વીના થરના ક્રમ પ્રમાણે તેણે એ પદાર્થોને ફરી ગોઠવી આપીને

કહ્યું કે, આ શેષ-ભાગ આસ્માની લાઇઆસ પથ્થરના થરમાંથી મળી આવેછે, આ બીજા તે ઉપરની રેતી અને ફ્રીસ્ટોનમાંથી મળેછે; આ વળી લૂગડાંની ચીકાસ કાઢવાની અને લૂગડાં ધોવાની માટીમાંથી હાથ લાગેછે, અને આ બાથની ખાણોમાંથી ઘર બાંધવાના પથ્થર કાઢવામાં તેની સાથે નીકળેછે. આ જોઇને રીચર્ડસન તો છક થઇ ગયો. મિ. રિચર્ડસનના મન ઉપર જાણે નવોજ પ્રકાશ પડ્યો હોય, એમ એને લાગ્યું; અને તે ટૂંક મુદતમાં ઉવિલિઅમ સ્મિથના સિદ્ધાંતનો શિષ્ય થઇ ગયો. પણ તે વખતના ભૂસ્તર શાસ્ત્રીઓ સહજમાં એનો મત સ્વીકારે એવા ન હતા. એક ખૂણામાં પડેલો મોજણીદાર એવા પંડિતોને ભૂસ્તર-વિદ્યાનું જ્ઞાન આપે, તે એમનાથી કેમ સહન થાય? પણ ઉવિલિઅમ સ્મિથની મનશક્તિ અને આંખ પૃથ્વીના પડમાં ઊંડી પેસે એવી સૂક્ષ્મ અને તિવ્ર હતી. તે તેની રગેરગ અને હાડપિંજરથી માહિતગાર થયો હતો; અને પૃથ્વીની રચનાનું જ્ઞાન તો જાણે તેની ઓલાદ ઉતર્યું હોયની, તે પ્રમાણે તે જોતાં વારને આગળ આગળથી કહેતો. બાથ ગામની સીમમાં પૃથ્વીના થર વિષે તેનું એવું તો બારીક જ્ઞાન હતું કે, એ સર્વે જોઝફ ટાઉન્સેંડ પાદરીને ઘેર સાંજે જમવા ભેળા થયા હતા, ત્યાં તેણે મિ. રિચર્ડસનના આગળ બધા થર અનુક્રમે કહ્યા. સૌથી ઉપરનો સપેતાનો થર તેણે એને બતાવ્યો, ત્યાંથી ઉતરતાં ઉતરતાં છેક નીચે કોલસાનો ત્રેવીશમો થર આવતો હતો, ત્યાંસુધી ઉતરાવ્યો. એટલું થયા પછી, ખડકના જૂદા જૂદા થરમાં પ્રાણી અને વનસ્પતિના શેષ-ભાગ જમા થયા હતા; તેમાંથી જેટલા જાણવા જેવા હતા, તે બધાની ટીપ ઉતરાવી. ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં આ હકીકત છપાવીને સારી પેઠે તેનો પ્રસાર કરવામાં આવ્યો.

તેના ગજા પ્રમાણે બાથથી છેટેના ગામોમાં જઈ જઇને ત્યાંના થરોનું નિરાકરણ કરવાનો હવે તેણે નિશ્ચય કર્યો. કોઈ વેળાએ પગપાળો, કોઈ વેળાએ ઘોડા ઉપર, કોઈ વેળાએ ડાકની ગાડીની ટોચ ઉપર બેસીને તેણે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં વરસનાં વરસ સુધી મુસાફરી કરી. પોતાના રોજના કામકાજમાં દહાડે જે નીમી રાખ્યું હોય, તેમાં વાંધો ન આવે, માટે દિવસના વખતની ખોટ તે રાત્રે મુસાફરી કરીને પૂરી પાડતો. નૉર્ફોક[1] પરગણામાં હોલ્કામ ગામ સુધી તેને બાથથી મુસાફરી કરવી

[1] નૉર્ફોક, ઇંગ્લંડના દરિઆ કાંઠાનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૨,૧૧૯ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૪,૩૮,૫૧૧.

પડતી; કેમકે તે પરગણામાં મિ. કોકની જમીન હતી. તેમાં નહેરોવડે પાણી લાવવા લઈ જવાના કામમાં તે રોકાયો હતો. આવી રીતે કામને પ્રસંગે તેને જ્યારે ઘેરથી બહાર પ્રવાસ કરવો પડતો, ત્યારે તે ઘોડા ઉપર સવારી કરતો; અને જે જમીનમાં થઈને તે જતો, તેની ભૂ-રચના જોઈને તેની નોંધ કરવાને તે ઘણી વાર આડફેટો નીકળી જતો.

આ પ્રમાણે ઘણાં વરસ સુધી ઈંગ્લંડ તથા આયર્લંડના દૂર દૂરના પ્રદેશમાં તેને મુસાફરી કરવી પડતી; તેમાં વરસ દહાડે તેને દશ દશ હજારથી પણ વધારે માઈલનું ચક્કર થતું; અને આવા શ્રમ ભરેલા નિત્ય પ્રવાસમાં તેણે આ નવી ઉત્પન્ન કરેલી બાળ વિદ્યાના સામાન્ય સાર્વજનિક સિદ્ધાંતો, જેમ આવે તેમ ઝટ ઝટ કાગળ ઉપર નોંધવા માંડ્યા. જોતાં ગમે તેવી નજીવી ગણાય, તોપણ કોઈ વાતની તપાસને તે ગફલતમાં જવા દેતો નહીં; અને નવી નવી બાબતોનો સંગ્રહ કરવાની તક આવી, તો તે લવલેશ પણ જવા દેતો નહીં. જે જમીન ખોદવામાં આવે, તેના કટકાની તેમજ કુદરતી રીતે અથવા મનુષ્યકૃત જમીનના કિત્તાઓ કપાઈને નોખા પડી ગયા હોય, તેની એ લાગ આવે કે તરત નોંધ લેતો; અને આઠ વારે એક ઈંચનું માપ રાખીને તે તેનો નકશો ઉતારતો; અને તેમાં પછી તે રંગ પૂરી દેતો. તેની અવલોકન શક્તિ કેવી તિક્ષણ હતી, તે નીચેના દાખલાથી સાફ સમજાશે. ઉોબર્ન ગામની આસપાસના ભાગમાં તે ભૂસ્તર શાસ્ત્ર સંબંધી શોધમાં ફરતો હતો; તેવામાં તે ડન્સ્ટબલ[૧]ના ખડીના ડુંગરની તળેટી પાસે ચાલ્યો આવતો હતો; એટલે તેણે પોતાના સોબતીને કહ્યું કે, આ ડુંગરની તળેટીમાં જે ભાંગેલી જમીન જોવામાં આવશે, તો માંથી આપણને શાર્ક માછલીના દાંત જડવા જોઈએ; અને તેઓ ઘણે છેટે તો ગયા ન હતા, એટલામાં તો એક વાડથી બાંધી લીધેલી ખાઈના સફેત કિનારા ઉપરથી તેમણે છ દાંત ઊંચકી લીધા. પોતાને માટે તે પાછળથી કહેવા લાગ્યો કે, મારામાં તપાસ કરવાની ટેવ ધીરે ધીરે આવી; પછી તેણે મારા મનમાં દૃઢ વાસો કર્યો; અને મારી જીંદગીના દરેક કામનો તે હમેશનો સોબતી થઈ પડ્યો; મારા પેટમાં મુસાફરી ઉપર નીકળવાનો જેવો વિચાર ઉઠતો કે તેની સાથેજ એ ટેવ જાગૃત થઈ જતી; તેથી નકશા વગેરેની સામગ્રી સારી પેઠે તૈયાર

૧ ડન્સ્ટબલ, ઈંગ્લંડમાં બેડફૉર્ડશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ ૪,૫૫૮.

કરીને હું નીકળી પડતો; કોઈ કોઈ વેળાએ તો પ્રવાસમાં જે પદાર્થો જો-વામાં આવે, તે વિષેના વિચાર કરતો કરતો હું બહાર જતો; કોઈ વેળાએ માર્ગમાંની ચીજો જોતો જોતો હું જતો. એવા જે કંઈ વિચારો મારા મનમાં ઉઠતા, તેની હું પ્રથમજ નોંધ કરી લેતો અને પછી બહાર નીકળતો: તેથી જેમ એક ચિત્રકાર ચીતરવાના કપડા ઉપર જેવો રંગ અને છબી ચીતરે, તેવો રંગ અને છબી ચોખ્ખે ચોખ્ખી તે ઉપર સાફ ઉઠી આવે, તેવુ મારૂં મન આગળથી તત્પર થઈ રહેતું.

'ઇંગ્લંડ અને ઉવેલ્સના થરોનો નકશો' એ નામનું પુસ્તક છપાવીને બહાર પાડવાને ઉવિલિઅમ સ્મિથે આગળથી જાહેર કર્યું હતું; અને તે કામમાં તેણે છાતીતોડ પારાવાર મહેનત કરતા છતાં, તે ગ્રંથ પ્રગટ કરેવાને ઘણાં વિઘ્નો આવી પડ્યાં; અને જ્યારે તેના કેટલાએક મિત્રોએ તેને મદદ આપી, ત્યારેજ તે રહી રહીને ઈ. સ. ૧૮૧૪માં પોતાના વીશ વરસના અખંડ પરિશ્રમનું ફળ પુસ્તકના આકારમાં તે દુનિઆના આગળ પ્રગટ કરવાને શક્તિમાન થયો. તેણે એટલી લાંબી મુદ્દતમાં ધંધો રોજગાર અને મહેનત કરીને જે પાંચ પૈસા પેદા કર્યા હતા; તે બધા પોતાની શોધની પાછળ, અને પોતાના ઉપયોગમાં આવે એવી હજારો બાબતો અને હજારો અવલોકનનો સંગ્રહ કરવાને ખરચી નાખ્યા; ઇંગ્લંડના દૂરના ભાગ જોઇ આવવાને નાણું જોઇએ, માટે તેની પાસે જે થોડી મિલ્કત હતી, તે પણ તેણે વેચી નાખી. બાથ ગામની પાસે પથ્થરની ખાણુ ખોદાવવાના ધંધામાં તે દાખલ થયો; તેમાં તે બેસી ગયો; તેથી તેણે ભૂસ્તર શાસ્ત્ર સંબંધી જે સંગ્રહ કર્યો હતો, તે તમામ તેને વેચવાનો વખત આવ્યો. ભૂસ્તર વિદ્યાના વિષયનું પુસ્તકાલય અને સરસામાન પણ તેને વેચવો પડ્યો. બ્રિટિશ સંગ્રહ સ્થાનની સભાએ એ સઘળું ખરીદ કર્યું. તેના છૂટા કાગળ, નકશા અને વિભાગ પાડેલા નકશાઓ પોતાના વગર બીજા કોઇને કામ આવે એવા ન હતા; તેજ માત્ર તેની પાસે રહ્યા. તેને માથે જે આફત આવી પડી, તેને જે નુકસાન થયું, અને તેને જે સંકટ સહન કરવું પડ્યું, તે સઘળું તેણે એવી હિમ્મત અને ધૈર્યથી વેઠ્યું છે કે તેનો એક દાખલો લેવા જોગ થઈ પડે એમ છે; અને એટલું છતાં, તે ઉત્સાહ અને હિમ્મતથી તેમજ અપાર ધીરજથી તે કામ પાછળ મંડ્યોજ રહ્યો. બર્મિં

ગામ[1]માં બ્રિટિશ સભાના મેળાવડામાં તે હાજર થવાને જતો હતો, તેવામાં તે રસ્તામાં નૉર્થામ્ટન[2] ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૩૯ના ઑગસ્ટ મહિનામાં મરણ પામ્યો.

આ મહા શાસ્ત્રી અને હિમ્મતવાન નરના ધીટ ઉદ્યોગથી ઇંગ્લંડને પોતાની ભૂ-રચનાના પ્રથમ નકશાનાં દર્શન થયાં છે; તેનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. એક રસિક વિદ્વાન લખેછે કે, એ નકશાની મૂળ કલ્પનાજ એવી શિરોમણી છે, અને તેના ડોળમાં અથવા સામાન્ય હદહદ્દમાં તે એવો સચોટ સાચો છે કે, બ્રિટિશ ટાપુઓના પાછળથી બીજા નકશા કરવામાં એ નકશો પાયારૂપ થઈ પડ્યો; એટલુંજ નહીં પણ દુનિઆના બીજા સઘળા દેશોમાં જ્યાં જ્યાં ભૂ-રચનાના નકશા બનાવવાનું કામ માથે લેવામાં આવ્યું છે, ત્યાં સર્વે ઠેકાણે સ્મિથના નકશાને આધારરૂપ ગણવામાં આવ્યો છે. ભૂસ્તર શાસ્ત્રની સભાના મકાનમાં હજુ પણ સ્મિથનો નકશો રાખી મૂકવામાં આવ્યો છે. જાણે એક મોટો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ હોયની! તેમ જૂનો અને જીર્ણ થઈ ગએલો,-તેના ઘસાઇને ઝાંખા પડેલા રંગને ફરી તેજદાર કરવાને આપણને કહેતો હોય, એમ લાગેછે. એ વિષયમાં જે પુરૂષ પ્રવિણ હોય, તે એ જૂના નકશાને એવાજ માપ ઉપર થએલા બીજા નવા નકશા સાથે ભલે મેળવે; તેમ મુકાબલો કરતાં તેને જણાશે, કે બધી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોમાં એ જૂનો છતાં નીચો પડશે નહીં. ઇંગ્લંડના ઉત્તર પ્રદેશની અને ઉવેલ્સમાં સાઇલ્યુરિ નામના બ્રિટન લોકો પૂર્વે એ ભાગમાં રહેતા હતા, તે ઉપરથી સાઇલ્યુરિઅન ખડકો કહેવાયછે, તે ખડકોની ગુંચવણ ભરેલી રચના અને પ્રથક્કરણ મર્ચિસન[3] અને સેજવિક[4] કર્યું છે, એજ માત્ર સ્મિથના મહા સિદ્ધાંતોમાં મુખ્ય વધારો થએલો છે; સિવાય બીજો કંઈ થયો નથી. પણ

---

૧ બર્મિંગામ, ઇંગ્લંડમાં ઉવૉરિકશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૩,૪૩,૦૦૦, લોઢાની જણસોનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

૨ નૉર્ધમ્ટન, એજ નામના પરગણાનું મુખ્ય શહેર, વસ્તિ, ૪૪,૮૭૦.

૩. સર રૉડરિક ઇમ્પે મર્ચિસન, ઈ. સ. ૧૭૯૨-૧૮૭૧. નાઇટના અને બારોનેટના એલકાબ રાણી વિક્ટોરિઆએ તેની શોધ અને શ્રમને માટે આપ્યા.

૪. રેવરંડ આડમ સેજ્વિક, ઇ. સ. ૧૭૮૭-૧૮૭૩; મર્ચિસનની સાથે ભૂસ્તરનો શોધ કરનાર; સાઇલ્યુરિઅન થરની નીચે કામ્બ્રિઅન થર એણે શોધ્યા છે.

આપણા ઑકસફોર્ડ શીઅરના મોજણીદારના બુદ્ધિબળની યોગ્ય કદર તેની હયાતીમાંજ શાસ્ત્રીય પુરૂષોએ કરીને તેને માન આપ્યું છે. 'અંગ્રેજી ભૂસ્તર વિદ્યામાં મૂળ મોટા શોધ કરનાર તમે છો; અને પૃથ્વીના થરની પાકી ઓળખ આપનાર પણ તમેજ છો; વળી એ શોધ અને શિક્ષણનું માન પ્રથમ દરજ્જે તમનેજ ઘટે છે અને તે થરોમાં જે પ્રાણી અને વનસ્પતિના શેષ ભાગો ઘણા કાળ સુધી દટાઈ ગયા હતા, તે ભાગો ઉપરથી થરનો ક્રમ બાંધનાર પણ આ દેશમાંતો તમેજ પહેલા છો; માટે લંડનની ભૂસ્તર શાસ્ત્રીય સભા તમને ઉવાલસ્ટને સ્થાપેલો ચાંદ આપેછે. ઈ. સ. ૧૮૩૧.' એ પ્રમાણે એની કદર થઈ. જ્યાં લગી ભૂસ્તર શાસ્ત્ર પૃથ્વીમાં રહેશે, ત્યાંસુધી એ વિદ્યાની સાથે એનું નામ પણ સદા સર્વદા જોડાએલુંજ રહેશે; એવી પાકી રીતે ઉવિલિઅમ સ્મિથે પોતાની સાદી એક નિષ્ટાથી કામ કરીને નામ મેળવ્યું છે. ઉપર અમે જે લખનારના શબ્દો ટાંકી લીધા છે, તેનાજ બોલ ફરીથી અમે ઉતારીએ છીએ. 'પ્રાણીમાત્ર જૂદા જૂદા પ્રકારનાં થાયછે, તે શી રીતે થાયછે ? અને જૂદે જૂદે રૂપે અનુક્રમે તેઓ જે પ્રથમ દર્શન દે છે, તે શા કારણથી એમ થાયછે ? એ બે વાતનો નિર્ણય થવો અતિ દુર્ઘટ છે; અને તે જ્યાંલગી નથી થયો, ત્યાંસુધી તો ઉવિલિઅમ સ્મિથે પોતાની બુદ્ધિના પ્રભાવ વડે જે શોધો કરી છે; તેના જેવી મૂલદાર શોધ હવે ભૂસ્તર શાસ્ત્રમાં થઈ શકે, એ વાત અમારી નજરમાં ઊતરતી નથી.'

હ્યુ મિલર[1]માં પણ એના જેવીજ તપાસ કરવાની ટેવ હતી. એની અવલોકન શક્તિ સ્મિથના જેવીજ હતી. તેણે વિદ્યા અને શાસ્ત્રનું અધ્યયન ઉલટભેર કર્યું, અને તેમાં તે પાર પડ્યો. 'હું કઈ નિશાળોમાં ભણ્યો ? અને મારા ગુરૂઓ કોણ કોણ થઈ ગયા ? ' એ નામથી એણે એક પુસ્તક લખ્યું છે; તેમાં એણે પોતાની જીંદગીની હકીકત લખી છે; તે ઘણીજ મનોરંજક છે; અને એ ચોપડી અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે, એવી છે. માણસ જાતમાં સૌથી કનિષ્ટ હાલતમાં અવતર્યા છતાં, ખરેખરી ઊમદા ચાલ કેવી રીતે બનેછે, તેનો પૂરેપૂરો હેવાલ એ ગ્રંથ ઉપરથી મળી આવેછે; અને આત્માવલંબન અથવા પોતેજ પોતાની મેળે મહેનત કરીને પાર પડવાની, સ્વમાન એટલે ટેક અથવા પોતાનું માન પોતે

૧. હ્યુ મિલર, ઈ. સ. ૧૮૦૨–૧૮૫૬; રોગની પીડાથી ગભરાઈને તે ગોળી ખાઈને મરણ પામ્યો.

કેવી રીતે જાળવવું તેની, અને સ્વાશ્રય અથવા પરાપેક્ષા ન રાખતાં પોતાના પંડ ઉપરજ આધાર રાખીને વર્ત્તવાની આદતો એ પુસ્તક વાંચવાથી આપણા મન ઉપર લક્ષધા બળથી અસર કરેછે. હ્યુનો બાપ ખલાસી હતો. હ્યુ છેક બાળક હતો, તેવામાં તેનો બાપ દરિઆમાં ડૂબી જવાથી મરણ પામ્યો; અને હ્યુને તેની વિધવા માએ ઉછેર્યો. તેને કાંઇક થોડું ઘણું ભણતાં તો શીખવ્યું; પણ તેના ખરેખરા ઉત્તમ ગુરૂઓ તો જે છોકરાઓની સાથે તે રમતો હતો, જે માણસોની સાથે રહીને તે મજુરી કરતો હતો, અને જે સગાં વહાલાંની સાથે તે રાત દિવસ રહેતો હતો, તે હતાં. તે અનેક જાતના પરચુરણ વિષયો ઉપર ઘણું વાંચતો; અને મજુર, સૂતાર, માછી, અને ખારવા જેવા અનેક માણસો પાસેથી અને બીજા હજાર ઠેકાણેથી તે જ્ઞાનના નાના નાના વિલક્ષણ પુરજા મેળવી લેતો. તેમાં વળી, વિશેષ કરીને ક્રોમાર્ટિની ખાડીના કિનારા ઉપરથી જૂના ઘસાઇ ગએલા પથ્થરના ગોળવામાંથી એ વધારે જ્ઞાન મેળવતો. એના દાદાનો બાપ એક બૂઢો ચાંચિઓ હતો. તે દરિઆમાં વહાણો લૂટવાનો ઉદ્યમ આદરી બેઠો હતો. તેનો એક જબરો હથોડો હતો. તે લઇને હ્યુ દરિઆ કાંઠે નીકળી જતો. ત્યાં પછી પથ્થરો ફોડવાનું કામ કરી કરીને તે અબરખ જેવા માઇકાના, આરસની જાતના રતાશ પડતા પૉરફિરિના, યાકુબ જેવા ઘેરા લાલ રંગના ગારનેટના, અને એવા બીજા ઘણા ઘણા પથ્થરેના તે નમુના ભેગા કરવા લાગ્યો. વળી, કોઇક વખત આખો દહાડો તે જંગલમાંજ રખડ્યા કરતો; અને ત્યાં પણ ખાસ રીતે અજાએબી પમાડે એવી ભૂસ્તર શાસ્ત્રને લગતી ચીજો તેના જોવામાં આવે, તો તે ઉપર તેનું મન તલ-પાપડ થઇ રહેતું. દરિઆ કાંઠા ઉપર ખડકોમાં તે શોધ કર્યા કરતો હોય, તેવામાં ત્યાં પટેલના સાથીઓ ગાડાં લઇને ત્યાંથી દરિઆનું ખાતર કચરો વગેરે ભરી લઇ જવાને આવતા. તેઓ તેને મશ્કરીમાં પૂછતા કે, કેમ, પથ્થરમાંથી રૂપું ખોળેછે કે શું ? પણ તે બાપડાને તેમાંથી કોઇ પણ દહાડો રૂપું જડ્યું હોય, તો હા કહેવાય ને ? તે જ્યારે લાયક ઉમરનો થયો, ત્યારે ઘોડફોડીઆનો ધંધો તેને ગમતો હતો, માટે તે શીખવાને એને એક ઠેકાણે મૂક્યો; અને ક્રોમાર્ટિની ખાડી ઉપર એક ખાણ હતી, ત્યાં એણે એ પથ્થર ફોડવાની મજુરીનો ધંધો આદર્યો. આ પથ્થરની ખાણ તો એને કેળવણી આપવામાં સોનાની ખાણ જેવી થઇ પડી; કારણકે તે ખાણની અંદરની અજબ જેવી ભૂરચના

જોવાથી તેની જીજ્ઞાસા જાગૃત થઈ. આપણા જુવાન પથ્થર ફોડનારે જોયું કે, તળે ઘેરા લાલ રંગના પથ્થરનું વળું છે અને ઉપર ઝાંખા લાલ રંગની માટીનું વળું છે. આવી નિર્માલ વસ્તુઓમાંથી પણ તેને પુષ્કળ વિચાર કરવાનું અને તપાસ ચલાવવાનું મળી આવતું. જે બાબતોમાં બીજા માણસોને કંઈ સૂઝતું નહીં, તેવી બાબતોમાં મુકાબલો કરીને તે પદાર્થો એક બીજા સાથે શેમાં મળતા આવેછે; શેમાં જૂદા પડેછે; કયી કયી વાતમાં પોતાનો ખાસ ગુણ ધરાવેછે; તે એ શોધી કાઢતો; અને પછી તે ઉપર વિચાર કર્યા કરતો. બહારની ચીજોનું અવલોકન કરવાને તે પોતાની આંખ અને વિચાર કરવાને પોતાનું મન સદા ઉઘાડુંજ રાખતો. તે ખાવા પીવામાં નિયમિત હતો; તે મહેનતુ અને ખંતી હતો; અને આ સદ્‌ગુણોથીજ તેની બુદ્ધિનો એવો ઉદય થયો, એમ સમજવું.

કાંઠા ઉપર મોજાં અથડાયા કરે અને તેનો ઘસારો લાગે તેથી, તેમજ તેના હથોડાના મારથી જમીનમાંથી વિધવિધ પ્રકારના શારિરિક શેષ ભાગો બહાર નીકળી પડતા; તેમાં વિશેષ કરીને માછલાં, વનસ્પતિના છોડ અને ગોકળ ગાય જેવી સીપવાળી માછલીઓની જૂની નષ્ટ થએલી પંક્તિઓના છિન્ન ભિન્ન ભાગ તેના જોવામાં આવતા; તેથી તે સઘળું જાણવાની તેની ઇચ્છા ઉશ્કેરાઈ અને સદા જાગૃત રહેવા લાગી. એ વિષય એના મનમાંથી કદી વીસારે પડતો નહીં. પણ ઘણાં ઘણાં વરસ સુધી તે અવલોકન કરતો ગયો; ભૂ-રચનાના મુકાબલા કરતો ગયો; અને છેક છેવટે ઘાંડફોડાનો ધંધો મૂકી દીધા બાદ તેણે 'જૂનો રાતો રેતીનો પથ્થર' એ નામનું એક ઘણુંજ દિલપસંદ પુસ્તક બનાવીને પ્રગટ કર્યું. તે વખતથી એક શાસ્ત્રીય ભૂસ્તર વિદ્યાવેત્તા તરીકે એની પ્રતિષ્ઠા એકદમ વધી ગઈ. પણ ઘણાં લાંબાં વરસ સુધી ધીરજથી તપાસ અને શોધ કરી કરીને આ ગ્રંથ તે બહાર પાડી શક્યો. તેણે પોતાનું જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે, તેમાં તે નમ્રતાથી જણાવેછે કે, આ વિષયમાં કંઈ પણ યશ કે સુલક્ષણનો હું દાવો કરૂં, તો તે માત્ર એટલુંજ છે કે, ધીરજ રાખીને તપાસ કરવાની મારામાં ટેવ હતી; અને એ ગુણ એવોછે કે જે માણસ ચાહે, તે મેળવી શકે; અને પછી મારા જેવું અથવા મારાથી સરસ કામ પણ કરી શકે, એમાં નવાઈ નથી; એટલુંજ નહીં, પણ મારો મત તો એવો છે કે, આ ગરીબ બાપડી ધીરજને બરાબર રીતે ખૂબ બરદાસ્ત કરી

ને ઉછેરવામાં આવે; અને પછી તેનાં જે ફળ ફૂલ ઉતરે, તે જન્મની સ્વાભાવિક બુદ્ધિનાં પરાક્રમ કરતાં પણ વિલક્ષણ સ્વાદવાળાં અને સુગંધીદાર નીવડશે, એ પાકું સમજવું.

જૉન બ્રાઉન નામનો એક નામાંકિત અંગ્રેજ ભૂસ્તર વિદ્યાનો પંડિત હાલ મરણ પામ્યો છે. તે મિલરની માફક પ્રથમ સલાટનો ધંધો કરતો. કૉલ્ચેસ્ટર[1]માં રહીને તે એ ધંધો શીખ્યો હતો; અને પછીથી તે નૉરિચમાં ફેરીઆ સલાટનું કામ કરતો. તેણે કૉલ્ચેસ્ટર ગામમાં કડીઆનું કામ કરવા માંડ્યું; અને કરકસર તથા મહેનતથી તે ઠીક કમાયો. તે પોતાનો ધંધો કર્યા કરતો હતો, તેવામાંજ દટાઈ ગએલા પ્રાણી અને ઝાડ પાનના શેષ ભાગ અને સીપો ઉપર એનું પ્રથમ લક્ષ ગયું; અને એવા પદાર્થોનો પછી એ સંગ્રહ કરવા લાગ્યો; તે સંગ્રહ ચાલતે દહાડે એવો નીપજ્યો કે આખા ઈંગ્લંડમાં તે પહેલા નંબરનો ગણાવા લાગ્યો. તેણે એસેક્સ[2], કેંટ[3], અને સસેક્સ[4] પરગણાના કિનારા ઉપર શોધ ચલાવીને તેણે હાથી અને ગેંડાના ભવ્ય શેષ-ભાગ ખોળી કાઢ્યા; તેમાં જે સૌથી કીમતી હતા, તે તેણે બ્રિટિશ-સંગ્રહસ્થાનને ભેટ કર્યા. તેની પાછલી ઉમરનાં થોડાં વરસ સપેતામાં ફોરામિનિફેરા નામનાં અતિ સૂક્ષ્મ સીપવાળાં જંતુ થાયછે, તેનું અધ્યયન કરવામાં તેણે એક ચિત્તે ગાળ્યાં; અને તે સંબંધી તેણે કેટલીએક મનોરંજક શોધો કરી છે. તેણે તેની આખી ઉમર ઉપયોગી કામમાં ગુજારી. તે ઉમરધર સુખી હતો; અને તેને સૌ કોઈ માન આપતું. તે એંશી વરસની પાકી ઉમરે ઈ. સ. ૧૮૫૯ના નવેંબર માસમાં એસેક્સ પરગણાના સ્ટાન્વે ગામમાં ગુજરી ગયો.

સ્કૉટલંડની ઉત્તરમાં ઘણે છેટે થર્સો ગામમાં થોડી મુદત ઉપર સર રૅાડરિક મર્ચિસને એક મહા જ્ઞાની ભૂસ્તર શાસ્ત્રી શોધી કાઢ્યો; તેનું નામ રૉબર્ટ ડિક છે. તે ત્યાં ભઠિઆરાનો ધંધો કરેછે. તે જે દુકાનમાં રોટલીઓ બનાવીને વેચતો, ત્યાં સર રૅાડરિક તેને મળવાને ગયો. ડિકને પોતાના પરગણાની ભૂગોળનું અને ભૂસ્તરના ચમત્કારિક દેખાવોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું; માટે પોતાની પાસે લોટ પડ્યો હતો, તે વતી પાટીઆ ઉપર તેણે

---

૧ કૉલ્ચેસ્ટર, ઈંગ્લંડમાં એસેક્સ પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૧૯,૩૪૩.
૨ એસેક્સ, ઈંગ્લંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૧,૬૮૮ ચોરસ માઈલ; વસ્તિ, ૪,૬૬,૪૩૬.
૩ કેંટ, સદર, ,, ૧,૫૭૦ ,, ,, ૮,૪૮,૦૦૦.
૪ સસેક્સ, સદર, ,, ૧,૪૬૪, ,, ,, ૪,૧૭,૪૧૦.

તે પરગણાના સીમાડા વગેરેનો નકશો ચીતરી બતાવ્યો; અને ભૂ-રચનાના કોઠા પાડી બતાવ્યા; અને હાલ જે નકશા બધે વપરાયછે, તેમાં જે જે ભૂલો હતી, તે પણ તેણે દેખાડી દીધી. તેણે કહ્યું કે, હું નવરો પડતો, ત્યારે આખા પરગણામાં ફરી ફરીને ઉપરની બાબત ચોક્કસ કરી લેતા. સર રૉડરિકે તેની સાથે વિશેષ વાતચીત કરતાં, તેને જણાયું કે આ ગરીબ કુળનો ડિક જેવો પહેલા નંબરનો ભઠિઆરો છે, તેવોજ તે ઉત્તમ પ્રકારનો ભૂસ્તર શાસ્ત્રી છે; એટલુંજ નહીં, પણ તે વળી તેવોજ સરસ વનસ્પતિ-ગુણજ્ઞ પંડિત છે. ભૂગોળ વિદ્યાની સભાના પ્રમુખ સર રૉડરિક કહેછે કે, આ ભઠિઆરાને વનસ્પતિ-શાસ્ત્રનું મારા કરતાં દશગણું વધારે જ્ઞાન હતું; એનામાં મારા કરતાં બેહદ વધારે જ્ઞાન જોઇને હું બહુ ઝાંખો પડી ગયો. તેના સંગ્રહમાં માત્ર પચીશ ત્રીશ જાતના ફૂલના નમુના બાકી હતા. કેટલાએક નમુના તેણે ભેટ દાખલ મેળવ્યા હતા; કેટલાએક તેણે વેચાતા લીધા હતા. પણ ઘણે ભાગે તો તેણે પોતાના કેઇથ્નેસ[1] પરગણામાં ફરી ફરીને જાત મહેનતથી મેળવ્યા હતા; તેણે ઉત્તમ પ્રકારની સુંદર વર્ગણી પાડીને એ સઘળા નમુના ગોઠવીને તે ઉપર શાસ્ત્રીય લાટિન સંજ્ઞાઓના કાગળ લખીને વળગાડી રાખ્યા હતા.

સર રૉડરિક મર્ચિસન પંડેજ આ શાસ્ત્ર અને એના જેવાં બીજાં શાસ્ત્રોનો ભૂષણ રૂપ અનુયાયી છે. ત્રિમાસિક ટીકાકારમાં એક લખનાર લખે છે કે,સર રૉડરિકે પોતાની જીંદગીનો પૂર્વ ભાગ લશ્કરી ખાતામાં સિપાઇગીરી બજાવવામાં ગાળ્યો હતો;તેને શાસ્ત્રીય કેળવણીનો લાભ મળ્યો ન હતો. જો તેવી કેળવણી તેને નાનપણમાં મળી હોત,તો વખતે લાભને બદલે ગેરફાયદો પણ કાં ન થાત?! તે લશ્કરી ખાતામાંથી નીકળ્યા પછી એક સુંદર ગામમાં જઇને રહ્યો નહીં; અને પોતાનો વખત લોંકડી વગેરેનો શિકાર કરવામાં કાઢ્યો નહીં.પણ પોતાના કુદરતી કૌવત અને ડહાપણના જોરથી,અપરિમિત ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહથી, તેણે જે શાસ્ત્રીય વિષયોમાં કીર્તિ મેળવી છે, તે ચિર કાળ સુધી ચતુર્દિશામાં ગાજી રહેશે. એના જીવન ચરિત્રથી એક અદ્વિતીય દૃષ્ટાંત મળી આવેછે. તેણે પોતાના વતનમાં આવીને એક પરગણું પકડ્યું. તેમાં અત્યાર સુધી કોઇએ કાંઈ શોધ કર્યો ન હતો; અને તે હતો પણ કઠણ. તેણે ઘણાં વરસ સુધી મહેનત કરીને ત્યાંના ખડકોની

૧ કેઇથ્નેસ, સ્કૉટલંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૬૧૬, ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૪૦,૦૦૦.

બનાવટ તપાસી, તેમની અંતરરચના પ્રમાણે તેણે કુદરતી વર્ગ બાંધ્યા; દરેક જથામાં અભ્યાસ કરીને કયા કયા પ્રાણી-વનસ્પતિના શેષ-ભાગ હોય છે, તે નક્કી કરી આપ્યા; અને પૃથ્વીના ભૂસ્તર શાસ્ત્રની તવારીખમાં એ મોટી બાબતોને ઘોર અંધારામાંથી સૂર્યના તેજસ્વી પ્રકાશમાં પ્રથમ એણેજ આણી છે; તેથી તે વિષયોના પહેલાજ પૃષ્ઠમાં એનું નામ સદા મોખરેજ રહેશે. એટલુંજ કરીને એ બેસી રહ્યો નહીં; પણ આ પ્રમાણે મજુરી કરીને તેણે જે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે મોટા મોટા પ્રાંતોની ભૂ-રચનાનું પૃથક્કરણ કરવામાં તેણે વાપર્યું. તેણે એ કામ સ્વદેશમાં તેમજ પરદેશમાં સારી રીતે ચલાવ્યું; અને તેથી જે મોટા મોટા દેશો આગળ 'અજ્ઞાત-ભૂમિકા' હતી, તેની ભૂ-રચનાની એણેજ શોધ કરી. પણ સર રૉડરિક મર્ચિસન માત્ર ભૂસ્તર-શાસ્ત્રી છે, એટલુંજ નહીં. જ્ઞાનની ઘણી ઘણી કુંજગલીઓમાં અપાર મહેનતથી ફરી ફરીને તેણે એવો અનુભવ મેળવ્યો છે કે શાસ્ત્રીય મંડળમાં તે મહા ચતુર અને નિપુણ પંડિત ગણાયછે.

પ્રકરણ ૬ ઠું

કળાકૌશલ્યના કારીગરો.

આશા દૂર દેખાયછે, મૃગ-જળ તેજ સમાન;
નિષ્ફળ પાણું અનુભાવિને, નિરાશ ન થઇશ લગાર.
વીરત્વ પુરૂષ-પ્રયત્નમાં, દેખ કીડિનો ટેક;
વાંછિત ફળની પ્રાપ્તિમાં, નથી ખુબીનો નેક.-આર. એમ. મિલ્ઝ.[1]
ચઢ, ચઢ, ઊંચે ચઢ; અને સરસ થા; એજ જીવનનો આધાર છે.-ઝૂબેર[2]

કળાકૌશલ્યમાં કુશળતા મેળવવી હોય, અને બીજી હરકોઈ બાબતમાં નામના કરવી હોય, તો કાળજી કરીને મહેનત કર્યા કરવી જોઇએ. એક ખુબસુરત તસ્વીર ચીતરવી અથવા એક ભવ્ય પ્રતિમા ઘડવી, એ હાંસી ખેલ સમજશો નહીં. ચિતારો પોતાની પીછીથી અને શિલ્પિ પોતાની ટાંકણીથી જે ચતુરાઈ ભરેલા ઘાટ નીપજાવેછે, તે કુદરતી અકલથી વિચારીને કરેછે; તેમજ વળી તે અખંડ અભ્યાસ, મહેનત અને મહાવરાનું ફળ છે, એમ સમજવું.

સર જોશુઆ રેનલ્ડ્ઝ તો બધું દૈવત ઉદ્યોગમાંજ છે, એમ માનતો. તે કહેતો કે કળાની કુશળતા ઈશ્વરી બક્ષીસથી, સ્વાભાવિક બુદ્ધિથી કે માણસના શોખથી ગમે તેટલી બહાર પડે; પણ તે કુશળતા ધારે તો માણસ મેળવી શકે. એક વાર બારી[3]ને તેણે લખ્યું કે, ચિત્રકળામાં કે બીજી ગમે તે કળામાં માણસે મનમાં ઉત્કૃષ્ટ થવાનું આદર્યું હોય, તેણે તો પથારીમાંથી ઉઠે, ત્યારથી તે પાછો સૂએ ત્યાંસુધીના સઘળા વખતમાં પોતાનું તન મન સર્વસ્વ તે એકજ વિષયમાં ગુલતાન કરી નાખવું જોઇએ. એક બીજે પ્રસંગે તેણે કહ્યું કે, જે માણસોએ સરસ હુનરીમાં ખપવાનું મન સાથે નક્કી કર્યું હોય, તેણે તો મને કે કમને, ભાવે કે અભાવે, આઠ પહોર અને

---

૧ રિચર્ડ મોંકટન મિલ્ઝ, લૉર્ડ હાઉટન; ઈ. સ. ૧૮૦૯-હયાત. ગદ્ય પદ્ય લખનાર રાજકીય પુરૂષ છે. ઈ. સ. ૧૮૬૩માં તેને બારન હાઉટનની અમીર પદવી મળી.

૨ બાર્ટેલ્મી કાથેરાઈ ઝૂબેર, ઈ. સ. ૧૭૫૯-૧૭૯૯, ફ્રેંચ સેનાપતિ. તેના ફ્રેંચ ઉપરથી ઉપરનું ભાષાંતર કર્યું છે.

૩ જેમ્સ બારી, ઇ. સ. ૧૭૪૧-૧૮૦૬; આયર્લંડનો એક પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર.

બત્રીશ ઘડી તેની પાછળજ મંડ્યા રહેવું; ત્યારે તેમને જણાશે કે આ કામ કંઈ છોકરાંની રમત નથી, પણ બરાબર કહું વહીવટું છે. હુનર તથા કળામાં ઉત્તમ પંક્તિની પ્રતિષ્ઠા મેળવવી હોય તો ખંત અને આગ્રહથી મહેનત કરવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે. એ વાતની અમે હા ભણીએ છીએ, પણ તેની સાથે એ વાત પણ ખરીજ સમજવી કે એકલી મહેનત કરીને માણસ મરી જાય ભલે; પણ જો તેનામાં જન્મના સંસ્કાર નહીં હોય-જો તેનામાં જન્મ-બુદ્ધિ નહીં હોય, તો ગમે તેવી ખરે માર્ગે મજુરી કરી હશે તેથી તે એક ખરો કસબી કળાધર બનનાર નથી. અકલની ઈનાએત કુદરતે કરી હોય, તો જાત-કેળવણીની મદદથી માણસમાં તે ગુણ ખીલી નીકળેછે. નિશાળોની સઘળી તન્હેની કેળવણી આત્મ-સુધારક કેળવણી આગળ કશા લેખામાં નથી.

મોટા મોટા કળાવાન પંડિતોને દરિદ્રતા અને બીજી અનેક અડચણો સામા કમર કસીને લડાઈઓ કરી કરીને ચાલવું પડ્યું છે. વાંચનાર વિચારશે તો એવાં અપૂર્વ દૃષ્ટાંતો વીજળીના તેજોમય પ્રકાશની પેઠે તત્કાળ ચમકશે. ક્લાડ લૉરેઈન્ટ્રિંધણીની કણકના પદાર્થો બનાવીને વેચતો હતો; ટીંટોરેટો[1] રંગારાનો ધંધો કરતો હતો; કારાવેજિઓ[2] નામના બે ભાઈઓ, તેમાં એક રંગ બનાવવાનું કામ કરતો હતો, અને બીજો વાટિકન[3]મહેલના ચણતર માટે કોલની ટોપલીઓ ઉપાડતો હતો. સાલ્વાટૉર રોઝા[4] લુટારાઓની ટોળીનો સોબતી હતો. જોટો[5] એક ગામડિઆનો છોકરો હતો; ઝિંગા-

---

૧ ગાએકોમો રોબસ્ટિ ટીંટોરેટો, ઈ. સ. ૧૫૧૨-૧૫૯૪; ઈટલિનો ચિત્રકાર, રંગરેજના ધંધા ઉપરથી ટિંટો (રંગ) રેટો નામ પડ્યું છે.

૨ માઈકલ આન્જેલો મેરિધિ ડા કારાવેજિઓ, ઈ. સ. ૧૫૬૯-૧૬૦૯. ઈટલિનો ચિત્રકાર, જન્મભૂમિ કારાવેજિઓ ઉપરથી કારાવેજિઓ નામ પડ્યું હતું.

૩ વાટિકન, ધર્માધિરાજ પોપનો મહેલ, રોમમાં છે. ચોથા સૈકામાં શરૂ થયો હતો તે પંદરમા સૈકામાં પૂરો થયો. તે પા માઈલ લાંબો, અને ૨૫૦ વાર પહોળો છે.

૪ સાલ્વટૉર રોઝા, ઇ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૭૩; ઈટલિનો ચિત્રકાર, ગવૈઓ, કવિ, ઈત્યાદિ.

૫ જોટો અથવા આંબ્રો જોટો બોરડોન, ઈ. સ. ૧૨૭૬-૧૩૩૬, ભરવાડ હતો, ઈટલિનો ચિત્રકાર, શિલ્પિ, અને બાંધ કામ જાણનાર.

રો આમડાંની જાતનો હતો; કાવેડૉને[1] તેના બાપે ઘરની બહાર કાઢી મૂકીને બીખ માગતો કર્યો; કાનોવા ખાણુમાંથી પથ્થર કાપવાનું કામ કરતો હતો. આ અને એવાજ પ્રસિદ્ધ થએલા બીજા કારીગરોએ વિકટ વિડંબનામાં છતાં દુર્ઘટ અભ્યાસ અને પરિશ્રમના દૈવતવડે દિવ્ય કીર્તિ મેળવી છે.

આપણા પોતાના દેશના ઘણા નામાંકિત થએલા કુશળ કળાધરોની સંસારિક સ્થિતિ જોવા જશો, તો તે પણ સામાન્ય માલમ પડશે. તેમના મનના સ્વાભાવિક વલણને સહાયક થઈ પડે, એમ કંઈ ન હતું. ગેઇન્સબ્રો[2] અને બેકન[3] કાપડ બનાવનારના છોકરા હતા. બારી આયર્લંડનો વતની હતો. તે નાનો છોકરો હતો, ત્યારે ખલાસીનું કામ કરતો હતો; અને માક્લીઝ[4] કૉર્ક[5] ગામમાં એક શરાફની દુકાને શીખવાને રહ્યો હતો. ઇનિગો જોન્સની પેઠે ઓપી અને રમ્ની સૂતાર હતા. પેન્સિલવેનિઆ[6]માં ક્વેકર પંથી એક નાનો પટેલીઓ હતો, તેને ઘેર વેસ્ટ[7] અવતર્યો હતો. નૉર્થકોટ[8] ઘડિઆળી હતો. જાક્સન[9] દરજી હતો, અને એટી છાપગર

1 જાકોમો કાવેડૉને, પ્રખ્યાત ઈટાલિઅન ચિત્રકાર, એનાં ચિત્રકામ શિરોમણી ગણાય છે, તોપણ તે ઈ. સ. ૧૬૬૦ માં ભૂખમરાની હાલતમાં મરણ પામ્યો!

૨ ટૉમસ ગેઇન્સબ્રો, ઇ. સ, ૧૭૨૭-૧૭૮૮, આપ બળથી શીએલો સૃષ્ટિ લીલાનો ચિત્રકાર, તેણે ડેવનશિઅરની ડચેસ (ઠકરાણી)ની તસ્વીર ચીતરી હતી, તે ઇ. સ. ૧૮૭૬માં એક લાખ ને પાંચ હજાર રૂપિએ વેચાઈ.

૩ સર નાથેનીઅલ બેકન, સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો સમર્થ ચિત્રકાર, ઈ. સ. ૧૬૧૫ માં મરણ પામ્યો.

૪ ડેનાએલ માક્લીઝ, ઇ. સ. ૧૮૧૧-૧૮૭૦; આયર્લંડનો ચિત્રકાર.

૫ કૉર્ક, આયર્લંડમાં કૉર્ક પરગણાનું શહેર, વસ્તિ, ૭૮,૬૩૧.

૬ પેન્સિલ્વેનિઆ, અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો પ્રાંત, ક્ષેત્રફળ, ૪૬,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૩૬,૦૦,૦૦૦; એ દેશ વસાવનાર વિલિઅમ પેન હતો, તે ઉપરથી નામ પડ્યું છે.

૭ બેન્જામિન વેસ્ટ, ઈ. સ. ૧૭૩૮-૧૮૨૦, ઇંગ્લંડનો નામાંકિત ચિત્રકાર.

૮ જેમ્સ નૉર્થકોટ, ઇ. સ. ૧૭૪૬-૧૮૩૧; અંગ્રેજ ચિત્રકાર; સદા કુંવારોજ હતો.

૯ જૉન જાક્સન, ઈ. સ. ૧૭૭૮-૧૮૩૧, એક નામીચો અંગ્રેજ ચિત્રકાર.

હતો. રૈનલ્ડઝ, ઉવિલ્સન[1] અને ઉવિલ્કી[2] પાદરીઓના દીકરા હતા. લૉ-રેન્સ દારૂના એક પીઠાવાળાનો છોકરો હતો, અને ટર્નરનો બાપ વાળંદ હતો. એ વાત ખરી છે કે, આપણા કેટલાએક ચિત્રકારો મૂળથીજ એ કળા સાથે કંઈ સહજસાજ પણ નિસબત રાખતા હતા; ઉદાહરણ, ફ્લાક્સમનનો બાપ એક જાતની માટીનાં બીબાં વેચતો હતો. બર્ડ[3] ચાહની રીકાબીઓ ઉપર ચિત્ર કાઢતો હતો. માર્ટિન[4] શિઘરામ અને બગીઓને રંગ દેતો અને ચીતરતો. રાઇટ[5] અને ગિલ્પિન[6] વહાણ ઉપર માર્ટિનની પેઠે રંગ ચઢાવતા. ચાંટ્રિ નકશી કામ કરતો અને રસવાનું કામ કરતો; અને ડેવિડ કોક્સ, સ્ટાનફીલ્ડ,[7] અને રૉબર્ટસ[8] નાટકના પડદા ચીતરવાનું કામ કરતા.

આ માણસોએ જે કીર્તિ મેળવી, તે એની મેળે દૈવયોગે કે અકસ્માત બનાવથી મળી ગઇ છે, એમ સમજશો નહીં; પણ તેમણે ફક્ત

૧ રિચર્ડ ઉવિલ્સન. ઈ. સ. ૧૭૧૪–૧૭૮૨, સૃષ્ટિ લીલાનો નામાંકિત અંગ્રેજ ચિત્રકાર.

૨ સર ડેવિડ ઉવિલ્કી, ઈ. સ. ૧૭૮૫–૧૮૪૧, સ્કૉટલંડનો મહાન ચિ-ત્રકાર, ચોથા ઉવિલિઅમે તેને 'નાઇટ'નો કિતાબ ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં આપ્યો. રાણી વિક્ટોરિઆએ એની પાસે પોતાની તસ્વીર ખેંચાવી હતી. એ મહારાણીના ફરમાવવાથી તુર્કસ્તાનના સુલ્તાનની તસ્વીર ચીતરવાને તે તુર્કસ્તાન ગયો. ત્યાંથી પાછા વળતાં તે રસ્તામાં ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એકાએક માંદો થઇ આવીને મરણ પામ્યો.

૩ એડવર્ડ બર્ડ, ઇ. સ. ૧૭૭૨–૧૮૧૯, હાસ્યજનક વિષયોનો પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ચિત્રકાર.

૪ જૉન માર્ટિન, ઇ. સ. ૧૭૮૯–૧૮૫૪; અંગ્રેજ ચિત્રકાર, ભય-ગાંભિર્યના વિષયનો ચિતારો. મિલ્ટનના કાવ્યનાં ચિત્ર ચીતરવાને તેને બે લાખ રૂપિઆ ઉપરાંત મળ્યાછે, એમ કહેવાયછે.

૫ જોઝફ રાઇટ, ઇ. સ. ૧૭૩૪–૧૭૯૭, સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો પ્રસિદ્ધ થ-એલો અંગ્રેજ ચિત્રકાર.

૬ સૉરી ગિલ્પિન, ઇ. સ. ૧૭૩૩–૧૮૦૭, પ્રાણી વર્ગનો પ્રસિદ્ધ અં-ગ્રેજ ચિત્રકાર.

૭ ક્લાર્કસન સ્ટાનફીલ્ડ, ઈ. સ. ૧૭૯૮–૧૮૬૭; સમુદ્ર લીલાનો ચિત્રકાર.

૮ ડેવિડ રૉબર્ટસ, ઈ. સ. ૧૭૯૬–૧૮૫૪; અંગ્રેજ ચીતારા સ્ટાન-ફીલ્ડનો મિત્ર, સ્કૉટલંડનો વતની. ઈમારતી બાંધ કામોમાં ચિત્રકામ કરનાર.

ઉદ્યોગ અને કઠણ વહીતરૂં કરીને મેળવી છે, એમ જાણજો. એમાંના કેટલાએક ધનવાન થયા ખરા; પણ ધન મેળવવાની મુખ્ય મતલબથીજ તેમણે એ કામ કરેલું, એમ ધારશો નહીં. એક કારીગરને તેની શરૂઆતની જીંદગીમાં પોતાના મનને કબજામાં રાખીને અંત રાખીને જે મહેનત કરવી પડેછે, તે મહેનત તે ગમે તેવો લોભી હોય તોપણ કેવળ દ્રવ્ય લોભથી થઈ શકેજ નહીં. આપણા મન ગમતી કોઈ પણ કળામાં કે કામમાં મચ્યા રહેવાથી જે આનંદ આવેછે, તેજ એ મહેનતનો બદલો વાળી દેછે; લક્ષ્મી તેની પાછળ આવવાની હોય, તો ભલે આવો; પણ લક્ષ્મીની લલુતાથી એની મહેનત કદી થાયજ નહીં. મોટા મનના ઘણા કળાધરો ઘરાકની સાથે ભાવ કરવાની ભાંજગડ કરતા નથી; પણ પોતાના ઉત્સાહી મનના વલણ પ્રમાણે કામ કર્યાજ જાયછે. ઝેનોફને[1] પોતાના તત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં જે સુંદર કલ્પના મૂકી છે, તે સ્પાનિઓલેટોએ[2] પોતે તે પ્રમાણે વર્તીને ખરી કરી બતાવી; એટલે તેણે એશઆરામનાં પુષ્કળ સાધન, દ્રવ્યાદિક મેળવ્યા પછી, તેમની સત્તામાંથી પોતે નીકળી ગયો; અને તમામ વસ્તુનો ત્યાગ કરીને પોતાની રાજી ખુશીથી દરિદ્રાવસ્થા અને ઉદ્યોગની હાલત પસંદ કરી. એક ચિત્રકારે એક તસ્વીર ઘણી મહેનતથી નફો મેળવવાની ઉમેદે ચીતરી હતી. તે બહાર દેખાડવાને મૂકવામાં આવી; ત્યારે એક જણે માઈકલ આંજેલોનો તે વિષે મત પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, જ્યાંલગી એ તાલેવર થવાને આટલી બધી તૃષ્ણા રાખ્યા કરશે, ત્યાંલગી મને તો એમ લાગેછે કે, એ નિર્ધનજ રહેશે.

સર જોશુઆ રેનલ્ડઝની પેઠેજ માઇકલ આંજેલો પણ મહેનતની કૂંચીનેજ સાચી કૂંચી માનતો. જશના દરવાજા ઉઘાડવાને એ કૂંચી વગર બીજી કોઈ બંધ બેસતી નથી. વળી, તેનો એવો સિદ્ધાંત હતો કે, જો મનની મરજી પ્રમાણે હાથ કૌવત રાખીને કામ કરે, તો મગજની ગમે તેવી કલ્પના ઉત્પન્ન થાય, તેની આબેહુબ પ્રતિમા આરસ ઉપર ઉઠાડી શકાય. તે પંડે હદ બેહદ મહેનત કરતો; અને તે કહેતો કે, હું ખાવા પી-

---

૧ ઝેનોફન, ઈ. સ. પૂ. ૪૪૪-૩૫૯; આથેન્સ નગરનો સેનાપતિ, ઇતિહાસ લખનાર, અને તત્વજ્ઞાની; મહર્ષિ સૅાક્રેટીસનો શિષ્ય.

૨ જોસે સ્પાનિઓલેટો, ઈ. સ. ૧૫૮૮-૧૬૫૬; સ્પેઇનનો ચિત્રકાર, કારાવેજિઓનો શિષ્ય, તે કરૂણારસ, શોકજનક ચિત્રો અસાધારણ સૌંદર્યથી ચીતરતો.

વામાં ઘણોજ મિતાહારી છું, તેથી મારા બીજા બધા સહવર્ગીઓના કરતાં હું વધારે વખત સુધી એક આસને બેસીને અભ્યાસ કરી શકુંછું. એ જ્યારે પોતાના કામમાં અડ્યો રહેતો, ત્યારે આખા દિવસમાં થોડી રોટલી અને જરા દારૂ માત્ર લેતો; અને ઘણીએ વાર તે અડધી રાતે ઉઠીને પોતાના અધૂરા રહેલા કામ પાછળ મંડી પડતો. આવી રીતે તે જ્યારે રાત્રે આરસ ઉપર શિલ્પ કામ કરતો, ત્યારે લાહીનાં દોપિસ્તાંની ટોપી બનાવીને તે માથે પહેરતો; અને પોતે જેમ ફરતો જાય અથવા વાંકો ચૂંકો થતો જાય, તેમ મીણબત્તી પણ થતી જાય; કેમકે તે મૂર્તિ ઉપર અજવાળું પાડવાને તે પોતાની ટોપીમાં સળગાવેલી મીણબત્તી ખોસીને કામ કરતો. કોઈ કોઈ વેળાએ તો તે એટલો થાકી જતો કે, તે પહેરેલાં લૂગડાં ઉતાર્યા વગર એમનો એમ જઇને પથારી ઉપર પડતો; અને ઊંઘમાંથી તે તાજો થઇને જેવો ઉઠતો કે લાગલોજ પાછો કામ પાછળ મંડી પડતો. (નાનાં છોકરાંઓને ચાલતાં શીખવવાને એક નાની ગાડી થાયછે. તેને ચાલન-ગાડી કહેછે. તેને તળીએ કંઈ હોતું નથી. નીચે ઉપર ચાર બાજુઓ ઉપર લાકડાના ચાર ચાર ડાંડા હોયછે; તેમજ ચાર ખૂણામાં ચાર ઉભા ડાંડા જડેલા હોયછે. ટુંકામાં ચાલન ગાડીનો ઘાટ લોઢાના સળીઆ વગરના ચોરસ પાંજરા જેવો હોયછે. તેની તળીએ ચાર ખૂણે ચાર ચકરીઓ અથવા નાનાં નાનાં પઇડાં જડેલાં હોયછે. નાના છોકરાને વચમાં ઉભો રાખેછે. તળીઉં ખાલી હોયછે, તેથી તેના પગ ભોંય ઉપર રહેછે; અને બે હાથ ગમે તે ડાંડા ઉપર હોયછે. તેના જોરથી નીચેનાં પઇડાં ફરેછે, એટલે છોકરાને ધીરે ધીરે ચાલતાં આવડેછે.) ઘણા ગૃહસ્થો પોતાના કાગળ પત્રોને મથાળે અમુક ચિત્ર અને અમુક નીતિ વચન છપાવી રાખેછે. તે બંને અર્થ-દર્શક માર્મિક વચનો પોતાની રહેણી કરણી બતાવી આપેછે. તે પ્રમાણે આંજેલોએ એક સમસ્યા વાચક ચિત્ર ખાસ પોતાને માટે પસંદ કર્યું હતું. તે ચિત્ર છોકરાની ચાલન ગાડીનું હતું. તેમાં એક વૃદ્ધ પુરૂષ હતો; અને માથે કાળ-માપક કાચની શીશી હતી. તે ઉપર એક વચન લખ્યું હતું કે, હજુ હું શીખુંછું.

ટિશન[1] પણ એવોજ હતો; મહેનત કરવામાં થાક શું, તે એ

---

૧ ટિઝિઆનો વેસેલિઓ ટિશન, ઈ. સ. ૧૪૭૭-૧૫૭૬, ઇટલિનો મોટો ચિત્રકાર, પાંચમા ચાર્લ્સે તેને 'નાઇટ'નો કિતાબ અને પેન્શન આપ્યાં; તે મહા મરકીમાં મરણ પામ્યો.

સમજતો નહીં. 'ધર્મનિમિત્ત આત્મ-ઉત્સર્ગિ પીટર'[1]ની પ્રસિદ્ધ પ્રતિમા પાછળ તે આઠ વરસ સુધી મંડ્યો રહ્યો; અને 'અવસાન-કાળના ભોજન'[2] પાછળ સાત વરસ તે લાગુ રહ્યો. તેણે પાંચમા ચાર્લ્સ રાજાને એક કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં તેણે લખ્યું કે, સાત વરસ સુધી, ઘણું કરીને એક પણ દિવસનો આંતરો પડ્યા વગર, હું 'અવસાન-કાળના ભોજન' પાછળ મચ્યો રહ્યો છું. તે હવે હું આપ નામદારને નજર કરૂંછું.' મોટા કસબી કારીગરોને મોટાં કામો કરતી વખત તેમને ધીરજ રાખીને કેટલી મહેનત કરવી પડેછે, અને કેટલી લાંબી મુદ્દત સુધી તેમને કેળવણીનો અનુભવ લેવો પડેછે, તે થોડા માણસજ જાણતા હશે. એ કામ દેખાઉતાં સહેલાં લાગેછે; અને ઝટ પૂરાં થઈ જાય, એવાં જણાયછે; પણ એ પ્રમાણે હાથ ચાલાકી મેળવતાં, તેમને કેટલી મુશીબત વેઠવી પડી હશે. વેનિસ[3] શહેરના એક અમીરે એક શિલ્પ શાસ્ત્રીને કહ્યું કે, માથાથી છાતી સુધીનું એક બાવલું બનાવતાં તમને ફક્ત દશ દિવસ લાગ્યા; તેના તમે મારી પાસે સવાબસેં રૂપિઆ માગોછો, એ તે શું કહેવાય? તે કારીગરે જવાબ દીધો કે, મેં ત્રીશ વરસ સુધી એ કળા શીખવાને મહેનત કરી, ત્યારે હવે આવું કામ હું દશ દિવસમાં કરી શકુંછું, એ વાત તમારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. ડૉમેનિકીનો[4] એક તસ્વીરનું પ્રદર્શન કરનાર છે, એવી વાત ચાલી રહી હતી; પણ તે બહાર પડતાં વાર લાગી; તેથી એક શખ્સે આ ધીમાશને લીધે તેનો વાંક કાઢ્યો; ત્યારે તે ચિત્રકારે કહ્યું કે, હું પ્રથમ મારા ચિત્રકામને મારા મન સાથે રંગીને નીરખી જોઉંછું; ને પછી કપડા ઉપર ઉતારૂંછું, તેથી વાર લાગેછે.' સર આગસ્ટસ કાલકટ હાલમાં ગુજરી ગયો છે. તેણે રૅચિસ્ટર નામની પંકાએલી સબી તૈયાર કરી; તે

---

૧ સાઇમન પીટર. સેંત પીટર, ઇસુખ્રિસ્તના બાર શિષ્યમાંનો એક; તેને ઉંધે માથે સૂળી દીધો હતો, એમ કહેવાયછે. ઈ. સ. ૬૬માં મરણ પામ્યો.

૨ અવસાન કાળનું ભોજન, ઇસુ ખ્રિસ્તને સૂળીએ ચઢાવતા પહેલાં તે પોતાના ચેલાઓ સાથે છેલ્લું વાળુ કરવા બેઠો હતો તે.

૩ વેનિસ, ઇટલિમાં છે; દરિઆમાં નાના નાના એંશી બેટ ઉપર તે બાંધેલું છે. વસ્તિ, ૧,૩૦,૦૦૦.

૪. ડૉમેનિકીનો અથવા ડામેનિકો ઝાંપેરી, ઈ. સ. ૧૫૮૧-૧૬૪૧, ઇટલિનો ચિત્રકાર, ભીંતો ઉપર સારાં ચિત્ર કાઢતો.

પહેલાં એણે એવી આળીશ કાઢીને રદ કરી, ત્યારે આ એકતાળીશમી એના મન ગમતી બની. આ ઉપરથી એ પુરૂષ કેવી ઉદ્યોગી પ્રકૃતિનો માણસ હશે, તે વાંચનારના ખ્યાલમાં સહજ આવશે. પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન; મહેનત પાછળ મંડ્યાજ રહેવું; ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો; એ ગુણ જે માણસનામાં હોય, તે સંસાર સાગરમાં આગળ નીકળેછે; અને એજ ગુણના પ્રાધાન્યથી કળામાં કુશળતા મેળવી શકાયછે.

કુદરતે ગમે તેટલા બખ્તાવર દિલથી બુદ્ધિની બક્ષીસ કરી હોય, તોપણ કળાની ફળ તો લાંબી મુદ્દત સુધી જાયુની મહેનત કરી હોય, તોજ હાથ લાગે. ઘણા કસબી નરો પાકો વખત થતા પહેલાં, વહેલા વહેલા બહાર ખીલેછે; પણ તેમની કુદરતી ચતુરાઇની સાથે જો તેઓ મહેનત ન ભેળવે, તો તેથી કંઈ ફળ નીપજતું નથી; કારણકે **એક હાથે તાળી પડતી નથી.** ઉવેસ્ટની વાત સૌના જાણવામાં હશે. તેની મોટી બેનનું છોકરૂં પારણામાં સૂતું હતું. તે ઉંઘતા બાળકને ઉવેસ્ટ ઉભો ઉભો જોતો હતો. તે વખત એ સાત વરસનો હતો. નાના ભાણેજની ખુબસુરતી જોઈને નાનો મામો એવો તો દિંગ બની ગયો કે, તે તરત દોડીને એક કાગળ લઈ આવ્યો; અને તે ઉપર લાલ અને કાળી શાહીથી તેની એક તસ્વીર ચીતરી. આટલી જૂજ વાતથી એની મનોવૃત્તિ કળાઈ ગઈ; અને તેના મનને એ કળામાંથી કાઢીને બીજા કશામાં નાખવું, એ બની શકે એમ નથી, એમ જણાયું. બહુજ નાની ઉમરથી તેનાં વખાણ થવા માંડ્યાં; અને તેથી એ બગડ્યો. જો એમ ન થયું હોત, તો ઉવેસ્ટ એથીએ મોટો ચીતારો ગણાત. તેણે કીર્તિ મેળવવામાં કસર રાખી નથી; પણ તે મેળવવામાં તેને અભ્યાસ કરવો પડ્યો ન હતો; વિપત્તિઓ વેઠવી પડી ન હતી; અને સંકટ સહન કરવાં પડ્યાં ન હતાં; તેથી એ કીર્તિ અચળ રહે તેવા પ્રકારની નથી.

રિચર્ડ ઉવિલ્સન બાળક હતો, ત્યારથીજ તેના ઘરની ભીંતો ઉપર બળેલાં ખોયણાં અને સળીઓથી માણસ તથા જાનવરોનાં ચિત્ર કાઢવામાં તેને બહુ મજા પડતી. પ્રથમ તો તેણે માણસોની તસ્વીરો કાઢવા તર્ફ લક્ષ દોડાવ્યું; પણ તે એક દિવસ ઝૂકારેલિ[1] ચિત્રકારને મળવાને તેને

---

[1] ફ્રાન્સિસ ઝૂક્કારેલિ, ઈ. સ. ૧૭૧૦-૧૭૮૮, એક નામાંકિત ઇટાલિઅન ચિત્રકાર.

ઘેર ગયો. ઝૂકારેલિ ઘેર ન હતો; તે તેની વાટ જોતો હતો. તે બેઠો બેઠો થાક્યો, ત્યારે તેના મિત્રના ઓરડાની બારીમાંથી જે દેખાવ માલમ પડતો હતો, તે તેણે નવરા નવરા ચીતરવા માંડ્યો. ઝૂકારેલિએ ઘેર આવીને એ ચિત્ર જોયું; તેથી તે એટલો તો રાજી થઈ ગયો કે, તેણે ઉવિલ્સનને પૂછ્યું કે સૃષ્ટિ લીલાનો તેં અભ્યાસ કર્યો છે કે શું? તેણે કહ્યું કે, ના, મેં કંઈ અભ્યાસ કર્યો નથી. તે ઉપરથી ઝૂકારેલિએ કહ્યું કે, મારી તને એવી સલાહ છે કે, એ વિષયનો તું અભ્યાસ કરી જો. મને ખાત્રી છે કે તું મોટું નામ મેળવશે. ઉવિલ્સને તેની સલાહ માનીને ખૂબ સખ્ત અભ્યાસ અને મહેનત કરવા માંડી; અને આપણા દેશમાં સૃષ્ટિ સૌંદર્યની લીલા ચીતરનાર પ્રથમ એ ઉવિલ્સન પેદા થયો.

સર જોશુઆ રેનલ્ડ્ઝ જ્યારે નિશાળે ભણવા જતો, ત્યારે બીજા બધા પાઠ કરવાના હોય, તે તે ભૂલી જતો; અને એકલો ચીતરવાનો પાઠજ કર્યા કરતો; તેથી તેનો બાપ તેને હરવખત વઢતો. એને વૈદક શીખવવાનો એના બાપનો ઠરાવ હતો; પણ ચિત્ર કળાને માટેજ જાણે તે જન્મ્યો હોય, તેમ તેનાથી એ વિષય ઉપરની મમતા દાબી દબાઈજ નહીં, અને તે આખરે ચીતારોજ નીવડ્યો. ગેઇન્સબ્રો જ્યારે નિશાળે ભણતો, ત્યારે સડબરી ગામનાં જંગલમાં ફરતો અને ચિત્રનાં ડોળ કાઢતો; અને બાર વરસની બાળ વયમાં તો તે પક્કો ચીતારો બન્યો. તેની અવલોકન શક્તિ તીક્ષ્ણ હતી; અને તે સખ્ત મજુરી કરતો. કોઈ પણ દેખાવની ચિત્રવિચિત્ર પ્રતિમા ઉપર તેની એક વાર નજર પડી હોય, તો તે તેના હૈયામાંથી કદી જવા પામતીજ નહીં; અને તેની ઉદ્યોગી પીંછી તેની પ્રતિમૂર્તિ ખડી કર્યા વિના રહેતીજ નહીં. ઉવિલિઅમ બ્લેઇક[1]નો બાપ મોજાં વેચવાનો ધંધો કરતો. તે તેના બાપની દુકાનમાં ઉધરાણીના કાગળો પડેલા હોય, તે ઉપર નમુના ચીતર્યા કરતો; અને દુકાનની મેજ ઉપર બીજાં ડોળીઆં કાઢ્યા કરતો. એડવર્ડ બર્ડ જ્યારે ત્રણ ચાર વરસનો બાળક હતો, ત્યારે ખુરશી ઉપર ચઢીને ભીંતો ઉપર ચીતરામણ કાઢીને કહેતો કે આ અંગ્રેજ સિપાઇઓ છે અને આ ફ્રેંચ સિપાઇઓ છે. તેના બાપે તેને માટે રંગની એક પેટી લઈ દીધી; અને તેની મનોવૃત્તિને સખે લગાડ-

---

૧ ઉવિલિઅમ બ્લેઈક, ઈ. સ. ૧૭૫૭–૧૮૨૭, એક અંગ્રેજ કવિ અને ચિત્રકાર.

વાની હોંસથી તેને એક ચાહના ખુમચા બનાવનારની દુકાને શીખવાને મૂક્યો. આ ધંધામાંથી તે રફતે રફતે બહાર પડતો ગયો; અને અભ્યાસ તથા મહેનતની સહાયતાથી તે પાદશાહી પાઠશાળાના સભાસદની જગા ઉપર જઈ પહોંચ્યો.

હોગાર્થે[1] તેના પાઠ કરવામાં બડો ઠોઠ હતો; પણ મૂળાક્ષરના હરફો ચીતરી લાવવાનું તેને ગમતું; અને જે પાઠ તેને પેરથી લખી લાવવાનો હોય, તે પાઠની ખુબીના કરતાં તેના શણગારેલા ખુબસુરત અક્ષરની ખુબી વધારે બહાર પડતી હતી. તેને સોંપેલાં મનોયત્ન લખી લઈ જવામાં તે છેક છેલ્લો આવતો; તેના વર્ગના ઘોડા જેવા છોકરાઓથી પણ એનો નંબર નીચો આવતો; પણ તેના મનોયત્નના અક્ષર અને તે ઉપર શણગારનો એવો તો ભપકો માર્યો હોય, કે કોઈ પણ છોકરો એને પહોંચી શકે નહીં. અક્ષર લખવાની ચતુરાઈમાં તો એ એફાજ. એના બાપે એને એક રૂપા-બડાને ત્યાં શીખવાને મૂક્યો; ત્યાં તે ચીતરતાં શીખ્યો; અને ચમચા તથા કાંટા જે કુટુંબને માટે કરવાના હોય, તે કુટુંબનાં કુળ-ચિન્હ, તેના નામના અક્ષરોનું સંમેલન, વગેરે તે ઉપર કોતરતાં શીખ્યો. રૂપાનાં વાસણ ઉપર નકશી કાઢતાં શીખ્યા પછી, તે તાંબાનાં કામ ઉપર નકશી કાઢવા લાગ્યો; તેમાં વિશેષે કરીને પ્રાચીન કાળનાં કલ્પિત જાનવરો અને મોટાં કુળનાં શસ્ત્ર ચિન્હ અને દૈત્યો ચીતરવા લાગ્યો; જેમકે, પક્ષિઓનો રાજા ગરૂડ અને પશુઓનો રાજા સિંહ, એ બેની મેળવણી કરીને પૂર્વે કાળમાં એક પ્રાણી કલ્પ્યું હતું. તેનો આગળનો ભાગ ગરૂડ જેવો હતો, એટલે તેને મ્હોંને ઠેકાણે ચાંચ હતી, અને બે પાંખો હતી; પાછલા અને નીચલા પેટાળમાં તે સિંહ જેવું ચોપગું હતું. આવાં ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રો કાઢતાં, તેને મનુષ્ય-લક્ષણોની વિચિત્રતા ચિત્ર સ્વરૂપે દેખાડી આપવાનો મહા લોભ લાગ્યો. કેવળ અધ્યયન અને ચિંતાયુક્ત અવલોકનથીજ તે એ કળામાં અનુપમ ઉત્કૃષ્ટતાને પહોંચ્યો. કોઈ એક જાણવા જોગ ચહેરો તેના જોવામાં આવે, તો તેની ચોકસ ઘાટઘુટ તેને યાદ રહી જતી. કુદરતની એ બક્ષીસને વળી તેણે ખંત રાખીને કેળવી; અને આવી રીતે મનમાં ચહેરાના સૂક્ષ્મ ઘાટ તેણે ઠસાવી રાખ્યા હોય, તે પાછળથી તે કાગળ ઉપર ખડા કરી દેતો; તેવામાં વળી જો કુદરતના સાધારણ કાયદાથી કંઈ

[1] ઉવિલિઅમ હોગાર્થ, ઇ. સ. ૧૬૯૭-૧૭૬૪, મનુષ્યના દુર્ગુણ અને દોષનો પ્રસિદ્ધ ચીતારો.

અજબ જેવો, જૂદીજ તરેહનો, વિલક્ષણ અથવા વિચિત્ર ચહેરો તેની નજરે પડે, તો તેજ વખત તેજ સ્થળે ઉભો રહીને તે પોતાના અંગૂઠાના નખ ઉપર તેનું ડોળ લઈ લેતો; અને પછી નવરાશે પોતાને ઘેર જઇને તેનો વિસ્તાર કરતો. કાંઈ પણ અસાધારણ અથવા નવિન ચીજ જોઇને તેનું મન તેની પાછળ બહુ જોરથી ખેંચાતું; અને માણસ જાતની જૂદી જૂદી પ્રકૃતિઓ જોવાની ખાતર તે ખૂણે ખોચરે સઘળે ઠેકાણે ઘણું ફરતો. આ પ્રમાણે પોતાનું મન કાળજીથી તેણે ભરપૂર કરી રાખ્યું હતું; અને તેથી તે પોતાનાં જે જે ચિત્ર બહાર પાડતો, તેમાં તે અગાધ અવલોકન અને ઊંડા વિચારોનાં સ્વરૂપનાં તાદૃશ દર્શન કરાવી શકતો. એ કારણથીજ જે જમાનામાં હોગાર્થ થઈ ગયો, તે સમાનાં માણસોની વર્તણુક, રીતભાત અને વિચારોનાં સત્યસ્વરૂપ દર્શક એનાં ચિત્રો છે. તે કહેતો કે, ખરૂં ચિત્ર-કામ શીખવાની એકજ નિશાળ છે; અને સૃષ્ટિ તે શાળાનો ગુરૂ છે. પણ તે પોતાના હુનરમાંજ સારી પેઠે કેળવાએલો પુરૂષ હતો; બીજા વિષયોમાં તે એવો પ્રવિણ ન હતો. તે નિશાળમાં સહેજસાજ, નહીં જેવું ભણ્યો હતો. તેને શબ્દોની જોડણી પણ બરાબર આવડતી નહતી. માત્ર જાત કેળવણીથીજ તે આવા ઉચ્ચ દરજ્જાને પામ્યો. લાંબી મુદત સુધી તો તે બહુ નબળી સ્થિતિમાં હતો; તોપણ તે આનંદભેર કામ કર્યા કરતો; તે ગમે તેવો ગરીબ હતો, પણ તે પોતાની જૂજ આવકથી પોતાનો નિભાવ કરતો; અને તે ઊંચી છાતીએ પ્રફુલ્લિત મનથી કહેતો કે, હું કોઇનો દેવાદાર નથી; સૌને નિયમસર ચૂકવ્યે જાઉંછું. તેણે સઘળાં વિઘ્નોનો પરાજય કર્યો અને તેનું નામ ચોગરદમ ગાજવા માંડ્યું; અને તે આબાદ હાલતમાં આવ્યો, ત્યારે તેને જે જે કષ્ટ અને સંકટ આગળ સહન કરવાં પડેલાં તેની કથા તે ઉમળકાથી કહેતો. તેણે જે રણ સંગ્રામ ખેડીને એવું યુદ્ધ મચાવ્યું હતું કે, માણસ જાતની શોભા વધે અને કળાધરની કીર્તિ વધે; તેવું યુદ્ધ ફરી મચાવવાને તેને મન થઈ આવતું. તેણે એક વેળા કહ્યું કે, મને હજુ સાંભરેછે કે મારા ગજવામાં એક અવેજી સરખી ન હોય, અને ઉદાસીમાં હું લંડન શહેરમાં આમ તેમ રવડતો હોઉં; પણ એટલામાં રૂપાની એકાદ રીકાબી વેચાય અને રૂપિઆ સોએક હાથમાં આવે એટલે હું પાછો ઘેર આવી, કમર કસીને તૈયાર થતો; અને પછી, જાણે મારા ગજવામાં હજારો રૂપિઆ છે, એવી છાતી રાખીને હું બહાર નીકળી પડતો.

'ઉદ્યોગ અને આગ્રહ' એ બાંક્સ[1] શિલ્પિનું સ્વીકૃત વચન હતું. એ બોધ પ્રમાણે તે પંડે ચાલતો, અને બીજાઓને ચાલવાને ખૂબ ભલામણ કરતો. તે માયાળુ સ્વભાવનો હતો, એમ સૌ જાણતું; તેથી ઘણા ઉછરતા, ઉમંગી જુવાન છોકરા એની સલાહ અને સહાયતા માટે એની પાસે આવતા. એ વિષે એક એવી વાત ચાલેછે કે, એક છોકરો તેને ઘેર કંઈ પૂછવા ગાછવાને આવ્યો હશે; પણ તેણે બારણાં જરા જોરથી ઠોક્યાં તેથી ઘરમાં જે બાઈ કામ કરતી હતી, તેણે બહાર આવીને તેને ધમકાવ્યો; અને તેને બહારો બહારથી તે કાઢી મૂકતી હતી, એટલામાં બાંક્સ ચાકરડીનો ચડભડાટ સાંભળીને પંડેજ બારણે આવ્યો. પેલો છોકરો હાથમાં કેટલાંએક ચિત્ર લઈને બારણા આગળ ઊભો હતો. બાંક્સે પૂછ્યું, કેમ, બચ્ચા, મારૂં શું કામ છે? છોકરે કહ્યું કે, સાહેબ, મહેરબાની કરીને મને હુનરશાળામાં ચીતરતાં શીખવાને દાખલ કરાવી આપો. બાંક્સે તેને સમજાવીને કહ્યું કે, ભાઈ, એ સભામાં દાખલ થવાનું મારૂં ઠેકાણું નથી, તો પછી હું તને શી રીતે દાખલ કરાવું? પણ વારૂ, તારા હાથમાં એ ચિત્રો છે, તે તો મને દેખાડ. તે બધાં તપાસી જોયા પછી તે બોલ્યો, બચ્ચા, એ પાઠશાળામાં દાખલ થવાને હજુ ઘણોએ વખત છે. ઘેર જા; નિશાળનો અભ્યાસ જારી રાખ; આ સૂર્યનારાયણ દેવનું વધારે સરસ ચિત્ર કાઢી લાવ; અને એક મહિના પછી પાછો આવીને મને બતાવજે. તે છોકરે ઘેર જઈને કહ્યા પ્રમાણે દુપટ મહેનત કરીને બીજું ચિત્ર કાઢ્યું; અને મહિનો પૂરો થતાં, તે પાછો પેલા પંડિત પાસે ગયો. આગળ કરતાં આ વખત એ તસ્વીર સારી થઈ; તોપણ બાંક્સે તેને મહેનત કરવાની તથા અભ્યાસ કરવાની સારી સલાહ આપીને પાછો તેને ઘેર વિદાય કર્યો. વળી, છોકરો તો એક અઠવાડીઆમાં પાછો તેને બારણે આવીને ઉભો. આ વેળા વળી ચિત્ર તો ખૂબ સુધારા ઉપર આવેલું જણાયું. હવે બાંક્સે તેને કહ્યું કે, બચ્ચા, ખુશ થા; હિમ્મત રાખ; જો જીવતો રહ્યો, તો તું નામધારી નીકળવાનો. એ છોકરાનું નામ મલરેડી[2] હતું; અને આપણા શિલ્પ શાસ્ત્રીનાં ભવિષ્ય વચન સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયાં.

---

૧ ટૅામસ બાંક્સ, ઈ. સ. ૧૭૩૫–૧૮૦૫; ગ્રેટ બ્રિટનનો એક શ્રેષ્ઠ શિલ્પિ.

૨ ઉવિલિઅમ મલરેડી, ઈ. સ. ૧૭૮૬–૧૮૬૩, આયર્લંડનો ચિત્રકાર, સાદાં, સુંદર, સાચાં ચિત્ર કાઢવામાં એણે પ્રખ્યાતી મેળવી છે.

ક્લૉડ લૉરેઈનની કીર્તિનું કારણ કેટલીએક રીતે તેના અપાર ઉદ્યોગમાં રહેલું જણાયછે. લૉરેઈન[1] પરગણાના શામ્પેઈન[2] ગામમાં તે જન્મ્યો હતો. તેનાં માબાપ ગરીબ હતાં. ઘઉંના મેંદાની રોટલીઓ કરનાર એક બહિઆરાને ત્યાં એને પ્રથમ શીખવાને મૂક્યો હતો. એનો ભાઈ લાકડાં ઉપર નકશીનું કામ કરતો હતો. તેણે એ ધંધો શીખવવાને ક્લૉડને પોતાની પાસે રાખ્યો. તેણે નકશી કોતરવાના કામમાં ઊંચી કારીગરીનાં ચિન્હ દેખાડવા માંડ્યાં. તે એક પ્રવાસી વેપારીના જોવામાં આવવાથી ક્લૉડને પોતાની જોડે ઈટલિ સુધી આવવાને તેના ભાઈને તેણે સમજાવીને કહ્યું. એ વાતની હા થવાથી ક્લૉડ તેની સાથે રોમ ગયો. ત્યાં થોડા દિવસમાં એને આગસ્ટિનો ટાસિને ઘેર નોકરી મળી. એ ગૃહસ્થ સૃષ્ટિ લીલાનાં ચિત્ર ચીતરવાનું કામ કરતો. તેના ઘરનો ચાકર થઈને ક્લૉડ રહ્યો. તેમાં તે પ્રથમ સૃષ્ટિસૌંદર્યના દેખાવ રંગતાં શીખ્યો; અને ધીમે ધીમે તે છબીઓ ચીતરવા લાગ્યો. પછી તેણે એ હુનરની પૂરી કેળવણી લેવાના વિચારથી ઈટલિ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં પ્રવાસ કર્યો; તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તે રોકાઈને સૃષ્ટિ–લીલાનાં ચિત્ર કાઢતો; અને પોતાની કોથળી ખાલી થઈ ગઈ હોય, તે એમ કરીને પાછી પૈસાથી તર કરતો. તે પાછો રોમ આવ્યો; અને એનાં ચિત્રોની ખપત વધવા લાગી; અને છેવટે આખા યુરોપમાં તેનું નામ થઈ રહ્યું. સૃષ્ટિના ચિત્રવિચિત્ર દેખાવોનાં જે વિધ વિધ સ્વરૂપ તેના જોવામાં આવતાં, તેનું તે અખંડ મનન કર્યાં કરતો. ઈમારતોની, જમીનના જૂદા જૂદા કડકાની, ઝાડ, પાન, અને એવા બીજા પદાર્થોની તે બારીકીથી હુબેહુબ નકલો ઉતારી લેવામાં પોતાનો ઘણો વખત ગાળતો. તેમાં સઘળી ઝીણી ઝીણી ખુબીઓ લાવીને તે પરિપૂર્ણ કરતો. તેવાં ચિત્રો તે પછી પોતાની પાસે સંઘરી મેલતો; અને કુદરતી દેખાવોને એમ કરીને સંપૂર્ણ રૂપમાં લાવવાને તે પોતાનાં સંઘરેલાં ચિત્રો તેમાં મેળવી દેતો. વળી, તે આકાશનું પણ બહુ બારીકીથી અવલોકન કરતો. દહાડાના દહાડા સુધી તે સવારથી તે રાત સુધી તેને નિહાળીને

---

૧ લૉરેઈન, ફ્રાન્સના ઈશાન ખૂણાનો પ્રાંત, ઈ. સ. ૧૮૭૧ના ફ્રાંકો–જર્મન વિગ્રહ પછી તે જર્મનીના તાબામાં ગયો છે.

૨ શામ્પેઈન, ફ્રાન્સની પૂર્વમાં દ્રાક્ષના 'શામ્પેઈન' નામના દારૂને માટે પ્રખ્યાત છે.

જોયાજ કરતો. અજવાળું જેમ જેમ વધતુ જાય અને ઘટતુ જાય તેથી આકાશમાં જે નાના પ્રકારના ફેરફારો થાય, અને વાદળાંના જવાથી અને આવવાથી જે જે ફરકાવતો તેના જોવામાં આવતા, તે સર્વે તે ટપકાવી લેતો. આવી રીતે નિરંતર મહાવરો રાખવાથી તેના હાથમાં અને આંખમાં એવી તો ચાલાકી આવી ગઈ,—પછી કેટલાએક કહેછે કે બહુ મુદતે, બહુ ધીમે ધીમે તેણે મેળવી,—પણ તે એવી મેળવી કે સૃષ્ટિ-લીલાની ચિત્રકળામાં તે અંતે જતાં પહેલે નંબરે ગણાવા લાગ્યો.

ફ્રાન્સમાં જેવો ક્લૉડ થઈ ગયો, તેવોજ ઇંગ્લંડમાં ટર્નર થયો; અને તેથીજ ટર્નર 'આપણા ઇંગ્લંડનો ક્લૉડ' કહેવાયછે. તે પણ એવાજ અપરિમિત શ્રમનો શાગિર્દ હતો. એનો બાપ લંડન નગરમાં વતાં કરતો હતો. તેજ ધંધામાં છોકરાને દાખલ કરવાનું તેના બાપે ધાર્યું હતું. તેવામાં રૂપાના એક બુમચા ઉપર તેણે એક ચિત્ર કાઢ્યું હશે. પ્રાચીન કાળમાં બખ્તર ઉપર એક વસ્ત્ર કમર સુધી પહેરવામાં આવતું. તેની બાંયો ટૂંકી હોયછે; અને તે ઉપર કાંઈક અર્થદર્શક માર્મિક શસ્ત્રાસ્ત્ર વગેરે ચિન્હો કારચોબથી ભરવામાં આવતાં. ટર્નરનો બાપ તેના એક ઘરાકની હજામત કરતો હતો; તેવામાં આવી રીતનું ચિત્ર પેલા બુમચા ઉપર ટર્નરે ચીતરેલું તેના જોવામાં આવ્યું. તે ઉપરથી તેણે પેલા બૂઢા વાળંદને આગ્રહથી સમજાવીને કહ્યું કે, આ છોકરાને તેના મનના વલણ પ્રમાણે તું જરૂર ચાલવા દેજે; અને તેથી આખર જતાં ટર્નરને એ કળા પછવાડેજ મંડવાની રજા થઈ. સઘળા જુવાન કારીગરોની પેઠે ટર્નરને પણ ઘણી મુશીબતો વેઠવી પડી; અને તેની હાલત નબળી હતી, તેથી તે તેને બહુ વસમી થઇને સાલતી. પણ એનામાં એક ખુબી હતી; તેને કંઈ કામ સોંપવામાં આવે, તે ગમે તેવું હલકું હોય, તોપણ તે ખુશીથી અને કાળજીથી કરતો. તે હિંદુસ્તાની શાહીથી બીજા લોકોનાં ચિત્રોમાં વાદળી રંગ રાત્રે પૂરી આપતો. તેની મજુરીનો તેને સવા રૂપિઓ અને એક ટંકનું જમણ મળતું. એમ કરીને તે પૈસા પેદા કરતો અને હોશિઆરી પણ મેળવતો જતો. પ્રવાસીનો ભોમિઓ, પંચાંગ અને એવી બીજી ચોપડીઓ છપાતી, તેમાં જ્યાં મથાળે ચિત્રો જોઇએ, ત્યાં ત્યાં તે સસ્તે ભાવે કાઢી આપતો. એ બાબત તે પાછળથી કહેતો કે એ કામ મહાવરો પાડવાને ઉત્તમ હતું. એ કરતાં બીજું વધારે સારૂં શું મળત? તે દરેક કામ જીવ

ઘાલીને ઈમાનતદારીથી કરતો; અને મેહેનતના બદલામાં થોડા પૈસા મળે, તો તેથી તે કામ ઉતાવળ કરીને કદી પણ બગાડતો નહીં. તેની મતલબ માત્ર પોતાનું પોષણ કરવું અને કામ શીખતા જવું, એજ હતી. જે કામ હાથમાં આવે, તે બને તેવું સરસ કરવાની તે કોશીસ કરતો; અને એક પછી બીજું, અને બીજા પછી ત્રીજું, જે કામ તે કરતો, તે દરેકમાં ઉત્તરોત્તર કંઈક વધારો, સુધારો કર્યા વગર તે ચિત્રને હાથમાંથી છોડતો નહીં. જે માણસ આવી ઢબથી કામ કરતો જાય, તે ઘણુંજ કરે એમાં કંઈ નવાઈ નથી; અને આ ઠેકાણે રસ્કિનનાં વચન વાપરીએ તો 'સૂર્યના વધતા જતા અજવાળાની માફક' તેની વિચાર શક્તિ અને ગ્રહણ શક્તિ પાકે પાયે વધતી જતી હતી; પણ ટર્નરની બુદ્ધિ-બળને વખાણની ગરજ પડે એમ નથી. તેણે અંગ્રેજી પ્રજાને પોતાનાં ચિત્રોનો ઉમદા સંગ્રહ વારસામાં આપ્યો છે, તેજ એનો ઉત્તમ કીર્તિ-સ્તંભ છે; અને તેની ઉજ્વળ કીર્તિ એ સંગ્રહથી સદા સોના સ્મર્ણમાં રેહેશેજ.

ચિત્રાદિ સુંદર કળાનું ધામ રોમ છે; તેથી એ વિષયના દરેક અભ્યાસીને રોમની યાત્રા કરવાની ઉગ્ર તૃષ્ણા હોયછે. પણ ત્યાંસુધી પહોંચવાનો ખરચ બહુ પડેછે; અને બાપડો જાત્રાળુ તો ગરીબ હોયછે. પણ જે માણસ દૃઢ મનવડે સઘળાં સંકટોનો સંહાર કરી નાખેછે, તે ગમે તે પ્રકારે પણ છેવટે રોમની રંગ-ભૂમિનાં દર્શન કર્યા વગર રેહેતો નથી. એવી રીતે ફ્રાન્સ્વો પેરિઅર[1]ને એ અમરાવતિની ઝાંખી કરવાની અત્યંત ઉત્કંઠા હતી. તેને એક આંધળો ભીખારી મળી આવ્યો. તે ભીખ માગે અને પેરિઅર તેને દોરે. એમ ઘણું રખડી રખડીને, તે રોમના ધર્માચાર્યના વાટિકન મહેલ સુધી પહોંચ્યો; અને ત્યાં અભ્યાસ કરીને નામ મેળવ્યું. એ મંગળ ભૂમિનાં દર્શન કરવાને ઝાક કાલો[2]એ જે દૃઢતા અને ઉલટ બતાવી છે, તે પણ ઉપરના જેવીજ હતી. કાલોને કારીગર કરવાની એના બાપની બીલકુલ મરજી નહતી; તેથી છોકરાનું મન જરાએ ડગ્યું

---

૧ ફ્રાન્સ્વો પેરિઅર, પૂર્વે થએલો એક ફ્રેંચ ચિત્રકાર, પ્રાચીન પ્રતિમાઓ ચીતરવામાં અને નકશી કામ કરવામાં કુશળ હતો. ઈ. સ. ૧૬૬૦ માં મરણ પામ્યો.

૨ ઝાક કાલો, ઈ. સ. ૧૫૯૨-૧૬૩૭; અમીર વર્ગનો ફ્રેંચ ચિત્રકાર અને નકશી કરનાર, માણસના દુર્ગુણ અને દોષ ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે એવાં બીજાં મનસ્વી ચિત્ર કાઢવામાં તે નિપુણ હતો.

નહીં, પણ ઈટલિ જવાના હેતુથી એ ઘરમાંથી નાસી ગયો. કાંઈ પણ પૈસા સાથે લીધા વિના તે બહાર નીકળી પડ્યો; તેથી તે તરતજ માઠી દશામાં આવી પડ્યો; પણ યુરોપમાં કેટલાંએક ટોળાં ભમેછે, તે પુરાતન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાંથી આવેલાં કહેવાયછે. તે ચોરી કરીને, હાથ જોઈને નસીબ કહીને, ઘોડાં વેચીસાટીને, વાસણ સાંધીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. એવાં ચામઠાં લોકોનું એક ટોળું તેને મળી આવ્યું. તેમનામાં તે શામેલ થઈને એક મેળામાંથી બીજા મેળામાં, અને બીજે ગામથી ત્રીજે ગામ તેણે તેમની સાથે ભટકવા માંડ્યું; અને તેમનાં ઘણાં સહાસિક, દગાફટકાનાં અને ચોરીનાં કાળાં કામોમાં પણ તેને ભેગા ઉભું રહેવું પડતું. આ પ્રખ્યાત પ્રવાસમાં મનુષ્ય-વર્તન, મનુષ્ય-સ્વરૂપ, અને મનુષ્ય-આકૃતિનું કાલોએ એવું વિલક્ષણ જ્ઞાન મેળવ્યું કે, તે પાછળથી પોતાનાં ચમત્કારિક નકશી કામોમાં તે નવિન રૂપાંતરોમાં ઘણો વધારો કરીને બહાર પાડતો.

છેવટ કાલો જ્યારે ફ્લૉરેન્સ શેહેરમાં પહોંચ્યો, ત્યારે તેની હોશિઆરી અને ઉલટથી રાજી થઈને ત્યાંના એક ગૃહસ્થે તેને એક ચિત્રકાર પાસે શીખવાને મૂક્યો. પણ તેની આકાંક્ષા તો રોમની પ્રાચીન ભૂમિમાંજ રહીને ભણવાની હતી; તેથી તે વળી થોડા દિવસમાં ત્યાં જવાને નીકળ્યો. રોમમાં આવીને તેણે પોરીજી તથા ટૉમાસિન કળાધરો સાથે ઓળખાણ કર્યું. તે બંને એનાં રંગદાર પેનથી કાઢેલાં ડોળ જોઈ કહેવા લાગ્યા કે, તું ચિત્રકારોના મંડળમાં આગળ જતાં તારાની પેઠે પ્રકાશશે. પણ કાલો ખાનદાન ઘરનો હતો, તેથી એ રત્ન ઢાંકયું રહે એમ ન હતું. એના કુટુંબનો નાતાદાર એક ગૃહસ્થ તેને એક દિવસ અકસ્માત્ સામો મળ્યો. તેણે કાલોને ઓળખી કાઢ્યો; અને ભાઈને પાછાં વીલે મોઢે ઘર તર્ફ પગલાં ભરવાની જરૂર પડી. પણ આટલી મુદ્દતમાં તો એને ભટકવાનું એવું ભૂત ભરાયું હતું, કે તેનાથી હવે ટાંટીઆ વાળીને નિરાંતે બેસાયું નહીં; તેથી તે પાછો બીજી વાર ઘરમાંથી ભાગી ગયો; અને તેના મોટા ભાઈએ તેની પછવાડે પડીને તેને ટયુરિનમાંથી પકડીને પાછો આણ્યો. આખરે એના બાપે જાણ્યું કે હવે એને રોકવો, એ મિથ્યા છે; તેથી કાલોને રોમમાં જઈને ચિત્ર-કળાનો અભ્યાસ કરવાની તેણે કણમણતી રજા આપી; તેથી હવે તે ત્યાં ગયો; અને કાબેલ ઉસ્તાદોના હાથ નીચે રહીને કેટલાંએક

વરસ સુધી ખંત રાખીને મૂળ નકશાઓનું અને તે ઉપર નકશી કોતરવાનું તેણે અધ્યયન કર્યું. તે પાછો ફ્રાન્સમાં પોતાને વતન આવવા નીકળ્યો, એટલે રસ્તામાં ફ્લૉરેન્સ શહેરના બીજા કૉસ્મો[1]એ તેને ત્યાંજ રહેવાની તાણ કરી; ત્યાં વળી તેણે કેટલાંએક વરસ રહીને અભ્યાસ અને કોતર કામ કર્યું; પણ પોતાના આશ્રય દાતા અને અન્ન-દાતાનું મોત થવાથી, તે પાછો નાન્સિમાં પોતાને ઘેર આવ્યો; અહીં પોતાનો કોરણીનો ધંધો ચલાવવાથી તે પૈસો તથા આબરૂ કમાવા લાગ્યો. પણ ફ્રાન્સમાં જે વેળા લડાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં નાન્સિને ઘેરો ઘાલીને તે શહેર હસ્તગત કરવામાં આવ્યું. એ તમામ બનાવનો નકશો તૈયાર કરીને તેની કોરણી કરવાને રીશ્લીય[2]એ એને કહ્યું; પણ પોતાની જન્મ-ભૂમિને માથે જે દુઃસહ આફત આવી પડી હતી, તેની યાદગીરી માટે નકશીનું ચિત્રકામ કરવું તેને ગમ્યું નહીં; તેથી તેણે તેને સાફ ના પાડી. રીશ્લીયએ એને ઘણો સમજાવવા માંડ્યો, પણ તેણે માન્યું નહીં; તેથી તેને કેદમાં નાખ્યો. તુરંગમાં એને કેટલાએક એના જૂના સોબતીઓ,—પેલા ચામઠા મળી આવ્યા. કાલો જ્યારે પહેલવહેલો રોમ જવા નીકળ્યો હતો, ત્યારે આ લોકોએ એની બરદાસ્ત કરી હતી. કાલો કારાગ્રહમાં છે, એવી વાત તેરમા લૂઇ[3] પાદશાહને કાને આવી, ત્યારે તેણે તેને તરત છોડી મૂક્યો; અને ઉપરાંત તેને પૂછ્યું કે, તારે જે માગવું હોય તે માગ. કાલોએ લાગલુંજ કહ્યું કે, ખુદાવંદ, ચામઠાં મારા જૂના મિત્રો છે. તેમને કેદખાનામાંથી છોડવાનો હુકમ કરો અને પારિસ નગરમાં એમને ભીખ માગવાની પરવાનગી આપો, કે તેમને કોઈ હરકત ન કરે. કાલોની આ અજબ જેવી અરજ પાદશાહે બહાલ રાખી; પણ તે એવી શરતથી કે કાલોએ તે ચામઠાંના ચિત્રોની નકશી કરવી; તે ઉપરથી 'ભીખારીઓ' એ નામનું પુસ્તક તેણે પ્રગટ કર્યું; તેમાં તેમની નવાઈ જેવી નકશીદાર તસ્વીરો તેણે દાખલ કરી છે. વળી

---

૧ મેડિચી કૉસ્મો બીજો, ફ્લૉરેન્સના મેડિચી નામના પ્રખ્યાત કુટુંબમાં રાજ્ય પદવી ભોગવી ગયો, એમનો મૂળ પુરૂષ મોટો વેપારી હતો.

૨ આર્માંડ ઝીઆંડ્યુ પ્લેસીસ ડ રીશ્લીય, ઇ. સ. ૧૫૮૫-૧૬૪૨, ફ્રાન્સનો મોટો ધર્મગુરૂ અને રાજકીય પુરૂષ, તેરમા લૂઇએ તેને કારભારમાં દાખલ કર્યો. તેણે અઢાર વરસ સુધી કેવળ આપ અખ્તારીથીજ આખા ફ્રાન્સનું રાજ્ય ચલાવ્યું હતું.

૩ તેરમો લૂઈ, ફ્રાન્સનો સહેનશાહ, ઇ. સ. ૧૬૦૧-૧૬૪૩.

એમ કહેવાયછે કે, લૂઇએ કાલોને કહ્યું કે, તું જો પારિસમાંજ રહે, અને બીજે ઠેકાણે ન જાય, તો તને હું વરસે દોઢ હજાર રૂપિઆનું પેન્શન આપું; પણ એને સૌ કરતાં સ્વતંત્રતા વધારે વહાલી હતી; તેથી તેણે એ વાત ના કબૂલ કરી; અને તે પાછો પોતાને ગામ નાન્સિમાં આવ્યો; ને ત્યાંજ રહી તેણે પોતાનો ધંધો મરતા સુધી કર્યો. તેનાં નકશી અને કોરણીનાં કામ ઉપરથી એ કેવો મહેનતુ હતો, તે જણાશે. તે સોળશેં તસ્વીરો મૂકીને મરણ પામ્યો. તે વિચિત્ર અને વિલક્ષણ વિષયો આકારવાનો બહુ ભાવિક હતો; અને એવું કંઈ ચીતરવાનું આવે, તો તેમાં તે પોતાની ઘણી ચતુરાઈ દેખાડી દેતો. જેમાં અમુક સ્વરૂપ ઉપરથી તાદૃશ તેવીજ તસ્વીર ખડી કરવાની ન હોય, પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ મનને ગમે તેવાં કલ્પિત કામો જ્યારે તે પોતાની કોરણીથી કરતો, ત્યારે તેમાં વિશેષ નરમાશ, નાજુકાઈ અને ચમત્કારિક બારીકી તે લાવતો.

બેન્વેનૂટો ચેલીની[1]નું જીવન ચરિત્ર એથીએ વિશેષ અલૌકિક અને સહાસિક છે, એમ જોવાથી જણાશે. તે સોનાનાં અદ્ભુત ઘરેણાં બનાવતો. તે ચિત્રકામ કરતો. તે શિલ્પ શાસ્ત્રી હતો. તે કોરણીથી નકશી કામ પણ કરતો. તે ઇમારતો બાંધવામાં પણ કુશળ હતો; વળી તે ગ્રંથકર્તા પણ હતો. જે સૌથી વિલક્ષણ પ્રતિનાં સ્વ-જીવન ચરિત્ર દુનિઆમાં લખાયાં છે, તેમાં એનું પણ એવુંજ છે. ફ્લૉરેન્સમાં લૉરેંઝો ડ મેડિચી[2] જેવામાં રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં એનો બાપ જોવાની ચેલીની એક દરબારી ગવૈઆ હતો. એના મનની મોટી આરત એ હતી કે મારો છોકરો બેન્વેનૂટો એક સરસ શરણાઈ બજાવનારો થાય એટલે થયું. પણ જોવાનીની નોકરી જવાથી, પોતાના દીકરાને એક સોનીને ત્યાં તેનો ધંધો શીખવાને મૂકવો પડ્યો; પણ એ છોકરાએ તો અત્યારથીજ ચિત્રકળા ઉપર મમતા દેખાડવા માંડી; અને પોતાના કામમાં મંડ્યો રહેવાથી તે ચપળ અને હોશિઆર સોની બન્યો. ગામના કેટલાએક લોકો સાથે તે કંઈ ટંટા ફિ-

---

૧ બેન્વેનૂટો ચેલીની, ઈ. સ. ૧૫૦૦–૧૫૭૨, ફ્લૉરેન્સનો પ્રસિદ્ધ કારીગર.

૨ લૉરેંઝોડ મેડિચી, ભવ્ય મેડિચી કહેવાયછે. ઈ. સ. ૧૪૪૮–૧૪૯૨, પહેલા કૉસ્મો મેડિચીનો પૌત્ર, ફ્લૉરેન્સનો સર્વોપરી સત્તાધિકારી અને મોટો વેપારી.

સાદમાં શામિલ થવાથી, તેને છ મહિના દેશનિકાલની સજા થઈ. તે એટલી મુદત સીએના[1]ના એક સોનીને ત્યાં જઈને રહ્યો; અહીં એણે સોનાના ઘાટ ઘડવામાં અને ઝવેરાતનું જડતર કામ કરવામાં વધારે માહિતગારી મેળવી.

હજુ પણ એના બાપની મમતા એવી હતી કે એ વાંસળી વગાડતાં શીખે તો સારૂં. એ વાત બેન્વેનૂટોને જરા પણ ગમતી નહીં; પણ પોતાના બાપના માનની ખાતર એ કામનો પણ મહાવરો કરવા માંડ્યો. ચિત્રકળામાંજ તેને ખરેખરી મઝા પડતી; અને તે કામ પાછળ તે ઉલટથી મંડ્યો રહેતો. ફ્લૉરેન્સમાં પાછા આવીને લીઓનાર્ડો ડા વીંચી[2] અને માઇકલ આંજેલોનાં ચિત્રકામોનું તેણે મન ઘાલીને મનન કર્યું; વળી સોનીના કસબમાં વધારે કુશળતા મેળવવાના વિચારથી તે પગપાળો રોમ શહેરમાં ગયો. ત્યાં તે તરેહ તરેહનાં સહાસિક કામોમાં ગૂંથાયો. તે સોના વગેરે કીમતી ધાતુની અતિ સુંદર કારીગરી કરી જાણેછે, એવી કીર્તિ તે ફ્લૉરેન્સ પાછો આવવાની સાથે બધે ફેલાઈ; અને તેની ચતુરાઈ ભરેલી કારીગરીનો ખપ બહુ જાગ્યો. પણ તેની પ્રકૃતિ તામસી હતી, તેથી તે વારે ઘડીએ કજીઆ કંકાસમાં ભેખડાઈ જતો; અને હરવખત તેને જીવસાટા સાટ નાસી જવું પડતું. એમ કરતાં એક વેળા તેને ફકીરનો વેશ લઈને ફ્લૉરેન્સમાંથી ભાગવું પડ્યું. ત્યાંથી તે પ્રથમ સીએનામાં આવીને રહ્યો, અને પાછળથી રોમ શહેરમાં ભરાઈ બેઠો.

આ બીજી વાર તે રોમમાં આવ્યો, એટલે એનો ધંધો ઘણા જોશથી ચાલવા લાગ્યો; અને ધર્મગુરૂ ખુદ પોપેજ તેને પોતાના દરબારમાં દાખલ કર્યો. ત્યાં એ સોનીનું અને ગવૈઆનું કામ કરતો. શિષ્ટ કારીગરોનાં કામ જોઈ જોઇને તે નિરંતર પોતાના હુનરને શીખતો જતો અને તેમાં સુધરતો જતો. તે જડાવ કામ કરતો. તે સુંદર મીનો પણ કરતો. મહોર છાપ અને ચાપોમાં નકશીદાર કોરણી કરતો. તે સોના રૂપાના નવા નવા ઘાટ બનાવીને ઘડતો; અને કાંસાના ઢાળા પાડતો. એ સઘળું કામ તે

---

૧ સીએના, ઇટલિનું પ્રાચીન શહેર, વસ્તિ, ૨૩,૦૦૦.

૨ લીઓનાર્ડો ડા વીંચી, ઈ. સ. ૧૪૫૨–૧૫૧૯, ઇટલિનો પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર, શિલ્પિ, અને ઇમારતી બાંધ કામ કરનાર, તેની ખુબસુરતીને માટે વળી તે પ્રખ્યાત હતો.

બીજા બધા કસબી કારીગરોથી ચઢીઆતુ કરતો. જો તેને કાને કોઈ વાર એવી વાત આવે કે, ફલાણો સોની ફલાણી બાબતમાં એક્કો છે, તો તેનાથી સરસ થવાનો તે મન સાથે તરતજ નિશ્ચય કરતો. એ પ્રમાણે કરવાથી જે કારીગર ચાંદ બનાવવામાં પહેલો નંબર ગણાતો હોય, તેની બરાબર તે તેવાજ ચાંદ બનાવીને તૈયાર કરતો; બીજો કારીગર મીનો દેવામાં ઉત્તમ હોય, તો તે કામમાં તેની સાથે બરોબરીઓ થઇને ઉભો રહેતો; અને ત્રીજો જડતરમાં સરસાઈ ભોગવતો હોય, તો તેની સામા આવીને તે માગ મૂકાવતો. ખરેખરૂં જોવા જઇએ તો, તેના ધંધાના દરેક વિષયમાં સર્વોપરીપણું સંપાદન કરવાને તે સદા તૃષ્ણાતુર રહેતો.

આ પ્રમાણે ચેલીની ઉમંગે કામ કરતો; તેથી તે ઘણું કામ કરી શક્યો, એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. તેની મહેનતનો કંઈ કાંઠો નહતો; અને તે સદા કંઈ કંઈ પણ કર્યાજ કરતો. કોઇ વાર તે ફ્લૉરેન્સમાં હોય, તો કોઇ વાર રોમમાં; વળી, કદી કદી માંચુઆ,[1] રોમ અને નેપલ્સ[2]નું ચક્કર મારીને પાછો ફ્લૉરેન્સમાં આવી પહોંચે; વળી ક્વચિત્ વેનિસમાં અને ક્વચિત્ પારિસ નગર સુધી જઈ આવે. તેમાં સઘળી લાંબી મુસાફરી તે ઘોડા ઉપર બેસીનેજ કરતો; અને તેથી તે પોતાના સાથે કંઈ ઝાઝો સામાન રાખી શકતો નહીં; તેથી તે જ્યાં જતો, ત્યાં તેનાં ખપનાં ઓજાર તે પોતાને હાથે બનાવી લેતો. તે પોતાનાં ચિત્ર કામ પોતાની મેળેજ કલ્પિ કાઢતો; અને પોતાની મેળેજ ચીતરતો; પોતાને હાથેજ તે ટીપતો, કોતરતો, ગાળતો અને ઘડતો. ખરેખર, તેનાં કામ જોઇનેજ આપણને જણાય કે તે દરેક ઉપર મહા તેજસ્વી બુદ્ધિની છાપ પડેલી છે; અને તરતજ માલમ પડે કે એક માણસે કલ્પના કરી નકશો કાઢ્યો હોય, અને બીજા માણસે તે નકશા ઉપરથી કોતરણી કરી હોય, એમ સંભવતું નથી; પણ જેની કલ્પના તેનીજ આ કૃતિ છે, એમ સ્પષ્ટ સમજાયા વિના રહેજ નહીં. સ્ત્રીઓના ઘાઘરા ઉપર જે કમરબંધ પહેરવામાં આવેછે, તેની ચાંપ હો; કે મહોરછાપ યા સીલ કોતરવાની હો; પ્રિયાની યાદગીરીને

---

૧ માંચુઆ, ઇટલિનું કિલ્લેબંધી શહેર, વસ્તિ, ૨૭,૦૦૦, રોમ જેટલું એ પ્રાચીન છે.

૨ નેપલ્સ, ઇટલિનું શહેર, બહુ સુંદર જગાએ આવેલું છે. વસ્તિ, ૪,૪૭,૦૦૦.

માટે તેના ચોટલાના થોડા વાળ રાખવાની આશકની નાની સોનાની દાબડી હો; પહેરેલાં લૂગડાંને કબજાને માટે ભેરવી દેવાની જડિત કળદાર ચાંપ હો; વીંટી હો કે બોરીઉં હો; ગમે તેવી હલકામાં હલકી ચીજ હો; પણ તે ચેલીનીના હાથમાં આવે કે, કસબી કારીગરીનો ખુબસુરત નમુનો થઈ રહેતો.

ચેલીની તેના હાથની ચાલાકી અને કારીગરી માટે પ્રખ્યાત હતો. રાફાએલો ડ મોરો નામનો એક સોની હતો. તેની છોકરીના હાથ ઉપર કંઈ શસ્ત્રક્રિયા કરવી હશે; તેથી એક વૈદ્ય તેને ઘેર આવ્યો. એ વેળા ચેલીની ત્યાં ઉભો હતો. તેણે એ વૈદનાં હથિઆર જોયાં, તે તેને કઢંગાં અને બેડોળ લાગ્યાં; એ જમાનામાં બધે એવાંજ વપરાતાં; તેથી તેણે પેલા વૈદને કહ્યું કે એક પા કલાક તમે જરા સબુર કરો; અને હમણાં કંઈ કાપકૂપ કરશો નહીં. એમ કહીને તે તરત પોતાની દુકાને દોડી ગયો; અને પોતાની પાસે ઘણુંજ પાણીદાર ઉત્તમ પ્રતિનું પોલાદ હતું, તેમાંથી એક કટકો તે લઈ આવ્યો; અને તેનો એવો સુંદર તેજદાર ચપ્પુ તેણે બનાવ્યો કે તેનાથી ધારેલી શસ્ત્રક્રિયા સારી રીતે થઈ.

ચેલીનીએ ઘણી મૂર્તિઓ ઘડી છે; તેમાં યુનાની ઈંદ્રદેવની રૂપાની મૂર્તિ બહુજ જાણવા જોગ છે. તે તેણે પહેલા ફ્રાન્સિસ[1] પાદશાહને માટે પારિસ નગરમાં રહીને તૈયાર કરી; અને બીજું પૂતળું તેણે પર્સીઅસ[2] દેવનું બનાવ્યું તે કાંસાના ઢાળાનું તેણે ફ્લૉરેન્સના કૉસ્મો[3] ઠાકોરને વાસ્તે તૈયાર કર્યું. વળી, તેણે આરસ પહાણની મોટી મોટી મૂર્તિઓ બનાવી. યુનાની સૂર્યદેવની, પ્રાચીન લાકોનિઆના સૂર્યદેવે કતલ કરેલા હાએ-

---

૧ પહેલો ફ્રાન્સિસ, ઇ. સ. ૧૪૯૪–૧૫૪૭, ઇ. સ. ૧૫૧૫ થી રાજ્ય કરવા માંડયું. તે કળાકૌશલ્ય અને વિદ્યાને ઘણું ઉત્તેજન આપતો. તે 'અક્ષર-વિદ્યા'નો તો પિતા કહેવાયછે.

૨ પર્સીઅસ, યુનાની ઈંદ્રદેવ (ઝિઅસ અથવા જુપિટર, અને ડાની) નો દીકરો. એણે દૈત્યોનો નાશ કર્યો હતો.

૩ મહાન કૉસ્મો ડ મેડિચી, ઇ. સ. ૧૫૧૯–૧૫૭૪, ટસ્કનિનો ઠાકોર; હુનરકળાને બહુ ઉત્તેજન આપતો.

સિન્થસ[1]ની, નાર્સિસસ[2] નામના એક કલ્પિત ખુબસુરત છોકરાની અને જુનાની વરૂણ દેવની તેણે પ્રતિમાઓ બનાવી. 'પર્સીઅસ'નો ઢાળો પાડવામાં તેને જે અસાધારણ બનાવો સામા કમર કસવી પડી છે, તે ઉપરથી એ માણસની જાણવા જેવી વર્તણુક ખાસ રીતે જણાઈ આવેછે.

'પર્સીઅસ'નો પ્રથમ નમુનો મીણમાં છાપ પાડીને ઠાકોર સાહેબને તેણે દેખાડ્યો. તે જોઇને તેમણે ખાત્રીપૂર્વક પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, આ નમુનો કાંસાના ઢાળામાં કદી પણ ઉઠનાર નથી. 'એ વાત કદી પણ બની શકનાર નથી,' ઠાકોરનાં એવાં ભવિષ્ય વચન સાંભળીને એ કામ સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાને ચેલીનીનો જીવ બહુ ચોળાવા લાગ્યો. તેણે પ્રથમ માટીનું એક પૂતળું ખડું કર્યું. તેને ભઠ્ઠીમાં પકવ્યું; તે ઉપર તેણે મીણનું પડ ફેરવી વાળ્યું; એટલે તે પડ બરાબર પૂતળાના ઘાટનું થઈ રહ્યું. વળી, તે મીણના જાડા અસ્તર ઉપર તેણે એક બીજી માટીનું પડ લગાવી દઇને એ આખા પૂતળાને ભઠ્ઠીમાં મૂક્યું. તાપથી મીણ ઓગળીને નીકળી ગયું; તેથી અસલ માટીનું પૂતળું અને તે ઉપર માટીનો બીજો થર, એ બે રહ્યાં, અને વચલો ભાગ મીણ નીકળી જવાથી ખાલી થયો. એ બે પડ વચ્ચેના પોલા ભાગમાં જો ગાળેલી ધાતુનો રસ દાખલ કરવામાં આવે, તો ધારેલું કામ થાય, એમ હતું. એ કામ કરવામાં કંઈ ઘોંઘાટ કે ગરબડાટ ન થાય, માટે તે ભઠ્ઠીની નીચેજ ખાણ જેવો ખાડો ખોદવામાં આવ્યો હતો; અને ભઠ્ઠીમાં રસ થવાને મિશ્રણ ધાતુ, તાંબું, કલાઈ વગેરે મૂકવામાં આવી હતી. તે ભઠ્ઠી અને ખાડામાં રાખેલા બેવડા પડવાળા માટીના બાવલા વચ્ચે એવી નળીઓ અને છિદ્ર રાખ્યાં હતાં કે, ભઠ્ઠીમાંની પ્રવાહી ધાતુનો રસ તે વાટે થઇને નીચે બાવલાની પોલી જગામાં બરાબર ચાલ્યો જાય.

ધાતુ ગાળવાને બળતણ જોઇએ; તેને માટે ચેલીનીએ લાકડાંના ભરને ભર આગળથી ભરી રાખ્યા હતા. ભઠ્ઠી પીતળ અને કાંસાના કટકાથી ભરીને દેવતા સળગાવ્યો. લાકડાં પાતળાં અને સૂકાં ભઠ જેવાં

---

૧ હાયેસિન્થસ, લાકોનિઆનો કલ્પિત જુવાન સૂર્યદેવ (આપૉલો) રમતો હતો, તેનો દડો વાગવાથી તે મરણ પામ્યો; અને તેના લોહીમાંથી 'હાયેસિન્થ' નામનો ફૂલવાળો છોડ ઉગ્યો.

૨ નાર્સિસસ, એક કલ્પિત જુવાન, ફૂઆરામાં પોતાની ખુબસુરતીનું પ્રતિબિંબ જોઇને મોહ પામતાં એ નામનું પુષ્પ બની ગયો.

હતાં; વળી, તે રૂવદાર જેવાં હલકાં હતાં; એટલે દેવતા પ્રગટવાની સાથે એ તો દારૂની પેઠે લઈ ઉઠ્યાં; અને ભડકો જબરો અને ઊંચો થવાથી તેની દુકાન સળગી અને થોડુંએક છાપરૂં બળી ગયું; તેવામાં વળી ભોગજોગે પવન ફૂંકતો હતો અને વરસાદ પડવા લાગ્યો; તેથી તળે ગરમી બરાબર પહોંચી નહીં અને ધાતુ પીગળી નહીં. પહોરના પહોર સુધી ચેલીના ભઠ્ઠીમાં લાકડાંપર લાકડાં નાખવા લાગ્યો; પણ જોઇએ તેવી આંચ પહોંચી નહીં; અને એમ કરતાં તે આખરે એવો થાકીને લોથ જેવો થઈ ગયો અને માંદો પડી ગયો કે, હવે આ મૂર્તિનો ઢાળો પાડતા પહેલાં હું મરી જઈશ, એમ એને લાગ્યું. ધાતુનો રસ થાય, ત્યારે તે નળીઓ વાટે રેડજો, એમ પોતાના હાથ નીચેનાં માણસોને કહીને તેને તરત ખાટલે પડવું પડ્યું. તેની પથારીની આસપાસ કેટલાંએક ભેગાં થઇને તેના દુઃખની દલગીરીથી વાતો કરતાં હતાં; એટલામાં એકાએક એક મજુર અંદર આવીને કહેવા લાગ્યો કે, અરેરે, ગરીબ બાપડા બેન્વેનૂટોની કારીગરી બધી છેકજ ધૂળપાણી મળી ગઈ. એ બોલો સાંભળતા વારનેજ તે તેની પથારીમાંથી ઉછળીને ઉભો થયો; અને પોતાની દુકાને ધસ્યો ધસ્યો ગયો. ત્યાં તેણે જોયું તો, દેવતા એટલો બધો નરમ પડી ગયો હતો કે ધાતુ પાછી કઠણ થઈ ગઈ.

એક આધેના પાડોશીના ઘરમાં બાવળનાં લાકડાંનો ભર પડ્યો હતો. તે એક વરસથી પડ્યો પડ્યો સૂકાયા કરતો હતો. તે તેણે માગ્યો, અને તે લાકડાં ભઠ્ઠીમાં જ્યાં મૂકવા માંડ્યાં કે દેવતા પાછો ભડકે બળવા લાગ્યો; અને ધાતુ ઓગળીને તેજની પેઠે ઝગારા મારવા લાગી. હજુ પવન તો જોરથી વાતો હતો; વરસાદ પણ મૂશળધારે પડતો હતો. તેમાંથી પોતાનો બચાવ કરવાને તેણે દુકાનમાંથી કેટલીએક મેજો મંગાવીને પોતાની આડે મૂકી; અને જૂનાં કપડાં તથા ઉન અને રેશમનાં કપડાંના કટકા તે ઉપર મૂક્યા. તેની પાછળ રહીને ચેલીની ભઠ્ઠીમાં લાકડાં નાખતોજ ચાલ્યો. ભઠ્ઠીમાં જે ધાતુ હતી, તે ઉપર કલાઈ, સીસું, તાંબું વગેરેની મેળવણીથી પ્યૂટર નામની મિશ્ર ધાતુ થાયછે, તે નાખવામાં આવી; અને કોઈ વેળા લોઢાના સળીઆથી અને કોઈ વેળા લાંબા વાંસથી તેને હલાવ હલાવ કરતાં, સઘળી ધાતુ પૂરેપૂરી ઓગળી. આ અણીને સમે, જ્યાં ખરેખરો કસોટીનો વખત હાથવેંતમાં આવ્યો, એટ-

લામાં મેઘગર્જનાની પેઠે એક ભયંકર અવાજ થયો; અને ચેલીનીની નજર આગળ અગ્નિનો ચળકાટ વીજળીના ઝબકારાની પેઠે ઝબકયો. જે ભઠ્ઠીમાં ધાતુનો રસ કરવામાં આવ્યો હતો, તેનું ઢાંકણું ફાટ્યું, અને પીગળેલી ધાતુ નદીના પ્રવાહની પેઠે વહેવા લાગી; પણ તે જોઇયે તેવી ત્વરાથી વહેતી નહોતી, એમ ચેલીનીને જણાતાં, તે પોતાના રસોડામાં દોડ્યો; અને ત્યાંથી જૂદી જૂદી ધાતુના બશેંએક કાંશીઆ, રીકાબીઓ અને દેગડીઓ, એમ તાંબાનું કે પ્યૂટરનું જે હાથ આવ્યું, તે સઘળું લઈ આવીને પેલી સર્વસ્વ 'વાહોમ' કરનારી ભઠ્ઠીમાં નાખ્યું. ત્યારે છેવટ ધાતુ સપાટાબંધ વહેવા લાગી, અને એવી હકીકત બની ત્યારે 'પર્સીઅસ'ની પ્રચંડ પ્રતિમાનો ઢાળો પડ્યો.

ચેલીનીમાં જન્મથી જે કુદરતી અકલની રોશની હતી, તેના જુસ્સાદાર વેગથી તે પોતાના રસોડામાં દોડીને, જે કંઈ તેની નજરે પડ્યું, તે સઘળું લાવીને ભઠ્ઠીમાં હોમી દીધું. એ વાત વાંચીને પાલિસિએ માટીનાં ઠામ પકવવાને પોતાના સરસામાનના ટુકડે ટુકડા કરીને અગ્નિદેવને અર્પણ કર્યા, એ પણ વાંચનારને સાંભરી આવશે. આ બે પુરૂષોની ઝનૂન એક સરખી હતી. એ બાદ કરતાં, બીજી કોઇ વાતે એ કોઈ કોઇને મળતા આવે એમ નહતું. **'એક પાસ રામ અને એક પાસ ગામ'** એ કહેવત પ્રમાણે ચેલીનીની હાલત હતી. તે પોતાની મેળેજ કહેતો કે, દુનિઆનું દરેક માણસ મારી સામા છે. પૂર્વે થઈ ગએલા ઈશ્માએલ[1]ના જેવી મારી દશા છે. ગમે તેમ હો, પણ કામ કરવા અડે, તે વખત એની અજબ ચતુરાઈ અને કસબ લડાવવામાં એનું બુદ્ધિબળ, એ કોણ ના પાડશે?

નિકલસ પૂસાંનું ચરિત્ર ચેલીનીના ચરિત્ર કરતાં વધારે શાંત અને સરળ હતું. તે કળા કૌશલ્યમાં તેમજ સંસાર વ્યવહારમાં પવિત્ર અને ઉ-

---

૧ ઇશ્માએલ; અબરામના ઘરમાં હાગાર નામની દાસી હતી. તેની પરણીઅત સ્ત્રીનું નામ સારા હતું. સારા ઘરડી થઈ, પણ તેને સંતાન ન થવાથી, સારાના કહેવાથી, આગળના યાહુદી લોકોની રીત પ્રમાણે અબરામે હાગારથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો, તેનું નામ ઇશ્માએલ; દૈવયોગે પાછળથી સારાને પણ પુત્ર થયો, તેનું નામ ઇસાક. આમ થવાથી સારાએ હાગારને અને ઇશ્માઍલને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યાં. એ ઈશ્માએલને આરબ લોક પોતાનો અને આરબી ભાષાનો મૂળ પુરૂષ ગણેછે. તે ૧૩૭ વર્ષ જીવ્યો.

આ મનનો હતો. તે તેના બુદ્ધિબળને માટે, તેના પ્રમાણિકપણાને માટે અને તેની અમીરી સાદાઇને માટે પ્રસિદ્ધ હતો. રૂઆં[1] શહેરની પાસે આંડલે[2] ગામમાં ઘણી ગરીબ હાલતમાં તેનો જન્મ થયો હતો. ત્યાં એનો બાપ એક નાની નિશાળ ભણાવી ખાતો. તેણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એને ભણાવ્યો; પણ એમ કહેવાયછે કે, ભણવામાં એનું બરાબર ચિત્ત ન હતું; અને પોતાનો બધો વખત પાટીમાં અને પાડ કરવાની ચોપડીઓમાં ચીતરામણ કાઢી કાઢીને તે પૂરો કરતો. એક ગામડાનો ચીતારો એનાં ડોળ જોઇને ઘણો રાજી થયો. તેણે એનાં માબાપને વિનવી વિનવીને કહ્યું કે છોકરાની રૂચી પ્રમાણે તમે એને કરવા દેજો. એની મરજીની આડે આવશો નહીં. તેની આ માગણીને સાટે તેણે પૂસાંને ભણાવવાનું કબૂલ કર્યું; પણ તેણે થોડા વખતમાં એવો તો એ કળામાં અભ્યાસ કર્યો કે પેલા ચીતારાને કંઈ શીખવવાનું રહ્યું નહીં. પૂસાંને આટલાથી નિરાંત વળી નહીં. તેને વિશેષ કેળવણી લેવાની મરજી હતી; તેથી અઢાર વરસની ઉમરે તે પારિસ જવા નીકળ્યો; અને માર્ગમાં કોઈ વેપારી કે દુકાનદારની દુકાનને માથે રાખવાનાં નામ-કામવાળાં પાટીઆં ચીતરી આપતો; અને એ પ્રમાણે તે પોતાનું પોષણ કરતો જતો.

પારિસ જોઇને તો તે દિગ્મૂઢ બની ગયો. ત્યાં તેને કળાકૌશલ્ય અને કારીગરીનો અખૂટ ભંડાર નજરે પડ્યો. એ બધું જોઇને એ નવાઈ પામવા લાગ્યો; અને એવાં કામ કરવાની એને તૃષ્ણા થઈ આવી. ઘણાં ચિત્રાલયોમાં તેણે ખંત રાખીને કામ કર્યું. કોઈ ઠેકાણે તે ચીતરવાનું કામ કરતો; તો કોઈ ઠેકાણે નકલ ઉતારી લેતો; તો વળી ત્રીજે ઠેકાણે તે રંગ પૂરવાનું કરતો. થોડો વખત ગયા કેડે, બને તો રોમની રંગભૂમિની યાત્રા કરવાનું તેણે મને સાથે નક્કી કર્યું; તેથી તે નીકળી પડીને ફ્લૉરેન્સ સુધી જેમ તેમ પહોંચ્યો; પણ ત્યાંથી તેને પાછું પારિસ આવવું પડ્યું. તેણે ફરીથી ઠેઠ રોમ સુધી જવાની મહેનત કરી; પણ આ વેળા તો આગળ કરતાં પણ તે પાછો પડ્યો; કેમકે તેનાથી લાયન્સ

---

૧ રૂઆં, ફ્રાન્સની ઉત્તરમાં શહેર; આ જગાએ જોન ઑફ આર્કને ધર્મનિમિત્ત જીવતી બાળી દીધી. નૉર્મંડિના ઠાકોરે ઇંગ્લંડ જીત્યું અને ત્યાં રહેવા લાગ્યા, ત્યાંસુધી એ શહેર એમની રાજધાની હતું; વસ્તિ, ૧,૦૨,૦૦૦.

૨ લેસ આંડલે, ફ્રાન્સનું એક ગામ, વસ્તિ, ૫,૪૦૦.

મૂકીને આગળ વધાર્યું નહીં. તથાપિ પોતાની મેળે સુધરવાને એને જે જે તક મળી આવતી, તે સઘળીને એ સંભાળથી કામમાં લેતો; અને કામ કરવામાં તેમજ અભ્યાસ કરવામાં તે પહેલાંના જેવાજ આગ્રહથી મહેનત કરતો.

એ પ્રમાણે ખૂણામાં ભરાઈ રહીને દુઃખ દરિદ્રતામાં તેણે બાર વરસ કાઢ્યાં. તે લાંબી મુદતમાં તે કેટલી વાર પાછો પડ્યો; કેટલી વાર તેની આશા ઉમેદો ભાગી ગઈ; અને તેને ખાવાપીવામાં પણ કદાચ્ કેવા વેલા વેઠવા પડ્યા હશે; તે કહ્યે જાય તેમ નથી. આટલું વેઠ્યા પછી છેવટ પૂસાંને રોમનાં દર્શન થયાં. ત્યાં રહીને તેણે ખૂબ ખંતથી જૂના પંડિતોની કારીગરીનું અધ્યયન કર્યું; તેમાં પુરાતન મૂર્તિઓનું વિશેષ; કારણ કે તેની ખુબી અને સંપૂર્ણતા જોઇને એ છક થઈ ગયો.

કેટલીએક મુદ્દત સુધી તો તે ડયુકાન્વા શિલ્પિની ભેગોજ રહ્યો. એ પંડિત પણ એના જેવોજ ગરીબ હતો. જૂની મૂર્તિઓ પ્રમાણે નમુના ઘડવામાં તે તેને મદદ આપવા લાગ્યો. તેણે તેની સાથે રહીને રોમનાં મોટાં મોટાં બાવલાનું,—તેમાં વિશેષ કરીને આંટીનૂસ[1]-નું માપ લીધું; અને આ પ્રમાણેનો મહાવરો રાખવાથી તેની શિલ્પ-કામની પદ્ધતિ સુધરી ગઇ, એમ લાગેછે. આ સમારંભની સાથે વળી તે શારીર-શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા લાગ્યો, મનુષ્ય-ચિત્રો કાઢવાનો મહાવરો પાડવા લાગ્યો, અને જે લોકો તેને મળતા, તેમની જૂદી જૂદી ઢબછબના, અને આવભાવના તેણે પુષ્કળ નમુના ઉતારી લીધા. તે ઉપરાંત વળી નવરાશના વખતમાં તેના મિત્રો પાસેથી જેવા મળે તેવા વિષય ઉપરના પ્રમાણ ગ્રંથો તે લક્ષપૂર્વક વાંચતો.

આ બધી મુદ્દતમાં તે ઘણો ગરીબ હાલતમાં હતો. હું ક્ષણે ક્ષણે સુધરતો જાઉંછું, એમ એને લાગતું, તેથી તે પોતાનું મન વાળતો. તે પોતાની તસ્વીરો, જેટલી ઉપજે તેટલી કીમતે ખુશીથી વેચી દેતો. તેણે એક પેગંબરની તસ્વીર માત્ર ચાર રૂપિએ આપી દીધી; અને બીજી

૧ આંટીનૂસ, બિથિનિઆ પ્રાંતનો એક જુવાન, તેની ખુબસુરતીને માટે પ્રખ્યાત હતો. રોમના આડ્રિઅન પાદશાહની તેના ઉપર પ્રીતિ હતી. તેણે તેના નામ માટે એક શહેર બંધાવ્યું, ટંકશાળમાં ચાંદ પડાવ્યા, બાવલાં ઘડાવ્યાં, ઓચ્છવ અને મેળા કરાવ્યા. તે નીલ નદીમાં ડૂબી મૂઓ, ઈ. સ. ૧૩૦.

'ફિલિસ્ટાઇન[1] લોકો અને તેમનો દંભ' એ નામની તસ્વીર તેણે દોઢસો રૂપિએ વેચી. એજ તસ્વીર પાછળથી ધર્માધિકારી રીસ્લીયએ અઢી હજાર રૂપિઆ અર્પીને લીધી. તેના દુઃખમાં કંઈ બાકી હોય, તો તે પૂરૂં કરવાને એક મહા દુષ્ટ રોગ તેને થયો; તેથી તે કેવળ લાચાર બની ગયો; આવા વખતે શીવેલિઅર ડ પોસો[2] તેને નાણાં આપીને તેની હરકતો દૂર કરતો. પાછળથી તેણે આ ગૃહસ્થને માટે 'જંગલમાં મંગળ' નામની એક સુંદર તસ્વીર ચીતરી; તેથી તેણે જેટલા પૈસા આપ્યા હશે, તે કરતાં ઘણોજ વધારે બદલો તેને મળી ગયો.

આ બહાદુર કળાધર વ્યાધિગ્રસ્ત છતાં, મહેનત પાછળ મંડ્યોજ રહ્યો અને આગળ શીખતોજ ગયો. તેની નજર ઉંચી હતી. મોટાં કામ કરવા પાછળ તેનું મન હતું, તેથી વિશેષ વિશાળ અધ્યયન કરવાના હેતુથી તે ફ્લૉરેન્સ તથા વેનિસ ગયો. 'જર્માનિકસનું[3] મૃત્યુ' એ નામની તસ્વીર તેણે બહાર પાડી; તે પછી 'અવસાન-કાળની ક્રિયા'[4] 'યુડામિડાસનું વસીયતનામું' 'ઇશ્વરના દરબારનું અમૃત'[5] 'સાબીન[6] લોકોનું અપહરણ' એ પ્રમાણે એક પછી એક તે કાઢતો ગયો; તેણે પોતાનું સઘળું મન રોકીને જે પરિશ્રમ કર્યો છે, તે એ મહાન તસ્વીરો જોવાથી જણાયછે.

---

૧ ફિલિસ્ટાઇન, મૂળ એશિઆના પાલિસ્ટાઇન પ્રાંતના રહેનાર; પણ જે ડોળી, દંભી હોય, તેને એ શબ્દ લાગુ પાડવામાં આવેછે.

૨ શીવેલીઅર ડ પોસો, ઇટલિનો એક અમીર.

* ૩ સીઝર જર્માનિકસ, ઇ.સ. પૂ. ૧૫-ઈ. સ. ૧૯, રોમનો પાદશાહ. તેને પિસોએ ઝેર દઇને ગુપ્ત રીતે મારી નાખ્યો, તે વખત તે ચોત્રીશ વરસનો હતો.

૪ 'અવસાંન-કાળની ક્રિયા' ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં રોમન કાથોલિક પંથ પ્રમાણે માણસનો જ્યારે અંતકાળ પાસે આવેછે, ત્યારે તેના હાથ, પગ અને માથા ઉપર પવિત્ર તેલ નાખવામાં આવેછે, તે ક્રિયા.

૫ ઇશ્વરના દરબારનું અમૃત, યાહુદી લોકોને મિસરમાંથી નીકળવું પડ્યું; અને પોતાના વતનમાં પહોંચતાં, એમને ચાળીશ વરસ સુધી આર્બસ્તાનના રણમાં રઝળવું મડ્યું; દરમીઆન તેમની પાસે ખાવાનું રહ્યું નહીં; પણ 'દેવના કૃપાપાત્ર લોક' તેઓ હતા, તેથી આકાશમાંથી રાત્રે મધ જેવો મિષ્ટ પદાર્થ જમીન ઉપર જામતો; તે સવારમાં તેઓ એકઠો કરી લઈ, પોતાનું પોષણ કરતા. એ પદાર્થને 'માના' કહેછે.

૬ સાબીન લોક, પ્રાચીન ઇટલિની એક જાત.

તથાપિ પૂસાંની કીર્તિ ધીમે ધીમે વધવા લાગી. તે એકાંતવાસી હતો; અને માણસોના મેળાવડાથી તે આઘો ને આઘોજ રહેતો. લોકો એમ સમજતા, કે એ ચિત્રકામ કરેછે, તેના કરતાં તે વિચાર કરવામાં વધારે વખત રોકેછે; માટે તેઓ એનાં ચીતારા કરતાં વિચાર કરનારરૂપે વધારે વખાણ કરતા. જ્યારે તેને કંઈ ચિત્ર કામ કરવાનું ન હોય, ત્યારે તે ગામડામાં એકલો આખે સુધી બહાર ફરવા નીકળી જતો; અને હવે કયા કયા વિષયોની તસ્વીરો કાઢવી, તેનું મન સાથે ચિંતન કર્યા કરતો. રોમમાં તેને બહુ થોડા મિત્ર હતા. તેમાં કૅાડ લૉરેઈન તેનો એક મિત્ર હતો. તેની સાથે ત્રિચીલ ડુંગરની અગાશીમાં બેસીને કળાકોશલ્ય અને પ્રાચીન બાબતો ઉપર તેણે ઘણા કલાક સુધી વાતચીત કરી હતી. રોમમાં હવે કંઈ નવા જૂની થતી નહીં. જેવી કાલ, તેવી આજ; અને જેવી આજ તેવી આવતી કાલ; એમ એકજ ઢબમાં મંદ શાંતી અને સરખાપણું ચાલતું, તે તેને રૂચીકર હતું; અને ચિત્ર કામ કરવાથી જો મારૂં ગુજરાનજ ફક્ત ચાલ્યું જાય, તો મારે કદી રોમ મૂકીને ક્યાંએ જવું નથી, એમ તેના મન સાથે નક્કી હતું.

પણ હવે એની કીર્તિ રોમના દરવાજા બહાર ચારે દિશામાં આઘે સુધી પ્રસરી; અને પારિસ નગરમાં આવવાને તેને ઈજન પર ઈજન આવવા લાગ્યાં. તેને પાદશાહી પહેલા ચિત્રકારની જગા આપવા માંડી. **ભમતો પરોણો ભૂખે મરે**, એવી એક ઈટાલિઅન ભાષાની તેણે કહેવત કહીને પારિસ જવાનું કમન બતાવ્યું. વળી, તેણે કહ્યું કે, હું પંદર વરસથી રોમમાં રહુંછું; અહીંઆંની એક સ્ત્રી સાથે પરણીને મેં સંસાર માંડ્યો છે; અને હવે અહીંજ મરવું અને અહીંજ દટાવું, એવી મારી ઈચ્છા છે. તેને ફરીથી ખેંચતાણ કરી, ત્યારે તેણે હા ભણી; અને તે પારિસમાં પાછો આવ્યો. પણ એના આવવાથી પારિસમાં એના સહવર્ગી કારીગરોને એના ઉપર ઘણી અદેખાઇ આવવા લાગી; અને તેથી પાછું રોમ જવાય તો સારૂં એમ એના મનમાં થઈ આવ્યુ. તે પારિસમાં હતો, તેવામાં તેણે 'ફ્રેવિએઇસંત'[૧] 'જળ સંસ્કાર'[૨] અને 'અવસાન-કાળનું ભોજન' એવાં

---

૧ ફ્રાન્સિસ ફ્રેવિએઇ, ઈ. સ. ૧૫૦૬-૧૫૫૨, રોમન કાથોલિક પંથનો ઉપદેશક, ગોઆ, કુમારિકા, સિંહલદ્વીપ, જાપાન, વગેરે ઠેકાણે મળીને તેણે દશ લાખ માણસને ખ્રિસ્તિ કર્યા કહેવાયછે. તે છૂપે વેશે ચીન જતો હતો, તેવામાં મકાઉમાં મરણ પામ્યો. મૂઆ પછી તે સંત કહેવાયો.

૨ જળ-સંસ્કાર, બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રી વગેરેમાં જેમ ઉપનયન સંસ્કાર, વૈષ્ણવમાં જેમ બ્રહ્મ સંબંધ, તેમ ખ્રિસ્તિ લોકોમાં નાના બાળકને 'જળ-સંસ્કાર'થી પોતાના ધર્મનો સંબંધ કરાવેછે.

મોટાં મોટાં ઘણી કારીગરીનાં કામ તેણે કર્યાં. તે નિરંતર કામમાંજ રોકાએલો રહેતો. પ્રથમ તો તેને જે કહેતા, તે એ કરી આપતો. પાદશાહનાં પુસ્તકોના આદિ પૃષ્ઠ માટે ચિત્રનાં ખોખાં તૈઆર કરતો; તેમાં વિશેષ કરીને પાદશાહનાં ધર્મશાસ્ત્ર અને વર્જિલનાં કાવ્યને માટે, લૂવર[1]નાં દિવાનખાનાની દિવાલોને માટે અને મહેલમાં બીછાતનાં ઉન તથા રેશમનાં કીમતી કપડાંને માટે ચિત્ર કામના નકશા તેને કરી દેવા પડતા; પણ જ્યારે તેને માથે ઘણો બોજો નાખવામાં આવ્યો, ત્યારે મુંઝાઈને તેણે મોસ્યુ ડ શાંટલુપને વિનવીને કહ્યું કે, પુસ્તકોના પહેલા પાનાના મથાળાને માટે ચિત્ર બનાવવું તે મારે; કુમારિકા[2]ની તસ્વીર કાઢવી તે પણ મારે; સંત લૂઈના દેવાલયમાં જે મેળાવડો થયો હતો, તેનો નકશો લેવો તે પણ મારે; કળાકૌશલ્યના પ્રદર્શનને માટે પણ જૂદી જૂદી તરેહનાં ચિત્રો ઉઠાવવાં તે મારે; અને વળી પાદશાહી બીછાતનાં વસ્ત્રો ઉપર પણ મારેજ ચિત્ર કામ કરવું. મારે બેજ હાથ છે; અને એક નાનું સરખું નબળું માથું છે; કોઈ બીજો માણસ મને મદદ કરી શકે નહીં; અને બીજો મહેનત કરવા જાય તોપણ તે મારે કામ આવે એમ નથી; તેથી મારી મહેનત હળવી થાય એમ નથી; ત્યારે એ બધું એકી વખતે હું શી રીતે કરી શકું, તે તમારે વિચારવું ઘટેછે.

તેનાં વિજયી પરાક્રમથી તેના દુશ્મનોનો જીવ બળી જતો, તેથી તેઓ તેના ઉપર બહુ કટાક્ષ રાખતા; તે તેનાથી સહન થયું નહીં; તેમ તે એમની સાથે મળી જઈને મિત્રાચારી કરી શકે, એવું દૈવત પણ એનામાં નહતું; તેથી બે વરસ પૂરાં થતા પહેલાંજ તેણે પારિસ છોડીને પાછું રોમ જવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાં પિન્સિઓ ડુંગરાને માથે પોતાના ગરીબ ઘરમાં

---

૧ લૂવર, પારિસ નગરનો રાજ મહેલ; ટયુઇલિરીસ રાજમહેલની પાસે લૂવરનું એકજ દિવાનખાનું ૪૦૦ ફુટ લાંબું અને ૪૦૦ ફુટ પહોળું છે. મહેલ ચોરસ આકૃતિનો છે.

૨ કુમારિકા, ઈસુ ખ્રિસ્તની મા 'વર્જિન મેરી' 'બીબી મરિઅમ'ને પરણ્યા પહેલાં ગર્ભ રહ્યો હતો, અને તે 'પવિત્ર આત્મા'થી-ઈશ્વરથી રહ્યો હતો, એમ ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખેલું છે; અને તે આધાનથી ઈસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો માટે તે કુમારિકા મેરી કહેવાયછે.

આવીને તે ઘણીજ સાદાઈથી એકાંતવાસ કરીને રહેવા લાગ્યો, અને પોતાની બાકીની જીંદગી ચિત્ર-કળા પાછળ ખંતથી શ્રમ કરીને ગાળવા લાગ્યો. જે રોગ તેને કાળુની પેઠે વળગ્યો હતો, તેથી હજુ તે પીડાયા કરતો; તોપણ તે પોતાની કળાના અધ્યયનમાં આનંદ પામતો; અને હમેશાં સરસ થવાની મહેનત કર્યા કરતો. તે કહેતો કે 'હું જેમ જેમ ઘરડો થતો જાઉંછું, તેમ તેમ કળાની સંપૂર્ણતાના ઊંચા શિખર ઉપર પહોંચવાની મારામાં અધિક અધિક તૃષ્ણા ઉઠતી જાયછે; અને મારાં આગળનાં કામને પછવાડે મૂકી દે, એવાં ઉમદા કામ કરીને હું મારા આગલ્યા પંડ કરતાં પણ ચઢિઆતો થાઉં, એવો ઉગ્ર લોભ મારા મનમાં થઈ આવે છે'. એ પ્રમાણે મહેનત કરવામાં, ચઢીઆતા થવાની કોશીસ કરવામાં અને વ્યાધિની વિટંબણા વેઠવામાં પૂસાંએ પોતાની પાછલી ઉમર પૂરી કરી. એને કંઈ છોકરાં નહતાં; એની સ્ત્રી આગળથી મરી ગઈ હતી; તેના સઘળા મિત્રો પણ મરી પરવાર્યા હતા; તેથી તેની બુઝર્ગીમાં તે કેવળ એકલોજ રહ્યો હતો; પ્રાચીન રોમ કબરોથી ભરપૂર હતું, તેમાં તે બિચારો નિરાધાર હતો. તે ઈ. સ. ૧૬૬૫માં મરણ પામ્યો. તેણે પોતાની આખી ઉમરમાં અઢી હજાર રૂપિઆ માત્ર બચાવ્યા હતા; તે તેની જન્મભૂમિ આંડલેમાં તેનાં સગાંને વારસામાં આપતો ગયો; અને પોતાની આખી ફ્રેંચ પ્રજાને માટે પોતાના બુદ્ધિબળથી નીપજાવેલાં મહાન કામોનો સંગ્રહ તે મૂકતો ગયો.

એરી શેફરે[1] ચિત્ર-કળા પાછળ એવાજ મોટા મનથી પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું; હાલના વખતમાં તે ચિત્રકળાનો વિરલ ભક્ત હતો; એ એનું જીવનચરિત્ર જાણવાથી જણાશે. એ ડારેડ્રેક્ટ[2] ગામમાં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ જર્મન હતો. તે ચીતારો હતો. શેફર નાનપણથીજ ચીતરવાનો અને રંગ પૂરવાનો શોખ બતાવવા લાગ્યો. તેનાં માબાપ પણ તેને એ હુનર પાછળ મંડ્યા રહેવાને ઉસ્કેરતાં. એ નાનો હતો તેવામાંજ

---

૧ એરી શેફર, ઈ. સ. ૧૭૯૫-૧૮૫૮, ઇતિહાસનાં અને ધર્મનાં ચિત્ર ચીતરતો. તેને ફ્રાન્સની અને બીજી સરકારો તરફથી માન એલકાબ ઘણા મળ્યા હતા.

૨ ડારેડ્રેક્ટ અથવા ડૉર્ટ, હૉલંડમાં નેધર્લંડસ પ્રાંતનું શહેર, વસ્તિ, ૨૬

એનો બાપ મરી ગયો. એની મા પાસે કંઈ વધારે પૈસા નહતા; તોપણ પોતાના દીકરાને ભણવાનો સારો લાગ મળે, એવા વિચારથી પોતાનું વતન પડતું મૂકીને તે પારિસ જેવા મોંઘા શહેરમાં આવીને રહી. અહીં નાના શેફરને ગેરાં[1] નામના ચીતારા પાસે રાખ્યો. પણ છોકરો આખો દહાડો એ ચીતારા પાસે રહીને કામ શીખે, એ વાત એના માને પરવડે એમ નહોતી; કેમકે તે ગરીબ હાલતમાં હતી, અને એકલીની મહેનતથી આખા કુટુંબનો નીભાવ થાય એમ નહોતું. તેને બીજાં છોકરાં હતાં. તેમને પણ ભણાવવાંજ, એવી મતલબથી તેણે પોતાની પાસે જે થોડું ઘણું ઘરેણું હતું, તે પણ તેણે વેચી નાખ્યું; અને હરેક જાતનું સુખ તજીને બેઠી. આવે વખતે એરી પોતાની માને મદદ કરવા મરજી કરે, એમાં કશી નવાઈ નથી. તે અઢાર વરસનો થયો, એટલે તો તેણે સાદા પદાર્થોની નાની નાની તસ્વીરો ચીતરીને વેચવા માંડી; તે થોડી કીમતે વેચતો, તેથી તરત ખપી જતી. તે વળી માણસોની તસ્વીરો પણ ઉતારવા લાગ્યો; તેમ કરવામાં તે મહાવરો, અનુભવ અને ખરી મજુરીના પૈસા પણ મેળવતો ચાલ્યો. ચીતરવામાં, ચિત્રમાં યોગ્ય રંગ પૂરવામાં અને મેળવણી કરવામાં તે ધીમે ધીમે સુધરતો ચાલ્યો. તેણે જળ-સંસ્કારનું ચિત્ર કર્યું, તે ક્ષણથીજ તેની જીંદગીની નવી કારકીર્દી શરૂ થઈ; અને તે વખતથીજ તે આગળ વધતો ચાલ્યો; અને પછી 'ફૌસ્ટ',[2] 'ફ્રાન્સિસ્કા ડ રિમિનિ', 'દિલાસો દેનાર ઇસુ ખ્રિસ્ત',[3] 'પવિત્ર સ્ત્રીઓ'[4] 'મૉનિકા

---

૧ બારન ગેરાં, અમીરી એલકાબનો ફ્રેંચ ચીતારો.

૨ ડૉકટર જૉન ફૌસ્ટ, સોળમા સૈકાના પૂર્વ ભાગમાં એક જર્મન પંડિત થઈ ગયો; તેને પરલોકનાં ચૈતન્ય સાથે વ્યવહાર ચાલતો, એવી દંતકથા છે. એ ઉપરથી એનાં ઘણાં કાવ્ય અને નાટકો, ચિત્ર અને બાવલાં બન્યાં છે.

૩ દિલાસો દેનાર ખ્રિસ્ત, ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સ્થાપનાર, ખ્રિસ્તિ દેશોમાં અને જ્યાં ખ્રિસ્તિ ધર્મવાળાનું રાજ્ય છે, ત્યાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો શક (ઇસાઈ, ઇસવી સન) ચાલેછે.

૪ પવિત્ર સ્ત્રીઓ, ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આત્મ-ઉત્સર્ગ કરનાર ધાર્મિક સ્ત્રીઓ.

અને ઑગસ્ટિન સંતો"[1] અને બીજાં ઘણાં ઉમદાં ચિત્રોથી તેની તેજસ્વી કીર્તિ મધ્યાન્હના સૂર્યની પેઠે તપવા લાગી.

મિ. ગ્રોટ[2] લખેછે કે, 'ફ્રાન્સિસ્કા' તૈયાર કરવામાં એને અપાર મહેનત કરવી પડી હશે, અખંડ વિચાર કરવો પડ્યો હશે, અને એકાગ્ર ચિત્ત ચોંટાડવું પડ્યું હશે. ખરેખરૂં જોવા જઇએ તો, એને એ કળાની શાસ્ત્રીય કેળવણી નહીં જેવી મળી હતી; તેથી કળાના ઊંચા સીધા ડુંગર ઉપર ચઢવાને, તેને પોતાનાં જેવાં તેવાં સાધનો વાપરવાં પડ્યાં હશે. તે વિના બીજાં કામ લાગે તેમ ન હતાં; અને તે જેવામાં હાથેથી ઓતરવાનું કામ કરતો હશે, તેજ વખતે તેના મનમાં તે વિષયનું મનન પણ તે સાથેજ કરતો જતો હશે. જૂદે જૂદે વખ્તે પીંછી પકડવાની જૂદી જૂદી યુક્તિઓ એને અજમાવવી પડી હશે; તેમજ બેસતા આવે એ પ્રમાણે રંગ પૂરવામાં પણ એને ઘણા અખતરા કરવા પડ્યા હશે. બીજા માણસો તો કંટાળી જાય એવો સતત્ ઉદ્યોગ મચાવીને એને ચિત્રપર ચિત્ર અને રંગપર રંગ અજમાવવા પડ્યા હશે. પણ આવી રીતની શાસ્ત્રીય કેળવણીના દોષ દૂર થાય, એવી તરેહની એનામાં એક કુદરતી બક્ષીસ હતી; તેથી કળાયુક્ત કારીગરીની તેની ખામી પૂરી પડતી હતી. તેની વર્ત્તણુક ઉચ્ચ પ્રતિની હતી; અને મનુષ્યના મનોવિકારનું સ્વરૂપ ગૃહણ કરવાની અને માણસ-જાતની અનેક તરેહની લાગણીની અસર સમજવાની તેના આત્મામાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. એ બે અમૂલ્ય ગુણોની સહાયતાથી તે ચિત્ર-દ્વારાએ બીજા પુરૂષોની લાગણી અથવા માનસિક જ્ઞાનેંદ્રિ ઉપર અસર કરી શકતો.

શેફરને જે કારીગરો ઘણાજ ગમી ગયા હતા, તેમાં ફ્લાકસમન પણ હતો. તેનાં એ ઘણાં વખાણ કરતો. તેણે તેના મિત્રને એકવાર કહ્યું કે, 'ફ્રાન્સિસ્કા'ની તસ્વીર ખેંચવામાં કદાચ્ કોઈ પણ ચિત્રમાંથી અજાણતાં કંઈ પણ ભાગ લેવાયો હશે, તો તે ફ્લાકસમનનાં મેં ચિત્ર જોયાં

---

૧ 'મૉનિકા અને ઑગસ્ટિન સંત', રોમન કાથોલિક ધર્મના સાધુઓ, ઑસ્ટિન અથવા ઑગસ્ટિને ઇંગ્લંડમાં પ્રથમ ખ્રિસ્તિધર્મ ચલાવ્યો. તે ઈ. સ. ૬૦૭ માં મરણ પામ્યો.

૨ જૉર્જ ગ્રોટ, ઈ. સ. ૧૭૯૪-૧૮૭૧, ગ્રીસના મોટા ઇતિહાસનો લખનાર, લંડનના એક શરાફનો દીકરો હતો. પાર્લમેંટનો સભાસદ હતો.

હતાં, તેમાંથી હોય તો હોય. કૉવેંટ ગાર્ડન[1]ના 'નવા મ્હોલ્લા'માં જૉન ફ્લાકસમનનો બાપ ઢાળા પાડવાનાં માટીનાં બીબાં વેચીને રોટલો પેદા કરતો. તે બાળક હતો, ત્યારે એવો માંદો સાજો ચાલ્યા કરતો કે, તેનાથી અમથું ખુરશી ઉપર પણ બેસાતું નહીં; તેથી તેના બાપની દુકાનમાં માલ અને પૈસા આપવા લેવાની મેજ હતી, તેની પાછળ ખુરશીને અડખે પડખે તકીઆ ગોઠવીને તેને બેસવું પડતું; અને પછી બેઠા બેઠા ચિત્ર કાઢીને અથવા ચોપડીઓ વાંચીને ગમતમાં વખત ગાળતો. પૂજ્ય માથ્યુસ નામનો એક પરગજુ પાદરી એક દહાડો તેની દુકાને આવ્યો. તેણે ફ્લાકસમનને એક ચોપડી વાંચવાની માથાકૂટ કરતાં જોયો. પૂછપાછ કરતાં તેને જણાયું કે, એ કૉર્નીલિઅસ નીપૉસ[2]નું પુસ્તક હતું. તે એક ચોપડી વેચનારની દુકાનેથી તેના બાપે થોડા પૈસા આપીને લીધું હતું. એ પૂજ્ય પાદરીએ એ છોકરા સાથે કેટલીક વાર સુધી વાતચીત કરીને કહ્યું કે, આ ચોપડી તારા દાવની નથી; પણ હું તને એક લાવી દઇશ. બીજે દહાડે તે પાદરી હોમર[3] અને ડૉન કેહોટે[4]નાં ભાષાંતર લઇને આવ્યો. તે ફ્લાકસમને બહુ ભાવે કરીને વાંચવા માંડયાં. હોમરના કાવ્યમાં પાને પાને જે વીરરસ ઝળકી રહ્યો હતો, તેથી એનું મન શૌર્યથી ઉભરાવા લાગ્યું; અને એના બાપની દુકાનની અવળાઈ ઉપર એજાકસ[5] અને એકિલીસ[6]નાં મટી-

૧ કૉવેંટ ગાર્ડન, અથવા કૉન્વેંટ ગાર્ડન, લંડનમાં અસલ એક મઠ હતો, તે ઠેકાણે મેવા અને શાકભાજીનું મોટું બજાર બાંધ્યું છે.

૨ કૉર્નીલિઅસનીપૉસ, એક રોમન ગ્રંથકર્તા; એણે જીવનચરિત્રનું એક રમુજી પુસ્તક લખ્યું છે. તે ઇસવી સનના પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો.

૩ હોમર, મહા પ્રસિદ્ધ ગ્રીક કવિ. એશિઆના સ્મિર્નામાં જન્મ્યો હતો. ઈ. સ. પૂ. આઠમા અને નવમા સૈકામાં થઈ ગયો કહેવાયછે. રામાયણને ઘણું મળતું એવું તેણે 'ઇલિઅડ' વીરરસ કાવ્ય કર્યું છે; વળી તેણે 'ઑડિસિ' આદિક કાવ્યો કર્યાં છે. મૂળાક્ષરના જન્મ પહેલાંના કાવ્યો મોઢે બોલાતાં.

૪ ડૉન કેહોટે, સ્પેઇનના સર્વાંટિસડ સાવેદ્રા (ઈ. સ. ૧૫૪૭-૧૬૧૬) એ એ મોહક વાર્તા લખી છે. એ અને શેક્સ્પીઅર એકજ દિવસે મરણ પામ્યા. એની વાર્તા બુદ્ધિનો, મશ્કરીનો, આનંદનો ભંડાર છે.

૫ એજાકસ, ઇલિઅડના કાવ્યમાં ટ્રૉય શહેરનો મહાવિગ્રહ વર્ણવ્યો છે, તેમાં ગ્રીકપક્ષમાં એકિલીસથી બીજે નંબરે સર્વોપરી શૂરવીર.

૬ એકિલીસ, ઇલિઅડ કાવ્યનો નાયક; બધા ગ્રીક સૈન્યમાં પ્રચંડ શૂરવીર.

એર બીજાં દિવાલો ઉપર ચીતરવાને ગોઠવી રાખ્યાં હતાં; તે જોઇને એના મનમાં એવી તૃષ્ણા થઈ આવી કે, આ મહાવીરોનાં કવિની કલ્પના પ્રમાણે ચિત્ર આળેખવાને હું પણ મહેનત કરીશ.

નાનપણના પ્રથમ પ્રયત્નો ઢોળડાળવિનાના હોયછે; અને ફ્લાક્સમનનાં પણ પહેલાં ચિત્રો એવાંજ કઢંગાં હતાં; તોપણ એ ચિત્રો જોઇને એના બાપની છાતી ફૂલી; અને તેણે તે એક દહાડો રૂબિલિઆક[1] શિલ્પિને બતાવ્યાં. 'છિઃછિઃ' કરીને તેણે તો એ ઉપરથી પોતાનું મોઢું ફેરવી નાખ્યું. પણ ફ્લાક્સમન હઠે એવો ન હતો. એ ઉદ્યોગી અને ધીરજવાળો હતો; અને તે તો ખાઈ પીને પુસ્તકો વાંચવા પાછળ અને ચિત્રકળા પાછળ મંડ્યો. પારિસની મિશ્રણ માટી, મીણ અને મરોડીવતી તેણે આકૃતિઓ ઉભી કરવામાં પોતાની બાળ-બુદ્ધિ વાપરવા માંડી. તેનાં આવાં શરૂઆતની કારીગરીનાં કેટલાંક કામો હજુ જાળવી રાખવામાં આવ્યાં છે. તેની પૂર્વ કૃતિઓમાં કંઈ વધારે ખુબી છે, માટે સાચવી રાખી છે, એમ નથી; પણ કુદરતે બનાએત કરેલી અકલનાં માણસો ધીરજ રાખીને કેવો સુરમ્તે પાકે આરંભ કરેછે, તે એ ઉપરથી અજબ જેવી રીતે જણાઈ આવેછે. એ છોકરો ઘણે વર્ષે ચાલતાં શીખ્યો; અને તે પણ કાખ-લાકડીઓની મદદથી તે ઠેકતો અને લંગડાતો ચાલતો. છેવટ જતાં, કાખ-ઘોડી વગર ચાલવાજોગું એનામાં કૌવત આવ્યું, ત્યારે તે પોતાની મેળે, કશાની મદદ વગર ચાલી શકતો.

પેલા પરોપકારી મિ. માથ્યુસે એને પોતાને ઘેર બોલાવીને રાખ્યો. ત્યાં એની સ્ત્રીએ ફ્લાક્સમનને હોમર તથા મિલ્ટન[2]નાં કાવ્ય સમજાવ્યાં. વળી, તેઓએ એને પોતાની જાત-કેળવણીમાં પણ મદદ કરી. ગ્રીક અને લાટિનભાષા ધણી ધણીઆણીએ એને શીખવવા માંડી. એ વિષયના પાઠ એ પોતાને ઘેર કરતો. ધીરજ અને ખંત રાખીને મહેનત

---

૧ લૂઇ ફ્રાન્સ્વો રૂબિલિઆક, ઇ. સ. ૧૬૯૫-૧૭૬૨. ફ્રેંચ શિલ્પશાસ્ત્રી.

૨ જૉન મિલ્ટન, ઈ. સ. ૧૬૦૮-૧૬૭૪, અંગ્રેજ કવીશ્વર, રાજ્યદ્વારી પુરૂષ, અને ઇતિહાસ કર્તા. તેણે ગદ્ય અને પદ્યમાં ઘણા વિષયો ઉપર લખ્યું છે. તેની કવિત્વ શક્તિ સર્વ માન્ય સર્વોપરિ ગણાયછે. અત્યંત અભ્યાસથી અને આંખની નબળાઇથી તે આંધળો થયો હતો; અને તે પછી તેણે પોતાનાં અનુપમ કાવ્ય રચ્યાં હતાં.

કરવાથી તે ચિત્રકળામાં એટલો બધો સુધર્યો કે, હોમરકૃતકાવ્યના વિષયોમાંથી છ નવાં ચિત્ર કાળી ખડીથી કાઢી લાવવાને એક બાઈ તરફથી તેને ફરમાશ આવી. તેના હાથમાં આ પહેલુંજ કામ આવ્યું! એક ચિત્રકાર કેવળ નવોજ હોય, તેની જીંદગીમાં તો એ કેવો મોટો બનાવ! વૈદકની પરીક્ષામાં પાસ થઈને બહાર નીકળતાં નવા ડૉક્ટરને કોઈ દર્દીને ત્યાંથી તેડું આવે અને તેના હાથમાં પહેલ વહેલી ફી મૂકાય, એ તેની જીંદગીમાં તેના મનને એક મોટી વાત છે; તેમજ એક નવા વકીલને પહેલા અસીલ તરફથી જે ફી મળેછે, તે પણ તેના મનને એક નોંધ લેવા જેવો બનાવ છે; કાયદા બાંધનારી સભામાં જે પુરૂષની પ્રથમ નીમનોક થાયછે, તેને જ્યારે ભાષણ આપવાનો પહેલો વારો આવેછે, ત્યારે તે વાતને તે પોતાની જીંદગીભર યાદ કરેછે; નાટકશાળાની રંગ-ભૂમિની કોર ઉપર જે હારબંધ રોશની કરવામાં આવેછે; તેની પાછળ જે સ્ત્રીને પહેલોજ દેખાવ દઈને ગાયન-કળામાં કુશળતા બતાવવી પડેછે, તે તેને ઉમરભર સાંભર્યા કરેછે; જે પુરૂષ પોતાનું પ્રથમ પુસ્તક છપાવીને ગ્રંથકર્તારૂપે બહાર પડેછે, એ બનાવ તેની આખી ઉમરમાં તેને મોટા મહત્વનો લાગે છે; તેજ પ્રમાણે એક ચિત્રકારને તેના પહેલા કામને માટે લાગેછે; કારણ કે ઉપરના દરેક જણ કીર્તિના તૃષ્ણાતુર હોયછે. આપણો બાળક ચીતારો ફરમાશ મુજબ એકદમ કામ પાછળ બાટકી પડ્યો; અને પૂરૂં થતાં, તેનાં વખાણ થયાં અને તેને પૈસા પણ સારા મળ્યા.

પંદર વરસની ઉમરે ફ્લાકસમન પાદશાહી હુનર-શાળામાં શીખવાને દાખલ થયો. તે એકલવાયા સ્વભાવનો હતો; તોપણ સઘળા વિદ્યાર્થીઓ એને ઓળખી ગયા; અને સર્વે એને માટે મોટી મોટી આશા બાંધવા લાગ્યા; અને તે ખરીજ પડી. તેની પંદર વરસની ઉમરમાં તો તેને રૂપાનો ચાંદ ઇનામમાં મળ્યો; અને બીજે વરસે સોનાના ચાંદનું ઇનામ જીતવાને તે તૈઆર થયો. દરેક માણસ આગળ આગળથી ભવિષ્ય-વાણી ભાખતું કે, 'એ ચાંદ એનેજ મળશે; કેમકે એની મન-શક્તિ અને મહેનત આગળ આડો આંક! એનાથી કોઈ ચડે એમ નથી.' પણ એ ઇનામ એને આ વખત ન મળ્યું; અને તે કોઇક એવાને ગયું કે, તેનું નામ ઠામ પણ પછવાડેથી જગતમાં જણાયું નહીં. ફ્લાકસમને આ વેળા હાર ખાધી, તેથી તેને નુકસાન થવાને બદલે ઉલટો ફાયદો થયો; કારણકે જેઓ

દૃઢ મનના હોયછે, તેઓ પાછળ પડી જવાથી નાઉમેદ થઈને આખી વાર બેશી રહેતા નથી; પણ માર ખાવાથી તો તેમની અંતર્શક્તિની ઉષ્ણતા જોશથી બહાર નીકળેછે. ફ્લાક્સમનને તેના બાપને કહ્યું કે, મને મુદત આપો; અને હજુ હું એવાં એવાં કામ કરીશ કે ખુદ હુનરાલય પ્રફુલ્લિત બાપે તેની કદર કરશે. તેણે દુપટ અને ચાર પટ મેહેનત કરવા માંડી; એમ કરવામાં કંઈ મણા રાખી નહીં; હમેશાં ખોખાં કાઢતો અને નમુના બનાવવા લાગ્યો; અને રફતે રફતે પાકે પાયે આગળ વધવા લાગ્યો. પણ એટલામાં તેના ઘરની દશા નબળી બેઠી; તેનો બાપ બીબાં વેચવાનો ધંધો કરતો, તેમાંથી મુશ્કેલીથી રોટલો નીકળતો; તેથી જુવાન ફ્લાક્સમન ના મનમાં ગમે તેમ લાગ્યું હશે, પણ તેણે પોતાના હૈયાને દૃઢતાથી ઠેકાણે રાખ્યું; પોતાનો અભ્યાસ કરવાનો વખત કમી કરી નાખ્યો. અને તેના બાપને તેના ગરીબડા રોજગારના કામકાજમાં મદદ કરવા લાગ્યો. હોમરનું કાવ્ય હાથમાંથી પડતું મૂકીને, છોલાણાંની પાકી માટીનાં બીબાં બનાવવાને તેણે સેલો લીધો. 'મારાં માબાપનું અને મારા આખા કુટું-બનું પોષણ જે ધંધાથી થાય, તે મારે ખુશીથી કરવોજ; પછી તે ગમે તેવો હલકો હોય, તેની ચિંતા નહીં. ગમે તેમ કરીને દુષ્ટ દરિદ્રતાને દૂરજ રાખવી, એ મારૂં કામ છે, એવા તેના વિચાર હતા. આ પ્રમાણે ઘણા વખત સુધી તેને વહીતરૂં કરવું પડ્યું; પણ તેથી તેને પરિણામે લાભ થયો. એથી એક આસને દૃઢતાથી બેસીને કામ કરવાની તેને ટેવ પડી; અને ધીરજ રાખીને મંડ્યા રેહેવાનો ગુણ તેનામાં સારી પેઠે કેળવાયો. આવી રીતે મનનો નિગ્રહ રાખવાની કસરત પ્રથમ તો તેને આકરી લાગી હશે, પણ એ એને લાભકારક હતી.

તેના સારા નસીબે ચિત્ર કાઢવામાં જુવાન ફ્લાક્સમનની ચતુરાઈની વાત જોસાયા ઉવેજવુડને કાને ગઈ. ચીનાઈ અને માટીનાં વાસણ ઉ-પર સારાં ચિત્રોના નમુના કલ્પી કાઢવાને તેણે ફ્લાક્સમનને ખોળી કાઢ્યો અને એ બધું કામ તેને સોંપ્યું. ફ્લાક્સમન જેવા કળા-નિપુણ પુરૂષને તો કદાચ્ આવી કિસમનું કામ હલકું લાગે; પણ ખરેખરૂં જોવા જઈએ તો એમ નહોતું. ચાહદાનીમાંથી ચાહ બીજા ઠામમાં કાઢી નાખવામાં આવેછે, તેને 'ટી-પૉટ', કહેછે. તેવાં અથવા પાણી ભરવાના કુંજ જેવાં સાધારણ માટીનાં વાસણો ઉપર જે કારીગર ચિત્રકામ કરેછે, તેજ પો-તાના કસબનું ખરૂં કામ કરેછે, એમ અમે ધારીએ છીએ; કારણકે

જે વાસણો લોકના વાપરવામાં રોજ આવેછે; ખાતાં પીતાં અને બેસતાં ઉઠતાં, જેનો હમેશાં ખપ પડેછે; અને જેના ઉપર હમેશાં નજર પડેછે; તેવાં વાસણો ઉપરનાં ચિત્રો તો તેમને કેળવણીનું સાધન થઈ પડેછે; એટલુંજ નહીં, પણ તેમની જાત-સુધારાની કેળવણીમાં અમૂલ્ય મદદ આપનારાં થઈ પડે. એક અતિ મહત્વાકાંક્ષિ કળાધર મહા પરિશ્રમથી એક ઘણું સુંદર ચિત્ર બનાવીને લાખો રૂપિઆને મૂલે કોઈ ગર્ભ શ્રીમંતને વેચે; તે પોતાના ચિત્ર-સંગ્રહમાં તેને ગોઠવે અને તેથી તે બીજા સાધારણ લોકોની નજરે પડવાનું નહીં; તેમ કરવાના કરતાં જો તે બધે રોજ વપરાતાં સાધારણ ઠામો ઉપર પોતાની માર્મિક કારીગરી લડાવે, તો તેની કૃતિથી તે પોતાના તમામ જાતિ ભાઇઓને મૂગો ઉપદેશ અને મૂગી કેળવણી એ દ્વારાએ આપીને વધારે લાભ કરી શકે. ઉવેજવુડના વખત પહેલાં આપણાં ચીનાઈ વાસણ અને પથ્થરનાં વાસણ ઉપર જે ચિત્ર આળેખવામાં આવતાં, તેની કલ્પના અને કરામત જોઇને આપણને ચીતળી ચઢે. તે બંને ખામીઓ ખસેડવાનો ઉવેજવુડે મન સાથે ઠરાવ કર્યો. તેના વિચાર અમલમાં લાવવાને ફ્લાક્સમને તેનું ચાલ્યું તેટલું કર્યું. માટીના ઠામના તરેહ તરેહના નમુના અને નકશા તે વખતો વખત ઉવેજવુડને મોકલ્યા કરતો; તેના ઉપર પ્રાચીન કાવ્ય અને ઇતિહાસમાંથી મુખ્યત્વે કરીને તે ચિત્રો કાઢતો. તેમાંનાં હજુ ઘણાં રહ્યાં છે; અને કેટલાંએક તો એવાં સાદાં અને સુંદર છે કે, તેણે પાછળથી આરસ ઉપર કોતરવાને જે નમુના તૈયાર કરેલા, તેની બરાબરી કરી શકે. આગળ અમે એટ્રસ્કન વાસણોનો હેવાલ આપ્યો છે; તેવાં પુરાતન વાસણો લોકોપયોગી સંગ્રહસ્થાનોમાં અને શોધક નરોના સંગ્રહ-ગૃહોમાં જોવામાં આવેછે; તે ઉપરથી જૂદા જૂદા ઘાટના ઉત્તમ પ્રકારના નમુના તેને મળી આવતા; અને તે ઉપરે પછી તે પોતાનાં નાજુક સુંદર ચિત્રો આળેખતો. 'સ્ટુઅર્ટ કૃત' 'આથેન્સ' નામનું પુસ્તક એવામાં તરત પ્રગટ થયું હતું; તે ઉપરથી ગ્રીક લોકોનાં રસોઈ વગેરે ઘર કામનાં વાસણોના ચોખ્ખા નમુના તેને હાથ આવ્યા. તેમાંથી જે સારામાં સારા હતા, તે તેણે પસંદ કર્યા; અને તે ઉપર

---

૧ જેમ્સ સ્ટુઅર્ટ, ઇ. સ. ૧૭૧૩-૧૮૦૪; એ 'આથેન્સવાળો સ્ટુઅર્ટ' કહેવાયછે, કારણકે એ શહેરની પુરાતન ઇમારત વગેરેની શોધો કરીને તેણે પુસ્તકો છપાવ્યાં છે.

નાજુકાઈ અને ખુબસુરતીનાં તેણે નવાં ચિત્ર કાઢીને નવા ઘાટનાં બનાવ્યાં. હવે ફ્લાકસમનની આંખ ઉઘડી; તેને જણાયું કે હું એક મોટા કામ પાછળ મંડ્યો છું. સાર્વજનિક કેળવણીનો હું પ્રચારક થયો છું. તે પોતાની ઉત્તર વયમાં આ તેના પૂર્વ વયના કામ વિષે પ્રમોદથી બોલતો કે, એ કામ કરવાથી સૌંદર્યના રસની મને કેળવણી મળી; તે ઉપર મારી રૂચી વધી; જન સમૂહમાં ચિત્ર-કળાના શોખમાં મેં વધારો કર્યો; અને મેં મારો ગલ્લો પણ એવું કામ કરીને પૈસાથી ભર્યો; અને તેની સાથે મારા મિત્ર-મારા શુભેચ્છક-મારા કલ્યાણકર્તા ઉવેજવુડના વેપારની આબાદાનીમાં મેં વધારો કર્યો.

આખરે ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં પોતાની સત્તાવીશ વરસની ઉમરે તે પોતાના બાપથી જુદો પડીને તેણે લંડન નગરના સોહો ચોકમાં ઉવૉર્ડર મ્હોલ્લામાં એક નાનું ઘર અને એક નાની દુકાન ભાડે લીધાં. વળી, અધુરામાં પૂરૂં, તે હવે પરણ્યો. તેની સ્ત્રીનું નામ આન ડેન્માન હતું. તે બાઈ આનંદી સ્વભાવની હતી. તે જુસ્સાદાર અને મોટા મનની હતી. ફ્લાકસમન એમ સમજતો હતો કે, એ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાથી હું વધારે જોમથી કામ કરી શકીશ; કેમકે ધણીની પેઠે ધણીઆણીને પણ કાવ્ય અને કળા ઉપર શોખ હતો; અને વળી, તે સિવાય આન પોતાના ધણીના બુદ્ધિ-બળનાં ખૂબ ઝનૂનથી વખાણ કરતી. તેવામાં થોડી મુદ્દત પછી સર જોશુઆ રેઇનોલ્ડસ ફ્લાકસમનને રસ્તામાં મળ્યો, ત્યારે તે બોલ્યો કે, મેં સાંભળ્યું કે, 'ફ્લાકસમન, તું પરણ્યો? એ વાત ખરી હોય, તો હવે ચિત્ર-કળામાં કીર્તિ મેળવવાની વાત તું છોડીજ દેજે.!' સર જોશુઆ જાતે સદા કુંવારોજ રહ્યો હતો, એ વાત આગળ આવી ગઇ છે. ફ્લાકસમન આવાં વચન સાંભળીને પાધરોજ ઘેર ગયો; પોતાની સ્ત્રીની પાસે જઇને બેઠો; અને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇને કહેવા લાગ્યો કે, આન, મારા ધંધામાં હું તો હવે રડી ઉઠ્યો! આને પૂછ્યું, કેમ, જૉન, આમ કેમ બોલછે? એવું શું થયું? તને કોણે એવું નુકસાન કર્યું? તેણે જવાબ દીધો કે, મારી ખરાબી દેવળમાં આપણો હસ્ત-મેળાપ થયો, ત્યાંથી થઇ છે; અને તે ખરાબી આન ડેન્માને કરી છે. પછી સર જોશુઆએ તેને જે કહ્યું હતું, તે તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું. સર જોશુઆના વિચાર સર્વેના જાણવામાં હતા; કેમકે તે સ્પષ્ટ રીતે વારંવાર બોલી બતાવતો. તે કહેતો કે, જો ચિત્રકળાના અભ્યાસીઓને સરસાઈ મેળવવી

હોય, તો તેઓ પથારીમાંથી ઉઠે, ત્યારથી તે પાછા સૂએ, ત્યાંસુધીના તમામ વખતમાં પોતાના મનની સઘળી શક્તિ તેમણે પોતાની કળા પાછળ ખરચવી જોઇએ; અને જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓએ રોમ અને ફ્લૉરેન્સની યાત્રા કરીને રાફેઇલ્‌ઈ,[1] માઇકલ ઍન્જેલો અને બીજા મહા પંડિતોનાં ભવ્ય કૃત્યોનું દર્શન અને મનન કર્યું નથી, ત્યાંસુધી ખરેખરા મોટા કળાધર તેઓ કદી થઇ શકે નહીં. ફ્લાકસમને પોતાના નાના શરીરને ટટાર કરીને કહ્યું કે, મારી મરજી તો મોટા કળાધર થવાની છે. તેની વહુએ કહ્યું કે, તેમ થવાશેજ; અને હું તો એમ પણ કહુંછું કે, રોમનાં દર્શન કર્યાવિના મોટા ન થવાતું હોય, તો તમારે રોમ જવાની જોગવાઈ આવે, એવો આપણે ઘાટ કરીશું. ફ્લાકસમને પૂછ્યું કે, પણ એ શી રીતે બને!' પેલી બહાદુર બાઇએ ઉત્તર આપ્યો કે, મહેનત અને કરકસર; સારી પેઠે મજુરી કરવી; અને ત્રેવડથી પૈસા બચાવવા; આન ઉન્માને બિચારા ફ્લાકસમનને ખરાબ કર્યો; મોટા કસબી કારીગર થતાં મેં તમને અટકાવ્યા, એમ હું જગતમાં કદી કહેવડાવનાર નથી.' ધણી ધણીઆણીએ તેજ વખતે અને તેજ ઠેકાણે નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર જોગો સંચય થાય, એટલે રોમની યાત્રા કરવી. ફ્લાકસમને કહ્યું કે, હું જરૂર રોમ તો જઇશજ; અને પાદશાહી હુનરાલયના પ્રમુખ સર જોશુઆ રેઇનલ્ડસને બતાવી આપીશ કે લગ્ન કરવાથી માણસને નુકસાનને બદલે નફો થાયછે. આન, તું મારી જોડે આવજે.'

ઉવૉડેર મ્હોલ્લાના ગરીબડા નાના ઘરમાં તે પ્રેમાળ જોડાએ ધીરજ રાખીને જબરદસ્ત વહીતરૂં કર્યા કર્યું; સુખચેનમાં દિવસ ગુજાર્યા; અને રોમના લાંબા પ્રવાસની વાત ચિત્તમાંથી જરા ખસેડી નહીં. એક પળભર પણ રોમ મનમાંથી વીસરતું નહીં; અને મુસાફરીના ખર્ચને માટે જેટલું ઉગારાય તેટલું તેઓ ઉગારતાં; એક દમડી પણ નકામી જવા દેતાં નહીં. જે વાત તેમના મનમાં આમ રમી રહી હતી, તે તેમણે કોઇને પણ કહી નહીં; વિદ્યાલયની સભાનો એ કામ સારૂ આશ્રય પણ માગ્યો નહીં; પણ પોતાની ધારણા પાર ઉતારવાને તેઓ ધીરજ રાખીને મહેનત કરવા લાગ્યાં; અને તેની પાછળ પૂર ઉલટથી લાગુ રહીને કાર્ય સિદ્ધ થશેજ, એમ

---

૧ સાંત્રિઓ રાફેઇલ્‌ઈ, અથવા રેફાએલ, ઈ. સ. ૧૪૮૩-૧૫૨૦, એક અતિ પ્રસિદ્ધ ઇટાલિઅન ચિત્રકાર.

મન સાથે વિશ્વાસ રાખતાં. આટલી મુદતમાં ફલાકસમને ઘણાંજ થોડાં ચિત્ર બનાવીને વેચ્યાં. નવી કલ્પિત કારીગરી કરવાને આરસપહાણ લેવો જોઈએ; અને તે ખરીદ કરવાને તેની પાસે તેટલું નાણું નહતું; તેથી તેની પાસે કીર્તિસ્તંભો બનાવવાની વારે ઘડીએ ફરમાશો આવતી, તે વડે તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો. તે હજુ પણ ઉવેજવુડના કારખાનાનું કામ કરતો; અને તે તેને પૈસા પણ તરતોતરત ચૂકવી આપતો. કહેવાની મતલબ કે, તેની કળા દીનપર દીન ચઢતી ગઈ; તે સુખી અને આશા ઉમંગથી ભર્યો હતો. જે ભાગમાં તે રહેતો, ત્યાં તેની માન પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. તે ભાગના રહીશ લોકોનું બધું કામ એની પાસેજ આવતું; અને તેઓથી બને તેમ તેઓ તેને આબરૂ આપતા. સેંટ આન ગામમાં ચોકીનો વેરો ઉઘરાવવો હતો; તે ઉઘરાતદારની જગા ઉપર કર આપનાર ગામ લોકોએ ફ્લાકસમનને પસંદ કર્યો; તે પોતાની બંડીના બોરીઆના વેહમાં શાહીની શીશી લટકાવીને ઘેરે ઘેર પૈસા ઉઘરાવતો જતો.

આખરે રોમ જવા જેટલું નાણું ભેગું કરીને દંપતિ પ્રવાસે નીકળી પડ્યાં. આવતા વારમાં તે અભ્યાસ પાછળ મંડી પડ્યો; અને પ્રાચીન કારીગરીની નકલો બનાવી બનાવીને તે બીજા ગરીબ કારીગરોની માફક પોતાનું પોષણ કરવા લાગ્યો. જે અંગ્રેજ ગૃહસ્થો એ શહેર જોવાને આવતા, તેઓ એનુંજ ઘર શોધતા; અને જે કંઈ કામ કરાવવું હોય, તે એનેજ આપતા; અને આ ઠેકાણે રહીનેજ એણે હોમર, ઇસ્કિલસ[1] અને ડાંટિઈના[2] કાવ્યોનાં પાત્રોનાં સુંદર ચિત્રો બનાવ્યાં. તેની મધ્યમ કીમત તેને ઉપજતી. એક એક ચિત્રના સાડા સાત રૂપિઆ તેને મળતા; પણ ફ્લાકસમન તો કળા કેળવવાને અને તેની સાથે પૈસા કમાવાને એવાં કામ કરતો. તેનાં ચિત્રોની સુંદર કલ્પના જોઈને એને ઘણા જણ આશ્રય આપવા લાગ્યા; અને એને ઘણા મિત્રો પણ મળી આવ્યા. સખાવતે

---

૧ ઇસ્કિલસ, ઇ. સ. પૂ. ૫૨૫–૪૫૭, આથીનિઅન નાટકનો પિતા; એણે નેવું નાટક લખ્યાં છે; તેમાંથી માત્ર સાતજ હાલ હયાત છે; કરૂણારસનો ચિત્રકાર કવિરાજ.

૨ આલઘીરિ ડાંટિઈ અથવા ડયૂરાંટિ, ઈ. સ. ૧૨૬૫–૧૩૨૧, મહા પ્રસિદ્ધ ઇટાલિઅન કવિ.

દિલના ટૉમસ હોપ[1]ને માટે તેણે 'કામદેવ' અને 'અરૂણ'નાં ચિત્ર તૈયાર કર્યાં; અને અર્લ ઑફ બ્રિસ્ટલ નામના અમીરને માટે તેણે 'આથેમાસના વેતાળ' નામનું ચિત્ર બનાવ્યું. ચિત્રકળાનું કાળજીથી અધ્યયન કરીને તેણે પોતાની જાતમાં મન માનતો સુધારો કર્યો; અને હવે તે રોમથી પોતાને વતન આવવાને તૈયાર થયો; પણ ઇટલિમાંથી નીકળતા પહેલાં, ફ્લૉરેન્સની અને કરારા[2]ની હુનરાલયની સભાઓએ તેની કળાશક્તિની પ્રશંસા કરીને તેને પોતાની સભાનો સભાસદ ઠરાવ્યો.

તે લંડન પહોંચતા પહેલાં તો તેની કીર્તિ ત્યાં પ્રસરી ગઈ હતી. ત્યાં આવતાની વારમાંજ તેને જથાબંધ કામ આવવા માંડ્યું. તે જેવામાં રોમમાં રહેતો હતો, તેવામાં લૉર્ડ માન્સફીલ્ડ[3]ની યાદગીરીને માટે તેને ઈંગ્લંડથી ફરમાશ આવી હતી, તે મુજબ એક મોટો કીર્તિસ્તંભ તેણે બનાવ્યો. તે ઉવેસ્ટ મિન્સ્ટર આબે[4]ના દેવલની ઉત્તરની ઓશરીમાં તેના આવ્યા પછી ઉભો કરવામાં આવ્યો. એ સ્મર્ણ-પ્રતિમા પાદશાહી દબદબામાં ખડી કરેલી દેખાયછે; જાણે તે ફ્લાકસમનના બુદ્ધિબળનોજ કીર્ત્તિ-સ્તંભ હોયની, તેમ શાંત પ્રકૃતિના, સાદા દેખાવના અને સપ્ત ઘાટના નજરે પડેછે. બાંકસ શિલ્પિની કીર્ત્તિનો સૂર્ય આ સમયે મધ્યાન્હે તપતો હતો; તે આ તેની કૃતિ જોઇને બોલી ઉઠ્યો કે, આ વામનજી તો આપણા બધાને હઠાવી દેછે' એ પ્રમાણે એ કામ જોઇને તે બોલે એમાં નવાઈ જેવું નહોતું.

ફ્લાક્સમન પાછો આવ્યો, એ વાત પાદશાહી પાઠશાળાના સભાસદોના જાણવામાં આવી; અને વિશેષ કરીને તેમણે માન્સફીલ્ડનું બાવલું જોયું, તેથી તેઓ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા; અને એને પોતાની સભામાં દાખલ

---

૧ ટૉમસ હોપ, ઈ. સ. ૧૭૭૪-૧૮૩૧, કળાકૌશલ્યનો ઉદાર આશ્રય દાતા અને એજ વિષયનો ગ્રંથકર્તા.

૨ કરારા, ઇટલિનું એક શહેર; એની ખાણોમાંથી બે હજાર વરસથી આરસ નીકળેછે, ગામનાં ઘણાં ઘર આરસનાં બાંધેલાં છે, વસ્તિ,૨૪,૦૦૦.

૩ ઉવિલિઅમ મરે, અર્લ ઑફ માન્સફીલ્ડ, ઈ. સ. ૧૭૦૪-૧૭૯૩, ઈંગ્લંડનો વડો ન્યાયાધીશ.

૪ ઉવેસ્ટ મિન્સ્ટર આબે, ઈ. સ. ૧૦૪૯-૧૦૬૬ સુધીમાં બંધાઈ રહ્યું. એ દેવલ ૫૧૧ ફુટ લાંબું અને ૨૦૩ ફુટ પહોળું છે; મિનારાની ઊંચાઈ ૨૨૪ ફુટની છે. દેવલના બહારના ભાગની લંબાઈ પહોળાઈ ઘણી છે, તે એમાં દાખલ કરી નથી.

કરવાને તેઓ આકાંક્ષા રાખવા લાગ્યા. એ સભામાં દાખલ થવાને જે ઉમેદવારોની ટીપ તૈયાર કરવામાં આવી, તેમાં એણે પોતાનું નામ દાખલ કરવાની પરવાનગી આપવાની સાથે તરતજ એને પસંદ કરવામાં આવ્યો. તે હવે નવા રૂપમાંજ સૌને દેખાવા લાગ્યો. કૉવેંટ ગાર્ડનની નવી શેરીમાં જે નાનો છોકરો પોતાના બાપનાં બીબાં વેચવાની મેજ પાછળ બેસીને અભ્યાસ કરતો હતો, તે તો હવે કળાકૌશલ્યમાં ઉચ્ચ બુદ્ધિ અને સર્વ પ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠતાવાળો ગણાવા લાગ્યો; અને એજ પાદશાહી પાઠશાળામાં શિલ્પશાસ્ત્રના વિદ્યાગુરૂની પદવીએ ચઢીને વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ આપવા લાગ્યો. આવી મોટી જગા ઉપર એના કરતાં બીજો વધારે યોગ્ય પુરૂષ શોધ્યો જડે એમ નહોતું; કારણ કે જે માણસે અનેક તરહેનાં સંકટ સામા કમર કસીને પોતાને માટે આપ બળર્યા ફતેહ મેળવી છે, તે વિદ્યાર્થીઓનાં દુ:ખ જેવાં જાણી શકે, અને એવા પુરૂષ ભણનારને જેવી રીતે શીખવી શકે, તેવું બીજું કોણ કરી શકે? અને તેથીજ એવા માણસો એવાં કામને માટે વધારે લાયક છે.

ઘણાં વરસ સુધી ફ્લાક્સમને સુખકર અને શાંતિમય જીંદગી ભોગવી. હવે તેને વૃદ્ધાવસ્થા જણાવા લાગી. તેની પ્રાણપ્રિયા આનના મોતથી તેના કાળજામાં કારી ઘા વાગ્યો; પણ તેના મરણ પછી તે કેટલાં એક વરસ સુધી જીવ્યો. તે દરમિઆનમાં તેણે બે કામ એવાં તો બનાવ્યાં કે એવાં તેની આખી ઉમરમાં નહીં બનાવ્યાં હોય; એક તો 'અક્રિલીસની ઢાલ' અને બીજું 'સઘળા ફીરસ્તાનો ઉપરી સરદાર માઈકલ શેતાનને જીતેછે.'[૧]

ફ્લાક્સમન કરતાં ચાંટ્રિ વધારે મજબૂત બાંધાનો હતો. તે જરા તોછડો તો હતો, પણ તે સાચા દિલનો હતો. તેની નાની ઉમરમાં તેના ઉપર ઘણાં દુ:ખ આવી પડ્યાં હતાં; પણ તેમાંથી તે આથડીઆં મારી મારીને તરી પાર નીકળ્યો, તેથી તેનું મન ફૂલાતું; અને સઘળી વાત કરતાં તે સ્વતંત્રતાનો સાચો ભક્ત હતો. તે શેફીલ્ડ[૨] પાસે નૉર્ટન ગામમાં

---

૧ 'માઈકલ શેતાનને જીતેછે,' ખ્રિસ્તિધર્મ શાસ્ત્રની પુરાતન સ્થાપનાનું પુસ્તક વાંચવાથી સાફ સમજાશે કે, શેતાન એ ખ્રિસ્તિ દેવનો શત્રુ છે. તે લોકોને ભમાવીને અવળે રસ્તે ચઢાવેછે. માઈકલ, એ દેવ તરફનો મોટો દૂત અથવા ફીરસ્તો છે.

૨ શેફીલ્ડ, ઈંગ્લંડનું શહેર, લોઢાનાં કારખાનાં માટે ૫૦૦ વર્ષથી પ્રખ્યાત, વસ્તિ, ૨,૪૦,૦૦૦,

ગરીબ ઘેર જન્મ્યો હતો. તે બાળક હતો, તેવામાંજ એનો બાપ મ-રી ગયો, અને તેની મા ફરી પરણી. ગધેડાના ડાલામાં દૂધનાં ઠામ ભ-રીને નાનો ચાંટ્રિ ગધેડાને હાંકતો હાંકતો પાસેના શેફીલ્ડ શહેરમાં જઈને ઘરાકને દૂધ વેચતો. આ પ્રમાણેનો હલકો ધંધો કરતાં કરતાં તેને મહેનત કરવાની ટેવ પડી; અને આવી હાલતમાંથી નીકળીને કળા-કીર્ત્તિના ડુંગરની ઊંચી ટોચે જઈને ચઢી બેઠો, તે કેવળ પોતાનાજ પરાક્રમના બળવડે. સાવકા બાપ સાથે તેને પરવડ્યું નહીં, તેથી તે બિચારાને ધંધામાં નાખવાના વિ-ચારથી શેફીલ્ડમાં એક ગાંધીની દુકાન ઉપર એને રાખ્યો. આ કામ તે-ને તલભાર ગમતું નહીં. એવામાં એક નકશીગરની દુકાન આગળ થઈને તે જતો હતો, એટલે દુકાનમાં નકશીદાર કેટલીક ચળકતી ચીજો પડી હતી, તે તરફ એનુ મન ખેંચાયું, અને નકશીગર થવાનો એને મોહ લા-ગ્યો; તેથી આ ગાંધીવટામાંથી છૂટવાને તેણે તેનાં માબાપના કાલાવાલા કર્યા. તે વાતની હા થતાં, તે સાત વરસની બંધણીથી એક દુકાનમાં નક-શીનું અને રસવાનું કામ શીખવાને ઉમેદવાર તરીકે રહ્યો. તેનો નવો શેઠ લાકડાં ઉપર કોતરણીનું કામ કરતો હતો; અને બીબાં તથા ઢાળા પણ વેચતો હતો. ચાંટ્રિ એકદમ બંને કામ શીખવા પાછળ જોશભેર જબરો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. તેની નવરાશનો બધો વખત તે ચીતરવામાં, નમુના કાઢવામાં અને પોતાની જાતના સુધારા પાછળ વાપરતો; અને એવી મહેનત તે છેક મોડી રાત સુધી કરતો. તે એકવીશ વરસનો થયો હતો. તેની બંધણીનાં વરસ પૂરાં થયાં ન હતાં, પણ તેમાંથી તેને નીકળી નાસવું હતું, કેમકે તેને શિલ્પશાસ્ત્રી બનવાનો બહુ કોડ હતો. દરમિઆન મુદ્દતમાં તે-ણે પરચુટણ કામકાજ કરીને પાંચશે રૂપિઆની રકમ ભેગી કરી હતી. તે તેણે પોતાની કબુલાતનો દસ્તાવેજ રદ કરવાને સાટે તેના શેઠને આ-પીને છૂટ્યો; અને મોટા કારીગર બનવાનો મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. તે જેમ તેમ કરીને લંડન ગયો; અને તેનામાં મૂળથીજ સારી સમજણ હતી, તેથી એક નકશીગરને ત્યાં એ કામપર રહ્યો; અને ફુરસદને વખતે નમુ-ના ઉતારવાનો અને રંગ પૂરવાનો મહાવરો કરવા મંડ્યો. તે હવે ગામે ગામ ફરતો અને નકશી કામ કરતો. તેવામાં જે જે કામ તેને મળતાં, તે તે કરતો. એક વેળા તેના હાથમાં રૉજર્સ [1] કવિની ભોજનશાળા ચીતરીને

[1] સામ્યુઅલ રૉજર્સ, ૧૭૬૩-૧૮૫૫; એક અંગ્રેજ કવિ, લંડનના એક શરાફનો દીકરો.

શણગારવાનું કામ આવ્યું. ત્યાં તો પછી તે એ ઘરમાં હમેશાં આવતો જતો નાતાદાર થઈ ગયો. કવિને ઘેર જે જે મેમાનો જમવા આવતા, તેમને તે પોતાનું નાનપણનું ચિત્ર-કામ બતાવીને તેના મનમાં તે સદા રાજી થતો.

તે ધંધાને અર્થે પાછો શેફીલ્ડમાં આવ્યો; અને ત્યાંનાં વર્તમાન પત્રોમાં તેણે જાહેર ખબર છપાવી કે, 'રંગદાર પેનથી હું તસ્વીરો કાઢી જાણુંછું; તેમજ મોટા કદ ઉપરથી નાના ઘાટની તસ્વીરો પણ હું બનાવુંછું; વળી તેલમાં તૈયાર કરેલા રંગની પણ તસ્વીરો હું ખેંચી શકુંછું.' ચપ્પુ, પાળી વગેરેનું કામ એક લૂહાર કરતો હતો; તેણે એની પાસે રંગદાર પેનથી પોતાની તસ્વીર ચીતરાવી. એ તેના પહેલાજ કામના તેને સાડા દશ રૂપિઆ મળ્યા; અને મીઠાઈ વેચનાર એક સુખડીઆએ તેની પાસે તેલમાં પકવેલા રંગની પોતાની તસ્વીર કઢાવીને તેને પચાશ રૂપિઆ આપ્યા; અને પહેરવાના જોડાની એક જોડ આપી, તેના ઉપરના ભાગમાં ચળકતા રંગનું ચામડું હતું. પાદશાહી હુનરાલયમાં શીખવાને ચાંહ્રિ ફરી પાછો લંડનમાં આવ્યો; અને બીજી વાર તે જ્યારે શેફીલ્ડમાં આવ્યો, ત્યારે તેણે એવી જાહેર ખબર છપાવી કે, મારા જે દેશી ભાઇઓને પોતાના કદનાં છોદાર કમરપૂર બાવલાં કરાવવાં હોય, અથવા તસ્વીર ચીતરાવવી હોય, તેમણે મને મળવું. હું બંને કામ કરી શકુંછું. તે શહેરનો એક પાદરી મરણ પામ્યો હતો. તેની યાદગીરીને માટે પથ્થરનું કાંઈક સ્મરણ-ચિન્હ બનાવવું હતું; તેનો નકશો કાઢવાને ગામ લોકોએ એનેજ પસંદ કર્યો; અને તે કામ તેણે સૌ રાજી થાય એવી રીતે કરી આપ્યું. જ્યારે તે લંડન નગરમાં રહેતો હતો, ત્યારે ઘોડાના તબેલા ઉપરની મેડી તેણે ભાડે રાખી હતી; અને એક સ્થળે પ્રદર્શનને માટે તેણે પોતાનું પ્રથમ નવિન શિલ્પ કામ બનાવ્યું. તેણે શેતાનનું એક મોટું રાક્ષસી માથું તૈયાર કર્યું. તેની જીંદગીના પાછલા ભાગમાં એક મિત્ર તેને ઘેર આવ્યો હશે. જે ઓરડામાં ચાંહ્રિ હમેશાં પોતાનો ઉદ્યમ કરતો, ત્યાં એક ખૂણામાં શેતાનના માથાનો નમુનો પડ્યો હતો, તે જોઇને તે છક થઈ ગયો. આપણા શિલ્પશાસ્ત્રીએ કહ્યું કે, લંડનમાં આવ્યા પછી મેં પહેલવહેલું જે કામ કર્યું તે આ. મારા માથા ઉપર કાગળની ટોપી પહેરીને હું માળીઆમાં બેઠો બેઠો એ કામ કરતો હતો; અને તે વેળા એકજ

મીણબત્તિ બાળવાનું મારૂં ગજું હતું; તેથી તે એકને હું મારી ટોપીમાં ઘાલીને ઘડવાનું કામ કરતો. હું જેમ ફરતો, તેમ મારી સાથે બત્તિ પણ ફરતી, અને તેથી મારે જે ઠેકાણે અજવાળું જોઇએ ત્યાં પડતું. ફલાક્સમને એ મસ્તક-મૂર્તિ પાઠશાળાના પ્રદર્શનમાં જોઇને તેની ઘણી પ્રશંસા કરી; અને ગ્રીનિજ[1]માં નાવિક રક્ષણ ગ્રહમાં મૂકવાને ચાર નૌકાસેનાપતિઓનાં માથાથી છાતી સુધીનાં પૂતળાં જોઇતાં હતાં, તેને માટે તેણે ચાંટ્રિને ફરમાશ કરી. એક ફરમાશ પૂરી થતાં બીજી આવી; અને બીજી પૂરી થતાં ત્રીજી; અને એમ કરતાં કરતાં તેણે ચીતરવાનું કામ મૂકી દીધું. આગળ આવી રીતે શિલ્પ કામ કરવામાં તેણે આઠ વરસ કાઢ્યાં હતાં, પણ તેને પચાશ રૂપિઆ કરતાં કોઇએ વધારે આપ્યું નહીં. તેણે હૉર્નટુક[2]નું પથ્થરના થાંભલા ઉપર ગોઠવવાનું છાતી સુધીનું બાવલું બનાવ્યું; તેથી તેની ખ્યાતી એટલી બધી વધી ગઈ, કે તેનેજ હિસાબે તેના હાથમાં એક લાખ ને વીશ હજાર રૂપિઆનાં કામ આવી પડ્યાં.

ચાંટ્રિએ સખ્ત મજુરી કરીને કીર્ત્તિ અને કાંચન એ બંને સારી રીતે મેળવ્યાં. લંડનનગરમાં ત્રીજા જૉર્જ રાજાનું બાવલું મૂકવું હતું. તે બનાવવાને સોળ ઉમેદવાર ઉભા થયા; તેમાંથી એનેજ ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યો. થોડાંએક વરસ ગયા પછી, તેણે 'નિદ્રાવશ બાળકો' ની અપૂર્વ મૂર્ત્તિઓ બનાવી. તે હાલ લિચ્ફીલ્ડ[3]ના મોટા દેવાલયમાં રાખી છે. તેની કોમળતા અને સૌંદર્ય હદ બેહદ છે; અને એ વખતથી એ આબરૂ ઇજ્જતમાં, માન મરતબામાં અને પૈસે ટકે દીનપર દીન સુખી થતો ગયો. તેણે ધીરજ રાખીને મહેનત કરવાથી અને ખંત રાખીને મંડ્યા રહેવાથી મોટું પદ મેળવ્યું. કુદરતે તેનામાં એવાં કામ માટે જન્મથીજ શક્તિ મૂકી હતી. તે તેણે પોતાની પાકી સમજણથી વિચારીને એવી રીત

---

૧ ગ્રીનિજ, લંડનથી બે ગાઉ ઉપર ટેમ્સ નદી ઉપર, ખલાસીઓને રાખવાને વિશાળ ઔષધશાળા અને પાદશાહી વેધશાળાને માટે પ્રખ્યાત છે. વસ્તિ, ૧,૬૯,૩૯૧.

૨ જૉન હૉર્ન ટુક, ઇ.સ.૧૭૩૬-૧૮૧૨, એનું મૂળ નામ જૉન હૉર્ન, પણ વિલિઅમ ટુકની કાયદા ઘડવામાં સારી સેવા બજાવવાથી તેણે એને પોતાનો વારસ કરી લીધો, તેથી તે જૉન હૉર્ન ટુક કહેવાયછે.

૩ લિચ્ફીલ્ડ, ઇંગ્લંડમાં સ્ટાફર્ડશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૭,૭૫૦.

વાપરી કે એ મહા મૂલ્યવાન બક્ષીસ તેને સુખદાયક થઈ પડી. તે જન્મ્યો હતો, તે વખતના માણસોની માફક એ શાણો અને પહોંચવાન હતો. એ વાત તેની નોંધની ચોપડી જોવાથી જણાયછે. તે જ્યારે ઈટલિ તર્ફ પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે પોતાના ગજવામાં રાખવાની ચોપડીમાં તે કળાકૌશલ્યની નોંધ કર્યા કરતો હતો; તેની સાથે રોજે રોજના ખરચનો હિસાબ પણ તે એમાં રાખતો; અને ઠામ ઠામનો આરસનો ચલણી ભાવ પણ નોંધતો જતો હતો. તેને સાદાઈ બહુ ગમતી અને એવી સાદાઈનાજ પ્રબળથી તેણે તેનાં ઘણાં ફક્કડ શિલ્પ કામોની મહતા વધારી. હાંડસઉવર્થ ગામના દેવળમાં તેણે જેમ્સ ઉૅાટનું બાવલું બનાવીને મૂક્યું છે, તે જોઈને પંડિત સરખા પણ કહે કે શિલ્પશાસ્ત્રીની સંપૂર્ણતાનો અહીં છેડો આવેછે. એ પ્રતિમા કેવળ કુદરતી અને સાદી છે. તેના કારીગર ભાઈઓ વખતે ભીડમાં આવી પડે, તો તેમને એ નાણાની મદદ કરતો; તે છાનોમાનો નિર્મળ ભાવથી દાન કરતો.તેણે જે પૈસા ભેગા કર્યા હતા,તેમાંનો ઘણો ભાગ તેણે બ્રિટિશ કળાકૌશલ્યની વૃદ્ધિને અર્થે પાદશાહી પાઠશાળામાં આપી દીધો.

ડેવિડ ઉવિલ્કીનું જીવન ચરિત્ર પણ એવાજ ખરા દિલના આગ્રહી શ્રમથી રસબસ થએલું છે. એ સ્કૅાટલંડના એક પાદરીનો છોકરો હતો. તેણે બાળપણથીજ કળાકૌશલ્યની આતુરતા બતાવવા માંડી. ભણવામાં એ અકાળજી વાળો હતો;અને તેના પાઠ બરાબર કરતો નહીં, તોપણ મનુષ્ય-આકૃતિ અને મનુષ્ય-મુખ કાઢવામાં તે સદા તત્પર રહેતો. એને થોડું બોલવાની ટેવ હતી; તોપણ તેણે એકાગ્ર ચિત્ત અને શાંત જુસ્સાદાર રહેણી એવી તો દેખાડી દીધી, કે તેની ઉત્તરવયમાં તે કીર્તિકર થઈ પડી. જાણે ચાતક પક્ષી એક ટીપા પાણીને માટે મોઢું વકાશીને બેશી રહેછે, તેમ એ ચીતરવાનો લાગ ઉભે પગે જોયા કરતો હતો. તેના ઘરની ભીંતો અથવા નદી કાંઠાની રેતી, જે હાથ આવે તે એના કામમાં આવી જાય, એવો એનો શોખ હેતો. ગમે તેવી કલમ કે પીંછીં કે પેન હોય, તે એને તરત ખપમાં આવતી. આગળ જોટોની વાત અમે લખી છે, તેની પેઠે પેન ન હોય તો એક બળેલું ખોયણું હોય, તો તેનાથી પણ એને ચાલતું; એકાદ લીસો પંથ્થર મળી આવ્યો, તો તે કપડાને ઠેકાણે એને ચીતરવાને કામ આવતો; અને જે કોઈ ચીંથરેહાલ ભીખારી એને રસ્તે

ચઢે, તેનીજ તસ્વીર એ ખેંચવા માંડતો. કોઇને ઘેર જાય, તો તે ઘરની ભીંતો ઉપર ગમે તે પણ કાંઇક ચીતરીનેજ આવતો. એવી રીતે ભીંતો બગાડવાથી કોઈ કોઈ વેળા તો સુઘડ ઘરની સ્ત્રીઓને કંટાળો આવતો. તેના બાપને પણ એ ધંધા ઉપર તદન અભાવ હતો. તેના મનથી ચીતરવાનો ધંધો એક પાતકી કામ હતું; એટલું છતાં, ઉવિલ્કીનું મન કોઈ પ્રકારે વાળ્યું વળે તેમ ન હતું. તે છેવટે ચિત્રકારજ નીવડ્યો; અને આગળ છાતી રાખીને કળાના મુશ્કેલ મેરૂ ઉપર ચઢ્યો. એડિનબરાની સ્કૉટિશ હુનરશાળામાં દાખલ થવાને તેણે મહેનત કરી; પણ તેની અરજી ના મંજૂર થઈ, કેમકે તેનાં પ્રસ્તાવિક ચિત્ર-કામના નમુના બેડોળ હતા અને બારીકીથી તપાસવામાં આવે, તો તે સાચા આબેહુબ ન ઠરે; એમ છતાં પણ તે પ્રતિ દિવસ સરસ સરસ ચિત્ર કાઢવા લાગ્યો. તેણે પોતાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો અને આખરે તેને પાઠશાળામાં દાખલ કરવો પડ્યો. તે ધીમેધીમે સુધરવા લાગ્યો. મનુષ્યાકાર આકારવામાં તે ખંતથી વળગ્યો રહ્યો; અને જાણે હું તો પાર પડવાનોજ છું, એવી મનમાં ખાત્રી હોય, એવી રીતે તે જય મેળવવાનો મન સાથે ઠરાવ કરીને તે કામ પાછળ ઝોકચોજ રહ્યો. ઘણા જુવાનીઆ પોતાના મનથી એમ ધારેછે કે, અમે તો મહા બુદ્ધિમાન છીએ; તેથી તેઓ સરેધરે ખંત રાખીને મહેનત કરતા નથી, પણ ઉલટા ખોટું ડોળ કરેછે, મિજાસ ખુવેછે, અને ખાલી વિચિત્રપણું બતાવેછે; તેવો ઉવિલ્કી ન હતો. એ તો પારાવાર ખંત અને સ્થિર ચિત્તે એવું તો વહીતરૂં કરવા મંડ્યો અને તે એટલે સુધી મજુરી ઉપાડવા લાગ્યો કે, તે વાત કહી જાય એમ નથી. એ વિષે તે પાછળથી કહેતો કે, મેં મારા કસબમાં જે કુશળતા મેળવી છે, તે કંઈ મારી વિશેષ બુદ્ધિથી કે કંઈ વિશેષ અંતર્શક્તિથી મેળવી છે, એમ નથી; માત્ર ઉદ્યોગ અને આગ્રહ, અપરિમિત મહેનત અને અખંડ આગ્રહના પ્રતાપ સમજવા. મારી ચિત્ર-કલમમાં તમે ઉત્તરોત્તર સુધારો જોશો, તો તેનો એકજ ખુલાસો છે; અને તે 'આગ્રહી ઉદ્યોગ' એટલા બે શબ્દથી સમજાશે. તેણે એડિનબરામાં બીજા કારીગરો સાથે મેદાન પડીને કેટલાંએક ઇનામ મેળવ્યાં; અને હું જો માણસની તસ્વીરો ચીતરીશ, તો મને આગળ જતાં જરૂર વધારે કમાણી થશે, એવી ધારણાથી તેણે મનુષ્ય-ચિત્રમાં પ્રવિણ થવા તર્ફ લક્ષ દોડાવ્યું; પણ છેવટ જતાં, જે વિષયમાં તેણે જશ મેળવ્યો

હતો, તે રસ્તા ઉપર હિમ્મત રાખીને આગળ ચાલ્યો; અને તેણે 'પિટલ-સીનો મેળો' ચીતર્યો. ચિત્ર-કળામાં તેણે એક જાતનો વિષય છોડીને બીજી જાતનો લીધો; એ કામ પણ ઘણી હિમ્મતનું હતું. તે કરતાં પણ વધારે છાતી ચલાવીને તે લંડન જેવા નગરમાં ગયો. એવા શહેરમાં અભ્યાસ વધારવાનો તથા ઠેકાણે ઠેકાણેથી કામ મળવાનો તેને વધારે લાગ મળે, તેથી તે ગરીબ સ્કૉટ છોકરો ત્યાં આવ્યો; અને અઠવાડીએ નવ રૂપિઆ આપવાના ઠરાવીને એક એવી સરખી વીશીમાં રહીને 'ગામડાના મુત્સદીઓ અને પંચાયતીઆ'ની તસ્વીર તેણે ખેંચી.

આ ચિત્રથી તેનો જય જયકાર થઈ રહ્યો; અને તેની પાસે દમપર દમ કામ આવવા લાગ્યાં; તથાપિ ઊવિલ્કી ઘણી મુદ્દત સુધી દુર્બળ દશા-માંજ રહ્યો. તે જે કામ કરી આપતો, તેની પાછળ બેહદ મહેનત કરતો અને વખત ગાળતો; પણ તેને સાધારણ કીમતજ પેદા થતી; તેથી ઘણાં વરસ સુધી તેની કમાઈ બહુ કમી હતી. દરેક તસ્વીરનું તે આગળ આ-ગળથી મનન કરતો, અને ગોઠવી કાઢતો. ઉતાવળો થઈને નાસભાગ કરીને તે કંઈ પણ કામ કરતો નહીં. ઘણાંએ ચિત્રો પાછળ તો તેને વર-સનાં વરસ સુધી રોકાવું પડતું. પોતાના હાથમાંથી જાય, ત્યાંસુધી તેને ફરી ફરીને તે સુધાર સુધાર કર્યાજ કરતો. રેઇનલ્ડસનું નીતિ વચન 'કામ! કામ! કામ!' હતું, તેજ એનું હતું; અને વાતોડા તથા બકબકાટો કરનારા કારીગરો ઉપર એને પણ રેઇન્ડલ્ડસની પેઠે ઘણો અભાવ હતો. ભલે વા-ચાળ હોય તે વાવે, પણ કચપચ કરનારાથી કાપણી થાય નહીં. એ તો જીભ મોમાં ઘાલીને મૂગા મૂગા લણે તોજ લણાય. 'ચાલો, ચાલો, આપણે કંઈ કામ કરીએ,' એવાં વચન પરોક્ષ રીતે કહીને તે લવારો કરનારને દબાવતો, અને આળસુ માણસને ચેતવતો. તેણે એક વેળા પોતાના મિત્ર કૉન્સ્ટબલ[1]ને કહ્યું કે, હું સ્કૉટલંડની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો, તેવામાં ગ્રેહામ ત્યાં વડા ગુરૂની પદવીએ હતો. તે રેઇનલ્ડસનાં વચન વાપરીને સૌ અભ્યાસીઓને કહેતો કે, ભાઈઓ ખૂબ મહેનત કરજો. તમને કુદરતી અકલના ભારે ઇનાએત થઈ હશે, તોએ શું થયું? મહે-

---

૧ જૉન કૉનસ્ટબલ, ઇ. સ, ૧૭૭૬–૧૮૩૭, એક, વખણાએલો અં-ગ્રેજ ચિત્રકાર, તે તેના બાપ સાથે લોટ દળવાની ઘંટી ચલાવવાનું કામ કરતો હતો.

નત કરશો, તો તેથી અકલ સુધરશે; અને એવી જન્મ-બુદ્ધિ નહીં હોય, તો મહેનત તેની ખોટ પૂરી પાડશે; માટે હરેક પ્રકારે મહેનત કરશો, તોજ ફળ મળશે.' ઉવિલ્કીએ એ વાતને પૂરી કરતાં કહ્યું કે, એ કારણથી મેં પુષ્કળ મહેનત કરવાનો મારા મન સાથે નિશ્ચય કર્યો; કારણકે હું જાણતો હતો કે મારામાં કંઈ વિશેષ પ્રકારની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ નથી. વળી, લંડનમાં લિનેલ તથા બર્નેટ મારી સાથે ભણતા હતા; તેઓ જ્યારે કળા-કૌશલ્ય સંબંધી પરસ્પર વાતચીત કરતા, ત્યારે તે સાંભળવાને હું તેમની અડોઅડ છેક પાસે જઇને બેસતો; કારણકે મારૂં જ્ઞાન થોડું હતું, અને તેમનું જ્ઞાન વધારે હતું.' ઉવિલ્કીએ આવી રીતે કેવળ શુદ્ધ અંતઃકરણથીજ કહ્યું, કેમકે તે મૂળથીજ શરમાળ અને મર્યાદશીલ હતો. 'ગામડા ગામમાં મુત્સદ્દીઓ'નું ચિત્ર જોઇને લૉર્ડ માન્સફીલ્ડે રૂ૩૦૦ આપીને તે લીધું. એ રકમની પોતાની મા તથા બેનને સારૂ તેણે માથે પહેરવાની ટોપીઓ, ઓઢવાની શાલ, અને બીજાં કપડાં લીધાં. આવી રીતનો ખર્ચ કરવાને હાલ તેનું ગજું નહોતું, તોપણ તેણે આમ ખર્ચ કરીને પોતાના કુટુંબ ઉપરનો પોતાનો પ્રેમ બતાવ્યો. ઉવિલ્કી બાળપણથીજ દુર્બળ દશામાં મોટો થયો હતો, તેથી તેને પૂરે પૂરી કરકસર કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી; તો પણ તે કેવો ઉદાર દિલનો હતો, તે એબ્રાહેમ રેઇમ્બાક[1]નું સ્વલિખિત આત્મ-જીવન-ચરિત્ર વાંચવાથી તેમાંના ફકરા ઉપરથી ઠામ ઠામ જણાશે.

સરેધરે અપાર ઉદ્યોગ અને અડગ આગ્રહ કરીને ચિત્રકળામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર એક બીજો નર ઉવિલિઅમ એટી હતો. તેનો બાપ યૉર્ક[2] શહેરમાં સુંઠની રોટલી અને મસાલો બનાવીને વેચતો; અને એની મા દોરડાં બનાવનારની દીકરી હતી. તે પારકી અકલે ચાલે એવી નહતી. તે ઘણી જોખમદાર અને આપ અકલવાળી ઓરત હતી. એટીએ નાની વયથીજ ચીતરવાનો શોખ દેખાડવા માંડ્યો; પોતાની બાળ-ચતુરાઇના નમુના ભીંતો ઉપર, ઘરમાં ભોંય ઉપર અને મેજો ઉપર બહોળે હાથે તે કાઢતો. તેની પાસે રંગદાર પેન નહતી, તેને સાટે પાઇ કે બે પાઇનો

---

૧ એબ્રાહેમ રેઇમ્બાક, ઈ. સ. ૧૭૭૬–૧૮૪૩; એનો બાપ સ્વિટ્ઝર્લંડનો વતની હતો. એ જાતે નકશીગર હતો; અને સર ડેવિડ ઉવિલ્કીનાં ચિત્ર કામની એણે નકશી કરી હતી.

૨ યૉર્ક, ઇંગ્લંડમાં યૉર્કશિઅર પરગણાનું મુખ્ય શહેર, વસ્તિ, ૪૩,૮૦૦.

સપેતાનો કડકો લાવીને તે વતી કામ ચલાવતો. તે પછી કોયલાના કટકાથી અને છેલ્લી નિદાન બળેલાં તરણાંથી તે પોતાનું ગાડું ગબડાવતો. તેની માને હુનરકળાની કંઈજ માહિતી નહોતી, તેથી તેણે પોતાના દીકરાને એક છાપગરની પાસે મૂક્યો. પણ તે તેની નવરાશની વેળાએ ચીતરવાનો મહાવરો વધારવા લાગ્યો; પોતાની બંધણીની મુદ્દત પૂરી થઈ, એટલે પોતાની મરજી મુજબ ચાલવાની તેણે મન સાથે ગાંઠ વાળી. થાઉં તો તો હું ચીતારોજ થાઉં; હું બીજો ધંધો કરવાનો નથી, એમ તેણે નક્કી કર્યું. તેને સારે ભાગ્યે તેના કાકાએ અને તેના મોટા ભાઈએ આ તેના નવા તરંગને મંજૂર રાખ્યો; અને તેઓ શક્તિવાળા હતા, તેથી તેમણે તેને ખુશીથી મદદ કરી; અને તેને જોઈએ તેટલો ખરચ કરીને પાદશાહી હુનરાલયમાં દાખલ કરાવ્યો. [1]લેસ્લીકૃત આત્મ—જીવન ચરિત્ર ઉપરથી જણાયછે કે, શાળામાં એના સોબતીઓ એટીને એક ભલો વિદ્યાર્થી લેખતા હતા; પણ તેની સાથે તેઓ જાણતા હતા કે, એ સુસ્ત છે; રધસ રધસ કરીને મજુરીથી પોતાનું કામ જેમ તેમ કરીને એ કરેછે; પણ એ કંઈ નામ કાઢે, એવો થવાનો નથી. પણ મહેનત પાછળ મંડ્યા રહેવાની તેનામાં ઇશ્વરી શક્તિ હતી; અને તેથી ખંત રાખીને મહેનત કર્યા કરવાથી કળાના સર્વોપરી ઉંચા શિખર ઉપર તે જઈ પહોંચ્યો.

ઘણા કારીગરો પોતાના કસબમાં નામજાદા થયા, તે પહેલાં તેમને એવાં એવાં દારૂણ દુઃખ વેઠવાં પડ્યાં છે કે, તેમની સહનશીલતા અને હિમ્મત અદ્વિતીય પ્રતિનાં હશે એમ લાગેછે. એ દુઃખ દરિઆમાં કેટલા ધીરવીરો ડૂબી મૂઆ હશે, તેની સંખ્યાનો આપણને કદી પણ પત્તો મળી શકે એમ નથી. માર્ટિને તેના ઉદ્યમમાં એવાં તો સંકટ સહન કર્યાં છે, કે એવાં તો કર્મયોગેજ કોઈને પણ માથે પડ્યાં હશે. તે જેવામાં તેની પહેલી મોટી તસ્વીર ચીતરવાના ધંધા પાછળ મચ્યો હતો, તેવામાં કેટલીએ વાર તે કેવળ ભૂખમરાની હાલતમાં આવી પડ્યો હતો. એની એક એવી વાત ચાલેછે કે, એક વેળા તેની પાસે જે પૈસા હતા, તે બધા થઈ રહ્યા. તેની પાસે હવે એક અર્ધો માત્ર રહ્યો. તે નવો અને ચળકતો હતો; અને તેથીજ તેણે તે જાળવી રાખ્યો હતો; પણ કંઈ ખાવાનું ન હોવા-

---

[1] રૉબર્ટ ચાર્લ્સ લેસ્લી, ઈ. સ. ૧૭૯૪–૧૮૫૯, એક પ્રસિદ્ધ કળાધર, એનો જન્મ લંડનમાં થયો હતો; પણ એનાં માબાપ અમેરિકાનાં હતાં.

થી તે વાપરવાની હવે તેને જરૂર પડી; તેથી તે અર્ધો લઇને એક ભઠીઆરાની દુકાને ગયો. ત્યાંથી એક રોટલો વેચાતો લઇને તે ઘેર જતો હતો; એટલામાં પેલા ભઠીઆરાએ તેની પાસેથી તે રોટલો પાછો લઇ લીધો અને આપણા ભૂખેમરતા ચીતારાના કપાળમાં તે અર્ધો પાછો નાખ્યો. પેલો ચળકતો અડધો તેની ખરી અણીની વેળાએ કામમાં આવ્યો નહીં. તે ખોટો નીકળ્યો. તે બાપડો પાછો પોતાને ઉતારે આવીને તેની લાહે હોલવવાને કટકોકોર વાશી રોટલો જડે, તો આમ તેમ ખોળવા મંડ્યો. તે અત્યંત ઉમંગી હતો. તેનામાં ઉત્સાહનું જોર જબરૂં હતું; અને તેથી તે પોતાના ચિત્ર પાછળ અક્ષય આનંદથી વળગ્યોજ રહ્યો. તેણે હિમ્મત રાખીને કામ કર્યાજ કર્યું, અને તે આશામાં દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો; અને જ્યારે થોડા દિવસ પછી તેને પોતાની તસ્વીર દેખાડવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે તત્ક્ષણ તેની કીર્તિ એકદમ પ્રસરી. બીજા ઘણા મોટા કળાધરોનાં જીવન ચરિત્રો ઉપરથી જે સાર નીકળેછે, તેજ સાર એની જીંદગીમાંથી પણ નીકળેછે; તે એ કે. હરકોઈ માણસની હાલત ગમે તેવી ખરાબ હોય તોપણ તેનામાં જો ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ હોય, અને તેને જો ઉદ્યોગની પૂર સહાયતા મળી, તો તે તેનું સદા રક્ષણ કરશે; અને કીર્ત્તિનાં કીરણ કદાચ દુઃખરૂપી વાદળામાંથી મોડાં પ્રસરે એમ બને; પણ છેવટે ખરા ગુણવાન નરને તે પોતાના તેજસ્વી છત્રમાં લીધા વિના રહેનાર નથી.

હુનરાલયની પદ્ધતિ અને શિક્ષણીય પ્રમાણે બહુજ સંભાળ રાખીને કેળવણી અને શિક્ષા લીધી, તો તેટલાથી તે પૂરો કારીગર બનવાનો નથી; પણ કારીગરીની કેળવણીમાં પંડે પણ સર્વ પ્રકારે મંડે તોજ કાર્ય સિદ્ધ થાય. જે સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ કેળવાએલા પુરૂષો હોયછે, તે પોતાની મેળેજ આપ બળથી એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે, એમ જાણવું; ખરા હુનરીની પણ એવીજ ગતિ જાણવી. [1]પ્યુજિનને તેના બાપના કારખાનામાં નાનપણથીજ કેળવણી મળી હતી; અને ચાલતા નિયમો પ્રમાણે તેને જેટલું શીખવાનું હતું, તે બધું તે શીખી ગયો; તોપણ તેને એમ લાગ્યું કે, હું બહુજ થોડું જાણુંછું. મારે ક્કેથીજ પાછો આરંભ કરવો જોઇએ; અને શ્રમની સારડીએ વિંધાયા વિના હું હોશિઆર થનાર નથી; તેથી જુ-

---

૧ ઑગસ્ટસ ઉવેલ્બી નૉર્થમોર પ્યુજિન; ઈ. સ. ૧૮૧૧-૧૮૫૨, એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ, ઇમારત બાંધનાર અને ચિત્રકામ કરનાર.

વાન પ્યુજિન ક્રોવેંટ ગાર્ડનની નાટકશાળામાં એક સાધારણ સૂતારનો ધંધો કરવા લાગ્યો; પ્રથમ તો તે રંગ ભૂમિની નીચે કામ કરતો, પછી તેની પાછળ અને છેવટ નાટકશાળામાં તે કામ કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં તે કામકાજથી જાણીતો થઈ ગયો; અને મોટી ઈમારતો બાંધવાની ચતુરાઈ તેણે કેળવી; તેમાં વળી સંગીત-નાટકનાં મોટાં કારખાનાંમાં યાંત્રિક કામનો ઘણો ખપ પડેછે, અને જૂદી જૂદી જાતનાં ઘણાં યાંત્રિક કામ કરવાં પડેછે; તેવાં કામ પ્યુજિનને મળવાથી તે તેના વિષયમાં વિશેષ રસિક થતો ગયો. જ્યારે નાટકની મોસમ પૂરી થઈ, ત્યારે તે લંડન અને કેટલાંએક ફ્રેંચ બંદરોની વચ્ચે વહાણ ચલાવવા લાગ્યો; અને તેમાં વેપાર કરીને તેણે કેટલોએક નફો પણ મેળવ્યો. લાગ આવે કે તે તરત વહાણમાંથી જમીન ઉપર ઉતરીને કોઈ પણ જૂની ઈમારત તેના જોવામાં આવે, તેનું ખોખું તે ઉતારી લેતો; તેમાં વિશેષ કરીને કોઈ પણ મંદીર કે દેવાલય તેની નજરે પડે, તે તો એ ખાલી જવા દેતોજ નહીં. તે પછી ખાસ એજ કારણ સારૂ તે યુરોપમાં મુસાફરી કરતો; અને ત્યાંથી ચિત્ર કામનાં પોટલાં ભરીને તે પાછો ઘેર આવતો. તેણે તેની કળામાં જે કુશળતા અને કીર્તિ મેળવી, તેનાં મૂળ બીજ તેણે આવી રીતે ગધ્ધા વહીતરૂં કરી કરીને વાવ્યાં હતાં.

એડિનબરામાં સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટના નામનો સુંદર સ્મરણ-સ્તંભ જૉર્જ કેમ્પે[1] તૈયાર કર્યો છે; તેનું જીવન ચરિત્ર જોવાથી એજ કળામાં પ્રગાટ શ્રમનો બીજો દાખલો જડેછે. એનો બાપ એક ગરીબ ભરવાડ હતો. તે પેંટલંડ[2]ની ડુંગરીની તળેટીના દક્ષિણ ભાગમાં ઘેટાં ચરાવતો હતો. ડુંગરમાં ઢોર ચરાવવાના એકાંત વાસમાં કળા કૌશલ્યના નમુનાનું મનન કરવાનો એ છોકરાને બીલકુલ લાગ મળતો નહીં. પણ તે દશ વરસનો થયો, ત્યારે એક વખત એમ બન્યું કે, એક પટેલે તેને રૉસ્લિન[3] ગામમાં

૧ મિકલ જૉર્જ કેમ્પ, ઈ. સ. ૧૭૯૪-૧૮૪૪, આપ બળથી એ પોતાના કામમાં પ્રવિણ થયો. તે અંધારી રાતે આવતો હતો, એટલે પૂલ ઉપરથી તે નહેરમાં પડીને મરણ પામ્યો, એમ કહેવાયછે, અને તેથી તે પોતાની કૃતિનો સ્કૉટ-કીર્તિ-સ્તંભ પૂરો થએલો જોવા પામ્યો નહીં.

૨ પેંટલંડ ડુંગર, સ્કૉટલંડની ઉત્તરમાં.

૩ રૉસ્લિન, સ્કૉટલંડનું એક ગામ, એસ્ક નદી ઉપર એડિનબરાથી સાઢા ત્રણ ગાઉ થાયછે.

એપે મોકલ્યો. એનો બાપ એ પટેલનાંજ ઢોર ચારતો હતો કેમ્પ એ ગામ-માં ગયો, તો ત્યાં તેણે એક ખુબસુરત કિલ્લો અને દેવલ દીઠાં. તે જોઈને તેના મન ઉપર તત્કાળ ઉંડી અસર થઈ ગઈ. ઇમારતો બાંધવાનો એ-ને શોખ થયો; તે ઉપરથી સૂતારનો ધંધો શીખવાને તેણે તેના બાપને નમનતાથી કહ્યું; અને તેના બાપે તેને પાસેના ગામડાના એક સૂતારને ઘેર બંધણી આપીને શીખવાને મૂક્યો. મુદ્દત પૂરી થતાં, તે ધંધો શોધવાને ગાલાશીલ્સ[1] ગામમાં ગયો. તે ટ્વીડ[2] નદીનાં ખાડી કોતરમાં થઈને, પોતાનાં ઓજારનો કોથળો વાંસા ઉપર નાખીને ધીમે ધીમે ચાલતો હતો, તેવામાં એલિબાંકના મીનારા પાસે તે આવી પહોંચ્યો; અને ત્યાં એક ઘોડાગાડી તેની પૂઠે આવી લાગી. ગાડીમાં જે ગૃહસ્થ બેઠો હતો, તેના કહેવાથી ગાડીવાને એ છોકરાને પૂછ્યું કે, તારે ક્યાંલગી જવું છે? તેણે જવાબ દીધો કે, ગાલાશીલ્સ સુધી; એટલે તે ગાડીવાને કહ્યું કે મારી જોડે ગાડીની બહારની પેટી ઉપર બેસી જા અને તે ગા-મથી ઉતરી પડજે. જે દયાળુ ગૃહસ્થે ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં આ કામ કર્યું, તે સર ઉૉલ્ટર સ્કૉટ હતો, એમ પાછળથી જણાયું. તે સેલ્કર્કશિઅર[3] પર-ગણાના ન્યાયના અમલદારના ઓદ્ધાથી સરકારી કામસર જતો હતો. તે જેવામાં ગાલાશીલ્સમાં સૂતારનો ધંધો કરતો હતો, તેવામાં મેલ્રોઝ[4], ડ્રાઇબિરે[5], અને જેડબરે[6]નાં દેવાલયોમાં જવા આવવાનો એને હરવખ્ત લાગ મળતો; અને તે દરેક મઠને તે બારીકીથી તપાસીને જોતો. મોટી ઇમારતોની બાંધણીનો શોખ એને કુંટીના ઉભળકામાંથી થયો; તેથી ઇં-ગ્લંડના ઉત્તરના ઘણાખરા ભાગમાં તે ફરી વળ્યો; અને ગુજરાનને માટે રસ્તામાં સૂતારનો ધંધો કરતો જતો. ગૉથિક બાંધણીમાં કમાનો ઉંચી હોયછે, અને થાંભલા પાસે પાસે હોયછે. એવી કોઈ ફક્કડ ઇમારત તેના

---

૧ ગાલાશીલ્સ, સ્કૉટલંડનું એક ગામ. વસ્તિ, ૧૧,૫૦૦.

૨ ટ્વીડ, ઇંગ્લંડ તથા સ્કૉટલંડની નદી, ૯૭ માઇલનો પ્રવાહ છે.

૩ સેલ્કર્કશીઅર, સ્કૉટલંડની દક્ષિણનું પરગણું; ક્ષેત્રફળ, ૨૬૦ ચો-રસ માઇલ, વસ્તિ. ૧૪,૦૦૦.

૪ મેલ્રોઝ, સ્કૉટલંડમાં રૉક્સબર શિઅર પરગણાનું ગામ. વસ્તિ, ૧૪૦૦; એ ઠેકાણે ગૉથિક બાંધણીનું ભવ્ય દેવાલય છે.

૫ ડ્રાઇબરૂ, સંસારનાં ત્યાગી સ્ત્રી પુરૂષો એ દેવાલયમાં નોખાં નોખાં રહે છે. સર ઉવાલ્ટર સ્કાટને પણ અહીં દાટયો છે.

૬ જેડબરે, રૉક્સબર પરગણાનું મુખ્ય ગામ. વસ્તિ, ૩૩૨૦.

જોવામાં આવે, તો તે તેને તપાસીને જોતો અને તેનો નકશો ઉતારી લીધા વગર રહેતો નહીં. એક વેળા તે લાંકેશિઅર પરગણામાં મજુરી કરતો હતો, તેવામાં તે પચીશ કોસ ચાલીને યૉર્ક ગયો; અને ત્યાં એક અઠવાડીઆ સુધી રહીને ત્યાંનું મોટું દેવલ નીરખ્યું; અને પાછો પગે ચાલતો પચીશ ગાઉ આવ્યો. વળી તે ગ્લાસગો ગયો; ત્યાં તે ચાર વરસ રહ્યો; અને તેની નવરાશની વખતે તે ત્યાંના સુંદર દેવાલયનું મનન કરતો. તે પાછો ઇંગ્લંડ આવ્યો; અને આ વખત તે દક્ષિણ ભાગ જોવાને નીકળી પડ્યો; તે દરમિઆનમાં કાંટરબરી[1], ઉવિંચેસ્ટર[2], ટ્રિંટર્ન અને બીજાં પ્રખ્યાત દેવાલયોનું તેણે સારી પેઠે નિરીક્ષણ કર્યું. સૂતારનો ધંધો કરતા જવું અને તે વડે પોતાનું પોષણ કરવું અને એવી રીતની નિરીક્ષા કરવાના હેતુથી તેણે ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં આખા યુરોપમાં પ્રવાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રથમ બૂલોન[3] ગયો; ત્યાંથી આબ્વીલ[4] અને બોવેઇ[5]માં થઇને તે પારિસ નગરમાં પહોંચ્યો. એ દરેક સ્થળે થોડાં થોડાં અઠવાડીઆં રહીને તે સારી ઇમારતોને ખૂબ તપાસીને તેના નકશા ઉતારી લેતો. તે તેના કસબમાં હોશિઆર હતો, તેથી અને વિશેષ કરીને ચક્રીઓ બનાવવાની તેને સારી માહિતગારી હતી, માટે તે જ્યાં જતો, ત્યાં તેને તરતજ કામ મળતું. કોઇ પુરાણું ફક્કડ ગૉથિક બાંધણીનું મકાન હોય, તેની પાસેજ તે પોતાની દુકાન જમાવતો; એટલે તેને જ્યારે વખત હાથ લાગે કે તરતજ તે એવી સુંદર ઇમારતોની નિરીક્ષા કરતો. એક વરસ સુધી એ પ્રમાણે તેણે

---

૧ કાંટરબરી, ઇંગ્લાંડમાં પહેલે નંબરે ધર્મ-ગાદીનું શહેર. વસ્તિ, ૨૦,૯૬૨. અહીંના ધર્માધ્યક્ષ ઇંગ્લાંડના રાજા રાણીને રાજ્યાભિષેક કરેછે. પાદશાહી કુટુંબથી બીજો અને તમામ અમીર વર્ગથી પહેલો એનો દરજ્જો છે.

૨ ઉવિંચેસ્ટર, ઇંગ્લંડમાં હાંપશિઅર પરગણાનું મુખ્ય ગામ. વસ્તિ ૧૬,૩૭૦.

૩ બૂલોન, ફ્રાન્સનું શહેર, સમુદ્ર ઉપર છે. વસ્તિ, ૩૯,૦૦૦.

૪ આબ્વીલ, ફ્રાન્સનું કિલ્લેબંધી શહેર, વસ્તિ, ૨૧,૦૦૦.

૫ બોવેઇ, ફ્રાન્સનું શહેર, વેપાર સારો ચાલેછે, વસ્તિ, ૫૧,૫૦૦. અહીંનું દેવળ દુનિઆમાં ઉંચામાં ઊંચું છે. ફરસબંધીથી છાપરા સુધીની ઉંચાઇ ૧૫૩ ફુટની છે.

પ્રવાસ કર્યો, ઇમારતોનું અધ્યયન કર્યું, અને પોતાનો ધંધો ચલાવ્યો; તે પછી સ્કૉટલાંડમાં તે પાછો આવ્યો. તેણે પોતાનો અભ્યાસ જારીજ રાખ્યો; અને નકશો ઉતારવામાં તથા પદાર્થો જેવા આંખે દેખાય, તેવાજ કાગળ ઉપર દેખાય, એવાં પર્સ્પેક્ટિવ ચિત્ર ઉતારવામાં તે પ્રવીણ થઇ ગયો. મેલ્રોઝનું પુરાતન ભવ્ય દેવલ તેના મનમાં બહુ વસી ગયું હતું; અને તે મકાનના તેણે કેટલાએક નકશા બરાબર ચોકસી અને મહેનત કરીને ચીતર્યા; તેમાં એક નકશો તો એવા ઘાટે ચીતર્યો કે જાણે મેલ્રોઝના જૂના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય, તો તે કેવું શોભે! એવી મોહક રચનાથી તેણે નકશો બનાવ્યો. તે નકશાની પછી બીજા પદાર્થ ઉપર નકશી કરીને કોતરી લેવામાં આવ્યો હતો. મોટી મોટી ઇમારતોના અને નકશા અને નમુના કાઢવાનું કામ તેની પાસે આવવા લાગ્યું; બ્રિટને 'પ્રાચીન કાળનાં દેવાલયો' એ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે; તેના નકશા મુજબ એડિનબરોના એક નકશીગરે કોતરણી કરવા માંડી હતી, તેને માટે તેણે ચિત્રો આળેખી આળેખીને આપવા માંડ્યાં. આ કામ તેને મન ગમતું મળ્યું; અને તેની પાછળ તે એટલી હુલટથી મચ્યો કે, તે ઝપાટાબંધ આગળ ચાલવા માંડ્યું. એ કારણસર તે પગપાળો અર્ધો સ્કૉટલંડમાં ફરી વળ્યો; અને એક સાધારણ કારીગરની હાલતમાં રહેતો છતાં, તે એવા તો નકશા કાઢતો કે એ કસબાના ઉત્તમ કળાધરોને પણ એવા કામથી શોભા મળે; પણ આવી રીતનાં ચિત્ર-કામ અને નકશા કઢાવનારનું અકસ્માત્ મૃત્યુ થવાથી તે પુસ્તક પ્રગટ થતું અટકી પડ્યું; અને કેમ્પને બીજો ધંધો ખોળવો પડ્યો. એનામાં કેટલું બુદ્ધિ-બળ હતું, તે કોઇકજ જાણતા હશે; કારણ કે તે બહુજ થોડું બોલતો અને મૂળથીજ લાજાળ હતો. એવામાં સર વૉલ્ટર સ્કૉટની યાદગીરીને માટે એક કીર્તિ-સ્તંભ બનાવવાને સભા નીમાઇ હતી; તેણે જાહેરખબર છપાવી કે ઉમેદવારોએ એ કામના નકશા બનાવીને મોકલવા; તેમાં જેનો નકશો સૌથી ચઢિઆતો ઠરશે, તેને ઇનામ આપવામાં આવશે. ઘણા ઉમેદવારો બહાર પડ્યા. કેટલાએક તો પ્રાચીન શિષ્ટ શિલ્પશાસ્ત્રમાં મોટાં નામ મેળવેલાં હતાં, તેવા પણ એ ઉમેદવારોમાં હતા; પણ સૌએ એક મત થઇને જૉર્જ કેમ્પનો નકશો પસંદ કર્યો. આ વખત એ બાપડો એરશિઅર[1] પરગણાના કિલ્વિનિંગ[2]ના દેવાલયમાં ઘણે કાસને

[1] એરશિઅર, સ્કૉટલંડમાં દરિઆ કાંઠાનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૧,૧૪૯ ચોરસ માઇલ વસ્તિ, ૨,૦૦,૭૪૫.

[2] કિલ્વિનિંગ, ઉપરના પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૩,૫૯૮.

અંતરે સૂતારનો ધંધો કરતો હતો; ત્યાં સભાના ઠરાવનો કાગળ તેને પહોં-ચ્યો. ગરીબ બિચારો કેમ્પ! શિલ્પ-કળા પાછળ તેણે જે અપરિમિત મહેનત કરીને જાતકેળવણી લીધી હતી, તેનું આ પહેલું કાર્ય તે જોવા ન રહ્યો; આરસમાં સ્કૉટની મૂર્ત્તિ ઉઠાવવાને તે જીવ્યો નહીં. ટૂંકી મુદ્દતમાં તે અ-કાળ મોતે મરી ગયો; પણ તેના નકશા ઉપરથી જે બાવલું ઘડવામાં આવ્યું છે, તે એવું અપૂર્વ સૌંદર્યવાળું છે અને એવું યથાઘટિત છે કે, સાક્ષર મંડળમાં કોઈ વિરલ બુદ્ધિના પુરૂષને માટે પણ આજ સુધી એવું બન્યું નથી.

જૉન ગિબ્સન નામનો એક કારીગર હતો. પોતાની કળા ઉપર તેની ભક્તિ અને ખરા દિલની ઉલટથી તે રસમય હતો; તેથી બીજા હલકી પંક્તિના કારીગરો પૈસાની આવકના પ્રમાણમાં પોતાનો વખત ગુમાવે, તેટલામાં કામ જેવું થાય તેવું ખરૂં, એવી નીચ લાલચો અને દ્રવ્યની તૃષ્ણાથી તે કેવળ મુક્ત હોઈને ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજતો હતો. એ એક માળીનો છોકરો હતો. તે ઉવેલ્સ પ્રાંતના કૉન્વે[1] કસ્બાની પાસે ગિફન ગામમાં જન્મ્યો હતો. તે એક નાનો ચપ્પુ તેના ગજવામાં રાખતો. તે વતી તે લાકડામાં કોતરણી કરતો; તેથી તેની બાળ-બુદ્ધિનું વલણ તરત જણાઈ ગયું. તેના બાપે તેનો મનોભાવ જાણી લઈને તેને લિવર્પૂલ[2]માં મોકલ્યો; અને ત્યાં એક પેટીઘડો હતો, તે નકશીનું કામ પણ કરતો હતો; તેની દુકાનમાં તે બંધણી કરી આપીને શીખવાને દાખલ થયો. તે પો-તાના ધંધામાં ઉતાવળો સુધરતો ગયો; અને તેનાં નકશીદાર કામોનાં ઘણાં વખાણ થવા લાગ્યાં. આ કસબ ઉપરથી તેનું મન સ્વાભાવિક રીતે શિ-લ્પ કામ તરફ દોડ્યું; અને તે જ્યારે અઢાર વરસની ઉમરનો થયો, ત્યારે તેણે વખતની પ્રતિમા નાને ઘાટે મીણથી બનાવી; તે ઉપર ઘણાં માણ-સોનું લક્ષ ખેંચાયું. લિવર્પૂલમાં મેશર્સ ફ્રાન્સિસની પેઢી શિલ્પ કામ કર-તી હતી. તેમણે આ છોકરાના તરફથી બંધણીની રકમ પેલા પેટીઘડાને

---

1 કૉન્વે અથવા આબર કૉન્વે, ઉવેલ્સમાં કારનાર્વનશિઅર પરગ-ણાનું બંદર, વસ્તિ, ૨,૦૦૦.

૨ લિવર્પૂલ, ઇંગ્લંડમાં લાંકેશિઅર પરગણાનું, શહેર; આખી દુનિ-આમાં બીજા નંબરનું બંદર છે. વસ્તી, ૫,૮૨,૦૦૦. ત્રીજા નંબરનું ન્યુ યૉર્ક, તે અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં છે અને પહેલા નંબરનું લંડન છે.

આપીને તેને ૭ વરસની બોલીએ પોતાની દુકાન ઉપર રાખ્યો. તે મુદ્દતમાં તેણે ઘણાં અપ્રતિમ નવાં કામો બનાવીને પોતાનું બુદ્ધિબળ દેખાડી આપ્યું. અહીંથી તે લંડન ગયો; અને લંડનથી તે રોમ તર્ફ રવાને થયો; અને તેની કીર્ત્તિ આજ આખા યુરોપમાં ગાજી રહી છે.

પાદશાહી પાઠશાળાનો સભાસદ રૉબર્ટ થૉર્બર્ન પણ જૉન ગિબ્સનની પેઠે ગરીબ ઘેર અવતર્યો હતો. એનો બાપ ડમ્ફ્રીસ[1] ગામનો મોચી હતો. એને રૉબર્ટ સાથે ત્રણ છોકરા હતા. તેમાંનો એક તો હાલ સારો નકશીગર ગણાયછે. એક દહાડો એક બાઇ તે મોચીની દુકાને આવી હશે. તે વેળા રૉબર્ટ એક બાજઠ ઉપર ચીતરતો હતો. બીજી મેજ કે ટેબલ ન મળે, તેથી તે બાજઠને મેજ માનીને તે ઉપર કાગળ મૂકીને તે ચીતરતો. આ વખત એ છેક છોકરવાદ હતો. તે બાઇએ એનાં ચિત્ર તપાસી જોયાં; અને તેનામાં સારી શક્તિ છે, એમ તેને લાગવાથી તેને ચિતરવાના ધંધામાં કંઇ નોકરી ઉપર દાખલ કરવાને તેણે મહેનત કરવા માંડી; અને એ કળામાં એ પોતાનો અભ્યાસ વધારતોજ જાય, એવી મતલબથી બીજા કેટલાએક ગૃહસ્થોને તે છોકરાને મદદ કરવાની તેણે ભલામણ કરી. એ છોકરો ખંતીલો, મહેનતુ અને સ્થિર ચિત્તે કામ કરે એવો હતો. તે કોઇની સાથે કંઇ બોલતો નહીં. તે તેના સોબતીઓ સાથે ઝાઝું બેસતો ઉઠતો નહીં; અને દોસ્તીની ઘાલમેલ કે ધાડાધાડી કરતો નહીં. આશરે ઈ. સ. ૧૮૩૦ ના વરસમાં કેટલાએક ગૃહસ્થોએ મળીને ઉઘરાણું કરીને પૈસા એકઠા કર્યા; અને તેને એડિનબરેની સ્કૉટીશ પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થી તરીકે ભણવાને માટે મોકલ્યો. આ ઠેકાણે એને કાબેલ હુનરીઓના હાથ નીચે તરબીએત લેવાનો લાભ મળ્યો; અને એ સપાટાબંધ અભ્યાસમાં આગળ વધતો ચાલ્યો. એડિનબરેથી તે લંડનમાં ગયો. ત્યાં તેને ડ્યુક ઑફ બકલ્યુ જેવા મોટા અમીરનો આશ્રય મળ્યો; અને તેથી તેને ઘણાની સાથે ઓળખાણ થયું. થૉર્બર્નને ઉપર મુજબની સહાયતા મળવાથી તેને ઉત્તમ પંક્તિના અમીરવર્ગમાં જવા આવવાનો પગ થયો, એ વાત ખરી છે; પણ તેનામાં જે સ્વાભાવિક બુદ્ધિ અને આગ્રહપૂર્વક ઉદ્યોગતાં ઉમદા લક્ષણ છે, તે જો તેનામાં ન હોત તો,

---

૧ ડમ્ફ્રીસ, સ્કૉટલંડમાં ડમ્ફ્રીસશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તી, ૧૫,૪૩૫.

ગમે તેટલો આશ્રય હો, અને ગમે તેટલી મદદ મળો, તેથી કંઈ કળા-કૌશલ્યના મહા પંડિતમાં તે ગણાત નહીં.

નામીચા ચિત્રકાર નોએલ પેઇટન[1] ડંફર્લિન[2] તથા પેઇઝલી[3]માં પ્રથમ ધંધો કરવા લાગ્યો. મેજ ઉપર પાથરવાનાં કપડાં ઉપર તે નમુના ચીતરતો; અને મલમલ ઉપર હાથે સોનેરી કામ જેવું કરવું હોય, તેવાં ચીત્ર તે આળેખી આપતો. એ પ્રમાણેનો ધંધો કરીને તે પોતાનો નભાવ કરતો, અને ખાનગી વખતમાં મનુષ્ય સ્વરૂપ જેવા ઉંચા વિષયો ચીતરવા પાછળ ઉદ્યોગ કર્યા કરતો. ટર્નરની પેઠે એ પણ હાથમાં જે કામ આવે, તે તરત કરતો; તેમાં તે જરા આનાકાની કરતો નહીં; અને ઈ. સ. ૧૮૪૦માં તે ઉગતો જુવાન હતો, તે વખત તે બીજાં તરેહતરેહનાં કામ કરવાની સાથે રેંફ્રુશિઅર[4] પરગણાનું પંચાંગ ચીતરવાનું લઈ બેઠો હતો. તે ધીમે ધીમે, ક્રમે ક્રમે પાકે પાયે આગળ વધતોજ ગયો. ઈંગ્લંડની રાજ્ય સભાને માટે કાગળ ઉપર એવાં ચીત્ર કાઢવાનાં હતાં, કે તેની કોરણી દિવાલો ઉપર લઈ શકાય; તેમાં જે સૌથી સારાં બનાવી લાવે, તેને ઇનામ મળે એમ હતું. એ ઇનામ મેળવવાની તડાતડી અને પડાપડીમાં તે પણ શામેલ થયો. તેણે 'ધર્મનું ચૈતન્ય' એ નામની તસ્વીર ખેંચી હતી. તેમાં તેને પહેલા નંબરનું ઇનામ મળ્યું; અને આખી આલમે જોઈ લીધું કે આ એક સંસ્કારી કળાવાન પંડિત છે; અને આ ખૂણામાં પડેલો કારીગર તત્કાળ પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયો; તે પછી તેણે અનેક કામ બહાર પાડ્યાં છે, જેમકે 'ઑબેરૈન તથા ટિટાનિઆ પરીઓનો મેળાપ', 'ધરતીનો છેડો ઘર' અને 'વિશ્વાસઘાતક મેળાપ'; તે ઉપરથી તે પ્રતિ દિવસ પોતાના કસબની ચતુરાઈમાં અને કેળવણીમાં કેવો દ્રઢતાથી સુધરતો ગયો છે, તે જણાયછે.

ગરીબ હાલતમાં જન્મ્યા છતાં કળાની કેળવણીમાં કેટલો આગ્રહ અને કેટલો ઉદ્યોગ મચાવવો પડેછે, તેનું બીજું ચમત્કારિક દ્રષ્ટાંત જોવું

---

૧ સર જોઝફ નોએલ પેઇટન, ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં જન્મ, ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં તેને નાઇટનો એલકાબ મળ્યો. તે સ્કૉટલંડનો વતની છે.

૨ ડંફર્લિન, સ્કૉટલંડનું શેહેર, વસ્તિ, ૧૪,૯૬૩.

૩ પેઇઝલી, સ્કૉટલંડના રેંફ્રુશિઅર પરગણાનું શેહેર, વસ્તિ, ૪૮,૨૬૦.

૪ રેંફ્રુશિઅર, સ્કૉટલંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૨૫૪ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૨,૧૭,૦૦૦.

હોય તો તે જેમ્સ શાર્પલ્સનું છે. તે બ્લાકબર્ન[1]માં લૂહારનો ધંધો કરતો. તે ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં યૉર્કશિઅર પરગણાના ઉવેકફીલ્ડ[2] ગામમાં જન્મ્યો હતો. તેનાં માબાપને એના સુદ્ધાં તેર છોકરાં હતાં. એનો બાપ લોઢું ગાળવાનું કામ કરતો; અને તેણે બેરી ગામમાં આવીને દુકાન માંડી. એ બધી ધાડમાંથી કોઇને નિશાળમાં ભણવા મોકલવાનું બન્યું નહીં; પણ તેઓ જેમ મોટા થતા જતા, તેમ તેમને મજુરી કરવાને તેમનો બાપ મોકલી દેતો. જેમ્સ દશ વરસનો થયો, એટલે એને લોઢું ગાળવાની એક દુકાનમાં કામ શીખવાને મૂક્યો; ત્યાં તેણે એએક વરસ સુધી લૂહારની મજુરી કરી. આટલું થયા પછી, એનો બાપ લોઢાના સંચાનું કામ કરતો હતો, ત્યાં સંચાના કારખાનામાં એને દાખલ કર્યો. લૂહારો દેવતા, પાણી અને વરાળને માટે બૉઇલરો બનાવતા; તેનાં પડ ખીલા ઠોકી જડીને વાળી દેતા; તેવા ખીલા તપાવીને તે એ કારીગરો પાસે લઈ જવાનું કામ કરતો. એને સવારના છ વાગતાથી તે રાતના આઠ વાગતા સુધી મજુરીમાં જોડાવું પડતું. એ પ્રમાણે એ કામમાં એનો ઘણો વખત જતો, તોપણ એ ધંધામાંથી પરવાર્યા પછી જેમ તેમ જરા તરા વખત કાઢીને એનો બાપ એને થોડી ઘણી કેળવણી આપવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં એને મૂળાક્ષરનું જ્ઞાન થયું. તે પેલા લૂહાર કારીગરોમાં કામકાજે જતો; તેવામાં એક એવો આકસ્મિક બનાવ બન્યો કે, તેથી તેને ચીતરતાં શીખવાની પ્રથમ ઇચ્છા થઈ. મુખ્ય કારીગર તેને વખતોવખત પોતાની પાસે બોલાવીને તેના હાથમાં સપેતો ઘસેલી દોરી આપતો. એ દોરીનો એક છેડો એ ઝાલતો અને તેથી કારખાનાની દુકાનમાં તે મુખી કારીગર બૉઇલરનો નકશો કાઢતો. આવે પ્રસંગે એ મુખી પોતાના હાથમાં એક છેડો પકડી રાખતો; અને આ છોકરા પાસે બધાં માપ ભરાવતો. આ કામમાં જેમ્સ જલદીથી એવો તો ખબરદાર થઈ ગયો કે, તે પેલા મુખીને ઘણો કામનો થઈ પડ્યો. એ કામમાં એમ કરવાથી તેનો શોખ એટલો બધો વધી ગયો કે પોતાને ઘેર આવીને તે ભીંયતળીએ બૉઇલરના નકશા ચીતરવાનો મહાવરો પાડવા લાગ્યો. એક વેળા તેમની સગી કોઈ બાઈ માંચેસ્ટરથી તેમને મળવા આવવાની હતી; અને તેટલા માટે ઘરને

૧ બ્લાકબર્ન, ઈંગ્લંડમાં લાંકેશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૭૬,૩૩૯.

૨ ઉવેકફીલ્ડ, વસ્તિ, ૨૮,૦૭૦.

સાફસુફ કરીને તેના માનને માટે અને તેટલું તેની માએ સુઘડ બનાવી દીધું હતું; એટલે રાત પડતાં જેમ્સ તેના કારખાનામાંથી ઘેર આવીને રોજના દસ્તુર મુજબ જમીન ઉપર નકશા આકારવા લાગ્યો. તેણે સ-પેતાવતી જમીન ઉપર એક મોટા બૉઇલરનો નકશો થોડો ઘણો કાઢ્યો, એટલામાં એની મા પેલી બાઇને તેડીને ઘરમાં આવી; છોકરાને ન્હાયા ધોયા વગર, એવો સવારનો મેલો ને મેલો તેની માએ જોયો; અને જમી-ન સપેતાથી બગાડી મૂકેલી જોઇને તે તો બિચારી ભયભીત થઈ ગઈ. એમ છતાં પણ જે બાઈ મળવા આવી હતી, તેણે તો એ છોકરાની ઉ-દ્યોગી આદત જોઇને પોતાની ખુશી બતાવી; તેણે નકશાનાં વખાણ કર્યાં; અને છોકરાની માને કહ્યું કે, એ નાના ટીચકાને કાગળ અને સી-સાપેન આપવાં જોઇએ, કે તે પોતાનો મન ગમતો અભ્યાસ જારી રાખે.

જેમ્સને તેના મોટા ભાઈ તરફથી ઉત્તેજન મળવાથી તેણે આકૃતિ-ઓની તસ્વીર અને પૃથ્વીની લીલાનાં ચિત્ર કાઢવાનો મહાવરો કરવા માંડ્યો; તે વળી શીલાછાપમાં ઉઠેલાં ચિત્રોની પણ નકલો કરતો જતો; પણ છેટેના પદાર્થો જેવા નરી આંખે દેખાયછે, તેવાજ કાગળ ઉપર ઉઠે, તેવાં ચિત્રને પર્સ્પેક્ટિવ કહેછે, તેના સિદ્ધાંતોથી તે અજ્ઞાત હતો; તેમજ વળી આછો રંગ ક્યાં આપવો, અને ઘેરો રંગ ક્યાં આપવો; કેવે પ્રસંગે પદાર્થને પ્રકાશમાં દેખાડવો અને કેટલે દરજ્જે છાયામાં આણવો; એ બાબતના નિયમોથી પણ તે અજાણ્યો હતો; તોપણ એ તો એના કામ પાછળ મંડ્યોજ રહ્યો; અને તેથી નકલો ઉતારી લેવામાં ધીમે ધીમે તેનામાં ચપળતા આવી. કાગળ ઉપર નકશા ચીતરતાં શીખવાના વિચારથી તે તેની સોળ વરસની ઉમરે એરી ગામની કારીગરોની શાળામાં તે દાખલ થયો. એક માણસ વતાં કરવાનો ધંધો કરતો હતો, તે એ નિશાળમાં ચીતરવાનો વિષય શીખવતો હતો, કેમકે તેને એ બાબતનો બહુ શોખ હતો; તેથી તેણે એ કળાનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તે દર અઠવાડીએ એક દિવસ આ-વીને એક પાઠ ચલાવતો હતો. એ પ્રમાણે ત્રણ મહિના સુધી જેમ્સ એ શાળામાં ગયો. પેલા શિક્ષકે તેને સલાહ આપી કે પુસ્તકાલયમાંથી તું બ-ર્નેટકૃત ચિત્રકળાનો વ્યવહારોપયોગી ગ્રંથ લઇને વાંચ; પણ તે સરળતાથી વાંચી જાય, એવી તેનામાં હજુ શક્તિ આવી નહતી; તેથી તેની મા પાસે અને કોઈ કોઈ વાર તેના મોટા ભાઈ પાસે એ ચોપડી તે વંચાવતો; અને

પેંડ પાસે બેસીને સાંભળતો. તેને વાંચતાં નહોતું આવડતું, તેથી તે તેના મનમાં મૂઝાવા લાગ્યો; અને બર્નેટના પુસ્તકમાં શું લખ્યું છે, તે સઘળું હાથ કરવાને તે ટમટમી રહ્યો હતો; તેથી યંત્રશાળામાં જે પહેલા ત્રણ મહિના તે ગયો તે ગયોજ; પછીથી જવાનું તેણે માંડી વાળ્યું;અને ઘર આગળ લખતાં અને વાંચતાં શીખવામાં તે મચ્યો રહ્યો. તે થોડી મુદ્દતમાંજ એટલું તો શીખી ગયો; અને હવે તે પાછો કારીગરોની નિશાળમાં જવા મંડ્યો. આ બીજી વાર તેણે બર્નેટ હાથમાં લીધો, તો તે વાંચી શકતો હતો,એટલુંજ નહીં; પણ આગળ ઉપર કામ આવે, માટે તે પુસ્તકમાંથી તે ઉતારા કરી લેતો. એ ગ્રંથનું તે એટલી હોંસ અને ઉમળકાથી અધ્યયન કરતો કે, એટલા માટે તે સવારમાં ચાર વાગતે ઉઠીને તે વાંચતો અને તેમાંથી ફકરાએ ઉતારી લેતો; ત્યાર કેડે છ વાગતાં તે ધાતુએ તપાવાના કારખાનામાં જતો; અને ત્યાં સાંજના છ અને કોઈ કોઈ વેળાએ તો આઠ વાગતા સુધી તે મજુરી કરતો.વળી આવતાંની વારમાં તાજી ઉલટથી બર્નેટનું મનન કરવા બેસતો.એ અભ્યાસ તે ઘણી વાર મોડી રાત સુધી કરતો. રાત્રીનો કેટલોએક વખત તો તે નકશા કાઢવામાં અને નકશાની નકલો ઉતારવામાં ગાળતો, તેમાં એક વેળા લિઓનાર્ડો ડા વિંચીકૃત 'અવસાનકાળના ભોજન' ના ચિત્રની નકલ ઉતારવામાં તે આખી રાત જાગ્યો. તે જઇને પથારી ઉપર પડ્યો ખરો; પણ તેનું મન એ વિષયમાં એટલું બધું પરોવાઈ ગયું હતું કે, તેની આંખજ મીચાઈ નહીં; અને તે પાછો પોતાની ચીતરવાની કલમ લઇને કામ ઉપર બેઠો.

હવે તેલમાં તૈયાર કરેલા રંગનાં ચિત્ર નીપજાવવાની તેણે મેહેનત કરવા માંડી. તે કારણસર તેણે કોઈ કાપડીઆની દુકાનેથી શણનું જાડું કપડું લીધું. તેને એક લાકડાના ચોકઠા ઉપર તેણે ચારે છેડેથી બાંધી લીધું અને તેના ઉપર તેણે બધે સિંદુર ફેરવી દીધું; અને એક કડિઆકામ કરનાર ચીતારા પાસેથી રંગ વેચાતા લઇને તેણે ચીતરવાનું કામ આદર્યું. પણ તેની બધી મેહેનત ફોકટ ગઈ, કેમકે તે શણનું કપડું જાડું અને ગાંઠા ગાંઠાવાળું હતું; તેથી ઊપર સિંદુર દીધું હતું, તે સૂકાવા પામ્યું નહીં. આવી વેલામાં તે આવી પડ્યો, ત્યારે તે તેના ચિત્ર-શિક્ષક પેલા વાળંદ પાસે ગયો. તેણે તેને કહ્યું કે, ચિત્ર કામને માટે ખાસ તૈયાર કરેલાં શણનાં કપડાં મળેછે; અને તેલમાં બનાવેલા રંગ અને રોગાન એવાં રં-

ગદ્દાર ચિત્રોને માટેજ થાયછે; અને તે જોઇએ તેટલા મળેછે. આ વાત તેણે પ્રથમજ જાણી; તે પછી તેની પાસે જેવા પાંચ પૈસા ભેગા થયા કે તેણે જરૂર જોગી બધી ચીજો થોડી થોડી ખરીદ કરી ને નવે નામે એ કામ પાછળ મંડ્યો. કેવી રીતે ચીતરવું, તે એનો હજામ-ગુરૂ એને દેખાડતો; અને 'બાપસેં બડા બેટા અને ગુરૂસેં બડા ચેલા' ની કહેવત પ્રમાણે તેના ગુરૂની નકલ કરતાં એની નકલ સરસ નીકળી. 'ઘેટાંનું ઉન કાતરતી વખતનો દેખાવ' એની કોઈ નકશીગરે નકશી કરી હતી. તેની એણે ચિત્રમાં પહેલવહેલી નકલ ઉતારીને તે પછી સવા રૂપિએ વેચી. 'તેલમાં તૈયાર કરેલા રંગનાં ચિત્ર કેમ ચીતરવાં?' એ નામની માર્ગોપદેશિકા અર્ધા રૂપિઆની કીમતે વેચાતી હતી, તેની મદદથી તે તેની નીરાંતના વખતમાં ચીતર ચીતર કરતો; અને ધીમે ધીમે પોતાના સાહિત્યનું તેણે સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું. ખુરશી ઉપર બેસીને ચીતરાય, એવી રીતનું ફેરવી ફેરવી શકાય એવું ઘોડી પાટીઉં તેણે બનાવ્યું; વળી એક ગોળ ખલ તેણે રંગની મેળવણી કરવાને બનાવ્યો; તે એક અંગુઠે અને એક આંગળીએ ઝલાય એવો હતો; અને તેના એક છેદમાં રંગની પીંછીઓ મૂકાય તેમ હતું; વળી તેણે એક ચપટો ચપ્પુ છેડેથી ગોળ જેવો રંગની મેળવણી કરવાને બનાવ્યો; તે ઉપરાંત તેણે રંગ રાખવાની એક ખાનાવાળી નાની પેટી કરી. કારખાનામાં ઠરાવેલા વખત કરતાં વધારે વાર રોકાઇને કામ કરી કરીને તેણે કાંઈક પૈસા ભેગા કર્યા; તેનાં તેણે રંગ, પીંછીઓ, અને શણનાં કપડાં લીધાં. તેને ભાઈભાંડુંનું વ્હારૂં જબરૂં હતું, તેથી તેનાં માબાપને તે બધાંનું પોષણ કરવું પડતું; તે કારણસર જેમ્સની પાસે મજુરીના જે પૈસા આવતા, તે તેમને તેની પાસેથી લેવા પડતા; તેથી નીમેલા વખત ઉપરાંત રહીને તે કામ કરતો, અને જે કંઈ પેદા કરતો તેટલી જુજ રકમ તેનાં માબાપ તેની પાસે રહેવા દેતાં; અને તેમાંથી તે ઉપર મુજબનો ખરચ કરતો. રૂપિઓ દોઢ ભેગો થાય કે તે સાંજે પગ પાળો માંચેસ્ટર જઇને ચીતરવાને માટે રંગ અને શણનું કપડું ખરીદ કરીને તે પાછો ચાલતો મધરાતસોરો ઘેર આવતો. એ પ્રમાણે નવ ક્રોસની મજલ કરીને, કોઈ કોઈ વેળાએતો વરસાદથી પલળીને ગચકા બોળ થઈ ગએલો અને, થાકીને લોથ થએલો તે અધી રાતે પાછો આવતો. આવી વિપત્તિમાં તે અક્ષય આશા અને અજેય દૃઢતાથી સદા

મગન રહેતો. જેમ્સ શાર્પલ્સે આ પુસ્તકના લખનારને એક કાગળ લખ્યો હતો; તેનો અમે નીચે ઉતારો કરીએ છીએ; તે ઉપરથી આ આપ-બળે શીખેલો કારીગર પોતે કેવી રીતે સુધરતો ગયો, તે બહુ સારી રીતે સમજાશે.

તે લખે છે કે, તે પછી 'ચંદની રાતે સૃષ્ટિનો દેખાવ,' 'એક ફળ' અને બીજાં એક બે ચિત્રો મેં કાઢયાં. તે પછી મેં 'લૂહારની દુકાન'નું ચિત્ર નીપજાવવાનો વિચાર કર્યો. મેં એ બાબત કેટલીએક મુદ્દતથી વિચાર તો કરી રાખ્યો હતો; પણ તે કલ્પનાનું ચિત્રરૂપે દર્શન દેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો નહતો. પણ હવે મેં પ્રથમ કાગળ ઉપર ડોળ કાઢયું; અને તે ઉપરથી કપડા ઉપર એ વિષય આળેખવા માંડ્યો. હું ધાતુ ગાળવાના કારખાનામાં કામ કરૂંછું, તેવી એક મોટી દુકાનની અંદરનો ભાગ મેં ચીતર્યો છે. એમાં કોઇની મુકરર દુકાન કાઢી છે, એમ ધારશો નહીં; તેથી એટલી વાત એ તસ્વીર એક નવિન કલ્પના છે, કારણ કે કોઇની દુકાન ઉપરથી મેં નકલ કરી નથી. એ પ્રમાણે મેં એ વિષયની મર્યાદા લીંટીઓ દોરી; અને એ કામમાં હું ઝાઝું આગળ વધ્યો નહીં, એટલામાં તો મને માલમ પડયું કે, મારે શારીરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જોઇએ; કારણ કે તે વિના ચિત્રમાં લૂહારના હાથની સ્નાયુઓ અને નસોનું હું બારીક ચિત્ર આપી શકું નહીં. આવે બારીક વખતે મારો ભાઈ પીટર મારી મદદે આવી લાગ્યો; તેણે ફ્લાક્સમનકૃત 'શારીર-શાસ્ત્ર ઉપર વિચાર' નામનો ગ્રંથ મારે માટે વેચાતો લઈ આપ્યો; તેથી તેની મારા ઉપર માયા અને મહેરબાની જણાઈ આવી; કારણ કે એણે જો એ ન લઈ દીધો હોત, તો મારી ગુંજાશ ન હતી કે હું તે લઈ શકત. તેની કીમત બાર રૂપિઆ હતી, તે હું ખરચી શકત નહીં. મારી સઘળી ધનદોલત એ ચોપડીમાંજ છે, એમ હું માનતો; તેનો બહુ મહેનત કરીને અભ્યાસ કરતો; અને તેમાં લખ્યા મુજબ ચીતરવાને હું રાતના ત્રણ વાગતે ઉઠતો; અને એવે કવખતે મનુષ્ય આકૃતિનો હુબેહુબ નજર આગળ નમુનો જોઇએ, માટે હું મારા ભાઈ પીટરને વસ્ત્રાવસ્ત્ર ઉભો રાખતો. આમ મહાવરો કરવાથી હું રફતે રફતે સુધરતો ગયો; પણ જ્યારે ઘણા દિવસ ગયા, ત્યારેજ મારી તસ્વીરનું કામ પૂરૂં કરવાની મને હિમ્મત આવી. વળી મને પર્સ્પેક્ટિવ ચિત્ર-કળાનું જ્ઞાન ન હતું, તેથી મને મૂઝવણ થવા લાગી; અને તેથી બ્રૂકટેઇલર[1] કૃત 'મૂળ-તત્વો'નું કાળજી રાખીને અધ્યયન કરવાથી એ

[1] બ્રૂકટેઇલર, એક અંગ્રેજ ગણિતશાસ્ત્રી, ઈ. સ. ૧૬૮૫-૧૭૩૧.

આમી મેં ખસેડી; અને એટલું થયા પછી મેં ચીતરવાનું કામ ફરી આરંભ્યું. હું જેવામાં ઘર આગળ પર્સ્પેક્ટિવ ચિત્રકળાનો એટલે બહાર જેવા પદાર્થો ઉઘાડી આંખે દેખાય તેવાજ ચિત્રમાં ઊઠે; અને જેટજેટલે અંતરે હોય તેટતેટલા અંતરના પ્રમાણમાં ચીતરાય, એવી કળાનો હું મારે ઘેર અભ્યાસ કરતો હતો; તેવામાં મારા કારખાનામાં લોઢાના હલકા પાટા કરતાં ભારે કટકા ગાળવાની હું રજા મેળવતો; કેમકે હલકા કરતાં ભારે કટકાને તપતાં અને ઓગળતાં ઝાઝી વાર લાગેછે; અને તેમાંથી હું આખા દિવસમાં થોડી ઘણી મિનિટો ફુરસદની કાઢતો; અને હું જે ભઠ્ઠી આગળ મજુરી કરતો, તેની સામાના લોઢાનાં પતરાંના ઢાંકણાં ઉપર પર્સ્પેક્ટિવ ચિત્રો કાઢવામાં હું તે મિનિટો વાપરતો.

એ પ્રમાણે ખંત રાખીને ચિત્રકામ કરવાથી અને અભ્યાસ કરવાથી જેમ્સ શાર્પલ્સે ચિત્રકળાના નિયમોનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું; અને મહાવરાથી તેણે તેના કામમાં સારી સરળતા મેળવી. ધાતુ ગાળવાના કારખાનામાં તેની બંધણીની મુદ્દત પૂરી થયા પછી દોઢ વરસે તેણે તેના બાપની તસ્વીર ખેંચી; તે ઉપર ગામના ઘણા લોકોનું ધ્યાન ગયું; તેણે પાછળથી 'લૂહારની દુકાન'નું ચિત્ર કાઢ્યું હતું, તે પણ એવીજ રીતે વખણાયું. તે તસ્વીર કાઢવામાં બધે સારો કહેવાવા લાગ્યો; તેથી તેના કારખાનાંના ઉપરીએ તેની પાસે પોતાના આખા કુટુંબની તસ્વીર પડાવી; અને શાર્પલ્સે તે કામ એવું તો સારી રીતે કર્યું કે, તે ઉપરી કારીગરે પરઠણ પ્રમાણે તેને એકસો એંશી રૂપિઆ આપ્યા; અને વળી ઉપરાંત બીજા પંદર રૂપિઆનું ઇનામ દીધું. તે આ સામુદાયિક-ચિત્ર આળેખવામાં રોકાયો હતો, તેવામાં તે કારખાનામાં કામે જતો નહીં; અને એ ધંધો તદન છોડી દઇને કેવળ ચીતરવાનો ઉદ્યમજ કરવો, એવો તેણે વિચાર કર્યો. તેણે કેટલીએક તસ્વીરો ખેંચી; તેમાં માણસના માથાના કદ જેટલું મોટું તેણે ઇસુ ખ્રિસ્તનું માથું કાઢ્યું. એ કેવળ નવિન કલ્પના હતી; અને તેણે બેરી ગામના દેખાવનું ચિત્ર બનાવ્યું; પણ તેનો આખો દિવસ કામમાં જાય, એટલાં ચિત્ર કાઢવાની તેની પાસે ફરમાશો આવતી નહીં; અને હમેશાં પૂરતી આવક એ ધંધામાં થશે, એમ તેને જણાયું નહીં; તેથી તેણે ડહાપણ વાપરીને પાછું લૂહાર કામ કરવા માંડ્યું; અને તેના ગરીબ ધંધામાંથી પરવારીને તે 'લૂહારની દુકાન'ની નકશી કરવામાં પોતાની નવરાશનો વખત વાપરતો.

એ તસ્વીર તો હવે પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. એ ચિત્રની કોતરણી કરવાનું તેને નીચે પ્રમાણે સૂઝી આવ્યું. માંચેસ્ટરમાં એક તસ્વીર વેચનાર વેપારીને તેણે 'લૂહારની દુકાન'નું ચિત્ર બતાવ્યું. તેણે તે જોઇને કહ્યું કે, આ ચિત્રને કોઈ ચતુર નકશીગર કોતરે, તો એનો છાપો સરસ ઉઠશે. શાર્પલ્સને એ કારીગરી બીલકુલ આવડતી નહોતી; તોપણ તેની નકશી પોતાને હાથેજ કોતરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. તે કામ પૂરૂં પાડવામાં તેને જે જે અડચણો નડી, અને તે તેણે કેવી રીતે ખસેડી, તેની હકીકત તે પંડે નીચે મુજબ લખી જણાવેછે.

'મેં એક વર્ત્તમાન પત્રમાં જાહેર ખબર વાંચી. શેફીલ્ડ શહેરના એક ગજવેલનાં પતરાં વેચનારે તે છપાવી હતી. જૂદા જૂદા કદની તકતીઓના તેણે જૂદા જૂદા ભાવની ટીપ આપી હતી. મેં તેમાંથી એક જાતની પસંદ કરી. તેની કીમત મેં તેને મોકલાવી દીધી; અને તે ઉપર બીજા થોડા પૈસા પણ મેં મોકલીને તેને લખ્યું કે, નકશી કરવાના કામનાં થોડાં ઘણાં ઓજાર મહેરબાની કરીને મોકલજો. કયાં કયાં ઓજાર અને કયી કયી ચીજો એ કામસર જોઇએ, તેનાં નામ હું તેને લખી શક્યો નહીં; કારણ કે નકશી શી રીતે થતી હશે, તેની મને કંઈજ માહેતી ન હતી; તોપણ કાગળમાં લખ્યા પ્રમાણે પોલાદની તકતી અને તેની સાથે ત્રણ ટાંચણાં અને એક સોય આવી. ધાતુની તકતી ઉપર તેજાબ લગાડીને તે ઉપર સોયથી લીટીઓ દોરાયછે; પછી ધાતુને સાફ કરીને ફરીથી સોયથી દોરેલી લીટીઓ અને છેદમાં તેજાબ મૂકવામાં આવેછે; તેથી તેટલો ભાગ ખવાઈ જાયછે. તે સોયનો એવી રીતે ઉપયોગ કરવાનો છે, એમ હું જાણતો ન હતો; તેથી તે આવી તેવીજ મેં તેને અજાણતાં બગાડી નાખી. હું તકતી ઉપર કોતરતો હતો, તે અરસામાં મકાનો, પૂલો, નહેરો વગેરે બાંધવાની વિદ્યા જાણનાર ગૃહસ્થોની સંયુક્ત સભાએ એક એવી જાહેર ખબર છપાવી કે, દ્વીઅર્થી માર્મિક તસ્વીરનું જે કોઈ ઉત્તમ ચિત્ર કાઢશે, તેને આટલું ઇનામ આપવામાં આવશે. તેમાં હું પણ એક ઉમેદવાર થઇને બહાર પડ્યો; અને નસીબ જોગે મનેજ તે ઇનામ મળ્યું. આ બનાવ પછી થોડે દિવસે હું બ્લાકબર્ન ગામમાં જઇને રહેવા લાગ્યો. ત્યાં પેટ્સ એંજીનીઅરોની દુકાન ખાતે હું સંચાનું લૂહારકામ કરવા ખાતે રહ્યો; અને નવરાશની વેળાએ નકશા કાઢતો. આગળની પેઠે ચિત્ર કામ કરતો

અને નકશી પણ કોરતો. કોરણી કરવાને જોઇએ તેવાં ઓજાર મારી પાસે હતાં નહીં, તેથી મને અડચણો નડવા લાગી; અને તેથી નકશીના હુનરમાં હું બહુજ મંદ ગતિએ આગળ વધવા લાગ્યો. એ કારણસર મારા કામમાં આવે એવાં કેટલાંએક ઓજાર મારે હાથેજ બનાવવાનો મેં મન સાથે સંકલ્પ કર્યો; અને ઘણી વાર ફોકટ ફાંફાં માર્યા પછી મેં ઘણાં ઓજાર એવાં બનાવ્યાં કે, તે હું મારા નકશીના કામમાં હમેશાં વાપરવા લાગ્યો. મારી પાસે સૂક્ષ્મદર્શક કાચ ન હતો; તેની મને ઘણી ખોટ જણાતી; અને તકતીમાં કેટલીક તો મેં મારા બાપનાં ચશ્માં પહેરીને તે વતીજ તપાસીને પાડી. પાછળથી મેં નાની વસ્તુને મોટી કરી બતાવે એવો કાચ પેદા કર્યો; તે મને ઘણોજ ખપનો થઈ પડ્યો. તે તકતીને હું કોતરતો હતો, તેવામાં એક એવો બનાવ બની ગયો કે, તેથી એ કામ હું સાવ છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતો. કોઈ કોઈ વેળા એમ બનતું કે બીજાં ઘણાં કામની આડે કેટલાક વખત લગી મારે કોરણીનું કામ ઉંચું મૂકવું પડતું; અને કોતરેલા ભાગને કાટ ન લાગે, માટે તે ઉપર મને તેલ લગાડવાની ટેવ પડી હતી. પણ એક વખત એ પ્રમાણે તકતીને તેલ ચોપડીને મૂકી હતી; તેને કેટલીક મુદ્દત ગયા પછી હાથમાં લીધી, તો તે તેલ તો કાળું ચીકણું થઇને માંહે કોરણીમાં એવું ચોંટી ગયું હતું કે કયમે નીકળે નહીં. એ કીટો સોયવતી કાઢી નાખવાની મેં મહેનત કરવા માંડી; પણ મને માલમ પડ્યું કે નવે નામે નકશી કરતાં જેટલો વખત લાગશે, તેટલોજ લગભગ આ કીટો કાઢતાં લાગશે. આમ થવાથી હું બહુ મનભંગ થઈ ગયો; પણ આખરે મને એક હિકમત સૂઝી આવી કે, સોડાનો ક્ષાર પાણીમાં નાખીને એ તકતીને ઉના પાણીમાં ઉકાળવી; અને પછી બહાર કાઢીને તે ઉપર વાળાકુંચી ઘસવી; અને એમ કરવાથી મારે સારે નસીબે કોરણી કરેલો ભાગ તદન સ્વચ્છ થઈ ગયો. મારી મોટી મોટી મુશીબતો તો હવે પૂરી થઈ. હવે મારી મહેનતનું ફળ પકવવાને માત્ર ધીરજ અને આગ્રહની જરૂર હતી. એ નકશી પૂરી કરવામાં મને કોઇએ કંઈ મદદ કે સલાહ આપી નથી; તેથી મારે કહેવાની મતલબ એ છે કે, જો એ કૃતિમાં કાંઈ પણ ખુબી હોય, તો તેમાં મારા વિના કોઈ બીજાનો દાવો પહોંચતો નથી; અને આગ્રહી ઉદ્યોગ અને ખંત રાખીને લાગુ રહેવાથી કેવાં કેવાં કામ થઈ શકે છે, એ જો મારા ઉપરના કાર્યથી કાંઈ પણ જણા-

તું હોય, તો માત્ર એટલીજ શોભા હું લેવાને ઇચ્છુંછું.

'લુહારની દુકાન'ના ચિત્રની જે નકશી ઉતારવામાં આવી છે, તે ઉપર વિવેચન કરવાનું કામ અમારૂં નથી. એની ખુબીની કદર કળાકોશલ્યનાં સોપાનોમાં અને વર્ત્તમાન પત્રોએ પૂરેપૂરી કરી છે. જેમ્સ શાર્પલ્સને એ કામ પાછળ પૂરાં પાંચ વરસ લાગ્યાં! તેમાં રાતનો અવકાશનો બધો વખત તે એમાં ગાળતો. તેણે તેના ઉમરમાં નકશીદાર તકતી કદી જોઈ ન હતી. તે પ્રથમ પોતાની તકતી લઇને છાપનારની દુકાને ગયો. ત્યાં તેણે બીજાંના હાથની નકશીવાળી બીજી તકતીઓ જોઈ. ઉદ્યોગ અને બુદ્ધિ બળની આ સાદી હકીકત અમે આપી છે; તેમાં તેના સંસાર સંબંધી એક બીજી વાત અમે અત્રે જણાવીએ છીએ. તે લખેછે કે, હું સાત વરસથી પરણ્યો છું; તેમાં હું ધાતુ ઓતવાના કારખાનામાંથી મહેનત કરીને ઘેર પાછો આવુંછું; પછી સાંજે છેક મોડી રાત લગી હાથમાં ચિત્રકામની પીંછી કે નકશી કામનું ટાંચણું લઇને મારા કામ ઉપર અડુંછું; તે વખત મારી સ્ત્રી રોજ મારી પાસે આવીને બેસેછે; અને કોઈ રમુજી સારૂં પુસ્તક મને વાંચી સંભળાવેછે. એ વખત મને હમેશાં ખરેખરો આનંદ ઉપજેછે.' આ એક ઘણાજ મનહર અને સદ્પાત્ર કારીગરની સંપૂર્ણ પાકી સમજ અને શુદ્ધ અંતઃકરણના પ્રેમભાવનો સાદો અને સુંદર સાક્ષીભૂત પુરાવો છે.

શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રકળામાં ઉંચું આસન મેળવવામાં અત્યંત ઉદ્યોગ અને આગ્રહની જરૂર છે, તેમજ તેમના સાંબંધિક સંગીતશાસ્ત્રમાં પણ નિપુણ થવાને એ બે ગુણોની આવશ્યકતા છે. શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રકળા એ રંગરૂપનાં મૂગાં કાવ્યછે; અને સંગીત એ સૃષ્ટિના ભિન્નભિન્ન સાદનું કાવ્ય છે. હાંડલ[1] એક પરાકાષ્ટા શ્રમ કરવાવાળો પુરૂષ હતો. તે હાર ખાધાથી કદી હારી બેસતો નહીં; પણ માથા ઉપર જેમ વિપત્તિના ઘા પડતા જાય, તેમ તેમ તેનામાં જુસ્સાની ગરમી વધતી જતી. તેને માથે દેવું ઘણું થઈ ગયું હતું, તેથી તેને દેવાળું કાઢવું પડ્યું; એવા માનભંગ અને સંકટના સમયમાં એક પળભર પણ તે હિમ્મત હાર્યો નહીં; પણ એક

---

૧ જૉર્જ ફ્રેડ્રિક હાંડલ, ઈ. સ. ૧૬૮૪–૧૭૫૯, એક મહાપ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી; યુરોપ, અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિઆમાં એનું નામ હજુ પૂજાયછે.

વરસની મુદતમાં તેણે 'સૅાલ'[1] 'ઇઝ્રાએલ'[2] 'ડ્રાઇડન[3]ની ગઝલનું ગાયન,' 'બાર મોટાં ગાયન', અને 'આર્ગોસ[4]માં યુનાની ઇંદ્રનું સંગીત નાટક' બનાવ્યાં. તેમાં તેની છેલ્લી કૃતિ તો અનુપમ છે. તેનું ચરિત્ર લખનાર લખેછે કે, તે હરેક વસ્તુની સામા કમરકસીને ઉભો રહેતો; અને તે કેવળ પરાપેક્ષા રહિત સ્વાશ્રયથી બાર માણસનું પેંડે એકલી જાતે કામ કરતો.

હેઇડન, એક બીજો સંગીતશાસ્ત્રી કહેછે કે, ગાયનકળામાં કુશળ થવું હોય, તો તે વિષયને હાથમાં લેવો, તે પાછો હેઠે મૂકવોજ નહીં, એટલે તમારૂં ધાર્યું કામ થયું એમ સમજવું. વળી એક ત્રીજો ગવૈયો મોઝાર્ટ[5] કહેતો કે, કામ, કામ, કામ, એમાંજ મારો મોટો આનંદ છે. બેઇટહોવનનાં વહાલાં વચન એ હતાં કે, જે પુરૂષો મહત્વાકાંક્ષી છે; અને તેમનામાં બુદ્ધિબળ અને ઉદ્યોગબળ હોય, તો તેઓ ધારે તે કરે. 'બસ, આટલે સુધી અને આગળ નહીં ચલાય' એવી મર્યાદા રખાવનારા ગમે તેવા કોટ કિલ્લા તેમની આડે હોય, તે ટકી શકતા નથી. જ્યારે મોશેલ્સે[6] બેઇટહોવનને 'ફિડેલિઓ'ની રાગમાળા વાજાની પેટી (પિઆનો ફોર્ટે) ઉપર બજાવવાને તૈયાર કરીને બતાવી, ત્યારે તે ચોપડીને છેલ્લે પાને 'ઇશ્વર સહાયતાથી સંપૂર્ણ' એમ લખેલું તેના જોવામાં આવ્યું. બેઇટહોવને તરતજ તે લીટીની નીચે લખ્યું કે, 'ઓ માનવી, તુંજ તારો મદદગાર છે.' તેના ધંધાને અંગે

---

૧ સૅાલ, યાહુદી (હીબ્રુ) પ્રજાનો પહેલો રાજા; તે ઘણો કદાવર અને ખુબસુરત હતો. તેની હકીકત પુરાતન સ્થાપનામાં છે; તે ઈ. સ. પૂ. ૧૦૪૦ માં મરણ પામ્યો.

૨ ઇઝ્રાએલ, યાહુદી લોકોની બાર જાત છે, તેમાંની એક જાત; તેમને મિસર દેશ ફારોહા રાજાના જુલમથી છોડવો પડ્યો, અને સ્વભૂમિમાં જતા પહેલાં તેમને ચાળીશ વરસ આર્બિસ્તાનના રણમાં રખડવું પડ્યું.

૩ જૉન ડ્રાઇડન, ઇ. સ. ૧૬૩૧-૧૭૦૦; એક અંગ્રેજ કવી.

૪ આર્ગોસ, યુનાન (ગ્રીસ) દેશમાં એક નાનું પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રાજ્ય.

૫ જોહાન ક્રિસૅાસ્ટમ ઉવૂલ્ફગાંગ આમેડીઅસ મોઝાર્ટ, ઇ. સ. ૧૭૫૬-૧૭૯૧, એક જર્મન સંગીતશાસ્ત્રી. તે નીચો અને નબળા બાંધાનો હતો. તે ચાર વરસની ઉમરમાં સારાં ગાયન બનાવતો અને આઠ વરસની ઉમરમાં તો તે ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ વગેરેની પાદશાહી દરબારોમાં અપૂર્વ કીર્ત્તિ સાથે ફરી વળ્યો.

૬ ઇંગ્નાઝ મોશેલ્સ, ઇ. સ. ૧૭૯૪-૧૮૭૦; યાહુદી જાતનો જર્મન સંગીતશાસ્ત્રી. તે અગીઆર વરસની બાળવયથી સારો બજવૈઓ હતો.

એજ એનુ મહાવાક્ય હતું. જૉન સેબાશ્ચિઅન બાક[1] લખેછે કે, હું મહેનતુ હતો; માત્ર એટલુંજ; જે કોઈ ખંતથી એવી મહેનત કરશે, તે મારી પેઠે પાર પડશે. પણ એ તો નિઃશંક વાત છે કે બાક તો જન્મથીજ ગાયન ઉપર ફીદા હતો; અને તેથીજ તે એ કળા પાછળ મડ્યો ગડ્યો રહ્યો; અને એની પ્રસિદ્ધિનું મૂળ કારણ પણ એજ સમજવું. તે જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે તેનામાં જે બુદ્ધિબળ જણાતું હતું, તે સંગીતમાં નહીં પણ કોઈ બીજા ધંધામાં વપરાય તો ઠીક એવો એના મોટા ભાઇનો વિચાર હતો. તે સબબથી એ નાના સેબાશ્ચિઅને જે ગાયનનો સંગ્રહ કર્યો હતો, તેનો તેના ભાઇએ તદ્દન નાશ કરી નાખ્યો. તેને મીણબત્તી કે દીવો કંઈ મળતું નહીં, તેથી તેણે એ બધાં ગાયન ચંદ્રના અજવાળાથી ઉતારી લીધાં હતાં. તે ઉપરથી એ છોકરાનું કુદરતી બુદ્ધિબળ અને મનનું મજબૂત કુદરતી વલણ ચોખ્ખું જણાઈ જાયછે. ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં મિલાન[2] શહેરથી બેઇલ માઅરબેર[3] ને માટે નીચે મુજબ લખ્યું હતું:—‘ માઅરબેરમાં કાંઈક અકલ તો છે; પણ સંગીતને માટે તેને જન્મથી સંસ્કારી બુદ્ધિ હોય, એમ જરાએ લાગતું નથી. તે એકલો, એકાંતવાસી છે, અને સંગીત પાછળ રોજ પંદર પંદર કલાક સુધી મંડ્યો રહેછે.’ એમ કરતાં વરસનાં વરસ વીતી ગયાં, અને માઅરબેરના પ્રચંડ ઉદ્યોગથી તેની બુદ્ધિ ઉઘડી. તે તેનાં ‘રૉબર્ટો’ ‘હ્યુગેનૉટસ’ ‘પેગંબર’ અને બીજી સંગીત ગૂંથણી જોવાથી જણાઈ જાયછે. હાલના જમાનામાં જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિનાં સંગીત નાટકો (ઑપેરા) રચાયાં છે, તે પંક્તિમાં એનાં સંગીત આવેછે, એમ સૌ કબુલ કરશે.

એ વાત તો ખરી છે કે, આપણા અંગ્રેજ લોક ગાયન કળામાં બહુ નામધારી થયા નથી; કેમકે તેમના મનોત્સાહ અને જુસ્સા બીજી ઘણી સંસારોપયોગી બાબતો ભણી બહુધા વળેલા રહેછે; એમ છતાં પણ

---

૧ જોહાન સેબાશ્ચિઅન બાક, ઇ. સ. ૧૬૮૫-૧૭૫૦; એક પ્રસિદ્ધ જર્મન સંગીતશાસ્ત્રી. એના કુટુંબનાં ઓગણસાઠ માણસો તો ગંધર્વનોજ કસબ કરેછે.

૨ મિલાન, ઇટલિનું એક શહેર, વસ્તિ, ૨,૬૨,૦૦૦.

૩ જીઆકોમો અથવા જેકબ માઅરબેર; ઇ. સ. ૧૭૯૪-૧૮૬૪. બર્લિનમાં એક ધનવાન યાહુદી શરાફનો દીકરો. એક સંગીતશાસ્ત્રી.

આ હુનર પાછળ પણ આગ્રહના પરમ દૈવતનાં દૃષ્ટાંતો આપણા દેશમાંથી મળ્યા વિના રહેવાનાં નથી. આર્ન[1] એક વેપારીનો છોકરો હતો; તેનો બાપ નવાં ઘર માંડવાં હોય, તેમાં સરસામાન, બીછાનાં, ઢોલીઆ, મેજ, ખુરશી, હાંડી, તકતા વગેરે પૂરૂં પાડવાનું કામ કરતો. તે પોતાના દીકરાને ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રવિણ કરવાનું ધારતો હતો; પણ તેને ગાયન ઉપર એટલો તો શોખ હતો કે, તે મૂકીને એનાથી બીજું કંઈ થાય એમ ન હતું. તેને એક વકીલને ત્યાં પ્રથમ રાખ્યો; એની પાસે જૂજ પૈસા આવતા; તોપણ, એને સંગીત સાંભળવાનો એટલો બધો મોહ રહેતો કે, જ્યાં જ્યાં ગાયનમાં નાટક થતાં, ત્યાં ત્યાં એ ગયાવિના રહેતો નહીં; અને ઉપલા વર્ગમાં બેસવા જેટલું નાણું તેની પાસે હોય નહીં, તેથી તે નાટકશાળામાં દાદરની પેઠે ચઢતી ઉતરતી પાટલીઓ ગોઠવેલી હોય, તેમાં જઈને બેસતો; પણ એ ઠેકાણે તો ઘણુંકરીને અમીરોના ખિદ્મતગારો અને ગૃહસ્થોના નોકરોજ બેસતા; અને તે બધાને પહેરવાનો એક મુકરર જાતનો પોશાક હોયછે; તેમનામાંથી કોઈનાં કપડાં માગી લઈને તે પહેરીને તેમની ભેળો તે શામેલ થઈ જતો. તેના બાપને તો ખબર પણ ન હતી, અને તેણે તો સારંગી બજાવવામાં સારો મહાવરો કર્યો. એ વાત તેના બાપના જાણવામાં પ્રથમ એમ આવી કે, તેની પાસે એક સારો માણસ રહેતો હતો, તેને મળવાને એ ગયો; એ ત્યાં અણચિંત્યો જઈ પહોંચ્યો, તો એક ગવૈઆની ટોળીમાં તેણે પોતાના દીકરાને બધાં વાજીત્રમાં સારંગી જે મુખ્ય વાજીત્ર છે, તે તેને બજાવતાં દીઠો; ને એ તો બાપડો ભયભીત થઈ ગયો અને અચરજ પામ્યો. પણ આટલો એત્તેફાક બનવાથી આર્નના ધંધાનું તો નક્કી થઈ ગયું. તેનો બાપ આર્નની મનોવૃત્તિની સામા થયો નહીં. આ પ્રમાણે તેને તેની મરજી મુજબ ચાલવા દેવાથી દુનિઆમાં એક વકીલ ઓછો થયો; પણ તેના બદલામાં તેને સાટે તેને એવો સરસ, રસિક અને નાજુક લાગણી બતાવનારો ગવૈઓ મળ્યો કે તેણે આપણા અંગ્રેજી સંગીતશાસ્ત્રની દોલતમાં ઘણા કીમતી ગ્રંથો લખીને વધારો કર્યો.

---

૧ ટૉમસ ઑગસ્ટાઈન આર્ન, ઇ. સ. ૧૭૧૦–૧૭૭૮; એક અંગ્રેજ સંગીતશાસ્ત્રી.

ઉવિલિઅમ જાક્સન હાલ મરણ પામ્યો છે. 'યાહુદી લોકોનો મહાસંકટમાંથી છૂટકારો' એ નામનું ધર્મ સંબંધી તેણે એક ગાયન પુસ્તક લખ્યું છે. તે યૉર્ક પરગણાનો વતની હતો; ત્યાંનાં મોટાં મોટાં ગામમાં એ સારી રીતે ગાયનમાં ઉતારવામાં આવ્યું છે. એ શખ્સે સંગીતશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવામાં ધીટ હિમ્મતથી વિઘ્નોનો એવો તો પરાજય કર્યો છે, કે તેના જીવનચરિત્રનું કથન મનહર થઈ પડશે. યૉર્કશિઅર પરગણાના વાયવ્ય ખૂણામાં યૂર નદીની ખિંડમાં માશામ[1] નામે એક નાનું ગામ છે. ત્યાં એનો બાપ લોટ દળવાની ઘંટી ચલાવતો હતો. એના કુટુંબમાં ગાયનનો શોખ તો ઓલાદે ઉતર્યો હોય, એમ જણાયછે. માશામ ગામમાં વગર પગારના ગૃહસ્થોનું સીબંદી લશ્કર તૈયાર થયું હતું. તેમાં એનો બાપ વાજાની ટોળીમાં પાવો વગાડતો હતો; અને તે ગામના દેવલમાં જે માણસો ભેગાં થઈને ભજન ગાતાં હતાં, તેમાં પણ એ હતો. એનો દાદો વળી માશામના દેવલમાં મુખ્ય ગંધર્વ હતો; અને ઘંટનાદ પણ એજ કરતો. તે દેવલમાં દર રવિવારે સવારે ઘંટના ઘોષ ચાલી રહેતા, તે વેળાએ નાનો જાક્સન આવીને હોંસભેર હાજર રહેતો અને લહેરથી સાંભળતો. એ પ્રમાણે એનામાં ગાયનનો શોખ પ્રથમ જણાવા લાગ્યો. દેવલમાં વાજાની પેટી હતી. તે ઈશ્વર આરાધના સમયે ગવૈઆ પોતાને હાથે ખીલીઓ ફેરવીને બજાવતો, તે જોઈને તે બહુ નવાઈ પામતો. વળી દેવલમાં સૂર ખૂબ ઘૂમી રહે, માટે તે પેટીનાં બારણાં બજાવનાર ઉઘાડી નાખતો. તેના પછવાડે નાનાં છોકરાં દિવાલ સરસી મૂકેલી પાટલીઓ ઉપર બેસતાં; તેથી તે વાજીત્રની દાબવાની ચાંપો, નળીઓ, નાની પીપ જેવી ગોળ પોલી પેટીઓ, લોઢાના તાર, કુંચીઓ દાબવાનું પાટીઉં, દોરી અથવા તાર ઉપર ફેરવવાની પીંછીઓ, વગેરે માંહેથી સઘળું નજરે પડતું; અને તેથી બધાં નાનાં છોકરાં પછવાડેથી જોઈને છક થઈ જતાં; તેમાં આપણો નાનો ગવૈઓ જાક્સન પણ હતો. તે આઠ વરસની ઉમરે તો તેના બાપનો જૂનો પાવો વગાડવા લાગ્યો; પણ તેમાં 'ડ' હરફ ઉતરતો નહીં; તેથી તેની માએ તેને એક સૂરવાળી વાંસળી લઈ દીધી; અને થોડી મુદ્દત પછી પાડોશમાં એક સારો માણસ રહેતો હતો, તેણે એને ચાર રૂપેરી કુંચીવાળો પાવો ભેટ કર્યો. ચોપડીઓ ભણવામાં એ બાઈ તો કંઈ રૂડા ઉઠ્યા ન-

૧ માશામ, ઇંગ્લંડના યૉર્કશિઅર પરગણાનું એક ગામ. વસ્તિ, ૩,૦૦૦

હીં; અને ગેડીદડે, ગિલ્લીદંડે અને મુક્કા મુક્કી કરવે બહુ બહાદુર જણા-યાથી તે ગામના મહેતાજીએ કહ્યું કે '**એ દહીંમાંથી કંઈ માખણ નીકળશે નહીં**'. એ છોકરો કંઈ પાઠ કરતો નથી; અને એ ભણવાનો પણ નથી; એ તો '**પથ્થરનો ભમરડો**' છે; તેથી એને એ નિશાળમાંથી ઉઠાડીને એનાં મા-બાપે એને પેટલીબ્રિજની બીજી નિશાળે ભણવા મૂક્યો. એ ત્યાં હતો, એવામાં બ્રિગહાઉઝ ગેઈટમાં ગવૈઆની એક ટોળી તેને મળી આવી. તેમની સોબત એને બહુ બંધ બેસતી આવી; અને તેમની સાથે રહીને અંગ્રેજી જૂની ઢબ પ્રમાણે તે 'સા-રી-ગા-મા-પ-ધ-ની' ગાતાં શીખ્યો. એમ કરતાં તે ગાયનમાં ખૂબ ઘડાયો, અને તેમાં જલદીથી તે પ્રવિણ થયો. એનો અભ્યાસ જોઇને પેલી ગવૈઆની ટોળી તો અચરજ પામી; અને સંગીત-કળાના મોહ અને તૃષ્ણા ભર્યો તે ઘેર આવ્યો. તેના બાપની પાસે સૂરની જૂની પેટી હતી. તે એ વગાડવા લાગ્યો; પણ તેમાં મીઠાશ આવી નહીં. તેને એક બીજું વાજું લેવાનું મન થયું; પણ તેમ કરવાને તેની પાસે પૈસા ન હતા. આ વેળાએ એક પાસેના ગામના પાદરીએ એક નાની બગડી ગએલી વાજાની પેટી જૂજ કીમતે લીધી હતી. તે એ ઉત્તર ભાગનાં બધાં પરગણામાં એક નવાઇની ચીજ દાખલ ઘેરે ઘેર ફરતી હતી. એ વાજીત્રના સૂર પાછા ઠેકાણે લાવવાને પાદરીએ મહે-નત તો કરી જોઈ, પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહીં; પછી તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ગામના દેવલમાં હાથે બજાવવાનું વાજું છે, તેમાં પેલા નાના જાક્સને કેટલોએક ફેરફાર અને સુધારો કરી આપ્યો છે; તો આ યંત્રમાં હું એની ચતુરાઈ તો જોઉં; તેથી એક ગાડામાં તે વાજીત્રને નાખીને ગધેડે જોડીને તે ગાડું પેલો પાદરી એ છોકરાના ઘર આગળ લાવ્યો. જા-ક્સને થોડા વખતમાં તે યંત્ર સમારી આપ્યું; અને તેના અસલ સૂર તે-માં ઉતારી આપ્યા; તેથી તે ધણી બહુ સંતોષ પામ્યો.

હવે એ જુવાન છોકરાના દિલમાં દેવલમાં જેવી વાજાની મોટી પેટી હતી, તેવી બનાવવાનું ભૂત ભરાયું; અને એક એવી મારે કરવી, એમ તેણે નક્કી કર્યું. બાપ દીકરો બંને એ કામ પાછળ મંડી પડ્યા; અને તે-મણે કોઈ દહાડો સૂતારનું કામ આગળ કર્યું નહતું, તોપણ સખ્ત મજુરી-માં મચ્યા રહેવાથી, ઘણી વાર નિષ્ફળ થયા છતાં, આખરે તેઓ ફતેહ પામ્યા. સારી રીતે દશ રાગ ઉતરે એવી તરેહની એક પેટી તમણે બના-

વી; તે આખા ગામમાં સૌ એક અચરજ જેવી વાત ગણવા લાગ્યાં. દેવલમાં વાજીત્રની જૂની પેટીઓ બગડે, તો તે સમારવાને આપણા જુવાન જાકસનને ગામે ગામથી તેડાં આવતાં; અને તે પેટીઓમાં નવી કુંચીઓ નખાવીને નવા સૂર ઉપજાવવાને તેને સૌ કોઇ કહેતાં. જેના જેના તરફથી આ પ્રમાણે કામ આવતું, તે સર્વેને સંતોષ થાય એવી રીતે તે કરી આપતો. તે પછી તે એક ચાર ચાંપવાળું આંગળીથી બજાવાય એવું વાજીત્ર કરવા મંડ્યો; અને તેમાં એક જૂના મોરચંગ જેવા જંત્રની કુંચીઓ બેસતી કરી દીધી. આ એ વગાડતાં શીખ્યો; અને સાંજે કાલકટ કૃત 'નીચા સૂરની સમજણ' નામના પુસ્તકનો અભ્યાસ કરતો; અને વળી દિવસ બધો ઘંટીએ લોટ દળાવવાનો ઉદ્યમ ચલાવતો. પ્રસંગોપાત તે ગામડામાંથી મરઘાં, માખણ, ઈંડાં વગેરે લઈ આવીને બજારમાં વેચતો. એવી વખતે તે ગધેડું જોડીને ગાડું ગામે ગામ ફેરવતો. ઉનાળાની મોસમમાં તે ખેતરમાં મજુરીએ જતો; અનાજની કાપણી કરતો; ખડ વાઢી-લાવતો; અને મૂળા ઉપાડી લાવતો. એ પ્રમાણેનું તે હરદમ કામ કરતા છતાં, સાંજે પરવારીને તે ગાયનમાં ગુલતાન થયા વિના કદી પણ રહેતો નહીં. હવે તેણે સંગીતનાં ગાયન બનાવવાની મહેનત કરવા માંડી. તેણે બાર દેવસ્તુતિની આરતીઓ તૈયાર કરી. તે યૉર્કવાસિ મિ. કામિજને કોઇએ દેખાડીને કહ્યું કે, ઘંટીએ લોટ દળાવનાર એક માણસને ચૌદ વરસનો એક છોકરો છે, તેની આ કૃતિ છે. મિ. કામિજ એ જોઇને રાજી થયો; તેમાંથી જે વાંધા ભરેલી લીટીઓ હતી, તે ઉપર તેણે ચોકડીઓ કરી; અને કાગળ પાછા આપીને તેણે એવાં ઉત્તેજક વચન કહ્યાં કે, એ છોકરાની આ કૃતિ એને ઘણી શોભા આપનારી વાત છે; અને મારી સલાહ એવી છે કે, તેણે લખ્યાજ જવું.

માશામ ગામમાં એક ગવૈઆ તથા બજવૈઆની ટોળી ઉભી કરવામાં આવી; તેમાં જુવાન જાકસન દાખલ થયો; અને છેવટ જતાં, તે એ બધી ટોળીનો ઉપરી નીમાયો. એ સઘળાં વાજીત્ર વારાફરતી વગાડતો; અને એમ કરવાથી ગાયનકળાનું તેણે ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યું. વળી, તેણે પોતાની ટોળીને માટે ઘણાં ગાયન બનાવ્યાં. તે ગામના દેવલમાં હાથની આંગળીઓથી બજાવવાની વાજાની નવી પેટીની કોઇએ ભેટ કરી; તે બજાવવા ઉપર પણ જાકસનનેજ રાખવામાં આવ્યો. તે ગામે ગામ

ફરીને પોતાની ઘંટીને માટે દળાણું લઈ આવતો, તે કામ તેણે છોડી દીધું; અને મીણબત્તીઓ બનાવીને વેચવા માંડી; અને નવરાશને વખતે સંગીતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૯ માં તેણે ઇશ્વર સ્તુતિનું પહેલું ગીત બનાવ્યું. 'આજ આનંદ ભયો રે, આનંદ ભયો; સૃષ્ટિમાં સૌને આનંદ થયો. સૌ ગાન કરો, સૌ ગાન કરો; પહાડ, ગુફા, સૌ ગાન કરો.' આ પદ બનાવ્યા પછી એક વરસ રહીને તેણે 'બગીચામાં બહેનો આવી રે, એ તો દેવ કૃપા,' એ ટેકની બીજી ગરબી બનાવી; તેથી હડર્સફીલ્ડ[1]ની આનંદી સભા તર્ફથી તેને પહેલા નંબરનું ઇનામ મળ્યું. 'દયાનિધે, દયા કરો ધણી' એવા ટેકથી તેણે એક બીજું વૃત્ત બનાવ્યું; અને દાઉદ[2]ના એકસો ત્રીજા ગીતને ગાયનમાં ઉતાર્યું. એ બંને સૌજો એવડી ઝીલાય અને બાજેદા લોકના સાજમાં ઉતરે એવે ધાટે તૈયાર કરી, તે સૌ સારી પેઠે જાણેછે. આ પ્રમાણે તે નાનાં નાનાં ગાયન બનાવતો હતો, તે અરસામાંજ 'બાબિલનની ઝંસરીમાંથી ઇસ્રાએલનો છૂટકો' એ નામનું તેણે સંગીત કાવ્ય જૂદી જૂદી રાગરાગણીમાં લખ્યું. જેમ જેમ વિચારો તેના મનમાં ઉઠતા હતા, તેમ તેમ તેની ટુંકી નોંધ લઈ લેવાની તેણે ટેવ રાખી હતી; અને મીણબત્તી વેચવાની દુકાનમાંથી ઉઠીને સાંજે ઘેર આવ્યા પછી તેમને જૂદા જૂદા ગાયનના ધાટમાં તે ગોઠવી દેતો. ઈ. સ. ૧૮૪૪-૪૫ ના વરસમાં તેણે પોતાનો ગાયન-સંગ્રહ કટકે કટકે પ્રગટ કર્યો; અને જે દહાડે તેને ઓગણત્રીશમું વરસ બેઠું, તેજ દિવસે તેણે તેનું છેલ્લું સૌથી ભળાં ગવાય એવું ગીત પ્રગટ કર્યું. એ સંગીત કાવ્યનો સર્વ તર્ફથી સારો સત્કાર થયો; અને ઇંગ્લંડની ઉત્તર ભણીના શહેરોમાં એ ઘણી વાર ગાયનમાં ઉતારી બતાવવામું આવ્યું છે, તે વેળાએ લોકોમાં ઘણી વાર વાહ વાહ, અને શાબાશીના પોકાર પડતા. આખરે મિ. જાક્સનને બ્રાડફોર્ડ[3]માં

---

૧ હડર્સફીલ્ડ, યૉર્કશિઅર પરગણાનું શહેર, વેપારનું મથક, વસ્તિ, ૭૪, ૩૫૮.

૨ ડેવિડ, (દાઉદ) યાહુદી પ્રજાનો બીજો રાજા, સૉલ પછી ગાદીએ બેઠો; એ મૂળ ભરવાડ હતો. એણે ત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ઈ. પૂ. ૧૦૭૪-૧૦૦૧. પુરાતન સ્થાપનામાં ઘણાંખરાં ગીત એણે બનાવ્યાં છે. એના પછી એનો દીકરો સુલેમાન ગાદીએ બેઠો.

૩ બ્રાડફોર્ડ, યૉર્કશિઅર પરગણાનું શહેર, વસ્તિ, ૧,૪૫,૮૨૭. આખા ઇંગ્લંડમાં આલ્પાકાનું એ ઠેકાણે મોટામાં મોટું કારખાનું છે.

સંગ..શાસ્ત્રના વિદ્યાગુરૂની જગા મળવાથી તે ત્યાં જઇને રહ્યો; અને એ શહેરના અને આસપાસના મુલકમાં તેણે ઘણા લોકોનું સંગીતના વિષય ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું અને તેમને ઉંચા ગાયનં ઉપર શોખ કરાવ્યો. બકિંગામ[૧] રાજમહેલમાં રાણી સરકાર આગળ કેટલાંએક વરસ ઉપર બ્રાડફોર્ડમાંના પોતાના ગવૈઆની ફક્કડ ટોળીને લઈને તે ગયો; અને તે વખત તેમજ બિલોરી કાચના મહેલ[૨]માં પણ તેણે પોતાની બનાવટનાં કેટલાંએક ગાયન સાજ સાથે ગાઈ બતાવ્યાં. તે સમયે સૌ માણસો તેના ઉપર ફીદા ફીદા થઈ ગયા હતા.

એક સ્વશિક્ષિત સંગીતશાસ્ત્રી અને ગવૈઆના ચરિત્રનો અમે ઉપર મુજબ સંક્ષેપમાં સાર માત્ર આપેલો છે. તે ઉપરથી જણાયછે કે, આત્માવલંબનનું કેટલું પ્રગાઢ બળછે; અને 'હિમ્મતે મર્દ, મદદે ખુદા' એ કહેવત પ્રમાણે જે કોઈ હિમ્મત રાખીને મહેનત પાછળ મંડ્યો રહેછે, તે શરૂઆતમાં વિલક્ષણ પ્રતિનાં વિઘ્ન અને અંતરાય હોય, તેનો પરાજય કરીને તેને કેવો બેસવી નાખેછે, તે ઉપરના દાખલાથી સમજાશે.

આ પુસ્તકની સુધારેલી આવૃત્તિ છપાતી હતી, તેટલામાં તે ભાગનાં સ્થાનિક વર્તમાન પત્રો ઉપરથી જણાયછે કે મિ. જાક્સન પચાશ વરસની ઉમરે મરણ પામ્યો. તેના મરતા પહેલાં થોડી મુદત આગમચ 'ગાયનની તારીફ' નામનું છેલ્લું ગાયન કાંઈક નાટકરૂપે લખીને તેણે પૂરૂં કર્યું હતું. તેની બાળઅવસ્થાની હકીકત તેણે પંડેજ કેટલાંએક વરસ ઉપર આ ગ્રંથ-કર્ત્તાને કહી હતી. તે વેળાએ તે માશામ ગામમાં મીણબત્તી વેચવાનો ધંધો કરતો હતો.

---

૧ બકિંગામ રાજમહેલ લંડનમાં છે; વિકટોરિઆ રાણી લંડનમાં આવેછે, ત્યારે એ મહેલમાં ઉતરેછે. એઠેકાણે મોટે પ્રસંગે મેળાવડા, જ્યાફતો, ગાયનો થાયછે.

૨ બિલોરી કાચનો મહેલ, (ક્રિસ્ટલ પાલેસ) લંડનના પરામાં છે. એની બનાવટમાં માત્ર લોઢું અને કાચજ છે, તેમાં ઘણા સુંદર બાગ છે. પાદશાહી કુટુંબનો એ ઠેકાણે સત્કાર થાયછે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઉદ્યોગ અને અમીરાત.

ભાગ્ય દશાથી ભડકીને, કરે ન પુરૂષ પ્રયત્ન;
કાં તો મૂળ સંસ્કાર નહીં, ક્યાંથી સાંપડે રત્ન ?.-માર્કિવસ ઑફ મૉંટ્રોઝ.[૧]

તેણે પ્રચંડ મૂર્તિઓને તેમના આસન ઉપરથી ઢોળી પાડી છે, અને નીચાં માણસને ઉચ્ચ આસને બેસાડ્યાં છે.-સંત લ્યૂક[૨]

'અમીરના ફકીર, અને રંકના રાય.'—ગૂજરાતી કહેવત.

ખંત અને મહેનતના જોરથી કેટલાએક યશસ્વી ગૃહસ્થો—પાર્લમેંટ અથવા રાજ્યસભામાં આમની સભાના સભાસદો—ગરીબ સ્થિતિમાંથી નીકળીને ઉન્નતીએ પહોંચ્યા છે, એ વાત અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ; પણ અમીર વર્ગનું મૂળ શોધવા જઇશું, તો તેમાંથી પણ કેટલા એક એવાજ સુબોધકારક દાખલાઓ આપણને મળી આવશે. ઈંગ્લંડની અમીરાત બીજા દેશોની અમીરાતથી એક બાબતમાં ખાસ રીતે જૂદી

૧ જેમ્સ ગ્રેહામ, માર્કિવસ ઑફ મૉંટ્રોઝ, ઇ. સ. ૧૬૧૨-૧૬૫૦, 'મોટો માર્કિવસ અથવા ઠાકોર'ના નામથી ઓળખાયછે. રાજ્ય પક્ષમાં રહેવાથી એને ફાંસીની સજા થઈ હતી.

૨ સંત લ્યૂક, ઇસુ ખ્રિસ્તનો એક ચેલો. 'નવિન સ્થાપનામાં એણે પણ ઇસુ ખ્રિસ્તનું વૃત્તાંત સંત માથ્યુ અને સંત માર્ક પછી ત્રીજે નંબરે લખ્યું છે.

પડેછે. ઈંગ્લંડના મધ્યમ વર્ગના મહેનતુ લોકોનું ઉત્તમ પ્રતિનું લોહી અમીર વર્ગમાં વખ્તોવખ્ત ભળેછે. બ્રિટનનું ખરેખરૂં કલેજું, બ્રિટનનું ધમકતું હૃદય અને બ્રિટનનું મજબૂત મગજ તે આપણા કુશળ કારીગરો અને મહેનતુ મર્દ લોકો છે. તેમનું લોહી અમીરાતમાં દાખલ થાયછે, તેથીજ એ અમીર વર્ગ એવો સતેજ અને વીર્યવાન રહ્યો છે. પેલા કલ્પિત આંટિઅસ[૧]ની

૧ આંટિઅસ, એશિઆખંડમાં લિબિઆના રણમાં મોટો રાક્ષસ થઈ ગયો છે. એની માતા પૃથ્વી અને પિતા વરૂણ હતાં. તેને બળદેવ સાથે લડાઈ થઈ. તેમાં તે હારતો કે પૃથ્વી ઉપર પડવાથી, તેની માતાના સ્પર્શથી તે પાછો કૌવતવાન થતો; આખરે બળદેવે તેને અધર હવામાં રાખીને મારી નાખ્યો. આ કલ્પિત કથાનું રહસ્ય એ છે કે, લિબિઆની ઉજડ રણ-ભૂમિ કળા અને મહેનતથી ફળવાન કરવામાં આવી.

પેઠે આપણો અમીર વર્ગ સર્વેની મૂળ જનેતા પૃથ્વીને અડવાથી, એટલે મજુર અને મહેનતુ કારીગર લોકોની સાથે ભેળસેળ થવાથી-અને ખરેખરી જૂની ખાનદાની તો એમનીજ, એ મહેનતુ માણસોનીજ ગણવી જોઇએ-તેમના કૌવતદાર લોહીથી અને તાજા ઉત્સાહથી 'નૂરપૂર' રહેલો છે.

સૌ માણસોની વંશાવળી ઠેઠસુધી જોવા જઇએ, તો બધાંની એક સરખીજ લાંબી થવી જોઇએ; અને કેટલાએક તો બિચારા પોતાના દાદાના નામથી પહેલાંના કોઈ પૂર્વજનું નામ ઠામ જાણતા નથી; તોપણ લૉર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડ[1] જેવા પુરૂષે પોતાની વંશાવળીનું ઝાડ ઉભું કરતાં પ્રથમ 'આદમ તથા હવા' એ નામ લખ્યાં, તેજ પ્રમાણે દરેક અદનો માણસ પણ પોતાના મૂળ પુરૂષમાં 'પુરૂષ-પ્રકૃતિ, શિવ-શક્તિ, આદમ-હવા'[2] એ પ્રમાણે લખીને આરંભ કરે, તો તે કોઈ પ્રકારે ખોટું નહીં કહેવાય. કોઈપણ કોમ કે કોઈપણ જાતના લોક સદા એકજ સ્થિતિમાં રહેતા નથી. ઉપરની કહેવતમાં લખ્યા પ્રમાણે **'રંકના રાય, અને રાયના રંક'** બનતાજ ચાલ્યા જાયછે. જૂનાં ખાનદાની કુટુંબોનો ઉતરેતાં ઉતરતાં છેક સાધારણ લોકમાં લોપ થઈ જાયછે; અને તેમની જગાએ નવાં નવાં બહારથી ખોલેછે. 'કુટુંબો ઉપર કાળચક્ર અને તેમનાં અવસ્થાંતર' એ નામનું પુસ્તક બર્કે લખ્યું છે; તેમાં કુટુંબોનો અસ્તોદય એવો તો બતાવી આપ્યો છે કે આપણે તે વાંચીને છક થઇએ. વળી, તે ઉપરથી એમ પણ દીસી આવેછે કે, પ્રમાણમાં ગરીબ માણસોના કરતાં મોટા અને ધનવાન માણસો ઉપર વધારે આફતો આવી પડેછે. 'સ્વતંત્રતાનો મોટો પટો[3]' અમલમાં લાવવાને તે વેળાએ પચીશ અમીરોને પસંદ કરીને નીમવામાં આવ્યા હતા;

---

૧ ફિલિપ ડૉર્મર સ્ટાન્હોપ, અર્લ ઑફ ચેસ્ટરફીલ્ડ ઈ. સ. ૧૬૯૪-૧૭૭૩, એક રાજ્યદ્વારી પુરૂષ.

૨ આદમ-હવા, જેમ ભરતખંડી આર્યો પુરૂષ-પ્રકૃતીને, શિવ-શક્તિને સૃષ્ટિનું આદિ કારણ માનેછે, તેમ યાહુદી, ખ્રિસ્તિ, અને મુસલમાન લોકો આદમ તથા હવાને માણસ જાતનાં માબાપ માનેછે. ઈ. સ. પૂ. ૪૦૦૪ માં ઇશ્વરે આદમને, અદ્મી (આરબી) લાલ માટીમાંથી પેદા કર્યો કહેવાયછે.

૩ 'સ્વતંત્રતાનો મોટો પટો' માગ્ના ચાર્ટા, ઇંગ્લંડના જૉન રાજાના વખતમાં પસાર થયો. ઈ. સ. ૧૨૧૬.

તેમના વંશનું હાલ કોઈ પણ માણસ પાર્લમેંટની અમીરની સભામાં નજરે પડતું નથી, એમ એ ગ્રંથકર્ત્તા જણાવેછે. રાજ્યમાં પરસ્પર લડાઇઓથી અને બલવા તથા તોફાનથી જૂની ખાનદાની ખરાબખાસ્તે થઈ ગઈ, અને મોટાં મોટાં કુટુંબો ખાખાવીખી થઈ ગયાં. એમ થવાથી તેઓ નિર્વંશ થઇ ગયાં એમ નહીં; પણ તેમના વંશજ હાલ પણ પ્રજા વર્ગની છેક છેલ્લી હારમાં મળી ગયા છે. ફુલરે[1] 'પાત્ર પુરૂષોની નોંધ' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તે જણાવેછે કે, 'આજ પણ જેઓ 'બોહન' 'મૉર્ટિમર' અને 'પ્લાંટાજનેટ'ની ખાનદાનીની અવટંકથી ઓળખાયછે, તેઓ બાપડા મજુરીના બોજા હેઠળ દટાઈ ગયા છે. બર્ક દાખલા દઇને પોતાની વાતને સાબીત કરી આપેછે કે, ઇંગ્લંડના પહેલા એડવર્ડ[2] રાજાનો છઠ્ઠો દીકરો અર્લ ઑફ કેંટ હતો. તેની ઓલાદમાં હાલ બે જણ છે. તેમાં એક ખાટકીનો ધંધો કરેછે, અને બીજો રસ્તા ઉપર દાણ ઉઘરાવેછે. ડ્યુક ઑફ ક્લારેન્સ[3]ની દીકરી મારગેરેટ પ્લાંટાજનેટ હતી. તેનો પ્રપૌત્ર હાલ શ્રૉપશિઅર[4] પરગણાના ન્યુપોર્ટ[5] ગામમાં ખાસપાનો ધંધો કરેછે; અને ત્રીજા એડવર્ડ[6] રાજાનો દીકરો ડ્યુક ઑફ ગ્લૉસ્ટર હતો; તેની પેઢીમાંનો એક જણ થોડી મુદ્દત ઉપર હાનોવર ચોક[7]માં સેંટ જૉર્જના દેવલનો ચોકીદાર હતો અને ગત માણસોને દાટવાની ઘોર ખોદ-

---

૧ ડૉક્ટર ટૉમસ ફુલર, ઇ. સ. ૧૬૦૮–૧૬૬૧, ઘણી યાદદાસ્તવાળો બુદ્ધિશાળી, મશ્કરો લખનાર, ઇતિહાસ કર્ત્તા અને ધર્માધિકારી.

૨ પહેલો એડવર્ડ, ઈ. સ. ૧૨૩૯–૧૩૦૭; ગાદીએ બેઠો, ઈ. સ. ૧૨૭૨.

૩ જૉર્જ, ડ્યુક ઑફ ક્લારેન્સ, ઇંગ્લંડના ચોથા એડવર્ડ રાજાનો ભાઈ. ઈ. સ. ૧૪૭૮માં મરણ પામ્યો.

૪ શ્રૉપશિઅર, અથવા સાલૉપ, ઇંગ્લંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૧,૩૧૪ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૨,૪૮,૧૧૦.

૫ ન્યુપોર્ટ, શ્રૉપશિઅર પરગણાનું એક ગામ. વસ્તિ, ૩,૦૦૦.

૬ ત્રીજો એડવર્ડ, ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર ઈ. સ. ૧૩૨૭માં બેઠો. ઇ સ. ૧૩૧૨–૧૩૭૭. એના વખતમાં ફોડવાના દારૂની શોધ થઇ અને ફ્લાંડર્સમાંથી લૂગડાં વણવાનો હુનર દાખલ થયો.

૭ હાનોવર ચોક, લંડનમાં છે; ઑકસફોર્ડ મ્હોલ્લાની ઉત્તર દક્ષિણમાં ઘણા બાગ બગિચાવાળા ચોક છે, તેમાં એ એક છે.

વાનું કામ કરતો હતો. સાઇમન ડી મૉંટફર્ડ[1] ઇંગ્લંડનો પહેલા દરજાનો અમીર થઈ ગયો; તેની ઓલાદથી ઉતરેલો એક શખ્સ હાલ છે; તે ટૂલીમ્હોલ્લામાં ઘોડાનો સામાન વેચવાનો ધંધો કરેછે, એમ સૌ જાણેછે. ડ્યુક ઑફ નૉર્થમ્બર્લંડ[2]ની ડકરાતનો હમણાં એક હકદાર વારસ થઈ ગયો. તે 'એ પ્રૌઢ પ્રતાપિ પર્સી'ની ઓલાદનો હતો. તે ડબ્લિન[3]માં મુસાફરીમાં લૂગડાં ભરવાને માટે ચામડાની પેટીઓ બનાવવાનું કામ કરતો. વળી, થોડાં વરસ ઉપર અર્લ ઑફ પર્થ[4]ની અમીરાત પદવીનો દાવો કરનાર નૉર્થમ્બલંડ[5]ની કોલસાની ખાણમાંથી એક મજુર નીકળી આવ્યો હતો. હ્યુ મિલર જ્યારે એડિનબરે શહેર પાસે કડીઆકામ કરતો હતો, તેવામાં તેને એક મજુર કોલસાનાં તગારાં ભરી ભરીને લાવી આપતો. અર્લ ઑફ ક્રૉફર્ડની અમીર પદવીના ઘણા વારસદારોમાં એ પણ એક હકદાર હતો. તેનો તમામ દાવો સાબીત થઈ ચૂકયો હતો; માત્ર એક લગ્નનું પુષ્ટિપત્ર હાથ લાગતું નહોતું; તેટલોજ વાંધો રહ્યો હતો. જેવામાં દીવાલો ચણાતી જતી હતી, તેવામાં દરરોજ ઘણી વાર કડીઆ અને મજુરો બૂમ મારતા કે, હે, ક્રૉફર્ડના અમીર જૉન, છોનું બીજુ તગારૂં અમને લાવી દે. ઑલિવર ક્રૉમ્વેલ[6]નો એક પ્રપૌત્ર સ્નોહિલના ટેકરા ઉપર ગાંધીની દુકાન માંડતો; અને તેના વંશના બીજા માણસો ઘણી દરિદ્રાવસ્થામાં મરણ પામ્યા. દક્ષિણ અમેરિકામાં એક ટાટું પશુ થાયછે. તે જે ઝાડને વળગે, તેનાં તમામ પાંદડાં ખાઈ રહ્યા પછી તેને ને તેનેજ મરતા સુધી બાઝી

---

૧ સાઇમન ડી મૉંટફર્ડ, અર્લ ઑફ લીસ્ટર, ત્રીજા હેન્રી રાજાની બેનવેરે પરણ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૨૦૦–૧૨૬૫. અંગ્રેજ પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપવામાં એ અગ્રિણી હતો.

૨ ડ્યુક ઑફ નાર્થમ્બર્લંડ, મૂળ પુરૂષ ઉવિલિઅમ ડી પર્સી, ઉવિલિઅમ વિજયીની સાથે નૉર્મંડીથી ઇંગ્લંડમાં આવેલો, ઈ. સ. ૧૦૬૬; પર્સી કુટુંબ બહુ જૂનું અને પ્રખ્યાત છે.

૩ ડબ્લિન, આયર્લંડનું મુખ્ય શહેર, અને બંદર. વસ્તી, ૨,૯૫,૮૪૦.

૪ અર્લ ઑફ પર્થના ઠાકોર; પર્થ શહેર સ્કાટલંડમાં છે; વસ્તી ૨,૬૩૫,૬૩; અર્લની પદવી ડ્યુક અને માર્કિવસથી ઉતરતી છે.

૫. નૉર્થમ્બરલૅંડ, ઇંગ્લંડની ઉત્તરમાં પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૨,૦૧૬ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૩,૮૬, ૬૪૬.

૬ ઑલિવર ક્રૉમ્વેલ, ઇંગ્લંડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો મહા રક્ષક; પ્રતાપિ શૂરવીર; પહેલા ચાર્લ્સનો કટ્ટો દુશ્મન; જન્મ ૧૫૯૯–૧૬૫૮.

રહેછે, તેવીજ રીતે ઘણા અમીરો પોતાનાં અભિમાનદ નામ અને એલ્કાબોથી અંકિત થએલા, તે પોતાનું સર્વસ્વ સ્વાહા કરી ગયા પછી વંશાવળીના ઝાડ પાછળ વલખાં મારતા મરી જાયછે; વળી બીજા કેટલાએકને માથે એવી એવી આફતો ગુજરેછે, કે તે તેઓ ફેડી શકતા નથી, અને ખૂણામાં પડ્યા પડ્યા દુઃખી દરિદ્રાવસ્થામાં પોતાના દહાડા પૂરા કરેછે. એ પ્રમાણે દરજ્જાનું અને દ્રવ્યનું, કુળનું અને કાંચનનું ચક્ર ઉલટ સુલટ, તળે ઉપર ફરતું રહેછે.

આપણા અમીર વર્ગમાંથી ઘણાખરાનું મૂળ તપાસવા જઈશું, તો એલ્કાબો ઉપરથી તે આધુનિક ઉત્પત્તિનું છે, એમ જણાશે; પણ પ્રમાણિકપણાથી પરિશ્રમ કરીને નીચી હાલતના માણસોએ અમીરાતમાં પુષ્કળ પ્રવેશ કર્યો છે, તેથી એ વર્ગની ખાનદાની કોઈ પણ પ્રકારે ઓછી થઇ છે, એમ સમજવું નહીં. અસલના વારામાં લંડન નગરની ધનદોલતની ઉથલપાથલ અને વણજવેપારની ચાલહાલ જુસ્સાદાર અને સહાસિક પુરૂષોના હાથમાં હતી; અને તેથી ઉચ્ચ વર્ગમાં નવા ફણગા સારી પેઠે ફૂટતા. અર્લ ઑફ કૉર્નવૉલિસની ઠકરાતનો મૂળ પુરૂષ ટૉમસ કૉર્નવૉલિસ નામે હતો. તે લંડનના ચીપસાઈડ બજારમાં વેપારી હતો. અર્લ ઑફ એસેક્સની વતનદારીની સ્થાપના કરનાર ઉવિલિઅમ કેપલ નામે એક કાપડીઓ હતો; અને અર્લ ઑફ કેવનની દેશાઈગીરીનું બીજ ઉવિલિઅમ કેવન નામના એક જબરા દરજીએ વાવ્યું હતું. અર્લ ઑફ ઉવૉરિકની અમીર પદવી હાલ જે પુરૂષ ભોગવેછે, તે પેલો પૂર્વે જે અર્લ ઑફ ઉવૉરિક,[1] જેને ચાહે તેને ગાદીએ બેસાડતો, તેની ઓલાદનો નથી; પણ ઉવિલિઅમ ગ્રેવિલ નામનો ઉનનો વેપારી થઈ ગયો છે, તેના પ્રતાપે એ એલ્કાબની પ્રાપ્તિ થઇ છે; અને હાલના ડ્યુક ઑફ નૉર્થમ્બર્લંડ જેવા ઠાકોરો પેલા 'પુરાતન પ્રૌઢ પ્રતાપિ પર્સી'માંથી પેદા થએલા નથી; પણ લંડન નગરમાં એક આબરૂદાર વૈદ ઓસડ બનાવીને દર્દીઓને વેચાતાં આપતો, તેનું નામ હ્યુ સ્મિથ્સન હતું, તેની ઓલાદમાંથી એવી મોટી અમીરાતનો વેલો નીકળ્યો છે. ડાર્ટમથ ખાનદાનીનો મૂળ પુરૂષ ચામડીઓ હતો; રાડનોરની અમીરાતનો ઉપજાવનાર રેશમનું કારખાનું ચલાવતો

---

૧ રિચર્ડ નેવિલ, અર્લ ઑફ ઉવૉરિક, ઈ. સ. ૧૪૨૮–૧૪૭૧. પ્રથમ ચોથા એડવર્ડને અને પછીથી છઠ્ઠા હેન્રીને તેણે ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર બેસાડ્યા.

હતો; ડ્યુસીની દેશાઇગીરી લાવનાર દરજીઓનું કારખાનું ચલાવતો હતો; અને પૉમ્ફ્રેટની ઠકરાત કાલિસ[1]ના એક વેપારીએ મેળવી હતી; અને ટાંકરવીલ, ડૉર્મેર, અને કૉવેંટ્રિ કુટુંબની અમીરાત હીર તથા ઉનના વેપારીઓએ ઉભી કરી છે. અર્લ રમ્નિ, લાર્ડ ડર્લિ અને લૉર્ડ ઉર્વાર્ડના વડવા સોના અને ઝવેરી હતા. હાલમાં જેમ લૉર્ડ ઓવર્સ્ટન[2] અમીર વિક્ટોરિઆ રાણીના વખતમાં શરાફનો ધંધો કરેછે, તેમજ પહેલા ચાર્લ્સ[3] રાજાના વારામાં લૉર્ડ ડાકર્સ પણ શરાફજ હતો. ડ્યુક ઑફ લીડસની અમીરાત પદવી એડવર્ડ ઑસ્બોર્ને મેળવી. તે લંડનના પૂલ પાસેના બજારમાં ઉવિલિઅમ હ્યુએટ નામના એક પૈસાદાર કાપડ બનાવનારની દુકાને બંધણી કરી આપીને શીખવાને ઉમેદવારી કરતો. હ્યુએટને એકની એક દીકરી હતી, તે ટેમ્સ નદીમાં પડી ગઈ. તેની પછવાડે હિમ્મતથી પૂલ ઉપરથી કૂદીને તેને ડૂબી મરતાં ઑસ્બોર્ને બચાવી; અને આખરે તે તેની સાથે પરણ્યો. વળી વેપારી લોકોએ જે અમીરી એલ્કાબો સંપાદન કર્યા છે, તેમાં ફિટ્ઝવિલિઅમ, લી, પીટર, કૂપર, ડાર્ન્લિ, હિલ અને કારિંગ્ટનનાં નામ અમે ગણાવીએ છીએ. ફૉલિ અને નૉર્મન્બી કુટુંબોને અમીરી વર્ગમાં દાખલ કરનાર મૂળ પુરૂષો ઘણી બાબતમાં જાણવા જેવા થઈ ગયા છે; અને તેમનાં જીવનચરિત્ર ઉપરથી મનુષ્ય પ્રકૃતિનો અક્ષય જુસ્સો અજબ જેવી રીતે જણાઈ આવેછે, માટે તેનો લોક કલ્યાણના લાભને અર્થે સંગ્રહ કરી રાખવો ઘટેછે.

ફૉલિ કુટુંબનો મૂળ પુરૂષ રિચર્ડ ફૉલિના બાપને ગણવો જોઇએ. તે પહેલા ચાર્લ્સ રાજાના વખતમાં સ્ટૂરબ્રિજ[4] પાસેના એક ગામમાં રહેતો. તેને સરકાર તરફથી થોડી પસાયતા જમીન પળતી. ઇંગ્લંડનાં મધ્યભાગે

૧ કાલિસ, ફ્રાન્સનું એક બંદર; ઇંગ્લંડના ડોવર બંદરથી તેર કોસ દૂર છે. વસ્તિ, ૧૧,૫૦૦,

૨ સામ્યુઅલ જોન્સ લૉઇડ, લૉર્ડ ઓવર્સ્ટન, એ નામનો પ્રથમ અમીર. ઈ. સ. ૧૭૯૬ માં જન્મ્યો છે.

૩ પહેલો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૪૯; ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં ગાદીએ બેઠો. પ્રજા વિરૂદ્ધ વર્તવાથી છેવટ અંગ્રેજ પ્રજાએ તેને ફાંસીની શિક્ષા કરી.

૪ સ્ટૂરબ્રિજ, ઇંગ્લંડમાં ઉર્વ્સ્ટરશિઅર પરગણાનું ગામ, સ્ટૂર નદી ઉપર, વસ્તિ, ૯,૩૮૦.

આવેલાં પરગણાંમાં એ ગામ લોઢાના કારખાનાંનું મોટું મથક હતું; તેમાં રિચર્ડને ખીલા બનાવવાના કસબમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. એ કામમાં શામેલ થવાથી ફૉલિના જોવામાં રોજ આવતું કે, લોઢાના સળીઆ પાડીને ખીલા બનાવવામાં કઢંગી રીત ચાલતી; તેથી ઘણો વખત ખાલી જતો, અને ઘણી મહેનત પડતી. સ્વીડનમાંથી જથાબંધ જે ખીલા આવતા, તે સ્ટૂરબ્રિજના ખીલા કરતાં સ્ટૂરબ્રિજનાજ બજારમાં ઓછે ભાવે વેચાતા; અને તેથી એ ગામનો વેપાર ધીમે ધીમે ઘટવા માંડ્યો. ઈંગ્લંડમાં ખીલા બનાવવાને માટે પ્રથમ લોઢાના સળીઆ મહા મહેનતે તૈયાર કરતા; પણ સ્વીડનમાં તો ચક્રીઓ અને સંચાવડે લોઢાને ઝટઝટ કાપી નાખતા, અને તેમાં થોડી મહેનતથી અને થોડા વખતમાં ઘણું કામ થવાથી તેમના ખીલા સસ્તા પડેછે, એમ સૌને માલમ પડ્યું.

આ વાત રિચર્ડ ફૉલીએ ચોક્સ રીતે જાણી, એટલે એ નવી ક્રિયાનું જ્ઞાન મેળવવાનો તેણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. તે એકાએક સ્ટૂરબ્રિજમાંથી ગેબ થઈ ગયો; અને કેટલાંએક વરસલગી તેનું નામ કે નિશાન જણાયુંજ નહીં. એ ભાઈ ક્યાં ગુમ થઈ ગયા, તેની ખબર કોઈને હતી નહીં; તેનાં માબાપ સરખાં પણ જાણતાં ન હતાં. રખેને મારી મતલબ પાર ન પડે, એવા વિચારથી તેણે પોતાની વાત કોઈને પણ કરી નહીં. તેની પાસે કાંઈ પૈસા ન હતા; અને હશે, તે પણ નહીં જેવાજ; પણ જેમ તેમ કરીને તે હલ[1]બંદર સુધી તો પહોંચ્યો. અહીં આવીને તે એક વહાણમાં નોકરી ઉપર દાખલ થયો; તે વહાણ સ્વીડનના એક બંદર સુધી જવાનું હતું. એમ કરીને તેણે પોતાની સફરનો ખર્ચ વહાણમાં નોકર રહીને કાઢ્યો. તેની બધી મિલ્કતમાં જુઓ તો તેની એક સુંદરી હતી. જેવો તે સ્વીડનમાં ગયો કે ત્યાંથી સુંદરી વગાડતો અને ભીખ માગતો તે અપ્સલ[2] પાસે ડાનેમોરા[3]ની ખાણો હતી, ત્યાંસુધી પહોંચ્યો ગયો. તે

---

૧ હલ અથવા કિંગ્સ્ટન-અપૉન-હલ, યાર્કશિઅર પરગણાનું બંદર, વસ્તિ, ૧,૨૩,૪૮૦.

૨ અપ્સલ, સ્વીડનનું પ્રાચીન શહેર; સ્વીડનના રાજાઓને એ શહેરના દેવલમાં રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવેછે.

૩ ડાનેમોરા, સ્વીડનનું એક નાનું ગામ. વસ્તિ, ૩,૦૦૦, આખી દુનિઆમાં સૌથી સરસ લોઢું એ ખાણમાંથી ત્રણસેં વરસથી નીકળ્યા કરેછે.

ફક્કડ ગાયન કરતો; અને પંડે ખુશ મિજાજી હતો, તેથી ત્યાંના લોઢાના કારીગરોની તેના ઉપર તરતજ મહેરબાની થઈ ગઈ. તે કારખાનામાં આવતો, અને અહીં એને મરજી પડે, ત્યાં ફરવાની છૂટ હતી. આવી રીતે એને જે તક મળતો, તે તે જવા દેતો નહીં; ને તેનાથી બન્યું, તેટલું ખૂબ બારીક અવલોકન કરવામાં તેણે જરા કસર રાખી નહીં; અને એણે પોતાના મનથી જાણ્યું કે, હવે લોઢું કાપવાની હિકમત હું બરાબર સમજી ચૂક્યો છું. એ મુદ્દા ઉપર તે કેટલીએક મુદ્દત સુધી ત્યાં રહ્યો; અને પછી તેના માયાળુ મિત્રો-પેલા ખાણીઆની પાસેથી તે એકદમ સટકી ગયો. તે ક્યાં ગયો, તેની કોઈને ખબર પડી નહીં.

ઇંગ્લંડમાં પાછા આવીને તેણે પોતાની સફરનો સઘળો હેવાલ સ્ટૂરબ્રિજમાં મિ. નાઈટને તથા એક બીજા માણસને કહી બતાવ્યો. એ બંને ગૃહસ્થોને ફ્લીનાં વચન ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો; તેથી નવાં કારખાનાં બાંધવાને અને નવી ક્રિયાથી લોઢું કાપવાનો સંચો બનાવવાને તેમણે તેને જોઇતાં નાણાંની મદદ કરી. પણ જ્યારે નવાં કારખાનાંમાં નવો સંચો ચાલુ કરવા માંડ્યો, ત્યારે તે ચાલ્યોજ નહીં; ગમે તેટલી મહેનત કરી, પણ તે સંચાથી લોઢાના સળીઆ કોઈને બીલકુલ નીકળ્યા નહીં; તેથી સૌનાં મન ખાટાં થઈ ગયાં, અને રિચર્ડ ફ્લિ તો બિચારો છેકજ લેવાઈ ગયો. ફ્લિ ફરીને લોપ થઈ ગયો. લોકોએ ધાર્યું કે આ બધો ખર્ચ અને મહેનત બરબાદ ગયાં; તેથી ફજેતી થઈ માટે શરમનો માર્યો તે ગયો તે ગયોજ; હવે ફરી મોઢું દેખાડશે નહીં; પણ ખરી વાત એમ ન હતી. લોઢું શી રીતે સંચાવડે કપાયછે, તેનો ભેદ સમજવાનો ફ્લિએ પોતાના મન સાથે નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો; અને હજુ તે તેના વિચારથી ડગ્યો નહતો. આગળની માફક તે પોતાની સુંદરી લઇને સ્વીડન તર્ફ ફરી રવાને થયો; અને રવડતો રવડતો તે પાછો પેલી લોઢાની ખાણો આગળ આવી પહોંચ્યો; ત્યાં તેના જૂના મિત્ર ખાણીઆઓએ તેને ઉમળકાથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો; અને હવે ફરીથી તે નાસી જવા ન પામે, માટે ખાણમાંજ લોઢું કાપવાની ચક્રી પાસે તેમણે તેને રાખ્યો. જાણે એને તો સુંદરી વગાડવાનીજ ધૂન લાગી છે, અને એ સિવાય, એ બીજું કશું સમજતો નથી, એવી રીતનું એણે એવું તો ડોળ ઘાલ્યું કે, આપણા ગવૈઆના પેટમાં શું છે, તેનો પેલા લો-

કને જરા પણ વહેમ આવ્યો નહીં; અને તેથી તે પોતાની જીંદગીની ખરે ખરી ધારણા-પોતાના મનની મુરાદ પાર પાડી શક્યો. તે બધો સંચો અને કારખાનું જરેજર તપાસી વળ્યો; અને પહેલાં તે શા કારણથી પાછો પડ્યો, તેનું કારણ તેણે હવે શોધી કાઢ્યું. તેને ચિત્ર કળાની કંઇજ માહેતી ન હતી; તોપણ તેને જેવું આવડ્યું તેમ, તે સંચાના નકશા અને ડોળ ઉતારી લીધાં. 'મેં જે જોઈ તપાસીને મારા મન સાથે ચોકસ કર્યું છે, તે ખરૂં છે કે ખોટું; અને મારા મનમાં આ સંચાની રચના, બનાવટ અને ગોઠવણ સંપૂર્ણ રીતે અને સ્પષ્ટ રીતે વસી ગઇ છે કે નહીં' એ બંને વાતનું નક્કી કરવાને તે ત્યાં ઘણા દહાડા સુધી રહ્યો. નિશ્ચય થયા પછી પેલી ખાણમાંથી નીકળીને સ્વીડનના એક બંદર ઉપર તે આવી પહોંચ્યો; અને ઇંગ્લંડ આવવાને તે વહાણે ચઢ્યો. આવી અડગ દૃઢતાવાળો પુરૂષ પાર પડ્યાવિના કેમ રહે ? તેના ઓળખાણ પીછાણવાળા અને તેના સ્નેહિઓ તો એને જોઇને અચરજ પામ્યા. તેણે આવતાં વારને જે ફેરફાર, સુધારો અને ગોઠવણ કરવા ધાર્યાં હતાં, તે પેલા સંચામાં દાખલ કરી દીધાં, અને મન ધાર્યું કામ સફળ થયું. પોતાની ચતુરાઈ અને ઉદ્યોગના જોરથી તેણે ઘણી મિલ્કત મેળવી; અને આખા પરગણાનો વેપાર ભાગી પડ્યો હતો, તે તેણે ઠામ પડ્યો. તે જીવ્યો ત્યાંસુધી તેણે પોતાનો ધંધો ચલાવ્યો, અને આસપાસનાં ગામોમાં લોકકલ્યાણનાં અને ધર્માદા કામોમાં મદદ દેવા લાગ્યો અને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો. તેણે સ્ટૂરબ્રિજમાં નિશાળ સ્થાપન કરીને પોતાને ખર્ચે તે નભ્યા કરે એવી ગોઠવણ કરી. તેના છોકરાનું નામ ટૉમસ હતું. તે કિડર મિન્સ્ટર[1] ગામનો ખરો કલ્યાણ-કર્ત્તા હતો. રમ્પ રાજ્ય સભા[2]ના વખતમાં તે ઉવુર્સ્ટરશિઅર[3] પરગણાનો વડો ન્યાયાધીશ હતો. તેણે જૂના સ્વિન્ફોર્ડ ગામમાં એક દવાખાનું કાઢ્યું; અને તે હમેશાં ચાલે એટલા પૈસા તેને ખાતે ભર્યા. તે હજુ પણ ચાલે છે: અને તેમાં વળી તે ગામનાં છોકરાંને મફત કેળવણીનો લાભ પણ મ

૧ કિડર મિન્સ્ટર, ઉવુર્સ્ટર શિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૨૦,૮૧૪.

૨ રમ્પ રાજ્ય સભા, ઈ. સ. ૧૬૫૯, રિચર્ડ ક્રૉમ્વેલના વખતમાં મળી હતી. એ ટુંકી મુદત ચાલી, તે ઉપરથી 'રમ્પ' પાર્લમેંટ કહેવાયછે. પહેલા ચાર્લ્સના વખતમાં 'લૉંગ' પાર્લમેંટ મળી હતી, તેનો અર્થ લાંબી મુદતની રાજ્ય સભા.

૩ ઉવુર્સ્ટર શિઅર, ઇંગ્લંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૭૩૮ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૩,૩૮,૮૫૮.

જેછે. પહેલાં આ ફ્રેંકલી કુટુંબ પ્યૂરિટન[1] પંથી હતું. રિચર્ડ બાક્સ્ટર[2]ને એ કુટુંબનાં ઘણાં માણસો સાથે ઘાડો ઘરોબો હોય, એમ જણાયછે; કારણકે 'મારૂં જીવનચરિત્ર અને તે વખતનો જમાનો' એ નામનું એણે પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં એ ઘરનાં માણસોનાં નામ હરઘડી આવેછે. ટૉમસ ફ્રૅંકલી એ પરગણાનો વડો ન્યાયાધિકારી નીમાયો, ત્યારે તેણે બાક્સટરને વિનતિ કરી કે, ચાલતા આવેલા વહીવટ પ્રમાણે તમે મને ધર્મબોધ કરો. બાક્સ્ટર પોતાના જીવન ચરિત્રમાં લખેછે કે, એ એવા સાદલ અને સાફ દિલનો હતો અને તેની લેવડદેવડમાં તે એવો ચોખ્ખો હતો કે, જે માણસોને એની સાથે કામ પડતું, તે એની સાચવટ અને સાફ દિલ જોઈને રાજી થતા અને તેની વધારી વધારીને વાતો કરતા; એનામાં પ્રમાણિકપણું અને સત્યતા નિર્વિવાદ ઝળકી રહ્યાં હતાં. બીજા ચાર્લ્સ[3] રાજાના વખતમાં એ કુટુંબને અમીર વર્ગમાં દાખલ કર્યું.

મહ્યેવ અથવા નૉર્મનવી કુટુંબનો મૂળ પુરૂષ ઉવિલિઅમ ફ્રિસ હતો. તે તેને માર્ગે રિચર્ડ ફ્રૅંકલિના જેવોજ જાણવાજોગ હતો. એનો બાપ બંદૂકો બનાવીને વેચતો. એ મજબૂત બાંધાનો અંગ્રેજ હતો. તે મેઇન[4] પરગણાના ઉવૂલિજ ગામમા રહેતો રહ્યો, તે સમયે અમેરિકા ખંડમાં એ પરગણું આપણા તાબાના સંસ્થાનમાં ગણાતું. તે ઈ. સ. ૧૬૫૧ માં જન્મ્યો હતો. તેનાં માબાપને છવીશ છોકરાં હતાં; તેમાં એકવીશ છોકરા હતા. તે બધા જો દૃઢ મનથી અને હાથે બળ વાપરીને મહેનત કરે, તો ખાય એમ હતું. એ કુટુંબ મૂળ ડેન્માર્ક[5]થી આવેલું હતું. ત્યાંના સમુદ્રની સ્વચ્છ હવાનું લોહી ઉવિલિઅમની રગે રગે પસરી રહ્યું

---

૧ પ્યૂરિટન, ઇંગ્લંડમાં પ્રૉટસ્ટંટ ધર્મની શાખા. એલિઝાબેથ રાણીના વખતમાં પેદા થઈ. તેની ક્રિયા મૂળ ધર્મથી સીદી અને સરળ છે.

૨ રિચર્ડ બાક્સ્ટર, ઈ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૯૧; એક પ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશક, ઇંગ્લંડમાં ચાલતા પ્રૉટસ્ટંટ ધર્મથી નોખા પડેલા મતનો એ હતો.

૩ બીજો ચાર્લ્સ, ઈ. સ. ૧૬૩૦– ૧૬૮૫; ઇંગ્લંડની ગાદીએ બેઠો, ઈ. સ. ૧૬૬૦.

૪ મેઇન, અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનનું એક રાજ્ય, ક્ષેત્રફળ, ૩૧,૭૬૬ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૬,૨૭,૦૦૦.

૫ ડેન્માર્ક, યુરોપની ઉત્તરમાં એક દેશ, ક્ષેત્રફળ ૧૪,૫૫૩ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૧૮,૦૦,૦૦૦.

હતું; તેથી તેને નાનપણમાં ઘેટાં ચરાવવાનો ધંધો કરવો પડતો, તે તેને ગમ્યો નહીં. જન્મના સંસ્કારથીજ તે હિમ્મતે બહાદુર અને સહાસિક હતો; તેને તે પડ્યાં પડ્યાં ઢોર, ચારવાનું કેમ ગમે ? તેથી ખલાસી બનીને બધી દુનિઆમાં સમુદ્રપર્યટન કરવાને તે બહુ આતુર હતો. તે કોઈક વહાણમાં દાખલ થવાને ફાંફાં મારવા મંડ્યો; પણ એકે વહાણનો પત્તો ન લાગવાથી તે એક વહાણ બાંધનારને ત્યાં કામ શીખવાને ઉમેદવારી કરવા લાગ્યો. અહીં રહીને એણે એ ધંધો બરાબર હાથ કરી લીધો; અને તેની નવરાશની વેળાએ તે લખતાં વાંચતાં પણ શીખ્યો. તેની બંધણીનાં વરસ પૂરાં થયાં પછી, તે બૉસ્ટન[1] શહેરમાં જઈને રહ્યો; ત્યાં તેણે એક વિધવા સ્ત્રિ સાથે મહોબત કરીને તેની સાથે તે પરણ્યો. એ બાઈ કાંઈ થોડી ઘણી પૈસાવાળી હતી. તે પછી તેણે પોતાને ખર્ચે વહાણ બાંધવાનું કામ ચલાવવા માંડ્યું એક વહાણ બાંધીને તેમાં પડે ચઢીને તે લાકડાંનો વેપાર કરવા મંડ્યો. એ ધંધો તેણે આશરે વરસ દશેક સુધી મહા પરાક્રાષ્ટાએ અને મહેનતથી એડ્યો.

તે જેવામાં જૂના બૉસ્ટન શહેરના વાંકાચુંકા મ્હોલ્લામાં થઈને એક દિવસ જતો હતો, તેવામાં કેટલાએક ખારવાઓ ઉભા ઉભા વાતો કરતા હતા કે બહેમા[2] ટાપુથી થોડે છેટે એક વહાણ ભાગ્યું છે. તે વહાણ સ્પેઇન[3]નું હતું; અને તેમાં ઘણું દ્રવ્ય હતું. આ બોલ તેણે સાંભળ્યા; અને તેનું મન એ સહાસિક શોધ કરવાને તલપાપડ થઈ રહ્યું; અને કાંઈ પણ વખત ગુમાવ્યા વિના ખારવાઓને ભેગા કરીને તેણે બહેમા બેટ તરફ પોતાનું વહાણ હંકાર્યું. વહાણ છેક કિનારા પાસે ભાગ્યું હતું, તેથી સહજમાં તે હાથ લાગ્યું; અને જે માલ ગુમ થયો હતો, તેમાંનો ઘણોખરો હાથ લાગ્યો, પણ કંઇ રોકડ મળ્યું નહીં. તેનું છેવટ એ થયું કે, તેને જતાં આવતાંની વાટ-ખરચી નીકળી. એમ છતાં, આટલી ફતેહ મળવાથી તેનું સહાસિક મન વધારે ઉશ્કેરાયું, તેથી તેના સાંભળવામાં જ્યારે

---

૧ બૉસ્ટન, અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં માસાચ્યુસેટસનું મુખ્ય શહેર, વસ્તિ, ૨,૫૧,૦૦૦.

૨ બહેમા અથવા લૂકાઇઓ ટાપુઓ, આટલાંટિક મહાસાગરમાં છે. ગ્રેટ બ્રિટનના તાબામાં છે. વસ્તિ, ૪૦,૦૦૦.

૩ સ્પેઇન, યુરોપમાં ફ્રાન્સની દક્ષિણે દેશ છે. ક્ષેત્રફળ, ૧,૮૨,૭૮૫, ઓરસ માઇલ. વસ્તિ, ૧,૬૮,૪૦,૦૦૦.

આવ્યું કે પોર્ટ ડે લાપ્લાટા[1]ની પાસે એક વહાણ નગદીથી ભરેલું વરસ પચાશેક ઉપર ભાગી ગયું હતું, એટલે તે વહાણને અને તેમ ન બને તો છેવટે તેની નગદીને શોધીને બહાર કાઢવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

તે ઘણો ગરીબ હતો. આવું મોટું કામ કોઈના ભારે આશ્રય વિના તેનાથી ઉપાડાય તેમ ન હતું; અને તેથી મોટી ઉમેદે તે ઈંગ્લંડ આવવાને નીકળ્યો. તેણે બહેમા બેટની પાસે ભાગેલા વહાણને તરાવવામાં જે ફતેહ મેળવી હતી, તેની વાત તેના ઈંગ્લંડ પહોંચતા પહેલાં પ્રસરી ગઈ હતી. તેણે આવતાં વારને લાગલીજ સરકારને અરજ કરી; અને તેના દિલભરે આગ્રહ અને ઉત્સાહથી તેણે સરકારી ખાતાંના જડત્વને જીત્યું અને અમલદારોના અડગ મનને ડગાવ્યાં; અને બીજા ચાર્લ્સ રાજાએ 'રોઝ આલ્જીઅર' નામનું વહાણ તેને સોંપ્યું. તેમાં અઢાર તોપ રહેતી, અને પંચાણું ખલાસી રહેતા. એ બધાનો એને ઉપરી અધિકારી બનાવ્યો.

પેલું સ્પેઈનબાજુ વહાણ શોધી કાઢીને તેમાંનો ખજાનો ખોળવાને ફિપ્સે વહાણ હંકાર્યું. તે હિસ્પાનિઓલા[2]ના કિનારા સુધી સહીસલામત પહોંચ્યો; પણ પેલા ડૂબેલા વહાણનો પત્તો શી રીતે મેળવવો એજ મોટી મુશ્કેલીની વાત હતી. વહાણ ગેબ થયાને પચાશથી વધારે વરસ થયાં હતાં; અને ફિપ્સને માત્ર એ વાતની દંતકથા અને લોક-કહાણી ઉપરજ આધાર રાખીને વર્તવા સિવાય બીજો ઈલાજ ન હતો. એ મહાસાગરના કાંઠાનો અને વિસ્તારનો કંઈ સુમાર ન હતો; અને તળે ગએલા વહાણનું કંઈ નામ કે નિશાન ન હતું. પણ તે પંડે હિમ્મતવાન મર્દ હતો; અને આશાથી સદા પ્રફુલ્લિત રહેતો. તેણે પોતાના ખલાસીઓને કાંઠાનાં પાણીમાં મથન કરવાને વળગાડી દીધા. અઠવાડીઆંપર અઠવાડીઆં ચાલ્યાં, પણ પથ્થરના કટકા, દરિઆનો કચરો અને કાંકરા વિના બીજું કંઈ હાથમાં આવતું નહીં. ખલાસીઓને વહાણ ઉપર બીજો બધો ધંધો કરવો ગમે, પણ આવું કામ કરવાને તેમને કંટાળો આવ્યા

---

૧ પોર્ટ ડે લાપ્લાટા, દક્ષિણ અમેરિકામાં આર્જેંટાઇન રિપબ્લિક નામનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, તેમાં રીઓ ડે લાપ્લાટા નદીની પાસે આવેલું બંદર.

૨ હિસ્પાનિઓલા, અથવા સાન ડોમિંગો, અથવા હેઇટી, આટલાંટિક મહાસાગરમાં એક બેટ. ક્ષેત્રફળ, ૨૮,૨૪૯ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૭,૩૦,૦૦૦.

વિના રહેજ નહીં; તેથી તેઓ હવે માંહોમાંહે બડબડવા લાગ્યા અને એક બીજાને કહેવા લાગ્યા કે, આ માણસ તો આપણને નકામું ગધ્ધા-વહીતરૂં કરાવવાને અને ..પોતાની સાથે આપણને પણ ગાંડા બનાવવાને લાવ્યો છે.

આખરે ગણગણાટ વધીને બડબડાટ થયો; અને છેવટ સરેઆમ તે લોકોએ હુલ્લડ ઉઠાવ્યું. એક દહાડો ખલાસીઓ જથાબંધ વહાણના તુતક ઉપર ધસીને આવ્યા, અને હવે સફર મોકુફ કરવાની તેમણે રાડો પાડવા માંડી. પણ ક્રિપ્સ ડરી જાય એવું પૂતળું ન હતું. બલવાખોરમાં જે આગેવાન હતા, તેમને એણે પકડ્યા, અને બીજાઓને પાછા કામ ઉપર મોકલ્યા. વહાણને કંઈ સમુંનમું કરવાની જરૂર હતી, તેથી તેને એક નાના ટાપુની થડમાં આણીને લંગર કર્યું; અને તેનો ભાર કમી કરી નાખવાને તેમાં જે દાણાદૂણી વગેરે ખોરાક ભર્યો હતો, તેને વામીને જમીન ઉપર ઉતારી દીધો. ખલાસીઓમાં બેદિલી વધવા લાગી; તેથી તેમણે એક નવી હિકમત રચી. જમીન ઉપર ઉતરી આવેલા ખારવાઓએ ઠરાવ્યું કે, આપણે વહાણને કબજે કરીને ક્રિપ્સને દરિઆમાં નાખી દેવો; અને દક્ષિણ સમુદ્રમાં સ્પાનિઅર્ડ લોકોનાં વહાણ લૂટવાં અને ચાંચીઆનો ધંધો આદરવો. પણ એ કામ કરવામાં વહાણના મુખ્ય મિસ્તરીને શામેલ કર્યા વિના ચાલે એમ ન હતું, કેમકે તેનો ખપ હરઘડી પડે; તેથી તેને એ કાવત્રાથી વાકેફ કર્યો. એ માણસ નિમકહલાલ નીવડ્યો; તેણે તરતજ આ જીવના જોખમની વાત ક્રિપ્સને કહી. જે માણસો મારા તર્ફ ખરેખરાં વફાદાર છે, એમ ક્રિપ્સ જાણતો, તેવાંને તેણે તરત પોતાની પાસે બોલાવ્યાં; તેમની પાસે તોપો ભરાવીને કિનારા તર્ફ મ્હોં રખાવી દીધાં; અને વહાણ ઉપરથી જમીન ઉપર જવાનો પુલ બાંધ્યો હતો, તે તેણે ઉપડાવી લીધો. આટલું થતાં બલવાખોરોએ આવીને દેખા દીધી. નાખુદાએ તેમના તર્ફ તોપોના ખાલી બહાર કરીને તેમને કહ્યું કે, જમીન ઉપર હજુ દાણોપાણી છે, તેને જો અડકશો તો હું તમારા ઉપર તોપના ગોળા ચલાવીશ. આ સાંભળીને તેઓ પાછા હઠી ગયા. એ પ્રમાણે તોપના ડારા આપીને કાંઠા ઉપરથી તમામ ઉતારેલો માલ પાછો વહાણમાં આણીને ભરી દીધો. બલવાખોરોએ જાણ્યું કે, રખેને આપણને આ ઉજડ બેટમાં રવડતા મૂકીને એ ચાલ્યા જાય; તેથી બીકના

આર્યા તેમણે પોતાનાં હથિઆર મૂકી દીધાં, અને વહાણમાં પાછા કામ ઉપર દાખલ થવાને કાલાવાલા કરવા લાગ્યા. તેમને પાછા દાખલ તો કર્યા; પણ આવી રીતનું ફરીથી કાવતું થવા ન પામે, તેવી રીતનો ફિપ્સે બંદોબસ્ત કર્યો. તોપણ પહેલેજ પ્રસંગે પેલા તોફાની ખારવાઓને એક ઠેકાણું આવ્યું, ત્યાં ઉતારી મૂકીને ત્યાંથી બીજાને તેમની જગા ઉપર લઈ લીધા. હવે દરિઆમાંથી દોલત ખોળી કાઢવાને તે ફરી પાછો જોસભેર મંડે તે પહેલાં વહાણને દુરસ્ત કરાવવાને ઇંગ્લંડ ગયા વિના છૂટકોજ નથી, એમ તેને લાગ્યું. આટલી મુદ્દત રખડવાથી પેલું સ્પેઈનનું ખજાનાથી ભરપૂર વહાણ ક્યાં ડૂબ્યું હતું,તેની તેણે ચોકસ બાતમી મેળવી હતી; અને તેની બાજી હજુ સુધી તો હારપરજ હતી,તોપણ આખર સરવાળે હું મારૂં કામ સિદ્ધ કર્યા વગર રહેવાનો નથી,એમ તેને ખાતરજમા હતી.

લંડનમાં આવીને તેણે પોતાની સફરનો હેવાલ દરિઆઈ ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓ તર્ફે લખી મોકલ્યો. 'અમે તમારી મહેનતથી ખુશી થયા છીએ', એમ તેમણે જણાવ્યું. પણ એ પોતાના કામમાં નિષ્ફળ ગયો હતો, તેથી તેઓ તેને બીજું પાદશાહી વહાણ સોંપે, એમ લાગતું ન હતું. હમણાં બીજો જેમ્સ[1] ગાદી ઉપર હતો; અને રાજ્ય કારભારીઓનાં મન ઠેકાણે ન હતાં; તેથી ફિપ્સની અરજ હવામાં ઉડી ગઈ; અને તેનાં સોનાનાં સ્વપ્નની તેમના દિલ ઉપર કશી અસર થઈ નહીં. હવે લોકોમાં ઉઘરાણું કરીને જરૂર જોગો ખર્ચ એકઠો કરવાની તેણે મહેનત કરવા માંડી. પ્રથમ તો તેની વાત સાંભળીને તેને સૌ હસવા લાગ્યા; પણ તેના નિરંતર કાલાવાલાથી તે આખરે ફાવ્યો. જે મોટા અને સત્તાવાન પુરૂષો હતા, તેમને ઘેર રોજ ચાર ચાર વરસ સુધી જોડા ફાડવાથી છેવટે તેની ધારણામાં તે પાર પડ્યો. આટલી મુદ્દત તેણે દુઃખી અવસ્થામાં દહાડા કાઢ્યા. હવે વીશ ભાગીદારોની એક મંડળી થઈ; તેમાં મંક[2]

---

૧ બીજો જેમ્સ, ઈ. સ. ૧૬૩૩–૧૭૦૧; ગાદીએ બેઠો, ઇ.સ.૧૬૮૫, રાજ્ય ત્યાગ કરવું પડ્યું, ઇ. સ. ૧૬૮૮; પહેલા ચાર્લ્સનો દીકરો; તેના રોમન કાથલિક ધર્મની ઝનૂનને માટે, તેની આપખુદી ચાલને માટે અને તેના અપ્રમાણિકપણાને માટે તેણે ગાદી ખોઈ.

૨ જૉર્જ મંક, ડયુક ઑફ આલ્બિમાર્લ, ઇ.સ.૧૬૦૮–૧૬૭૦, પહેલા ચાર્લ્સના વખતમાં રાજાના પક્ષમાં અને પાર્લમેંટની સામા લડ્યો હતો; ક્રૉમ્વેલના મરણ પછી બીજા ચાર્લ્સને એણે ગાદી ઉપર બોલાવ્યો. દરમીઆન મુદ્દત, તેને ક્રૉમ્વેલના પક્ષમાં રહેવું પડ્યું હતું.

સેનાપતિનો દીકરો ડ્યુક ઑફ આલ્બિમાર્લ[1] બધાથી વધારે લક્ષ આપતો; અને એ બેડો પાર ઉતારવાને જે નાણાની રકમ જોઇતી હતી, તેમાંનો મોટો ભાગ એણેજ આપ્યો હતો.

જેમ ફૅાલીને બીજી સફર ફળી હતી, તેમજ ફિપ્સને પણ બીજી સફર ફળી. જે ખડકોની હારમાં તે વહાણના કટકા થઈ ગયા છે, એમ કહેવાતું, તેની પાસે પોર્ટ ડે લાપ્લાટા સુધી ફિપ્સ કાંઈ પણ હરકત હેલા વિના આવી પહોંચ્યો. આઠ દશ માણસો બેસીને હલેસાં મારી શકે, એવી મોટી અને મજબૂત હોડી કરવાનો ફિપ્સે પ્રથમ મનસુબો કર્યો; અને તે બનાવવામાં એ પંડે વાંસલો લઇને અડતો. વળી, એમ પણ કહેવાયછે કે, દરિઆનું તળીઉં શોધવાને માટે હાલ જેવો પાણીમાં ઉતરવાનો સંચો છે, તેવો તેણે બનાવ્યો હતો. તે વેળાએ એવા સંચા વિષે ચોપડીઓમાં કાંઇક લખ્યું હતું ખરૂં. પણ ફિપ્સને પોથાંથોથાંનું કંઈ ભાન ન હતું; તેથી તેણે એ સંચો પોતાના ઉપયોગને માટે નવોજ શોધી કાઢ્યો, એમ કહેવાય. અમેરિકાના અસલી ઇંડિઅન લોકો મોતી કાઢી લાવવાને દરિઆમાં ડુબકી મારતા હતા; અને દરિઆની નીચે બીજાં કામોને માટે તેમને અંદર ઉતરવું પડતું; એકામમાં તેમની ચતુરાઈ અને પરાક્રમ ઘણાં જાણવા જેવાં હતાં; અને તેથી ફિપ્સે ડુબકી મારવાને માટે એ ઇંડિઅન લોકોને રાખ્યા. એક મોટી હોડીને પેલા ખડકોની હાર પાસે લઈ ગયા; ખોરાક પાણી રાખવાને અને ખબર અંતર લાવવા લઈ જવાને બીજી એક નાની હોડી પેલી મોટીની સાથે રાખી; ખલાસીઓને કામે વળગાડી દીધા; અને હોડીમાંથી ડુબકી મારવાનો સંચો પાણીને તળીએ ઉતાર્યો. એ સંચો ઘંટના આકારનો હોયછે. તેમાં હવાનો પ્રવેશ ન થઈ શકે, એવો તે બનાવેલો હોયછે. તેનું તળીઉં ખુલ્લું હોયછે. માણસ તેમાં બેસેછે, અને દોરડાથી બાંધીને તે સંચાને દરિઆમાં ઉતારેછે. એ સંચામાં જે જુજ હવા પ્રથમથી અંદર રહેલી હોયછે, તેટલાવડે અંદર બેસનાર માણસ નિભાવી લેછે; અથવા તો સંચાની ઉપરથી એક નળી ઠેઠ હોડી સુધી રાખેલી હોયછે. તે નળીમાંથી હવા અંદર ફુંકવામાં આવેછે, એટલે

---

૧ ક્રિસ્ટોફર, ડ્યુક ઑફ આલ્બિમાર્લ, જૉર્જ મંકનો દિકરો, ઈ. સ. ૧૬૮૮ માં જમેકા ટાપુમાં ગવર્નર હતો, ત્યાં મરણ પામ્યો.

અંદર બેઠેલા માણસને હરકત આવતી નથી. એ પ્રમાણે દરિઆનું નિ-રંતર મથન કરવામાં ઘણાં અઠવાડીઆં ગત થયાં; પણ કંઈ ભાગ્યોદયનાં ચિન્હ હજુ સુધી બીલકુલ જણાયાં નહીં. એ પ્રમાણે આશા-માતા તરફથી કંઈ પણ આશા ન મળતા છતાં, ફિપ્સ તો આશાએ આશાએ બાટક્યોજ રહ્યો. છેવટ, એક દહાડો એક ખલાસી હોડીના કોરણેથી દરિઆનાં નીતર્યાં કાચ જેવાં પાણીમાં જોતો હતો; તેવામાં તેને એક અજબ જેવો દરિઆઈ છોડ નજરે પડ્યો. તે જાણે એક ખડકની ફાટમાં ઉગ્યો હોય, એમ તેને લાગ્યું. તે ઉપરથી તેણે એક ઇંડિઅનને બોલાવીને કહ્યું કે, તુ તળે જઇને પેલો છોડ દેખાવકે, તે મારે માટે લઈ આવ. પેલો તામ્રવર્ણી પુરૂષ ડુબકી મારીને નીચેથી તે છોડને ઉપર લઈ આવીને કહેવા લાગ્યો કે, એજ ઠેકાણે કેટલીએક તોપો પડેલી માલમ પડેછે. એ વાત પહેલાં તો કોઇએ માની નહીં; પણ વિશેષ તપાસ કરતાં તે ખરી છે, એમ નક્કી થયું. વધારે શોધ થવા માંડી, એટલે તરત એક ઇંડિઅન તળેથી ચાંદીનો એક નક્કર સોટો લઇને ઉપર આવ્યો. ફિપ્સ એ જોઇને બોલી ઉઠ્યો કે, 'પ્રભુનો પાડ; હવે આપણે ગાંડામાં ગણાતા મટ્યા.' હવે ડુબકી મારનારાઓ હોંસથી કામ ઉપર મંડી પડ્યા; પેલો સંચો જેને 'ડાઈવિંગ-બેલ' (ડુબકી મારવાનો ઘંટ) કહેછે, તે પાણીમાં ઘડીએ ઘડીએ ઉતારવા માંડ્યો; અને થોડા દિવસમાં ત્રીશ લાખ રૂપિઆનો માલ વહાણમાં લાવીને ભરી દીધો; અને ફિપ્સ ઇંગ્લંડ જવા નીકળ્યો. તે આવ્યો એટલે કેટલાએક માણસો રાજાના કાન ભંભેરવા મંડ્યા કે, ફિપ્સ જ્યારે હજૂર પાસે અરજ કરવા આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે જોઇએ તેવી બારીક હકીકત કહી ન હતી; અને એવું મિષ કાઢીને એ વહાણને માલ સાથે જપ્ત કરીને સરકારમાં લઈ લેવો. પણ રાજાએ હજૂરી લોકોની એવી નીચ સલાહનો જવાબ દીધો કે, ફિપ્સ એક પ્રમાણિક પુરૂષ છે, એમ હું જાણુંછું; અને એણે જે માલ આણ્યો છે, તેથી ભલેને બમણી કીમતનો ક્યાં ન હોય! પણ તે ફિપ્સ અને તેના ભાગીદારો વચ્ચેજ વહેંચાવો ઘટેછે. ફિપ્સના હિસ્સા ખાતે બે લાખ રૂપિઆ આવ્યા; અને એ મહા કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં એણે જે રંજ ખેંચ્યો હતો, તેની કદર કરીને તથા તેણે નેક દિલથી એ કામ બજાવ્યું તેને માટે પોતાની પ્રસન્નતા બતાવવાને રાજાએ તેને 'નાઈટ'નો માન ભરેલો એલ્કાબ આપ્યો. તેને વળી

ન્યુ ઇંગ્લંડ[1]નો વડો અધિકારી નીમવામાં આવ્યો; અને જેટલી મુદત એ જગા ઉપર રહ્યો, તેટલી મુદતમાં પોર્ટ રૉયલ[2] અને ક્વિબેક[3] સામાં સવારીઓ કરી કરીને ફ્રેંચ લોકોની સાથે લડીને તેણે સ્વભૂમિની અને તેના તાબાનાં સંસ્થાનોની બહાદુરીથી સેવા બજાવી. તેને વળી માસાચ્યુસેટસ[4]ના ગવર્નર (સૂબા)ની જગા મળી; ત્યાંથી તે ઇંગ્લંડ આવીને ઇ. સ. ૧૬૯૫માં લંડન નગરમાં મરણ પામ્યો.

ફિપ્સ તેની તમામ પાછલી ઉમરમાં તેના નીચ કુળની વાત કરવાને લજવાતો નહીં; તે કહેતો કે, 'હું વહાણના એક સાધારણ સૂતારના ધંધામાંથી ચઢીને 'નાઇટ'ની પદવીએ પહોંચ્યો; અને મેં એક પ્રાંતની સૂબેગીરી કરી, એ કંઈ મારા મનને જેવી તેવી વાત નથી; એથી મારૂં અંતઃકરણ વાસ્તવિક અભિમાનદ હર્ષથી ફૂલાયછે. જ્યારે સરકારી કામથી તે મૂઝાતો, ત્યારે તે ઘણીએ વાર કહેતો કે, આ કળા કરતાં તો મને મારો અસલ વાંસલો પકડવો સહેલો લાગેછે. તેની વર્તણુક પ્રમાણિકપણાથી, સાચવટ, સ્વદેશાભિમાન અને શૌર્યથી અંકિત થએલી હતી, એમ સૌ કોઈ જાણે-છે; અને નૉર્મન્બિ કુટુંબની અમીરાતની ધનદોલતમાં આવું યશસ્વી નામ અને યશસ્વી સદ્વર્તન ખરૂં ખાનદાન બતાવી આપેછે.

લાન્સડાઉન કુટુંબને ખાનદાનીમાં લાવનાર મૂળ ઉવિલિઅમ પેટી[5] હતો. તેના વારામાં તે ફિપ્સના જેવોજ જોમદાર હતો; અને સાર્વજનિક કામમાં તે સદા મંડ્યો રહેતો. તે હામ્પશિઅર[6] પરગણાના રૉમ્સી[7] ગામમાં ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં એક ગરીબ કાપડ વેચનારને ઘેર અવતર્યો હતો. તેના

---

૧ ન્યુ ઇંગ્લંડ, અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં પૂર્વ પ્રાંતનો એક ભાગ.

૨ પોર્ટ રૉયલ, જમેકા ટાપુમાં અગ્નિ ખૂણાનું બંદર; વસ્તિ, ૧૫,૦૦૦.

૩ ક્વિબેક, ઉત્તર અમેરિકાના કાનાડાના રાજ્યમાં ક્વિબેક પ્રાંતનું મુખ્ય શેહેર, સેંટ લૉરેન્સ નદી ઉપર, વસ્તિ, ૬૦,૦૦૦.

૪ માસાચ્યુસેટસ, ઉત્તર અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો એક ભાગ. ક્ષેત્રફળ, ૭,૮૦૦, ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૧૪,૫૮,૦૦૦.

૫ સર ઉવિલિઅમ પેટી, ઈ. સ. ૧૬૨૩-૧૬૮૭, એણે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે અને રાજ્યદ્વારી કામ કર્યું છે.

૬ હામ્પશિઅર, હાંટસ અથવા સાઉથામ્ટન, ઇંગ્લંડની દક્ષિણમાં પરગણું. ક્ષેત્રફળ, ૧,૬૨૫ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૫,૪૪,૬૮૪.

૭ રૉમ્સી, હામ્પશિઅરનું ગામ, વસ્તિ, ૨,૦૯૦, ટેસ્ટ નદી ઉપરછે.

ગામમાં એક નિશાળ હતી, તેમાં ભાષા જ્ઞાન આપવામાં આવતું; ત્યાં એ તેની નાની ઉમરમાં થોડું ઘણું ભણ્યો. તે પછી નાર્મંડિ[1] પ્રાંતમાં કૅાં[2]ના સર્વે વિદ્યોત્તેજકાલય (યુનિવર્સિટિ) માં ભણીને કેળવણી લેવાનો તેણે તેના મન સાથે ઠરાવ કર્યો. એ જેવામાં ત્યાં અભ્યાસ કરતો હતો, તેવામાં તેના બાપ તરફથી કંઈ પણ બે પૈસાની આશા રાખ્યા વિના થોડો ઘણો સરસામાન ખાંધે નાખી, વેચી સાટીને પોતાનું ગાડું ગબડાવતો. તે ઇંગ્લંડમાં પાછો આવીને પોતાની મેળેજ એક વહાણના નાખુદાને ત્યાં બંધણી ઠરાવીને ઉમેદવારીમાં દાખલ થયો. એની આંખે સારૂં દેખાતું નહીં હોય તેથી 'કપ્તાને' તેને દોરડે દોરડે ઝાપટી કાઢ્યો. આથી કંટાળી જઈને તેણે નૌકા શાસ્ત્ર છોડી દીધું અને વૈદક પાછળ મંડ્યો. તે જ્યારે પારિસ નગરમાં ગયો, ત્યારે શરીર વધ કરવાની ક્રિયા તે કરતો. એ વેળાએ હૉબ્સ[3] 'દૃષ્ટિ-શાસ્ત્ર' નામનો ગ્રંથ લખતો હતો; તેમાં આંખનાં અને બીજા પદાર્થોનાં ચિત્ર દાખલ કરવાની જરૂર હતી, તે એ કાઢી આપતો. અહીં તે એવી તો માઠી અવદશામાં આવી પડ્યો કે, બે ત્રણ અઠવાડીઆં સુધી તો તેણે માત્ર અખોડ ખાઈને ગુજારો કર્યો. પણ તેણે વળી સહજસાજ ધંધો ચલાવવા માંડ્યો; અને વાજબી રીતનો પૈ પૈસો નફો મેળવી મેળવીને તે કોથળી નાણાંથી ભરીને પાછો ઇંગ્લંડમાં આવ્યો. તેનું મન કળાકૌશલ્યના સંસ્કારવાળું હતું; તેથી તેણે એક એવો સંચો શોધી કાઢ્યો, કે તે વડે લખેલા કાગળોની નકલો, ઉતારી શકાય; તેનો તેણે સરકારમાંથી પરવાનો લીધો. તેણે કળાકૌશલ્યના તથા શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર લખવા માંડ્યું; અને રસાયન શાસ્ત્ર તથા વૈદક શાસ્ત્રનો એવો અનુભવ બતાવવા માંડ્યો કે થોડી મુદતમાં તેની કીર્તિ બહુ ફેલાઈ. શાસ્ત્રીય પુરૂષોની સાથે તે સહવાસ રાખતો; અને તેવા વિષયોનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી એક મંડળી સ્થાપવાની ભાંજગડ ચાલી; તેમાંથી આગળ જતાં એક મોટી પા-

---

૧ નૉર્મંડિ, ફ્રાન્સના એક જૂના પ્રાંતનું નામ.

૨ કૅાંન, ફ્રાન્સમાં નૉર્મંડિનું ગામ, વસ્તિ, ૩૩,૦૦૦. ઇંગ્લંડના છઠ્ઠા હેન્રીએ અહીં વિદ્યોત્તેજકાલય સ્થાપ્યું હતું. તે ઈ. સ. ૧૭૯૩ સુધી રહ્યું.

૩ ટૉમસ હૉબ્સ, ઇ. સ. ૧૫૮૮–૧૬૭૯. એક નામાંકિત અંગ્રેજ તત્વજ્ઞાની. એણે ઘણા ગ્રંથ લખ્યા છે. એનો સિદ્ધાંત એવો હતો કે, જો અર્થ અથવા હેતુ સારો હોય, તો તે સાધવાને ખરાબ અથવા ખોટા ઉપાય વાપરવાને હરકત નથી.

દશાહી સભા થઈ; તેની કિશોર વયમાં તેની બેઠકો એના ઉતારામાં થવા લાગી. ઑક્સફોર્ડની પાઠશાળામાં શારીર-શાસ્ત્રનો એક વિદ્યાગુરૂ હતો; તેને કાપકુપ કરવાને બહુ સૂગ ચઢતી; તેથી તે કામને સારૂ કેટલીએક મુદ્દત સુધી પેટીએ તેના હાથ નીચે રહીને કામ કર્યું. તેની મહેનતનું ફળ તેને મળ્યું. ઈ. સ. ૧૬૫૨માં આયર્લંડ[1]માં જે લશ્કર હતું, તેના વૈદ્યની જગા તેને મળવાથી તે ત્યાં ગયો; અને ત્યાં વડા હાકેમના ઓદ્ધા ઉપર લામ્બર્ટ, ફ્લીટવુડ અને હેન્રી ક્રૉમ્વેલ એક પછી એક થયા. તે સર્વે અમલદારોનું એ વૈદું કરતો. સરકારે જપ્ત કરેલી જમીનની મોટી મોટી બક્ષીસો પ્યૂરિટન પંથના લશ્કરી સિપાઈઓને આપવા માંડી. તે વખત જમીનની ચોકસ માપણી ન કરતાં ગમે તેમ મપાવા લાગી, એમ પેટીને માલમ પડવાથી, તેને ઘણાં કામની જંજાળ છતાં, એ કામ પંડે કરવાનું તેણે માથે લીધું. તે એટલા બધા ઓદ્ધા ભોગવતો હતો; અને તે બધા એવા લાભકારક નીવડ્યા કે, અદેખા માણસોએ એને માથે નાણાં ખાઈ જવાનું અને લાંચ લેવાનું તહોમત મૂક્યું; અને બધી જગાઓ ઉપરથી તેને દૂર કરવામાં આવ્યો. પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું આયુષ્ય પૂરૂં થતાં બીજો ચાર્લ્સ ગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યારે તેને પાછો સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો.

પેટીની મહેનતની કથાનો પાર આવે એમ નથી; કળા કૌશલ્યમાં નવી હિકમતો બનાવવામાં અને નવા શોધ કરવામાં તેમજ દેશમાં ઉદ્યમ વધારવામાં તથા મોટાં કારખાનાં જમાવવામાં પણ તે એવોજ હતો. તેની એક શોધ તો એ હતી કે, તેણે બેવડા તળીઆનું વહાણ બનાવ્યું, તે સામે પવને તથા સામી ભરતી છતાં પણ ચાલી શકે, એવી યુક્તિ તેમાં રચી હતી. તેણે ઘણા વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખીને છપાવ્યાં છે; જેમકે, પદાર્થો ઉપર રંગ દેવા વિષે, નૌકા શાસ્ત્રના જ્ઞાન વિષે, ઉનના વણાટનાં કારખાનાં વિષે, રાજ્ય કાર-

---

૧ આયર્લંડ, ઈંગ્લંડની પશ્ચિમનો દેશ; ક્ષેત્રફળ, ૩૧,૮૭૪, ચોરસ માઈલ; વસ્તિ, ૫૪,૭૧,૪૧૯; પટાટાં-બટાટાં-આળુ-ગાંગડીની નીપજ એ દેશમાં ઘણીજ છે; અને તે સ્વાદિષ્ટ પણ ઘણાં થાયછે. ચાળીશ લાખ કરતાં પણ વધારે લોકો રોમન કાથોલિક ધર્મ પાળેછે. આપણા આર્યાવર્ત્તમાં જેમ સૌથી વડો હાકેમ, જેને ગવર્નર જનરલ કહેછે, તે ઈંગ્લંડથી આવેછે. તેમજ આયર્લંડમાં સૌથી વડો હાકેમ લૉર્ડ-લેફ્ટેનંટ કહેવાય છે; તે પણ ઈંગ્લંડથી નીમાઈને આવેછે.

બારના ગણિત વિષે. તેણે વળી લોઢાનાં કારખાનાં સ્થાપ્યાં; સીસાની ખાણો ખોદાવી; અને પિલ્ચર્ડ જાતની માછલીનો અને લાકડાંનો વેપાર કરવા માંડ્યો. આટલાં કામ કરતો છતાં, પાદશાહી મંડળીની સભાઓમાં વાદ વિવાદ કરવાનો એ વખત મેળવીને તેમાં સારી પેઠે ભાગ લેતો. તેણે પોતાના છોકરાઓને પુષ્કળ દોલતનો વારસો આપ્યો; તેના જ્યેષ્ટ પુત્રને 'બારન શેલ્બર્ન' ના નામથી અમીર વર્ગમાં દાખલ કર્યો. તેના વસીયતનામાનો લેખ એક વિચિત્ર દસ્તાવેજ છે; તે વાંચવાથી તેની ખાસીઅત અજબ જેવી રીતે ચોખ્ખે ચોખ્ખી જણાઇ આવેછે. તેમાં પોતાની જીંદગીમાં જે મોટા મોટા બનાવો બન્યા હતા, તેની વિગતવાર તપસીલ આપી હતી; અને ધીમે ધીમે પોતાની શી રીતે ચઢતી થઇ, તેની હકીકત લખી હતી. ગરીબ લોકો વિષે તેના વિચાર ખાસ રીતના હતા. તેણે તેના વસીયતનામામાં લખ્યું છે કે, ગરીબ લોકોને દાન ધર્મને બહાને વારસામાં કંઇ પણ આપવાને હું અયકાર્ણ છું. જે માણસો બીખનો ધંધો પોતાની રાજીખુશીથી લઇ બેઠા છે, તેમને હું કંઇ પણ આપતો નથી. જેઓ ઇશ્વરી કૃત્યથી અપંગ છે, તેમને સરકારે નભાવવા જોઇએ; અને જે માણસોને કંઈ ધંધો રોજગાર આવડતો નથી, તેમને તેમનાં સગાં વહાલાંએ ખવરાવવું પીવરાવવું જોઇએ; તેથી મને સંતોષ થાયછે કે, મેં મારાં સઘળાં ગરીબ સગાંને મદદ કરી છે; અને ઘણાને રોટલો રળી ખાવાને રસ્તે ચઢાવ્યાં છે; મેં લોકોપયોગી કામોમાં મહેનત કરી છે; અને નવીન શોધો કરીને ઘણાં માણસોની રોજી ચાલતી કરી છે, એ મેં ખરેખરૂં દાન કર્યું છે; અને જેઓ મારી મિલ્કતના વારસ થાય, તેમને હું પ્રતિજ્ઞા આપીને કહુંછું કે, જેને જેને જ્યારે જ્યારે મારી મિલ્કતના ભોગદાર થવાનો વારો આવે, તેમણે મારા લખ્યા મુજબજ ચાલવું. તોપણ ચાલતા રીવાજને જરા તરા માન આપવાની ખાતર અને વધારે સલામતી ભરેલો રસ્તો પકડયો, એમ વિચારીને જે ગામમાં મારો દેહ પડે, ત્યાંના જે કેવળ નિરાધાર દુર્બળ માણસો હોય, તેમને રૂ.૨૦૦ આપતો જાઉંછું. રૉમ્સી ગામમાં તે એક ઘણા ગરીબ માણસને ઘેર જન્મ્યો હતો; તેજ ગામના સુંદર પ્રાચીન નૉર્મન ઘાટની બાંધણીના દેવલની સ્મશાન ભૂમિમાં તેને દફન કર્યો છે; અને તે દેવલની ઓશરીના દક્ષિણ ભાગમાં એક સાદો પથ્થર હજુ પણ જોવામાં આવેછે; તેના ઉપર કોઇ અભણ કારીગરે અશુદ્ધ જોડણીથી નીચે મુ-

જમ લેખ કોતર્યો છે:—'આ ઠેકાણે સર ઉવિલિઅમ પેટી પોઢેછે'.

આપણાજ વારામાં એક બીજું કુટુંબ ખાનદાનીમાં દાખલ થયું છે. તે બેલ્પર ગામના સ્ટ્રટ છે. તેઓ શોધ અને વેપાર ધંધાથી એટલા વિજયી થઈ શકયા છે. ઇ.સ.૧૭૫૮ માં જેડેડિઆ સ્ટ્રટે પગે પહેરવાનાં લીટીવાળાં મોજાં બનાવવાની શોધ કરી, ત્યારથીજ ખરૂં પૂછો તો એ કુટુંબની અમીરાતની સનદ સોનેરી અક્ષરે લખાઈ. એ શોધનો પરવાનો મેળવવાથી તેણે દ્રવ્ય મેળવવાનું મોટું સાધન મેળવ્યું. તેમાં તેની ઓલાદમાં પેઢીધર પેઢીમાં થએલા માણસોએ સારી પેઠે વધારો કર્યો; અને તે સારાં કામોમાં ખરચ્યું. જેડેડિઆનો બાપ પટેલ હતો; અને તે જવની ધાણી વેચતો. તેણે તેનાં છોકરાંને ભણાવવાનો કંઈ વિચાર કર્યો નહીં; તોપણ તે બધાં સુખી થયાં. જેડેડિઆ એના માબાપને બીજો છોકરો હતો; અને નાની ઉમરમાં તે તેના બાપને ખેતીના કામમાં મદદ કરતો. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તેણે યાંત્રિક કળા ઉપર બહુ ભક્તિ બતાવી; અને તે વખતનાં બેડોળ ખેતી કરવાનાં હથિઆરોમાં એણે કેટલોએક સુધારો કર્યો. તેનો કાકો રામચરણ થવાથી તેનું ખેતર નૉર્માટન ગામની પાસે બ્લાકવૉલ[1]માં હતું, તે તેને હાથ આવ્યું. એ ખેતર લાંબી મુદતથી એ કુટુંબમાંજ ચાલ્યું આવતું હતું. એટલી પ્રાપ્તિ થયા પછી તે ડર્બિ[2] ગામના એક મોજાં વેચનારની કુમારિકા મિસ ઉવૉલાટ સાથે પરણ્યો. એક વેળા તેના સાળાએ તેને કહ્યું કે, પગનાં લીટીદાર મોજાં બનાવવાને અમે ઘણી ઘણી મેહેનત કરી ચૂક્યા, પણ કાંઈ વળતું નથી; બીજા કોઈથી જે કામ ન બન્યું, તે પોતે કરવું, એવી મતલબથી એ વિષયનું તેણે અધ્યયન કરવા માંડ્યું. એ કામને માટે તેણે મોજાં બનાવવાનો સંચો પેદા કર્યો; તે કેવી રીતે બનાવેલો છે અને તે કેવી રીતે ચાલેછે, તે બંને બાબત તેણે પૂરેપૂરી વાકેફગારી મેળવી. તે સંચામાં તેણે હવે નવા ફેરફાર દાખલ કરવા માંડ્યા; તેથી મોજાંના સાદા જાળીદાર બનતરમાં તે ફેરફાર કરી શક્યો; અને તેથી તે લીટીઓવાળાં મોજાં નીપજાવવા લાગ્યો. એ સુધારેલા સંચાની સરકારમાંથી સનદ મેળવીને તે ઘરવાસ ફેરવીને ડર્બિ શહેરમાં રહેવા

---

૧ બ્લાકવૉલ, લંડન નગરનું બહારનું એક પરૂં, વસ્તિ, ૨૮,૩૮૪.

૨ ડર્બિ, ઇંગ્લંડમાં ડર્બિશિઅર પરગણાનું મુખ્ય ગામ; વિસ્ત,૪૯,૪૪૯.

ગયો. ત્યાં લીટીદાર મોજાં મોટા જથાબંધ તેણે કાઢવા માંડ્યાં; અને તેમાં તે સારો સુખી થયો. આર્કરાઇટે આ સમયે જે શોધ કર્યો હતો, તે કેવો ભારે હતો, તેની પોતાના મનમાં બરાબર ગણતરી કરીને તે હવે આર્કરાઇટની સાથે શામેલ થયો; અને તેના શોધની હરેક પ્રકારે સનદ મેળવીને ડર્બિશિઅર પરગણામાં ક્રોમ્ફોર્ડ ગામમાં રૂ લોઢવાનો તથા કાંતવાનો એક મોટો સંચો તેણે ઉભો કર્યો. આર્કરાઇટની સાથે ભાગલાગની મુદત પૂરી થએથી, સ્ટ્રટના કુટુંબીઓએ બેલ્પર ગામની પાસે મિલ્ફોર્ડ[1] ગામમાં રૂનાં મોટાં મોટાં સંચાવાળાં કારખાનાં ચાલતાં કરી દીધાં; અને એ ગામના નામ ઉપરથી હાલ એ કુટુંબના પુરૂષને એલ્કાબ મળ્યો છે, તે યોગ્યજ થયું છે. 'બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા' એ કહેવત પ્રમાણે મૂળ પુરૂષની પેઠે તેના છોકરાઓ પણ તેમની યાંત્રિકકળાની કુશળતા અને કાબેલીઅતને માટે નામીચા હતા. તેના વડા દીકરા ઉવિલિઅમ સ્ટ્રટે પોતાની મેળે ચાલે એવો સૂતર કાંતવાનો સંચો શોધી કાઢ્યો હતો, એમ કહેવાયછે; પણ તે વેળાએ જે કારખાનાં ચાલતાં હતાં, તેની સાથે તે સમયનું યાંત્રિક ચાતુર્ય બરોબરી કરી શકે, એમ ન હતું; તે સબબથી તે તેના કામમાં ફતેહ પામ્યો નહીં. ઉવિલિઅમનો છોકરો એડવર્ડ પણ ભારે યાંત્રિક-બુદ્ધિબળવાળો હતો. ગાડીઓને માટે બંને બાજુએ વજનને માટે પઈડાં રાખવાના સિદ્ધાંતનો પ્રથમ શોધ એણે કર્યો. તેણે એ ધોરણ ઉપર બે ગાડાં બનાવ્યાં; અને બે હાથા અને એક પઈડાવાળું ગાડું બનાવ્યું; તે એક માણસ ફેરવી શકતો. તે બેલ્પર પાસે પોતાના ખેતરમાં વાપરતો. વળી, વિશેષ વાત એછે કે, સ્ટ્રટ નામધારી પુરૂષોએ પોતાના ઉદ્યોગ અને ચતુરાઈથી જે દોલત મેળવી, તેનો તેઓ નિરંતર સખાવત દિલથી ઉપયોગ કરવામાં નામાંકિત થયા છે. પોતાનાં કારખાનાંમાં જે કારીગરો અને મજુરોને તેમણે રાખ્યા હતા, તેમની ઘરસંસારની અને નીતિ સંબંધી હાલત સુધારવાને તેમણે મણા રાખી નથી. દરેક રૂડા કામમાં તેઓ સખી દાતાર છે, એમ જણાઈ આવ્યું છે; તેને માટે એકજ ઉદાહરણ બસ થશે. ડર્બિ શહેરમાં એક સુંદર મોટો બાગ બનાવીને મિ. જોઝફ સ્ટ્રટે ત્યાંના વતની ભાઇઓને 'યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ' ભેટ કરી દીધો, એ થોડા ખર્ચની વાત નહોતી. આ કીમતી ભેટ કરતી વેળાએ

૧ મિલ્ફોર્ડ, પેમ્બ્રોકશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૨,૮૩૬.

તેણે એક ટૂંકું ભાષણ કર્યું હતું; તેના છેવટના શબ્દો ઉતારી લેવા જોગ અને યાદ રાખવા જોગ છે. 'મારી બધી જીંદગીમાં મારૂં તપોબળ સદા સર્વદા તપતું રહ્યું છે; મારા પ્રારબ્ધનો સૂર્ય ઝાંખો પડ્યો નથી; તો જે ભાઇઓની સાથે હું આટલી ઉમરથી રહ્યો છું, અને જેમની મહેનત અને ઉદ્યોગથી મારી સમૃદ્ધિમાં આટલો વધારો થયો છે, તેમના સુખમાં વધારો કરવાને મારી મિલકતનો કાંઇક ભાગ મારે વાપરવોજ જોઇએ. જો હું ન વાપરૂં, તો તમારા સર્વનો હું કૃતઘ્ની થાઉં.'

હાલના વખતમાં તેમજ આગળના જમાનામાં દરિઆઈ અને ખુશ્કી લશ્કરોમાં શૌર્યનો ઝુંડો પકડીને ઘણાએક બહાદુર પુરૂષોએ અમીર પદવી પ્રાપ્ત કરી છે; તેમનો પરિશ્રમ અને મનોત્સાહ ઉપર જણાવેલા પુરૂષોના જેવોજ હતો. પુરાણા કાળમાં અમીરોને મોટી મોટી જાગીરો પળતી, તે કેવળ લશ્કરી ચાકરીમાં તેમની બહાદુરીને લઇને પળતી. મોટાં મોટાં પ્રજા-યુદ્ધ અને પ્રજા-વિગ્રહમાં અંગ્રેજી લશ્કરને મોખરે ઉભા રહીને તેઓ રણસંગ્રામ મચાવતા; તેમનાં નામ અમે આ ઠેકાણે ગણાવતા નથી; પણ હાલના જમાનામાં જે વિરલ પુરૂષોએ અનુપમ દેશ-સેવા બજાવીને પોતાના શૂરાતનથી એવા ઉમદા દરજ્જા મેળવ્યા છે, તેમનાં નામ અમે ગણાવીએ છીએ; જેવા કે નેલ્સન, સેંટ વિન્સેંટ,[1] અને લાયન્સ,[2] ઉવેલિંગ્ટન,[3] હિલ,[4] હારડિંજ અને ક્લાઇડ.[5] પણ બીજા કોઈ ઉ-

---

૧ જૉન જર્વિસ, અર્લ સેંટ વિન્સેંટ, ઈ.સ.૧૭૩૪-૧૮૨૩; મોટો નૌકા સેનાપતિ. દશ વર્ષની ઉમરથી દરિઆઈ કાફલામાં દાખલ થયો હતો.

૨ એડમંડ લૉર્ડ લાયન્સ, ઈ. સ. ૧૭૯૦-૧૮૫૮. એક નામાંકિત બ્રિટિશ નૌકા સેનાપતિ; સાડા દશ વરસની ઉમરથી દરિઆઈ ફોજમાં તે દાખલ થયો હતો.

૩ આર્થર ઉવેલ્સ્લી, ડ્યુક ઑફ ઉવેલિંગ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૫૨. હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ૧૭૯૭ માં આવ્યો. તેનો મોટો ભાઈ તે વખતે ગવર્નર જનરલ હતો. અત્રે તેમજ યુરોપમાં તેણે ઘણી લડાઇઓ કરીને દરેકમાં ફતેહ મેળવી છે.

૪ રોલંડ, વાઇકાઉંટ હિલ, ઈ.સ.૧૭૭૨-૧૮૪૨; બ્રિટિશ સેનાપતિ. તે પંદર વરસની ઉમરમાં લશ્કરી નોકરીમાં દાખલ થયો.

૫ ક્લાઇવ કામ્બેલ, લૉર્ડ ક્લાઇડ, ઈ. સ. ૧૭૯૨-૧૮૬૩, પેટીઘડા સૂતારનો દીકરો હતો. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં તે આ દેશમાં આવ્યો. મોટો સેનાપતિ.

દ્યમના કરતાં ન્યાયશાસ્ત્રના ક્ષેત્રને ધીરજ અને ખંતથી ખેડ્યા કરવાથી ખાનદાનીના દરવાજામાં માણસો વધારે દાખલ થઈ ગયાં હોય, એમ જણાયછે. કેવી આનંદકારક વાત છે કે ન્યાય પંડિતોએ પોતાના શાસ્ત્રના પરિબળથી ગ્રેટબ્રિટનમાં શિત્તેર અમીરાતો ઝડપી લીધી છે; તેમાં બે તો ઠેક ડયુકના દરજ્જા સુધી પહોંચી ગયા છે. એ વાત ખરી છે કે, માન્સફીલ્ડ અને અર્સ્કિન ખડ મૂળથીજ ખાનદાન કુટુંબના હતા; પણ અર્સ્કિન તો ઇશ્વરનો ઉપકાર માનતો, કે, આજ સુધી મારા કુટુંબમાં કોઈ અમીર નામ મેળવી ગયો હોય, એમ હું જાણતો નથી. ખરૂં કે માન્સફીલ્ડનાં સગાં અમીરાતના એલ્કાબ ભોગવતાં હતાં; પણ તેઓ ગરીબ અને સત્તા વિનાનાં હતાં. સંસાર સાગરમાં તરીને આગળ નીકળવાને તેણે ખંત રાખીને સંધિઓ સાધવા માંડી; અને તેમ કરવાથીજ કેવળ યથાર્થ અને વાસ્તિવિક ફળ તેને પ્રાપ્ત થયું; અને તે પાર પડ્યો. એ છેક છોકરવાદ હતો, ત્યારે તે એક ટટ્ટુ ઉપર બેસીને સ્કૉટલંડથી લંડન નગરમાં આવ્યો. એ મુસાફરી કરતાં તેને બે મહિના લાગ્યા. નિશાળમાં અને પાઠશાળામાં ભણી રહ્યા પછી તે ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રવિણ થઇને તે ઉદ્યમ કરવા લાગ્યો; અને તે ઈંગ્લંડનો સર્વોપરી વરિષ્ટ ન્યાયાધીશ થયો, ત્યાંસુધી એટલે આરંભથી તે અંત સુધી તેણે અટલ ધીરજ રાખીને અખંડ મહેનત કર્યાજ કરી. એવા મોટા ઓદ્ધાનું કામ તેણે એટલી તો કાબેલીઅત વાપરીને કર્યું છે, અને તે એવો અદલ ઇનસાફી અને નિષ્કલંક હતો, કે હજુ સુધી એનાથી કોઈ ચઢીઆતો ન્યાયાધીશ થયો નથી. બીજા જે એવી ઉંચી હાલતે આવી પહોંચ્યા છે, તે કોઈ વકીલના, ગાંધીના, પાદરીના, વેપારીના અને એવીજ રીતે સખ્ત મહેનત કરવાવાળા મધ્યમ વર્ગના માણસોના છોકરા હતા. એવા ધંધાદારી લોકોમાંથી હાવર્ડ અને કાવેંડિશ અમીરો પેદા થયા. એ કુટુંબમાં પહેલા જેઓ અમીરાતના એલ્કાબ ધારણ કરવા લાગ્યા, તે ન્યાયાધીશો હતા; એવાજ કુળમાંથી એઇલ્સફોર્ડ, એલેનબરો, ગિલ્ડફોર્ડ, શાફ્ટસબરી, હાર્ડવિક, કાર્ડિગન, ક્લારેંડન, કામ્ડન, એલ્ઝમીર અને રૉસ્લિન નીકળીને નામાંકિત અમીરો થયા; અને આપણા હાલના વારામાં જોવા જઓ તો, ટેંટર્ડન, એલ્ડન, બ્રૂઅમ, ડેન્માન, ટ્રૂરો[૧], લિંડહર્સ્ટ, સેંટ લેનાર્ડ્સ[૨], ક્રાન્વર્થ, કામ્બેલ, અને ચેમ્સફર્ડ થયા છે.

૧ ટૉમસ ઉવાઇલ્ડ બારન ટ્રૂરો, ઈ. સ. ૧૭૮૨–૧૮૫૫, ન્યાયશાસ્ત્રી અને વક્તા.

૨ એડવર્ડ બર્ટન શૅા સગ્ડન, બારન સેંટ લેનાર્ડ્સ, ઇ. સ. ૧૭૮૧–૧૮૭૫. તે રાજ્ય સભામાં સારો વક્તા નહતો, પણ તેનું ન્યાય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન બહુ ઊંચી પ્રતિનું હતું.

લૉર્ડ લિંડહર્સ્ટનો બાપ તસુર હતો; અને સેંટ લેનાર્ડસનો બાપ અ-ત્તરિઓ હતો અને માથાના વાળ સાફ કરવાનું કામ કરતો. તેની દુકાન લંડનના બર્લિંગટન મ્હોલ્લામાં હતી. લંડનના કાવેંડિશ ચોકના હેન્રિએટા મ્હોલ્લામાં મિ. ગ્રૂમ નામનો એક સનદી મુખ્ત્યાર રહેતો હતો; તે વેચાણ પટ્ટા, ગીરો દસ્તાવેજ વગેરે લખવાનું કામ કરતો હતો. તેની દુકાનમાં આ પણો નાનો એડવર્ડ સગ્ડન એપે કાગળો લાવવા લઈ જવાનું કામ કરતો હતો. આ પ્રારબ્ધી પુરૂષ પાછળથી આયર્લંડ દેશની વરિષ્ટ અદાલતના વડા ન્યાયાધીશના દરજ્જા સુધી ચઢ્યો. તેણે કાયદાનાં પ્રથમ ઉચ્ચારણ એક ચીઠ્ઠીઓ લખનારની દુકાનમાં સાંભળ્યાં. લૉર્ડ ટેંટર્ડનનું કુળ તો ઘણું કરીને સૌનાથી નીચું હતું; પણ તેથી તે લજવાતો નહીં; કેમકે તે તેના મનમાં જાણતો હતો કે, મેં મારા ઉદ્યોગ, અભ્યાસ અને આગ્રહનાં સા-ધન વડેજ આ મારી ઊંચી પદવી મેળવી છે; એમાં બીજા કોઇનું કાંઇ લા-ગતું વળગતું નથી. તેને વિષે એક એવી વાત ચાલેછે કે, એક વેળા તે તેના દીકરા ચાર્લ્સને એક નાની ઝુંપડી પાસે લઇ ગયો. તે કાંટરબરીના મોટા દેવાલયની પશ્ચિમ દિશાની સામા હતી. તે તર્ફ આંગળી કરીને તે બોલ્યો, ચાર્લ્સ, આ નાની દુકાન દીઠી ? એ દેખાડવાને માટેજ હું તને અહીં સુધી લઇ આવ્યો છું. એ ઠેકાણે બબ્બે પૈસે તારો દાદો વતાં કરતો. જ્યારે જ્યારે મને એ વાત સાંભરેછે, ત્યારે મારી હાલની સ્થિતિ જોઇને મારૂં અંતઃકરણ હર્ષ અને યોગ્ય અભિમાનથી ઉભરાયછે. જ્યારે લૉર્ડ ટેંટર્ડન છોકરવાદ ઉમરનો હતો, ત્યારે તે એ મોટા દેવાલયમાં ગાતો; અને આ એક વિચિત્ર વાત છે કે, તે ગવૈઆના કસબમાં જરા પાછો પડવાથી નાઉમેદ થઈ ગયો; અને તેથી એ ધંધો છોડી દઇને તે બીજે રસ્તે ચઢ્યો. એ વાત નીચેનો કિસ્સો વાંચવાથી સમજાશે. એક વેળા એ અને ન્યાયાધીશ મિ. રિચર્ડસ ઇનસાફના કામ સારૂ સાથે સાથે તેમની નીમેલી હદમાં પ્રવાસ કરતા હતા; તેવામાં તેઓ કાંટરબરીના મોટા દેવાલયમાં ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવાને ગયા. મંદીરમાં ગવૈઆની ટોળીમાંથી એક ગંધર્વ-નો અવાજ રિચર્ડસે વખાણ્યો; તે વખત લૉર્ડ ટેંટર્ડને કહ્યું કે, ફક્ત એના ઉપરજ મને આગળ એક વેળા અદેખાઈ આવી હતી. જ્યારે આ ગામ-માં અમે બંને નિશાળમાં સાથે ભણતા હતા, ત્યારે આ દેવાલયમાં એક ગવૈઆની જગા ખાલી પડી. એ જગા મેળવવાને અમે બંને જણ ઉમ-

દ્વાર હતા; તેમાં એને જગા મળી અને મેં ખોઇ.'

એજ પ્રમાણે પેલો તોછડો કેનિઅન[1] અને કદાવર એલનબરો[2] વડા ન્યાયાધીશની ઊંચી પદવીએ ચઢ્યા, એ વાત પણ જાણવા જેવી છે. ઇંગ્લંડની મુખ્ય મહોર–છાપ રાખનાર ન્યાય ખાતાનો સર્વોપરિ, વિચક્ષણ લૉર્ડ કામ્બેલ ફાઇફશિઅર[3] પરગણાના એક ગામના પાદરીનો છોકરો હતો. તે પણ ઇંગ્લંડના વડા ન્યાયાધીશના ઓદ્ધા ઉપર બિરાજતો હતો. એ પણ એવોજ જાણવા યોગ્ય પુરૂષ થઈ ગયો છે. ઘણાંએક વરસ સુધી તો તેણે વર્તમાન પત્રને માટે જાહેર સભાઓમાં જઇને સંક્ષિપ્ત ભાષામાં વિષયો લખી લાવવાની સખ્ત નોકરી કરી. બહાર સભાઓમાં અને મંડળીઓમાં જે જાહેરાત ભાષણો થાય, તે એ તરતો તરત તેજ વખતે ઉતારી લઇને વર્તમાન પત્રને માટે મોકલી આપતો, અને તેમાં અવકાશ મેળવીને તે ન્યાયનો ધંધો ખેડવાના વિચારથી, તેના અધ્યયન પાછળ તે ખાઇ પીને મંડતો. એમ કેહેવાયછે કે, જ્યારે અદાલત મહાલોમાં ફરતી હતી, તે વેળાએ ટપાલની ગાડીમાં કે ટપ્પાના ઘોડા ઉપર તે મુસાફરી કરે, એટલું તેનું ગજું ન હતું; તેથી તે પગપાળો એક ગામથી બીજે, અને બીજેથી ત્રીજે, એમ જતો. જ્યારે એણે પ્રથમ વકીલાત કરવા માંડી, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબની એની હાલત હતી; પણ ધીમે ધીમે, પગથીએ પગથીએ, પાકે પાયે તે ઊંચે દરજ્જે અને કીર્તિએ ચઢ્યો; કારણ કે જે કોઈ શુદ્ધ અંતઃકરણથી ઉદ્યોગ દેવીની આરાધના કરેછે, અને એ ઉગ્ર તપશ્ચર્યામાં સતત્ સમાધ્યસ્થ રેહેછે, તેને દેવી પ્રસન્ન થયા વિના અને વાંછિત ફળ મળ્યા વિના કેમ રહે ? પછી તે વિદ્યા–વૃક્ષમાં ન્યાયની શાખા પકડો, યા ચાહે તો કોઇ બીજી, પણ તેને તેની આરાધનાનું ફળ મળ્યા વિના રેહેતું નથી. •

---

૧ લૉઇડ, લૉર્ડ કેનિઅન, ઇ. સ. ૧૭૩૨–૧૮૦૨. એનામાં ન્યાયનું અતિ સૂક્ષ્મ, ઊંડું, અને વિશાળ જ્ઞાન હતું. તે કંજૂસ હતો. તેના મૂઆ પછી ત્રીશ લાખ રૂપિઆં તેની પાસેથી નીકળ્યા.

૨ એડવર્ડ લૉ, અર્લ ઑફ એલનબરો, ઇ. સ. ૧૭૫૦–૧૮૧૮. હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ વૉરન હેસ્ટિંગ્સના ઉપર વિલાયતમાં જ્યારે કામ ચાલતું હતું, ત્યારે એલનબરો તેના તર્ફનો વકીલ હતો.

૩ ફાઇફશિઅર, સ્કૉટલૅંડનું પૂર્વ દિશામાંનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ, ૫૬૩ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૧,૬૦,૭૩૬.

ઇંગ્લંડનાં તમામ ન્યાય ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓને યશ-કીર્તિના ઊંચા સીધા ડુંગર ઉપર ચઢવાને એવોજ જુસ્સો અને કષ્ટ વેઠવાં પડ્યાં છે, ત્યારે ઉજ્જ્વળ આસન મળ્યાં છે; તેના બીજા પણ તેજસ્વી દાખલા મળી આવેછે. લૉર્ડ એલ્ડન હાલ ગત થએલા છે; પણ તેનું જીવન ચરિત્ર ઘણું જાણવા જેવું છે. ન્યુકાસ્ટલમાં તેનો બાપ કોલસા વેચવાનો દલાલ હતો. તેનો છોકરો ભણવા કરતાં બગાડ કરવામાં વધારે ચિત્ત રાખતો; નિશાળમાં એ એક શેતાનનું ઓળીઉં હતો; તેનો વાંસો મારથી ઘણીએ વાર એવડ વળી જતો; લોહીની તરસ છૂટે, એવા નેતરના સપાટા તો એના નસીબમાં હરઘડી હોયજ; કેમકે લોકોના બાગ બગીચામાંથી ચોરી અને લૂટફાટ કરવામાં તો આપણા નાનકડા 'વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારી' સરદારી ભોગવતા હતા. એવાં કામ એમને બહુ ગમતાં. એના બાપે એને એક નેસ્તીની દુકાને ઉમેદવારીમાં મૂકવાનો વિચાર કર્યો, અને પછી પાછો એને પોતાની પેઠેજ ખાણના ધણી અને વહાણના ધણી વચ્ચે કોલસાના વેચાણનો દલાલ કરવાનો તેણે મનસુબો કર્યો. પણ આ સમયે તેનો મોટો દીકરો ઉવિલિઅમ ઑક્સફૉર્ડની પાઠશાળામાં ભણતો હતો;અને તેણે પોતાના અભ્યાસના બળ વડે એક સ્કૅાલરશિપ એટલે માસિક વિદ્યોત્તેજક લવાજમ મેળવ્યું હતું. તે આગળ જતાં લૉર્ડ સ્ટૉવેલની પદવીએ ચઢ્યો. તેણે તેના બાપને લખ્યું કે, જાકને મારી પાસે મોકલી દેજો. હું એને કંઇક ઠેકાણે પાડીશ.' તેથી જૉનને ઑક્સફોર્ડ ખાતે રવાને કરી દીધો. ત્યાં એના ભાઇના વગસગથી અને પોતાની મહેનતથી પાઠશાળાની વીશીમાં રહેનાર એક વિદ્યાર્થી તરીકે એને માસિક પગાર મળવા લાગ્યો; પણ પાઠશાળામાં લાંબી રજા પડવાથી તે ઘેર આવ્યો. ત્યાં તેના કમનસીબે,-પણ જો પરિણામ ઉપર સુરત રાખીએ તો તો સારા નસીબે,-તે પ્રીતિના પાશમાં લપટાયો; અને પોતાની નવોઢાને તેના માબાપના ઘરમાંથી ઉપાડીને છાનોમાનો તે નાઠો; અને રસ્તામાં એક ઠેકાણે તે તેની સાથે પરણ્યો. તેના સર્વ શુભેચ્છકોએ જાણ્યું કે, હવે ભાઇના બાર વાગી ગયા; એનો અવતાર ધૂળ મળ્યો. તે પરણ્યો ખરો, પણ પોતાને કે પોતાની સ્ત્રીને રાખવાને તેને ઘરબાર હતું નહીં; અને હજુ સુધી તો એક પાઇ સરખી એણે પેદા કરી નહતી. તેણે હવે પાઠશાળાના પગારદાર વિદ્યાર્થીની જગા ગુમાવી; અને ભણ્યા પછી ધર્મોપદેશક થવાનું આગળથી નક્કી કરવામાં આવ્યું

હતું, તે પણ આવું કામ કરવાથી એને કોણ કપાળમાં ચોંટે ? તેથી તેણે હવે ન્યાય શાસ્ત્ર તર્ફ પોતાનું મન લગાડ્યું. આ પ્રસંગે તેણે તેના એક મિત્રને લખ્યું કે, હું વગર વિચારે પરણ્યો તો ખરો;.પણ જે સ્ત્રીના ઉપર હું આશક થયો છું, તેને માટે હું છાતીતોડ મહેનત કરીશ, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે!

જૉન સ્કૉટે લંડનમાં આવીને કર્સિટર ગલીમાં એક નાનું ઘર લીધું; અને ત્યાં એ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. ઘણી દૃઢતાથી તે ખંત રાખીને મહેનત કરવા લાગ્યો. તે સવારમાં છેક ચાર વાગતાનો ઉઠીને મોડી રાત સુધી અભ્યાસ કર્યા કરતો; અને રાત્રે ઊંઘમાંથી જાગૃત રહેવાને રૂમાલને પાણીથી પલાળીને તે માથે બાંધતો. અમુક વકીલને ઘેર રહીને શીખવાથી ઘણો ખર્ચ થાય; તેટલો ખર્ચ કરવાને એનામાં તાકત ન હતી; માટે આગળ જે ફેસલાઓ થઈ ગયા હતા અને હજુ જે પ્રમાણ ગણાતા હતા, તેનાં ત્રણ લખેલાં પુસ્તકો તેને હાથ આવવાથી તેણે બધાંનો ઊતારો કરી લીધો. ઘણી મુદ્દત વીત્યા પછી, તે જ્યારે ઈંગ્લંડના ન્યાય ખાતાના ઉપરી અધિકારીને દરજ્જે બિરાજતો હતો, તેવામાં એક દિવસ તે તેના દફતરદારની સાથે કર્સિટર ગલીમાં થઈને જતો હતો, ત્યાં પોતાનું અસલ ઘર જોઈને તેણે તેના દફતરદારને કહ્યું કે, લંડનમાં પ્રથમ અહીં આવીને મેં મારો માળો ઘાલ્યો. હાથમાં ચાર આની લઈને ઘણી વેળાએ હું રાત્રે વાળુ કરવાને સ્પ્રાટ માછલી લેવાને બજારમાં અહીંથી જતો, એમ મને હજુ સાંભરે છે. આખરે તેને વકીલાતની સનદ મળી; તોપણ તેને ઘણા દહાડા સુધી તો કામ વિના બેસી રહેવું પડ્યું. તેની વકીલાતના પહેલા આખા વરસમાં તેને માત્ર સાડા ચારજ રૂપિઆ મળ્યા ! એ પ્રમાણે ચાર વરસ સુધી તેણે લંડન નગરની અદાલતોમાં અને ઉત્તર પ્રાંતની ફરતી અદાલતોમાં આથડવામાં કંઈ કસર રાખી નહીં; તોપણ તેને કંઈ પ્રાપ્તિ થઇ નહીં. તેના પોતાના ગામમાં એને વધારે ઓળખાણ હોવાંજ જોઈએ; તોપણ નાદારીના દાવામાં વગર ફીએ હાજર રહીને પ્રતિવાદીનો મફત ખાતે તેને બચાવ કરવો પડતો. એ વિના બીજાં કામ તેની પાસે આવતાં નહીં. આવી રીતે ઘણી મુદ્દત ચાલવાથી તે એવો તો નાઉમેદ થઈ ગયો કે, લંડનમાં વકીલાત કરવાની આશા તેણે છોડી દીધી; અને કોઈ એકાદ મહાલમાં વકીલનું કામ કરવાનું તેણે ધાર્યું. એના

ભાઈ વિલિઅમ ઘેર એના બાપને કાગળ લખ્યો કે, ગરીબ બાપડા જાકનું કામ મંદી ઉપર છે; ધંધા રોજગાર બહુ મોળા ચાલેછે. પણ તે આગળ નેરતી થતાં થતાં રહી ગયો; કોલસાનો દલાલ બનતાં બચી ગયો; ગામડામાં પાદરી થવું ધારેલું, તે પણ અધરથી ઉડી ગયું; તેમજ આ વખત ગામડાના ખૂણામાં ભરાઈને વકીલાત કરવાની તેની ધારણામાંથી પણ તે છટક્યો.

તેણે દુઃસહ કષ્ટ સહન કરીને ન્યાય શાસ્ત્રનું જે વિશાળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે દેખાડવાનો જૉન સ્કૉટને આખરે એક પ્રસંગ મળ્યો. એક કામમાં તે વકીલ થયો હતો. તેમાં એક મુદ્દો તેણે ઉઠાવ્યો; તે એવો હતો કે તેના મુખ્ય વકીલે તથા અસીલે બંનેએ તે પડતો મૂકવાની તેને ભલામણ કરી. વડા ન્યાયાધીશે એ કામમાં તેની વિરુદ્ધ ફેસલો આપ્યો. તે ઉપર રાજ્ય-સભામાં અપીલ કરવામાં આવી. ત્યાં લૉર્ડથર્લોએ અસલ ઠરાવ રદ કરીને, સ્કૉટે જે મુદ્દા ઉપર દલીલ કરી હતી, તે પ્રમાણ ગણીને તેના લાભનું હુકમનામું કરી આપ્યું. તે રાજ્ય-સભામાંથી જેવો ઘેર જવા નીકળતો હતો, તેવામાં એક મોટા વકીલે તેનો વાંસો થાબડીને તેને કહ્યું કે, જુવાન માણસ, તારાં ધી-કેળાં તો હવે જીંદગીભર નક્કી થઈ ચૂક્યાં. એ ભવિષ્ય-વાણી સાચી પડી. લૉર્ડ માન્સફીલ્ડ કહેતો કે, વરસ દહાડે રૂ. ૩૦,૦૦૦ રળવા, અને કંઈજ ઉદ્યમ ન કરવો, એ બે વાતને હું સરખી ગણુંછું. એવી રીતે સ્કૉટ પણ કહી શકે કે બેઠાં બેઠાં એટલું રળવું, એ કંઈ મોટી વાત નથી. હવે એ એટલી ત્વરાથી ચઢતો ગયો કે, ઈ. સ. ૧૭૮૩માં તે ફક્ત બત્રીશ વરસની ઉમરનો હતો, તે વેળાએ તે પાદશાહી વકીલ નીમાયો; ઉત્તર પ્રાંતની અદાલતનો પોતેજ ઉપરી થયો; અને ઉવૂબ્લી ગામ તરફથી પ્રતિનિધિ થઈને તે રાજ્ય-સભામાં બેસવા લાગ્યો. તેણે નાનપણથી જે અડગ ધૈર્યથી ધીમે ધીમે વહીતરૂં કર્યાંજ કર્યું, તેથી આગળ ઉપર તે આવી મોટી દશાને પામ્યો. આગ્રહને, જ્ઞાનને અને મનશક્તિને અંત રાખીને કેળવ્યાથી તે કીર્તિની કઠણ ટોચે ચઢ્યો. તે ક્રમે ક્રમે મોટે દરજ્જે ચઢતોજ ગયો; અને છેવટ રાજાના હાથમાં જે મોટામાં મોટો દરજ્જો આપવાનો હતો, તે પણ તેણે મેળવ્યો; અને તે ઇંગ્લંડના ન્યાયખાતાના અધિષ્ઠાતાના હોદ્દા ઉપર પચીશ વર્ષ સુધી રહ્યો.

વેસ્ટમોર્લેંડ[1] પરગણાના કર્કબી લૉન્સડેલ ગામમાં એક વૈદ

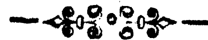
૧. વેસ્ટમોર્લેંડ, ઇંગ્લંડનું એક પરગણું; ક્ષેત્રફળ, ૭૮૩ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૬૫,૦૦૦.

રહેતો હતો. તેને હેન્રી બિકર્સ્ટેથ નામનો છોકરો હતો. તે પણ તેના બાપના ધંધામાંજ કેળવાયો હતો. તે જ્યારે એડિનબરાની પાઠશાળામાં ભણતો હતો, તે વેળાએ વૈદક-શાસ્ત્રના અધ્યયન પછવાડે તે એવી ખંતથી મંડી પડ્યો હતો, અને તે એવા દૃઢ ભાવે મહેનત કરતો હતો કે, સૌ હેરત પામવા લાગ્યા. કર્કબી લૉન્સડેલ ગામમાં પાછા આવીને તેણે પોતાના બાપના ધંધામાં ખૂબ ચાલાકી બતાવવા માંડી; પણ તેને એ ધંધો ગમતો નહતો; અને ગામડાના એક ખૂણામાં પડી રહેવાથી તે કંટાળી ગયો. તથાપિ તે પોતાના જાત-સુધારાના કામ પાછળ તો લાગ્યો વળગ્યોજ રહ્યો; અને પ્રાણીઓના શરીરની અંદરની રચના અને વ્યાપારના ઉંચા વિષયોમાં પોતાનું ચિત્ત ચોંટાડવા લાગ્યો. તેણે કેમ્બ્રિજની પાઠશાળામાં જવાની મરજી બતાવી; તે વાત તેના બાપે કબૂલ રાખી. ઉંચા પરીક્ષામાં પાસ થઇને કિતાબ મેળવીને તેનો વિચાર લંડન નગરમાં વૈદું કરવાનો હતો. અભ્યાસ પાછળ અત્યંત મંડવાથી તેની તનદુરસ્તી બગડી, અને તે પાછી ઠેકાણે લાવવાની મતલબથી લૉર્ડ ઑક્સફોર્ડની તહેનાતમાં રહીને તે અમીરની સાથે પ્રવાસ કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું. મુસાફરીમાં તે ઇટાલિઅન ભાષા શીખ્યો; અને ઇટાલિઅન ભાષા-જ્ઞાનનાં પુસ્તકો ઉપર તે ફિદા ફિદા થઇ જતો; પણ આગળ કરતાં વૈદક-શાસ્ત્ર ઉપર તેનો ભાવ કંઇ વધ્યો નહીં. હવે તો ઉલટું, તેણે એ ધંધો મૂકી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો; એમ છતાં, કેમ્બ્રિજમાં પાછા આવીને તેણે વૈદક-શાસ્ત્રમાં પાસ થઇને પદવી મેળવી; તે પરીક્ષામાં તે પહેલે નંબરે પાસ થયો, તે ઉપરથી તે કેવો સખ્ત મહેનત કરવાવાળો હશે, તેનો ખ્યાલ થઇ શકશે. તેની ઇચ્છા હવે લશ્કરી ખાતામાં વૈદ્યની નોકરી કરવાની હતી; પણ તેવી જગા તેને મળી નહીં; તેથી નાઉમેદ થઇને તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; અને તેમાં પસાર થવાના હેતુથી તે લંડનમાં ફ્લીટ મ્હોલ્લાની અને ટેમ્સ નદીની વચ્ચે સુંદર બાગ બગીચા, પુસ્તકાલય અને દીવાનખાનાવાળું ઇનર ટેમ્પલનું સ્થળ છે, તેમાં વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ થયો. તેણે જેવી મહેનત વૈદકમાં કરી હતી, તેવીજ તે કાયદા પાછળ પણ કરવા મંડ્યો. તેણે તેના બાપને એક વાર કાગળમાં લખ્યું કે, જે માણસો મને મળેછે, તે બધા એમજ કહેછે કે, છેવટે તમે પાસ થયા વિના રહેનાર નથી; મંડ્યા રહો; માત્ર એની પછવાડે મચ્યા રહો,

એટલે કામ થયું, એમ જાણજો; હું કેમ કરીને પાસ થઇશ, તે તો હજુ મને ખબર પડતી નથી; પણ પાસ થઇશજ, એમ હું પણ આશા રાખીને શ્રદ્ધાથી મહેનત.. કરૂંછું; અને મારી શક્તિ અનુસાર સર્વે પ્રકારે શ્રમ કરવામાં હું ઓછ મૂકનાર નથી. અઠ્ઠાવીશ વરસની ઉમરે તેને વકીલાતની સનદ મળી; અને હવે નવે નામે તેને ધંધો આદરવાનો વખત આવ્યો. તેની સ્થિતિ નબળી હતી; અને તે તેનાં સગાં અને મિત્રોના આશ્રય ઉપર પોતાના દહાડા કાઢતો. વરસનાં વરસ સુધી તે જ્ઞાન મેળવવામાં મચ્યો રહ્યો, અને ફળને માટે ધીરજ રાખીને વાટ જોયા કરતો; પણ તેની પાસે કંઈ કામ આવતું નહીં. તે લૂગડાંલત્તાંમાં કરકસર કરતો; ખાવા પીવાની જરૂરી ચીજોમાં પણ તે કસર કરતો; રમત ગમતના ખર્ચમાં પણ તે ખૂબ વિચારીને ચાલતો; એ સઘળા સંકટમાં તે અટલ ધીરજથી તરફડીઆં મારી મારીને આગળ ચાલતો. તેણે તેને ઘેર એક કાગળમાં લખ્યું કે, મારી આબરૂ ઇજ્જતની જમાવટ કરવાનો મને વખત આવશે, તે વખતની વાત તે વખતે છે; પરંતુ, ત્યાંસુધીમાં મારે મારો સંસાર શી રીતે ચલાવવો, તેની મને ગમ પડતી નથી. તેણે વળી ત્રણ વરસ સુધી ધીરજ રાખીને જોયા કર્યું; પણ તેને લાભનાં કંઈ પણ ચિન્હ જણાયાં નહીં; ત્યારે તેણે થાકીને તેના મિત્રોને લખ્યું કે, હવે હું તમારા ઉપર નકામો બોજારૂપ થઈ પડવાનું યોગ્ય ધારતો નથી; પરદેશમાં રહીને તમારા જેવા પાસેથી ખર્ચી મંગાવીને મફતના રોટલા ખાવા મને ગમતા નથી; માટે હવે હું એ ધંધાને પડતો મૂકીને પાછો કેમ્બ્રિજમાં નિવાસ કરવાનો વિચાર રાખુંછું. ત્યાં મને આશ્રય અને પાંચ પૈસાની પ્રાપ્તિ પણ થશે, એમ મને ભરોસો પડેછે. વળી, તેના શુભેચ્છકોએ બીજી થોડી રકમ મોકલી, અને વળી તેણે ધીરજથી લંડનમાંજ મહેનત કરવા માંડી. ધીમે ધીમે કામ આવવા માંડ્યું. નાનાં નાનાં કામોમાં તેણે સારી ખબરદારી બતાવી, તેથી છેવટ મોટા મોટા, અગત્યના મુકદ્દમા પણ તેની પાસે આવવા લાગ્યા. એ એવી તબીઅતનો માણસ હતો, કે અણી ચૂકવા દેતો નહીં; તેમજ પોતાના સુધારાનો કંઈ પણ વાજબી રીતનો તક મળે, તો તેનો લાભ લીધા વગર તે રહેતો નહીં. તેના અટલ, અડગ ઉદ્યોગની ઉષ્ણતાથી આખરે તેના ઉપર દ્રવ્યની વૃષ્ટી થવા માંડી. એમ કરતાં કરતાં થોડાંએક વરસ વીત્યાં, એટલે તેને પોતાને વતનથી ખર્ચી

મંગાવવાની અપેક્ષા ન રહી, એટલુંજ નહીં, પણ આગળ લીધેલી રકમો વ્યાજ સાથે તેણે પાછી વાળી દીધી. દુઃખનાં વાદળાં દૂર થઈ ગયાં; અને હવે પછીની હેન્રી બિકર્સ્ટેથની જીંદગી માન, પ્રતિષ્ઠાથી આચ્છાદિત થએલી, લક્ષ્મીથી સુખમય થએલી, અને ઉજ્વળ કીર્ત્તિથી તેજોમય થએલી જોવામાં આવેછે. ન્યાય ખાતામાં ઉંચી પદવીએ તે ચઢયો; અને ઈંગ્લંડની પાર્લમેંટની અમીરોની સભામાં તે બારન લાંગડેઈલના નામથી બિરાજવા લાગ્યો. આપણે આપણા વર્ત્તનને ઉન્નત સ્થિતિમાં લાવવું હોય; અને આપણા શ્રમને સંપૂર્ણ વિજય-ધ્વજથી અંકિત કરવો હોય; તો ધૈર્ય, આગ્રહ, અને ચિત્તવેધક ઉદ્યોગનાં અમૂલ્ય લક્ષણ સંપાદન કરવાં જોઇએ. બીજાં આગળ જણાવેલાં દ્રષ્ટાંતોની માફક ઉપરનું દ્રષ્ટાંત પણ એજ સિદ્ધાંતને પુષ્ટી આપેછે.

જે યશસ્વી નરો અખંડ શ્રમ કરીને અનુપમ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે; અને જે માર્ગ તેમણે પકડ્યો, તેમાં તેમણે મોટાં મોટાં નામ અને મોટાં મોટાં ઇનામો મેળવ્યાં છે; તેનું મૂળ શોધવા જશો, તો એમ જણાશે કે ઘણી બાબતમાં સાધારણ પંક્તિના ગુણોથીજ એ કામ થયું છે; વિશેષ માત્ર એટલું કે, એવા સાધારણ ગુણોને ખંત રાખીને કેળવવા જોઇએ; અને તેમને ઉદ્યોગ અને આગ્રહની ચમકથી કૌવતદાર કરવા જોઇએ; તે પ્રમાણે કરવાથી કેવાં અપૂર્વ પરિણામો નીપજ્યાં છે, તે ઉપર થોડા એક દાખલા આપ્યા છે, તેથી સમજાશે.

પ્રકરણ ૮ મું.

હિમ્મત અને હોંસ.

શૂરવીર સઘળું કરી શકેછે; તેના આગળ કંઈ અશક્ય નથી.—ઓક ફરના ફ્રેંચ ઉપરથી.

હિમ્મતવાન નરને વશ બધું જગત છે.—જર્મન કહેવત.

જે જે કામ તે કરવા માંડતો, તે તે જીવ ઘાલીને કરતો; અને તેથી તે સુખી થયો.—પુરાતન સ્થાપના. કાળક્રમ ઇતિહાસ. ખંડ ૨ જો પ્ર. ૩૧, વિભાગ ૨૧.

એક બૂઢા નૉર્સમૅને[1] એક વેળા જાણવા જેવાં વચન વાપર્યાં, તે યાદ રાખવા જોગ છે; અને તે ઉપરથી તેના ટ્યૂટન[2] કુળનું ખાસ લક્ષણ બરાબર રીતે જણાવેછે. તેણે કહ્યું કે, હું દેવ-દેવીનાં પૂતળાંને માનતો નથી; અને ભૂત તથા ડાકિણોથી ડરતો નથી. હું તો મારાં કાંડાંના કૌવત અને બુદ્ધિના બળ ઉપર બધું આકીન રાખુંછું. પ્રાચીન વખતમાં એ ઉત્તર-વાસીઓનું કુળ-ચિન્હ એક ત્રીકમ હતો; અને તેમનો કુળ-મંત્ર એ હતો કે, 'કાં તો હું મારો રસ્તો ખોળી કાઢીશ; અને રસ્તો નહીં હોય, તો ત્યાં રસ્તો કરીશ.' એ શબ્દો, તેમના હથિઆરની નીચે લખેલા હતા, તે ઉપરથી તેઓ સ્વતંત્રતાના કેવા અડગ ભક્ત હશે, તે જણાઈ આવેછે; અને તેમના હાલના વંશજમાં પણ એ ગુણનું પ્રાધાન્ય આજ પણ દેખાયછે. સ્કાંડિનેવિઆ[3]ની પુરાતન ગાથાઓમાં એક હથોડાવાળા દેવનું દૃષ્ટાંત છે; તે ઉપરથી એ આખી પ્રજાની 'હિમ્મતે મર્દ'ની ખાસીએત જેવી બહાર પડેછે, તેવી બીજા કશાથી એટલી બહાર પડતી નથી. નજીવી વાતો ઉપરથી માણસની ચાલ કળાઈ આવેછે; અરે, કદાપિ કોઈ એમ કહે કે, ફલાણો માણસ હથોડાનો ઘા આવી રીતે વીંઝીને મારેછે, તો તેવી સહજ વાત ઉપરથી પણ તેના મનના જુસ્સાનું કેટલેક દરજ્જે માપ નીકળી શકેછે.

---

૧ નૉર્સમૅન, નૉર્થમૅન, યુરોપના ઉત્તર ભાગના—પ્રાચીન સ્કાંડિનેવિઆના—નૉર્વે તથા સ્વીડનના વતની.

૨ ટ્યૂટન, પ્રાચીન જર્મનીની પ્રજા; નૉર્સમૅન, આંગ્લો-સાક્સન (અંગ્રેજી), વગેરે પ્રજાના વડવા.

૩ સ્કાંડિનેવિઆ, નૉર્વે, સ્વીડન, ડેન્માર્ક તથા આઇસ્લંડનું એક પ્રાચીન નામ; હાલ એ નામ ફક્ત પહેલા બે દેશ-નૉર્વે તથા સ્વીડનને માટે વપરાયછે.

ફ્રાન્સ[1]ના અમુક ભાગમાં એક માણસે ખેડને સારૂ જમીન લેવાનો અને ત્યાંજ વસવાનો વિચાર કર્યો. તેનો એક બુદ્ધિશાળી મિત્ર હતો. તે પણ ફ્રેંચ હતો. તેણે એક વાક્યમાં તે પરગણાના લોકોના ખાસ ગુણ કહી બતાવ્યા. તેણે કહ્યું કે, 'રખેને એવું કામ કરતા; તમે એ ભાગમાં કંઈ આંયબાકું લેશો નહીં; ત્યાંના માણસોને હું ઓળખુંછું. પારિસની આપણી પશ્વાદિ-વૈદકશાળામાં ત્યાંથી વિદ્યાર્થીઓ શીખવાને આવેછે; તેઓ એરણ ઉપર હથોડાના દમભેર ઘા કરતા નથી. તેમનામાં હોંશ નથી; તમે ત્યાં જે નાણાં વેરશો, તેનો તમને પૂરો અવેજ મળશે નહીં.' એક નાની સરખી વાત ઉપરથી તેણે કેવી સુંદર અને યથાન્યાય તુલના કરી છે! એ પુરૂષ પંડે કેવો વિચારશીલ અને સૂક્ષ્મ અવલોકન શક્તિવાળો હશે! એ ઉપરથી વળી એક બીજી વાત પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે કે, પ્રત્યેક માણસમાં જો ખરેખરો દમ હશે, તો તેમના એકંદર સરવાળાથી તે દેશનું રાજ્ય દમદાર અને કૌવતમંદ થાયછે; અને 'જેવા માણસ, તેવી જમીન' એ વચનો પ્રમાણે જેવો માણસના હાથમાં કસ, તેવો તે જમીનમાં કસ આવેછે. 'જેવી ખેડુતની ખેડ, તેવો જમીનનો રેડ' એ ફ્રેંચ કહેવત યથાર્થ છે.

માણસમાં એ ગુણ કેળવવો, એ સર્વોપરી જરૂરની વાત છે. કાર્યની પાત્રતા જોઇને તેની પછવાડે દૃઢ આગ્રહથી લાગ્યા વળગ્યાજ રહેવું, એજ માણસની ચાલ અને ખરી મોટાઇનો પાયો જાણવો. જો આપણામાં હોંસ અને દમ હશે તો ગમે તેવી વહીતરાવેઠ હશે, તો તેથી કાયર ન થતાં આપણે માર્ગ કરતાજ જઇશું; નિરસ અને ફીકી બાબતોને પણ વટાવી દઇશું; અને ચાહે તેવી દુર્બળ હાલતમાં આપણે અવતર્યા હઇશું, તોપણ તેમાંથી ઉત્તરોત્તર આગળ વધતાજ જવાશે. જન્મની સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા માણસોથી થાય, તેના કરતાં દમદાર, હિમ્મતવાન માણસો વધારે કામ કરી શકેછે; અને સ્વાભાવિક મન-શક્તિવાળાને જે જે અડચણો અને જોખમો નડેછે, અને તેને જેટલી વાર નિરાશ થઈ પાછા હઠવું પડેછે, તેના અર્ધા હિસ્સાની વિટંબણા પેલાને વેઠવી પડતી નથી. કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં ઊંચા બુદ્ધિબળની જરૂર પડેછે, એમ સમજશો

---

૧. ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડની દક્ષિણે આવેલો દેશ. ક્ષેત્રફળ, ૨,૦૧,૯૦૦ ચોરસ માઇલ. વસ્તિ, ૩,૬૧,૦૨,૯૨૧, એમાંથી સેંકડે ૯૮ એટલે ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ રોમન કાથોલિક પંથી છે.

નહીં; વિશેષ તો દૃઢતા જોઇએ છે; કામ પાર મૂકવાની તાકત જોઇએ છે; એટલુંજ નહીં, પણ ઉછરંગથી બાટકી પડીને આગ્રહથી મંડ્યા રહેવાની ઇચ્છા પણ સદા જાગૃત રહેવી જોઇએ; તેથી માણસ જાતનું ખરૂં સત્વ અને ખરૂં તત્વ જુઓ તો એ ઇચ્છાબળ છે. ઇચ્છાબળ એજ માણસનો પ્રાણાત્મા, એજ તેની જીવન શક્તિ, એજ માણસ પંડ. એ શક્તિ તેના દરેક કામને ગતિ આપેછે; એજ શક્તિ તેના દરેક પ્રયત્નમાં જીવન મૂકે છે. સાચી આશાનો પાયો ઇચ્છા ઉપર ચણાએલો છે; અને આશા એજ આપણી જીંદગીની ખરી ખૂબીઓ છે. બાટલ[1]ના મઠમાં એક ભાગેલી જંજીર ટોપી છે, તેના ઉપર એક જૂના વખતનો સુંદર કુળ-મંત્ર ફ્રેંચ ભાષામાં લખેલો જણાયછે. 'આશા એજ મારૂં બળ છે.' એ વચનો દરેક માણસ પોતાનું મહા વાક્ય ગણીને ચાલે, તો તે યથાર્થજ છે. સાધરાકના છોકરાએ કહ્યું છે કે, જે પોચા અને કાયર મનનો માણસ છે, તેના જીવતરને ધિ:કાર છે. મજબૂત મન સમાન બીજું એકે સુખ નથી. કદાપિ કોઈ માણસની મહેનત અફળ થઈ, તોપણ તેનું ચાલ્યું તેટલું તે કરી ચૂક્યો હશે, તો તે વિચારથી તેના મનને સંતોષ મળશે. કોઈ ગરીબ હાલતનો માણસ દુ:ખની સામા કમર કસીને ધીરજથી રણજંગ મચાવતો હોય; પોતે નેકીને રસ્તે ચાલવાથી તેનું મન મોદમાં આવેલું હોય; વળી અત્યંત મહેનતથી તેના પગ લોહીલૂહાણ થઈ ગયા હોય; અને આગળ એક ડગ ભરવાની ના કહેતા હોય; તથાપિ 'હિમ્મતે મર્દ' થઇને આગળ ચાલતોજ જાય; એ કેવી ઉત્તેજક અને મનહર છબી છે. એ કરતાં બીજો કયો દેખાવ વધારે મોહક હશે?

માત્ર ઇચ્છા અને તૃષ્ણા રાખ્યા કરવાથી તો જુવાન માણસનાં મન ઉલટાં વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ જાયછે. તેમનાં મન નિરસ અને ફીકાં થઈ જાયછે; માટે તેમણે સદા ક્રિયાસક્તજ રહેવું જોઇએ. ઇચ્છાની પછી તત્કાળ ક્રિયા કરીને તે પૂરી કરવી જોઇએ. બ્લૂકર[2] આવે, એટલે આ-

---

૧ બાટલ, ઈંગ્લંડના સસેક્સ પરગણાનું ગામ. એનો અર્થ 'લડાઈ' થાયછે. ઇ. સ. ૧૦૬૬ માં નૉર્મન ઠાકોર ઉવિલિઅમ અને સાક્સન રાજા હારલ્ડ વચ્ચે એ સ્થળે લડાઈ થઈ હતી. વસ્તિ, ૩,૪૯૮.

૨ ગેબહાર્ડ લેબરેટ વૉન બ્લૂકર, ઇ. સ. ૧૭૪૨-૧૮૧૯, નામાંકિત પ્રશિઅન સેનાપતિ. તે ચૌદ વરસની ઉમરમાંથી લશ્કરમાં દાખલ થયો. યુરોપના ઘણા દેશોમાંથી એને ઘણું માન મળ્યું હતું. નેપોલિઅનનો સામાવાળીઓ.

પણ ધસારો કરીએ, એમ વિચારીને ઉવેલિંગ્ટન બેસી રહ્યો નહીં; જો તેમ કરત તો, બ્લૂકર ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં નેપોલિઅનની સામા ઉવૉટર્લૂનું યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી આવ્યો, તે વેળા શું થાત? તેમજ વાટ જોઈને બેસી રહેવાથી કંઈ લાભ નથી; પણ તરતો તરત આગ્રહથી મહેનત કરેચાજ કરવી; અને ફાંફાં મારીને જેટલું આગળ ચલાય તેટલું ચાલવુંજ જોઇએ. એક સારૂં કામ કરવાનો મનમાં સંકલ્પ લીધો, તો પછી જરા પણ ડગ્યા વિના તે આનંદભેર પૂરૂં કરવુંજ જોઇએ. જીંદગીની ઘણીખરી હાલતનું અવલોકન કરીશું, તો કષ્ટ અને વહીતરૂં ઉલ્લાસથી સહન કરવાંજ જોઇએ, એમ સાર નીકળશે; કારણ કે આપણા મનના નિગ્રહને માટે એ ઉત્તમ પ્રકારનાં ગુણકારક સાધનો છે. એરી શેફર કહેછે કે, તનની અથવા મનની મજુરી વિના જીંદગીના બગીચામાં કશું ફળતું નથી. યત્ન, અને પુનઃપ્રયત્ન કર્યાંજ કરવો. જીંદગીરૂપી સાંકળ યત્નની કડીઓની બનેલી સમજવી. એ રીતે જોતાં મારી જીંદગી પરિપૂર્ણ થઇ છે; અને હું યથાર્થ અભિમાનથી તમને જણાવુંછું કે, કોઈ પણ સંકટથી હું હિમ્મત હારીને કદી પણ બેઠો નથી. જો આપણું મન દૃઢ હોય, અને આપણો હેતુ ઉમદા હોય, તો આપણે શું ન કરી શકીએ? લોકોની કહેવત પ્રમાણે '**કંઈ સાગર ઉલેચાતો નથી, અને ડુંગર ડગાવાતો નથી;**' પણ માણસની તાકતમાં જેટલું છે, તે તે કરી શકે, એમાં સંદેહ નથી.

જગતની વિશાળ નિશાળમાં સંકટ અને શ્રમ એ બે બહુ આકરા ગુરૂ છે; પણ તેમની પાસે ભણવાથી ઉમદા બોધ મળેછે; અને એવીજ નિશાળમાં હું શીખ્યો છું, એમ હ્યુ મિલર કહેતો. જે માણસ પોતાના આગ્રહમાં લથડ્યો, અથવા ધૂળ જેવાં ખોટાં બાનાં બતાવીને પોતાના કામને કટાવા દીધું, તો તે માણસ નપુંસક સમજવો. તે છેવટે નિષ્ફળ થયા વિના રહેવાનો નહીં. કોઈ કામ જ્યારે કરવા માંડો, ત્યારે મન સાથે નક્કી કરવું કે, હવે એને આપણે છટકવા દેવું નથી; અને પછી તે ઉત્સાહ અને ઉમંગથી પૂરૂં થઈ જશે. સ્વીડનનો નવમો ચાર્લ્સ રાજા ઇચ્છા-બળનો દૃઢ ભક્ત હતો. જુવાન અને બાળકમાં, મોટામાં અને નાનામાં ઇચ્છાનું કેટલું પ્રાધાન્ય છે, તે તે જાણતો હતો; તેનો સૌથી નાનો છોકરો કંઈ કઠણ કામ કરવાનું લઈ બેઠો હતો. તેના માથા ઉપર ચાર્લ્સે હાથ મૂકીને કહ્યું કે, એણે ધાર્યું છે, એટલે એ કામ એ કર્યા વિના રહેવાનો નથી. એ કામ એ-

ની ઈચ્છાથી એણે ઉપાડયું છે, તેથી એ છોડવાનો નથી. દરેક ટેવ મહાવરો પડવાથી સહેલી થઈ જાયછે; તેમજ ખંત રાખીને મહેનત કરવાની ટેવ પણ કાળે કરીને અભ્યાસથી સરળ થઈ જાયછે; તેથી સાધારણ શક્તિવાળા માણસો પણ એક વખતે એકજ કામ પાછળ તનમનથી મંડયા રહેશે, અને થાકઆકને બાજુએ મૂકીને ચામજાની પેઠે તે કામને ચોંટયા રહેશે, તો તેઓ ઘણું કરી શકશે. ફૉવેલ બકસ્ટન કહેતો કે, આપણી પાસે ભલે સાધારણ જાતનાં હથિઆર હો; પણ જો અસાધારણ ખંતથી તેને વાપરીશું તો, જે ધારીશું તે આપણે કરીશું, એમ મારી ખાત્રી છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરી છે કે, તારા હાથમાં જે કામ આવે, તે તું તનમનથી કર. એ નીતિ-વચનને તેણે પોતાની જીંદગીમાં સાચાં કરી બતાવ્યાં; તે કહેતો કે, મારી જીંદગીમાં જે કંઈ મોટાં કામ હું કરી શક્યો છું, તેનું એટલુંજ કારણ સૌએ સમજવું કે, એકી વખતે એકજ કામ પાછળ હું મારૂં સર્વાંગ-સર્વસ્વ અર્પણ કરીને કામ કરતો.

કાંઈ પણ ખરેખરૂં કામ છાતી રાખીને કર્યા વિના થઈ શકતું નથી. માણસે પોતાના મનની ઈચ્છાની વાંસે જોમભેર મહેનત કર્યા કરવી જોઇએ; જે અડચણો આવીને ઉભી રહે, તેની સામા પ્રયત્નથી યુદ્ધ મચાવવું જોઇએ; તેથીજ માણસ વધતું જાયછે. એમ કરવાથી જે ફળ મેળવવાની દેખીતીજ આશા ન હોય, તે મળી આવેછે. જોતા વારમાંજ જે કામ બનવું અશક્ય લાગે, તેને માટે મનમાં દૃઢ અને ગભીર સંકલ્પ થાય, તો તે પણ બની જાયછે. ઘણી વખત એમ બનેછે કે, જે કામો આપણે બજાવવાને શક્તિમાન હોઇએ છીએ, તે પ્રથમ ઈચ્છારૂપે આપણને દર્શન દેછે. પણ જો તમે હા-ના, હા-ના-કર્યા કરે એવા કાચા હૈયાના કાયર માણસને જોશો તો, તેમને તો હરેક કામ અશક્ય લાગેછે; કારણ કે તે તેમને અશક્યતાના રૂપેજ દેખા દેછે. એક જુવાન ફ્રેંચ લશ્કરી અમલદારની એવી વાત ચાલેછે કે, તે પોતાના ઓરડામાં આંટા મારતો, ત્યારે તે વખતોવખત બોલી ઉઠતો કે, હું ફ્રાન્સના લશ્કરી ખાતામાં 'માર્શલ' નો મોટો હોદ્દો લીધા વિના રહેવાનો નથી; હું મોટો સેનાપતિ થતા સુધી અટકવાનો નથી. આ વાતની તેના મનમાં એવી ઉગ્ર તૃષ્ણા હતી કે, તે તેની ઉન્નતિનું આગામિક સુચિન્હ કહીએ તો ચાલે; કારણ કે આગળ જતાં, તે એક પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ કહેવાયો અને ફ્રાન્સ દેશના 'માર્શલ'નો હોદ્દો મેળવીને તે મરણ પામ્યો.

'નવિન વિચારો'નું પુસ્તક મિ. ઉવૉકરે લખ્યું છે. તેને ઈચ્છાની શક્તિ ઉપર બહુજ યેકીન હતું. તે કહેછે કે, એક વાર હું માંદો પડ્યો. તેમાંથી સાજા થવાનો મન સાથે મેં નિશ્ચય કર્યો; અને એ ઈચ્છાની દૃઢતાના જોરથી હું સાજો પણ થયો. આમ એકાદ વખત કદાચ્ બને; અને ઘણાં ઓ-સડવેસડ કરવાના જોખમમાં પડવાના કરતાં આવી રીતે ઈચ્છા ઉપર ભક્તિ રાખવી એ વધારે સલામતી ભરેલું છે; પણ તેથી હમેશાં ધાર્યા પ્રમાણે એટલે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે થાય નહીં. સત્ય વાત છે કે આપણા દેહ ઉપર આપણા મનની સત્તાનું જોર જબરૂં ચાલેછે; પણ એ પ્રમાણે મનનું બળ શરીર ઉપર એટલું તો દબાણ કરે, કે આખરે શરીરની સ્ફુરણ શક્તિઓ તણાઇને તૂટી જાય. મૂર લોકોના સરદાર મૂલી મોલક વિષે એમ કહેવાયછે કે, તે એક અસાધ્ય રોગથી ઘસાઈ ગયો હતો અને પીડાતો પડ્યો હતો; તેવામાં તેના સવાર અને ફીરંગી લશ્કર વચ્ચે લડાઈ સળગી; યુદ્ધ છેક અણી ઉપર આવી રહ્યું હતું; હાર-જીતની બાજીનો સમય ભરાઈ ગયો હતો. તે વખત જોઇને મૂલી મોલક ડોળીમાં પડ્યો હતો, તેમાંથી ઝબકી ઉઠીને, પોતાના વીખરાઈ ગએલા લશ્કરને પાછું જમા કરી દીધું; અને જયજયકારના ડંકા વગડાવીને તત્ક્ષણ ડોળીમાં પડીને પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો. માણસના મનની ઉર્મી કેટલું અને કેવું પરાક્રમ કરી શકેછે, તે ઉપરના દાખલાથી દેખાશે.

માણસ જે કામ કરવા પાછળ પોતાનું મન લગાડેછે અથવા મારે આવા થવું છે, એવો મન સાથે નિશ્ચય કરેછે, તે પ્રમાણેનું ધારેલું કામ કરવાને અને ચિંતવેલી સ્થિતિએ પહોંચવાને તે તેના ઇચ્છા-બળથીજ એટલે મનની દૃઢતાની દૃઢ ભક્તિ કરવાથીજ પાર પડેછે. એક પવિત્ર પુરૂષ વારંવાર કહેતો હતો કે તમારે જેવા થવાની ઇચ્છા થાય, તેવાજ તમે થાઓછો; કારણકે આપણી ઇચ્છામાં એટલું તો જોર રહેલુંછે કે—વળી તેમાં ઇશ્વરી ચૈતન્યની ઇચ્છા મળી, એટલે—ઉંડા ભાવથી આપણે જેવા થવાને ઇચ્છીએ, અને પાક ઇમાનત રાખીને ઇચ્છા કરીએ, તો તેવા આપણે થઇએજ. તમે મનની ઉંડી મરજીથી તાબેદાર થવા ઇચ્છો, તો તાબેદારજ થશો; ધીરજવાળા થવાને ચહાશો, તો તેવાજ થશો; લાજાળ થવા માગશો, તો તેમ થવાશે; સખાવતે દિલ કરવાની મરજી કરશો, તો દિલ તેવું થશે. એક સૂતારની એવી વાત ચાલેછે કે, તે એક દહાડો

એક ન્યાયાધિકારીનું આસન સમારતો હતો; અને તે બેઠકને સુંવાળી કરવાને તે બહુ મહેનત કરતો હતો; તે જોઇને તેને એક જણે તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મારે પણ કોઈ વેળા એ આસન ઉપર બિરાજવું છે; તેને માટે આંગળથી એ બેઠકને ઘસીને લીસી કરી મૂકુંછું. અચંબા જેવી વાત એ છે કે એ સૂતાર આગળ જતાં ન્યાયાધિકારી થયો; અને એજ આસન ઉપર તે બેસવા પામ્યો.

મનુષ્યની ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે; પોતે પોતાની ઉઠાવણીથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરેછે કે પોતાના પ્રયત્ન વિના કોઇ બીજા ગુપ્ત બળે તે ઉત્પન્ન થાયછે; તે વિષે નૈયાયિકોની કલ્પના અને અનુમાનો ગમે તેવાં હોય; તેનું આપણે અત્રે નિરાકરણ કરવાનું કામ નથી; પણ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, આ સારી વસ્તુ છે, અને આ નરસી વસ્તુ છે. તેમાંથી સારી પસંદ કરવી કે નરસી પસંદ કરવી; તે પ્રત્યેક માણસની મરજી ઉપર છે; તે બાબત તેની ઇચ્છા ઉપર કોઈ સત્તા ચલાવવા આવતું નથી. વળી, આપણે જાણીએ છીએ કે એક પાણીના વેનમાં તણખલું નાખીએ, તો જે દિશાનો વહો હશે, તેણીગમ તે સળી તણાતી ચાલી જશે. આપણે એ તણખલાના જેવા નિર્માલ નથી, એમ સહજ વિચારતાં આપણને જણાશે; કારણ કે આપણે આપણા મજબૂત હાથ પગવડે તરીને જે બાજુએ જવાની આપણી ઇચ્છા હશે, તેજ બાજુએ આપણે જઇશું; આપણી ઇચ્છાનુસાર આપણે આપણો માર્ગ પકડીશું; આપણી ઇચ્છા હશે, તો આપણે મોજાંની સામા આથડીઆં મારીશું; અને ઘણે દરજ્જે આપણે આપણી મરજી મુજબ એક સ્વતંત્ર નિરાળા રસ્તા ઉપર ચાલ્યા જઇશું. તણખલાથી એમાંનું કંઈ થઈ શકતું નથી. ઇચ્છાના ભાવાભાવનો એટલો ફેર છે. આપણી ઇચ્છા-શક્તિ ઉપર કોઇનો અડગ અંકુશ છેજ નહીં; અને આપણે જે કામ કરવાં હોયછે, તે કરવામાં આપણે કે આપણી ઇચ્છા કોઈ નજરબંધીથી કે ભૂરકીથી બદ્ધ થઈ જતાં નથી, એમ આપણને અંદરથી લાગેછે; અને એ વાત આપણે સમજીએ છીએ. આવી રીતે ઇચ્છાની સ્વતંત્રતા જણાયછે. તેની દોરી માત્ર આપણાજ હાથમાં છે; છતાં આપણે બીજી રીતનો વિચાર કરીએ, અને એમ માનીએ કે આપણે આપણી ઇચ્છાના કર્ત્તા નથી; કોઇ ઇચ્છા કરાવે છે, અને આપણે ઇચ્છા કરીએ છીએ; આપણી ઇચ્છા કોઇ બળવાન

સત્તાની દાસી છે; આવા સિદ્ધાંત આપણે સ્વીકારીશું, તો પછી મોટાઇ અને સરસાઇ અને શ્રેષ્ઠાઇ મેળવવાની આપણી તૃષ્ણા શવવત્ થઇ જશે. માણસની મરજી પરાધીન નથી; પણ પોત પોતાને આધીન છે, એમ જગત્ વ્યવહારથી સિદ્ધ થાયછે. સંસારનો વ્યવહાર અને બધું કામકાજ ઇચ્છાની સ્વાધીનતા ઉપરજ ચાલેછે; ઘરસૂત્રનાં ધોરણ અને જન સમૂહનો વટવ્યવહાર, સાર્વજનિક કામનું બંધારણ, અને લોકોપયોગી જાહેર કામો તપાસતાં જણાયછે કે, ઇચ્છા પોતપોતાના અખત્યારમાં રહેલી છે; અને કોઈ પણ પ્રકારે પરાધીન નથી, એમજ દેખાઈ આવેછે. જો એમ ન હોય, અને સૌ માણસો કોઈ બળવત્તર ઇચ્છાથી અંધ થઇને દોરવાઇને કામ કરતા હોય, તો પછી તે કામની જવાબદારી કોને માથે? અને આપણે જ્યારે આપણા ધણી નથી, પણ કોઈ બીજી સત્તા-દૈવ, પ્રારબ્ધ, કે ઇચ્છાથી ખેંચાઇનેજ હરેક કામ કરીએ છીએ, તો પછી દુનિઆમાં શીખવા શીખવવાનું શું કામ? સલાહ લેવી અને દેવી તે શું કરવા? ઉપદેશ આપવા અને સાંભળવાથી શો લાભ? ઠપકો અને શિક્ષાનાં સાધનથી શું ફળ? કાયદાઓ ઘડવા તેથી શો નફો? પણ આખું જગત જાણેછે, અને તે ખરીજ વાત છે કે, પ્રત્યેક માણસ પોત પોતાના મનની ધારણા પ્રમાણે બાંધેલા કાયદા પ્રમાણે વર્ત્તેછે યા નથી વર્તતા. આપણી જીંદગીની ક્ષણે ક્ષણે આપણી વિવેક-બુદ્ધિથી આપણે વિચારીશું તો જણાશે કે ઇચ્છા આપણે સ્વાધીન છે; પરાધીન નથી. આપણા પંચ મહાભૂતના ખોળીઆમાં આપણે તપાસી જોઈશું, તો સમજાશે કે એ બધી રચનામાં માત્ર ઇચ્છા એજ આપણી છે; અને તેને સારે માર્ગે ચઢાવવી કે ખોટે માર્ગે ચઢાવવી, એ તદન આપણા ઉપરજ રહેલું છે. આપણને જે ટેવો પડેલી હોયછે; અથવા આપણે જે વ્યસન અને લાલચોમાં લપટાઈ જઇએ છીએ, તે આપણા શેઠ નથી; પણ આપણે તેના શેઠ છીએ. જો આપણે કોઈ કુટેવને કે દુર્વ્યસનને વશ થઇએ, તો આરંભમાંજ આપણી વિવેક-બુદ્ધિ આપણને કહેછે કે, તમે ચાહો, તો અટકાવ કરી શકો એમ છે; એ ફાંસામાં ન ફસાવું તમારા હાથમાં છે. એ આજ્ઞાનુસાર જો આપણે એ સઘળી આદતોને આપણે વશ કરવાનો નિશ્ચય કરીએ, તો આપણી અંતર્શક્તિના ઇચ્છાબળ પ્રમાણે દૃઢતાથી આપણે એ ઠરાવમાં પાર પડવાને કોઈ રીતની હરકત નહીં આવે.

એક વાર લામને[1] એ એક ફાંકડા લફંગા જુવાનને કહ્યું કે, ભાઈ, હવે તારી ઉમર થઈ છે; તારે મનનો એક નિશ્ચય કરવાનો હવે આ સમય છે. જો આ વેળા વીતી જવા દઈશ, તો જે ખાડો તેં તારે હાથે ખોદ્યો હશે, તેમાં તારે પડ્યાં પડ્યાં માથે હાથ દઈ રોવું પડશે; અણી વીત્યા પછી તારામાં એ ખાડાની બહાર નીકળવાની આય રહેવાની નથી. આપણામાં સૌથી સહેલી ટેવ 'ઇચ્છવા'ની પડે છે; તેથી મારે તને એટલી શીખામણ દેવાની કે, જે ઇચ્છવું, તે ઝનૂનથી અને દૃઢતાથી ઇચ્છવું. હાલમાં તારી જીંદગીનો ઉગતો છોડ સંસાર સાગરમાં તરતો ફરે છે; તેને આમ તેમ ફરમાઈ ગએલા, સૂકા પાંદડાની પેઠે, પવન અને પાણીને તાબે રવડવા ન દે; પણ એક સ્થળે સ્થિર કરીને મૂળ બાઝીને રહેવું જોઇએ.

બકસ્ટન તો ખાતરજમાથી એમ કહેતો કે, હરકોઈ જુવાન શખ્સ એક વાર દૃઢ નિશ્ચય કરીને તેને વળગી રહે, તો તે ચાહે તેવો થઈ શકે. તેના એક છોકરાને કાગળમાં તેણે એક વાર લખ્યું કે, હવે તું એવી ઉમરે આવી પહોંચ્યો છે કે, ત્યાંથી તારે ડાબો વા જમણો એક મુકરર રસ્તો પકડવો જોઇએ. તું એક ધોરણ ઉપર ચાલે છે; તું એકજ નિશ્ચય બાંધે છે; અને તારૂં મન દૃઢ છે; એમ તારે તારાં આચરણમાં દેખાડી આપવું જોઇએ. જો એમ કરતાં તું ચૂક્યો, તો તારી માઠી વલે જાણવી; તું આળસની ઉંડી ખાણમાં પડવાનો, અને એક અનિશ્ચિત મનવાળા, નકામા જુવાન માણસની તમામ બૂરી ખાસીએતો અને હાલચાલ તારામાં આવી ભરાશે; અને એક વાર જો તું એ હાલતમાં ફસાયો, તો ફરી નીકળવાની આશા રાખતો નહીં. મારા મનમાં તો નક્કી છે કે, એક ઉછરતો જુવાન ચાહે તેવો બની શકે. મારી પોતાની વાતમાં તો એમજ થયું છે. હું તારી ઉમરનો હતો, તે વખતથીજ મેં મારી રીતભાત અને ચાલચલણમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો; તેથી હું આટલો સુખી થયો સમજાુંછું, અને મારી આબાદાનીનું મૂળ કારણ પણ એજ સમજવું. જો તું ચપળતાથી જોમભેર ઉદ્યોગ કરવાની ખરા મનથી મન સાથે માનતા લઇશ, તો મેં નાનપણથી ડહાપણ વાપરીને આવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, અને તે પ્રમાણે હું વર્ત્યો, તે વિચારને સંભારી સંભારીને તું બધો જન્મારો ખુશ

---

૧ હ્યુસ ફેલિસીટે રૉબર્ટ, આબે ડ લામને, ઈ. સ. ૧૭૮૨–૧૮૫૪, એક ફ્રેંચ ધર્માધિકારી.

થઇશ અને સુખી રહીશ, એમ હું કહુંછું, તે તું ખાત્રી પૂર્વક માની લેજે. ઇચ્છાબળ એટલે શું ? તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે મનનો નિશ્ચય, મનની દૃઢતા, મનનો આગ્રહ; અને તેથી આપણી ઇચ્છાને એટલે આપણા મનના નિશ્ચયને, દૃઢતાને અને આગ્રહને સુવિચારથી સુમાર્ગ ઉપર ચઢાવીએ, તોજ રૂડાં ફળ નીપજે. જો એ બળવાન શક્તિને આપણે ઇંદ્રિયગણના ભોગને અર્થે વાપરીએ, તો એ શક્તિ એક રાક્ષસી જોગણીનું ક્રૂર સ્વરૂપ ધારણ કરશે; અને તેના જોરાવર ખપ્પરમાં તમામ સારા ગુણનો લય થઈ જશે. આસુરી ઇચ્છાના પ્રાધાન્યથી બુદ્ધિ પણ તેના અધમ દાસી થઇને, તેના દુષ્ટ હુકમોને ઉઠાવનારી થઈ પડશે; પણ જો એ શક્તિને ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે સારે માર્ગે લીધી, તો એ બળવાન ઇચ્છા એક સમર્થ દેવી સ્વરૂપે દર્શન દેશે; અને બુદ્ધિ પ્રધાનપદે બિરાજીને તેને ઉત્તમ સલાહ આપીને માણસને ઉંચામાં ઉંચી પ્રતિનું સુખ આપનાર કલ્પવૃક્ષ નીવડશે.

'જો મરજી હોય, તો માર્ગ નીકળે' એ એક જૂની અને ખરી કહેવત છે. જે માણસ અમુક કામ કરવાનો મન સાથે સંકલ્પ કરેછે, તેથીજ તે મોટી અડચણોને પાર કરી જાયછે; અને તેથીજ તે સિદ્ધિને પામેછે. 'હું ફલાણું કામ કરી શકીશ' એવો મનમાં વિચાર લાવવાથીજ તે કામ કરવાને આપણે ઘણે ભાગે શક્તિવાળા થઇએ છીએ. કોઈ પદાર્થની પ્રાપ્તિને માટે મનમાં નક્કી કરવાની સાથેજ તે વસ્તુ ઘણી વખત પ્રાપ્ત થાયછે. એ પ્રમાણે જે માણસ ખરી ઉર્મિથી મન સાથે સંકલ્પ બાંધેછે, તેનામાં જાણે દૈવી-શક્તિના સર્વશક્તિમાનપણાનો આભાસ દેખાયછે; સુવારો[1]ની વર્તણુંક જે એટલી બધી જોરાવર અને મજબૂત લાગતી, તેનું કારણ કે તેનામાં ઇચ્છા બહુ બળવાન રહેતી; અને એ સ્થિતિએ શી રીતે અવાય, અને તેમાં કેવી રીતે વર્તવું, તેની પદ્ધતિ તે બીજા દૃઢ ભક્તોની પેઠે બોધ આપીને સમજાવતો. જે માણસો તેમના ઉદ્યોગમાં નિષ્ફળ જતા, તેમને એ કહેતો કે, તમારામાં દૃઢ ઇચ્છા-શક્તિજ નથી; અને જે ઇચ્છો-

---

૧ અલેક્ઝાંડર વાસિલિવિચ્ચસુવારોફ-સુવારોફ-સુવારો; ઈ. સ.૧૭૩૦-૧૮૦૦, એક રશિઅન સેનાપતિ; તુર્કી અને પોલ લોકોનો એણે ઘાણ વાળ્યો. તેણે લડાઈમાં ૩૦,૦૦૦ પોલના પ્રાણ લીધા; એટલાજ તુર્કી મૂઆ અને ઘવાણા, અને ૧૦,૦૦૦ કેદ પકડાયા.

છો, તે તમે એવુંજ ઇચ્છોછો. જેમ રિશ્લીય અને નેપોલિઅન કહેતા કે, **'અશક્ય'** શબ્દજ કોષમાંથી કાઢી નાખવો જોઇએ, તેજ પ્રમાણે એ પણ એ શબ્દને ભાષાના **પ્રદેશ**માંથી કાળે પાણીએ કાઢવાને ચહાતો. 'હું જાણતો નથી', 'મારાથી બની શકે એમ નથી', અને 'એ અશક્ય વાત છે' એવું જો કોઈ કહે, તો તેના ઉપર એને બીજા બધા કરતાં વધારે તિરસ્કાર આવતો. એવા માણસને તે કહેતો કે, એવું શું કહોછો? શીખો, મહેનત કરો, પ્રયત્ન કરો. એનું જીવનચરિત્ર લખનાર લખેછે કે, જે મન-શક્તિના અંકુર દરેક માણસના જન્મની સાથે જન્મ લેછે, તેને જોસભેર કેળવવાથી અને કસવાથી કેવાં કેવાં પરાક્રમ થઈ શકેછે, તેનું ચમત્કારિક દૃષ્ટાંત સુવારો ઉપરથી આપણને મળી આવેછે.

નેપોલિઅન કહેતો કે, અડગ દૃઢતા એજ સાચામાં સાચું ડહાપણ જાણવું. તેની વહાલા કહેવતોમાંની એ એક હતી. બીજા પુરૂષોનાં ચરિત્રો કરતાં એના જીવનથી વીજળીના ઉજ્વળ પ્રકાશની પેઠે ઘણુંજ સ્પષ્ટ રીતે જણાયછે કે, જો સમર્થ ઇચ્છાબળ હોય, અને તે જો સારૂં નરસું કે નીતિ અનીતિ ન જુએ, તો તે શું ન કરે એ કહેવાતું નથી. તે જે કામ હાથમાં લેતો, તે ઉપર જાણે પોતાના આખા શરીર અને મનનું કૌવત કાઢતો. નામર્દા અને નબળા રાજાઓ તથા તેમની પ્રજા તે પણ એવા અમલ નીચે એવીજ થઈ ગએલી, તે નેપોલિઅનના ફૂંફાડા આગળ ઝાકળની પેઠે ઉડી જતી. તેના લશ્કરને આલ્પ્સ[1] પર્વત આડો આવશે, એમ અગમચેતીને માટે કોઇએ તેને કહ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, મારી આડે આલ્પ્સથી ઉભા રહેવાશેજ નહી; અને જે રસ્તે આગળ માણસનું જડીકું જઈ શકતું નહીં, તેવે ઠેકાણે સાંપ્લોં[2]ના ડુંગરને પાંશરાદોર કરીને તેણે લશ્કર જાય એવો રસ્તો બંધાવી દીધો. તેણે કહ્યું કે, માત્ર મૂર્ખ માણસોની શબ્દાવળીમાંજ 'અશક્ય' એવો શબ્દ નીકળે. આપણને ત્રાસ ઉપજે, એવી કષ્ટ ભરેલી એ મહેનત કરતો. કોઈ કોઈ વાર તો તે એકી વખતે

---

૧ આલ્પ્સ, ફ્રાન્સ, જર્મનિ અને સ્વિટઝર્લેંડની દક્ષિણે આવેલો પહાડ, ૭૯૦ માઇલ લાંબો છે, કેટલેક ઠેકાણે ૨૦૦ માઇલ પહોળો છે, અને તેની ઘણામાં ઘણી ઉંચાઇ ૧૫,૭૮૧ ફુટછે; તે ઉપર ડુંગર જેવા મોટા બરફના અખંડ ઢગલા રહેછે.

૨ સાંપ્લોં, આલ્પ્સમાં વાલેઈ તથા પીડમંટની વચ્ચેનો રસ્તો.

ચાર ચાર લેખકોને સાથે બેસાડીને સૌને પંડે એટલું લખાવતો કે ચારે થાકીને લોથ જેવા થઈ જતા. તે પોતાની જાત ઉપર દયા કરતો નહીં, તો બીજાઓ તો શીજ આશા રાખવી ? એની આવી દુર્લક્ષકની સત્તાથી બીજા માણસોના હૃદયમાં ઉંડી અસર થતી; અને તેમને જાણે પુનઃસંસ્કાર થતો હોય, એમ લાગતું. તે કહેતો કે, મેં કાદવનાં પૂતળાંમાંથી મારા સેનાપતિઓ ઉભા કર્યા છે. પણ આટલું બધું છતાં, તેનું કામ સર્યું નહીં, કારણ કે નેપોલિઅન સ્વાર્થનો કટકો હતો, અને તેથી તેની ખરાબી થઈ; અને તેથીજ ફ્રાન્સની પાએમાલી થઈને તે અંધાધુંધીની હાલતમાં આવી પડ્યું. તેની રહેણી કરણી ઉપરથી એક મોટો બોધ લેવાનો એ છે કે, રાજ્ય-સત્તા ગમે તેવા જોશથી વાપરવામાં આવે, તેથી શું ફળ ? તે સત્તાની સાથે જો પરમાર્થ-દૃષ્ટી અથવા પ્રજા-કલ્યાણની બુદ્ધિ ન જોડી હોય, તો તે સત્તા ચલાવનારને તથા તે જેના ઊપર ચલાવવામાં આવે તેને બંનેને-રાજા તથા પ્રજાને વિનાશકારક નીવડેછે; અને ગમે તેટલું જાણ્યું અથવા જ્ઞાન મેળવ્યું, પણ તેની સાથે ભલાઈ ન મેળવી, તો તે જ્ઞાન નહીં, પણ મૂર્તિમાન શેતાન જાણવો.

આપણો પોતાનો ઉવેલિંગ્ટન એના કરતાં ખરેખરો મહાન પુરૂષ જાણવો. તે નેપોલિઅનના જેવોજ દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને મહા આગ્રહી હતો; પણ મનને વશ રાખવામાં, પ્રમાણિકપણાથી સાચે રસ્તે ચાલવામાં અને સત્ય દેશાભિમાન રાખવામાં તે નેપોલિઅનથી ચઢીઆતો હતો. નેપોલિઅનનો ઉદ્દેશ'મહીમા' અને 'કીર્તિ' મેળવવી એજ હતો; અને નેલ્સનની પેઠે ઉવેલિંગ્ટનનો મહામંત્ર 'સ્વધર્મ' હતો. ઉવેલિંગ્ટને તેની લાંબી કારકીર્દિમાં જે મોટા કાગળ પત્રો લખ્યા છે, તેમાં 'કીર્તિ' કે 'યશ' એવા શબ્દો એક વાર પણ વાંચવામાં આવતા નથી; પણ 'ધર્મ' તથા 'ફરજ' એવાં વચન વારંવાર જોવામાં આવેછે; પણ તે ડોળ કરવાને દંભાર્થે વાપરેલાં કદી પણ નજરે પડતાં નથી. ઉવેલિંગ્ટનની આડે ગમે એવી મુશીબતો આવો, પણ તેથી તે કદી ગભરાતો કે ડરતો નહીં. જેવી જાતના અડચણો ખસેડવાની હોય, તેના પ્રમાણમાં તેની મનશક્તિ સદા તત્પર રહેતી. દ્વીપકાલ્પિક વિગ્રહ જેવામાં ચાલતો હતો, એટલે સ્પેઇન તથા પોર્ટુગલના દ્વીપકલ્પમાં નેપોલિઅનની સામાં જે મોટો ઝગડો મચી રહ્યો હતો, તેમાં ઉવેલિંગ્ટનને માથે આકાશ-પાતાળ ફરી વળે એવી આફતો અને

અડચણો આવી પડવા લાગી; તે સમયમાં બીજા માણસો તો દીવાના થઈ જાય; તેવે વખતે તેણે જે ધૈર્ય, દૃઢતા અને સત્ય-સંકલ્પ દર્શાવી આપ્યાં છે, તે જગતના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ઉપર અપ્રતિમ ઇશ્વરી ઉજ્વળતાથી ચળકી રહ્યાં છે. સ્પેઇનમાં ઉવેલિંગ્ટનની કારકીર્દિથી જણાયું કે તે જેવો રણસંગ્રામમાં વિરલ વીર હતો, તેવોજ રાજ્યસભામાં મહા શાણો સચીવ હતો. એ જન્મથી તામસી પ્રકૃતિવાળો હતો; પણ દરેક પ્રસંગે મારી શી ફરજછે, તે પાક ઇમાનતથી પોતાના મન સાથે જડી રાખતો; અને તે કારણથી તે તેના ચીડીઆ સ્વભાવને દબાવી દેતો. તેની આસપાસનાં માણસો તો એની અક્ષય ધીરજ અને સબુરી જોઇને અચરજ પામતાં. તેની ચાલચલગતને કોઈ પ્રકારની આંચ લાગી નથી. તેનું મોટું મન રાજ્ય-લોભથી કેવળ મુક્ત હતું; દ્રવ્ય-લોભના વિકારથી તે સદા વેગળોજ રહેતો; અને નીચ પ્રતિના કોઈ પણ અધમ દુર્ગુણથી તેની વર્તણુંક સદા નિષ્કલંકી રહી છે. તે પોતાની જોરાવર ખાસીએતોના જોરથી બીજાથી નોખોજ પડી આવતો; એમ છતાં પણ એનામાં ઘણી જૂદી જૂદી જાતના ગુણો રહેલા છે, એમ જણાઈ જતું. સૈનાપત્યમાં તે નેપોલિઅનનો બરોબરીઓ હતો; તત્પરતામાં, જુસ્સામાં અને હિમ્મતમાં તે ક્લાઈવનો જોટો હતો; રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં તે ક્રૉમ્વેલના જેવો શાણો હતો; અને પવિત્રતામાં તથા ક્ષમતામાં તે ઉવૉશિંગ્ટન[1]નો બીજો અવતાર હતો. મહાત્મા ઉવેલિંગ્ટને યુદ્ધ-કળામાં ચાતુર્ય દાખવીને જે શ્રમ ભરેલી સવારીઓ કરી છે, 'ક્ષમાન્વિતં શૌરં' એ વાક્યને ખરૂં કરી આપીને તેણે જે અપૂર્વ શૌર્ય અને મહા ઉન્નત અપ્રતિમ ધૈર્ય બતાવ્યાં છે, અને જે અપાર હિમ્મત જાળવી રાખી છે, તેથી તેની કીર્ત્તિ અચળ તપશે.

ઝટ ઠરાવ અને ઝટ તૈયારી,—એ ગુણો ઉપરથી માણસમાં કામ કરવાનો કેટલો જુસ્સો છે, તે જણાઇ આવેછે. આફ્રિકા ખંડની વિશેષ શોધ કરવાને એક સભા સ્થાપન થઈ હતી. તેમણે પેલા પ્રવાસિ પુરૂષ લેડયાર્ડ[2]ને પૂછ્યું કે, તમને અમે શોધના કામ ઉપર આફ્રિકામાં મોકલીએ, તો

૧ જૉર્જ ઉવૉશિંગ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૩૨–૧૭૯૯, અમેરિકાનાં સંસ્થાનનો પહેલો પ્રમુખ; ઈંગ્લંડથી છૂટા પડીને સ્વતંત્રતા મેળવી આપનાર મહાપુરૂષ.

૨ જૉન લેડયાર્ડ, ઈ. સ. ૧૭૫૧–૧૭૮૯; અમેરિકા ખંડનો વતની, એક શોધક મુસાફર.

તમે કેટલા દિવસમાં બધી તૈયારી કરી રહેશો? તેણે તરતજ જવાબ આપ્યો કે, કાલે સવારે નીકળવાને હું તૈયાર છું. બ્લૂકર તેના કામમાં સદા એવો તત્પર રહેતો કે, આખી પ્રશિઅન ફોજમાં એનું નામ 'આવ-સેન સેનાપતિ' પડી ગયું. જૉન જર્વિસ આગળ જતાં અર્લ સેંટ વિન્સેંટની અમીર પદવીએ ચઢ્યો. તેને અંગ્રેજી આરમાર ખાતાના ઉપરીએ પૂછ્યું કે, તમે ક્યારે વહાણે ચઢવા ધાર્યું છે? તેનો એ નૌકાસેનાપતિએ ઉત્તર આપ્યો કે, આ હમણાં, અબઘડી. સર કૉલિન કામ્બેલની હિંદુસ્તાનના લશ્કરના સેનાપતિની જગા ઉપર નીમનોક થઈ, ત્યારે તેને એવીજ રીતે પૂછ્યું કે, તમે હિંદુસ્તાન જવાને ક્યારે નીકળી શકશો? તેનો તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, કાલે. તેણે પાછળથી ફતેહો મેળવી, તેનું આ આગામિક શુભ ચિન્હ સમજવું, કારણકે તત્કાળ મન સાથે નિશ્ચય કરી દેવો, અને તેનીજ સાથે તરત કાર્ય કરવા માંડવું; લડાઈના મેદાનમાં શત્રુએ ભૂલ ચૂકે, તેનો તેજ ક્ષણે લાભ લઈ લેવો, તોજ લડાઈમાં ફતેહ મેળવાયછે. નેપોલિઅને એક વાર કહ્યું કે, આર્કોલા[1]ની રણભૂમિમાં મારી સાથે માત્ર પચીશજ સવાર હતા; અને મેં લડાઈમાં ફતેહ મેળવી. શત્રુ સુસ્તીમાં પડ્યા હતા, તે વખત મેં ઝડપી લીધો; મેં દરેક સવારને રણશિંગું આપ્યું; અને એટલા મુઠ્ઠીભર માણસોના જય-ધ્વનીથી દુશ્મનો નાઠા. બે સામસામા લશ્કરનો મેળાપ, એ તમારે બે સામસામાં શરીરની ભેટંભેટા સમજવી. તેઓ પરસ્પર એક બીજાને ડરાવવાનું કરેછે. એ સંગ્રામમાં એક એવો વખત આવેછે કે જેથી એક બાજુનું લશ્કર ભયભીત થઈ જાયછે; એજ સમય ખરેખરો અણીનો સમજીને જાળવી લેવો. તેણે વળી એક બીજે પ્રસંગે કહ્યું કે,જે ક્ષણને ખાલી જવા દીધી,તો, તે કંઈ કંઈ પણ આફતને મૂકતી જાયછે. મેં ઑસ્ટ્રિઅન લશ્કરને હાર ખવડાવી, તેનું કારણ કે, તેમને વખતની કીમતજ ન હતી. તેઓ એદી થઈને પડી રહ્યા, તે સમય સાધીને મેં તેમની બાજી ધૂળ મેળવી.

આ છેલ્લાં સો વરસમાં આપણા ગ્રેટબ્રિટનના પુરૂષોએ હિંદુસ્તાનની રણભૂમિમાં ખરેખરૂં નૂર બતાવી દીધું છે. ક્લાઈવથી માંડીને છેક

---

૧ આર્કોલા, ઇટલિનું એક નાનું ગામ. વસ્તિ, ૧,૦૦૦. આ સ્થળે ઈ. સ. ૧૭૯૬ માં નેપોલિઅને ઑસ્ટ્રિઅન ફોજને હરાવી હતી.

હાવલૉક[1] અને ક્લાઈડ સુધી જોવા જાઓ તો હિંદુસ્તાનના ન્યાયક્ષત્રમાં અને રણક્ષેત્રમાં યશસ્વી મહા પુરુષોનાં નામની લાંબી કીર્તિમય ટીપ થાય એમ છે, જેમકે, ઉવેલ્ઝલી,[2] મેટકાફ,[3] આઉટ્રામ,[4] એડવર્ડસ, અને બંને લૉરેન્સ[5-6] ભાઈઓ. વળી એક બીજું મોટું પણ કલંકવાળું નામ અમારે ગણાવવું જોઈએ. ઉવૉરન હેસ્ટિંગ્સમાં અડગ ઈચ્છાનું કૌવત હતું. તે અથાક મહેનતુ હતો. તે જૂના, ખાનદાન ઘરનો હતો; પણ નસીબનું કાળચક્ર સદા ફરતું રહેછે, તેથી અસ્તોદયના નિયમ પ્રમાણે અને સ્ટુઅર્ટ[7] વંશના ઈંગ્લંડના રાજાઓ ઉપર તેમણે જે રાજ્ય-ભક્તિ બતાવી, તેનો ભૂંડો બદલો મળવાથી તેઓ ગરીબ હાલતમાં આવી પડ્યા; અને ડેઈલ્સફોર્ડની જૂની જાગીરનું તેઓ સેંકડો વરસથી વંશપરંપરા ધણીપણું ભોગવતા, તે તેમના હાથમાંથી ગઈ. ડેઈલ્સફોર્ડના છેલ્લા હેસ્ટિંગ્સે તેના બીજા દીકરાને એ ગામના ધર્માચાર્યની જગા આપી હતી; અને એ આચાર્યના ઘરમાં, ઉપરની વાતને ઘણાં વરસ વીત્યા પછી, તેના દીકરાને ઉવૉરન હેસ્ટિંગ્સ નામના પુત્રનો જન્મ થયો. ડેઈલ્સફોર્ડની નિશાળમાં એ છોકરો તે ગામનાં બીજાં

---

૧ સર હેન્રી હાવલૉક, ઈ. સ. ૧૭૯૫-૧૮૫૬. તે અતિસારથી લખનોરમાં મરણ પામ્યો. તેને વિલાયતથી રૂ૧૦,૦૦૦ ના પેન્શનનો, બારોનેટના કિતાબનો અને બીજા માનનો હુકમ મૂઆ પછી આવ્યો. તે ઘણો શૂરો હતો.

૨ રિચર્ડ કૉલિ, માર્કિવસ ઑફ ઉવેલ્ઝલી; ઈ.સ.૧૭૬૦-૧૮૪૩. હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ; ટીપુ સાહેબને એણે નરમ પાડ્યો. મોટો રાજકીય પુરૂષ હતો.

૩ ચાર્લ્સ થિઑફાઈલસ, બારન મેટકાફ, ઈ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૪૬, તે લાહોર તથા હૈદરાબાદમાં રેસિડંટ હતો; થોડો વખત ગવર્નર જનરલ પણ હતો, તે વખત તેણે છાપખાનાંને છૂટ આપી.

૪ સર જેમ્સ આઉટ્રામ, ઈ.સ.૧૮૦૨-૧૮૬૩, મોટો સેનાપતિ. બારોનેટનો કિતાબ મળ્યો. હૈદરાબાદ, સતારા, અને વડોદરામાં એ રેસિડંટ હતો.

૫ સર હેન્રી મૉંટગૉમરી લૉરેન્સ, ઈ.સ.૧૮૦૬-૧૮૫૭, નેપાળ, તથા લાહોરમાં રેસિડંટ હતો.

૬ જૉન લેર્ડ-મેર લૉર્ડ લૉરેન્સ, ઈ. સ. ૧૮૧૧, હયાત છે. ઉપરનાનો ભાઈ; હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ.

૭ સ્ટુઅર્ટ વંશ, ઈ. સ. ૧૦૬૬ માં નૉર્મંડિમાંથી ઉવિલિઅમ વિજયી ઈંગ્લંડમાં આવ્યો, તેની સાથે ઉવૉલ્ટર સ્ટુઅર્ટ નામનો પુરૂષ આવ્યો હતો. ઈંગ્લંડમાં એ વંશ ઈ. સ. ૧૬૦૩-૧૬૮૮ સુધી ચાલ્યો.

છોકરાંની સાથે બેસીને ભણ્યો. જે ખેતરપાદર આગળ એના વડવાનાં હતાં, તેમાં તે રમતો; અને ડેઈલ્સફોર્ડના જે શૂરા રાજ્યભક્ત હેસ્ટિંગ્સ નામધારી પુરુષો પૂર્વે થઈ ગયા હતા, તેમનું શૂરત્વ અને રાજ્યભક્તિ એ છોકરાના મનમાં સદા તર્યાં કરતાં. એ વાત એના દિલમાંથી જરા ખસતી નહીં; એવામાં ગ્રીષ્મ ઋતુના એક દિવસે તે એ જૂની જાગીરમાં થઇને એક નદી વહેછે, તેની કોરણ ઉપર પડ્યો પડ્યો વિચાર કર્યા કરતો હતો. આ વેળા તે માત્ર સાત વરસની ઉમરનો હતો. તેનું જુવાન ઉછરતું અમીરી લોહી રાજ્ય-લોભથી તપ્યું; અને તેજ ક્ષણે તેણે તે તમામ જાગીરો પાછી હસ્તગત કરવાનો મન સાથે સંકલ્પ કર્યો. એ માત્ર એક નાના છોકરાની તરંગી લહેર હતી; તોપણ એ લહેરની મહેર થતા સુધી તે જીવ્યો. એ સ્વપ્ન જેવો તરંગ તેનો જબરદસ્ત મનોવિકાર થઈ પડ્યો; અને તે તેની આખી જીંદગીમાં ઉંડાં મૂળ ઘાલીને પ્રસર્યો. તેની ઇચ્છાનું બળ અજેય હતું; કોઈ પણ પ્રકારે એ ઇચ્છા-શક્તિનો જુસ્સો દાબ્યો દબાય કે નરમ પડે તેમ ન હતો. એ એના ચાલનું એવું તો ખાસ લક્ષણ હતું કે આપણે હેરતમંદ થઇએ. એવા અસહ્ય પણ શાંત ઇચ્છા-બળથી તે છોકરાએ બાળપણથી તે પુખ્ત ઉમરનો થતા સુધી તે સંકલ્પનો ખ્યાલ છોડ્યો નહીં. તેની પાછળ તે મંડ્યોજ રહ્યો. એ માબાપ વિનાનો છોકરો તેના જમાનામાં એક ઘણોજ સત્તાવાન પુરૂષ થયો. તેણે તેના કુટુંબની લય પામેલી જાહોજલાલી પાછી ઠેકાણે આણી; પોતાની જૂની જાગીર તેણે છોડવીને પાછી ઘેર આણી; અને પોતાની અસલ હવેલી પાછી બાંધી. મેકૉલે લખેછે કે, જ્યારે હિંદુસ્તાનના ગરમ દેશમાં રહીને તે પાંચ કરોડ માણસો ઉપર રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં દેશી રાજાઓ સાથે લડાઇની ધામધુમમાં, મહેસૂલ ઉઘરાવવાની પંચાયતમાં અને નવા નવા કાયદા ઘડવાની ચિંતામાં તેનું મન મશ્ગૂલ રહેતા છતાં, ડેઈલ્સફોર્ડની જૂની જાગીર તેના મનમાંથી લવલેશ ખસતી નહીં. એ સઘળા ટંટા ફિસાદમાં તેની આશા ડેઈલ્સફોર્ડ તર્ફ આંગળી કરીને તેને દેખાડતી; અને તેણે હિંદુસ્તાનમાં એટલાં બધાં વરસ પૂર અમલ ચલાવ્યો, તેમાં તેનું વર્ત્તન ઉભયમિશ્રિતછે; તેની કારકીર્દિમાં ભુંડાઈ તથા ભલાઈ બંને ભળેલાં છે; તેનું અર્ધું અંગ કીર્ત્તિના પ્રકાશથી તેજોમય થઈ રહ્યું છે; અને બીજું અર્ધું અંગ અમાસની ઘોર અંધારી રાત જેવું શીહા થઈ રહ્યું છે; એવી તેની કંકુ-કાજળ, ભષણુ-દૂષ-

ણથી સંયુક્ત થએલી વિચિત્ર જીંદગીની ઉત્તર અવસ્થા પૂરી કરવાને તે આખરે ડેઈલ્સફોર્ડમાં આવીને રહ્યો.

હિંદુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર અસાધારણ હિમ્મત અને વિલક્ષણ દૃઢતા બતાવનારો બીજો ધીરવીર સર ચાર્લ્સ નેપિઅર[1] હતો. તેણે હિંદુસ્તાનમાં જે લડાઇઓ કરી છે, તેમાં એક વેળા તે જ્યારે અડચણોથી ઘેરાઈ ગયો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ફિકર નહીં, એ અડચણો ભલે આવો, હું એને જેમ જેમ ખસેડતો જઈશ, તેમ તેમ હું વધારે ઉંડાં મૂળ ઘાલતો જઇશ. તેનું મીઆની[2]નું યુદ્ધ ઇતિહાસની નોંધમાં એક ઘણા ભારે પરાક્રમની વાત છે. તેની પાસે માત્ર બે હજાર માણસ હતાં; તેમાં યુરોપી તો ફક્ત ૪૦૦ જ હતા. એટલાથી તેણે સારા હથિઆરબંધ અને કડણ બાંધાના ૩૫,૦૦૦ બલૂચી લોકોની ફોજની સામા ટક્કર લીધી. આટલાંજ માણસોથી આવા લશ્કરની સાથે જંગ મચાવવો, એ અત્યંત અવિચારીપણું કહેવાય, એ દેખીતું છે, પણ એવડી બધી હિમ્મત રાખવાનું કારણ એ સરદારને પોતાની જાત ઉપર અને પોતાનાં માણસો ઉપર ભરોસો હતો. નદીનો ઉંચો કાંઠો પેલા બલૂચ લોકને તો એક કોટ જેવો થઈ પડ્યો; પણ તે ઉપર થઇને તેણે દુસ્મનના મધ્યભાગ ઉપર હલાં કરી; અને ત્રણ કલાક સુધી મહા પ્રાણઘાતક યુદ્ધ મચી રહ્યું. આપણા મુઠીભર લશ્કરનો દરેક સિપાઈ, પોતાના સરદારની સિપાહશાલરીથી ઉસ્કેરાઇને યોદ્ધો થઇને તે વેળાએ લડ્યો. આપણા એક એક માણસે બલૂચ વીશ વીશ હતા; તોપણ તેમને પાછા હઠાડી મૂક્યા; અને તેઓ હઠ્યા ખરા, પણ સામે મોઢે પાછા હઠ્યા. આવી સમયસૂચકતા હોય, આવી ચીકણાસ અને આવો અડગ આગ્રહ હોય, તોજ લડાઇના રણસંગ્રામમાં જય મેળવાયછે; અને ખરૂં કહીએ તો, એવા ગુણો હોય, તો ગમે તે પ્રકારનો રણસંગ્રામ હોય, તેમાં

---

૧ સર ચાર્લ્સ જેમ્સ નેપિઅર, ઈ. સ. ૧૭૮૨-૧૮૫૩, બાર વરસનો થતા પહેલાં તે લશ્કરમાં દાખલ થયો. તેણે સ્પેઇન, અમેરિકા તથા હિંદુસ્તાનની રણભૂમિ ઉપર લડાઇઓ કરી છે. તેની પાસે ફક્ત ૧,૬૦૦ માણસ હતાં, અને શત્રુ ૬૦,૦૦૦ હતા; તેમનો મીઆનીના યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો; બીજી વેળા, ૫,૦૦૦ અને ૨૫,૦૦૦નું પ્રમાણ હતું.

૨ મીઆની, સિંધના હૈદરાબાદથી ઉત્તરે ત્રણ ગાઉ ઉપર, સિંધુ નદીની એક શાખા ઉપર છે. તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૪૩માં એને સિંધના અમીર સાથે યુદ્ધ થયું.

ફતેહ મેળવી શકાયજ. દોડવાની શરતમાં જેનું ડોકું જરાક આગળ હોય તેજ શરત જીત્યો કહેવાય; અને તેજ પાણીદાર ઘોડો ગણાશે. લશ્કરની લડાઇઓમાં પણ એમજ; જે એક કુચ વધારે કરીને વહેલું પહોંચી જાય, તેને સ્વારીમાં જય મળેછે; એક છેલ્લી પાંચ મિનિટ,-આખરની, અણીની પાંચ મિનિટ સુધી એટલ હિમ્મતથી જે સિપાઇઓ પાછી પાની ન કાઢતાં આગળ મરણીઆ થઇને ઝોક્યાજ રહે, તે લડાઈ જીતેછે. શત્રુ કરતાં તમારૂં દળ કદાચ્ થોડું હોય, તોપણ જો તમે તેની પૂરેપૂરી ધૃઢ જમાવટ કરીને, સામાવાળા કરતાં વધારે વાર સુધી ટક્કર લેશો, તો તમે તેની બરાબરી કરી શકશો; એટલુંજ નહીં પણ તેના ઉપર તમે સરસાઈ મેળવ્યા વિના રહેનાર નથી. સ્પાર્ટામાં એક જુવાન જ્યારે લડાઈ ઉપર નીકળવાને તૈયાર થયો, ત્યારે તેણે તેના બાપને કહ્યું કે, મારી તરવાર બહુ ટુંકી છે. લાંબી હોત તો વધારે ઠીક પડત. તેના બાપે તેને જવાબ દીધો કે, બચ્ચા, એક ડગલું આગળ ભરજે. એ જવાબનો મર્મ સંસાર વ્યવહારમાં બધે લાગુ પડેછે.

નેપિઅર પોતાના શૌર્યનું વિદ્યુતવત્ ચૈતન્ય પોતાના માણસોમાં પ્રેરવાની ખરી યુક્તિ વાપરતો. તે સરદાર છતાં, પલટણના એક સાધારણ સિપાઇના જેટલું તે વહીતરૂં કરતો. તે કહેતો કે, લશ્કરને વશ રાખવાની મોટી કળા એટલીજ છે કે, આપણે પણ સૌ સાથે મજુરીમાં શામેલ થવું જોઇએ. જે માણસ લશ્કરનો નાયક થઇને તેને રણભૂમિમાં લઈ જાયછે, તેનું તન-મન સર્વસ્વ તેણે તેના કામમાં પરોવી દીધું નહીં હોય, તો તે કદી જીત મેળવશે નહીં. જે કામ વધારે કષ્ટ ભરેલું હોય, તેમાં વધારે મહેનત કરવી જોઇએ. જે કાર્ય કરવામાં વધારે બીક અને જોખમ જણાતુ હોય, તો તેવે સમયે વધારે સમયસૂચકતા અને ત્વરા બતાવી દેવી જોઇએ. એ પ્રમાણે ધારેલી વાત બનતા સુધી, જય જય થતા સુધી એજ રસ્તે મંડ્યા રહેવું જોઇએ. કચ્છના ડુંગરામાં તેણે જ્યારે ચઢાઈ કરી, ત્યારે તેના હાથ નીચેનો એક જુવાન લશ્કરી અમલદાર તેની સાથે હતો. તેણે એક વાર કહ્યું કે; હું પેલા બૂઢા (નેપિઅર) ને ઘોડા ઉપર હમેશાં અડેલોજ જોઉંછું, ત્યારે હું જુવાન અને જોરાવર છતાં મારાથી આળસુ કેમ થવાય? જો એ બૂઢો મને કહે તો હું એના હુકમ મુજબ ભરેલી તોપના મ્હોમાં પેસવાને તૈયાર છું. આ વાત કોઇએ નેપિઅરને કાને નાખી; ત્યારે તેણે કહ્યું કે, એમ

છે, તો મારી બધી મહેનત અને કષ્ટનો મને પુષ્કળ અવેજ મળી ચૂક્યો, એમ હું માનુંછું. તેને એક હિંદુ જાદુગર સાથે મેળાપ થયો હતો. તે કેવો બેધડક છાતીવાળો મર્દ હતો; તે કેવો ભલો અને અત્યંત સાદો નિરાભિમાની હતો, તે એ વાત જાણવાથી જણાશે. એક વેળાએ એક નામીચો ખેલાડી તેની છાવણી હતી, ત્યાં આવ્યો. નેપિઅર બધી લડાઇઓ કરીને પરવાર્યો હતો. પેલા ખેલાડીએ પોતાના ખેલ એ સેનાપતિ તથા તેના કુટુંબ કબીલા આગળ અને તાબાના અમલદારો આગળ કરી બતાવવા માંડ્યા. તેણે ઘણા ખેલ કર્યા; તેમાં એક વખત તેણે તેના શાગિર્દની હથેળીમાં લીંબુ મૂકીને તરવારના એક ટચકાથી તેના બે કટકા કરી નાખ્યા. નેપિઅરે ધાર્યું કે, આપણને છેતરવાને એ ખેલાડીએ તેના માણસ સાથે આગળથી કંઈ ગરબડ કરી રાખી હશે. માણસની હથેળીમાં લીંબુ જેવી એક નાની ચીજને તરવારના એકજ સપાટાથી કાપી નાખવી, અને તેની હથેળીને ઇજા ન થવા દેવી, એ વાત કદી બનેજ નહીં, એમ એણે ધાર્યું. એવોજ પ્રસંગ સર વૉલ્ટર સ્કૉટે તેની ટાલિસ્મન નામની વાર્તામાં વર્ણવ્યોછે ખરો; પણ તે બનવું અશક્ય છે, એમ તેને લાગ્યું; માટે એ વાતનો નિર્ણય કરવાને સેનાપતિ નેપિઅરે પોતાની હથેળીમાં એ પ્રયોગ કરવાનું પેલા ખેલાડીને કહ્યું, અને તરત પોતાનો જમણો હાથ તેણે લાંબો કર્યો. તે ખેલાડીએ તેના હાથને તપાસીને જોયો; પછી તેણે કહ્યું કે, હું એ કામ કરતો નથી. નેપિઅરે તેને કહ્યું કે, કેમ હું તારૂં કપટ પકડી પાડું, એમ તેં ધાર્યું? હું તારૂં મન વર્તી ગયો. પેલાએ કહ્યું, પણ રહો, મને તમારો ડાબો હાથ દેખાડો. તેણે ડાબો હાથ દેખાડ્યો, તે જોઇને તે ખેલાડીએ કહ્યું કે, તમે તમારા હાથને હલાવો નહીં, અને બરાબર સ્થિર રાખો, તો હું મારો ખેલ કરવાને તૈયાર છું. નેપિઅર બોલ્યો, પણ મારો જમણો હાથ મૂકીને તેં ડાબા હાથને કેમ પસંદ કર્યો? તેણે જવાબ દીધો કે, તમારી જમણી હથેળી માંહેથી જરા ઉંડી છે; તેમાંનું લીંબુ કાપવા જતાં વખતે તમારા અંગુઠાને ઝટકો લાગે. તમારી ડાબી હથેળી તરતી છે; અને તેથી જોખમ કમી છે. નેપિઅર તો આવી સયુક્તિક વાત સાંભળીને ચમક્યો. તેણે કહ્યું કે, હું તો હેરતજ પામી ગયો; હવે મને જણાયું કે આમાં કાંઈ છળકપટની વાત નથી; આતો તરવારના ચતુરાઈ ભરેલા પટા ખેલવાનો સાચેસાચો ખેલ છે. મેં એ માણસને મારા માણસોના દેખતાં ગાળો દીધી

હતી, અને તેને મેં ડગારો અને લુચ્ચો કહ્યો હતો; તેમજ એ વાતની અજમાએશ કરવાની મારા મ્હોમાંથી વાત નીકળી ગઈ; ખંભ ઠોક્યા પછી પુરતી કર્યા વગર કેમ ચાલે ? તેથીજ હું તૈયાર થયો; નહીં તો, હું સાચેસાચું કબૂલ કરૂંછું કે, ઉપર પ્રમાણેની વાત ન નીપજી હોત, તો હું એ પ્રયોગને માટે મેદાનમાં ઉભો રહેત નહીં. હવે મેં મારા ડાબા હાથમાં લીંબુ લઈને હથેળી લાંબી કરી; અને હાથ ધ્રૂજે નહીં તેમ મેં તેને દ્રઢ રાખ્યો. પેલા ખેલાડીએ પોતાના શરીરને તોળીને બરાબર ઠેકાણાસર આણીને તરવારના એક ઉતાવળા ઝીણા ઝટકાની સાથે તે લીંબુનાં બે ફાડયાં કરી નાખ્યાં ! જાણે મારી હથેળી ઉપરથી કોઈએ ટાઢી ગાર જેવી દોરી તાણી લીધી હોયની, એવી રીતે મારા હાથ ઉપરથી તરવારની ધાર જરા અડકીને ચાલી ગઈ. ધન્ય છે હિંદુસ્તાનના એવા બહાદુર પટાએતોને ! રંગ છે તરવારના એવા ખેલાડીઓને ! પણ એવાને પણ આપણા ફાંકડા જુવાનોએ મીઆનીના મેદાનમાં હરાવ્યા છે એ કેવું !

આપણી અંગ્રેજ પ્રજામાં જે દ્રઢ અંતર-જુસ્સો અને આત્માવલંબનના ગુણો જન્મના સંસ્કારથીજ રહેલા છે, તે હિંદુસ્તાનમાં હાલ તાજેતર જે ત્રાસદાયક ઝગડો મચ્યો હતો, તે વેળાએ જેવા બહાર પડીને ઝળકી નીકળ્યા, તેવી રીતે આગળ આપણો ઇતિહાસ તપાસતાં કોઈ પણ પ્રસંગ ઉપર એટલા તગ્યા નથી. એ વાત તો ખરી કે આપણા સરકારી ઓહ્દેદારો બેવકુફી કરીને મનસ્વી ભૂલો કરેછે; તોપણ આપણી પ્રજાનો જન સમૂહ એવા મૂર્ખાઈ ભરેલા દોષથી ગમે તે પ્રકારે અળગો ને અળગોજ રહેછે; અને તેઓ એવે વખતે જે શૌર્ય બતાવેછે, તે દૈવી ચમત્કાર જેવું લાગેછે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના મે મહિનામાં જ્યારે હિંદુસ્તાન ઉપર બલવાનું વાદળ એકદમ ગર્જના કરતું ગગડ્યું, તે વારે અંગ્રેજી લશ્કર ધીમે ધીમે છેકજ ઓછું થઈ ગયું હતું; અને એ વિશાળ પ્રદેશમાં છેટે છેટે નાની નાની છાવણીઓમાં ઘાસનાં તણખલાંની પેઠે વેરાઈ ગયું હતું. બંગાળની દેશી પલટણો વારા ફરતી તેમના અમલદારોની સામા હુલ્લડ કરીને ત્યાંથી નાઠી અને દિલ્હીમાં દાખલ થઈ. ઉપરા ઉપરી પ્રાંતો બલવાના અને તોફાનના વાદળામાં ઘેરાઈ ગયા; અને 'મદદ કરો, મદદ કરો,' એવા પોકાર પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ગાજી રહ્યા. અંગ્રેજો નાની નાની ટુકડીઓમાં વીખરાયલા પડ્યા હતા; તે જ્યાં ત્યાં ઘેરાઈ જાય; બલવા-

ઓર તેમની આસપાસ ફરી વળે; તેમને વીંટી લે; અને તેમનાથી કાંઈ અટકાવ થઈ શકતો નહીં. તેમની પૂરેપૂરી પાયમાલી થવાનો વખત પાસે આવ્યો, અને હિંદુસ્થાનમાંથી અંગ્રેજી રાજ્ય જડમૂળથી ઉખડી જવાનું નક્કી જણાવા લાગ્યું; તોપણ 'જાણે આપણે તો મરવુંજ નથી; આપણે કદી હારવાનાજ નથી,' એમ અંગ્રેજો હમેશાં સમજેછે. આ વચન જેવાં આગળ અંગ્રેજ પ્રજાને માટે કોઇએ કહ્યાં હતાં, તેવાંજ હમણાં પણ વાપરવા જેવો વખત આવ્યો હતો. આ વેળાએ તેઓ ચોગરદમથી એવા સપડાઈ ગયા હતા કે, તેજ ક્ષણે અને તેજ સ્થળે, જ્યાં જેમ હતા, ત્યાં તેમજ તેમની અવધ આવી રહી હતી; મૂઆ વિના તેમને છૂટકો ન હતો, એમ ચોખ્ખુંજ જણાતું હતું.

આ બળવાનું હજુ કાંઈ છેવટ જણાયું ન હતું; તેવામાં હોલ્કર નામે એક દેશી રાજાએ જોશીને બોલાવીને પૂછ્યું કે, આ તોફાનનો કેવી રીતે અંત આવશે. જોશીએ જવાબ દીધો કે, બધા યુરોપી લોકની કતલ થઈ જાય; પણ તેમાંથી જો એક પણ બચે, તો તે એક પાછો લડીને હિંદુસ્તાનની ફરી જીત કરશે. લખનોરમાં એક મુઠ્ઠીભર બ્રિટિશ સિપાઇઓ, સનંદી નોકરો, અને સ્ત્રીઓ એક કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠાં હતાં. આખું શહેર અને આખો પ્રાંત હથિઆર લઇને તેમની સામા ઘૂમવતો હતો; તેવા મહા સંકટના ઘોર સમયમાં પણ કોઇએ નિરાશનું વચન કાઢયું નહીં અને શત્રુને શરણે થવાનો ઉચ્ચાર કર્યો નહીં. તેઓ એવા સંકડાઈ ગયા હતા કે કેટલાએક મહિનાથી તેમને તેમના બહારના મિત્રો સાથે કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર રહ્યો ન હતો. હિંદુસ્તાન હજુ આપણા હાથમાં છે કે ગયું, તે વાતની પણ તેમને ખબર ન હતી; તથાપિ તેમના દેશી ભાઇઓ, જે બહાર ઘૂમતા હતા, તેમની હિંમ્મત અને આત્મત્યાગ ઉપર તેઓને અડગ યેકીન હતું. તેઓ તેમના મનમાં જાણતા હતા કે, જ્યાંસુધી આપણી અંગ્રેજ પ્રજામાંના માણસો હિંદુસ્તાનમાં એક તુષે ઉભા છે, ત્યાંસુધી તેઓ આપણને એમ ને એમ બિપરવાથી મરવા દેનાર નથી. છેવટે તો આ આફતનું કાળું વાદળું વેરાઈ જવાનું છે, અને ઇંગ્લંડની ફતેહનું નિશાન ફરકવાનુંજ છે, એમ તેમને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી; એ સિવાય બીજો ભૂંડો વિચાર તેમને સ્વપ્નમાં પણ આવતો નહીં; તથાપિ, કદાચ્ અણધારી વાત બની અને આપણા હાલહવાલ થઈ ગયા, તોએ શું ? હાથમાં હથિઆર સ-

હિત કેશરીઓ કરીને આપણી ફરજ બજાવવા મેદાનમાં ઉભા રહીને મરતા સુધી લડવુંજ લડવું; એમ તેઓ વિચાર કરતા હતા. હાવલૉક, ઈંગ્લિસ, નીલ અને આઉટ્રામનાં નામ અમારે વાંચનારને યાદ દેવડાવવાની જરૂર છે! જાણે તેમને રૂંએ રૂંએ શૌર્ય વ્યાપી રહ્યું હતું; એ દરેક નર ખરા મર્દ અને વીર પુરૂષની પેઠે ઝૂઝતો હતો; તે દરેક ધર્મનો દૃઢ ભક્ત હતો; અને ધર્મ તથા સ્વભૂમિની સેવામાં આત્મોત્સર્ગ કરવાને સદા તત્પર હતો; આખી આદમ જાતમાં એવા મર્દ તે બેશક રોશનીની મીરાગ જેવા છે, એમ મૉંટાલૉંબેર[1] કહેછે. પણ આ ત્રાસદાયક સંકટના સમયમાં આદિથી તે અંત સુધી સઘળાં માણસો, સ્ત્રીઓ, મુત્સદીઓ અને સિપાઇઓ ખરેખરાં ધીરવીર જણાયાં. વરિષ્ટ સેનાપતિથી તે ઉતરતાં ઉતરતાં બધા દરજ્જાનાં બધાં માણસો–તે છેક એક સાધારણ સિપાઈ અને રણતૂર બજાવનારા સુધીમાં કોઇએ કમ્પેશ બહાદુરી બતાવી નથી; સૌ સરખા નીવડ્યા. એ કોઈ 'ચુંદાં' માણસો ન હતાં; પારખી પારખીને હિંદુસ્તાનમાં કોઇએ મોકલ્યાં ન હતાં; આપણા વતનમાં જે માણસોને 'આપણે હરહમેશ દેખીએ છીએ, મ્હોલ્લામાં જતાં આવતાં, દુકાનોમાં બેસતાં અને કારખાનાંમાં કામ કરતાં, ખેતરોમાં હળ હાંકતાં અને રાતની ટોળીઓમાં ભેગાં થતાં આપણે અહીં રોજ જોઇએ છીએ, તે પંક્તિનાં એ માણસો હતાં; પણ જ્યારે તેમના ઉપર અકસ્માત્ આફત આવી પડી, ત્યારે તે પ્રત્યેક માણસ ભારે યોજનાવાળો, સંકટ સામા ઉપાયો ઉભા કરવાવાળો અને દમવાળો નીવડ્યો; અને દરેકમાં શૂરવીરનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ હોય, એમ તે સમયે માલમ પડ્યું. મૉંટાલૉંબેર કહેછે કે, એક પણ જણે પાછી પાની બતાવી નથી; કોઇએ પણ કંપારી ખાધી નથી; લશ્કરી વર્ગના અને મુત્સદી વર્ગના સર્વ, જુવાન અને ઘરડા, સિપાઈ અને સરદાર, અડગ ડગ મૂકી ઉભા રહ્યા; દુશ્મનોને આગળ વધતાં અટકાવ્યા; તેમની સાથે લડ્યા; અને અચળ શાંતિથી અટલ વીરત્વ દેખાડતાં રણભૂમિમાં પડ્યા. દેશમાં ઉછરતી પ્રજાને જે કેળવણી આપવામાં આવેછે, તે કેવી અમૂલ્ય કીમતની છે, તે આવે ટાણે જણાઈ આવેછે. એક અંગ્રેજ બચ્ચાને મૂળથીજ એવો ગુરૂમંત્ર શીખવવામાં આવેછે કે, તે તેની નાની ઉમરથીજ

૧ ચાર્લ્સ ફૉર્બ્સ કાઉંટ ડ મૉંટાલૉંબેર, ઇ. સ. ૧૮૧૦–૧૮૭૦, એક ફ્રેંચ અમીર ગ્રંથકર્તા, વક્તા અને રાજ્યદ્વારી પુરૂષ.

પોતાનું કૌવત કસેછે; અને સ્વેચ્છાથી-સ્વતંત્રતાથી વર્તેછે; એજ મંત્રના-એજ કેળવણીના પ્રતાપથી તે લીંબુના રસની પેઠે સૌ સાથે હળી જાયછે; ટક્કર લેવા ટાણે ટક્કર-પણ લેછે; બીકને વીસારી દેછે; ને કશાથી બીતો નથી; કશાથી દિગ્મૂઢ બની જતો નથી; અને કેવળ આપ-બળ અને સ્વ-પ્રયત્નથી તે જીંદગીનાં અનેક સખ્ત સંકટોમાંથી તરી પાર નીકળેછે.

એમ કહેવાયછે કે, સર જૉન લૉરેન્સના પુરૂષત્વથીજ—તેની પંડની રહેણીથીજ દિલ્હી આપણે હસ્તગત થયું અને હિંદુસ્તાન જતું બચ્યું. વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંતોમાં તો જ્યાં 'લૉરેન્સ'નું નામ પડ્યું, ત્યાં અદ્ભુત શક્તિનોજ આભાસ પડતો. એના મનમાં સ્વધર્મ, ઉત્સાહ અને પુરૂષ-પ્રયત્નનું માપ ઘણું ઊંચું હતું; અને જેમને એના હાથ નીચે નોકરી કરવાનો વખત આવતો, તેઓને એના ઊંચા ગુણોની અસર થતી. એક લશ્કરના સામર્થ્ય જેટલી એની વર્તણુંક કીમતી અને જોરાવર છે, એમ પ્રસિદ્ધપણે બોલાતું. એના ભાઈ સર હેન્રીએ પંજાબમાં લશ્કર જમાવ્યું; અને તે વડે દિલ્હી દુશ્મનોના હાથમાંથી પાછું લેવાને તેણે જે પ્રતાપી પુરૂષત્વ બતાવ્યું છે, તે ભાઈ પણ એવોજ હતો. તેમની પાસે જે માણસો રહેતાં, તે સર્વેનો એ બંને ભાઇઓ ઉપર પૂરો પ્યાર અને ભરોસો હતો. ખરા શૂરવીરમાં કોમલતા-ક્ષમતાનો ગુણ અવશ્ય હોયજ; તે ગુણ પણ એ બંને ભાઇઓમાં હતો. એ બંને સાધારણ લોકોમાંજ રહેતા, વસતા અને ભલાં કામ કરવાને તેમને જબરી અસર કરતા. કર્નલ એડવર્ડસ કહેછે કે, મોટી વાત એ છે કે, ઉછરતા, જુવાન માણસોના મન ઉપર એ બંને ભાઇઓની એવી હુબેહુબ છાપ પડતી, કે તેઓ જ્યાં જતા, અને જે કારભાર કે કામકાજ કરતા, તેમાં એ બે ભાઇઓની તેઓ નકલ કરતા. તેમણે જાણે એક નવી પદ્ધતિ-એક નવો ધર્મ કાઢ્યો હોય, એમ કહીએ તો ચાલે; અને એમની પદ્ધતિની અને વિચારની શાળા જાણે સ્થાપનજ થઈ ગઈ હોય એમ લાગેછે. એ પદ્ધતિ અને એ શાળાના આજ પણ શાગિર્દો છે! સર જૉન લૉરેન્સને પડખે મૉંટગૉમરી, નિકલ્સન[1], કૉટન અને એડવર્ડસ જેવા વીર બિરાજતા હતા. તેઓ પણ એના જેવાજ સદા તત્પર, દૃઢ સંકલ્પવાળા અને પ્રૌઢ વિચારના હતા. જૉન નિકલ્સન

---

૧ જૉન નિકલ્સન, ઈ. સ. ૧૮૨૭–૧૮૫૭; દિલ્હીના ઘેરામાં તે મરણ પામ્યો,

એક ખરેખરો, ઉમદા મનનો ધીરવીર હતો. દેશીઓ કહેતા કે, હાકમી તો ખરેખર એનાજ બાપની છે. લૉર્ડ ડાલ્હૂઝી[1] હમેશાં કહેતો કે, એ પંડેજ કોટ અને કિલ્લા રૂપ છે અને સામર્થ્યનો સ્તંભ છે. ગમે તે કામ એને સોંપો, તેમાં તે મહાત્મા છે, એમ જણાઈ આવતું; કારણકે જે કામ તે કરતો, તે તેના પૂર જોશથી–તન મનથી કરતો. ફકીરોનું એક ઝુંડ આ મહા પુરૂષની રહેણી–કરણીથી એટલું બધું ફિદા ફિદા થઈ ગયું કે તેમણે 'નિકલ–સેન'ની પૂજા કરવા માંડી. કેટલાએકને તો તેણે તેમની આવી ગાંડાઇને માટે સજા કરાવી; પણ તેમણે એની પૂજા કરવાની વાત છોડી નહીં. પંચાવનમી પલટણના દેશી સિપાઇઓ ફરી ગયા હતા. તેમની પાછળ તેણે શીત્તેર માઇલથી પણ વધારે છેટે સુધી ધસારો કર્યો. તે અરસામાં તે વીશ કલાક સુધી ઘોડા ઉપરથી હેઠે ઉતર્યો નહીં, એ તેના અખંડ આગ્રહ અને જુસ્સાનું એક દૃષ્ટાંત છે. જ્યારે દુશ્મનોએ દિલ્હીની રણભૂમિમાં પોતાનો વાવટો ઉરાડ્યો, ત્યારે લૉરેન્સ તથા મૉંટગૉમરી પંજાબના લોકો ઉપર આશ્રયને માટે આધાર રાખીને બેઠા હતા. તેઓ એવી રીતે ચાલતા હતા કે, દરેક પંજાબી તેમને જોઇને સાનંદાશ્ચર્ય પામતો અને તેમની વર્તણુંક ઉપર ઇતિબાર રાખતો. આવા બારીક સમયમાં તેમણે પોતાના પ્રાંતને સંપૂર્ણ સલાહ શાંતિમાં રાખવાને આકાશ-પાતાળ એક કર્યાં, અને બરાબર બંદોબસ્ત રાખ્યો; એટલુંજ નહીં, પણ એમનાથી બની શકે તેટલા યુરોપી અને સીખ સિપાઇઓને દિલ્હી શહેરમાં ભરાઈ બેઠેલા બંડખોરોની સામા ઝડાકો લેવાને તેઓ મોકલતાજ ગયા. દિલ્હી સામા ગએલા લશ્કરના સેનાપતિને સર જૉને લખ્યુ કે, તમે હમણાં તો બલવાખોરોને ચસવા દેશો નહીં; સામા ને સામા અડ્યાજ રહેજો; તેની સાથે તેણે નિકલ્સનની સરદારી હેઠે લશ્કર મોકલ્યું; તે દમપર દમ મજલો કરતું દિલ્હીના દરવાજા સામાં આવી પહોંચ્યું, અને સૌ સારાં વાનાં થયાં. એ નિકલ્સનના લડાયક તોખારનો ખડખડાટ કેટલે ગાઉથી અમે સાંભળતા, એમ રડતાં રડતાં એક જોરાવર સીખ તેની કબર આગળ વિલાપ કરીને કહેતો હતો.

---

૧ જેમ્સ ઍાંડ્રુ બ્રાઉન રામ્સે, માર્કિવસ ઑફ ડાલ્હૂઝી, ઈ. સ. ૧૮૧૨–૧૮૬૦. હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ, ઈ. સ. ૧૮૪૭–૧૮૫૬.

બલવાખોરોએ લખનોરને ઘેરો ઘાલ્યો; તે વખત શહેરના કિલ્લામાં બત્રીશમી બ્રિટિશ પલટણ હતી; તે એવી કમકૌવત થઈ ગઇ હતી કે, તે માત્ર નામનીજ કહીએ, તો ચાલે. તેવી તેવી પલટણે શૂરા ઇંગ્લિસ સરદારના તેજા નીચે છ છ મહિના સુધી બે લાખ હથિઆરબંધ શત્રુઓની સામા ટકાવ કર્યો, એ બનાવ જાણીને લોકોનાં મન ઉમળકાથી અત્યંત ઉશ્કેરાય એમ છે; તોપણ એ મનસ્વી ઝગડામાં દિલ્હીને આપણા લશ્કરે ઘેરો ઘાલીને છેવટે એ શહેર બલવાખોરોની પાસેથી લીધું, એ સૌથી વધારે કીર્તિવંત વાત બની છે. દિલ્હીમાં ઘેરો ઘાલનારા આપણે હતા, એમ દેખાઈતું કહેવાય ખરૂં: પણ વાસ્તવિક જોવા જઇએ તો, ત્યાં પણ લખનોરની પેઠે આપણે ઘેરાએલાજ હતા. આપણું મુઠ્ઠીભર લશ્કર તદન ઉઘાડી જગામાં પડ્યું હતું. દેશી તથા યુરોપિયન મળીને ૩,૭૦૦ થી વધારે નહીં હોય; તેમના ઉપર શત્રુઓનું દળવાદળ દરરોજ હુમલો કરતું. એક વેળાએ તો તેમનાં ૭૫,૦૦૦ માણસ હતાં. તેમને અંગ્રેજ અમલદારોએ યુરોપી કવાયત પ્રમાણે કેળવીને તૈયાર કરેલાં; અને લડાઈનાં અખુટ શસ્ત્રાસ્ત્ર તેમની પાસે હતાં; તેવા માણસો શું ન કરી શકે ? તથાપિ આપણું શૂરૂં નાનું ટોળું ગરમ દેશના બાળી મારતા સૂર્યના વરસતા અગ્નિ નીચે દિલ્હી શહેરના દરવાજા આગળ અડંગા ઘાલીને અડ્યું. માણસો મરતા, ઘાએલ થતા અને તાવથી રીબાતા; તોપણ તેઓ તેમના દૃઢ સંકલ્પમાંથી ડગ્યા નહીં. ત્રીશ ત્રીશ વાર તેમના ઉપર દુશ્મનો તીડની પેઠે ટૂટી પડ્યા; અને તે ત્રીશે વખત આપણા નાના લશ્કરે તેમને પાછા શહેરમાં ભગાડી મૂકયા. તે નાની ટોળીમાં કપ્તાન[1] હૉડસન હતો. તે પણ એક મહા વીર પુરૂષ હતો. તેણે કહ્યું કે, હું મારા મનની ખાત્રી કરીને કહુંછું કે, પૃથ્વીમાંના બીજા કોઈ લોક આ સ્થળે રહી શકતજ નહીં; અને જો ટકાવ કરવા ગયા હોત, તો તેઓ હાર ખાધા વિના પણ રેહત નહીં. આ શૂરવીરો એક પળભર પણ પોતાના ચિંતવેલા કામમાંથી ડગ્યા નહીં. અતિ ઉમદા સહનશીલતાથી તેમણે જે ડગ ભર્યું હતું, તેમાંથી તેઓ પાછા હઠ્યા નહીં; રણસંગ્રામ મચાવતાજ ગયા; અને આખરે કોટમાં 'મહા પ્રાણઘાતક, વિકટ બારૂં' પાડીને જીવ સાટાસાટનું જોખમ વેઠતા તેઓએ શહેરમાં ધસારો કર્યો; અને

---

૧ કપ્તાન, એક રેજીમેંટના વિભાગને 'કંપની' કહેછે. તેમાં ૬૦ થી ૧૦૦ માણસ હોય છે, તેનો ઉપરી.

કિલ્લો કબજે કરીને દિલ્હીની દિવાલો ઉપર ગ્રેટબ્રિટનનો વાવટો ફરીથી સ્થાપ્યો, ત્યાંસુધી તેઓ જંપીને બેઠા નહીં. આ પ્રસંગે સિપાઇઓ, અમલદારો અને સેનાપતિઓ સૌ સરખી રીતે શૂરવીરની પેઠે મરણીઆ થઇને લડ્યા. સાધારણ સિપાઇઓને તો સંકટો સહન કરવાની ટેવ પડી ગએલી, તેઓ તેમજ જે જુવાન અમલદારો સુખી ઘરમાં એશ આરામ અને વૈભવમાં ઉછર્યા હતા, તેઓ પણ પરસ્પર સરખી રીતે ખરી મર્દાઈ ડાખવવાને ચૂક્યા નહીં; અને આ ભયાનક વિપત્તિમાંથી સૌ સરખી શોભાથી માનભર્યા તરી નીકળ્યા. આ ટાણે અંગ્રેજી પ્રજાનું કુદરતી કૌવત, સંગીનપણું, તેમની મર્દાઈની કેળવણી અને કવાયત જેવાં જોશભેર બહાર પડ્યાં, તેવાં આગળ કદી પણ જણાયાં નથી; અને હિંદુસ્તાનની રણભૂમિમાં નિઃશંક સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું કે, ઇંગ્લંડ દેશની મોટામાં મોટી, વખાણવા જોગ પેદાશ ત્યાંનાં માણસો છે. ત્યાંના નરની તોલે બીજું કોઈ આવી શકે એમ નથી. હિંદુસ્તાનમાં આ બનાવ બન્યો છે, તે આપણા ઇતિહાસમાં એક મોટું પ્રકરણ રોકે, એવો બન્યો છે; અને હીરા તથા મોતી માણેક ખરચતાં પણ મળે નહીં, એવા અમૂલ્ય જીવનાં જોખમ થએથી એ કાર્ય સિદ્ધ થયું છે; તોપણ એ મહા સંકટમાંથી જેઓ બચ્યા છે, તેઓ અને હવે આપણા પછી થનારી પ્રજા એ બનાવ ઉપરથી શીખામણ લઈને ચાલે, તો એ મોંઘા મૂલના જીવની હાની પણ લેખે પડી, એમ ગણાય.

પણ હિંદુસ્તાનમાં તથા બધા એશિઆ ખંડમાં જૂદી જૂદી પ્રજાના પુરૂષોએ રણભૂમિના સ્થળ કરતાં બીજાં શાંતિકર અને કલ્યાણકારક ક્ષેત્રોમાં એવીજ રીતની જોમ ભરેલી મર્દાઇ અને હિમ્મત બતાવી છે; અને જ્યારે સમશેર-બહાદુરનાં નામ આપણે સંભારીએ, તો તેની સાથે ધર્મ-ધુરંધર વીરપુરૂષોનાં નામ પણ આપણે યાદ કરવાં ઘટે છે. ઝેવિએરથી આરંભીને માર્ટિન અને ઉવિલિઅમ્સ સુધી ઉજ્વળ કીર્ત્તિના યશસ્વિ ધર્મ-વીરો એક પછી એક એમ અનુક્રમે નીવડ્યાછે. દુનિઆમાં માન આબરૂ મેળવવાની લવલેશ પણ તૃષ્ણા ન રાખતાં તેઓ આત્મોત્સર્ગના દેવાંશી ભાવથી શ્રમ કરતા હતા; અને પોતાના અમજાતિઓમાંથી જેઓ પતિત અને પાપી થઈ ગયા હતા, તેમને શોધી શોધીને રસ્તે ચઢાવવાની આશામાં સદા તે.

ઓ જાગૃત રહેતા. અટલ હિમ્મત અને અક્ષય ધીરજથી સજ્જ થઇને એ પુરૂષોએ અનેક દુઃખ વેઠ્યાં; અનેક ભયને ભેટ્યા; મરકી અને મહામારીની વચ્ચે માર્ગ કરીને ચાલ્યા; સર્વ પ્રકારનાં સંકટ, કષ્ટ અને થાક સહન કર્યાં; તથાપિ પોતાના ધારેલા કામમાંથી પાછા ન હઠતાં, આનંદભેર આગળ ચાલતાજ રહ્યા; અને પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો જો વખત આવે, તો તે કરવામાં પણ જાણે મહોત્સવ માની લેતા. આ મહાત્માઓમાં ફ્રાન્સિસ ઝેવિયેઇનું મહાતેજસ્વી નામ સર્વોપરી જગા રોકે છે. તે ખાનદાન કુટુંબમાં પેદા થયો હતો. મોજશોખ ભોગવવી તેના હાથમાં હતી; તે જોઇએ તેટલી સત્તા પણ ધરાવતો હતો; અને માનમરતબામાં તો તેનું લાલન-પાલન થયું હતું; તથાપિ તેણે પોતાની જીંદગીની રહેણી અને કરણીથી સૌને બતાવી આપ્યું કે, દુનિઆમાં દરજ્જા અને ખાનદાની કરતાં બીજી વધારે ઉમદા ચીજો છે; અને સોનારૂપાનો સંગ્રહ કરવાની તૃષ્ણા રાખવાના કરતાં, આપણામાં બીજી દૈવી ઉમદા તૃષ્ણાઓ છે. તે ખોળે તેને મળે એમ છે. રીતભાતમાં અને વિવેક વિચારમાં તે ખરેખરો અશરાફ માણસ હતો. તે શૂરવીર હતો; પોતાની આબરૂ જાળવવાને માટે જીવ આપે એવો હતો; અને તે મોટમનો હતો. સૌને કબજામાં રાખીને તેમના ઉપર સરદારી કરવાને તે શક્તિવાળો હતો; તોપણ તેને કોઈ વશ કરવા જાય, તો તે સહજમાં વશ થઈ જાય એવો હતો; બીજાઓને સમજાવીને તેમનાં મન હરણ કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય હતું; તોપણ જો કોઈ તેને સમજાવવા જાય, તો તે સહેલથી સમજી જાય એવી પ્રકૃતિનો હતો. તે એક ઘણોજ ધીરજવાળો, દૃઢ અને ઉત્સાહી નર હતો. તે બાવીશ વરસનો થયો, તે વેળાએ તે પારિસની પાઠશાળામાં તત્વજ્ઞાનનો વિષય જાહેરમાં બોધીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો. આ સ્થળે ઝેવિયેઈ લૉયોલા[1]નો પરમમિત્ર અને સોબતી થઈ પડ્યો; અને પોતાના પંથમાં જેઓ નવા દાખલ થયા હતા, તેમનો નાનો સંઘ લઇને તે રોમની યાત્રાએ ગયો.

---

૧ ઇગ્નેશિઅસ લૉયોલા, ઈ. સ. ૧૪૯૧-૧૫૫૬; સ્પેઇનના એક અમીરી કુટુંબનો છોકરો; 'જેઝ્યુટ' (ઇસાઈ) પંથનો સ્થાપનાર; ઈ. સ. ૧૬૨૨ માં તે સંત કહેવાયો. રોમન કાથોલિક પંથના વડા ધર્મગુરૂએ એ પંથને માન્ય કર્યો.

હિંદુસ્તાનનો જે મુલક પોર્ટુગલના[1] તાબામાં હતો, ત્યાંના લોકોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રસાર કરવાનો ત્રીજા જૉન રાજાએ નિશ્ચય કર્યો; અને એ કામ સારૂ પ્રથમ બૉબાડિલાને પસંદ કરવામાં આવ્યો; પણ મંદવાડ આવવાથી તે અશક્ત થઈ ગયો, ત્યારે બીજો માણસ ખોળી કાઢવાની જરૂર પડી; તેમાં ઝેવિઅેઇને પસંદ કરવામાં આવ્યો. ધર્મગુરૂ તરીકે તે જે ડગલો પહેરતો હતો, તે ફાટી ગયો હતો; તેને એણે પોતાને હાથે સમારી લીધો; અને તેના બધા સરસામાનમાં એક પ્રાર્થના-પોથી લઇને તે તરત લિસ્બન[2] જવા નીકળ્યો; અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવા વહાણે ચઢ્યો. તેજ વહાણમાં બેસીને ગોઆ[3]નો ગવર્નર (સૂબો) સીબંદીને માટે ૧,૦૦૦ માણસને સાથે લઇને જતો હતો. ઝેવિઅેઇને એક અલાહેદો ઓરડો કાઢી આપવામાં આવ્યો હતો; તોપણ બધી મુસાફરી પૂરી થઈ, ત્યાં લગી એ તો બહાર તુતક ઉપરજ વહાણનાં દોરડાંનું ઓશીકું કરીને સૂતો; અને ખલાસીઓની સાથે તે ખાતો પીતો. તેમને ખપ પડે, તે વખત તે તેમને મદદ કરતો, નિર્દોષ રમતો રમાડીને તેમને ગમત કરાવતો; અને મંદવાડ વખતે તે તેમની ચાકરી કરતો; તેથી તે બધા એને વશ થઈ ગયા; અને એને પૂજ્ય ભાવે સૌ ગણવા લાગ્યા.

ગોઆમાં આવીને તેણે જોયું તો તેને કમકમાટ છૂટ્યો. અસલના રહેવાશી ત્યાંના દેશીઓ અને ફીરંગીઓ નવા આવીનવસ્યા હતા, તે સર્વેના પાપાચારથી તે ત્રાસ પામ્યો; કારણકે સુધરેલી પ્રજામાં જે દોષ દુર્ગુણ અને તેનાં મારણ હોયછે, તેમાંથી સુધારાના દુર્ગુણોજ માત્ર લાવીને નવા લોકોએ એ ગામમાં ભર્યા હતા; અને તેના અંકુશ તથા મારણ-મંત્રો પોતાના વતનમાંજ મૂકીને આવ્યા હતા; અને બિચ્ચારા જૂના રહેવાશીઓ, તેમના રાજ્યકર્ત્તાના દોષની નકલેનકલ કરતા. ઝેવિઅેઈ હાથમાં ઘંટડી લઇને શહેરના મ્હોલ્લાઓમાં ફરવા લાગ્યો; અને લોકોને ક્હેતો જતો કે, તમારાં

---

૧ પોર્ટુગલ, યુરોપનો છેક પશ્ચિમ દેશ, માત્ર ૧૦૦ માઇલ પહોળો છે. ક્ષેત્રફળ, ૩૯,૫૧૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૩૯,૯૬,૦૦૦.

૨ લિસ્બન, પોર્ટુગલનું મુખ્ય શહેર; ટેગસ નદી ઉપર; વસ્તિ, ૨,૭૫,૦૦૦.

૩ ગોઆ, હિંદુસ્તાનમાં વીજાપૂર જીલ્લામાં ફીરંગીના તાબાનું રાજ્ય, ક્ષેત્રફળ, ૧,૧૦૦ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૪,૭૪,૫૦૦; ગોઆ અથવા પંજીમ શહેરની વસ્તિ ૧૦,૦૦૦.

છોકરાંને ભણવાને વાસ્તે મારી પાસે મહેરબાની કરીને જરૂર મોકલતા જાઓ. થોડી મુદતમાં તેણે વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા જમાવી દીધી. તેમને એ રોજ રોજ ભણાવતો. તેની સાથે વળી તે માંદા માણસોની, કોડીઆ અને રક્તપિત્તના દર્દીઓની, અને ઉંચમાંકે નીચમાં જે દુઃખી હોય, તેની ખબર જોવા, બરદાસ્ત કરવા, અને સદુપદેશ કરવા જતો. ગમે તે માણસનો દુઃખનો અવાજ તેને કાને પડતો, કે તરત તેના કાન ઠણકતા. મનારના અખાત[1]માંથી જે માછીઓ મોતી કાઢવાનો કસબ કરતા હતા, તેઓ અતિ અધમ અને દુઃખી હાલતમાં છે, એવી વાત તેણે સાંભળી; એટલે તે તેમની પાસે જવાને નીકળ્યો; અને તેના દયા-ધર્મનો ઘંટ-નાદ એ લોકોમાં આનંદના રણકારાથી થવા લાગ્યો. તે સૌ લોકોને જળ-સંસ્કારની ક્રિયા કરીને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ કરતો; અને દુભાષિઆની મદદથી તેમને ધર્મનો ઉપદેશ કરતો; પણ પંડેજ દુઃખી માણસની વારે ધાવું અને તેમને સહાય કરવી, એ તેનો અનુપમ ઉપદેશ હતો.

કુમારિકા[2]ના કાંઠા ઉપર, શહેરોમાં અને ગામડાંમાં, દેવમંદિરોમાં અને બજારોમાં તે પોતાની ઘંટડી વગાડતો વગાડતો આગળ ચાલ્યો; અને દેશીઓને પોતાની પાસે બોલાવીને બોધ આપવા લાગ્યો. ધર્મપ્રશ્નોત્તરાવળી, ઈસુના શાગિર્દોનો ધર્મ-માર્ગ, ઇશ્વરની મોટી આજ્ઞાઓ, પ્રભુની પ્રાર્થના, અને ઇસાઈ ધર્મના ભક્તિ-માર્ગની કેટલીએક ક્રિયાઓનાં તેણે ભાષાંતર કરાવ્યાં. દેશી ભાષામાં થએલું ભાષાંતર પોતે ગોખીને મોઢે કરતો, અને પછી છોકરાંઓ આગળ પંડે બોલીને તેમની પાસે તે મોઢે કરાવતો; અને તેઓ તેમનાં માબાપ તથા પાડોશીઓને એ ગોખેલું શીખવે, માટે તેને તેમની પાસે મોકલી દેતો. કન્યાકુમારિ ભૂશિર આગળ તેણે ત્રીશ ઉપદેશકો ઠરાવ્યા. તેઓ એના તાબામાં રહીને ત્રીશ દેવલોમાં ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તે સમયનાં એ ખ્રિસ્તિ દેવલો કેવળ ઝૂપડાં જેવાંજ હતાં; અને દેવલની નિશાનીને માટે માથે ઈસુની સૂળીનું + આવું ચિન્હ રાખતા હતા. હવે તે

૧ મનાર, ટાપુ છે, ગામ છે, અને અખાત છે; હિંદુસ્તાન અને સિંહલદ્વીપની વચ્ચે; ૮૦ થી ૨૦૦ માઇલ સુધી એ હિંદિ મહાસાગરના ફાંટાનું મુખ પહોળું છે.

૨ કુમારિકા-કૉમૉરિન, હિંદુસ્તાનના દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે આવેલો ભૂશિર.

ત્રાવણકોર[1] ગયો. તે ગામેગામ ઘંટ-નાદ કરતો; અને એટલા બધા લોકોને તે ઇસાઇ ધર્મમાં લાવ્યો કે, જળ-સંસ્કાર કરીને તેના હાથ થાકીને નિર્બળ થઇને ભાંગ પડ્યા; અને તેને એટલી બધી વાર દરેક શખ્સને માટે મંત્રોચ્ચારણ કરવાં પડતાં, કે તેનો ઘાંટો બેસી ગયો; અને તેનો અવાજ છેક ઝીણો થઈ ગયો. તે કહેછે, મારી મોટી મોટી આશા અને ઉમેદ કરતાં પણ આ ધર્મ-પ્રવાસમાં મેં અત્યંત વધારે લોકોને ખ્રિસ્તિ કરીને સન્માર્ગ ઉપર આણ્યા. તે મહા પવિત્ર પુરૂષ હતો; તે હોંસ અને ઉલટથી મહા ઉત્સાહી રહેતો; તેનાં આચરણ સુંદર હતાં; અને તેનાં રૂડાં કૃત્યનો ઉંચો સૂર ઉઠતો; તેથી તે જ્યાં જતો, ત્યાં લોકોને તરત પોતાના પંથમાં લાવી દેતો. જેઓ એની મુખ-મુદ્રા જોતા અને એની આતુર વાણી સાંભળતા, તેઓ કેવળ સમભાવનાની સાદી પ્રેરણાથી ઉશ્કેરાઇને જાણે કોઈ મોહજાળમાં લપટાયા હોયની, તેમ બેમાલુમપણે તેને વશ થઈ જતા; અને તે મહાત્માના ઉગ્ર તપની જ્યોતિનાં ઉમળકાથી દર્શન કરતા.

'ખેતર તો પાકથી લચી ગયાં છે; પણ કાપણી કરનાર ભક્ત-જન મજુરો નથી' એ ઇસુનું ઉપદેશક વાક્ય, તેને આ ટેકાણે મનમાં વસી ગયું. હવે તે વહાણમાં બેસીને મલાક્કા[2] તથા જપાન[3] ભણી ગયો. અહીં તો કેવળ જૂદીજ જાતના લોકો, જૂદી જૂદી ભાષાઓ બોલનારા તેણે જોયા. આવી જગાએ તે બીજું શું કરી શકે? માંદા માણસની પથારી પાસે બેસીને તે રૂદન કરતો, અને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતો; તેની પથારી સાફસુફ કરીને પાસે બેસી રહેતો; અને તેના ધોળા ઝભ્ભાની બાંય કોઈ કોઈ વાર પાણીમાં બોળીને બીમાર આસામીના અંતકાળને વખતે થોડાં ટીપાં તેના માથા ઉપર નીચોવીને તે ખ્રિસ્તિ ધર્મનું બાપ્તિસ્મા અથવા જળસંસ્કારની ક્રિયા કરતો. આ સદ્ધર્મનો શૂરવીર સઘળી સારી વસ્તુની

---

૧ ત્રાવણકોર, હિંદુસ્તાનના નૈરૃત્ય ખૂણામાં એક દેશી રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૬,૬૫૩ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૧૨,૬૨,૭૦૦.

૨ મલાક્કા, મલાયાના દ્વીપકલ્પના નૈરૃત્ય ખૂણામાં ગ્રેટ બ્રિટનના તાબાનો મુલક, ક્ષેત્રફળ, ૧,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૫૫,૦૦૦. મલાક્કા શહેરની વસ્તિ, ૧૨,૦૦૦.

૩ જપાન અથવા નિફ્રોનનું રાજ્ય, પાસિફિક મહાસાગરમાં, એશિઆની પૂર્વમાં, ક્ષેત્રફળ ૧,૫૬,૬૦૪ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૩,૨૮,૦૦,૦૦૦.

આશાઓ ગોઠવતો અને સર્વથી નિડર થઇને કેવળ આસ્થા અને ઉત્સાહથી તે આગળ ઝોક્યોજ રહતો. તે કહેતો કે, મને કોઈ દુઃખ દો અથવા મારી નાખો; તોપણ એક પણ જીવના કલ્યાણ અને મોક્ષને અર્થે, દશ હજાર મોત અને દશ હજારગણી પીડાઓ વેઠવાને હું તૈયાર છું. તે ભૂખ,તરસ અને નાના પ્રકારનાં સંકટ અને ભયની સામા યુદ્ધ મચાવતો જતો; અને વીસામો લીધાવિના કે થાક ખાધાવિના તે તેની પ્રેમ-ભક્તિના ધર્મનો નિરંતર ઉપદેશ કર્યાજ કરતો. એ પ્રમાણે અગિઆર વરસ સુધી શ્રમ કરીને આ મહાન ધર્મ-વીર—આ મહાત્મા ચીન[1]માં જવાને પ્રયત્ન કરતો હતો; તેવામાં તેને સંચિઅન[2]ના ટાપુમાં તાવ આવ્યો; અને એજ સ્થળે તેણે મરણ પામવાથી મહિમાવાન કીર્ત્તિનો અમર મુકુટ પહેર્યો. આ મહાપુરૂષના કરતાં વધારે દેવાંશી, વધારે પવિત્ર, વધારે મનોનિગ્રહી, અને વધારે હિમ્મતે બહાદુર આ પૃથ્વીના તળ ઉપર થયો નહીં હોય.

જે રંગ-ભૂમિમાં ઝેવિએઇએ આત્મોત્સર્ગ કર્યો, તેમાં તેની પાછળ પાછળ બીજા ઉપદેશકો પણ ચાલ્યા છે. હિંદુસ્તાન[3]માં શ્વૉર્ટ્ઝ[4], કેરી અને માર્શમન; ચીનમાં ગૂટ્ઝલાફ[5] અને મૉરિસન[6]; દક્ષિણ સમુદ્ર[7]માં ઉવિલિ-

---

૧ ચીન, એશિઆના અગ્નિખૂણામાં આવેલું રાજ્ય; ક્ષેત્રફળ, ૧૫,૩૫,૦૦૦ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૪૦,૫૦,૦૦,૦૦૦.

૨ સંચિઅન ટાપુ, ચીનની દક્ષિણે મકાઉની પાસે.

૩ હિંદુસ્તાન, ઇંડિઆ અથવા ઈસ્ટ ઇંડીસ, સિંધુ ઉપરથી હિંદુ નામ પડ્યું છે, ક્ષેત્રફળ, ૧૩,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૨૪,૦૦,૦૦,૦૦૦.
બ્રિટિશ ઇંડિઆનું ક્ષેત્રફળ, ૯,૦૪,૦૪૯, વસ્તિ, ૧૯,૦૫,૬૩,૦૪૮.
દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ, ૫,૪૬,૬૯૫. વસ્તિ, ૪,૮૨,૬૭,૯૧૦.
કુલ ક્ષેત્રફળ, ૧૪,૫૦,૭૪૪. કુલ વસ્તિ,૨૩,૮૮,૩૦,૯૫૮.

૪ ક્રિશ્ચિઅન ફ્રીડ્રિક શ્વૉર્ટ્ઝ, ઈ. સ. ૧૭૨૬-૧૭૯૮; પ્રશિઅન ધર્મોપદેશક; તેણે હિંદુસ્તાનમાં પચાસ વરસ સુધી ઉપદેશકનું કામ કર્યું અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો.

૫ કાર્લ ગૂટ્ઝલાફ, ઈ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૫૧, પ્રશિઅન ઉપદેશક; હાંગકાંગમાં મરણ પામ્યો.

૬ રેવરંડ રૉબર્ટ મૉરિસન, ઈ. ૧૭૮૨-૧૮૩૪, અંગ્રેજ ઉપદેશક; કંતાનમાં મરી ગયો; તે ચીનમાં ૨૫ વરસ રહ્યો; 'બાઇબલ'નું ચીનાઈ ભાષામાં આઠ વરસ મેહનત કરીને ભાષાંતર કર્યું; અને ધર્મનાં ૭,૫૦,૦૦૦ પુસ્તકનો પ્રસાર કર્યો.

૭ દક્ષિણ સમુદ્ર, પાસિફિક મહાસાગરનો દક્ષિણ ભાગ.

અમ્સ; અને આફ્રિકામાં કામ્બેલ,[1] મોફાટ[2] અને લિવિંગ્સ્ટન થયા છે. જૉન ઉવિલિઅમ્સ એક શહીદ થઈ ગયો; તેણે એરોમાંગા[3]માં પોતાનો પ્રાણ આપ્યો; તે એક લોઢાનાં વાસણ વેચનારને ત્યાં પ્રથમ કામ શીખવાને રહ્યો હતો; તેનું નામ સુસ્તમાં ખપી ગયું હતું, તોપણ તે તેના ધંધામાં કુશળ હતો; અને તેમાં તે એવો સારો નીવડ્યો કે તેના શેઠને કોઈ લૂહાર કામ કરવાનું હોય, અને તેમાં વિશેષ સંભાળ રાખીને કામ કરવાની જરૂર હોય, ત્યારે તે હમેશાં એવું કામ ઉવિલિઅમ્સનેજ સોંપતો. વળી દેવલો ઉપર ચઢીને ઘંટ ટાંગવાનાં અને એવાં બીજાં કામનો તે શોખી હતો; અને તેથી તેને દુકાન મૂકીને જવું પડતું. એક વખત ધર્મ-બોધ અચાનક તેના સાંભળવામાં આવતાં તેના મનનું વલણ તરત બદલાઈ ગયું, અને તે ગંભીર બની ગયો. તે પછી તે અઠવાડીઆમાં એક દિવસ એટલે રવિવારને રોજ ચાલતી નિશાળનો શિક્ષક થયો. તેની સભાની બેઠકો થતી, તેમાં પરદેશમાં ધર્મના ઉપદેશની બાબતોની ચર્ચા ચાલતાં તે ઉપર એનું ધ્યાન ખેંચાયું; અને એ કામ પાછળ હવેથી સદાસર્વદા મંડ્યા રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. લંડનની ધર્મપ્રચારક સભાના આગળ હાજર થઈને તેણે એ કામમાં પોતાની જાત અર્પણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી; તે એ સભાએ કબૂલ રાખી; અને તેના શેઠને એણે બંધણી લખી આપી હતી, તે મુદ્દત પૂરી થઈ ન હતી, તોપણ તેણે તેને છૂટી આપી. ટાહીટી[4]માં ઉઆહીન,[5] રાઇઆટીઆ,[6] અને રારોટૉંગા[7] નામના બેટ પાસિફિક[8] મહાસાગરમાં આવેલા છે; તેમાં વિશેષ કરીને તેણે પોતાના

૧ રેવરંડ જૉન કામ્બેલ, ઈ. સ. ૧૭૬૬–૧૮૪૦, સ્કૉટલંડનો વતની.

૨ રૉબર્ટ મોફાટ,ઈ.સ.૧૭૯૫;લિવિંગ્સ્ટનનો સસરો;સ્કૉટલંડનો વતની.

૩ એરોમાંગા, પાસિફિક મહાસાગરનો બેટ, પ્રેપુઅન નામના જંગલી લોકો એમાં રહેછે.તેમણે ઈ. સ.૧૮૩૯માં જૉન ઉવિલિઅમ્સને મારી નાખ્યો.

૪ ટાહીટી અથવા ઓટાહાઈટિ, સોસાએટી દ્વીપમાંનો એક બેટ, વસ્તિ, ૯,૦૦૦.

૫ ઉઆહીન, વસ્તિ, ૨,૦૦૦, સોસાએટી દ્વીપમાંનો એક બેટ.

૬ રાઇઆટીઆ.ફ્રેંડલી દ્વીપમાંનો એક બેટ;ટાહીટીથી ઈશાન ખૂણામાં.

૭ રારોટૉંગા, દક્ષિણ પાસિફિક મહાસાગરમાં કુકના બેટમાંનો એક, વસ્તિ. ૪,૦૦૦.

૮ પાસિફિક. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચેનો મહાસાગર. એ નામ સ્પેઇનના લોકોએ આપ્યું છે. ક્ષેત્રફળ, ૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ.

શ્રમનો ઝુંડો રોપ્યો હતો. ઇસુના પ્રથમ શિષ્યોની પેઠે તે હાથે કામ કરતો. લૂહારનું કામ, બાગ બનાવવાનું કામ અને વહાણ બાંધવાનું કામ એ પંડે કરતો. તે બેટના રહેવાસીઓને તે આવી રીતે સુધરેલી પ્રજાની હુનરકળા શીખવતો, અને સદ્ધર્મનો અમૃત-રસ પણ પાતો. તે એ પ્રમાણે અપરિમિત શ્રમમાં મંડ્યો હતો, તેવામાં એરોમાંગાના કિનારાના જંગલી લોકોએ તેને કાપી નાખ્યો. શહીદનો નૂરાની તાજ પહેરવાને એના કરતાં બીજો વધારે પાત્ર પુરૂષ ક્યાંથી મળે ?

ડૉક્ટર લિવિંગસ્ટનનું વૃત્તાંત સૌથી વધારે મનોરંજક છે. સાદાઈ અને શરમાળપણું એ માણસના ખાસ ગુણ હતા, તેવીજ સાદી અને લાજાળ ઢબમાં તેણે પોતાની જીંદગીની વાત લખી છે. તે સ્કૉટલંડ[1]ના ડુંગરી પ્રાંતનો વતની હતો. એનાં માબાપ ગરીબ હતાં; પણ તેઓ ભલાં હતાં. તેના એક પૂર્વજની એવી વાત ચાલેછે કે, તે જે ગામમાં રહેતો હતો, તેમાં અને આસપાસનાં ગામડાંમાં તે ડાહ્યો અને દૂરંદેશીવાળો ગણાતો હતો. તે મરવા પડ્યો, ત્યારે તેણે તેનાં છોકરાંને પોતાની કને બોલાવ્યાં; અને તેની પાસે કાંઈ માલમિલ્કત કે ઇસ્કામત ન હતી તેથી તેણે નીચેનાં શીખામણનાં વચન તેમને વારસામાં આપ્યાં:—'આપણા વંશના તમામ માણસોની આ ગામમાંથી જેટલી વાત મારાથી મેળવાઈ, તેટલી મેં મેળવી; આપણી પેઢીના વડવાઓની બાબતમાં ઘણીજ સંભાળ રાખીને શોધ કરવામાં મેં મણા રાખી નથી; અને તે ઉપરથી મને જણાયું કે આપણા કુટુંબમાં કોઈ પણ સોદો કે અપ્રમાણિક માણસ નીવડ્યો નથી; તેથી જો તમારામાંનું કોઈ માણસ અથવા તમારાં છૈયાં છોકરાંમાંથી કોઈ નેકી છોડીને બદીને રસ્તે ચાલશે, તો એ બદબો આપણા વંશમાંની છે, એમ સમજશો નહીં. બદીનું સ્થાનક આપણા ઘરમાં હોય નહીં. 'સાચવટથી ચાલજો' એટલો ગુરૂમંત્ર તમને ભણાવીને હું જાઉંછું.' દશ વરસની ઉમર થઈ, ત્યારે લિવિંગ્સ્ટનને ગ્લાસગો શહેર પાસે કપડાં વણવાનું કારખાનું હતું, ત્યાં કામે મોકલ્યો. તાકા નોખનોખા પાડવાનું કામ એ કરતો હતો. તેના પહેલા અઠવાડીઆની રોજીમાંથી થોડુંક નાણું ખરચીને તેણે લાટિન ભાષાનું વ્યાકરણ વેચાતું લીધું; અને એ ભાષા શીખવાને કેટલાંએક

---

૧ સ્કૉટલંડ, યુરોપમાં ગ્રેટ બ્રિટનનો ઉત્તર ભાગ; ક્ષેત્રફળ, ૩૦,૬૮૫ ચોરસ માઈલ; વસ્તિ, ૩૩,૬૦,૦૦૦.

વરસ સુધી તે રાત્રે ચાલતી નિશાળમાં જઇને અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. તેની માએ જો તેને સૂવાડી દીધો ન હોય, તો એ રાતના બાર વાગતા સુધી અને તેથી પણ મોડી રાત સુધી બેસીને તેના પાઠ ગોખ્યા કરતો; અને સવારમાં પાછા વહેલા ઉઠીને છ વાગતાં તેને કામ ઉપર દાખલ થવું પડતું. એ પ્રમાણે તેણે વર્જિલ તથા હૉરેસ[1]નાં કાવ્ય ધીમે ધીમે અંત રાખીને વાંચ્યાં; અને વાર્તાની ચોપડીઓ સિવાયની જે જે ચોપડીઓ તેના હાથમાં આવતી, તે સઘળી તે વાંચ્યા કરતો; તેમાં વિશેષ કરીને શાસ્ત્રીય ગ્રંથો અને પ્રવાસનાં પુસ્તકો તે ચાહીને વાંચતો. તેને જે થોડી ઘણી નવરાશ મળતી, તેમાં તે ઉદ્ભિજ-શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા લાગ્યો; અને તે કારણ માટે તે જૂદી જૂદી વનસ્પતીનો શોધ કરવાને આસપાસના ભાગમાં પુષ્કળ રખડતો. લૂગડાં વણવાના કારખાનાંમાં પણ તે તેનું વાંચવાનું કામ છોડતો નહીં. કાંતવાના સંચા ઉપર તે તેની ચોપડી એવી રીતે ગોઠવતો કે, તે તેની પાસે થઇને જા આવ કરે, તે વેળાએ એ કારખાનાનાં ગડગડાટમાં પણ એક વાક્ય પછી બીજું અને બીજા પછી ત્રીજું, એમ તે ચાલતાં પકડતો જતો. આવી રીતે આ ખંતીલા છોકરાએ ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યું; અને તે જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ મૂર્તિપૂજક લોકોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાની તેને બહુ ઉત્કંઠા થઈ આવી. એ કામને માટે વધારે પાત્ર થવાના હેતુથી તેણે વૈદક-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એ કારણસર તેણે તેના રોજમાંથી ઉગારો પાડવા માંડ્યો; અને તેનો તેણે સારો સંચય કર્યો; તેથી કેટલાએક શિઆળામાં તે પોતાના પૈસાથી પોતાનો નિર્વાહ કરીને ગ્લાસગો શહેરની વૈદકશાળામાં ભણવા જવા લાગ્યો, તેમજ ત્યાંની એક વર્ગમાં રહીને ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો; તથા ધર્મના વિષય ઉપર જે ભાષણો અપાતાં હતાં, તેમાં પણ તે હાજર રહેવા લાગ્યો; અને એ મોસમ જાય, એટલે વરસના બાકીના ભાગમાં તે વળી રૂ કાંતવાના કારખાનામાં રોજે જતો. એ પ્રમાણે તે જેટલી મુદ્દત પાઠશાળામાં જતો, તે બધા વખતમાં તે પોતાના બચાવેલા પૈસામાંથીજ પોતાનો નિભાવ કરતો. રૂ કાંતવાના કારખાનામાંથી તેને જે રોજી મળતી, તે સિવાય બીજે કોઈ ઠેકાણેથી એક બદામ સરખી પણ

1 ક્વિંટસ ફ્લાકસ હૉરેશિઅસ, અથવા હૉરેસ, ઈ. સ. પૂ. ૬૫-૮, રોમન કવિ; વર્જિલ તથા મિસીનાસનો મિત્ર.

તેને આશ્રય દાખલ મળતી ન હતી. તે ખરા દિલથી કહેછે કે, નાનપણમાં મેં જે કષ્ટ ભરેલી જીંદગી ગુજારી છે, તે ઉપર પાછી નજર કરીને મારા મન સાથે વિચાર કરૂંછું, તો મારી બાળ-કેળવણીમાં એથી મને સંગીન ફાયદો થયો છે; અને તેથી તે સ્થિતિને માટે મારા મનમાં આજ પણ ઉપકારનો ઉભરો આવ્યા વિના રહેતો નથી; અને મારે જો મારી જીંદગીનો ફરીથી આરંભ કરવો હોય, તો એવીજ ગરીબ દશામાં અવતરવું અને એવીજ કઠણ મહેનતની કેળવણીમાં પસાર થવું મને ગમેછે. આખરે તેણે વૈદક-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યો; પરીક્ષા વખતે ઉમેદવારોને નિબંધ લખવો પડેછે, તે તેણે લાટિનમાં લખ્યો; તેની બધી પરીક્ષાઓમાં તે પાસ થયો; અને વૈદક-શાસ્ત્રના પંડિતો અને શસ્ત્ર-વૈદ્યોની સભામાં તેને દાખલ થવાની સનદ મળી. તેણે પ્રથમ ચીન જવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેવામાં એ દેશ સાથે લડાઈ ચાલતી હતી, તેથી એ વિચાર તેને ફેરવવો પડ્યો. લંડનની ધર્મ-પ્રસારક સભાના આગળ તેણે પોતાનું નામ આપતાં, તેમણે તેને આફ્રિકામાં મોકલ્યો; ત્યાં તે ઈ. સ. ૧૮૪૦ માં પહોંચ્યો. તેણે પોતાના પ્રયત્નથીજ ચીન જવાનો મનસુબો કર્યો હતો; અને 'મને મારી મરજી મુજબ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી, તે હવે લંડનની ધર્મ-પ્રસારક સભાની આજ્ઞાનુસાર આફ્રિકા જવાનું કરવાથી મને પસંદ તો પડ્યું નહીં. બીજાના ઉપર આધાર રાખીને ચાલવાથી જે દુઃખ મનમાં લાગવું જોઇએ, તે આફ્રિકામાં જતાં મને લાગ્યું, એમ તે કહેછે. આફ્રિકામાં પગ મૂકતાની વારમાં તે ખૂબ ધમકથી કામ કરવા મંડ્યો. બીજાઓએ જે ખેતર ખેડ્યાં હોય, તેમાંજ મહેનત કરીને બેસી રહેવાનું તેને પરવડે એમ ન હતું; તેથી તેણે પોતાનાથી સ્વતંત્ર રીતે કામ કરાય, એવું એક મોટું કામ તે લઈ બેઠો. તે કામને માટે તૈયાર થવાની મતલબથી ઘર બાંધવાનાં અને બીજાં હાથ-મજુરીનાં અનેક કામો તેણે જાત-મહેનતથી કરવા માંડ્યાં; અને ઉપદેશ કરવાનું પણ તેણે જારી રાખ્યું. 'આગળ રૂ કાંતવાનાં કારખાનામાં હું મજુરી કરતો; અને તેવામાં જેવો હું થાકીને લોથ થઈ જતો, તેવોજ હાલ પણ ઉપર જણાવેલી મજુરી કરીને સાંજે ઘેર આવતો ત્યારે હું તદન થાકી જતો, અને કાંઈ પણ અભ્યાસ કરવાને અશક્ત બની જતો' એમ તે લખેછે. જેવામાં તે બેચુઆના[1] જાતના લો-

[1] બેચુઆનાનો દેશ, ઝામ્બેઝી નદી અને ઑરેંજ નદીની વચ્ચે, આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ કૉલોનીની ઉત્તરમાં, ઙગામી સરોવરની પાસે.

કોમાં રહેતો, તેવામાં તે પાણીની નહેરો ખોદતો, ઘરો બાંધતો, ખેતરો ખેડતો, ઢોર ઉછેરતો, અને એ પ્રમાણે મહેનત કરીને દેશીઓને અનેક જાતનાં કામ કરતાં અને ઇશ્વરની આરાધના કરતાં તે શીખવતો. એમનામાંના કેટલાએકને સાથે લઇને તે પગપાળો લાંબી મુસાફરી કરવા નીકળ્યો; ત્યારે તે લોકો એના દેખાવ અને કૌવત વિષે માંહોમાંહે વાતો કરવા લાગ્યા, તે એણે સાંભળી. તે બોલ્યા કે, એ કંઈ જોરાવર નથી; છેક સુકલકડી છે; એ તો એના પગ પેલા બે લાંબા કોથળામાં ઘાલેછે, તેથી જબરો દેખાયછે. એ હમણાં થાકી જવાનો છે. આ બોલ સાંભળીને આપણા ધર્મોપદેશકનું અસલ પહાડી લોહી ઉકળ્યું; અને પંડે એવો સપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યો કે તેના બધા સોબતીઓને તેની સાથે રહેવાને ઘણીજ ઉતાવળ કરવી પડતી. આ પ્રમાણે એણે કેટલાએક દિવસ સુધી તેમને એવા તો દોડમાં લીધા કે તેમને એની ચાલવાની શક્તિ વિષેનો વિચાર ફેરવીને બીજી રીતે એને માટે બોલવું પડ્યું, ત્યારેજ એ જંપ્યો. તેણે આફ્રિકામાં શું શું કર્યું, અને કેવી રીતે તે કામ કરતો, તે જાણવું હોય, તો 'એક ધર્મોપદેશકની મુસાફરી' એ નામનું એનું પુસ્તક વાંચવું. એ જાતના જેટલા ગ્રંથો દુનિઆમાં પ્રગટ થયા છે, તેમાં લિવિંગ્સ્ટનનું પુસ્તક ઘણુંજ મોહક છે. તેના એક છેલ્લા કૃત્યની હકીકત ઉપરથી એ કેવી ખાસીઅતનો માણસ છે, તે સંપૂર્ણ રીતે જણાઈ આવશે. તે આફ્રિકામાં આવવા નીકળ્યો, ત્યારે બર્કનહેડ નામની એક આગબોટ સાથે લઇને તે ઘેરથી નીકળ્યો હતો. તે ચલાવવા જતાં કેવળ નિરૂપયોગી માલમ પડવાથી વીશ હજાર રૂપિઆને ખર્ચે એક બીજી બનાવી મોકલવાને તેણે પોતાને ઘેર લખી મોકલ્યું. તેણે પોતાના પ્રવાસની ચોપડીઓ છપાવી હતી, તેના વેચાણથી જે નફો ઉપજ્યો હતો, તે તેણે પોતાનાં છોકરાંના પોષણને માટે ઉંચો મૂક્યો હતો, તે હવે તેણે આ કામમાં ખરચી નાખવાને લખ્યું. તેણે ઉપર મુજબની રકમ આગબોટ બંધાવવાના કામમાં નાખવાનો કાગળ લખતી વખતે એવી મતલબનું લખ્યું કે, છોકરાંઓ પોતપોતાનું પેદા કરી લેશે; એમાં બીજો ઇલાજ નથી.

જૉન હાવર્ડ[૧]ની આખી જીંદગી ઉપરથી એવીજ જાતની દૃઢતા અને

---

૧ જૉન હાવર્ડ, ઈ. સ. ૧૭૨૭–૧૭૯૦, એક મહા પરોપકારી, પરદુઃખભંજક અંગ્રેજ, તે ક્રીમિઆમાં એક માંદા કેદીને જોવા ગયો, તેના પ્રાણઘાતક સંસર્ગી-જ્વરનો ચેપ લાગવાથી તે મરણ પામ્યો.

ધીરજનો બીજો આશ્ચર્યકારક દાખલો મળેછે. હાવર્ડની અલૌકિક વર્તણૂંક ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે, ગમે તેવા નબળા બાંધાનો કે નબળા શરીરનો માણસ હોય, તોપણ સ્વધર્મ જાણીને તે જો કોઈ કામ પાછળ મંડે, તો આડા ડુંગર પડ્યા હોય, તેને પણ તે ખસેડી નાખેછે. તુરંગમાં કેદીઓની હાલત સુધારવાનો ખ્યાલ તેના મગજમાં ભરાઈ ગયો; અને એજ વિચારથી તેનું તન-મન વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ગમે તેવું સંકટ આવો, જોખમ નડો, શરીર રોગથી પીડાઓ, પણ તેની જીંદગીના મહાન ઉદ્દેશમાં તે મચ્યોજ રહ્યો. તેનામાં કંઈ અસાધારણ અકલ ન હતી; કેવળ સામાન્ય સમજ શક્તિનો માણસ હતો; પણ તે સાફ દિલનો હતો; અને એનામાં ઇચ્છાશક્તિનું જોર જબરૂં હતું. નવાઈની વાત એ છે કે, તેણે પોતાની હયાતીમાંજ પોતાના ધારેલા કામમાં જાણવાજોગ ફતેહ મેળવી; અને તેનાં ઉમદા પ્રયત્ન તેના મૃત્યુ પછી પણ અસર-કર્ત્તાજ રહ્યાં; તેઓ અદ્યાપિ પર્યંત ઈંગ્લંડના કાયદા ઘડનારી સભાના ઉપર માનસિક સત્તા ચલાવેછે; એટલુંજ નહીં, પણ સઘળી સુધરેલી પ્રજાના મન ઉપર પણ અસર કરેછે.

ઈંગ્લંડ જે હાલની ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે, તે ઘણા ઘણા ધીરજવાળા અને આગ્રહી પુરૂષોના પરાક્રમથી પહોંચ્યું છે. જે કામ કરવાને આપણે પેદા થયા છીએ, તે કામ જોશથી કરવામાં તેઓ સદા રાજી રહેછે; અને કામની તથા જીંદગીની અવધ પૂરી થતાં, તેઓ પ્રભૂનો પાડ માનતા અને રાજી થતા અનંત વિશ્રામ-ધામમાં જાયછે. જોનાસ હાન્વે એ જાતનો નર હતો. કવિ કહેછે કે, એવા પુરૂષો

દોહરો.

સ્વસદ્વર્તન તેજથી, જગત પ્રકાશી જાય;
અમર કીર્ત્તિને મૂકીને, સ્વર્ગસમા પલાય.

જોનાસ હાન્વે ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં પોર્ટર્સમથ[1]માં જન્મ્યો હતો. ત્યાં એનો બાપ વહાણો બાંધવાની ખાતીમાં નોકર હતો. તે લાકડાં, લોઢું વગેરે પોતાના કબજામાં જાળવીને રાખતો. તે કંઈ અકસ્માત્ બનાવથી મરણ પામ્યો; અને હાન્વે નાની ઉમરમાં નબાપો થઈ બેઠો. તેની મા છોકરાં છૈયાંને લઈને લંડનમાં આવીને રહી. ત્યાં તેણે

---

૧ પોર્ટર્સમથ, ઈંગ્લંડના હામ્પશિઅર પરગણાનું શહેર; ઈંગ્લંડનાં વહાણ રાખવાનું મોટું બંદર. વસ્તિ, ૧,૧૩,૬૦૦.

તેમને નિશાળે મોકલવા માંડ્યાં; અને લાજ આબરૂથી તેમને ઉછેરવાને ઘણી વિપત્તિ વેઠવા લાગી. જોનાસ સત્તર વરસનો થયો, ત્યારે તેને લિસ્બન શહેરના એક વેપારીની દુકાન ઉપર કામ શીખવાને મોકલી દીધો. ત્યાં તે તેનું કામ એવી ઝીણી નજર રાખીને કરતો, હમેશાં એવો તો વખત જાળવીને નિયમસર કામ ઉપર હાજર થઈ જતો, અને પોતાની આબરૂ અને પ્રમાણિકપણાને નિષ્કલંક રાખવાને તે એવો તો ખંતી હતો, કે જે માણસો એને ઓળખતા, તે બધા એને માન આપતા અને એની તારીફ કરતા. તે ઈ. સ. ૧૭૪૩ માં પાછો લંડનમાં આવ્યો; અને સેંટ પીટર્સબર્ગ[૧]માં એક અંગ્રેજ વેપારીની પેઢી હતી, તેના કહેવાથી તે એ પેઢીમાં ભાગીઓ થઈને કામ કરવાને કબૂલ થયો. તે દુકાનનો વેપાર કાસ્પિઅન[૨] સમુદ્રને માર્ગે ચાલતો. એ વેપાર હજુ ઉગતો આવતો હતો. તે વધારવાના વિચારથી હાન્વે રશિઆ[૩]માં ગયો. રાજ્યધાનીના શહેરમાં આવ્યા પછી થોડી મુદતમાં તેણે અંગ્રેજી કાપડની ગાંસડીઓના વીશ ગાડાંની એક લંઘાર કરીને ઈરાન[૪] જવા તે નીકળ્યો. કાસ્પિઅન સમુદ્રના અગ્નિખૂણમાં આસ્ત્રાબાદ શહેર છે; ત્યાં જવાને તે આસ્ત્રાખાન[૫]થી વહાણે ચઢ્યો. તેણે માલ કાંઠે ઉતાર્યો ન ઉતાર્યો, એટલામાં તો એક હુલ્લડ થયું અને તેની ગાંસડીઓ તેની પાસેથી લઈ લીધી. તેમાંનો

---

૧ સેંટ પીટર્સબર્ગ, રશિઅન સહેનશાહતની રાજ્યધાની, નીવા નદી ઉ-ઉપર મહાન પીટરે બંધાવ્યું. વસ્તિ, ૬,૭૦,૦૦૦.

૨ કાસ્પિઅન, યુરોપ તથા એશિઆની વચ્ચે, દુનિઆમાં એ મોટામાં મોટું સરોવર ગણાયછે; ૭૩૦ માઈલ લાંબું, અને ૧૫૦ થી ૨૭૦ માઈલ પહોળું છે.

૩ રશિઆ, યુરોપનો એક મોટો દેશ, ક્ષેત્રફળ, ૨૧,૭૫,૮૯૧ ચોરસ માઈલ. વસ્તિ ૭,૫૦,૦૦,૦૦૦. રશિઅન સહેનશાહત, તેમાં યુરોપી રશિઆ, એશિઆનું રશિઆ, પોલંડ, ફિનલંડ, મધ્ય એશિઆ, મળીને પૃથ્વીનો ⅙ ભાગ થાયછે. ક્ષેત્રફળ, ૮૪,૪૫,૦૦૦ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૮,૫૭,૦૦,૦૦૦.

૪ ઈરાન અથવા પર્શિઆ, એશિઆનો એક દેશ, ક્ષેત્રફળ, ૬,૪૮,૦૦૦ ચોરસ માઈલ; વસ્તિ, ૩૦,૦૦,૦૦૦, મુસલમાની રાજ્ય છે; રાજા 'શાહ-ઈન-શાહ' કહેવાયછે, એટલે 'રાજાધિરાજ.'

૫ આસ્ત્રાખાન, એશિઆઈ રશિઆનો એક પ્રાંત, ક્ષેત્રફળ, ૮૫,૦૦૦ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ ૫,૭૪,૦૦૦. એજ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર પણ આસ્ત્રાખાન, તેની વસ્તિ આશરે, ૫૦,૦૦૦.

ઘણોખરો માલ તો તેણે પાછો મેળવ્યો. પણ આવો બનાવ બનવાથી તેના આ મોટા સહાસિક પરાક્રમનો લાભ ઘણે દરજ્જે તણાઈ ગયો. તેને તથા તેના સોબતીઓને પકડવાને એક કાવત્રું રચાયું; તેથી અગમચેતી વાપરીને તે વહાણે ચઢી ગયો, અને ઘણાં ઘણાં દુઃખ વેઠીને તે સહીસલામત ગિલાન[1] પહોંચ્યો. '**નિરાશ ન થા**' એ ધર્મ-શાસ્ત્રના નીતિ-વચનમાં કેવો મર્મ રહ્યો છે, તેનો પ્રથમ વિચાર આ વેળાએ મહા સંકટમાંથી તેનો બચાવ થતાં એવા જોરથી તેને આવવા લાગ્યો કે તેણે એ શબ્દો પોતાના **મહા વાક્ય** રૂપે ગૃહણ કર્યા. તેણે સેંટ પીટર્સબર્ગમાં રહીને પાંચ વરસ સુધી વેપાર કર્યો; તેમાં તેને બહુ સારો લાભ થયો. એવામાં એનો કોઈ સગો મરણ પામ્યો. તે હાન્વેને વારસામાં કાંઈક મિલ્કત મૂકતો ગયો; તેથી અને પોતાની પાસે પણ સારી માયા પુંજી હતી, માટે તે રશિઆમાંથી ઉચાળા ભરીને ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં પોતાના વતનમાં આવીને રહેવા લાગ્યો. તે કહે છે કે, ઇંગ્લંડમાં પાછા આવવાની મારી મતલબ એ હતી કે, મારૂં શરીર મૂળથીજ ઘણું નાજુક હતું, તે કાંઈક સુધારવું; અને મારૂં તથા મારા જાતી ભાઈઓનું મારાથી બને તેટલું ભલું કરવું. પોતાના બંધુ-જનને ઉપયોગી થઈ પડવામાં અને તેમનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે પોતાની જીંદગીનાં બાકીનાં વરસ ગુજાર્યાં. પરોપકારનાં કામ કરવામાં પોતાની પેદાશનો વધારે ભાગ તે ખર્ચી શકે, એવા હેતુથી તે ડોળ દીમાખ વિના સાદી રીતે રહેવા લાગ્યો. લોકોપયોગી સુધારાના કામમાં પ્રથમ તો લંડન શેહેરના મોટા રસ્તા દુરસ્ત કરવા પાછળ તે મંડ્યો; અને તેમાં તે ઘણે દરજ્જે પાર પડ્યો, ઈ.સ.૧૭૫૫ માં એવી બૂમ ચાલી રહી હતી કે, ફ્રેંચ લોકો આપણા દેશ ઉપર હલ્લો કરનાર છે, તેથી મિ. હાન્વેએ જેમ બને તેમ ખલાસીઓની ભરતી કરવાને સરસમાં સરસ ઉપાય કામે લગાડવા ઉપર લક્ષ દેવા માંડ્યું; પાદશાહી નાણાવટના ચોકમાં તેણે વેપારીઓ તથા વહાણના ધણીઓની એક સભા ભેગી કરી; અને ખુશ્કી લશ્કરના વગર પગારના ઉમેદવારો તથા છોકરાઓને નૌકા-યુદ્ધ કરવાને માટે લાયક કરીને પાદશાહી વહાણોમાં આપણે તેમને નોકરીમાં દાખલ કરી દેવા; અને તે કામ સારૂં આપણે એક સભા સ્થાપન કરવી ઘટેછે, એમ તેણે જાહેર કર્યું.

---

૧ ગિલાન, ઇરાનનો એક પ્રાંત; મુખ્ય શેહેર, રેશ્દ; અહીં રેશમ નીપજેછે, વસ્તિનો આંકડો નક્કી નથી.

જયજયકારના પોકારથી એ દરખાસ્ત સૌએ મંજૂર રાખી. તરતજ એક સભા મુકરર કરવામાં આવી; તેમાં કામકાજ કરવાવાળા અધિકારીઓની નીમનોક થઈ; અને તે સર્વને માથે મિ. હાન્વે પૂરો અખત્યાર વાપરીને બધું કામ ચલાવવા લાગ્યો. આનું ફળ એ થયું કે ઈ. સ. ૧૭૫૬ માં નાવિક સભા સ્થાપન થઈ. એથી આપણી આખી પ્રજાને મોટા લાભ થયા છે; અને આજ પણ એ સભા ઘણાં ઉપયોગી કામ કરેછે. એ સભાએ કામ કરવા માંડ્યું, ત્યારથી છ વરસની મુદતમાં તેણે ૫,૪૫૧ છોકરાઓને તથા ૪,૭૮૭ ખુશ્કી લશ્કરના વગર પગારી ગૃહસ્થ સિપાઈઓને કેળવી, તૈયાર કરીને નૌકાસેનમાં દાખલ કર્યા; અને આજ પણ હજુ તે દમભેર કામ કરે જાયછે. ગરીબ માણસોના આશરે ૯૦૦ છોકરાઓને ખૂબ સંભાળથી કેળવી કરીને દરવર્ષે વહાણો ઉપર, અને તેમાં વિશેષ કરીને વેપારીઓનાં વહાણો ઉપર ખલાસી તરીકે એ સભા તરફથી દાખલ કરવામાં આવેછે.

મિ. હાન્વે તેની નવરાશનો બીજો વખત લંડન નગરમાં લોકોપયોગી કાયદા ઘડવામાં, અગત્યની સભાઓ અને લોકકલ્યાણનાં મકાનો સ્થાપવામાં વાપરતો. નધણિઆતાં છોકરાંઓને ઉછેરવાને એક આશ્રયાલય ઘણાં વરસ ઉપર ટૉમસ કોરમે[1] સ્થાપ્યું હતું. તે ઉપર હાન્વે ઘણી મુદતથી ઘણું લક્ષ આપતો હતો; પણ એ પરોપકારી કામથી ગુણ થવાને બદલે અવગુણ થવાનાં ચિન્હ વધારે દેખાતાં હતાં; કારણકે એવું ધર્માદાખાતું નીકળવાથી ઘણાંએ માબાપ પોતાનાં છોકરાંઓને ત્યાં મૂકી જવાનું મન કરતાં. તે જમાનામાં આ કામ મોટું કીર્ત્તિ-દાન ગણાતું હતું; તોપણ આવી ખરાબ રશમની સામા થવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો, તે એ કામ પાછળ દૃઢતાથી મંડ્યોજ રહ્યો; અને આખરે 'પાત્ર જોઈને દાન કરવા'ના તેના મૂળ ઠરાવ ઉપર વાત તેણે આણી મૂકી. નિરાશ્રિત અને નધણિઆતાંનેજ આશ્રય આપવો, એ એનો અસલ વિચાર હતો, તે અનુભવથી

---

[1] કૅપ્ટન ટૉમસ કોરમ, ઈ.સ. ૧૬૬૮–૧૭૫૧, એક પરગજુ અંગ્રેજ તેણે લંડનમાં નધણિઆતાં છોકરાંને માટે આશ્રયાલય સ્થાપ્યું; અને ઉત્તર અમેરિકામાં જંગલી ઈંડિઅનોની છોકરીઓને કેળવણી આપવાને શાળા સ્થાપી. તેણે એવાં કામમાં બધો પૈસો ખરચી નાખવાથી તેની પાછલી ઉમરમાં તેને બીજાંઓની મદદથી નિભાવ કરવો પડતો.

અને કાળે કરીને ખરો છે, એમ નક્કી જણાયું. 'માગ્ડેલન-આશ્રયાલય'ની સ્થાપના ઘણે દરજ્જે મિ. હાન્વેના શ્રમથીજ થઇ છે; પણ તેણે ગામડાનાં ગરીબ બાળકોને અર્થે પ્રયત્ન કરવામાં જે આગ્રહથી શ્રમ લીધો છે, તે બે-હદ હતો. તે સમયે ગામનાં ગરીબ બાળકોને ઉછેરવાના બંદોબસ્તમાં કેવળ બેપરવાઈ અને દુઃખજ જોવામાં આવતાં હતાં; અને તેથી તે બિચારાં-માંથી એટલાં બધાં તો મરણ પામતાં કે તે જાણીને આપણને ત્રાસ ઉપજે. પણ જેમ અનાથ બાળકોને માટે આશ્રયસ્થાન સ્થાપવામાં આવ્યાં, તેમ આ દીન સ્થિતિનાં છોકરાંઓનું દુઃખ ઓછું કરવાને કોઈ કીર્ત્તિના લોભે કે કલ્યાણને અર્થે બહાર પડતું નહીં. તેથી એ કામ સારૂ હવે જોનાસ હાન્વે તન-મનથી તૈયાર થયો. કોઇની પણ સહાયતા વિના તેણે એકલા-એજ પંડે તપાસ કરીને છોકરાંઓ ઉપર કેટલો ગજબ ગુજરેછે, તે નક્કી કર્યું. લંડનમાં જે ઘણાજ ગરીબ લોક હતા, તેમનાં ઘર તે જોઈ વળ્યો; અને જે મકાનમાં ગરીબ માંદાં માણસોને રાખવામાં આવતાં, તે પણ તેણે તપાસ્યાં; તેથી શહેરમાં અને શહેરથી ફરતાં પંચકોશી જે આશ્રય-ગ્રહ હતાં, તેમાં ગરીબ લોકોને કેવી રીતે દાખલ કરવામાં આવેછે, તેમની પાસેથી શું શું કામ અને કેવી મહેનત કરાવવામાં આવેછે, તેમને ખાવા-પીવાનું અને ઓઢવા પાથરવાનું કેવી રીતનું મળેછે, તે તમામ બાબતની વ્યવસ્થા કેમ ચાલેછે, તે તેણે બારીકીથી તપાસીને નક્કી કર્યું. બીજા દે-શોમાં એવાં કંગાલ માણસોને રાખવાને કેવી રીતની ગોઠવણ છે, તે જાણ-વાને માટે તથા તેમાંથી જે જે રીતો આપણા દેશના આશ્રય-ગૃહમાં દાખલ કરવાથી ફાયદો થાય, તેવી રીતોની નોંધ કરી લાવવાના વિચારથી તે ફ્રાન્સમાં અને આખા હૉલંડ[1] દેશમાં ફરી વળ્યો. એ પ્રમાણે તે પાંચ વરસ સુધી રખડ્યો; અને પછી ઈંગ્લંડમાં આવીને તેણે જે જે જોયું હતું, તે સઘળું એકઠું કરીને તેનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. તેનું ફળ એ નીપજ્યું કે, ઘણાંએક આશ્રય-ગ્રહને નવેસરથી સુધારવામાં આવ્યાં; અને બીજાંમાં જે ફેરફાર કરવો ઘટતો હતો, તે કરવામાં આવ્યો. એણે ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં સરકાર પાસે એક એવો ધારો પસાર કરાવ્યો કે, તેથી કરીને લંડનના દરેક ગામના મુખી માણસને એક વાર્ષિક નોંધવહી રાખવાની જરૂર પડી.

---

૧ હૉલંડ અથવા નેધર્લૅંડસ, યુરોપના મધ્ય ભાગમાં દેશ છે; ક્ષેત્રફળ ૧૨,૬૮૦ ચોરસ માઈલ, અને વસ્તિ, ૩૮,૧૦,૦૦૦.

આશ્રયગૃહમાં જે બાળકોને દાખલ કરવામાં આવે, જેમને રજા આપવામાં આવે, અને જેઓ મરી જાય, તે સઘળી હકીકત તેમાં દાખલ કરવી પડતી. સરકારના કાયદાનો બરાબર અમલ થાય, તેને માટે પોતેજ સંભાળ રાખીને, બેહદ ચોકસીથી અને અથાક શ્રમથી તે દેખરેખ રાખવા લાગ્યો. તે એક 'બાળ-આશ્રય-ગૃહ' તપાસીને બીજે જતો; અને બીજું તપાસીને ત્રીજે જતો; એ પ્રમાણે સવારનો બધો વખત તે એ તપાસમાં કાઢતો; અને બપોર પછીના વખતમાં પાર્લમેંટના એક સભાસદને ઘેરથી બીજાને ઘેર, અને બીજાને ઘેરથી ત્રીજાને ઘેર તે ભટકતો. એ પ્રમાણે દરરોજ વરસનાં વરસ સુધી તે કરતો. કોઈ પાછો હડસેલો મૂકે, કોઈ અપમાન આપે, કોઈ તેની વાત સાંભળે નહીં, તો તે સહન કરતો; કોઈ વાંધા ઉઠાવે, તો તેના રદીઆ આપતો; અને કોઈ મિજાસી હોય, તો તેની તબીએત જાળવીને વાત કરતો. આખરે આવી રીતે લગભગ દશ વરસ સુધી મહેનત અને અથડાઅથડી કરીને પોતાના અપરિમિત આગ્રહના પ્રબળથી તેણે પોતાનેજ ખર્ચે એક બીજો કાયદો પસાર કરાવ્યો. તે ત્રીજા જૉર્જ રાજાના રાજ્યનો સાતમો કાયદો, પ્રકરણ ૩૯ ના નામથી ઓળખાયછે. જે ગામોમાં જન્મમરણનું અઠવાડીઉં થાયછે, તે ગામનાં જેટલાં છોકરાં હોય, તેમને ગામમાં 'બાલાશ્રય-ગ્રહ'માં રાખવાં નહીં; પણ ગામ બહાર આટલા અમુક ગાઉને છેટેના આશ્રય-ગ્રહમાં ઉછેરવાને મોકલવાં. ત્યાં તેમને છ વરસનાં થતા સુધી રાખવાં. તેમના ઉપર જે વાલીઓ નીમવામાં આવે, તેમને ત્રણ ત્રણ વરસે બદલીને નવા રાખવા, એ પ્રમાણેની એ કાયદાની મતલબ હતી. 'છોકરાંઓના જીવ બચાવવાનો કાયદો' એ નામથીજ ગરીબ લોકો એ ધારાને કહેવા લાગ્યા. આ કાયદો પસાર થયા પછીનાં રેજીસ્ટર અથવા નોંધવહીઓની સાથે પહેલાંનાં રેજીસ્ટરનો મુકાબલો કરવામાં આવે, તો તે ઉપરથી સાફ માલમ પડશે કે આ ભલા અને શાણા માણસે દાનાઈથી એ કામમાં હાથ ઘાલવાથી હજારો છોકરાંના જીવ ઉગાર્યા છે.

લંડનમાં જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ પરોપકારી કામ કરવાનું હોય, તો તેમાં જોનાસ હન્વે તો હોયજ એ નક્કી સમજવું. લંડન શહેરનાં ઘરનાં ધૂમાડીઆં વાળનારના છોકરાઓના રક્ષણને માટે જે પહેલો કાયદો ઘડવામાં

આવ્યો, તે એના પ્રતાપથીજ. માંટ્રિઆલ[1]માં લાહ્ય લાગવાથી અને તેવીજ રીતે બાર્બેડોઝ[2]ના બ્રિજટાઉન[3]માં થવાથી ઘણું નુકસાન થયું હતું; તેથી આફતમાં આવી પડેલા ગરીબ લોકોને મદદ દેવાને માટે તેણે તરતજ ઉઘરાણું કરવા માંડ્યું. દરેક ટીપમાં એનું નામ તો હોયજ; અને એનો પરોપકારી સ્વભાવ અને સાચવટ સૌના જાણવામાં હતાં. તેની પાસે જે થોડી પુંજી હતી, તે બીજાઓની સેવામાં પરોપકારાર્થે એને બીજા માણસોએ વાપરવા દીધી નહીં. લંડન નગરના પાંચ આગેવાન ગૃહસ્થો લૉર્ડ બ્યૂટ[4] પાસે ગયા. એ પંચમાં મિ. હોર નામે શરાફ હતો, તે મુખી હતો. તેમણે એ સરકારના વડા દિવાનને લંડન નગરવાસીઓ તર્ફથી અરજ કરી કે, આ ભલા માણસે સ્વદેશની નિઃસ્વાર્થપણે જે સેવા બજાવી છે, તેની આપ મહેરબાની કરીને કાંઈ કદર કરશો. આ પ્રમાણે બનવાથી થોડા દિવસ ગયા પછી નૌકાસેનને મોદીખાનું પૂરૂં પાડવાને માટે મિ. હાન્વેની કમિશનર[5]ની જગા ઉપર એ સરકારે નીમનોક કરી. આ સઘળી વાતથી મિ. હાન્વે બીલકુલ અજાણ્યો હતો.

મિ. હાન્વેની ઉત્તરવયમાં તેનું શરીર એટલું બધું નાકૈવત થઈ ગયું કે, મોદીખાનાની કમિટીમાં તે કમિશનર હતો, તે ઓહ્દો તેને છોડવાની જરૂર પડી; પણ એનાથી કેવળ નકામા બેસી રહેવાય, એવો એનો સ્વભાવ ન હતો. આદિતવારની નિશાળો તે વખતે ઉગતી અવસ્થામાં હતી, તે નવી કાઢવા પાછળ તે મહેનત કરવા લાગ્યો. ગરીબ હબશી લોકો લંડન નગરના મ્હોલ્લામાં નિરાધાર હાલતમાં ભીખ માગતા ભટકતા હતા, તેમનાં દુઃખ મટાડવાને તે કોશીસ કરવા લાગ્યો; અને શહેરમાં જેઓ દુઃખી

---

૧ માંટ્રિઆલ, બ્રિટિશ નૉર્થ અમેરિકામાં કાનડાનું શહેર, વસ્તિ, ૧,૭૦,૦૦૦.

૨ બાર્બેડોઝ, આટલાંટિક મહાસાગરમાં ઉવિંડવર્ડ ટાપુઓના બ્રિટિશ ઉવેસ્ટ ઈંડિઆ બેટમાંનો અને કારીબીસ ટાપુમાંનો એક બેટ. અંગ્રેજ સરકાર તર્ફથી એ સ્થળે ગવર્નર જનરલ રહેછે. વસ્તિ, ૧,૭૦,૦૦૦.

૩ બ્રિજટાઉન, બાર્બેડોઝનું મુખ્ય શહેર, વસ્તિ, ૨૧,૫૦૦.

૪ જૉન સ્ટુઅર્ટ, અર્લ ઑફ બ્યૂટ, ઈ. સ. ૧૭૧૩-૧૭૯૨, ત્રીજા જાર્જના વખતમાં દિવાન. તેને વનસ્પતિ,-શાસ્ત્ર ઉપર અત્યંત શોખ હતો. તેણે પોતાની પાછલી ઉમરમાં એ વિષય ઉપર નવ ગ્રંથ લખ્યા. તેની તેણે માત્ર બારજ નકલો એક લાખ રૂપિઆ ખર્ચીને છપાવી.

૫ કમિશનર, અમુક કામની બંદોબસ્ત કમિટી અથવા મંડળીનો સભાસદ.

અને દરિદ્રિ લોકો હતા, અને જેમના ઉપર કોઈ નજર પણ નહોતું કરતું, તેમની હાલત સુધારવાને તે પ્રયત્ન કરવા મંડ્યો. માણસ જાત ઉપર જે અનેક જાતનાં દુઃખ પડેછે, તે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ તેના જોવામાં આવ્યાં હતાં; પણ તેથી તે ઉદાસી પ્રકૃતિનો ન થતાં, હમેશાં આનંદમાં રહેતો; તે જો એવો ખુશમિજાસી ન હોત, તો તેનો બાંધો મૂળથીજ બહુ નબળો હતો, તે છતાં તે આટલું બધું કામ પોતાને માથે લઈને ઘૂમતો, તે થઈ શકતજ નહીં. તે આળસથી બહુ ડરતો; બેસી રહેવું, તેને દુશ્મન જેવું લાગતું. શત્રુનો જેટલો ડર નહીં, તેટલો એને સુસ્તીનો ડર હતો. તેનું શરીર કાગળની કોથળી જેવું હતું, તોપણ તે બડો હિમ્મતવાન અને અથાક મહેનતુ હતો; અને જે કામ એને ખરૂં અને વાજબી લાગે, તે કરવાને તે કદી પાછો હઠતો નહીં. આ વાત તો નજીવી લાગશે, તોપણ અમે જણાવીએ છીએ કે લંડન નગરમાં બારે મહિનાનો વરસાદ છતાં, કોઈ છત્રી ઓઢીને ચાલતું નહીં; તેમાં પ્રથમ છત્રી ઓઢનાર જોનાસ હાન્વે હતો. એટલું કામ કરવામાં પણ કેટલા પાકા મનની જરૂર છે, તે વિચારવું જોઇએ. લંડનમાં હાલજ કોઈ વેપારીની મગદૂર છે કે, તે પોતાને માથે અણીદાર ચીનાઈ ટોપી પહેરીને કણપીડના સડક ઉપર ચાલવાની હિમ્મત ધરશે ? તેમ કરવા જતાં કેટલું દૃઢ મન અને આગ્રહ રાખવો પડેછે, તે તેને પછવાડેથી જણાશે. મિ. હાન્વેએ ત્રીશ વરસ સુધી છત્રી વાપરી, ત્યારે તે શહેરમાં બધે વપરાવા લાગી.

હાન્વે ખરેખરી વટવાળો, સાચો અને ભલો હતો. તેનો દરેક બોલ ભરોસો રાખવા જોગજ હોય. કોઈ વેપારીની વર્તણૂંક પ્રમાણિક છે, એવું તે જાણે, તો તે તેના ઉપર એટલો બધો મોહિત થઈ જતો કે, તે તેને પૂજ્ય ભાવે ગણતો. તે કોઈ પણ વિષયની સ્તુતિ કરવામાં બહુજ સાવધ રહેતો; તથાપિ એક નેક ટેકવાળા વેપારીની વાત જો તેના આગળ નીકળી, તો તે વખત તેનાથી સ્તુતિ કર્યાવિના રહેવાતું નહીં. જેવી તેની વાણી હતી, તેવીજ તેની કરણી હતી. તે જે બોલતો, તે પાળતો; તે જેવું કહેતો, તેવુંજ કરી બતાવતો. તેણે પ્રથમ વેપાર એડ્યો હતો, તેમજ પાછળથી લશ્કરી મોદીખાનાનું કામ કર્યું હતું; પણ એ બંને કામમાં તેની રહેણી કેવળ નિષ્કલંક હતી. ઉધડી રકમે મોદીખાનાની કાંઈ પણ ચીજ લશ્કરને પૂરી પાડવાને ઈજારદારો ઈજારો લેતા; તેઓ ગમે તેવી હલકી

કીમતની ભેટ તેને આપવાને આવે, પણ તે લેતોજ નહીં. મોદીખાનાના ખાતામાં એ જેવામાં અધિકારીનું કામ બજાવતો હતો, તેવામાં જો કોઈ કાંઈ નજરાણું મોકલે, તો તે વિવેકથી પાછું વાળીને મોકલનારને જણાવતો કે, મારા મોદીખાનાના ખાતાની સાથે કોઈ પણ માણસને કંઈ પણ સંબંધ હોય, તેમની પાસેથી કંઈ પણ બક્ષીસ આવે, તો તે લેવીજ નહીં, એવો મેં નિયમ કર્યો છે. તેને જણાયું કે, હવે મારૂં શરીર ઘસારાનાં પડ્યું છે; તેથી જાણે કોઈ માણસ શહેરમાંથી નીકળીને ગામડાની મોજમઝા માણવાને જેવા આનંદથી જવાની તૈયારી કરતો હોય, તેવાજ આનંદથી તે મોતની તૈયારી કરવા લાગ્યો. જે જે દુકાનદારો એની પાસે કંઈ પરચુરણ માગતા હશે, તે બધાને બોલાવીને ચૂકતે હિસાબે તેમને નાણું આપી દીધું; પોતાના મિત્રો પાસેથી તેણે છેલ્લી રજા લીધી; પોતાના કામકાજનો બંદોબસ્ત કર્યો; પોતાના શરીરને સાફસુફ કરાવીને ચોખ્ખાં લૂગડાંલત્તાં પહેર્યાં; અને પોતાની ૭૪ વરસની ઉમરે પ્રૌઢ શાંતિ અને આનંદથી તેણે પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો. પાછળ ૨૨૦,૦૦૦ થી કાંઈક કમતી રકમ નીકળી; એ મિલ્કતની માગણી કરે, એવાં તેને કોઈ સગાંવહાલાં ન હતાં; તેથી જે અનાથ અને નિરાશ્રિત બાળકોને વાસ્તે જીવતાં તેણે આટલો શ્રમ વેઠ્યો હતો, તેઓમાં એ વહેંચી આપતો ગયો. સંક્ષેપમાં કહેવાનું કે, જોનાસ હાન્વેની સુંદર જીંદગી એવી રીતે ગુજરી. પૃથ્વીના પડ ઉપર એ એક સાચો, ઉત્સાહી, પરમ ઉદ્યોગી, મહેનતુ અને પાક દિલનો ખરો નર થઈ ગયો.

એક માણસ પોતાના જુસ્સાથી અને ઉત્સાહથી કેટલું કરી શકે છે, તેનું બીજું, આપણે હેરત પામીએ એવું દૃષ્ટાંત ગ્રાન્વિલ શાર્પ[1]ના જીવન-ચરિત્રમાંથી જડશે. ગુલામગીરી નાબુદ કરવાને માટે મહેનત કરવાને ક્લાર્કસન,[2] ઉવિલ્બર્ફોર્સ,[3] બક્સ્ટન અને બ્રૂઅમ જેવા મહાત્માઓનો નાનો વિરલ સદ્ગુણી સમાજ એકત્ર થયો; તેમનામાં શાર્પની એ સ્ફૂરણ સત્તા વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. અમે જે પુરૂષોનાં નામ મોખરે મૂક્યાં છે, તેઓ

---

૧ ગ્રાન્વિલ શાર્પ, ઈ. સ. ૧૭૩૪-૧૮૧૩, એક અંગ્રેજ ગ્રંથકર્ત્તા, અને ગુલામોનો વકીલ.

૨ ટૉમસ ક્લાર્કસન, ઈ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૪૬, એક પરોપકારી પુરૂષ, અને હબશીઓનો મિત્ર.

૩ ઉવિલિઅમ ઉવિલ્બર્ફોર્સ, ઈ. સ. ૧૭૫૯-૧૮૩૩, સદર.

ગુલામગીરીની જડ કાઢવાને રાક્ષસની પેઠે મહેનત કરતા હતા; તથાપિ, એ સર્વેમાં ગ્રાન્વિલ શાર્પ પહેલે નંબરે બિરાજેછે; અને આગ્રહ, ઉત્સાહ તથા ધીટપણામાં પણ ઘણુંકરીને એજ સર્વોપરી હતો. ટાવર હિલ[1]માં એક કાપડીઆની દુકાન ઉપર એ પ્રથમ કામ શીખવાને રહ્યો; તેની બંધણીની મુદ્દત પૂરી થવાથી, તે ત્યાંથી નીકળીને તોપખાનાના કામમાં એક કારકુનની જગા ઉપર દાખલ થયો. આવી હલકી જગા ઉપર એ હતો, તેવામાં તેની નવરાશના વખતમાં તે હબશીઆને ગુલામગીરીની બેડીમાંથી છોડવવાના કામ પાછળ મંડ્યો રહેતો. જો કાંઈ ઉપયોગી કામ કરવાનું હોય, અને તેમાં ગમે તેટલી મજુરી કરવાની હોય, તો તે ખુશીથી કરતો. એવી ટેવ એ છેક શીખાઉ ઉમેદવાર હતો, ત્યારથી એને પડી હતી. તેનું અમે એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ. તે જેવામાં પેલા કાપડીઆની દુકાને ઉમેદવારી કરતો હતો, તેવામાં તેનો જોડીઓ એક બીજો ઉમેદવાર તેની સાથે એકજ ઘરમાં રહેતો હતો. તે અદ્વૈત મતનો હતો. તે શાર્પને ધર્મ-વિવાદમાં વારંવાર ખેંચી જતો. તેણે શાર્પને કહ્યું કે, ધર્મશાસ્ત્ર અસલ ગ્રીક ભાષામાં લખાએલું છે; અને તને ગ્રીક ભાષા આવડી નથી, તેથી તેમાંનાં કેટલાંએક વચનોનો અર્થ બરાબર ન સમજતાં તું પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મા, એમ ત્રણ નોખા ગણેછે. તેનો નિર્ણય કરવાને તે સાંજ સાંજના ગ્રીક ભાષા શીખવા પાછળ મંડ્યો, અને થોડી મુદ્દતમાં એ ભાષાનું બારીક જ્ઞાન તેણે મેળવ્યું. તેમના સાથે એક ત્રીજો ઉમેદવાર યાહુદી હતો. પૂર્વેના પેગંબરો જે ભવિષ્ય ભાખી ગયા છે, તેના માર્મિક અર્થ સમજવામાં તેની સાથે એવોજ વાદ થતાં, તેણે મહેનત કરીને યાહુદી અથવા હીબ્રુ ભાષા હાથ કરી.

પણ તેણે પોતાની જીંદગી જે કામ પાછળ બહુધા કરીને વાપરી, તે શાથી ઉત્પન્ન થયું અને તેના તર્ફ એનું વલણ શા કારણથી થયું, તેનું મૂળ તેની ઉદારવૃત્તિ અને પરોપકારી સ્વભાવમાંથી નીકળેલું જણાશે. તેના ભાઇનું નામ ઉવિલિઅમ હતું. તે લંડન નગરની મિન્સિંગ પોળમાં વૈદું કરતો. જે અનાથ ગરીબ દર્દી તેની પાસે આવતા, તેમને એ મફત દવા અને સલાહ આપતો. તે કાપકૂપનું કામ પણ સારી પેઠે કરતો. એવા કારણ સારૂ તેની પાસે ઘણા હેરાન થતા માણસો સુખ-શાતા મેળવવાને

---

૧ ટાવર હિલ, લંડનના પૂર્વ ભાગમાં, ટેમ્સ નદીની પાસે.

આવતા. તેમાં એક દિવસ તેની પાસે એક આફ્રિકાખંડ-નિવાસી આ-વ્યો. તેનું નામ જૉનથન સ્ટ્રૉંગ હતું. એ હબશી-ગુલામનો શેઠ બાર્બેડોઝ બેટમાં એક વકીલ હતો. તે આ ટાણે લંડનમાં આવ્યો હતો. તેણે એ બાપડા ગુલામને ઢોર-માર માર્યો હતો, તેથી તે લૂલો થયો; તેની આંખો પણ જવા બેઠી; અને તે કામ કરવાને કેવળ અશક્ત થઈ ગયો. તેના શેઠને જણાયું કે આ શખ્સ હવે આપણને કંઈ ખપ લાગે એમ નથી, અને નકામી વેઠ પાલવવાની છે; તેથી કઠોર હૈયાથી તેણે તે બાપડાને ભૂખે મારી નાખવાને લંડન નગરના મ્હોલ્લામાં હડસેલી મેલ્યો. આ કંગાલ માણસ રોગનો ઢગલો થઈ પડ્યો હતો. તેણે કેટલાએક દિવસ તો ભીખ માગીને જેમ તેમ કરીને ચલાવ્યું. એમ કરતાં કરતાં તે ઉવિલિઅમ શાર્પની પાસે આવી લાગ્યો. તેણે તેને કંઈ દવા દીધી; અને પછી તેને સેંટ બાર્થોલોમ્યુના દવાખાનામાં તેણે દાખલ કરાવ્યો. ત્યાં તે સાજો થયો. તેને દવાખાનામાંથી રજા મળ્યા બાદ પાછી ભીખ માગવી ન પડે તેથી બંને શાર્પ ભાઇઓ તેને રોટલો ખવડાવતા; પણ એ માણસના અંગ ઉપર કોઇનો પણ હક પહોંચતો હશે, એવો તેમને જરા પણ વહેમ ન હતો. તેઓએ વળી ફાંફાં મારીને સ્ટ્રૉંગને એક ગાંધી-વૈદને ઘેર ઓસડીઆં વાટીને તૈઆર કરવાની નોકરી અપાવી. ત્યાં તે બે વરસ સુધી રહ્યો. તેની શેઠાણી ઘોડાગાડીમાં બેસીને એક વાર કંઈ જતી હતી; તેની પાછળ તે ગાડીના પાછલા પગથીઆ ઉપર ઉભો હતો. તેવામાં તેના અસલ ધણીએ-પેલા બાર્બેડોઝના વકીલે તેને ઓળખી કાઢ્યો; અને હવે તો એ પાછો સાજો થયો દેખાયછે, અને આપણા કામમાં આવશે, એમ મન સાથે વિચાર કરીને તેણે તેને પોતાના કબજામાં લેવાનું ધાર્યું. લંડન નગરના મોટા કોટવાલ પાસેથી બે સરકારી માણસો લઇને તેણે સ્ટ્રૉંગને પકડાવ્યો; અને ઉવેસ્ટ ઇંડીઝ[1] ખાતે કોઈ વહાણ જવા નીકળે, ત્યાંસુધી તેને ચોકી પહેરામાં રાખ્યો. કેટલાંએક વરસ ઉપર ગ્રાન્વિલ શાર્પે તેના મહાસંકટ સમયે જે સેવા ચાકરી કરી હતી, તે તુરંગમાં પડ્યાં પડ્યાં પેલા હબશીને મનમાં સાંભરી આવી; તેથી તેણે તેને એક કાગળ લખીને તેની સહાયતા માગી. શાર્પ તો સ્ટ્રૉંગનું નામ પણ ભૂલી ગયો હતો; પણ તે કાગળ ઉ-

---

૧ ઉવેસ્ટ ઇંડીઝ, અથવા આંટિલીઝ, અમેરિકાના ટાપુઓ. એમાં ઉવીંડવર્ડ તથા લીવર્ડ બેટના જથા આવેલા છે.

પરથી તપાસ કરવાને તેણે એક માણસને તુરંગ આગળ મોકલ્યો. તેણે પાછા આવીને શાર્પને કહ્યું કે, પહેરેગીર માનતા નથી; તેઓ કહેછે કે, તમે કહોછો એવો કોઈ માણસ આ કેદખાનામાં નથી. આમ થવાથી શાર્પને ઉલટો વહેમ પડ્યો. તે પંડે પેલા બંદીખાના આગળ ગયો; અને જૉનથન સ્ટ્રૉંગને મળવાનો મમત લઈ બેઠો. તેને હવે તુરંગમાં તેડી ગયા વિના છૂટકો ન હતો. તે અંદર ગયો; તેણે પેલા ગરીબ હબશીને ઓળખ્યો. તે પકડાઇને ગુલામની હાલતમાં ત્યાં કેદખાનું સેવતો હતો. મિ. શાર્પે તે બંદીખાનાના ઉપરીને કહ્યું કે, હું હમણાં લાગલોજ શહેરના મોટા કોટવાલ પાસે જાઉંછું; તેની પાસે હું જૉનથન સ્ટ્રૉંગને તેડી જઇશ; ત્યાં સુધી તમારે એને કોઈપણ શખ્સને સોંપવો નહીં. જો સોંપશો, તો તેનું જોખમ તમારે શિર રહેશે. એમ કહીને તે તરતજ શહેરના કોટવાલ પાસે ગયો; અને સરકારના હુકમ વગર જે માણસોએ સ્ટ્રૉંગને પકડીને તુરંગમાં નાખ્યો હતો, તે માણસોને અદાલતમાં હાજર થવાના સમન્સ (હુકમ) કઢાવ્યા. તે મુજબ પક્ષકારો કોટવાલ આગળ હાજર થયા; અને મુકદ્દમો ચાલતાં જણાયું કે, એટલી વારમાં તો સ્ટ્રૉંગના અસલ ધણીએ એક બીજા માણસને ત્યાં એને વેચ્યો પણ હતો. તે નવા ધણીએ વેચાણનો દસ્તાવેજ અદાલતમાં રજુ કર્યો; અને એ હબશી મારી મિલ્કતછે, માટે તે મને સોંપી દેવી જોઇએ, એમ દાવો કરવા લાગ્યો. સ્ટ્રૉંગની સામા કંઈ ફર્યાદી હતી નહીં; તેના ઉપર કોઈ જાતનું તહોમત હતું નહીં; અને સ્ટ્રૉંગ ગુલામ ગણાય કે નહીં, માણસ જાતની સ્વતંત્રતાનું વેચાણ થાય કે નહીં, એ કાયદાનો એક મોટો સવાલ હતો. શહેર-કોટવાલને એવી ભારે બાબતનો ચુકાદો કરવાનો અખત્યાર હતો નહીં; તેથી તેણે સ્ટ્રૉંગને છોડી મૂક્યો; અને પેલો ગુલામ બેધડક તેના ભલું કરનારની પાછળ-પાછળ ચાલ્યો ગયો. કોઇની મગદૂર નહીં કે તેને આંગળી અડકાડે. એ ગુલામના ધણીએ તરતજ શાર્પને ખબર આપી કે, તમે મારો ગુલામ બથાવી પડ્યા છો, તેનો કબજો કરવાને હું તમારા સામો દાવો બાંધીશ.

આ સમયે એટલે ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં ઇંગ્લંડની પ્રજામાંના દરેક અંગ્રેજને પોતાના પંડની કુલ સ્વતંત્રતા છે, એમ સદા સર્વદા કલ્પનામાં અને કાગળ ઉપર કહેવાતું હતું; પણ બ્યવહારમાં તે છૂટ ઉપર દુઃખદાયક રીતે તરાપ મારવામાં આવતી હતી; અને ઘણુંકરીને હરરોજ અંગ્રેજી

સ્વતંત્રતાના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવતું હતું. દરિઆઈ ફોજમાં ભરતી કરવાને માણસોને હમેશાં જોરજુલમથી ઉપાડી લઈ જતા. એ કામને માટે સરકાર તર્ફથી જુલમગારનાં ખાસ ટોળાં ફરતાં હતાં; વળી તે ઉપરાંત લંડનમાં તેમજ બ્રિટિશ રાજ્યનાં સઘળાં મોટાં શહેરોમાં લૂટારૂ-પોલીસની ફોજજ ખડી કરી દેવામાં આવી હતી. તેઓ માણસોને પકડી પકડીને ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીની નોકરી માટે હિંદુસ્તાન ખાતે વહાણોમાં ધકેલી મેલતા; અને જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં વધારે માણસોનો ખપ ન રહ્યો, ત્યારે જે માણસો વધારા ખાતે પડ્યાં હતાં, તેમને અમેરિકાનાં નવાં વસેલાં સંસ્થાનોમાં જમીનદારોની ચાકરી કરવાને ત્યા હડસેલી મેલતા. લંડન અને લિવર્પૂલ જેવાં મોટાં શહેરોનાં વર્ત્તમાનપત્રોમાં ખુલ્લી રીતે જાહેર ખબરો છપાતી કે, હબશી-ગુલામો વેચવાના છે. જે ગુલામો નાસી ગયા હોય, તેને કોઈ ફરીથી પકડી આપે, તેમને ઇનામો આપવામાં આવતાં હતાં; અને નદીમાં ફલાણાં ફલાણાં વહાણો છે, તેમાં જે કોઈએ ભાગી ગએલા ગુલામોને લાવીને હાજર કરશે, તેને અમુક ઇનામ આપવામાં આવશે, એમ જાહેર કરવામાં આવતું.

જે માણસ ગુલામ કહેવાતો, તેની સ્થિતિ, સ્વતંત્રતાદિકમાં, ઇંગ્લંડમાં અનિશ્ચિત અને સંશયયુક્ત હતી. ન્યાયની અદાલતોમાં એ સંબંધી જે જે ઠરાવ કરવામાં આવતા, તે ડામાડોળ હતા; અને જૂદી જૂદી જાતના હતા; કોઈ પણ મુકરર નિયમને આધારે થતા નહીં. અંગ્રેજ જન-સમૂહનો તો એવો મત હતો કે ઇંગ્લંડની સ્વતંત્ર ભૂમિમાં કોઈ માણસ ગુલામ કહેવાયજ નહીં; ગમે ત્યાં બીજે ઠેકાણે ગુલામ હો, પણ આપણા દેશમાં તે પગ મૂકે કે તરતજ તેની બેડી તૂટી જાયછે; તથાપિ તે સમયે વિખ્યાત ન્યાય-પંડિતો એથી તદ્દન ઉલટાજ વિચાર બતાવતા હતા. જૉનથન સ્ટ્રૉંગની બાબતમાં મિ. શાર્પ ઉપર દાવો બાંધવામાં આવ્યો હતો; તેમાંથી પોતાનો બચાવ કરવાને તે કેટલાએક વકીલો પાસે સલાહ લેવાને ગયો. તેઓ છેલ્લે જણાવેલા ન્યાયશાસ્ત્રીઓના વિચારને મળતા આવ્યા. વળી, જૉનથન સ્ટ્રૉંગના ધણીએ તેને કહ્યું કે, ધુરંધર ન્યાયવેત્તા વડા ન્યાયાધીશ લૉર્ડ માન્સફીલ્ડનો તેમજ શ્રેષ્ટ વકીલોનો નિશ્ચય એવો સિદ્ધાંત છે કે, પરદેશમાંથી કોઈ ગુલામ ઇંગ્લંડમાં આવવાથી છૂટો થતો નથી; પણ જ્યાંથી આવ્યો, ત્યાં પાછો અમેરિકાના જમીનદારોની બેડ કરવાને કાયદાસર

તેને બળ વાપરીને મોકલી શકાય. જો આ ઠેકાણે આન્વિલ શાર્પના કરતાં કોઈ કમકૌવતવાન અને કમજુસ્સાવાળો હોત, તો તે નાઉમેદ થઈને એ કામને પડતું મૂકત; પણ તેમ ન થતાં, બીજે નહીં, તો માત્ર ઈંગ્લંડની સ્વતંત્ર ન્યાય-ભૂમિ ઉપર હબશી-ગુલામો તરફથી યુદ્ધ મચાવવાને તે વિશેષ આતુરતાથી તત્પર થયો. તેણે કહ્યું કે, આવી રીતે મારો બચાવ કરવાને કોઈ વકીલ મારા પક્ષમાં ઉભો ન રહ્યો; અને જે રીતસર ન્યાયનો આશ્રય મળવાની હું વકી રાખતો હતો, તે જવાથી મારા પોતાના બચાવમાં મારાથી જે કંઈ ભાંગું-તૂટું થાય, તે કરવાની મારે માથે ફરજ આવી પડી. મને ન્યાયના મૂળ-તત્વોનું કે કાયદાનું કિંચિત્ માત્ર પણ જ્ઞાન હતું નહીં. મેં મારી ઉમરમાં ધર્મ-શાસ્ત્રના પુસ્તક ઉપરાંત બીજું કોઈ પણ કાયદાનું પુસ્તક ઉઘાડ્યું ન હતું; અને હવે આ ટાણે મારે એ જોવાની જરૂર પડી. જે દુકાનેથી હું ચોપડીઓ લેતો હતો, તેના માલિકે એ અરસામાં ન્યાયનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ વેચાતો લીધો હતો; તે સઘળાંની અનુક્રમણિકા ખોળી વળવાને મેં જેમ તેમ કરીને મારા કણમણતા મનને ઉભું કર્યું.

તે તોપખાનામાં જે જગા ઉપર હતો, તે બીજી બધી જગા કરતાં બહુ વહીતરા વેઠવાળી હતી; તેથી તેનો આખો દિવસ તો ત્યાં કામ કરવામાંજ જતો; તેથી કાં તો રાત્રે ઉજાગરો કર્યા સિવાય અથવા સવારમાં પાછલી રાતના ઉઠ્યાવિના ન્યાયનો નવો અભ્યાસ તેનાથી બને એમ ન હતો. ગુલામ તો છૂટતાં છૂટશે, પણ હમણાં તો મારેજ ખરેખરી ગુલામગીરી કરવી પડેછે, એમ તે બોલતો. તેનો એક મિત્ર હતો. તે પણ એની પેઠે કારકૂનજ હતો. તેનો એના ઉપર કાગળ આવ્યો હશે, તેનો પ્રતિઉત્તર વાળતાં તેને વાર લાગી; તેને માટે માફ માગીને તેણે લખ્યું કે, વિદ્યાદિ વિષયો ઉપર પત્ર-વ્યવહાર ચલાવવાને આજ કાલ હું કેવળ લાચાર બની ગયો છું, એમ કહ્યાવિના મારે ચાલતું નથી. રાત્રે ઉંઘમાંથી હું થોડો ઘણો વખત બચાવુંછું; અને સવારમાં બહુ વહેલો ઉઠીને હું કાંઇક વખત મેળવુંછું; તે સઘળો વખત કાયદાના કેટલાએક મુદ્દાઓ તપાસવામાં મારે જરૂર કરીને વાપરવો પડેછે. એમાં જરા પણ ઢીલ થવા દેવાય તેમ નથી. એટલી ઉતાવળ છતાં પણ ન્યાયનાં પુસ્તકોમાં બહુ ખંત રાખીને ખોળ કરવી પડેછે. એવી તપાસ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.

એ પ્રમાણે બે વરસ સુધી એક પળ પણ નકામી ન જવા દેતાં,

જેટલો વખત બચાવાય તેટલો બચાવીને મિ. શાર્પે મનુષ્યના અંગની સ્વતંત્રતાના જેટલા ન્યાયના ગ્રંથો ઈંગ્લંડમાં પ્રમાણ હતા, તે બધાનું બારીક અધ્યયન કરવામાં ગાળ્યો. કાયદાનાં નિરસ અને કંટાળો ઉપજે એવાં પુસ્તકોની લાંબી, ઉંડી અને કાદવવાળી ખાહીમાં થઈને તે મહા પ્રયત્ને આગળ ચાલતો ગયો. ઈંગ્લંડની રાજ્ય-સભાએ જે અતિ અગત્યના કાયદાએ મંજૂર કર્યા હતા, તે સઘળાના તે ઉતારા કરી લેતો. વળી, જેમ જેમ આગળ ડગ ભરતો ગયો, તેમ તેમ અદાલતોએ જે ઠરાવ કર્યા હોય તેનું અને શિષ્ટ ન્યાય-પંડિતોના મતનું ટાંચણ કરવા લાગ્યો. આ મથન બહુજ લાંબું પહોંચ્યું; કાયર થઈને મન પાછું હઠી જાય એવી એમાં મહેનત હતી; તથાપિ એ કામમાં તેને સારી સલાહ બતાવનાર, કે મદદ કરનાર કિંવા રસ્તે ચઢાવનાર કોઈ ન હતું. તેણે જે કામ માથે ઉપાડી લીધું હતું, તેને પુષ્ટિ આપે એવો એને એક પણ વકીલ લંડન જેવા નગરમાંથી જડ્યો નહીં. એટલું છતાં પણ તેણે દરિઆ-ડહોળણ કરીને જે અભિનવ અમૂલ્ય રત્ન શોધી કાઢ્યું, તેથી તેને પરમ સંતોષ થયો; અને ન્યાય-પંડિતો પણ તેટલેજ દરજ્જે અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા. તેણે કોઈને કાગળ લખતાં લખ્યું કે, મારાથી જેટલી તપાસ થઈ તેટલી મેં કરી; તેમાં મને એવો એક પણ અંગ્રેજી કાયદો યા કાનૂન હાથ લાગ્યો નથી, કે તેથી કોઈ પણ માણસને ગુલામગીરીની બેડીએ પહેરાવવાને કાયદો હા ભણે. એ પ્રભુનો પાડ સમજવો. તેણે પોતાનો પાયો મજબૂત ચણ્યો; અને હવે તેને કોઈના તર્કની બીક રહી નહીં. તેણે અથાક મહેનત કરીને જે ફળ મેળવ્યું હતું, તેનો સંક્ષેપમાં સપ્રમાણ સાર તેણે તૈયાર કર્યો. એ લઘુ પુસ્તક સરળ, સ્પષ્ટ અને મર્દાઈ ભરેલી ઈબારતમાં તેણે લખ્યું હતું. ઇંગ્લંડનો ન્યાય ગુલામગીરી સહન કરી શકતો નથી, એ નામથી તેણે એ પ્રગટ કર્યું. તેણે તેની ઘણીએક નકલો પોતાને હાથે લખીને તે સમયના મહાપ્રસિદ્ધ ન્યાય-પંડિતોમાં વહેંચી. સ્ટ્રૉંગના ધણીને માલમ પડ્યું કે. આ તો મારે કોઈ વિરલ નરની સાથે બાથ ભીડવાની છે; તેથી શાર્પની સામા તેણે જે દાવો બાંધ્યો હતો, તેની વપ્તા વપ્ત મુદ્દત પર મુદ્દત, બહાનાં કાઢી કાઢીને તે નખાવવા લાગ્યો; અને આખરે, તેણે ઘર મેળે પતાવવાની વાત કરવા માંડી, તે શાર્પે માની નહીં. પોતાના હસ્ત-લેખની નકલો ગ્રાન્વિલ શાર્પ વકીલ-મંડળમાં લખી લખીને આપતોજ ગયો;

તેનું પરિણામ એ થયું કે, જેમણે જૉનથન સ્ટ્રૉંગની સામા વકાલતનામાં દાખલ કરાવ્યાં હતાં, તે હવે અટકી ગયા; અને દાવો બાંધનારે મુકદ્દમો બંધ પાડી દીધો; તેથી અદાલતે તેની કસૂર બદલ તેને માથે ત્રમણો ખર્ચ નાખ્યો. તે પછી ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં એ ચોપાનીઉં છપાવીને બહાર પાડવામાં આવ્યું.

એ અરસામાં લંડનમાં હબશીઓને ચોરી ચોરીને વેચવાને માટે ઉવેસ્ટ ઈંડીઝના બેટ તર્ફ જે વહાણો ચાલવાનાં હતાં, તેમાં લઈ જઈને ભરવા માંડ્યાની વાતો એને કાને આવી. શાર્પના હાથમાં એવું કોઈ પણ કામ આવતું કે, તે હબશીને બચાવવાને તરત અદાલતમાં મુકદ્દમો દાખલ કરતો; જેમકે ઉદાહરણ, એક હાઈલિસ નામનો આફ્રિકાનો હબશી હતો. તેની સ્ત્રીને પકડીને કોઈએ બાર્બેડોઝ ખાતે ચઢાવી દીધી. એ વાત શાર્પના જાણવામાં આવતાં, તેણે તે ઓરતના ધણી હાઈલાસના નામથી આવું બદ કામ કરનારના ઉપર કાયદેસર કામ ચલાવવા માંડ્યું; અને નુકસાનીના અવેજ સાથે તેણે હુકમનામું મેળવ્યું; અને હાઈલાસની બાયડીને બાર્બેડોઝથી પાછી ઈંગ્લંડમાં આણીને છોડી મૂકાવી.

ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં એક હબશીને જોર જુલમથી પકડીને તેના ઉપર ખૂબ ઘાતકીપણું વાપરવામાં આવ્યું. એ નીચ કામના કરનારાઓની ખોળમાં તે તરતજ મંડી પડ્યો. લુઈસ નામનો એક હબશી હતો. તેને અંધારી રાતે બે પખાલીઓએ પકડ્યો. એક શખ્સ એમ કહેતો હતો કે એ હબશી મારો ગુલામ છે, મારી મિલ્કતછે. તેણે એ બે ભીસ્તીઓ પાસે એ કામ કરાવ્યું. તે બાપડા આફ્રિકનને નદીના પાણીમાં ઘસડતા ઘસડતા લઈ જઈને હોડીમાં ઉપાડીને ઝીક્યો. ત્યાં પછી એના મ્હોંમાં ડૂચો ઘાલીને એના હાથ-પગ બાંધી દીધા. હવે, તે હોડીને હલેસાં મારીને એક વહાણ આગળ આણીને તેને વહાણમા નાખ્યો. એ વહાણ જમૈકા[1] જવાનું હતું. તે બેટમાં આવ્યા બાદ એ ગુલામનો જે ઘરાક થાય, તેને વેચાતો આપવાનો હતો. પણ દૈવયોગ એવો બન્યો કે એ હબ-

---

૧ જમૈકા, ઉવેસ્ટ ઈંડિઆ અથવા આંટિલીઝ ટાપુમાંનો એક ટાપુ. ઈ. સ. ૧૪૯૪ માં કોલમ્બસે શોધી કાઢ્યો. એ નામનો અર્થ 'જંગલ તથા પાણીની જમીન' એમ થાયછે. પ્રથમ સ્પેઈનના તાબામાં હતો. હાલ અંગ્રેજના તાબામાં છે. ક્ષેત્રફળ, ૬,૪૦૦ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ, ૫,૦૭,૦૦૦.

શીએ પકડાતા વારમાં જે બૂમો પાડી હતી, તેથી આસપાસના પાડોશીઓના જાણવામાં આવી ગયું; તેમાંથી એક જણ તરતજ મિ. ગ્રાન્વિલ શાર્પ પાસે ગયો; અને આ જુલમી બનાવની વાત કહી સંભળાવી. મિ. શાર્પ હબશીઓનો 'ખરખા દોસ્ત' ગણાતો હતો લુઈસને છોડાવી લાવવાને શાર્પ તરતજ સરકારી અદાલતનો હુકમ મેળવીને ગ્રેવ્ઝેંડ[1] પહોંચ્યો; ત્યાં આવીને તપાસ કરતાં તેને ખબર મળી કે, વહાણ તો ડાઉન્સ[2] જવાને નીકળી ચૂક્યું. તે વહાણને રોકવાને અને સ્પિટહેડ[3]થી આગળ ન વધવા દેવાને શાર્પે સરકારનો હુકમ મેળવીને ત્યાંના અધિકારી ઉપર મોકલાવી દીધો; અને તે વહાણ ઇંગ્લંડની હદ છોડીને જતા પહેલાં તે હુકમ બજાવવામાં આવ્યો. તે વખત તે બાપડો ગુલામ તે વહાણના વચલા કૂવા સાથે સાંકળે બાંધેલો પડ્યો હતો. તે આંસુથી ગરકાવ થઈ ગયો હતો; અને ઇંગ્લંડની સ્વતંત્ર ભૂમિ તર્ફ દયામણે ચહેરે જોયા કરતો હતો. હુકમ પહોંચતાંજ તેને તરત છૂટો કરવામાં આવ્યો; તેને પાછો લંડનમાં આણ્યો; અને આવું કરપીણ કામ કરનારને પકડવાને પોલીસના પાળા છૂટ્યા. મિ. શાર્પે એ કામમાં જે સમય-સૂચકતાથી નજર પહોંચાડીને, તનમનથી છાતી રાખીને કામ બજાવ્યું, તે હદબેહદ હતું; એમ છતાં 'મેં એ કામમાં સુસ્તી રાખી' એમ કહીને તે પોતાનો દોષ કાઢતો. એ મુકદ્દમાની તપાસ લૉર્ડ માન્સફીલ્ડ આગળ ચાલી. આગળ અમે જણાવી ગયા છીએ, તે વાત વાંચનારને યાદ હશે કે એ બાબતમાં એ ન્યાયાધિકારીનો વિચાર ગ્રાન્વિલ શાર્પના વિચારથી કેવળ વિરુદ્ધ હતો. તથાપિ એ મુદ્દાના સવાલનું ન્યાયાધીશે નિરાકરણ ન કર્યું; અને ગુલામ પોતાના અંગની સ્વતંત્રતાનો હક રાખી શકેછે કે નહીં, તેનુ છેવટ આણ્યું નહીં; પણ આ લુઈસ નામના શખ્સ ઉપર જે માણસ દાવો કરેછે, તેની એ નામની પણ મિલ્કત છે, એવો પુરાવો પ્રતિવાદી રજુ કરતો નથી, તેથી એ હબશીને છોડી મૂકવામાં આવેછે, એવો ઠરાવ કરીને મુકદ્દમો માન્સફીલ્ડ સાહેબે અધરથી ઉડાવી નાખ્યો.

---

૧ ગ્રેવ્ઝેંડ, ઇંગ્લંડમાં કેંટ પરગણાનું બંદર, લંડનથી બાર ગાઉ થાયછે. વસ્તિ, ૨૧,૧૮૩.

૨ ડાઉન્સ, ઇંગ્લંડના અગ્નિ ખૂણામાં ઉત્તર સમુદ્રની ખાડી. અહીં વહાણ લાંગરેછે.

૩ સ્પિટહેડ, ઇંગ્લંડમાં પોર્ટ્સમથનું બંદર.

આમ થવાથી ઇંગ્લંડમાં ગુલામ પોતે સ્વતંત્ર છે કે ઢોરઢાંખરની પેઠે તેનું વેચાણ થઈ શકે, એ મોટા સવાલનો હજુ કંઈ નિકાલ આવ્યો નહીં; પણ મિ. શાર્પ તો તેના પરોપકારી ઉદ્યમ પાછળ એક ચિત્તે ચોંટયોજ રહ્યો. અખંડ મહેનતમાં મંડ્યો રહેવાથી અને ત્વરાથી એવાં કામ ઉપાડી લેવાથી, તેણે ઘણા હબશીઓને દાસત્વ-બંધનમાંથી છોડવ્યા. આખરે જેમ્સ સૉમર્સેટનો અગત્યનો મુકદ્દમો ઉઠયો. એમ કહેવાયછે કે, એ મોટા વાંધાનું યથાન્યાય સ્પષ્ટ નિરાકરણ કરવાના હેતુથી લૉર્ડ માન્સફીલ્ડ તથા મિ. શાર્પની પરસ્પર ઇચ્છાથી એ કામ ઉપાડવામાં આવ્યું. સૉમર્સેટ નામના ગુલામને એના શેઠે પરદેશમાંથી ઇંગ્લંડમાં આણીને પછી રખડતો મૂક્યો હતો. પછીથી તેના શેઠે તેને પકડીને જમેઈકામાં તેને વેચી દેવાને માટે મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પોતાના હમેશના દસ્તૂર મુજબ મિ. શાર્પે એ હબશીનું કામ તરતજ પોતાના હાથમાં લીધું; અને અદાલતમાં તેનો બચાવ કરવાને તેણે વકીલ કર્યો. લૉર્ડ માન્સફીલ્ડે જાહેર કર્યું કે, આ મુકદ્દમો એટલા મોટા મહત્વનો અને સર્વેને નિસ્બત ધરાવનારો છે કે, એમાંના મુદ્દા ઉપર હું વરિષ્ટ અદાલતના સઘળા ન્યાયાધીશોનો અભિપ્રાય લેવાનો વિચાર રાખુંછું. મિ. શાર્પને હવે લાગ્યું કે, મારી સામા યુદ્ધમાં બધું સૈન્ય ઉભું રહેશે, તેથી મારે મારૂં સઘળું જોર હવે કાઢવું પડશે. તે તેના સંકલ્પમાં અડગજ રહ્યો; લવલેશ પણ ચસ્યો નહીં. આ મહાભારત રણસંગ્રામમાં તેના શસ્ત્રોએ, તેના સારા ભાગ્યે, શત્રુઓનો પરાભવ કરવા માંડ્યો હતો; સામા પક્ષનાં માણસોનાં મન શાર્પની દલીલોથી ડગવા લાગ્યાં હતાં. દીનપરદીન એ વાતમાં લોકો વધારે લક્ષ દેવા લાગ્યા, અને ઘણા નામાંકિત ન્યાય-નિપુણ પંડિતો ખુલ્લી રીતે એના પક્ષમાં પોતાનો મત આપીને બોલવા લાગ્યા.

વડા ન્યાયાધીશ લૉર્ડ માન્સફીલ્ડે, ત્રણ મદદનીશ ન્યાયાધીશોની સહાયતાથી અંગ-સ્વાતંત્ર્ય, જે ધૂજી રહ્યું હતું, તેનો યથાન્યાય ફેસલો કર્યો. કોઈ માણસે જનમંડળ વિરૂદ્ધ ગુન્હો કરીને અંગ-સ્વાતંત્ર્ય ખોયું હોય, તેની વાત જૂદી છે; પરંતુ, એવા ગુનાહિત માણસો સિવાયના દરેક આદમીને ઇંગ્લેંડ દેશમાં પોતાના અંગ ઉપર પોતાનોજ કુલ હક છે કે નહીં, તેનું નિરાકરણ કરવાને માટે ઇંગ્લંડના કાયદા કાનૂનનું તથા ન્યાયશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્વનું સંપૂર્ણ રીતે અંતર્શોધન કરવામાં આવ્યું. આ મોટા મુકદ્દમાનો આ

ઠેકાણે હેવાલ આપવાની જરૂર નથી. એ બાબત ઉપર દલીલો ઘણી લાંબી ચાલી; લાંબી રજા પડતા સુધી એ મુકદ્દમાનું છેવટ આવ્યું નહીં. અદાલત ખુલતાં વળી એ કામ ચાલ્યું; તે વળી મુલતવી રાખવામાં આવ્યું; એમ તેને માટે ઘણી વાર મુદ્દતો પડી; તે ઘણી વાર મુલતવી રાખવામાં આવ્યું; પણ છેવટે ગ્રાન્વિલ શાર્પના લઘુ પુસ્તક ઉપર આધાર રાખીને એ પક્ષના વકીલોએ દલીલો કરીને લૉર્ડ માન્સફીલ્ડના સમર્થ મનને ધીમે ધીમે એવું તો વાળ્યું કે ફતેહનાં નિશાન ફરકયાં; અને લૉર્ડ માન્સફીલ્ડે જાહેર કર્યું કે, આ કૉર્ટ હવે એવા તો એકજ ચુસ્ત વિચારની થઇ છે કે, તેને હવે બારે ન્યાયાધીશોનો અભિપ્રાય પૂછવાની જરૂર જણાતી નથી. તેણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે, ગુલામગીરીનો દાવો અહીં કદી પણ ચાલી શકે એમ નથી. ગુલામોને પોતાની મિલ્કત ગણવાની સત્તા ઇંગ્લંડમાં કોઈ પણ દિવસ આગળ વપરાઈ નથી; તેમજ કાયદાએ એવી સત્તા કદી કબૂલ રાખી નથી; તેથી જેમ્સ સૉમર્સેટ નામના શખ્સને છોડી મૂકવામાં આવેછે. આવી રીતનો પોતાના લાભનો ફેસલો થવાથી, અત્યાર સુધી લિવર્પૂલ તથા લંડનના બજારમાં ગુલામો વેચવા સાટવાનો ધંધો ખુલ્લી રીતે ધમધોકાર ચાલતો હતો, તેનું ગ્રાન્વિલ શાર્પે મૂળજ ઉખેડી નાખ્યું. વળી, તે ઉપરાંત તેણે એક કીર્ત્તિમય સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો. તે એ હતો કે કોઈ પણ ગુલામ ઇંગ્લંડની હદમાં પગ મૂકે, તેજ ક્ષણે તે ગુલામગીરીના બંધનમાંથી મુક્ત થાયછે. લૉર્ડ માન્સફીલ્ડે જે આ મોટો ઠરાવ બહાર પાડ્યો, તે મિ. શાર્પે પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી એ મુકદ્દમાના હંગામમાં અડગ હિમ્મત, દૃઢતા અને વીરત્વ બતાવ્યાં, તેને લીધેજ વિશેષ કરીને થયો, એમાં કંઈ શક લાવવા જેવું નથી.

ગ્રાન્વિલ શાર્પના જીવનચરિત્રનું હવે વિશેષ સંશોધન કરવાની જરૂર નથી. હરેક સારા કામમાં તે અથાક મહેનતથી મંડી પડતો. દાસત્વ-બંધનમાંથી મુક્ત થએલા હબશીઓને રહેવાને માટે સિએરા લિઓનેઇ[1] નામનું સંસ્થાન વસાવવામાં એ પુરૂષજ કર્ત્તા-હર્ત્તા હતો. અમેરિકાના સંસ્થાનોમાં ત્યાંના અસલી ઇંડિઅન રહેવાસીઓની હાલત સુધારવાને તે

---

૧ સિએરા લિઇઓનેઈ, આફ્રિકાખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રાંત, ઇ. સ. ૧૮૦૭ થી એ ઠેકાણે છૂટેલા હબશી ગુલામોને રાખવા માંડ્યા. વસ્તિ, ૩૭,૦૦૦.

મહેનત કરવા લાગ્યો. અંગ્રેજ લોકના હક રાજ્યના કારભારમાં વધારવાને અને તેનો પ્રસાર કરવાને તેણે ચર્ચા ઉઠાવી; અને નૌકા-ફોજમાં ખલાસીઓને વેઠે પકડી જઈ, તેમની પાસે બળાત્કારે નોકરી કરાવવાના રશમને તોડી નાખવાને તેણે યત્ન કર્યો. ગ્રાન્વિલ શાર્પનો એવો મત હતો કે, આફ્રિકાના હબશીનું જેવી રીતે આપણો કાયદો રક્ષણ કરેછે, તેવીજ રીતે ગ્રેટ બ્રિટનના એક ખારવાને પણ એજ કાયદાનું રક્ષણ મળવાનો હક છે. તેને કદાચ્ ખલાસીનો ધંધો કરવાનું ગોઠ્યું, તથી તે અંગ્રેજ મટી જતો નથી; અંગ્રેજી પ્રજા તરીકેના તેના હક રદ થતા નથી. અંગ્રેજી રૈયતના સઘળા હકોમાં શારીર-સ્વાતંત્ર્યનો હક હું પહેલે દરજ્જે ગણુંછું, એમ તે કહેતો. ઇંગ્લંડ તથા અમેરિકાનાં તેનાં સંસ્થાન-નિવાસીઓમાં મિત્રાચારીનો મેળ કરવાને તેણે મહેનત તો કરી; પણ તેમાં તેનું વળ્યું નહીં. ઇંગ્લંડ તથા અમેરિકાની વચ્ચે, પાંડવ-કૌરવના પેઠે, જ્યારે ભ્રાતૃયુદ્ધ મચી રહ્યું, ત્યારે આવા અસ્વાભાવિક મનસ્વી કાર્યમાં કોઈ પણ પ્રકારે પોતે સહાયભૂત ન થવું, એવો નિશ્ચય કરીને તેણે તોપખાનામાંથી પોતાની નોકરીનું રાજીનામું દઈને તે નીકળી ગયો. તે કેવો પાક દિલનો અને સાચવટવાળો માણસ હશે, તે એ ઉપરથી જણાશે.

ગુલામગીરીનું નિકંદન કરવું, એજ એની જીંદગીનો મોટો ઉદ્દેશ હતો. તે કામ પાછળ તે મરતા સુધી મંડ્યોજ રહ્યો. આ કામ આગળ ચલાવવાના મતલબથી, અને એ કામને પુષ્ટિ આપવાને નવા નવા માણસો નીકળવા માંડ્યાં. તેમના પ્રયત્નને એક રાહ ઉપર લાવવાના વિચારથી 'ગુલામગીરીની બેડી તોડનારી સભા' તેણે સ્થાપન કરી; અને શાર્પની રહેણી-કરણી તથા ઉત્સાહ જોઈને નવાં માણસો તેને મદદ કરવાને આગળ કૂદી પડ્યાં. તેના જુસ્સાની વીજળી તેમનામાં પણ પેઠી, અને એકલે હાથે તેણે આટલી મુદત સુધી જે હોંસ ઉલટથી પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને મજુરી કરી હતી, તેની અલૌકિક અસર આખી પ્રજામાં થઈ ગઈ. તેનું આ મહત્કાર્ય ક્લાર્કસન, ઉવિલ્બર્ફોર્સ, બ્રૂઅમ તથા બક્સટને ઝડપી લીધું; તેઓએ પણ એની માફકજ મહેનત કરવા માંડી; એનાજ જેવો ઉત્સાહ અને દૃઢ સંકલ્પ તેમણે દર્શાવ્યો; અને છેવટે, ગ્રેટ બ્રિટનનાં તમામ રાજ્યોમાંથી ગુલામગીરીનું નામ પણ નીકળી ગયું. અગર આ મહાભારત કામની સિદ્ધિ ખાતે અમે ઉપર જે નામ ગણાવ્યાં

છે, તેટલાંજ નામ હરવખત ગણાવવામાં આવેછે, તોપણ ખરેખરૂં જોવા જઈએ. તો ગ્રાન્વિલ શાર્પનોજ સાચો ગુણ માનવો ઘટેછે; એમાં કોણ ના કહેશે? તેણે જ્યારે એ મોટું કામ હાથમાં લીધું, ત્યારે દુનિઆંએ 'વાહ વાહ'કે 'શાબાશ' ના પોકારથી એને વધાવી લીધો ન હતો. તે જમાનામાં જેઓ ન્યાય-નિપુણ મહાપંડિતો હતા, તે સઘળાના મત એની વિરૂદ્ધમાં હતા, અને ઘણાં ઉંડાં મૂળ ઘાલીને જે વહેમી રીવાજ લોકોમાં દાખલ થઈ ગયો હતો, તે પણ એની સામા હતો. એ પંડે એકલોજ હતો. કેવળ આપ-બળથીજ અને પંડના ખરચથીજ તેણે આ દેશના ન્યાયના બંધારણને માટે અને બ્રિટિશ પ્રજાના સ્વતંત્રતા જાળવવાની ખાતર જગત-વિખ્યાત યુદ્ધ મચાવીને જય મેળવ્યો; તેવો હાલના જમાનામાં બીજો દાખલો મળવો મુશ્કેલ છે. જે રૂડાં ફળ નીપજ્યાં, તે તેની અથાક મહેનત અને અપરિમિત દૃઢતાથી મળ્યાં છે, એમ જાણવું તેણે એક એવો અગ્નિ પ્રગટ કર્યો કે તેથી બીજા માણસોનાં મન પણ પ્રકાશી નીકળ્યાં; અને તે ઉત્સાહ-અગ્નિની રોશની આગળ જતાં સઘળે ઠેકાણે પ્રસરી ગઈ.

ગ્રાન્વિલ શાર્પ મરણ પામ્યો, તે પહેલાં તો હબશીઓની ગુલામગીરીનો વિષય ક્લાર્કસને હાથમાં લીધો હતો. એ પાઠશાળામાં ભણતો હતો, ત્યારે પણ તેણે એ બાબત ઉપર એક નિબંધ લખ્યો હતો તેના મનમાં એ વાત એવી તો ભરાઈ ગઈ, કે તે કયમે કરી નાંકળે એમ નહતું. હર્ફોર્ડશિઅર[1] પરગણામાં ઉવેડરા મિલ ગામની પાસે લોકો હજુ પણ એક જગા બતાવેછે, તે ઠેકાણે એક દહાડો ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડીને રસ્તાની પાસે ખેતરમાં એક ઢેફા ઉપર ઉદાસ વૃત્તિમાં તે બેઠો; અને ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને એ કામ પાછળ સ્વાર્પણ કરવાનો તેણે સંકલ્પ લીધો. તેણે એ વિષેનો નિબંધ લાટિનમાં લખ્યો હતો; તેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કર્યો; તેમાં નવા દાખલા દલીલ ઉમેર્યા; અને પછી તે છપાવ્યો. હવે બીજા સહાયકો તેની આસપાસ આવીને ઉભા રહ્યા. ગુલામોનો વેપાર નાબુદ કરવાની જે સભા સ્થાપવામાં આવી હતી, તે વાત એ જાણતો નહતો; પણ જ્યારે એ સભાની એને ખબર પડી, એટલે તે તેમાં તરતજ દાખલ થયો. તે સંસારમાં આશા ઉમંગનો ભર્યો હતો; અને તેને

---

૧ હર્ફોર્ડશિઅર, ઇંગ્લંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ. ૬૩૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૧,૯૨,૨૨૬.

ઘણા લાભ મળે એમ હતું; તથાપિ, એ સર્વેનો ત્યાગ કરીને એ એકજ કામ પાછળ મંડ્યો. રાજ્ય-સભામાં એ કામની ઉઠાવણી કરવાને ઉવિલ્બર્ફોર્સને પસંદ કરવામાં આવ્યો; પણ ગુલામગીરીનું નિકંદન કરવાની પુષ્ટિમાં પુરાવાનો મોટો ડુંગર હતો, તે એક જથે કરીને ક્રમવાર ગોઠવી કાઢવાની મહેનતનો બોજો ક્લાર્કસન ઉપર ઘણે ભાગે આવી પડ્યો. જેમ એક શિકારી કૂતરો તેના શિકારની પાછળ પગલાં સુંઘતો સુંઘતો અંત રાખ્યાને જઈને તેને પકડેછે; તેવીજ જાતનો વિલક્ષણ આગ્રહ ક્લાર્કસનમાં હતો. તેનો અમે એક જાણવા જોગ દાખલો આપીએ છીએ. ગુલામગીરીની રેશમના હીમાયતીઓ પોતાના બચાવમાં કહેવા લાગ્યા કે, માત્ર જે હબશીઓ લડાઇમાં પકડાતા, તેમનેજ ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવેછે; જો એ રીવાજ બંધ પાડવામાં આવે, તો ગુલામગીરીમાં વેચાવાના દુઃખ કરતાં પણ મહા ત્રાસદાયક દુઃખ તેમને માથે તેમના દેશમાંજ નાખવામાં આવશે. ગુલામોના વેપારીઓ ગુલામોને પકડી લાવવાને એવા શિકારીઓની જથાબંધ ટોળીઓ મોકલતા, એ વાત ક્લાર્કસનના જાણવામાં હતી; પણ તે સાબીત કરવાને તેની પાસે સાક્ષીઓ નહતા; અને એવો એક પણ સાક્ષી લાવવો ક્યાંથી? તે એ કામ સારૂ ઘણાએક પ્રવાસ કરી ચૂક્યો; તેમાં એક વખત અકસ્માત્ એક ગૃહસ્થ તેને મળ્યો. તેણે કહ્યું કે, હું એક જુવાન ખલાસીની સાથે વરસેક દહાડો રહ્યો હતો. માણસોને ગુલામ તરીકે વેચવા માટે જીવતા પકડવાની શિકાર-સવારીઓમાં તે એક વાર સામેલ થયો હતો, એ વાત મેં નજરે જોઇ છે. એ ગૃહસ્થ તે ખલાસીનું નામ જાણતો નહતો; અને તેને ઓળખવાને તેના રંગ-રૂપનું પણ બરાબર આખ્યાન તે કરી શક્યો નહીં. હાલ તે ક્યાં છે, તે વાતની પણ તેને ખબર નહતી; તે માત્ર એટલુંજ કહી શક્યો કે, તે એક મનવારમાં છે; પણ તે યુદ્ધ-નૌકા કયે બંદરે છે, તે હું જાણતો નથી. આવી ઠામ-ઠેકાણા વિનાની બાતમી ઉપરથી પણ તેને ખોળી કાઢીને સાક્ષીમાં ખડો કરવાનું ક્લાર્કસને મન સાથે નક્કી કર્યું. જ્યાં જ્યાં લડાઇનાં વહાણો રહેતાં, તે બધાં બંદર તે જાતે જોઈ વળ્યો. તે દરેક વહાણમાં ઉતરીને ખૂણે ખોચરે બધે ફરી વળ્યો; પણ કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહીં. છેવટે તે છેક છેલ્લે બંદરે આવ્યો; અને તેમાં પણ છેક છેલ્લું વહાણ તેણે તપાસ્યું; ત્યારે તેની મનકામના પૂર્ણ થઈ; અને તેને પેલો જુવાન જડી આવ્યો. એ જુવાન શખ્સ તેનો બહુજ કીમતી અને અસરકારક સાક્ષી નીવડ્યો.

કેટલાંએક વરસ સુધી તો પુરાવાની શોધમાં ને શોધમાં ક્લાર્કસનને બારસેંથી વધારે માણસો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો પડ્યો; અને પાંત્રીશ હજાર માઇલનો, અને તેથી એ વધારે પ્રવાસ કરવો પડ્યો. એના અખંડ પરિશ્રમથી તે આખરે અશક્ત થઈ ગયો; અને મંદવાડથી ચૂસાઈ ગયો. તેના ઉત્સાહની ચમક સર્વે લોકોને લાગી, અને તેઓ જાગૃત થયા; તથા ગુલામની દુઃખદાયક બેડી તોડવાને સઘળાં સારાં માણસોનો દયા-ભાવ આતુરતાથી તેણે પેદા કરાવ્યો; તે પછી તે આ ઉમદા રણ-ભૂમીમાં પડ્યો.

એ પ્રમાણે ઘણાં વરસ સુધી એ લાંબો કજીઆ ચાલ્યા પછી ગુલામનો વેપાર બંધ થયો; પણ હજુ એક બીજું મોટું કામ કરવાનું બાકી હતું. ઇંગ્લંડના તાબાનાં સઘળાં રાજ્યોમાંથી એનું મૂળ ઉખેડી નાખવાનું હજુ રહ્યું હતું; અને એ કામ પણ અડગ જુસ્સાવાળા પુરૂષોએ પાર પાડ્યું. આ કામમાં જે આગેવાન નર હતા, તેમાં ફૉવેલ બક્સ્ટન સર્વોપરી પ્રસિદ્ધ હતો. પૂર્વે જે અધિકારથી ઉવિલ્બર્ફોર્સે આમની સભામાં એ કામ ઉપાડી લીધું હતું, તેજ માફક બક્સ્ટને પણ તે સભાના સભાસદ રૂપે ઝૂઝવા માંડ્યું. બક્સ્ટન નિશાળે ભણતો, ત્યારે તે સુસ્ત અને ભારે મગજનો છે, એમ માલમ પડ્યું. તેના મનમાં જે આવે, તેજ તે કરતો; પોતાની વાતને તે ચુસ્તપણે વળગી રહેતો; તે સૌ સાથે બહુ જુસ્સાથી ચાલતો; જેની તેની આગળ ઉપરીપણું બતાવવા જતો; અને તે મહા માથાનો ફરેલ અને હઠીલો દેખાતો. તે નાનો બાળક હતો, તેવામાંજ એનો બાપ મરી ગયો; પણ તેનું નસીબ એટલું પાધરૂં કે તેની મા ઘણી ડાહી હતી. તેણે તેની મમતી અને હઠીલી ઇચ્છાને બહુ કાળજીથી કેળવી. જે બાબતો બેધડકપણે તેને સોંપાય એવી હોય, તે તેને સોંપતી; અને તે ઉપર દૃઢ ઠરાવ કરવાની તથા તે પછી તે પાછળ મંડી પડવાની તેને તેણે ટેવ પાડી; તેમજ બીજા કામોમાં તેને આજ્ઞાકારી થઇને વર્ત્તતાં પણ તેણે શીખવ્યું. તેની મા જાણતી હતી કે, મનનો મમત એટલે મજબૂત ઇચ્છાબળ જો યોગ્ય કામોમાં વાપર્યું હોય, અને બરાબર રીતે તેને સુરસ્તે ચઢાવ્યું હોય, તો તે એક અમૂલ્ય, બળવાન ગુણ નીવડેછે; અને તે પોતાની સમજ પ્રમાણે એવીજ રીતે વર્ત્તી. એ છોકરાના જીદ્દી સ્વભાવ ઉપર જ્યારે બીજા માણસો ટીકા કરતા, ત્યારે તે બાઈ માત્ર એટલુંજ કહેતી

કે, ફિકર નહીં; હમણાં એ મન-મોજી છે ખરો; પણ છેવટે તમે જોજો; એ સારો નીવડશે. એ ટેવમાંથીજ સૌ રૂડાં વાનાં થશે. ફ્રૉવેલ નિશાળમાં તો એકાક્ષર એ કરતાં પણ શીખ્યો નહીં; અને એ મૂર્ખનો સરદાર અને ભટકતો ભૂત છે, એમ સૌના મનમાં આવ્યું. ઘેરથી લખીને નિશાળે લઈ જવાનાં જે મનોયત્ન હોય, તે પંડે લખતો નહીં પણ બીજા છોકરાઓ પાંસે લખાવતો; અને પોતે તો આમ તેમ ફરતો ફરતો અને ઝાડે ચઢ ઉતર કરતો; અથવા જમીન ઉપર હાથ પગ માંડીને ચાલતો. પંદર વરસની ઉમરે તે પાછો ઘેર આવ્યો; તે આ વખતે મોટો થયો હતો; હજુ વધતો જતો હતો; અને બેડોળ દેખાતો હતો. હોડી હાંકવાની શરતો કરવી, શિકારે જવું, ઘોડા કૂદાવવા અને બહાર જંગલની અનેક રમતોના બાધ તો ભાવિક ભક્ત નીકળ્યા. પોતાના જંગલમાં શિકારનાં જાનવરો જાળવી રાખવાને જે માણસને રાખવામાં આવ્યો હતો, તેની સોબતમાં તે તેનો ઘણોખરો વખત ગાળતો હતો. એ માણસ ભલા દિલનો હતો. તેને લખતાં વાંચતાં તો નહોતું આવડતું; પણ માણસ-જાતની અને કુદરતની ઝીણી સમજ તેણે અનુભવ અને અવલોકન કરી કરીને મેળવી હતી. બક્સ્ટનમાં ઉત્તમ પ્રકારના જન્મ-સંસ્કાર તો હતા; પણ તેને બેડીને, પાણી પાઈને, જાળવણ કરીને મોટાં વૃક્ષ રૂપે કેળવીને ઉગાડનાર બેહુત જોઇતા હતો. તેની જીંદગીનો આ ખરેખરો બારીક વખત હતો. તેને જીંદગીભર કુટેવ કે સુટેવ પડવાનો સમય છેક મ્હોં આગળ હતો. તેવામાં તેના રૂડા ભાગ્યે તેને ગર્નીના કુટુંબનો સત્સમાગમ થયો. એ ઘરનાં બધાં માણસો લોકવ્યવહારના સુંદર ગુણોથી શોભી રહ્યાં હતાં; તેમની બુદ્ધિ કેળવણીથી ઓપી રહી હતી; અને તેમનાં હૃદય સાર્વજનિક લોક-કલ્યાણની રૂડી વાસનાથી ખુશબોદાર થઈ રહ્યાં હતાં. બક્સ્ટન પાછળથી કહેતો કે, ગર્નીના ઘર સાથે મારે સહવાસ થવાથી મારી જીંદગીનો રંગજ બદલાઈ ગયો. આપ-બળે મહેનત કરીને મન સુધારવાને તેમણે મને ઉત્તેજન આપ્યા કર્યું; અને ડબ્લિનની પાઠશાળામાં જઈ, અભ્યાસ કરીને મેં માન અને નામ મેળવ્યું, ત્યારે મારા મનમાં માત્ર એટલીજ અભિલાષા હતી—મારામાં એકજ તૃષ્ણા અખંડ જાગૃત રહેતી; તે એ કે, આ પાઠશાળામાં મને જે જે ઇનામ મળ્યાં છે, તે એમના પ્રતાપથી અને એમની સારી સલાહથીજ; તે મારે લઈ જઇને એમને બતાવવાં છે. તે એ કુટુંબની એક કુમારિકા

સાથે પરણ્યો. તેના મામાનું ઘર હાનૂબરીની અવટંકથી ઓળખાતું હતું; તેઓ લંડનમાં જવનો દારૂ ગાળવાનું કામ કરતા હતા. તેમને ત્યાં એ એક કારકૂન તરીકે રહીને પોતાનો સંસાર ચલાવવા લાગ્યો. તે નાનપણથી મમતી મગજનો હતો; તે વેળા તેને કબજામાં રાખવો, એ બહુ કઠણ કામ હતું; તેજ ગુણ હજુ પણ તેની રહેણી-કરણીમાં બહાર પડતો હતો; અને તેથી હવે તે જે કામ માથે લેતો, તેની પાછળ તે બેહદ જુસ્સાથી મંડી પડતો; અને થાકબાકને જરા પણ લેખવતો નહીં. તે તેના કામ ઉપર જાણે તેના પ્રચંડ શરીર અને પ્રૌઢ બળથી મંડતો. એ મહા રાક્ષસરૂપ બકસ્ટનને સૌ 'હાથી' કહીને ઓળખતા. તે છ ફુટ અને ચાર ઇંચ તો ઉંચો હતો. તે જબરો કૌવતવાન અને કામ કરવાવાળો નર નીવડ્યો. તે કહેતો કે, હું એક કલાક સુધી દારૂની ભઠ્ઠી પાછળજ મંડ્યો રહું, તો બીજો એક કલાક ગણિત-શાસ્ત્રમાંજ ગુલતાન થઈ જાઉં; અને ત્રીજો એક કલાક બંદૂક લઇને શિકારના શોધમાંજ અડ્યો રહું; એ દરેક કામમાં હું મારો પ્રાણ પરોવીને તે પૂરેપૂરૂં કરી શકુંછું. તે જે કાંઈ કરતો, તેમાં અજેય ઉત્સાહ અને દૃઢ સંકલ્પનું સ્વરૂપ દેખાતું. તેના મામાઓએ તેને પોતાના વેપારમાં ભાગીદાર ઠરાવ્યો, તો તે બધો ધંધો બડી ચપળતાથી ચલાવવા લાગ્યો. તેના વિસ્તીર્ણ વેપારમાં બકસ્ટનની અસર રગેરગ પ્રસરી ગઈ; અને પૂર્વે કદી નહીં વધેલો એટલો બધો એ વેપાર તેના હાથથી હાલ વધી પડ્યો. આટલું કરતા છતાં, તે તેના મનને વિસારી દેતો નહીં. તેના મનરૂપી બાગને પડતર ન રહેવા દેતાં, તે એડીને તેમાં સુંદર, સંગીન વાવેતર કરતો. તેની સાંજનો બધો વખત પોતાના મનની કેળવણી પાછળ ઉદ્યોગથી વાપરતો. બ્લાકસ્ટન અને મૉંટેસ્કયુ જેવા મહાપંડિતોના ગ્રંથો, તેમજ અંગ્રેજી ન્યાયનાં પુસ્તકો તે સટીક વાંચતો અને તેનું મનન કરીને મનમાં ઠસાવતો. વાંચન વિષે તેના સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ હતાઃ—કોઈ પણ પુસ્તક વાંચવા માંડ્યું, તો તે પૂરૂં કર્યા વગર રહેવું નહીં; કોઈ પણ પુસ્તક મનમાં રમી રહે, તોજ તે પૂરૂં થયું, એમ સમજવું; અને જે વાંચવું અથવા વિચારવું, તે એકાગ્ર ચિત્તે વાંચવું તથા વિચારવું.

તેની બત્રીશ વરસની યુવાવસ્થામાંજ તે પાર્લમેંટ સભામાં દાખલ થયો; અને ત્યાં પ્રવેશ કરતા વારમાંજ તે સત્તાધીશ થઈ પડ્યો; કારણકે, એ સભામાં જે ગૃહસ્થો બિરાજેછે, તે સર્વે ઉત્તમ પ્રતિના હોયછે; અને

જે પુરૂષ ઉત્સાહી, સાચવટવાળો અને સર્વ વિષયમાં કુશળ હોય, તે ત્યાં સન્માન અને સત્તા પામ્યા વિના રહેતોજ નથી. તેવા ગુણ બકસ્ટનમાં હોવાથી, તેને પણ એવીજ રીતે સન્માન સાથે અસરકારક સત્તા મળી. બ્રિટિશ રાજ્યના તમામ ભાગમાં ગુલામોનો પૂરેપૂરો છૂટકારો કરવાના ઉદ્યમ પાછળ તે તનમનથી મંડ્યો. તે કહેતો કે, એ વિષયમાં મેં મૂળથીજ લક્ષ દેવા માંડ્યું. તેનું કારણ કે પ્રિસિલ્લા ગર્ની નામની સ્ત્રીએ એ બાબતની મારા મન ઉપર ઘણી અસર કરી. એ બાઈ અબ્રહામ કુટુંબમાં અવતરી હતી. તેની બુદ્ધિ તેજદાર હતી; અને તેનું અંતઃકરણ પ્રેમના રસથી ભર્યું હતું. વળી, તે ઉમદા સદ્ગુણોનો ભંડાર હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં તેને આખરનો મંદવાડ આવ્યો. તે વેળા તે બકસ્ટનને ઘડીએ ઘડીએ તેડાવીને કહેતી કે, ગુલામોના દુઃખની બેડી જરૂર તોડજો; તમારી જીંદગીનું એજ મોટું કામ છે, એમ સમજજો. તે બાઈની જીંદગીની દોરી તૂટવાનો વખત છેક પાસે આવ્યો, ત્યારે પણ તેનો છેલ્લો પ્રયત્ન એ કામની ભાળવણી કરવા બાબતનો હતો. અવસાન સમયે એ પ્રૌઢ કામની સુપરત કરવાને તેણે બોલવાની મિથ્યા મહેનત કરી; તેનાથી બોલાયું નહીં અને તે મરણ પામી. બકસ્ટન તેના આંતિક ઉપદેશક વચનને કદી ભૂલ્યો નહીં; તેણે પોતાની એક છોકરીનું નામ તે મરનાર બાઇના નામે પાડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૪ ના ઑગસ્ટ મહિનાની તા. ૧ લી ને રોજ બ્રિટિશ સંસ્થાનમાંથી તમામ ગુલામોની બેડી તોડવાનો બકસ્ટને સરકાર પાસે ઠરાવ કરાવ્યો હતો. તેજ દિવસ તેણે પોતાની દીકરીને પરણાવવાનો મુકરર કર્યો હતો. લગ્ન થયાં અને ગુલામો છૂટ્યા. પ્રિસિલ્લા પુત્રી માત પિતાની સેવામાંથી મુક્ત થઇને પોતાના સ્વામીને ઘેર ગયાં; ત્યારે બકસ્ટને બેસીને એક મિત્રને લખ્યું કે, કન્યા હમણાંજ પોતાને ઘેર સિધાર્યાં; જેવું જોઇએ તેવું સઘળું સાંગોપાંગ થઈ રહ્યું; કોઈ વાતની કસર રહી નથી; અને અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં આજ ગુલામનું નામ હવે કોઈ ઠેકાણે રહ્યું નથી.

બકસ્ટન કંઈ અસાધારણ કુદરતી અકલવાળો ન હતો, કે કંઈ બુદ્ધિસાગર બુદ્ધિનાયક ન હતો; કે કંઈ શોધક નર ન હતો; માત્ર ઉત્સાહના તેજથી, સાચવટ અને દૃઢતાના સંગીનપણાથી અને જુસ્સાના બળથી તે ઝળકી રહ્યો હતો. તેણે પોતે જે વચન વાપર્યાં છે, તેથી તેની બધી ચાલનો નિઃસંશય પૂરેપૂરો આભાસ પડે છે; અને તે શબ્દો દરેક જુવાન મા-

ણસે પોતાના અંતઃકરણમાં કોતરી રાખવા ઘટેછે. તેણે કહ્યું છે કે, હું જેમ જેમ ઉમરમાં મોટો થતો જાઉંછું, તેમ તેમ મારા મનની વધારે વધારે ખાત્રી થતી જાયછે કે, માણસમાં જે મોટો તફાવત જોવામાં આવેછે,— નબળા અને જબરાની વચ્ચે-મોટા અને પામર જનની વચ્ચે જે મોટો ભેદ જણાયછે, તે માત્ર જુસ્સાના પ્રભાવથી છે; અજેય દૃઢ સંકલ્પને લીધે છે. એક વાર મનમાં કોઈ પણ કામ કરવાનો નિશ્ચય કરવો, અને પછી 'દેહં પાતયામિ કે અર્થં સાધયામિ' કાં તો કરવું કે પછી મરવું; બે-માંથી એક. મનમાં જો એવો જુસ્સો હશે, તો તે માણસ દુનિઆમાં જે થવા જેવું છે, તે તે કર્યા વિના રહેનાર નથી; પણ જો એ મહાન ગુણ કોઈ શખ્સમાં નહીં હોય, તો પછી ગમે તેટલું બુદ્ધિબળ તેનામાં હો; તેની સ્થિતિ ગમે તેવી અનુકૂળ હોય; તેને ગમે તેવા સુંદર, લાભકારક પ્રસંગ આવી મળો; તોપણ તેથી શું ફળ ? એ બધું બરાબર હો; પણ તેનામાં ઉત્સાહ અને દૃઢતા નહીં હોય, તો તે માત્ર બે પગું પ્રાણીજ કહેવાશે; તેની ગણના મનુષ્ય-જાતિમાં થઈ શકશે નહીં, એ નક્કી સમજવું.

———

પ્રકરણ ૯ મું.

કામના સચોટ કરવાવાળા

અથવા

સંસાર વ્યવહારના વીર પુરૂષો વિષે.

તું કોઈ માણસને તેના ઉદ્યમમાં મચેલો દેખેછે? જો એવો કોઈ હશે, તો તે રાજાના દરબારમાં માગ મૂકાવશે.—સુલેમાનની કહેવતો.

જે માણસને સંસાર વ્યવહારની અને સંસારનાં કામકાજની કેળવણી નથી મળી, તે માણસ કોઈ બીજી અધમ દુનિઆનો પ્રાણી છે, એમ સમજવું—ઓવન ફેલ્થામ.[1]

હાઝ્લિટ[2] તેના એક ફક્કડ નિબંધમાં કામાર્થું માણસને એક નીચ જાતનો માણસ ઠેવેછે. તે વિશેષ એમ વર્ણવેછે કે, એવો માણસ એક ચાલન-ગાડીમાં પોતાના ધંધા અથવા વેપારની ઝુંસરી ગળામાં ઘાલીને ચાલ ચાલ કરેછે. આ ચિત્રનું તે એમ સ્પષ્ટિકરણ કરેછે કે, એવા માણસને ફક્ત એટલુંજ નજરમાં રાખવાનું છે કે, ઘરેડમાં ચાલ્યા કરવું; રસ્તાની બહાર જવું નહીં; અને તેમ કરવાથી કામકાજ એની મેળે થયે જશે. તેનાં વચન ટાંકીએ તો તે નાચે પ્રમાણે છેઃ—સાધારણ પ્રતિનો વેપાર ધંધો જો સારી રીતે ચલાવવો હોય, તો તેવા માણસમાં કેવળ કલ્પના-શક્તિ તો જોઇએજ નહીં; અથવા બીજા વિચારો કે તર્કોપ્રાતે તદ્દન મીંડું વાળવું; મનને કેવળ સાંકડું કરીને સ્વાર્થ સાચવવાનો વિચાર કર્યા કરવો; અને ચાલતા રીતરીવાજનો મનમાં ખ્યાલ રાખવો. પણ આ વર્ણન તદન એક તર્ફી અને ખોટું છે. હા, ખરી વાત છે, અને તે અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે, કેટલાએક ધંધાર્થું માણસોનાં મન સાંકડાં હોયછે; પણ તેથી શું થયું? શાસ્ત્ર-નિપુણ પંડિતો, વિદ્વજ્જન અને નૈયાયિકોમાંથી

---

૧ ઓવનફેલ્થામ એક અંગ્રેજ ગ્રંથકર્તા. આસરે સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં જન્મ્યો હતો અને આશરે ઈ.સ. ૧૬૭૮ માં મરણ પામ્યો. તેણે 'ઈશ્વર-સંબંધી, રાજકીય અને નીતિના નિશ્ચયો' નામનું પુસ્તક લખ્યું, તેની ઈ. સ. ૧૭૦૯ સુધીમાં બાર આવૃત્તિઓ થઇ ગઈ.

૨ ઉવિલિઅમ હાઝ્લિટ, ઈ. સ. ૧૭૭૮-૧૮૩૦, નિબંધ, નાટક આદિ લખનાર એક અંગ્રેજ.

નાના અને નીચ મનના માણસો ક્યાં નથી નીપજતા? પણ ઘણા વિસ્તીર્ણ પાયા ઉપર કામ કરવાવાળા મોટા અને વિશાળ મનના માણસો હોયછે એ નક્કી વાત છે. ઇંડિઆ બિલ[1] ઉપર પાર્લમેંટમાં ભાષણ કરતાં બર્કે જે વચન વાપર્યાં છે, તે ખરાં છે. તેણે કહ્યું કે, કેટલાએક રાજકીય પુરૂષો રસ્તામાં ફેરી મારનાર હામહીંકરાં વેચનારના જેવા નાના મનના અને મૂઢ છે; અને કેટલાએક વેપારીઓ મહાન રાજ-પુરૂષોના જેવા મોટા મનના બુદ્ધિસાગર છે.

કોઈ પણ અગત્યનું કાર્ય યથાવિધિ ચલાવવાને કયા કયા ગુણો અવશ્યના છે, તેનો આપણે વિચાર કરી જોઇએ. પ્રથમ તો, જે કામ કરવું હોય, તે કામ કરવાને માટે તૈયાર થઇને ખાસ રીતની યોગ્યતા મેળવવી જોઇએ; અણધાર્યો બનાવ બની જાય, તેવી વખતે તત્કાળ તત્પર થઇને ઉચિત્ કાર્ય કરતાં આવડવું જોઇએ; સંખ્યાબંધ માણસોને કામે લગાડવાની, અને તેમની મહેનત વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવવાની શક્તિ જોઇએ; જન-સ્વભાવનું જ્ઞાન અને ઉંડી સમજદારીની જરૂર પડેછે; પોતાની જાતને નિરંતર અનેક રીતે કેળવ્યા કરવી પડેછે; અને સંસારનાં વ્યવહારિક કામકાજનો અનુભવ પ્રતિદિવસ વધતો જાય, તેમ તે કામ આવતો જાયછે; તો, હવે ઉપરની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાથી સાફ સમજાશે કે, કેટલાએક લખનારાઓ આપણને સમજાવવા જાયછે કે, વેપાર રોજગારવાળા માણસનું મન સાંકડું હોયછે, અને તેના સ્વાર્થ વિના તેને કશું વિચારવાનું છે નહીં, એ વાત ગલત છે. સંસાર-વ્યવહારની શાળામાં ઉછરનાર માણસોનાં મન કોઈ પણ પ્રકારે સાંકડાં કે નીચ થાયછે, એમ સમજવું નહીં. મિ. હેલ્પ્સ કહેછે તે અમને તો વાસ્તવિક લાગેછે કે, જેમ ખરા કવિઓ મળવા દુર્લભ છે, તેમજ કામના ખરા કરવાવાળા પણ મળી આવવા મુશ્કેલ છે. સાચા સાધુ પુરૂષો હજુ આપણને પૃથ્વી ઉપર મળી આવે ખરા; શહીદો, અને ધર્મને માટે પ્રાણ આપનારા મહાત્માઓ હજુ મળી આવે; પણ સંસારના ધંધારોજગારમાં કેળવાએલા, સંપૂર્ણ નિપુણતાવાળા પુરૂષો મળવા તો દોહેલાજ સમજવા. 'કામકાજથી માણસ માણસ બનેછે,' એ વચન જેવાં આ વિષયને લાગુ પડેછે, તેવાજ જોરથી બીજા કોઈ વિષયને લાગુ પડતાં નથી.

---

૧ ઇંડિઆ બિલ, હિંદુસ્તાનને લગતો કાયદો.

કુદરતી અકલની બક્ષીસવાળા આદમીઓને ધંધો રોજગાર ચલાવવાને નાલાયક સમજવા, તેમજ જેઓ કામકાજ કરવામાં મચેલા છે, તેઓ બુદ્ધિનાં કામ કરવાને અશક્ત થઈ જાયછે;, આવી કલ્પનાઓ મૂર્ખ માણસો હરવંક્ત કરેછે; પણ તે અસિદ્ધ અને ખોટી જાણવી. એક અભાગીઆ જુવાન શખ્સે થોડાંએક વરસ ઉપર આપઘાત કરી. તેને મોટું દુઃખ એ લાગ્યું કે, હું તો એક સાધારણ માણસની સ્થિતિમાંજ અવતર્યો; તેવો ને તેવોજ રહેવાનો, અને ગાંધીવટું કરીને મારો અવતાર પૂરો કરવાનો. એ તેનાથી ખમાયું નહીં, તેથી તેણે પોતાનો જીવ કાઢી નાખ્યો. તે ઉપરથી માત્ર એટલુંજ સિદ્ધ થાયછે કે, તે ગાંધીવટું કરવાને પણ લાયક ન હતો; કારણકે માણસમાં માણસાઈ હોય, તો તે કોઈ પણ ધંધાથી નીચો થતો નથી; પણ તેનામાં તેનાપણું નહીં હોય, તો તેનાં આચરણથી તે જે ધંધો કરશે, તે નીચો થઈ પડશે. તનનું કામ હો કે મનનું હો; હાથની મજુરી હો કે મગજની મહેનત હો; પણ તે કરવાથી જો વાજબીના રાહે પાંચ પૈસાની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો તે ઉદ્યમ આબરૂ ઇજ્જત વાળોજ સમજવો. કોલનાં તગારાં કે કાદવના ગોળા ઉપાડવાથી હાથ મેલા થયા, તેથી શું અંતઃકરણ મલિન થાયજ, એવો કંઈ મેળ છે? કારણ કે મટોડાને અડકવાથી મન બગડતું નથી, પણ અનીતિની નીકમાં પડવાથી મન બગડેછે; કાજળ અને કોલથી કાળા થવાતું નથી, પણ કંચનના લોભથી કાળા ઠીકરા જેવા થવાયછે; તાંબાનો કાટ ઘસવાથી આપણું મન કટાતું નથી, પણ દુર્ગુણનો કાટ લાગવાથી તે ખવાઈ જાયછે.

મોટા મોટા પુરૂષોએ ઉમદા પદાર્થોની પ્રાપ્તિને માટે તૃષ્ણાતુર થઈને પ્રયત્ન કરતા છતાં, પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને સાચા દિલથી ઉપયોગી મહેનત મજુરી કરવાને અનાદર કર્યો નથી. ગ્રીસ[1]ના સપ્ત રૂષિઓમાં થેઈલીસ[2] સર્વોપરી ગણાતો, તે આથન્સ શહેરનો બીજો પિતારૂપ મહાત્મા

---

૧ પ્રાચીન ગ્રીસ, ગ્રીશિઆ અથવા હેલાસ; ક્ષેત્રફળ, ૫૮,૦૦૦ ચોરસ માઈલ, ઇંગ્લંડ તથા ઉવેલ્સની બરાબર; તેની પૂર્ણ કળાની વખતે વસ્તિ, ૩૫,૦૦,૦૦૦.

૨ થેઈલીસ, તત્વજ્ઞાનનો પિતા ગણાયછે; ઈ. સ. પૂ. ૬૩૬–૫૪૫, વરસના ૩૬૫ દિવસ એણે નક્કી કર્યા. પાઈથાગોરસ, આનાક્સિમાંડર, વગેરે એના શિષ્ય હતા.

સોલન[1] અને ગણિતશાસ્ત્રી હિપરેટીસ, એ બધાજ ધંધો રોજગાર કરીને પોતાનું પેટ ભરતા. પ્લેટો[2] તેના અનુપમ શાણપણને લીધે 'ઇશ્વરી અફલાતૂન' કહેવાતો; તે મિસરની મુસાફરીએ નીકળ્યો, ત્યારે રસ્તામાં તેલ વેચીને, તેના નફામાંથી તેણે વાટ ખર્ચી કાઢી. સ્પિનોઝા[3] તેના તત્વજ્ઞાન સંબંધી શોધ પછવાડે મંડ્યો હતો, તેવામાં તે કાચ ઘસીને સાફ કરવાનો ધંધો કરતો; અને તે વડે તે પોતાનું પોષણ કરતો; વનસ્પતિ-શાસ્ત્રનો મોટો પંડિત લિનીઅસ એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ચલાવતો હતો, તેવામાં ચામડાં ઠોકીઠાકીને સરખાં કરીને તથા જોડા શીવીને પોતાનું ગુજરાન કરતો. શેક્સ્પીઅર એક નાટક-શાળાનો સારી રીતે કારભાર ચલાવતો હતો; તેવામાં તેણે નાટકો તથા કવિતાઓ લખી છે; તેમાં તે પરાક્રમી છે એમ સમજવાના કરતાં, પોતે આખી નાટકશાળાનો તંત્ર ચલાવતો હતો, તેમાં પોતાની શક્તિ જોઇને તેનું મન વધારે પ્રફુલ્લિત થતું. શેક્સ્પીઅર કાવ્ય નાટકાદિ વિદ્યા વિષયો લખતો, તે માત્ર એટલાજ હેતુથી કે, તેથી પંડે સ્વતંત્રતાથી, કોઇના ઉણાઓશિઆળા થયાવિના પોતાનો સંસાર ખટલો ચલાવી શકે, એવો પોપ કવિનો અભિપ્રાય હતો. એ તો નિભ્રાંત વાત છે કે કીર્તિ મેળવવાના ઉદ્દેશથી તો તે લખતોજ નહીં; વિદ્યાપ્રકરણમાં નામના મેળવવા બાબત તે તદન બેપરવા હતો. એક પણ પોતાનું બનાવેલું નાટક છપાતી વખત તે જોતો કે તપાસતો નહીં; અથવા કોઈ પણ નાટકને છાપવાને તેણે હા કહી હોય, એમ પણ જણાતું નથી; અને તેથીજ તેણે એ નાટકો ક્યારે ક્યારે લખ્યાં, તે પણ હજુ સુધી માલમ પડ્યું નથી; તથાપિ એટલું તો નક્કી છે કે, તે તેના ધંધામાં પેદાકર નીવડ્યો. સ્ટ્રાટફર્ડ ગામ એવન નદી ઉપર છે, એ તેનું વતન હતું; ત્યાં તે સારો ભંડોળ ભેગો કરીને જઇને રહ્યો. તે એટલું રળ્યો હતો કે, તેને હવે કોઇની લાચારી કરવી

---

૧ સોલન, ઈ. સ. પૂ. ૬૩૮-૫૫૯; સપ્તઋષિમાંનો એક, આથેન્સના કાયદા બાંધનાર.

૨ પ્લેટો, ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯-૩૪૭. ગ્રીસ દેશનો મહાતત્વજ્ઞાની, સૉક્રેટીસનો શિષ્ય.

૩ બારૂક અથવા બેનેડિક્ટ સ્પિનોઝા, ઈ. સ. ૧૬૩૨-૧૬૭૭, સ્પેઈનનો એક યાહુદી; આમ્સ્ટરડામમાં જન્મ્યો હતો; તે મોટો તત્વજ્ઞાની હતો; અને યુરોપના અર્વાચીન વેદાંત-શાસ્ત્રનો સ્થાપનાર હતો. તેને મોટા મોટા દરજ્જા આપવા માંડ્યા પણ તેણે તે નજ લીધા.

પડે, એમ નહતું. આદિકવિ ચૅાસર[1] નાની ઉમરનો હતો, ત્યારે લશ્કરમાં સિપાઇગીરી કરતો. તે પછી તે જકાત ખાતાનો વડો ઉપરી થયો; તેમાં પણ તેણે સારૂં કામ બજાવ્યું; અને ત્યાર બાદ તે જંગલ ખાતાનો અને રાજ-જમીનનો ઉપરી નીમાયો. સ્પેન્સર[2] કવિ આયર્લંડના નાયબસુબાનો શિરસ્તેદાર હતો; તે પછી તેણે કૅાર્ક[3]માં વડા ફોજદારી અમલદારનું કામ પણ બજાવ્યું; અને તે પોતાનું કામકાજ કેડવામાં નજરબાજ તથા ધ્યાની હતો. મહાકવિ મિલ્ટન પ્રથમ નિશાળ ભણાવતો હતો. પ્રજા-સત્તાક રાજ્યના સમયમાં રાજ્ય-મંત્રી સભાના દફતરદારની ઊંચી જગા તેને મળી, તે વખતની સભાની નોંધવહી હાલ હયાત છે, તે ઉપરથી તથા મિલ્ટનના ઘણાએક કાગળો તે વેળાના હજુ જાળવી રાખવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે કે તે ઘણો ચપળ તથા ઉપયોગી કામનો કરવાવાળો હશે. મહાન તત્વજ્ઞાની સર આઇઝાક ન્યૂટને ટંકશાળના અધિષ્ઠાતાનું કામ ઘણી ખબરદારીથી બજાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૬૯૪ માં જે નવા શિક્કા પાડવામાં આવ્યા, તે પોતાની નિગેહબાની નીચેજ તેણે પડાવ્યા હતા. કાઉપર[4] કબૂલ કરતો કે 'કવિ-મંડળમાં કોઈ કવિ નીમેલું કામ નીમેલ વખ્તે કરેજ નહીં; એ બાબતમાં તો એક હુંજ અપવાદરૂપે સમય-પાલક છું; અને તે પોતાના સમયપાલકતાના ગુણ ઉપર ફુલાતો; પણ કાઉપરના એ શબ્દોથી વિરૂદ્ધ પુરાવો આપવાને અમે ઉવર્ડ્સવર્થ તથા સ્કૅાટનાં નામ ગણાવીએ છીએ. એ બંને મોટા કવિઓ હતા; તોપણ ઉવર્ડ્સવર્થ છાપાના કાગળો વેચવાનું કામ કરતો અને સ્કૅાટ મોટી અદાલતમાં શિરસ્તેદારનું કામ કરતો. એ બંને પુરૂષો ઘણીજ ખંત રાખીને સમયપાલક રહેતા; તેમજ પોતાના ઓદ્ધાની ફરજો બજાવવામાં પણ તેઓ બરાબર

૧જ્યૅાફ્રી ચૅાસર, ઈ. સ. ૧૩૨૮-૧૪૦૦; અંગ્રેજ લોકોનો વાલ્મિકિ. એની કવિતામાં કૌવત સારૂં રહેલું છે, પણ હવે તે ઝાઝી વંચાતી નથી.

૨ એડમંડ સ્પેન્સર, ઈ. સ. ૧૫૫૩-૧૫૯૮, એક અંગ્રેજ કવિ.

૩ કૅાર્ક, આયર્લંડનું સૌથી મોટું પરગણું; ક્ષેત્રફળ, ૨,૮૯૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૫,૧૬,૦૦૦. કૅાર્ક શહેર, તે નામના પરગણાનું મુખ્ય ગામ, તેની વસ્તી ૭૮,૬૩૧.

૪ ઉવિલિઅમ કાઉપર અથવા કૂપર, ઈ. સ. ૧૭૩૧-૧૮૦૦; એક અંગ્રેજ કવિ.

મુત્સદ્દી હતા. ડેવિડ રિકાર્ડો[1] લંડનમાં રોજ મોટાં કારખાનાંના ભાગભાગ વેચવા સાટવાનો ધંધો કરતો હતો અને એ ધંધામાં તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવ્યું; તોપણ અર્થશાસ્ત્ર તેનો પ્રિય વિષય હતો, તે ઉપર પોતાનું એકાગ્ર ચિત્ત ચોંટાડવાને, અને તે શાસ્ત્રનાં મૂળતત્વોનું સારૂં સ્પષ્ટિકરણ કરવાને તેનાથી બની આવ્યું; કારણકે તે જેવો દુરંદેશી વેપારી હતો, તેવોજ તે એક ઊંડો તત્વજ્ઞાની હતો. એની માફક બેઇલી[2] પણ દલાલી કરતો, તથાપિ ખગોળવિદ્યામાં તે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે; અને આલન[3] રસાયનશાસ્ત્રી છતાં રેશમનું કારખાનું ચલાવતો.

ઘાંચીના બળદની પેઠે રોજનું કામ ચપળતાથી અને પરિપૂર્ણ રીતે જે માણસો કરતા હોય, તેમનામાં અતિ ઉચ્ચ પ્રતિની મન-શક્તિ રહી ન શકે, એ પ્રમાણે કોઈ ધારતું હોય, તો તે ધારવું ખોટું છે. તે સાબીત કરી આપવાને માટે અમારી પાસે આધુનિક સમયનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો છે. ગ્રીસ દેશનો મહાન ઇતિહાસ-કર્ત્તા મિ. ગ્રોટ લંડનમાં શરાફી ધંધો કરતો. જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ હાલના વખતમાં એક મોટામાં મોટો તર્કશાસ્ત્રી થઈ ગયો છે. તે થોડાં વરસ ઉપર ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના હિસાબી તપાસણીના ખાતામાંથી પોતાનો ઓદ્ધો છોડીને ઘેર ગયો. તેની સાથે જે અધિકારીઓ કામ કરતા હતા, તેઓ એની ખુબીથી સાનંદાશ્ચર્ય પામીને એનાં વખાણ કરતા હતા. તેઓ એના તત્વજ્ઞાનના ઉમદા તર્કોથી ફિદા થઈ ગયા હતા, એમ નહતું; પણ તેણે પોતાના ખાતામાં જે ઉંચા પ્રતિની કામ કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી, તેથી અને તેણે પોતાના ખાતાનું કામ સૌને સંપૂર્ણ સંતોષ થાય, એવી રીતે ચલાવ્યું હતું, તેથી તેઓ એના ઉપર એટલા રાજી હતા.

ધંધા રોજગારમાં સારા નીકળવું હોય, તો સામાન્ય બુદ્ધિના ધોરણ ઉપર ચાલ્યા કરવું. જ્ઞાન સંપાદન કરવું હોય અથવા કોઈ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું હોય, તો ધીરજ અને આગ્રહથી મહેનત કરવી પડેછે; તેજ

---

૧ ડેવિડ રિકાર્ડો, ઈ. સ. ૧૭૭૨-૧૮૨૩; અર્થશાસ્ત્રી.

૨ ફ્રાન્સિસ બેઇલી, ઈ. સ. ૧૭૭૪-૧૮૪૪, તે એક શરાફનો છોકરો હતો; અને તેની ૫૧ વરસની ઉમર સુધી તો તેણે 'શેર'ની દલાલી કરી; તે પછી તે ખગોળશાસ્ત્રી થયો.

૩ ઉવિલિઅમ્ આલન, ઈ. સ. ૧૭૭૦-૧૮૪૩, એક અંગ્રેજ રસાયનશાસ્ત્રી.

પ્રમાણે સચોટ કામ કરવાવાળાને પણ એ ગુણોની જરૂર છે. પ્રાચીન કાળના ગ્રીક લોકો કહેતા કે, કોઈ પણ કામમાં કાબેલીઅત મેળવવી હોય, તો ત્રણ વસ્તુ અવશ્ય જોઇએ; એક તો જન્મસ્વભાવ તે તરફ વળેલો હોવો જોઇએ; બીજું તેમાં મંડ્યા રહેવાની ટેવ પાડવી જોઇએ; અને ત્રીજું મહાવરો કર્યા કરવો જોઇએ. વેપાર ધંધામાં જો ડહાપણથી અને ખંત રાખીને મહાવરાને કેળવ્યો હોય, તો ફતેહના દરવાજા એ મોટી કુંચીથી ઉઘડ્યા વિના રહેજ નહીં. 'ભાગ્યશાળીને ભૂત રળે' એ કહેવત પ્રમાણે કેટલાએક માણસોને ઘેર દૈવયોગે સોનાનો વરસાદ વરસેછે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ જેમ જુગારખોર માણસ પૈસા જીતવાથી લલચાઇને રમ્યા કરેછે, અને તેથી તેની ખરાબી થાયછે; તેવીજ રીતે એવા નસીબદાર વેપારીઓ પણ ખોટા લોભના વેનમાં તણાઇને ખુવાર થઈ જાયછે. બેઇકન કહેતો કે, જે માણસ ટુંકે રસ્તે જવાનો વિચાર કરેછે, તે રસ્તો ઘણુંકરીને કાદવ કીચડ અને ખાડા ખબડાવાળો નીકળેછે; તેથી સારે રસ્તે જેને જવું હોય, તેણે તો જરા ફેરો ખાઇને લાંબો રસ્તો પકડવો જોઇએ; અને એ દૃષ્ટાંત ધંધા રોજગારને પણ લાગુ પડેછે. એવી રીતની મુસાફરી કરવાથી આપણો વખત વધારે જશે ખરો; પણ તે મહેનતમાં મઝા આવશે અને તેમાંથી સ્વાદિષ્ટ ફળ ઉપજશે અને તે પેલા ટુંકા માર્ગ કરતાં શુદ્ધ અને નિર્મળ નીવડશે. ભલેને છેક સાધારણ મજુરી કરવાનુંજ કામ હોય, પણ તે રોજ રોજ નીમેલ ટાણે કરવાથી બાકીનો વખત બહુ આનંદમાં જાયછે.

યુનાની બળદેવે[1] જે જે મહેનત ઉઠાવી છે, તેની કલ્પિત કથા ઉપરથી માણસે કેવી રીતે કામ કરવું, અને તે શી રીતે કરવાથી લાભ મળશે, તે સમજવામાં આવશે. દરેક જુવાન શખ્સના દિલમાં ઠસવું જોઇએ કે, બીજાની મદદ અને પારકા આશ્રયથી મને કંઈ લાભ થવાનો નથી; જો મારે મારૂં સુખ સંભાળવું હોય અને મારૂં કલ્યાણ તાકવું હોય, તો મારે મારી જાત ઉપરજ અવશ્ય આધાર રાખવો જોઇએ અને મારા બાહુ-બળથીજ સર્વસ્વ મેળવવું જોઇએ. મૂર[2] કવિના એક છોકરાને ઠેકાણે

---

૧ બળદેવ, હર્ક્યુલીસ, જૂપીટર (યુનાની ઈંદ્ર) અને આલ્કમીનાનો દીકરો. એણે જે જે પરાક્રમ કર્યાં છે, તેનું આ ઠેકાણે વર્ણન કરતાં પાર આવે તેમ નથી.

૨ ટૉમસ મૂર, ઈ. સ. ૧૭૭૯-૧૮૫૨, આયર્લૅંડનો મોટો કવિ.

નાખવો હશે; તેને માટે લૉર્ડ જૉન રસલ લૉર્ડ મેલ્બોર્ન[1]ને અરજ કરી; તેનો જવાબ તેણે લખ્યો કે, મારા પ્યારા જૉન, હું મૂરકવિનો કાગળ તમને પાછો મોકલુંછું. જ્યારે પ્રસંગ આવશે, ત્યારે એ કામ બાબત તમારી મરજી પ્રમાણે હું કરવાને તૈયાર છું. આપણે જે કંઈ કરવું છે, તે મૂરની આતરજ; જાણે મૂરને માટે કરવાનું હોય, તેમ હું સમજુંછું. આમ સ્પષ્ટ રીતે લખવાથી વાત પાધરી સમજાઈ જાયછે. પણ જુવાન માણસોને માટે કંઈ પણ ગોઠવણ કરવી, તે વાજબી નથી; અને એમ કરવાથી તેમને પોતાનેજ નુકસાન થાયછે. તેમનામાં દૈવત હોય, તે કરતાં વધારે દૈવતવાળા અમે છીએ, એમ તેઓ પોતાના મન સાથે ધારતાં શીખેછે; અને તેથી તેઓ કંઈ મહેનત કરતા નથી. 'તમારે તૂમડે તરવાનું છે; તમારી મેળે આપબળે જે કરવું હોય, તે કરો; તમારે સુખચેનમાં રહેવું કે ભૂખે મરવું, એ વાતનો આધાર તમારા પોતાના ઉપર રહેલો છે. આના આવા બોલજ જુવાનીઆઓને સંભળાવવા જોઇએ. એમને બીજું કાંઇજ કહેવું ન જોઇએ. હું સદા તમારો, મેલ્બોર્ન.

સંસાર વ્યવહારનાં કામકાજ પાછળ જો ડહાપણ અને જોશથી મહેનત કરવામાં આવે, તો તેનાં રૂડાં ફળ નીપજ્યા વિના કદી રહેતાં નથી. એવા લક્ષણવાળો માણસ આગળ વધતોજ જાયછે; તેનું પુરૂષત્વ અને સામર્થ્ય બહાર પડતું જાયછે; અને તેનું જોઇને બીજા માણસોને એ પ્રમાણે કરવાને રસ ચઢેછે. સૌ માણસો કંઈ સરખે દરજ્જે ચઢતાં નથી; પણ સરાસરી જોવા જઇએ તો પ્રત્યેક માણસ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે ઉંચી પદવીએ ચઢેછે. ટસ્કન લોકોમાં એક એવી કહેવત છે કે, સૌ માણસોને ટાઢ ઉરાડવાને સૂરજના તડકામાં બેસવાને સુંદર ચોક મળતા નથી; પણ હરેકને ગમે ત્યાં પણ તડકો આવે, એવી જગા મેળવવી હોય, તો મળી શકે ખરી.

સારાંશ કાઢવા જઇએ તો, અમને એમ લાગેછે કે જીંદગીમાં આગળ વધવાનો રસ્તો બહુ સહેલો અને સરળ કરી નાખવો, એ મનુષ્યજાતને અર્થે સારૂં નથી. આપણે જે કરવું હોય, તે તરત કોઈ તૈયાર કરી આપીને

---

૧ ઉવિલિઅમ લાંબ વાઇકાઉંટ મેલ્બોર્ન, ઈ. સ. ૧૭૭૯–૧૮૪૮. રાજ્યદ્વારી પુરૂષ, ઈંગ્લંડનો દીવાન, અને આપણાં મહારાણી વિક્ટોરિઆનો શિક્ષા-ગુરૂ.

આપણને સોંપે અને સુંદર, સુંવાળાં નરમાનાં ગાદલાં તથા તળાઇમાં સુવાનું મળે, તેના કરતાં સખ્ત મજુરી કરવાની જરૂર પડે અને ખાવાને સૂકો પાકો રોટલો મળે, તે વધારે સારૂં છે એમ સમજવું. જે કામ હાથમાં લીધું હોય, તે પાર મૂકવું હોય તો તુચ્છ સાધનોથી સંસાર માંડવો જોઇએ. સંસારમાં પડતાં વારજ શરૂઆતમાં દુર્બળ દશા હોય, તો ખરેખર સારાં કામ કરવાને મન સદા જાગૃત રહેછે; જેને દુનિઆમાં આગળ વ-ધવું હોય, સંસારમાં સારામાં ગણાવું હોય, તેને તો આરંભમાં નિર્ધન અને નબળી હાલત બહુ જરૂરની છે; અમે તો તેને ભાગ્ય-દશાનું એક ચિન્હ-એક અગત્યનું સાધન સમજીએ છીએ. એક પ્રસિદ્ધ ન્યાયાધીશને કોઇ મા-ણસે એક વાર પૂછ્યું કે. ન્યાયખાતામાં નામ મેળવવું હોય, તો તે કયાં સાધનોથી બનેછે વારૂ? તેનો તેણે જવાબ આપ્યો કે, કેટલાએક તો પો-તાની બુદ્ધિના પ્રભાવથી સારા વકીલ નીવડેછે; કેટલાએક વગવસીલા અને લાગવગથી મોટામાં ગણાયછે; કેટલાએક, કંઇ દૈવી ચમત્કારથીજ પાર પડેછે; પણ ઘણે ભાગે જોવા જશો, તો વસુ વિના વકીલાત કરવા માંડેલી, એવા નિર્ધન માણસોજ સંખ્યાબંધ ઉદય પામતા ચાલ્યા જાયછે.

બાંધકામમાં પ્રવિણ એક મોટા કારીગરની વાત અમે સાંભળી છે. તેણે સારી ઉંચી કેળવણી લીધી હતી. લાંબી મુદ્દત સુધી અભ્યાસ કરીને તે સારી પેઠે સુધર્યો હતો; અને પૂર્વ ખંડની પ્રાચીન, પવિત્ર ભૂમિમાં પ્ર-વાસ કરીને તેણે ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એટલું કર્યા પછી પોતાના ઉ-દ્યમનો આરંભ કરવાને તે પાછો પોતાના વતનમાં આવ્યો. ગમે તેવું કામ મળો, પણ તેનો નકાર ન કરતાં તે હાથમાં લેવું, એમ તેણે નક્કી કર્યું. જૂની પડી ભાગેલી ઇમારતોને દુરસ્ત કરવાનું કામ હલકામાં હલકું ગણાય છે; અને તે એવા કારીગરને કંઇ પ્રામિકર પણ હોતું નથી; તોપણ એવું એક કામ તેને હાથ આવવાથી તે કરવાનું તેણે માથે લીધું. એ સમજણ વાળો પુરૂષ હતો; તેથી તેણે એ કામને તુચ્છકારી નાખ્યું નહીં; અને પોતે મહા બુદ્ધિમાન છે અને એવું કામ મારા લાયકનું નથી, એમ મનમાં આણ્યું નહીં. તેણે પોતાના મનને ઠામ રાખીને ઉંચે ચઢવાની મહેનત કરવા માંડી; અને તેણે આવી સારી રીતે પ્રથમારંભ કર્યો. જુલાઇ માસમાં એક દહાડો ઘણો તાપ પડતો હતો, તેવામાં તે એક છાપરા ઉપર ઘોડો પલંગીને પહોળા પગ કરીને બેઠો બેઠો જૂના કામને દુરસ્ત કરતો હતો. તે

તેના એક મિત્રે જોયું. તેના કપાળ ઉપરથી પરસેવાના રેલા ચાલ્યા જતા હતા; તે હાથવતી છીંકોરી નાખીને બોલ્યો, જુઓ, આખા ગ્રીસના પુરાતન પ્રદેશમાં જે રખડી આવ્યો છે, તેને કેવું મજાનું કામ જડેછે. તથાપિ, એ કામ ગમે એવું હતું, પણ તેણે સંપૂર્ણ કાળજીથી સારી રીતે કર્યું. તે તેના ધંધા પાછળ ખંતથી મચ્યો રહ્યો; અને આખરે તેને ધીમે ધીમે વધારે લાભકારક કામો મળવા લાગ્યાં; અને પરિણામે તે તેના ધંધામાં સર્વોપરી પદવીએ પહોંચ્યો.

દરેક માણસ સુધરતો જાય અને આગળ વધતો જાય, તેનું મૂળ મહેનતમાં રહેલું છે; તેમજ આખા દેશના અથવા આખી પ્રજાના સુધારાનું બીજ પણ મહેનતમાંજ રહેલું છે. મનુષ્ય-જાતને કંઈ પણ મહેનત યા પ્રયત્ન કરવો ન પડે; અને તેના મનમાં જે જે ઇચ્છા ઉઠે, તે પૂરેપૂરી એની મેળે અનાયાસે બર આવતીજ જાય, એટલે પછી તેને કંઈ આશા કરવાનું રહે નહીં; તેને કોઈ વાતની તૃષ્ણા પણ રહે નહીં; અને કોઈ પણ પ્રકારની મહેનત કરવાની પણ રહે નહીં. માણસ-જાતની એવી સ્થિતિ જો થાય, તો એ એક મહા દુઃખદાયક સ્થિતિ જાણવી. એના કરતાં વધારે ત્રાસકારક બીજું દુઃખ નહીં હોય. માણસના મનમાં એમ આવે કે મારી જીંદગીનો કાંઈ ઉદ્દેશ રહ્યો નથી, અથવા મારે હવે કાંઈ પણ કામ કરવાનું નથી; મારે કાંઈ મતલબ, સ્વાર્થ-પરમાર્થ કે કાંઈ કામ છેજ નહીં, એ કેવી દુઃખદ સ્થિતિ! મનુષ્ય-જાત વિવેક-બુદ્ધિવાળું પ્રાણી છે; અને તેની આવી હાલત થાય, તો તે તેને અપાર દુઃખકારક અને અસહ્ય થઈ પડશે. સર હૉરેસ વીઅર[1]નો ભાઈ મરી ગયો હતો. તેને માર્ક્વિસ ડિ સ્પિનોલાએ[2] પૂછ્યું કે, તમારા ભાઇને શું થયું હતું? તે શાથી ગુજરી ગયા? તેણે જવાબ દીધો કે, તેને કાંઈ કામ કરવાનું નહતું, તેથી તે મરી ગયા. સ્પિનોલાએ જવાબ દીધો કે, અરેરે, ખરી વાત છે. જો કંઈજ ઉદ્યમ કે કામ કરવાનું નહોય, તો તેથી આપણે આ બધા સેનાપતિઓ બેઠા છીએ, તેની પણ એજ દશા થાય, એમાં શક નથી.

---

૧ સર હૉરેસ વીઅર, બારન ઑફ ટિલ્બરી, ઈ. સ. ૧૫૬૫-૧૬૩૫, તેણે તેના ભાઈ સાથે લશ્કરી ખાતામાં નોકરી કરી હતી. પહેલા ચાર્લ્સ રાજાએ પ્રથમ એનેજ અમીર પદવી આપી.

૨ આમ્બ્રોઝિઓ માર્ક્વિસ ડિ સ્પિનોલા, ઈ.સ. ૧૫૬૯-૧૬૩૦; એક પ્રસિદ્ધ સ્પાનિશ સેનાપતિ.

જેઓ દુનિઆમાં થપ્પડ! ખાયછે, અને જેમનાથી આગળ વધાતું નથી, તેઓ કહેછે કે, અમારો જરાએ વાંક નથી; અમારે માથે આ અટાટની આવી પડી છે. બધા માણસો અમને મારવામાંજ તૈયાર રહેછે. આવી રીતે તેઓ ઉતાવળાં અનુમાન કરેછે. એક પ્રસિદ્ધ લખનારે હાલમાં એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. તેણે જે જે વેપાર ધંધા કર્યા, તે દરેકમાં તે નાહી બેઠો, એમ તેણે સવિસ્તર હકીકત સાથે લખ્યું. તેની સાથે વળી તેણે ભોળે ભાવે એમ પણ જણાવ્યું કે, મને આંક આવડતા નહતા! છેવટ જતાં, તેણે એવું અનુમાન બાંધ્યું કે, આ જમાનામાં લોકો લક્ષ્મી-ઉપાસક બહુ થઈ ગયા છે, તેથી હું મારા ધંધામાં નાસીપાસ્યેશ થયો. લામરટીન જેવા પુરૂષો અંકગણિતના જેવી જરૂરી બાબત ઉપર પણ બેધડક ધિક્કારની નજરથી જોતા; અને તેથીજ તેની પાછલી ઉમરમાં તેને બીજાના આશ્રિત થઇને રહેવાનો વખત આવ્યો. એ શાસ્ત્ર ઉપર તેણે કંટાળો ન બતાવતાં, તેનો વ્યવહારિક ઉપયોગ તે સમજ્યો હોત, તો એ મહાત્માના મિત્રોને ભેગા થઇને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેના ગુજરાનને માટે ઉઘરાણું કરવું પડયું, તે કરવું ન પડત; અને 'ભિક્ષાન્દેહિ'નો નીચું જોવડાવનારો અજુગતો દેખાવ આપણે જોવાનો વખત આવત નહીં.

વળી, બીજા કેટલાએક પોતાના મનમાં એમ સમજેછે કે અમે માઠી દશામાં જન્મ્યા છીએ: અમારૂં નસીબજ વાંકું છે; અમારો લેશ પણ વાંક નથી; તથાપિ બધું જગત અમારી સામા ચડસીલું થઇને અમને દુઃખ દેછે. આવી કિસમના એક માણસ વિષે અમે એક વાત સાંભળી છે. તે એટલે સુધી બકી જતો કે, જો મેં ટોપીઓ વેચવાનો અથવા પાઘડીઓ બાંધવાનો ધંધો આદર્યો હોત, તો લોકો મારી સામા ચડસે ચડીને માથા વિનાનાજ અવતરત! પણ આવા કુતર્ક કરનાર માણસોએ એક રશિઅન કહેવત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. 'બેવકૂફી અને બેનસીબી જોડાજોડ રહેછે.' જે કોઈ તપાસ કરશે, તેને જણાશે કે, જેઓ પોતાના નસીબનો વાંક કાઢેછે અને કપાળે હાથ દઇને રડેછે, તેમણે તેમની બેકાળજી, ગેરબંદોબસ્ત, ઉડાઉપણું, આળસ અને નિરૂદ્યમીપણાનેજ દોષ દેવાનો છે. બીજી કોઈ વસ્તુની કસુર કાઢવાની નથી. ડૉકટર જૉન્સન પોતાના ગજવામાં દશ રૂપિઆ નાખીને લંડનમાં આવ્યો; તેણે એક મોટા અમીરને કાગળ લખ્યો, તેમાં નીચે સહી કરી, ત્યાં 'અપવાસી જૉન્સન'

એમ લખ્યું. તે ઉપરથી એની દુર્દશાનો આભાસ થશે; તોપણ તેણે વાજબી વિચાર કરીને કહ્યું કે, જે માણસો દુનિઆને માથે દોષ મૂકેછે, તેઓ ભૂલ કરેછે; ગુણવાન માણસની કદર થયા વિના રહેતીજ નથી, એમ હું માનુંછું; જેઓ પાછા પડેછે, તેઓ તેમને પોતાને વાંકેજ પાછા પડેછે.

ઉવૉશિંગ્ટન ઇર્વિંગ[1] નામના એક અમેરિકન ગ્રંથકર્ત્તાના પણ ઉપર મુજબનાજ વિચાર હતા. તે કહેછે કે, જે માણસો ગુણવાન છતે શરમાળ છે, તેમનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી, એવું કેટલાએક બોલેછે, તે મિથ્યા લવારો સમજવો. જેઓ સુસ્ત છે, અને જેમના મનનું કાંઈ ઠેકાણું નથી; જેઓ કાચા હૈયાના છે, તેવા માણસો જ્યારે છક્કડ ખાયછે, ત્યારે ખાલી દુનિઆંનો વાંક કાઢેછે. જેમને તમે ગુણવાન છતે શરમાળ માણસો કહોછો, તેઓ ફુરતાઈ ન રાખે, અથવા એકાળજી બતાવે, અથવા સંસારમાં ઉપયોગી થાય એવી રીતે પોતાના ગુણને કેળવે નહીં, ત્યારે તેમાં જગતનો શો વાંક કાઢવો? જેમણે પોતાની બુદ્ધિને પરિપક્વ કરીને નિયમમાં આણી હોય, તેનું મૂલ આ જગતરૂપી બજારમાં ઉપજ્યા વિના રહેજ નહીં; માત્ર એટલુંજ કે તેણે મહેનત કરીને આપબળે પોતાનું નૂર બતાવી આપવું જોઇએ; પણ તે પોતાના ઘરની ઘોચલીમાં ભરાઈ રહે, અને મને કોઈ શોધતું આવે એવી આશા રાખવી, એ ફોકટ છે. બહાર પડતા અને બકબકાટો કરનારા બેશરમ માણસો ફાવ્યાજ જાયછે; અને શરમને માર્યે ખૂણામાં રહેનાર રત્ન જેવાં માણસોની સામું પણ કોઈ જોતું નથી, એવી બહુ વાતો ચાલેછે. પણ તપાસ કરવાથી ઘણી વાર એમ જણાશે કે, એ બહાર પડતા માણસો બહુ ચપળ હોયછે, અને જે તે કામમાં તત્પર થઈ જાયછે; ચપળતા અને તત્પરતાના એવા કીમતી ગુણો જો પેલા શરમાળ ગુણવાન માણસમાં નહીં હોય, તો એના બીજા બધા ગુણ નિષ્ક્રિય અને નિષ્ફળ છે; તેનાથી શો ફાયદો? આપણા ઘરની ચોકી પશ્વાધિપતિ સિંહ કરતો હોય, પણ તે ઉંઘ્યા કરતો હોય, તો તે ચોકીદાર શા કામનો? એના કરતાં તો જાગતો અને ભસતો કૂતરો વધારે કામનો જાણવો.

કોઈ પણ પ્રકારનું કામ અચ્છી રીતે કરવું હોય, તો તે માણસમાં એકાગ્ર ચિત્ત રાખવાની ટેવ, આગ્રહથી મંડવાનો ગુણ, બારીક નજરથી

---

૧ ઉવૉશિંગ્ટન ઇર્વિંગ, ઈ. સ. ૧૭૮૩–૧૮૫૯; એક મોટો ગ્રંથકર્તા. અમેરિકામાં ન્યૂયૉર્કમાં જન્મ્યો હતો.

અવલોકન કરવાની શક્તિ, કામ કરવાની પદ્ધતિ, સમયપાલકતા અથવા નીમેલે વખતે નીમેલું કામ કરવાની આદત અને કામ કરવામાં ત્વરા, એટલા ગુણની જરૂર છે. પહેલી વાર નજર કરતાં તો ઉપર જણાવેલાં લક્ષણ નજીવાં લાગશે; પણ ખરેખરૂં જોવા જઇએ, તો માણસ જાતના સુખ અને કલ્યાણને માટે તેઓ કેટલા ખપના છે, તે જોતાં તો તેઓ વગર ચાલેજ નહીં, એવા અગત્યના એ ગુણો છે. ખરી વાત છે કે, એ બધી નજીવી બાબતો છે; પણ માણસની જીંદગીનું પ્રથક્કરણ કરશો. તો તે બધી નાની નાની નજીવી ચીજોની મળીનેજ થએલી છે. ભલેને કામ નાનાં નાનાં હોય, પણ તે એકજ માણસને હાથે વારંવાર એકજ રીતે થયા કરે, તો તે ઉપરથી તેની ચાલનો એકંદર સર્વોત્તમ નક્કી થઈ શકેછે; અને એવીજ રીતે એક દેશના પ્રત્યેક પુરૂષની કરણીના એકંદર સમુદાયથી આખી પ્રજાની ચાલનું ધોરણ આપણે નક્કી કરી શકીએ, અને જે દેશ અથવા તેમાંનાં માણસો તૂટી ભાગી અવસ્થામાં આવી પડેલાં માલમ પડે, તો તેઓ નાની અને નજીવી બાબતોની બેદરકારી રાખવાથી એ દશાને પામ્યાંછે, એમ તમને તજવીજ કરતાં જણાશે. દરેક માણસને પોતપોતાની ફરજો અદા કરવાની હોયછે; પોતપોતાનું કામ કરવાનું હોય છે; અને તેથી તે ફરજો અને તે કામ યથાસ્થિત રીતે કરવાને પોતાની શક્તિને સારી પેઠે કેળવવીજ જોઇએ. ઘરનું કામકાજ અથવા ઘરસંસાર ચલાવવાનું કામ હો, અથવા તો કોઈ ઉદ્યમ અથવા વેપાર ચલાવવાનો હો, અથવા તો કોઇ દેશની પ્રજાની ઉપર હકુમત ચલાવવાની હો, પણ તે દરેકમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાની શક્તિને કેળવવાની જરૂર છે.

અનેક જાતના ઉદ્યોગ, કળાકૌશલ્ય અને શાસ્ત્રોમાં જે મહાનુભાવ પુરૂષો થઈ ગયા છે, તેનાં અમે પૂર્વે ઘણાં દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે; અને તેથી જગતના દરેક કામકાજમાં આગ્રહ અને ઉદ્યોગ, એ બે ગુણો કેટલા જરૂરના છે, તે સાફ જણાઈ ચૂક્યું હશે. તે વિષે હવે વિશેષ બોલવાની જરૂર લાગતી નથી. પોતાના દરરોજના અનુભવથી દરેક માણસે એટલું તો જાણવું જોઇએ કે, ઝીણી ઝીણી બાબતો ઉપર એક ચિત્તે દૃઢ લક્ષ રાખવાથીજ માણસ સુધરેછે. મનુષ્ય-સુધારાનું મૂળજ દૃઢ લક્ષમાં રહેલું છે; અને સૌને માથે ઉદ્યોગ એ ભાગ્યોદયનું મૂળ છે. દરેક કામમાં બારીકી, એ પણ બહુ અગત્યની બાબત છે; એવો પુરૂષ સારી રીતે કેળ-

વાપલો છે, એમ જાણવાનું એ એક અચૂક લક્ષણ છે. જે જોવું તપાસવું, તે બારીક નજરથી; જે બોલવું તે ચોક્કસપણેથી, અને જે કામકાજ કરવું, તે પૂરી કાળજી અને 'બારીકીથી; એનું નામજ સારી કેળવણી છે. જે કામ કરવું, તે સારી રીતેજ કરવું. થોડું, જરાક જેટલું કામ કરવું. પણ તે સંપૂર્ણ રીતે બજાવવું એ બહેતર છે; એથી દશપટ કામ કરવું, પણ તે અડધ પચાસ-કાચું પાકું કરવું, એ ન કર્યા બરાબર છે. એક ડાહ્યો માણસ વારંવાર કહેતો કે, રહો, રહો, જરા થોભો; તો આપણે આપણું કામ જલદીથી પાર મેલીશું.

તથાપિ બારીક નજર રાખીને કામ કરવાની ઉમદા અને અગત્યની ટેવ ઉપર કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. વ્યવહારોપયોગી વિષયોમાં એક મહા નિપુણ પંડિત પ્રસિદ્ધ થયો છે; તેણે અમને એક વાર એમ કહ્યું કે, 'મારા અનુભવના દરમીઆનમાં ભાગ્યેજ મને કોઈ માણસ કોઈ પણ બાબત બરાબર ચોક્કસ રીતે સમજાવી શકે એવાં મળ્યાં હશે. વળી, ખરેખરૂં જોવા જશો, તો નાની નાની બાબતોનો તમે કેવી રીતે ફડચો કરોછો, તે ઉપરથી માણસો તમારૂં સારૂં કિંવા માઠું બોલશે. બીજી બધી બાબતોમાં જો તમે સદ્‌ગુણી હશો, તમારામાં સારી શક્તિ હશે, અને તમારી ચાલચલગત સારી હશે; પણ તમારામાં જો ગફલતનો અવગુણ હશે એટલે તમે તમારા દરેક કામમાં બેકાળજીવાળા, અને ચોક્કસ નજર વિનાના હશો, તો તમારો કોઈ વિશ્વાસ કરશે નહીં; તમે જે કામ કરશો, તે નવેનામે ફરીથી જોઈ જવું પડશે; અને તેમ કરવાની જરૂર પડે, એટલે તમારા ઉપર સૌ ખીજવાય, સૌને ચીડ ચઢે અને તમારે લીધે સૌને પાર વિનાની તરદી થઇ પડે.

ચાર્લ્સ જેમ્સ ફૉક્સ જે કામ કરતો, તે તે સંપૂર્ણ ચીવટ રાખીને કરતો. એ એનો એક ખાસ ગુણ હતો. તેને ઇંગ્લંડના રાજસ્થાનના મોટા દફ્તરદારની જગા મળી, તે વખત કોઇએ તેના ખરાબ અક્ષર ઉપર ટીકા કરી હશે. તે વાત તેના મનમાં ઉંડી ઉતરી ગઈ. તેણે તરતજ એક અક્ષરશિક્ષકને રાખ્યો; નિશાળીઆની પેઠે તેણે રોજ લખન-ચોપડીમાં અક્ષર લખવા માંડ્યા; અને તે સારી રીતે સુધર્યા, ત્યાંસુધી તેણે એ મહેનત કરવી જારી રાખી. તે શરીરે પુષ્ટ હતો, તોપણ દડાની રમતમાં તે ઘણ

ઉપરથી એવી ચપળતા અને ઝડપથી દડો ઉંચકી લેતો, કે તે જોઇને આ-પણને અચરજ લાગે. તે ઉપરથી તેને કોઇએ પૂછ્યું કે, તમે આટલી બધી ફુરતાઈ શી રીતે મેળવી ? તેનો તેણે હસતાં રમતાં જવાબ દીધો કે, હું ઘણો કાળજીવાળો છું, તેથી. એવીજ બારીક કાળજી તે મોટા મહત્વના કામમાં પણ રાખતો; અને પેલા ચોવટવાળા ચીતારાની પેઠે કોઈ કામમાં ગફલત રાખવીજ નહી, એવી આદત રાખવાથી તેણે નામના મેળવી.

કામ કરવામાં નિયમ એ અતિ અગત્યનું લક્ષણ છે; તેથી સારી પેઠે કામ ઉકલેછે, અને તે સારી રીતે થાયછે. પૂજ્ય પાદરી રિચર્ડ સેસિલ કહેતો કે, આપણે પેટીમાં સામાન ગોઠવી ગોઠવીને ભરીએ છીએ, તેથી જેમ થોડી જગામાં ઘણાનો સમાસ થાયછે. તેના જેવો ગુણ નિયમમાં રહેલો છે. જેને સામાન ગોઠવતાં નહીં આવડતો હોય, તે જેટલો સમાસ કરશે, તેના કરતાં જેને ગોઠવવાની કળા માલમ હશે, તે દોઢો સમાસ કરશે. સેસિલની કામ કરવાની ત્વરા અસાધારણ પંક્તિની હતી. તે કહેતો કે, 'તમારે ઘણાં કામ કરવાં હોય અને તે સૌથી ટુંકા વખતમાં કરવાં હોય, તો એકજ કામ પાછળ એકી વખતે મંડી પડવું.' હવે આ કામ મને જરા વધારે અવકાશ મળશે ત્યારે કરીશ, એમ કહીને તે કોઈ પણ કામ અધૂરૂં મૂકતોજ નહીં. જ્યારે કામનો ભરાવો વધારે થઈ પડતો, ત્યારે પણ તે તેના ખાવાપીવા તથા ઉંઘવાના વખતમાંથી વખત કાઢી લેતો; પણ તે કંઈ પણ કામ બાકી રાખતો નહીં. ડ ઉવિટ[1] પણ સેસિલની પેઠેજ કહેતો કે, એક કામ પાછળ એકી વખતે ચડી જવું. તે કહેતો કે, મારે જ્યારે જરૂરી કામના કાગળપત્રો મોકલવાના હોય, ત્યારે તે કામ પૂરૂં કરતા સુધી હું બીજા કશા ઉપર મનને દોડવા દેતો નથી. જો કંઈ ઘર-સંસાર સંબંધી કામકાજ કરવાનાં હોય, ત્યારે તે તમામનો બરાબર બંદોબસ્ત થઈ જાય, ત્યાંસુધી હું તે ઉપરથી મારૂં ચિત્ત ખસવા દેતો નથી.

એક ફ્રેંચ પ્રધાન તેનું કામ ત્વરાથી કરવામાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો; તે-મજ રમત ગમતને ઠેકાણે પણ તે અચૂક હાજર રહેતો; તે જોઇને તેને

૧ જૉન ડ ઉવિટ, ઈ. સ. ૧૬૨૫-૧૬૭૨; એક નામાંકિત વલંદો રા-જકીય પુરૂષ. તેના ભાઇને રાજ-ગુન્હાને માટે કેદમાં નાખ્યો હતો, તેને છુટવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે તે પોતાની ગાડી લઇને તેને તેડવાને ગયો; ત્યાં ઉશ્કેરાએલા લોકોએ તેનો પ્રાણ લીધો.

કોઇએ પૂછ્યું કે, તમે આ બે કામ શી રીતે કરી શકોછો? તેનો તેણે જવાબ આપ્યો કે, જે કામ મારે આજ કરવાનું હોય, તે હું આજજ કરૂંછું; તેને કાલ ઉપર કદી પણ મુલતવી રાખતો નથી. લૉર્ડ બ્રુઅમ કહેતો કે, એક અંગ્રેજ રાજકીય પુરૂષની એથી ઉલટીજ રીત હતી. તેનો સંકલ્પ એવો હતો કે, જે કામ કાલ ઉપર રખાય એમ હોય, તે આજ કદપિ પણ ન કરવું. એ માણસને તો હાલ કોઈ સંભારતુંએ નથી; પણ દુર્ભાગ્યે એવી રીત બીજા ઘણા માણસોમાં જોવામાં આવેછે. જેઓ એદી અને સુસ્ત છે, તેમને એવું ગમેછે. તેઓ પોતાના કામમાં ક્યારે પણ પાર પડતા નથી. જે આડતીઆ અથવા ગુમાસ્તા ઉપર ઇતબાર રાખવો ઘટતો નથી, તેવા માણસો ઉપર તેમને વિશ્વાસ રાખ્યા વિના ચાલતું નથી. મહત્વનાં કામો ઉપર તો આપણે પંડેજ અડચાઅડચા રહેવું જોઇએ. એક એવી કહેવત ચાલેછે કે, તમારે તમારૂં કામ કરવુંજ હોય, તો જાતે વળગી પડીને કરો; જો તમારે તેને ન કરવું હોય, તો કોઈ બીજાને તમારે ઠેકાણે મોકલો, એટલે તે નહીંજ થાય.

એક ગામમાં એક જમીનદાર દેશાઈ હતો. તે સુસ્ત હતો. તેને માફી જમીન હતી. તેમાંથી દરવર્ષે રૂ૫,૦૦૦ ઉપજ આવતી. તેને માથે કરજ થઈ પડવાથી, તેણે પોતાની અર્ધી જાગીર વેચી મારી; અને બાકીની અર્ધી તેણે એક ઉદ્યોગી પટેલને વીશ વરસને પટે માંડી આપી. મુદ્દત પૂરી થતાં પેલો પટેલ કરાર પ્રમાણે વીશ વરસનું ગણોત આપવાને તે જાગીરદારને ઘેર આવ્યો. તેણે દેશાઇજીને પૂછ્યું કે, તમે મને જે ખેતર આપ્યાં છે, તે તમારે વેચવાની મરજી છે? દેશાઇજી અચરજ પામીને બોલ્યા કે, શું, તું રાખવા માગેછે? પટેલે જવાબ દીધો કે, હોવે, ભાવતાલે બની આવે, તો રાખીએ. દેશાઇએ ઉત્તર આપ્યો કે, બેશક, એ ઘણીજ નવાઇની વાત છે. મેં તને જે અર્ધી જમીન લખી આપી છે, તેથી બમણી જમીનની ઉપજ મારે ઘેર આવતી; તેમાં સરકારને મારે એક દોકડો દેવો પડતો નહીં; તોપણ તેટલાથી મારૂં પૂરૂં ન થયું; અને તારી પાસે તેમાંની અર્ધ જમીન છે; તેના તું મને દર વર્ષે રૂ૨,૦૦૦ આપેછે; વરસોવરસ ભરપાઈ કરવામાં તું ચૂકતો નથી. તે છતાં, તું થોડા વરસમાં એ મારી અર્ધ જાગીર ખરીદવાને ઉભો થયો, તે શી રીતે? તેનું કારણ મારાથી સમજાતું નથી. તેણે જવાબ દીધો કે, એનો ખુલાસો પાંશરો છે. તમે

હાથ પગ જોડીને ઘરમાં બેસી રહેતા, અને ચાકર તથા સાથીઓને કહેતા કે, જાઓ, ખેતરમાં કામ કરવાને જાઓ. હું પથારીમાંથી ઝટ ઉઠીને મારા હાળી અને નોકરોને કહેતો કે, ભાઈ, ચાલો, આપણે ખેતરે જવું છે; તમે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા તમારી જાગીરનો ઉપભોગ કરતા, અને હું સવારમાં ઉઠીને મારા કામ ઉપર મંડી પડતો.

એક જુવાન માણસને કંઈ નોકરી મળી. તે ઉપર તેણે સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટની સલાહ માગી. તેણે નીચે મુજબનાં અમૂલ્ય વચનો લખી મોકલ્યાં:—તમારે તમારો સઘળો વખત કામકાજમાં રોકવો; જો તે પૂરેપૂરો કામમાં ન લીધો, તો મનનું દુષ્ટ વલણ તમને તરત આડું દોરી જશે. સવારનો વખત કદી પણ નકામો જવા દેશો નહીં. સ્ત્રીઓ જેને કૂથલી કરવી કહેછે, તેવાં ગપ્પાંસપ્પાં મારવામાં તમારો વખત તમે ગાળશો નહીં. 'ચાલો, આ કામ કરીએ; ચાલો, ફલાણા કામમાં હવે ચિત્ત ચોંટાડીએ.' એજ તમારા મનની અખંડ પ્રેરણા હોવી જોઇએ. જે કામ કરવાનું હોય, તે તરતજ કરી નાખો. મહેનત પછી ગમત કરો; પણ પહેલી રમતગમત અને પછી મહેનત, એમ કદી પણ કરશો નહીં. જ્યારે લશ્કરની કુચ થતી હોયછે, તે વેળા મોખરે ચાલનારી પલટણોએ દ્દઢતાથી, બિનહરકતે આગળ ચાલ્યાજ જવું; તેમ થાય તો પાછલો ભાગ પણ તેવીજ રીતે ચાલ્યો આવે; પણ આગળના ભાગમાં અવરોધ આવવાથી પાછળના ભાગમાં ગરબડાટ અને અંધાધુંધી દાખલ થાયછે. કામકાજ કેડવામાં પણ એજ નિયમ લાગુ છે. જે કામ તમે પ્રથમ હાથમાં લીધું હોય, તે જો તમે ત્વરાથી, દ્દઢતાથી અને નિયમસર પૂરૂં નહીં કરો, તો બીજાં કામ પછવાડે ભેગાં થતાંજ જાયછે; પછી તે બધાં સામટાં તમારા ઉપર ધસારો કરેછે; અને પછી એટલી બધી ગુંચવણ થઈ પડેછે કે, તેની સામા ખડા રહેવાને માણસની હિમ્મત ચાલતી નથી.

જે માણસ વખતની કીમત પોતાના મન સાથે બરાબર કરી જાણે છે, તેને કામકાજ કરવામાં શિતાબી રાખવાને સદા ઇચ્છા રહેછે. મારી જરજમીન અને જાગીર જુઓ તો મારો વખત છે, એમ એક ઇટલિનો તત્વજ્ઞાની કહેતો. એ જાગીર એવી છે કે, ખેડાયા વિના તેમાંથી કંઈ મૂલદાર મોલ નીપજતો નથી; પણ જો તેને બરાબર ખેડીને કેળવી હોય, તો તે પેલા મહેનતુ ખેડુતને બદલો આપ્યા વિના રહેતી નથી. જો તેને ન

ખેડતાં પડતર રહેવા દીધી તો, તેમાંથી ઝેરી ઝાડપાલો અને દુર્ગુણી કાંટાળા સઘળી જાતના છોડ ઉગી નીકળશે. જે માણસ એક ચિત્તે કામ પાછળ મંડ્યો રહેછે, તેને અનેક ફાયદા થાયછે; પણ તેમાં એક પેટાફાયદો તો એ થાયછે કે, એવા ઉદ્યમી માણસને આડે અવળે રસ્તે ચઢવાનું સૂઝતું નથી. ખરેખરૂં જોવા જાઓ, તો નિરૂદ્યમી માણસનું મન નવરૂં પડેછે, તે દુર્ગુણની દુકાન બનેછે; અને એવા આળસુ માણસને શેતાન દબાવી દેછે. હમેશાં કામમાં મશ્ગૂલ રહેનાર માણસનું મન કે મગજ નવરૂં રહેતું નથી; પણ આળસુ રહેનારનું મગજ સદા ખાલી રહેછે; એમ થવાથી તરંગની લહેરો આવવા માંડેછે; અનેક પ્રકારની લાલચો ખાલી સ્થળમાં ધૂસેછે; અને ભૂંડા વિચારોનાં ટોળેટોળાં મગજમાં ચારે દિશામાં ભમ્યાજ કરેછે. જેઓ સમુદ્ર-પર્યટન કરેછે, તેઓ જાણેછે કે, જો ખલાસીઓને નવરા બેસવા દીધા, તો તેઓ આગળ ચાલવાને બડબડ ફડફડ કરવા માંડેછે અને હુલ્લડ ઉઠાવવાના વિચાર આદરેછે; પણ જો તેમને કામમાં ને કામમાં દાટી રાખ્યા હોય, તો એમાંનું કાંઈ તેમને સૂઝતું નથી. તેથી એક બુઝૂર્ગ, અનુભવી નાખુદાને એવી આદત હતી કે, વહાણમાં જ્યારે કંઈ કામ કરવા જેવું ન હોય, ત્યારે તે ખલાસીઓને હુકમ કરતો કે, બઆઓ, લંગરને માંજી માંજીને ઉજળું કરો.

ધંધાર્થુ માણસો એવી કહેવત કહેતા આવ્યા છે કે, વખત એજ પૈસો છે. પણ તે કરતાં તે વિશેષ છે. જો વખતને બરાબર રીતે સુધાર્યો હોય, તો આપણી જાતને કેળવણી મળેછે; આપણે પંડે સુધરીએ છીએ; અને આપણી ચાલનું બંધારણ બાઝતું જાયછે. નજીવી બાબતોમાં અથવા સુસ્તીમાં જો રોજ એક કલાક ફેંકી દેવામાં આવતો હોય, તે એક કલાક રોજે રોજ આપણા પંડના સુધારા પાછળ ખર્ચ્યો હોય, તો આપણે અજ્ઞાની મૂર્ખ છતાં થોડા વરસમાં આપણામાં ડહાપણ આવશે; જો તે એક કલાક રોજ રોજ સારાં કામ કરવામાં વાપરવામાં આવે, તો આપણી જીંદગીરૂપી વૃક્ષ ફળથી નમી જશે; અને મૃત્યુરૂપી દાતરડાથી સુકૃત્યરૂપી ફળની સુંદર કાપણી થશે. જો જાત-સુધારાના કામ પાછળ દરરોજ પા કલાક નાખવામાં આવે, તો વરસ આખરે તેનો ગુણ જણાયા વિના રહેવાનો નથી. સુંદર વિચારો અને અનુભવનો સંગ્રહ આપણે કરતા જઈશું, તો તે આપણા શરીરમાં કંઈ માગ માગતો નથી; પણ તેમને આ-

પણ સોબતી દાખલ આપણે જ્યાં જઇએ, ત્યાં સાથે લઇને ફરાય; તેમાં આપણને કંઈ ભાર લાગતો નથી કે ખર્ચ બેસતો નથી. વખતને કરકસરથી વાપરીએ, તો આપણને જરૂર અવકાશ મળ્યા વિના રહેશે નહીં. એવી રીત રાખવાથી કામ આપણા ઉપર ધસી આવીને આપણને હડસેલતું નથી; પણ આપણે કામની આરપાર થઇને તેને આગળ ધકાવીને પાર મેલીએ છીએ. પણ તેથી ઉલટી રીતે વર્તીને વખતનો હિસાબજ ન ગણીએ, તો આપણને હમેશાં ધાડાધાડ કરવી પડેછે; આપણને ગભરાટ થાયછે; અને ઘણી મુશીબતો આપણે આડે આવેછે; તેથી આપણી આખી જીંદગી ગંજીફાનાં પાનાંની પેઠે અવળસવળ-ઉથલપાથલ થઈ જાયછે; અને પરિણામે વિપત્તિમાં દબાઈ જાયછે. નેલ્સને એક વાર કહ્યું કે, મેં જે જે ફતેહો મેળવી છે, તેનો ભેદ એટલોજ કે મારા નીમેલા વખત પહેલાં પા કલાક બાકી હોય, ત્યારથી મારા કામ ઉપર જઇને હું હાજર થતો.

કેટલાએક માણસો એવા હોયછે કે, પોતાની પાસે જે પૈસો હોય, તે ફૂંકી મૂકતા સુધી, પૈસો એ કેવી કીમતી ચીજ છે, તેનો તેઓ વિચાર કરતા નથી; તેવીજ રીતે ઘણા માણસો જીંદગી પૂરી થતા સુધી વખતની કીમત કરતા નથી. એવા માણસો વખતને નકામો વહી જવા દેછે; અને જ્યારે જીંદગીરૂપી દીવામાંથી દીવેલ છેક ખૂટી જવા આવેછે, ત્યારે તેમને સૂઝી આવેછે કે, અરેરે, આપણે આપણી જીંદગીનું કાંઈ સાર્થક ન કર્યું; પણ આટલી બધી ઉમર આળસ અને ગાફેલપણામાં ગુજરી જવાથી એ બૂરી ખસલતો નાબુદ થઈ શકતી નથી; અને જે બેડીઓ તેમણે પોતાની મેળેજ પોતાની રાજી રજાવંદીથી પોતાના અંગ ઉપર જડી દીધી હોય, તે હવે આખર અવસ્થાએ તેમનાથી તૂટી શકતી નથી. જો ધન ગયું, તો ઉદ્યોગવડે પાછું મેળવાય; જો જ્ઞાન ગુમ થયું, તો તે અભ્યાસવડે તાજું કરાય; જો તંદુરસ્તી બગડી હશે, તો તે ફરી પાળવાથી અને દવા કરવાથી ઠેકાણે લાવી શકાય; પણ ગયો વખત,—અરેરે, તે તો ગયોજ; તે કોટી કલ્પે પાછો લાવી શકાતો નથી.

. વખત કેટલો કીમતી છે, તેનો જો તમે બરાબર વિચાર કરશો, તો તેથી તમને સમયપાલક થવાનું મન થશે; અને નીમેલું કામ નીમેલે વખતે કરવાની ટેવ પડશે. ચૌદમો લુઇ[1] કહેતો કે, સમયપાલકતા એ રા-

---

[1] ચૌદમો લૂઈ, ફ્રાન્સનો પાદશાહ, ઇ. સ. ૧૬૩૮-૧૭૧૫. એના વખતમાં બહુ પ્રખ્યાત પુરૂષો થઈ ગયા છે.

જાની ખરી સજનતા છે; અર્થાત્ તેણે સૌજન્ય અને વિવેક બતાવવાં હોય, તો કોઈ પણ માણસ, કામે કે સલામે આવે, તેને નકામો બેસાડી ન મૂકતા કે ધક્કા ન ખવરાવતાં, પોતે સમયપાલક થઈને સજનાઈ બતાવવી જોઇએ. સારા આબરૂદાર માણસોનો પણ એજ ધર્મ છે; અને કામના જે ખરા કરવાવાળા છે, તેમને તો એ ગુણ અવશ્યનો છે. જે માણસનામાં એ સદ્‌ગુણનો વાસ છે, તેના ઉપર આપણને તરત વિશ્વાસ બેસેછે; અને જે શખ્સમાં એ વાતની ખોટ છે, તેના ઉપરથી ભરોસો ઝટ ઉઠી જાયછે. જે માણસ પોતાના વાયદાને પાળેછે, અને તેમને વાટ જોતા બેસાડી મૂકતો નથી, તે માણસને તમારા વખતના તેમજ પોતાના વખતની દરકાર છે. એમ જણાયછે. આપણને સંસારના ખટલામાં જેમની સાથે કામ પડેછે, તેમની સાથે સમયપાલક થઇને આપણે ચાલીએ, તો તેથી તે માણસને માટે આપણને કેટલાં માન–મમતા છે, તે જણાઈ આવેછે. વળી, એ ટેવથી આપણામાં કેટલી સાચવટ અને ઇમાનદારી છે, તે પણ કેટલેક દરજ્જે જણાઈ જાયછે; કારણ કે, આપણે કોઇને મળવાનો કે કંઈ કામકાજ કરવાનો કે લેવા દેવાનો વાયદો કર્યો, તો તે વાયદો અથવા વચન એક કરાર છે; તે પછી ચાહત કરાર હો કે ગર્ભિત કરાર હો, પણ તે કરાર છે, એ નક્કી છે. હવે જે માણસ પોતાના કરારને પાળતો નથી, તે બેવચની બનેછે અને વિશ્વાસઘાતી થઇને કરાર તોડેછે; અને બીજા તેને ભરોસે રહેવાથી અને તેની વાટ જોવાથી, તે અન્યાયની રીતે તેમના વખતનો ચોર થાયછે; અને આખરે તે બેઇમાની થઇને પોતાની શાખ ખૂવેછે. જે માણસ પોતાના વખતની કાળજી નથી રાખતો, તે પોતાના કામની પણ કાળજી રાખશે નહીં, એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે; અને તેથી કરીને મોટી બાબતો અને અગત્યનાં કામ તેને સોંપાય નહીં યા તેના ઉપર કોઈ રીતની પતીજ રખાય નહી. ઉવૉશિંગ્ટન[1]ના શિ-

[1] જૉર્જ ઉવૉશિંગ્ટન, ઈ. સ. ૧૭૩૨–૧૭૯૯, અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનને ઇંગ્લંડના તાબામાંથી છૂટાં પાડીને સ્વતંત્રતા મેળવનાર અદ્વિતીય દેશાભિમાની નર, વિજયી ધીરવીર, મહા પ્રમાણિક અને મહાદયાળુ પુરૂષ, સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો પ્રથમ પ્રમુખ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પિતા, વડા સેનાપતિનો લશ્કરી અને પ્રમુખનો દીવાની મોટો ઓહ્દો જૂદે જૂદે વખતે ભોગવ્યા છતાં તેણે પોતાના ખરેખરા ખર્ચ ઉપરાંત એક પાઈ પણ લીધી નહીં. તે પોતાના દેશની પ્રજા સમસ્તનો અને સરકારી તીજોરીનો રક્ષક છે, એમ ગણીને હમેશાં વર્તતો. આવા પૂજ્ય પુરૂષ ઉપર પ્રજાની અગાધ પ્રીતિ હોય, એમાં શું કહેવું ?

રસ્તેદારે કહ્યું કે, મારા ઘડિઆળનો વાંક છે; તે જરા મોડું ચાલવાથી મને આવતાં ઢીલ થઈ. તે સાંભળીને વૅલિંગ્ટને ઠંડે મિજાસે કહ્યું કે, એ તો ઠીક; પણ તમારૂં ઘડિઆળ બરાબર ન ચાલતું હોય, તો તમારે બીજું ઘડિઆળ લેવું જોઇએ; નહીં તો, મારે બીજો શિરસ્તેદાર જોઈ કાઢવો પડશે.

જે માણસ વખતની કીમત માટે ગાફેલ રહેછે અને તેને કામમાં લાવવાની કાળજી રાખતો નથી, તે ઘણુંકરીને બીજા માણસોને હરકત કર્તા થઈ પડેછે, અને તેમની શાંતિ અને સ્વસ્થપણામાં તે ગરબડાટ કરી મૂકેછે. લૉર્ડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડે[1] બૂઢા ડ્યુક ઑફ ન્યુકાસ્ટલ[2] વિષે હસતાં હસતાં મશ્કરીમાં કહ્યું કે, આપણા દિવાનસાહેબ સવારમાં એક કલાક નકામો ગુમાવેછે; અને પછી, તેનું ઠેકાણું પાડવાને આખો દહાડો ફાંફાં મારેછે, પણ દાખલો ખાતો નથી. જે માણસ વખતને જાળવતો નથી, તેની સાથે જેને કામ પડેછે, તે બિચારા વખ્તાવખ્ત ઉકળાટમાં આવી પડેછે. એવા માણસો હરેક કામમાં કે આવવા જવામાં મોડાજ હોય, એ તો સિદ્ધજ સમજવું. તેઓ સમયપાલકતાનો નિયમ તોડવામાંજ સદા નિયમિત રહેછે; અર્થાત અનિયમિત થવામાંજ તેઓ નિયમિત હોયછે. નકામો દાંત કૂટારો અને જીભનો લવારો, એજ એની પદ્ધતિ પડેલી હોયછે. વાયદો વિત્યા બાદજ તે નીમેલ ઠેકાણે જવાનો; આગગાડી ઉપડી ગયા પછી સ્ટેશન ઉપર એવો માણસ આવીને હાજર થાયછે; ટપાલની પેટીમાંથી કાગળો નીકળી ગયા પછી, તેમાં કાગળ નાખવાનું તેને સૂઝેછે. એ પ્રમાણે તેનું સઘળું કામ ગુંચવારામાં પડી જાયછે અને જે માણસોને એની સાથે કંઈ લાગતું વળગતું હોયછે, તે બધાનું મન બેચેન થઈ જાયછે અને તેઓ ખીજવાઈ જાયછે. તપાસ કરવાથી એમ માલમ પડશે કે, જે માણસો પોતાના કામ કાજમાં સદા પછવાડેજ પડેછે, તેઓ તેમના કામને પાર મૂકવામાં પણ એવાજ જાણવા; સદા પાછળના પાછળજ. પછી એવા મા-

---

૧ ફિલિપ ડૉર્મેર સ્ટાન્હોપ, અર્લ ઑફ ચેસ્ટર્ફીલ્ડ, ઈ. સ. ૧૬૯૪-૧૭૭૩, ઇંગ્લંડનો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ. 'પોતાના પુત્ર ઉપર પત્રો'થી એ પ્રસિદ્ધ છે. એ મહા તેજસ્વી વિદ્વાન હતો, પણ બેવચનીપણાના અને મિથ્યાભિમાનના દોષથી કલંકિત હતો.

૨ ટૉમસ પેલ્હામ હાલિસ, ડ્યુક ઑફ ન્યુકાસ્ટલ, ઈ. સ. ૧૬૯૨-૧૭૬૮, ઇંગ્લંડનો દિવાન હતો. તે ઘણો અજ્ઞાન અને હલકી મનશક્તિનો માણસ હતો.

ણસોને દુનિઆં ઘણુંકરીને દાદ દેતી નથી; અને આખરે, જેઓ વિધાતાને ભાંડનારા છે, અને જેઓ દુનિઆંનો દોષ કાઢીને બડબડ ફડફડ કર્યા કરેછે, તેવા માણસના ટોળામાં તેમને જઇને પડવું પડેછે.

કામકાજ કરવામાં જે સાધારણ ગુણો ગણાવવામાં આવ્યા છે,તે ઉપરાંત વળી, જે ઉચ્ચ પ્રતિનો મુત્સદ્દી હશે, તેનામાં ત્વરિત ગ્રાહ્યશક્તિ, અને પોતાના વિચારોને પાર પાડવાની દૃઢતા અવશ્ય જોઇએ. ઉદ્યમ કરવામાં કળ પણ અગત્યનો ગુણ છે. એ ગુણ કેટલેક દરજ્જે કુદરતી છે, તોપણ અવલોકન તથા અનુભવના પ્રયોગથી તે કેળવીને પરિપક્વ થઈ શકેછે. આ કુદરતી બક્ષીસવાળાં માણસો કામ કરવાની ખરી પકડ ચપળતાથી પકડી લેછે; અને તેમનામાં જો કામ પાર મૂકવાની દૃઢતા હોય, તો તેઓ પોતાનાં ધારેલાં કાર્યને સાંગોપાંગ પૂરાં કરવાને સદા તત્પરજ રહેછે. જે પુરૂષો બીજાં માણસોનાં કાર્ય ઉપર ઘણા વિશાળ ભાગમાં સત્તા ચલાવેછે, જેમકે એક સેનાપતિ પોતાની સેનાને રણ-સંગ્રામમાં ખડી કરી દઇને તેમના ઉપર સર્વ સત્તા વાપરેછે; તેવા પુરૂષોમાં ઉપર દર્શાવેલા ગુણ વિશેષ કરીને કામના થઈ પડેછે; એટલુંજ નહીં, પણ એ ગુણ વિના તેમનો કારભાર કદી ચાલેજ નહીં, એવા અવશ્યના તે છે. એક સેનાપતિ થયો, એટલે તેણે એક મહા યોધામાં ગણાવું જોઇએ, એટલુંજ માત્ર બસ નથી; પણ તે પોતાના લશ્કરનો કારભાર ચલાવવાને એક અનુપમ કામનો ફેડનાર છે, એમ પણ તેણે બતાવી આપવું જોઇએ. એવા પુરૂષમાં મોટી કળ જોઇએ; માણસ-જાતની જૂદી જૂદી ચાલચલગતનું ઘણું જ્ઞાન જોઇએ; અને ઘણાં માણસોનું મોટું લશ્કર જમા થયું હોય, તેમને લાવવા લઈ જવાનું એક ધોરણ કરવાની તેનામાં કાબેલીઅત જોઇએ; તે સઘળા માણસોને ખવડાવવું, પીવડાવવું, તેમને પહેરવાને લૂગડાંલત્તાં પૂરાં પાડવાં વગેરે બાબતોની પુરતી ગોઠવણ તેણે કરવી જોઇએ; વળી, પોતાનું લશ્કર રણ-સંગ્રામમાં ખડું રહે, પાછી પાની ન બતાવે, અને લડાઈ જીતે, તેને માટે જે જે જરૂરની ચીજો છે, તે તેણે તેમને પૂરી પાડવી જોઇએ. આવી આવી બાબતોમાં નેપોલિઅન તેમજ ઉવેલિંગ્ટન બંને અપૂર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરનારા વીર પુરૂષો હતા.

નેપોલિઅનને ઝીણી ઝીણી બાબતો જાણવાનોઅ ત્યંત શોખ હતો. તે દરેક ઝીણી વિગતમાં ઉંડો ઉતરતો, તે છતાં તેનામાં કલ્પના-શક્તિ પણ

તેવીજ તેજદાર હતી; અને તેના બળવડે તે લડાઈના વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્ર ઉપર લાંબી નજરથી જોઈ શકતો; અને સૂક્ષ્મ બાબતો જાણતાં છતાં, પોતાના મગજને સૂક્ષ્મ એટલે નાનું ન થવા દેતાં, તે વિશાળવિચારથી એવી વાતોનો ઉતાવળથી અને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી નિકાલ કરતો. માણસોની ચાલચલગતની તેનામાં એવી બારીક સમજ હતી કે, પોતાનાં ધારેલાં કામ પાર પાડવાને તે ઉત્તમ પ્રકારનાં માણસોને વીણી લેતો; અને તેમ કરવામાં તે લવલેશ પણ ભૂલથાપ ખાતો નહીં. પણ જે કામ મોટાં મહત્વનાં હોય, જેના થવા ન થવા ઉપર ભારે પરિણામો નીપજે, એવાં કામ તો તે ક્વચિત્‌જ પોતાનાં માણસોને સોંપતો. તેની ચાલનું આ ખુબીદાર લક્ષણ જોવું હોય, તો 'નેપોલિઅનનો પત્ર-વ્યવહાર' એ નામનું પુસ્તક વાંચવાથી બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે. એ ગ્રંથ હાલ છપાવાની તૈયારીમાં છે; વળી ઈ. સ. ૧૮૬૪માં ત્રીજા નેપોલિઅન[1]ના હુકમથી 'પહેલા નેપોલિઅન[2]ના પત્ર-વ્યવહાર'નાં પુસ્તકો છપાઇને પ્રગટ થયાં છે, તેનો પંદરમો ખંડ જોવાથી તેનો એ ખાસ ગુણ ખાસ રીતે જણાઈ આવેછે. ઇલૌ[3]ની રણ-ભૂમિમાં ફતેહ મેળવ્યા પછી, થોડી મુદ્દતમાં ઈ. સ. ૧૮૦૭માં પોલંડની સરહદ ઉપરના ફિંકન્સ્ટીન નામના નાના કિલ્લામાંથી એ પાદશાહે જે પત્રો, હુકમો અને મોટા કાગળો લખ્યા છે, તે એ ખંડમાં સમાવેલા છે.

આ વેળા ફ્રેંચ લશ્કર પાસાર્જ નદી ઉપર છાવણી કરીને પડ્યું હતું; રશિઅન ફોજ તેમની સામા ઘૂરકતી હતી; ઑસ્ટ્રિઅન લશ્કર તેમની જમણી બાજુ ઉપર ઝૂકી રહ્યું હતું; અને હાર ખાયેલા પ્રશિઅન લોક તેમની પૂઠે તાકી રહ્યા હતા. આવી ગુંચવણ હતી; તેઓ શત્રુની સરહદમાં હતા; અને દૂર આવેલા ફ્રાન્સ દેશની સાથે તેમને પત્ર-વ્યવહાર તો રાખ્યા વિના ચાલે એમ નહતું. તથાપિ એવી સંભાળથી અને એવી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી એ વાતનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો કે, નેપોલિ-

---

[1] ત્રીજો ચાર્લ્સ લૂઈ નેપોલિઅન બોનાપાર્ટ, ઈ. સ. ૧૮૦૮-૧૮૭૩, ઈ. સં. ૧૮૭૧માં તેણે ફ્રાન્સની ગાદીનો ત્યાગ કર્યો.

[2] પહેલો નેપોલિઅન બોનાપાર્ટ, ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૨૧, વિરલ, અપ્રતિમ, અદ્વિતીય, સાહસિક ધીરવીર, આખા યુરોપને ધ્રુજાવનાર, અપૂર્વ, અવર્ણનીય, ફ્રેંચ પાદશાહ.

[3] ઇલૌ, પ્રશિઆનું એક ગામ, વસ્તિ, ૩,૦૦૦, ફ્રેંચ લોકોએ પ્રશિઅન અને રશિઅન ફોજને હરાવી.

અનની એક પણ ટપાલ, આવવાની કે જવાની, ગેરવલ્લે પડી નહીં. લશ્કરોને ક્યાંથી ક્યાં લઈ જવાં; ફ્રાન્સ, સ્પેઈન, તથા ઈટલિના દૂર દૂરના ભાગોમાંથી સહાયકારક લશ્કરો મંગાવવાં; પોલંડ તથા પ્રશિઆની પેદાશને પોતાની છાવણીઓમાં તરતો તરત લાવીને ખોરાક પોશાકને માટે દાખલ કરી દેવાને પાણીની નહેરો ખોદાવવી; તથા રસ્તાઓ સરખા કરાવવા; એ દરેક બાબત ઉપર, અને તેમાંની છેક ઝીણામાં ઝીણી વાત ઉપર પણ નેપોલિઅનનું અખંડ લક્ષ રહેતું. તેના જીવન-ચરિત્ર ઉપર આપણે નજર કરીશું, તો આપણને જણાશે કે ઘોડાઓની જમાવટ કરવાને તે કયા ભાગમાંથી પેદા કરવા; તેના ઉપર ખોગીરો મૂકવાને જોઇએ, તે પૂરતી સંખ્યામાં લાવવાને શો બંદોબસ્ત કરવો; લશ્કરના સિપાઇઓને માટે મોટા જોડા મંગાવવાનો હુકમ કરવો; છાવણીમાં માણસોને ઠરાવેલા દર પ્રમાણે રોટલા, રોટલી, અને દારૂ પહોંચાડવાને માટે અથવા લશ્કરના ઉપયોગ માટે ખોરાકની વખારો ભરી રાખવી; તે તમામ બાબતોને માટે એ પંડેજ નક્કી કરીને હુકમો આપતો જતો. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તે આટલું બધું કામ કરતો છતાં, તેને તેજ વખતે તે પારિસ નગરમાં ફ્રેંચ પાઠશાળાનો પુનરોદ્ધાર કરીને તેની નવિન સ્થાપના કેવા કેવા નિયમો ઉપર કરવી, તે બાબત તે પત્રો લખીને પોતાના વિચારો જણાવતો: લોક-હિતાર્થ સાર્વજનિક કેળવણીને માટે નવી નવી યોજના તે ગોઠવી કાઢતો; સરકારી વર્તમાનપત્રને માટે પોતે વિષયો લખી મોકલતો; અને લશ્કરી હિલચાલ, ફતેહ, વગેરે બાબતની ખબરો પણ છપાવ્યો જતો; ખરચખૂટણના વાર્ષિક હિસાબ અને પેદાશની ઝીણી ઝીણી બાબતો તપાસીને તેમાં સુધારો કરતો; ટ્યુએલરીઝના ફ્રેંચ પાદશાહી મહેલમાં અને માડેલીનના દેવળમાં જે જે ફેરફાર કરવાના તેની નજરમાં આવે, તેની સૂચનાઓ પારિસના મોટા મિસ્ત્રી અને શિલ્પ-શાસ્ત્રીઓના ઉપર લખી મોકલતો; માડમ ડ સ્ટાલ[1] ઉપર તથા પારિસનાં બીજાં વર્તમાન પત્રો ઉપર તે વક્રોક્તિનાં કટાક્ષ પ્રસંગોપાત મારતો જતો; પારિસની મોટી સંગીત નાટકશાળાના કજીઆમાં પડીને સમાધાન કરવાનું કામ પણ તે

---

૧. આન લૂઇસ જર્મેઇન ડ સ્ટાલ, ઈ, સ. ૧૭૬૮-૧૮૧૭; એક ફ્રેંચ ગ્રંથ-કર્ત્રી; એક મોટી રાજકીય વિદ્વાન સ્ત્રી; એક પ્રસિદ્ધ કાળની મહા પ્રસિદ્ધ વીરાંગના.

પોતાને હાથે કરતો; તુર્કસ્તાન[1]ના સુલ્તાન તથા ઇરાનના શાહની સાથે વળી કાગળ પત્રનો વ્યવહાર પણ પોતે રાખતો; હવે આટલા અસંખ્ય કામ તે કરતો, તે ઉપરથી જણાશે કે, તેનો દેહ અગર ક્રિકેન્સ્ટીનાના સાંકડા કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો હતો; પરંતુ, તેનો પ્રાણ પારિસમાં, યુરોપ[2]માં અને આખી આલમમાં સેંકડો ઠેકાણે ઘૂમી રહ્યો હતો.

માર્શલ નેને એણે એક કાગળ લખીને પૂછ્યું કે મેં તમને જે બંદૂકો મોકલી, તે તમને બરાબર સહીસલામત પહોંચી કે નહીં? વળી બીજો કાગળ તેણે જેરોમ શાહજાદા[3]ને લખીને જણાવ્યું કે ઉવર્ટેમ્બર્ગ[4]ની પલટણોને પહેરણ, ડગલા, કપડાં, જોડા, જંજીર અથવા લશ્કરી ટોપીઓ અને હથિઆરો આવી આવી રીતે વહેંચી આપવાં;વળી તેણે કામ્બાસરેઇ[5]ને ચાંપીને લખ્યું કે, લશ્કરને માટે એવડો દાણો મોકલી દેવો: તે તેને જણાવે છે કે, હમણાં મારે 'જો-તો,પણ' એવા શબ્દો સાંભળવા નથી; તેને માટે હાલ વખત નથી. વળી, તમારે એ કામ ખૂબ ઝડપથી આટોપવાનું છે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું. તેની સાથે વળી તેણે ડારૂ[6]ને લખ્યું કે, લશ્કરમાં પહેરણની જરૂર છે; અને તમે હજુ મોકલ્યાં નહીં. માસેનાને તેણે લખીને પૂછ્યું કે, તમે હજુ ખોરાકની ગોઠવણ કરી રહ્યા કે નહીં, તે મને તરત લખો.છાતી સુધીના બખ્તરીઆ લશ્કરને સજ્જ થવાને જે જે આભૂષણની જરૂર છે, તેને માટે તે ગ્રાંડ ડ્યુક ડ બર્ગને લખીને આજ્ઞા

---

૧. તુર્કસ્તાન, ટર્કી અથવા ઑટોમાન સહેનશાહત, યુરોપનો દેશ, ક્ષેત્રફળ, ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૮૫,૦૦,૦૦૦.

૨. યુરોપ, પૃથ્વીનો નાનામાં નાનો પણ સૌથી અગત્યનો ખંડ; ક્ષેત્રફળ, ૩૮,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦.

૩. જેરોમ બોનાપાર્ટ, ઈ.સ. ૧૭૮૪-૧૮૬૦. કૉર્સિકા બેટના વકીલનો છોકરો, સહેનશાહ નેપોલિઅનનો મોટો ભાઈ, તેથી તેને નેપોલિઅનના ઉન્નતી કાળમાં ઉવેસ્ટફેલિઆની ગાદી મળી હતી.

૪. ઉવર્ટેમ્બર્ગ, યુરોપમાં જર્મન સહેનશાહનું એક રાજ્ય; ક્ષેત્ર ફળ, ૭,૫૩૧ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૧૮,૮૨,૦૦૦.

૫. ઝીઆં ઝાક રેજીસ કામ્બાસરેઈ, ઈ. સ. ૧૭૫૩-૧૮૨૪; નેપોલિઅનનો એક વહાલો નોકર અને મોટો રાજકીય અમીર.

૬. પિઅર આંટોઇન નોલ બ્રૂનો કાઉંટ ડારૂ, ઈ. સ. ૧૭૬૭-૧૮૨૯; ફ્રાન્સનો એક પ્રસિદ્ધ કવિ, ઇતિહાસ લખનાર અને રાજ્યદ્વારી પુરૂષ, નેપોલિઅનનો મિત્ર.

કરેછે કે, બખ્તરીઆઓને તરવારો હજુ મળી નથી, એવી વાત મારે કાને આવી છે. એક અમલદારને મોકલીને પોઝન[1]થી તરત મંગાવી લો. વળી મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે તેમને બખ્તરને લાયકની રક્ષણ-ટોપી માથે નથી. જેટલી જોઇએ, તેટલી એબ્લિંગમાં બનાવી લેવડાવો; ઊંઘવાથી કંઈ કામ થવાનું નથી. હવે તમે જુઓ કે ગમે તેવી નાની, નજીવી બાબત નેપોલિઅનની નજર બહાર રહેતી નહીં; અને એક વીર પુરૂષની વિદ્યુતવત્ ચમકને લીધે આસપાસના સર્વે માણસો ઉસ્કેરાઇને વિલક્ષણ બળ દેખાડતાં. પાદશાહના ઘણાએક દિવસ તો લશ્કર જોવા તપાસવામાં જતા; તેમાં વળી કોઈ કોઈ વાર તો તેને નેવું માઇલથી તે એકસો વીશ માઇલ સુધી એક દિવસમાં ઘોડા ઉપર જવું પડતું; વળી, લશ્કરની કવાયત અને યુદ્ધ-ચાતુર્ય જોવામાં, સભાઓ ભરી ભરીને મોટા રાજા રજવાડા આદિને મળવાનાં, પોતાના રાજ્યનાં કામકાજ કરવામાં તેનો એટલો બધો વખત જતો કે ખરાં કામકાજ કરવાને તેને થોડીજ નવરાશ મળતી; તથાપિ એ સબબને લીધે તે કોઈ પણ બાબત વીસરતો નહીં; પણ જ્યારે જરૂર પડે, ત્યારે રાત્રે ઉજાગરા કરીને વરસ આખરનાં જમા ખર્ચનાં પત્રકો તપાસતો; મોટા કામના લાંબા કાગળો લખાવતો; અને પાદશાહી રાજ્યનો મામલો નવે નામે ખડો કરીને ચલાવવામાં તે હજારો ઝીણી ઝીણી વાતો ઉપર લક્ષ રાખતો. એ મોટા રાજ્ય-કારભારનું તંત્ર ઘણે ભાગે તેનાજ મગજમાં ઊપજ્ જ થતું અને ગોઠવાતું.

નેપોલિઅનની પેઠે ડ્યુક ઑફ ઉવેલિંગ્ટન પણ ઝબરદસ્ત કામનો કરવાવાળો હતો. તેનામાં કામ ફેડવાની એવી અદ્ભુત શક્તિ હતી કે, તે ચમત્કારિક ગુણને લીધેજ એ એની ઉમરમાં એક પણ લડાઈમાં હાર્યો નથી, એમ અમે કહીએ, તો તે કોઈ પણ પ્રકારે વધારે પડતું કહ્યું છે, એમ નથી.

તે લશ્કરી ખાતામાં સબૉલ્ટર્નની જગા ઉપર હતો; તે વેળાએ તેને પાયરી દર પાયરી ચઢતી જગા ન મળવાથી તેનું મન ખાટું થઈ ગયું; તે પાયદળમાંથી ઘોડસવારની પલટણમાં બે વાર દાખલ થયો; અને ત્યાંથી બે વાર પાયદળમાં પાછું આવવું પડયું; તેમાં એને કાંઈ વધારો મળ્યો ન-

---

1. પોઝન, પ્રશિઆનું શહેર, વસ્તિ, ૫૦,૦૦૦.

હી. આખરે હારીને તેણે લૉર્ડ કામ્ડન[1]ને અરજ કરી કે મને વસૂલાતી ખાતામાં અથવા ખજાનચીના ખાતામાં કંઈ નોકરી આપો. લૉર્ડ કામ્ડન તે વેળા આયર્લંડનો વડો સૂબો હતો. જો તેની અરજ બહાલ થઈ હોત, તો તે તેના ખાતામાં સર્વોપરી પહેલે નંબરે ચઢી જાત, એમાં શક નથી. જો તેણે વેપાર કરવા માંડ્યો હોત, અથવા કંઈ કારખાનું ચલાવવા માંડ્યું હોત, તો તેમાં પણ એ શ્રેષ્ઠ સ્થાને બિરાજ્યા વિના રહેત નહીં. પણ તેની અરજ નામંજૂર થઈ; અને તેથી તેને લશ્કરમાંજ રહેવું પડ્યું; તેનું પરિણામ એ નીપજ્યું કે આપણા ગ્રેટ બ્રિટનના સેનાપતિઓમાં તે અપૂર્વ મહાન સેનાધિપતિ નીવડ્યો.

ફ્લાંડર્સ[2] તથા હૉલંડમાં ડ્યુક ઑફ યૉર્ક તથા સેનાપતિ ઉૉલમોડનની નીચે ડ્યુક ઑફ ઉવેલિંગ્ટને યુદ્ધ-કળાના ચપળ ચાતુર્યનો આરંભ કર્યો. લશ્કરી ખાતાના ગેરબંદોબસ્તથી અને સેનાને યુદ્ધ-કળામાં કેળવવાને નિપુણ સેનાપતિઓ ન હોવાથી બધા લશ્કરનું નૂર કેવું ઉડી જાયછે અને તેમનામાં કેવો સડો અને સુસ્તી પેસેછે, તે અંગ્રેજી લશ્કરની આપત્તિ અને પરાજયના દુઃખદ કાળમાં તે નજરે જોઈ જોઈને શીખ્યો. તે લશ્કરમાં દાખલ થયા પછી દશ વરસે હિંદુસ્તાનમાં કર્નલની મોટી પદવીએ ચઢ્યો; અને તે અથાક મહેનતુ, આગ્રહી અને જોખમદાર અમલદાર છે, એ પ્રમાણે તેના ઉપરીઓએ તેને પારખી લઈને તેને માટે સરકારમાં લખ્યું. તે તેના ખાતાની ઝીણામાં ઝીણી બાબતોમાં પણ ઉંડો ઉતરતો; અને પોતાના લશ્કરની કવાયત અનુપમ ઉચ્ચ પ્રતિની કરવાને તેણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં જનરલ હારિસે[3] લખ્યું કે, કર્નલ ઉવેલ્સ્લીની પલટણ સૌને નમૂનો લેવા જેવી છે. એની પલટણના માણસોનો જુસ્સાદાર લશ્કરી દેખાવ જોઈને, તેની કવાયત, કેળવણી અ-

---

૧. જૉન જેફ્રીસ પ્રાટ, માર્ક્વિસ ઑફ કામ્ડન, કે. જી.; ઈ. સ. ૧૭૫૯–૧૮૪૦. એક નામાંકિત રાજકીય નર.

૨. ફ્લાંડર્સ, યુરોપમાં હૉલંડનો એક ભાગ, ક્ષેત્રફળ ૨,૪૦૩ ચોરસ માઈલ, વસ્તિ. ૧૫,૩૮,૦૦૦.

૩. જનરલ લૉર્ડ જૉર્જ હારિસ, ઈ. સ. ૧૭૪૬–૧૮૨૮. તેર વરસની ઉમર નહોતી થઈ, એટલામાં તો તે તોપખાનામાં દાખલ થયો હતો. નામાંકિત યોદ્ધો.

ને આજ્ઞાકારી વર્તણુક જોઇને, એ સઘળા ગુણોનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. એ પ્રમાણે તે મોટી મોટી જગાઓને માટે વિશ્વાસ પાત્ર માલમ પડવાથી, તેને મહીસૂર[1]ની રાજ્યધાનીના સૂબા (ગવર્નર) નો ઓહ્દો ટુંક મુદ્દતમાં મળ્યો. મરાઠાની સાથે જે રણસંગ્રામ મચી રહ્યો, તેમાં એને અંગ્રેજી લશ્કરના સેનાપતિ થઇને પ્રથમજ મેદાન પડવું પડ્યું; અને તેની ચોત્રીશ વરસની ઉમરે તે આસે[2]ના પ્રસિદ્ધ યુદ્ધમાં જય પામ્યો, તે વેળાએ એની પાસે ૧,૫૦૦ ગોરૂં લશ્કર હતું અને ૫,૦૦૦ કાળું હતું; અને દુશ્મનના લશ્કરમાં ૨૦,૦૦૦ કરતાં પણ વધારે મરાઠા પાયદળ હતા; અને ૩૦,૦૦૦ ઘોડે સવાર હતા. તેણે ઝબરદસ્ત ફતેહ મેળવી, તો પણ તેથી તે લેશ માત્ર પણ ફૂલાયો નહીં, અથવા પોતાના મનના ગાંભિર્યમાં યત્કિંચિત પણ ચંચળતા આવી નહીં; તેમજ તેની વર્તણુકની સંપૂર્ણ સાદાઈ અને ચોખ્ખવટમાં કંઈ પણ અસ્થિરતા થઈ નહીં.

આ બનાવ બન્યા પછી ટુંકા વખતમાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી એક રાજ્ય-કારભાર ચલાવનાર મંત્રીના એનામાં વખાણવા જેવા વ્યવહારિક ગુણો હતા, તે બતાવવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો. શ્રીરંગપટ્ટણ[3] લીધા પછી એક મોટા અગત્યના પ્રાંતની સુબાગીરી ઉપર તે નીમાયો; તેણે પ્રથમ તો પોતાના લશ્કરમાં કરડો બંદોબસ્ત અને આકરી કવાયત દાખલ કરી. એનું લશ્કર ફતેહના ફાકાથી ફૂલાઈ ગયું હતું; તેથી તેઓ છાકી જઇને તોફાન ઉપર ચઢ્યા અને બેદાદી તથા ગેરબંદોબસ્ત ચાલવા માંડ્યો. તેણે કહ્યું કે, મારી પાસે ગુન્હેગાર લોકોને પકડનાર અમલદારને મોકલી દો; તેને મારા તાબામાં રહીને કામ કરવાનું કહેજો. કેટલાએક લૂટારૂઓને પકડીને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યા વગર બંદોબસ્તની કે સલામતીની આશા રાખવી એ ફોકટ છે. ઉવેલિંગટને લશ્કરમાં આવી કરડી સખ્તી બતાવવાથી બધે ત્રાસ ઉપજ્યો ખરો, પણ એ પ્રમાણે કરવાથી

---

૧ મહીસૂર, હિંદુસ્તાનનું એક દેશી રાજ્ય, ક્ષેત્રફળ, ૨૯,૩૨૫ ચોરસ માઇલ; વસ્તિ, ૫૦,૫૬,૦૦૦.

૨ આસે, નીઝામના હેદરાબાદનું ગામ, ઈ.સ. ૧૮૦૩માં યુદ્ધ થયું.

૩ શ્રીરંગપટ્ટણ એટલે વિષ્ણુનું શહેર, મહીસૂર શહેરથી સાડા ત્રણ કોસ ઉપર છે; વસ્તિ ૧૦,૫૦૦. હૈદર અલિ અને ટીપુ સુલતાનની રાજ્યધાની.

ઘણી સવારીઓમાં એના લશ્કરને તો ખરેજ ખરો લાભ થયો. તેણે હવે હડતાળ પડી ગએલાં બજાર પાછાં ઉઘડાવ્યાં; અને આવક માલના રસ્તા ખુલ્લા કર્યા. જનરલ હારિસે હિંદુસ્તાનના વડા હાકિમ (ગવર્નર જનરલ) ને લખીને કર્નલ ઉવેલ્સ્લીની ભારે ભલામણ કરી. તેણે જણાવ્યું કે, ઉવેલ્સ્લીએ લશ્કરમાં સંપૂર્ણ જાપ્તો બેસાડી દીધો છે; અને માલની આયાતને માટે બહુજ ડહાપણ ભરેલી અને પૂરેપૂરી ગોઠવણી કરી દીધી છે, તેથી હવે એક મોટું બજાર ઉઘડ્યું છે; અને તે ધમધોકાર ચાલેછે; અને આમ થવાથી દરેક કિસમના વેપારીના મનમાં ઈતબાર બેસવા લાગ્યો છે. તે જેટલી મુદ્દત હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો, તેટલી મુદ્દત સુધી દરેક ઝીણી બાબત ઉપર ઝીણી નજર રાખીને તે સર્વ વાત સમજી લેતો; વળી, આ એક જાણવા જેવી વાત છે કે, તે પોતાના લશ્કરને લઈને તુંગભદ્રા નદી ઉતરતો હતો; અને તે સમયે સામે કાંઠે ઢુંડિઆ[1]નું તેના કરતાં ઘણું વિશાળ લશ્કર તાકી રહ્યું હતું; વળી, એ વેળાએ તેના મન ઉપર હજારો બાબતોના ઉંડા વિચારો એક પછી એક ઘસ્યાજ કરતા હતા; તેવે વખતે તેણે લૉર્ડ કલાઈવને એક ઘણોજ કામેલીઅતવાળો મોટો પત્ર લખી મોકલ્યો; તેમાં સવારીનો હંગામ કેવી રીતે ચલાવવો, તે સંબંધી ઘણીજ ઉપયોગી વાતો અને ખબરો સમાવી હતી. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, તેના હાથમાં જે કામ તેણે લીધું હોય, તેમાંથી જરૂર જણાય, તો થોડા વખતને માટે તે તરતજ અળગો થઈ જતો; અને તેના અસલ કામથી તદન જૂદીજ જાતની બાબતો ઉપર પોતાના સંપૂર્ણ ધ્યાનથી તે પોતાના મગજને રોકી શકતો, એ તેનો એક ખાસ ગુણ હતો. એવી અણીની અને મુશીબતની વેળાએ પણ તે લવલેશ મૂઝાતો કે ડરતો નહીં.

સર આર્થર ઉવેલ્સ્લી લશ્કરના વડા સરદારના ઓહ્દાને પાત્ર ઠરીને તે મોટા માન મરતબાથી ઈંગ્લંડમાં આવ્યો; ત્યાં તેને જરાપણ નવરા બેસી રહેવું પડ્યું નહીં; તરતજ તેને નોકરી મળી ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં દશ હજાર માણસનું લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. પોર્ટુગલને સ્વતંત્ર કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેના ઉપર ઉવેલ્સ્લીને સરદાર નીમવામાં આ-

---

૧ ઢુંડિઓ વાઘ, બે જહાનનો રાજા કહેવાતો. લૂટારાનો સરદાર; યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અને બહાદુરીથી લડતો.

મો. તેણે જળ-પ્રવાસ કર્યો; તે પોર્ટુગલના પ્રદેશમાં ઉતર્યો; બે લડાઇઓ કરી; બંનેમાં ફતેહ મેળવી; અને તેણે 'સિંટ્રાની સલાહ'[1] કરી. સર જૉન મૂર[2]ના મરણ પછી તેને એક નવી સવારી તૈયાર કરીને પોર્ટુગલ મોકલ્યો. જેટલી દ્વીપકાલ્પિક લડાઇઓ થઇ છે, તેમાં ઉવેલિંગ્ટનના કરતાં શત્રુનું દળ હમેશાં અપરંપાર વધારે હતું. ઈ. સ. ૧૮૦૯થી ઈ. સ. ૧૮૧૩ સુધીનાં પાંચ વરસમાં એના તાબામાં ૩૦,૦૦૦ અંગ્રેજી લશ્કરથી ક્યારે પણ વધારે નહતું; અને તેજ સમયે, તેની સામા નહીં નહીં તોએ ૩,૫૦,૦૦૦ ફ્રેંચ સિપાઇઓ ખડે ધાટ તૈયાર હતા. તેઓ બધા ઘણુંકરીને જૂના, અનુભવી, કસાએલા સિપાઈ બન્યા હતા; અને તેઓ ઘણાખરા નેપોલિઅનના સર્વોપરિ નિપુણ અમલદારોની સરદારી હેઠળ રહીને લડતા હતા. આવાં અક્ષૌહિણિ દળની સામા શી રીતે લઢવાને ઉભા રહેવાય ? અને ઉભા રહેવા જાય, તો જીત મેળવવાની શી આશા રાખવી ? સ્પેઈનના સેનાપતિઓ ખુલ્લા મેદાનમાં ઉતરીને શત્રુની સામા જ્યારે જ્યારે લડવા જતા, ત્યારે ત્યારે તે બિચારા અચૂક માર ખાઈ જતા; અને તેમને નાસ ભાગ કરવી પડતી; એ વાતનો તેણે પોતાના મગજમાં પુખ્ત વિચાર કરી સારી દીર્ઘ દૃષ્ટિ દોડાવી. ફ્રેંચ લશ્કરની સાથે ટક્કર લઇને તેમાં સરસ નીકળી આવે, એવું લશ્કર તો હજુ મારે નવે નામે ઘડી કાઢવું જોઇએ, એમ તેને લાગ્યું; તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૯માં ટાલાવેરા[3]ના યુદ્ધ પછી જ્યારે તેને જણાયું કે ફ્રેંચ લશ્કરની અગણિત સંખ્યાએ મને ચોગરદમથી ઘેરી લીધો છે, ત્યારે તે પોર્ટુગલમાં નાસી આવ્યો; અને પોતાના મગજમાં કલ્પી કાઢેલી નવી યોજના અમલમાં લાવવાને તેણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. તેણે ફીરંગી લોકોનું લશ્કર જમાવી દીધું; તેમની ઉપર બ્રિટિશ અમલદારોને નીમી દીધા; અને પોતાના અંગ્રેજી લશ્કરની જોડે રહીને યુદ્ધ કરતાં તેમને શીખવવા માંડ્યું. તે દરમીઆન જો દુશ્મન તરફથી લ-

૧ 'સિંટ્રાના કોલ કરાર' ઈ. સ. ૧૮૦૮માં થયા; તેથી ફ્રેંચ લોકોને પોર્ટુગલ છોડીને જવું પડયું.

૨ સર જૉન મૂર, ઈ. સ. ૧૭૬૧-૧૮૦૯. કોરુનાના યુદ્ધમાં એ અંગ્રેજ સેનાપતિ મરણ પામ્યો.

૩ ટાલાવેરા ડલા રેઈના, સ્પેઈનનું જૂનું ગામ, વસ્તિ, ૯,૦૦૦; આ ઠેકાણે અંગ્રેજ અને સ્પાનિઅર્ડોએ મળીને ફ્રેંચને હરાવ્યા.

ડાઈ કરવાનું કહેણ આવતું, તો તેની તે સાફ ના પાડતો કે જેથી હાર ખાવાનું જોખમ વેઠવું ન પડે. તે તેના મનમાં સમજતો હતો કે, આમ શત્રુને આળસમાં રાખવાથી તેમનો જુસ્સો અને કવાયત ધૂળ મળી જશે; ફતેહ એ ફ્રેંચ લોકોનો આહાર છે; તે ન મળવાથી તેઓ એદી અને નબળા પડી જશે. વળી, તે ધારતો હતો કે, એવી વખતે જ્યારે રિપુ-દળ આળસમાં દુર્બળ થઈ ગયું હશે, અને મારૂં લશ્કર યુદ્ધને માટે પરિપકવપણે તત્પર થયું હશે, તે વેળા હું મારા સઘળા બળથી તેમના ઉપર ટૂટી પડીશ.

આ અમર અને અક્ષય કીર્ત્તિના રણસંગ્રામમાં લૉર્ડ ઉવેલિંગ્ટને જે વિલક્ષણ ગુણ દેખાડી દીધા છે, તે યથાસ્થિત રીતે સમજવા હોય, તો તે સમય તેણે લખેલા સરકારી કાગળપત્રો વાંચવા જોઇએ. તેણે જય મેળવવાને માટે કેટકેટલી રીતે જયદેવીની ઉપાસના કરી અને તેણે કેવા કેવા ઉપાયો યોજ્યા, તેની સાદી, સાચી અને સરળ વાત તેના પત્રોમાંથી નીકળી આવેછે. તે વેળાએ બ્રિટિશ સરકાર બાયલી હતી; જૂઠું તો ડગલે ડગલે બોલતી; અને ખટપટ તથા તર્કટનો તો ધંધોજ લઈ બેઠી હતી. એવી એની ઉપરી સરકાર હતી; વળી જે લોકોના રક્ષણને અર્થે તે ગયો હતો, તે સ્વાર્થ સિવાય બીજું કંઈ સમજતા નહીં; તેઓ હિચકારા અને નામર્દા હતા; અને **'મિયાં માંદા પણ ટંગડી ઉંચી,'** એ કહેવત પ્રમાણે તેમની પતરાજીનો પાર ન હતો. એ પ્રમાણે તે બંને તર્ફથી એવો તો ઘેરાઈ ગયો હતો, તેને એટલી મુંઝવણ થતી, તેને એટલી તો ટક્કરો લેવી પડતી, કે એના જેવું દુઃખ કોઈ બીજાને પડ્યું હશે, એમ અમે ધારતા નથી. સ્પેઈનના રણસંગ્રામનો ઝડાકો તેણે પોતાના એકલાનીજ દઢતા અને આત્માવલંબનના પરાક્રમી દંડ ઉપર ઝીલ્યો, એમ કહીએ તો ચાલે. એ મહાન ગુણો તેના મહા સંકટની સમયે પણ તેની સોડ છોડીને આઘા જતા નહીં. એક બાજુએથી નેપોલિઅનના જૂના કસાએલા વીરોની સાથે તેને લડવું પડતું; બીજી બાજુએથી સ્પેઈનની રાજ્ય-મંડળીને અંકુશમાં રાખવી પડતી; તેની સાથે વળી પોર્ટુગલનો રાજા સગીર ઉમરનો હોવાથી તે રાજ્યનો કારભાર ચલાવનારી પ્રધાન-ટોળીને પણ દબાણમાં રાખવી પડતી. પોતાના લશ્કરને માટે કપડાં લત્તાં તથા ખોરાક મેળવવાની પણ તેને અત્યંત મુશીબત પડતી. તે જ્યારે ફ્રેંચ ફોજની સામાં ટાલાવેરા આગળ લડતો હતો, તે વખત તેની કુમકમાં ઉભેલા

સ્પાનિઅર્ડનું લશ્કર લડાઈના મેદાનમાંથી નાઠું તો નાઠું; પણ તે બ્રિટિશ લશ્કરના સરસામાન અને મોદીખાના ઉપર ટૂટી પડયું; અને તેઓ લૂંટયે રહ્યા! એ વાત એવી વિપરીત બની છે, કે એકદમ માનવામાં પણ ન આવે. આવાં આવાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ અલૈકિક ધૈર્ય અને આત્મદમનથી ડ્યુકે સહન કર્યાં; અને જેની સહાયતાએ તે આવ્યો હતો, તે લોકો આવા કૃતઘ્ની અને દગાબાજ નીકળતા છતાં, અને પોતાની સરકાર ઘડી ઘડીમાં ફરી જાય એવી છતાં, તે ધીટ અને અડગ દૃઢતાથી આગળ ઝોકયોજ રહ્યો. તે કોઈપણ વાતમાં ગફલત રાખતો નહીં; અને દરેક અગત્યની ઝીણી બાબત ઉપર પંડોપંડ દેખરેખ રાખતો. તેને જ્યારે માલમ પડ્યું કે પોતાના લશ્કરને માટે ઇંગ્લંડથી ખોરાક હવે આવે એમ નથી, અને પોતાની જાત ઉપરજ લશ્કરને ખવડાવવા પીવડાવવાનો આધાર રાખવાનો છે, એમ તેને લાગ્યું, એટલે ઇંગ્લંડનો જે એલચી લિસ્બનમાં રહેતો હતો, તેની સાથે તે મળી ગયો; અને મોટા પાયા ઉપર અનાજના વેપારનો ધંધો તે તેની સાથે પંચાળા વેપારમાં ચલાવવા લાગ્યો. લશ્કરી મોદીખાનાની હુંડીઓ ચલાવવા માંડી; તેવડે ભૂમધ્ય સમુદ્ર[1]નાં બંદરોમાંથી અને દક્ષિણ અમેરિકામાંથી અનાજ વેચાતું લેવા માંડ્યું. એ પ્રમાણે તેણે પોતાની બધી વખારો ધાન્યથી ભરી દીધી; અને જે વધ્યું તે તેણે ફીરંગી લોકને વેચી દીધું; કારણકે એઓ પણ ખોરાકની બહુ તંગી વેઠતા હતા. તે કોઈ પણ વાતનો આધાર દૈવ ઉપર રાખતોજ નહીં; પણ જે કાંઈ બનવા જેવી વાત હોય, તેની આગળ આગળથી તે તજવીજ કરી રાખતો. તે પોતાના ખાતાની ઝીણામાં ઝીણી વાત ઉપર નજર રાખતો; અને પોતાના લશ્કરી સિપાઈઓના જોડા, ધાતુની દેગડીઓ, ખાવાના રોટલા, અને ઘોડાના ઘાસ જેવી દેખાવમાં કેવળ નજીવી અને ધૂળગજા જેવી બાબતોમાં વખતોવખત પોતાનું સઘળું ધ્યાન પરોવી દેતો. એનામાં એવી રીતના કામ અને કારભાર કરવાના ઉમદા ગુણો હતા; તેની અસર સૌને થતી. દરેક બનવા જેવી વાતનો તે આગળથી કાળજી રાખીને પાયો ચણી મૂકતો; અને દરેક ઝીણી અને નાની વાત ઉપર તે પંડેજ ધ્યાન આપતો; તથીજ તેણે પોતાની વિજયી કીર્ત્તિનાં

---

૧ ભૂમધ્ય સમુદ્ર, પૃથ્વીમાં મોટામાં મોટો સમુદ્ર, યુરોપ તથા આફ્રિકાની વચ્ચે છે.

ઉંડાં મૂળ રોપ્યાં, એમાં જરા પણ શક નથી. અમે જે ઉપર વિચાર જણાવ્યા છે, તેની વાંચનારે વિશેષ ખાત્રી કરવી હોય તો નેપોલિઅન તથા તેના ભાઈ જોઝફ વચ્ચેના પત્રો હાલમાં છપાઈને પ્રગટ થયા છે, તે તેણે વાંચવા; અને ડ્યુક ઑફ રાગુસાએ તે સમયનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, તે જોવો એટલે સ્પષ્ટ સમજાશે. રોજ-કામની નાની બાબતો સમજવામાં અને તે કરવામાં પોતાની શ્રેષ્ઠતાને લીધે ડ્યુકે નેપોલિઅનના સરદારોનો પરાજય કર્યો. ઉવેલિંગ્ટન ઠાકોર કહેતા કે, જો હું કંઈપણ આ કામમાં સમજતો હોઉં, તો માત્ર લશ્કરને કેમ સાચવવું, કેવી રીતે જાળવવું, તેને શું ખવડાવવું, એટલુંજ માત્ર હું જાણુંછું. આવી આવી સાધનાથી છેક કાચા, નવા અને અણસમજુ ઉમેદવારોને લશ્કરમાં દાખલ કરીને, તેમને કેળવી કેળવીને આખા યુરોપમાં ઉત્તમ પંક્તિના પાવરધા સિપાઈ બન્યા તેણે બનાવી દીધા. પછી તે તેમને વિષે કહેતો કે, હવે આ મારાં માણસોને લઈને મારે ગમે તેવે વિકટ માર્ગે જવું હોય અને ગમે તેવું જોખમકારી કામ કરવું હોય, તો તે વાતની મારા મનમાં પૂરી હામ રહેછે.

તે જે જે કામ હાથમાં લેતો, તેમાં તેનું ચિત્ત લીન થઈ જતું; તો પણ તેમાંથી મનને ખસેડીને, કોઈ તદન જૂદીજ જાતના કામની ઝીણી ઝીણી બાબતો ઉપર પોતાના તન-મનનો સર્વસ્વ જુસ્સો લગાડી દેવાની તેનામાં અદ્‌ભુત શક્તિ હતી, એ વાત અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ. તોપણ એ વાતનું નેપિઅર[1] ઉદાહરણ આપેછે કે, જેવામાં તે સાલામાંકા[2]ની લડાઈ લડવાની તૈયારી કરતો હતો, તેવામાં તેણે ઈંગ્લંડના પ્રધાન-મંડળને એક મોટો પત્ર લખીને દર્શાવી આપ્યું કે, રૈયતમાંથી કરજે નાણાં કાઢવાની તજવીજ તમે કરોછો, તે કેવળ નિષ્ફળ સમજવી; વળી, સાન ક્રિસ્ટોવલના ડુંગર ઉપર એ હતો, તે વેળાએ ભર રણજંગની વચમાં એણે મોટા કાગળો લખીને સિદ્ધ કરી આપ્યું કે, પોર્ટુગલમાં શરાફી પેઢી સ્થાપવી, એ

---

૧ સર ઉવિલિઅમ ફ્રાન્સિસ પાટ્રિક નેપિઅર, ઈ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૬૦, સિંધવાળા સર ચાર્લ્સ નેપિઅરનો ભાઈ, દ્વીપકાલ્પિક વિગ્રહમાં એ ઉવેલિંગ્ટનની સાથે હતો. તે ઘણી વાર જખમી થયો હતો. તેણે કેટલાંએક ઉપયોગી પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે.

૨ સાલામાંકા, સ્પેઈનમાં વિદ્યાસ્તાનનું મુખ્ય સ્થળ છે; વસ્તિ, ૧૪,૦૦૦. ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં ઉવેલિંગ્ટને ફ્રેંચ સરદાર મારમોંટને એ સ્થળે હરાવ્યો.

રજેરજ મૂર્ખાઈનું કામ છે; વળી બૂર્ગોસ¹ની ખાહી અને ખંદકમાં રણસંગ્રામ તે મચાવી રહ્યો હતો, તેજ સ્થળે એણે ફ્રેન્શલની મહેસુલની પદ્ધતિના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા; અને દેવમંદીરની જમીનો વેચી મારવાનો વિચાર કેવો બેવકૂફી ભરેલો છે, તે તેણે આંધળાને દેખાય, એમ દેખાડી આપ્યો. લશ્કરની શસ્ત્રકળા અને યુદ્ધકળામાં તે જેવો ઉંડો ઉતરીને પોતાની પ્રગાઢ પ્રવિણતા બતાવતો, તેવીજ કાએલિઅત ઉપરના દરેક વિષયમાં તે દેખાડતો.

તેની ચાલચલગતમાં એક બીજો ખાસ ગુણ હતો. તે એક પ્રમાણિક કામનો કરવાવાળો હતો. તેનામાં પૂરેપૂરી સાચવટ હતી. ફ્રેંચ સરદાર સૂલ્ટે સ્પેઈનને લૂટ્યું અને તેમાંથી ઘણી કીમતની ઘણી તસવીરો તે ઉપાડી લઈ ગયો; પણ ઉવેલિંગ્ટને એક દમડીની કીમતની ચીજ પણ પોતાના ઉપયોગમાં આણી નહીં. તે જ્યાં જતો, ત્યાંથી કંઈ પણ વસ્તુ મફત લેતો નહીં; પૈસા આપીને જે જોઇએ, તે લેતો; તે શત્રુના મુલકમાં પણ નાણું આપીને જોઈતી ચીજ લેતો. તે જ્યારે ફ્રેંચ રાજ્યની હદ પસાર કરીને આગળ ચાલતો હતો, તેવામાં તેની સાથે ૪૦,૦૦૦ સ્પાનિઅર્ડનું લશ્કર હતું; લૂંટફાટ કરીને અને ધાડ પાડીને દોલતવાળા થઈ જવું, એ તેમના મનની ધારણા હતી; તે જાણતાં ઉવેલિંગ્ટને પ્રથમ તેમના ઉપરી અમલદારોને બોલાવીને ઠપકો દીધો; પણ તેઓના કઠોર હૈયા ઉપર એ વાતની અસર થાય એમ નથી, એવું એને જણાયું; અને એ બાબતમાં એમને દાબમાં રાખવાની મારી બધી મહેનત છૂટી પડશે એમ તેને માલમ પડતાં, તેણે તે બધાને પાછા વાળી મૂક્યા. એક અજાયબ જેવી વાત છે કે, ફ્રેંચ ગામોના ગામડીઆ બાપડા પોતાનાજ ફ્રેંચ લશ્કરથી બીને ભાગી જતા અને પોતાનો સઘળો સરસામાન બ્રિટિશ છાવણીની હદમાં લાવીને તેના રક્ષણ હેઠળ મૂકતા ! એજ વખતે ઉવેલિંગ્ટને વિલાયતમાં પ્રધાન-મંડળને લખ્યું કે, અમે કરજમાં ડૂબી ગયા છીએ; મોટા શાહુકારોનું સરકારી કરજ આપણે માથે ડુંગર જેવું થઈ ગયું છે; તેમનું લેણું વસૂલ કરવાને તેઓ મારા તંબુની બહાર આવીને બે-

---

૧. બૂર્ગોસ, સ્પેઇનનું શહેર; વસ્તિ, ૨૫,૮૦૦; એ શહેર ફ્રેંચ લોકોએ ઈ. સ. ૧૮૦૮, ૧૮૦૯માં બે વાર લીધું; ઈ.સ. ૧૮૧૨માં અંગ્રેજોએ ઘેરો ઘાલ્યો પણ તે ઉઠાવવો પડ્યો; અને ઈ. સ. ૧૮૧૩માં તે તેની મેળે શરણે આવ્યું.

ડા રહેછે; અને મારાથી તેમને મોં બતાવાતું નથી; તેથી હું બહાર પણ નીકળી શકતો નથી. આ મહાપુરૂષની ચાલનું તોલન કરતાં ક્યૂલ્સ મોરેલ કહેછે કે, આવી રીતે પોતાની નબળાઈ દેખાડી દેવી, પોતાની શરમ જાહેર કરવી, એ શું થોડી વાત છે? એ ઉપરથી કેવી ઉંચી ખાનદાની જણાયછે! કેવું અકૃત્રિમ ઉમદાપણું દેખાયછે! રણસંગ્રામમાં વૃદ્ધ થએલો શૂરવીર, ત્રીશ વરસસુધી નોકરી કર્યા છતાં, પોતાના લેણદારોથી બીવો, એ કેવો મહાત્મા! આ ભીમસેન જેવો વજ્રદેહી, વિજયી સેનાપતિ શાહુકારોને જવાબ દેતાં ડર્યો, એ કેવું આશ્ચર્ય! વળી, પોતે દુશ્મનના દેશમાં હતો, અને મોટા લશ્કરનો અધિપતિ હતો, તથાપિ તેણે વાંકો શુકન ન કાઢ્યો, એ કેવો ધીરવીર સમજવો! વિજયી વીર પુરૂષોના મનમાં કિંવા પારકા દેશ ઉપર ચઢાઈ કરનારા યોધાના મનમાં આવી જાતની બીક ભાગ્યેજ નડે; તેઓ એવા ડરથી ડરેજ નહીં. તમે લડાઈઓના રણસંગ્રામની તવારીખ વાંચી જુઓ; પણ તેમાંથી આવી અલૌકિક સાદાઈનો દાખલો મળવો દુર્લભ થઈ પડશે, એમ હું ધારૂંછું. વળી ડ્યુકને જો કોઈએ આ વાત કરી હોત, તો અમને એમ લાગેછે કે તે એમજ કહેત કે, મેં એમાં કંઈ મોટું કામ કે ઉમદા કામ કર્યું છે, એમ મને લાગતું નથી. આપણે માથે દેવું હોય, તે વાયદાસર અદા કરવુંજ જોઈએ; અને કામકાજ તથા લોક-વ્યવહારમાં એ સૌથી આબરૂ ભરેલો રસ્તો છે, એમ હું માનુંછું. આવા સાદા વિચાર કરતાં તેના મનમાં કંઈ વિશેષ આવત નહીં.

'પ્રમાણિકપણું અને સાચવટ એ ગુણો આપણા સંસાર–વ્યવહારમાં જેમ ગુણકારક નીવડેછે, તેમજ દરેક કામકાજમાં તે ઉપયોગી માલમ પડેછે. ધન્ય છે હ્યુ મિલરના કાકાને! તેણે પોતાના ભત્રિજાને કેવી સરસ શીખામણ દીધી છે! તેણે હ્યુ મિલરને કહ્યું કે, તું તારા બધા રોજગારમાં આની નમતું નમતું આપજે; તારો પાડોશી તારી પાસે કંઈ શેરપાશેર ઉછીનું લેવાને આવે, તો શેરીઉં કે પવાલું પૂરેપૂરૂં ભરીને છલાછલ વેરાતું આપજે. પરિણામે તને એમાંજ લાભ છે, એમ જાણજે. જવનો દારૂ બનાવનાર એક વેપારી આપણે અહીં બધે જાણીતો છે. તે તેના ધંધામાં સુખી થયો. તેનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, હું દારૂ બનાવવામાં પાણીની સાથે બીના જ-

વ પણ ઉદાર દિલથી સારી પેઠે વાપરતો; તેથી મારા માલની ખપત વધારે થતી. ભઠ્ઠી ઉપર મોટા દેગમાં એ દારૂ તૈયાર થતો હોય, ત્યાં જઈને તે જરા ચાખી જોતો; પછી પોતાના કામ કરનારાઓને કહેતો, બચ્ચાઓ, હજુ એમાં પાણીનો સાસ વધારે છે; એમાં હજુ જોઈએ તેટલો કસ આવ્યો નથી; માટે બીજા કહોવડાવેલા જવનો એને પટ દો. એ પ્રમાણે એ વેપારીની ચાલ એના માલમાં તે ભેળવતો; અને તેથી તે અને તેનો માલ બંને વખણાયા. તેની શાખ ઈંગ્લંડમાં, હિંદુસ્તાનમાં અને આપણાં બીજાં સંસ્થાનોમાં એવી તો પ્રસરી, કે તે એક મોટો દોલતમંદ ગૃહસ્થ થઈ પડ્યો. સઘળી જાતના કારવ્યવહારમાં જે વેણમાં અને કરણીમાં એકજ રહ્યો, તેણે પોતાના સુખનો પાકો પાયો નાખ્યો, એમ જાણવું. તુલસીદાસ કહેછે કે, '**દયા ધર્મકો મૂલ હૈ**'; એટલે સદ્ધર્મનું મૂળ લક્ષણ દયાદાન છે; શૂરવીર પાછી પાની ન કાઢે, એવું શૌર્ય બતાવવું એ તેનું મહાન લક્ષણ છે; તેમજ ધંધાદારીને, વેપારીને, કારખાનાં ચલાવનાર શેઠીઆઓને 'શાખ' એમની આબરૂનો સ્તંભ છે; નહીં તો '**શાખ ખુએ, પત જાય.**' ગમે તેવો ગરીબ કે હલકો ધંધો હો; તોપણ તેમાં માણસને પોતાનું પ્રમાણિકપણું કસવાનો વખત આવેછે. જે સલાટ પાસે હ્યુ મિલર ઉમેદવારી કરીને કામ શીખતો હતો, તેને માટે તે કહેતો કે, તે દરેક પથ્થર તૈયાર કરવામાં જાણે પોતાનું મન માંહે મૂકતો હોય, એવી રીતે તે ઘડતો. એજ પ્રમાણે દરેક કારીગર પોતાનું કામ પરિપક્વ અને સંગીનપણે કરવામાંજ પોતે પ્રફુલ્લિત રહેશે; અને જે મોટા મનનો પુરૂષ કોઈ પણ કામનો ઇજારો રાખશે, તેના દરેક નાના મોટા કામમાં તે ખરા દિલથી વર્તશે. જે ગૃહસ્થ પોતાનું કારખાનું પ્રમાણિકપણાથી ચલાવેછે, તેને લોકોમાં માન સન્માન અને કીર્ત્તિ મળશે; એટલુંજ નહીં, પણ તેના સંચામાંથી જે સંગીન અને સરસ માલની નીપજ થશે, તેથી તેને દ્રવ્યનો લાભ પણ સારો થશે; અને તેવીજ રીતે જે વેપારી પોતાનો માલ વેચવામાં સાચવટ રાખેછે અને જેવો તે માલ બહારથી દેખાયછે, તેવોજ અંદરથી પણ સરસ હોયછે; તેથી તેને પણ એવીજ રીતે માન પ્રતિષ્ઠા અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાયછે. બારન ડ્યૂપાં[1] કહેછે કે, અંગ્રેજ લોકની ચઢતીનું મુખ્ય કારણ

---

૧. ફ્રાન્સ્વો પિએર ચાર્લ્સ બારન ડ્યૂપાં, ઈ. સ. ૧૭૮૪-હયાત; ફ્રેંચ એન્જીનીઅર, નૌકા સૈન્યમાં દાખલ થયો હતો; વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી.

જોવા જશો તો તેમનામાં સર્વવ્યાપક પ્રમાણિકપણું છે, એજ સમજવું. દગાફટકાથી અથવા સામા ધણીને ગભરાટમાં નાખી દઇને અથવા બળાત્કાર વાપરીને આપણે કાંઇક વખત સુધી ફાવીએ ખરા; પણ જો સદા ચઢતીજ રાખવી હોય, તો એથી ઉલટીજ રીતે આપણે ચાલવું જોઇએ. કોઈ પણ મોટા વેપારી કે કારખાનું ચલાવનાર શાહુકારનો માલ દેશાવર ખાતે સરસ ગણાય, અને તેનો દેશ બહાર ગામ ખાતે વખાણુ ય તે શા કારણથી? તેની સહાસિક હિમ્મતને લીધે કે તેની બુદ્ધિને લીધે કે તેની હોશિઆરીને લીધે વખાણાયછે, એમ ન સમજશો; એ તો પોતાના અને પોતાના દેશની શાખ તેમના ડહાપણના પ્રભાવથી, તેમના નીતિના બળથી, અને સર્વોપરી, તેમની સાચવટના સામર્થ્યથી મેળવાયછે. આપણા બ્રિટિશ બેટમાંના કોઈ પણ ઉપયોગી વતનીઓ આ અમૂલ્ય સદ્‌ગુણોનો કદી પણ ત્યાગ કરશે, ત્યારે આપણો દિવસ વાંકો બેઠો, એમ આપણે આ૨જમાથી સમજવું; આપણો ઇંગ્લંડ દેશ હો કે પછી બીજો દેશ હો; પણ જ્યાં એ ગુણનો લોપ થશે, તો પછી ભ્રષ્ટ અને પતિત માલથી ભરેલાં આપણાં વહાણો બીજા દરેક દેશને કાંઠેથી પાછાં હડસેલાશે; તેમને કોઈ સંઘરશે નહીં; આપણા ત્રણ બેટ, ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ તથા આયર્લંડના ઉદ્યોગ અને વેપારથી નીપજાવેલી ચીજોની આગળ ખપત થતી, તે પછી તદન બંધ થઈ જશે; અને તેમ થએથી તેને માટે પૃથ્વીની દશદિશામાંથી જે હજારો વહાણો, હજારો તરેહના માલથી ભરપૂર થઇને આપણા સમુદ્રના જળ ઉપર હાલ વિશ્રામ કરેછે, તે પછી તાબડતોબ અદૃશ્ય થઈ જશે; અને સઘળું નિર્મૂળ-હતું નહતું થઈ જશે.

એ વાત કબૂલ કર્યા વિના ચાલેજ નહીં કે, માણસની પરીક્ષા વેપાર ધંધામાં જેવી થાયછે,-તેની ચાલ વેપારની કસોટી ઉપર જેવી સખ્ત રીતે કસાયછે, તેવી બીજા કોઈ પણ ધંધામાં કસાતી નથી. માણસની સાચવટ, મનનો નિગ્રહ, ન્યાયી મન, અને ભલમનસાઈના ગુણો વેપાર ધંધામાં ઝબરદસ્ત કસોટી ઉપર ચઢેછે. 'રણ શૂરા, રણ ધીર.' રણ સંગ્રામના વરસતા અગ્નિમાં અને ભયમાં પોતાની બેહદ છાતીને જેવી રીતે કસોટી ઉપર નાખીને વીર પુરૂષો મોટી કીર્ત્તિ મેળવેછે, તેવીજ કીર્ત્તિ જે વેપારીઓ અને નવીસંદા કામના કરવૈઆ પોતાના ધંધામાં અનેક લાલચોની સામા ટક્કર લેતા છતાં નિષ્કલંક પસાર થતા જાયછે, તેમને પણ મળવી ૫-

થાય છે. જૂદા જૂદા અનેક જાતના ધંધામાં જે જથાબંધ માણસો અ- ડ્યાં રહેછે, તેમને શાબાશી ઘટેછે; કારણકે સર્વેએ કબૂલ કરવું પડશે કે, તેઓ વિધવિધની લાલચોની વચ્ચોવચ્ચ થઇને ઉમદા ધૈર્યથી પસાર થતા ચાલ્યા જાયછે. કેટલાંએક હાથ નીચેનાં, તાબાનાં માણસો પોતાનું પેટીઉં મુસ્કેલીથી પેદા કરેછે, તેમના હાથમાં દરરોજ કેટલું બધું નાણું સોંપવામાં આવેછે, તેનો એક ક્ષણ વારજ વિચાર કરી જુઓ ! દુકાનદારો, આડ- તીઆ, દલાલો, અને શરાફી પેઢીઓના મુનીમ, વાણોતર અને ગુમાસ્તા- ઓના હાથમાં હમેશાં છૂટું રોકડ નાણું કેટલું બધું આવેછે અને જાયછે, તેનો એક પળભર તમે ખ્યાલ કરો ! વળી આટઆટલી લાલચોથી આં- ધળા થઇને વશ થઈ જાય, અને વિશ્વાસઘાત કરે, એવા દાખલા કેટલા જૂજ નીકળશે ! એ સઘળી વાત જો તમે તમારા મનમાં તપાસી જોશો, તો માણસ-જાતમાં સાચવટ ઉપર દરરોજ કેવી દૃઢ ભક્તિ છે, તે વાતની તમારે હા ભણવી પડશે. એ વિચારથી માણસ-જાતની નેકીને માટે આ- પણું મન ફૂલાય, તો તે વાજબીજ છે; અને એ ઉચ્ચ ગુણ આપણને સર્વેને ખરેખરો શોભા આપનારો છે. ધંધારોજગારી માણસો પરસ્પર એક બીજા ઉપર કેટલો ભરોંસો અને ઇતબાર રાખેછે, તે સૌ જાણેછે; એક નામ ઉપર અને શાખ ઉપર કેવી જબરી ઉથલપાથલો થતી જાયછે, તે સૌ નજરે જુએછે; પેઢીઓની શાખ એટલે તેની આબરૂ ઉપરજ મોટાં મોટાં કારખાનાં ચાલેછે; એ સઘળું સંસાર-વ્યવહારના કામકાજમાં બધે ઠામ ઠામ જોવામાં આવેછે; એટલે એ વાત સાધારણ થઈ પડી છે; નહીં તો, એ બાબત અચરજ ઉપજાવે એવી થઇ પડત. દૂર દેશાવર ખાતે પોતાના આડતીઆ પડેલા હોય, તેમના ઉપર વેપારીઓ અને શાહુકારો સંપૂર્ણ ભરોંસો રાખીને ચાલેછે, એ નાની સરખી વાત ન સમજશો; વળી, તેમાં વેપારી આ ગોળાર્ધમાં રહેતો હોય, તો આડતીઓ બીજાજ ગો- ળાર્ધમાં રહેતો હોય; યુરોપના વેપારી અમેરિકાના આડતીઆથી લાખોનાં કામ લેતો હોય; અને અમેરિકાનો શાહુકાર એશિઆના આડતીઆથી કરોડોનો હેરફેર કરતો હોય; એ કેવી ખુબીની વાત છે ! જે માણસોને આપણે કદી નજરે ભાળ્યા પણ ન હોય, પણ તેમની રૂડી ચાલ જાણીને અનરગળ દોલત અને માલ ખજાનો આપણે તેને દેશાવર ખાતે સોંપી દઇએ, એ આલ્હાદક વાત છે. મનુષ્યજાત એક બીજાની સાથે આવી સુંદર

રીતે વર્ત્તે, તે પરસ્પરની પૂજા કર્યા જેટલું માન આપ્યા બરાબર છે, એ પ્રમાણે ડૉક્ટર ચાલ્મર્ઝ[1] કહેછે, તે વાસ્તવિક છે.

સામાન્ય વર્ગના લોકોમાં દવયોગે પ્રમાણિકપણું બહુ ભાગે પ્રવર્તી રહ્યું છે, અને તે પ્રતિદિવસ વધતું જાયછે. ઈંગ્લંડના નાના મોટા વેપારીઓ પોતાના સઘળા ધંધા રોજગારમાં વિશેષે કરીને મોજા દિલથી વર્તેછે. તેઓ પોતપોતાના ધંધા અને આચરણમાં નેક ટેક દેખાડી આપેછે; તથાપિ 'પાંચે આંગળી કંઈ સરખી ન હોય' એ કહેવત પ્રમાણે શરમ ભરેલી દગલબાજી અને ઉઘાડા પ્રપંચ અને જૂઠના દાખલા હાલ પણ દુર્દૈવથી અત્યંત મળી આવશે. એ પ્રમાણે હાલ તેમજ પૂર્વે હરહમેશ બનતું આવ્યું છે. 'ગામ ત્યાં ઢેડવાડો તો હોયજ.' જેઓ નીતિના ગુણોને ગણકારતા નથી; જેઓ જુગા જેવો ધંધો કરેછે, અને સટ્ટાબાજીમાં સજ્જ થઈ રહેછે; જેઓ કેવળ સ્વાર્થનાંજ ખોળામાં છે; તેઓ વહેલા વહેલા પૈસાદાર થવાની લાહેમાં વિશ્વાસઘાત, દગાફટકા, કપટ અને જે ફાવે તે કરેછે. માવામાં લોટ નાખીને પેંડા બનાવે; દૂધમાં પાણી રેડીને વેચે; ધોળી ખાંડમાં હાડકાંનો ભૂકો નાખીને વેચે; ઘીના ઘાડવા અને ગોળનાં ઘડવાનાં મોડીઆં સરસ રાખે, અને અંદરથી લુચ્ચાઈ કરે;'બહારકી તો ટાપટીપ અને ભીતરકી તો રામ જાણે;' એવા ધંધા કરનારા વેપારીઓની ખોટ નથી; ઇજારા પટે કામ રાખીને પછી કરાર તોડીને ભાગી જાય, એવા ઇજારદારો પણ જડી આવશે; ઉનનાં કારખાનાં ચલાવનાર કેટલાએક એવા છે કે, આપણે તેની દુકાને ઉન લેવા જઇએ, તો તે ઉન ન આપતાં, તેને બદલે ઉનનાં જૂનાં ઘસાઈ ગએલાં લૂગડાં ચીથરાં હોય, તેના ઝીણા દોરા ઉતારી ઉતારીને ઉનને સાટે ઉન કહીને આપે; સૂતર માગ્યું હોય, તો તેને બદલે સૂતરાઉ કાપડમાં હાર લાવવાને ગુંદર, લાહી અને બીજા પદાર્થો ભેળીને તે ઉપર ઘસવામાં આવેછે, તેવી ચીજો પધરાવે; ગજવેલનાં હથિઆર ઘરાકને જોઇતાં હોય, તો હલકા ગાળેલા લોઢાનાં ઓજાર હડસેલે; કાણાં વગરની સોયો, અને કામમાં ન આવે એવા, માત્ર વેચી મારવાનેજ બનાવેલા અસ્ત્રા, અને હજાર રીતથી બનાવેલાં કૂડકપટનાં કપડાં વેચનારા ઘણે ઠેકાણેથી મળી આવેછે. પણ

---

૧ રેવરંડ (પૂજ્ય) ડૉક્ટર (વિદ્વાન) ટૉમસ ચાલ્મર્ઝ, ઈ. સ. ૧૭૮૦–૧૮૪૭; સ્કૉટલંડનો એક મહાત્મા, પંડિત અને જ્ઞાની પુરૂષ.

આવા દાખલાઓ અપવાદરૂપ સમજવા; એવા તો કોઇકજ; ઘણે ભાગે તો સારાજ વેપારીઓ મળી આવશે. નીચ મનના, દુષ્ટ, લોભાંધ માણસો-ની વાત નોખી છે. તેઓ કદાચ્ ઉપર જણાવેલાં કાવતરાં કરીને ધનવાન થાય; પણ ઘણુંકરીને એવા પ્રપંચી પૈસાનો તેમનાથી ઉપભોગ થઈ શકનો નથી; લોકોમાં તેમની સારી વાત કદી પણ થવાની નથી; તેઓ સારી ચાલના ભલા માણસમાં ક્યારે પણ ખપવાના નથી; વળી, ધનનો ઢગલો ગમે તેટલો હોય, પણ જેના મનમાં અનીતિનો—પાપનો કીડો કરડતો હોય, તેમને શાંતિ ક્યાંથી મળે ? અને શાંતિ વિનાના સુવર્ણથી મનને કદી પણ ચેન પડશે ? સોનું તો સૂનું થઈ પડશે. એક લૂહાર પાસેથી લાટિમર[1] ધ-ર્માધ્યક્ષે એક પાળી વેચાતી લીધી, તેમાં બે પૈસા જેટલો પણ માલ ન-હતો; તેના ચાર પૈસા તેણે કઢાવ્યા. તે વાત જણાતાં લાટિમરે કહ્યું કે, એ ઠગે મને ઠગ્યો નથી; પણ તેણે પોતાના આત્માનેજ ઠગ્યો છે. જે મા-ણસો જોરજુલમ કરીને જર મેળવેછે, અથવા દગાફટકાથી દોલતમંદ થાયછે, અથવા ઉંધાચત્તા પાટા બંધાવીને પૈસાદાર થાયછે, તેમના જર જવાહીરથી, તેમની દોલત અને પૈસાથી અવિચારી માણસો કાંઇક વખત સુધી અચેત થઈ જાય ખરા; પણ એવા લુચ્ચા દુકાનદારો પ્રપંચરૂપી પા-ણીના પરપોટા ફૂલાવીને તેજદાર દેખાયછે; પણ તે પાપના પરપોટા ફૂટ્યા એટલે થઈ ચૂક્યું. સાડલીર, ડીન પૉલ, અને રેડપાથ જેવા વેપારીઓનું આ દુનિઆમાંજ અહીંને અહીં પોગળ વેરાઈ જાયછે; અને 'કપટ તેનું ચપટ' પ્રમાણે ચપટ થઇને તળીએ બેસેછે; કદાચ્ એમ બને, કે બીજા કેટલાએક વેપારીઓનાં તરકટ અને દગાબાજી દુનિઆમાં ઉઘાડી નહીં પડી હોય; અને પ્રપંચ કરી મેળવેલો પૈસો તેમની પાસે પણ રહ્યો હશે: તોપણ એટલું તો નક્કી સમજવું કે એ પાપના પૈસાથી તેમને કદી સુખચેન તો મળેજ નહીં; ઉંની ધગધગતી રેતીની પેઠે તેમને તે સદા બાળ્યાજ કરેછે, અને કીડીઓની પેઠે તેમને તે કરડ્યાજ કરેછે.

વળી એમ પણ બને કે, 'કસાઇને ઘેર કુશળ, અને ધર્મીને ઘેર ધાડ;' જે ખરેખરો ભલો, અને જરેજર વાતમાં સાચો હશે, તેના કરતાં

---

૧ હ્યુ લાટિમર. ઈ. સ. ૧૪૭૦–૧૫૫૫, પ્રોટસ્ટંટ ધર્મનો રક્ષક; ઇં-ગ્લંડની રોમન કાથોલિક. રાણી મેરીએ તેને જીવતો બાળી દીધો. મોટો ધર્મોપદેશક હતો.

કુટિલ અને કપટી માણસ ઝપાટાબંધ પૈસાવાળો થઈ જશે; પેલા ભલા માણસની આબાદી ધીમે ધીમે થતી જશે; પણ તેમાં અન્યાય કે ફંદ-પ્રપંચનો સડો ન હોવાથી, તે દૃઢ પાયા ઉપર બંધાશે. કદાચ, કેટલીએક વાર સુધી 'સાચને આંચ' લાગે, તોપણ તેણે સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રની પેઠે પોતાનો ટેક છોડવો નહીં. ભલે નાણું જાય; ભલે સર્વસ્વ જાય; પણ પોતાના સદ્‌ગુણને એક અમુલ્ય રત્નની પેઠે જતન કરીને સાચવી રાખવો; કારણકે રૂડું નામ એક મોટી ધન મિલ્કત અને માલ ખજાનો સમજવો;અને જો તે દેવાંશિ નર સદ્‌ગુણ-પથ ઉપર દૃઢ પગ મૂકીને આગળ ચાલ્યોજ જશે, તો પરિણામે વિજય-પતાકા ઉડ્યા વિના રહેવાના નથી; અને તેને તેનો અપૂર્વ બદલો મળ્યા વિના રહેનાર નથી, એ નક્કી સમજવું. 'સુખી શૂર-વીર' કોને કહેવો, એ બાબત કવિ ઉવર્ડસ્વર્થ નીચે મુજબ કહેછેઃ—

શૂર વીર તે તેજ, પોતાનું કરતવ્ય સમજે,
શૂર વીર તે તેજ, દગો કોને નવ દીજે;
શૂર વીર તે તેજ, સદા સુરસ્તે ચાલે,
શૂર વીર તે તેજ, પાછી પાની નવ હાલે;
ધીર વીર તેને જાણવો, જે જર જાગીર ઝંખે નહીં,
જો સ્વર્ગ-પુષ્પ વૃષ્ટિ સમ, આવે તો હરખે નહીં.

વાંચનારની આગળ એક મોટા મનના વેપારીનો અમે દાખલો આપીએ છીએ; ધંધા રોજગારમાં પ્રમાણિકપણું રાખવાની તેને મૂળથીજ કેવી કેળવણી મળી હતી, અને તેના સઘળા કારવ્યવહારમાં તે કેવા ન્યાયી દિલથી,સાચવટ અને ભલમનસાઈથી વર્તતો હતો, તે જણાશે. ડેવિડ બાર્કલે મશહૂર માણસ થઈ ગયો છે. તે યૂરિ[1] ગામના રૉબર્ટ બાર્કલે[2]ના દીકરાનો દીકરો થાય. 'ક્વેકર પંથી પુરૂષોના પક્ષમાં બચાવ' એ નામનું પ્રખ્યાત પુસ્તક રૉબર્ટે કર્યું હતું.તેના પૌત્ર ડેવિડના જીવન-ચરિત્રનો ટુંકો સાર અમે આપીએ છીએ. ઘણાં વર્ષ સુધી તો તે ચીપસાઈડ બજારની મોટી દુકાનનો શેઠીઓ હતો; અને અમેરિકા સાથે વિશેષ કરીને વેપાર ક-

૧ યૂરી, સ્કૉટલંડમાં કિંકર્ડશિઅર પરગણાનું ગામ.
૨ રૉબર્ટ બાર્કલે, ઈ. સ. ૧૬૪૮-૧૬૯૦, સ્કૉટલંડનો એક વિદ્વાન, ધર્મ સંબંધી ગ્રંથ-કર્તા, ક્વેકર પંથી હતો.

રતો; પણ એવામાં ગ્રેટ બ્રિટનને તેનાં પોતાનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સાથે લડાઈ સળગી; તેથી ગ્રાન્વિલ શાર્પે તોપખાનાની નોકરી ઉપરથી રાજીનામું દઈ દીધું, એ વાત અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ. તેવીજ રીતે એ અન્યાયના વિગ્રહને માટે ડેવિડ બાર્કલેને પણ એવું દુઃખ લાગ્યું, કે પોતે પોતાનો વેપાર બંધ કરવાનો મન સાથે નિશ્ચય બાંધ્યો. તે જેવામાં વેપાર એડતો, તેવામાં તે પોતાના બુદ્ધિબળને માટે, જ્ઞાન, સાચવટ તથા શક્તિને માટે પંકાઈ ગયો હતો; તેવીજ રીતે વેપાર મૂકી દઈને એણે જે સ્વાભિમાન અને સખાવતે દિલની લોકહિતાર્થે ઉદારતા બતાવી, તેથી પણ તે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. સાચવટ અને ભલાઈનો તે નિર્મળ, પારદર્શક આયનો હતો; અને એના મોઢામાંથી જે વચન નીકળતું, તે છાપાના કાગળ ઉપરનો દસ્તાવેજ હમેશાં ગણી લેવાતો. એક સદ્ધર્મિ, ભલા ગૃહસ્થને શોભે એવાં એનામાં લક્ષણ હતાં. તે એવી ઉચ્ચ સ્થિતિનો અને એવી ઉમદા વર્તણુકનો નર હતો કે, તે વેળાનું પ્રધાન મંડળ રાજકાજના કામમાં તેની ઘણી વાર સલાહ લેતું. અમેરિકાની સાથે ઇંગ્લંડને જે વિગ્રહ સળગ્યો હતો, તે સંબંધી આમની સભામાં ડેવિડ બાર્કલેને બોલાવીને તેના અભિપ્રાયની તપાસણી કરવા માંડી, તે પ્રસંગે તેણે પોતાના વિચાર એવા સ્પષ્ટ રીતે બતાવી દીધા, અને તેણે દલીલોથી અને કારણો રજુ કરીને પોતાના વિચારોને એવા તો મજબૂત કરી આપ્યા કે, લૉર્ડ નૉર્થે[1] ઉઠીને જાહેરમાં જણાવ્યું કે ડેવિડ બાર્કલે પાસેથી જેટલા નવા વિચાર અને નવી વાત મારા જાણવામાં આવી, તેટલી આપણા લંડનની ન્યાય-પાઠશાળાની ઉગમણી દિશાના કોઈ પણ ગૃહસ્થ તરફથી જાણવામાં આવી નથી. તેણે વેપાર કરવો મૂકી દીધો; પણ તે નિરાંતવો થઇને એશઆરામમાં પડે એવો નહતો; પણ બીજા માણસોને આપણે ઉપયોગી થઈ પડીએ, એવા વિચારથી નવા નવા ઉદ્યોગ કરવા મંડ્યો. તેની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું; તોપણ સુખચેન ન ભોગવતાં, તેના મનમાં એમજ ઉગ્યું કે, ધનવાન પુરૂષના પોતાના જન-મંડળ પ્રત્યે કેવા કેવા ધર્મ રહેલા છે, તેનું મારે પંડેજ દૃષ્ટાંત મૂકીને દેખાડી આપવાની મારી ફરજ છે, પોતે ઉૉાલ્થમસ્ટો[2] ગામની પાસે રહેતો હતો. ત્યાં તેણે એક ઉદ્યોગશાળા સ્થાપી તેણે ઘણો ભારે

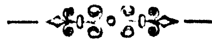
---

૧ ફ્રેડરિક નૉર્થ, અર્લ ઑફ ગિલ્ડફોર્ડ, ઈ. સ. ૧૭૩૩-૧૭૯૨; એક અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારી મહાપુરૂષ.

૨ ઉૉાલ્થમ આમે, ઇંગ્લંડમાં એસેક્સ પરગણાનું ગામ. વસ્તિ, ૫,૨૦૦.

ખર્ચ કરીને તે ઘણાં વરસસુધી ચલાવી; ત્યારે છેવટે, આસપાસના ગામનાં ગરીબ પણ ભલા ઘરનાં માણસોને તે રોજગારનું, સુખનું અને સ્વતંત્રતાનું સ્થળ થઈ પડ્યું. જમેઇકા ટાપુ અમેરિકામાં છે; ત્યાંની એક જાગીર તેને વારસામાં મળી; તે જાગીર ઉપર પુષ્કળ ગુલામો મજુરી કરતા હતા; પણ પોતાના વિચાર ગુલામગીરીની વિરૂદ્ધમાં હતા, તેથી એક લાખ રૂપિઆનો ખર્ચ સહન કરીને તેણે તમામ ગુલામોને છૂટા કર્યા. તેણે એ કામ સારૂ પોતાના તરફથી એક આડતીઆને રવાને કર્યો. તેણે એક વહાણ માથે કર્યું; અને પોતાના શેઠના સઘળા ગુલામોને જમેઇકા બેટમાંથી વહાણે ચઢાવીને અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં મોકલી દીધા. ત્યાં તે બાપડા વસ્યા અને સુખી થયા. મિ. બાર્કલેને કોઇએ ખાતરજમા કરીને કહ્યું હશે કે, એ હબશી ગુલામો સ્વતંત્રતામાં કંઈ સમજતા નથી; તેઓ કેવળ અજ્ઞાન અને જંગલી છે; સ્વતંત્રતાના સુખનું તેમને ભાનજ નથી. તમે તેમને નકામી સ્વતંત્રતા આપોછો. એ તો 'આંધળા આગળ આરસી, અને બહેરા આગળ શંખ' જેવું થાયછે. એવા વિચાર ખોટા પાડવાને, અને એવું બકનારાનાં મોં કાળાં કરવાને તેણે તેમને ત્યાંથી ફેરવીને નવું ગામ વસાવવાનો મન સાથે સંકલ્પ કર્યો; કેમકે તેમ કરવાથી તેમના સુખનો તાદૃશ અનુભવ તે ગુલામોને તથા જોનારાઓને તરત થશે, એમ તે જાણતો હતો. પોતે જે દ્રવ્યનો સંગ્રહ કર્યો હતો, તેનું પોતે જીવતાં વસીયતનામું કરી જવું અને પોતાના મુવા પછી તેમાં લખ્યા મુજબ પોતાનાં બધાં સગાં વહાલાંમાં તેની મોટી દોલતની વહેંચણ થાય એમ તેણે ન કર્યું; પણ પોતાની હયાતીમાંજ પોતાના મન-કલ્પિત વસીયતનામાનો તેણે અમલ કરવા માંડ્યો. પોતાનાં સગાં સંબંધીઓને તેણે પોતાને હાથે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને તેમને તે આશ્રય આપવા લાગ્યો; તેમના સૌ સૌના વેપાર ધંધા ઉપર તે નજર રાખતો, અને તેમને નાણાની મદદ દીધે જતો; એ પ્રમાણે કરવાથી તેણે લંડન નગરમાં મોટી જબરી અને આબાદ પેઢીઓનો પાયો સ્થાપ્યો; તેમને સારી રીતે ચાલતી કરીને તે ભરજુવાનીમાં આવી, તે તેણે નજરે જોઈ. આજ પણ ગર્ની, હાનૂબરી અને બક્સ્ટન જેવા આપણા મહા પ્રસિદ્ધ અને પંકાએલા વેપારીઓ ડેવિડ બાર્કલેનો ઉપકાર વળી વળીને માનેછે, અને તેના વારંવાર ગુણ ગાઇને પોતાના મનને પ્રફુલ્લિત કરેછે; કેમકે એ સર્વેને સંસાર-સાગરમાં પ્રથમ પગરણ કરાવનાર અને સહાય આપનાર

ડેવિડ બાર્કલે હતો. તેમની ઉગતી અવસ્થામાં ડેવિડ બાર્કલેની સલાહ અને આશ્રય ઉપર તેમણે પોતાનાં વહાણ ઝોકાવ્યાં હતાં. એવો પુરૂષ તેના દેશના વ્યાપાર, જનમંડળની શાખ, સાચવટ અને સત્યનો સ્તંભ સમજવો; અને હવે પછી આવતા સર્વ કાળને માટે એવો વિરલ વેપારી બીજા બધા વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓને જોવાને, જાણવાને, અને વર્તવાને એક અપ્રતિમ દૃષ્ટાંત અને અપૂર્વ નમુનારૂપ થઈ પડે છે.

પ્રકરણ. ૧૦ મું

નાણું.

સુમાર્ગે વાપર્યું ક્યારે કહેવાય, અને કુમાર્ગે વાપર્યું ક્યારે કહેવાય?

જોમાં ખોદી જાયરૂં, દાટવું ધન વિશેષ,
અથવા ચાકર લુંડીઓ, સેવા કરે અશેષ;
પણ ધનનો હેતુ એ નથી, જો તું ઉર વિચારી,
અલભ્ય ઉદ્દેશ એજ જાણ, સ્વતંત્રતાને માણી.—બર્ન્સ.

દામ ન દેવો દોસ્તને, સ્નેહ રાખવો હોય,
લેવી ન દમડી મિત્રસું, નીતિ-કસરને જોય;
દીધાથી દોસ્તી ટુટે, નાણું અમુલખ જાય,
લીધાથી પતિજ ઘટે, નીતિ નવ પોષાય.—શેક્સપીઅર.

નાણાની લેવડ દેવડને જેવી તેવી વાત જાણવી નહીં. નાણાથીજ માણસ નાણી જોવાયછે; તેથીજ તેની પરીક્ષા થાયછે; દોલત તેની ચાલ દર્શાવી આપેછે.—સર એડવર્ડ લિટન બુલ્વર લિટન.

કોઈ પણ માણસના સંસારિક ડહાપણની પરીક્ષા કરવી હોય. તો તે કેવી રીતે પૈસા પેદા કરેછે, કેવી રીતે બચાવેછે, અને કેવી રીતે વાપરેછે, એટલી વાત જાણવાથી જણાશે. માણસની જીંદગીનો એક મુખ્ય હેતુ પૈસા મેળવવો એમ કદી કોઇએ ધારવું નહીં; તોપણ તેને છેક નમાલી વસ્તુ ગણીને, એક દાંભિક બ્રહ્મજ્ઞાનીની પેઠે તેને તરછોડી નાખવી પણ ઘટતી નથી; કારણકે એ મનુષ્યના શરીર-સુખમાં તથા જનસમૂહના કલ્યાણમાં કેટલો વધારો કરનારી વસ્તુ છે, તે આપણે વિચારવું જોઇએ. વળી, જરા વિશેષ વિચાર કરીને જોઈશું, તો આપણને જણાશે કે જન- સ્વભાવના કેટલાએક અતિ સુંદર ગુણો સંપત્તિની સાથે નિકટનો સંબંધ રાખેછે. દ્રવ્ય હોય અને તેનો સુઉપયોગ કરે, તો તે કરનાર પુરૂષમાં ઉદારતાનો સ્વભાવ જણાઇ આવેછે. ધીરધારમાં સાચવટ પણ ધન હોય, તો કસોટી ઉપર ચઢેછે; ખરૂં ખોટું કરવાની પરીક્ષા પણ ત્યારેજ થાયછે; પોતાની જાતે સંકટ વેઠીને બીજાનું ભલું કરવાનો ગુણ પણ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાથી જણાયછે; માણસ તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરીને પોતાનો સ્વાર્પણનો સ્વભાવ બહાર પાડી આપેછે. નીતિનો ખર્ચ રાખવો, અને ખર્ચ ક-

રવામાં દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરવી, એ બે સંસારિક સદ્ગુણો પણ લક્ષ્મી હોય તો તેને સુમાર્ગે વાપરતાં જણાયછે. દ્રવ્યવાન દ્રવ્યનો ખરો ઉપયોગ કરે, તો તેના ઉપર જણાવ્યા મુજબના સદ્ગુણો બહાર છપાઇ જાયછે; પરંતુ, જે માણસો તેથી ઉલટીજ પ્રકૃતિના હોય- ધન-લોભમાં અંધ થઇ ગયા હોય, તો તેવા માણસો લોભીઆ છે, કપટી અને અન્યાયી છે અને એકલપેટા છે, એમ પણ દેખાઈ આવશે. વળી, જેઓને દૈવેચ્છાથી પૈસાનાં રૂડાં સાધન મળેલાં છે, તેને તેઓ કુમાર્ગે વાપરે અને તેનો ખોટો ઉપયોગ કરે, તો તેઓ પૈસાની ખરી કીમત કરી શકવાના નથી; તેઓ ધોતાળ થઇને પૈસો ઉડાવી નાખશે; અને ટૂંક નજરા થઇને નાણું વેડફી નાખશે. 'જીંદગીમાંથી કરી લીધેલી નોંધ'નામનું સુંદર વિચારોથી શણગારેલું પુસ્તક હેન્રીટેઇલિરે[1] બનાવ્યું છે; તેમાં તે ડહાપણનાં વચન વાપરીને કહેછે કે, ખરો ભણેલો તેમજ ગણેલો નર તો તેજ કે, જેને નાણું પેદા કરતાં આવડેછે; જે તેને બરાબર રીતે બચાવી જાણેછે; ક્યાં, કેટલું, કેવી રીતે વાપરવું, તે જાણેછે; જે લતાં દેતાં સમજેછે; ક્યાં, કેટલું, કેવી રીતે ધીરવું અથવા ક્યાંથી, કેટલું કેવી રીતે ઉપાડવું, તે વિચારી શકેછે; અને મૂઆપછી કેવી રીતે બ્યવસ્થા કરવી અને કોને કેટલું આપવું, એ વાત તે મન સાથે સમજેછે.

દુનિઆંદારીના ખટલામાં બની શકે તેટલું સુખ મેળવવાનો હરેક માણસનો હક છે; અને તેથી હરેક પાત્ર ઉપાયોથી પ્રયત્ન કરીને તે મેળવે, તો તે વાજબીજ છે. તે મળવાથી માણસને શારીરિક સુખ સંતોષ થાયછે; અને એટલું થવાથી આપણે મનની કેળવણી ઉમળકાથી લઈ શકીએ છીએ. કહ્યું છે કેઃ—

'શરીરે સુખી, તો સુખી સર્વ વાતે,
શરીરે દુઃખી, તો દુઃખી છે સદા તે.

એટલે જો આપણા શરીરને જોઈતું સુખ મળ્યું, તો પછી આપણે ચાહીએ તેવી ઉમદા કેળવણી લઈ શકીએ. શરીરનું સુખ એટલું જરૂરનું છે, કે તે વિના એવું મહાભારત કામ બની શકેજ નહીં. વળી, એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરીને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરવાથી, આપણે આપણાં ઘરનાં બાઈ ભાંડુ, માબાપ, છૈયાં છોકરાં વગેરેનું પોષણ કરી શકીએ છીએ. જો એટલું સ-

1. હેન્રી ટેઇલિર, એક અંગ્રેજ ધર્માચાર્ય, ઈ.સ.૧૭૮૫માં મરણ પામ્યો.

ગાં વહાલાંનું ભરણ પોષણ આપણે ન કરી શક્યા, તો આપણાથી ભૂંડો બીજો કોણ ? પેલો ઈસવી ચેલો કહેછે કે, એવો માણસ નાપાક નાસ્તિક જાણવો. એ ધર્મ-આજ્ઞા ઉપરાંત પણ આપણે આપણી પુરૂષ-પ્રયત્નની ફરજ અદા કરવાનું બીજું કારણ છે, તે આપણે લક્ષમાં રાખવું જોઇએ. તે કારણ એ છે કે, સંસારમાં આપણી ચઢતી કરવાને જે તકો વાજબી રીતના આપણને મળી આવે, તેનો આપણે કવો લાભ લઇને મહેનત કરીએ છીએ, તે જોઇને આપણા જાતી-ભાઇઓ આપણે માટે માન અને મમતા રાખશે. ઉપર કહેલો ઉમદા હેતુ મનમાં રાખીને સંસારમાં આગળ વધવાનો જે પુરૂષ જેટલો પ્રયત્ન કરેછે, તેને તેટલીજ કસોટી અને કેળવણી મળેછે. પોતાનો સંસાર ચલાવવાને જે માણસ પુરૂષ-પ્રયત્ન કરેછે, તે બીજા કોઇનો ઓશિઆળો રહેવાને ઇચ્છતો નથી; તેને પોતાનો ટેક-અભિમાન જાળવવાને હોંસ વધેછે; તેનામાં જેટલા સંસારોપયોગી ગુણો હોય છે, તે બધા ઉપરના કારણને લીધે બહાર તરી આવેછે: અને દુનિઆની ઠોકરો ખાવાથી તેને ધીરજ, આગ્રહ અને એવાજ બીજા સદ્‌ગુણોની વરાસ્ત મળેછે. જે માણસ દૂરંદેશી અને કાળજીવાળો હોય, તે અલબત્ત કરીને વિચારવાળો પણ હોયજ; કારણકે વિચારના અંકુર વિના તેનામાં દીર્ઘદૃષ્ટિ વગેરે ગુણો આવતાજ નથી. એવા માણસો **'આજની વાત આજે, અને કાલની વાત કાલે'** એવી ટૂંક નજરથી કેવળ વર્ત્તમાન કાળને માટેજ વિચાર કરીને રહેતા નથી; પણ લાંબી નજર પહોંચાડીને આવતા વખતને માટે પણ ગોઠવણ કરી રાખેછે. એવો માણસ સર્વ વાતે મિતાહારી પણ હોવોજ જોઇએ; તેણે વળી મનને પણ વશ રાખવુંજ જોઇએ; કારણકે તે વિના બીજા કોઈ પણ ગુણથી માણસની ચાલ કૌવતદાર અને મજબૂત થતી નથી. જૉન સ્ટર્લિંગ[1] સત્ય કહેછે કે, બીજી બધી કેળવણી હો, અને તે ઉત્તમ પ્રકારની હો; પણ તેથી મનને અંકુશમાં રાખવાનો બોધ ન થતો હોય, તો તે કેળવણી કશા કામની નથી; અને બીજી કેળવણી ગમે તેવી અધમ હો; ગમે તેવી ખરાબ હો; પણ તેની શિક્ષાથી મનને દાબમાં રાખવાનો ગુણ માણસમાં આવતો હોય, તો તે કેળવણીને ખરી કેળવણી સમજવી. રોમન લોકો 'વર્ટસ' 'વિરતુસ' (સંસ્કૃ-

---

૧. જૉન સ્ટર્લિંગ ઈ. સ. ૧૮૦૬-૧૮૪૪; એક અંગ્રેજ નિબંધ લખનાર; લંડનના 'ટાઇમ્સ' વર્ત્તમાન પત્રના અધિપતિ, એડવર્ડ સ્ટર્લિંગનો પુત્ર.

ત, વીરત્વ) એ શબ્દ બે અર્થમાં વાપરતા. દેહિક અર્થમાં હિમ્મત અથવા બહાદુરી અને આત્મિક અર્થમાં 'મનની હિમ્મત,—સદ્ગુણ—મનને વશ રાખવાની શક્તિ—મનોનિગ્રહ.' આપણે આપણી જાત ઉપર જય મેળવવો, આપણા મનને મારવું, એજ ખરો અને મોટામાં મોટો સદ્ગુણ સમજવો.

આત્મ-સંયમી થવું, એટલે આગળ ઉપર થવાના સુખને અર્થે તાત્કાળિક સુખનો ત્યાગ કરવો, એ બોધ શીખતાં આપણને બહુ વાર લાગેછે. જે માણસોને ખરેખરૂં હાડ-વહીતરૂં દરરોજ કરવું પડેછે, તેઓ તો પૈસાનું મૂલ બહુજ કરતા હશે, એમ વાંચનારના મનમાં સહજ આવે. જે પૈસા તેઓ રળે, તે તેઓ જરા જરામાં ખરચી નાખે, એમ કોઇના ધારવામાં આવે નહીં; તોપણ ખરી વાત એમ છે કે, એવા મજુર લોકો જેવા છૂટીને ઘેર જાયછે કે, પોતાની મજુરીના પૈસા તેઓ ખાવામાં અને દારૂ ઢાંસવામાં ઉડાવી દેછે, એ દરરોજ આપણા જોવામાં આવેછે; અને તેથી તેમને લાચાર થઇને બીજા કસરીઆ માણસોના ઓશિઆળા થવું પડેછે. આપણા દેશમાં સંખ્યાબંધ એવાં માણસો છે; તેમને સુખ સંપત્તિ અને સ્વતંત્રતાનો લહાવો લેવાનાં પૂરતાં સાધન છે; પણ તેવામાં જો એકાદ આકરો દુ:ખનો વખત આવી જાય તો, તેમના ઘરમાંથી ભાગ્યે એકાદ દિવસ વધારાનું ધાન પાણી નીકળે; એવી દુર્બળ દશામાં તેઓ રહેછે; અને આપણા જન-સમૂહને જે લાચારી અને સંકટ સહન કરવાં પડેછે, તેનું એજ કારણ જાણવું. એક વેળા ઇંગ્લંડના કારીગર લોકોને માથે કર નાખવામાં આવ્યો હતો. તે વખત લૉર્ડ જૉન રસલ મુખ્ય મંત્રી હતો. તેને એ બાબત અરજ કરવાને પંચ તર્ફથી કેટલાંએક માણસો ગયાં. તે પ્રસંગે એ અમીરે ટાણું જોઇને મેણું માર્યું કે, આપણા દેશના કારીગરો ફક્ત દારૂ ઢાંસવામાંજ જેટલો ખર્ચ કરેછે, તેનો તમે વિચાર કરી જોશો, તો તમને માલમ પડશે કે આપણા દેશની સરકારથી કોઇ દિવસ એવો ભારે કર તેમના ઉપર નાખી શકાશે નહીં. તેઓ પોતાના ઉપર પોતાની ખુશીથી જેટલો બોજો નાખેછે, તેટલો આપણી સરકાર નાખવાની હિમ્મત ધરશે નહીં, એ નક્કી માનજો. લોકોપયોગી જેટજેટલી બાબતોની હાલ ચર્ચા ચાલેછે, તેમાં આ દારૂના દાટની વાત જેટલી અગત્યની છે, તેટલી બીજી કોઇ પણ વાત નહીં હોય. આ મોટી આફત દૂર કરવાને જેટલાં માણસોની ખપ છે, તેટલો ખપ બીજા કશામાં નથી. જેટલા સુધારકો હશે, તેટલા બધા

આ વિષનું નિકંદન કરવામાં ખપી જાય એમ છે. જો કોઇ માણસને આપણા દેશની પાર્લેમેંટમાં દાખલ થવું હોય, અને તેથી કોઇ ગામના પ્રતિનિધિ થવાની ઉમેદ રાખીને, લોકો આગળ તે ભાષણ કરે, કે **'આત્મનિગ્રહ અને આત્માવલંબન'** જન-સુધારાના તથા દેશ-સુધારા ના મોટા સ્તંભ છે; તો કોઇ માણસો ભેગાં થઇ, ચિત્ત રાખીને તેને સાંભળનાર નથી, એમ અમારે કબૂલ કરવું પડેછે. તેજ પ્રમાણે આજ કાલનો આપણો દેશાભિમાન એવો થઈ ગયો છે, કે આપણી પ્રજાના પ્રત્યેક પુરૂષને કરકસર અને દીર્ઘ દૃષ્ટિની ટેવ પાડવી, એને તો તેઓ છેક સાધારણ બાબતો ગણીને તે ઉપર લક્ષજ દેતા નથી. એમ કરવાથી તેઓ મોટી ભૂલ કરેછે, તે તેઓ સમજતા નથી. એવા એવા સદ્ગુણો આપણા દેશના દરેક માણસમાં ઘર કરીને રહેશે, તો કારીગર અને મજુર-વર્ગને ખરી સ્વતંત્રતા હાંસલ થશે. તત્વજ્ઞાની મોચી સામ્યુઅલ કુની વાત આગળ આવી ગઈ છે. તે કહેછેકે, આપણે ઘર-સંસારમાં નબળી દશા ભોગવતા હોઇએ, તો તે દુઃખ દૂર કરવાને દીર્ઘ દૃષ્ટિ, ડહાપણ, કરકસર, અને ઘર-ખર્ચનો સારો બંદોબસ્ત, એટલાં વાનાં જરૂર જોઇએ. એ ગુણો આપણા ઘરમાં કંઈ જગાબગા માગતા નથી; પણ દુનિઆંનો ખટલો ચલાવવાને જે દુઃખ વેઠવાં પડેછે, તેને મટાડવાના એ રામ-બાણ ઇલાજ છે. તમારી પાર્લેમેંટની સભાઓમાં જે 'સુધારાના કાયદા' પસાર થાયછે, તેના કરતાં આ ગુણોથી આપણને વધારે ગુણ થશે; પુરાતન પંડીત શાણા સૉક્રેટીસે[1] કહ્યું છે કે, પ્રથમ પંડે સુધરીને પછી દુનિઆં સુધારવા જશો, તો તમે ફાવશો. વળી, એક જૂની લાવણીની એક ટેક એવી છે કેઃ—

જાત-સુધારો કરો, પ્રથમ તે મનમાં આણી,
તે વિણ મિથ્યા સર્વ, સર્વ તે ધૂળજ ધાણી;
પંડ પાધરો હોય, હોય સુધરેલો સારો,
તેનાથી તો બને, પ્રજાનો સહજ સુધારો.

આપણામાં જે બૂરી ખસલતો હોય, તેમાંની એક નાનામાં નાની ખરાબ ખસલત હોય, તો તે સુધારવી બહુ કઠણ છે; રાજ્ય-સુધારો અને ધર્મ-સુધારો કરવો, એ બૂરી ખસલતોને સુધારવા કરતાં સહેલ વાત બા-

[1] સૉક્રેટીસ, ઇ. સ. પૂ. ૪૬૯-૩૯૯; આથેન્સનો મહા પંડિત. ઝેનોફન તથા પ્લેટો (અફલાતૂન) એના શિષ્ય હતા.. તેને ઝનૂની આથેન્સવાસીઓએ વિષ પાઇને મારી નાખ્યો.

ગશે. આપણી જાતે સુધારવાની માથાફોડ કરવાના કરતાં આપણા આ- ડોશીપાડોશી અને જાતિ-ભાઇઓને સુધારવાનું આવી બાબતોમાં આપ- ણને વધારે ગમેછે, અને બધે પણ એવીજ રીત ચાલેછે.

જે માણસો રોજ રળે એટલું ખાઈ જાય, તે કોમ સદા હલકી હાલ- તમાંજ રહેવાની. તેઓ અવશ્ય કરીને નામર્દા, કૌવત વિનાના અને નિરા- ધાર રહેવાના; જનસમૂહરૂપી મહા-મનુષ્યની ચાળે વળગી રહ્યા વિના તેમને ચાલતું નથી; તેઓ બાપડા વખત વખતનાં અને સમાસમાનાં રમકડાં થઈ પડેછે. પંડે પોતાનોજ ટેક કે સ્વમાન જાળવવામાં સમજેલા નહીં, તેમને બીજા તે કોણ માન આપે? કોઈ પણ વેપારના સપાટામાં એવા લોક તળીઆઝાટક થયા વિના રહેતાજ નથી. થોડું થોડું, કરકસર કરીને બચાવવું જોઇએ; ગમે તેટલી જૂજ રકમ પણ આગળ ઉપરના વખતને માટે સંઘરી રાખવી જોઇએ; તે ટેવ તેમને પ્રથમથીજ ન હોવાના કારણને લીધે,—વળી, તેવામાં જો ખરી લાગણીની ઇંદ્રિ સચેત રહેલી હોય, તો અમારાં બાઇડી છોકરાંનું હવે આગળ જતાં શું થશે, તે વિચારથી તેમને ત્રાસ અને ધ્રુજારી છૂટેછે. હડર્સફીલ્ડના કારીગર અને કારખાનાં ચલાવ- નાર મંડળને મિ.કૉબ્ડને એક વાર એમ કહ્યું કે, આ માનવી-જાતના ખ- રેખરા બે ભાગ પાડી શકાય. એક તો જેમણે નાણું કસર કરીને બચાવ્યું છે તે, અને બીજો વર્ગ, જેમણે ખરચી નાખ્યું છે તે; એક કસરીઆ અને બીજા ઉડાઉ; જે મોટી મોટી ઇમારતો અને મકાનો તમે જુઓછો, જે મોટાં કારખાનાં અને સંચાઓ તમારી નજરે પડેછે, જે પૂલો બંધાયછે, અને વહાણો તૈયાર થાયછે, તે, તેમજ બીજાં મોટાં મોટાં કામો દુનિઆંમાં યથાવિધિ પરિપૂર્ણ થએલાં જોવામાં આવેછે; અને તેથી મનુષ્ય-જાત સુ- ધરીને સુખી થઇ છે; તે સર્વ કામો કરકસરીઆ, ઉગારો પાડનાર માણ- સોએ કર્યાં છે; અને જેમણે ધોતાળપણે ઉડાવ ઉડાવ કર્યું છે, તે સઘળા ઉડાઉઓને કસરીઆ શેઠના ચાકર નફર અને ગુલામ થઇને રહેવું પડે છે. કુદરતના કાયદાથીજ અને નિયંતાના નિયમથીજ આ પ્રમાણે બનેછે; અને હું જો તમને એમ કહું કે, ઉડાઉ, અવિચારી અને આળસુ થશો, તોજ તમે દુનિઆંમાં સુખી અને સમૃદ્ધિવાન થશો, તો મારા જેવો ધૂતારો અને ઠગારો બીજો કોઈ નહીં.

ઈ. સ.૧૮૪૭માં રૉચડેલ ગામમાં કારીગર લોકોની સભા ભરાઈ હતી.

તેમને મિ. બ્રાઇટે[1] ઉપરના જેવીજ સંગીન સાસ શીખામણ દીધી હતી. તેણે કહ્યું કે, ભલમનસાઈ અને સાચવટ વિષે જો આપણે વિચાર કરીએ, તો મારા મનમાં એમ આવેછે કે, એ સદ્‌ગુણ સઘળી જાતના લોકોમાં ઘણુંકરીને સરખે ભાગેજ માલમ પડશે. જો કોઈ માણસની સ્થિતિ સારી હોય, તો તેમાં નભી રહેવાનો એકજ રસ્તો છે; તેમજ ગમે તેટલાં માણસો હોય, તો તેમને પણ સારી હાલત હોય, તો તેમાં ટકી રહેવાનો એકજ ઉપાય છે; તેની સાથે વળી, જો એક માણસને અથવા સંખ્યાબંધ માણસોને ખરાબ હાલતમાંથી નીકળીને ઉંચે ચઢવું હોય, તો તેમણે પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકજ રાહ પકડવો જોઇએ. તે એ કે, તેમણે સર્વેએ ઉદ્યોગી થવું જોઇએ; કરકસર કરવી જોઇએ; સઘળી વાતે મિતાહારી રહેવું જોઇએ; અને નેકીથી ચાલવું જોઇએ. કોઇ માણસને કદાચ્ એમ લાગે કે, જે હાલતમાં હું છું, તે સુખદાઈ નથી; તે સંતોષ પામવા જેવી નથી; આ સ્થિતિ મારા મનને કે તનને સુખકર નથી; અને એવા વિચારથી તમારે જો તમારી દુર્દશામાંથી નીકળવું હોય, તો અમે ઉપર જે રસ્તો બતાવ્યો, તે કરતાં કોઇ બીજો બાદશાહી રસ્તો કે રાજમાર્ગ છેજ નહીં; ફક્ત ઉપર દર્શાવેલા સદ્‌ગુણો મુજબનું આચરણ રાખવું; અને એ પ્રમાણે કરવાથીજ ઘણાએ માણસો નિરંતર ઉન્નતિએ પહોંચતા જાયછે, અને સારી હાલતમાં આવતા જાયછે, એમ તેઓ આંખ ઉઘાડીને જોશે તો તેમને જણાઇ આવશે.

જો દરેક સાધારણ સ્થિતિનો કારીગર તેના મનથી ધારે, તો પોતાની હાલત સૌને ઉપયોગી થઇ પડે તેવી, પોતાને માન પ્રતિષ્ટા તથા આબરૂ ઇજ્જતવાળી અને સુખકારક કરી શકે. વેપારી, રોજગારી અને કારીગરોમાંથી ઘણાએ માણસો કરકસરીઆ, સદ્‌ગુણી, સારી કેળવણી પામેલા અને તેથી હરેક વાતમાં માહેર થએલા, અને સારી હાલત ભોગવતા આપણે જોઇએ છીએ; તેજ પ્રમાણે થોડા ઘણા ગાંગડુ દાણા બાદ કરતાં બધા માણસો ચાહે તો એવા બની શકે. હાલ જે સુખશાંતિ અને સમૃદ્ધિ થોડાએક માણસમાં પ્રસરેલી છે, તે સઘળા લોકો મનની ઉઠાવણી કરે તો મેળવી શકે. પેલા થોડા માણસોએ જે ઉપાય વાપર્યા હોય, તેજ ઇલાજ તમે પણ કરો એટલે તમને પણ તેવાંજ ફળ મળશે. જન-મંડળની

---

૧ જૉન બ્રાઇટ, ઇ. સ. ૧૮૧૧-હયાત છે; એક અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારી મહાપુરૂષ; પ્રમાણિક નર; હિંદુસ્તાનનો હીમાએતી; આજને સમે એના જેવો કોઈ સાદો અને અસરકારક ભાષણ-કર્તા નથી.

દરેક સ્થિતિમાં કેટલાએક માણસો એવાં હોવાંજ જોઇએ, કે જેઓ પોતાની રોજની મહેનત મજુરીવડે તેમનો નિભાવ કરે, એ ઇશ્વરી કાયદો છે; પણ તેથી એવા માણસોએ કસર ન કરવી; તેઓના નસીબમાં સંતોષી અને બુદ્ધીમાન થવાનું લખ્યું નથી; અને તેમને સુખ ભોગવવાનું તેમના કરમમાં હોય નહીં; એવો હેતુ જગન્નિયંતાનો છેજ નહીં; તેનો નિયમ ડહાપણ અને પ્રમાણિકપણાથી અંકિત થએલો છે. એ તો માત્ર માણસના પોતાના જીદ્દી સ્વભાવને લીધે, તેના અનિશ્ચિત નબળા મનને લીધે અને મન જ્યાં દોડે, ત્યાં તેને રમવા દઇને, નિરંકુશિત થવાને લીધે એવી દુર્દશાને તે પ્રાપ્ત થાયછે. મધ્યમ વર્ગના મજુર લોકમાં સ્વાશ્રયનું સુખકર બીજ રોપાવું જોઇએ; અને જો એ કામ થયું, તો તેથી તેમની સ્થિતિ બીજા બધા ઉપાય કરતાં વધારે ઊંચી થશે; તેમની આખી કોમ સુધરશે; અને એ કૃત્ય બીજા માણસોને પોતાની હારમાં નીચે લાવી નાખવાથી થશે, એમ ન સમજવું; પરંતુ ધર્મ, બુદ્ધિ અને સદ્‌ગુણમાં સુધરીને પંડે ઊંચી હાલતમાં આવતા જશે; આગળ વધતા જશે; અને સર્વે ઉચ્ચ સ્થિતિએ બિરાજશે. મૉંટેઇન[1] કહેછે કે, નીતિ-શાસ્ત્રના નિયમો જેમ સર્વોપરી એક લોકોને લાગુ પડેછે, તેમજ તે નિયમો એક સાધારણ કંગાલ માણસને પણ લાગુ પડે છે. મનુષ્ય-સ્થિતિની સંપૂર્ણ આકૃતિનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક પુરૂષ પોતાના ભીતરમાં લઇને ફરેછે. તેને અજ્ઞાત અવસ્થામાંથી ખીલવીને બહાર લાવવું અને તેના આનંદનો અનુભવ કરવો, તે તેના પોતાના હાથમાં છે.

મનુષ્ય પોતાની નજર જ્યારે ભવિષ્યના પડદા ઉપર નાખેછે, ત્યારે તેને વિચાર કરતાં માલમ પડેછે કે, મારે ત્રણ વાતની આગળથી તજવીજ કરી રાખવી ઘટેછે. એક તો એ કે કોઈ વેળાએ કામ કે નોકરી કે ધંધો હાથ ન લાગ્યો, તો તે મુદ્દતમાં નિભાવને માટે અગાઉથી ગોઠવણ રાખવી જોઇએ; તેજ પ્રમાણે જો મંદવાડ આવ્યો અને ખાટલે પડ્યા, તો તે વખતનો પણ વિચાર કરી રાખવો જરૂરનો છે; અને ત્રીજી વાત એ છે કે, મોતને માટે અગમચેતી રાખવી અવશ્ય છે. કદાચ્, પહેલી બે આફતો તો આવે યા માથે ન પણ આવે; પણ મોત કોઇનાથી ટેલાવાનું નથી; તેથી ડાહ્યા આદમીએ એવી રીતનાં આચરણ રાખવાં જોઇએ, અને એવી

---

૧. માઇકલ એઈક્વેમ ડ મૉંટેઇન, ઈ. સ. ૧૫૩૩-૧૫૯૨, એક ફ્રેંચ નિબંધ લખનાર અને તત્વજ્ઞાની; દશ વરસની ઉમરમાં તેણે એવું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, કે તે બૉર્ડોની પાઠશાળામાં દાખલ થઈ શક્યો.

રીતનો બંદોબસ્ત કરી રાખવો જોઇએ કે, ઉપર જે ત્રણ આપત્તિ જણાવી છે, તેમાંથી જે કાંઇ માથે આવી પડે, તે સમયે જેટલો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરીને તે સંકટને ફેડવું; તેમજ જે કુટુંબ કબીલાનાં માણસોનાં અન્ન વસ્ત્ર તથા સુખ શાંતિનો તેના ઉપરજ બધો આધાર રહેલો છે, તેમને પણ એ દુઃખનું દબાણ ઓછું લાગે, તેમ કરવાની તેની ફરજ છે. આવો ઉદ્દેશ મનમાં રાખીને સાચવટથી પૈસો પેદા કરવો, અને તેને કરકસરથી વાપરવો, એ એક મોટી અગત્યની વાત સમજવી. એમ જણાયકે ફલાણા માણસે રાસ્તીથી પૈસા મેળવ્યા છે,તો તે ઉપરથી એમજ નક્કી સમજવું કે, તેણે ધીરજ રાખીને અથાક મહેનત કરીને એ ધન મેળવ્યું હશે; તેણે કેટકેટલી લાલચોને એ ધન-સંચયના સમયમાં અટકાવી હશે; અને છેવટે તેની ઉમેદ બર આવી હશે. જેમ દ્રવ્ય નેકીથી પેદા કર્યું હોય, તો તેથી ઉપર જણાવેલા ગુણો તે માણસમાં હોવા જોઇએ, એમ સહજ અનુમાન થાયછે, તેમજ જે માણસ સંચેલા પૈસાને ખરે રસ્તે ખર્ચેછે, તે દુનિઆંદારીના ડહાપણવાળો હોવો જોઇએ; તે દૂરંદેશી પણ હશેજ; અને મનને વશ રાખીને વર્તતો હશે. એક મર્દ માણસની ચાલનો પાકો પાયો એ ત્રણ અમૂલ્ય ગુણો ઉપર ચણાયછે. સુવર્ણમાં સારા નરસા બંને ગુણ રહેલા હોયછે; સુવર્ણનો સંગ્રહ એટલે માલ વિનાની નકામી વસ્તુનો ઢગલો, એમ પણ બની શકેછે; તેમજ સુવર્ણ-સંચય એટલે અન્ન વસ્ત્ર અને ઘરખટલામાં હજાર સુખકર વસ્તુનો સમુદાય, એમ પણ થાયછે; એટલુંજ નહીં, પણ તેથી આપણે આપણો ટેક જાળવી શકીએ છીએ; અને કોઇના ઉણાઓશિઆળા રહેવા વારો આવતો નથી; તેથી કોઈ કારીગર જે પૈસા બચાવી રાખે, તે ખરી અણી કે તંગીની વેળાએ તેને બહુ ખપના થઈ પડેછે. એ પ્રમાણેનો ઉગારો હોય, તેથી તેની આબરૂ જળવાયછે; અને તળીઉં ટાઢું હોવાથી તે રોજીની તેજી થતા સુધી આશા ઉમંગમાં રહીને મંદીના દિવસ ગુજારેછે. જગતમાં પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવાને જે માણસ મહેનત કરેછે, તેના ચહેરા ઉપરજ એક જાતનું નૂર વરસી રહેછે; અને એવા પ્રયત્નથી તે વધારે કૌવતદાર અને વધારે સરસ બનતો જાયછે. એટલું તો નક્કીજ કે, તેથી તેને કામ કરવાની છૂટ વધેછે; અને આગળ ઉપર પુરૂષ-પ્રયત્ન કરવાને તેનામાં દમ આવતો જાયછે.

પણ જે માણસ દરિદ્રતાના કાંઠા ઉપર આવી રહ્યો હોયછે, તેને

કાસત્વના ખાડામાં પડતાં વાર લાગતી નથી. તે કોઇ પણ રીતે પોતે પોતાનો મુખ્ત્યાર નથી;પણ બીજા માણસોના ફાંદામાં ફસાવાની તેને નિરંતર બીક રહેછે;અને તેઓ તેને જે જે બંધનમાં નાખવા માગે, તે તેને કબૂલ કરવાં પડેછે. તેને કેટલેક દરજ્જે ખુશામતીઆ ગુલામ થયાં વિના ચાલતું નથી; કેમકે તેનાથી ઊંચી ડોકે હિમ્મતથી દુનિઆંમાં ફરાતું નથી;અને સંકટના વિકટ સમયમાં તેને ભીખ માગવી પડેછે; અથવા નિરાશ્રિત-આલયનો આશ્રય લેવો પડેછે; એટલે ગામ-ઝાંપા ખાતે અથવા ઠાકોર-દ્વારાએ 'મૂરત'માં ગણાઇને પેટ ભરવું પડેછે. તે માણસ જે કામ કરતો હોય, તે પૂરૂં થાય, તો તેને બીજે કોઈ ઉદ્યમે લાગવાનો ઉપાય જડતો નથી. જેમ લિમ્પેટ નામની એક દરવાળી સીપ-માછલી એકજ ખડકને બાઝી રહેછે; તેનાથી બીજે ખડકે જવાતું નથી; અથવા તેજ ખડક ઉપર પણ તેનાથી હાલ ચાલ થઇ શકતી નથી; તેવીજ રીતે પેલો માણસ જે ગામમાં આવી પડ્યો હોય, તે ગામને ચામજૂની પેઠે ચોંટી રહેછે; અને તેનાથી પણ તે છોડીને બીજે કોઈ ઠેકાણે જઇ શકાતું નથી.

જો સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય-જો કોઇના ઉણાઓશિઆળા ન રહેવું હોય, તો માત્ર એકજ રસ્તો પકડવો.'**નીતિએ નારાયણ વસે, અને અનીતિએ કૂતરાં ભસે**' એ સાદી કહેવતને સદા સ્મરણમાં રાખીને, તે પ્રમાણે ચાલવું. કસર કરવામાં કંઈ ઉંચી પ્રતિની હિમ્મત કે ઉંચા સદ્‌ગુણનો ખપ પડતો નથી. જો માણસમાં સાધારણ જુસ્સો અને સાધારણ પંક્તિના માણસ જેટલી સાધારણ શક્તિ હશે, તો તે માણસ પણ એ ગુણ ગ્રહણ કરી શકશે. કરકસરનો મૂળ ભાવાર્થ જોશો, તો માત્ર એટલોજ કે, ઘર ખટલામાં એક નિયમે વર્તવાની પદ્ધતિ રાખવી જોઇએ. કરકસર એટલે ઘર બંદોબસ્તથી ચલાવવું; ઘરને નિયમમાં રાખવું; ઘર ખટલો ચલાવવામાં દીર્ઘ દૃષ્ટી વાપરવી અને કાંઈ પણ જાતનું નુકસાન કે બગાડ ન થવા દેવો. ઇસુ ખ્રિસ્તે કરકસરનું ખરૂં મહત્વ નાચેનાં વચનો વાપરીને આલમને જણાવી દીધું છે. તેણે ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસોને જમવા બેસાડ્યા; તે.વખતે તેની પાસે પાંચ રોટલી અને બે માછલી હતી. તેટલાવડે એટલી સંખ્યા જમી, અને બાર ટોપલા છાંડેલું ભેગું કરતાં થયા. તે વેળાએ ઇસુએ કહ્યું કે, જે વધ્યું છે, તે લઈ લો; કાંઈ પણ નકામું જવા દેવું નહીં. તે પ્રભુનો પુત્ર એટલે સર્વ શક્તિમાન છતાં, આવી રીતે જીંદગીની નાની

નાની વસ્તુઓને તુચ્છકારતો નહીં. ઉપર જણાવેલો ચમત્કાર કરવાથી તેણે જમાવ થએલા સર્વ લોકને પોતાનું સર્વ શક્તિમાનપણું દેખાડી આપ્યું; તોપણ સર્વે માણસોને કરકસર અને કાળજીની કેટલી જરૂર છે, તેનો માર્મિક બોધ પણ તે એ વેળાએજ શીખવવાને ચૂક્યો નહીં.

વળી, કરકસરનો વિશેષ અર્થ એમ પણ છે કે, આગળ ઉપર કાંઈ આપણું સારૂં થવાનું હોય, તેનો લાભ લેવાના હેતુથી તાત્કાળીક સુખનો ઉપભોગ કરવાની લાલચથી દૂર રહેવાની શક્તિ—તે કરકસર; અને એ રૂપે જે માણસ કરકસર કરે, તેણે પોતાના અંગ-જ્ઞાનને અંકુશમાં રાખીને વિવેક-બુદ્ધિને સર્વ સત્તા આપી છે, એમ સમજવું. કરકસર એ કંજુસાઇથી તદન જૂદીજ વાત છે; કારણકે જે ખરી કસર કરવાવાળા છે, તેજ માણસ ઉદારતા પણ બતાવી શકેછે. એવો માણસ લક્ષ્મીઉપાસક નથી; પણ તે લક્ષ્મીને એક ઉપયોગી વસ્તુ ગણેછે. ધર્માચાર્ય સ્વિફ્ટ[1] કહેછે કે, પૈસાને કાળજાની કોરની પેઠે ગણીને જાળવી રાખવાના નથી; પણ તેને બુદ્ધિની ઝુંસરી હેઠે મૂકીને, તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વાપરવાના છે. અલંકારરૂપે બોલીએ, તો કરકસર એ દીર્ઘ દૃષ્ટિ અથવા ડહાપણની દીકરી છે; એટલે જેનામાં ડહાપણ હોય, તે લાંબો વિચાર કરીને કસર પણ કરેજ; તે મિતાહારની બેન છે, એટલે જે કસરીઆ હોયછે, તે પોતાનાં નાણાં એશી ખાનપાનમાં ન વાપરતાં, રીત પ્રમાણે ખાવાપીવામાં વાપરશે; એટલે જે મિતાહારી હોયછે, તે કસરીઆ હોયછે; અને જે કસરીઆ હોય છે, તે મિતાહારી હોયછે; એટલે કરકસર અને મિતાહારને બેનોનો સંબંધ થાયછે; વળી, તે સ્વતંત્રતાની માતા છે; એ ઉઘાડુંજ છે; જો કરકસરથી નાણું સંચકશો, તો તમે કોઇના ઓશિઆળા રહેવાના નથી; તમને કરકસરથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થશે. કરકસર મોટો રક્ષક છે; તે આપણી વર્તણુકનું રક્ષણ કરેછે; આપણા સંસાર-સુખનું રક્ષણ કરેછે; તે જનમંડળનું હિતકર્ત્તા છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો, એ કરકસરનો ગુણ આત્માવલંબનનું એક ઉત્તમ પ્રતિનું સ્વરૂપ છે.

ફ્રાન્સિસ હૉર્નર[2] પ્રથમ સંસાર-સાગરમાં પડ્યો, તે વેળાએ તેના બાપે તેને

---

૧ જૉનથન સ્વિફ્ટ, ઈ. સ. ૧૬૬૭-૧૭૪૫, આયર્લંડનો એક રાજકીય પુરૂષ અને મોટો ગ્રંથકર્ત્તા.

૨ ફ્રાન્સિસ હૉર્નર, ઈ. સ. ૧૭૭૮-૧૮૧૭, એક અંગ્રેજ રાજકીય પુરૂષ, અર્થશાસ્ત્રી, અને એડિનૂબરા-ટીકાકારનો એક સ્થાપનાર.

નીચે મુજબ શીખામણ દીધી:-મારી ઇચ્છા એમ છે કે, તમારે હરેક પ્રકારે સુખ ભોગવવુંજ; પણ તેની સાથે મારે એટલું પણ કહેવું જોઇએ કે, તમારાથી જેમ બની શકે, તેમ કરકસર કરવીજ કરવી. સઘળાં મનુષ્યને એ સદ્‌ગુણ બહુ અવશ્યનો છે. જે છાલકાં મનનાં માણસો હશે, તેને તો કરકસરની ટેવ ઉપર તિરસ્કાર આવશે;પણ એ ટેવથી સૌની એશિઆળ મટી જાયછે; સ્વતંત્રતા હાંસલ થાયછે; અને દરેક ઉમરાવ દિલના માણસને સ્વતંત્રતા એ આંખની કીકી જેવી વહાલી લાગેછે. આ પ્રકરણને મથાળે બર્ન્સ મહા કવિના બે દુહા લખ્યા છે, તેમાં ખરો વિચાર દર્શાવેલો છે; પણ એને દુર્ભાગ્યે એના કાવ્ય-તરંગ એની રીતભાતથી ઊંચા હતા; એની ટેવ એની કલ્પનાથી કનિષ્ટ હતી. તે આખર વખતે ભોંય પથારીએ પડ્યો હતો, તે વેળાએ તેણે તેના એક મિત્રને લખ્યું:— અરે રે, હાય, હાય, કલાર્ક, મારા મનમાં હવે ભારે સંતાપ થવા લાગ્યો છે; બર્ન્સની બાપડી વિધવાનું શું થશે? મારાં છ સાત વહાલાં છોકરાંની શી હાલત થશે? બિચારાં નિરાધાર બાળકોની શી વલે થશે! એ વિચારથી મને બહુ ગભરાટ થાયછે; હું છેક નાહિમ્મત બની જાઉંછું; પણ થયું હવે. એ બાબત મારાથી વધારે લખાય, તેમ નથી; મારો અર્ધો રોગજ એ છે.

દરેક માણસે પોતાની પેદાશના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખવો જોઇએ. જેણે નેકટેકમાં રહેવું હોય. તેણે તો ખસુસ એવીજ રહેણી રાખવી ઘટેછે; કારણકે જે માણસ પોતાની પેટીને પૂછીને વાત કરતો નથી, તે જરૂર બેજરૂર બીજા માણસના પૈસા ઉપર નિભાવ કરતો હોવો જોઇએ; અને જ્યારે એમ કરે, ત્યારે તેનામાં સાચવટ અને પાક ઇમાનત ક્યાંથી હોય? જે માણસો પોતાના ગજવાનું જોર જોઇને પોતાનો ખર્ચ કરતા નથી; પણ બેફિકરાઇથી ઉડાઉઆજ ચાલ્યા જાયછે અને પોતાનાં સગાં વહાલાંના સુખની દરકાર રાખ્યા વિના પોતાનોજ કેવળ સ્વાર્થ અને સુખ સાધવા મંડેછે. તેમને નાણાની કીમત છેક રહીરહીને પછવાડેથી માલમ પડેછે.એવા માણસો અગર જો મૂળ સ્વભાવે ઉદાર મનના હોયછે, તોપણ તેમના ઉડાઉપણાને લીધે તેમને છેવટ જતાં ઘણાં નીચ અને ગંદાં કામ કરવાં પડેછે. એવા માણસો પોતાના વખતને જેમ નકામો ગણીને ઉડાવી દેછે, તેવીજ રીતે તે પોતાનાં નાણાંને પણ નાખી દેછે. કાંઇકથી પૈસા આવવાનાં હોય,તો તે ધારીને આગળ આગળથી તેઓ ખર્ચ

ક્યાંજ જાયછે; ફુલાણે ઠેકાણેથી આટલા રૂપિઆ આવશે; અને ફલાણે ઠેકાણેથી પણ આટલા આવશે, એમ અટૈલથી નિશાન તાકીને તેઓ બેસી રહેછે. આવી આવી આગળ આગળથી ધારણાઓ કરવાથી તેમને મિત્રનાં નાણાં સો સપાડાનાં લેવાં પડેછે; વ્યાજે નાણાં ઉપાડવાં પડેછે; અને એવા બોજાથી તણાઈ તણાઇને તેઓ વિત્તહીન તથા બળહીન થઈ જાયછે; અને સ્વતંત્રતા છાંડીને તેઓ પરતંત્રતાના દાસ બનેછે.

લૉર્ડ બેકનનું એક એવું વચનામૃત હતું કે, પૈ પૈ પેદા કરવાની ફૂટમાં પડવાના કરતાં પૈ પૈ ઉગારવાની તજવીજ કરવી, એ કરકસરની સારી રીત સમજવી. ઘણાં માણસો જે છૂટાં નાણાં નકામાં ફેંકી દેછે, અને કુરસ્તે ઉડાવી દેછે, તે જો સાચવી રાખ્યાં હોય, તો તે માણસ મોટો દોલતમંદ થઈ પડે; અને કોઇના ઓશિઆળા રહેવાની તેને જરૂર પડે નહીં. આવા ઉડાઉ મૂર્ખના સરદારો દુનિઆનો દોષ કાઢવાને બૂમ જોશથી સૌને ભાંડવા મંડી જાયછે ખરા; પણ વાસ્તવિક જોતાં તો તેઓ પંડેજ પોતાના શત્રુ થઇને પોતાને પીડેછે. પણ જો તે માણસ પોતે પોતાનીજ સાથે મિત્રભાવે વર્તતા નથી, તો પછી તેની સાથે કોઈ બીજો માણસ દોસ્તીનો હક બજાવે, એવી તેણે આશા રાખવી, એજ ફોકટ છે. ભલે સાધારણ સ્થિતિનો માણસ હોય, પણ જો તે નિયમિતપણે ચાલતો હશે, તો બીજાને સહાય કરવાને તેના ગજવામાંથી કંઈ કંઈ પણ નીકળશે ખરૂં; પણ જેઓ સ્વચ્છંદી, બાંકેલાલ છે, તેઓ સઘળું ઉડાવી દેછે, અને તેથી કોઇ બીજાને મદદ દેવાને તેમને કદી જોગવાઈ જડતી નથી; તથાપિ **'ચમડી તોડે પણ દમડી ન તોડે'** એવા બખીલ થવું, એ કંઈ સારી કરકસર કહેવાયજ નહીં. ખાવાપીવામાં અને ઓઢવા પહેરવામાં તેમજ આપવા લેવામાં મન સાંકડું રાખે, તે માણસને ટુંક નજરો જાણવો, અને તેનું પરિણામે બધુંજ ભાગી પડવાનું એવું કહેવાયછે કે, દમડીનો જીવ દમડીથી ઉંચે ચઢવાનો નથી. જેમ **'દેઆનતદારી ખરીજ યારી'** એ કહેવત સાચી છે; તેવીજ રીતે **'ઉદારતા એ ઉમદા રીતિ છે'** અને **'મોટું મન એજ મનુષ્યનો મહિમા છે'** એ પણ સિદ્ધ વાતો છે. ઉવેઇકફીલ્ડ ગામનો ગોર[1] એ નામની કલ્પિત વાર્તામાં જેનૂકિન્સન તેના પાડોશી ફ્લાબ્બરોને દરસાલ છેતરતો. ફ્લામ્બરો ભલા દિલનો પાડોશી હતો, એટલે

---

૧ 'વિકાર ઑફ ઉવેઈકફીલ્ડ', કવિ ઑલિવર ગોલ્ડસ્મિથ કૃત નવલ.

ગમે તેમ કાવતરાં કરીને જેન્કિન્સન તેને ઉડાવતો, તોપણ આખરે જેન્કિન્સને કહેવું પડ્યું કે, ફલામ્બરો હજુ તવંગર થતોજ જાયછે, અને મારે ભૂખે મરવાનો અને તુરંગમાં તરફડવાનો વારો આવ્યો. આ તો એક કલ્પિત કથા છે; તોપણ આપણી સંસારિક જીંદગીમાં સચ્ચાવત દિલની સાચવટવાળી રીત પકડવાથી તેજદાર અને જાહેજલાલદાર ફળો પેદા થાય છે, તેનાં પુષ્કળ સાચાં દૃષ્ટાંતો પણ મળી આવશે.

કહેવતછે કે, **'ખાલી કોથળી ખડી રહી શકતી નથી'**, તેમજ **'કરજદારની કમરમાં જોર હોતું નથી'**. દેણદારથી વાયદા પ્રમાણે વર્તાતુ પણ નથી; તેથીજ લોકોમાં કહેવાયછે, કે કરજની પીઠ ઉપર જૂઠ સવાર થઈને ચાલેછે. શાહુકાર કરજદાર પાસે જે નાણાં માગતો હોય, તે ટાણાસર ચૂકે નહીં, ત્યારે તેના આગળ દેણદારે ખોટાં ઓઠાં ગોઠવવાં પડેછે; અને તેથી તેને 'જૂઠું ને જૂગતું' કરીને કહેવું પડેછે. જે માણસ પ્રથમથીજ પાકો ઠરાવ કરેછે કે મારે કદી પણ કરજ કરવું નથી. તે માણસ પોતાનો સંકલ્પ સહેલથી પાળી શકેછે; પણ જો પહેલી વારજ કરજ સહજમાં કરવામાં આવ્યું હોય, તેથી બીજી વાર કરજ કરવાનું તેને મન થઇ આવેછે; અને થોડીજ મુદતમાં તે કમનસીબદાર કરજદાર એટલો બધો તો ગુંચવારામાં આવી પડેછે કે, પછીથી તે જાગૃત થઇને મહેનત મજુરી કરે, તેથી તે રૂણ-મુક્ત થઇ શકતો નથી. કરજનું કામ જૂઠના જેવું છે; એટલે તમે એક વાર જૂઠું બોલ્યા, તો તેના પછી બીજી વાર, ત્રીજી વાર, એમ ક્રમે ક્રમે તમને જૂઠું બોલવાનું સહેલું અને સરળ થઈ જાયછે; તેમજ કરજે નાણાં એક વાર કાઢ્યા પછી, બીજી વાર, પછી ત્રીજી વાર, એ કામ પણ સહજ વધતુંજ ચાલ્યું જાયછે. હેઇડન ચીતારો કહેતો કે, મેં જ્યારે પ્રથમ નાણાં કરજે કાઢ્યાં, ત્યારથીજ મારી પડતી થવા માંડી છે. **'જે દેવું કરે, તેને રોવું પડે'** એ કહેવત એને ખરેખરી માલમ પડી. તેણે તેની રોજનીશીમાં નીચે પ્રમાણેની બોધક નોંધ કરી છેઃ-હવે દેણું કર્યું છે; લોકનાં ઉછીનાં પાછીનાં કર્યાં છે, તેમાંથી હું આજ સુધી છૂટ્યો નથી; અને કોઇ દહાડો મરતા સુધી હું મુક્ત થવાનો નથી. હેઇડને આત્મ-જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે, તે વાંચેથી વાંચનારનું હૈયું ભરાઈ આવેછે. નાણાં પ્રકરણી બાબતમાં ઘોટાળો થવાથી મનમાં કેવું વિષમ દુઃખ લાગે છે; ધંધો કરવામાં તન-મન કેવાં નબળાં અને અશક્ત થઇ જાયછે;

અને વારંવાર કેવાં મેણાં તુણાં અને તિરસ્કાર વેઠવા પડેછે, એ સઘળું તે પુસ્તક ઉપરથી સમજાશે. એક જુવાન માણસ નૌકા-સૈન્યમાં નવો દાખલ થયો, તેને એણે કેટલાંએક બોધક વચન લખી મોકલ્યાં, તે નીચે પ્રમાણે હતાંઃ-તમને કંઇ ચીજ લેવાનું મન થાય, પણ પાસે નાણું ન હોય તો તે કદી લેવી નહીં; 'પારકે પૈસે દીવાળી કદી કરવી નહીં'. કદી કોઇની પાસેથી કંઇ પણ ઉછીનુંપાછીનું લેતો નહીં; એ ઘણું અધમ કામ છે. હું એમ નથી કહેતો કે, કદી કોઇને કંઇ ધીરતો નહીં; પણ પારકાને ધીરીને પોતે કરજથી મોકળા ન થવાય, એમ બને તો કદી પણ ધીરધારનો સોદો કરવો નહીં. બીજું ગમે તેમ હો, પણ કોઇને ત્યાંથી કાંઇ ઉધાડ તો કરવોજ નહીં. ફીશ્ટ[1] નામના ગરીબ વિદ્યાર્થીનાં માબાપ વળી તેનાથી પણ વધારે ગરીબ હતાં. તેઓ તેને કાંઇ જૂજજાજ રકમ મોકલતાં, તો તે પણ તે લેતો નહીં.

ડૉકટર જૉન્સન કહેતો કે, નાનપણથીજ કરજના ખાડામાં પડવું, તે 'ઉગતા ઝાડને ડામવા જેવું છે.' એ વિષય ઉપરનાં એનાં વચન વજનદાર છે અને યાદ રાખવા લાયક છે. તે કહેછે કે, કરજ એક અડચણકારક વસ્તુ છે, એટલુંજ તમે ધારશો નહીં; તે એક ખરેખરી વિપત્તિ છે. જે માણસ દરિદ્રાવસ્થામાં હોય, તેને કંઇ પણ સારૂં કૃત્ય કરવાનું સાધન તેના હાથમાં રહેતું નથી; અને નીતિ વિરૂદ્ધ કે સૃષ્ટિના નિયમ વિરૂદ્ધ કાંઇ પણ દુષ્ટ કામ થતું હોય, તો તે રોકવાને તેનામાં શક્તિ રહેતી નથી; તેથી નિર્ધનતાથી તો વાજબીની રાહે આપણાથી જેટલું બની શકે, તેટલું દૂરજ રહેવું જોઇએ. તો હવે તમારે પ્રથમ દરજ્જે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, કે કોઇના કરજ હેઠે ન આવવું. નિશ્ચય કરી રાખો કે, કદી ગરીબીની ગમગીનીમાં આવી ફસાવું નહીં; તમારી પાસે હોય, તેનાથી હમેશ કમી ખર્ચ કરવું. ગરીબાઇ માણસના સુખનો કટ્ટો શત્રુ છે. ગરીબાઇથી આપણી સ્વતંત્રતાનો નાશ થાયછે. ગરીબાઇથી કેટલાએક સદ્ગુણોને નામે જળ મૂકવું પડેછે; અને બીજા કેટલાએક પાળવા મુશ્કેલ થઇ પડેછે. કરકસરથી મન સદા શાંત અને સ્વસ્થ રહેછે. વળી કરકસર પરોપકારનું મૂળ છે. જે માણસનામાં પંડમાંજ સત્તા નથી, અને જેને બીજાની મદદની જરૂર પડેછે, તે બીજાને શું સહાય કરવાનો છે? આપણે કાંઈ પણ

---

1 જોહાન ગાટલીબ ફીશ્ટ, ઈ. સ. ૧૭૬૨-૧૮૧૪, એક જર્મન તત્વજ્ઞાની.

ઉગારો પાડીએ, તે અગૂલ આપણી પાસે ખપ જોગું તો હોવું જોઇએ; તે વિના એટલે પૂરતે પૂરતું ન હોય, તો બચાવ શી રીતે થઇ શકશે?

પોતાનાં કામકાજ ઉપર પાકી નીઘા રાખવી, અને ગમે તેવો ઘોટાળો હોય, તોપણ તેની સામા તત્પર થઈ રહેવું, એ દરેક માણસની ફરજ છે; તેમજ નાણાંની આવક-જાવકના, જમા-ખર્ચના હિસાબ ઉપર પણ બરાબર સુરત રાખવી, એ તેનો અગત્યનો ધર્મ છે. એ કારણસર થોડા સાદા હિસાબ કિતાબનું જ્ઞાન તેને બહુ ઉપયોગી માલમ પડશે. ડહાપણ અને દૂરંદેશી નજરથી વિચાર કરતાં જણાયછે કે, આપણી પેદાશના આંકડા કરતાં આપણા ખર્ચનો આંકડો કંઈ કમ થવો જોઇએ. જમા-ખર્ચના આંકડાથી ખર્ચનો આંક કદી પણ વધવા દેવો ન જોઇએ. પણ એમ કરવાને માટે એક એવી યુક્તિ શોધી કાઢવી કે જેથી બંને બાજુના સર્વાળા મળી રહે; અને તે યુક્તિને પછી સદાજ વળગી રહેવું જોઇએ. એવી રીતે ચાલવાને જૉન લૉક બહુ મજબૂત ભલામણ કરેછે. તે કહેછે કે, આપણા સંસાર ખટલાનો સઘળો હિસાબ આપણી નજર આગળ હમેશાં રહેવો જોઇએ; તેથીજ આપણાથી હદમાં રહીને ખર્ચ થશે. ડયુક ઑફ઼ ઉવેલિંગ્ટનની પાસે જે નાણાં આવતાં જતાં, તે સઘળાંનો તે વિગતવાર ચોક્કસ હિસાબ રાખતો. મિ. ગ્લીગ[1]ને તેણે કહ્યું કે, મારે ખાતે ઉપડેલા ખર્ચનાં નાણાં હું મારી જાતેજ ચૂકવુંછું; અને હું દરેક શખ્સને સલાહ આપુંછું કે, તેણે પણ તેમજ કરવું. પહેલાં, નાણાં ચૂકવવાનું કામ હું મારા એક વિશ્વાસુ નોકરને સોંપતો; પણ એક દહાડો સવારે મારા બારણા આગળ કેટલાએક માણસો આવીને ઉભેલા મેં દીઠા. એક બે વરસના ઉપાડની તેઓ ઉઘરાણી કરવા લાગ્યા. તે જોઇને હું નવાઈ પામ્યો; અને તે વખતથીજ મેં બીજા માણસની માર્ફત નાણાં ચૂકાવવાની મૂર્ખાઈ ભરેલી ટેવ છોડી દીધી. મારા નોકરે મારાં નાણાં ગમે તેમ જૂવો ખેલવામાં કે સટ્ટો કરવામાં ઉડાવી દીધાં, અને મારૂં દેણું એમનું એમ પડતું રહેવા દીધું હતું. એક દહાડો તેના આગળ કરજ વિષે વાત નીકળતાં તે બોલ્યો કે, એથી માણસ ગુલામ જેવો બની જાયછે. પૈસાની ભીડમાં

---

૧ રેવરંડ રૉબર્ટ જૉર્જ ગ્લીગ, ઈ. સ. ૧૭૯૬ માં જન્મ; ધર્મખાતામાં, લશ્કરી ખાતામાં અને કેળવણી ખાતામાં તેણે નોકરી બજાવી છે, અને ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

આવી પડવાથી કેટલી મુશીબત વેઠવી પડેછે, તે હું સારી પેઠે જાણુંછું; તોપણ મેં કદી કરજ કર્યું નથી. ઉવેલિંગ્ટનની માફક ઉવૉશિંગ્ટન પણ કારભવહારની બાબતમાં ખાસ નજર રાખતો. અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનના પ્રમુખને સર્વોપરી હોદ્દે તે બિરાજતો હતો, તથાપિ પોતાના ઘર-ખર્ચની ઝીણામાં ઝીણી રકમ પણ બારીકીથી જોયા તપાસ્યા વિના તે જવા દેતો નહીં; એ વાતને તે તેના મનથી તુચ્છ ગણતો નહીં; કેમકે પોતાની આવક રકમની અંદરજ ખર્ચ કરીને પ્રમાણિકપણાથી પોતાનો સંસાર ચલાવવાનો તેણે સંકલ્પ લીધો હતો. તેના જીવનમાં આ એક જાણવા-જોગ વાત છે.

નૌકા-સેનાપતિ જર્વિસ[1], અર્લ ઑફ સેંટ વિન્સેંટે પોતાની બાળવયમાં જે દુઃખ વેઠ્યું છે, તેની વાત તેણે લખી છે; તેમાં તેણે કરજથી હમેશાં છેટેજ રહેવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો છે. તેણે લખ્યું છે કે, મારા પિતાને કુટુંબ કબીલો ઘણો જબરો હતો અને ઉપજીવિકાનું સાધન જૂજ હતું. હું સંસાર-સાગરમાં પ્રથમ પડ્યો, તે વેળાએ તેણે મને ૨૨૦૦)રોકડા બંધાવ્યા; અને મારી આખી ઉમરમાં મને એજ રકમ એમના તર્ફથી મળી છે; સિવાય બીજું કાંઈ મળ્યું નથી. હું કેટલીએક મુદ્દત સુધી દરિઆમાં રખડ્યા પછી, મેં મારા બાપને એક કાગળ લખીને બીજા બસે રૂપિઆ મંગાવ્યા; પણ તેમણે મારો કાગળ સ્વીકાર્યો નહીં. મને રૂપિઆ મળ્યા નહીં; અને કાગળ તેમણે ના લખીને પાછો મોકલ્યો. મને જે ખાસડાં મળ્યાં, તેથી હું ઝાંખો પડી ગયો; અને તે વખતથીજ મેં એવું પણ લીધું કે, મારી હુંડી સીકરાય એવી મારી શાખ પાડ્યા વિના હવે હું કદી પણ કાગળ કે હુંડી ફરીથી મોકલવાનો નથી; એ ટેકને હું પછી સદા સર્વદા વળગીજ રહ્યો. મેં મારા ખાનપાનની રીત તરત ફેરવી નાખી; મારા લશ્કરી ભાઇબંધો અને હું જે દીમાખથી વીશીમાં રહેતા, તે સોબત અને વીશી મેં મૂકી દીધી; વહાણમાં હું એકલોજ રહેવા લાગ્યો; અને દસ્તૂર મુજબ જે ભાથું મને વહાણમાંથી મળતું, તેટલાથી હું ચલાવવા લાગ્યો; તે

---

૧ જૉન જાવસ, અર્લ ઑફ સેંટ વિન્સેંટ, ઈ. સ. ૧૭૩૪-૧૮૨૩, પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નૌકા-સેનાપતિ, ઈ. સ. ૧૭૯૭ માં સેંટ વિન્સેંટના ભૂશિર આગળ સ્પેઇનની નૌકાફોજનો તેણે પરાજય કર્યો, તે ઉપરથી તેને ઉપર જણાવેલી અમીર પદવી પ્રાપ્ત થઈ.

મારે જોઈએ તેટલું હતું; મારાં કપડાં હું મારે હાથેજ ધોતો; અને ફાટે, તેને થીંગડથાગડ કરીને હું મારી જાતેજ શીવી દેતો. મારા ગોદડાના ખોળીઆમાંથી મેં મારી ઇજાર બનાવી; અને આવી રીતના ઉપાયો કામે લગાડવાથી મારી ગઈ આબરૂ મને પાછી મળે, એટલા પૈસા મેં મળવ્યા; પછી મેં મારી હુંડી પાછી મોકલી; અને એ વખતથી હું મારી પેદાશના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરતાં શીખ્યો. એ પ્રમાણે છ વરસ સુધી જર્વિસે ખાવા પીવા તથા ઓઢવા પહેરવામાં મહા મહા વેદના વેઠી; પણ પોતાની નેક રેહેણી છોડી નહીં; પોતાના કામમાં મેહેનત કરીને સારી કાબેલીઅત મેળવી; અને પોતાના પરાક્રમથી, લાયકીથી અને સિપાહશાલરીથી તે આસ્તે આસ્તે દૃઢ પગલે સર્વેથી ઉંચે દરજ્જે ચડ્યો.

ઇંગ્લંડમાં ખાવા પીવાનું ડોળ ઘણુંજ વધી ગયું છે, લોકો એશ-ઇશ્કમાં ગરક થઈ ગયા છે, એ પ્રમાણે એક વેળા મિ. હ્યુમ આમની સભામાં જાહેર કર્યું; તે વેળાએ અગરજો કે બીજા સભાસદો તેની હાંસી કરીને હસી પડ્યા; ખેર, પણ એ વાત જડબેસુલાખ સાચીજ તેણે કહી, એમાં શક નથી. વચલા વાંધાના લોક પોતાની આવક કરતાં વધારે ખર્ચ કર્યા જાયછે; જો કદાચ્ એટલે સુધી ખરૂં નહીં હોય, તો આટલી તો સિદ્ધ વાત છે કે, તેમના આવક-જાવકનું ખાતુ સરભર થઈ રેહેછે; જેટલું રળેછે, તેટલું તેઓ ખરચી નાખેછે. તેઓ એવો ખોટો ડોળ દીમાખ રાખવા માંડેછે કે, આખા જન-મંડળ ઉપર તેની ઘણીજ ભૂંડી અને નુકસાનકારક અસર થાયછે. માબાપમાં એવી મમતા ભરાયછે કે, આપણે આપણાં છોકરાંને ગૃહસ્થની રીત રોનક પકડતાં શીખવવી જોઈએ; તેમનામાં ખાનદાનીનાં લક્ષણ જણાય, એવી કોશીસ આપણે કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવા જતાં, બેમાંથી એકે ઢબ ન પકડતાં, તેઓ ઉલટાં ફાંકડેરાવ અને ભપકાદાર નીવડેછે. તેમને સારાં સારાં કપડાં પહેરવાનો શોખ થાયછે; તેઓ ખાનદાનીનો રૂઆબ પકડતાં શીખેછે; એશ અશરતમાં ગરક થઈ જાયછે; અને મોજ મઝા તથા રમત ગમતમાં નવીસંદાં નીપજેછે: તેથી તેમનામાં ખરા મર્દની કે ગૃહસ્થની વર્તણુકનો પાકો પાયો એવા દમામના ગુણોથી ચણાતો નથી. આ પ્રમાણે થવાથી પરિણામ એવું થાયછે કે, કેટલાએક અકડાઈવાળા ફૂફડ જુવાનો, ખાનપાન તથા ગાનતાનમા ગુલતાન થઈ ગએલા, દુનિઆં ઉપર બોજા રૂપ થઈ ગએલા જથાબંધ આ-

પણા જોવામાં આવેછે. તે ઉપરથી તેમને લાગુ પડે એવું એક રૂપક અમને સાંભરી આવેછે. સમુદ્રમાં એક ટૂટી ગએલા વહાણનું ખાલી ખોખું પડનું આખડતું આપણે ઉપાડી લઇને અંદરથી તપાસવા જઇએ તો, એકાદ બાપડો વૃતક ઉપર બેઠેલો જણાયછે, તેવી દશા એવા માણસોની થાયછે.

દેશાવરમાં પણ ખાનદાનીનું ડોળ રાખીને ફરવાનું ઘણાને બહુ મન હોયછે. એવો બહારનો ડોળ રાખવા જતાં, ઘણીએ વાર સાચવટને કોરે મૂકવી પડેછે; પૈસાદાર ન છતાં, પૈસાદારનો ઠાલો ઠાઠ રાખવો પડેછે. **'ઘરમાં હાંલ્લે હાંલ્લાં કુસ્તિ કરતાં હોય,'** તોપણ 'આબરૂદાર'માં ખપવુંજ જોઇએ; બીજું કાંઇ નહીં, તો માત્ર બહારનો ખાલી હલકો ડોળ તો રાખવોજ જોઇએ. જે હાલતમાં આપણે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી છીએ, તેજ હાલતમાં ધીરજ રાખીને આગળ ચાલવાની આપણામાં છાતી નથી; તેથીજ આપણે આપણા મનની કલ્પનાના બૂદ્દાથી ઉઠાવેલી રૂઆબદાર હાલતમાં જીંદગી ગાળવાને જરૂર જોઇએ છીએ; અને **'ઢમ ઢોલ અને માંહે પોલ'** જેવી ખોટી ફીસીઆરી કરનારા ખાનદાનીવાળા લોકોમાં આપણે પણ દાખલ થવાના લોભથી અને એવા ખોટા મોટામાં ગણાવાના લોભથી આ સઘળું આપણે એક મિથ્યા તૃષ્ણાની મિથ્યા તૃપ્તિની ખાતર કરીએ છીએ. દુનિઆં એક નાટકની રંગ-ભૂમિ છે; તેમાં મોખરે નીકળીને બેસવાને નિરંતર ભીડાભીડ અને કચડાકચડી ચાલી રહી છે. એ મહા યુદ્દમાં સઘળા મન-નિગ્રહના સુંદર અને ઉમદા સંકલ્પ છૂંદાઇ મરેછે; અને ઘણા ઘણા અમીરી સ્વભાવો અચાલતે કચડાઇને લય પામેછે. અમે તો દુનિઆંમાં પાર પડ્યા છીએ; એમ મિથ્યા દેખાવ દઇને સામા માણસોને ખોટા ભપકાથી ઝાંખા પાડવાને કેટલા માણસો મમતાથી ટાંપી રહેછે; આવા મિથ્યા અભિમાનની ખાતર તેમને કેટલાં બધાં નાણાં ઉપર આગ મૂકવી પડે છે; એવી નીચ મમતાથી તેમને કેટલું કષ્ટ વેઠવું પડેછે; એવી ખાલી લાલસાથી તેમને આખરે કેવાં દેવાળાં કાઢવાં પડેછે; એ સઘળાનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. એ પ્રમાણે ખરાબ રેહેણી રાખવાથી હજાર રીતે નુકસાનકારક પરિણામ સોસવાં પડેછે. એવા પણ માણસો છે કે, પોતે ગરીબ છે, એવું બહાર દેખાડતાં લજવાયછે; પણ નીચ કુડકપટ કરીને લાલ મોઢે ફરતાં તેઓ લજવાતા નથી; વળી, કેટલાએક ધનવાન થવાની ધા-

કમાં 'આ પાર કે પેલો પાર' એમ 'હોળીનું નાળિએર' થઇને ઝંપલાવે છે. તેમાં તેઓ ભોગજોગે ખરાબ ખ્વાસ્તે થઈ જાયછે; તે વખતે તેમના ઉપર બહુ દયા આણવી ઘટતી નથી; પણ તેમની સાથે બીજા સેંકડો નિર્દોષ ભલા માણસોની પાયમાલી થાયછે, અને તેઓ રીબાઈ મરેછે, તેમને માટે આપણને ઘણી દયા ઉપજેછે.

સ્વર્ગવાસી સર ચાર્લ્સ નેપિઅરે હિંદુસ્તાનમાંથી પોતાનો લશ્કરી સેનાપતિનો ઓહ્દો છોડ્યો, તે સમયે તે એક ખરેખરી બહાદુરી અને નેકીનું કામ કરતો ગયો. હિંદુસ્તાનના લશ્કરી ખાતાના ઘણાએક જુવાન અમલદારો બહુ બેતાળપણાથી રહેતા હતા; ઇશ્કબાજી અને પીવામાં મોજ-માણતા; અને એવી રીતે પૈસા ઉડાવવાથી તેઓ કરજના સપાટામાં અને શા-હુકારોના તગાદામાં શરમ ભરેલી રીતે સપડાઇ જતા. તે વાત મનમાં રાખીને નેપિઅરે જતાં જતાં એક વટ હુકમ બહાર પાડ્યો. તેમાં તેણે આવી વર્ત-ણુકને માટે સખ્ત મના કરીને ટીકા કરી હતી. એ પ્રખ્યાત દસ્તાવેજનો મુદ્દો સૌની નજર હેઠળથી નીકળી ગયો હતો; તેમાં સર ચાર્લ્સે ખૂબ જોશથી બતાવી આપ્યું કે, જે ખરેખરો, કેળવાએલો ગૃહસ્થ છે, તેનામાં નેકી તો અવશ્ય હોયજ; ખાનદાની અને નેકી સદા અવિભક્ત છે. શા-મ્પેઇનનો ઉંચો દારૂ ઢાંસવો, અને દુકાનદાર પૈસા માગવા આવે, તેને ઠોંસા મારીને કાઢી મૂકવો; બીરનાં મોટાં મોટાં ગ્લાસ ઉડાવવાં, અને તેની એક દમડી પરખાવવી નહીં; સોદાગરના પાણીદાર ઘોડા લઇને સહેલગા કરવા નીકળી જવું, પછી નાણાં દેતી વખત મોઢુંજ શેનું દેખાડવું ? આ બધાં અપલક્ષણ જેનામાં હોય, તેને ખાનદાની કહેવી કે બેઇમાની કહેવી? એ તે ભલા માણસનું કામ છે કે ઠગ અને ધૂતારાનો પેશો છે ? એવા મા-ણસો પોતાના પગાર ઉપરાંત ખર્ચમાં તરબૂડ રહે; ઉડાઉ ખર્ચ અને ખાનપાન રાખવાથી માથે વાળ જેટલું દેવું થઈ જાય; પછી તેમના નોક-રોજ તેમના ઉપર ફર્યાદો માંડીને તેમને લશ્કરી અદાલતોમાં ઘસડાવે; તેઓ સનદ મેળવીને ભલે અમલદારની જગા ભોગવે, તેથી તેમને ભલા માણસ કે ગૃહસ્થ કે ખાનદાન ઘરના કહેવા, એ ખોટું છે. એ સર્વોપરી સેનાપતિનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, જે માણસ સદા કરજમાંજ સડ્યા કરેછે, તેઓમાંથી ટેકની તીખાશ જતી રહેછે; ગૃહસ્થની તેનામાં જેટલી લાગણીઓ હોયછે, તે બધી બુઠી થઇને બહેર મારી જાયછે. લશ્કરી અ-

મબદાર થવા, એટલે બહતો આવડ્યું, તેટલાથી તેની ફરજ પૂરી થઈ, એમ સમજવું નહીં. એ તો એક શિકારી કૂતરો પણ કરશે. પણ આટઆટલી વાત જોવાની છે. તે પોતાનો બોલ-વાયદો-વચન બરાબર પાળે છે ? તે પોતાંના માથાનું દેવું બરાબર ચૂકવેછે ? તે કહેતો કે, આબરૂ જાળવવાનો તો એજ રસ્તો છે. એક ખરા ગૃહસ્થનું-ખાનદાન પુરૂષનું-એક શૂરવીરનું એ લક્ષણ છે; એજ તેનું ભૂષણ છે. સર ચાર્લ્સ નેપિઅરની એવી ઇચ્છા હતી, કે મારાં સઘળાં માણસો પૂર્વે થઈ ગએલા બેઇઅર[1]ના જેવાં નીવડે, તો બહુ સારૂં. તેઓ બેઈયરની પેઠે નિડર હતા, એમ તો તે જાણતો હતો; પણ તેની માફક, તેઓ વળી નિષ્કલંક નીવડે, એમ તેની મરજી હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ વિલાયતમાં ઘણા જુવાન શાંજીમર્દ છે. તેઓ અણીની વેળાએ દારૂગોળાના ખરતા અંગારા વરસતા હોય, તેવે ટાણે કોટના બગંદરમાં થઇને કિલ્લામાં જીવ સાટાસાટ ઘૂસશે; અને શૌર્યથી ઝળકતાં અમર કીર્તિનાં પરાક્રમ કરશે; એટલું છતાં, તેમની આગળ કોઈ નાની સરખી ઇંદ્રિય-તૃપ્તિની વસ્તુ નજર કરવામાં આવે, તો તેઓનાથી લાલચ સામાં લડાશે નહીં; તેમનું નબળું મન મીણ કે ગોળની પેઠે એ લાલચ-અગ્નિના આગળ ગળી જશે; મોજમઝા અને એશ આશરતનાં ઇજન આવે, તેની તેમનાથી છાતીભેર ના પડાશે નહીં; એ કામમાં મારૂં ગજું નહીં, એવા જુવાંમર્દના બોલ તેના મોંમાંથી બહાદુરીથી બહાર નીકળનાર નથી. આપણા મિત્ર-મંડળમાં અને સોબતીઓમાં મારી અવગણના અને ઠેકડી થાય, તેથી એ વાતની ના કેમ કહેવાય? તેના કરતાં તો મરવું એ વધારે સારી વાત છે, અને એવી રીતે તેઓ નબળા મનથી લાલચને આધીન થાયછે.

સંસાર-બજારમાં જ્યારે કોઈ જુવાન માણસ ચાલ્યો જાયછે, તે વેળા તેની બંને બાજુએ અનેક પ્રકારની લાલચ, લાલસા, કામના આદિ સ્ત્રીઓ નખરાં કરતી ઉભી રહેલી જોવામાં આવેછે. જેટલે દરજ્જે તે તેમને વશ થતો જાયછે, તેટલે દરજ્જે તેનામાંથી મર્દાઇનું ઇશ્વરી નૂર કમ થતું જાયછે. તેમની સાથે જો સ્પર્શ થાય, તો આપણને માલમ પણ ન પડે, તેવી રીતે આપણામાં જે ઇશ્વરી ચૈતન્યનો વિદ્યુતવત્ ચમ-

---

૧ પિએર ડ્યુટેરેઇલ શેવલિઅર ડ બેઇયર, ઈ. સ. ૧૪૭૬-૧૫૨૪, મહા પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ શૂર ધીરવીર. એ નિષ્કલંક મહાત્મા રણભૂમિમાંજ મર્યો.

રકારિક ચમત્કારો હોયછે, તેમાંનો કાંઇક અંશ ઉડી જાયછે. તેમાંથી બચવાનો માત્ર એકજ ઇલાજ છે; તે એ કે, એવી વખતે ખરી મર્દાઈ વાપરીને દૃઢ સંકલ્પ કરીને 'ના, ના, ના' જ કહેવી; અને તેજ પ્રમાણે વર્ત્તવું. કટાકટીનો વખત આવે, કે તે વેળાએ તરતજ નિશ્ચય કરી દેવો. કારણો શોધવા બેસવું, તે ઉપર વિચાર કરવો, અને તેની તુલના કરવી, તે ટાણે બીલકુલ ફાયદામંદ નથી. આ વાતમાં સ્ત્રી-જાતિનું દૃષ્ટાંત લાગુ પડેછે. જો અબળાએ 'ના' કહેતાં વાર લગાડી, તો તે બળહીન થઈ એમ જાણવું. જો નારીએ એકદમ 'નજો' વાસ્યો, તો તે મહા પાપમાંથી બચી, એમ સમજવું; જો વિચાર કરવા રહી, તો તે ગઈ તે ગઇજ જાણવી; તેવીજ રીતે જુવાન માણસે પણ લાલચથી એકદમ ભાગવું; જો સ્ત્રીની પેઠે હા-ના હા-ના કરવા રહ્યો, તો તે ડૂબ્યોજ જાણવો. ઘણા માણસો વિચાર કર કર કર્યા કરેછે, પણ કોઈ વાતનો નિશ્ચય કરતા નથી; પણ અમને તો એમ લાગેછે કે, એવી બાબતોમાં નિશ્ચય કરવા રોકાવું નહીં, એજ નિશ્ચય કરવો. એકદમ તડ ને ભડ. ઇસુએ જે ઇશ્વરસ્તવન કર્યું છે, તેમાં એક વાક્ય એવું છે કે, તે ઉપરથી મનુષ્યજાતના અંતર્ભાવનું તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું, એમ જણાયછે. તે વાક્ય એ હતું કે. હે પ્રભુ તું અમને મોહ માયા અને લાલચના ફંદમાં ન નાખતો. પણ જુવાન માણસનું જોર જોવાને લાલચ આવીને ઉભી રહેવાની તો ખરીજ; અને જો એક વાર આપણે ચૂકયા અને તેને વશ થયા, તો પ્રતિદિવસ તે આપણું વિત્ત હરી લઇને આપણને કેવળ નિર્બળ કરી મૂકેછે. એકજ વાર તમે તેના થાઓ; અને તમારા ખરા વીરત્વનો કાંઈક અંશ તમારામાંથી ગયોજ જાણવો; એકવાર તમે મર્દાઇથી સામી ટક્કર લો; અને પ્રથમ સંકલ્પનું માર્મિક બળ તમારા વીરત્વમાં સદા વધારો કર્યુંજ જશે. એ પ્રમાણે સંકલ્પને વળગીને વારંવાર તમે દુર્ગુણોથી દૂર રહેશો, તો પછી એવીજ રીતે ચાલવાની તમને ટેવ પડી જશે. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ જે જે ટેવોનો કોઠ ચણાયો હશે, તેની મજબૂતી અને કૌવતવડેજ જે આપણો બચાવ થવાનો હશે, તે થશે. આપણી નેકી-બદીની જીંદગીનો સંચો આપણામાં બંધાએલી ટેવોના સાધનથીજ વિશેષ કરીને ચાલ્યોજ જાય, એ પ્રમાણે અગાધ ડહાપણથી કુદરતે ઘાટ ગોઠવ્યો છે; તેથી આપણા અંતરાત્મામાં જે અજ્ઞાન નિયમો સંસ્કારે કરીને રહેલા છે, તેને અમ કે ઘણું લાગવું નથી;

અને તેઓ સદા સારી સ્થિતિમાંજ રહેછે માણસો હજારો જાતનાં ઝીણાં-મોટાં કામ કરેછે; તેના એકંદર સરવાળાથીજ તેની વર્તણુક કેવી નીતિયુક્ત છે, તેનો ઘણે ભાગે નિર્ણય કરવામાં આવેછે; અને તે સઘળું સુટેવોનુંજ ફળ અથવા પરિણામ જાણવું.

જે માણસોને હાથે મહેનત મજુરી કરીને પેટ ભરવું પડેછે, તેમને કેટલીએક મજબૂત લાલચો લાગેલી હોયછે. તેમાં એક વાર હ્યુ મિલર ફસાવાની તૈયારીમાં હતો; તોપણ ઉગતી જુવાનીમાંજ દૃઢ નીશ્ચય કરવાથી તે કેવી રીતે બચ્યો, તેની હકીકત તે નીચે મુજબ જણાવેછે. તે જેવામાં સલાટનું કામ કરતો હતો, તેવામાં તેના સોબતી કારીગરો વખતાવખત દારૂ પીવાની ગમત કરતા હતા. તેવામાં એક દહાડો તેને ભાગે ઉવ્હિસ્કિ દારૂના બે જામ આવ્યા. તે બે ગટગટાવી ગયો. ઘેર આવીને તેણે બેકનકૃત નિબંધો નામની તેની વહાલી ચોપડી ઉઘાડી; અને વાંચવા જતાં તો તેમાંના હરફો તેની આંખ આગળ નાચતા માલમ પડ્યા; મતલબ કે, કોઇ અક્ષર ઉપર તેની નજર ઠરે નહીં અને એક પણ વાક્યનો અર્થ તેનાથી સમજાય નહીં. તે કહેછે કે, જે દુર્દશામાં હું મારી રાજી ખુશીથી આવી પડ્યો, તે મને અધમ લાગી. હું પતિત થયો, એમ મને લાગ્યું. પ્રાણી-વર્ગમાં મનુષ્ય-જાતને બુદ્ધિની જે બક્ષીસ મળી છે, તે એક મોટો હક આપણને મળ્યો છે, એમ આપણે સમજવું જોઇએ; તે ઉચ્ચ હાલતમાંથી નીચે ઉતરવાની મેં મારે હાથેજ મહેનત કરી છે, એમ મને જણાયું; એ વખતે હું નિશાખોર બની ગયો હતો, તેથી કોઇ નિશ્ચય ઠરાવ કરવાને તે સમય બહુ અનુકૂળ ન હતો; તોપણ તેજ ક્ષણે મેં નક્કી કર્યું કે, બુદ્ધિ-સાગરમાં પ્રવેશ કરીને મને ઊંચા ભોગ ભોગવવાની શક્તિ છે, તેને હવે ફરીથી હું નરક-નિવાસી દારૂના કાળા, પાતકી પીપમાં ડૂબવા દેનાર નથી; અને ઇશ્વર-કૃપાથી હું મારા વિચારને દૃઢતાથી વળગી રહ્યો. આવા આવા મન સાથે સંકલ્પ બાંધવાથીજ માણસની જીંદગીના ચક્રમાં ફેરફાર થઈ જાયછે; અને તેથીજ આપણી આગળ ઉપરની ચાલનું બંધારણ બંધાયછે. જો હ્યુ મિલરે તત્કાળ યોગ્ય સમયે પોતાની જીંદગી રૂપી નૌકાને તેનું સર્વ બળ વાપરીને એ દિશામાંથી ફેરવી નહોત, તો એ મદ્યપાનના પિશાચી ખડક ઉપરજ તેના વહાણના ચૂરેચૂરા થઈ જાત; માટે એ મહા નિર્દય, વિનાશકારી, દુરાગ્રહી પિશાચિણીથી અળગા ને અળગાજ

રહેવાને અમે જુવાન તેમજ ઘરડાને સર્વને સદા સર્વદા સાવધ રહેવાની ભલામણ કરીએ છીએ. યુવાવસ્થામાં એ દુર્ઘટ પિશાચિણી ઝનૂન જોર વાપરેછે. તે મહા ક્રૂર, દુષ્ટ, અત્યંત પ્રાણઘાતક અને ખોતાળ પ્રકૃતિની છે. સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટ કહેતો કે, સઘળા દુર્ગુણોમાં દારૂ પીવાનો દુર્ગુણ સહન થઈ શકે એવો નથી. વડાઇને અને એને તો આદિ વેરજ સમજવું. દારૂના અગ્નિરૂપ પ્રવાહમાં મોટાઈનું ગંગાજળ ઉડી જાયછે; એટલુંજ નહીં, પણ જ્યાં એ દુર્ગુણનો વાસ થાયછે, ત્યાં કરકસર પગ ટકાવીને રહી શકતી નથી; વિવેક અને સભ્યતાને બીજો વાસ શોધવો પડેછે; આરોગ્યતા પોતાનું આસન રોગને આપીને હીંડવા માંડેછે; અને રાજા સંપત પ્રમાણે રહેવાની નેક રીત રામ રામ કરીને પૂઠ ફેરવેછે. જેવી ડૉક્ટર જૉન્સનને વીતી છે, તેવી બીજાં ઘણાં માણસોને વીતતી હશેજ. પોતાની આદતો વિષે વાત કરતાં તેણે કહ્યું કે, મારે દારૂથી દૂર રહેવું હોય, તો તે રહેવાય; પણ માફકસર થોડો પીને અટકવું, એ વાત મારાથી બનતી નથી.

દુનિઆંદારી સમજનારા ડાહ્યા માણસો કહેછે કે, કોઈ પણ દુષ્ટ દુર્ગુણની સામા કમર કસીને યુદ્ધ કરવું તથા ફતેહ મેળવવી, એ વિચાર ખરેખર ખપનો છે; પણ એ માત્ર ઉપયોગીપણાના નીચા પ્રદેશમાં ઉતરીને લડાઈ કરીને સંતોષ માનવો ઘટતો નથી; પરંતુ, નીતિ અને સદ્ગુણના ઉચ્ચ સ્થાને ચઢીને ઘૂમવું ઘટેછે. એવા દુર્ગુણોને દૂર કરવાને કેટલાએક વ્યવહારિક ઉપાયો યોજવામાં આવેછે; જેમકે, દારૂ પીવાનો અટકાવ કરવાની સભાઓ સ્થાપવી; અને દરેક સભાસદને દારૂ ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા આપીને તેને સભામાં દાખલ કરવો. એવી પ્રતિજ્ઞાઓ કેટલાએક માણસોને કામની થઈ પડે ખરી; પણ મોટી વાત તો એ છે કે, મનને ઉચ્ચ પ્રસ્થાને લાવીને મોટા વિચાર કરવાની ટેવ પાડવી; ઉચ્ચ પ્રતિનાં કૃત્ય કરવાને મનમાં ઉંચું માપ અથવા ઉમદા દૃષ્ટાંત ખડું કરવું; મહાન સિદ્ધાંતોને પુષ્ટી આપવી અને તેમને નિર્મળ કરવા; તેમજ બંધનરૂપ થએલી ટેવોને સુધારવી. આ હેતુ પાર પાડવાને દરેક જુવાન શખ્સે પોતે પોતાનેજ પ્રથમ ઓળખવો જોઇએ; પોતાનાં આચરણ ઉપર ખૂબ નજર રાખવી જોઇએ; અને પોતે મન સાથે જે નિયમો બાંધ્યા હોય, તેને અનુસરીને તેના વિચાર અને કરણી છે કે નહીં, તે મુકાબલો કરીને તેણે જોતા રહેવું જોઇએ. તેને જેમ જેમ પોતાના જ્ઞાનનું વિશેષ ભાન થતુ જશે, તેમ તેમ તેનામાં વિશેષ નમ્રતા આવતી જશે; અને પોતાના અંત-

બીજાને માટે તે વધારે શકમંદ થતો જશે. આગળ ઉપર વધારે મોટો અને ઉમદા લાભ મેળવવાના ઉદ્દેશથી તાત્કાળિક નાના સુખનો ત્યાગ કરવો પડેછે; અને તેમ કરવાથી મનને જે મોટી કસરત મળેછે; મનને કબજામાં રાખવું પડેછે; મનને જે સખ્ત કસોટી ઉપર કસાવું પડેછે; તે નાની સરખી વાત નથી. એ વરઝશથી એક મહા અમૂલ્ય ગુણ પ્રાપ્ત થાયછે. આપણી જાત-કેળવણીમાં એ ઉત્તમોત્તમ આચરણ છે; કારણ કે,—

સત્ય કીર્તિ તે તેજ, જે મનનો નિગ્રહ જાણે,
સત્ય કીર્તિ તે તેજ, જે શમ શ્રદ્ધાથી સાધે;
સત્ય કીર્તિ તે તેજ, જે ગુપ્ત જીતથી રીઝે,
સત્ય કીર્તિ મન-જીત, કુરૂ-ક્ષેત્રથી બહુ વધે;
મન-વિજય અંકૂરથી, સત્યકીર્તિ બહેકી રહે;
તે વિણ નર વાનર જાણવો, મન-દાસત્વ સદા કરે.

પૈસા પેદા કરવાનો મોટો ગુપ્ત ભેદ લોકોમાં ઉઘાડો પાડવાને ઘણી લોકપ્રિય ચોપડીઓ લખાઈ છે. પણ જૂદા જૂદા દેશોની જૂદી જૂદી પ્રજાની કહેવતો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, પૈસા મેળવવામાં કશો ભેદ રહ્યો નથી. 'પૈ પૈ કરતાં રૂપિઓ થાય.' 'કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય અને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.' 'ઉદ્યોગ ભાગ્યોદયની માતા છે.' 'શ્રમ નહીં, ત્યાં શ્રી નહીં.' 'પરસેવા ઉતાર મેહેનત હોય, તો પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય.' 'મેહેનતનો ફળદાતા ઇશ્વર છે.' 'ધૈર્ય રાખી ઉદ્યોગ કરનારની દુનિઆં દાસી છે.' 'દેવું કરીને ડોઝરૂં ભરવાના કરતાં, પેટે પાટા બાંધીને પડી રહેવું, એ વધારે ઉત્તમ છે.' કહેવતો એ ઉમદા જ્ઞાનનો ભંડાર સમજવો. દરેક કહેવતમાં સેંકડો જમાનાના સંગ્રહ કરેલા અનુભવનો અર્ક ખેંચી લીધેલો છે, એમ સમજવું. દુનિઆંમાં કેમ સુખી અને સમૃદ્ધિવાળા થવાય, તે આ કહેવતોથી સાફ સમજાશે. ગ્રંથો ગૂંથવાની જગતમાં શોધ થઈ હશે, તે પહેલાં દરેક દેશની પ્રજામાં આવી કહેવતો ચાલી રહી હશે. વળી, બીજી જનપ્રિય કહેવતોની માફક લોકોના નીતિશાસ્ત્રનો પ્રથમ કાયદો એ કહેવતોમાંજ આવી રહેલો જાણવો. વળી, એ કહેવતો દરેક જમાનાની કસોટી ઉપર ચઢેછે; અને તેઓ કેવી બારીકીવાળી છે, તેઓમાં કેટલું કૌવત રહેલું છે, અને તેઓ અંદરખાનેથી કેવી સંગીન પાયા ઉપર રચાએલી છે, તે આપણને દરરોજના અનુભવથી

માલમ પડેછે. ઉદ્યોગના બળ વિષે અને દ્રવ્યના ખરા ખોટા ઉપયોગ વિષેની યાહુદી રાજા સુલેમાનની કહેવતો ડહાપણથી ભરપૂર છે.—'જે માણસ કામ કરવામાં સુસ્ત છે, તે, જે માણસ વખતને નકામો ઉડાવી દેછે, તેનો ભાઈ જાણવો.' 'ઓ ઉંઘણસી, તું કીડીની પાસે જા; તેની રીતભાત જો; અને ડહાપણ શીખ.' વળી એજ ધર્મોપદેશક કહેછે કે, આળસુ માણસને માથે દરિદ્રતા એક મુસાફરની પેઠે સપાટાબંધ ચાલી આવશે; અને દુઃખ હથિઆર બાંધીને સજ્જ થઇને તેના ઉપર ધસારો કરશે; પણ ઉદ્યોગી અને સાચા માણસની વાત પૂછો, તો જેમ 'ખેડુનો હાથ સોનાનો' કહેવાયછે, તેમજ ઉદ્યોગી પોતાના બાહુબળથી તાલેવર થાયછે. પીધેલ, છાકટા અને અકરાંતીઆ માણસો આખરે દરિદ્રાવસ્થામાં આવ્યા વિના રહેતાજ નથી; અને એદી તથા સુસ્ત માણસને લૂગડાંને સાટે ચીંથરાં પહેરવાને મળશે. તું કોઈ માણસને તેનું કામ ખંતથી કરતો દેખેછે? જો એવો કોઈ હશે, તો તે રાજદરબારમાં પણ માગ મૂકાવશે. પણ સૌથી મોટી વાત એ છે કે, સોના કરતાં ડાહપણ મોંઘા મૂલનું જાણવું; કારણકે મોતી, માણેક, હીરા અને બીજાં કીમતી જવાહીર કરતાં, દાનાઈ દશપટ વધારે કીમતી સમજવી; અને બીજી હજાર ચીજોની તમે ખાએશ કરો, પણ તે ડહાપણના દરવાજા આગળ ઉભી રહી શકે એમ નથી.

જો કોઇ માણસમાં કામ કરવાની શક્તિ સાધારણ જાતની હશે, તોપણ જો તે ખરેખરો ઉદ્યોગી અને કરકસરીઓ હશે, તો તે થોડા વખતમાં સ્વતંત્રપણે પોતાનો ઘરખટલો ચલાવી શકશે. ભલેને એક કારીગર કિંવા મજુર હો, પણ તે જો પોતાની કમાણીને કાળજીથી વાપરશે; અને ક્યાં ક્યાં નકામો ખર્ચ થાયછે, તેનાં નાનાં નાનાં બારાં બંધ કરશે, તો તેને ઓશિઆળો અવતાર ભોગવવો પડશે નહીં. એક પૈસો ખરેખર બહુજ જૂજ રકમ છે; પણ હજારો કુટુંબોના સુખ દુઃખનો આધાર એવા પૈસા યોગ્ય રીતે બચાવવા અને યોગ્ય રીતે વાપરવા ઉપર રહેલો છે. પંડે કઠણ વહીતરૂં કરીને જે પૈસા મેળવ્યા હોય, તેમાંથી થોડાએકને દારૂના પીઠાના ગલ્લામાં નાખે; બીજા કેટલાએકને આમ તેમ હાથમાંથી છટકી જવા દે; તો પછી તેને માલમ પડશે કે, મારા તથા ઢોર વચ્ચે થોડોકજ ફેર છે. તે પણ મજુરી કરીને જેમ તેમ તેનું પેટ ભરેછે, અને હું પણ તેટલુંજ કરૂંછું. પણ બીજો કારીગર એથી જૂદીજ રીતે વર્ત્તેછે; પોતાની

કમાણીના પૈસાની તે સંભાળ રાખેછે; થોડાએક પૈસા દરહપ્તે એક પેઢી-માં તે મૂકેછે: ત્યાં તેના પૈસા ઉપર તેના કુટુંબને અર્થે લાભ આપવાની તેને બંધણી આપેછે; અથવા જે મંડળી માણસની જીંદગીનો વીમો ઉતારેછે, તે તેની પાસેથી અમુક રકમ દરવખ્ત લેછે, અને તેની જીંદગીને નુકસાન થાય, તો પછી તેના કુટુંબને તે મંડળી બંધણી મુજબની રકમ આપેછે; તેવી મંડળીમાં તે દરહપ્તે થોડા પૈસા ભરેછે; બીજા થોડા પૈસા સરકારી પેઢીમાં વ્યાજના વધારા માટે અને નાણાના ઉગારા માટે તે મૂકેછે; અને બાકીની રકમ પોતાની ધણીઆણીના હાથમાં સોંપી દેછે; તે બહુ સંભાળીને ખર્ચેછે; અને પોતાના આખા કુટુંબનું પોષણ કરવાની અને છોકરાંઓને કેળવણી આપવાની તે તજવીજ કરેછે. આ પ્રમાણે આવી નાની નાની બાબતો ઉપર નજર રાખવાથી તેને બેહદ ફાયદો થાયછે; તેનો પૈસો વધતો જાયછે; ઘરનાં માણસોના સુખચેનમાં વધારો થતો જાયછે; અને ભવિષ્ય કાળમાં કેવો વખત આવશે, તેની તેને ભીતિ રહેતી નથી. *જો કોઇ કારીગરને ઉંચે સ્થાને ચઢવાનો લોભ હોય, અને તેના* મનનો જુસ્સો ઉમદા કામોને માટે સદા 'નૂરપૂર' રહેતો હોય,–વળી એ દોલત એવી છે, કે સંસારના બીજા અમુલખ ખજાના એના આગળ કશા લેખામાં નથી,–એવાં તેનામાં સુલક્ષણ હોય, તો તે પોતે આપ-બળવડે પોતાની જાતને ઉન્નત સ્થિતિમાં લાવશે, એટલુંજ નહીં પણ દુનિઆંનો દરિઓ ડહોળવામાં તેના માર્ગમાં બીજા જે માણસો તેને આવી ચઢે, તેને પણ તે સહાયભૂત થઈ પડશે. આ વાત બનવી કોઈ પણ રીતે અશક્ય નથી. કારખાનામાં મજુરી કરનાર એક સાધારણ મજુરથી પણ એ કામ બની શકે તેવું છે; ટૉમસ રાઈટના પ્રસિદ્ધ જીવન-ચરિત્રનું દૃષ્ટાંત દેવાથી એ વાત સાફ સમજાશે. એ માણસ માંચેસ્ટરનો રહીશ હતો. તે લોઢું ગાળવાના કારખાનામાં મજુરી કરતો; અને ત્યાંથી તેને દર અઠવાડીએ તેના રોજ પ્રમાણેના પૈસા મળતા. તેણે ઘણા ગુન્હેગાર લોકોને સુમાર્ગે ચઢાવવાની માથાકૂટ કરી; અને તેમાં તે પાર પણ પડ્યો.

ગુન્હેગારો તુરંગમાંથી મુદત પૂરી થતાં છૂટતા; તેમને ભલા દિલથી ઉદ્યોગ કરવાની આદત પડવામાં બહુ અડચણો નડતી. એક અકસ્માત્ બનાવ બનવાથી એ વાત ઉપર ટૉમસ રાઈટની નજર દોડી. એનું મન તરતજ એ વિષય ઉપર ચોંટ્યું; અને એ દુઃખ મટાડવા પાછળ તેણે તે-

ની બધી જીંદગી ગાળી. તે સવારના છ વાગતાથી તે સાંજના છ વાગતા સુધી તેના કારખાનામાં કામ કરતો; તોપણ તે જેમ તેમ કરીને થોડી મિનિટની પણ ફુરસદ મેળવતો; તેમાં વળી વિશેષે કરીને તે રવિવારના રજાના દિવસો ઉપર વધારે આધાર રાખતો; અને એ સઘળો વખત તે પેલા ગુનાહિત બંદીવાનોની સેવા બજાવવામાં કાઢતો; હાલના જમાના કરતાં એ જમાનામાં એ લોકોની બહુ માઠી હાલત હતી. રોજ રોજ થોડી થોડી મિનિટો પણ સુમાર્ગે વાપરી હોય, તો તેથી ઘણું કામ નીપજેછે. તે પ્રમાણે પોતાના ઉદ્યમ પાછળ દશ વરસસુધી દૃઢતાથી મંડ્યો રહીને આ મજુર માણસે ત્રણશેં મહા અપરાધીઓને બચાવ્યા; તેમની 'દુષ્ટતાથી પુષ્ટ' થએલી જીંદગીમાં બીજાં પાપી કામ કરતાં તેમને અટકાવીને સુરસ્તે ચઢાવ્યા. એ વાત એવી જબરી બની છે કે, માનવી મુસ્કેલ થઈ પડે. માંચેસ્ટરની જૂની તુરંગમાં દુષ્ટ આચરણોથી પીડાતા મહા દર્દી બંદીવાનોનો એ મોટો મન-સુધારક વૈદ્ય છે, એમ તે ગણાવા લાગ્યો. પાપમાં પચેલા મનને ઠેકાણે લાવવાના પ્રયત્નમાં સરકારી પાદરીઓ અને બીજા ઉપદેશકોનું *કાંઈ ફાવતું નહીં, ત્યાં ટૉમસ રાઇટ તેમનાં મનને હર વખ્ત હરણ કરી લે*તો. એ પ્રમાણે છોકરાંઓને ખરે માર્ગે આણીને તે તેમનાં માબાપને હવાલે કરતો. વંઠી ગએલા છોકરા અને છોકરીઓને પાછાં તેમના માબાપને તે સોંપતો; અને ઘણાએક છૂટી આવેલા ગુનેહગારોને સાચવટવાળા ઉદ્યોગી ધંધામાં તે દાખલ કરીને તેમને ઠેકાણે પાડતો. એ કામ કંઈ સહેલું નહતું. એવા કામમાં પાર પડતાં પૈસા વાપરવા પડેછે; વખત ગુમાવવો પડેછે; પોતાના મનનું બધું બળ સમજાવવામાં વાપરવું પડેછે; દૂરંદેશીપણું વાપરવું પડેછે; અને એ સર્વને માથે શિરોમણી, પોતાની નિષ્કલંક ચાલ દેખાડી આપવી પડેછે; કેમકે નિષ્કલંક રહેણી ન હોય, અને વ્યાસજીનાં **'પોથીમાંનાં રીંગણાં'** જેવો બોધ હોય, તો તે ઉપર કોણ ઇતિબાર રાખે? ઘણી અચંબા જેવી વાત એ છે કે, ધાતુ ઓતવાના કારખાનામાંથી રાઇટને જે જૂજ રોજ મળતો, માંની નાની નાની રકમો ખરચીને આ બિચારા જન- મંડળની પંક્તિથી બ્યતિરિક્ત-થએલાને તેણે ઠેકાણે પાડ્યા. તે જેવામાં મજુરી કરતો, તેવામાં દર વર્ષે તેને રૂ. ૧,૦૦૦ પણ પૂરા નહોતા મળતા; વિલાયત જેવા મોંઘા દેશમાં એટલી રકમ છેક જૂજ ગણાય; તોપણ એટલામાંથી તેણે આટલું બધું કામ કર્યું! માણસ-જાતે પરસ્પર દયા-ભાવ અને માયાળુપણું રાખવાનો ધર્મ છે;

તે કરતાં ટૉમસ રાઇટને કંઈ વિશેષ બંધન નહતું; તોપણ તે ગુનેહગારોને નાણાં આપી આપીને તેમને મદદ કરતો; તેની સાથે તે પોતાના કુટુંબનું ગુજરાનેનથી પોષણ કરતો; અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં હરકત ન આવે અને દુઃખ વેઠવું ન પડે, તેને માટે કરકસર કરીને અને કાળજી રાખીને તેણે કેટલુંક નાણું સંચકી રાખ્યું. દર હપ્તે તેની રોજી આવતી; તેના બહુ વિચાર કરીને તે ભાગ પાડી દેતો; અન્નવસ્ત્રને માટે આટલી રકમ તો જરૂર જોઇશુંજ; આટલી રકમ ઘરધણીને ભાડા માટે આપવી પડશે; આટલા પૈસા નિશાળના મહેતાજીને દેવા જોઇશે; આટલું નાણું ગરીબ ગરબાં અને તંગી વેઠતાં માણસોને અર્થે વાપરવું. આવી રીતે જે વહેંચણ કરવામાં આવતી, તેમાં તે ફેરફાર થવા દેતો નહીં. આવા ઉપાયો આદરવાથી આ ગરીબ કારીગર તેના મહાન કાર્યની પાછળ મંડ્યોજ રહ્યો; અને તેનાં કેવાં ફળ ઉતર્યાં, તે પણ અમે ટૂંકામાં ઉપર જણાવી ગયા છીએ. એક માણસ દૃઢ સંકલ્પ કરીને અમુક કાર્ય પાછળ લાગ્યો વળગ્યો રહેછે, તેથી કેવાં મહત્કાર્ય નીવડેછે; ભલેને થોડા પૈસા હોય, તોપણ તેને અત્યંત સંભાળ અને ચીવટ રાખીને વાપર્યા હોય, તો તેની કેટલી જોરાવર અસર થાયછે; અને તે સર્વને માથે, પોતાની દમદાર અને પ્રમાણિક વર્તણુકના બળથી બીજા માણસોની જીંદગી અને રહેણી-કરણી ઉપર કેવી અદ્ભુત સત્તા તે નિઃસંદેહપણે ચલાવેછે; તે સઘળાને માટે ટૉમસ રાઇટનું વર્તન એક ઉત્તમ અને આશ્ચર્યજનક દૃષ્ટાંત છે, એમ વાંચનારને જરૂર માલમ પડશે.

હરકોઈ ખરે રસ્તે રહીને ઉદ્યોગ કરવો, તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો બટ્ટો કે ગેરઇજ્જત નથી; પણ ઉલટું, એ તો આબરૂનું કામ છે. જમીન ખેડવાનો ધંધો હો, કે હથિઆર અને ઓજાર બનાવવાનો હો; અથવા લૂગડાં વણવાનો કે દુકાનમાં બેસીને માલ વેચવાનો હોય, પણ એ દરેક ઉદ્યમ ખરે રસ્તે પૈસો મેળવવાનો છે; અને તેથી તે આબરૂદાર ધંધો છે, એમ સમજવું. કોઈ જુવાન શખ્સ હાથમાં ગજ કે વાર પકડે, અથવા રેશમી પટા માપીને વેચવાનો ધંધો કરે; તેમાં કોઈ રીતે તેની શાખ ઘટી, એમ ન ધારવું; માત્ર જોવાનું એટલુંજ છે કે, તેણે પોતાના ગજ કે રેશમના પટા જેટલું નીચું મન ન રાખવું; ગજના જેટલું મન ટૂંકું ન કરવું જોઇએ

અથવા રેશમી પટી જેટલું મન નાનું અથવા સાંકડું ન રાખવું. ફુલર[1] કહેછે કે, જેમને શાહુકારી રીતનો ધંધો નથી, તેમને શરમાવા જેવું છે;પણ જેઓ કાયદેસર ધંધો કરે જાયછે, તેમને કોઈ પ્રકારે નીચું જોવાનું કારણ નથી. વળી, ધર્માધ્યક્ષ હૉલે[2] કહ્યું છે કે, કપાળેથી પરસેવા ઉતારનો ધંધો હો કે મગજની મહેનતનો ધંધો હો, પણ એ સર્વ જાતના ધંધામાં મીઠાશ રહી છે, એમાં કંઈ શક નથી. જે માણસો હલકા ધંધામાંથી ઉંચી પંક્તિએ ચઢ્યા છે, તેમણે કોઈ પણ કારણથી નીચું જોવાનું નથી; પણ તેઓ અનેક અડચણોને ઉડાવી દઈને એવી સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યા છે, એમ જાણીને તેમણે હરખથી ફૂલાવું જોઇએ. અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો એક પ્રમુખ હતો; તેને કોઇએ પૂછ્યું કે, તમારૂં કુળ-ચિન્હ શું છે? પોતે જુવાનીમાં લાકડાં ચીરવાનો ધંધો કરતો હતો, તે સંભારીને તેણે કહ્યું કે, પાણકારાની એક બંડી. નીમ્સ[3]નગરના ધર્માધ્યક્ષ ફ્લેશિએને[4] એક ફ્રેંચ વૈદ્યે એક વાર મેણું મારીને કહ્યું કે, તમે આગળ તમારી જુવાનીમાં તો મીણબત્તીઓ બનાવીને વેચવાનો ધંધો કરતા; તમારો ઉદ્યમ તો બહુ હલકો કહેવાય. ફ્લેશિએએ કહ્યું કે, જે હાલતમાં હું જન્મ્યો હતો, તેવીજ સ્થિતિમાં તમારો જન્મ થયો હોત, તો તમે આજ સુધી પણ મીણબત્તીઓજ બનાવ્યા કરત; તમારાથી ઉંચે ચઢાત નહીં.

જેને માત્ર પૈસાનોજ સંગ્રહ કરવો છે, સોનાના ઢગલાથીજ જેનું મન તૃપ્ત થાયછે, જેની ટૂંકી નજર પૈસાની પેલી પાસ જતીજ નથી, જેને દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં કોઈ ઉંચો, ઉમદા હેતુ નથી; તેને તો ધન ભેગું કરવામાં સતત્ આગ્રહ હશે,તો તે કામ થશેજ; એટલુંજ કે મન સદા તે કામ તરફ વળેલું જોઇએ.જે શખ્સ સોનાનો શિકાર કરવા પાછળ તન મનથી દોડ કરે, તો તે તાલેવર થયા વિના ભાગ્યેજ રહેશે; અલ્પ બુદ્ધિનાં માણસોથી પણ એ કામ તો બની શકશે. કમાણી કરતાં ખર્ચ કમી રાખો. રૂપિઆમાં રૂપિઓ

---

૧ ડૉકટર ટૉમસ ફુલર, ઈ.સ. ૧૬૦૮-૧૬૬૧,મોટો ધર્માચાર્ય; ઘણા ગ્રંથોનો કર્તા.

૨ રેવરંડ રૉબર્ટ હૉલ, ઈ. સ. ૧૭૬૧-૧૮૩૧, અંગ્રેજી ભાષાનો સંપૂર્ણ જ્ઞાતા અને ધર્માચાર્ય.

૩ નીમ્સ, ફ્રાન્સનું અતિ પ્રાચીન શહેર; વસ્તિ, ૫૫,૫૦૦.

૪ એસ્પ્રી ફ્લેશિએ, ઈ.સ. ૧૬૩૨-૧૭૧૦; એક મોટો ધર્માધિકારી; પવિત્ર ચાલનો, મહા દાનેશ્વરી, અને સુંદર વક્તા.

ઉમેરતાજ જવું. બખીલાઈ કરીને બચાવ કરો. એમ કરવાથી ધીમે ધીમે તમારૂં ઠામ રૂપિઆથી ભરાતું જશે. પારિસનો નગરશેઠ ઑસ્ટરઉવૉલ્ટ પ્રથમ મુફલસ માણસ હતો. તે દરરોજ સાંજે વાળુ કરવાને એક દારૂના પીઠામાં જતો; ત્યાં જઇને પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પોણો શેર બીર જાતનો દારૂ તે ઠાંસી જતો; તે પછી પીઠામાં જેટલા સીસાના બૂચ પડ્યા હોય, તે એ એકઠા કરી લેતો. આઠ વરસ સુધી તેણે બૂચ ભેગા કરવાનુંજ કામ કર્યું; તે વેચતાં તેના તેને એંશી રૂપિઆ મૂલ ઉપજ્યું; અને એટલી જૂજ રકમથી તેણે પોતાની તવંગીરીનું બીજ રોપ્યું. આગળ સટ્ટા કરી કરીને તે પુષ્કળ દ્રવ્ય કમાયો, અને આશરે પંદર લાખ રૂપિઆ મૂકીને તે મરણ પામ્યો. પૈસા પેદા કરવામાં એવી જાતનો સંકલ્પ કરવાથી કેટલું બની શકેછે, તેનો એક અજબ જેવો દાખલો જૉન ફૅાસ્ટર આપેછે. તે કહેછે કે, એક જુવાન પાસે બાપુકી મિલ્કત હતી. તે તેણે એશ અશરતમાં ઉડાવી દીધી. તે આખરે ભૂખમરાની દુઃખી હાલતમાં આવી પડ્યો. તેણે પોતાની જીંદગીની દોરી તોડી નાખવાનો મન સાથે વિચાર કર્યો. હવે જીવીને શું કરવું ? એમ કહીને તે પોતાના ઘરમાંથી નીકળી નાઠો. ચાલતાં ચાલતાં તે એક ઉંચા ટેકરા ઉપર ચઢ્યો. એ ઠેકાણેથી તેની વડિલોપાર્જિત જાગીરો દેખાતી હતી. પણ હવે તે કંઈ તેની નહતી. તે એ ટેકરા ઉપર બેઠો. તેણે કેટલીએક વાર સુધી તેના મન સાથે વિચાર કર્યા કર્યા; અને પોતાની ગએલી મિલ્કત પાછી મેળવવાનો નિશ્ચય કરીને તે ઉભો થયો. તે પાછો ગામમાં આવ્યો. ત્યાં એક શેરીમાં કોયલાનો મોટો ઢગલો પડ્યો હતો. એક ગાડું-કોયલા સડકના રસ્તા ઉપર પડેલા હતા. તેણે આવીને એક ઘરના ધણીને કહ્યું કે, તમારે બારણે પેલો ગાડાવાળો આ કોલસા ખાલી કરીને ગયો. તે તમારા હશે, એમ હું ધારૂંછું. તમારે એ ઘરમાં લઈ જવા હોય, તો હું મજુરી કરવા તૈયાર છું. તે ધણીએ હા કહી. એટલું કામ કરવાથી તેને થોડા પૈસા મળ્યા. તેના માગવાથી તેને ઘરના માલિકે કાંઈ ખાવા પીવાનું પણ મફત આપ્યું; એટલે તે મજુરી કરીને જે પૈસા કમાયો હતો, તે તેણે ઉંચા મૂક્યા. આવું સખ્ત વહીતરૂં કરી કરીને તે વધારે વધારે કમાવા લાગ્યો; અને વધારે વધારે બચાવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે કરવાથી તેણે થોડાંએક ઢોર વેચાતાં લેવા જેટલું નાણું ભેગું કર્યું. ઢોરઢાંખરના માલ મૂલમાં તે સારી પેઠે સમજતો હતો, તેથી તેણે સારો નફો મે-

ળવીને તે વેચ્યાં. એમ કરતાં કરતાં તે મોટી લેવડદેવડમાં પડ્યો; જથાબંધ ઢોર લેવાદેવાનો ધંધો તે ચલાવવા લાગ્યો; અને છેવટે તે પૈસાદાર થયો, ત્યારેજ નિરાંત વાળીને તે બેઠો. તેણે પોતાની જાગીરો પાછી સંપાદન કરી; તે ઉપરાંત તેની પાસે દોલત રહી; અને એક મહા કૃપણની દશામાં તે મરણ પામ્યો. તેને દફન કરવામાં આવ્યો, ત્યારે માત્ર ધૂળ સાથે ધૂળ મળી ગઈ; કેમકે નિર્માલ માટી કરતાં તેનામાં વધારે મોટા ગુણ નહતા. જો તેનું દિલ સખાવત તબીએતનું હોત, તો તેણે જે દૃઢ સંકલ્પથી દોલત ભેગી કરી, તેનો તે સારો ઉપયોગ કરત; અને પોતાના તેમજ જન-હિતના કલ્યાણ–કર્તાની તે પદવી મેળવત. પણ ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં જેવી તેની જીંદગી અધમ હતી, તેવીજ રીતે તેનો ઉદ્દેશ પણ અધમ હતો.

બીજાંઓને માટે તેમજ ઘડપણમાં આપણા પોતાના સુખને માટે અને સ્વતંત્રતાને માટે આગળ આગળથી બંદોબસ્ત કરી રાખવો, એ શોભાવાળું અને ઘણું સ્તુતિપાત્ર કામ છે; પણ ફક્ત દોલતનો ઢગલોજ કરી રાખવો, અને તેનો કંઇ પણ ઉપયોગ ન કરવો, એ સાંકડા મનના, કંજુસ માણસનો ખાસ ગુણ છે. એવી રીતે અત્યંત લોભી થઇને કુલ્લીમાં મૂકયા કરવાની બૂરી ખસલતને દૂરને દૂરજ રાખવાને ડાહ્યા માણસે સદા સાવધ રહેવાની જરૂર છે. એ પ્રમાણે ચોકશી રાખવામાં ન આવે, તો જુવાનીમાં જે માત્ર કરકસર કરવાની ટેવ હોય, તે સંકોચન પામતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણને લોભીઆ કરી મૂકે; અને જે ટેવ જુવાનીમાં આપણે આપણી ફરજ તરીકે જાળવી રાખવી જોઇએ, તે આગળ જતાં ઉત્તર વયમાં મોટા દોષ રૂપ થઇ પડે. **‘દ્રવ્ય દુ:ખનું મૂળ છે’** એ વાત તો ખોટી માનજો; પણ **‘પૈસા ઉપર પ્રીતિ એ દુ:ખનું મૂળ છે,’** એ વાત ખરી છે. દોલત ઉપર આશક થવાથી આપણું મન સાંકડું થઇ જાયછે; આપણો આત્મા નાદાર બની જાયછે; અને બહાદુર કામો અને જીંદગીની સખાવત રહેણી એવા માણસમાં જડમૂળથી નાબુદ થઇ જાયછે; તેથી સર ઉૉલ્ટર સ્કૉટનું કહેવું ખરૂં ઠરેછે. તેણે જે અનેક નવલો લખી છે, તેમાં એક પાત્ર એમ બોલેછે કે, નાગી તરવારે જેટલા માણસનાં માથાં કાપ્યાં હશે, તેના કરતાં **‘ચમડી તોડે, પણ દમડી ન તોડે’** એવા માણસોથી વધારે સંખ્યાબંધ શિરચ્છેદ થયા હશે. જેઓ અમુક ધંધા રોજગારની પાછળ એક ચિત્તે ચોંટયા રહેછે, તેમનામાં એક કુટેવ આવે-

છે. તેમને ખબર ન પડે, તેમ ધીમે ધીમે તેઓ કેવળ સંચા જેવા બની જાયછે. તેમની રહેણી કરણી પણ એકજ ઢબની બંધાઇ જાયછે. ધંધામાં મચેલો માણસ બળદની પેઠે ચીલામાં પડ્યા પછી એકજ રસ્તે ચાલ્યા કરેછે; અને આગળ કે પાછળ કંઈ જોતોજ નથી. જો તે માત્ર પોતે પોતાનુંજ સંભાળીને સ્વાર્થ ભાવે રહેતો હશે, તો બીજા કોઇ પણ માણસને માટે તેને દરકાર રહેશે નહીં. જેટલે દરજ્જે જે માણસો તેના ખપમાં આવેછે, તે પ્રમાણેજ તે તેમને પોતાની ગણતરીમાં ગણેછે. એવા માણસોના રોજમેળમાંથી ગમે તે એક પાનું કાઢીને તપાસો, તો તેની બધી જીંદગીનો ચીતાર તમારા આગળ પડી રહેશે.

દરેક માણસ જેટલો ધનનો ઢગલો ભેગો કરે, તેટલો તે દુનિઆમાં તરી પાર ઉતર્યો, એમ જેઓ મન સાથે ધારેછે, તેમને તો બેશક ઝળાં ઝળાં થઇ રહેલું કંચન ઝંખવી નાખેછે; અને જગતમાં બધાં માણસો આવી રીતનુંજ માપ લઇને થોડે યા ઘણે દરજ્જે ધનવાનની એટલે તેમના ધારવા પ્રમાણે જગતના વિજયી નરોની તેમના ધન-સંચયને માટે પ્રશંસા કરવા મંડી જાયછે. એમ બનેછે કે જે માણસો આગ્રહી સ્વભાવના છે; જેઓ ચપળ અને પહોંચેલા છે; જેઓ બાજના જેવી તીક્ષ્ણ નજરના છે; અને જેમને પ્રભુનો ડર કે નીતિ ઉપર પ્રીતિ નથી; જેઓ વખત પ્રમાણે વર્તનારા છે;અને જેઓ તક આવ્યો કે લાભ લેવાને ચૂકતા નથી;જેઓ ધક્કામુક્કી કરીને આગળ ધસતાજ જાયછે; એવા માણસોનું દુનિઆંમાં ધમધોકાર ચાલે ખરૂં: તેઓ નિઃસંદેહ મોજમઝા ભોગવેછે; પણ તેથી એમ ન સમજવું કે તેમનું લેશ પણ સદ્વર્ત્તનછે; અથવા તેમનામાં અણુમાત્ર પણ ભલાઇ રહેલી છે. જે માણસ ધોળાભાઇ કે રૂપાભાઇ વગર બીજું કશું સમજતો નથી, તે ઘણો લક્ષ્મીવાન બની જાય; તથાપિ તેની લક્ષ્મી છતાં, તે સદા અત્યંત દુર્બળ દશાનો પામર જીવજ રહેવાનો; કારણ કે સુવર્ણનો સમુદાય અલૌકિક ઉચ્ચ નીતિના સહવાસમાં રહેછે, એમ કંઈ નથી. ઘણી વખત તો ઉલટું એમ બનેછે કે રાત્રે આગીઓ પોતાના ચળકાટથી પોતાના સૂક્ષ્મપણાને દેખાડી દેછે, તેવીજ રીતે જે ઘણી સોનાના તેજથી પ્રકાશી રહ્યો હોયછે, તેથી તેના નિર્માલપણા ઉપર અને તેનામાં ઉચ્ચ પ્રતિની નીતિના અભાવ ઉપર જોનારનું ધ્યાન ખેંચાયછે.

જેમ પતંગીઓ અજવાળાથી આકર્ષાઇને કોડીઆમાં ઝંપલાવેછે, તેમ-

જ ઘણાં માણસો લોભાંધ થઇને દ્રવ્યના પ્રકાશતા અગ્નિમાં પોતાની ખુશીથી જઇ પડેછે; તે ઉપર વિચાર કરતાં અમને એક વાંદરાના લોભની વાત યાદ આવેછે. એ પ્રાણી પણ મનુષ્યમૂર્ત્તિની એક હાસ્યજનક પ્રતિમા છે. આફ્રિકાખંડની ઉત્તરમાં આલ્જીઅર્સ પ્રાંત છે. ત્યાંના ખેડુતો એક સૂકું દૂધીનું ઝાડ બાંધેછે; અને તેમાં થોડા ચોખા નાખેછે. તે દૂધીના ખોખામાં માત્ર વાંદરાનો હાથ માય એટલુંજ કાણું પાડેલું હોયછે. વાંદરો ઝાડ ઉપર રાત્રે આવીને પેલા દૂધીઆમાં પોતાનો પંજો ઘાલેછે; અને ચોખાની મૂઠી ભરેછે. તે પછી હાથ કાઢવા જાયછે, પણ મૂઠી વાળેલી તે છોડીને હાથને બહાર કાઢવાની તેનામાં અકલ હોતી નથી; તેથી પેલો હાથ બહાર નીકળતો નથી. એ પ્રમાણે તે છેક સવાર થતાં સુધી ઉભા ઉભ રહેછે. પછી ખેડૂતો આવીને તેને પકડેછે; તે વખત તે ભરી મૂઠીએ પૂરો બેવકૂફ જેવો દેખાયછે. આ નાની વાતનો સાર આપણી જીંદગીમાં બહુ બહોળા ઉપયોગનો થઇ પડે એમ છે.

એકંદરે જુઓ તો દોલતમાં જેટલી ખરેખરી સત્તા છે, તે કરતાં પણ તે વધારે સત્તાધીશ છે, એમ લોકો ગણેછે. દુનિઆંના લાભને વાસ્તે જે મોટાં મોટાં કામો આજ સુધીમાં થયાં છે, તે ધનાઢ્ય લોકોએ કર્યાં છે, એમ નથી; અથવા તો ઉઘરાણાંની ટીપો ફેરવીને નાણાં ભેગાં કરીને એ કામો બન્યાં છે, એમ પણ નથી. થોડી મામલતવાળા પુરૂષોએજ બહુધા એવાં કામનાં બીડાં ઝડપ્યાં છે. પૃથ્વીના અર્ધા ગોળા ઉપર ખ્રિસ્તિધર્મનો પ્રસાર ઘણાજ ગરીબ માણસોએ કર્યો છે. મોટા મોટા તાર્કિકો, નવાં યંત્રની શોધ કરનાર નર, દેશ વિદેશ ગમન કરીને નવા દેશોને અજવાળામાં લાવનાર પુરૂષો, અને મહાન કારીગરો, એ સર્વે સાધારણ પૈસાપાત્ર માણસો હતા. એમાંના ઘણાએક તો સંસાર-વ્યવહારમાં મજુરી કરીને પેટ ભરનાર માણસોની હાલતમાં હતા; અને હમેશાં એમજ થયા કરશે. જેની ગાંઠમાં પૈસો હોયછે, તેને કોઈ પણ કામ કરવાની હોંસ રહેતી નથી; એ ઠેકાણે દ્રવ્ય મદદ કરવાને બદલે કાર્ય-પ્રવૃત્તિમાં તે મુશીબત કર્તા થઈ પડેછે; અને ઘણી જગાએ જોવા જશો તો, તે જેવું સુખ આપેછે, તેવુંજ દુઃખ વરસાવેછે. જે જુવાન છોકરો ઘણી દોલતનો વારસદાર થાય છે, તે પોતાની જીંદગીને નિરાંતવી કરવાને ચાહેછે; પછી તે એ સુખથી તૃપ્ત થઈ જાયછે; કેમકે જે ચીજ જોઇએ, તે તેને તરત મળી આવવાથી

તેને કોઈ વાતની તૃષ્ણા રહેતી નથી. કોઈ અમુક પદાર્થની પ્રાપ્તિને માટે તેને કંઈ શ્રમ કરવો પડતો નથી; તેથી તેનો દિવસ ક્યમે ખૂટતો નથી; અને ઘંટીના પડની પેઠે વખત તેના માથા ઉપર ભારે શલ જેવો નડેછે. નીતિ અને ધર્મ-કર્મની વાસનાઓ તેનામાં કુંભકર્ણની પેઠે સદા નિદ્રાવશ રહેછે. સમુદ્રમાં ખડક ઉપર એક બહુ-પગી પ્રાણી ચોંટેલુંજ રહેછે; અને તેના ઉપર થઈને દરિઆની ભરતીનાં મોજાં ચાલ્યાં જાયછે, પણ તે નિરંતર અઘોર નિદ્રામાં જાણે હોય, તેમ ત્યાંને ત્યાંજ વળગેલું પડી રહેછે; તેવીજ હાલત આપણા ઉપર જણાવેલા જુવાનની સમજવી. જનમંડળના સંસાર-સાગરમાં તેની સ્થિતિ પેલા બહુ-પગી પ્રાણી જેવી જાણવી.

વખત વિશ્વનું માપ છે, જાણે જન સહુ બુધ;
તેને જ્યમ ત્યમ કાપવો, શઠ જનને મહા દુઃખ.

એમ છતાં પણ જો કોઈ ભાગ્યશાળી શ્રીમંતમાં સદ્બુદ્ધિ હોય, તો તે **'આળસ તો ઇઝડાનું વ્યસન છે'** એમ ગણીને તેને તુચ્છકારી નાખશે; અને ધન દોલત તથા માલખજાનાને અંગે કેટલી જવાબદારી અને ફરજો રહેલી છે, તેનો તે વિચાર કરશે, તો તેને જણાશે કે, ગરીબ હાલતનાં માણસો જેટલી મજુરી કરેછે, તેના કરતાં મારે વધારે મહેનત કરવી ઘટેછે. પણ અમારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે, અમે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સંસારમાં સર્વે આચરતા નથી. આગરે ઇશ્વરની જે પ્રાર્થના કરી છે, તે યથાસ્થિત છે. તેણે સંસારમાં મધ્યમ અવસ્થા માગી છે, તે કેવળ વાસ્તવિકજ કર્યું છે. આપણે સમજતા હોઇએ, તો એના જેવું સુખ બીજી કોઈ હાલતમાં નથી. આગર ઇશ્વરને કહેછે કે, મારે દરિદ્રતા કે દ્રવ્ય બેમાંથી એકે જોઇતું નથી. મારે જોઇએ, તે પ્રમાણે મને ખાવાનું, હે પ્રભુ, તું આપ, એટલે થયું. જોઝફ બ્રાધર્ટન હાલ મરણ પામ્યો છે. તે પાર્લમેંટનો સભાસદ હતો. માંચેસ્ટર શહેરમાં 'પીલ પાર્ક' નામનો બાગ છે. તેમાં તેના નામની યાદગીરીને માટે એક કીર્તિ-સ્તંભ બાંધવામાં આવ્યો છે. તે ઉપર કોતરવાને માટે તે પોતાનાં સુંદર નીતિ-વચન મૂકતો ગયો છે. તેની જીંદગી જોતાં, તે શબ્દે શબ્દ ખરાં છે:—'મોટી મોટી જાગીરોમાં મેં શ્રીમંતાઇ માની નથી. તૃષ્ણા અને તંગી-કોઇ પણ વાતની હાઝતને મનમાં આવવાજ ન દેવી, એમાં મેં શ્રીમંતાઇ ગણી છે.' તે છેક ગરીબાવસ્થામાંથી ઉંચી હાલતમાં આવ્યો હતો. તે નાનપણમાં એક કારખાનામાં મજુરી કરતો હતો;

પણ સાદી, સરળ સાચવટ રાખવાથી, મેહેનત કરવાથી, નીમેલું કામ નીમે-લે વખતે કરવાથી અને મનને વશ રાખવાથી લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે એવી મોટી પદવીએ તે ચઢ્યો. તેણે તેની પાછલી ઉમરમાં પાર્લમેંટમાં જવાનું મૂકી દીધું; તોપણ પોતાની આખર અવસ્થા સુધી માંચેસ્ટરના એક નાના દેવળ સાથે તેને સંબંધ હોવાથી તેણે ધર્માચાર્યનું ત્યાં કામ કર્યા કર્યું. જે માણસો તેની ખાનગી રીત ભાત અને રેહેણી કરણી જાણતા હતા, તેઓને દરેક વખતે માલમ પડતું કે, સારાં કામ કરીને માણસની સ્તુતિ સંપાદન કરવાથી એ તદન અલગ રેહેતો; એટલુંજ નહીં, પણ કોઇ ન દેખે એવી રીતે રૂડાં કામ કરવામાં તે આનંદ માનતો. જીંદગીની દર રોજની ફરજો-પછી તે ગમે તેવી નાની અથવા અલ્પ હો,-તે સઘળી સાફ દિલથી, પ્રમાણિકપણાથી, ખરે રસ્તે, ભક્તિ ભાવે મેં બજાવી છે, એમ તેનું અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરે, એટલે તેને સંપૂર્ણ સંતોષ થતો.

'આબરૂ' એ રૂડો અર્થ-દર્શક શબ્દ છે. આબરૂદાર મનુષ્ય માનને પાત્ર છે; કારણ કે, 'આબરૂ' શબ્દનો મૂળ અર્થ જોવા જઇએ, તો ચહેરાનું પાણી એમ થાયછે; જેમ મોતીનું પાણી; પાણીદાર ઘોડો એટલે પાણીઆળો, તેજદાર, જલદ ઘોડો; તેમજ આબરૂદાર માણસ, એટલે જે માણસના ચહેરા ઉપર, મ્હોં ઉપર માણસાઇનું પાણી-નૂર રેહેલું છે, તે. પણ જે માણસો બહારના ડોળ દમામમાં પોતાની આબરૂ એટલે પાણી અથવા નૂર બતાવેછે, તેઓ ખરા આબરૂદાર ન સમજવા. એક ગર્ભશ્રીમંત માણસ હોય, પણ તે દુષ્ટ હોય, તો તે શા કામનો? તેના કરતાં એક માણસ ભલે ગરીબ હોય, પણ તે જો સારો-ભલો હોય, તો તે હજાર દરજ્જે આબરૂદાર જાણવો. દેખાવમાં પસંદ પડે એવો એક 'શીખા, ટીકા અને પદીકા'નો શોખી શ્રીમંત શઠ ઘોડા-ગાડીમાં બેસીને ફરતો હોય, તેના કરતાં એક નમ્ર સ્વભાવનો, ગરીબ, અબોલ માણસ હોય, તે સો દરજ્જે સારો સમજવો. જે પુરૂષે પોતાની મનોવૃત્તિઓ સ્થિર કરી છે; જેણે પોતાનું મગજ જ્ઞાનામૃતથી છલાછલ ભર્યું છે; જે પોતાની જીંદગીને સાર્વજનિક, ઉપયોગી કામોથી રોકીને રસમય કરેછે; તે જનમંડળમાં ગમે તે સ્થિતિમાં કે ગમે તે ઠેકાણે પડ્યો હોય, તોપણ દુનિઆંના સામાન્ય આબરૂ ઇજ્જતવાળા માણસ કરતાં તે ઘણોજ ઉપયોગી અને જરૂરનો માણસ છે, એમ નક્કી જાણવું. અમારા મનથી જીંદગીનો

મોટો ઉદ્દેશ એટલોજ છે કે, મનુષ્યને શોભા આપે એવી વર્તણુંક સ્થિર સ્થાપિત કરી દેવી; અને દેહ તથા આત્માને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવી—એટલે મનોવૃત્તિઓ, વિવેક-બુદ્ધિ, અંતઃકરણ અને આત્મા ખૂબ ખીલીને પૂર બહારમાં આવે, તેમ કરવું જોઇએ. ત્યારેજ જીંદગી સફળ થઇ સમજવી અને મનુષ્યાવતારનું ત્યારેજ સાર્થક થયું જાણવું. બીજી બધી ચીજો એ મહાન ઉદ્દેશના અંગભૂત ઉપચાર અથવા સહાયક સાધન જાણવાં; તેથી હવે સિદ્ધ થાયછે કે, માણસને જે હાલતમાં રહેવાથી ઘણી મોજ મઝા માણવાની મળેછે, તે પાર પડ્યો, એમ ન જાણશો; જે કામથી તેને ઘણી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાયછે, તેથી તેનો જન્મારો સફળ થયો, એમ ન જાણવું; જે સ્થિતિથી તેને ઘણીજ સત્તા અથવા મોટો દરજ્જો મળેછે, તેથી તે તરી પાર ઉતર્યો, એમ ન ધારવું; વળી, એત્તફાકથી તે આબરૂની ખુશબોમાં ગરક થઇ જાય અથવા 'કીર્ત્તિની કલગી'થી તે સુશોભિત થઇ રહે, એટલે તે કૃતકૃત્ય થયો, એમ ન જાણવું; પણ જીંદગીની જે હાલતવડે ભરપૂર મર્દાઇ અને માણસાઇ ખીલી નીકળે, અને ઘણામાં ઘણું લોકોપયોગી કામ થઇ શકે તથા માણસ-જાત પ્રત્યેની ફરજો બજાવી શકાય, તે હાલત અને તે જીંદગીને આફ્રીન છે; એજ જીંદગીનો હેતુ-ઉદ્દેશ અને સાર્થક સમજવું. ખરી વાત છે કે, દ્રવ્ય, દ્રવ્યની રીતે એક દમદાર, કૌવતદાર ચીજ છે; પણ બુદ્ધિ એ પણ એક શક્તિ છે; જાહેર-હિમ્મત પણ એક શક્તિ છે; અને નીતિ તથા સદ્ગુણ પણ સમર્થ વસ્તુઓ છે; અને એ સર્વે દ્રવ્યના ભંડાર કરતાં મોટી અને ઉમદા શક્તિઓ છે. લૉર્ડ કૉલિંગ્વુડે[1] તેના એક મિત્રને લખ્યું કે, બીજા સૌ પેન્શન-પગાર મળવાને અરજહેવાલ અને ખુશામત ભલે કરે. હું વગર પૈસે પૈસાદાર છું; જે બાબતો ખરેખરી ગરીબ અને નમાલી છે, તે ઉપર લક્ષ ન રાખતાં, સદા સર્વદા ઉચ્ચ વિચારોમાં પ્રયાસ કરવો, એજ

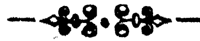
૧ કુથ્બર્ટ લૉર્ડ કૉલિંગ્વુડ, ઈ.સ. ૧૭૫૦-૧૮૧૦; અંગ્રેજ નૌકા-સેનાપતિ, અગિઆર વરસની ઉંમરે દરિઆઈ ફોજમાં દાખલ થયો. બાગ બગીચા બનાવવાનો એને બહુ શોખ હતો. સ્પેઇનમાં ટ્રફાલ્ગરના નૌકા યુદ્ધમાં જય મેળવ્યા પછી એનો એક મિત્ર નૌકા-સેનાપતિ તેને મળવાને આવ્યો. તે બધે ખોળી વળ્યો, પણ કૉલિંગ્વુડ જડ્યો નહીં. આખરે તેની વાડીમાં જોતાં જોતાં એક ઉંડી ખાઇમાં એ અને એનો બુઝર્ગ માળી ખૂબ ખંતથી જમીન ખોદતાં તેણે જોયા.

દ્રવ્યવાન અને લક્ષ્મીવાન માણુસ જાણવો. મારા દેશની જે સેવા મેં બજાવી છે, તે સદા નિષ્કલંક રાખવાની મારી મરજી છે; મેં સ્વાર્થ-બુદ્ધિથી એ સેવા બજાવી છે, એમ મારે કહેવડાવવું નથી; અને આગળની માફક હું અને મારો બૂઢો બાગવાન સ્કૅાટ મારી કોબીજની વાડીમાં જઇને પાછા મહેનત કરીશું. એક બીજે પ્રસંગે તેણે કહ્યું કે, એ પ્રમાણેની રહેણી રાખવાને મારે એવાં મજબૂત કારણો છે કે, મને સો પેન્શન સાથે કાં નથી મળતાં, પણ હું મારી વર્તણુક ફેરવવા ચહાતો નથી.

એ વાત તો ખરી કે કુબેર ભંડારીની જેમના ઉપર કૃપા થઈ જાય, તેમને મોટા લોકમાં જવું આવવું, હરવું ફરવું બની શકેછે. પણ તેવા અમીરાત ખાનદાનીનાં માણસોમાં દાખલ થયા પછી, જો તે માણસમાં મન-શક્તિ ઉંચી પ્રતિની હશે, તેની રીતભાત અને લઆકત સારી હશે, તેનું અંતઃકરણ રસ-ગુણથી ભર્યું હશે, તોજ તેનાં વખાણ થશે. એવા ગુણ તેનામાં નહીં હોય, તો તેઓ ધનાઢ્યમાં ગણાય, એટલુંજ; બીજું કંઈ નહીં. આજ પણ જનમંડળના ઉપરના વર્ગમાં, ક્રીસસ[1] જેવા ગર્ભશ્રીમંત ગ્રહસ્થો છે; તેમના તર્ફ કોઈ નજર સરખી કરતું નથી; તેમને માન આપવાનું પણ કોઇને મન થતું નથી. તેનું કારણ તપાસશો, તો માત્ર એટલુંજ કે, જેમ ધાન્યની કોઠીઓ હોયછે, તેમ એ માણસો ધનની કોથળીઓ છે. તેમનું બધું જોર એ થેલીમાં સમાએલું છે. પણ આખા મનુષ્ય-સમુદાયમાં જે માણસો સૌની નજર ખેંચેછે; જેઓ જન-સમૂહના નાયક છે; જેમના વિચારને પ્રજા સર્વ પ્રકારે માન્ય કરેછે; જેઓ ખરેખરા ઉપ-

૧. ક્રીસસ, એશિઆખંડના એશિઆ માઈનરના લિડિઆ પ્રાંતનો છેલ્લો રાજા ઈ. સ. પૂ. ૫૫૭માં ગાદીએ બેઠો. તેના ધન-સંગ્રહને માટે પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેના દરબારમાં ઈસપ અને સોલન જેવા શાણા પુરૂષો હતા. ક્રીસસે પોતાના બધા ભંડાર સોલનને બતાવીને પૂછ્યું, કહે સોલન, હું કેવો સુખી! સોલને કહ્યું કે, હે ક્રીસસ, માણુસ સુખી છે, એ તેના મૂઆ પહેલાં કહી શકાય નહીં. એવો બનાવ બન્યો કે થોડી મુદતમાં ઈરાનના રાજા કેખુશરૂએ તેનો દેશ જીત્યો; તેને કેદ પકડ્યો; અને જીવતો બાળવા માંડ્યો; ત્યારે ક્રીસસને સોલન સાંભર્યો. તેણે ચિતામાંથી પોકાર મારીને કહ્યું, હે સોલન, સોલન! કેખુશરૂએ આવા પોકારનું તેને કારણ પૂછ્યું. ક્રીસસે બધી હકીકત તેને કહી સંભળાવી; તેથી વિજયી પાદશાહને પણ ફાની દુનિઆંના સુખ દુઃખની ફરતી છાંયડીનું જ્ઞાન થયું. તેણે ક્રીસસને છૂટો કર્યો; અને બંને જીવજાન દોસ્ત તરીકે પછીથી રહ્યા.

યોગી અને તરી પાર ઉતરેલા નર છે; તે બહુધા શ્રીમંત પુરૂષો છે, એમ ધારશો નહીં. જેઓ મણી જેવી ઉજ્વળ વર્તણુકને ટેકથી રાખી રહેલા છે; જેમણે પોતાના અનુભવને કેળવીને તેનો સારોદ્ધાર કર્યો છે; જેઓ સદ્‌ગુણ અને નીતિની ઉન્નતિમાં સદા ઉન્મત્ત થઈ રહેલા છે, તેવા નરજ પોતાની જીંદગીનું સાર્થક કરેછે, અને જનમંડળનું કલ્યાણ કરેછે; તેમનેજ ઉપર વર્ણવેલાં માન મળેછે. ટૉમસ રાઇટ જેવા બિચારા ગરીબ માણસને આ સંસાર-સુખના વૈભવનો લ્હાવો થોડોજ મળેછે; તેમને સંસાર-સુખનાં સાધન મળતાં નથી; પણ તેઓ પોતાના પ્રાકૃતિક ગુણોને કેળવીને તેમાં આનંદ માનેછે; જે સુંદર સંધિઓ તેમના હાથમાં આવે, તેને તેઓ વહી જવા નથી દેતા; અથવા તેને તેઓ ખરાબ કામમાં ન વાપરતાં, તેનો સારો ઉપયોગ કરેછે, અને તેમાંજ તેઓ નિમગ્ન રહેછે; પોતાની શક્તિ અને સાધનોનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવામાં પોતાની જીંદગી ગુજારવાથી, તે સદા સુખ શાંત ભોગવેછે; અને એવો નર, ગમે તેવો ગરીબ, નિર્ધન કે મુફલસ હોય, તોપણ તેને કેવળ સંસારિક સુખવાળા માણસ ઉપર લેશ માત્ર પણ અદેખાઈ આવતી નથી. એવા સુખીઆ જાગીરદારો તથા લક્ષ્મી-ઉપાસકોને તે ધનના કોથળા અને કોઠી જેવા ગણીને તેમના ઉપર તિરસ્કારની નજરથી જોઈ શકેછે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જાત-કેળવણી વિષે અથવા પોતે પોતાના પંડને સુધારવા વિષે તથા એ કાર્યની સિદ્ધિમાં કેવાં કેવાં સુખ દુઃખ આવી પડેછે, તે વિષે.

દરેક માણસને બે જાતની કેળવણી મળેછે; એક તો, બીજા માણસો તેને ભણાવી ગણાવીને કેળવેછે, તે; અને બીજી વધારે અગત્યની, તે માણસ પોતેજ પોતાની જાતને સુધારેછે અને કેળવણી આપેછે, તે.-ગિબન.

દુઃખથી દબાઈ જાય, એવો કોણ છે? વિપત્તિથી વાંકો વળી જાય, એવો કોઈ છે? તો, તેવાથી શું થશે? પણ એવો કોઈ નર છે કે, બસ, કૃત્ય કર્યા વગર રહેવુંજ નહીં, એમ બોલેછે! એ પુરૂષ જે ધારશે, તે કરશે. તેમાં તે પાછો પડનાર નથી.- જૉન હંટર.

મહાન મુશીબતો, ભાસે લાગે પહાડ જેવી,
શાણાના ઉદ્યોગી શ્રમથી, નાશ થઈ જાયછે;
આળસુ, અજ્ઞાની નર, ભય જાણી ભડકી જઈ,
કંપવાથી કાંપી ઉઠી, પાછાં ડગ ભરેછે;
ઠામ ઠામ બીક પામી, શક્યને અશક્ય માની,
નર નામ ભ્રષ્ટ કરી, વાનરમાં ભળેછે.—રો[1]

સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટ કહેછે કે, દરેક માણસને જે કેળવણી મળેછે, તેમાં તે પોતેજ પોતાને જે કેળવણી આપેછે, તે ઉત્તમ સમજવી. સર બેન્જામિન બ્રોડી[2] હાલ મરણ પામ્યો છે. તે આ સ્કૉટનાં વચન સંભારી સંભારીને બહુ રાજી થતો. વળી તે કહેતો કે, મેં મારા ધંધામાં જે કુશળતા મેળવી છે, તે કેવળ મારી જાત-મેહેનતથીજ; અને તેથી મારૂં અંતઃકરણ પ્રફુલ્લિત થાયછે. પણ ભાષા-જ્ઞાનમાં, શાસ્ત્રીય વિષયોમાં અથવા કુ-

---

૧ નિકલસ રો, ઈ. સ. ૧૬૭૩-૧૭૧૮; એક અંગ્રેજ નાટક કર્તા અને રાજકવિ.

૨ સર બેન્જામિન કૉલિન્સ બ્રોડી, ઈ. સ. ૧૭૮૩-૧૮૬૨, એક નામાંકિત રાજવૈદ. ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં તેને સર-બારોનેટનો ઈલ્કાબ મળ્યો.

નરકળામાં જે પુરૂષોએ પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, તે સર્વે માણસોને એમજ વીત્યું હશે, એમ અમે ધારીએ છીએ. નિશાળોમાં અને પાઠશાળાઓમાં જે કેળવણી આપવામાં આવેછે, તે તો માત્ર કેળવણીની શરૂઆતજ સમજવી. શાળાની કેળવણીથી આપણું મન કેળવાયછે; અને એકાગ્ર ચિત્તે સતત્ ધ્યાન દઈ અભ્યાસ કરવાની આપણને ટેવ પડેછે; એ બે વાતનો એ કેળવણીથી આપણને લાભ થાયછે. આપણા ઉદ્યોગી અને આગ્રહી પ્રયત્નથી આપણે જે મેળવીએ છીએ, તે આપણા મગજમાં, બીજા માણસે આપણને જે જ્ઞાન આપ્યું હોય, તેના કરતાં વધારે ચુસ્તપણે રહેછે. જે જ્ઞાન આપણે મહેનત કરીને મેળવીએ, તે જાણે આપણી મિલ્કત હોયની, તેમ આપણુંજ થઈ જાયછે. બીજા માણસથી આપણને જે લાભ થાય, તેના કરતાં સ્વશ્રમથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય, તો તે આપણા મગજ ઉપર વિશેષ સત્ત્વભાવે દૃઢતાથી ચોંટી રહેછે; અને એવી રીતે જે જે બાબતો આપણા જાણવામાં આવે, તે આપણા મનમાં ઉંડી અસરથી નોંધાઈ રહેછે. હવે કોઈ બીજો માણસ આપણને મોઢેથી એજ બાબતો જણાવે, તો તેની એટલી ઉંડી અસર કદી પણ થવા પામેજ નહીં. આવી રીતે આપણે પંડેજ આપણી જાતને કેળવવાની મહેનત કરવાથી આપણામાંથી નવી સત્તા સ્ફુરેછે; અને આપણું કૌવત કેળવાયછે. એક હિસાબનો દાખલો કે એક ભૂમિતિનો સિદ્ધાંત કે હરકોઈ એક મુશ્કેલ વાત આપણી જાતેજ કોશીસ કરીને કરવાથી, બીજો હિસાબ, સિદ્ધાંત કે કોયડો છોડવામાં આપણને આપણો પ્રથમ શ્રમ સહાયભૂત થઈ પડેછે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવાથી આપણામાં જ્ઞાનની એક નવી શક્તિ જન્મ પામેછે. મુદ્દે વાત જુઓ તો માત્ર એટલીજ કે, આપણે પંડેજ ચપળતાથી મહેનત કરવી જોઇએ. પણ જો એ ગુણ ન હોય, તો થઈ રહ્યું. આપણો રસ્તો સરળ કરવાને કદાપિ કોઈ મદદ કરે, તો તેથી શું વળે ? ગ્રંથોનો ગંજ મેજ ઉપર ગોઠવીએ, તેથી શું ફળ ? શિક્ષકો શીખવે, તોએ શું થયું ? પાઠના પાઠ બધા પોપટની પેઠે મોઢે ગોખી ગયા, તેથી શું ઉધડ્યું ? 'એક દાવ વિના સોળે સોગઠી કાચી'. એક ઉપર જણાવેલો ગુણ ન હોયતો, બીજું બધું અલેખે પડેછે.

પોતે પોતાના આપ-બળથીજ શીખવું, એ બહુજ અગત્યની વાત છે. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના મનની શક્તિઓને જોશબંધ વાપરી વાપરીને જ્ઞાન

મેળવવું જોઇએ; અને તેમ કરવાને તેમનો ઉત્સાહ વધે, તેમ કરવું, એ બહુ જરૂરની વાત છે. ઉત્તમ શિક્ષાગુરૂઓ પણ એ વાતની તરતજ હા ભણેછે. એવા ગુરૂઓ પોતાના નિશાળીઆઓને મોઢેથી કહી કહીને જ્ઞાન આપવાને બદલે, તેઓ તેમને તજવીજથી કેળવેછે; અને "કહેવા' કરતાં 'કેળવવા' ઉપરજ તેમને વધારે શ્રદ્ધા રહેછે; અને પોતે જે ઉદ્યમમાં મશગૂલ થઈ ગયા હોયછે, તે રૂડા ઉદ્યમમાં તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એવી રીતે ગૂંથી દેછે, કે તેમાં તેમને સારી પેઠે ભાગ લેવો પડે. એનું પરિણામ એ થાયછે કે, છૂટક છૂટક ટૂંક ભંડોળીઉં જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિનો લય થઈ જાયછે:અને તેને ઠેકાણે શિક્ષણીય એક ગંભીર ઉમદો વિષય થઈ પડેછે. ડૉકટર આર્નલ્ડ[1] જેવો મહા પુરૂષ એવાજ ઉદ્દેશથી ગુરૂપદવીએ બિરાજીને શીખવતો. તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર એવોજ ઉપદેશ કરતો કે, તમારે તમારી, જાત ઉપરજ ભરોસો રાખીને ચાલવું; તમારે પોતાના જુસ્સાદાર પ્રયત્નવડેજ તમારી અંતર્શક્તિઓને પ્રફુલ્લિત કરવી; હું માત્ર તમને રસ્તો બતાવતો જઇશ; સૂચનાઓ આપતો જઇશ; તમારામાં ઉત્સાહ આવે, તેવી યોજનાઓ કરતો જઇશ; અને હરેક પ્રકારે તમને ઉત્તેજન આપતો જઇશ. તેણે એક વાર એમ કહ્યું કે, ઑક્સફર્ડ જેવી પાઠશાળાથી જ્ઞાન મેળવવાના જે લાભ મળેછે, તે મેળવવાની કોઈ એક વિદ્યાર્થીમાં જરા પણ તૃષ્ણા ન હોય, તેને ઑક્સફર્ડમાં મોકલવાથી શો ફાયદો? ત્યાં તેને ખાનપાનના એશઆરામમાં નાખવો? તે કરતાં તો એવા છોકરાને વાન ડી મન્સલૅંડ[2] જેવા બેટમાં હડસેલી મૂકવો, એ વધારે સારૂં છે, એમ હું ધારૂંછું; કારણ કે, એવે ઠેકાણે જવાથી તેને તેના રોટલાને માટે મહેનત કરવાની જરૂર પડશે; અને ગમે તેવું ઠેકાણું હોય, પણ મહેનત કરવી પડે, એજ ઠેકાણું સારૂં સમજવું. એક બીજે પ્રસંગે તે એમ બોલ્યો કે, કેટલાંએક માણસોમાં જન્મથીજ કેટલીએક જાતની શક્તિઓ કમી દરજ્જે હોયછે; તથાપિ, એવાં માણસો જો ખરા દિલથી,

---

૧ ટૉમસ આર્નલ્ડ, ઈ. સ. ૧૭૯૫-૧૮૪૨; એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ શિક્ષાગુરૂ અને ઇતિહાસ લખનાર. રગ્બીની શાળાનો વડો વિદ્યાગુરૂ.

૨ ટાસ્માનિઆ અથવા વાન ડી મૅન્સલૅંડ, ઑસ્ટ્રેલિઆની દક્ષિણે એક બેટ છે. અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. ક્ષેત્રફળ ૨૬,૨૧૫ ચોરસ માઇલ; અને વસ્તિ ૧,૦૫,૦૦૦.

સાચે ભાવે, ઉલટભેર મહેનત કરીને તેને કેળવે, તો ઇશ્વર એવાં બિચારાં ઉપર પ્રસન્ન થાયછે; અને તેમના શ્રમનું તેમને મિષ્ટ ફળ ઇશ્વરની કૃપાથી મળેછે, એ દેખાવ આ સૃષ્ટિ ઉપર ખરેખરો સ્તુત્ય અને આલ્હાદક છે. એવી ઉપર જણાવેલી પ્રતિનો એક વિદ્યાર્થી હતો, તેને વિષે તેણે એમ કહ્યું કે, એ એવો નીવડશે કે, હું એની આગળ તેને માન આપવાને મારે માથેથી મારી ટોપી ઉતારીને તેના આગળ ઉભો રહીશ. લેઇલ્હામ ગામમાં તે એક વેળા એક છોકરાને શીખવતો હતો. છોકરો જરા મંદ બુદ્ધિનો હતો. આર્નલ્ડે તેને કાંઇક તીખા બોલથી ઠપકો દીધો. તે ઉપરથી પેલા છોકરાએ નીચેથી ઉંચું તેના સામું જોઇને કહ્યું કે, સાહેબ, તમે શું કરવા મારા ઉપર ગુસ્સો કરોછો? ખરૂં માનજો કે મારાથી જેટલું બનેછે, તે પ્રમાણે હું મહેનત કરીને મારો પાઠ કરી લાવુંછું. એ વાતને તો પછી વરસનાં વરસ વીતી ગયાં; અને એ વાત આર્નલ્ડ પોતાનાં છોકરાં આગળ કરતો, ત્યારે કહેતો કે, મને એ છોકરાના જવાબથી તે વખત જે લાગ્યું, તેટલું મારી બધી ઉમરમાં કદી પણ મને લાગ્યું નથી. એનો તે વેળાનો ચહેરો અને એનું બોલવું હું ક્યારે પણ ભૂલતો નથી.

ગરીબ કુળમાં જન્મેલા માણસો ભાષા-જ્ઞાનમાં અને અનેક શાસ્ત્રીય બાબતોમાં મોટી પદવીઓએ ચઢેલા, તેના સંખ્યાબંધ દાખલા અમે આગળ ગણાવી ગયા છીએ. તે ઉપરથી સાફ માલમ પડશે કે, અંગ-મહેનતથી મજુરી કરનાર માણસોને ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિની બુદ્ધિની કેળવણી લેવી અશક્ય નથી. હદમાં રહીને અંગ-મહેનત કરવાથી શરીર તનદુરસ્ત રહેછે; અને માણસના બાંધાને એટલું કામ કરવું, તો અનુકૂળ પડતું હોયછે. જેમ અભ્યાસથી મન કેળવાયછે, તેમ મહેનત મજુરી કરવાથી અંગ કેળવાયછે; અને જે પ્રજામાં પ્રત્યેક મનુષ્યને તેના અવકાશના વખતમાં પોતાનું કાંઇક કામ કરવાનું હોયછે; તેમજ પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાનું કામ કર્યા બાદ અવકાશ મળેછે; એ પ્રજાની સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની જાણવી. જે માણસો બધો દહાડો નવરા રહેછે, તેમને પણ કામ કરવાની જરૂર પડેછે; કેમકે કેવળ નકામા આળસુ બેશી રહેવાથી તેમને જે થાક અને કંટાળો લાગેછે, તે તેમને ઉતારવો પડેછે; પણ ઘણીખરી બાબતમાં તો એમ હોયછે કે, માણસ-જાતમાં જે કંઈ પણ કામ કરવાની પ્રેરણા રહેલી હોયછે, તેને તૃપ્ત કરવી પડેછે; કારણ કે તે ખાળી ખળાતી નથી. તે સ-

બમથીજ એવા ધનવાન પણ નવરા લોકો પોતાના તન-મનને કંઈ પણ કામમાં રોકવાના હેતુથી લોંકડીનો શિકાર કરવાને ઈંગ્લંડનાપરગણામાં ફ-રવા નીકળી પડેછે; બીજા કેટલાએક સ્કૉટલંડના ડુંગરો ઉપર પંખીઓનો શિકાર કરવા ચડેછે; અને ઘણાએક ઉનાળામાં પ્રવાસ કરવા બહાર યુ-રોપખંડમાં નીકળી જાયછે; અને સ્વિટઝર્લંડ[1]ના પર્વતો ઉપર ચડેછે; અ-ને એ પ્રમાણે દરેક ઉનાળાની મોસમે કરેછે. તેથીજ આપણી સરકારી શાળાઓમાં જૂદી જૂદી રમતો દાખલ કરી છે. પાણીમાં હોડીની શરતો કરવામાં આવેછે; જમીન ઉપર દોડવાની,દડા દાવ રમવાની અને બીજી અનેક કસરતો થાયછે; તેથી આપણા જુવાન છોકરાઓ મનની કેળવ-ણી સાથે તનની પણ એકી વખતેજ લેછે; અને તેથી બંને વાતે આરો-ગ્ય રહેછે. એટનની શાળાની જોડે કસરત કરવાના અને રમતો રમવાના સ્થળમાં એક વેળા છોકરાઓએ ધમચકડ મચાવી મૂકી હતી. તે ડ્યુક ઑફ ઉવેલિંગ્ટને નિહાળીને જોયું. પોતાની બાલ્યાવસ્થાના દિવસો એ અ-મીરે એજ શાળામાં અને રમવાની જગાએ ગાળ્યા હતા, તે તેને સાંભરી આવ્યા; પછી તેણે કહ્યું કે, ઉવૉટર્લૂના યુદ્ધમાં આપણે જય મેળવ્યો, તે આ સ્થળના પ્રતાપ.

ડાનિઅલ મૅાલ્થસનો છોકરો પાઠશાળામાં ભણતો હતો; તેવામાં તેણે તેને જ્ઞાન-સાગરમાં ઘૂમવાને ખૂબ ખંત રાખવાની શીખામણ દીધી; તે-ની સાથે વળી મર્દાની રમતો, ખેલ અને કસરત કરવાને પણ તેણે તેને લખ્યું; કેમકે એ પ્રમાણે ચાલે તોજ તે માણસનું મન પૂર જોશથી કામ ઉપર મંડ્યું રહેછે; અને ત્યારેજ બુદ્ધિના વિષયથી જે આનંદ થાયછે, તે-નો ઉપભોગ લઈ શકાયછે. તે લખેછે કે, હરેક પ્રકારના જ્ઞાનથી તમારા મનને ગમત થશે; કુદરત અને કળાના ચમત્કારો તમારા જાણવામાં જેમ વધારે આવતા જશે,તેથી પણ તમને આનંદ થતો જશે;અને તમારૂં મન મજબૂત કૌવતદાર થતું જશે; તેની સાથે ગિલ્લી દંડે રમવાથી તમારા હાથ પગમાં જોર આવતું જશે અને તેઓ મજબૂત બાંધાના થશે. તમે અં-ગ-કસરતમાં જ્યારે સરસ ચઢીઆતા નીકળશો, ત્યારેજ હું ખુશી થઈશ; કારણ કે જ્યારે માણસમાં બરાબર આરોગ્યતા હોયછે, ત્યારેજ વિદ્યા-વિ-

---

૧ સ્વિટઝર્લંડ, મધ્ય યુરોપનો દેશ, ક્ષેત્રફળ, ૧૫,૨૩૩ ચોરસ માઈ-લ, વસ્તિ, ૨,૬૭,૦૦૦.

ષયના વિનોદનો અને મનના આનંદનો ખરેખરો અને પૂરેપૂરો લ્હાવો લે-વાયછે. પણ સદા પ્રવૃત્તિમાં અને કામમાંજ રોકાવાથી વધારે લાભ છે, તે આપણા મહાત્મા સંત જેરેમી ટેઈલરે બતાવી આપ્યું છે. તે કહેછે કે, 'હે માનવી, આળસનો તું ત્યાગ કર; તું તારા વખતની ક્ષણે ક્ષણ ઉપયોગી અને સખત કામમાં વાપર; કારણકે જ્યારે મન નવરૂં પડેછે, અને શરીર સુખચેન ભોગવેછે, તેજ ક્ષણે અવકાશના વખતમાં વિષય–વાસના સહેલથી પ્રવેશ કરેછે; કારણકે, જે માણસ તનદુરસ્ત છે, પણ આળસુ થઈને ચેનમાં પડ્યો રહેછે; તેના આગળ જો કંઈ લાલચ આવીને ખડી થાય, તો તેનાથી કદી પણ પવિત્ર રહેવાશે નહીં. એ બદફેલીના શૈતાનને નાબુદ કરવાને બધાં કામકાજમાં અંગ-મહેનત જેવું ઉપયોગી અને લાભકારક સાધન બીજું એક પણ નથી.

શરીરે જો માણસ સુખી હોય, તો તે દુનિઆંમાં એવો તો ઝપાટાબંધ આગળ વધતો જાયછે કે, લોકોના કલ્પામાં પણ ન આવે. હૉડસન્સ હૉર્સ, એ નામની ઘોડે સવારોની પલટણ હતી; (તેના ઉપરી હૉડસનના નામ ઉપરથીજ તે હૉડસન્સ હૉર્સ કહેવાયછે;) તે હૉડસને વિલાયતમાં તેના એક મિત્રને કાગળ લખ્યો;તેમાં તેણે લખ્યું કે, જો હિંદુસ્તાનમાં હું સારી રીતે ફતેહમંદીથી નભ્યો,તો તે મારા જઠરાગ્નિના જોરને લીધે છે, એમ મારૂં શરીર જોતાં મને લાગેછે. હરકોઈ ધંધામાં મંડ્યાને મંડ્યાજ રહેવાની તાકત ઘણે દરજ્જે હોજરીના હજમ કરવા ઉપર ખસૂસ કરીને આધાર રાખેછે; અને તેથી કરીને જે માણસોને મગજની મહેનત કરવાની હોયછે, તેમણે તો અવશ્ય કરીને શરીરને નિરોગી રાખવા ઉપર ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આપણા જુવાન વિદ્યાર્થીઓને આપણે ઘણી વાર અસંતોષી અને અસુખી, સુસ્ત અને તરંગી દેખીએ છીએ; તેનું કારણ ઘણુંકરીને એટલુંજ કે, તેઓ અંગ-કસરત કરવામાં લક્ષ દેતા નથી; તેથી સંસાર–વ્યવહારનાં કામકાજ ઉપર તેમને ધિક્કાર આવેછે અને મનુષ્ય-જાત જે રાહ ઉપર ચાલેછે, તે ઉપર ચાલવાને તેમને કંટાળો આવેછે. ઈંગ્લંડના કવિ બાઈરનનું એવું વલણ હોવાથી ઈંગ્લંડમાં 'બાઈરૉનિઝમ' કહેવાયછે; અને જર્મનિમાં ઉવર્ટર[1]ના શોકાતુર વિલાપથી તે 'ઉવર્ટરિઝમ' કહેવાયછે.

૧ 'ઉવર્ટરના વિલાપ' નામની એક કલ્પિત વાર્તા જર્મન ભાષામાં કરૂણારસથી ભરપૂર લખાએલી છે. એક સ્ત્રીના ઇશ્કમાં તે છેવટ મહાબારેત દુઃખના આવેશમાં આપઘાત કરેછે.

અમેરિકામાં એ બીજાના રોપા ડૉક્ટર કાનિંગે[1] જોયા; તે ઉપરથી તે બોલ્યો કે, આપણા ઘણાએક જુવાનીઆ નિરાશ-શાળામાં ઉછરે છે. જુવાનીમાં આવું ઘરડપણ આવી જાય, અને ઉગતા છોડને સડો લાગે, તેનો ઈલાજ માત્ર એટલોજ છે કે, આપણા ઉછરતા નરોએ શરીરને ખૂબ કસવું જોઇએ; કાંઈ પણ કામમાં, ધંધામાં, અંગની મહેનતમાં મંડ્યાજ રહેવું જોઇએ.

સર આઈઝાક ન્યૂટન પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં કોઇના કહ્યા વગર, પોતાની મેળેજ યાંત્રિક કામ કરવાને પહેલેથીજ મજુરી કરવા લાગ્યો, એ જાણવા જેવું દૃષ્ટાંત છે. એ ભણતો હતો, તે વખત એ મંદબુદ્ધિના વિદ્યાર્થીમાં ગણાતો હતો; પણ તે કરવત, હથોડો અને વાંસલો વાપરવામાં ખૂબ ખંતથી મહેનત કરતો હતો; નિશાળમાં તેના રહેવાના ઓરડામાં તે હથોડો પછાડતોજ હોય અને ઠોકઠાક કર્યાજ કરતો હોય; તે પવનચક્કીના, ગાડીઓના, અને બીજા અનેક જાતના સંચાઓના નમુના કરવાની મજુરીમાં મંડેલોજ હોય; તે જેમ જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ પોતાના દોસ્તદારોને વાસ્તે હરખભેર નાની નાની મેજો અને કબાટ કરવામાં મોજ માણતો. સ્મીટન, ઉવૅટ અને સ્ટીવન્સન પણ જ્યારે કેવળ છોકરા હતા, તે વખતથીજ ન્યૂટનની પેઠે તેઓ ઓજાર વાપરવામાં હોશિઆર થઈ ગયા હતા; તેમણે તેમની નાની ઉમરમાં આવી રીતે પોતાની જાતને જે કેળવણી આપી, તે ન આપી હોત તો, તેમણે તેમની પાકી ઉમરમાં જે મોટાં કામ કર્યાં, તે કરી શકત કે નહીં, એ શક પડતું છે. જે મહાન શોધક નરો અને યાંત્રિક કળાધરોની હકીકત અમે પાછળનાં પાનાંમાં વર્ણવી છે, તેમની બાળ-કેળવણી પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબની હતી. બાળક-ઉમરથીજ તેમના હાથ નિરંતર વપરાઈ વપરાઇને મોટાં યુક્તિવાળાં અને બુદ્ધિનાં કામો કરવાને તેઓ કેળવાયા. કેવળ હાથ-મજુરી કરીને પેટ ભરનાર લોકના વર્ણમાંથી જે માણસો બહાર દીપી નીકળીને જ્ઞાન-ક્ષેત્રના નિર્મળ સ્થાનમાં રમણ કરતા, તેમને નાનપણમાં જે કૌવત આપનારી કેળવણી મળી હતી, તે અમને અમારા આ નવિન ઉદ્યમમાં બહુ લાભકારક થઈ પડી, એમ તેઓ કહેતા. એલાઈહુ બરિટ કહે છે કે, અભ્યાસ

---

૧ ઉવિલિઅમ એલરી કાનિંગ, ઈ. સ. ૧૭૮૦-૧૮૪૨, અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો એક પ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશક.

કરવામાં લાભ મેળવવો હોય, તો સખ્ત મજુરી કરવીજ જોઇએ, એમ મને તો જરૂરની વાત લાગેછે. પોતાના શરીરની અને મનની સુખાકારીને માટે તેણે કેટલીએ વાર નિશાળ ભણાવવાનું કામ અને પોતાનો અભ્યાસ છોડી દીધું; અને ચામડાનો પટો કમરે બાંધીને તે પાછો લુહારની દુકાનમાં જઇને એરણ ઉપર હથોડાનો માર ચલાવવા લાગ્યો.

જુવાન માણસોને નાનપણથી ઓજાર વાપરતાં શીખવવાથી તેમને જાણવા જેવી ચીજોની માહિતગારી મળેછે; એટલુંજ નહીં, પણ તેમના હાથ-પગ એ કસરતથી મોકળા થાયછે; કેવાં કામ કરવાથી શરીરની સુખાકારી વધેછે, તે તેમના જાણવામાં આવેછે; નજરે દેખીએ એવી સ્થૂળ વસ્તુઓ ઉપર તેમને પોતાની શક્તિ વાપરવાની ટેવ પડેછે; યંત્ર શાસ્ત્રનું કેટલુંએક વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન તેમને મળેછે; બીજાને ઉપયોગી થઇ પડવાની તેમનામાં શક્તિ આવેછે; અને ખંત રાખીને અંગ-મેહેનત કરવાની તેમને ટેવ પડેછે. સુખચેન અને એશઆરામ ભોગવનારી જે કોમ છે, તેના કરતાં જે મજુર વર્ગના લોકો છે; જેમને ખરેખરી મજુરી કરવી પડેછે; તેમને અંગ-કસરતથી મોટો લાભ મળેછે. તેમને નાની વયથીજ કોઇ પણ જાતની અંગ-મજુરી કે યાંત્રિક કામ પાછળ પરિપૂર્ણ શ્રમ લઇને બાટકી પડવું પડેછે; અને તેથી તેમનામાં શરીરની ઘણી ચાલાકી આવેછે; અને તેના અવયવો સારીપેઠે કસાયછે. મહેનતુ લોકોના ધંધાને અંગે એક મોટો ગેરફાયદો વળગેલો છે. તેઓ અંગની મહેનત કરેછે, એ કોઇ રીતે નુકસાનકારક છે, એમ ન સમજવું; પણ તેઓ મજુરી કરવા પાછળ એટલા બધા મંડ્યા રહેછે કે, તેમની નીતિ અને બુદ્ધિની શક્તિઓને કેળવવાની વાત તેઓ તદ્દન વિસારી મૂકેછે, એ ખોટું કરેછે. શ્રીમંત વર્ગના નવરા જુવાનીઆને નાનપણથીજ એવું ભણાવવામાં આવેછે કે, મહેનત અને ગુલામગીરી એ બંને ભેળી હોયછે; જેઓ મજુરી કરેછે, તેમને પગે દાસત્વની બેડી હોયછે; તેથી તેઓ મહેનતથી આઘા ને આઘાજ રહેછે; અને તેથી તેઓ વ્યવહારોપયોગી બાબતમાં કેવળ અજ્ઞાન રહી જાયછે. હવે પેલા ગરીબ વસવાયા લોક તેમની મજુરીના ધંધામાંજ ગોંધાઇ રહેછે; તેથી તેઓ ઘણે ભાગે કેવળ અજ્ઞાન અને અભણ અવસ્થામાં ઉછરેછે. તથાપિ આ બંને બાજુના દોષ દૂર કરવા, એ આપણાજ હાથમાં છે. અંગ-કસરત અથવા અંગ-મેહે-

નતના કામ સાથે બુદ્ધિને પણ કેળવવાનું કામ ચાલુ કરવું જોઇએ. એ પ્રમાણે બંને જાતની કેળવણીનું મિશ્રણ થવાથી તે સુખકારક નીવડેછે; અને તે બીજા દેશોમાં આસ્તે આસ્તે દાખલ થતી જાયછે, એમ ઘણાં એક ચિન્હો ઉપરથી જણાયછે.

જે પુરૂષોએ અમુક વિષયમાં કેળવણી લઇને, પછી તેજ ધંધો કરવા માંડ્યો છે, તેમાં પાર પડવાને માટે તેમના શરીરની આરોગ્યતા ઉપર કંઈ થોડો ઘણો આધાર રહેછે, એમ ધારશો નહીં; અને લંડન ટાઇમ્સ જેવા મુલક-મશહૂર વર્તમાનપત્રમાં એક જાહેર લખનાર એટલે સુધી લખી ગયો છે કે, આપણા મહાન પુરૂષોની મહતા જેટલી બુદ્ધિ-બળ ઉપર ટકી રહી છે, તેટલીજ શારીરિક બળ ઉપર પણ રહી છે. વકીલાતમાં કે રાજ્ય-પ્રકરણમાં જેને નામ મેળવવું હોય, તેને જેમ સારી રીતે કેળવાએલી બુદ્ધિ અને જ્ઞાન અવશ્યનાં સાધન છે; તેમજ તેનો શ્વાસોશ્વાસનો ફેફસાનો સંચો પણ દુરસ્ત હાલતમાં રહેવોજ જોઇએ; (તે વિના તે વકતા તરીકે શોભનાર નથી.) વળી ફેફસાં પ્રફુલ્લિત થઇને ખૂબ ખીલેલાં હોય, તો તે ઉપરની પુષ્કળ હવાવડે અંદરનું લોહી તાજું અને તર થતું જાયછે; અને તેથીજ તે માણસમાં સંપૂર્ણ જીવન-શક્તિ રહેછે; અને તેમ હોય, તોજ તેનું મગજ ખરેખરા જોશભેર કૌવતથી કામ કરેછે. અદાલત ખીચોખીચ ભરાઈ ગઈ હોય અને અંદર ઘામ થયા કરતો હોય, તેવી વખતે વકીલને ન્યાયશાસ્ત્રના ઉંચા શિખર ઉપર ચઢવાની કીર્તિ મેળવવી પડેછે; અને ઘણાં માણસોની ભીડથી પાર્લમેંટ ભરાઈ ગઈ હોય, તેવામાં લાંબી લાંબી તકરારો મનને ચિંતાતુર કરી નાખે એવી ચાલી રહી હોય;તેથી સર્વેમાં થાક અને ગભરાટ વ્યાપી રહ્યો હોય,તે વેળાએ રાજકીય નાયકને જે સહન કરવું પડતું હશે, તેનો વિચાર કરો. આ બધી વાત તમે મનમાં લેશો, તો તમને જણાશે કે, ઘણી ઘરાકીવાળા વકીલને અને પૂર કામમાં મચેલા પાર્લમેંટના સભાસદને એવે પ્રસંગે જેટલી બુદ્ધિ અને જ્ઞાન બતાવવાં પડેછે, તેના કરતાં તેમને અત્યંત શારીરિક સહન-શક્તિ અને ચપળતા વિલક્ષણ જોરથી દેખાડવાં પડેછે. બ્રૂઅમ, લિંડહર્સ્ટ અને કામ્બેલ તેમજ પીલ, ગ્રેહામ અને પામર્સ્ટન, એ સર્વે જોરબંધ, છાતીવાળા નરોએ જે ખામોશ,ધીરજ અને સહન-શીલતાની અદ્ભૂત સત્તા બતાવી છે, તેવીજ તે સમયે દર્શાવવી જોઇએ.

સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટ જ્યારે એડિનબરાની પાઠશાળામાં ભણતો હતો, તે વખત તેને સૌ 'મૂરખનો સરદાર' કહીને બોલાવતા. તે પગે જરા લંગડાતો હતો; પણ તેની તનદુરસ્તી પહેલા નંબરની હતી; ટવીડ નદીમાંથી તે એવી ચાલાકીથી ભાલો ભોંકીને માછલાં પકડતો, કે એ ધંધામાં ઘરડા થએલા માછીઓ પણ એનાથી ચઢે નહીં; તેમજ યારો નદીના મેદાનમાં નવા, નહીં કેળવાએલા ઘોડાને એવી ફક્કડ રીતે તે ફેંકતો કે ઉસ્તાદ સવારો પણ તે જોઇને ખુશ થઇ જાય. તેની પાછલી ઉમરમાં તે વિદ્યા-વિષય પાછળ મંડ્યો, ત્યારે પણ સર ઉવૉલ્ટરે પોતાની જંગલની રમતો ઉપરથી ભાવ ખસેડ્યો નહીં. તે સવારમાં ઉઠીને ઉવેવર્લી નામની ગાથાઓ લખતો; અને સાંજે સસલાંનો શિકાર કરવા તેમની પાછળ લાગતો. વિદ્યા-ગુરૂ ઉવિલ્સન તો રજેરજ તાલીમબાજ મલ્લ હતો; તે ભાષણ કરવામાં જેવો ઝળકતો અને કવિતા રચવામાં પ્રકાશતો, તેમજ હથોડાનો મારો ચલાવવામાં પણ તે કુશળ હતો. બર્ન્સ કવિ જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે કૂદકા મારવામાં, પોતાના માથા ઉપર થઇને પથરા ફેંકવામાં અને કુસ્તી કરવામાં વિશેષ કરીને વિખ્યાત હતો. આપણા કેટલાએક અતિ મહાન પદવીએ બિરાજતા ધર્મ-જ્ઞાનીઓ તેમની જુવાનીમાં તેમના શારીરિક જુસ્સાને માટે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આઇઝાક બારો[1] જ્યારે ચાર્ટરહાઉઝ-શાળામાં ભણતો હતો, તેવામાં તે મુક્કામુક્કીની લડાઇઓ કરવામાં નામજાદો થઇ પડ્યો હતો; તેમાં તે ઘણી વાર નાકે લોહીલોહાણ થઇને ઘેર આવતો. આંડ્રુ ફુલર[2] જ્યારે સોહામમાં એક પટેલને ઘેર નાની ઉમરમાં મજુરી કરવાને રહ્યો હતો, તેવામાં મુક્કી મારવાની કસરતમાં તેની ચતુરાઇથી તે વિશેષ જાણીતો થયો હતો; અને આડમ કલાર્ક, જ્યારે છોકરવાદ ઉમરનો હતો, ત્યારે તે મોટા મોટા પથરા આમતેમ ગબડાવીને પોતાનું જોર જણાવતો હતો. એ પ્રમાણે નાનપણમાંથીજ શરીર કસાવાથી, તે તેની મોટી ઉમરમાં કેટલાએક વિશાળ વિચારો જગતની રોશની આગળ મૂકી શક્યો, એ વાત ઘણે દરજ્જે સત્ય માનવી.

---

૧ આઇઝાક બારો, ઈ. સ. ૧૬૩૦-૧૬૭૭; મોટો ગણિત-શાસ્ત્રી અને ધર્મશાસ્ત્રી.

૨ આંડ્રુ ફુલર, ઈ. સ. ૧૭૫૪-૧૮૧૫; પંકાએલો અંગ્રેજ ધર્મોપદેશક અને ધર્મસંબંધી ગ્રંથોનો કર્તા.

તો હવે, એ ઉપરથી નક્કી થયું કે, પહેલ દરજ્જે આપણા શરીરની આરોગ્યતા નક્કર પાયા ઉપર જાળવી રાખવાની જરૂર છે; તેની સાથે અમારે વિશેષ જણાવવું જોઇએ કે, વિદ્યાર્થીની કેળવણીને માટે માનસિક આગ્રહ અને ખંતની ટેવ પણ કેળવવાની તેટલેજ દરજ્જે જરૂર છે; તે વિના જરા પણ ચાલે તેમ નથી. કહેવતછે કે, 'શ્રમ સર્વ વસ્તુને જીતેછે.' એ વચનો જ્ઞાનની જીત મેળવવામાં ખાસ રીતે લાગુ પડેછે. જે માણસ વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે જોઇતી મહેનત અને અભ્યાસ કરે, તેને વિદ્યા મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને રસ્તો મોકળો છે; અને જે અભ્યાસીએ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હોય, તે ગમે તેવી મોટી મુશીબતને પણ જીતીને તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખેછે. ચાટર્ટન[1]નું એક ખાસ વચન એવું હતું કે, જો માણસો મહેનત કરે, તો તેમને પરમેશ્વરે એવા લાંબા હાથ આપીને આ દુનિઆંમાં મોકલ્યા છે કે, તેઓ ચાહે તે વસ્તુ મેળવી શકે. કામ કાજ કરવું હોય, તો તેમાં, તેમજ અભ્યાસ કરવામાં મનનો જુસ્સો એ એક મોટી વાત છે. કામ હાથમાં લીધું, તે તપીને ઝળકે, ત્યાંસુધી તેની પાછળ અડ્યાજ રહેવું જોઇએ; લોઢું લાલ ચોળ થાય, એટલે લૂહારે તેના ઉપર હથોડાનો માર ચલાવવો; એટલુંજ નહીં, પણ એવો સખ્ત માર ચલાવવો કે તેથી લોઢું તપીને ગરમ થઈ જાય. આગ્રહી અને દમદાર પુરૂષો સ્વસુધારણાને માટે કેટલું બધું કરી શકેછે, તે જાણવાથી આપણને અચરજ લાગે એમ છે. જે પ્રસંગો આવી મળે, તેનો તેઓ લાભ લીધા વગર રહેતા નથી; અને થોડી થોડી પળ કે મિનિટોની વચ્ચે વચ્ચે જે નવરાશ મળેછે, તે આળસુ અને એદી માણસો નકામી ગાળી નાખેછે; તે એવા નર કામમાં લીધા વિના છોડતા નથી. એક ફર્ગ્યુસનનું દૃષ્ટાંત લો. સ્કૉટલંડના ડુંગરામાં બકરાં અને ઘેટાંના વાઘમાં રાત્રે ઘેટાંનું ચામડું ઓઢીને પડ્યો પડ્યો, તેણે આકાશના નિરીક્ષણથી ખગોળનું જ્ઞાન મેળવ્યું. બીજું, સ્ટોનનું દૃષ્ટાંત. તે જેવામાં મુસાફરી કરીને બાગવાનનું કામ કરતો જતો, તેવામાં તે ગણિત-શાસ્ત્ર શીખ્યો; તેમજ ડ્રૂ જોડાને થીંગડાં મારતો, તેવામાં જે ઘડી અધઘડી નવરાશ મળતી, તેવામાં તેણે ઉત્તમ તત્વ-જ્ઞાનનું અધ્યયન કર્યું; તેમજ વળી, પથ્થરની ખાણમાં મિલર જેવામાં દહાડીઆ મજુરનું કામ કરતો, તે વખતે તે ભૂસ્તર ભણ્યો.

[1] ટૉમસ ચાટર્ટન, ઈ. સ. ૧૭૫૨-૧૭૭૦, બાળ-કવિ; પાછળથી તેની કદર ન થવાથી, ઝેર ખાઇને તે અઢાર વરસની નાની ઉમરમાં મરણ પામ્યો.

અમે પછવાડે જણાવી ગયા છીએ કે, સર જોશુઆ રેનાલ્ડઝને ઉદ્યોગના મહાત્મ વિષે એટલો તો દઢ વિશ્વાસ હતો કે, માણસો જો ખંત રાખીને ધીરજથી મહેનત કર કર કરે, તો તેઓ સર્વ શ્રેષ્ઠતા મેળવ્યા વિના રહેજ નહીં, એમ તે કહેતો.વળી તેનો મત એવો હતો કે,સ્વાભાવિક બુદ્ધિ ખીલવવાને વહીવટ કરવાની જરૂર છે; અને લોકો કહેછે કે. વિદ્યા-કળાનો પાર નથી, તે ખરૂં છે;કારણકે કોઈ પણ કારીગરની કારીગરીનો છેડો નથી; તેની મેહનતને છેડે, તેના કસબનો છેડો સમજવો. તે સંસ્કારી બુદ્ધિને માનતો નહીં; અધ્યયન અને શ્રમ એ બે ઉપરજ એને યકીન હતું. તે કહેતો કે, કોઈ પણ માણસને શ્રમ વિના શ્રેષ્ઠતા મળતી નથી; શ્રમનો બદલો શ્રેષ્ઠતા છે. ભલે, તમારામાં ઘણી બુદ્ધિ હશે, તો મહેનત તેને સુધારશે-વધારશે; જો તમારામાં મધ્યમ જાતની શક્તિ હશે, તો મેહનત તેની ખામી માત્ર દૂર કરશે. ખરે રસ્તે મહેનત કરે, તેને મન-વાંછીત ફળ મળ્યા વિના રેહેતું નથી, અને તેવી મેહનત વિના કંઈ મળતું નથી. અભ્યાસ મહા બળવાન પદાર્થ છે, એમ સર ફૉવેલ બકસ્ટન પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી માનતો; અને તે નમ્રતાથી કહેતો કે, બીજા માણસો અમુક કામ કરવામાં જેટલો વખત અને મેહનત લે, તેના કરતાં તે કામ કરવામાં જો હું તેમનાથી બેવડો વખત લઉં અને બેવડી મહેનત કરૂં, તો તેમના જેવુંજ સારી રીતે કામ કરી શકું. કેવું મર્યાદશીલ, નમ્રતા ભરેલું બોલવું! ભલેને અમુક કામ કરવામાં સાધારણ સાધનોજ હોય, પણ તે કામ પાછળ અસાધારણ ખંત અને ઉદ્યોગ હોય, તો બેડો પાર સમજવો, એમ તેને પૂરો ભરોસો હતો.

ડૉકટર રૉસ કહેછે કે,મારી ઉમરમાં મેં ઘણાં માણસો જોયાં છે; તે-આગળ જતાં સંસ્કારી બુદ્ધિમાન પુરૂષોમાં ગણાયા; પણ ખરૂં જોવા જઈએ તો, તેઓ સબળા ઝોડની પેઠે કામની પાછળ મંડ્યા રેહે એવા હતા; તેઓ સખ્ત મેહનત કરતા; અને એક કામ ઉપરજ નજર માંડીને બેસતા. અમુક માણસમાં સંસ્કારી બુદ્ધિ છે કે નહીં,તે તેનાં કામ ઉપરથી જણાયછે; મોટી બુદ્ધિ હોય, પણ તેનાં કંઈ ફળ ન જણાય,તો તે બુદ્ધિ છે, એમ શી રીતે માનવું? એ તો આંધળા ભાવથી આંખ મીચીને માને તેજ માને. મૂગો વક્તા શા કામનો? ક્રિયા વિનાની બુદ્ધિ શા ખપની? ખરેખરાં કીમતી કામ તો વખત અને મહેનતના પ્રયોગથીજ થાયછે; કંઈ વિચાર કરવાથી કે મનમાં ઈચ્છા કરવાથી કામ થતું નથી. પ્રગાઢ પ્રસ્તાવિક કેળ-

વળી લક્ષને જે માણસ તૈયાર થયો હોય, તેનાથીજ હરેક મોટું કામ બની શકેછે. મહેનત કરવાથી સૌ સહેલું થાયછે. એવું તો એક પણ કામ નથી, કે જે પ્રથમ અઘરૂં નથી હોતું; આપણે હાલ જે સરળતાથી ચાલીએ છીએ, તે કામ પણ પહેલ વહેલું તો મુશ્કેલ હતું. જે ભાષણ-કર્તાની આંખમાંથી તત્કાળ વિદ્યુત્વત્ અગ્નિના ઝબકારા નીકળેછે; અને જેના મ્હોં-માંથી ઉમદા અને પ્રૌઢ વિચારોનો પ્રવાહ નદીની રેલની પેઠે વહેતો ચા-લ્યો જાયછે; જે આકસ્મિક બહાર પડવાથી શ્રોતાજનોને ચમક વેછે; અ-ને તેમાં રહેલા શાણપણ અને સત્યથી મનને ઉન્નત કરેછે; તે વક્તાની અદ્ભુત શક્તિનો ગુપ્ત ભેદ જોવા જાઓ તો, એટલોજ કે ધીરજ રાખીને તેને પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરીને ગોપવવું પડ્યું હશે; અને તેમાં તેને ઘણી વાર કડવી નાઉમેદી ભોગવવી પડી હશે.

ડૉક્ટર રૉસે 'આત્મોન્નતિ' નામનું એક ભાષણ વિદ્યાર્થીઓની આગળ કર્યું હતું, તેમાંથી ઉપરનો ઉતારો કરતાં અમે કર્તાનો આભાર માનીએ છીએ. એમાં જાત-કેળવણી સંબંધી ઘણા સ્તુતિપાત્ર વિચારો છે; કેવળ સુબોધકારક છે; અને સુધારા-વધારા સાથે તે ફરી છપાવવા લાયક છે.

અભ્યાસ કરવામાં મુખ્ય બે વાનાં જોવાનાં છે; એક તો, જે કરવું તે પરિપૂર્ણ અને પરિપક્વ; અને બીજું, કે તે ચોકશીથી-બારીકીથી કરવું. ફ્રાન્સિસ હૉર્નરે પોતાની બુદ્ધિની કેળવણીને માટે કેટલાએક નિયમો ઘડી કાઢ્યા હતા; એક વિષયને સંપૂર્ણ રીતે હાથ કરી લેવાના હેતુથી, તેની પાછળ અખંડ આગ્રહથી મંડ્યા રહેવાની ટેવ પાડવી, એ પહેલે દરજ્જે જરૂરની વાત છે; અને એજ કારણથી તે થોડાં પુસ્તકોના પાછળ મચ્યો રહેતો; અને ક્રમ વિના, ગમે તેમ ગમે તેમ વાંચવાની બૂરી ખસલતને તે-ણે ઘણીજ દૃઢતાથી દૂર રાખી. કોઇ પણ માણસે કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તે ઉપરથી તેની કીમત થતી નથી; પણ પોતે મેળવેલા જ્ઞાનને કેવાં સારાં સારાં કામોમાં તે વાપરેછે, તે ઉપરથી વિશેષે કરીને તેની કદર થાય છે. તેથી કરીને ઉપરચોટીઉં જ્ઞાન ઘણું મેળવ્યું હોય, તેના કરતાં થોડુંક-જ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય; પણ તે જેટલું હોય તેટલું સંપૂર્ણ અને બારીક હોય, તો તે સંસાર વ્યવહારમાં હમેશાં વધારે કામનું થઇ પડશે.

ઇગ્નેશિઅસ લૉયૉલાનું એક નીતિ-વચન એવું હતું કે, જે માણસ એકી વખતે એક કામ પાછળજ મંડ્યો રહીને તે કામ સારી રીતે કરેછે,

તે બીજા બધા કરતાં વધારે કામ કરેછે, એમ સમજવું. ઘણાં કામ હાથમાં લઇને બધાં પાછળ થોડી થોડી મહેનત કરવાથી આપણું કૌવત નબળું પડેછે; આપણા આગળ વધવામાં રોકત થાયછે; અને ઘડીમાં આ અને ઘડીમાં આ, એવું ઢંગ ધડા વિનાનું, નિષ્ફળ કામ કરવાની ટેવ પડી જાયછે. લૉર્ડ સેંટ લેનાર્ડસે પંડે કેવી ઢબથી અભ્યાસ કર્યો હતો, તે તેણે સર ફૅાવેલ બક્સ્ટનને કહી બતાવી; અને પોતે જે કીર્તિ મેળવી હતી, તેનો ગુપ્ત ભેદ નીચે મુજબ તેણે સમજાવ્યો. તેણે કહ્યું કે, મેં જ્યારે પ્રથમ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, ત્યારે મેં મારા મન સાથે નક્કી કર્યુંકે, મારે જે વાંચવું, તે મારે મારા બાપનુંજ કરી લેવું, એમ પાકી રીતે વાંચવું; અને એક કામ સંપૂર્ણ રીતે પૂરૂં થયા વિના બીજા કામને કદી પણ અડવું નહીં. હું જેટલું એક અઠવાડિઆમાં વાંચતો, તેટલું મારા ઘણાએક જોડીઆ એક દિવસમાં વાંચી નાખતા; પણ બાર મહિનાની આખરે મારૂં જ્ઞાન તો જાણે આજેજ વાંચ્યું હોય, તેવું ને તેવુંજ તાજું હતું; અને તેમનું તો યાદદાસ્તમાંથી ઉડી જતું હતું.

અમુક માણસ ઘણો અભ્યાસ કરેછે અથવા તે ઘણું વાંચેછે, તે ઉપરથી તેના ડહાપણની તુલના ન કરવી;પણ જે મતલબથી અભ્યાસ કરવામાં આવેછે, તે મતલબને અનુસરતો અભ્યાસ થવો જોઇએ; જે વખતે જે વિષય હાથમાં લીધો હોય, તે વખતે તે વિષયમાં ચિત્ત પ્રોવી દેવું જોઇએ; અને મનમાંથી ખંત રાખીને મચ્યા રહેવાની બધી પદ્ધતિ કેવી ટેવ અને કવાયતથી આવેછે, તે જાણીને તે મુજબ ચાલવું જોઇએ; અને એવા માણસને ડાહ્યો માણસ જાણવો. આબરનેથીનો તો એટલે સુધીનો મત હતો કે, મારા મનમાં એક અભેદ્ય બિંદુ છે; તેથી મારૂં મન છલાછલ ભરાયા પછી જો કંઇ બીજું અંદર ઘાલવામાં આવે, તો તેમાંથી બીજું કંઇક બહાર નીકળી જાય, ત્યારેજ તેનો સમાસ થાય; કેમકે તે અભેદ્ય બિંદુને ફોરીને કોઇ પણ વસ્તુ આગળ ખેંચી શકાયજ નહીં. વૈદકશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિષે વાત કરતાં તેણે કહ્યું કે, જો કોઇ માણસને શું કામ કરવાની ઇચ્છા છે, તેનો ચોખ્ખો વિચાર તેના મગજમાં હોય, તો તે કામ પૂરૂં કરી નાખવાનાં યોગ્ય સાધનો તેને મળ્યા વિના રહેશે નહીં, એમ સમજવું.

જે અભ્યાસ કોઈ મુકરર મતલબથી અને ખાસ હેતુથી કરવામાં

આવે, એજ સૌથી લાભકારક અભ્યાસ જાણવો. કોઈ અમુક વિષયનું પરિપક્વ જ્ઞાન મેળવવાથી, જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તરતજ તે કામમાં આણી શકાય છે; તેથી માત્ર ચોપડીઓ ભેગી કરી રાખવાથી કામ સર્યું, એમ ન સમજવું; અથવા ફલાણી વાતની હકીકત આપણે જોઇએ છીએ, તે ફલાણું પુસ્તક જોવાથી જડશે, એટલું જાણવાથી બસ થયું, એમ ન ધારવું-સંસાર વ્યવહારના કામને અર્થે વ્યવહારોપયોગી ડહાપણ તો આપણે આપણી જોડેજ લઇને દુનિઆંમાં કામકાજ કરવું ઘટેછે; કેમકે જ્યારે જોઇએ, ત્યારે ડહાપણને માટે પુસ્તકો ખોળવા જવું ન પડે. આપણે ઘેર જ્ઞાનરૂપી દ્રવ્યના ગ્રંથ-ભંડાર ભર્યા હોય; અને ગજવાં તો તદન ખાલી હોય, તે શા કામનું? જ્યારે ખપ પડે, ત્યારે હરેક પ્રસંગે આપ લે કરવામાં જ્ઞાનરૂપી નાણાનો ચલણી ભંડોળ સાથે રાખીનેજ આપણે ફરવું જોઇએ; નહીંતો જ્યારે અણીનો વખત આવશે, ત્યારે આપણે લાચાર બનીને બેસવું પડશે.

જેમ કામકાજ કરવામાં દૃઢ નિશ્ચય અને શિતાબી અગત્યના ગુણ છે, તેમજ સ્વસુધારણામાં પણ તે જરૂરના છે. ઉછરતા જુવાનીઆ લોકોને પોતાની જાત ઉપરજ ભરોસો રાખવાની ટેવ પાડવાથી અને તેમની નાની ઉમરથીજ જેટલી ઘટે તેટલી તેમને છૂટ આપીને કામ કરવા દેવાથી એ ગુણોની વૃદ્ધિ થતી જાયછે. જો સ્વાશ્રયથી કામ કરવાની ટેવ પાડવી હોય, તો અતિશય મદદ ન કરવી; તેમજ અતિશય અંકુશ પણ ન રાખવો. જે માણસ તરતાં શીખ્યો નથી, તેના હાથ નીચે પવનના ફુક્કા બાંધવાથી તે જેમ નહીં જેવું તરેછે, તેમજ માણસને હદથી જાદે મદદ કરવાથી અથવા હદથી જાદે રોકાણ કરવાથી, તે પોતાની મેળે કંઈ કરી શકતો નથી. જો આપણે આપણી જાત ઉપર યેકીન રાખીને કામ નહીં કરીએ, તો આપણા જાત સુધારામાં આપણા ધાર્યામાં ન આવે એટલી બધી હરકત નડેછે. એમ કહેવાયછે કે, જેમ એક સવાર પોતાના ઘોડા સાથે ખાડો કૂદવા જતાં, પોતેજ પોતાના ઘોડાની લગામ પાછી ખેંચવાથી તે ખાડામાં પડેછે, તેવીજ રીતે આ સંસારમાં માણસનો અર્ધો અર્ધ ભાગ નિષ્ફળતા અને નાઉમેદીના ખાડામાં પડેછે. તે પોતાની જાત ઉપરજ કમ એતેકાદ રાખીને કૂદવા જાયછે, તેથીજ, ડૉકટર જૉન્સન કહેતો કે, મેં કંઈ નામના મેળવી છે, તેનું કારણકે મારી પોતાની શક્તિ ઉપર હું ભરોસો રાખીને કામ કરતો. પોતે પોતાના ગુણની

ખરી તુલના કરવાથી, જે આપણામાં ખરી નમ્રતા હોયછે, તે ઓછી થતી નથી; સાચી નમ્રતા એમ કહેતી નથી કે, પોતામાં જે ગુણ હોય, તેને નાકરજ કર્યા કરવો. એવા પણ કેટલાએક માણસો હોયછે કે, તેઓ પોતાનાં ખોટાં વખાણ કરનાર ખુશામતીઆ માણસોના આગળ પોતાનું ખોટું સ્વરૂપ દેખાડીને પંડેજ પંડને ઠગેછે; તથાપિ જાત ઉપર ભરોસો અને આસ્થા ન રાખવાથી, કામ કરવામાં તેમનાથી ઝડપ થતી નથી; અને તેથી પોતાની ચાલમાં એવો તો દોર બંધાઈ જાયછે કે, પોતાને આગળ વધવામાં અને જાત-સુધારામાં મોટું ખલેલ પહોંચેછે; અને પછી જો આપણે તપાસ કરીશું કે ફલાણા માણસે આટલું થોડું કામ કેમ કર્યું, તો તેથી સમજાશે કે તે માણસનો મૂળ પ્રયત્નજ બહુ કમતી હશે.

સ્વસુધારણાથી જે અનેક ફાયદાઓ થાયછે, તેનો લાભ લેવાને ઘણાએ માણસોને આતુરતા હોયછે; તૃષ્ણાની કંઈ ખોટ નથી; પણ તે લાભની પ્રાપ્તિને માટે સખ્ત મહેનત રૂપી મૂલ ખરચવું પડેછે; તે ખરચતાં તેમને કંઠે પ્રાણ આવેછે; મજૂરી કરવાને તેમને ભારે કંટાળો હોયછે. ડૉકટર જૉન્સનનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, હાલના જમાનાના જુવાન માણસો અભ્યાસ કરવાને ઉતાવળા થઈ અધીરા બની જાયછે, એ તેમના રોગીષ્ટ મનનું લક્ષણ સમજવું. એ વચન હમણાંની પ્રજાને પણ લાગુ પડે એમ છે. એટલું તો હવે આપણે સમજતા થયા છીએ કે, વિદ્યા સંપાદન કરવાનો કંઈ પાદશાહી-સહેલો અને મોકળો માર્ગ નથી; તોપણ લોકપ્રિય, સરળ રસ્તાથી જ્ઞાનમાં ગમ પડી જશે, એવું માનનારા તો હજુ ઘણાએ નીકળે ખરા. હાલ પણ, કેળવણી ઝટ લઈ લેવાય માટે થોડા વખતમાં થઈ જાય અને મહેનત બચે, એવી રીતો શોધી કાઢીએ છીએ; શાસ્ત્રીય વિષયો શીખવાને ટૂંકા રસ્તા ગોતીએ છીએ; ફ્રેંચ અને લાટિન જેવી ભાષાઓ બાર પાઠમાં પાર કરવાની, અને 'ગુરૂવિના જ્ઞાન' મેળવવાની પેરવી કરીએ છીએ. ઉપર મુજબના સરળ ઉપાય વિદ્યા જેવો ગહન વિષય ભણવામાં આપણે શોધવા બેઠા છીએ; તેથી આપણે ખાનદાન ઘરની એક સુકુમાર સ્ત્રી જેવા થઈએ છીએ. તે બાઈએ પોતાને ભણાવવાને એક શિક્ષક પોતાના ઘર આગળ રાખ્યો; તેની સાથે તે બાઈએ એવી બોલી કરી કે, તમે મને ક્રિયાપદ અને કૃદંતની માથાફોડમાં ન નાખો, તો હું તમને રાખું. આવી ઢબના આપણે બાયલા બનેલા છીએ,

આપણે શાસ્ત્રીય વિષયોનું જ્ઞાન ઉપરની પેઠે ઉપરચોટીઉં મેળવીએ છીએ; રસાયન શાસ્ત્ર ઉપર આપણે થોડાંએક ભાષણો સાંભળ્યાં; તે ભાષણોને રસિક કરવાને વચ્ચે વચ્ચે પ્રયોગ થતા જાય, તે આપણે જોયા; હાસ્યજનક વાયુ આપણે દમમાં લઇને બેફામ હસવા લાગ્યા; સડેલા પદાર્થોમાંથી નીકળતા ફૉસ્ફરસ વાયુને પ્રાણ વાયુમાં આપણે બળતો દીઠો; પ્રયોગે કરીને લીલા પાણીનું લાલ પાણી થતું આપણે જોયું; એવી રીતે રસાયન શાસ્ત્રનું આપણે ઉપરછલું જ્ઞાન મેળવ્યું. તેને વાસ્તે આપણે ઘણું કહીએ, તો તે એટલુંજ કે, તે **'નહીં મામા કરતાં કહેવાના મામા સારા'** એના જેવું છે; પણ તે કશા કામમાં આવે તેવું નથી. આવી રીતે આપણને માત્ર ગમત થતી હોય, અને આપણે મજા જોતા હોઇએ,તે વખત આપણે એમ ધારીએ છીએ કે આપણે રસાયન શાસ્ત્ર ભણીએ છીએ. એ કેવું ખોટું !

એ પ્રમાણે જુવાન માણસો, વગર મેહેનતે અને વગર અભ્યાસે જ્ઞાન મેળવવાને તત્પર થાયછે, તે કંઈ કેળવણી ન કહેવાય. એવા જ્ઞાનથી મન રસમય ન થતાં, મન ઉપર બોજો થઈ પડેછે. એવી કેળવણીથી તે વખત મન ફૂલાયછે, અને બુદ્ધિ જાગૃત થાયછે; અને તેમાં હોશિઆરી તથા તીવ્રપણું આવેછે; પણ તે માણસમાં કોઈ મુકરર હેતુ ન હોવાથી અને કોઈ ઉમદા ઉદ્દેશને અભાવે, તેને માત્ર ગમત થાયછે;પણ કંઈ સંગીન લાભ થતો નથી. એવી વખતે જ્ઞાન વીજળીના ધસરકાની પેઠે સહજ અસર કરતું જાયછે; સ્વલ્પ સ્પર્શ—લાગણી માત્ર થાયછે: વિશેષ કંઈજ નહીં. બુદ્ધિનો એ અલ્પ સ્વાદિષ્ટ મેવો છે; તે રસેંદ્રિઓની પેઠે વિષય-વાસનાના ઘેનથી ઘેરાઈ જાયછે; પણ તેમાં બુદ્ધિની આનંદ-લહેર હોતી નથી. આવી રીતની કેળવણીથી ઘણા માણસોમાં ગુપ્તપણે રહેલા ઉત્તમ પ્રકારના ગુણ ઘોર નિદ્રામાં બેભાન પડ્યા રહેલ છે; જો દમભેર મેહેનત કરવામાં આવે અને સ્વતંત્રપણે કામ કરવામાં આવે, તોજ તેઓ પાછા હયાતીમાં આવેછે; તેમ ન થવાથી તે શબવત્ પડ્યા રહેછે. તેવામાં જો એકદમ કંઈ આફત કે દુઃખ માણસને માથે આવી પડે, તો તેઓ પાછા ઝબકી ઉઠેછે; અને તેથી જો મનમાં હિમ્મત આવે અને જુસ્સાથી આથડીઆં મારવાને તેનામાં સ્ફુરણી થાય, તો એ દુઃખ સુખરૂપ થઈ પડેછે; કેમકે જો એ સપાટો ન પડ્યો હોત, તો પેલા નિદ્રાવશ થએલા ગુણો અનંત કાળની ઉંઘમાં ઉંઘ્યાજ કરત.

જુવાન લોકોને રમત ગમતમાંજ જ્ઞાન મેળવવાની આદત પડી જ-વાથી, જે કામ પાછળ તેમને મહેનત અને અભ્યાસ કરવો પડે, એમ હો-ય, તે તેમને નાપસંદ પડવાથી તેઓ તુચ્છકારી કાઢશે. વિદ્યા અને શા-સ્ત્રનું જ્ઞાન તેઓ હસતાં રમતાં મેળવવાથી, બંને બાબતોને તેઓ રમત ગણી નાખશે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિની કેળવણી પાછળ મહેનત ન કરતાં, આ-ળસ અને ઉડાઉ રીતે ચાલવાની ટેવ પડી જવાથી કેટલેક કાળે તેવા મા-ણસોનાં મન હીચકારાં થઈ જાયછે; અને તેમની ચાલ ચલગત બાયલા અથવા નામર્દના જેવી બનેછે. બ્રાઇટન[1] વાસી રૉબર્ટસન[2] કહેછે કે, જેમ તમાકુ પીવાથી તન–મન નબળું પડી જાયછે; તેમજ જૂદાં જૂદાં ઝાઝાં પુસ્તક એકી વખતે વાંચવાથી મન નિર્બળ થાયછે; અને પછી સુસ્ત બની-ને પડી રહેવાનું તેને ઉપરના કારણથી બહાનું મળેછે. એક પડતું મૂકીને બીજું, બીજું મૂકીને ત્રીજું અને ત્રીજું મૂકીને ચોથું, એમ ઉપરા છાપરી જૂદું જૂદું વાંચવાથી ભૂંડામાં ભૂંડું આળસ પેદા થાયછે; અને બીજા કો-ઈ પણ કારણ કરતાં એવી ખરાબ ટેવથી તે માણસમાં વિશેષ નબળાઈ, નાકૈવત, અને નામર્દાઈ આવેછે.

એ દુઃખકારક બનાવ પ્રતિદિવસ વધતો જાયછે; અને તે અનેક રીતે પોતાની માઠી અસર ચલાવેછે. એવી બસલતથી માણસમાં છાલ-કાપણું આવેછે; પણ એથી દૃઢ ભાવે કોઇપણ કામ પાછળ મહેનત કરવાને અભાવો આવેછે, એ મોટામાં મોટું દુઃખ સમજવું; વળી, એથી આપણી મન-શકિત મંદ અને નબળી પડી જાયછે, એ કંઇ ઓછી વાત ન સમજવી. જો આપણે ખરેખર ડાહ્યા માણસમાં ખપવું હોય, તો આપણા બાપદાદાની પેઠે આપણે પણ ખંતથી મહેનત કરવી જોઇએ; અને તેમના જેવીજ અખંડ દૃઢતાથી મચ્યા રહેવું જોઇએ; કારણકે હરેક સારૂં કામ કે મોટું કામ કરવું હશે, તો તે મહેનત વિના કદી પાર પડ્યું નથી; અને પાર પડવાનું પણ નથી. મનમાં કોઇ પણ મુદ્દો રાખીને કા-મ પાછળ મંડવું અને ફળ મેળવવાને ધીરજ રાખીને રાહ જોવી. જે કંઈ

---

૧ બ્રાઇટન, ઇંગ્લંડમાં સસેકસ પરગણાનું શહેર, વસ્તિ, ૧,૦૩,૭૬૦, એનાં સારાં હવા પાણીને માટે પ્રખ્યાત છે.

૨ રેવરંડ ફ્રેડરિક ઉવિલિઅમ રૉબર્ટસન, ઈ.સ. ૧૮૧૬–૧૮૫૩, એક અંગ્રેજ ધર્મોપદેશક.

કામ કે સુધારો ઉત્તમ રીતે કરવો હોય, તો તેને માટે ઉતાવળ ન કરવી; ધીમે ધીમે કરવાથી તે સારૂં થાયછે; તેમાં જે માણસ દૃઢભાવથી, ઉલટ ભેર મંડ્યો રહેછે, તેને તેનો બદલો સમય આવેથી મળ્યા વિના રહેતો નથી. માણસ દુનિઆમાં દરરોજ પોતાની જીંદગી ગુજારેછે, તેમાં ઉદ્યોગ અને શ્રમ તેની જીવન-શક્તિ છે; અને એ શક્તિને ખીલવવાથી તે રફતે રફતે મોટાં શોભા આપનારાં અને વિશેષ લોકોપયોગી કામો કરવાને તત્પર થાયછે. એ પ્રમાણે આપણે મહેનતમાં મચ્યાજ રહેવું જોઇએ; કારણ કે જાત-કેળવણીનો કોઇ દિવસ પાર આવતોજ નથી. ગ્રે[1] કવિએ કહ્યું છે કે, કામમાં મંડ્યા રહેવું, એનું નામજ સુખ. ધર્માધ્યક્ષ કમ્બરલંડ કહેછે કે, '**કાટ કરતાં ઘાસ સારો**', 'કટાઇ કટાઇને, નિર્માલ થવાના કરતાં ઉપયોગી થઇ થઇને ઘસાઇ જવું', એ વધારે સારૂં છે. આર્નૉલ્ડ[2] કહેછે કે, મૂવા પછી માણસને અનંતકાળ સુધી વીસામો લેવાનો છે, તે શું થોડો છે, કે હમણાં માણસે આળસ રાખીને પડી રહેવું? માર્નિક્સ ડ આલ્ડેગૉંડ[3] શાંત અને થોડું બોલનાર ઉવિલિઅમનો જુસ્સાદાર અને સદા ઉદ્યોગી મિત્ર હતો; તેનું નીતિવચન હતું કે, વિશ્રામને સદા વિસારી મૂકો.

આપણામાં જે અનેક પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે, તે આપણે સારે કે નઠારે માર્ગે વાપરીએ, તે ઉપરજ માત્ર આપણા માન અપમાનનો ખરેખરી રીતે આધાર રહેલો છે. એક માણસ પાસે હજાર રૂપિઆ હોય, તે તે ખરે માર્ગે વાપરે, તો બીજો એક દશ હજારનો આસામી હોય, તેના જેટલાજ માનને તે પાત્ર છે. કોઈ શખ્સને આપ-બળ વાપર્યા વિના મોટી જાગીરનો વારસો મળે, તેથી તેણે કંઈ પરાક્રમ કર્યું, એમ કહેવાય નહીં; તેજ પ્રમાણે કોઈ માણસમાં ઉચ્ચ પ્રતિનું બુદ્ધિબળ હોય, તો તે હોવાથીજ માત્ર તેના સ્વપરાક્રમને કંઈ જશ નથી. મુદ્દે વાત જોવાની એટલીજ છે કે, પેલો જાગીરદાર પોતાની જાગીરની કેવી વ્યવસ્થા રાખેછે? પેલો બુદ્ધિ-બળવાળો પોતાની અકલને કેવે રસ્તે વાપરેછે? એના જવાબ ઉપરથી નિર્ણય થઈ શકે કે તે માન-પાત્ર છે કે નહીં. આપણે ધારી-

---

૧ ટૉમસ ગ્રે, ઇ. સ. ૧૭૧૬-૧૭૭૧; એક અંગ્રેજ કવિ.

૨ આંટૉઇન આર્નૉલ્ડ. ઈ. સ. ૧૬૧૨-૧૬૯૪; એક ફ્રેંચ ગ્રંથ કર્તા.

૩ ફિલિપ વૉં માર્નિકસ બારન વૉં સેંટ આલ્ડગૉંડ, ઈ. સ. ૧૫૩૮-૧૫૯૮, નેધર્લંડસનો રાજકીય પુરૂષ, ધર્મ-શાસ્ત્રી, અને વિદ્યા-ગુરૂ.

એ તો મહાસાગર જેટલું જ્ઞાન મેળવીએ; પણ તેનો સદુપયોગ ન કરીએ, તો તેથી શું લાભ? એ જ્ઞાનની સાથે ભલાઈ અને ડહાપણ અવશ્ય હોવાં જોઇએ; અને તે સદ્દર્શન સ્વરૂપે દર્શન દે, તો વાહ વાહ; નહીંતો બધું ધૂળ ધૂળ. પેસ્ટાલોટસી[1] તો એટલે સુધી કહેતો કે, એકલી બુદ્ધિની કેળવણી નુકસાનકારક છે-ઝેરી છે. વળી તે આગ્રહપૂર્વક કહેતો કે, સઘળી જાતનાં જ્ઞાનનાં મૂળ આપણી ઇચ્છા-શક્તિની જમીનમાંથી ફૂટીને ઉછરવાં જોઇએ; અને તે ઇચ્છા-શક્તિ આપણા અંકુશને આધીન રાખીને આપણે વાપરવી જોઇએ. એ વાત ખરી કે જે માણસે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હશે, તે સંસારમાં બીજાં માણસોની પેઠે નીચ અને દુષ્ટ કર્મ કરશે નહીં; પણ તે માણસ સ્વાર્થ અને તેને અંગે રહેલા દુર્ગુણોથી દૂર રહી શકશે નહીં; કારણ કે, ઉચ્ચ વિચારો અને ઉમદા ટેવોથી તેનુ મન દૃઢ થયું હોય, તોજ તે અળગો રહી શકેછે. તમે હવે દુનિઆં તર્ફ નજર કરો, તો તમને જણાશે કે, એજ સબબથી ઘણા માણસો એવા મળી આવશે કે તેમણે સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું છતાં, તેમની વર્તણુક તદન કઢંગી અને કદરૂપી જોવામાં આવશે; તેમનાં મગજ નિશાળની ચોપડીઓના જ્ઞાનથી ભરપૂર હોયછે, પણ વ્યવહારોપયોગી દુનિઆંદારીના ડહાપણનો તો છાંટો મળે નહીં. એવા જ્ઞાની માણસો પોતાની સુચાલથી બીજા માણસોને દાખલો દેવા રૂપ તો કયાંથી થઇ પડે? પણ તેથી ઉલટું, તેમના હાલ હવાલ જોઇને, એવી વર્તણુકથી સાવચેત રહેવાને એવા માણસો દૃષ્ટાંતિક નમુનો થઇ પડેછે. આજ કાલ બધે એવાજ શુકનો સાંભળવામાં આવેછે કે, **'જ્ઞાન એજ શક્તિ-એજ સત્તા'**; પણ એવીજ રીતે ધર્માંધપણું પણ એક શક્તિ છે; આપખુદીવાળી જૂલમી પાદશાહત પણ શક્તિ છે; મહત્વાકાંક્ષા પણ એક શક્તિ છે. જ્ઞાન શક્તિ છે ખરી; પણ તે જો ડહાપણને માર્ગે વપરાય નહીં, તો ભૂંડાં માણસો ત્રાસ ઉપજાવે એવા રાક્ષસ રૂપ થઇ પડશે; અને જે લોકો એ શક્તિને પરમ કલ્યાણકારી શક્તિ માનતા હશે, તેમનો બધો જનસમૂહ, જ્ઞાનના ગેરઉપયોગથી, નરકનિવાસ અને દુર્ગુણનું સ્થાન થઇ રહેશે.

આજ વખત એવો છે કે, વિદ્યા—વિષયની કેળવણીની અમે જેટલી

---

[1] જોહાન હીન્રિક પેસ્ટાલોટસી, ઈ. સ. ૧૭૪૬–૧૮૨૭; સ્વિટ્ઝર્લેંડનો વતની; કેળવણીનો મહાન અધ્યાપક.

પ્રશંસા કરીશું, તેટલી ચાલી જશે; એ કેળવણીની ખરી કીમત કરતાં પણ લોકો તેનું વધારે મૂલ્ય કરેછે. આપણા દેશમાં ઘણાં પુસ્તકાલય છે, ઘણી શાળાઓ છે, ઘણાં સંગ્રહસ્થાન છે, તેથી આપણે સપાટાબંધ આગળ વધતા જઇએ છીએ, અને આપણે સુધરતા જઇએ છીએ, એમ આપણે ધારીએ છીએ. પણ જેને ઉંચામાં ઉંચી પંક્તિનો આત્મ-સુધારો કરવો છે, તેને તો ઉપર જણાવેલી સરળતાને માટે સ્થાપેલાં સ્થાનો કાંતો સહાયભૂત થઈ પડે કે કાંતો વિઘ્ન-કર્ત્તા પણ થઈ પડે. કોઈ માણસના ઘરમાં ધનના ઢગલા પડ્યા હોય, તેથી કંઈ એમ ન સમજવું કે તે ઉદારતાથી વાપરતો હશે; તેજ પ્રમાણે પુસ્તકાલય ઉભાં કર્યાં અને તેમાંનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ મળી, તેથી સૌ માણસમાં વિદ્યા આવી ગઇ, એમ ન જાણવું. હાલના જમાનામાં શીખવાને માટે અનેક પ્રકારની શૈલીઓ કરવામાં આવી છે; તથાપિ, પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી આ વાત ખરી છે કે, જે માણસોએ ડહાપણ તથા સમજણ મેળવવી હોય, તેમણે તો પ્રાચીન કાળથી સ્થાપિત થઈ ગએલે માર્ગે ચાલવું જોઇએ; એટલે તેમણે પોતાની અવલોકન-શક્તિ વાપરવી જોઇએ; ધ્યાની થવું જોઇએ; આગ્રહ રાખવો જોઇએ; અને શ્રમ કરવો જોઇએ. જ્ઞાનનાં માત્ર સાધનો ભેગાં કરી રાખ્યાં, તેથી શું થયું? શાણપણ અને સમજણ એ વળી જૂદીજ ચીજો છે. ફક્ત વાંચ વાંચ કરવાથી એ ઉંચે શિખરે પહોંચાતું નથી; કેમકે વાંચનથી તો બીજા માણસોના વિચારો પુસ્તકમાં સમાવેલા હોય, તે વાંચનાર માણસ વગર મહેનતે ગ્રહણ કરતો જાયછે; એ કામમાં કંઈ વિશેષ શ્રમ કે મનને તસ્દી પડતી નથી; માટે એ અનુપમ ગુણોની પ્રાપ્તિને માટે મનને નિયમમાં રાખીને મહેનત કરવી પડેછે. ત્યારે હવે વિચાર કરો કે, આપણે જે વાંચીએ છીએ, તેમાંનું કેટલું બધું તો વૃથા છે; જાણે કોઈ માણસ મદીરાપાન કરીને તેના ઘેનમાં એશ માનતો હોય, તેની પેઠે આ બુદ્ધિના મદીરા-પાનમાં આપણે લથડીઆં મારીએ છીએ! વાંચીએ તેટલી વારજ વિદ્યા-વિલાસની કંઇ ખુશકારક કેફ ચઢેછે; મનને સુધારવાને કે તેને જ્ઞાનમય કરવાને અથવા આપણી ચાલ ચલગતનું મજબૂત બંધારણ કરવાને એ વાંચન કેવળ નિરૂપયોગી છે. આવા ધંધામાં રોકાઇને પછી કેટલાએક માણસો મનમાં ગુમાન આણીને એમ ડોળ કરેછે કે, અમે વિદ્યા મેળવતા જઇએ છીએ પણ ખરેખરૂં જોવા

જઇએ તો, તેઓ જેમ તેમ કરીને વખત ગાળવાનો એવો એક હલકો ઉદ્યમ લઇ બેઠા છે; એથી કંઈ વિશેષ સમજવું નહીં; અને જો તેમને કંઈ પણ લાભ થતો હોય, તો માત્ર એટલોજ કે, '**નવરા,રે, તું કામ કર; અને ખાટલો ઉંકેલી વાણુ ભર**'. નવરા રહેવાથી જે બીજાં ભૂંડાં અવળાં કામ થઈ જાય, તે કરતાં તે આમ વાંચવામાં રોકાવાથી, એવું કરતાં અટકે છે.

વળી, આટલી વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે,પુસ્તકો વાંચવાથી જે અનુભવ મળેછે, તે ગમે તેટલો કીમતી હો, પણ તે 'શીખાઉ' કહેવાય; એ પ્રત્યક્ષ ન કહેવાય; પણ સંસારમાં પડવાથી જે અનુભવ થાયછે, તેથી તરત ડહાપણ આવેછે; પોથાં વાંચીને થોથાં કરેચાં અને તેથી ગમે તેટલો અનુભવ મેળવ્યો, પણ તે સંસારના પ્રત્યક્ષ અનુભવ આગળ કશી વિસાતમાં નથી. પરોક્ષ અને અપરોક્ષ અનુભવમાં ગાડે ગાડાંનો ફેર સમજવો. લૉર્ડ બૉલિંગબ્રોકે[1] જે કહ્યું છે, તે સત્ય સમજવું કે અભ્યાસ કર્યો, પણ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે માણસ આગળ કરેતાં સુધર્યો નહીં, અને જનમંડળને ઉપયોગી ન થઈ પડ્યો, તે અભ્યાસજ ન કહેવાય; એ તો એક વિલક્ષણ રીતનું ચતુરાઈ ભરેલું આળસજ જાણવું; એવા અભ્યાસથી જે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય, તે ઘણું તો શોભીતું અજ્ઞાન સમજવું. એમાં વધારે માલ છે, એમ ન ધારવું.

સારાં પુસ્તકો ઉપયોગી છે; અને તે વાંચવાથી બોધ પણ મળે; મનને કેળવણી આપવાના અનેક રસ્તાઓ છે, તેમાંનો એ એક રીતનો રસ્તો સમજવો; પણ ખરેખરૂં જોવા જઇએ તો આપણી ચાલ ચલગતના બંધારણમાં સંસારોપયોગી અનુભવ મળવાથી અને સારા માણસોના દાખલા જોવાથી જેટલી મન ઉપર અસર થાયછે, તેટલી માત્ર વાંચનથી થતી નથી. આપણા દેશમાં લોકો વાંચતા થયા, તે પહેલાં પણ શાણા, શૂરા, અને સાચા દિલના પુરૂષો ઈંગ્લંડમાં રમણ કરતા હતા, ત્યારે વાંચવાનો ક્યાં મેળ રહ્યો? ઈ. સ. ૧૨૧૫માં ઈંગ્લંડના ક્રૂર જૉન રાજા પાસેથી જે વિરલા પુરૂષો એ 'માગ્ના ચાર્ટા' ('પ્રજા-હક્ક અને સ્વાતંત્ર્ય')નો દસ્તાવેજ કરાવી લીધો, તેમને પોતાના નામની સહી કરતાં પણ નહોતી આવડતી; તેઓ કટારથી કે બીજા હથિઆરથી માત્ર નિશાન કરી જાણતા હતા; ત્યારે હવે વાંચનનું

---

૧ હેન્રિ સેંટ જૉન વાઈકાઉંટ બૉલિંગબ્રોક, ઈ. સ. ૧૬૭૮-૧૭૫૧; એક અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારી પુરૂષ અને ગ્રંથ કર્તા.

ક્યાં પૂછવું? તેમને બીલકુલ અક્ષર-જ્ઞાન નહતું; જે ચિન્હોવડે મોટી મોટી બાબતોના કાગળ ઉપર લેખ થાયછે, તે ચિન્હોથી તેઓ કેવળ અજાણ હતા; તોપણ તેઓ તે વાતનો મુદ્દો સમજતા; તેના ગુણ-દોષ જાણતા; અને સાર-વસ્તુ મેળવવાને તેઓ બહાદુરીથી લડાઇના મેદાનમાં ઉભા રહેતા. એ પ્રમાણે ઈંગ્લંડ દેશની પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો પાયો સ્થાપનાર એવા અભણ માણસો હતા; તથાપિ, તેઓ અનુપમ ઉંચી પ્રતિની ચાલ ચલગત વાળા હતા, એમાં શક નથી. તો હવે સૌએ કબૂલ કરવું જોઈએ કે, કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ બીજા પુરૂષોના વિચારોથી આપણું મગજ ભરી દેવું, એમ નથી; અને તેમને સૃષ્ટિના પદાર્થો વિષે જે જે લાગ્યું હોય અથવા તેમણે જે અનુભવ્યું હોય, તે આપણે છાનાંમાનાં ગ્રહણ કરેજ જવું, એમ નથી; પણ કેળવણીથી દરેક માણસે પોતાની બુદ્ધિને વધારવી જોઇએ; અને જે કામકાજ કે ધંધો રોજગાર આપણને કરવા વારો આવે, તે કામ સારી રીતે હોશિઆરીથી કરવાને કેળવણીવડે આપણે લાયક થવું જોઇએ. કેળવણીનો એજ ઉદ્દેશ છે, એમ જાણવું. આપણામાં જે ખૂબ જોસભેર ઉપયોગી કામ કરનારા થઈ ગયા, તે વાંચવામાં બહુ મન નહોતા રાખતા. બ્રિંડલી અને સ્ટીવન્સનને પુખ્ત ઉમરના થતા સુધી લખતાં વાંચતાં આવડતું નહતું; તથાપિ, તેઓ મોટાં કામ કરી ગયા છે; અને અમર પદવીને પામ્યા છે. જૉન હંટર જેવો નર વીસ વરસનો થયો ત્યાંસુધી ફક્ત લખી વાંચીજ જાણતો; વધારે જ્ઞાન તેને નહતું; પણ જો તે વખત તેની પાસે મેજ કે ખુરશી કરાવી હોય, તો તે સરસમાં સરસ સૂતારની હારે બેસીને સારી રીતે બનાવી જાણતો. એ મહાન પ્રાણી ગુણ-ધર્મવેત્તા એક વેળા પોતાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ ભાષણ આપતો હતો, તેવામાં જે શારીરિક વિષય ઉપર વાત ચાલતી હતી, તે મડદાના શરીરના એક ભાગને બતાવીને તેણે કહ્યું કે, હું કોઈ દહાડો વાંચતો નથી; જો તમારે તમારા ધંધામાં કીર્તિ મેળવવી હોય, તો આ શબનું સારી પેઠે અધ્યયન કરજો. કોઇકે તેને કહ્યું કે, ફલાણો ફલાણો માણસ કહેતો હતો કે, આપણી પ્રાચીન મૃત ભાષાઓનું તમને જ્ઞાન તો છે નહીં; એ સાંભળીને તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, તે કહેનારની મરજી હોય, તો તે ભલે મારી પાસે આવે; અને હું તેને એક મૃત-દેહ દેખાડીને તે વિષેનું એવું એવું તો જ્ઞાન આપીશ, કે તે બધી પ્રાચીન-અર્વાચીન-મૃત કે બોલાતી ભાષામાંથી તેને ખોળતા છતાં કદી મળશે નહીં. પછી તેને બીજું શું જોઇએ?

ત્યારે હવે સમજાશે કે ફલાણા માણસમાં કેટલું જ્ઞાન છે,તે અગત્યની વાત નથી; પણ જે હેતુ અને ઉદ્દેશથી તેણે એ મેળવ્યું છે,તે હેતુ જાણવો જોઇએ. જ્ઞાન મેળવવાની મતલબ એ છે કે; તેથી આપણું ડહાપણ પરિપક્વ થતું જાય; આપણે આપણી ચાલને સુધારવાનું બની આવે; અને આગળ કરતાં આપણે સારા, સુખી અને ઉપયોગી થઈ પડીએ; જીંદગીના હરેક ઉમદા કામમાં એ જ્ઞાનવડે આપણે વધારે લાયક થતા જઇએ; આપણામાં પરોપકાર બુદ્ધિ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતી જાય અને કામ કરવાનું આપણામાં વધારે કૌવત અને જુસ્સો આવતો જાય; તોજ જ્ઞાન મેળવ્યાનું સાર્થક થયું સમજવું. એક શનિવારીઆમાં લખ્યું છે કે, અમુક માણસની રહેણી કરણી કેવી છે;તેની નીતિ સંબંધી ચાલ ચલગત કેવી છે; તેની જરા પણ પડપૂછ કર્યા વગર તેની કાબેલીઅત અને મન-શક્તિ જોઇને લોકો જ્યારે તે માણસનાં વખાણ કરવા મંડી જાયછે, અને તેની વાહવાહ બોલેછે, ત્યારે તેઓ હરેક પ્રકારની અધમ દશાને પ્રાપ્ત થવાની તૈયારીમાં છે, એમ જાણવું. અમુક માણસના ધર્મ સંબંધી વિચારો કેવા છે, અને તેના રાજ્ય-કારભાર સંબંધી વિચારો કેવા છે, તેનું બંધારણ તેની વર્તણુક ઉપરથી બંધાઇને સ્થૂળ સ્વરૂપે દર્શન દેછે; તે જાણ્યા વિના, એકદમ વખાણના વહેમાં ધસવું, એ કંઇજ કામનું નથી. બીજા માણસો આ પૃથ્વી ઉપર કેવા કેવા થઈ ગયા છે, અને તેમણે કેવાં કેવાં કામ કર્યાં છે; તે વાંચ વાંચ કરીને વિચાર્યા કરવાથી સંતોષ માનીને બેસવું ન જોઇએ; પણ તેવા થવું અને તેવાં કામ કરવાં જોઇએ. આપણામાં જે ઉત્તમ પ્રતિનું જ્ઞાન હોય, તે આપણી જીંદગી સાથે રસબસ થઇ જવું જોઇએ; અને આપણામાં જે ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિના વિચારો ઉત્પન્ન થાય, તે આપણાં આચરણ અને કૃત્યમાં સેળભેળ થઇ જવા જોઇએ. રિઝટરે કહ્યું છે કે, મારા આ સ્થૂળ દેહ અને જીંદગીના સત્વમાંથી જેટલું સુફળ નીપજાવાય, તેટલું નીપજાવવામાં મેં બાકી રાખી નથી; એ કરતાં માણસે કંઇ વધારે કરવા જેવું રહેતું નથી. એ પ્રમાણે આપણાથી પણ છાતી ઠોકીને બોલી શકાય, ત્યારે ઠીક કહેવાય; કારણ કે, આપણી સમૃદ્ધિ હોઇને આપણે માથે જે જે ફરજો રહેલી છે, અને આપણને જે અનેક પ્રકારની મન-શક્તિની બક્ષીસ મળી છે; તેને અનુસરીને, ઇશ્વરની સહાયતાથી, આપણા મનને વશ રાખીને આપણે વર્તવું એ હરેક માણસનો ધર્મ છે.

સ્વસુધારણા અને આત્મ-નિગ્રહ એ વ્યવહારોપયોગી ડહાપણના પ્રથમ અંકુર સમજવા; અને એ બે ગુણનાં મૂળ સ્વમાનમાંથી ફૂટવાં જોઇએ. આશા એ સ્વમાનની પુત્રી છે, અંતશક્તિની સખી છે અને જયની માતા છે; કારણકે જો માણસ મજબૂત મનથી આશા બાંધે, તો તે ચમત્કાર કરી શકશે; એટલું કૌવત, મનના કૌવતને લીધે, આશામાં રહેલું છે. એવી આશાના ફણગા પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્વમાનમાંથી ફૂટી નીકળેછે. ગરીબ અને અદનો માણસ પણ ચાહે તો કહી શકે કે, આ સંસાર-સાગરમાં મારે મારી જાતને માન આપીને-ટેક રાખીને ચાલવું અને જાત-કેળવણીથી ઉન્નત થવું, એ મારો ખરો ધર્મ છે. સારાંશ કે, દરેક માણસ, પછી તે ગમે તેવો મુફલસ હોય, તોપણ તે ઉપર મુજબ ધારે તો કરી શકે, એમ છે. વળી, તે કહી શકે કે, પથ્વી ઉપર જન-સમૂહનો જે મોટો પસારો થઇ રહ્યો છે, તેમાંનો હું પણ એક છું; અને તેટલે અંશે હું તે જનમંડળને અને તેના કર્ત્તાને જવાબદાર છું, એમ સમજુંછું; અને તેથી મારે મારા શરીરને, મનને અથવા અંદરની પ્રેરણાઓને કોઇ પ્રકારે ભ્રષ્ટ, અધમ કે પતિત ન થવા દેવાની અથવા તેનો નાશ ન થવા દેવાની મારી ફરજ છે. પણ ઉલટું, મારે સર્વ પ્રકારે મહેનત લઇને મારા મનુષ્ય-અવતારના દરેક ભાગને મારાથી બની શકે તેટલી કેળવણી આપીને, તે અંશે અંશને પરિપૂર્ણ હાલતમાં લાવવો જોઇએ. પ્રકૃતિ-ભાવે મારામાં જે દુષ્ટ તત્વો હોય, તેને કચરી નાખીને, જે સારાં તત્વો હોય, તેને બહાર પાડવાં જોઇએ; અને જેમ હું ટેક રાખીને સ્વમાનથી ચાલુંછું, તેમજ મારે બીજા માણસોને માનથી ગણવાની ફરજ છે; અને તેજ પ્રમાણે તેઓએ મારા તરફ પણ એજ ભાવે વર્ત્તવું જોઇએ. એમ કરતાં કરતાં પરસ્પર માન રાખીને ચાલવાની જરૂર; એક બીજાની સાથે વાજબી રાહે રહેવાની અગત્ય; અને અન્યોન્ય ભ્રાતૃ-ભાવે સંપીને મંડળી બંધાવાની આવશ્યકતા; એ પ્રમાણે જણાવાથી કાયદાનાં ધોરણ બંધાયાં, અને ઉપર પ્રમાણે માણસ-જાતને ચલાવવાની જવાબદારી કાયદાએ પોતાને માથે લીધી.

સ્વમાન એ માણસનો અતિ ઉમદા શણગાર છે. એ ઉત્કૃષ્ટ ગુણના પ્રતાપે માણસનું મન સદા ઉંચા વિચારજ ગ્રહણ કરેછે. પાઇથાગોરસના[1] સુવર્ણ-સંગીતમાં એક અનુપમ ડહાપણવાળું નીતિ-વચન લખીને

૧ પાઇથાગોરસ, આશરે ઈ. સ. પૂ. ૫૮૦-૫૦૦; એક મોટો ગ્રીક તત્વ-જ્ઞાની.

તે પોતાના વિદ્યાર્થીને આજ્ઞા કરેછે કે, તું તારી જાતને-પંડને પૂજ્ય ભાવે ગણ. આવો ઉંચો વિચાર જેના હૃદયમાં સ્ફુરે, તે ઇંદ્રિય વિલાસથી પોતાના દેહને ભ્રષ્ટ કરશે નહીં; તેમજ અધમ વિચારોથી પોતાના મનને પતિત કરશે નહીં. આ સુંદર વિચારથી પ્રેરાઇને જો માણસ દુનિઆમાં દરરોજ વર્ત્તે, તો તેને માલમ પડશે કે, સ્વમાન સઘળા સદ્ગુણનું મૂળ છે. એ ગુણના પ્રતાપે આપણે સદા સુઘડતા રાખીશું; નિશ્ચે કરીને મનને અધમ સ્થિતિમાં નિમગ્ન કરીશું નહીં; શિયળવ્રત રાખીને વર્તીશું; નીતિ અને ધર્મનો સંગ છોડીશું નહીં. મિલ્ટન કવિ કહેછે, કે,ઇશ્વર ઉપર ભક્તિ-ભાવ રાખીને, ધાર્મિક વૃત્તિથી ચાલીને આપણે આપણા પંડને રાસ્તીથી માન આપવું જોઇએ; તે આપણા હૃદયને ભીનું કરે છે; કેમકે તે સદ્ગુણનો ફુવારો છે; અને તેમાંથી દરેક સ્તુતિપાત્ર અને ગુણવાન મહાન કાર્યોના અંકુર ફૂટે છે. પોતે પોતાને વિષે મનમાં હલકો વિચાર બાંધવાથી આપણી તેમજ બીજાની ગણતરીમાં આપણે હલકાજ ઠરીએ છીએ; અને પછી, જેવા વિચાર, તેવાં કામ; હલકાઇના વિચારથી આપણાથી કામ પણ હલકાંજ થાયછે. જે નીચી નજર રાખીને ચાલે, તેણે ઉંચી આશા રાખવી મિથ્યા છે. તેને ઉંચે ચઢવાની ઇચ્છા હોય, તો તેણે નજર પણ ઉંચી રાખવી જોઇએ. આ વિચારને જો તે રીતસર છૂટ આપીને ચાલે, તો ગમે તેવા ગરીબ આદમીને પણ તે દિલાસારૂપ થઇ પડેછે. સ્વમાનના સામર્થ્યથી નિર્ધન માણસ પણ દુઃખને ખૂણે નાખીને તેજોમય રહે છે. ગરીબ છતાં અવળાં કામ કરવાની લાલચથી અળગો રહીને નીતિની સીધી સડકે ચાલ્યો જાય; અને નીચ કામ કરીને ભ્રષ્ટ થવાની વાતજ મનમાં ન આણે, એવો દાખલો ખરેખર એક ઉમદા દેખાવ સમજવો.

દુનિઆમાં આપણું ગાડું ઠીક ઠીક ચાલ્યું જાય; એ કારણથીજ માત્ર આપણે આપણી જાતને કેળવવાની જરૂર છે, એમ ધારવું, એ સ્વસુધારણાને હલકી કરી નાખવા જેવું છે. એ રીતે જોતાં પણ કેળવણી લેવામાં આપણે જેટલી મહેનત લઇએ અને જેટલો વખત ગુમાવીએ, તે લેખે પડેછે; વખત તથા મહેનતરૂપી મૂડી વ્યાજે મૂક્યા બરાબર છે, એમાં જરા પણ શક નથી.કોઇ માણસ ગમે તે ધંધો કરતો હોય, પણ તેનામાં જો ખબરદારી હશે, તો તે સમયાનુસાર ચાલવાને તરતજ તૈયાર થઇ જશે; પોતાનો ધંધો ચલાવવામાં તેને નવી નવી સુધરેલી રીતો સૂઝશે; અને

સર્વ વાતે તે તેના કામમાં કેળવણીથી વધારે લાયક, વધારે કસબી અને વધારે પાકો થશે. જે માણસ બુદ્ધિ વાપરીને તનમનથી પોતાનું કામ કરશે, તે ચૂકવગર ચોકસપણે કરશે; અને મારામાં દીન બદીન કામ કેડવાની શક્તિ વધતી જાયછે, એમ તેને જણાશે; અને એટલો વિચાર તેના મનમાં આવવાથી, તેનું મન સદા રાજી રાજી રહેશે. આપ-બળે કામ કરવાની શક્તિ તેનામાં ધીમે ધીમે વધતી જશે; અને તેનામાં જેટલો ટેક અને જેટલું સ્વમાન હશે, તેના પ્રમાણમાં તે હલકા હવસોની સામા હથિઆર બાંધીને ઉભો રહેશે. આવી ઉમદા રીતે કેળવણી પામેલો માણસ પોતાના હમ-જાતીઓ અને તેમનાં કામને કેવળ નવા પ્રદિપ્ત થએલા ભાવથી નીરખશે; તેનામાં ભ્રાતૃ-ભાવ રૂંએ રૂંએ પ્રસરશે; અને તેથી તે પોતાને માટે તેમજ પોતાના બંધુઓને માટે શ્રમ કરવાને ખુશીથી આગળ વધશે.

સ્વસુધારણાને માટે જાત-મહેનત કરીને જે માણસો હલકી હાલતમાંથી નીકળીને ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે, તેના ઘણા દાખલા અમે પૂર્વે કહી ગયા છીએ; તેથી એમ ન સમજવું કે એવા બધાજ માણસો ઉંચે ચઢે. ગમે તેવો સુધરેલો જમાનો હો, પણ મનુષ્ય-જાતના મોટા ભાગને તો સાધારણ ધંધા રોજગારના ઉદ્યમમાંજ અવશ્ય કરીને ઉમર ગુજારવી પડેછે. સંસાર વ્યવહારનું રોજીંદાનું કામ નિરંતર થવુંજ જોઇએ. તે બધું નીકળી જાય, તો મહેનત કરવી મટે, એ પ્રમાણેની આપણે ઇચ્છા કરવી, એ ગેરવાજબી છે; તથાપિ ધારો કે, માણસની મરજી એ કામને લપ ગણીને તેમાંથી છૂટવાની થાય, તોપણ તેમ થઇ શકેજ નહીં. માણસ-જાતને ગમે તેટલી કેળવણી આપો; ભલે બધાં માણસ સુધરી જાય; પણ એ પ્રમાણેનું બનવું અશક્ય છે. પણ અમે ધારીએ છીએ કે, એ કામ વળી બની શકે. ગમે અંગ-મજુરી કરવાની હોય, પણ તેની સાથે જો ઉંચી જાતના વિચારોનું મિશ્રણ થાય, તો તે મજુરની હાલત પણ તે પ્રમાણે ઉમદા થતી જાયછે; કેમકે સુવિચારોના અજવાળાથી રાય હો કે રંક હો, પણ તે પ્રકાશી રહેછે. અમુક માણસ ગમે તેવો ગરીબ કે નીચા કૂળનો હો; તે એક નાની તાડછાંની ઝુંપડીમાં રહેતો હોય; તોપણ એવા બિચારા દીન માણસની સાથે, તેના ગરીબ ઝુંપડામાં આ જમાનાના કે ગત કાળના મોટા મોટા તર્કશાસ્ત્રીઓ પુસ્તક રૂપે આવીને બેસશે; અને તે આઠે તેટલી વાર સુધી તેના સોબતી થઇ રહેશે. એ પ્રમાણે સારા

ગ્રંથો વાંચવાની આદત પડવાથી માણસને અત્યંત આનંદ થાયછે; તે જાતે સુધરતો જાયછે; અને તેના રહેણી કરણી તથા ચાલ ચલગતનું આખું સ્વરૂપ એવાં સુંદર પુસ્તકોની સુશીલ અસરથી મદદગાર જાયછે, અને પરિણામે તે ઘણું લાભકારક નીવડેછે. સ્વસુધારણાથી આપણા ઘરમાં કોઇ ધનના ઢગલા રેડાવશે નહીં; એ તો ખરૂં; પણ આપણે ઉત્કૃષ્ટ વિચારોના સહવાસમાં રહીશું. એ નાનીસૂની વાત છે? એક અમીરે એક વેળા એક મહાત્માને તિરસ્કારથી પૂછ્યું કે, તેં તારા બધા તત્વજ્ઞાનથી અને પંડિતાઇથી શું ઉકાળ્યું! તે જ્ઞાની પુરૂષે ઉત્તર આપ્યો કે, હું એકલો છતાં, કદી એકલો રહેતો નથી મારે અંતર્ગુપ્ત સોબતીઓ છે, તે સદા મારી સાથે રહેછે, એ મારા મનથી મોટું મગતર છે.

પણ ઘણા માણસો કહેછે કે, અમારી યોગ્યતા પ્રમાણે અમને દુનિઆંમાં કંઈ લાભ મળતો નથી; અમે ઉતાવળે આગળ વધવા પામતા નથી; એવો વિચાર મનમાં આણીને તેઓ નાઉમેદ થઈ જાયછે; અને જાત-કેળવણીના ઉદ્યમમાંથી તેમનું મન પાછું હઠી જાયછે. આંબાનો ગોટલો વાવીને, ફૂલી ફાલીને તે તરતજ ફળે, એ આશા રાખવી જેવી વ્યર્થ છે; તેવીજ રીતે તેઓ તરત રોપણી અને તરત કાપણીની ઉમેદ રાખે, એ ફોકટ છે. એવા માણસો જ્ઞાનને એક બજારૂ માલ જેવો ગણતા હશે; અને તેમના ધાર્યા પ્રમાણે, તેનું તેટલું મૂલ ન ઉપજે, ત્યારે તેમને દુઃખ અને શરમ લાગેછે. મિ. ટ્રેમેનહીઅર ઈ. સ. ૧૮૪૦-૪૧ના કેળવણીના વાર્ષિક વૃત્તાંતમાં જણાવેછે કે, નૉર્ફોકમાં એક મહેતાજી હતો; તેની નિશાળ એકાએક તૂટવા માંડી; તે ઉપરથી તેણે તપાસ કરવા માંડી કે, આમ થવાનું કારણ શું! તજવીજ કરતાં, છોકરાંના ઘણાંખરાં માબાપે તેને કહ્યું કે, અમે તો એમ ધારતાં હતાં કે, આગળ કરતાં અમારાં છોકરાં ભણવાથી પૈસેટકે વધારે સુખી થશે; પણ તેવો લાભ તો તેમને કંઈ મળ્યો હોય, એવું અમે દીઠું નહીં; તેથી અમે અમારાં છોકરાંને નિશાળમાંથી ઉઠાડી લીધાં છે; અને અમારે ભણાવવાની માથાફોડમાં હવે પડવું નથી!

પૈસા મેળવવાને ભણવું, એવો કેળવણીને માટે હલકો વિચાર બીજા ઘણા લોકોમાં પુષ્કળ ચાલેછે. વળી ફલાણો માણસ વગર ભણે પૈસે ટકે સુખી છે; અને ફલાણો ભણ્યો છતાં ભીખ માગેછે; સધન હોય, તે

સુખીઆ જાણવો; અને નિર્ધનને દુઃખી પ્રમાણવો; મહેનત તે માથાફોડ જાણવી, અને આળસ તે નિરાંત સમજવી; એવા એવા અનેક ખોટા તર્ક માણસો ચલાવ્યા જાયછે; તેથી વળી, એવા નીચ વિચારને પુષ્ટી મળેછે. પણ જે લોકો પોતાના મન સાથે એમ ધારેછે કે, ભણી ગણી-ને દુનિઆંમાં આગળ નીકળવું અને બીજાઓને પાછળ મૂકવા, એ કેળ-વણીનો હેતુ છે; અથવા ભણીને ચોપડીઓ વાંચવી; અને તેથી બુદ્ધિને રમત ગમતમાં અને મોજ મઝામાં નાખવી, એ એનો હેતુ છે; તે લોકો-માં કેળવણીની બહુજ હલકી સમજ છે; અને તેથી તેની એવી હલકી ગણતરી કરેછે. આપણી ચાલને ઉમદા બનાવવી; અને આપણામાં ગુપ્તપણે રહેલી અલૌકિક આત્મિક શક્તિને વિસ્તારવી, એ કેળવણીનો ઉદ્દેશ સમજવો. એકન લખેછે કે, જ્ઞાન કંઈ નફો મેળવવાની કે વેચવા સાટવાની દુકાન નથી. એ તો એક મોટો ભંડાર છેઃ તે વડે કર્તાની કીર્ત્તિ બજાવવી અને માણસે પોતાની હાલતમાં દિલાસો લેવો. પોતે ઉંચે ચઢવાને કોઈ માણસ મહેનત કરે અને જનસમૂહમાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને કોશીસ કરે, એ તો બેશક એક શોભાવાળી વાત છે; પણ તેમ કરવા જતાં, તેણે પોતાના ઉંચા ગુણોને હોમી દેવા ન જોઇએ. શરીરના સુખને માટે, શરીરના એક ગુલામ તરીકે મન પાસે કામ કરાવવું, એ તો તેને બહુજ નીચ કામમાં નાખ્યા જેવું થાયછે; વળી દુનિઆંમાં આગળ વધવાનો આધાર બહુધા જ્ઞાન મેળવ્યા ઉપર રહેતો નથી; પણ ઝીણી ઝીણી બાબતો સરતમાં રાખીને કામમાં મન પરોવી દઈને તે કરવા પાછળ મંડવું જોઇએ; એવી સુટેવો ન કેળવવાથી આપણે જગતમાં માર ખાઇએ; અને પછી આપણાં વાંકાં નસીબનો વાંક કાઢીને રડતા કકળતા અને બધા ઉપર ફીટકાર નાખતા આમ તેમ ભમ્યા કરવું, એ સાંકડા મનનું લક્ષણ સમજ-વું; અને તે ન ફાવવાથી નાઉમેદ થઇને તે ખાટા સ્વભાવનો થઈ ગયો છે, એમ જાણવું. એવો સ્વભાવ-એવી પ્રકૃતિ અતિ નીચ છે. તે ઉપર અમે રૉબર્ટ સાઉધીનાં વચનોનો ઉતારો કરી લઇએ છીએ. એક મિત્રે તેની સલાહ માગી હશે; તેને તેણે લખ્યું કે, જો મારી સલાહ તમા-રા ખપમાં આવે એમ હોય, તો હું તમને આપું; પણ જેમને રોગી રહેવું ગમેછે, તેમને સાજા કરવાનો ઉપાય નથી. વખતે એમ બને કે સારા મા-ણસને સંસારમાં સંકટ પડે, અને ડાહ્યાને માથે દુઃખ આવી પડે; તેથી

તેમને દુનિઆં ઉપર ચીડ ચઢે; અને અફસોસ કરે; એમ બનેછે, છતાં સત્ય માનજો કે જે માણસ જગતમાં રહીને પોતાની ફરજ બજાવેછે, તેને કદી પણ અસંતોષી થવું પડતું નથી. જે માણસે કેળવણી લીધી છે; જે શરીરે નરવો છે; જેને હાથ, પગ અને આંખો છે; જેને નવરાશ છે; એટલું છતાં, તેને જો કોઈ વાતની ન્યૂનતા રહી, તો પછી એમજ સમજવું કે, જે માણસ ઉપર જણાવેલી બક્ષીસોને પાત્ર નથી, તેવાને સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરે એ સોંપી આપી છે.

વળી, કેળવણીને આડે માર્ગે વાપરવાનો અને તેનો નીચ ઉપયોગ કરવાનો એક બીજો રસ્તો છે. કેવળ ગમત અને મોજ મઝાને માટે તથા બુદ્ધિના બગાડા માટે ચોપડીઓ વાંચવી, એ આપણી કેળવણીને બટ્ટો લગાડનારી વસ્તુ છે. હાલના વખતમાં આપણા ભ્રષ્ટ થએલા શોખને રુચીકર ઘણી ચીજો નીપજવા માંડી છે. મન ઉસ્કેરાઇને વિહ્વળ થાય, એવી માલ વિનાની હલકી ચોપડીઓ વાંચવાની લોકોમાં ઘેલછા થએલી જોવામાં આવેછે. એમ થવાથી જન-સમુદાયને માટે જૂદા જૂદા આકારમાં પુસ્તકો છપાઇને બહાર પડેછે. લોકોને ગમતાં કરવાને આપણાં પુસ્તકો તથા ચોપાનીઆં મરી મીઠું મરચાં ભભરાવીને ખૂબ મસાલાદાર કરવામાં આવેછે.તેમાં ઠઠ્ઠા મશ્કરી અને રમત ગમત દાખલ કરવામાં આવેછે. લખનારાઓ બિભત્સ, નીચ શબ્દો વાપરવાને અને ઇશ્વરકૃત તેમજ મનુષ્ય કૃત સઘળા નીતિના કાયદા તોડવાને શરમાતા નથી. આવું વલણ જોઇને ડગ્લાસ જેરોલ્ડે[1] એક વેળા કહ્યું કે, મને ખાત્રી છે કે, આ હસાહસથી હવે સૌને કંટાળો આવશે. જે તે બાબતમાં હસવાનું આવવુંજ જોઇએ. ગાંડા માણસની માફક જગત હસી હસીને થાકશે, એમ મને ઉમેદ છે. જેમાં તેમાં હસવું, હમેશાં હસવું, તે કેમ ગમે? બધી વાતનો વિચાર કરતાં જણાયછે કે, આ સંસારમાં માણસની જીંદગીને કંઇ પણ હેતુ છે. હમેશાં હસી હસીને તે પૂરી કરવાની નથી. માણસ-જાતનો ઇતિહાસ બખોજ ડેકડીમાં ઉડાવાય તેમ નથી.ઇસુ ખ્રિસ્તે ડુંગર ઉપર જે અનિર્વચનીય ઉપદેશ કર્યો છે, તેવા ગંભીર વિષયને પણ હાસ્યરૂપમાં દર્શાવનાર કોઇ ફક્કડ નર નીકળે પણ ખરો, એમ હું ધારૂંછું. ઇંગ્લંડનો હાસ્ય-

---

૧ ડગ્લાસ જેરોલ્ડ, ઇ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૫૭; એક અંગ્રેજ ગાથા અને નિબંધ લખનાર, અને નાટક કર્તા.

જનક ઇતિહાસ લખવો, એ કેવી વાત કહેવાય? ઑલ્ફ્રેડ[1] જેવા રાજાની તવારીખ મશ્કરી રૂપેજ લખવી, એ કેવું લાગે? સર ટૉમુસ મોર[2] જેવા મહાન પુરૂષને મજાકમાંજ પૂરો કરવો! તેની દીકરી પોતાના સ્વર્ગવાસી પિતાનું વધ થએલું માથું શત્રુ પાસેથી માગે, અને તેને પોતાના હૃદય ઉપર કફનમાં વિંટાળે, એવા શોકજનક બનાવની હાસ્યજનક ભવાઇ કરવી, એ કેવું અવળું લાગે? એ સઘળાનો વિચાર કરી જુઓ. આવી વિપરીત વાતો જોઇને, બધા જગતને જરૂર ત્રાસ ઉપજશે. આવી નિંદ્ય વાત તે કેમ સહન થાય? જેરોલ્ડના જેવા વિચારથી ઉશ્કેરાઇને જૉન સ્ટર્લિંગે કહ્યું કે, આ જમાનાનામાં સઘળા માણસોના હાથમાં ચોપાનીઆં અને વાર્તાઓ વાંચવાને મૂકવી, એ તેમની ખરાબીની નિશાની સમજવી. તેમાં વળી, જુવાન માણસોનાં મન હજુ પરિપકવ થયાં નથી,-હજુ તેઓ ઘાટમાં આવતા જાયછે, તેમની તો આવા વાંચનથી પૂરી ખરાબી જાણવી. મિસર દેશની મરકી[3]ના કરતાં એ નવિન પ્રકારના વધારે નાશકારક જંતુઓ જાણવા. એ વિષ-વિલાસી પ્રાણીઓ નિર્મળ વાણીને વિષમય કરી નાખેછે; અને આપણા અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કરીને નુકસાન કારક નીવડેછે.

શ્રમ ભરેલાં મોટાં કામ કરીને થાકી ગયા પછી, શ્રમમાંથી વિશ્રામ લેવાને, અને ગમતને માટે, કોઇ બુદ્ધિમાન પુરૂષે સારી રીતે લખેલી વાર્તા વાંચવાને હરકત નથી. એવો ગ્રંથ તો આપણી બુદ્ધિને ઉચ્ચ પ્રતિનો આનંદ આપેછે. વિદ્યા-વિષયમાં વાર્તાનાં પુસ્તકો એવાં છે કે, તે ઉપર જુવાન તેમજ ઘરડા-સઘળી જાતના વાંચનારાઓને અંદરથી જાણે સ્વાભા-

---

૧ મહાન ઑલ્ફ્રેડ, ઇંગ્લંડનો પરાક્રમી, શાણો રાજા. ઇ.સ.૮૪૯-૯૦૧.

૨ સર ટૉમસ મોર, ઇ.સ. ૧૪૮૦-૧૫૩૫. ઇંગ્લંડના રાજા આઠમા હેન્રીએ એનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે એક રાજકીય મહા પુરૂષ અને ગ્રંથ કર્તા હતો. તે રોમન કાથોલિક પંથમાં હતો.

૩ મિસરની મરકી, પ્રાચીન કાળમાં મિસરના ફારોઆ રાજા પોતાની યાહુદી પ્રજાને દુઃખ દેતા, તેથી દેવ ક્રોપથી દેશમાં જૂ, દેડકા વગેરેની વારા ફરતી બેહદ ઉત્પત્તિ એકદમ થતી. એવી એવી સાત મોટી મરકી દેશમાં ચાલી. છેવટ, સૌના જ્યેષ્ટ પુત્ર ઉપર મહામારી ચાલવાથી તેઓ મરી ગયા, ત્યારે ફારોઆએ હારીને યાહુદી પ્રજાને તેમના સ્વદેશમાં જવા દીધી. આ બનાવ મૂસા અને આરનના જમાનામાં થયો હતો. ઇ.સ.પૂ. સોળમા સૈકામાં.

વિક રીતે બળવાન આકર્ષણ થાયછે; તેથી તેનો માત્રસર ઉપયોગ કરવાને અને એવા ગ્રંથ વાંચવાને અમે કોઇને લેશ માત્ર પણ અટકાવ કરવા ઇચ્છતા નથી. પણ કેટલાએક માણસો એવી ચોપડીઓ પાછળ ખાઇ પીને મંડેછે; તેમ બીજા વિષયોને પડતા મૂકીને એનીજ પછવાડે એકી વારે મંડવું-એવી ચોપડીઓથી ભરેલાં પુસ્તકાલયની કોહી ગએલી, સડેલી, જીવ જંતુવાળી ભાજીનું વિષપાન કરવું,-અને આપણી નવરાશનો વખત એવાં પુસ્તકોમાં ગાળવો;અને તેમાં મનુષ્ય જીંદગીના ખોટા ચિતાર વર્ણવ્યા હોય, તેનું મનન કરવું -એ તો વખતને નકામો ગુમાવ્યા કરતાંએ ભૂંડું છે: એ પ્રત્યક્ષ ઝેરનો સંસર્ગ કર્યા બરાબર છે; છતાં, ઘણા માણસો એમ કરેછે, એ સંતાપકારક વાત છે. જે આદમીને હમેશાં વાર્તાઓજ વાંચ્યા કરવાની આદત પડી ગઇ હોય, તે મિથ્યા કલ્પિત વાસનાઓમાં નિમગ્ન રહેછે. તે એટલે સુધી વધી જાયછે કે, તેના મનની સત્ય વાસના અને ખરી લાગણીઓ બગડી જાયછે અથવા બહેર મારી જાયછે. એક વાર એક જુવાન લાલાજીએ યૉર્કના ધર્માધ્યક્ષને કહ્યું કે, હું કરૂણારસ નાટક જોવા કદી જતોજ નથી; તેથી મારૂં હૃદય કોરાઇ જાયછે. વાર્તા વાંચીને તે માંહેના કોઇ શોકજનક ભાગથી દલગીર થવાથી તેને અનુકૂળ કોઇ કાર્ય થતું નથી. વાર્તાઓ વાંચવાથી આપણા મનની જે લાગણીઓ ઉશ્કેરાયછે, તેથી આપણને કંઇ ખરેખરી અગવડ વેઠવી પડતી નથી; અથવા આપણી જાતને કંઇ ખરેખરા સંકટમાં નાખવી પડતી નથી. તેનું પરિણામ એ નીપજેછે કે, એવી ઘણી ગાથાઓ વાંચી વાંચીને આપણું હૃદય-આપણી દયાની લાગણી વારેવારે શોક અને સંકટના ચિતાર જોઇને, આખરે કઠોર થઇ જાયછે; અને બીજાના ખરા દુઃખની તેને પછી દયા આવતી નથી. આપણી ચાલના બંધારણમાં જે ખરૂં હીર અથવા ઝવેરાત હોયછે, તે ધીમે ધીમે ઘસાઇ જાયછે; અને છેવટ જતાં, આપણે નિર્માલ અને નિર્જીવ બની જઇએ છીએ. ધર્માધ્યક્ષ બટલર[1] કહેછે કે, જે માણસના મનમાં વાંચવાથી અથવા લખવાથી સદ્‌ગુણની સુંદર પ્રતિમાઓ ચીતરવાની ટેવ પડી જાયછે, તેથી તે માણસ અવશ્ય કરીને, કે ખરી ખાત્રીથી સદ્‌ગુ-

---

૧ જોઝફ બટલર. ઇ.સ. ૧૬૯૨-૧૭૫૨, એક નામાંકિત અંગ્રેજ ધર્માચાર્ય.

ણીજ નીવડશે, એમ કહી શકાય નહીં. તેવી ટેવ આવવાને બદલે, કદાચ્
તેથી ઉલટુંજ પરિણામ આવે. તેનું હૈયું કઠણ બનતું જાય, અને આસ્તે
આસ્તે તેનામાંથી સદ્ગુણના સૌંદર્યનો મોહ કેવળ લય પણ પામી જાય.

માફકસર ગમતથી તો ઉલટો ફાયદો છે; અને તેને માટે તો અમે બજામણ કરીએ છીએ; પણ જ્યારે હદથી જાદે રમત ગમત ચાલેછે, ત્યારે આપણી બધી પ્રકૃતિ બગડીને ભ્રષ્ટ થાયછે; અને તેમ ન થવાને માટે આપણે સંભાળ રાખીને સાવધ રહેવું જોઇએ, કામ, કામ ને કામ, આખો દહાડો કામ કરવાથી માણસમાં રામ રહેતા નથી; પણ આખો દહાડો આળસુ રહેવાથી વળી એથીએ ભૂંડાં ફળ થાયછે. જુવાનીમાંજ આપણે આપણા જીવાત્માને એશ આરામમાં ગરક કરવાથી આપણને જેટલું નુકસાન થાયછે, તેટલું બીજા કશાથી નથી થતું. તેના મનના ઉત્તમ ગુણોને આચકો લાગેછે, રોજની રમત ગમતો તો એને ફીકી છાણજેવી લાગેછે. ઊંચી જાતના આનંદનો અનુભવ લેવાને તેનામાં ક્ષુધા રહેતી નથી. છેવટે, જ્યારે દરેક માણસને માથે જે જે કામ અને ફરજો આ સંસારમાં આવી પડેછે તેવાં કામ અને ફરજો તેને બજાવવાનો વારો આવેછે, ત્યારે તેને ત્રાસ અને કંટાળો છૂટેછે. 'જે ઘણું દોડે, તે ઘણું થાકે'. જે માણસો એશ અશરતના ઊંડા ખિંડમાં ઉતાવળા ઉતરતા જાયછે, તેઓ પોતાની જીંદગીની દોરી ટૂંકી કરી નાખેછે; પોતાનું હીર બાળી નાખેછે; અને ખરા સુખનાં મૂળને સૂકવી દેછે. તેઓ પાકી જુવાનીની વસંત ઋતુમાં આવતા પહેલાં, તેમાં સત્વર ઘસારો કરેછે; અને તેથી તેમની ચાલ કે બુદ્ધિ ખીલીને હૃષ્ટપુષ્ટ થતી નથી. બાળક છતાં તેનામાં ભોળપણ ન હોય, તો તે વિપરીત વાત કહેવાય. કુમારિકા છતાં, તે નિર્દોષપણાથી શોભતી ન હોય, તો તે પણ વિપરીત વાત કહેવાય. નાની વયનો છોકરો છતાં, તેનામાં સાચવટ ન હોય તો તે પણ વિપરીત વાત જાણવી; પણ જે માણસે પોતાની જુવાની ભોગ વિલાસમાં ડૂબાવીને કુમાર્ગે વાપરી, તે કેવી વિપરીત વાત છે? કેવી અફસોસની વાત! મિરાબો[1] પોતાને માટે કહેછે કે, મારી જીંદગીના પૂર્વ ભાગના આચરણથી ઉત્તર ભાગ નવારસો થઈ ગયો છે. મારી પૂર્વ વય-માં મેં એવી બદફેલી કરીને મારી ર્કીત ધૂળ મેળવી છે કે, હવે ઉત્તર વ-યમાં સારાં ફળની શી આશા રાખવી? આપણે આજ એક માણસનો

---

૧. ગેબ્રિઅલ ઓનોરે રીકેટી કાઉંટ ડ મિરાબો, ઈ. સ. ૧૭૪૯–૧૭૯૧. એક મોટો ફ્રેંચ ભાષણ-કર્તા.

બગાડ કર્યો, તેનો બદલો આપણને બીજે હાડે મળ્યા વિના રહેતો નથી; તેમજ જુવાનીમાં આપણે જે જે કુકર્મ કર્યા હોય, તે આપણા ઘરડપણમાં જોરથી ખડાં થઇને આપણા ઉપર આવખાનો માર મારે છે. લૉર્ડ બેકન કહેછે કે, માણસને તેની જુવાનીના વખતમાં જે કુદરતી કૌવત હોયછે, તેથી ઘણી બદફેલીનાં નુકસાન તે વેળા જણાતાં નથી; પણ તે તેના ઉત્તર વયમાં પાછી સજીવન થઇને ડાકણની પેઠે દાખવેછે. એ વાત શરીરને જેવી લાગુ છે, તેવીજ આપણા માનસિક ધર્મને પણ લાગુ છે; અને તેથી આપણી જીંદગીનાં આચરણમાં એ વચનોની જેટલી કીમત કરીએ, તેટલી થોડી છે. જૂસ્ટી[1] એ ઈટલિનો કવિ હતો; તેણે તેના એક મિત્રને લખ્યું કે, નક્કી માનજે કે, હું મારી હયાતીને માટે-મારા જીવવાને માટે ભારે કીમત ખરચુંછું. એ વાત ખરી છે કે, આપણી જીંદગીનો ભરોસો નથી. આપણી હયાતી આપણા હાથમાં નથી. શરુઆતમાં તો કુદરત આપણને જીંદગીની મફત બક્ષીસ કરતી હોય, એમ ડોળ કરેછે; પણ પછવાડેથી આપણા ભોગ વિલાસના ખર્ચનો આંકડો આપણી પાસે વસૂલ કરવાને બિલ મોકલી દેછે. તમે જુવાનીમાં જે જે ભૂલ ચૂક અને ગફલત કરો, તેમાં ગમે તેવી ભૂંડી ભૂલ તમે કરી હોય, તેથી તમારી તનદુરસ્તી બગડેછે; એટલુંજ નહીં, પણ તમને તે કલંકરૂપ આખી જીંદગીભર નડેછે. જુવાનીમાં જે બદફેલી કરી હોય, તે માણસ મોટપણે બટ્ટાવાળો ગણાયછે; અને તે પવિત્ર રહેવાની મરજી કરતા છતાં, પછી તેનાથી પવિત્ર રહેવાતું નથી. એનો જો કંઈ પણ ઉપાય હોય, તો તે માત્ર એટલોજ છે કે, આપણે આપણા મનમાંથી દુર્વાસના કાઢી નાખવી; અને ઉત્સાહથી સ્વધર્મને હૃદયમાં અંકિત કરીને તે આચરવો; તથા ઉપયોગી કામ કરવા પાછળ આગ્રહથી મંડવું.

નાના વિધની બુદ્ધિની બક્ષીસથી અલંકૃત થએલો બેન્જામીન કૉન્સ્ટંટ[2] નામનો એક મહા તેજસ્વી ફ્રેન્ચ નર હતો; પણ વીશ વરસની ઉમરમાં તે એશ અશરતથી અને દુનિઆંના ભોગવિલાસથી ધરાઈ ગયો; તેથી તેની

---

૧. ગીસેપ જૂસ્ટી, ઈ. સ. ૧૮૦૯-૧૮૫૦. એક ઈટાલિઅન કવિ અને નૈયાયિક.

૨ હેન્રિ બેન્જામિન ડરેબેક કૉન્સ્ટંટ, ઈ. સ. ૧૭૬૭-૧૮૩૦, એક રાજકીય ફ્રેન્ચ ભાષણ કર્તા.

આખી જીંદગી એક લાંબા વિલાપરૂપ થઈ પડી. તથાપી, તેણે જો સાધારણ પ્રતિનો ઉદ્યોગ કર્યો હોત, અને મનને કબજે રાખ્યું હોત, તો તે મહાન કામો કરી શકત. એ ઘણાં ઘણાં કામો કરવાને મન સાથે નક્કી કરતો; તેમાંનું તે એક પણ કરતો નહીં; તેથી લોકોમાં તેનું નામ પડી ગયું. ('કૉન્સ્ટંટ' શબ્દનો અર્થ દ્દઢ થાયછે; અને 'ઇનિકૉન્સ્ટંટ'નો અર્થ અદ્દઢ, અનિશ્ચિત, ઘડીમાં આમ અને ઘડીમાં આમ, ફરી જાય એવો થાયછે.) કૉન્સ્ટંટને લોકો કૉન્સ્ટંટ થી ઈનિકૉન્સ્ટંટ કરીને કહેતા, અર્થાત, નામ દ્દઢ છતાં, કામમાં અદ્દઢ, એવો તે પોતાના નામનો મહિમા ન જાળવવાથી, હલકા ઉપપદને પામ્યો. તેનું લખાણ તેજદાર હતું. તે નદીના પ્રવાહની પેઠે સપાટાબંધ લખી શકતો; અને મોટા મોટા ગ્રંથ રચવાનો તે લોભ રાખતો. તે કહેતો કે, હું એવાં એવાં પુસ્તકો લખીશ, કે તેનો લય થવાને આખી દુનિઆંમાંથી કોઈ મરજી કરશે નહીં. પણ જેવામાં કૉન્સ્ટંટ એવી રીતે અપાર ઉંચા વિચારોનું ડોળ કરતો હતો, તેજ સમયે તે નીચામાં નીચાં આચરણ આચરતો. તેના ગ્રંથોમાં તત્વજ્ઞાનના સર્વોપરી વિચારો સૂર્યવત્ ઝગઝગી રહેતા; તથાપિ તેથી તેની દૂષિત જીંદગીના કાળાશનું આચ્છાદન થવાને બદલે, તે વધારે જોરથી બહાર દેખાતી હતી. તે જેવામાં ધર્મના વિષય ઉપર ગ્રંથ લખવામાં ગુંથાયો હતો, તેવામાંજ તે જુવાખોર લોકોના મકાનમાં જઇને જુગટું રમતો! અને તે જ્યારે 'આડૉલ્ફિ' નામનું પુસ્તક રચતો હતો, તેવામાં તે કલંક લાગે એવા કાળા કપટના કામમાં રોકાયો હતો. તેનામાં બુદ્ધિની શક્તિ બહોળી હતી; તોપણ તે કેવળ અશક્ત હતો; કારણ કે, શક્તિ પેદા કરનાર સદ્‌ગુણ ઉપર તેને જરાએ શ્રદ્ધા નહતી. તે કહેતો કે, છિઃ,છિઃ, આબરૂ તે શું અને વળી શોભા તે શું? જેમ જેમ હું મોટો થતો જાઉંછું, તેમ તેમ મને સાફ સમજાતું જાયછે કે, માન અને આબરૂ, એ કંઈ ચીજજ નથી! આવો બકબકાટ કરનાર દુઃખી અને કંગાલ જાણવો. વળી, તે કહેતો કે, આપણે તેશી ચીજ છીએ? માત્ર માટી અને ધૂળ સિવાય આપણામાં બીજું છે શું?! હું આ પૃથ્વી ઉપર એક ઓળાની માફક પસાર થાઉંછું. દુઃખ અને સંતાપ વગર મારી સાથે બીજું શું દેખોછો? વૉલ્ટેરની કુદરતી અકલના કરતાં મારામાં તેનો કૌવતદાર જુસ્સો હોત તો હું વધારે રાજી થાત. પણ એનામાં દ્દઢતા નહતી; માત્ર મન કર્યા કરતો; પણ સંકલ્પ-શક્તિની તેનામાં મોટી

ખામી હતી. તેણે પોતાના શરીરને તથા જીંદગીને એવી રીતે વાપરી કે તે વહેલો અવસ્થાએ પહોંચીને થાકી ગયો. તેની જીંદગી અખંડ કડીઓની સાંકળરૂપ હોવાને બદલે, ભાંગી તૂટી કડીઓનો એક ઢગલો બની ગયો હતો. તે જ્યારે પોતાને વિષે બોલતો, ત્યારે તે જાણે અર્ધા પૃથ્વી ઉપર અને અર્ધા હવામાં હોયની, એવી રીતે ઘેલા માણસની માફક બોલતો. તે પોતાની મેળેજ કહેતો કે, મારામાં કોઈ જાતનો સદ્ગુણ કે કોઈ જાતનું ધોરણ કે નિયમ નથી; તેમજ નીતિ તર્ફ પણ મારૂં દૃઢ વલણ નથી. એ પ્રમાણે હોવાથી, તે મહા તેજસ્વી બુદ્ધિનો નર છતાં, તેનાથી કંઈજ થઈ શક્યું નહીં; અને ઘણાં વરસ દુઃખમાં દહાડા કાઢ્યા પછી, તે ઘસાઈ ઘસાઇને કંગાલ હાલતમાં મરી ગયો.

ઑગસ્ટાં ટીએરી[1]એ 'નૉર્મનરાજ્યના ઇતિહાસ'નું પુસ્તક લખ્યું છે. તેનું જીવન-ચરિત્ર સ્તુત્ય છે. તે કૉન્સ્ટંટથી કેવળ ઉલટીજ પ્રતિનું છે. આગ્રહ, ઉદ્યોગ, સ્વસુધારણા, અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે અપરિમિત સ્વાર્પણનો છક કરી નાખે એવો દાખલો તેની આખી જીંદગી ઉપરથી આપણને મળેછે. એ કામ પાછળ મજુરી કરતાં તે આંધળો થયો; તેની તંનદુરસ્તી ધૂળ મળી; પણ સત્ય વસ્તુ ઉપરનો પોતાનો ભાવ તેણે કદી છોડ્યો નહીં. તે ઘણોજ નબળો થઇ ગયો હતો; તેનાથી ચલાતું પણ નહીં; ઘરમાં ચાકરડી હતી, તે તેને એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં, નાના બાળકની પેઠે લઇ જતી; તોપણ તે હિમ્મત હાર્યો નહીં. તે આવી રીતે આંધળો તથા લાચાર બની ગયો હતો; તોપણ નીચેનાં તેનાં ઉમદા વચનોથી તેની જીંદગીના ચરિત્રનો આભાસ થશે. 'મોટાં લોકોપયોગી કામો કરીને દેશની સેવા અનેક રીતે બજાવવામાં આવેછે; તેમાં મારા વિચાર પ્રમાણે વિદ્યા-વિષય પણ પ્રજા-હિતકારી કામ છે. તેમ ગણવામાં આવે તો રણ-સંગ્રામમાં ઘવાઇ ગએલો સિપાઇ તેના દેશની જેટલી સેવા બજાવેછે, તેટલીજ મેં પણ મારા દેશની બજાવી છે. મારી મહેનતનું ફળ ગમે તે નીપજો, પણ મેં મારી જાતનો જે આ દાખલો સઉ આગળ મૂક્યો છે, તેનો બધા લાભ લેશે, એમ મને આશા છે. આપણા હાલના જમાનાના માણસોમાં મન બહુ નબળું જોવામાં આવેછે; પાકા હૈયાની ખરેખરી ખામી છે; તે

---

૧ જાક નિકલસ ઑગસ્ટાં ટીએરી, ઇ. સ. ૧૭૯૬-૧૮૫૬, ફ્રેંચ ઇતિહાસ-કર્તા.

દોષ દૂર કરવાને મારૂં જીવન-ચરિત્ર કામ આવે, એમ હું ઇચ્છુંછું. કેટલા એક નિર્બળ થએલા માણસોને કામ ઉપર યેકિન કે ચુસ્તપણું રહેતું નથી; કેટલાએક તો જાણતા નથી કે અમારે શું કરવું; અને જ્યાં ત્યાં તેઓ કોઇ પૂજ્ય પદાર્થ ખોળ્યા કરેછે; પણ તે તેમને હાથ લાગતો નથી; કોઇ સ્તુતિપાત્ર દૃષ્ટાંત જોવાને તેઓ ફાંફાં મારેછે; પણ તે તેમને જડતું નથી; એવા ભમાએલા માણસોને સંસારના સીધા રસ્તા ઉપર લાવવાને મારૂં ચરિત્ર ખપ લાગે, એમ હું ચાહુંછું. લોકો કડવું કડવું એવું શું કરવા બોલતા હશે કે, આ દુનિઆં એવે ધાટે રચાઇ છે કે, તેમાં બધાં માણસને કામ મળતું નથી; સૌને સરખી રીતે ફાવે, એમ છે નહીં. આ બોલવું તદન ખોટું છે. જો માણસ સ્થિર ચિત્તે ગંભીર વિષયો ઉપર અભ્યાસ કરવો ધારે, તો શું એ કામ નથી? એ પદાર્થ મેળવવો સૌના હાથમાં છે. તેમાંથી કેવી કેવી આશા અને કેવા કેવા ઉમંગ થાયછે! દુનિઆંની જંજાળમાંથી કેટલો વીસામો મળેછે? જો અભ્યાસના સહવાસમાં આપણે રહીએ તો આપણે માથેથી દુઃખના દિવસોનો ભાર જણાયા વિના, તેઓ ચાલ્યા જશે. દરેક માણસ પોતાનું નસીબ પોતાની મૂઠીમાં લઇને ફરેછે. ચાહે તે માણસ પોતાની જીંદગીને ઉમદા કામોમાં વાપરીને સફળ કરે. હું એ પ્રમાણે વર્ત્યો છું; અને મારે મારી જીંદગી જો ફરીથી શરૂ કરવાની હોય, અને નવે નામે કક્કેથી ગણવાનું હોય,તો એજ પ્રમાણે પાછો પુનરારંભ કરૂં. જે વસ્તુને લીધે હું આટલે સુધી આવી પહોંચ્યો છું, તેનેજ હું ફરીથી પસંદ કરૂં. હું આંધળો છું. હું વ્યાધિગ્રસ્ત છું. હું દુઃખમાં પીડાયા કરૂંછું. તેમાંથી છૂટવાની આશા નથી; અને એ દુઃખનો આરો કે અાંતસે નથી; માટે હું ઉપર પ્રમાણે જે શહાદત આપુંછું, તે ઉપર કોઇ રીતનો શક ન લાવતાં, ખરી છે, એમ કબૂલ કરવી જોઇએ. ઇંદ્રિય ભોગવિલાસ કરતાં, આ જગતમાં બીજી એક વસ્તુ છે, તે વધારે સરસ છે. તેના આગળ દ્રવ્ય પણ કશા લેખામાં નથી; શરીરની તનદુરસ્તી કરતાં પણ તે ચડે એમ છે. તે વસ્તુ 'જ્ઞાન સંપાદન કરવા પાછળ તનમનથી મંડવું' એ છે.

કોલરિજ ઘણીએક વાતે કૉન્સ્ટંટને મળતો આવતો હતો. તેનામાં પણ કૉન્સ્ટંટના જેવુંજ ઝગારા મારતું બુદ્ધિ-બળ હતું; પણ તે એની પેઠેજ કાચા હૈયાનો-સંકલ્પવિકલ્પી માણસ હતો. તેનામાં બુદ્ધિની બક્ષીસ જોરાવર હતી, પણ મહેનતને નામે આરતી. તેને બાપુ અખંડ

ઉદ્યોગ કરવાને કંટાળો આવતો. વળી, કોઇના ઉણા ઓશીઆળા ન રહે-તાં, સ્વતંત્રતાથી આપ-બળે સંસાર ચલાવવાની પણ તેને સમજ નહ-તી; તેથી ઉમદા મનના સાઉધીની મગજ-મજુરી ઉપર પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાંને મૂકવાને તેને લાજ લાગી નહીં. પંડે હાઇગેટ ગ્રોવના મકાનમાં ભરાઇને પોતાના શિષ્યોને મનુષ્ય-જ્ઞાનનાં મૂળતત્વો ઉપર સંવાદ ચલાવીને ભાષણ આપવા લાગ્યો; અને લંડન નગરના અપાર ઘોંઘાટ અને ધૂમાડા-માં જે સાચો ઉદ્યોગ સર્વત્ર મચી રહ્યો હતો, તે ઉપર તે તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યો. પોતાને પ્રાપ્તિ થાય, એવી સારી નોકરી મેળવવી તેને સહેલ હતી; છતાં, તેમ ન કરતાં પોતાના મિત્રોના આશ્રય ઉપર પડી રહેવું, તેને ગમ-તું. તે તત્વ-જ્ઞાનના ઉમદા અને ઊંચા વિચારો કરતા છતાં, તેને એટલે સુધી તો નીચું નમવું પડતું અને એટલું તો વેઠી લેવું પડતું કે તેટલે સુ-ધી એક દહાડીઓ-મજુર પણ ન કરે. સાઉધી એથી તદન જૂદી પ્રકૃ-તિનો હતો. તે પોતાને મન ગમતા કામ પાછળજ મહેનત કરતો, એમ નહીં; માથે આવી પડેલી અણગમતી, અને કંટાળો ઉપજે એવી વેઠ તેને વારં વાર કરવી પડતી; પણ વળી, તે જ્ઞાનના શોધની ખાતરજ જ્ઞાનને શોધીને સંપાદન કરવાં સતત્ ઉદ્યોગથી અને બેહદ ઉલટથી મચ્યોજ રહેતો. તે રોજે રોજનું, અને કલાકે કલાકનું કામ આગળથી ટેવી રાખતો; છાપનારાઓને તેણે જે વચન આપ્યું હોય, તેજ પ્રમાણે તે વખતસર તેમને છાપવાનું કામ સોંપીને પોતાનું વચન પાળતો; તેને મોટા કબીલાનો ખરચ ચલાવ-વો પડતો; તેના રોજ-ખર્ચનો પણ યોગ્યરીતનો બંદોબસ્ત કરવામાં તે ચૂકતો નહીં. સાઉધીને પોતાની કલમના જોરથી પૈસા પેદા કરવાના હતા; તે સિ-વાય, તેને બીજો કશો આધાર નહતો. તે કહેતો કે, મારે નિર્વાહ ચલા-વવાના અને પૈસા પેદા કરવાના રસ્તા અનેક છે; તે પાદશાહી માર્ગ જેવા પહોળા છે; પણ તે રળવાનું સાધન જુઓ તો આ એક શાહીનો ખડીઓ છે. બીજું મારી પાસે કાંઇ છે નહીં.

'કોલરિજની સ્મર્ણ-નોંધ' નામનું પુસ્તક રૉબર્ટ નિકલે[1] વાંચ્યા બાદ તેના એક મિત્રને તેણે લખ્યું કે, 'કામ પાછળ મંડ્યા રહેવાનો એનામાં જરા કમ જુસ્સો હતો; દ્રઢતાની જરા ખામી હતી; તેથી કેવી બળવાન બુદ્ધિ ધૂળ મળી!' નિકલ પંડે એક ખરેખરો શૂરવીર હતો. તે જુવાનીમાંજ મ-રણ પામ્યો. તેટલી ઉમરમાં પણ એણે ઘણી ઘણી મોટી અડચણોની

1 રૉબર્ટ નિકલ, ઈ. સ. ૧૮૧૪-૧૮૩૭; સ્કૉટલંડનો કવિ.

સામા ટક્કર લીધી; અને તે ઉપર ફતેહ મેળવી. શરૂઆતમાં તે ચોપડીઓ વેચનારનો ધંધો કરતો હતો. તેવામાં એને માથે માત્ર.રૂ.૨૦૦નું કરજ થયું હતું; તેટલાથી તો એ બહુ દલગીર રહેતો. તે કહેતો કે, મારી ડોકે જાણે ઘંટીનુ પડ ટાંગ્યું ન હોય, એટલું એ મને વસમું લાગતું. જો એટલું કરજ અપાઈ જાય, તો હું કોઈ દહાડો બે પગે ચાલનાર માણસ પાસેથી ફરીથી વ્યાજે નાણું લેનાર નથી! એ વખતે તેણે તેની માને કાગળ લખ્યો, તેમાં તેણે જણાવ્યું કે, વહાલી માડી, તું મારી જરાએ ફિકર કરીશ નહીં; કેમકે દિવસે દિવસે મને લાગેછે કે, હું વધારે દૃઢ થતો જાઉંછું; મારામાં વધારે કૌવત આવતું જાયછે; અને મારૂં દિલ આશા ઉમંગથી ભર્યું રહેછે. હમણાં પુસ્તકો વાંચવાનું પડયું મૂકીને મેં વિચાર કરવાનું કામ માથે લીધું છે; તેથી હું જેમ જેમ મન સાથે વધારે તોલ કરતો જાઉંછું અને વિચાર કરતો જાઉંછું, તેમ તેમ હું વધારે ધનવાન થતો જાઉંછું, એમ તો નથી; પણ મારામાં વિશેષ સમજણ અને ડહાપણ આવતું જાયછે, એ નક્કી છે; અને દોલત કરતાં ડહાપણ વધારે સારી ચીજ છે, એમાં શક નથી. દુઃખ, દરિદ્રતાદિક જંગલી પ્રાણઘાતક પશુઓથી બીજા માણસો આટલા બધા ડરી જાયછે, તેમ મને થતું નથી; તેમની સામા સજ્જ થઈને ઉભા રહેવાની મને હિમ્મત છે. હું તેમનાથી પાછો હઠી જાઉં, એવો નથી; તેમ મારો ટેક અને સ્વમાન પણ હું છોડું એમ નથી; મનુષ્યાવતાર એ ઉત્તમ અવતાર છે; અને આખરે તેનો જયવારોજ છે, એમ હું માનુંછું અને પ્રભુ ઉપર મને વિશ્વાસ છે. એક વસ્તુ એવી છે કે તે હાંસલ કરતાં મનને ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડેછે; ઘણું દુઃખ-ઘણો સંતાપ સહન કરવાં પડેછે; પણ તે વસ્તુ જો એક વાર પ્રાપ્ત થઈ, તો પછી નિરંતર માણસ આનંદમાંજ રહેછે. જેમ એક મુસાફર ડુંગરના ઉંચા શિખર ઉપરથી નીચે સમુદ્રમાં ચાલતા તોફાનને નિર્ભયપણે સ્વસ્થ મનથી જોતો જાય અને ચાલતો જાય, તેમજ આપણાથી પણ સંસાર-સાગરના દુઃસહ તોફાનથી દૂર રહીને, ઉચ્ચ શાંતિ-શિખર ઉપર રહીને પરમાનંદ-સૂર્યના પ્રકાશમાં ચિંતા રહિત મનથી આગળ ચાલતા જવાય. હું એવી પરમ પદની ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું, એટલું બધું તો મારાથી નથી કહેવાતું; પણ પ્રતિ દિવસ હું એ પદની પાસે જતો જાઉંછું, એમ મારા મનથી મને લાગેછે.

મર્દ માણસમાં ખપવું હોય, તો સુખ ચેન છોડી દો; અને પુરૂષ-પ્રયત્ન કરો; સહેલા રસ્તા મૂકીને અઘરાને હાથ કરો. આ સંસારમાં માણસ

જાતને કોઈ પણ સ્થિતિમાં રહેવું હશે, તો તેને મુશીબતોની સામા મથન કર્યા વગર ચાલવાનું નથી; અને તેમ થએથીજ ચોકસ રીતની ફતેહ મેળવી શકાય. જેમ જેમ આપણે ઠોકરો ખાતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણને વધારે અનુભવ આવતો જાયછે; તેવીજ રીતે એ અડચણો આપણા ઉત્તમ ગુરૂઓ થઈ પડેછે. ચાર્લ્સ જેમ્સ ફૉક્સ કહેતો કે, જે માણસ જય જયકારના પોકારમાં ઉલ્હાસી મનથી આગળ વધતોજ આવ્યો જાયછે, તેના તર્ફથી હું જેટલી ઉમેદ રાખું, તેના કરતાં જે માણસ પોતાની મુરાદમાં નિષ્ફળ થયા છતાં, પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરીને આગળ ધપ્યોજ રહેછે, તેની પાસેથી કામ થવાની હું વધારે વકી રાખુંછું. કોઈ માણસ મારી પાસે આવીને મને કહે કે, ફલાણા ફલાણા જુવાન શખ્સે પ્રથમારંભમાંજ એવું ફક્કડ ભાષણ કર્યું, કે બધે તેની વાહવાહ થઈ ગઈ. એ બધું ઠીક છે. તેને પોતાના કામમાં આગળ ચાલવું હોય તો આગળ ચાલે, અથવા પ્રથમ જયથી સંતોષ માનીને બેસી રહેવું હોય, તો બેસી રહે; તે ગમે તેમ હો; પણ જે જુવાન માણસે પહેલે સપાટે માર ખાધો હોય; તથાપિ, મૂર્છા ન પામતાં, તે આગળ વધતોજ ગયો હોય, એવો કોઈ મને બતાવો; તો જે માણસે પહેલીજ અજમાએશમાં ફતેહ મેળવી છે, તેના કરતાં હું ખાત્રીથી કહુંછું કે તે પરાજય પામેલો માણસ વધારે સારી રીતે કામ કરશે.

કોઈ કામમાં પાર પડવાથી આપણામાં જેટલું ડહાપણ આવેછે, તેના કરતાં તેમાં નિષ્ફળ જવાથી વધારે ડાહ્યા થવાયછે. આવી આવી રીતે મહેનત કરવાથી આપણું કાંઈ વળ્યું નહીં; એ આપણા સમજવામાં અનુભવથી આવ્યું; તેથી કેવી કેવી રીતે મહેનત કરીશું, તો આપણે ફલાણું કામ પાર મેલીશું, તે જણાઈ આવેછે; તેમજ જે માણસ ભૂલ કરતો નથી, તેને કોઈ નવી વાતની ભાળ પણ લાગતી નથી. પાણીને ઊંચે ચઢાવવું હતું; તે પાણીની સપાટીથી પાણીની ડોલ તેત્રીશ ફુટથી વધારે ઊંચી હતી. તે વખત પાણીના શોષક-બંબાને ચાલતો કરવા માંડ્યો. પણ તે ચાલ્યો નહીં; ત્યારે અવલોકન શક્તિવાળા પુરૂષો વિચારવા લાગ્યા અને વાતાવરણના દબાણનો શી રીતનો નિયમ છે, તેનું મનન કરવા મંડ્યા; અને તેમાં પ્રવેશ કરતાં ગાલિલીઓ, ટૉરેચેલી[1] અને બૉઇલ જેવા

---

૧ એવૅન્જેલિસ્ટા ટૉરેચેલી, ઈ.સ.૧૬૦૮-૧૬૪૭; ઇટાલિઅન ગણિત-શાસ્ત્રી અને તત્વજ્ઞાની; ગાલિલીઓનો મિત્ર; વાયુ-માપક યંત્રનો શોધક.

મહાત્માઓ નવિન શોધના મંદિરમાં દાખલ થયા. જૉન હંટર કહેતો કે, વૈદ્ય રાજો શારીર-શાસ્ત્રના પ્રયોગો કરેછે; તેમાં જે જે ઠેકાણે તેઓ ભૂલ ખાય અને જે જે ઠેકાણે તેઓ જય પામે, તે સઘળું તેમણે પ્રગટ કરવું જોઇએ; કેમકે એવા શોધક નરોની અજમાએશો કયાં કયાં કેવા કારણથી નિષ્ફળ વા સફળ થઇ છે, તે જણાયા વિના શસ્ત્રકળા આગળ વધવાની નથી. યાંત્રિક-કામમાં પ્રવિણ એંજીનીઅર ઉવૉટ કહેતો કે, પૂર્વે જે જે એંજીનીઅરો થયા છે, તે શા કારણથી તેમના પ્રયત્ન અને શોધમાં પાર ન પડ્યા, તે જાણવાની પહેલે દરજ્જે જરૂર છે. નિષ્ફળ પ્રયોગના જ્ઞાનથી સફળ કાર્ય થાય; માટે એવા ઐતિહાસિક પુસ્તકની અમને બહુ ખોટ લાગેછે. એક વેળા સર હંફ્રી ડેવીને એક પ્રયોગ બહુ હાથચાલાકી અને હોશિઆરીથી કરી બતાવવામાં આવ્યો; તે વખત તેણે કહ્યું કે, હું આવો હોશિઆર અને હાથચાલાકીવાળો મૂળથીજ ન હતો; અને તે ખાતે હું પ્રભુનો પાડ માનુંછું; કારણકે જે જે ઘણીજ અગત્યની શોધો મેં કરી છે, તે ભૂલો અને ઠોકરો ખાઇ ખાઇને કરી છે; અને તેમ ન થયું હોત, તો તે કદાચ્ થાત પણ નહીં. એજ શાસ્ત્રીય વિષયમાં એક બીજો નામીચો શોધક થઇ ગયો છે. તે લખેછે કે, હું કંઇ નવું ખોળી કાઢવા પાછળ મંડેલો હોઉં, અને તેવામાં જો કોઇ મેરૂ જેવી મુશીબત મારી આડે આવી પડે, તો તરતજ મને એમ આભાસ થતો, કે આ અડચણ ખસવાની સાથે કોઇ નવિન શોધ પ્રગટ થશે. જે ખરેખરા મહત્વ વાળી બાબતો છે,–જેમ કે, મહાન તર્ક વિતર્ક, સૃષ્ટિ મંડળમાં શોધ, નવિન શોધ,–પ્રથમ સંકટમાંજ ઉઘરેછે; શોક સાગરમાં ઘણી વાર ડહોળાયછે; અને આખરે મહા પ્રયત્ને સિદ્ધ કરવામાં આવેછે.

બેઇટહોવને રૅાસિનિ[1] વિષે કહ્યું કે, જે વખત એ નાની ઉમરનો હતો, તે વેળાએ એના વાંસા ઉપર સારી પેઠે સપાટા પડ્યા હોત, તો એ સરસ ગવૈઓ નીવડત, એવું એનામાં હીર હતું; પણ પહેલેથીજ વગર મહેનતે, સરળતાથી એ સંગીત બનાવતો, તેથીજ એ બગડ્યો. જે માણસો અંદરથી કૌવતદાર છે, એમ પોતાના મનથી તેમને લાગેછે; તેમણે વિરૂદ્ધ ટીકાની બીક રાખવાની જરૂર નથી; પણ અઘટિત વખાણ અને સ્નેહી મંડળની

---

૧ ગ્વાચિનો રૅાસિનિ, ઇ.સ. ૧૭૯૨–૧૮૬૧, ઇટલિનો એક નામાંકિત સંગીત-શાસ્ત્રી.

સ્તુતિવાચક ટીકાથી તેણે સાવધ રહીને ચાલવાની અગત્ય છે. મેંડેલસોને[1] 'એલાઈજા' નામનું સંગીત બનાવ્યું હતું તે બર્મિંગામની નાટકશાળામાં પ્રથમ જ્યારે ગવાવાનું હતું,ત્યારે એ નાટકશાળાના સંગીત-મંડળમાં જતો હતો. તેવામાં તેણે તેનો એક મિત્ર ટીકાકાર હતો, તેને હસતાં હસતાં કહ્યું કે, આ વેળા તમે મને દયા ન દેખાડશો; મારા ઉપર ખુશીથી તૂટી પડજો; મારા સંગીતમાંથી તમને શું પસંદ છે,તે જાણવાની મારે જરૂર નથી; પણ તમને શું શું અણગમતું છે, તે મને કહો, એટલે થયું.

એમ કહેવાયછે કે, જય કરતાં પરાજયના સમયમાં સેનાપતિને વધારે કસોટી ઉપર ચઢવું પડેછે; અને એ વાત ખરેજખરી છે. ઉવેલિંગ્ટને હારજીતની બાજીમાં વધારે વાર હાર ખાધી છે; પણ છેવટે એ ફતેહ પામ્યો. પ્રાચીન રોમન લોકોએ જે મોટી મોટી વિજયી સવારીઓ કરી છે, તેમાં પ્રથમારંભે તેઓ ઘણું કરીને મારજ ખાતા. મોરોના[2] સોબતીઓ કહેતા કે, એ પડઘમ જેવો છે. વગાડ્યા વગર ઢોલ સંભળાતું નથી; તેમ માર ખાધા વિના મોરો ઝબકતો નથી. ગમગીનીમાં ગિરફતાર કરી નાખે, એવી જબરદસ્ત મુશીબતોની સામે બાથ ભીડવાથી ઉવેલિંગ્ટનની લશ્કરી કામકાજની બુદ્ધિ પૂર્ણતાને પામી, તેના સંકલ્પમાં તે વધારે દૃઢ થતો ગયો, અને તેનામાં માણસ તરીકેના અને સેનાપતિતરીકેના જે ગુણો હતા, તે એ કારણથી ખુલ્લી રીતે બહાર પડ્યા. એમજ પ્રમાણે જે કુશળ નાવિક છે, તે સમુદ્રના વાવાઝોડા અને તોફાન વેઠવાથીજ ઉત્તમ અનુભવ મેળવેછે. તેમ થવાથી તે પોતાની જાત ઉપર ભરોસો રાખતાં શીખેછે, તેનામાં હિમ્મત આવેછે, અને તેને ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષણીય મળેછે. આવા તોફાની દરિઆ અને શિઆળાની પવન ફુંકતી રાતો વેઠવાથી આપણા બ્રિટિશ નાવિકોને એવી ઉત્તમ પ્રતિની કેળવણી મળેછે કે, પૃથ્વીમાં બીજા કોઈ ખલાસીઓ એમનાથી ચઢે તેમ નથી, એ નિઃસંશય વાત છે.

. દુઃખ અને તંગી એ આકરા ગુરૂ છે; પણ બહુ ઉત્તમ પ્રકારના છે.

---

૧ ફેલિક્સ મેંડેલસોન બારથોલ્ડિ, ઈ. સ. ૧૮૦૯-૧૮૪૭; જર્મન સંગીત શાસ્ત્રી.

૨ જીન્આં વિકટર મોરો, ઈ. સ. ૧૭૬૩-૧૮૧૩; ફ્રેંચ પ્રજા-સત્તાક રાજ્યનો સેનાપતિ.

જો કે વિપતિરૂપિ દિવ્ય પ્રમાણની કસોટી એવી સખ્ત છે કે, આપણે સ્વાભાવિક રીતે તેનાથી ડરીને પાછા હઠીએ છીએ; પણ. જ્યારે માથે આફત આવી પડે, ત્યારે તો આપણે ખરા મર્દની માફક બહાદુરીથી તેની સાથે બાથ ભીડવીજ જોઇએ. બર્ન્સ કવિ સત્ય કહેછે કે,—

વિપત્તિ વસમી ખાણ છે, સૌ જાણે સંસાર;
શોધે તેને સાંપડે, બુદ્ધિ-રત્ન મુલદાર.

तावद्भयस्य भेतव्यं, यावद्भय मनागतं,
आगतं च भयं वीक्ष्य, नरः कुर्यात् यथोचितं ॥मित्रलाभ.

અર્થઃ—આવ્યું નહિ ભય ત્યાં સુધી, બીક રાખવી ચિત્ત;
પાસે આવ્યું જોઇને, કરવું જેમ ઉચિત્ત —રણછોડભાઇ.

ખરેખર, દુઃખમાંથી મીઠાં ફળ નીપજેછે. આપણામાં કેટલું હૈવત છે, તે એવે વખતે બહાર પડેછે; અને આપણો અંતર્ જુસ્સો પ્રગટ થાયછે. જેમ મીઠાં ફૂલ-ઝાડ અને છોડને ચગદીને છૂંદીએ અથવા પીલીએ, તો તેમાંથી ખુશબો છૂટે, અને તેનાં સુવાસિત અર્ક તથા અત્તર નીપજેછે; તેવીજ રીતે આપણા સદ્વર્તનમાં જો કંઈ ખરેખરો માલ હશે, તો તે જ્યારે દુઃખદારિદ્રથી પીલાય, ત્યારેજ તેમાંથી સુચાલની અતિ સુંદર સુગંધી ચોમેર પસરેછે. એક જૂની કહેવત છે કે, **'સરગ નીસરણી ચઢવી સહેલી નથી.'** પગથીએ પગથીએ દુઃસહ સંકટ સહન કરે, તેને સ્વર્ગ-સુખ સાંપડે. રિચ્ટર પૂછેછે કે, નિર્ધનતામાં એવું શું મોટું દુઃખ છે કે તેથી માણસ આટલો બધો બડબડ ફડફડ કરેછે! એક કુમારિકા કાન કોચાવતાં રડશે, પણ તેમાં પાછળથી કીમતી હીરા મોતી ટંગાવતાં તે હસશે, તેવું દરિદ્રતાનું દુઃખ જાણવું. માણસ-જાતને અનુભવથી માલમ પડેલું છે કે, જે પુરૂષો ધીરવીર હોયછે, તેમને સંકટથી એવું સુખદ શિક્ષણીય મળેછે કે, તેઓને એ એક સ્વ-રક્ષક સત્તા થઈ પડેછે. સંકટ સમયે સહનશીલતા બતાવે, અને ઉલ્હાસભેર હરકતો ઉપર હલ્લાં કરી શકે; પણ સંપત્તિમાંથી પેદા થતા ઓર વધારે ભય ભરેલા દુર્ગુણોની સામા ટક્કર લેવાને અશક્ત નીવડે, એવાં ઘણાં માણસો તમારા જોવામાં આવશે. **'નબળી બોરડી સૌ ઝૂડે.'** પવન તમારી પાઘડી ઉરાડે, અને તમે હાથ પગ ન હલાવો અને નબળા થઈ બેસો, તેમાં કોઈ શું કરે? જે માણસમાં સાધારણ પણ શક્તિ હશે, તે તો માત્ર સૂર્યનાં

તમ ફીરણાથીજ માથેથી પાઘડી ઉતારશે. તેથી ખરૂં જોવા જઈએ તો, દુઃખના કરતાં સુખના વખતમાં ટકી રહેવાને ઉંચા શિક્ષણીય અને દૃઢ વર્તણૂકની અગત્ય હરવડી માલમ પડેછે. કેટલાએક મોટા મનના માણસો હોયછે, તેઓ તેમના અભ્યુદયમાં ઉંફ અને અજવાળું આપનારા થઈ પડેછે; પણ ઘણાએ એવા છે કે, તેમના ઘરમાં કંચનનો વરસાદ વરસતો હોય, તોપણ તેની તેમના ઉપર કંઈ સારી અસરજ થતી નથી. નાચ મનનાં માણસનાં હૈયાં તો સમૃદ્ધિના સમયમાં સખ્ત બનેછે. એવાં માણસો નિર્ધન હોય, ત્યારે નીચપણું બતાવીને ખુશામતીઆ થાયછે; તે જ્યારે સધન થાયછે, ત્યારે પોતાનું નીચપણું ન છોડતાં, છાકમાં આવી જઈ, તકોમરીવાળા બનેછે. એ પ્રમાણે ઉદયકાળમાં માણસનું હૃદય કઠોર અને ગર્વિષ્ઠ થાયછે; પણ દૃઢ પુરૂષ તો દુઃખના દિવસોમાં હૈયે હિમ્મત રાખેછે. બર્કના બોલ અમે નીચે ઉતારીએ છીએઃ—આફત જબરદસ્ત ઉસ્તાદ છે. જે પ્રભુ આપણા ઉપર પિતા તુલ્ય નજર રાખેછે, અને આપણને પિતા તુલ્ય શિક્ષા આપેછે, તેના સર્વોપરિ ધોરણને અનુસાર તેણે એવી ગોઠવણ કરી છે. આપણે આપણા પંડ ઉપર જેટલી પ્રીતિ રાખીએ, તેના કરતાં તે આપણા ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખેછે; અને આપણે આપણને ઓળખીએ છીએ, તેના કરતાં તે આપણને વધારે ઓળખેછે. જે કોઈ આપણી સાથે કુસ્તી કરેછે, તેથી આપણું કૌવત કેળવાયછે; આપણી જ્ઞાનતંતુઓ મજબૂત થાયછે; અને આપણામાં હોશિઆરી આવેછે. એ શત્રુને આપણે આપણો મિત્ર જાણવો. જો દુઃખની સામા બાથ ભીડવાનું ન કર્યું હોત, તો આપણી જીંદગીને કોઈ વાતની મુસ્કેલી ન નડવાથી, તે ચેનમાં ચાલી જાત, અને માણસ નમાલા બનત. પણ સંકટમાંથી શાણપણ વાપરીને સાર લેવામાં આવે, તો તેથી આપણી રહેણી—કરણી કેળવાયછે, અને આપણામાં આત્માવલંબન જાગૃત થાયછે; તેથી આપણે ભાન-ભૂલા થઈને દુઃખની કદર ન કરીએ, તો ભલે; પણ આપણને અનુપમ કેળવણી એ વડેજ મળે છે, એમાં સંદેહ નથી. હૉડસન હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો ઉપરી હતો. એ જુવાન બહાદુર નરને એ અધિકાર ઉપરથી ગેરવાજબી રીતે ખસેડવામાં આવ્યો. પદભ્રષ્ટ થયાથી તેની નિંદા થવા માંડી, અને તેના ઉપર દોષનો આરોપ મૅાસ્યો. એ નિંદા તથા દોષ કેવળ ખોટાં હતાં; પણ બહાર એવી

વાત ચાલવાથી, તે બહુજ નિરાશ થઇ ગયો; તોપણ તેણે હિમ્મત ન હારતાં પોતાના એક મિત્રને કહ્યું કે, જેમ રણભૂમિમાં શત્રુની સામા હું છાતી કાઢીને ઉભો રહુંછું, તેવીજ રીતે આ સમે પણ જે બનનાર હો, તે બને, એમ માનીને હું હિમ્મતભેર ઉભો છું. દૃઢ મનથી અને મારી તાકત પ્રમાણે બને તેટલું કામ સારી રીતે કરવાને હું હજુ તત્પર છું; જે કાંઈ બનેછે, તે કારણ વિના બનતું નથી, એવા વિચારથી હું મારા મનને વાળુંછું. ગમે તે કામ મને સોંપવામાં આવશે; તે ગમે તેવું કંટાળા ભરેલું હો, તોપણ તેનો સારો બદલો મળશેજ, એમ ઉમેદ રાખીને તે કરવુંજ; અને કદાચ્ બદલો ન મળ્યો, તોએ શું થયું? આપણી ફરજ છે, માટે તે અદા કરવીજ જોઇએ.

સંસારનો રણસંગ્રામ બડો વિકટ છે; ઘણી વેળાએ, સામે મોઢે ડુંગર ઉપર ચઢતા જવું અને લડવું પડેછે; કેમકે, રણજંગ મચ્યા વિના જીત મેળવવી, તે જીત શાની? અને તેમાં જશ શો? જો સંકટરૂપી શત્રુઓ સામે લડવું ન પડ્યુ, તો લડાઈ ક્યાં અને ફતેહ કેવી? જો કોઇ કામમાં પ્રયત્ન ન કરવો પડ્યો, તો પ્રાપ્ય, પ્રાપ્તિ કે પરાક્રમ કંઈ છેજ નહીં, એમ સમજવું. જે નબળા મનના હોય, તે દુઃખથી ડરે; પણ જેઓ અડગ સિપાઈ બચ્યા છે, તેઓ તો પ્રફુલ્લિત મનથી આગળ ધસેછે. માણસ–જાતના સઘળા અનુભવથી સિદ્ધ થાયછે કે, આપણા અભ્યુદયની આડે જે જે અડચણો આવી અડે, તે ઘણે ભાગે નાશ પામે; પણ તેમ કરવાને આપણી રહેણી કરણી આપણે રૂડી રાખીને તેને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું જોઇએ; ખરા દિલથી, ઉલટથી, ચપળતાથી અને આગ્રહથી મંડ્યા રહેવું જોઇએ; અને સઉને માથે વિઘ્નોનો વિનાશ કરવાને દૃઢ સંકલ્પ કરીને દુઃખની સામા ખરી મર્દાઇથી બાથ ભીડવી જોઇએ.

વિપત્તિની શાળા મન તથા નીતિના ધર્મો કેળવવાને ઉત્તમ શાળા છે. તે પ્રત્યેક પુરૂષને તેમજ આખા દેશની પ્રજાને માટે સરખી રીતે હિતકારક છે. જો કોઈ વિપત્તિનો ઇતિહાસ લખવા બેસે, તો આજ સુધીમાં માણસોએ જે મોટાં અને રૂડાં કામો કર્યાં છે, તેનો ઇતિહાસ તેણે લખવો જોઇએ; કેમકે વિપત્તિ વેઠ્યા વિના એવાં મહત્કાર્ય બનતાં નથી. પૃથ્વીના ઉત્તર પ્રદેશની હવા કઠોર છે; ત્યાં ભૂખર વાયરો વધારે વાયછે; હવાનું ઠેકાણું રહેતું નથી; ઘડી ઘડીમાં બદલાઈ જાયછે; તેમજ એ ભાગની જમીન

પણ મૂળ બેકસા અને નમાલી હતી. એ સ્થળે જે લોકો જઇને વસ્યા, તેમને આવી હવા અને આવી જમીનથી કેટલી મુશીબતો વેઠવી પડી હશે; તેમને વરસો વરસ કેવી કેવી અડચણો નડી હશે; તેનો ખ્યાલ ગરમ દેશના લોકોથી થઈ શકે તેમ નથી; તથાપિ, એવી હરકતોને લીધે એ ઉત્તરવાસી લોકોને કેટલો લાભ થયો છે, તે કહ્યો જાય તેમ નથી. એવી ઉજડ જમીનને આપણી ઉત્તરવાસી પ્રજાએ કસદાર, માલદાર અને મૂલદાર બનાવી; અને જેમાં કંઈ ઉગતું નહીં, તેમાં પરદેશથી લાવી લાવીને અનેક જાતની વનસ્પતિ, શાકપાન અને ધાન્ય વાવીને ઉગાડવા માંડ્યાં! એ ઉછેરવાને આપણા લોકોને કેટલી મેહેનત અને મથન કરવું પડયું હશે; કેટલી ચતુરાઈ વાપરવી પડી હશે, એ કળવું કઠણ છે; અને તેથીજ આપણી પ્રજા-ઉત્પત્તિનો પાક એવો તો નીવડ્યોછે કે, ચોખ્ખૂંટ પૃથ્વીમાં તેની ઉપરવટ થાય, અથવા તેનાથી સરસાઈ ભોગવે, એવી કોઈ બીજી પ્રજા નથી.

જ્યારે માથા ઉપર આફત આવી પડે, ત્યારેજ તે માણસની પરીક્ષા થાયછે. સારા નરસાની તે વખત કીમત થાયછે. તેનામાં કંચન છે કે કથીર છે, તે તે ટાણે જણાયછે. આપત્તિની સાથે યુદ્ધ કરવાથી તેનું કૌવત કેળવાશે; અને તેનામાં ચતુરાઇ આવશે. જે માણસ ડુંગરે ઉપર દોડી દોડીને ચઢતો જાયછે, તેને સરખી જમીન ઉપર દોડવું બહુ સહેલ થઇ પડેછે; તેજ પ્રમાણે પુરૂષ-પ્રયત્ન કરવાને આપણને પછી હિમ્મત આવતી જાયછે. જયનો ડુંગર ઉંચો અને સીધો છે. તે ઉપર ચઢવું દોહેલું છે. જે માણસને છેક ટોચ સુધી જઇ પહોંચવું હોય, તેણે પોતાનું સઘળું કૌવત, દમ અને જુસ્સો એ ઠેકાણે કાઢી બતાવવો જોઇએ. પણ અનુભવથી માણસને માલમ પડેછે કે, અડચણો સાથે આથડીઆં મારવાથી, તે નાસી જાયછે. કૌવચને પણ હિમ્મત રાખીને હાથમાં આપણે પકડીને દાબીએ, તો તે રેશમના ગાભલા જેવો નરમ થઇ જાયછે. તેમજ આપણે કોઇ કામ કરવું ધાર્યું હોય, તો તે પાર મેલવાનો એકજ રસ્તો છે. આપણે એ કામ કરી શકીશુંજ-એ કર્યા વિના આપણે રહીશુંજ નહીં, એવી રીતે જો મનમાં પાકી ધારણા હોય, તો તે ભારે સહાયક થઇ પડેછે. એ પ્રમાણે દૃઢ મનના સંકલ્પ-સૂર્યના તાપ આગળ વિઘ્ન-વાદળાં આપોઆપ વીખરાઇ જાયછે.

જો આપણે માત્ર મહેનતજ કરીએ, તો ઘણું કામ થઇ શકશે. કેટલું કામ કરવાને મારામાં કૌવત છે, તે અનુભવ કર્યા વિના કોઇને ખબર પડતી નથી. એવાં થોડાં માણસ હશે કે, તેઓ પોતાનાથી બની શકે એટલું કામ, કોઇના દબાણ કે જોર વિના કરે. જે જુવાન માણસો નાઉમેદીમાં ડુબેલા હોયછે, તેઓ નીસાસા નાખતાં બોલેછે કે, મારાથી જો ફલાણું ફલાણું કામ થાય-તોપણ તેઓ જો એવી મન-વાસના કરીને બેસી રહેશે, તો તેમનાથી કંઇ થવાનું નથી. ઇચ્છાની સાથે યત્ન અને ઉદ્દેશ હોય, તોજ તે સફળ થાય; અને હજારો તરેહની તૃષ્ણા કરવા કરતાં, એકજ વાર જો જુસ્સાથી મહેનત કરવામાં આવે તો તે વધારે કીંમતી વસ્તુ સમજવી. 'જો આમ બને, તો હું કરૂં' એવા જો-અને-તો, નાઉમેદ થએલા નામર્દના મ્હોંમાંથી નીકળેછે. એ શબ્દો તેને બાવળની શૂળની પેઠે સાલેછે. જે કામ બની શકે એવું હોયછે, તેને પણ એ 'જો-તો' અશક્ય જેવું કરી બતાવેછે; અને તેથી કોઇ પણ કામ નીપજતું નથી; અને એવાં માણસ તે કામને અડવાની હીમ્મત પણ ધરતાં નથી. લૉર્ડ લિંડહર્સ્ટ કહેછે, અડચણ એટલે આપણા જવાની માર્ગની આડે આવેલું ચણતર; તો તેથી આગળ ચાલતાં અટકવું ન જોઇએ; પણ તે આડો આવેલી હરકતને ખસેડવી જોઇએ. મન-કલ્પિત આડે આવેલા ચણતરને તોડી પાડીને માર્ગ કરવો જોઇએ. ચાંચવો પાવડો લઇને એકદમ બાટકી પડવું; જેમ મહેનત કરતા જશો, તેમ અડચણ મટતી જશે; અને વારે ઘડીએ પ્રયત્ન કરવાની ટેવ પડશે, તો તેથી તમારામાં હિમ્મત અને કૌવત આવશે. આ પ્રમાણે કરવાથી તમારૂં મન તથા તમારી વર્તણુકમાં દૃઢતા તથા સંયમિનપણાની સંપૂર્ણ કેળવણી આવશે; અને જે માણસોને એ બાબતનો અનુભવ નથી, તેનાથી તો પૂરૂંપાંચરૂં સમજાયજ નહીં, એવા શોભા, સ્વતંત્રતા અને શૌર્યના ગુણો તે પુરૂષમાં આવશે; તે એ પુરૂષ-પ્રયત્નના પ્રતાપ સમજવા.

જે કાંઇ આપણે શીખીએ છીએ, તે મહેનત અને મુશીબત વિના-એટલે અડચણને ખસેડ્યા વિના શીખાતું નથી; અને એક હરકતને ઉડાવવાથી બીજીને ઉડાવવી સહેલ થઇ પડેછે. કેળવણી લેવા જતાં, નિશાળોમાં છોકરાઓને કેટલીએક એવી બાબતો શીખવવામાં આવેછે કે, તેઓ દેખીતીજ આપણને નકામી લાગેછે; જેમકે સંસ્કૃત, લાટિન, ગ્રીક એવી જૂની મૃત-ભાષાઓ પછવાડે મહેનત કરીને જ્ઞાન મેળવવાથી

શો ફાયદો? લીંટીઓ અને સપાટીના પરસ્પર સંબંધ જાણવાથી શો નફો? એ ગણિતશાસ્ત્ર પછવાડે શું કરવા વખત અને મહેનત ખરચવાં? એ સવાલોનો જવાબ એ છે કે, એ વિષયો શીખવાથી આપણને જે જ્ઞાન મળેછે, તેથી તેઓ ઉપયોગી છે; એટલુંજ નહીં, પણ એ વિષયોના અધ્યયનથી આપણામાં જે નાના વિધની શક્તિઓ પ્રદિપ્ત થાયછે, તે ખરેખર અમૂલ્ય ફળદાતા થઇ પડેછે. એવી બાબતોના અભ્યાસથી આપણામાં પુરૂષ-પ્રયત્ન જાગૃત થાયછે; અને તેથી આગ્રહનો ગુણ કેળવાયછે; તેમ ન થયું હોય, તો એ ગુણો ઘોર નિદ્રામાં પડ્યા રહે. એ પ્રમાણે એક કામથી બીજું અને બીજાથી ત્રીજું, એમ અનુક્રમે આગળ ચાલ્યાજ કરેછે; અને એજ મિસલ ઉપર બધી જીંદગીનો કારોબાર ચાલેછે. પછી જ્યારે આપણી જીંદગીનો અંત આવે, અને સ્વસુધારણાની સીમા તેની સાથે પૂરી થાય, ત્યારેજ અડચણો સામે યુદ્ધ મચાવવાના કામનો પણ પાર આવેછે; મતલબ કે, એ કામ આપણી હયાતી હોય, ત્યાંસુધી ચાલ્યાજ કરેછે; આપણો દમ આખર થાય, ત્યારેજ એ રણજંગ બંધ પડેછે. પણ નાહિમ્મત અને નાઉમેદીના વહેમાં ઘસડાવાથી કંઈ ફળ નથી; તેથી મુસ્કેલી મ્હાત થઈ નથી અને કદી થવાની પણ નથી. એક વિદ્યાર્થીને ગણિત-શાસ્ત્રના પ્રથમારંભનાં મૂળતત્વોની સમજણ પડી નહીં; ત્યારે તે ડાલાંબર પાસે જઇને કહેવા લાગ્યો કે, આ ગણિત તો મને આવડતું નથી; એમાં મને સમજ પડતી નથી. ગુરૂએ ઉત્તર આપ્યો કે, એમાં ને એમાં તું મંડ્યો તો રહે; પછી તને એની મેળે કૌવત આવશે; અને હવે મને ગણિત આવડશે, એમ ભરોસો બેસશે. એ કેવો સદુપદેશ!

નાયકા જે નાના પ્રકારના નાચ કરેછે, અને પગનાં આંગળાં ઉપર ઘુમરડી ખાયછે, તેમજ સારંગી બજાવનાર જે હૃદયભેદક સૂરનું સ્વરૂપ ખડું કરી દેછે, તેમણે ઘણી ઘણી ભૂલો અને ઠોકરો ખાઇને અને ધીરજ રાખીને પુનઃપુનઃ પ્રયત્ન કરીને એટલી ખબરદારી મેળવી છે. કારિસિમિ[1]ના સૂરની મીઠાશ, લહે અને રસિકતાનાં સૌ શ્રોતા વખાણ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, એટલી ખુબી લાવતાં મારે કેટલી મહેનત લેવી પડી છે, તે મારૂં મન જાણેછે. સર જોશુઆ રેનોલ્ડઝને એક વાર

---

૧ જોવોની જેકોમો કારિસિમિ, ઈ. સ. ૧૫૮૨-૧૬૭૨; એક નામાંકિત ઇટાલિયન સંગીત-શાસ્ત્રી.

કોઈએ પૂછ્યું કે, ફલાણી તસ્વીર ચીતરતાં તમને કેટલો વખત લાગ્યો? તેણે જવાબ દીધો કે, મારી બધી ઉમર! હેન્રી ક્લે[1] અમેરિકાનો વક્તા થઈ ગયો. તેણે જુવાન માણસોની સભા આગળ ભાષણ કર્યું; અને તેમને શીખામણ દીધી; તે પોતાની વક્તૃત્વ-શક્તિ કેળવવામાં શું શું કરવાથી પાર પડ્યો, તે તેણે નીચેના બોલોમાં કહી બતાવ્યું:—મારી જીંદગીમાં મેં જે કંઈ જશ મેળવ્યો છે, તેનું વિશેષે કરીને એકજ કારણ છે; તે એ કે, મારી સત્તાવીશ વરસની ઉમર થઇ, તે વખતથી ઇતિહાસના અને બીજા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો મેં વાંચવા માંડ્યા; અને તે માંહેના ફકરા મોઢે બોલવા મંડ્યો; એ ક્રમ મેં વરસનાં વરસ લગી જારી રાખ્યું. આવી રીતે અણચિંત્યાં ભાષણો કરવાની ટેવ મેં પાડવા માંડી. કોઈ વેળા અનાજના ખેતરમાં ગયો હોઉં, અથવા જંગલમાં ભટકતો હોઉં, અથવા કોઈ છેટેના બળાવાડમાં ઉભો રહીને હું એ પ્રમાણે એકદમ ભાષણો કરતો; તેમાં આગળથી હું કાંઈ વિચારી કે ગોઠવી મૂકતો નહીં. એવે ઠેકાણે બળદ અને ઘોડા વિના બીજા કોઈ મારા શ્રોતા નહતા. સર્વ હુનરમાં ભાષણ કરવાનો હુનર શિરોમણી છે; બધી કળામાં ભાષણ કરવાની કળા શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવેછે; તેનો મેં એવી રીતે વ્હેલેથીજ મહાવરો કરવા માંડ્યો; અને તેથીજ આગળ વધવાનો મૂળ જુસ્સો અને જોરાવર લાગણીઓ મારામાં જોશબંધ જાગૃત થઇ; અને એથીજ મારો આટલો ઉદય થયો છે, એમ જાણજો.

કરન[2] એ ભાષણ-કર્ત્તા હતો; અને આયર્લંડનો વતની હતો. તે નાનો હતો, તેવામાં શબ્દના ઉચ્ચાર કરવામાં એને ભારે ખોડ હતી. તે નિશાળમાં ભણતો હતો, તે વખત બધા નિશાળીઆ એને 'તોતડો જાક કરન' કહીને ખીજવતા. તે પ્રથમ કાયદાનો અભ્યાસ કરતો હતો, અને તેની બોલીનો દોષ દૂર કરવાને એ માથાકૂટ કરતો હતો; તેવામાં એક સભા જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર વાદવિવાદને માટે સ્થાપન થઇ હતી, તેના એક સભાસદે એને મ્હેણું મારીને કહ્યું કે એ તો અવાચક, મૂગો ભાષણ-કર્ત્તા છે;

---

૧ હેન્રી ક્લે, ઇ. સ. ૧૭૭૭–૧૮૫૨; અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો મોટો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ.

૨ જૉન ફિલ્પૉટ કરન, ઈ. સ. ૧૭૫૦–૧૮૧૭; ભાષણ-કર્ત્તા અને આયર્લંડનો રાજકીય પુરૂષ.

કારણ કે કાઉપર કવિની પેઠે એ સભામાં બોલવા ઉઠ્યો, પણ એક શબ્દ પણ એનાથી બોલાયો નહીં. ઉપરના બોલ એને હાડોહાડ લગી ગયા; અને તરતજ એક તીખુ તમતમું ભાષણ એના મ્હોમાંથી તેના મ્હેણાના જવાબમાં નીકળી ગયું. આ અકસ્માત્ બનાવથી તેને લાગ્યું કે, ભાષણ-કળાને માટે મારામાં શક્તિ છે, એમાં હવે શક નથી; અને તેથી તે હવે નવા જુસ્સાથી ઉલટભેર એ વિષયનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. બૂમ પાડી પાડીને વાંચવાથી તેણે તેની બોલવાની શક્તિ સુધારી. અંગ્રેજી ભાષામાં જે ઉત્તમ લખાણ હતાં, તે એ દરરોજ કલાકને કલાક સુધી ભાર મૂકી મૂકીને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી વાંચવા લાગ્યો. તે વેળા તેના અવયવોના આવભાવ કેવા થાયછે, તે સામો આરીસો રાખીને તેમાં તપાસી જોતો. તેના શરીરનો ઘાટ જરા બેડોળ અને કઢંગો હતો. તેને અનુકૂળ આવે, એવા આવભાવ કરવાના તેણે અભ્યાસથી ટેવ પાડી. તે પોતાના મન સાથે અમુક મુકદ્દમા ઉભા કરીને, તેમાં એક બાજુનો તે વકીલ થતો; અને જાણે પોતાની સામાં ખરેખરૂ પંચ બેઠું હોય, એમ ધારીને તે તેમના આગળ પોતાના પક્ષકાર તરફની દલીલો કાળજીથી રજુ કરીને ભાષણ કરતો. લૉર્ડ એલ્ડન કહેતો કે, જેણે નામના મેળવવી હોય, તે કેવળ નિર્ધન હોવો જોઇએ; એક ફૂટી બદામ પણ તેની પાસે હોવી ન જોઇએ. એવી હાલતમાં કરને પ્રથમ વકીલાતનો ધંધો કરવા માંડ્યો. તે ન્યાયની અદાલતમાં વહીતરૂં કરી કરીને પોતાનું કામ બજાવ્યો જતો હતો, તોપણ પેલી વિવાદિત સભામાં મૂળથીજ એના દિલમાં જે વસવસો પેદા થયો હતો, તે હજુ ગયો નહતો; પોતાની ખામીને માટે તેને મનમાં ઘણું લાગતું હતું. એક વેળા રૉબિન્સન ન્યાયાધીશ આગળ તેનું કામ ચાલતું હશે, તે વખતે તેણે કરનને એટલો ખીજવ્યો કે, તેને છેવટે ઘણા સખ્ત બોલમાં જવાબ આપવો પડ્યો. જે મુકદ્દમો ચાલતો હતો, તેના સંબંધમાં કરને કહ્યું કે, આપ નામદાર કાયદાનો જે અર્થ કરો છો, તેવો આગળ કોઇએ કર્યો હોય, એમ મારા પુસ્તક-સંગ્રહ ઉપરથી મને જણાતું નથી.ન્યાયાધીશે તિરસ્કારથી ઉત્તર આપ્યો કે,તમારો સંગ્રહ તે કેટલો ? તમારા જેવાના એક નાના સંગ્રહમાંથી આધાર ન નીકળ્યો; તો શું થયું ? એ ન્યાયાધીશ બહુ ઉગ્ર સ્વભાવનો માણસ હતો. ઇંગ્લંડમાં હમેશાં બે રાજ્ય-ટોળી (કૉન્‌ઝર્વેટિવ=રક્ષક; 'લિબરલ=ઉચ્છેદક-રક્ષક)

હોયછે, તેમાં એ એક પક્ષમાં ભળ્યો હતો. તેણે કેટલાંએક નનામાં ચોપાનીઆં પ્રગટ કર્યાં હતાં. તેમાં તેણે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે અસાધારણ તામસ અને મતાભિમાન બતાવ્યું હતું. તેની આ પ્રકૃતિ સૌના જાણ્યામાં હતી. ન્યાયાધીશે કરનને જવાબ આપ્યો, તેમાં તેણે કરનને તેની ગરીબ હાલતને માટે માર્મિક મ્હેણું માર્યું, તેથી કરન તપી જઇને બોલ્યો કે, નામદાર સાહેબ, આપે કહ્યું તે ખરૂં છે. હું ગરીબ છું; અને તેથી મારો પુસ્તક-સંગ્રહ પણ થોડો છે. મારી પાસે ઘણાં પુસ્તક નથી; પણ જે છે, તે પ્રમાણ-ગ્રંથો છે; અને તે બધા મેં યોગ્ય રીતે વાંચ્યા છે. આ ઉમદા ધંધાને માટે હું તૈયાર થયો છું. તેમાં મેં થોડાં પુસ્તક વાંચ્યાં છે; પણ તે બધાંજ માન્ય ગ્રંથકારોનાં વાંચ્યાં છે; નઠારાં પુસ્તકો, કદાપિ ઘણાં વાંચ્યાં, તેથી શું ફળ? હું નિર્ધન છું, તેની મને એબ કે શરમ નથી. પણ મોટા મોટા માણસોની ખુશામત કરીને અને લાંચ રૂશવત ખાઇને મેં ધન ભેગું કર્યું હોય, તો તેવા ધનથી મારે નીચું જોવું જોઇએ. કદાચ્ હું દરજ્જે ન ચઢ્યો, તો શું? મારી સાચવટ ક્યાં જવાની છે? અને એ કંઈ ઓછી વાત છે? અને જો કદી ક્યારે પણ હું પ્રમાણિકપણું છોડીશ; અને ગેરવાજબી રીતે મોટી જગા મેળવીશ; તો, બીજા એવા ઘણા દાખલાથી હું જાણુંછું કે, મારી પછવાડે આંગળી-દેખડામણ થશે; અને સૌ લોકોના ધિક્કારને હું ખુલ્લી રીતે પાત્ર થાઉં, એમાં અચરજ નથી.

જે માણસો પોતાની જાત-કેળવણી પાછળ ખાઈ પીને મચેલા છે, તેઓ ગમે તેવી મિસકીન હાલતમાં હશે, તોપણ તેથી તેમને કંઈ હરકત આવતી નથી. અલેક્ઝાંડર મરે[1] વિદ્યાગુરૂ અને ભાષાજ્ઞ હતો. ઉન હોળવાની એક જૂની કાંસકી ઉપર એક બળેલા ખોયણાની અણી વતી ચીતર ચીતર કરવાથી તે લખતાં શીખ્યો. તે એક ગરીબ ભરવાડનો છોકરો હતો. તેના બાપ પાસે ફક્ત એકજ ચોપડી હતી. તે ઇસાઇ ધર્મની પ્રશ્નોત્તરાવળી હતી. તેની કીમત આઠ પાઈ હતી. પણ તે ગરીબ માણસ એટલે એવી હલકી કીમતની ચોપડી પણ રોજ વાપરવાને તેનું ગજુ નહતું; તેથી તેને ઘરમાં હરમાળીમાં રાખી મૂકતા; અને આદિત વારને દિવસે પ્રશ્નોત્તરને માટે બહાર કાઢવામાં આવતી. મૂર વિદ્યાગુરૂ

૧ અલેક્ઝાંડર મરે, ઈ. સ. ૧૭૭૫-૧૮૧૩; પોતાની જાત-મહેનતથીજ શીખેલો ભાષા-પંડિત; સ્કૉટલંડનો વતની હતો.

જ્યારે નાની ઉમરનો હતો, ત્યારે તે 'ન્યૂટનની પ્રિન્સિપિઆ' વેચાતી લેવાને અશક્ત*હતો; તેથી તેણે એ ગ્રંથ કોઇની પાસેથી માગી આણીને પોતાને હાથે બધો ઉતારી લીધો. એતરો શિઆળાના બરફથી ઢંકાઈ ગયાં હોય; અને ગરીબ બિચારા પક્ષીઓને ખોરાકનાં ફાંફાં પડેછે; ત્યારે તેઓ આમ તેમ ભટકીને એક એક કણ લાવીને પોતાનું જેમ તેમ ચલાવેછે; તેમજ ઘણાએક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના પેટને વાસ્તે રોજ મજુરીએ જવું પડેછે; તેવામાં જે જૂજ અવકાશ મળે, તેમાં ગમે તેમ કરીને અલ્પસ્વલ્પ જ્ઞાનના કણ તેઓ વીણી લેછે. તેમણે તરફડીઆં મારી મારીને મહેનત કરી છે; અને આખરે તેમનું યેકીન અને આશા તેમને ફળ્યાં છે. એડિનબરાનો વતની ઉવિલિઅમ ચેમ્બર્સ[1] એક પ્રખ્યાત ગ્રંથકર્તા છે અને છાપખાનાનો ઉપરી છે. તેણે પોતાના શહેરના જુવાન માણસોની મિજલસ આગળ ભાષણ આપ્યું; તેમાં તે પંડે કેવી ગરીબ અવસ્થામાંથી ધીરે ધીરે વધતો ગયો, તેનો ટુંકો હેવાલ તેમને ઉત્તેજન આપવા માટે તેણે નીચે મુજબ આપ્યો:—આ એક આપબળથી કેળવાએલો માણસ તમારા આગળ ઉભો છે. સ્કૉટલંડની ગરીબ ગામઠી નિશાળોમાં જેટલું ભણાવવામાં આવેછે, તેટલુંજ હું પ્રથમ નિશાળમાં ભણ્યો. હું ગરીબ બાળક હતો, તે વખત એડિનબરા શહેરમાં આવીને મહેનત-મજુરી કરવા લાગ્યો. તેમાંથી પરવારીને સર્વ-શક્તિમાન પ્રભુએ મને જે બુદ્ધિ બક્ષી છે, તેને કેળવવાને સાંજનો સઘળો વખત હું ગાળવા લાગ્યો. સવારના સાત આઠ વાગતાથી તે રાતના નવ દશ વાગતા સુધી મારા શેઠની દુકાને મારે રહેવું પડતું. તે ચોપડીઓ વેચતો; અને હું તેની દુકાને બંધણી કરી આપીને ઉમેદવારીમાં દાખલ થયો. આટલો વખત ત્યાં દુકાને રોકાયા બાદ ઉંઘવાના વખતમાંથી જેટલો કઢાય, તેટલો કાઢીને હું અભ્યાસ પાછળ મંડતો. હું ગાથા—વાર્તા કંઈ વાંચતો નહીં. સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને બીજા એવા ઉપયોગી વિષયો હાથ કરવામાં મેં મારૂં મન પરોવ્યું. વળી ફ્રેંચ ભાષા પણ હું મારી મેળેજ શીખ્યો. મારા એ દિવસો સંભારતાં મને બહુ આનંદ થાયછે; અને એ અનુભવ પાછો ફરી મેળવવાને મને મન થાયછે; પણ તેમ બનવું અશક્ય જાણી હું દલગીર થાઉંછું. હાલ હું મારા મકાનના દિવાનખાનામાં

---

1 ઉવિલિઅમ ચેમ્બર્સ; ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં જન્મ.

બેસુંછું; અને તેમાંના સરસામાન, શણગાર આદિકથી મને જે સુખ મળે છે, તેના કરતાં એડિનબરાના એક નીચા માળીઆમાં. ખાલી ખીસે બેઠો બેઠો હું મારો અભ્યાસ કરતો, તે વખત મને વધારે મજા પડતી.

ઉવિલિઅમ કૉબેટ[1] અંગ્રેજી વ્યાકરણ કેવી રીતે શીખ્યો, તેની વાત તેણે લખી છે. જે જે વિદ્યાર્થીઓ અડચણ જોઇને હેરાનગતી ભોગવેછે, તે સઘળાને એ વાંચવામાં રસ પડશે; એટલુંજ નહીં, પણ તેમને શીખામણ મળશે. તે લખેછે કે, હું જેવામાં સિપાઇગીરી કરતો, તેવામાં હું વ્યાકરણ શીખ્યો. તે વેળા મને ચાર આનાનો રોજ મળતો. મારી પથારીની કોરણ ઉપર બેસીને હું અભ્યાસ કરતો. મારી પાસે લૂગડાં રાખવાની ઝોરણી હતી, તેમાં હું મારૂં દફતર રાખતો. એક લાકડાનો કટકો મારા ખોળામાં રાખીને મેજને ઠેકાણે હું તે વાપરતો. એ કામ પાર મૂકવામાં મને એક વરસ પણ લાગ્યું નહીં હોય. દીવો બાળવાને તેલ બત્તિ જોઇએ પણ પાસે પૈસા નહીં, એટલે શું થાય? શિઆળાની ઠંડી મોસમમાં દેવતા વગર બીજી રોશની મને મળતી નહીં; અને ટાઢ ઉરાડવાને દેવતા જોઇએ, તે પણ રોજ મળતો નહીં; પણ જ્યારે વારો આવે, ત્યારે મળે. આવી દશામાં મેં મારૂં કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. મને સલાહ શીખામણ આપવાને કે મારી પીઠ થાબડીને મને ઉત્તેજન આપવાને મારે માબાપ કે મિત્ર કોઇ નહતું; તો પછી કોઇ જુવાન માણસ ગમે તેવો ગરીબ હોય; ગમે તેટલી મહેનત મજુરીમાં રૂંધાએલો રહેતો હોય; જગાની કે બીજી સગવડની ગમે તેટલી તંગાશ હોય; તોપણ તે પોતાનું ધાર્યું કામ કરી શકે. તે બહાનું કાઢે, તો તે મિથ્યા છે. હું જ્યારે ઉપર મુજબ અભ્યાસ કરતો હતો, તે વેળાએ મારે અર્ધા ભૂખ્યા રહીને દહાડા કાઢવા પડતા; તેમાં મારે કલમ કે કાગળ લેવો હોય, તો તેમાં જેટલા પૈસા જાય, તેટલી કીમતનું ખાવાનું મને અર્ધામાંથી પણ ઓછું મળતું. એક ક્ષણ પણ મારી છે, એમ કહેવાનો વખત તો મારે હતોજ નહીં. સિપાઇ બચ્ચાએ કેવા સહાસિક અને અવિચારી હોય છે, તે સૌ જાણેછે. તેઓ નોકરીમાંથી છૂટ્યા પછી કેવાં કેવાં ગપ્પાં મારેછે, કેવી હસાહસ કરી મૂકેછે, કેવા ગાવા મંડી જાયછે, સીસોટી વગાડવા મંડી જાયછે, અને કજીઓ કરવાને

---

૧ ઉવિલિઅમ કૉબેટ, ઇ, સ. ૧૭૬૨–૧૮૩૫. રાજ્ય સંબંધી ઘણો હિમ્મતવાન લખનાર; એક અંગ્રેજ પટેલનો છોકરો હતો.

તરત વળગી પડેછે, એ જે જાણે, તેજ જાણે. એવા નિરંકુશ અર્ધા ગાં-ડા દસ વીશ માણસોએ ભેગા થઇને ગરબડાટ કરી મૂક્યો હોય, તેમની વચ્ચો વચ્ચ બેસીને મારે વાંચવા લખવાનો વખત આવતો. શાહી, કલમ, કે કાગળને માટે મારે વખ્તા વખ્ત પૈ પૈસો ખરચવો પડતો. તે મારે કમ કીમતનો હતો, એમ ધારશો નહીં. અરે હાય, તે દમડી તો મારે મોંઘા મૂલની હતી. હું હમણાં જેટલો ઉંચો છું, તેટલોજ તે વખતે હતો. મારૂં શરીર ઘણું તનદુરસ્ત અને કસરતી હતું. અમારે બધા સિપાઇઓને બજાર-ખર્ચ થતો, તેમાંથી દર અઠવાડીએ દરેક માણસને એક આનો ને ચાર પાઇ ઉગરતાં. મને હજુ એક વાત સાંભરેછે. કયાં ન સાંભરે? કે એક વેળા જરૂર જોગો તમામ ખર્ચ કરીને ગમે તેમ કરીને શુક્રવારને દિવ-સે મેં ચાર પાઈ બચાવી.તેનું મેં શનિવારની સવારે કંઇ ખાવાનું લેવાનું ધાર્યું હતું. રાત્રે મેં મારાં કપડાં ઉતાર્યાં. તે વખત હું એવો તો ભૂખ્યો ડાંસ જેવો બની ગયો હતો, કે મારો આવરદા આવી રહ્યો છે, એમ મને લાગ્યું. તે વેળાએ ખોળતાં ખોળતાં મને જણાયું કે ચાર પાઇ તો મારાથી ખોવાઈ છે. મારી ગોદડી અને ચીંથરેહાલ ચાદરમાં મારૂં મોઢું ઘાલીને હું મોટો છતાં એક નાના છોકરાની પેઠે પોકે પોક મૂકીને રડ્યો. તો હવે હું ફરીથી કહુંછું કે,આવા આવા દુઃખમાં સઘળી મુશીબતોને પાર કરીને મેં મારૂં ધારેલું કામ પાર મૂકયું; તો પછી આ જગતમાં મારાથી તો આ કામ આવી અડચણને લીધે થાય એમ નથી, એવું બહાનું બતાવે એવો કોઇ જુવાનીઓ હશે? અને એવું બહાનું ચાલે પણ ખરૂં કે?

ફ્રાન્સના રાજ્ય-પ્રકરણી મામલામાં એક ફ્રેંચને દેશવટો લઇને લંડ-નમાં આવીને રહેવું પડયું. તેણે વિદ્યા-વિષયમાં આગ્રહ અને ઉદ્યોગનો ઉપરના જેવોજ આશ્ચર્યકારક ચમત્કાર બતાવ્યો છે. તેનો મૂળ ધંધો પથ્થર-ફોડાનો હતો. તેમાં તેનું કેટલીએક મુદ્દત સુધી ગુજરાન ચાલ્યું; પણ રોજગાર મંદ પડવાથી તેનો નિર્વાહ ભાંગી પડ્યો, અને તે કેવળ દરિદ્રતા-ની હાલતમાં આવી પડ્યો. તેને એક ભાઇબંધ હતો. તેને પણ એની પેઠે ફ્રાન્સમાંથી રાજ્ય-ખટપટને લીધે દેશવટો ભોગવવો પડતો હતો. તે વિદ્યા-ર્થીઓને ફ્રેંચ ભાષા શીખવીને પોતાનો સારી રીતે નભાવ કરતો હતો. આવા સંકટ-સમયે મારે મારૂં પેટ ભરવાને શું કરવું, એ બાબતની સ-લાહ લેવાને તે એ શિક્ષક પાસે ગયો. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, વિદ્યા-ગુરુનું

કામ કરવા માંડ્યો. પેલા સલાટે પૂછ્યું કે, મારે વિદ્યા-ગુરૂ બનવું? હું માત્ર મજુરી કરી જાણુંછું; અને ઠેકાણા વિનાની ગામડીઆ ફ્રેંચ બોલી બોલુંછું, તે મારે વિદ્યા-ગુરૂ થવું!! એ તમે શું કહોછો? હંહં, તમે મારી મજાક કરતા હશો. તેણે કહ્યું કે, હું તો કંઇ મજાક મશ્કરી સમજતો નથી. મારા મનમાં જે ઉગ્યું, તે તમને સાચે સાચું મેં કહ્યું. હું તો તમને ફરીથી પણ એજ સલાહ આપુંછું કે, ભણાવવાનું કામ કરો. તમે મારા હાથ નીચે આવીને રહો; અને નિશાળીઆઓને કેવી ઢબથી શીખવવું, તે હું તમને શીખવીશ. ધોંડ-ફોડાએ પ્રતિઉત્તર આપ્યો કે, ના, ના, એ વાત કંઇ બને એવી નથી. હવે આટલી ઉમરે મારાથી ભણાય નહીં; હું કંઇ બહુ ભણેલો નથી; તો મારાથી ભણાવવાનું કામ બને નહીં, એમ કહીને તે ઉઠી નીકળ્યો. તેણે પાછા પોતાના ધંધામાં નોકરી મેળવવાની મહેનત કરવા માંડી. તે લંડન નગરમાંથી નીકળીને બહાર પરગણાંમાં ફરવા લાગ્યો; અને સેંકડો ગાઉની મુસાફરી કરી થાક્યો, તે ફોકટ ગઇ. એને કોઇ રાખનાર મળ્યું નહીં. તે પાછો લંડનમાં આવીને પાધરોજ પોતાના જૂના મિત્ર પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે, મેં ધંધો શોધવાને બધે ફાંફાં મારી જોયાં, પણ કંઇ વળ્યું નહીં. હવે, જોઉં, વિદ્યાગુરૂ થવાને મહેનત તો કરી જોઉં. તે તરતજ તેના મિત્રના હાથ નીચે રહીને શીખવા લાગ્યો. તેનામાં એક ચિત્તે મંડી પડવાની ટેવ હતી; કોઇ પણ બાબતને સમજાવવાથી તે ઝટ સમજી જતો; અને તે મજબૂત મગજ અને કૌવતમંદ અકલવાળો હતો; તેથી ફ્રેંચ વ્યાકરણનાં મૂળતત્વ તે સત્વર શીખી ગયો; વાકય-રચના અને ભાષા-અનુબંધના નિયમો તરત ગ્રહણ કરી લીધા; અને વિદ્વજ્જન મંડળમાં ફ્રેંચ શબ્દોના જે ઉચ્ચાર થાયછે, તે તેને તદન નવાજ શીખવાના છતાં, તે બરાબર શીખ્યો. એના મિત્રે એને એ પ્રમાણે શીખવી શીખવીને તૈયાર કર્યો; અને તેને જ્યારે ભરોસો પડ્યો કે, હવે એ બીજા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે, એટલી તાકત એનામાં આવી છે, ત્યારે એક ખાલી જગા પૂરવાને જાહેર ખબર છપાઇ હતી, તેને માટે એની પાસે તેણે અરજી કરાવી. તે જગા તેને મળી અને પથ્થર ફોડનાર આખરે વિદ્યાગુરૂની પદવીએ પહોંચ્યો. દૈવયોગે એમ બન્યું કે, લંડનના જે પરામાં તેણે આગળ કડીઆ-કામ કર્યું હતું, તેજ ઠેકાણે એક પાઠશાળા હતી; અને તેમાંની એક જગા ઉપર તે નીમાયો હતો. સવારમાં ઉઠતા વારમાં

તે પોતાની બારી આગળ ઉભો રહીને કપડાં પહેરતો હતો, ત્યાંથી પોતાને હાથે જે ધુમાડીઆં બાંધ્યાં હતાં, તે રોજ તેની નજરે પડતાં. એ પાઠશાળા બહુ પંકાઇ ગઇ હતી; તેથી તે કેટલીએક મુદ્દત સુધી તેના મનમાં ડરવા લાગ્યો કે, આ ભાગના લોકો 'હું પહેલાં કડીઆ-કામ કરતો' એમ ઓળખી કાઢશે, તો આ મોટી શાળાને બટ્ટો લાગશે. પણ એને આવી બીક રાખવાનું કંઇ કારણ નહતું; કેમકે પંડે એક ઉત્તમ પ્રતિનો શિક્ષક નીવડ્યો; અને તેના હાથ નીચેના વિદ્યાર્થીઓ ફ્રેંચ ભાષાનું એવું તો જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા કે, જાહેરમાં કેટલીએક વાર એ વિદ્યાર્થીઓની સરકાર તર્ફથી પ્રશંસા થઇ. વળી જે જે માણસો એને ઓળખતા હતા, તે સઘળા,-તેની સાથેના બીજા વિદ્યાગુરૂઓ અને તેના વિદ્યાર્થીઓ તેનું બહુ માન રાખતા અને તેના ઉપર પ્રીતિ ભાવ રાખતા. એને આગળ જે જે સંકટ સહન કરવાં પડ્યાં હતાં, જે જે મુશીબતો વેઠવી પડી હતી, અને પ્રથમ એની કેવી હાલત હતી, એ બધું જ્યારે એમના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે તો તેઓ એના ઉપર પહેલાં કરતાં પણ વધારે ને વધારે ફિદા થવા લાગ્યા.

સર સામ્યુઅલ રૉમિલિએ પોતાની જાતને કેળવવાને માટે જે શ્રમ લીધો, તે પણ કંઇ કમ નહતો. ફ્રાન્સમાંથી એક શખ્સને નાસી નીકળીને ઈંગ્લંડનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. તેના વંશમાં એક ઝવેરી થયો. તેને ઘેર રૉમિલિ અવતર્યો હતો. તેને નાનપણમાં કંઈ કેળવણી મળી ન હતી; પણ તે પંડેજ પોતાના મનમાં ધારેલી મતલબ પાર પાડવાને અથાક ખંત રાખીને સતત્ ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો; અને તમામ અડચણોને દફે કરી. તેણે પોતાનું જીવન-ચરિત્ર સ્વહસ્તે લખ્યું છે. તેમાં તે કહેછે કે, હું જ્યારે પંદર અને સોળ વરસની વચમાં હતો, તેવામાં લાટિન ભાષા ભણવાનો મેં મારા મન સાથે સંકલ્પ કર્યો. તે વેળાએ વ્યાકરણના જે નિયમો સાધારણ રીતે બહુજ વપરાતા હતા, તે ઉપરાંત હું કંઈ વિશેષ જાણતો નહતો. ત્રણ ચાર વરસસુધી હું ખૂબ ખંતથી એ કામ પાછળ લાગુજ રહ્યો. જે જમાનામાં ખરેખરી શુદ્ધ લાટિન ભાષા વપરાતી હતી, તે વખતના સઘળા ગદ્ય ગ્રંથ-કર્ત્તા એ અરસામાં હું વાંચી ગયો. માત્ર

વારો,[૧] કોલ્યુમેલા[૨] અને સેલ્સસ[૩] જેવા ગ્રંથકારોએ હુનરકળા વગેરે બાબતો ઉપર ખાસ રીતે લખ્યું છે, તેજ મેં વાંચવાના રહેવા દીધા. લિવિ,[૪] સાલસ્ટ[૫] અને ટાસિટસ[૬]ના બધા ગ્રંથો હું ત્રણ વાર વાંચી ગયો. સિસરો[૭]ના અતિ પ્રસિદ્ધ ભાષણો ગોખીને મેં મોઢે કર્યાં;અને હોમરના ઘણા ભાગનું મેં ભાષાંતર કર્યું. ટેરેન્સ,[૮] વર્જિલ, હૉરેસ, ઑવિડ.[૯] અને જૂવેનાલ[૧૦] હું ફરી ફરીને વાંચી ગયો. ભૂગોળ વિદ્યાનું, કુદરતી તવારીખનું, સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનું તેણે અધ્યયન કર્યું હતું; અને સામાન્ય જ્ઞાનની ઘણી બાબતો તેણે જાણી લીધી હતી. તેની સોળ વરસની ઉમરે તેને સદર અદાલતમાં બંધણીદાર કારકૂનની જગા મળી; ત્યાં તે ખૂબ મહેનત કરવા લાગ્યો; વકીલાત કરવાની તેણે સનદ મેળવી; અને પોતાના ઉદ્યોગ અને આગ્રહવડે તે પાર પડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં જ્યારે ફૉક્સનો કાર-

---

૧ વારો, ઇ. સ. પૂ. ૧૧૬-૨૮; એણે જૂદી જૂદી બાબતો ઉપર ૫૦૦ ગ્રંથ લખ્યા કહેવાયછે. તેના જમાનામાં તે સૌથી વિદ્વાન પુરૂષ ગણાતો હતો.

૨ લ્યૂશિઅસ જૂનિઅસ મૉડરેટસ કૉલ્યુમેલા,ઈ.સ.ના પહેલા સૈકામાં થયો. કૃષિ–કર્મ ઉપર તેણે બાર ગ્રંથ લખ્યા છે.

૩ ઓલસ કૉર્નીલિઅસ સેલ્સસ, ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાનો પ્રસિદ્ધ રૂમી વૈદ્ય, તેના વૈદક શાસ્ત્રની ૮૦ આવૃત્તિ થઇ છે.

૪ ટાઇટસ લિવિઅસ, ઈ. સ. પૂ. ૫૯—ઇ. સ. ૧૮, રૂમી ઇતિહાસ લખનાર, તેણે ૧૪૨ ગ્રંથ લખ્યા છે. તેની સુંદર ભાષાથી તે લોકપ્રિય છે.

૫ કાયસ ક્રિસ્પસ સાલસ્ટ, ઇ.સ. પૂ. ૮૬–૩૪,રૂમી ઇતિહાસ લખનાર.

૬ કાયસ કૉર્નીલિઅસ ટાસિટસ, ઇ. સ. ૫૫-૧૩૦ (આશરે), પ્લિનિનો મિત્ર; મહા પ્રસિદ્ધ રૂમી ઇતિહાસ લખનાર તથા ભાષણકર્તા.

૭ માર્કસ ટલિઅસ સિસરો, ઇ. સ. પૂ. ૧૦૬–૪૩, રોમનો મોટામાં મોટો વક્તા. આંટનીએ એને મારી નંખાવ્યો.

૮ પબ્લિઅસ ટેરેંશિઅસ આફ્રર ટેરેન્સ, ઇ. સ. પૂ. ૧૯૫-૧૫૯ આશરે, મોટો રૂમી કવિ અને નાટક કર્તા.

૯ પબ્લિઅસ ઑવિડિઅસ નાસો ઑવિડ, ઈ. સ. પૂ. ૪૩–ઇ. સ. ૧૮, પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રૂમી કવિ.

૧૦ ડેસિમસ જૂનિઅસ જૂવેનાલ, ઇ. સ. ના પહેલા-બીજા સૈકામાં. પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રૂમી કવિ.

બાર હતો, તેવામાં તેને 'સોલિસિટર-જનરલ'ની ઊંચી પદવી મળી; અને એ પ્રમાણે ન્યાય-ક્ષેત્રમાં તે ધીમે ધીમે ઊંચે ચઢીને બહુ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો. એમ છતાં તે પોતે ઘણો અજ્ઞાન છે, આ કામને હું ઘણી વાતે લાયક નથી; એમ જાણીને તે પોતાના મનમાં બહુ દુઃખ કરતો; અત્યંત વિમાસણમાં પડી જતો; અને પોતાની ખામીઓ દૂર કરવાને તે નિરંતર શ્રમ લેતો. તેનું સ્વહસ્ત લિખિત જીવન-ચરિત્ર શીખામણયુક્ત બાબતોથી ભરપૂર છે. બીજી એશ અશરતી વિચારોની હજારો વાર્તા વાંચવાના કરતાં આ વધારે કીમતી છે; અને તે મન ઘાલીને વાંચવું ઘટેછે.

સર ઉવૉલ્ટર સ્કૉટે પોતાના નાના મિત્ર જૉન લેઇડન[1]માં અદ્ભુત આગ્રહ દીઠો હતો; તેવો કોઇ બીજા માણસમાં એણે જોયો ન હતો; તેથી તેનું ચમત્કારીક દૃષ્ટાંત તે સૌના આગળ કહ્યા કરતો. રૉકસબર[2] પરગણાના અત્યંત જંગલવાળા નીચાણના પ્રદેશમાં તે રહેતો. એનો બાપ ભરવાડ હતો; છતાં લેઈડને કેવળ આપ-બળથી પોતાના જાતને કેળવી. ડુંગરની એક બાજુ ઉપર હૉગ[3] પોતાનાં ઘેટાંને સૂતો સૂતો સાચવતો હતો, તેવા વખતમાં તેણે છાપેલી ચોપડીના અક્ષરો જોઈ જોઇને ઉતારવા માંડ્યા; અને તેમ કરતાં તે લખતાં શીખ્યો; લામર મૂર[4] ડુંગરમાં ઘેટાંને ચરાવતાં છતાં ખંત રાખીને મહા ઉદ્યોગ મચાવવાથી કેન્સ વિદ્યાગુરૂની પદવીએ ચઢ્યો; અને આજ પણ તે એ જગાનું કામ રૂડી રીતે ચલાવેછે. હૉગ અને કેન્સની પેઠે તેમજ મરે, ફર્ગ્યુસન અને બીજા ઘણાની પેઠે લેઇડન પણ સ્કૉટ ભરવાડનું સંતાન છતાં તેને નાનપણથી જ્ઞાન મેળવવાની તૃષ્ણા ભારે હતી. કર્કટન ગામની નાની નિશાળમાં તે બાપડો રોજ પોતાને ઘેરથી ત્રણ ચાર ગાઉ અડવાણે પગે ચાલીને વાંચતાં શીખવાના લોભથી બીડમાં થઇને જતો આવતો. એનું ભણતર જુઓ તો માત્ર એટલુંજ હતું. બીજું જે તેણે મેળવ્યું, તે પોતાની મેળેજ. તે હદ બેહદ દરિદ્રાવસ્થા ભોગવતો હતો; તથાપિ, તે ન ગણકારતાં એડિનબરાની પા-

---

• ૧ જૉન લેઇડન, ઇ. સ. ૧૭૭૫-૧૮૧૧; વૈદ્ય, ભાષાજ્ઞ, કલકત્તાની પાઠશાળામાં હિંદુસ્તાની ભાષાનો વિદ્યાગુરૂ.

૨ રૉકસબરશિઅર, સ્કૉટલંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ ૬૭૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૫૪,૦૦૦.

૩ જેમ્સ હૉગ, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૧૮૩૫; સ્કૉટલંડનો કવિ.

૪ લામર મૂર, સ્કૉટલંડમાં ડુંગરની હારની હાર ૧૫-૨૦ કોસ લાંબી છે.

કશાળામાં દાખલ થવાની ઉમેદથી તે જેમ તેમ કરીને ત્યાં સુધી પહોંચ્યો. છાપખાનું ચલાવનાર તરીકે આર્ચિબૉલ્ડ કૉનસ્ટબલ[1] હાલ સઘળે પ્રસિદ્ધ છે; તેણે આ વેળા ચોપડીઓ વેચવાની નાની દુકાન માંડી હતી; ત્યાં લેઇડન ઘણી વાર જતો. તે દુકાનની સીડી બહારથી ખુલ્લા મેદાનમાં હતી. હાથમાં એકાદ મોટું પોથું લઇને એ દાદરાના એકાદ પગથીઆ ઉપર તે બેસતો. તેના કંગાલ ઝુંપડામાં રાત્રે થોડું ઘણું પેટ ભરવાને સૂકા રોટલાનો કટકો અને પાણી તેની વાટ જોતાં હોય; તે દુઃખદાયક વાતને વીસારે મૂકીને તે કલાકના કલાક સુધી એક ચિત્તે પુસ્તક વાંચવામાં રોકાઇ રહેતો. પુસ્તકો અને નિબંધો વાંચવાં, એજ તેનો ભારેમાં ભારે લોભ, અને મોટામાં મોટી તૃષ્ણા હતી. એ પ્રમાણે તેનો અજીત આગ્રહ જય પામ્યો, ત્યાંસુધી વિદ્યાના કોટ આગળ તેણે મહા કષ્ટ વેઠીને યુદ્ધ મચાવવું જારી રાખ્યું. તે ઓગણીશ વરસનો થયો, ત્યાર પહેલાં તો તેણે ગ્રીક અને લાટિન ભાષાનું એવું ઊંડું જ્ઞાન મેળવ્યું, અને બીજું સામાન્ય જ્ઞાન એટલું બધું મેળવ્યું કે, એડિનબરાના સઘળા વિદ્યાગુરૂઓ એને જોઇને અચરજ પામ્યા. તેણે હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો મનસુબો કર્યો; અને તેથી ત્યાંના દિવાનીખાતાની સનંદી નોકરીમાં દાખલ થવાની તેણે તજવીજ કરી, પણ તેનું કંઇ વળ્યું નહીં. ત્યારે એને કોઇએ કહ્યું કે, મોટા વૈદના હાથ નીચે સનંદી મદદગાર વૈદની જગાઓ ખાલી છે; પણ એ કંઇ વૈદ નહતો; અને વૈદક-શાસ્ત્રના જ્ઞાનનો એનામાં એક છાંટો પણ ન હતો. એમ છતાં પણ શીખીએ તો શીખાય ખરૂં, એમ એણે વિચાર્યું. પણ પરીક્ષા આડા છ મહિના હતા, તેટલી મુદ્દતમાં તેણે એ વિષયમાં તૈયાર થઇ જવું જોઇએ. એ સાંભળીને એ ભડકી ગયો નહીં; પણ જે શાસ્ત્ર શીખવાને ખરેખરાં ત્રણ વરસ હમેશાં લાગેછે, તે છ મહિનામાં હાથ કરવાને એ મંડી પડ્યો. છ મહિનાને અંતે તે પરીક્ષામાં પાસ થયો, અને વળી તે ઊંચે નંબરે માન મરતબાની સાથે. હિંદુસ્તાનમાં આવવાને માટે સ્કૉટ તથા તેના બીજા મિત્રોએ ભેગા થઇને એને મદદ કરી; અને 'બાલ્યાવસ્થાનાં ચિત્રો' નામની સુંદર કવિતા પ્રગટ કર્યા પછી તે હિંદુસ્તાન આવવાને વહાણે ચલ્યો. હિંદુસ્તાનમાં એ એક મહાન ભાષાજ્ઞ-પંડિત નીવડશે, એમ સૌને લાગતું

---

1 આર્ચિબૉલ્ડ કૉન્સ્ટબલ, ઇ. સ. ૧૭૭૫-૧૮૨૭, સ્કૉટલંડનો વિખ્યાત અને સહાસિક છાપખાનું ચલાવનાર.

હતું; પણ તાપ તડકાને વેઠતાં એને તાવ આવ્યો; તેમાં તે સપડાયો અને નાની ઉમરમાંજ મરણ પામ્યો.

ડૉક્ટર લી કેમ્બ્રિજની પાઠશાળામાં હીબ્રુ ભાષાનો પાઠક હતો. પોતાનો ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કરવાને એટલે વિદ્યા-પ્રકરણમાં માન ભરેલી પદવીએ ચઢવાને માટે તેણે જે ધીરજ, આગ્રહ, અને દૃઢ ભક્તિ બતાવ્યાં છે, તે હાલના જમાનામાં ચમત્કારિક છે; અને તેથી તેનું જીવન-ચરિત્ર ખરેખર દૃષ્ટાંતિક છે. શ્રૂસ્બરીની પાસે લૉંગ્નૉર ગામની ધર્માદા નીશાળમાં તે ભણ્યો; પણ ત્યાં તે એવો તો નબળો નીવડ્યો કે તેના મહેતાજીએ કહ્યું કે, આજ સુધીમાં આવો ઠોઠ નિશાળીઓ મારા હાથ નીચે આવ્યો નથી. એક સૂતારને ત્યાં બંધણી કરીને એને કામ શીખવાને મૂકયો. એ ધંધો તેણે પાકી ઉમરનો થતા સુધી કર્યો. પોતાની નવરાશનો વખત નકામો ન જવા દેવો, એવા વિચારથી તેણે વાંચવા માંડ્યું. તેમ કરતાં, કેટલાંએક પુસ્તકોમાં લાટિન ગ્રંથોના ઉતારા આવવા લાગ્યા. તેનો શો અર્થ છે, તે નક્કી કરવાને તેને મન થયું. તેણે એક લાટિન ભાષાનું વ્યાકરણ વેચાતું લઇને લાટિન ભાષા શીખવા માંડી. વાંચનારને યાદ હશે, કે સ્ટોન ડ્યુક ઑફ આર્ગાઇલનો બાગવાન હતો. તેણે ઘણાં વરસ ઉપર કહ્યું હતું કે, કોઇ પણ માણસને કંઇ પણ શીખવાની મરજી હોય, તો મૂળાક્ષર શીખ્યો એટલે થયું. તે કરતાં કંઇ વધારે શીખવાની જરૂર છે? લી સવારમાં વહેલો ઉઠતો, અને રાત્રે મોડો સૂતો; અને તેના બંધણીની મુદ્દત પૂરી થતા પહેલાં તો તેણે લાટિન ભાષા ઉપર પૂરો અખત્યાર મેળવ્યો. તે એક વેળા ઇશ્વર આરાધનાના મંદિરમાં મજુરી કરતો હતો. તેવામાં નવિન સ્થાપનાનું પુસ્તક તેના હાથમાં આવ્યું. તે ગ્રીક ભાષામાં લખેલું હતું. તે જોઇને તેને તરતજ એ શીખવાનું મન થઇ આવ્યું. એ કારણસર એણે પોતાની કેટલીએક લાટિન ચોપડીઓ વેચી નાખીને જે પૈસા ઉપજ્યા, તેમાંથી ગ્રીક ભાષાનું એક વ્યાકરણ અને એક શબ્દ-કોષ વેચાતાં લીધાં. તેને ભણવામાં મઝા પડતી, તેથી એ ભાષા પણ લી જલદીથી શીખી ગયો. હવે એ ગ્રીક ગ્રંથો વેચીને તેણે હીબ્રૂ ભાષાનાં પુસ્તક ખરીદ કર્યાં; અને એ ભાષા પણ તે શીખ્યો. તેમાં તેને કોઇ પણ ગુરૂ ન હતો, અથવા એ ભાષા શીખવાથી મારી આબરૂ વધશે, મારી કીર્ત્તિ થશે અથવા મને નાણું મળશે, એવી તેના મનમાં કોઇ આશા ન હતી. તેના મનમાં જે શોખ થઈ આવતો, તે પ્ર-

માણે તે પોતાના મનનું વલણ જોઈને શોખની ખાતર શીખતો. પછી તેણે ખાલ્દી, સિરિઆક અને સામારિટન બોલીઓ શીખવા માંડી. પણ તેણે અત્યંત અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, તેથી તેની તનદુરસ્તી બગડી; અને રાત્રે ગ્રંથ સાથે લાંબી વાર સુધી મથન કરવાથી અને ઉજાગરા થવાથી તેની આંખમાં રોગ થયો. એમ થવાથી કેટલીએક મુદ્દત સુધી ચોપડીઓને ઊંચી મૂકવાની તેને જરૂર પડી. તેથી તેની તનદુરસ્તી પાછી ઠેકાણે આવી એટલી તે પોતાનું રોજ કામ કરવા લાગ્યો. તેની રહેણી ઘણી ચોખ્ખી હતી; તેથી તેના ધંધામાં તે સુખી થતો ગયો; અને એ પૈસા ભેગા કરીને તે પોતાની અઠ્ઠાવીશ વરસની ઉમરે પરણ્યો. હવે પુસ્તકો વાંચવાનો વૈભવ છોડીને પોતાનો ઘરસંસાર ચલાવવા પાછળ મન દઈને મંડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો; અને તેથી તેની પાસે જેટલાં પુસ્તક હતાં, તે બધાંજ તેણે વેચી દીધાં. દૈવયોગે તેનાં ઓજાર રાખવાની પેટી બધાં ઓજાર સાથે બળી ગઈ; એ પેટી ઉપરજ એની આખી ઉપજીવિકાનો આધાર હતો; અને હવે રોટલાના સાંસા પડશે, એમ તેને જણાવા લાગ્યું. એવી રીતનો બનાવ ન બન્યો હોત તો, તે જીવત ત્યાંસુધી સૂતારનોજ ધંધો કર્યા કરત. નવાં ઓજાર ખરીદ કરવા જેટલું તેનામાં દહેન નહતું; તેથી તેણે નાનાં છોકરાંને નિશાળ માંડીને શીખવવાનો ધંધો કરવાનો વિચાર કર્યો; કેમકે એ ધંધામાં એને કંઈ નાણું રોકવું પડે એમ નહતું. તે ઘણી ભાષાઓ ભણ્યો હતો; તોપણ સાધારણ બાબતોના જ્ઞાનમાં તેની ઘણી ખામી હતી; અને તેથી પહેલવહેલાં તો તેનાથી શીખવાયું નહીં. પરંતુ, તે પોતાના વિચારમાં ડગે એવું પૂતળું નહતું; તેથી એ ઉદ્યમ પાછળ એ ખંતથી મંડ્યો; અને અંકગણિત તથા લેખનના વિષયો તે પોતાની મેળેજ એટલે દરજ્જે શીખ્યો કે, એ વિષયો તે નાનાં બાળકોને શીખવવાને શક્તિમાન થયો. તે નિષ્કપટી હતો; તેની રીતભાત સાદી હતી; તેની કરણી સુંદર હતી; તેથી ધીમે ધીમે એને મિત્રો થવા લાગ્યા; અને એ 'વિદ્વાન સૂતાર'ની વિદ્વત્તાની વાતો ચોમેર ચાલવા લાગી. ડૉક્ટર સ્કૉટ નામનો પાદરી તેની નજીકમાં રહેતો હતો. તેણે શૂરબરી ગામની ધર્માદા નિશાળના મહેતાજીની જગા તેને અપાવી; અને પૂર્વ ખંડની ભાષાઓ એક નામાંકિત પંડિત જાણતો હતો, તેની સાથે તેને ઓળખાણ કરાવી આપ્યું. આવા આવા મિત્રો એને પુસ્તકોની મદદ કરતા ગયા; અને લીએ અરબી, ઇરાની અને હિંદુસ્તાની

ભાષાઓ હાથ કરી લીધી. તે પરગણાની સ્થાનિક સાર્બંદીમાં તે સિપાઈગીરીનું કામ પણ બજાવતો; તેવામાં પણ તેણે પોતાનો અભ્યાસ જારીજ રાખ્યો અને એ પ્રમાણે તે પોતાના ભાષા-જ્ઞાનમાં પ્રતિદિવસ વધારે નિપુણતા મેળવતો ગયો. ડૉક્ટર સ્કૉટ તેને શિરછત્ર અને પિતા તુલ્ય હતો. એ પરોપકારી ગૃહસ્થે આખરે એને કેમ્બ્રિજમાં રાણીની પાઠશાળામાં દાખલ કરાવ્યો. તેમાં પોતાના ગણિત-શાસ્ત્રના જ્ઞાનને માટે તે પ્રસિદ્ધ થયો; તેવામાં અરબી તથા હીબ્રુ ભાષાના વિદ્યા-ગુરૂની જગા ખાલી પડી. તે પ્રતિષ્ઠિત પદવી ઉપર લીનેજ પસંદ કરીને નીમવામાં આવ્યો. એ ઘણું યોગ્યજ થયું. એ જગાનું કામ તે મનમાનતી રીતે બજાવતો હતો, અને તે ઉપરાંત જે ધર્મોપદેશકો પૂર્વ ખંડના વાસિઓને તેમનીજ બોલીઓમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને જતા, તેમને તે પોતાની રાજી ખુશીથી ઘણો વખત રોકીને જૂદી જૂદી ભાષાઓ શીખવતો. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્રનો તેણે એશિઆખંડની કેટલીએક બોલીઓમાં તરજુમો કર્યો. તેણે વળી ન્યૂઝીલંડની બોલીનું જ્ઞાન મેળવીને ન્યૂઝીલંડના બે ઠાકોર તે વેળાએ ઇંગ્લંડમાં હતા, તેમને માટે તેમની ભાષાનું એક વ્યાકરણ તથા એક કોષ બનાવ્યાં. એ પુસ્તકો આજ પણ ન્યૂઝીલંડની શાળાઓમાં ચાલેછે. એ પ્રમાણે ડૉકટર સામ્યુઅલ લીના જાણવાજોગ જીવનચરિત્રનો ટુંકો હેવાલ છે; અને વિદ્યા તેમજ શાસ્ત્રીય વિષયોમાં જે મહાત્માઓ પ્રસિદ્ધિ મેળવી ગયા છે; તે કેવળ આપબળે મન-શક્તિ ખીલવવાને આગ્રહથી મંડ્યા રહેલા, તેથી એમ થયું છે. એવા અનેક સુબોધકારક દૃષ્ટાંતોમાંનું ઉપરનું પણ એક એવુંજ દૃષ્ટાંત છે. 'મુશીબતો છતે ઇલ્મ હાંસલ કરવા પાછળ લાગુ થવા બાબત'ની વખાણવા લાયક ચોપડી બધે મશહૂર છે, તે જોવાથી વળી વધારે ખાત્રી થશે.

•

'શીખવાના કામમાં ઉમરનો મેળ રાખવોજ નહી,' એ વચનો ખરાં સમજવાં; અને તેને પુષ્ટી આપવાને બીજાં ઘણાં બુલંદ નામોની ટીપ ગણાવવી હોયતો ગણાવાય. ભલે ઉમર મોટી થઈ ગઈ હોય, પણ જો તેઓ મન સાથે સંકલ્પ કરીને ધારેલા કામનો આરંભ કરે તો તેમનાથી ઘણું થઈ શકે. સર હેન્રી સ્પેલ્મને[1] 'કુદરતી-શાસ્ત્રનો' અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેની ઉમર પચાશ અને સાઠ વરસની વચમાં હતી. સિદ્ધ પદાર્થ

---

૧ સર હેન્રી સ્પેલ્મન, ઈ. સ. ૧૫૬૨-૧૬૪૧, એક અંગ્રેજ પ્રાચીન શોધ-કર્તા.

વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના અભ્યાસ પાછળ ફ્રાંક્લિન પૂરેપૂરો મંડી પડ્યો, તે વખત તે પચાશ વરસનો હતો. ડ્રાઇડન અને સ્કૉટ ચાળીશ ચાળીશ વર્ષના થયા ત્યાં સુધી ગ્રંથ-કર્તા તરીકે તેમને કોઇ ઓળખતું નહતું. બોક્કાચિઓ[1] પાંત્રીશ વરસનો થયો, ત્યારે તે ગ્રંથકર્તા તરીકે બહાર પડવા લાગ્યો; અને આલ્ફીએરી[2] જ્યારે છેંતાળીશ વરસનો હતો, ત્યારે તેણે ગ્રીક ભાષા શીખવા માંડી. નીબુર[3]ના ગ્રંથ તેની મૂળ ભાષામાં વાંચવાની મતલબથી ડૉક્ટર આર્નલ્ડે જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ પોતાની પાકી ઉમરે કરવા માંડ્યો. એવીજ રીતે વળી જેમ્સ ઉવૉટ ચાળીશેક વરસનો હતો, તેવામાં તે ગ્લાસગો શહેરમાં ઓજારો બનાવવાનો ધંધો કરતો હતો; પણ યંત્ર-શાસ્ત્રનાં કીમતી પુસ્તકો ફ્રેંચ, જર્મન તથા ઇટાલિઅન ભાષામાં હતાં, તે વાંચવાના વિચારથી, તે એટલી ઉમરે એ ભાષાઓ ભણ્યો. યાહુદી લોકોની અસલ હીબ્રુ ભાષા ટૉમસ સ્કૉટ[4] શીખવા લાગ્યો, ત્યારે તે છપ્પન વરસનો હતો. અંગ્રેજ કવિ મિલ્ટન અને ઇટાલિઅન કવિ ડાંટીને મેકૉલેએ પોતાના નિબંધમાં સરખાવ્યા છે; તે મુકાબલો કેટલે દરજ્જે ખરો છે અને ખોટો છે, તે જાણવાનું રૉબર્ટ હૉલને મન થયું. તે વખત તે વૃદ્ધાવસ્થામાં હતો અને કોઈ એક વ્યાધિની તીવ્ર વેદનાથી ભોંય ઉપર આથડીઆં મારતો છતાં, ઇટાલિઅન ભાષા ભણતો હતો. હાંડલે પોતાના મહાન ગ્રંથો બહાર પાડવા માંડ્યા, ત્યારે તે અડતાળીશ વરસનો હતો. પાકી ઉમરે, જીંદગીના પાછલા ભાગમાં કેવળ નવા વિષયોમાં પ્રવેશ કરનારા અને કેવળ નવા અભ્યાસમાં જય મેળવાનારા પુરૂષોના સેંકડો દાખલા મળી આવે એમ છે. 'હવે તો ભણવાનો વખત વહી ગયો.' 'હવે અમારાથી શીખાય નહીં'; એ તો તુચ્છ અને એદી માણસોનાં વેણ જાણવાં.

અમે જે સિદ્ધાંત આગળ જણાવી ગયા છીએ, તેની વાંચનારને પુનઃસ્મૃતિ આપીએ છીએ. જે માણસો ઉપર કુદરતી અક્કલની ઇનાએત

---

૧ જોવાની બોક્કાચિઓ, ઇ. સ. ૧૩૧૩-૧૩૭૫, પ્રસિદ્ધ ઇટાલિઅન ગ્રંથકર્તા.

૨ વિટોરિઓ આલ્ફીએરી, ઈ. સ. ૧૭૪૯-૧૮૦૩, પ્રસિદ્ધ ઇટાલિઅન નાટકો લખનાર, આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો.

૩ બરથોલ્ડ જૉર્જ નીબુર, ઇ. સ. ૧૭૭૬-૧૮૩૧, પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર, ભાષાજ્ઞ, અને ઇતિહાસ કર્તા.

૪ ટામસ સ્કૉટ, ઇ.સ. ૧૭૪૭-૧૮૨૧, એક અંગ્રેજ ધર્મ-શાસ્ત્રી.

થઇ છે, તેજ માણસો આગેવાની કરીને દુનિઆંને દોરેછે, એમ સમજવું નહીં. પણ જેઓ એક સંકલ્પથી કાર્ય-સિદ્ધિ ઇચ્છવાવાળા અને અપાર ઉદ્યોગ મચાવવાવાળા નર છે, તેઓજ જગતમાં અગ્રેસરપણું ભોગવેછે. એ વાત સાચી છે કે, સ્વાભાવિક બુદ્ધિવાળા માણસો બહુજ વહેલી ઉમરમાં કવખતે બહાર પડેછે. એ વાતની અમે ના પાડતા નથી. તથાપિ કેટલાં એક એવાં છોકરાંઓમાં નાનપણમાં જે હોશિઆરી જોવામાં આવેછે, તે ઉપરથી તે તેની મોટી ઉમરે કેવો નીવડશે, તે કંઈ ખાત્રીથી કહી શકાય નહીં. લઘુ વયનું ચાંચલ્ય પ્રૌઢ અવસ્થાની આગામિક ઉન્નતિનું દૃઢ ચિન્હ નથી. બુદ્ધિરૂપી વૃક્ષ કમોસમમાં ફળે, તેથી તે બીજ કૌવતદાર છે, એમ ન સમજવું; પણ ઉલટું તે રોગનું લક્ષણ છે, એમ જાણવું. નિશાળોમાં જે બેહદ હોશિઆરીવાળા, ચંચળ છોકરા કહેવાતા, તે બધા પછીથી કેમ જગતમાં જણાતા નથી? તેઓ ક્યાં સંતાઈ જાયછે? પહેલા નંબરના અને ઇનામો મેળવનારા છોકરાઓ પાછળથી કયા ખૂણામાં ભરાઈ જાયછે? સંસાર—સાગરમાં એ બધાને આપણે ખોળવા જઇશું તો જણાશે કે, જે છોકરાઓ નિશાળમાં ઠોઠમાં ખપતા, અને જેમનો વાંસો મારથી રંગાઈ જતો, તેઓ પેલા ચપળ અને ખબરદાર છોકરાઓ કરતાં આગળ વધી ગયા છે. હોશિઆર છોકરાઓને તેમની હોશિઆરી માટે ઇનામ મળેછે; પણ જે ચપળતાથી અને સરળતાથી તેઓ એ ઇનામો મેળવેછે, તે તેમને હમેશાં ઉપયોગી અને લાભકારક નીવડતાં નથી. હોશિઆરી ખાતર ઇનામ મળવાને બદલે જે છોકરાઓ ફરી ફરી મહેનત કરેછે; જેઓ ઉદ્યોગનાં તરફડીઆં માર્યાંજ કરેછે; જેઓ આજ્ઞાકારી છે; તેમને મહેનતનાં ઇનામ, આગ્રહનાં ઇનામ અને આજ્ઞાંકિતપણાનાં ઇનામ મળવાં ઘટારત છે; કારણ કે, સ્વાભાવિક મનશક્તિની જન્મથી ન્યૂનતા છતાં જે છોકરો પોતાથી જેટલું બની શકે, તેટલું તે કરવાને ચૂકતો નથી, તેજ બીજા બધા છોકરા કરતાં વધારે ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

કીર્ત્તિ મેળવનાર મૂર્ખ છોકરાઓ—ઠોઠ નિશાળીઆ, જેઓ આગળ જતાં ચળકતા તારા જેવા નીવડ્યા છે, એ વિષય ઉપર કોઈ લખે, તો એક સુંદર મનોરંજક પ્રકરણ લખી શકાય એમ છે. સ્થળ-સંકોચને લીધે અમે માત્ર થોડાએકજ દાખલા દાખલ કરી શકીએ છીએ. પીએટ્રો ડી કૉર્ટોના[1] એક ચીતારો થઈ ગયો; તે નિશાળમાં ભણતો હતો,

---

૧ પીએટ્રો ડી કૉર્ટોના, ઈ.સ.૧૫૯૬-૧૬૬૯, ઈટલિમાં કૉર્ટોના ગામનો ચીતારો અને શિલ્પ કામ જાણનાર.

ત્યારે તે એવા બેવકૂફ માલમ પડ્યો કે, તેને 'મધિકાના ભેજાવાળો' ક-રીને સૌ ખીજવતા. ટૉમાસો ગ્વીડીએ આગળ ઉપર પોતાના ઉદ્યોગના બળવડે ઉંચામાં ઉંચી કીર્ત્તિ મેળવી; પણ એ નાનો હતો, ત્યારે એને 'સુસ્ત ટૉમ' કહીને બોલાવતા. ન્યૂટન જ્યારે નિશાળમાં ભણતો, ત્યારે છેલ્લી પાટલી ઉપર છેલ્લા નંબરના છોકરાની ઉપરના નંબરે પડી રહેતો. તેની ઉપરના છોકરાએ તેને લાત મારી, તે ઉપરથી ન્યૂટન તેના ઠોઠપણામાંથી જાગી ઉઠીને, તેની સાથે લડવા ઉભો થયો અને તેને ખૂબ ઠોક્યો. આ બનાવ બન્યા પછી તે ભાવથી ભણવા લાગ્યો; અને પોતાના દુશ્મનને મારીને પોતે જેમ પોતાના મનથી મોટો માનવા લાગ્યો; તેમજ ભણતરમાં પણ તેને હરાવવાનું તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું; અને તે આખરે એ વ-ર્ગમાં પહેલે નંબરે બેસવા લાગ્યો. આપણા મોટા મોટા ધર્મ-ધુરંધર પંડિતો કંઈ લઘુ વયથી લક્ષણવંતા હતા, એમ નથી. આઈઝાક બારો જ્યારે ચાર્ટર હાઉઝ નિશાળમાં ભણતો હતો, ત્યારે તેના તાઉ સ્વભાવને માટે તે બધામાં જાણીતો હતો; જેની તેની સાથે તે મારામારી કરવાને ઉભો થઈ જતો; અને ભણવા ગણવામાં તો તેના આળસનો પારજ નહીં. તેની આવી ચાલથી તેનાં માબાપને એટલો બધો સંતાપ થતો, કે તે તેના બાપને અળખામણો થઈ પડ્યો. બિચારો ડોસો કહેતો કે, જો મારાં છોકરાંમાંથી એકાદને પાછા બોલાવી લેવાની પરમેશ્વરની ઈચ્છા થાય, તો બધાંમાંથી તે આઈઝાકને ઉપાડી લે તો સારૂં. એ કોઈ રીતે સારો ઉઠે એમ મને લાગતું નથી. આડમ કલાર્ક જ્યારે નાનો હતો, ત્યારે મોટા મોટા પ-થરા ગબડાવી દેવાનો ધંધો કર્યા કરતો; તેથી તેનો બાપ એને 'મૂરખનો સરદાર' કહીને બોલાવતો. ડબ્લિનની પાઠશાળામાં ધર્માચાર્ય સ્વિફ્ટ નાપાસ થયો હતો; અને ઑક્સફોર્ડની પાઠશાળામાં 'ખાસ મહેરબાની દાખલ' તેને દાખલ થવાની ભલામણ મળી, ડૉક્ટર કુક સેંટ આંડ્રુસની પાઠશાળામાં નીતિશાસ્ત્રનો વિદ્યાગુરૂ હતો. તે અને પ્રસિદ્ધિ પામેલો ડૉક્ટર ચાલ્મર્સ[1] સેંટ આંડ્રુસની ગામઠી નિશાળમાં ભેગા ભણતા. તેઓ એવા મૂર્ખ અને મસ્તીખોર હતા, કે એ બેવકૂફો તો હવે કદી સુધરવાનાજ નથી, એમ જાણીને, મહેતાજીએ અત્યંત રીસે ભરાઈને તેમને નિશાળમાંથી કાઢી મૂક્યા.

---

1 ડૉક્ટર ટૉમસ ચાલ્મર્સ, ઈ. સ. ૧૭૮૦-૧૮૪૭, સ્કૉટલંડનો એક મહાન ધર્મોપદેશક અને સમર્થ વક્તા.

વીજળીના ચમકારાની પેઠે શેરિડન પછવાડેથી ચમકી નીકળ્યો ખરો; પણ તે જ્યારે નાનો હતો, ત્યારે તેની માએ તેના ભણાવનારને એની સોંપવણી કરતી વખતે કહ્યું કે, આ છોકરો એવો મૂર્ખ છે કે કદી ઠેકાણે આવે એમ નથી. ઉવૉલ્ટર સ્કૉટ પણ નાનો હતો, ત્યારે એવોજ મૂર્ખ હતો. પાઠ તૈયાર કરવામાં તત્પર રહેવાના કરતાં, તે કજીઆ કરવામાં સદા તત્પર રહેતો. એડિનબરાની પાઠશાળામાં તે ભણતો હતો, તે વેળાએ વિદ્યા-ગુરૂ ડૉક્ઝલે એને માથે એવાં વચનોની ટીપ મારી કે, મૂળથીજ એ ઠોઠ મૂર્ખ છે; અને એ હમેશાં એવોજ રહેશે! 'ચાર્ટન એવો બેવકૂફ છે, કે એ કદી સુધરવાનો નથી' એમ કહીને તેની માને એ છોકરો પાછો સોંપી દેવો પડ્યો. બર્ન્સ પણ ઠોઠ હતો; માત્ર મલવિદ્યામાં એ મસ્તાન થઈ રહ્યો હતો. ગોલ્ડસ્મિથ કહેતો કે, હું તો બહુ રહી રહીને ફૂલ્યો અને ફળ્યો. આલ્ફીએરી પાઠશાળાને છોડીને ગયો, ત્યારે પણ તે પ્રથમ દાખલ થયો હતો, તેવોને તેવોજ હતો; અને અર્ધા યુરોપખંડમાં ભમી વળ્યો ત્યારે જે વિષયમાં તેણે આવડી બધી નામના મેળવી, તેનો અભ્યાસ કરવાને તેને સૂઝ્યું. રૉબર્ટ ક્લાઈવ તો ઠોઠ હતો, એટલુંજ નહીં પણ છેક હાથમાંથી છટકી ગયો હતો; પણ જે તે કામમાં તે સદા દમદાર અને જુસ્સાદાર હતો. ભૂંડું કામ કરવાનું હોય, તો તેમાં પણ તે એવોજ. એનાં ઘરનાં માણસ એનું કાટલું કાઢી નાખવાને રાજી હતાં; તેથી તેને વહાણે ચઢાવીને મદ્રાસ હડસેલી દીધો; અને જુઓ કુદરતનો ખેલ કે, હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તાનો તે પાયો નાખનાર નીવડ્યો. નેપોલિઅન અને ઉવેલિંગટન બંને જણ ઠોઠ હતા; તેઓ નિશાળમાં કોઈ પણ રીતે બહાર પડતા ન હતા. નેપોલિઅનને વિષે અમીરજાદી ડચેસ ડા બ્રાટિસ કહેછે કે, એ શરીરે નિરોગી હતો; પણ બીજી બધી વાતે તો એ બીજા છોકરાઓના જેવોજ હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૯ ના જુલાઈ માસના એડિનબરા ટીકાકારમાં એક લખનાર લખેછે કે, ઉવેલિંગટનની આગળ જો કંઈ એવું કામ મૂકવામાં આવે, કે તેમાં એને પોતાની ચપળતા અને વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન બતાવવાનો તક મળે, તો તે વેળાએજ તેની બુદ્ધિ અને મન-શક્તિ જાગૃત થતી; તે વિના તેનામાં કંઈ માલ છે, એમ જણાતું નહીં. એની મામાં સ્પાર્ટાની પ્રાચીન પ્રજાનું શરત્વ અને સખ્તીનાં લક્ષણ રહેતાં. તે એને વિષે કહેતી કે, દારૂગોળાના સપાટામાં એ ઠોઠના ચૈચૂરા થવાને એ લા-

પક છે. એટનની કે આંઝેર[1]ની લશ્કરી ફ્રેંચ પાઠશાળામાં તેણે કંઈ કીર્તિ મેળવી નહીં. આજ જેમ ઉમેદવારોની પરીક્ષા લેવામાં આવેછે, તેમ તે વેળાએ જો લેવાતી હોત, તો એ કદાચ્ પાસ પણ થાત નહીં, અને એને લશ્કરી ખાતામાંથી પાણીચું મળત, એ અસંભવિત ન સમજવું.

યુલિસેસ ગ્રાંટ[2] અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનના લશ્કરનો વડો સેનાપતિ હતો. તે નાની ઉમરનો હતો, ત્યારે તેની મા તેને યુલિસેસ ગ્રાંટ કહીને બોલાવવાને બદલે 'યુસ્લેસ' (નકામો) ગ્રાંટ કહીને બોલાવતી; તેનું કારણ એ હતું કે, એ જ્યારે નાનો હતો ત્યારે ઘણો ઠોઠ અને એદી હતો; અને કોઈના કહ્યામાં રહેતો નહીં; સ્ટોનવૉલ જાકસન[3] એ લીનો સૌથી વડો ઉપસેનાપતિ હતો. તેની નાની વયમાં તે એટલો ટાઢો માલમ પડ્યો કે એ લક્ષણથીજ એ બધે વિશેષ કરીને જાણીતો થયો. પણ તે ઉવેસ્ટ પૉઈંટની શસ્ત્ર—કળાની પાઠશાળામાં ભણતો હતો, તે વખત પોતાની બેહદ મેહનત અને આગ્રહને માટે બધાંમાં પ્રખ્યાત થયો. જે કંઈ કામ એને સોંપવામાં આવતું, તે જ્યારે પૂરૂં થાય, ત્યારેજ તે તેનો કેડો મૂકતો; અને જે વાતનું જ્ઞાન એણે સંપૂર્ણ રીતે મેળવ્યું ન હોય, તે જ્ઞાન મારામાં છે, એવું ડોળ તે કદી કરતો નહીં. એક માણસ તેને ઓળખતો હતો, તે લખેછે કે, જે દિવસે કવિતા મોઢે બોલવાનો વારો હોય, અને તેમાંથી એને સવાલ પૂછવામાં આવતા, ત્યારે તે કહેતો કે, મેં હજુ સુધી એ કવિતા તૈયાર કરી નથી; હું ગઈ કાલની અથવા પરમ દિવસની કવિતા તૈયાર કરવામાં રોકાયો હતો. એ પ્રમાણે પરિપક્વ જ્ઞાન મેળવવાની ટેવ હોવાથી, તે શિત્તેર છોકરાના વર્ગમાં સત્તરમે નંબરે પાસ થયો. શરૂઆતમાં જોવા જઈએ, તો જાકસન આખા વર્ગના દરેક છોકરા કરતાં ભણતરમાં અને જ્ઞાનમાં ઘણુંકરીને પાછળ હતો; પણ જ્યારે છેવટ પરીક્ષાનો વખત આવ્યો, ત્યારે તેના ઉપર માત્ર સોળજ વિદ્યાર્થી હતા; અને તેણે ત્રેપનને પોતાની પછવાડે મૂકી દીધા હતા. એના સમકાળી પુરૂષો કહેતા કે,

---

૧. આંઝેર, ફ્રાન્સનું પ્રાચીન શહેર, વસ્તિ, ૫૮,૫૦૦.

૨. યુલિસેસ સિમ્સન ગ્રાંટ. ઈ.સ.૧૮૨૨ માં જન્મ. ઈ.સ.૧૮૬૮ અને ૧૮૭૨ માં સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો બે વાર પ્રમુખ નીમાયો હતો.

૩. સ્ટોનવૉલ જાકસન, મૂળ નામ જેમ્સ જાકસન, ઈ. સ. ૧૮૨૬—૧૮૬૩, અમેરિકાનો સેનાપતિ, તેનાંજ માણસોએ ભૂલમાં તેને દુશ્મન સમજીને ઘાએલ કર્યો, તેથી તે મરણ પામ્યો.

એ પાઠશાળામાં ચાર વરસ સુધી વિદ્યાર્થીઓને રાખીને અભ્યાસ કરાવવાનો નિયમ હતો, તેને બદલે જો દશ વરસનો ધારો હોત તો, જાક્સન તેના વર્ગમાં પહેલે નંબરે પાસ થયાવિના રહેત નહીં. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૬૩ ના તા. ૧૧ મી જૂનના 'ટાઇમ્સ'નો ખબરપત્રી લખેછે.

પરદુઃખભંજક જૉન હાવર્ડ પણ એક મૂર્ખ છોકરો હતો. તે અગર જો આગળ જતાં મહાપ્રસિદ્ધ પુરૂષ થઈ ગયો, તથાપિ નિશાળમાં તે સાત વરસ સુધી રહ્યો, તેમાં તે એકના બે કરતાં શીખ્યો નહીં. સ્ટીવન્સન જ્યારે નાનો હતો, ત્યારે મુખ્ય કરીને પથ્થરો ફેંકવામાં, અને મલકુસ્તી કરવામાં તેની હોશિઆરીને માટે મશહૂર હતો. વળી, તેના કામમાં પણ તે એવોજ લક્ષી હતો. પેલો વિદ્યુતવત્ સર હમ્ફ્રી ડેવી બીજા છોકરાઓ કરતાં કંઈ વધારે ખબરદાર નહતો. તેને વાસ્તે એક વેળા તેના શિક્ષક ડૉક્ટર કાર્ડ્યુએ કહ્યું કે, જેવામાં એ મારી પાસે હતો, તેવામાં જે મન-શક્તિવડે તે આવડો બધો નામાંકિત થયો, તે મારા જોવામાં કે પારખવામાં આવી નહતી. ડેવી તેની પાછલી ઉમરમાં કહેતો કે જ્યારે હું નિશાળે જતો, ત્યારે મને અમથો બેસાડી મૂકતા, તે ઠીકજ થયું, એમ હું હવે સમજુંછું. ઉવૉટને વાસ્તે ઘણી વાતો ચાલેછે કે, તે બાળપણમાં બહુ બુદ્ધિશાળી હતો; પણ ખરૂં તો એ છે કે, એ ઠોઠ છોકરો હતો. પણ વિશેષ વાત એ હતી કે, એનામાં ધીરજ અને આગ્રહના ગુણ હતા. તેમના બળવડે અને પોતાની શોધક બુદ્ધિને કાળજી રાખીને કેળવવાથી તે તેનો વરાળનો સંચો સંપૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો.

ડૉક્ટર આર્નલ્ડે કહ્યું છે કે, એક છોકરા કરતાં બીજા છોકરામાં જે તફાવત જોવામાં આવેછે, તે બુદ્ધિનો તફાવત છે, એમ સમજવું નહીં; માત્ર અભ્યાસ કરવામાં જેનો દમ અને જુસ્સો વધારે ટકે, તે વધારે આગળ નીકળે; અને બીજો કમદમદાર પાછળ પડે. મોટી ઉમરના માણસોમાં પરસ્પર જે ભેદ જોવામાં આવેછે, તે પણ એજ કારણને લીધે છે, એમ જાણવું. જો કોઈ માણસમાં 'આગ્રહ' નો ગુણ હશે, તો આગ્રહના મચાવથી જુસ્સાની ટેવ જલદીથી પડી જશે. જો કોઈ ઠોઠ છોકરામાં કામ પાછળ મંડ્યા રહેવાનો મમત અને ખંત હશે, તો એ લક્ષણ વગરનો છોકરો એના કરતાં હોશિઆર હશે, તોપણ તે મૂર્ખ પેલાના કરતાં આગળ નીકળશે. ભલે ધીમો હો, પણ જો તે દૃઢ હશે, તો તે શરત જીતશે.

નિશાળમાં પહેલો નંબર રાખવાવાળો છોકરો સંસારમાં છેલ્લો આવી જાય છે, અને નિશાળમાં છેલ્લો રહેનાર સંસારમાં પહેલે નંબરે આવેછે, એમ ઉલટપાલટ થવાનું કારણ 'આગ્રહ' ના ગુણથી સમજાઈ જશે. જે છોકરાઓ નિશાળમાં ભણતી વખત હોશિઆરમાં ગણાતા હતા, તે સંસાર વ્યવહારમાં છેક સાધારણમાં ખપી ગયા; અને બીજા એદી ખાતે સખાતા ઠોઠ નિશાળીઆને સૌ કહેતું કે, એમણે તો જણતીને ભારે મારી છે; તેમની બુદ્ધિ મંદ છતાં ધીમે ધીમે દૃઢ ડગલે આગળ ચાલવાથી છેવટે જન મંડળના અગ્રેસરને દરજ્જે જઈ પહોંચ્યા છે, એ એક નોંધ કરવા જોગ, અચરજ જેવી વાત છે. આ પુસ્તકનો કર્તા નિશાળમાં ભણતો હતો; તે વખત એના વર્ગમાં એક 'પથ્થરના ભમરડા' જેવો, 'ભજાનો ભૂંજેલો' ઠોઠ છોકરો હતો. જૂદા જૂદા શિક્ષકોએ તેના ઉપર પોતાનો શીખવવાનો હુનર લડાવ્યો, પણ તે બધું નિષ્ફળ ગયું. તેને માર ઠોક કરવામાં પણ કંઈ મણા રાખી નહીં, પણ તેથી કંઈ ફાયદો થયો નહીં; તેને શરમાવવાને તેને માથે કાગળની મૂર્ખ-ટોપી બનાવીને પહેરાવી, તે પણ ફોકટ; તેને સમજાવવા જતાં પણ તે કંઈ સમજ્યો નહીં; અને તેના ઘણા ઘણા કાલાવાલા કરતા છતાં પણ કંઈ વળ્યું નહીં. કોઈ કોઈ વખત તેને વર્ગમાં પહેલે નંબરે બેસાડતા; પણ છેલ્લો નંબર તો જાણે તેના બાપદાદાનોજ હોય નહીં, એમ ગણીને તે પાછો ઝડપબંધ ઉતરતો ઉતરતો છેડે આવી અડતો, એ જોઇને આપણને અચંબો લાગે. એ અજમાએશ પણ મિથ્યા ગઈ. આખરે શિક્ષકોએ જાણ્યું કે, આ તો મૂરખનો સરદાર છે; અને પછી તેમણે તેને ડાબો કરી દીધો. એક શિક્ષક તો તેને 'મોટો હેમક' અથવા 'બૂબક'જ કહેતો. હવે, એ છોકરો અગર જો ધીમો હતો, તોપણ એનામાં એક મંદ—ગર્ભિત જુસ્સો હતો; તે જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તે વધતો ગયો; અને આખરે તે જ્યારે સંસારના વ્યવહારોપયોગી કામકાજમાં પડ્યો, ત્યારે તે તેના સોબતી નિશાળીઆ કરતાં આગળ વધી ગયો અને ઘણા ખરાને પોતાનાથી બહુ પાછળ મૂકી દીધા, એ અચરજ થવા જેવી વાત છે. આ ગ્રંથ-કર્તાએ તેની છેલ્લી ખબર એમ સાંભળી કે, તે પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં વડા ન્યાયાધીશના દરજ્જા ઉપર હતો.

કાચબાના જેવી ધીમી ચાલનો માણસ હો, પણ જો તે ખરે માર્ગે ચાલ ચાલ કરતો હશે, તો સસલાની પેઠે શરતી દોડનો માણસ હો, પણ

જો તે ખોટે માર્ગે ચાલતો હશે, તો તેના કરતાં પેલો ધીમો માણસ તેને પાછળ મૂકી દેશે. જો કોઈ છોકરો મંદ હોય, તો તેની ફિકર નહીં; તે ઉદ્યોગી હોય, તો બસ. આદ્ય-શક્તિ તેજદાર હોય, તો તે વખતે ફાયદો કરવાને બદલે નુકસાનકારક નીવડેછે; કારણ કે, ઘણી વાર એમ બનેછે કે, જે છોકરો ઉતાવળથી ભણી જાયછે, તે તેવીજ ઉતાવળથી ભૂલી જાય છે. વળી, ધીમા છોકરાને પોતાની મંદ બુદ્ધિને લીધે આગ્રહી અને ખંતીલા થવાની જરૂર પડેછે; અને એ ગુણો કેળવવાથી દરેક માણસની ચાલનું બંધારણ એટલું મજબૂત અને લાભકારક નીવડેછે; તેવા અમૂલ્ય ગુણો કેળવવાની પેલા તીવ્ર બુદ્ધિના ઉતાવળા છોકરાને અગત્ય પડતી નથી, એ પણ તેને નુકસાનકારક વાત થઈ પડેછે. ડેવી કહેતો કે, 'હું જે હાલ છું, તે મારા આપ-બળથી બન્યો છું.' એ વચનો જગતમાં સૌ માણસને લાગુ પડે એવાં છે.

આ વિષયને પૂરો કરતાં સારાંશ મધ્યે એટલોજ કે,—નિશાળમાં અથવા પાઠશાળામાં આપણે ભણીએ છીએ, તે વેળાએ શિક્ષકોથી આપણને ઉંચામાં ઉંચી જાત-કેળવણી મળતી નથી. આપણે પાકી ઉમરના માણસ થઇએ છીએ, ત્યારે આપણા પંડના આગ્રહવડે સ્વસુધારણાથી આપણે ઉત્કૃષ્ટ કેળવણી લઇએ છીએ. આ વિચાર છોકરાંનાં માબાપે નજરમાં રાખવો જોઇએ. પોતાનાં બાળકોની બુદ્ધિને બળાત્કારે ખીલવી દેવાની તેમણે ઉતાવળ કરવી નહીં. તેમણે ધીરજ રાખીને જોયા કરવું; છોકરાંને સત્સંગમાં તેમણે મૂકવાં; અને શાંત કેળવણી મળે એમ કરવું; પછી પરિણામ પરમેશ્વરના હાથમાં સોંપી દેવું. પોતાનાં છોકરાંને જોઇએ તેટલી અંગ-કસરત મળે, એવી તેમણે તજવીજ રાખવી; કેમકે તેમ કરવાથી તેમની જોઇએ તેવી તનદુરસ્તી રહેશે. તેઓ પોતાની મેળે ભણતા જાય અને કેળવાતા જાય, એવે રસ્તે આપણે તેમને ચઢાવી આપવા જોઇએ; પૂરતી સંભાળ રાખીને તેમનામાં આગ્રહ અને અખંડ ઉદ્યોગના ગુણ આપણે કેળવવા જોઇએ; અને પછી, જો તેનામાં માલ હશે તો, જેમ જેમ તે મોટો થતો જશે, તેમ તેમ તે પોતાની મેળેજ ખરેખરા જુસ્સાથી અને જોરબંધ કેળવાતો જશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દાખલા અને દૃષ્ટાંતથી કેવી અસર થાયછે? મનમાં કેવો નમુનો રાખીને ચાલવું જોઇએ?

નર-વર પૂર્વે થઈ ગયા, નરેશથી અધિક,
તેનાં તનુજ આપણે, એક લોહીનું ઐક્ય;
ખાતાં, પીતાં, બેસતાં; સુતાં, ઉઠતાં વાર;
ચારૂ વચન, વદન થકી, આપે શીખ અપાર.-જૉન સ્ટર્લિંગ.

બાળકને ટૂંપો દઇને મારી નાખવાં હોય, તો મારી નખાય; પણ થએલા કામનો કલ્પે નાશ થતો નથી. કૃત્ય અમર પદવી ભોગવેછે. આપણે જાણતાં છતાં અને આપણે ન જાણતાં છતાં, તેઓ સદા અવિનાશી છે.—જૉર્જ એલિઅટ ૧.

આ સંસારમાં માણસ ચાહે, તે કામ કરે; તેમાંથી એક પછી એક અખંડ સાંકળની કડીઓની પેઠે પરિણામો ઉત્તરોત્તર નીપજતાંજ જાય છે. એક કાર્યના આરંભમાંથી બીજું, બીજામાંથી ત્રીજું, ત્રીજામાંથી ચોથું, એમ સાગરના તરંગના અનંત પ્રવાહની પેઠે, પરિણામો પેદા થાયછે; તેનો અંત માણસથી દૃષ્ટીગોચર નથી.—માલ્મ્સબરીનો[2] ટૉમસ.

સોબત એ મૂગા મોઢાનો મહા સમર્થ શિક્ષક છે. માણસ-જાતની એ બ્યવહારોપયોગી શાળા છે. બીજા માણસોના કૃત્યોની આપણા મન ઉપર જે અસર થાયછે, તેટલી અસર શબ્દોથી થતી નથી. કહેવા કરતાં કરવાની અસર વધારે થાયછે. પારકાની સલાહ શીખામણથી આપણે કયે રસ્તે ચાલવું, તે સમજાયછે; પણ આપણા મ્હોં આગળ નિરંતર વાસ કરીને જે માણસ રહેતું હોય, તેના કહેવાના કરતાં અબોલ કાર્યથી આપણે આપણા માર્ગ ઉપર આગળ વધતા જઇએ છીએ. નજરો નજર દાખલો જોવાથી આપણામાં તેવી ટેવ પડતી જાયછે; અને પછી તે નિરંતર આપણી સાથેજ નિવાસ કરીને રહેછે. એ વાત ખરી છે કે,સારાં શીખામણ

૧. જૉર્જ એલિઅટ, (ખરૂં નામ, મેરિઅન ઈવાન્સ), ઈ.સ. ૧૮૨૦. હાલના લખનારાઓમાં એ બાઈ પહેલા વર્ગમાં ગણાયછે.

૨. માલ્મ્સબરી, ઈંગ્લંડમાં ઉવિલ્ટશિઅર પરગણાનું ગામ, વસ્તિ, ૬,૮૭૫.

યુક્ત વચનોનું સારૂં વજન પડેજ; પણ એવી સારી શીખામણ દેનારની તેવી રૂઠી કરૂણી જો ન હોય, તો તેના ઉપદેશથી કંઈ વધારે ફાયદો થતો નથી; અને 'હું કહું તેમ કરો; હું કરૂં તેમ ન કરો', એ સાધારણ બોલ 'પોથીમાંના રીંગણાં' ની પેઠે ગણાઈ જાયછે; અને સંસારમાં માણસોના ઉપર તેના કહેવાની ઉલટીજ અસર થાયછે.

બધા માણસો કાન કરતાં આંખથી વધારે શીખેછે; કાને સાંભળવાના કરતાં નજરે જોવાની વધારે અસર થાયછે; અને જે કંઈ માત્ર વાંચવામાંજ આવેલું હોય અથવા સાંભળવામાં આવેલું હોય, તેના કરતાં '**चक्षु ऽपि सत्तं**' નજરે જોવામાં આવ્યું હોય, તેની ઘણી ઉંડી અસર મન ઉપર થાયછે. આ સિદ્ધાંત નાની ઉમરના બાળકોને વળી વિશેષ કરીને લાગુ પડેછે; કારણ કે એ અવસ્થામાં જ્ઞાન મેળવવાનું મુખ્ય દ્વાર આંખજ હોયછે. નાનાં છોકરાં જેવું જુએ, તેવું કરતાં તેઓ સહજે શીખે છે. નાના પ્રકારના કીડાઓ જે રંગનાં પાંદડાં ખાયછે, તેવા રંગના તેઓ બનેછે; તેજ મિસાલે, નાનાં બાળકો જે માણસોના સહવાસમાં હોય, તેમના જેવાં તેઓ અનાયાસે બની જાયછે; અને એજ કારણથી બાળકોને ઘર આગળ જે કેળવણી મળેછે, તે જીંદગીભર અસરકર્તા અને અગત્યની થઈ પડેછે. આપણી શાળાઓનું બંધારણ અને શિક્ષણીય ગમે તેવું સારૂં હોય; પણ આપણા ઘરમાં જેવી રીતભાત અને દાખલા દૃષ્ટાંતો છોકરાંઓના જોવામાં આવે, તેમની અખંડ અને વિશાળ અસર તેઓ સ્ત્રી પુરૂષના રૂપમાં આવેછે, ત્યારે પણ કાયમજ રહેછે; અને તે શાળાઓના શિક્ષણીય કરતાં સ્ત્રી પુરૂષની ચાલના બંધારણમાં ઝનૂન અસર કરેછે. જનમંડળની સ્થિતિનું મૂળ સ્વરૂપ-સ્થાન 'ઘર' છે. આખા દેશની વર્તણુકનું બીજ 'ઘર' માંથી ફૂટેછે. એ બીજ ચોખ્ખું કે બગડેલું હો, પણ તેને અનુસાર તેમાંથી મનુષ્ય-જાતની ટેવો, સિદ્ધાંતો, નિયમો અને નીતિ નીપજેછે; અને તે પછી સંસાર-વ્યવહારમાં અને રાજ્યનીતિમાં પ્રવર્ત્તેછે. '**જેવું પુત્ર-પાલન, તેવું પ્રજા-ઉદ્ધારણ**'. દેશ હિત સંબંધી પ્રજા-મતનો પાયો બાલ્યાવસ્થામાં ઘેર સાંભળેલા વિચારો ઉપર ઘણેક ભાગે બંધાયછે. પરોપકાર-બુદ્ધિ અને દયા-ભાવના અંકુર ગૃહ-ક્ષેત્રમાંથી ફૂટે તોજ આગળ વધે. બર્ક કહેછે કે, જન-મંડળમાં આપણે આપણા કુટુંબ ઉપર હેત ભાવ રાખવામાંજ

સઘળા લોક-હિતનું બીજ રહેલું છે. આપણા નાના કુટુંબના કેંદ્રમાંથી માણસ-જાતમાં બીજ રૂપે રહેલા સદ્‌ગુણો અનંત વૃદ્ધિ પામતા વર્તુળમાં ગોગરદમ ફેલાતા જાયછે: તેની બાથમાં આખું વિશ્વ આવી જાય,' ત્યાં સુધી તે પ્રસાર પામતા જાયછે; કારણ કે ખરેખરી પરોપકાર-બુદ્ધિ, સ્નેહ ભાવ અને દયા-ભાવની પેઠે, ઘેર પારણામાંથી પ્રકટેછે, અને પછી તે વૃદ્ધિ પામતી જાયછે.

ગમે તેવી દેખાઈતી નજીવી બાબતમાં પણ ચાલચલણના દાખલા નજરે જોવામાં આવે, તેની અસર કંઈ ઓછી છે, એમ સમજશો નહીં; કારણ કે એવાં દૃષ્ટાંતો આપણી જીંદગીની સાથે જડાઈ જાયછે; અને જેવું જોવામાં આવે અથવા સાંભળવામાં આવે, તે પ્રમાણે આપણો સ્વભાવ સારો અથવા નરસો બનતો જાયછે. એજ કારણથી માબાપના ગુણ-દોષ અને રીતભાત તેમનાં છોકરાંમાં દીઠામાં આવેછે; અને મા-બાપે તેમના દેખતાં જે હેતાળ સ્વભાવનાં લક્ષણ બતાવ્યાં હોય, તે તેમના મનમાં ઠસી જાયછે; તેમણે નિયમિતપણે દરરોજ ચાલવાની જે ટેવ દર્શાવી હોય, તેની તેમના ઉપર ઉંડી અસર થાયછે; તેમનો મહેનતમાં મંડ્યા રહેવાનો ગુણ છોકરાંઓના જોવામાં રોજ આવવાથી, તેઓ પણ એવાં બનેછે; અને અનેક પ્રકારની લાલચોની સામાં થઈને, મારાં મા-બાપ પોતાના મનને કેવાં વશ રાખેછે, તે નિરંતર જોવાથી, તેઓ પણ એવાંજ રૂડાં થાયછે. એ પ્રમાણે માબાપની હાલચાલ અને ગુણો રોજ દેખવામાં આવવાથી તેઓ છોકરાંમાં અમર વાસ કરીને રહેછે; અને જે માત્ર કાનેજ સાંભળવામાં આવેલું હોયછે, તે તો મુદત ગયેથી તેઓ ભૂલી જાયછે. એવો વિચાર મનમાં હોવાથી એક ડાહ્યો માણસ કહેતો કે, મારાં છોકરાં એજ મારો હવે પછીનો અવતાર સમજવો. મા અથવા બાપ પોતાની મેળે મૂંગે મોઢે કંઈ પણ કૃત્ય કરતાં હોય, અથવા પોતે ન જાણતાં છતાં કેવી પણ મુખ-મુદ્રા કરે, તે છોકરાંના જોવામાં આવવાથી તેમની ચાલ ઉપર તેથી એવી તો છાપ પડી જાયછે, કે તે કદી ભૂસાતી નથી. જો માબાપ સારાં થઈ ગયાં હોય, તો તેમનો વિચાર તેમની પ્રજાના મનમાં આવવાથી તેમના નામને બટ્ટો ન લાગવાના દેવાના હેતુથી તેઓ કેટલાંએ અઘટિત કામો કરતાં અટકેછે; અને કેટલાએ ભૂંડાં વિચારોને મનમાં ટકવા દેતા નથી, તેની કોણ ગણતરી કરી શકે એમ છે? એ પ્ર-

માણે કેવળ નમાલી વાતોથી માણસોની ચાલચલગત ઉપર ભારે અસર થાયછે.' ઉવેસ્ટ કહેછે કે, મારી માએ મને બચ્ચી કરી, તેથી હું ચિત્રકાર બન્યો.' જ્યારે માણસો બાલ્યાવસ્થામાં હોયછે, ત્યારે આવી દેખાઇતી નજીવી બાબતોની હિલચાલ ઉપર આગળ જતાં મોટી ઉમરે તેમના સુખ દુઃખ અને જય પરાજયનો વિશેષે કરીને આધાર રહેલો છે. ફૉવેલ બક્સ્ટન અમલદારીનો એક મોટો ઓહ્દો ભોગવતો હતો, તેવામાં તેણે તેની માને લખ્યું કે, હું બાળક હતો, ત્યારે મારા મનમાં તમે જે સિદ્ધાંતો ઠસાવ્યા હતા, તેની આજ પણ મને અખંડ અસર થયાજ કરેછે; તેમાં વળી, બીજા માણસોને માટે કાંઈ કામ કે મહેનત કરવાની હોય, ત્યારે તેઓ મારા ઉપર ખાસ રીતે સત્તા ચલાવેછે. એબ્રાહિમ પ્લાસ્ટો બક્સ્ટનના બાગ બગીચાનાં અને જંગલનાં જાનવરોનો રખેવાળ હતો. તેની સાથે બક્સ્ટન બાળક હતો, ત્યારે રમતો; ઘોડે બેસીને તેની સાથે ફરવા જતો, અને ભેળો રહીને શિકાર કરતો. એ બિચારો નિરક્ષરી હતો. તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હતું; પણ તેનામાં સ્વાભાવિક બુદ્ધિ સારી હતી અને તે હાજરજવાબી હતો. બક્સ્ટન એને સંભારીને એનો વારેવારે અંતઃકરણથી ઉપકાર માનતો. બક્સ્ટન કહેછે કે પોતાની આબરૂ અને પ્રમાણિકપણું જાળવવાને તે સદા ટેકી હતો; અને એના એ અમૂલ્ય ગુણોથીજ તે એવડો બધો વહાલો થઇ પડ્યો. મારી મા ઉભેલી હોય, ત વેળા તે જેવું બોલતો અને કરતો, તેવુંજ તે ન હોય, ત્યારે પણ તે બોલતો અને કરતો. તેના મ્હોંમાંથી એવું એક પણ વેણ નીકળતું નહીં, અને તે એવું એક પણ કામ કરતો નહીં કે મારી મા તે સાંભળીને કે જોઇને નાખુશ થાય. સાચવટ અને પ્રમાણિકપણાનું ઊંચામાં ઊંચું ધોરણ તે અમારા આગળ ધરતો. રજેરજ સાચી રીતે ચાલવાનું તે અમને હમેશાં કહેતો; અને સેનેકા તથા સિસરો જેવા મહા મુનિઓના ગ્રંથો જેવા પવિત્ર અને મહાન વિચારોથી ભરેલા છે, તેવાજ નિર્મળ અને ઉમદા વિચારો તે અમારાં ઉછરતાં-ખીલતાં મનમાં ભરતો. મારા પહેલા ગુરૂની એ પ્રમાણેની વાત છે; મારે વિશેષ કહેવું જોઇએ કે મારા બધા ગુરૂમાં મારા મનથી એજ ઉત્તમ હતો.

લૉર્ડ લાંગ્ડેલની માએ પોતાનાજ દાખલાથી તેના દીકરા ઉપર જે ચમત્કારિક અસર કરી, તે ઉપર મોટી ઉમરે પાછી નજર ફેરવીને તે અ-

મીર કહેછે કે, ત્રાજવાના એક પલ્લામાં આખી દુનિઆંને મૂકી હોય, અને બીજામાં મારી માને બેસાડી હોય, તો દુનિઆંવાળું ત્રાજવું ઊંચકાઇને દાંડી સાથે અથડાશે. મિસિસ શિમલ પેનિંકની માને જે ચાર લોકમાં જવું આવવું થતું, તેમના ઉપર તે પોતાના સદ્વર્તનની એવી સમર્થ સત્તા ચલાવતી કે તેની દીકરી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં તે વાતને વખાવખ સંભાર્યા કરતી. જે ઘરમાં તે પેસતી, કે ત્યાં લાગલું વાતચીતનું સ્વરૂપજ બદલાઇ જતું; ઊંચા દરજ્જાની વાતો તરત દાખલ થતી; જાણે તેના આવવાથી નીતિનો વાતાવરણ નિર્મળ થતો હોયની એમ લાગતું. ઘરમાં જેટલાં માણસ હોય, તે બધાં જાણે તેના આવવાથી હોશમાં આવતાં હોય અને તેમને પુનર્જીવન મળતું હોય, એમ જણાતું. તેની દીકરી મિસિસ શિમલ પેનિંક કહેછે કે, તેના આગળ હું ઉભી હોઉં, ત્યારે જાણે મારૂં રૂપજ બદલાઇ ગયું હોય, એમ મને ભાસતું. રાત્રી દિવસ ઘરમાં બાળક જેવાં નીતિનાં આચરણ દેખેછે, તેવાં તેનામાં દાખલ થાયછે; તે જોતાં માબાપ દરરોજ ઘરમાં જેવી રીતે જીંદગી ગુજારેછે, અને જેવી રીતે હરઘડી ચાલેછે,તેની તેવી રીતની અસર તેમનાં છોકરાં ઉપર આબેહુબ થાયછે; અર્થાત્ છોકરાં પણ તેવાંજ ઉઠેછે; અને 'બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા' ની કહેવતને ખરી કરી આપેછે. તે ઉપરથી માબાપ પોતાનાં છોકરાંને જે કેળવણી આપેછે, તેની પદ્ધતિનો સમાવેશ એ બોલમાંજ થઇ શકેછે. 'તમે તમારી મેળે સુધરો' એ વચનો માબાપનું જોઇને આચરતાં થકાં છોકરાંઓ ખરાં કરી આપેછે.

માણસ જે કામ કરે કે બોલ બોલે, તે કદી મિથ્યા જતો નથી. તે કામ અથવા બોલમાંથી અનુક્રમે પરિણામો છૂટતાં ચાલ્યાં જાયછે. ગોત કરતાં, તેનો છેડો હાથ લાગતો નથી. એ વિચાર કેવો ગંભીર અને ભય ભરેલો છે! ગમે તે કામ કરો, અને ગમે તે બોલ કહો, પણ તે કેટલેક દરજ્જે આપણી જીંદગીને પોતાનો રંગ દેછે; એટલુંજ નહીં, પણ આપણી આડએ પડએના માણસોને પણ બેમાલુમપણે તેની અસર થાયછે. એક રૂડું કૃત્ય કે રૂડો બોલ અખંડ હયાતી ભોગવેછે; તેનાં ફળ ઉતરતા સુધી આપણે કદાચ્ જીવીએ નહીં, તોએ શું થયું? પણ કુકર્મ અને કુવેણ પણ તેવીજ રીતે અમર પદવી ભોગવેછે; તેથી કોઈ પણ માણસે પોતાના મનથી કદી પણ એમ ધારવું નહીં કે, હું આ બધામાં એવો અલ્પ જીવ છું કે મારી કરણીની સારી કે માઠી અસર કોઇના ઉપર

થશે નહીં. માણસનો આત્મા અમર છે; મૂઆ પછી પણ તેઓ જાણે આપણી સાથેજ રહેછે અને ફરેછે હરેછે. રિચર્ડ કૉબ્ડન મરણ પામ્યો, ત્યારે આ ની સભામાં મિ. ડિઝ્રાએલીએ કહ્યું કે, "આપણી સભામાંના જે નરો સ્વર્ગવાસી થયા છતાં, હજુ તેઓ સભાના સભાસદજ ગણાય; રોજ રોજ તેઓ સભામાં હાજરજ રહેતા જાય; એ પંક્તિમાં રિચર્ડ કાબ્ડન છે. એ મહાત્માઓ વિદેહી થયા છતાં, ચૈતન્ય રૂપે અત્રે અખંડ રહેલા છે; પરગણાના લોકો મનના તરંગની લહેરમાં ઘસડાઈને આ સભાને માટે ગમે તેને ચૂંટણી કરીને મોકલો, પણ આ વિરલ પુરૂષો તરંગોથી વિરક્ત થઈને આ સ્થળમાં સદા અમર પદવી ભોગવેછે; તેમનાં રૂડાં કૃત્યને કાળનો વિનાશકારી ઘસારો લાગતો નથી. કેવો સુંદર અને સત્ય વિચાર!

દુનિઆંમાં નામ તેનો નાશ છે; એમ છતાં પણ નાશવંત માણસની જીંદગીમાં અહીં પણ અવિનાશીપણાનો અંશ રહેલો જણાયછે. આખું બ્રહ્માંડ ખોળી વળો; તેમાં કોઈ પદાર્થ નિરાધાર પોતાની મેળે એકાકિ રહેલા માલમ પડશે નહીં. વિશ્વની રચનાજ એવી છે કે, એક વસ્તુ બીજી ઉપર, અને બીજી વસ્તુ ત્રીજી ઉપર એમ ક્રમે ક્રમે આધાર રાખીને રહેલી છે. માણસ પણ એ વિશ્વની પરસ્પર સાંબંધિક રચનાનો એક ભાગ છે; અને તેથી પ્રત્યેક માણસ પોતાનાં કૃત્યોથી મનુષ્ય-જાતના કલ્યાણમાં કાં તો વધારો યા ઘટાડો કરેછે; અને એ વધઘટ હાલ તેમજ હમેશને માટે તેના તરફથી તો કાયમજ રહેછે. વર્તમાન કાળની કૃતિનાં મૂળ ભૂતકાળની ભોંયમાં દટાએલાં છે; અને આપણા વડવાઓની રહેણી કરણીની અને તેમની જીંદગીની આપણા ઉપર આજ પણ ઘણી અસર રહેલી છે; તો તે ઉપરથી ઉઘાડુંજ છે કે, જે કામો આપણે દરરોજ કરીએ છીએ, અને જેવાં આચરણ આચરીએ છીએ, તે ઉપરથી આવતા જમાનાના માણસોની ચાલ ચલગત અને હાલત બંધાશે. પૃથ્વી ઉપર જેટલા જમાના વહી ગયા છે, તે બધાંનું મનુષ્ય-જાત એ એક એકંદર પરિપક્વ થએલું ફળ છે. હાલનો જમાનો આપણી રહેણી-કરણી અને આચાર વિચારનો એક લોહ-ચુંબકનો મોટો પ્રવાહ જેવો જાણવો. તે અતિ પ્રાચીન કાળને દુર દુર રહેલા આગામિક કાળ સાથે સાંધનાર સાંકળ રૂપ સમજવો. કોઈ પણ માણસનાં કામ કેવળ લય પામતાં નથી; તેનું શરીર પંચ મહા ભૂતમાં મળી જાય, તથાપિ તેનાં સારાં નરસાં કૃત્યોને પોત પોતા-

નાં સજાતીય ફળ આવશે; અને તે પછીના આવનાર સઘળા જમાના ઉ-પર તે સદા કાળ પોતાની સત્તા ચલાવ્યાજ કરશે. આ મહાભારત શો કોપહત ગંભીર વિષય ઉપર જે માણસ વિચાર કરી જોશે, તેને પોતાને શિર કેટલી જવાબદારી રહી છે, અને કેટલું જોખમ રહેલું છે, તે જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહીં.

મી. બાબેજે[૧] પોતાના એક પુસ્તકના એક ઉમદા ફકરામાં આ ઉ-પર દર્શાવેલા વિચારને એવા જુસ્સાથી બતાવ્યો છે કે, અમે તેના શબ્દે શબ્દ નીચે ઉતારવાની રજા લઇએ છીએ. તે લખેછે કે, મહાત્માઓએ અને મહર્ષિઓએ દરેક અણુને જેવી ગતિ આપી છે, તેવીને તેવીજ ગ-તિમાં તે સદા રહેછે; તેમજ તે ઉપર સારી કિંવા નરસી, જેવી છાપ પાડી હોય, તેવીજ રહી જાયછે; તે કયમે કરી ભૂસાતી નથી. પૃથ્વી ઉપર બીજી અનેક નમાલી અને નીચ વસ્તુઓની સાથે તે અણુ હજારો જૂદી જૂદી રીતે મળી જાયછે. વાતાવરણ એક વિશાળ પુસ્તકાલય છે. દરેક માણસ ના મ્હોંમાંથી જે જે શબ્દો કદી પણ બહાર પડ્યા છે, તે તેનાં પૃષ્ઠો ઉપર સદા કાળને માટે નોંધાઈ ગયા છે. એ પવનરૂપી પાનાં ઉપર માણસના મ્હોંમાંથી જે શબ્દો નીકળ્યા છે, અને નીકળતા જાયછે. તેની છાપ એવી રીતે પડી છે, કે ફેરવી ફરે તેમ નથી અથવા ભૂલવાળી નથી. જે માણસો-એ શપત લઇને ભોળી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન-સંબંધે બંધાવાનો ભરોસો આ-પ્યા છતાં વિશ્વાસઘાત કરેલી; અને પ્રતિજ્ઞાઓ તથા આપેલાં વચનો ભ્રષ્ટ કરેલાં: તે સઘળું અને તેની સાથે પૂર્વ કાળથી તે અદ્યાપિ પર્યંત જે-મને જેમને બીજાનાં ઉપર જણાવેલાં દુરાચરણથી સોસવું પડ્યું છે, તેમ-નાં આંસુ અને નીસાસા તે હવાનાં પૃષ્ઠો ઉપર અનંત કાળને માટે લખા-ઈ ગયાં છે; અને તે ઉપરથી માણસ-જાતનું મન કેવું અસ્થિર અને ચં-ચળ છે, તે હવાના દરેક રજકણની એકત્ર થએલી ગતિ એક તરંગથી બીજા તરંગને, અને બીજાથી ત્રીજા તરંગને, મળવાથી અખંડ પુરાવો અનંતકાળ સુધી આપ્યાજ કરેછે. પણ જે હવાનો આપણે દમ લઇએ છીએ, તે આપણે જે જે વિચારો બહાર પાડીએ છીએ, તેની નોંધ લી-ધા વગર રહેતી નથી; તેમજ જે જે કામ આપણે કરીએ છીએ, તેના પૃથ્વી, મહાસાગર અને વાતાવરણ અવિનાશી સાક્ષીઓ સમજવા. તેમ-

---

૧. ચાર્લ્સ બાબેજ, ઈ. સ. ૧૭૯૨-૧૮૭૧. એક મોટો અંગ્રેજ ગ-ણિતશાસ્ત્રી અને શોધક.

ને પણ આઘાત-પ્રત્યાઘાતનો નિયમ બરાબર રીતે લાગુ પડેછે. સૃષ્ટિ-જન્ય કારણોથી કિંવા મનુષ્યકૃત કારણોથી તેમને જે ગતિ મળેછે, તે કદી વિસર્જન પામતી નથી. પૃથ્વીમાં પ્રથમ પહેલા ખૂન કરનાર કાઇને પોતાના ભાઇ એબલને મારી નાખ્યો. તેના કપાળ ઉપર સર્વ-શક્તિમાન પરમેશ્વરે જે છાપ મારી, તે કદી ભૂસાય તેવી નહતી, એટલુંજ નહીં, પણ તે વખતના આદમનાં બીજાં છોકરાંએ પણ તે નજરે જોતાં. તે વખત તો વહી ગયો; અને પરમેશ્વર પંડે આવીને હવે દેખા દેતો નથી; તથાપિ હવે તેણે એવાં ધોરણ બાંધી દીધાં છે કે, તેથી દરેક ખૂની પોતાના ગુનાહની સાક્ષી પોતે સાથે લઇને ફરેછે. તે તેની સાથે એવી મડાગાંઠ પાડીને વળગી રહેછે કે, કદમે વછૂટતી નથી; કારણ કે, તેની ક્ષણભંગુર કાયાનો દરેક રજકણ છૂટો પડી જઇને ગમે ત્યાં જાય, અને તેમાં ગમે તેવાં રૂપાંતર થાય; તેનો ગમે તેની સાથે સંયોગ થાય; તોપણ ખૂન કરતી વખત તેના શરીરની સ્નાયુઓને જે મહેનત પડી હશે, અને તેથી તેના દેહના દરેક કણને જે આચકો અથવા ગતિ મળી હશે, તે કલ્પે પણ કમી થતી નથી; પણ તે કણ તેનાં સઘળા અવસ્થાંતરમાં તે ગતિને જાળવી રાખેછે.

એ પ્રમાણે જોવા જશો તો, જે કૃત્ય આપણે કરીએ અથવા જે બોલ આપણે બોલીએ, તેમજ જે કામ થતું આપણે નજરે ભાળીએ, અથવા બોલ બોલાતો સાંભળીએ, તેની સત્તા આપણી બાકીની બધી જીંદગી સુધી પહોંચેછે; અને તેનો આપણને હમેશાં પાસ લાગેલો રહેછે; એટલુંજ નહીં, પણ આખા જન-સમૂહની ઘટમાળને તેની અસર અને રંગ લાગેછે. એ સત્તા આપણાં છોકરાંને, આપણા મિત્રોને અને આપણા સોબતીઓને તેમના કાર વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારે અસર કરેછે; તેનું મૂળ આપણે શોધવા જઇએ તો જડે નહીં; અને માથાકૂટ કરીએ તે મિથ્યા જાય; તોપણ એ સત્તા હમેશાં પોતાનું કામ કર્યાંજ કરેછે, એમાં ફેર ન સમજવો; અને તેથીજ આપણે પંડનો સારો દાખલો મૂકવાનું કેટલું મહાત્મ છે, તે હવે સમજાશે. પંડે પોતાનુંજ દૃષ્ટાંત દેખાડી દેવું, એ એક મૂગો શિક્ષક છે. ગરીબમાં ગરીબ, કેવળ અદના માણસ હોય, તે પણ પોતાનાં રોજનાં રૂડાં આચરણથી અબોલ રહેતા છતાં ઉપદેશ કરી શકે. આવી સારી પણ અમૂલ્ય કેળવણી બીજાઓને આપવાની ફરજ સૌને માથે રહેલી છે. ગમે તેવી ગરીબી હોય, તે કંઈ પણ રીતે પ્રતિબંધક -

થી. એ રીતે છેક હલકી હાલતનું માણસ પણ ઉપયોગી થઈ પડે; કારણ કે દીવાને હેઠે મૂકો કે ઉંચે મૂકો; જ્યાં મૂકશો, ત્યાં તે અજવાળું આપ્યાવિના રહેશે નહીં. ખરો નર કંઈ ખાસ જગામાંજ નીપજેછે, એમ નથી. એવા મહા પુરૂષો બધે નીપજેછે. બહારથી દુઃખદાયક સ્થિતિ હોય, તો ત્યાં પણ એવા નરની પેદાશ થાયછે. ખડનાં ભોથાં થતાં હોય, એવા સૂકા મેદાનમાં, છાજથી છાજેલા નાના ઝુંપડામાં, ગામડાના મટોઆરે ઘરોમાં તેમજ મોટાં શહેરોની સાંકડી ગલીઓમાં, એ સર્વ ઠેકાણે મહા પુરૂષોનો પાક ઉતરેછે. જે માણસ જમીનનો એક વેંત જેટલો કડકો ખેડી ખાયછે, તે લાખો રૂપિઆના ધણી જેવુંજ સારી રીતે અને સારા ઉદ્દેશથી કામ કરી શકે. એમાં કંઈ પૈસાનો મેળ રહેતો નથી; તેથી એક છેક સાધારણ, મજુરી કરવાની દુકાન હોય, તે ઉદ્યોગ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને સુનીતિનું સુંદર સ્થળ બને; અથવા આળસ, મૂર્ખાઈ અને બદીનો અખાડો પણ બની રહે. એ સારા નરસાનો સઘળો આધાર પ્રત્યેક માણસ ઉપર રહેલો છે; તેમજ રૂડાં કામ કરવાને તેમને જે જે પ્રસંગો મળી આવેછે, તેનો તેઓ કેવો ઉપયોગ કરેછે, તે ઉપર પણ રહેલો છે.

જે માણસ પોતાની જીંદગી રૂડી રીતે ગુજારેછે; પોતાની ચાલનું પ્રમાણિકપણું હમેશાં જાળવી રાખેછે; તે પોતાનાં છોકરાંને અને જગતને કંઈ નાનો સૂનો વારસો મૂકી જાયછે, એમ ધારવું નહીં; કારણ કે સદ્ગુણના જીજ્ઞાસુ નરને એવા પુરૂષની જીંદગીથી મહા બળવાન અને ઉત્તેજક ધડો મળેછે; અને દુર્ગુણીનું મ્હોં કાળું ધબ કરી નાખેછે. વળી, મોટામાં મોટા સુખનું એ હમેશનું સાધન થઈ પડેછે. લૉર્ડ હર્વે[1]એ પોપ કવિને મ્હેણાં માર્યાં; તે વેળાએ તેણે કહ્યું કે, મારાં માબાપ ગમે તેવાં હશે, પણ તેમણે કંઈ એવું કર્યું નથી, કે મારે નીચું જોઇને ભોંય ખોતરવી પડે; તેમજ હું તેમનો દીકરો છું; તે ગમે તેવો હોઇશ, પણ મેં કદી એવું કર્યું નથી, કે તેમને દલગીર થઈને આંસું ટપકાવવાં પડે! આ પ્રમાણે જેને કહેવાનો જોગ હોય, તેનાં ધન્ય ભાગ્ય સમજવાં.

સામા ધણીએ શું કરવું, તે માત્ર કહી બતાવવું બસ નથી; પણ કે-

---

૧. લૉર્ડ જૉન હર્વે, ઈ. સ. ૧૬૯૬–૧૭૪૩; ગ્રંથકર્તા અને રાજકીય પુરૂષ. પોપે એને બહુ બંનાવ્યો છે.

મ થાય, તે કરી બતાવવું જોઇએ. મિસિસ ચિઝહોમ[1] મિસિસ સ્ટો[2] આગળ પોતાની વિજય વાર્તાનો ભેદ કહી બતાવ્યો, તે સાને કામનો થઈ પડે એમ છે. તે બાઇએ કહ્યું કે, જો આપણે કંઈ કામ કરી નાખવું હોય, તો આપણે જાતે જઇને તે કરવું; તોજ તે થશે, એમ મને અનુભવથી જણાયું છે. માત્ર મોઢે લવારો કર્યા કરવાથી કંઈ ફળ નથી. લવારામાં અને વાતો કરવામાં કંઈ માલ નથી. જે માણસ વાતો હાંકવામાં હોશિઆર કહેવાયો, તેથી શું રંધાયું? જો મિસિસ ચિઝહોમે જે વાત પકડી હતી, તે ઉપર ફક્ત ભાષણજ કર્યાં હોત, તો હું તેમાંથી કદી પરવારતજ નહીં, એમ મને લાગેછે, એમ તે કહેતી. પણ તે શું કરતી હતી, તે લોકોના જોવામાં જ્યારે આવ્યું; અને તે કેટલું તો કરી ચૂકી, એ તેમણે નજરે દીઠું; ત્યારે તેઓ તેના વિચાર સાથે મળી ગયા અને તેને મદદ કરવાને આગળ પડ્યા. તો હવે જે માણસ સુંદર સુભાષિત વાક્યો વાપરીને વાતો કરેછે, તેને ખરો કલ્યાણકારી નર ન જાણવો અથવા જે ઘણા ઉચ્ચ પ્રતિના વિચારો બાંધેછે, તે લોકહિતકારક નર છે, એમ ન સમજવું; પણ જે એવાં ઉમદા કામ કરેછે, કે તે જાણે હમણાં બોલું બોલું કરી રહ્યાં હોય; તેવાં કામના કરનારને પરોપકારી પુરૂષ માનવો.

છાતીએ હિમ્મત રાખીને કામ કરવાવાળા માણસો હોયછે, તેમની સંસારિક હાલત ગમે તેવી નબળી હોય, તોપણ જો તેઓ જોરભેર કામ પાછળ મંડી પડે, તો રૂડાં કામને તેઓ એટલી બધી તો વેગવાળી ગતિ આપી શકેછે કે, તેમની સંસારિક દુર્બળ સ્થિતિ સાથે તેનો કદી પણ મુકાબલો થઈ શકે નહીં. ગુન્હેગારોને સુધારવા અને તેમને ઠેકાણે પાડવા બાબત ટૉમસ રાઇટે વાતો કર્યા કરી હોત; તેમજ ચીંથરેહાલ ગરીબ લોકનાં છોકરાંઓને ભણાવવાને નિશાળો સ્થાપવી જોઇએ; એ પ્રમાણે જૉન પાઉંડસે વાતોના તડાકા માર્યા હોત તો, બે જણમાંથી એકે જણ તેમનું ધારેલું કામ કદી પણ કરી શકત નહીં. પણ આમ વાતો ન કરતાં, મનમાં માત્ર કામ કરવાનોજ ખ્યાલ રાખીને તેઓ તેમના ઉદ્દેશ પાછળ મંડી પડ્યા; અને આવા છેક મુફલસ માણસના દાખલાથી પણ લોકોના

---

૧. કારોલાઈન ચિઝહોમ, ઈ. સ. ૧૮૧૦–૧૮૭૭. અંગ્રેજ સ્ત્રી; ઈંગ્લંડમાંથી સ્ત્રીઓને ઑસ્ટ્રેલિઆમાં મોકલવાની મહેનત કરવાથી જાણીતી થઈ છે.

૨. હારિએટ્ એલિઝાબેથ બીચરસ્ટો, ઈ. સ. ૧૮૧૪માં જન્મ. અમેરિકાની ગ્રંથ-કર્ત્રિ.

ઉપર કેવી અસર થાયછે, તે બાબત ડૉકટર ગથ્રી[1] કહેછે, તે સાંભળો. એ ગૃહસ્થ નાદાર છોકરાંને માટે શાળાઓ ઉઘડાવવાની મહેનત કરવામાં અગ્રેસર હતો. જૉન પાઉંડસ જેવા પોર્ટસ્માઉથ બંદરની ગરીબ ખાલપાના દાખલાથી ડૉકટર ગથ્રીના દીલ ઉપર હરહમેશને માટે કેવી અસર થઈ હતી, તે તેના નીચેના બોલ ઉતારી લેવાથી સમજાશે.

'ઘણીજ નજીવી બાબતો ઉપરથી માણસનું નસીબ નક્કી થઈ જાય છે. નદીના પ્રવાહની પેઠે માણસની જીંદગીનો પ્રવાહ પણ સહજ વાંકચૂંક ઉપરથી વાંકો ચૂંકો વહેછે. મારા પોતાના દાખલા ઉપરથી એ વાતને પુષ્ટી મળશે. આ શાળાઓ સ્થાપન કરવાના કામમાં મેં મારૂં મન પરોવ્યું છે, તે દૈવયોગેજ—સહજ બાબત ઉપરથી. આ વાત મને યાદ કરવી બહુ ગમેછે. કેવી અચરજ જેવી વાત છે કે, એક તસવીર જોવાથી ગરીબ છોકરાંઓ માટે નિશાળો ઉઘડાવવા ખાતે મારૂં મન ઉશ્કેરાયું. ફોર્થ નદીની ખાડીના કિનારા ઉપર એક ગામ હતું. તે ગામ ટામસ ચાર્લ્સની જન્મ-ભૂમિ હતી. તે હાલ તો જીર્ણ અને પાયમાલીની હાલતમાં છે. તે છેક ખૂણામાં એવું આવ્યું છે કે, તેને કોઈ સંભારતું પણ નથી. એ તસવીર મેં એ ગામમાં દીઠી. ઘણાં વરસ ઉપર હું એ ઠેકાણે ગયો હતો; અને જરા નાસ્તો પાણી કરવાને હું ત્યાંની એક વીશીમાં ગયો, તો બધો ઓરડો તસવીરોથી ભરી કાઢેલો મેં દીઠો. તસવીરોમાં રબારેણો હાથમાં નાની નાની ગેડીઓ જેવી લાકડીઓ લઈને ઉભી હતી; અને બારવાઓ નવાં કડકડતાં લૂગડાં પહેરીને ઉભા હતા. તેની કારીગરી બહુ કરીને મનને ખેંચે એવી નહતી. પણ ધૂમાડીઆની ઉપર એક મોટું છાપેલું ચિત્ર હતું. તે બીજી અડબેપડબેની તસવીરો કરતાં વધારે ગંભીર અને આબરૂવાળું દેખાતું હતું. તેમાં ખાલપાની દુકાન કાઢી હતી. ખાલપો દુકાનમાં બેઠો હતો. તેણે નાકે ચશ્માં ચઢાવ્યાં હતાં. તેના બે પગના ઘૂટણ વચ્ચે એક જૂનો જોડો આવી રહ્યો હતો. તેના મોટા કપાળ અને સપ્પટ મ્હોં ઉપરથી જણાતું હતું કે એ ઘણો દૃઢ સંકલ્પવાળો પુરૂષ હશે; અને એ ઉદ્યોગી ખાલપાની આગળ પાછળ ગરીબ ચીંથરેહાલ છોકરા તથા છોકરીઓનું ટોળું પોત પોતાનો પાઠ

---

૧. ટૉમસ ગથ્રી, ઈ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૭૩. સ્કૉટલંડનો એક પ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશક.

આપવાને ઉભું હતું. તેમના ઉપર તે પોતાનાં જાડા વાળવાળાં ભવાં નીચેથી પરોપકાર–બુદ્ધિની અમીવાળી દૃષ્ટીથી જોતો હતો. એ કોણ છે, તે જાણવાનું મને મન થયું. તે તસવીરની નીચે જે લખેલું હતું, તે મેં વાચી જોયું; તો, મને જણાયું કે, આ જૉન પાઉંડસ નામનો માણસ પોર્ટસમાઉથનો એક ખાલપો હતો. ધર્મોપદેશકોએ, ન્યાયાધીશોએ, અને કુલિન સ્ત્રી પુરૂષોએ ગરીબ અને અનાથ બાળકોને રસ્તામાં રખડતાં મૂકી દીધાં હતાં. તેમના ઉપર તેણે દયા આણી; અને એક ભલો ભરવાડ જેમ પોતાનાં ઘેટાંને વાળી લાવેછે; અને ગોવાળ જેમ ગાયોને ભેગી કરીને હાંકી લાવેછે, તેમ એણે જેમનો કોઈ ભાવ પૂછતું નહીં, એવાં બાપડાં નોધારાં છોકરાંને ભેગાં કર્યાં. તેમને ધર્મના અને સંસારના રસ્તા ઉપર ચડાવ્યાં; અને જાતે પરસેવા ઉતાર મહેનત કરીને રોટલો રળી ખાતો; છતાં આવાં પાંચશે છોકરાંને દુઃખદરિદ્રતામાંથી ઉગારીને જન-મંડળમાં આણ્યાં. આ જોઇને હું તો આંખો ઝબ થઈ ગયો. મેં કંઈ એવું રૂડું કામ કર્યું નહતું, તે જાણીને હું મારી જાતને ઠપકો દેવા લાગ્યો. મારા મનની લાગણીઓને રૂંએ રૂંએ અસર થઇને તે જાગૃતીમાં આવી. આ માણસે જે મોટું કામ કર્યું હતું, તે જોઇને મને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે વેળાએ મારા મનમાં જે ઉત્સાહ અને ઉછરંગ થઇ આવ્યો, તેના જુસ્સામાં મારી જોડે મારો સોબતી હતો, તેને મેં કહ્યું કે, માણસ–જાતમાં આ માણસ એક દીવો છે; અને ગ્રેટબ્રિટનના ટાપુમાં એને માટે બીજા બધા કરતાં સૌથી ઉંચો કીર્તિસ્તંભ ચણાવવો ઘટેછે. આજ હું ઠંડો પડ્યો છું અને શાંત થયો છું, તથાપિ એ માણસને માટે મેં ઉપર જે શબ્દો વાપર્યા છે, તે પાછા લઇ લેવા પડે, એમ મને નથી લાગતું. એ વાત મને હજુ સારી પેઠે સાંભરેછે. એ માણસનું સઘળું વૃત્તાંત જાણવાની મેં તજવીજ કરી, તો જે પ્રભુને પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા–ભાવ છે, તેના પ્રસાદથી એ પુરૂષ વ્યાપ્ત થએલો હોય, એમ મને માલમ પડ્યું, વળી, જૉન પાઉંડસ પંડે હોશિઆર હતો; અને ઇસા પેગંબરના શિષ્ય પૉલની પેઠે કોઇ પણ બીજી રીતે તે એકાદ છોકરાને રસ્તા ઉપર આણી ન શકતો, ત્યારે તદબીર વાપરીને તે તેને મેળવી લેતો. કોઇ અનાથ ચીંથરેહાલ બાળક હાથમાં ન આવતું હોય, ત્યારે તેની પૂઠે ફુરજા ઉપર આમથી તેમ અને આમથી તેમ પકડવાને દોડતો. ગામના સિપાઇઓ પાસે તેમના ઉપર જોર જુલમ કરીને તે

તેમને નિશાળે મોકલવા પકડાવતો નહીં; પણ ખાવાને માટે ઉનાં ઉનાં બ-ટાટાં દેખાડીને તેમને સમજાવી લલચાવીને તે કામ કરતો. આયર્લંડના વતનીઓને ગાંગડી ખાવાનો કેટલો શોખ હોયછે, તે એ જાણતો હતો; અને આઇરીશમૅનની પેઠે એક ઘણું ઉનું બટાટું પેલા છોકરાના મ્હોં આગળ ધરીને તેને પકડવાને દોડતો દેખાતો; તે વખત તેના હાલ પણ પેલા છોકરાના જેવાજ જોઇ લેવા. બંનેના ડગલા ફાટા ટૂટા માલમ પ-ડતા. જેને માન ઘટેછે, તેને માન આપવાનો જ્યારે છેલ્લો કેઆમતનો દિવસ આવશે, ત્યારે જે માણસોની કીર્ત્તિ કવિઓએ પોતાની કવિતામાં ગજાવી મૂકી છે, તેઓ; અને જેમની યાદગીરીને માટે સ્મર્ણ-સ્તંભો અને બાવલાં ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે, તે સઘળાઓને, જેમ તેલ રેડવાથી દરિઆનાં મોજાંના વિભાગ થઈ જાયછે, તેમ નોખા થઇ જવું પડશે; અને આ દુનિઆંમાં જે મોટા માણસો કહેવાઇ ગયા, તેમની વચ્ચે તથા અમીર ઉમરાવ અને છત્રપતિ તથા ચક્રવર્તિઓના ટોળામાં માગ મૂકાવીને, આ ગરીબ, અપ્રસિદ્ધ બૂઢો નર પ્રભુના મંદિરમાં આગળ આવીને ઉભો રહેશે; અને 'આ માણસ-જાતમાં જે છેક અનાથના ઉપર ઉપકાર કરશે, તેણે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે', એવાં વચન જે ત્રાતાએ વાપર્યાં છે, તે આ બાલપાને વિશેષ વહાલથી પોતાની પાસે બોલાવશે.

જે માણસને ઊંચી ચાલ ચલગત અને સારી વર્ત્તણુકની કેળવણી આપવી હોય, તેને તેવી ઊંચી જાતના નમુના અને દૃષ્ટાંતો માણસે દેખાડ-વાં જોઇએ; કારણકે જે માણસોના સહવાસમાં આપણે રાત દહાડો આવી-એ છીએ, તેમની ચાલ ચલગત, રીત ભાત, અને આચાર વિચાર જે પ્રમાણે હોય, તે પ્રમાણે આપણે આપણને ખબર પણ ન પડે તેમ બની જઇએ છીએ. સારા સારા નિયમો આપવાથી ઘણો ગુણ થાયછે; પણ સારા સારા દાખલાઓ નજરે જોવાથી બેહદ વધારે ફાયદો થાયછે; કારણકે; દૃષ્ટાંતોમાં તો માણસોએ જે જે કામ કર્યાં છે, તેમાં તેમનું ડહાપણ આ-પણી નજરે પડતું જાયછે; અને તેમની કરણી આંખે જોવાથી આપ-ણને શીખામણ મળતી જાયછે. કોઇ એક માણસ સામા ધણીને સારી શીખામણ દેતો જાય અને ભૂંડી રીતે ચાલતો જાય; એ એક તર્ફથી ઇ-મારત ચણવા માંડવી, અને બીજી તર્ફથી તોડી પાડવી, એના જેવું છે, એ કારણથીજ સોબતીઓ પસંદ કરવામાં અત્યંત સંભાળ રાખવાની છે; તેમાં વળી નાનપણમાં તો એ મહા અગત્યની વાત સમજવી. ઉછરતા જુવાન

માણસોમાં પરસ્પર લોહચુંબકના જેવી આકર્ષણ-શક્તિ રહેલી હોયછે; તેથી તેઓ બેમાલુમપણે એક બીજાની સાથે એકરૂપ થઇ જવા જેવાં મળી જાયછે. જુવાન છોકરાઓ જે મંડળીમાં જવા આવવાનું અને બેસવા ઉઠવાનું રાખેછે, તેમની સાથે સ્નેહાકર્ષણને લીધે તેઓ અનાયાસે પોતાના સોબતીઓની નકલ કરવા મંડી જાયછે; અને તેમનો પાસ તેમને બેસી જાયછે. એ બાબત મિ. એજવર્થના મનમાં એવી તો ઊંડી ઠસી ગઇ હતી કે, ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિના દાખલા મળે, એવા મિત્રો જુવાન છોકરાઓ જોઇ કાઢે, એવી તેમને કેળવણી આપવી, એ મોટામાં મોટી અગત્યની વાત છે, એમ તે કહેતો. એનો મત એવો હતો કે, કરવી તો સારી સોબત કરવી; નહીંતો સોબત કરવીજ નહીં. લૉર્ડ કૉલિંગ્વુડે તેના એક નાનકડા મિત્રને લખ્યું કે, મન સાથે એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી રાખવો કે નીચ સોબતમાં રહેવા કરતાં એકલા રહેવું, એ વધારે સારૂં છે. સોબત ખોળવી, તે તમારા સરખાનીજ; અથવા તમારાથી સારા હોય, તેની ખોળવી; કારણ કે માણસની કીમત સોબત ઉપરથી થાયછે. કહ્યું છે કે:—

हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात् ।
समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टतां ॥ पंचतंत्रम्.

હીણાથી મતિ હીણને, સમાનથીજ સમાન,
હે તન! શ્રેષ્ઠ થકી મળે, મતિ શ્રેષ્ઠ બસ સાન.-રણછોડભાઇ.

અર્થ:- હલકાં માણસની સોબત કરવાથી માણસની બુદ્ધિ અધોગતિને પામેછે; સરખે સરખાની ભાઇબંધીથી બુદ્ધિ સરખી રહેછે, એટલે તેમાં વધઘટ થતી નથી; અને મહા પુરૂષોનો સમાગમ રાખવાથી બુદ્ધિ વધેછે.

નામાંકિત ડૉકટર સિડેનહામ[1]નો એવો મત હતોકે, જો તમે સારા માણસની સાથે વાત કરશો, તો તમે કોઇક વેળા પણ સારા થશો; પણ જો તમે નઠારા માણસની સાથે કદી બોલ્યા હશો, તો તમે કોઇક વખત પણ નઠારા થશો. સર પીટર લીલી[2]એ એવો નિયમ કરી રાખ્યો હતો કે, મારૂં ચાલે ત્યાં સુધી મારે નઠારી તસવીર સામું જોવુંજ નહીં; કારણ કે જ્યારે જ્યારે

---

૧ ટૉમસ સિડેનહામ, ઇ. સ. ૧૬૨૪-૧૬૮૯, તેના જમાનામાં પહેલા નંબરનો વૈદ્ય. અંગ્રેજ હતો.

૨ સર પીટર લીલી, ઇ.સ. ૧૬૧૮-૧૬૮૦, અસલ નામ પીટર વાંડરફૈસ; વલંદો ચિત્રકાર.

કોઇ નઠારી તસવીર મારા જોવામાં આવતી, ત્યારે ત્યારે જાણે મારી ચીતરવાની પીંછીમાં દૂષણ આવતું હોય, એમ મને લાગતું. તેજ પ્રમાણે માણસ-જાતના અધમ. અને પતિત નમુના નિહાળવા જેને ગમેછે, અને એવા માણસોમાં જેને જવું આવવું ગોઠેછે, તે શખ્સ તેવા નમુનારૂપ આબેહુબ થયા વિના રહેતો નથી.

એ કારણસર અમે જુવાન માણસોને સલાહ આપીએ છીએ કે, તેમણે હમેશાં સારા માણસનીજ સોબત રાખવી; અને પોતાના કરતાં વધારે ઉમદા નમુનો મન સાથે ધારીને ચાલવું. મોટા દિલના, અકલમંદ માણસોની સાથે ફ્રાન્સિસ હૉર્નરને પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને સમાગમ રહેવાથી, તેને જે લાભ થયા છે, તે વિષે તે નીચે પ્રમાણે કહેછેઃ-મેં ઘણાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, પણ તેના કરતાં આવા સજ્જન મહાત્માઓના સહવાસથી મને બુદ્ધિની કેળવણી મળવામાં વધારે લાભ થયો છે, એમ કહેવાને મને જરા પણ આચકો પડતો નથી. લૉર્ડ શેલ્બોર્નને પછવાડેથી માર્કિવસ ઑફ લાન્સડાઉનની અમીર પદવી મળી હતી; તે જ્યારે જુવાન અવસ્થામાં હતો, ત્યારે તે પૂજ્ય માલ્સહેર્બને [૧]મળવા ગયો. એ મુલાકાતની એના દિલ ઉપર જે અસર થઇ, તે ઉપરથી તેણે કહ્યું કે મેં ઘણા દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો; પણ મને આજ જે અસર થઇ, તેવી કોઇ પણ માણસને મળવાથી આગળ કદી થઇ નથી; અને જો મારી બધી જીંદગીમાં મારાથી કાંઇ પણ રૂડું કાર્ય થાય, તો મોશ્યુ ડ માલ્સહેર્બ મારા સ્મર્ણસ્થાનમાં બિરાજીને મારા મનને જાગૃત કરવાથી થશે, એમ મને ખાત્રી છે. એજ પ્રમાણે ગર્નીં કુટુંબના સમાગમથી અને તેમનાં ઉમદાં આચરણથી મારી નાની ઉમરમાં મારી ચાલ ચલગતના બંધારણ ઉપર જબરદસ્ત લાભ થયો છે, એમ ફૉવેલ બકસ્ટન હમેશાં ખુશીથી કબૂલ કરતો. વળી તે કહેતો કે, એમણે તો મારી જીંદગીનું સ્વરૂપજ બદલી નાખ્યું છે. ડબ્લિનની પાઠશાળામાં તે પરીક્ષા આપીને ફતેહ પામ્યો, ત્યારે તે બોલ્યો કે, અર્લહામ ગર્નીને ઘેર જવર અવર રાખવાથી હું પાસ થયો છું. એ વિના બીજું કારણ હું જાણતો નથી. પોતાની જાતને કેળવણી આપવાનો રંગ તેને ગર્નીં કુટુંબથીજ લાગ્યો, એમાં શક નથી.

---

૧ ઉવિલિઅમ પેટી, અર્લ ઑફ શેલ્બોર્ન, ઇ. સ. ૧૭૩૭-૧૮૦૫, એક અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારી અમીર.

૨ ક્રેટીન ગીલોમ ડ લામ્વોઇનો ડ માલ્સહેર્બ, ઇ.સ. ૧૭૨૧-૧૭૯૪, ફ્રેંચ રાજ્યદ્વારી પુરૂષ.

સારાની સોબતથી સારૂંજ થાયછે; કારણ કે, કહ્યું છે કેઃ-

काचः कांचन संसर्गात् धत्ते मारकतीर्द्युतीः ।
तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणतां ॥ पंचतंत्रम्.

કાચ કનકથી મેળવે, માર્કત મણિનું તેજ;
મૂર્ખ રહે સત્સંગમાં, થાય પ્રવિણ જન એજ.-રણછોડભાઈ.

અર્થઃ-કાચને સોનાની સાથે રાખવાથી, કાચ બીલોરની પેઠે ઝગારા મારેછે; તેમજ મૂર્ખને સારા માણસનો સહવાસ થવાથી,તે હોશિઆર થાયછે.

यथोदय गिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते ।
तथा सत्सन्निधानेन हीनवर्णोपि दीप्यते ॥ पंचतंत्रम्.

ઉદય ગિરિ-પર ઓજ જે, સૂર્ય થકી ચળકાય;
તેમજ સત્સંગત થકી, નીચ વર્ણ દીપાય.-રણછોડભાઈ.

અર્થઃ-પૂર્વ દિશામાં ડુંગરમાંથી ઉગતા સૂર્ય વડે ડુંગરનું દ્રવ્ય ચળકી રહેછે, તેમજ સત્સમાગમથી હીણો માણસ પણ રૂડો થાયછે.

જેમ પ્રવાસીજન જે ફૂલ-ઝાડોમાં થઇને નીકળ્યા હોય,તેની ખુશબો તેમનાં વસ્ત્ર ઉપર રહી જાયછે,તેમજ સત્સમાગમ કરવાથી આપણને જે અલભ્ય લાભ થાયછે,તે આપણી સાથેજ રહી જાયછે. જૉન સ્ટર્લિંગ હાલ તો મરી ગયો છે;પણ તે જીવતાં,તેના સંબંધમાં જે જે માણસો આવતાં,તે સર્વેના ઉપર તે ઘણી લાભકારક અસર કરતો;એ વાત જેઓ એ પુરૂષને સારી પેઠે ઓળખતા, તેઓએ કહેલી છે. ઘણા માણસો ઉપકારનાં વચનથી કહેછે કે,ઘોર નિદ્રામાંથી જાગીને ઉન્નત સ્થિતિમાં પહોંચવાનું એણેજ અમને ભાન કરાવ્યું. અમે કોણ છીએ, અને અમારે કેવા થવું ઘટેછે, તે ઉપદેશ અમને એના તર્ફથી મળ્યો. એને માટે મિ. ટ્રેંચ[1] કહેછે કે, આ મહાત્માનો દેવાંશિ સમાગમ આપણને થાય, તો તેના ઉમદા મનનું ઉમદાપણું થોડું કે ઘણું આપણામાં આવ્યા વિના રહેજ નહીં; એના સમાગમથી આપણને જાણે કોઇ ગારામાંથી કાઢીને નિર્મળ ઊંચી જગાએ લઇ જતું હોય, એમ લાગતું. માણસ-જાતને હમેશાં સ્વાર્થના પ્રદેશમાં ઘૂમવાનું મન થાયછે; તથાપિ હું જ્યારે એનો સમાગમ થયા પછી ઘેર જતો, ત્યારે જાણે પરમાર્થ અને ઉમદા ઉદ્દેશના ઉંચા સ્થળમાં ફરતો હોઉં, એમ મને જણાતું.

---

૧ રેવરંડ રિચર્ડ શેનેવિકસ ટ્રેંચ, ઇ.સ. ૧૮૦૭, હાલનો એક અંગ્રેજ ભાષાજ્ઞ.

અંથી આત્માઓની વર્તણુક અને કરણી સદા એવીજ હોયછે. એવા પુરૂષના સમાગમથી આપણને જણાય નહીં તેમ આપણે ઉન્નત થતા જઇએ છીએ; અને એમની મનોવૃત્તિના જેવીજ આપણી મનોવૃત્તિ પણ થાયછે; અને જેવી રીતે બાહ્ય પદાર્થોની તે યોગ્ય તુલના કરેછે, તેવીજ રીતે આપણને પણ ખરી કીમત કરવાની ટેવ પડેછે. એ પ્રમાણે મનુષ્ય-જાત એક બીજાના ઉપર અજબ અસર કરેછે; તેમનાં મન પરસ્પર આઘાત-પ્રત્યાઘાતનો જાદુઈ ધર્મ ચલવેછે.

હુનરીઓ અને કળાધરો પણ પોતાનાથી મોટા પંડિતોના સહવાસમાં આવવાથી ઉંચા લાભને પામતા હોય, એમ તેમને લાગેછે. જેમકે ઉદાહરણ, હેઇડન સંગીતશાસ્ત્રીની બુદ્ધિનો પ્રભાવ હાંડલના પ્રતાપથી થયો. હાંડલને બજાવતાં જોઇને, સંગીત-વિષયો લખવાનો હેઈડનને એકદમ ઉત્સાહ થઈ આવ્યો. તે કહેછે કે, આ બનાવ જો ન બન્યો હોત, તો હું 'સૃષ્ટિ—ઉત્પત્તિ'નું મોટું ગાયન કદી કરી શકત નહીં. હાંડલ વિષે વાત કરતાં તેણે કહ્યું કે, જ્યારે એના મનમાં આવેછે, ત્યારે એ તાનસેનની પેઠે ઉપડેછે. વળી એક બીજી વાર તેણે કહ્યું કે, એની પાસે દરેક ચીજ એવી છે કે, આપણે રૂંએરૂંએ પ્રસરીને આપણા હૃદયને ભેદી નાખેછે. સ્કાર્લાટી[1] પણ હાંડલના ઉપર ફિદા ફિદા થઈ ગયો હતો. તે તેની પછવાડે પછવાડે આખું ઇટલિ ભમી વળ્યો; એ મહાપંડિત વિષે જ્યારે જ્યારે સ્કાર્લાટી વાત કરતો, ત્યારે તે ઇસાઈ ધર્મનાં અતિ પૂજ્યભાવનું લક્ષ્ય ચિન્હ[2] કરીને તેને વિષે બોલતો. જે ખરેખરા કળાનિપુણ પંડિતો છે, તેઓ તો એક બીજામાં જે ખુબી હોય, તે ખુશીની સાથે તરત કબૂલ કરેછે. બેઇટહોવન સંગીતશાસ્ત્રી સંગીતકળાના મહાપંડિત કેઈરૂબીની[3]ને પાદશાહ તુલ્ય માન આપતો, અને શુબેર્ટ[4]ની શક્તિનાં તે ઉલટથી વખાણ કરતો. તે કહેતો

---

૧ ડૉમેનિકો સ્કાર્લાટી, ઈ. સ. ૧૬૮૫-૧૭૫૭, ઇટલિનો એક પ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી.

૨ ઇસુ ખ્રિસ્તને યાહુદી લોકોએ શૂળીએ + ચઢાવ્યો, ત્યારથી એ ચિન્હ ખ્રિસ્તિ લોકોના દેવળો ઉપર માન તરીકે રાખવામાં આવેછે; અને રોમન કાથોલિક પંથવાળા કંઈ વિશેષ માનથી વાત કરવી હોય, ત્યારે હાથથી એવું ચિન્હ કરી બોલેછે.

૩ લુઇગી કાર્લો ઝેનોબી સાલ્વાડૉર મેરીઆ કેઇરૂબીની, ઈ.સ. ૧૭૬૦-૧૮૪૨, ઇટાલિઅન સંગીતશાસ્ત્રી.

૪ ફ્રાંઝ શૂબેર્ટ ઈ. સ. ૧૭૯૭-૧૮૩૨, એક જર્મન સંગીતશાસ્ત્રી.

કે, શૂરાતનમાં ખરેખર અલૌકિક અગ્નિનો જુસ્સો રહેલો છે. જ્યારે નૉર્થકોટ ચીતારો બાળક-અવસ્થામાં હતો, તે વખતે મહાપંડિત રેઇનૉલ્ડઝ ઉપર તે હમેશાં ફિદા રહેતો. ડેવનશીઅર પરગણામાં એક વાર જાહેરસભા મળી હતી. ત્યાં રેઇનૉલ્ડઝ ગયો; ઘણી ભીડ છતાં, તેમાં થઇને નૉર્થકોટ ઘૂસ્યો, અને એ મહાપુરૂષની લગોલગ થઈ ગયો; અને પછી, જ્યારે હું તેના ડગલાની ચાળને અડક્યો, ત્યારે મારા મનને મોટો સંતોષ થયો, એમ તે લખેછે. ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિના પ્રકાશમાં ઘૂમનારા પુરૂષોની તારીફ કરવામાં બાળ-ઉત્સાહનું નૉર્થકોટે એક ખરેખરૂં, અંતઃકરણના ભાવનું ચિન્હ બતાવ્યું.

વીરપુરૂષોનાં દૃષ્ટાંતો બાયલાને બહાદુર બનાવી દેછે; અને એવા પુરૂષોનાં દર્શન થવાથી તેમની રગે રગે શૌર્ય વ્યાપી રહેછે; અને એજ કારણથી શૂરવીરોની સરદારી હેઠળ સાધારણ માણસો પણ શૌર્યનાં ચમત્કારિક કામ કરેછે. જેમ રણક્ષેત્રમાં રણશિંગાના અવાજથી માણસોનાં લોહી તેમની નાડીઓમાં ધમ ધમ દોડવા માંડેછે; તેમજ વીરપુરૂષોનાં પરાક્રમની વાતો યાદ આવવાથી પણ શરીરમાં જુસ્સો જાગૃત થઈ જાયછે. ટસીસ્કા[1]એ મરતી વખતે કહ્યું કે, મારા બોહેમિઅન લોકોમાં શૂર લાવવાને માટે હું મારા શરીરનું ચામડું તમને આપતો જાઉંછું. તે ચામડાની પડઘમ બનાવીને રણભૂમિમાં વગાડજો. જ્યારે ઇપાઇરસ[2]નો શાહજાદો સ્કાંડેરબેગ[3] મરણ પામ્યો, ત્યારે તુર્કી લોકોએ એના શરીરનાં હાડકાં કબજે કરવાની મરજી કરી. તે જીવતાં ઘણો હિમ્મતવાળો બહાદુર નર હતો; તે તેમણે લડાઇના રણસંગ્રામમાં ઘણીએ વાર જોયું હતું; અને તેથીજ તેઓ પોતાના મનમાં ધારતા હતા કે, જો એનાં હાડકાંના એક એક કટકાનું માદળીઉં કરીને આપણે ડોકમાં નાખીશું, તો આપણામાં એની બહાદુ-

---

૧ જૉન ટસીસ્કા, ઇ. સ. ૧૩૬૦ અથવા ૧૩૮૦, બોહેમિઆનો બહાદુર અમીર અને જૉન હસના પંથમાં દાખલ થઇને હસાઇટ લોકો તરફથી લડનાર પુરૂષ.

૨ ઇપાઇરસ, યુરોપમાં ગ્રીસનો પ્રાચીન પ્રાંત; હાલ તુર્કસ્તાનને તાબે છે.

૩ સ્કાંડેરબેગ, મૂળ નામ જૉર્જ કાસ્ટ્રિઓટો, ઇ. સ. ૧૪૦૪-૧૪૬૭, તુર્કસ્તાનના સુલતાનના હાથમાં આવવાથી એને મુસલમાની ધર્મમાં વટલાવ્યો. ઇપાઇરસના ખ્રિસ્ત રાજાનો એ છોકરો હતો.

રીનો કંઇક ભાગ આવશે. આપણામાં જેમ મરનારનાં ફૂલ (હાડકાં) ને નર્મદા-તીર્થે અથવા સિદ્ધપુર-ક્ષેત્રમાં લઈ જવામાં આવેછે; તેમજ બહાદુર બ્રૂસ[1]નું કાળજું રૂપાની ડાબડીમાં મૂકીને શૂરો ડગ્લસ[2] ડોકમાં ઘાલીને પાલેસ્ટાઇન[3]ની પવિત્ર ભૂમિમાં લઈ જતો હતો; તેવામાં ત્યાંના સારાસેન જાતના મુસલમાન લોકોએ તેના એક યોદ્ધાને ઘેરી લીધો; અને તેને બચાવવાનો જ્યારે બીજો રસ્તો તેને ન સૂઝ્યો, ત્યારે આખરે પોતાની ડોકમાંથી પેલી ડાબડી કાઢીને જ્યાં ખરેખરી ગીર્દી થઈ રહી હતી, તેમાં દુશ્મનોની વચ્ચોવચ્ચ નાખીને તેણે બૂમ મારીને કહ્યું, હે બ્રૂસ, જીવતાં તું જેમ સદા મોખરેજ ઉભો રહેતો, તેમ આ વખત પણ તને હું આગળ કરૂંછું. તું માગ મૂકાવીને આગળ ચાલતો જા, અને હું ડગ્લસ તારી પાછળ ધસમસ્યો ચાલ્યો આવીશ; નહીંતો પ્રાણ આપીશ. એમ કહીને, જે ઠેકાણે તેણે એ ડાબડી નાખી હતી, ત્યાં તે જોશથી ધસ્યો, અને ત્યાંજ તે મરણ પામ્યો.

જીવન-ચરિત્રોનો મોટો ફાયદો એટલોજ કે, તેમાં ઉમદા વર્તણુકનાં ઉમદા દૃષ્ટાંતો પુષ્કળ મળી આવેછે. આપણા પૂર્વજો હજુ આપણી સાથેજ રહેછે. તેમનાં જીવન-ચરિત્રોની નોંધવડે અને તેમણે જે કામ કરેલાં છે, તેથી તેઓ સદા હયાતી ભોગવેછે. હજુ તેઓ જમતી વખત, ફરતી વખત અને હરેક કામ કરતી વખત આપણી સાથેજ રહેછે. આપણને ફાયદો થાય, એવાં તેઓ પોતાનાં દૃષ્ટાંત બતાવી દેછે. તેમનાં ચરિત્રો અભ્યાસ કરવા લાયકનાં છે; તેમનાં જેટલાં વખાણ કરીએ, એટલાં ઓછાં; અને તેમની નકલ કરવી, આપણને સજાવાર છે. જે પુરૂષે આ સંસારમાં રૂડી રીતે રહીને પોતાના જીવન-ચરિત્રની નોંધ દુનિઆંને વારસામાં આપી છે, તેણે હવે પછીની પ્રજાના કલ્યાણનું હમેશ ફળે એવું

---

૧ રૉબર્ટ બ્રૂસ, ઈ. સ. ૧૨૭૪-૧૩૨૯, સ્કૉટલંડનો મહા શૂરો અને શાણો રાજા, રક્તપિત્તથી મરણ પામ્યો; ડગ્લસ એના કાળજાને પાલેસ્ટાઇન લઇ ગયો.

૨ સર જેમ્સ ડગ્લસ, ઈ. સ. ૧૩૯૭ માં પાલેસ્ટાઇનની પવિત્ર કબરમાં બ્રૂસની આજ્ઞાનુસાર તેનું કાળજું લઇ જતાં રસ્તામાં મરાયો.

૩ પાલેસ્ટાઇન અથવા હોલીલંડ (પવિત્ર ભૂમિ), તુર્કસ્તાનની સુલ્તનતને તાબે છે. એ પ્રાંતના બેથ્લીહેમ ગામમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો હતો; અને એને જેરૂસાલેમમાં દાટ્યો છે.

બીજ રોપ્યું છે, એમ જાણવું; કારણ કે, તેના મૂઆ પછી જેટલા જન્માના આવશે. તેમાં તેણે સઘળી આલમના આગળ પોતાના ચરિત્રનો નમુનો મુકી રાખ્યો છે; તે ઉપરથી જે ચાહે, તે તેનો લાભ લઈ શકે. એવા નમુનાનું અધ્યયન કરવાથી, આપણામાં નવો જીવ આવેછે; તેનો નમુને નમુનો આપણે પડે બનવું હોય, તો તેમાં તે આપણને મદદ આપેછે; અને બીજે અનેક રૂપે તેની વર્ત્તણુકને પુનરપિ દેખાડી શકાયછે. તેથી જો એક ખરા નરનું જીવન-ચરિત્ર લખાયલું હોય, તો તે અમૂલ્ય કીમતના બીજરૂપે જાણવું. એવા જીવનચરિત્રનો અમર સૂર અવકાશમાં સદા ઘૂમી રહેછે. તે બુદ્ધિનો પ્રસાદછે. મહાકવિ મિલ્ટનના બોલ વાપરીએ, તો એવું જન્મચરિત્ર એક મહર્ષિનો ચેતન-અર્ક સમજવો; પ્રતર જીંદગીના લાભને અર્થે, તેનો સારોદ્ધાર કરીને તેને સંચકી રાખવામાં આવેછે. એવો ગ્રંથ વાંચવાથી આપણું મન ઉચ્ચ સ્થળે પ્રવેશ કરેછે, અને આપણી બુદ્ધિ વિમળ થઈ જાયછે. પણ સૌને માથે એવું એક પુસ્તક છે; તે ધર્મપુસ્તક છે; તેમાં અનુપમ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પણ હાજર છે. તે પ્રમાણે આ સંસારમાં આપણે આપણી જીંદગી ગુજારવી મુનાસબ છે. આપણાં ચિત્ત, મન, અંતઃકરણ અને બુદ્ધિને જે જે પદાર્થોની જરૂર પડે, તે તેમાંથી આપણને મળી આવેછે; એવા ઉમદા નમુનાની નકલ આપણે પામર પ્રાણીને કરવી બહુ કઠણ છે; માત્ર એટલુંજ કે, તે મહા અનુપમ ઉપમેયને નજરમાં રાખીને, તેની પાછળ પાછળ, છેટે છેટે પણ આપણ ચાલી શકીએ, તોજ ઘણું છે. કહ્યું છે કે,—

> સવિતાનાં દર્શન વિના, ઉગે છોડ ને દ્રાક્ષ;
> તેઓ તલપે ભેટવા, સૂર્ય-પિતાની આશ;
> નજરે જે દીઠું નથી, તેને મળવા ચાહે,
> ફાંફાં મારે અધિક તે, જેમ તેમ કરીને જાય.
> એજ પ્રમાણે માણસે, મનમાં લહી દૃષ્ટાંત,
> એક પ્રભુને પૂજવો, કરીને મન નિભ્રાંત.

વળી, બકસ્ટન અને આર્નલ્ડ જેવા મહાપુરૂષોનાં જીવન-ચરિત્રો જે જુવાન માણસ વાંચે, તેનું હૃદય રસમય થયા વિના રહેજ નહીં; અને તેના વિચાર બુલંદ થયા વિના રહેશે નહીં; વળી, એવાં પુસ્તકોથી વાંચનારના મનના ઠરાવોને પુષ્ટી તથા દૃઢતા મળેછે. એવાં જીવન-ચરિત્રોથી

માણસને પોતાની જાત ઉપરજ વિશ્વાસ રાખવાની ટેવ પડેછે; કેમકે વાંચવાથી તેને જણાયછે કે, માણસો આપબળે કેવાં કેવાં થઈ શકેછે, અને કેવાં કેવાં કામ કરી શકેછે; તેથી વાંચનારમાં પણ આશા બંધાતી જાયછે; અને વળી ઉંચી જાતના ઉદ્દેશ પાછળ લાગવાનું તેને સૂઝેછે. કેટલીએક વેળાએ કોઈ જુવાન માણસ જેનું જીવન-ચરિત્ર વાંચતો હોય, તેવો હું પણ છું, એમ તેને વાંચવાથી ભાન થઈ આવેછે. મહાપંડિત માઇકલ આંજેલોનાં ચિત્ર-ગ્રંથોનું કૅારેજીઓ[1] સારી પેઠે મનન કરતો હતો, તેવામાંજ તેની અંતર્શક્તિ ઉઘડતી તેને પોતાને લાગી; અને તે બોલી ઉઠ્યો કે, તો હું પણ એક ચિત્રકારજ છું. સર સામ્યુઅલ રૉમિલિએ સ્વહસ્તે પોતાનું જીવન-ચરિત્ર લખ્યું છે; તેમાં તે કહેછે કે, ફ્રેંચ પાદશાહનો વડો પ્રધાન ડાગેસો ખરેખરો મોટા મનનો મહાપુરૂષ હતો; તેના જીવન-ચરિત્રથી મારા મન ઉપર બહુ ભારે અસર થઈ હતી. તે લખેછે કે, ટૉમસના ગ્રંથો મારા હાથમાં આવી ચઢ્યા; તેણે 'ડાગેસોના મૃત્યુ પછીની સ્તુતિ' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું; તે વાંચીને હું ઘણોજ રાજી થયો. એ ન્યાયાધીશ—એ નામવર મહાપુરૂષે પોતાની બધી જીંદગી કેવા પ્રમાણિકપણાથી પૂરી કરી હતી, તે જાણીને મારૂં મન ઉસ્કેરાયું; મને પણ એવા થવાનો ઘણો લોભ લાગ્યો; અને તેથી સુકીર્તિ મેળવવાના હજાર નવા રસ્તા મને સૂઝી આવ્યા.

ફ્રાંક્લિન કહેતો કે, મેં નાનપણમાં એક પુસ્તક વાંચ્યું. તેનું નામ 'રૂડાં કામ કરવાના નિબંધો' હતું. તે કૉટન મેથર[2]નું બનાવેલું હતું. એ ચોપડીમાં સમાવેલા વિચારો મેથરની વર્તણુકમાંથી પેદા થએલા હતા. હું એ પુસ્તકના પ્રતાપે આ ઉંચી પદવીએ ચઢ્યો છું; અને ઉપયોગી કામ કરી શક્યો છું. હવે એ દૃષ્ટાંત ઉપરથી જુઓ કે, એક સારા માણસના દાખલાની પાછળ બીજાં માણસો કેવાં ખેંચાયછે; અને દશદિશ પૃથ્વીમાં હવે પછી સદાકાળને માટે પ્રસરીને તે કેવો બહેકી રહેછે. જુઓ, જેમ

---

૧ કૅારેજીઓ, મૂળ નામ આંટોનિઓ આલેગ્રી; પણ જન્મભૂમિ કૅારેજીઓ ગામમાં હોવાથી એ નામ પડ્યું. ઇ. સ. ૧૪૯૪-૧૫૩૪, એક પ્રસિદ્ધ ઇટાલિઅન ચિત્રકાર. તેના એક ઇસુના ચિત્રના રૂ.૧,૧૫,૦૦૦, ઉપજ્યા હતા.

૨ કૉટન મેથર; ઇ. સ. ૧૬૬૩-૧૭૨૮; અમેરિકન ધર્મશાસ્ત્રી.

ફ્રાંક્લિને કૉટન મેધ્થરનો દાખલો લીધો; તેમ સામ્યુઅલ ડ્રુએ ફ્રાંક્લિનનો દાખલો લીધો. તે કહેછે કે, બેન્જામિન ફ્રાંક્લિનના જીવન-ચરિત્રના ગ્રંથમાં તેનો દાખલો જોઇને મેં મારી વર્તણુકની રચના રચી; અને વિશેષ કરીને એનીજ ઢબ પ્રમાણે હું મારૂં કામકાજ કરવા લાગ્યો. તેથી એક સારા દૃષ્ટાંતની સીમા બાંધવી મુશ્કેલ છે; એનો કંઈ પણ છેડો જો કદી આવતો હોય, તો તે ક્યાં આવશે, તે કહી શકાય નહીં. તેથી વિદ્યા સંપાદન કરવામાં તેમજ આપણી જીંદગી દોરવવાને હમેશાં ઉત્તમ જાતની સોબતમાં રહેવાથી, ઉત્તમ જાતના ગ્રંથો વાંચવાથી અને તેમાંથી જે ઉત્તમ ચીજો હોય, તેની નકલ કરવાથી, અને તેના ઉપર ખરેખરો સ્તુતિભાવ રાખવાથી ફાયદો થાય, એ ઉઘાડુંજ છે. લૉર્ડ ડડલી[1] કહેછે કે, વિદ્યા-વિષયના અધ્યયનમાં જે સારામાં સારાં પુસ્તકો હોયછે, તેટલાંજ હું વાંચ્યા કરૂંછું. મારાં જૂનાં ઓળખાણ અને જૂના ભાઇબંધોને મૂકીને હું નવા કરતો નથી; અને તેમનું ફરી ફરી અવલોકન કરવાથી અમારો પરસ્પરનો સંબંધ જોડાઇને વધારે ધાડો થતો જાયછે; અને એક નવી ચોપડી પહેલ વહેલી વાંચવી, તેના કરતાં એક વાર વાંચેલા ગ્રંથને ફરી વાંચવો, એ ગમે ન ગમે એ વાત જૂદી છે, પણ તે વધારે લાભકારક છે, એમ સોએ નવાણું વસા હું માનુંછું.

કોઈ વેળાએ એમ બનેછે કે, ગમતની ખાતર વાંચવાને માટે એકાદ થોથું ગમે ત્યાંથી ઉપાડી લઇએ છીએ. તેમાંથી વખતે જીવન-ચરિત્રનું એવું ઉમદા દૃષ્ટાંત મળી આવેછે કે, આપણામાં કદી કોઇએ ધારી ન હોય, એવી શક્તિ અને જુસ્સો તે વાંચવાથી ઉદ્દીપન થઇને બહાર પડેછે. પ્લૂટાર્કે[2] રચેલાં જીવન-ચરિત્રો આલ્ફીએરીએ વાંચ્યાં, તે ઉપરથી એને વિદ્યાના વિષય પાછળ મંડવાનું મન થયું. પામ્પેલૂના[3]ને જે વખત ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો, તે વેળાએ લૉયૉલા સિપાઇગીરી કરતો હતો. તે-

---

૧ લૉર્ડ જૉન ડડલી, ઈ. સ. ૧૫૦૨-૧૫૫૩; એક અંગ્રેજ રાજકીય પુરૂષ.

૨ પ્લૂટાર્ક, ગ્રીસ દેશનો વતની, પ્રસિદ્ધ જીવન-ચરિત્ર લખનાર, ઈ. સ. ૫૦-૧૨૦.

૩ પામ્પેલૂના અથવા પામ્પલોના, સ્પેઇનનું કિલ્લેબંધી શહેર, વસ્તિ, ૨૩,૦૦૦.

વામાં તેના પગને ભયંકર જખમ થવાથી, તેને ખાટલે વશ થઇને પડવું પડ્યું. તેવામાં પોતાના મનમાંથી વેદનાને વિસારે નાખવાને અને જરા ગમત થાય, માટે એકાદું પુસ્તક તેણે વાંચવા માટે માગ્યું. 'સાધુ પુરૂષોનાં સદ્દર્શન' નામનો ગ્રંથ તેને કોઇએ આણી આપ્યો. તે વાંચવાથી તેના મન ઉપર એટલી બધી જબરદસ્ત અસર થઇ કે તે વખતથીજ તેણે ધર્મનો એક નવો પંથ સ્થાપન કરવાનો તન મનથી સંકલ્પ કર્યો. તેવીજ રીતે 'જૉન હસ[1]નું જીવન-ચરિત્ર તથા તેના ગ્રંથ' નામનું પુસ્તક લૂથરે[2] વાંચ્યું; તેથી તે પ્રૉટેસ્ટંટ ધર્મની સ્થાપનાનું મહાભારત કામ માથે લઇ શક્યો. 'ફ્રાન્સિસ ઝેવીએરનું જીવનચરિત્ર' એ નામનો ગ્રંથ વાંચવાથી ડૉકટર વુલ્ફને જીંદગીભર ધર્મપ્રચારક થવાનો ઉત્સાહ આવ્યો. એ ચોપડી વાંચવાથી એની જુવાન છાતીમાં એટલી ઉલટ અને હિમ્મત આવી કે તે સાચા દિલથી ઉસ્કેરાઇને પોતાની બધી ઉમર એ કામ પાછળ તન મનથી ગાળવાને તત્પર થયો. એવીજ રીતે ઉવિલિઅમ કેરીએ ધર્મોપદેશક તરીકે જે અલૌકિક મહેનત કરી છે, તે ઉપાડી લેવાને પ્રથમ વિચાર કપ્તાન કુકની સફરો વાંચવાથી તેને સૂઝ્યો.

ફ્રાન્સિસ હૉર્નરને જે પુસ્તકો વાંચવાથી ઘણી અસર થઇ અને ઘણો લાભ મળ્યો, તેનાં નામ તે પોતાની રોજ-નીશીમાં અને લખવાના કાગળ પત્રમાં નોંધી રાખતો. કૉંડૉર્સે[3] કૃત 'હાલર[4]ના મૃત્યુ પછી તેની સ્તુતિ, સર જોશુઆ રેનૉલ્ડઝનો સંવાદરૂપ ગ્રંથ, બેઈકનના ગ્રંથો, અને બર્નેટકૃત સર માથ્યુ હેઇલનો હેવાલ, એ એનાં પ્રિય પુસ્તકો હતાં. સર માથ્યુ હેઇલના હેવાલથી જણાયછે કે, તે રાક્ષસી મહેનત કરવાવાળો નર થઇ ગયો; અને તેની હકીકત વાંચવાથી મારૂં મન ઉત્સાહથી ઉભરાઇ ગયું, એમ

---

૧ જૉન હસ, ઇ. સ. ૧૩૭૩-૧૪૧૫, બોહેમિઆનો ધર્મ-સંશોધક; એને જીવતો બાળી મૂકવામાં આવ્યો, કેમકે એના વિચાર પોપને ગમ્યા નહીં.

૨ માર્ટિન લૂથર, ઈ. સ. ૧૪૮૩-૧૫૪૬, જર્મનીનો મહા પ્રસિદ્ધ ધર્મ-સુધારક.

૩ ઝીઆં આંટોઇન નિકલસ ડ કારિટાટ માર્કિવસ ઑફ કૉંડૉર્સે, ઈ. સ. ૧૭૪૩-૧૭૯૪, એક ફ્રેંચ તત્વજ્ઞાની, વિષ ખાઇને મરણ પામ્યો.

૪ આલબ્રેક્ટ વૉન હાલર, ઇ. સ. ૧૭૦૮-૧૭૭૭, એક પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય અને કવિ. સ્વિટ્ઝર્લૅંડનો વતની હતો.

હૉર્નર કહેછે. ફૉર્ડાસકૃત હાલરની સ્તુતિ વિષે તે લખેછે કે, આવા આવા મહામુનિઓનાં ચરિત્ર હું જ્યારે વાંચુંછું, ત્યારે મારા હૃદયમાં લોહી ધમધમ વહેવા માંડેછે; અને મારા આખા શરીરમાં રૂંએ રૂંએ તેની અસર થઈ જાયછે. હું એ મહા પુરૂષોના મોહીનીમાં મુર્છા પામી જાઉંછું, તેથી એ પ્રમાણે થાયછે; કે મને તેવા થવાની મહત્વાકાંક્ષા થઈ આવેછે, તેથી એમ થાયછે; કે એ પંડિતોને પહોંચવું અશક્ય છે, એમ જાણીને હું નિરાશ થઈ જાઉંછું, તેથી એમ થાયછે; એ હું નક્કી કરી શકતો નથી. સર જોશુઆ રેનૉલ્ડઝના સંવાદ વાંચવાથી મારી જાત-કેળવણીમાં જે જબરો ફાયદો મને થયો છે, તે વિચારતાં હું એ ગ્રંથને માત્ર બેકનના ગ્રંથોથીજ બીજે દરજ્જે મૂકુછું, એવો સારો એ છે. દુનિઆંમાં મોટાઈ મેળવવી હોય, તો તે કયે કયે પગથીએ ચઢવાથી મળી શકે, એમ છે, એ ભેદ એ સાગર-બુદ્ધિના પંડિતે કૃપા કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એ મહાપુરૂષ કહેછે કે, 'કાળા માથાનું માનવી ધારે તે કરી શકે'; તેની મહેનતને સીમા નથી; તેની મહેનતમાં સર્વ-શક્તિમાનપણું રહેલું છે. એ પ્રમાણે વાંચનારના મનમાં વારંવાર ઠસવાથી, તેની ખાત્રી થાયછે કે, જ્યારે મહેનતમાંજ બધું રહ્યું છે, ત્યારે ઇશ્વરદત્ત સ્વાભાવિક બુદ્ધિ કંઇ વત્તીઓછી હોય નહીં; એ પણ મહેનતથી મેળવી શકાય ખરી. આવા ઉમદા વિચારોની સાથે હરેક ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુની એવી ઉલટભેર પ્રશંસા કરવામાં આવી છે; અને તે ઉપર એવી અનુપમ, ઉચ્ચ કીમત મૂકવામાં આવી છે; વળી, તે એવી સરળતાથી સુંદર શબ્દોમાં કે, સંક્ષેપમાં કહેવા જઇએ તો એના કરતાં વિશેષ ઉત્સાહ આપનાર અને જુસ્સો પેદા કરનાર બીજું પુસ્તક નથી. રેનૉલ્ડઝ પંડે કહેછે કે, ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરવામાં મને પ્રથમ જે જુસ્સાદાર ઉમળકો થઈ આવ્યો, તે રિચર્ડસનકૃત એક મોટા ચીતારાનું ચરિત્ર વાંચવાથી થયો છે, એ પણ એક નજરમાં રાખવા જેવી વાત છે; અને રેનૉલ્ડઝનું જીવન-ચરિત્ર જાણીને એ કળામાં કુશળ થવાને હેઇડનને મન થઈ આવ્યું. એ ઉપરથી જણાયછે કે, એક શૂરા અને મહત્વાકાંક્ષી માણસની જીંદગી એના જેવી મનશક્તિ અને જુસ્સાવાળા માણસોના હૃદયમાં એવોજ અગ્નિ પ્રકટાવેછે; અને એવાં સરખી પ્રકૃતીવાળાં માણસો જો એટલાજ દમથી મહેનત કરવા માંડશે, તો તેમને પણ ઘણું કરીને એવીજ કીર્તિ, પદવી અને જય મળશે. એ પ્રમાણે રૂડાં દ્રષ્ટાંતો

એક લાંબી સાંકળરૂપ સમજવાં. તે કાળના અથાગ મહાસાગરમાં ઉંડી ઉતરતી જાયછે; અને તેની કડીઓમાં એક પછી એક દૃષ્ટાંતો બીજી કડીઓરૂપે પાર ન આવે એટલી ક્રમે ક્રમે સંધાતી જાયછે; કારણકે એક દૃષ્ટાંત વાંચીને વાંચનાર તે ઉપર ફિદા થઈ જાયછે, અને તેના જેવો પોતે બનવાનો યત્ન કરેછે; તેની નકલ કરનાર વળી બીજા ઉભા થાયછે; એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરૂષોની સાચી ખાનદાની અને અમીરાત, લાવલાદ ન જતાં, હમેશને માટે નભ્યાજ કરેછે.

જુવાન માણસોને ઉત્સાહથી કામ કરવાની ટેવ પાડવી, એ બહુજ અગત્યની વાત છે; અને તે હેતુ પાર પાડવાને તેમના આગળ એવોજ એક સુંદર દાખલો મૂકવો જોઈએ. દાખલાની તેમના ઉપર તત્કાળ અસર થાયછે. આનંદ-વૃત્તિથી કામ કરવાની આદત રાખી હોય, તો મન જડ થઈ જતું નથી; ડાકિણ જેવી વાઉમેદી તેના આગળથી નાસી જાયછે; અડચણો દેખીને તેઓ દબાઈ જતા નથી; કેમકે તેમના મનમાં આશા અને ઉત્સાહ રહેલાં હોયછે; અને તેથી આપણા મનની વૃત્તી એવી સુખદ થાયછે, કે જે તક મળે, તેનો આપણે લાભ લીધા વિના રહેતા નથી; અને તેથી પરિણામે ફતેહ મળેછે. જે સદા ઉત્સાહી છે, તે સદા નિરોગી અને સુખી છે, એમ જાણવું. એવા માણસ પંડે આનંદભેર કામ કરેછે, અને બીજાઓને કામ કરવાને ઉશ્કેરેછે. એવી ભાવિક વૃત્તિથી જે કામ કર્યું હોય, તે કામ ગમે તેવું નજીવું અને સાધારણ હોય, તોપણ તે દીપી નીકળેછે. જે કામ બહુ અસર કરે એવું થયું હોય, તો તે પૂરા દિલથી કરેલું છે, એમ જાણવું. તે માણસે પોતાના અંતઃકરણના ઉલ્લાસથી એ કામ પોતાના હાથનો કે અકલનો ઉપયોગ કરીને કર્યું છે, એમ સમજવું. હ્યૂમ કહેતો કે, મન સદા સૂમ અને શોકાતુર રહેતું હોય, તેને વરસ દહાડે એક લાખ રૂપીઆની પેદાશ હોય; તેના કરતાં મને તો પેદાશ ન હોય તો રહ્યું, પણ આનંદી સ્વભાવવાળા થવું ગમેછે; ફલાણું કામ તો બગડશે; અને આ ઠેકાણે તો નરસું થઈ જશે, એવા અવળા વિચારો કરવા કરતાં મને આશાભર્યા ખુશકારક સારા વિચાર કરવાનું ઠીક લાગેછે. હરેક વાતની અવળી બાજુ કરતાં સવળી બાજુ જોવી જોઈએ; અને નરસી બાજુ કરતાં સારી બાજુનો મન સાથે વિચાર રાખીને ખુશીમાં રહેવું. ગુલામોની બેડી તોડવાના અપાર પરિશ્રમમાં જે વેળાએ ગ્રાન્વિલ શાર્પ મચેલો હતો, તે

વખત સાંજ સાંજનો તે પોતાના ભાઈને ઘેર જઈને મંડળીમાં ગાતો, બજાવતો અને ખુશીમાં રહેતો; વખતે પાવા ઉપર વગાડવા મંડી જતો; વખતે શરણાઈ બજાવતો; વખતે રણશિંગું ફૂંકતો; અને વખતે મોઢેથી ગાતો. વળી રવિવારની સાંજે જ્યારે દેવલમાં પદ ભજન ગવાતાં હોય, અને તેમાં જ્યારે હાંડલનાં સંગીત ચાલતાં હોય, ત્યારે પોતે નરઘાં, પડઘમ, નગારાં વગાડવા મંડી જતો. વળી, ક્વચિત્ ક્વચિત્ કોઈ કોઈનાં હાસ્યજનક, મશ્કરી ભરેલાં ચિત્રો કાઢીને ગમત કરતો. ફૉવેલ બક્સ્ટન પણ મહા આનંદી માણસ હતો. શિકાર ખેલવામાં, પોતાનાં છોકરાંઓને ઘોડા ઉપર બેસાડીને, અને પોતે પણ બીજા ઘોડા ઉપર સવાર થઈને ગામ બહાર ફરવામાં, અને છોકરાઓની સઘળી જાતની રમત ગમતમાં શામેલ થવામાં, તેને બહુજ મઝા પડતી.

ડૉકટર આર્નલ્ડ વળી બીજાજ ઉદ્યમમાં ધૂમ્યો રહેતો; તે મોટા મનથી અને ઉત્સાહથી કામ કરતો. ઊછરતા જુવાનોને કેળવવાના તથા ભણાવવાના મોટા કામમાં તે તેના આખા તન અને મનથી મંડ્યો રહેતો. તેનું જીવન-ચરિત્ર ઘણી સુદર રીતે લખાએલું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, લઘ્ધ્હામની શાળાના મંડળમાં ખરેખરી ખુબીદાર વાત જુવો તો, ત્યાં સર્વે જે ઉત્સાહી મનથી મહેનત કરતા, તે જોવા જેવું હતું. એ ઠેકાણે જે કોઇ નવો માણસ આવે, તેને તરત માલમ પડતું કે, અહીંઆં કંઈ મોટું કામ ઉલટભેર કરવાને સૌ મંડી પડ્યા છે. દરેક વિદ્યાર્થીને લાગતું કે, મારે ફલાણું કામ કરવાનું છે; અને તે કામ સારી રીતે કરવામાંજ મારૂં સુખ અને ફરજ રહેલી છે, એમ તે જાણતો. આ પ્રમાણે થવાથી દરેક માણસને પોતપોતાની જીંદગીને માટે અવર્ણનીય રસ ઉપજતો; દરેક જુવાન નિશાળીઓ તેના મનમાં સમજતો કે, મારે ' દુનિઆંમાં ઉપયોગી થઈ પડવાનાં સાધન મારા હાથમાં છે; અને તેથી સુખી થવાનું પણ મારા હાથમાં છે; એ વિચારથી તે વિલક્ષણ આનંદના મોદમાં આવતો; અને જે ' મહાન ગુરૂએ તેમના મનમાં ઠસાવ્યું હતું કે, જીંદગી એ બહુ કીમતી વસાણું છે, અને મનુષ્ય-અવતાર અમૂલ્ય છે, અને તેથી આપણે આપણા અવતારનું સાર્થક કરવાને કેવા ઉદ્દેશથી કેવાં કામ કરવાં જોઇએ; એ મર્મ જેણે સમજાવ્યો હતો, તે ગુરૂને તેઓ પૂજ્ય-ભાવથી વંદન કરતા અને ડૂંટીના ઉમળકાથી તેના ઉપર પ્રેમ રાખતા. આ પ્રમાણે સઘળું

થવાનું કારણ એ કે, આર્નલ્ડ મોટા મનની મહા વિશાળ રહેણીનો માણસ હતો; તેની વર્તણુકનું નિખાલસપણું અને સાચવટ જોઇને સૌને અજાએબ લાગતું. વળી, સઘળી જાતના ધંધા રોજગાર તર્ફ તે નિખાલસ પ્યારથી જોતો; કેમકે ગમે તેવો આછો પાતળો ધંધો હોય, પણ તેથી જન મંડળના એકંદર સમૂહ ઉપર તેની કેટલી અસર થાયછે, તે તે સારી પેઠે સમજતો હતો; તેની સાથે દરેક માણસને માણસાઇમાં લાવવાને અને અનેક તરેહનાં જોખમમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને તે કેટલો કામનો છે, તે એ અચ્છી રીતે જાણતો; અને તેથીજ તે દરેક ધંધા ઉપર પ્રીતિ-ભાવથી જોતો. ઉપર જણાવેલા સઘળા કામમાં કંઇ દોડમદોડા કે હાંફલાફાંફલાપણું જોવામાં આવતું નહીં. એક કામ ઉપર વધારે ભાવ અને બીજા કામ ઉપર ઓછો ભાવ એવું કંઈ દેખવામાં આવતું નહીં. એકતર્ફી કામને માટે કોઈ ઉલટ બતાવતું નહીં; પણ સર્વેના મનમાં ધાર્મિક વૃત્તિથી એવું નમ્ર અને ઉંડું ભાન કરવામાં આવ્યું હતું કે, સઘળા સમજી જતા કે પૃથ્વી ઉપર માણસ કામ કરવાનેજ સરજાએલો છે; અને એજ હેતુથી તેને નાના વિધની મનશક્તિઓની ઈનાએત થઈ છે; મહેનતના મહાસાગરમાં મથન કરવાથીજ મનુષ્ય-પ્રકૃતિનું ઉદ્દીપન થાયછે; અને સ્વર્ગ-સુખની પ્રાપ્તિની દિશા પણ એમાંથીજ ફૂટેછે; એ પ્રમાણે સર્વે વિદ્યાર્થીઓને ઠસાવવામાં આવ્યું હતું. આર્નલ્ડે ઘણાં અમૂલ્ય, નામાંકિત માણસોને સરકારી નોકરી અને લોકોપયોગી કામ કરવાને કેળવ્યાં હતાં. તેમાં હૉડસન-ઘોડસવારોની પલટણવાળો શૂરો હૉડસન તેનો એક વિદ્યાર્થી હતો. તે ભણી ગણીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી ઘણે વરસે તેણે વિલાયતમાં પોતાને ઘેર કાગળ લખ્યો હતો; તેમાં તે પોતાના પૂજ્ય ગુરૂને માટે લખેછે કે, તેના શિક્ષણીયથી મારા મન ઉપર જે અસર થઇ છે, તેનાં ફળ ઘણાં લાંબી મુદ્દતસુધી પહોંચે એવી તે છે. આપણા મનને પોતાના ઉપદેશથી અંકિત કરે,એવી રીતનું તેનું ભણાવવું હતું. હજુ હિંદુસ્તાનમાં પણ તે મારા ઉપર સત્તા ચલાવેછે, એ કરતાં હું શું વધારે કહું !

એક સોજા દિલનો માણસ જુસ્સાથી અને ઉત્સાહથી મહેનત કરે, તો તે પોતાની આસપાસના આડોશી પાડોશી ઉપર અને પોતાનાં તાબાનાં માણસો ઉપર કેટલી બધી ફાયદામંદ અસર કરી શકેછે! અને

પોતાના દેશને કેટલો લાભ કરી શકેછે, તે સર જૉન સિંકલેર[1]ની વર્ત્તણુક ઉપરથી જેવું સ્પષ્ટ સમજાશે, તેવું બીજા કશાથી સમજાશે નહીં. આખા યુરોપમાં અથાગ મહેનત કરવાવાળો નર આ છે, એમ ધર્મધુરંધર આબે ગ્રેગૉાયર એને વિષે હમેશાં કહેતો. તોફાની ઉત્તર સમુદ્રને સામે કિનારે જે પ્રદેશ આવેલો છે, તેની જમીન ઝાડપાન કે વનસ્પતિ વિનાની ઉજડ અને બીઆમણી છે. આ ભાગમાં સરસ્વતિનો કે સુધારાનો સુંદર સ્વર કદી સંભળાતો નથી, એવે સ્થળે જૉન ઑ ગ્રોટસ હાઉઝ[2]ની પાસે મોટી જાગીરોના ગામડીઆ અમીર અને જાગીરદારને ઘેર એ જન્મ્યો હતો. તે સોળ વરસના વયનો હતો, ત્યારે એનો બાપ મરણ પામ્યો; અને તેથી એટલી નાની ઉમરમાંથીજ વડીલોપાર્જિત જાગીરનો કારભાર ચલાવવાનું કામ એને માથે આવી પડ્યું. તેણે તેની અઢાર વરસની અવસ્થામાં તો કેઇથ્નેસ પરગણામાં એવાં જબરાં સુધારાનાં કામ કરવા માંડ્યાં કે તે છેવટે આખા સ્કૉટલંડમાં પ્રસરી ગયાં. એ વેળાએ લોકો ખેતીવાડીના કામમાં બહુ પાછળ હતા; ખેતરને કોઈ વાડ તો કરતુંજ નહીં; અને વધારાના પાણીને કોઈ કાઢી નાખવામાં સમજતું નહીં; કેઇથ્નેસના નાના પટેલીઆ બાપડા એવા ગરીબ હતા કે, તેમનાથી ખેતી કરવાને એક ઘોડો કે શેટલંડ[3]નું ટાટવું રાખવાનું પણ બની શકતું નહીં. ખરેખરી મહેનતનું કઠણ કામ બિચારી બાઇડીઓનેજ ઘણુંખરૂં કરવું પડતું; અને ભાર બોજો પણ એમનેજ ઉંચકી લઈ જવો પડતો. જો કોઈ ઝુંપડાવાસી ખેડુતનો હળનો ઘોડો મરી બરી જાય, તો પછી તેને બીજો તો લેવાનું બની શકેજ નહીં; તેથી એવા માણસો તરત પરણીને ઘરમાં બાઇડીને લાવતા, એટલે તે બિચારી ઘોડાવતીનું કામ કરવામાં ખપ લાગતી. આખા પરગણામાં રસ્તાનું કે પૂલપુસ્તાનું નામ ન હતું; અને જે ગોવાળો પોતાના ઢોરને દખણાદી દિશામાં ચરાવવાને લઈ જતા, તેમને તેમનાં જાનવરોની સાથે નદીઓ તરી તરીને જવું આવવું પડતું. કેઇથ્નેસમાં જવાનો મોટો રસ્તો જુઓ, તો ડુંગરની એક બાજુ ઉપર એક

---

1 સર જૉન સિંકલેર, ૧૭૫૪–૧૮૩૫; સ્કૉટલંડના એક અમીર કુળનો મહા ઉદ્યોગી, દેશ-હિતકારક ધીરવીર અને ગ્રંથ-કર્ત્તા.

2 જૉન ઑફ ગ્રોટસ હાઉઝ, છેક ઉત્તરમાં ડંકન્સ બેહેડ ભૂશિરની પાસે, પંદરમા સૈકામાં જૉન ડી ગ્રૂટ અથવા ગ્રૉટે મકાન બંધાવ્યું છે, તે.

3 શેટલંડ, સ્કૉટલંડની ઉત્તરમાં આવેલો બેટ.

ઉંચી ધાર ઉપર હતો; તે ઉપરથી નીચી નજર કરે, તો દરિઓ ગાજતો માલમ પડતો; અને તેના ઉપર સેંકડો ફુટ ઉંચે એ રસ્તો •ઉભા સીધા ચઢાણનો હતો. સર જૉન હજુ બાળક હતો; તોપણ તેણે બેન 'શીલ્ટના ડુંગર ઉપરથી નવો રસ્તો બાંધવાનું નક્કી કર્યું. જે જૂના એકઅકલી જમીનદારો હતા, તેઓ તેના આવા વિચાર સાંભળીને તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા; અને એ કામ બનેજ નહીં, એમ બકવા લાગ્યા. પણ તેણે પંડેજ રસ્તાનો નકશો બનાવીને ખીલીઓ તથા ખાંભા ઠોકી દીધા; અને ઉનાળાની મોસમમાં એક દિવસ વહેલા સવારમાં તેણે બારશેં મજુરોને તે કામ ઉપર વળગાડી દીધા. પંડે તેમના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવા લાગ્યો; અને પોતે બધે ફરતો રહીને અને મહેનત કરતો જઇને સૌ મજુરોને કામ કરવાની હોંસ ઉપજાવવા મંડ્યો. એ રસ્તો ત્રણ ગાઉ લાંબો હતો; પહેલાં તો તે ઉપર થઇને ઘેટાં જેવાં કસાએલાં જાનવરોને માટે પણ એ રસ્તો જોખમભરેલો ગણાતો; તે ઉપર થઇને ઘોડાઓને દોરી દોરીને લઈ જવા, એ પણ કઠણ કામ હતું; તે એક રાતમાં જાણે જાદુઈ ઇલ્મના જોરથી સુધરીને ગાડાં જવા જેવો તેણે બનાવી દીધો.સર જૉને પોતાનો જુસ્સો અને મહેનત સુરસ્તે વાપરીને એક વખાણવાજોગ દાખલો મૂક્યો; તેની ઘણી લાભકારક અસર આસપાસના લોકોનાં મન ઉપર થયા વિના રહેજ નહીં. તેણે હવે બીજા રસ્તા બાંધવા માંડ્યા; ચક્કીઓ ચાલતી કરવા માંડી; પૂલો ઉઠાવવા માંડ્યા; પડતર જમીનોની આગળ પાછળ વાડો કરીને તેણે તે ખેડાવવા માંડી; ખેતી કરવાની નવી નવી સુધરેલી રીતો તેણે દાખલ કરી; બીજની વાવણી અને પાકનાં પણ તેણે નિયમિત ધોરણ બાંધી દીધાં; ખેડુતોને મહેનત કરવાની હોંસ વધે, માટે જેનું જેવું કામ, તેને તે પ્રમાણે તે નાનાં નાનાં ઇનામ આપતો; એ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં તેનો હાથ પહોંચ્યો, તેટલા ભાગના લોકોમાં તેણે નવો જીવજ જાણે મૂકી દીધો હોય, એમ થયું; અને જમીન ખેડી ખાનારા સઘળા ખેડુતોને ઉત્સાહનો રસ પાઇને જાગૃત કરી દીધા. કેઇથ્નેસમાં દાખલ થવું, એ તો આગળ મહા કઠણ કામ હતું. એ સુધારાની સીમાની બહારનો પ્રદેશ ગણાતો હતો. એ અજાણ્યા ભાગમાં કોઇની મગદૂર નહીં કે જઈ શકે. તે પરગણાંમાં એવા તો રસ્તા બંધાયા; તેની ખેતીવાડી એવી તો સુધારા ઉપર આવી ગઈ; અને તેના સમુદ્રની માછલીનો વેપાર એવો તો વધી ગયો, કે એ પરગણું બીજાં પરગણાંને દાખલો લેવાજોગ થઈ પડ્યું.

સિંક્લેર નાનો હતો, તેવામાં ટપાલનો હલકારો અઠવાડીઆમાં એક વાર આવીને ટપાલ લઈ જતો અને લઈ જતો. તે વેળાએ આ જુવાન અમીરજાદાએ જાહેર જણાવ્યું હતું કે, જ્યાં સુધી થર્સો ગામમાં રોજ ડાકની ગાડી જશે આવશે નહીં, ત્યાં સુધી હું હાશ કરીને બેસવાનો નથી. આવી વાત ગામના લોકોના માનવામાં બિલકુલ આવી નહીં; તેઓ ઉલટી એની એવી તો ઠેકડી કરવા લાગ્યા કે, એ વાત તો રોજ કહેવતમાં ગવાવા લાગી. જ્યારે કંઈ ન બની શકે એવી, કેવળ અશક્ય વાતોના કોઈ વિચાર કરે, એટલે લોકો તેને તરત ઠઠ્ઠો કરીને કહેતા કે, હા, હા, થર્સો ગામમાં સર જૉન ડાકની ગાડી રોજ ચાલતી કરશે, તે દહાડે તું કહે છે, તે કામ પાર પડશે. પણ સર જૉને પોતાની ધારણા પાર પાડી, અને થર્સોમાં રોજની ટપાલ ચાલુ કરી.

તેને હાથે લોક–હિતનાં કામો દહાડે દહાડે વધતાં થતાંજ ગયાં. ઉન એ ગ્રેટ બ્રિટનના વેપારની મોટી જણસ છે. તે ઉન દિવસે દિવસે બગડતું જાયછે, એમ તેના જોવામાં આવ્યું; તેથી, પંડે એક ખાનગી, ખૂણે પડેલો ગૃહસ્થ છતાં, તેમાં સુધારો કરવા પાછળ તે તનમનથી મંડ્યો. પોતાની જાતમહેનતથી તેણે એ કામને અર્થે–બ્રિટિશ–ઉનના સુધારાને માટે સભા સ્થાપી; અને એમાં તરતજ સુધારો કરવાના હેતુથી પોતાને ખર્ચે બધા દેશોમાંથી તેણે ૮૦૦ ઘેટાં મંગાવ્યાં. ચીવિઅટ[1] પહાડનાં ડુંગરી ઘેટાંની પ્રસિદ્ધ થએલી જાત તેના પરિશ્રમથી સ્કૉટલંડમાં દાખલ થઈ. ઘેટાંના ભરવાડો પોકાર મારીને હાંસી કરવા લાગ્યા કે, દક્ષિણ દેશનાં એટલે ઇંગ્લંડનાં ઘેટાં આપણા સ્કૉટલંડના ઉત્તર દેશમાં ઉછેરવાનાં નથી. પણ સર જૉન ડગ્યો નહીં; અને થોડાં વરસમાં ચીવિઅટનાં ત્રણ લાખ પહાડી ઘેટાં ઉત્તરના ચારજ પરગણામાં ખપી ગયાં. આમ થવાથી બીડ વગેરે ચરાઉ જમીનની કીમત વધી ગઈ; જેનો આગળ કોઇ ભાવ પણ પૂછતું નહીં, તેવી સ્કૉટલંડની પડતર જાગીરોનાં ભારે ગણોત આવવા લાગ્યાં.

કેઇથ્નેસ પરગણાના લોકોએ ઇંગ્લંડની મોટી રાજ–સભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે એને ચૂંટી કાઢ્યો. તે પાર્લમેંટમાં ત્રીશ વરસ સુધી સભાસદ તરીકે બેઠો. તેમાં તે પોતાનો મત સ્વતંત્રપણે આપતો. તે આ

---

૧ ચીવિઅટ પહાડ, ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડની વચ્ચે છે; તેનું સૌથી ઉંચું શિખર ૨,૮૫૬ ફુટનું છે.

દરજ્જે બિરાજવાથી તેને લોકોપયોગી કામ કરવાનાં વધારે વધારે સાધન મળવા લાગ્યાં; તે તે ફોકટ જવા દેતો નહીં. દરેક સાર્વજનિક અને લોકહિતના કામમાં તે આગ્રહ અને જુસ્સાથી મંડ્યો રહેતો. તે જોઇને મિ. પિટે[1] ડાઉનીંગ મ્હોલ્લામાં તેના મકાન ઉપર તેને તેડું મોકલ્યું; અને હરકોઈ કામમાં તમારે મારી મદદ જોઇતી હોય, તો સુએથી માગી લેજો, એમ તેણે સર જૉનને પોતાની ખુશીથી કહ્યું. એની જગાએ કોઈ બીજો માણસ હોત, તો તે તો આવે ટાંકણે પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરત, અને કોઈ મોટી પદવી માટે અરજ કરત; પણ સર જૉને તો પોતાની પ્રકૃતી પ્રમાણે જવાબ દીધો કે, મારે કોઈ વાતની તૃષ્ણા નથી; મારે આપની પાસેથી કંઈ જોઇતું નથી; પણ મારી આજ સુધીની મહેનતનો બદલો વાળવાની આપની ઇચ્છા હોય, તો મારા મનને ઘણોજ સંતોષ ઉપજે એવા એક કામમાં મારે આપની સહાયતાની જરૂર છે. 'કૃષી-કળા ઉત્તેજક સભા' સ્થાપવામાં આપ મદદ કરશો, તો આપે મારા ઉપર મોટી મહેરબાની કરી, અને આપે મને મોટું ઇનામ આપ્યું, એમ હું સમજીશ. આર્થર યંગે શરત બકીને આ અમીરને કહ્યું કે, ખેતીવાડીની સભાબભા કદી થઈ શકનાર નથી; તમારે આ અવતાર તો એ સભા જોવાની આશાજ ન રાખવી. પણ છાતીતોડ મહેનત કરી કરીને એ વિષય ઉપર તેણે લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું; પાર્લમેંટના ઘણાખરા સભાસદને પોતાના મતમાં તેણે આણ્યા; અને આખરે તેણે એ સભા સ્થાપન કરી; તેમાં એને પ્રમુખની જગા ઉપર નીમવામાં આવ્યો. એ સભાએ શું શું કર્યું, તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી; પણ તેનાથી ખેતીના કામને તથા ઢોરઢાંખરને ઉછેરવાને તથા વધારવાને જે ઉત્તેજન મળ્યું, તે ટૂંકા વખતમાં ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ તથા આયર્લંડના સંયુક્ત રાજ્યમાં પ્રસર્યું; અને એ સભાની મહેનતથી હજારો અને લાખો એકરની જમીન ઉજડ અને પડતર પડી રહી હતી, તેમાં વાવતર થવા લાગ્યું. એવીજ રીતે માછલાં પકડવાનાં સ્થળને અને કામને ઉત્તેજન આપવામાં તે અપાર મહેનત કરવા લાગ્યો; અને એનાજ પરિશ્રમના પ્રતાપે એના પરગણાનાં થર્સો તથા ઉવિક ગામોમાં આ ઉ-

---

[1] ઉવિલિઅમ પિટ, ઇ. સ. ૧૭૫૯-૧૮૦૬; ઇંગ્લંડનો દિવાન, મોટો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ, સમર્થ વક્તા; ચોવીશ વરસની નાની ઉમરમાં તે મોટી પદવીએ ચડ્યો; એવું પાર્લમેંટમાં કદી બન્યું નથી.

ધોગની મોટી શાખાઓ ફતેહમંદીથી ઉઘાડવામાં આવી. તેણે ઉવિક ગામ પાસેના દરિઆમાંથી માછલાં પકડવાને પાણીને બાંધી લેવરાવવાને ઘણાં વરસ સુધી સરકારમાં માથાકૂટ કરીને તે આખરે ફતેહ પામ્યો. એ ગામ હવે આજને સમે તેની માછલીના વેપારને માટે આખી દુનિઆંમાં સૌથી મોટું અને આબાદ મથક થઈ પડ્યું છે.

સર જૉન જે જે કામમાં પડતો, તેમાં પોતાના અંગબળનો સઘળો જુસ્સો તે વાપરતો. જે જડ જેવા માણસો હોય, તેમનામાં તે જીવ મૂકીને તેમને જીવાળ કરતો; આળસુ હોય, તેમને જાગૃત કરતો; જેઓ આશા ઉમંગથી ભર્યા હોય, તેમને ઉત્તેજન આપીને આગળ ચલાવતો; અને એ પ્રમાણે સૌની સાથે તે પંડે કામ કરતો જતો. ઇંગ્લંડ ઉપર ફ્રેંચ લોકોનો હુમલો થશે, એવી દહેશત અંગ્રેજ પ્રજામાં પ્રસરી રહી હતી; તે વખત તેણે મિ. પિટને કહ્યું કે, મારા પોતાના પરગણામાંથી મારે ખર્ચે હું એક હજાર માણસની પલટણ ખડી કરવાને તૈયાર છું. તેણે પોતાનું વેણ પાળ્યું. તે તરત ઉત્તરમાં પોતાના વતન તરફ ગયો; ત્યાં જઇને તેણે ૬૦૦ પાયદળ ઉભું કર્યું; તેમાં પાછળથી વધારો કરીને ૧,૦૦૦ માણસ કરી દીધાં. પોતાના ઉમદા દેશાભિમાનના જુસ્સાથી એ સર્વને જાગૃત કરીને એવા તો લશ્કરી કામને માટે તેણે તૈયાર કરી દીધાં, કે તે એક પહેલા દરજ્જાની પાયદળ પલટણ છે, એમ સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું. તે જેવામાં આબડીન[1] શહેર પાસે પોતાના લશ્કર સાથે પડ્યો હતો; અને વડા સેનાપતિનો ઓહ્દો બજાવતો હતો; તેજ વેળાએ તે સ્કૉટલંડની શરાફી દુકાનના મુખીનું કામ કરતો હતો; બ્રિટિશ-ઉન-ઉત્તેજક સભાનો તે સરનશીન હતો; ઉવિક કસ્બાના વડા ન્યાયાધીશનું તે કામ કરતો હતો; બ્રિટિશ-મછી-વેપાર-ઉત્તેજક સભાનો તે વડો હતો; સરકારી તીજોરીની હુંડીઓ કાઢવાના કામમાં તે મુખ્ય અધિકારી હતો; કેઇથ્નેસ પરગણા તરફથી પાર્લમેંટમાં પ્રતિનિધિનું તે કામ કરતો હતો; અને કૃષી-કર્મોત્તેજક સભાનો તે પ્રમુખ હતો. આવાં નાના વિધનાં કામો પોતાની મેળે પોતાને માથે વોરી લીધેલાં, તે કરતા છતાં, તે એવા એવા તો ગ્રંથો લખવાનો અવકાશ મેળવતો કે, તેટલાથીજ માત્ર તેની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી રહે. મિ. રશ જ્યારે અમેરિકાના રાજ્યનો એલચી થઇને ઇંગ્લંડમાં આવ્યો, ત્યારે તેણે હોલ્કામ

---

૧ આબડીન, સ્કૉટલંડનું ઉત્તરમાં આવેલું શહેર; વસ્તિ, ૮૮,૧૨૫.

આમના મિ. કોકને પૂછ્યું કે, આ દેશમાં ખેતીવાડીના વિષય ઉપર ઉત્તમ ગ્રંથ કયો છે ? તેનો તેને જવાબ મળ્યો કે, સર જૉન સિંકલરનો સર્વોપરી ગ્રંથ છે. વળી તેણે બીન્જેરીના મોટા ખજાનચી મિ. વાલ્સિંગ્ટનને પૂછ્યું કે, બ્રિટિશ મહેસૂલ ખાતાનું જ્ઞાન મેળવવાને સૌથી સારૂં પુસ્તક કયું છે, તેનો પણ એમજ જવાબ મળ્યો કે, સર જૉન સિંકલર કૃત 'સરકારી વસુલાતની તવારીખ' વાંચવાથી સઘળી હકીકત સમજાશે. પણ તે ઉપરાંત અપરિમિત મહેનત લઈને અમર પદવી ભોગવે, એવું એક મોટું કામ તેણે કર્યું છે. બીજાં માણસો તો એવા રાક્ષસી કામને હાથમાં લેતાંજ ડરી મરે; પણ એ તો ઉલટો તેના દબાણથી જાગૃત થઈને વધારે જુસ્સો બતાવવા લાગ્યો; તે કામ જોવા જાઓ, તો તેણે સ્કૉટલંડ દેશની વસ્તિ, વેપાર ધંધો, ખેતીવાડી, કેળવણી, લોકોની રીતભાત, હાલત વગેરે તમામ હકીકતના એકવીશ ગ્રંથ બહાર પાડ્યા છે. કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળે આવું કીમતી અને લોકોપયોગી પુસ્તક ક્વચિત્જ કોઈએ કર્યું હશે. એ ગ્રંથ સર જૉન સિંકલરની કીર્તિનો 'ગરવો' સ્તંભ સમજવો. એને અનેક જાતનાં બીજાં ઘણાં કામોમાં રોકાવું પડતું; તે છતાં આ મહત્કાર્યની સિદ્ધિ સારૂ તેને આઠ વરસ સુધી સખ્ત મહેનત કરવી પડી; તે દરમીઆન, એ વિષયની તપાસના સંબંધમાં એના ઉપર વીશ હજારથી પણ વધારે કાગળ દેશ પરદેશથી આવ્યા. તે જોવા તપાસવા અને તેના જવાબ આપવાનું કામ પણ તેને કરવું પડતું. આવું મહાભારત કામ એણે કેવળ દેશાભિમાનથી દોરવાઈને માથે લીધું હતું; તે કામ પૂરૂં કરવાથી એને જે શોભા કે માન આપણે આપીએ, તે વિના એને કંઈ પણ નફો કે હાંસલ હતું નહીં. એ ગ્રંથોના વેચાણથી જે નફો મળે, તે સ્કૉટલંડના ધર્મોપદેશકોના છોકરાઓની સભા ખાતે તેણે પ્રથમથીજ અર્પણ કરી દીધો હતો. એ ગ્રંથો છપાઈને બહાર પડવાથી મોટા મોટા લોકોપયોગી સુધારા થવા માંડ્યા. ગામડામાં લોકોને જે વેઠ કરવી પડતી; અને જૂના વખત થી જમીન સંબંધી જુલમી વગેરે વેરાના હક ચાલ્યા આવતા હતા, તે સંબંધી એ પુસ્તકમાં વિવેચન કર્યું હતું; તે તમામ તરત કાઢી નાખવામાં આવ્યા. ઘણાં ગામોના મહેતાજીઓના તથા પાદરીઓના પગાર વધારવામાં આવ્યા; અને આખા સ્કૉટલંડમાં એક છેડેથી તે બીજા છેડા સુધી સઘળે ઠેકાણે ખેતીવાડીના કામમાં લોકો વધારે જાગૃત થયા. હવે સર

જૉને જાહેર રીતે સૌને જણાવ્યું કે, જો સરકારની મરજી હોય, તો એજ નમુના પ્રમાણે ઇંગ્લંડની મુખ્તેસર હકીકતના ગ્રંથો રચવાને હું તૈયાર છું; એ દેશ સંબંધી તમામ બાબતોની ખબર મેળવીને છપાવવાને અગર જો મને આગળ કરતાં વિશેષ અને કઠણ મહેનત પડશે, તોપણ સરકાર-મરજી હોય, તો હું એ કામ ઉપાડી લેવાને ખુશી છું; પણ તે વેળા કાંટરબરીના ધર્માધ્યક્ષને એ વાત ગમી નહીં. તેણે ધાર્યું કે, એવી વાતો બહાર પડવાથી પાદરી લોકોને ગામમાંથી જે દશમો ભાગ મળેછે, તેમાં વખતે વાંધો પડશે, માટે તેણે મંજુરી ન આપવાથી એ કામ કમનસીબે અટકી પડ્યું.

જે પરગણાંમાં મોટાં મોટાં કારખાનાં ચાલતાં હતાં, ત્યાંના વેપારીઓ અને કારીગરોને જાળવી લેવાને, એક ખરેખરી અણીની વેળાએ, એણે જે તજવીજ કરી, તે ઉપરથી એ કેવો જુસ્સાદાર અને ઝડપવાળો માણસ હતો, તેનો જાણવા જેવો દાખલો નીચેની વાત ઉપરથી મળી આવશે. ઈ. સ. ૧૭૯૩માં લડાઈ ચાલવાથી વેપાર ધંધો મંદ પડી ગયો; અને તેથી ઘણા શાહુકારો બેસી ગયા; અને ઘણા વેપારીઓને દેવાળાં કાઢવાં પડ્યાં. માંચેસ્ટર તથા ગ્લાસગો જેવાં શહેરના નગરશેઠ જેવા પહેલા નંબરના વેપારીઓની દુકાનો ધધણવા લાગી. માલની કંઈ ખોટ ન હતી; પણ માલની ખપતજ નહીં; કેમકે વેપાર અને લેવડ દેવડનાં બારાં બંધ થઈ ગયાં હતાં. જૂનો માલ ખપે નહીં, તેથી નવો કોઈ કરાવે નહીં; તેથી કારીગરોની રોજી બંધ પડી; અને ગરીબ બિચારા મહેનતુ લોકોને માથે ખરેખરો મહા સંકટનો સમય આવી પહોંચ્યો. એવે ટાણે પાર્લમેંટમાં સર જૉને આગ્રહ કરી કરીને જણાવ્યું કે, સરકારી તીજોરીમાંથી હાલદમ પાંચ ક્રોડ રૂપિઆની નોટો બહાર કાઢવી જોઇએ; અને જે વેપારીઓ જામીન અથવા ખોળાધર આપે, તેને જોઇતી રકમ ધીરવી જોઇએ. આ સૂચના રાજસભાએ મંજૂર રાખી; એ યોજનાનો બરાબર અમલ કરવાનું કામ, બીજા કેટલાએક ચોકસ રાજ્ય-સભાનાં સભાસદોની મદદથી પોતે કરવાને તત્પર થયો. તેની માગણી પ્રમાણે એ કામ ઉપર પાર્લમેંટે તેનેજ નીમ્યો, અને જે જે સભાસદો એણે માગ્યા, તે તે એની મદદમાં આપ્યા. આ ઠરાવ ઘણી મોડી રાતે પાર્લમેંટમાં પાસ થયો; સર જૉને મન સાથે વિચાર્યું કે, રાતી ફીતો બાંધી બાંધીને અધિકારીઓ તુમારનાં થોથેથોથાં

ચલવેછે; તે તેમના લખવાના ધંધામાંથી પરવારવાના નથી; અને તીજો-રીનાં તાળાં ઉઘાડીને મને તરત નાણાં ગણી આપવાના નથી; તેથીતે સ-વારમાં વહેલોજ ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો;અને લંડન નગરના શરાફોની દુકાનો ઉપર ભમી ભમીને પોતાના પંડ ઉપર જવાબદારી ઓઢી લઇને એકદમ સાત લાખ રૂપિઆ ઉપાડ્યા; અને જે શાહુકારો નાણાની બહુ બીડમાં હતા,જેઓ છેક અટકીને બેઠા હતા,તેમના તર્ફ એ રકમ તેણે તેને તેજ સાંજે એકદમ રવાના કરી દીધી. પિટ સર જૉનને રાજ્ય-સભાના મંદિરમાં મળ્યો, ત્યારે પિટે કહ્યું કે, આપણે જાણીએ છીએ કે માંચેસ્ટર તથા ગ્લાસગોના શાહુકારો નાણાના ભારે સંકટમાં છે; તેથી તરતો તરત રૂપિઆ મોકલવાની જરૂર હતી; પણ એકદમ નાણું મોકલવાનું બની શકે તેમ નથી; કારણકે સરકારની શાખ ઉપર નાણું અહીંના શાહુકારોમાંથી ભેગું કરતાં કેટલાએક દિવસ હજુ લાગશે. સર જૉને હસતે મોઢે આનંદ-ભેર જવાબ દીધો કે, રૂપિઆ રવાને થઈ ગયા; ગઈ રાતની ટપાલમાં લં-ડન છોડીને નાણું ચાલતું થઈ ગયું. આ સંવાદ તે પાછળથી જ્યારે કહેતો ત્યારે વાત પૂરી કરીને સ્મિત વદને તે બોલતો કે, પિટના પેટમાં મેં જાણે છરો માર્યો હોય ને તે ચમકી ઉઠે, તેટલો તે મારો જવાબ સાંભળીને ચોંકી ઉઠ્યો. મરતા સુધી આ મહાન સાધુ પુરૂષે અંતઃકરણના ઉત્સાહથી લો-કહિતનાં કામ કર્યાંજ કર્યાં; અને પોતાનું રૂડું દૃષ્ટાંત પોતાના કુટુંબને અને પોતાના દેશને નકલ કરવાને મૂકતો ગયો. મહા મહા મહેનત કરીને તે લોકોનું કલ્યાણ કરતો; અને લોક-કલ્યાણથી તેનું પોતાનું કલ્યાણ થતું, એમ કહીએ, તો ચાલે. તે ધન-લોભી ન હતો; કેમકે તે બહુ સખાવત દિલનો હતો; અને તેથી તેની જાગીરો અને દ્રવ્યને ભારે ધોકો પહોંચી જતો; પણ તે છતાં, તેને સુખ અને આત્મ-સંતોષ મળ્યાં; અને જે સુખ-શાંતિ જ્ઞાન-સાગર પંડિતોને પણ મળતી નથી, તેવી સુખ-શાંતિ તેનાં લોકહિતનાં કાર્યથી તેને મળતી. એ મોટો સ્વદેશાભિમાની હતો. તે-નામાં કામ કરવાની અદ્‌ભુત શક્તિ હતી; અને તેણે સ્વદેશની સેવા ખ-રેખરા સૌજન્યથી બજાવી. આટલું કરતા છતાં, તે પોતાના ઘરને અને કુટુંબીઓને ભૂલી ગયો નહોતો. એના દીકરા અને દીકરીઓ લોકોને ઉપ-યોગી થઈ પડે એવી કેળવણી પામીને અને પોતાની આબરૂ ઇજ્જત જાળવીને ચાલે, એવાં ઉછરી પાછરીને મોટાં થયાં. સર જૉન લગભગ એંશી

વરસની ઝાળકીમાં પેઠો, તે વેળા તે પ્રફુલ્લિત અંતઃકરણથી કહેતો કે, મારા સાત છોકરા ઉછરીને મોટા થએલા જોઇને મારૂં હૈયું ઠરેછે; કેમકે તેમાંથી કોઈ પણ કરજદારના પંઝામાં ફસાઈ પડે એવો ઉઠચો નથી; અથવા મને વિના કારણ ગમગીનીની ગિરફતારીમાં નાખે, એવો એક નીકળ્યો નથી. એ વિચારથી મારી છાતી આટલે આવેછે; અને મારૂં મન મોદિત થાયછે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સદ્વર્ત્તન.

સજ્જન અથવા ખરો ગૃહસ્થ-ખરો આબરૂદાર કોને કહેવો. ?

કોણ સદા ઉદ્યમ કરે ? કીધો પ્રશ્ન કવિરાજ,
તેનો ઉત્તર આપવા, કર્યો વિચાર મેં આજ;
જે પુરૂષ ઉપર પડે, હજાર કામનો બોજ,
તેજ ગૃહસ્થ જીતે વળી, છતે કામની ફોજ;
સજ્જન સૌજન્ય દાખવે, અધિક અધિક પ્રતિદીન,
અંતર્બાહ્ય સ્વરૂપ એક, જેવું જળ ને મીન;
જન પ્રતિ ક્ષણુ ક્ષણુ કામ જે, કરે સુજનતા સાથ,
(કેમકે) સજ્જન-મનનું લક્ષણ, છે સૌજન્ય સાક્ષાત;
એવાં રૂડાં કાર્યની, ધ્વની રોજ સંભળાય,
તેનો કર્ત્તા સજ્જન, કાંતો ગૃહસ્થ કહેવાય.—ટેનિસન.
સ્થાનિક સુ-ઉપયોગનો, બુદ્ધિ-કિર્ણ ચળકાય,
(પણ) સદ્વર્ત્તનના સૂર્યથી, વિશ્વ વિમળ થઈ જાય.—ગેટે[1]

સદ્વર્તન દેશને ઉંચે દરજ્જે ચઢાવેછે. સદ્વર્તન દેશને કૌવતદાર કરેછે. સદ્વર્તન દેશને શોભાવેછે. સદ્વર્તનથી દેશની સત્તા વધેછે. સદ્વર્તનથી દેશમાં નીતિ-બળ ઉત્પન્ન થાયછે. સદ્વર્તનથી સુશોભિત થએલા દેશને પરદેશીઓ માન આપેછે, અને તેને આધીન થાયછે. સદ્વર્તન ક્રોડો માણસનાં હૃદયને પીગળાવી નાખેછે. સદ્વર્તનથી અલંકૃત થએલા દેશને મગરૂર પ્રજાઓએ આવીને નમવું પડેછે. સદ્વર્તનના સાધનથી સર્વે વસ્તુ વશ થાયછે. સદ્વર્તન એ શ્રેષ્ટતાનું મૂળ છે. કોઇ પણ પ્રજાનું ખરૂં તખ્ત, ખરો મુગટ અને ખરો રાજ્યદંડ સદ્વર્તનવડે છે, અને સદ્વર્તન પોતેજ છે. આવું ઉમદા, અનુપમ સદ્વર્તન ખાનદાન લોહીમાં કે અમીર વર્ગમાંજ નીપજે એમ કાંઈ નથી. નવ નવા ડોળ, દીમાખ અને દંભ સાથે સદ્વર્તનની અમીરાત સંગ કરતી નથી; તેમજ તે કાંઈ પ્રૌઢ અને વિશાળ બુ-

---

૧. જોહાન વૂલ્ફાંગ વૉન ગેટે, ઈ. સ. ૧૭૪૯-૧૮૩૨, જર્મનીનો મહાન કવિ, તત્વજ્ઞાની, અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી.

દ્ધિની સાથે વાસો કરેજ, એમ નથી. ખરી અમીરાત સદ્વર્તનમાં રહેલી છે; અને સદ્વર્તનજ માણસના ઊંચ કુળનું ચિન્હ સમજવું.—ટાઇમ્સ વર્તમાન પત્ર.

સદ્વર્તન મનુષ્ય-જાતનો શિરોમણિ મુગટ છે. માણસની જીંદગીનું સાર્થક સદ્વર્તનથી થાયછે. સદ્વર્તન એ માણસની મોટામાં મોટી જાગીર જાણવી. 'સદ્વર્તનવાળો માણસ,' એ શબ્દોમાંજ તે માણસનો મોટો દરજ્જો રહેલો છે; અને એવા માણસ ઉપર સૌ લોકોની પ્રીતિ થાયછે; તે પ્રીતિજ એની મોટી ઇસ્કામત સમજવી. એવો માણસ ગમે તેવે ઠેકાણે પડ્યો હશે, તોપણ તે ઠેકાણાને તે પોતાની સારી ચાલથી શોભાવી મૂકશે; એવા માણસની સંસારિક હાલત ગમે તેવી હશે, તોપણ તે પોતાની સ્થિતિને ઉન્નત કર્યા વિના રહેશે નહીં. દ્રવ્ય કરતાં સદ્વર્તનની સત્તા વધારે ચાલેછે; અને કીર્ત્તિ મેળવવાને માટે અદેખા માણસો તરફથી જે દુઃખ વેઠવું પડેછે, તે સારી વર્તણુકવાળા માણસને વેઠવું પડતું નથી; છતાં ઇર્ષ્યા વિનાની સઘળી આબરૂ તેને મળે જાયછે. સદ્વર્તનના અંગમાં એવી સત્તા રહેલી છે, કે તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી; કારણ કે પોતાની ઇજ્જત આબરૂ જાળવવામાં, પોતાનું પ્રમાણિકપણું અડગ ટકાવી રાખવામાં અને એક રહેણીએ ચાલવામાં, જે માણસ કસોટી ઉપર ચઢીને શુદ્ધ કંચન જેવો ઠર્યો હોય, તેનેજ સદ્વર્તનવાળા માણસની ઉપમા આપી શકાય; અને અમુક માણસમાં ઉપર જણાવેલા ટેક, સાચવટ અને એક રહેણીના ગુણો છે, એમ માલમ પડે, એટલે માણસ-જાત તેને સહેજે માન આપેજ અને તેના ઉપરે વિશ્વાસ રાખેજ.

સદ્વર્તનથી માણસની પ્રકૃતિ સારામાં સારા રૂપમાં માલમ પડેછે; એટલે સદ્વર્તનને મનુષ્ય-સ્વભાવનું ઉત્તમ સ્વરૂપ કહીએ તો ચાલે. જે માણસ સૃષ્ટિના ધોરણ ઉપર અને નીતિ-શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને ચાલે છે, તે સુચાલનો છે, એમ કહેવાય. અલંકાર વાપરીને બોલીએ, તો જનસમૂહરૂપી કાયામાં સુચાલના માણસો વિવેક—બુદ્ધિરૂપે રહેલા છે. ખરા ખોટાનો વિવેક અને સારા નરસાનો ભેદ સમજાવનાર એ પુરૂષોજ છે; એટલુંજ નહીં, પણ જે દેશમાં રૂડી રીતે રાજ-કારભાર ચાલેછે, તે એ પુરૂષોના પ્રતાપ સમજવા. રાજ્ય-નૌકાને નિર્ભય રસ્તે હાંકી લઈ જવાનું કામ એવા માણસોને માથેજ ઉભર્યા રહેછે; કારણ કે, દુનિઆંને બહુધા

નીતિયુક્ત માણસોજ દોરેછે; સદ્‌ગુણોજ ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજીને જગત ઉપર ધણીખરી સત્તા ચલાવેછે. રણસંગ્રામ જેવી અઘટિત બાબતમાં પણ એજ નિયમ લાગુ પડેછે. નેપોલિઅન જેવો વીર પુરૂષ કહેછે કે, લડાઈમાં પણ શારીરિક શક્તિ કરતાં નીતિ-બળ ત્રણગણું પ્રાધાન્ય ભોગવેછે. (જે લશ્કરનાં માણસોમાં કાયાનું જોર ઘણું છે, પણ મનને વશ રાખીને હથિઆર વાપરવાનું કે કવાયતના ધોરણમાં રહીને ચાલવાનું ભાન નથી, તે લશ્કર કમકૌવતવાળા પણ મનોનિગ્રહી, કવાયતી સિપાઇઓ આગળ હાર ખાઇ જશે.) દેશ દેશની પ્રજાઓના બળનો, ઉદ્યોગનો, અને સુધારાનો સઘળો આધાર તે પ્રજાના દરેક માણસ ઉપર રહેલો છે. લોકોના જાન માલની સલામતીનો પાયો પણ એ ઉપરજ રહેલો છે. કાયદાઓ અને ધોરણો પ્રજામાં સદ્વર્તન હોય, તોજ પેદા થાયછે અને ટકેછે; જનમંડળનાં બંધારણ તે સદ્વર્તનના અંકુર સમજવા. કુદરતનાં ત્રાજવાંનો કાંટો અદલ છે. દરેક માણસને, દરેક પ્રજાને, દરેક જાતને જેટલું વાજબી હશે, તેટલુંજ મળશે; વધારે મળનારે નથી. ન્યાયને કાંટે જેવું તેમનું તોલ નીકળશે, તેવું તેમનું મૂલ થશે; અને જેમ દરેક કાર્યને કારણ હોયજ, કેમકે કારણ વિના કાર્ય થતું નથી; તેમજ જેવી લોકની ચાલ હશે, તેવાં તેનાં ફળ થશેજ, કેમકે 'જેવું વાવે, તેવું લણે.' જેવું કરે, તેવું પામે.'

કોઇ માણસને કદાચ્ જૂજ કેળવણી મળી હોય, અથવા તેનામાં કમકાબેલીઅત હોય, અને જૂજ પૈસો હોય કે ન પણ હોય, એમ છતાં પણ જો તેનું ચાલચલણ સોનામોહોર જેવું હશે, તો તે મજુરી કરવાની દુકાનમાં હશે તો ત્યાં, શરાફી દુકાનમાં હશે તો ત્યાં, બજારમાં ધંધો કરતો હશે તો ત્યાં, અથવા રાજસભામાં બિરાજતો હશે તો ત્યાં,—જ્યાં હશે, ત્યાં તે હમેશાં અસરકારક સત્તા ચલાવશે. ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં કાનીંગે[1] બડી દાનાઇથી લખ્યું કે, પદવીરૂપ દાદરે ચઢવાને હું સદ્વર્તનની દોરી ઝાલીશ. મારે બીજો કોઈ રસ્તો પકડવો નથી; અને મારા મનમાં તો ખાત્રી છે, કે, કદાચ્ એ રસ્તે ઉતાવળે પગલે નહીં ચઢાય, તોપણ એ નિર્ભય રસ્તો છે, એમાં શક નથી. ભલે તમે બુદ્ધિ-બળવાળાં માણસોનાં વખાણ ગાઓ; પણ તમારે તેમના ભરોસા ઉપર કંઈ સોંપવાનો વખત આવશે,

---

[1] રાઇટ ઑનરબલ જૉર્જ કાનિંગ, ઈ. સ. ૧૭૭૦-૧૮૨૭, મોટો રાજકીય પુરૂષ, સુંદર વક્તા, અધિકાર અને અમલદારીનો લોભી.

ત્યારે તમને વિચાર થઈ પડશે; કેમકે વિશ્વાસ કરવાને લાયકના એનામાં ગુણ છે કે નહીં, તે જાણ્યા વિના તમે તેના ઉપર ઇતબાર રાખી શકનાર નથી. તેથી હવે જુઓ કે લૉર્ડ જૉન રસલે કહ્યું કે, ઈંગ્લંડમાં સામસામી ટોળીવાળા માણસો, ખપ પડેછે ત્યારે બુદ્ધિમાન પુરૂષોની સહાયતા માગે-છે, પણ અમુક રસ્તે ચાલવાનું ઠર્યા પછી સુચાલના માણસોનીજ સરદારી હેઠળ ડગ ભરેછે. એ કેવાં સત્ય વચન છે! સ્વર્ગવાસી ફ્રાન્સિસ હૉર્નરનું જીવનચરિત્ર જોવાથી ઉપરના વાક્યની સત્યતા સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવશે. સિડ્નિ સ્મિથ કહેછે કે, હૉર્નર એવો પુરૂષ હતો કે, જાણે ધર્મ-શાસ્ત્રની દશ આજ્ઞાઓ[1] તેની મુખ-મુદ્રા ઉપર ઉંડી છાપે છપાઈ ગઈ હોયની, એમ લાગતું. લૉર્ડ કોબર્ને[2] કહેછે કે, જે જુવાન માણસ ખરા દિલથી હૉર્નરની જીંદગીનો હેવાલ વાંચશે, તેના હૃદયમાં અમૂલ્ય રોશની પેદા થશે, તેનું કારણ આગળ સમજાશે. તે આડત્રીશ વરસની ઉમરે મરણ પામ્યો. એટલી નાની વયમાં એણે સઘળા લોકો ઉપર એટલી બધી મૂગી સત્તા ચલાવી કે, એના જેટલી બીજા કોઈ પણ ખાનગી ગૃહસ્થે ચલાવી નહીં હોય. જીવતાં એના ઉપર સઘળા માણસો ફિદા રહેતા; એની સ્તુતિ ગા-તા; એના ઉપર ઈતબાર રાખતા; અને એનો સ્વર્ગવાસ થતાં, આખી પ્રજા કકળી ઉઠી. એના મોતથી નીચ મનના, નિર્દય માણસો જે હશે, તેમને ઘા નહીં વાગ્યો હોય, તો જૂદી વાત છે; બાકી એને માટે શોક કર-વામાં કોઈએ બાકી રાખી નથી. પાર્લમેંટે એના મૂઆથી જે દલગીરી બતાવીને એને માન આપ્યું છે, એટલું કોઈ બીજા મૃત સભાસદને આ-પ્યું નથી. આટલું જાણીને દરેક જુવાન વાંચનારને પૂછવાનું મન થશે કે, એ શાથી એમ થયું? એ મોટા અમીર ઘરનો હશે, તેથી એમ થયું હશે? તો તેનો જવાબ એટલો કે, તેને કાંઈ પદવી કે દરજ્જો નહતો. એડિનબરાના એક વેપારીનો એ દીકરો હતો; ત્યાં દરજ્જો ક્યાંથી હોય? ત્યારે શું પૈસાના જોરથી એમ થયું હશે? ના, ના, તેમ પણ નહીં. તેની પાસે કે તેનાં સગાંસહોદર પાસે ખરચથી વધારે એક દુકાની પણ હતી

---

૧ દશ આજ્ઞાઓ, અર્બસ્તાનના સિનાઇના પહાડ ઉપર યાહુદી લોકોને ઇશ્વરે આજ્ઞાઓ કરેલી તે, જેવી કે, તું ખૂન કરતો નહીં. તું જૂઠું બોલતો નહીં. તું ચોરી કરતો નહીં, ઈત્યાદિ.

૨ હેન્રી ટૉમસ લૉર્ડ કોબર્ન, ઈ. સ. ૧૭૭૯-૧૮૫૪, ન્યાયશાસ્ત્રી અને ગ્રંથ-કર્તા.

નહીં. ત્યારે શું કંઈ સરકારી ઓહ્દાના જોરથી તે આટલો બધો પંકાયો ? તે એકજ જગા ઉપર એક વાર નીમાયો હતો. તે ઉપર તે થોડાં વરસજ રહ્યો હતો; વળી તે જગા કંઈ અમલ ઓહ્દાની હતી નહીં; અને તે જગાનો પગાર પણ છેક ટાંચો હતો. ત્યારે બુદ્ધિબળથી તે આટલો લોકપ્રિય અને વિશ્વાસુ થઈ પડ્યો ? ના, તેમ પણ નહીં. તેનામાં એવડી બધી તેજસ્વી બુદ્ધિ નહતી. ઇશ્વરદત્ત અસાધારણ બુદ્ધિ તો તેનામાં હતીજ નહીં. તે સદા ધીમો અને સાવચેત હતો; અને માત્ર ખરૂં હોય, તેજ કરવાનો તેને લોભ હતો. ત્યારે વાક્ચાતુર્યની છટાથી તેણે લોકોનાં મન હરી લીધાં ? શ્રોતાઓને ભય ઉત્પન્ન કરાવે અથવા મોહ ઉપજાવે, એવી વક્તૃત્વશક્તિ તેનામાં હતી નહીં. તે જ્યારે બોલતો, ત્યારે શાંતરસનાં સુંદર વાક્યો બોલતો. ત્યારે તેની રીતભાત મોહક હતી ? ના, એમ તો કાંઈ નહીં. તે માત્ર સાદી અને પસંદ પડે, એવી તબીઅતનો હતો. ત્યારે હવે આમ થવાનું કારણ શું ? તે સારી સમજણવાળો હતો; ઉદ્યોગી હતો; સુનીતિના સીધા રાહ ઉપરજ તે ચાલવાનું ધોરણ રાખતો; તે ભલા દિલનો હતો. એટલાથીજ માત્ર તેને બધા વશ થઇ ગયા હતા; અને જે માણસનું મન બગડી ગયું ન હોય, તે દરેક માણસ જો ચાહે તો એ ગુણો પંડે મેળવી શકે એવા છે. આ તો આપણને ક્યાંથી મળે ? એમ નિરાશ થઇને બેસવું પડે, એવો મોંઘો ગુણ એકે નથી. એ પોતે પોતાની ચાલના બળવડે કરીનેજ ચઢ્યો. એવી રૂડી ચાલ કુદરતે એનામાં જન્મથી છાપી દીધી હતી, એમ નહતું; પણ પોતે પોતાની મેળેજ સાધારણ તત્વોમાંથી ઘડીને તે ઉપજાવી કાઢી. એના કરતાં બેહદ વધારે કાબેલ અને ખુબીદાર ભાષણ કરવાવાળા આમની સભામાં ઘણા હતા. પણ એ એકલી કાબેલીઅત અને છટાદાર બોલવાથી શું ફળ ? એ ગુણોની સાથે નીતિના ગુણો જોડાએલાજ રહેવા જોઇએ. એવો સંયોગ જેવો હૉર્નરમાં થયો હતો, તેવો કોઈ પણ સભાસદમાં જણાતો નહીં. જન્મથી સાધારણ શક્તિ હોય; અને તેમાં માત્ર સુકેળવણી ભળી હોય તથા તેમાં સારાપણું હોય; અને બીજી કોઇ ચીજનો આશ્રય ન હોય; એમ છતાં પણ તેવું માણસ રાજ્યસભામાં પક્ષાપક્ષી, હરિફાઈ અને અદેખાઇનાં તિવ્ર તીર લાગતા છતાં, કેટકેટલું કરી શકેછે, તે દેખાડી આપવાને જાણે હૉર્નર જન્મ્યો હોયની, એમ લાગેછે.

ફ્રાંક્લિને જે આટલી બધી નામના મેળવી, તે પોતાની સમર્થ બુદ્ધિને લીધે કે વાણી-બળથી મેળવી એમ નહતું; કારણ કે એ બંને શક્તિઓ . તેનામાં છેક સાધારણ હતી; પણ, તે કહેછે કે, હું પ્રમાણિક રહેણીને વળગી રહુંછું, એમ સર્વે જાણતા હતા, તેથી એમ થયું છે; અને તેથીજ મારા શહેરીભાઇઓ હું જે કંઈ કહેતો, કરતો, તે ઉપર એટલું બધું વજન રાખતા. ભાષણકર્તા તરીકે હું છેક ખરાબ હતો; કોઇ દહાડો છટાબંધ એક ધારાથી તો હું બોલી શકતોજ નહીં; બોલવામાં શબ્દો વીણી વીણીને વાપરવામાં હું સદા વહેમી હતો; ખરેખરી, દોષરહિત ભાષા હું ભાગ્યેજ બોલી જાણતો; એટલાં દૂષણ છતાં, જે વાત મેં ઉપાડી હોય, તે પસાર કરાવ્યા વિના રહેતો નહીં. માણસ ઉંચે દરજ્જે હો કે નીચે દરજ્જે હો, પણ તે સુચાલનો હોય, તો તેના ઉપર ભરોસો બેસેછે. રશિઆના પહેલા સહેનશાહ અલેક્ઝાંડર[1] વિષે એમ કહેવાયછે કે, તેની પોતાની વર્તણુક એવી એક વચની અને એક રહેણીની હતી કે, તે નિર્માણ કરેલા, સ્થાપન થએલા કાયદા તુલ્ય દૃઢ અને અડગ ગણાતી હતી. જેવામાં ફ્રૅાંડની લડાઇઓ ચાલતી હતી, તેવામાં બધા ફ્રેંચ અમીરો અને ગૃહસ્થોમાં એક મૉંટેઇન પોતાના કિલ્લાના દરવાજા દેતો નહીં; કેમકે સૌ લોકો જાણતા હતા કે, પોતાના કિલ્લાના રક્ષણને માટે એક હજાર ઘોડેસવારો રાખે, અને રક્ષણ થાય, તેના કરતાં તેની પોતાની વર્તણુક સૌ કોઇમાં વધારે બળવાન અને માન્ય ગણાતી હતી.

જ્ઞાન એ એક શક્તિ છે; એ વાત સૌ જાણેછે; પણ સદ્વર્તન એ એક ખરેખરી ઉમદા શક્તિ છે. બુદ્ધિ હોય પણ હૈયું હેતાળ ન હોય; ચપળતા હોય, પણ રૂડાં આચરણ ન હોય; હોશિઆરી હોય પણ ભલપણ ન હોય; તો તે બુદ્ધિ, તે ચપળતા અને તે હોશિઆરી એ બધી શક્તિઓ છે; પણ તે તેની જોડેના બીજા ગુણ વિના નુકસાન કરવામાંજ વપરાયછે. બુદ્ધિની બલિહારી, ચપળતાની ચતુરાઈ, અને હોશિઆરીની ખુબી જોઇને આપણને ગમત થાય અને બોધ પણ મળે; પણ ગજવાં-કાતરુની ખબરદારીનાં અથવા લૂટારુની ઘોડા ખેલવાની ચતુરાઇનાં વખાણ કરતાં

---

૧ પહેલો અલેક્ઝાંડર, ઈ. સ. ૧૭૭૭-૧૮૨૫, રશિઆનો પાદશાહ. નેપોલીઅનની સાથે તેને ઘણી લડાઇઓ થઈ હતી. તે પ્રજાને સુખકર હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં ગાદીએ બેઠો.

જેમ આપણું કાળજું કોરાઈ જાય, તેમજ ગુણ વિનાની શક્તિઓનાં વખાણ કરવાં દોહેલાં છે.

સાચવટ, પ્રમાણિકપણું અને ભલમનસાઈના ગુણો રાજા રજવાડાની, મહેરબાનીના એલકાબોની પેઠે કોઇના આપ્યા અપાતા નથી, અને લીધા લેવાતા નથી. એક ખરા મર્દની ચાલનું બંધારણ એ ગુણો ઉપરજ રહેલું હોયછે. વળી, આપણો એક જૂનો ગ્રંથકાર લખેછે કે, તેઓ સદ્ગુણના રાજ્યભક્ત સેવકો છે. બીજા અમીરોના નોકરોને ડોળદમામવાળા પોશાક હોયછે, તેમ સાચવટને, પ્રમાણિકપણાને અને ભલમનસાઇને કંઈ ડોળદમામ ખપતો નથી. જે પુરૂષમાં એ ગુણો હોય, અને તેની સાથે ધારેલું કામ પાર મૂકવાની દૃઢતા હોય, તો તેની સત્તાને કોઇથી રોકી શકાશે નહીં. તેનામાં રૂડાં કામ કરવાની જેમ તાકત રહેછે; તેમજ ભૂડાં કામને અટકાવવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહેછે; માથે આફત કે દુઃખ આવી પડે, તો તેમાંથી તરી નીકળવાનું પણ તેનામાં કૌવત હોયછે. જ્યારે કોલોનાનો સ્ટીફન તેના નીચ દુશ્મનોના હાથમાં પકડાયો, ત્યારે તેમણે ઠઠ્ઠા મશ્કરીમાં તેને પૂછ્યું કે, હવે તારો કિલ્લો ક્યાં છે? તેણે પોતાનો હાથ પોતાના હૃદય ઉપર મૂકીને હિમ્મતથી કહ્યું કે, આ રહ્યો મારો કિલ્લો. ખરા માણસોની ચાલ દુઃખની વખતેજ પૂર્ણ પ્રકાશથી તગી નીકળેછે; અને જ્યારે બધી વાતે તે ઘેરાઈ જાયછે, અને કોઈ ઠેકાણે તેનું વળતું નથી; ત્યારે તે પોતાની હિમ્મત અને પ્રમાણિકપણા ઉપર ટકાવ કરીને ઉભો રહેછે.

લૉર્ડ અર્સ્કિન જેવા ખરી સ્વતંત્રતાથી, એકજ રહેણી ઉપર ચાલનારા અને રજેરજ સાચવટને ચુસ્ત વળગી રહેનારા પુરૂષે પોતાનાં આચરણને માટે જે નિયમો બાંધીને પોતે તે પ્રમાણે વર્ત્યા છે, તે નિયમો દરેક જુવાન માણસે પોતાના હૃદયસ્થાનમાં કોતરી રાખવા ઘટેછે. તે કહેછે કે, હું છેક નાનો હતો, તે વખતથીજ મારા પ્રત્યે મારી પહેલી આજ્ઞા અને ઉપદેશ એ હતાં કે, મારામાં ખરૂં ખોટું સમજવાની જે શક્તિ છે, એટલે વિવેક-બુદ્ધિ મને જે કરવાનું કહે, તે મારે મારી ફરજ જાણીને હમેશાં કરવુંજ; તેનું પરિણામ જે થાય, તે શ્રી જગદીશને સોંપવું. આ બાલોપદેશ મારાં માબાપે મને આપ્યો છે. તે હું મરતા સુધી ભૂલવાનો નથી, અને તે પ્રમાણે કર્યા વિના રહેવાનો નથી. હું આજ સુધી તેમનાં વચન

પાળતો આવ્યો છું; અને તેથી મને કોઈ પણ રીતનું નુકસાન થયું હોય, એમ હું જાણતો નથી. પણ મને તો ઉલટો ફાયદો થયો છે. એ ધોરણ ઉપર ચાલવાથી હું સુખ સમૃદ્ધીવાળો થયો છું; અને એજ રસ્તે ચાલવાને હું મારા છોકરાઓને ઉપદેશ આપીશ.

દરેક માણસે એમ સમજવુંજ જોઇએ કે, સારી વર્તણુકથી ચાલવું, એ આપણી જીંદગીનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ છે. યોગ્ય ઉપાયો વાપરીને સદ્વર્તન સંપાદન કરવાને આપણને જે મહેનત કરવી પડશે, તેથીજ આપણને ઉદ્યોગી થવાનું મન થશે; અને આપણે જેમ જેમ મોટા થતા જઇએ અને પુખ્ત ઉમરમાં આવતા જઇએ, તેમ તેમ જો માણસાઈ વિષેના આપણા વિચાર ઉમદા થતા જાય, તો સદ્વર્તનની સંપત્તિને માટે આપણું મન દૃઢ થતું જશે, અને વધારે જાગૃત થશે. આપણી જીંદગીને રૂડી રહેણીમાં રાખવાને એક ઊંચો નમુનો મન સાથે ધારી મૂકવો, તે સારી વાત છે; કદાચ, એટલી ઊંચાઈ સુધી આપણાથી પહોંચાય નહીં, તો ચિંતા નહીં; પણ હમેશાં ઊંચી નજરજ રાખવી જોઇએ. મિ. ડિઝ્રાએલી કહેછે કે, જે જુવાન ઉમદા નમુના તર્ફ ઊંચી નજર કરીને ચાલતો નથી, તે નીચી નજરે ચાલવાનો; કેમકે જે ચૈતન્ય ઉચ્ચ વિષયમાં આનંદ પામતું નથી, તે નીચ વિષયમાં નિમગ્ન થયા વિના રહેશે નહીં. જૉર્જ હર્બર્ટ[1] કેવા ડહાપણથી લખેછે:—

ઉચ્ચ વિચાર રાખ્યા થકી, ઉચ્ચ થવાએ જેમ,
નમ્ર થવાના હેતુથી, રેહેણી રાખો તેમ;
રવિ-મંડળમાં પહોંચવા, તીર ફેંકશે જેહ,
વૃક્ષ-ફળ જેનો હેતુ છે, તેથી વધશે તેહ;
માટે નિરાશ થઇશમાં, ઉદ્દેશ ઉમદા રાખ,
વાંછિત ફળને પામશે, કરીશમાં ઉચાટ.

સદ્વિચાર અને સદ્વર્તનના ઊંચા ધોરણ ઉપર જે ચાલેછે, તે ધોરણ વિનાના માણસ કરતાં અવશ્ય સારાં કામજ કરશે. સ્કૉટલંડના લોકોમાં કહેવત છે કે, જરી લપ્પાના ઝભ્ભાને બાઝવાથી કાંઇકે બાંય પણ તારા હાથમાં આવશે, કેમકે કર્યાનું ફળ કંઈ જાયછે ? જે માણસ મોટાં મોટાં

---

૧ જૉર્જ હર્બર્ટ, ઈ. સ. ૧૫૯૩-૧૬૩૨, એક અંગ્રેજ કવિ અને ધર્માચાર્ય.

ફળ મેળવવાની મહેનત કરે, તે પોતાની અસલ હાલત કરતાં ઘણો આગળ વધ્યા વિના રહેવાનો નથી; અને તેણે જેટલું ધાર્યું હોય, તેટલું ફળ તેને કદાચ્ ન મળે, તોપણ તેણે ઉન્નતીમાં આવવાને જે પરાકાષ્ટા મહેનત કરી હોય, તેથી તેને હમેશને માટે લાભ થયા વિના રહેતો નથી.

સારી વર્તણુકનું ડોળ ઘાલનારા ઘણાએ નીકળેછે; પણ સાચી વસ્તુ સમજાયા વિના રહેતી નથી. ખરી રહેણીના ડોળથી આપણે પૈસા ભેગા કરી શકીશું, એમ ધારીને કેટલાએક સાચવટનો ઢોંગ કરેછે; અને બીચારા અજાણ્યાને ભોળવીને ભમાવેછે. એક માણસ તેની ભલમનસાઈને માટે બધે જાણીતો હતો, તેને કર્નલ ચાર્ટરિસે કહ્યું કે, તમારૂં સારૂં નામ જો મને આવતું હોય, તો હું તમને દશ હજાર રૂપિઆ આપું. તેણે પૂછ્યું કે, કેમ વારૂ ? પેલા ઠગે જવાબ દીધો કે, ભલે દશ હજાર જાય, પણ સારા નામના ડોળથી હું લાખ રૂપિઆ રળી લઊં તો.

વાણીમાં અને કરણીમાં એક સરખું પ્રમાણિકપણું, એજ સદ્વર્તનનું મૂળ સમજવું. વળી, એક નિષ્ઠાથી સાચવટને વળગી રહેવું, એ સદ્વર્તનનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સર રૉબર્ટ પીલ જેવા મહાન રાજ્ય-તંત્રીના મરણ પછી થોડાએક દિવસે અમીરોની સભામાં ડ્યુક ઑફ ઉવેલિંગ્ટને તેના સદ્વર્તનની જે સ્તુતિ કરી છે, તે અતિ સુંદર છે. તેણે કહ્યું કે, સ્વર્ગવાસી સર રૉબર્ટ પીલની વર્તણુક કેવી ઉમદા અને નેકટેક વાળી હતી, તે આપ સાહેબોના જાણવામાં હશેજ. સરકારી કામકાજને લીધે મારે તેની સાથે ઘણાં વરસનો સંબંધ હતો. આપણા રાજાની સાથે સલાહ આપવા લેવામાં અને બીજા વિચારો કરવામાં અમે બંને ભેગાજ હતા. વળી, ઘણાં વરસથી તે મારી સાથે ભાઈબંધીનો દાવો રાખતો હતો. એ પ્રમાણે તમે જોશો કે હું તેને ઘણી મુદ્દતથી સારી પેઠે ઓળખુંછું, અને તેથીજ હું તમને કહી શકુંછું કે, એ માણસની સાચવટ ઉપર અને ઇનસાફી દિલ ઉપર મને સંપૂર્ણ ભરોસો હતો; તેમજ રાજ્ય-તંત્રને સરળતાથી ચલાવવાને એ નિરંતર આતુર હતો. જે લાંબી મુદ્દતથી મારો તેની સાથે વ્યવહાર જોડાયો હતો, તેમાં તે સાચવટને ઝબરદસ્ત જોરથી વળગી રહેલોજ મેં તેને જોયો છે. એવો એક પણ દાખલો બન્યો નથી કે, તેમાં એમ નહીં બન્યું હોય; અને જે વાતને તે પૂરી ખાત્રીથી સાચી માનતો હોય, તેજ તે મને કહેતો. હું મારી આખી જીંદગીના અનુભવથી કહી શકુંછું કે, સાચા

સિવાયની બીજી કોઈ પણ વાત તેણે મને કહી નથી. આ ઉચ્ચ વૃત્તિની સાચવટવાળા કારભારીએ બીજા માણસો ઉપર જે અસરકારક સત્તા મેળવી,.તે તેના ઉમદા સદ્‌ગુણને લીધેજ.

વાણીમાં તેમજ કરણીમાં જે સાચવટ રહેલી છે, તે સદ્વર્તનનો સ્તંભ સમજવો. જેવા તમે દેખાઓ અથવા તમને જેવા દેખાવાની મરજી થાય, તેવાજ તમારે ખરેખરા થવું જોઇએ. અમેરિકાના એક ગૃહસ્થે ગ્રાન્વિલ શાર્પને કાગળ લખ્યો કે,તમારા મોટા સદ્‌ગુણો સાંભળીને હું એટલો મોહ પામી ગયો છું, કે તમારૂં નિરંતર સ્મરણ રહેવાને મે મારા એક છોકરાનું તમારે નામે નામ પાડયું છે. શાર્પે તેને જવાબ લખ્યો કે, જે કુટુંબનું નામ તમે તમારા ચિરંજીવીને આપ્યું છે, તેને અમારા કુટુંબનાં જે વહાલાં વચન છે, તે શીખવજો, એમ હું વિનતી કરૂંછું. તમારે બહાર જેવા દેખાવાની ઇચ્છા હોય, તેવાજ ખરેખર અંતરથી પણ થજો. મારા બાપે મને એક વાર કહ્યું હતું કે, આ વચનોને અનુસરીને તારો દાદો કાળજી રાખીને નમ્ર ભાવે હમેશાં ચાલતો. એક નિખાલસ દિલના ભલા અને સાચા માણસ તરીકે તે ઘરમાં અને બહાર,ખાનગી તેમજ સરકારી કામમાં ચાલતો. તેની વર્ત્તણુકનું એ એક મુખ્ય લક્ષણ હતું. જે માણસમાં સ્વમાન અથવા ખરો ટેક રહેલો છે, અને જે બીજા માણસોના ટેકને માન આપેછે, તે તો ઉપરનાં નીતિવચન પ્રમાણેજ ચાલશે. તેણે જે કામ કરવા ધાર્યું હશે, તે ખરા મનથી કરશે. તે પોતાનું કામ કરવામાં ઉંચામાં ઉંચી ચાલ દર્શાવી આપશે. તે કોઈ વાતે શઠાઈ કે ખળાઈ કરતો નથી; પણ તે પોતાની સાચવટ અને એક નિષ્ઠાની રહેણી ઉપર વારી જાયછે. બેનાર નામનો એક હોશિઆર વકીલ હતો; પણ તે હમેશાં નીતિના નિયમ ઉપર ચાલતો નહીં. તેને એક વેળા ક્રૉમ્વેલે કહ્યું કે, હમણાં તમે બહુજ સાચવી સાચવીને ચાલોછો,એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. તે ઉપર બહુ ભરોસો રાખીને બેસી રહેશો નહીં. ઠગવા જતાં ઠગાઈ જશો, અને લુચ્ચાઇ કરતાં પકડાઈ જશો; પણ સાચવટથી કોઈ ઠગાયું કે પકડાયું જાણ્યું નથી. જે માણસો બોલે કંઈ અને કરે કંઈ, એવા વાણી કરણીમાં વિરૂદ્ધપણે વર્ત્તનારા હોયછે, તેમને માન મળતું નથી; અને તેઓ જે કંઈ કહે, તેનું વજન પડતું નથી. તેમના મ્હોંમાંથી સાચી વાત નીકળે, તો તે પણ તેમના મ્હોંના ઝેરી પવનથી ઝાંખી પડી ગએલી બહાર નીકળેછે.

જે સાચવટવાળો માણસ હશે, તે તો ભોંયરામાં હો કે ભરી બજારમાં હો, માણસો દેખો યા ન દેખો, પણ તે એક ખરી રીતેજ વર્તશે. એક છોકરાને કોઇએ પૂછ્યું કે, તે થોડાંઘણાં જમરૂખ લઇને ગજવામાં કેમ ન મૂક્યાં ? તે ઠેકાણે કોઈ જોવાવાળું તો હતું નહીં. તેણે જવાબ દીધો કે, હા, હા, ત્યાં એક જણ જુએ એમ હતું. હું મારી જાતે જોવાવાળો હતો તે; અને મારે હાથે ભૂંડું કામ થતું જોવાને મારો વિચાર નથી. આ છોકરો તે ખરો કેળવાએલો જાણવો. આ એક સાદો પણ જુગતે જુગતો દાખલો છે. તે ઉપરથી સમજવું કે આપણી વર્તણુક ઉપર વિવેક-બુદ્ધિનો અમલ રાખવો; અને તેનેજ આપણો ઉમદા રક્ષક જાણવો. આપણી જીંદગી ઉપર, આપણા કાર વ્યવહારમાં તે માત્ર નહીં જેવી, મંદ સત્તા વાપરે એમ ન થવું જોઇએ; પણ તેજ આપણને દોરવે; અને તેનેજ પૂછીને આપણે કામકાજ અને વાતચીત કરવી જોઇએ. જ્યારે વિવેક-બુદ્ધિ પોતાનો રાજ્યદંડ બરાબર વાપરેછે, ત્યારે આપણી વર્તણુક ઘડીએ ઘડીએ અને ક્ષણે ક્ષણે ઘડાતી જાયછે; અને પછી તેમાં એવું કૌવત આવતું જાયછે કે તેની સારી અસર આપણી ચાલ ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. વિવેક-બુદ્ધિને એ પ્રમાણે જો સત્તા ન આપીએ, તો આપણી વર્તણુકનું બીજા કોઇથી રક્ષણ થઈ શકતું નથી; અને પછી, ગમે તે લાલચ આવીને ઉભી રહી કે તેને આપણાથી વશ થઈ જવાયછે; અને એ પ્રમાણે જેમ જેમ આપણે પરવશ અને પરાધીન થતા જઇએ, તેમ તેમ આપણાથી નીચ અને ભૂંડાં કામ થયા વિના રહેશે નહીં; અને તે થવાની સાથે આપણે આપણી મેળેજ આપણી જાતને અધમ કરીએ છીએ. તે દુષ્ટ કાર્ય પાર પડ્યું કે નહીં, છાનું રહ્યું કે ચાહત થયું, તેની કાંઇ પરવા નથી; એ ભૂંડા કામનો કરનાર માણસ આગળ જે હતો, તે હવે ન હોય; તે હવે બીજેજ રૂપે દેખાયછે. તેને પોતાનેજ હવે તેના ભૂંડા કામને માટે મનમાં બેચેની પેદા થાયછે. તે પોતાનીજ જાતને હલકી અને તુચ્છ ગણવા માંડેછે. તેની વિવેક-બુદ્ધિ તેને અંદરથી ચાબખા મારેછે. એવાં દુઃખ દુષ્ટ કામના કરનારને ભોગવવાંજ પડેછે.

આ ઠેકાણે હવે અમારે કહેવું જોઇએ કે, સારી ટેવો પાડવાથી આપણી વર્તણુક કૌવતદાર થાયછે, અને તેને પુષ્ટી મળેછે. ટેવ પડી ગયા પછી માણસને તે પ્રકૃતિરૂપ થઇ જાયછે; અને માણસ-જાત આ-

નેક ટેવોનો સંગ્રહ છે, એમ કહેવાયછે, તે ખરૂં છે. મેટાસ્ટાસીઓ[1] કહે છે કે, જે કામ આપણે એક વાર કર્યું હશે, તે આપણાથી ફરી થશે; અને જે વિચાર આપણા મનમાં એક વાર આવ્યો હશે, તે વળી ફરી આ-વશે; તેથી મારો તો એવો સિદ્ધાંત છે કે, માણસમાં સઘળું ટેવથી આવેછે. સદ્‌ગુણ પણ ટેવે કરીને માણસમાં જડાઇ જાયછે. બટલરે[1] એનાલૉજી નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં તે જણાવેછે કે, મન તથા ઇંદ્રીઓને સંભાળથી કબજામાં રાખવાં, અને લાલચની સામા દૃઢતાથી ટક્કર લેવી, એ બહુ અગ-ત્યની વાત છે; કેમકે તેમ કરવાથી આપણને સદ્‌ગુણી થવાની ટેવ પડેછે, અને આખરે પાપકર્મ કરવાના કરતાં સારૂં કામ કરવાનું સહેલું થઈ પડેછે. તે કહેછે કે, જેમ બહારનાં કામકાજ હમેશાં કરવાથી શરીરને તથા અવયવોને અમુક જાતની ટેવો પડી જાયછે; તેમજ તાબેદારી, સા-ચવટ, વાજબીપણું, અને દાનદયાના નિયમો ઉપર મનને ચાલવાની ટેવ પડી જાયછે; તેનું કારણ કે મનને એવાં કામ કરવાં પડેછે, અથવા એવાં કામને અનુસરીને તેને ચાલવું પડેછે. બાળકોને આપવાની કેળવણીની અને તેમના આગળ રૂડા દાખલા મૂકવાની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે, તેમ બતાવવા લૉર્ડ બ્રૂઅમ કહેછેકે, સૃષ્ટિમાં જે ચીજો છે, તથા પ્રાણીઓ છે, તે ટેવને આ-ધીન છે. હું પણ ટેવ ઉપરજ ભરોસો રાખુંછું. દેશ-સંરક્ષણના કાયદા બાંધનાર તથા મનુષ્ય-જાતને કેળવણી આપનાર મહેતાજી પણ સઘળા જમાનામાં ટેવ ઉપર મોટો આધાર રાખતા આવ્યા છે. ટેવ એક એવો ગુણ છે કે, તેથી હરેક કામ સહેલું થઈ જાયછે; અને જે રસ્તે રહીને આપણને અમુક કામ કરવાની આદત પડી ગઈ હોય; અને પછી તે રસ્તો છોડીને બીજી રીતે કરવા જઇશું, તો જે રીતે કામ કરવાની ટેવ પડી હોયછે, તે ટેવ નવી રીતની આડે અડચણો લાવીને નાખેછે; જેમકે આહાર-વિહારમાં નિયમિત રહેવાની તમે જો એક વાર ટેવ પાડશો, તો પછી અકરાંતીઆ થઇને ખાવાને, અથવા છાકટા થઇને પડવા તમને

---

૧ પીટ્રો મેટાસ્ટાસીઓ અથવા ટ્રાપાસી, ઇ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૮૨; ઇટાલિઅન કવિ, છ વરસની ઉમરે તેણે કવિતા રચી, અને ચૌદ વર-સની ઉમરે કરૂણારસ નાટક લખ્યું !

૧ જોઝફ બટલર, ઇ. સ. ૧૬૯૨-૧૭૫૨, એક વિદ્વાન ધર્માચાર્ય. તેની એનાલૉજી એટલે, સૃષ્ટિના બંધારણ તથા ધોરણનું ધર્મના ધોરણ તથા બંધારણ સાથે સરખાપણું છે. એ ગ્રંથ અગાધ વિદ્વતા ભરેલો છે.

તિરસ્કાર આવશે. દુનિઆંમાં દીર્ઘદ્રષ્ટિથી અને શાણપણથી ચાલવાની તમે ટેવ રાખશો, તો પછી બેપરવાઈ અને લફંગાઈથી ચાલવા જતાં તમને ત્રાસ છૂટશે; અને જે જે નિયમો ઉપર તમે તમારી જીંદગીની ચાલ ચલાવતા હશો, તે સઘળા નિયમોને મોટો આચકો લાગશે. તેથીંજ કોઈ પણ બૂરી ખસલતમાં ઘસી પડતા પહેલાં અત્યંત સંભાળ અને ચોકશી રાખીને ચાલવાની જરૂર ઉઘાડીજ છે; કારણ કે આપણા સદ્વર્તનરૂપ કિલ્લામાં જો એક પણ ઠેકાણેથી ભગંદર પડ્યું, તો પછી, તે જગા પૂરેપૂરી સંભાળવી જોઇએ; અને એક વાર બાકોરૂં પડ્યા પછી તમે ભલે પાછું ચણતર ચણીને બંધ કરી લો; તોપણ જે કિલ્લામાંથી એક કાંકરી મૂળથીજ ન ખસી હોય, તેની મજબૂતીની તોલે પેલો સમરાવેલો કિલ્લો આવશે નહીં.(આખા હકબંધ અંગરખામાં અને થીગડાવાળા અંગરખામાં જેટલો ફેર છે, તેટલો મૂળથીજ સદાચરણી અને ફરીથી ઠેકાણે આવેલા માણસ વચ્ચે અંતર છે.) રશિઆનો એક ગ્રંથકર્તા સુંદર શબ્દો વાપરીને લખેછે કે, માણસમાં ટેવનો સંગ્રહ એ મોતીની માળા જેવો છે. જો માળાની ગાંઠ છૂટી જાય, તો બધાં મોતી વેરાઇ જશે; તેમજ સુટેવરૂપી માળા વિષે સમજવું.

ગમે તે ઠેકાણેથી ટેવ પડી, તે અનાયાસે પોતાની મેળે પોતાનું કામ કરે જાયછે. તેણે તમારા બદનમાં કેટલાં ઊંડાં મૂળ ઘાલ્યાં છે, તે તો તમે તેને તરછોડવા જાઓ ત્યારેજ ખબર પડે. તમે એકાદવાર એક કામ કર્યું; અને ફરી પાછું તેનું તે કરો, એટલે પછી તે કરવાનું સરળ અને સહેલું થઈ જાયછે; એટલુંજ નહીં, પણ તે કામ કરવાની મનની વૃત્તિ પણ તત્પર થઈ રહેછે. નવી પાડેલી ટેવમાં તો એક કરોળીઆના કાગળવા પડ જેટલું પણ જોર હોતું નથી; પણ ટેવ બંધાઈ ગયા પછી, તે આપણને લોઢાની સાંકળની પેઠે સકડી લેછે. જેમ બરફ કટકે કટકે, રૂનાં ગાભલાંની પેઠે હલકો ફૂલ જેવો થોડો થોડો પડેછે; પણ તે એકઠો થતાં થતાં મોટા ડુંગરનું રૂપ ધારણ કરેછે; તેવીજ રીતે આપણી જીંદગીના ઝીણા ઝીણા બનાવોને પ્રથક પ્રથક તપાસતાં તે નમાલા લાગેછે; પણ સમગ્ર એકઠા થતાં, તે જબરૂં રૂપ બતાવેછે.

પોતે પોતાની જાતને માનથી ગણવી એટલે ટેક રાખવો; પોતે પોતાની જાત ઉપરજ આધાર રાખવો એટલે સ્વાશ્રય સંપાદન કરવો;

યંત, ઉદ્યોગ અને સાચવટ, એ સઘળા ગુણો ટેવ પાડવાથી આવેછે; કંઈ મનના માન્યા આવી જતા નથી. સદ્ગુણના તથા નીતિના નિયમો, આપણે જે નામથી તે ઓળખીએ છીએ, તે બધાં જૂદી જૂદી ટેવોનાંજ નામ જાણવાં; કારણ કે સદ્ગુણોને જે સંજ્ઞા આપવામાં આવેછે, અને નીતિના નિયમોનાં જે નામ પાડવામાં આવેછે, તે તો માત્ર શબ્દોજ છે; અને ટેવો તો ખરે વસ્તુઓ છે; જો બદખસલતોના દોરને આપણે તાબે થયા, તો તેઓ આપણા ઉપર જુલમગારની મુખત્યારી ભોગવીને આપણને તેના ગુલામ બનાવેછે; જો નેકખસલતો આપણે હાંસલ કરી હોય, તો તેઓ આપણને કલ્યાણકારક અને સુખદાયક થઈ પડેછે. આપણે બાલ્યાવસ્થામાંથી જેમ જેમ મોટા થતા જઇએ છીએ, તેમ તેમ આપણી સ્વાભાવિક ચપળતા અને આપણી ભિન્ન વસ્તુતા ટેવમાં શોષાઈ જાયછે. ટેવોનું પ્રાધાન્ય થવાથી આપણાં સઘળાં કૃત્ય, સંચિત કર્મનાં ફળ હોય, તેમ થઇ પડેછે; અને જે જે ટેવો આપણે ગ્રહણ કરી લીધી હોય, તે પછી લોઢાની સાંકળના બળથી આપણને બાંધી લેછે.

નાનાં બાળકોને સુટેવો પાડવાની કેળવણી આપવી, એની જરૂર વિષે જેટલું કહીએ, તેટલું થોડું છે. 'કુમળું ઝાડ જેમ વાળીએ તેમ વળે'. નાનાં છોકરાંને જેવી ટેવ પાડીએ, તે પડતાં વાર લાગતી નથી; અને તેમને એક વાર જે ટેવ પડી, તે બધી જીવત-જાગતની જાણી લેવી. જેમ એક ઉગતા ઝાડ ઉપર આપણે હરફો કોતરીએ, તે ઝાડ મોટું થતું જાય, તેમ તે મોટા થતા જાયછે અને ફેલાતા જાયછે, તેમજ નાનાં છોકરાંનાં હૃદય ઉપર ટેવની જે છાપ મારી, તે તેમની ઉમર સાથે મોટી થઇને ફેલાતી જાયછે. કયે રસ્તે ચાલવું, તે બાબત કોઇ છોકરાને નાનપણથીજ ટેવ પાડશો, તો તે મોટો થયા પછી પણ દીઠેલો રસ્તો મૂકીને તે આડે, અજાણ્યે રસ્તે જનાર નથી. આરંભ એ અન્તનો સૂચક છે. જીંદગીરૂપી મુસાફરીમાં તમારી પહેલી કૂચ ઉપરથીજ તમારી મુસાફરીની દિશા અને ઠામ ઠેકાણું જણાઈ આવેછે. પહેલું ડગલું ભરતાની સાથેજ કયે માર્ગે જશે, તે જણાઈ જાયછે. લૉર્ડ કૉલિંગ્વુડ એક જુવાન માણસ ઉપર બહુ મમતા રાખતો હતો; તેને એણે કહ્યું કે, ખૂબ યાદ રાખવું, કે તું પચીશ વરસનો થાય, તે પહેલાં તારે તારૂં સદ્વર્તન જગતમાં એવું સિદ્ધ કરી દેવું કે, તે તને જીવે—જાગે ત્યાં સુધી કામ લાગે. જેમ ઉમર થતી જાયછે,

તેમ ટેવ મજબૂતી પકડતી જાયછે; અને ચાલ બંધાતી જાયછે; તે પછી કોઇ પણ નવો રસ્તો પકડવા જાય, તો તે કઠણ કામ થઈ પડેછે. જેમ શીખ્યું અણશીખ્યું કરવા કરતાં કેવળ નવું શીખવું સહેલું થઈ પડેછે; તેમજ પાડેલી ટેવને ટાળવાના કરતાં નવી ટેવ પાડવી એ સહેલી વાત છે. કવિ દલપતરામે કહ્યું છે કે, પડી ટેવ, તે તો ટળે કેમ ટાળી. એજ કારણથી જે ઉમેદવારો કાચા ગુરૂને મૂકીને પેલા ગ્રીક પાવો વગાડનાર પાસે શીખવાને આવતા, તેમની પાસેથી કેવળ નવા શીખાઉ શાગીર્દોના કરતાં બમણી રકમ લેતો, તે ખોટું નહીં કહેવાય. એક સાજાસમા દાંતને મ્હોંમાંથી ખેંચી કઢાવતાં જે બથા થાયછે, તેના કરતાં એક જૂની, ઘણી મુદ્દતથી પડેલી ટેવને મૂળમાંથી કાઢી નાખતાં કોઈ કોઈ વેળા વધારે દુઃખ થાયછે; અને ઘણીજ મુશ્કેલી પડેછે. આ વાતનો અનુભવ કરવો હોય, તો જે માણસને એદી થઇને પડી રહેવાની આદત પડી હોય, તેને અથવા કોઈ ખરચાળ અને ઉડાઉ માણસને અથવા પીને છાકટો થઇને પડી રહેછે, તેને સુધારીને ઠેકાણે લાવવાની મહેનત કરી જુઓ; એટલે જણાશે કે ઘણી બાબતોમાં તો તમારી માથાકૂટ મિથ્યા જશે; તેનું કારણ એ છે કે, ઉપર જણાવેલા દરેક શખ્સમાં તેની ટેવ તેને રૂંએ રૂંએ પ્રસરી ગઇ છે, અને તેના બધા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ ગઇ છે. તે ટેવ તેના પંચ મહાભૂતનું એક અંતરંગ બની જવાથી, ઉખાડી ઉખડતી નથી. તેથી મિ. લિંચ કહેછે કે, સઘળી ટેવોમાં સૌથી સારી ટેવ તો તેજ કે, સારી સારી ટેવો પાડતી વખત ખૂબ સંભાળથી વર્તવાની ટેવ પાડવી.

સુખ જેવી વસ્તુ પણ ટેવ કરીને આણી અણાયછે. કેટલાએકને હરેક કામ કે વસ્તુની ચળકતી અને સુખદ બાજુ તર્ફ જોવાની ટેવ હોયછે; અને કેટલાએકને કાળી તથા દુઃખદ બાજુનાજ વિચાર આણવાની ટેવ હોયછે. ડૉક્ટર જૉન્સન જેવા પંડિતે કહ્યું છે કે, દશ હજાર રૂપિઆની વાર્ષિક આમદાની કરતાં, હરેક કામ બાબત ખુશનુમા વિચાર કરવા, અને આશા ઉમંગનીજ બાજુ નિહાળ્યા કરવી, એ વધારે સારૂં છે. આપણા ઇચ્છા-બળને આપણે ચાહીએ તે રસ્તે દોરવવાને આપણામાં ઘણે દરજ્જે શક્તિ રહેલી છે; માટે દુઃખદાયક, ભ્રષ્ટ બનવાના ભૂંડા વિચારો કરવાના કરતાં અને તેવા પદાર્થો ઉપર ચિત્ત ચોંટાડવાના કરતાં જે પદાર્થોમાંથી આપણને સુખ મળે, અને આપણે સુધરીએ, એવા

પદાર્થો ઉપર આપણે આપણા મનને વાળવું જોઇએ. આ પ્રમાણે ચાલવાથી, બીજી ટેવો પાડવાની મેહનત કરીએ તો પડેછે, તેવીજ રીતે સુખ ભરેલા વિચારો કરવાની ટેવ પાડી હોય, તો તે પણ પડે. તેથી કરીને સ્ત્રી પુરૂષોને ઘણું જ્ઞાન આપીને તેમને વિદ્વાન કરવાં, અને તેમને ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીતાદિ કળામાં સંપૂર્ણ કરવાં, તે જેટલું જરૂરનું છે; તેના કરતાં તેઓ સદા સુખજ ભોગવે, એવી તેમની પ્રકૃતિ ઘડવી, તેમને ખુશ મીજાસી રહેવાની ટેવ પાડવી, અને તેમની મનોવૃત્તિ હમેશાં સુખમય રહે તેવાં કરવાં, તે ઘણી વાતે વધારે અગત્યની વાત છે.

જેમ ઘરના છાપરાના છિદ્રોમાંથી દિવસ ઉગ્યોછે કે નહીં, તે જણાયછે તેવીજ રીતે નાની નાની ચીજો ઉપરથી માણસનાં ચાલચલણ જણાઈ આવેછે. નાનાં નાનાં કામો સારી રીતે, પ્રમાણિકપણાથી કરવાં, તેનું નામજ સદ્વર્તન. આપણી જીંદગીનાં રોજેરોજનાં કામકાજ ઉપરથી આપણી વર્ત્તણુક બંધાયછે; અને જે ટેવોના સમુદાયથી વર્ત્તણુક થએલી છે, તે રોજના કામકાજથી કસાયછે, અને મજબૂત થતી જાયછે. આપણે બીજા માણસો સાથે કેવી રીતે ચાલીએ છીએ, તે ઉપરથી આપણી વર્ત્તણુકની મોટામાં મોટી કસોટી થાયછે. આપણાથી મોટા હોય તેમની સાથે, અથવા આપણા ઉપરીઓની સાથે; તેમજ આપણાથી નાના હોય કાં આપણા તાબેદાર હોય, તેમની સાથે; અને આપણા ભાઇબંધ અને બરોબરીઆ સાથે રૂડી રીતની સુંદર વર્ત્તણુક સદા સુખનું મૂળ છે. એવી ચાલથી બીજા માણસો પણ ખુશી થાયછે, કારણકે તેઓ જાણે છે કે એવો માણસ અમારૂં કદી માન ખંડન કરનાર નથી; પણ આપણને તો એથી દશ ગણો આનંદ થાયછે. જેમ બીજી બધી બાબતમાં દરેક માણસ પોતાની જાતને કેળવણી આપી શકેછે; તેમજ સદ્વર્તન અને વિવેકની બાબતમાં પણ તે ઘણે દરજ્જે પોતાની મેળેજ શીખી શકે. આપણા ગજવામાં સમ ખાવાને એક પાઇ પણ ન હોય, તેથી શું થયું? જો આપણે મન કરીએ, તો સૌ સાથે વિવેકી અને માયાળુ થવાય. (એમાં ક્યાં ખરચ કરવો પડેછે?) જેમ દિવસના અજવાળાથી બધી સૃષ્ટિ રંગદાર થઇ રહેછે, તેમજ નરમાશનો ગુણ આખા જનમંડળને તેજોમય કરી મૂકે છે. બૂમો અને બરાડા પાડીને બળાત્કાર વાપરવાથી જેવું કામ થાયછે, તેના કરતાં નરમાશની સત્તા વધુ ચાલેછે; અને તે વધારે ફળદાયક થઇ

પડેછે. વસંત ખીલવા માંડેછે, ત્યારે નાનામાં નાના ફૂલનો છોડ ભોંયમાંથી ઉગીને બહાર નીકળવાના સાદા અને આગ્રહી પ્રયત્નથી મટોડાના ઢેફાને ઉથલાવી નાખેછે, તેવીજ રીતે નરમાશ મૂગે મોઢે ખંત રાખીને પોતાની મેળે આગળ ચાલતીજ જાયછે.

આપણો હેતાળ ચહેરો જોવાથીજ સામા માણસોને આનંદ થાયછે, અને તેમને સુખ મળેછે. બ્રાઇટનવાસી રૉબર્ટસનના કાગળો પ્રગટ થયા છે. તેના એક કાગળમાં તેણે લખ્યું છે કે, એક બાઇએ મારા આગળ એવી વાત કરી કે, તમે એક વાર રવિવારને દિવસે દેવળમાંથી ઘેર જતા હશો. તેવામાં ચાલતાં ચાલતાં એક ગરીબ છોકરીના ઉપર તમે વહાલથી જોયું; તેથી તેને બહુ હરખ થયો અને તેની આંખમાંથી ઉપકારનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં, તે મેં મારી નજરે જોયું હતું. મેં વિચાર્યું કે, આ ઉપરથી કેટલી બધી શીખામણ લેવાની છે. સામાને સુખી કરવા, એ કેવું સહેલું છે. ઇશ્વરના દૂત જે રૂડાં કામ કરેછે, તેવાં કામ કરવાને આપણને તકપર તક મળતા છતાં કેવા જવા દઇએ છીએ ! એ બાઇએ મારી વાત મને કહી દેખાડી, તેથી મને સાંભરી આવ્યું કે, હું તે વખત દલગીરી ભરેલા વિચારોમાં લીન થઈ ગયો હતો; અને ચાલતાં ચાલતાં મેં એક છોકરી ઉપર વહાલથી જોયું; પછી તે વાત મારા મનમાંથી તરત નીકળી ગઈ; પણ તેથી એક મનુષ્ય-જીવને એક કલાક સુધી આનંદ રહ્યો અને કેટલાએક વખત સુધી તેના હૃદયમાંથી જીંદગીનો બોજો ઓછો થયો.

રૂડી નીતિ અને રૂડી રીતિ આપણી જીંદગીનું નૂર છે. તેઓ ન્યાયનાં મોટાં પુસ્તકો કરતાં વધારે જરૂરની બાબત છે; કારણ કે ન્યાયનું બીજ તેમાંથીજ ફૂટેછે. ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમો તો આપણને સહેજસાજ જરાતરા અડે કે ન અડે; પણ માણસની રીતભાત તો આપણી આસપાસ ચોમેર પ્રસરી રહેછે;અને જેમ હવાથી બધું જગત વ્યાપ્ત છે, તેવીજ રીતે રૂડી નીતિ-રીતિથી પણ આખો જનસમૂહ વ્યાપ્ત થઈ રહેછે. માણસ માણસ પ્રત્યે રૂડી રીતભાત હોવી જોઇએ, એટલે તે સદ્વર્તનજ સમજવું; એમાં કાંઈ ન્યૂનાધિક ન જાણવું. વિવેક અને માયાળુપણાનો તેમાં સમાસ થાયછે. માણસ માણસમાં પરસ્પર હિતકારક અને સુખકારક અનેક પ્રકારના વ્યવહાર ચાલેછે, તેમાં પરોપકાર-બુદ્ધિનું-એક બીજાનું

સારૂં કરવાનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઇએ. લેડી મૅાંટેગ્યુ[1] કહેછે કે, વિવેક રાખવાથી આપણને કંઈ બેસતું નથી; અને વિવેકથી જે જોઇએ તે મળી આવેછે. સઘળા ચીજોમાં માયાળુપણું સસ્તું છે. સૌ સાથે માયાળુ થઇને ચાલવાથી આપણને જરા પણ મહેનત પડતી નથી અથવા કંઈ પણ ખરચ કરવો પડતો નથી. બર્લેરએ[2] રાણી એલિઝાબેથને કહ્યું કે, સૌનાં મન હરી લો; અને તેથી સૌ માણસોનાં મન તથા તેની સાથે ધન તમારી આગળ આવીને હાજર થશે. જો આપણે આપણી મેળે માયાળુ દિલથી વર્ત્તીએ; તેમાં ઢોંગધતૂર અને ખળકપટને આવવા ન દઇએ, તો સૌ લોકો ખુશમીજાસી અને સુખીજ જોવામાં આવશે; અને એવો ભલો સ્વભાવ રાખવાના ફાયદા ગણવા બેસીએ, તો ગણાય તેમ નથી. વિવેકની ઝીણી ઝીણી બાબતો તપાસવા જઇએ, તો તે પ્રથક પ્રથક બહુ માલવાળી માલમ પડશે નહીં; પણ તેવી નાની નાની વિવેકની વાતો વારંવાર આચરવાથી અને તે બધાનો એકંદર સમૂહ થતાં તેઓ અગત્યની થઈ પડેછે. રોજ રોજ જે થોડી થોડી મિનિટો બચે, તે કામમાં લેવાથી વરસ આખરે કે જીંદગી આખરે કેવાં ભારે ફળ મળેછે; તેમજ રોજ રોજ બબ્બે ત્રણ ત્રણ આના બચાવવામાં આવે, તો તે પણ ઉપર જણાવેલી મુદ્દતે કેવી મોટી રકમ થઈ પડેછે; તે બધે કહેવતરૂપ મશહૂર છે. એવીજ રીતે વિવેકની ઝીણી ઝીણી વાતોનું એકંદર થતાં મહાભારત અસર થાયછે.

વિવેક કામને દીપાવી આપેછે. માયાળુ બોલ બોલીએ અથવા કોઇનું ભલપણથી કામ કરીએ, પણ તે બોલ બોલવાની અને કામ કરવાની બરાબર રીત આવડતી હોય, તો તે બોલ તથા કામની કીમત ઘણી વધી જાયછે; કોઇનું કામ કરવું તો હોયજ, પણ મનમાં આંટી, અભાવ કે અદેખાઈ રાખીને કર્યું; અથવા મોટી મહેરબાની કરેછે, એમ દેખાડીને કર્યું; તો તેનું મૂલ ઘટી જાયછે; તેનો કોઈ ગુણ પાડ માનતું નથી. તથાપિ, કેટલાએક માણસો તો એવા હોયછે કે, તેઓ તેમની તુંદાઇમાંજ મોટાઈ માનેછે. તેમનામાં ભલે સદ્ગુણ અને સારી શક્તિ હશે; પણ

---

૧ લેડી મેરી ઉર્ટલી મૅાંટેગ્યુ, ઇ.સ. ૧૬૯૦–૧૭૬૨, એક વિદ્વાન અંગ્રેજ સ્ત્રી અને ગ્રંથકર્ત્રી.

૨ ઉવિલિઅમ સેસિલ લૅાર્ડ બર્લે, ઇ. સ. ૧૫૨૦–૧૫૯૮, ઇંગ્લંડનો વડો ખજાનચી.

તેમની રીતભાત ઘણી વાર એવી અજબ હોયછે કે તે સામા ધણીથી વેઠાયજ નહીં. કદાચ કોઈ માણસ તમારૂં મોઢું પકડીને તમને તમાચો નહીં મારે, તેટલાથીજ તે શું સારો કહેવાય ? તે તમને દુઃખ લાગે એવું વારે ઘડીએ તમને કહ્યા કરતો હોય; અને તમારા મનને વસમાં લાગે, એવાં તે તમને હરઘડી મેણાં મારતો હોય; તો તેવા માણસ ઉપર તમને શી રીતે પ્રેમ આવશે ? વળી, બીજા કેટલાએક એવા હોયછે કે, તેઓ એવી રીતે આપણા ઉપર પોતાની મહેરબાની બતાવવા જાયછે કે, તે જોઇને આપણને કંટાળો આવે. તેઓ વારેને ઘડીએ પોતે મોટા છે, એમ તમને દેખાડ્યા વિના તેમનાથી રહેવાતું નથી. (એવા એક માણસની વાત અમે નીચે આપીએ છીએ.) લંડનના બાર્થોલોમીઅ-દવાખાનાના વૈદ્યની જગા મેળવવાને આબર્નેથી પોતાના તર્ફે મત મેળવવાની મેહેનત કરતો હતો, તેવામાં તે એક એવા માણસની પાસે ગયો. તે એક મોટો પૈસાદાર ગાંધી હતો; અને એ દવાખાનાનો એક ઉપરી તરીકે પણ કામ કરતો હતો. તે એક મોટા મેજની પાછળ બેઠો હતો. એ મોટા માણસે પેલા મોટા વૈદને દુકાનમાં પેસતો જોઇને તરતજ અભિમાનનું મોટું ડોળ પકડ્યું; કેમકે તેણે તેના મન સાથે જાણ્યું કે, આ વૈદ મારો મત મેળવવાની અરજ કરવાને આવ્યો છે. તે નેસ્તી બોલ્યો, કેમ વારૂ, તમારી જીંદગીમાં આ એક મોટી અણીનો વખત છે. તેને માટે મારૂં મત મેળવવાને તમે આવ્યા હશો, એમ હું ધારૂંછું. આબર્નેથી દંભને ધિક્કારતો હતો; અને આ પૈસાદાર હીંગતોળુની બોલવાની દીમાખની ઢબથી તેને ઝાંજ ચઢી; તેથી તે બોલી ઉઠ્યો કે, ના, ના, મારે તમારો મતબત જોઇતો નથી; મારે તો એક પૈસાનાં અંજીર જોઇએ છે; તે, ચાલો, ઝટ બાંધી આપો. મારે ઉતાવળનું કામ છે.

જે માણસોને બીજા માણસો સાથે વેપાર ધંધાને સંબંધે મળવું હળવું પડેછે, તેમને વિવેકની કેળવણીની બહુ જરૂર પડેછે; પણ જો તે હદ મૂકીને આગળ વધે, તો તે માણસ દાંભિક અને મૂર્ખ દેખાયછે. જે માણસ કોઈ ઊંચા દરજ્જા ઉપર હોય, અને તેને ઘણાં માણસો સાથે કામ પડતું હોય, તો તેનામાં મિલનસાર સ્વભાવ અને વિવેક અવશ્ય કરીને જોઇએ; અને તેથીજ તેની વાહ વાહ થાયછે; પણ જો એવા ઊંચી પદવીના માણસમાં એ ગુણોની ખામી હશે, તો તે તેના કામમાં ઘણી

ઉદ્યોગી છતાં, તેને જશ મળવાનો નથી; તે પ્રમાણિક છતાં, તેનાં વખાણ થવાનાં નહીં; અને તેની નિખાલસ રહેણી છતાં, તેને કંઈ લાભ થવાનો નહીં. એ તો ખરી વાત છે કે, કેટલાએક એવા સહનશીલ અને સાધ્ય મનના માણસો હોયછે કે, તેઓ સામા ધણીમાં જે ખરેખરા સંગીન સ-દ્‌ગુણો હોયછે, તે ઉપરજ તેઓ નજર રાખેછે; અને તેમના વિવેકની ખામી કે તોછડી રીતભાત ઉપર દરગુજર કરેછે; પણ બધી દુનિઆં કંઈ એવી ક્ષમાયુક્ત ગુણવાળી હોતી નથી. તે તો માણસની બહારની રીતભાત જોઈને પોતાનો મત બાંધીને તેના ઉપર ભાવ કે અભાવ બતાવેછે.

બીજા માણસોના વિચારને માન આપવું, એ વળી સભ્યતા બતા-વવાની એક બીજી રીત છે. જે મતાભિમાની હોયછે, તેઓ પૂરેપૂરા પતરાજી અને ઢોંગના નમુના છે, એમ કહેવાયછે; અને ખરેખર જ્યારે મતાભિમાન વધી જાયછે, ત્યારે તે મમત અને મિથ્યાભિમાનનું રૂપ ધાર-ણ કરેછે. માણસો પોત પોતાના વિચારમાં ભલે એક બીજાથી જૂદા પડે; પણ તેમણે ક્ષમા આપવાના અને ખામોશ ખાવાના ગુણ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. પોત પોતાના વિચાર અને સિદ્ધાંતોને સો સાથે સંપૂર્ણ મીઠાશ રાખતા છતાં વળગી રહેવું હોય, તો વળગી રહેવાય; તેમાં કઠણ અને આકરાં વેણ કાઢવાની કે તરવારો ઉછાળવાની જરૂર રહેતી નથી; અને એવા પણ પ્રસંગો બનેછે, જેમાં વેણના ઘા તરવારના ઘા જેવા થઈ પડેછે; અને તરવારના ઘા રૂઝાય પણ વેણના ઘા રૂઝાતા નથી. આ વિષયને લાગુ પડે એવું એક નાનું અને સુબોધકારક દૃષ્ટાંત ઉવેલ્સ પ્રાંતના સીમાડા ઉપર 'ધર્મ-પ્રસારક ઐક્ય' નામની મંડળી તર્ફથી એક પ્રવાસી પાદરીએ કેટલીએક મુદ્દત ઉપર કહી સંભળાવ્યું હતું, તેનો અમે નીચે ઉતારો કરી લઈએ છીએ. તે કહેછે કે, હું પેલા સામેના ડુંગર ભ-ણી સવારમાં વહેલો ઉઠીને ધુમર વરસતા છતાં ચાલ્યો જતો હતો; તેવામાં તે પહાડને પડખે મેં કંઈક હાલતું દીઠું. તે એવું અજાએબ જેવું દે-ખાતું હતું કે મેં જાણ્યું કે એ રાક્ષસ હશે. હું છેટે હતો, તે પાસે જવા લાગ્યો, ત્યારે તો તે માણસ છે, એમ નક્કી થયું. વળી હું તેની છેક પાસે જઈ પહોંચ્યો, ત્યારે તો તે મારો ભાઈ નીકળ્યો.

પ્રેમાળ અંતઃકરણ અને માયાળુ મનોવૃત્તિમાંથી જે સ્વાભાવિક વિ-વેક નીકળેછે, તે કંઈ અમીર વર્ગનાં કે પદવીવાળાં માણસોનીજ પાસે-

થી નીકળેછે, એમ સમજવું નહીં. જે સૂતાર પાટલી ઘડવાની મજુરી કરેછે, તે તેમજ પાદરી અને અમીર, સર્વે ચાહે તો એવા વિવેકી થઇ શકેછે. જે માણસો મેહનત મજુરી કરીને પોતાનું પેટ ભરેછે, તેઓ આ વિવેકની બાબતમાં અવશ્ય કરીને ખામીવાળા અને તોછડા હોયજ, એમ કંઈ નથી. યુરોપખંડના ઘણા દેશોમાં બધી કોમના લોકો તેમના વિવેક અને સુઘડતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. એ ગુણો આપણે મેળવવાની મેહનત કરીએ, તો તે આપણને પણ સાંપડેજ; અને બેશક કેળવણી પ્રતિ દિવસ વધતી જાયછે, અને દેશ પરદેશના માણસોનો નાતા વ્યવહાર પણ વધતો જાયછે, એટલે સૌજન્ય અને સભ્યતાના ગુણો પણ આપણી બધી કોમમાં પ્રસરશેજ; તેમાં સંભાળવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે, ખરી મર્દાઈના જે ગુણો આપણામાં ચુસ્ત થઇને રહેલા છે, તે એથી કરીને ડગવા ન જોઇએ. મોટું મન એ કુદરતની મોટામાં મોટી બક્ષીસ છે. ઊંચામાં ઊંચે દરજ્જે બેસનાર અમલદારથી તે હલકામાં હલકી સ્થિતિના માણસ સુધીમાં—ગર્ભ શ્રીમંત ગૃહસ્થથી માંડીને તે છેક કંગાલ મુફલસ આદમી સુધીમાં તે પોતાની બક્ષીસ આપવાને કોઇને ના કહેતી નથી; જેની મરજી પડે, તે એ હાંસલ કરી શકે એમ છે. આજ સુધીમાં જે ખરા ગૃહસ્થ કે સજ્જન થઈ ગયા છે, તે બધાજ મોટા મનવાળા હતા. સૌજન્યનો સુંદર ગુણ ઝરીદાર પોશાકવાળા અમીરોમાં હોઈ શકે તેમજ ધાબળાના અને ડોટીના ડગલાવાળા ગામડીઆમાં પણ હોઇ શકે. એડિનબરાની એક જુવાન અમીરની સાથે કવિ રૉબર્ટ બર્ન્સ ચાલતો હતો. તેવામાં એક ભલા દિલનો પટેલીઓ તેને ઓળખતો હતો, તે એક ખુલ્લા મ્હોલ્લામાં મળ્યો, એટલે તેની સાથે તેને સલામ વ્યવહાર થયો. તે જોઇને પેલો અમીર બર્ન્સ કવિનો વાંક કાઢીને તેને ઠપકો દેવા લાગ્યો, કે એવા હળખેડુ સાથે ઓળખાણ અને સલામ કેવી હોય? કવિએ ઉત્તર આપ્યો કે, વાહ, તું તો અજબ લહેરી દેખાયછે! તે બાપડાનો લાંબો મોટો ઝબ્બો, માથે મુગટ જેવી ટોપી અને તેની ટૂંકી ઘૂંટણ લગીની સાંકડી ઈજારની સાથે કંઈ મેં વાત કરી નથી; તેણે ગમે તેવાં લૂગડાં પહેર્યાં હતાં, પણ એ માણસ કોણ હતો, તે તું જાણેછે? જ્યારે કોઇ ખરા ગુણની કદર કરવા નીકળશે, તે વખત તું સંભારી રાખજે કે, તારા અને મારા કરતાં, અને આપણા જેવા બીજા દશ કરતાં એ વધારે ગુણવાન અને

મૂલવાન ઠરશે. એક બાજુના પલ્લામાં આપણે બધાએ બેસીએ, અને બીજામાં એ બેસે, તો તેમાં આપણો કંઇ પત્તો લાગે, એમ તું તારા મનમાં સમજતી નહીં. બહારનાં લૂગડાંલત્તાં અને દેખાવમાં કેટલીએક વખતે એવી સાદાઇ જોવામાં આવેછે કે, જે માણસોને તેની અંદર મોટું મન અને ભલું અંતઃકરણ રહેલું છે, તેની પરીક્ષા થતી નથી, તેઓ તો તે સાદાઇને હલકાઇ અને નીચપણું ગણી કાઢેછે; પણ જે ખરા દિલથી જોવાવાળા હોયછે, તેઓ તો સદ્વર્તનના ચિન્હની સહજ પરીક્ષા કરશે.

ઇન્વરનેસશીઅર[1] પરગણાના એક પટેલને બે દીકરા હતા. તેમનાં નામ ઉવિલિઅમ અને ચાર્લ્સ ગ્રાંટ હતાં. એકાએક રેલ ચઢી આવવાથી તેમનું સર્વસ્વ તણાઇ ગયું. જે જમીન તે બાપડો ખેડતો હતો, તે પણ ધોવાઇ ગઇ. આખી પૃથ્વી તેમની નજર આગળ હતી; તેમાં હવે ક્યાં જવું, તે તેમની મરજી ઉપર હતું. પટેલ બાપડો પોતાના બે દીકરાને લઇને ધંધો ખોળતો ખોળતો દક્ષિણમાં લાંકશીઅર પરગણાના બ્યુરી ગામની ચડમાં આવી પહોંચ્યો. ઉવૉમ્ઝલીની પાસે એક ડુંગરની ટોચે ચઢીને તેમની સામા તેમણે મોટો પ્રદેશ જોયો; અને નીચે ખિંડમાં થઇને અર્વેલ નદી સર્પાકારે વહેતી તેમણે દીઠી. આ ભાગમાં તેઓ તદન અજાણ્યા પરદેશી હતા; અને કયો રસ્તો પકડવો, તે તેઓ જાણતા નહતા. પોતાનું જે તે એક નક્કી કરી નાખવાને તેમણે એક લાકડી લીધી; અને તે ઉભી કર્યા પછી, જેણીગમ પડે, તેણી ગમ જવું, એમ તેમણે ઠરાવ્યું. એ પ્રમાણે નિશ્ચય થઇ જતાં, તેઓએ આગળ ચાલવા માંડ્યું; અને રામ્સબોથામ નામનું ગામ બહુ દૂર નહતું, ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. તેમને એક છાપગરની દુકાનમાં ધંધો કરવા રાખ્યા; તેમાં ઉવિલિઅમ બંધણી કરી આપીને ઉમેદવારી કરતો. તેમનો મહેનતુ સ્વભાવ, ખાવા-પીવાનો નિયમ અને રજે રજની ચોખવટ જોઇને તેમના ધણીનું તેમના ઉપર મન ચોંટ્યું. તેઓ મહેનત મજુરીમાં મંડ્યાજ રહ્યા; અને તેમને ચઢતા ચઢતી નોકરીની જગા મળવા માંડી. છેવટ જતાં એ બે માણસો, પંડેજ દુકાન ચલાવનારા ધણી થઇ પડ્યા; અને ઘણાં વરસ સુધી ઉદ્યોગ, સાહસ અને પરમાર્થનાં કામ કર્યા પછી તેઓ પૈસાદાર થયા; અને જે જે તે-

---

૧. ઇન્વરનેસશીઅર, સ્કૉટલંડનું પરગણું, ક્ષેત્રફળ ૪,૨૫૯ ચોરસ માઇલ, તેમાં ⅔ ઉજડ છે. વસ્તિ, ૮૭,૫૩૧.

મને ઓળખતા, તે સર્વે તેમને આદર સત્કાર અને માન પ્રતિષ્ઠા આપવા લાગ્યા. તેમનાં લૂગડાં વણવાનાં અને છાપવાનાં કારખાનામાંતે ભાગની ઘણી વસ્તિને ધંધો જડ્યો. તેમણે એ ઉદ્યોગ અને વેપાર એવા સારા રસ્તા ઉપર ચલાવ્યો કે, એ બધો પ્રાંત આનંદ અને આરોગ્યતાની લહેરમાં આવ્યો; અને ઉદ્યોગના અવાજથી તથા દ્રવ્યના ખણખણાટથી ગાજી રહેવા લાગ્યો. તેમની પાસે અનરગળ દોલત થઈ પડી. તેમાંથી દરેક સુકાર્યમાં તેઓ ઉદારતાથી રકમબંધ નાણાં ખરચવા લાગ્યા. તેમણે દેવમંદિરો બંધાવવા માંડ્યાં; નિશાળો ઉઘાડવા માંડી; અને પંડે મજુર-વર્ગમાંથી આ ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા, તે લોકોની હાલત સુધરે અને તેઓ સુખી થાય, તેવે હરેક રસ્તે તેમણે નાણાં ખરચવા માંડ્યાં. તેઓ પ્રથમ ઉવાંમ્ઝલી ગામની પાસે આવ્યા હતા; અને જે દિશામાં લાકડી પડે, તે દિશામાં જે ગામ આવ્યું હોય, ત્યાં જઈને વસવું, એવો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. તે શરૂઆતના બનાવની યાદગીરીને માટે તેમણે તે ગામના ડુંગરની ટોચ ઉપર એક ઉંચો મિનારો બંધાવ્યો. એ ગ્રાંટભાઈઓએ અનેક તરેહનાં પરમાર્થનાં કામ કર્યાં અને ઘણી તરેહની ભલાઈનાં કામ કર્યાં, તેથી તેઓ ચારેમેર પ્રસિદ્ધ થયા; અને એવું કહેવાયછે કે, મિ. ડિકન્સે[1] તેની એક કલ્પિત વાર્તામાં ચીરીબલ ભાઈઓનું બયાન કર્યું, તે વેળાએ આ ગ્રાંટભાઈઓ તેના મનમાં હતા. આવી આવી એમને માટે ઘણી વાતો ચાલી રહી છે; તેથી એમ ન સમજવું કે એમના રહેણી-કરણીની વધારે પડતી સ્તુતિ થઈ છે; તેના પુરાવાને માટે અમે એક વાત નીચે ટાંકીએ છીએ. માંચેસ્ટરના એક વખારીઆએ એ ગ્રાંટભાઈઓની પેઠી વિરૂદ્ધ એક ઘણું નિંદાખોર અને ગાળગલીચીથી ભરેલું ચોપાનીઉં છપાવ્યું; તેમાં મોટા ભાઈને 'બિલી બટન'નું મશ્કરૂં તોછડું નામ આપીને ખૂબ બનાવ્યો હતો. એ ચોપાનીઆ વિષે કોઈએ ઉવિલિઅમ ગ્રાંટને વાત કરી, ત્યારે તે બોલ્યો કે, એ લખનારને કોઈક વેળા પશ્ચાતાપ થશે. એ નિંદાખોર વખારીઆને કાને ઉવિલિઅમના ઉપર જણાવેલા બોલ આવ્યા, ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો કે, ઓહો, મારે પસ્તાવો કરવાનો વખત આવશે! એના મનમાં એ એમ સમજતો હશે કે

---

૧ ચાર્લ્સ ડિકન્સ, ઈ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૭૦, એક મહા વિખ્યાત અંગ્રેજ ગાથા લખનાર.

કોઇક દહાડે મારે એની પાસે કરજે નાણાં કાઢવા જવું પડશે. પણ તે બાબત હું જોઈ તપાસીને ચાલીશ. વખતે એમ બનેછે કે, વેપાર ધંધાવાળાં માણસોને આગળથી ખબર પડતી નથી કે, મારે કોની પાસેથી રેકન ઉપાડવી પડશે; અને એમ બની ગયું કે ગ્રાંટની નિંદા લખનારને દેવાળું કાઢવું પડ્યું. હવે દેવાળું કાઢ્યા પછી તેને નવે નામે ધંધો કરવા માંડવો હતો; પણ તે બાબતનું ખાત્રી-પત્ર જોઇએ, તેમાં ગ્રાંટભાઇઓની સહી વિના ચાલે તેમ નહતું; તેઓ સહી કરી આપે, તોજ તેનું ખાત્રી-પત્ર પૂરૂં ગણાય અને તેનાથી ધંધો કરવા મંડાય. એ પેઢીના તરફથી કંઈ પણ મહેરબાનીની આશા તો એ રાખેજ શાની? પણ તેના કુટુંબ પરીવારની દબાતી અને દુઃખી દશા જોઇને, તને એ પેઢીની વિનતી કરવાની જરૂર પડી. જે માણસનું 'બિલી બટન' નામ પાડીને એણે અગાઉ બધી હાંસી કરી હતી, તેના આગળ તેને હાજર થવાની જરૂર પડી. તેણે તેના આગળ પોતાની વાત માંડીને કહી; અને અધૂરૂં સર્ટિફિકેટ બતાવ્યું. મિ. ગ્રાંટે કહ્યું કે, તમે એક વાર અમારી સામા ચોપાનીઉં કાઢ્યું હતું, તે ખરી વાત કે? પેલા અરજદારના મનમાં તરત એમ આવ્યું કે, એ મારૂં સર્ટિફિકેટ પાસેની સગડીમાં નાખીને ફૂંકી મૂકશે; પણ તેમ કરવાને બદલે ગ્રાંટે પેઢીના તરફથી સહી કરી દઇને સર્ટિફિકેટ સંપૂર્ણ કરી આપ્યું. સહી કરીને તે પાછું આપીને ગ્રાંટે તેને કહ્યું કે, કોઈ પણ પ્રમાણિક વેપારીના ખાત્રી-પત્રમાં સહી આપવાને ના કહેવીજ નહીં, એવો અમારી દુકાનનો દસ્તૂર છે; અને તમે પણ એક પ્રમાણિક અને ભલા માણસ છો, એમ અમે માનીએ છીએ. આવાં નરમ વચન સાંભળીને પેલા માણસની આંખોમાં ઝળઝળીઆં ભરાઈ આવ્યાં. મિ. ગ્રાંટે કહ્યું કે, વારૂ, હવે જુઓ, મેં તે દિવસે કહ્યું હતું કે. તમે એ ચોપાનીઉં લખીને પછી પસ્તાવો કરશો; તે ખરૂં છે કે નહીં? મેં કંઈ તમને ધમકી આપવાને કે ડરાવવાને કહ્યું નહતું. મારા મનમાં તે વેળાએ એમજ હતું કે, કોઇક દહાડો તમે અમને બરાબર ઓળખશો, અને તેથી અમને નુકસાન કરવાની તજવીજ કર્યા બાબતનો તમને અફસોસ થશે. તેણે કહ્યું કે, ખરેખર, ખરેખર, મને હવે બહુજ પસ્તાવો થાયછે. મિ. ગ્રાંટે કહ્યું કે એ તો થયું હવે. તમે અમને ઓળખ્યા એટલે બસ છે. પણ હમણાં તમે તમારૂં કામ કેવી રીતે ચલાવોછો? તમે શું કરવા ધાર્યું છે? તે બિ-

ચારાએ કહ્યું કે, આ સર્ટિફિકેટ પૂરૂં થયું, એટલે હવે કેટલાએક મારા વેપારી-મિત્રો મને સહાય કરશે. મિ. ગ્રાંટે પૂછ્યું કે, પણ હાલ. તમે શી રીતે નભાવોછો ? તેણે કહ્યું કે, મેં મારા લેણદારોને દમડીએ દમડી મારી પાસે હતી, તે આપી દીધી છે; અને આ સર્ટિફિકેટ મેળવવાને માટે મારે સરકારમાં ફી ભરવી પડશે. તેટલી રકમ પણ મારી પાસે નથી; તેથી મારા કુટુંબ કબીલાને રોજેરોજ નજ ચાલે એવી જરૂરની ચીજોને માટે પણ વહેલા વેઠવા પડેછે. મિ. ગ્રાંટે કહ્યું કે, ભલા માણસ, એ પ્રમાણે કંઇ ચાલે નહીં; તમારી બાઇડી છોકરાં આમ દુઃખી થાય, એ ઠીક નહીં; આ એક સો રૂપિઆની રકમ તમે મેહેરબાની કરીને તમારાં બાળબચ્ચાંને માટે કબૂલ કરો. અરે, હવે, એમાં શું થયું ? તમે રડો નહીં. હજુ સૌ સારાં વાનાં થશે. ગભરાઓ નહીં; હિમ્મત રાખો; એક ખરા મર્દ માણસની નાફક કામ પાછળ મંડી પડો; અને હજુ શું વહી ગયું છે ? આપણા પહેલા નંબરના વેપારીઓની હારમાં તમે હજુ પણ આવી શકશો. એ બાપડા વખારીઆનું તો હૈયું ભરાઈ આવ્યું; તે ગળચીઆં ખાતાં ખાતાં ઉપકારના બે બોલ બોલવા ગયો, પણ તેની છાતીએ એટલો ડૂમો ભરાયો હતો, કે તેનાથી બોલાયું નહીં; અને હાથવતે પોતાના મ્હોંને ઢાંકીને તે મકાનમાંથી એક નાના બાળકની પેઠે રડતો રડતો અને ડુસકાં ખાતો ખાતો તે બિચારો ગયો.

જે માણસ ઉમદામાં ઉમદા નમુના જોઇને પોતાની પ્રકૃતિને તે મુજબ ઘાટમાં લાવેછે, તેનેજ ખરો સજ્જન જાણવો. સજ્જન કિંવા સદ્પુરૂષ એ એક પુરાણું મોટું નામ છે; અને જનમંડળે બધા જમાનામાં તેને મોટું માન્યું છે. રુસીયાંગ[1] ગામમાં સ્કૉટિશ ગૃહસ્થોની પલટણને એક વૃદ્ધ ફ્રેંચ સેનાપતિએ કહ્યું, સજ્જન તે સદા સજ્જન જાણવો; આફત અને ભયના સમયમાં પણ તે પોતાનું સૌજન્ય છોડતો નથી. આવું સદ્વર્તન ગ્રહણ કરવું, એ એક આભૂષણ પહેર્યા જેવું છે. દરેક મોટા દિલનો આદમી ડૂંટીના ઉમળકાથી સજ્જનને નમન કરેછે; અને જેઓ અમીરી એલકાબોને તથા ખાનદાનના ખેતાબોને માથું નમાવતા નથી, તેઓ પણ સદ્પુરૂષને પ્રણામ કરેછે. સદ્ગૃહસ્થના સદ્ગુણ ચાલતી રૂઢી અને રીતભાત તથા ડોળદીમાખ સાથે નિસ્બત રાખતા નથી; પણ તેઓ

---

૧ રુસીયાંગ, ફ્રાન્સનો એક જૂનો પ્રાંત અને એજ નામનું ગામ.

નીતિના ધોરણ ઉપર રચાએલા હોયછે; કંઈ જરજાગીરો સાથે જોડાએલા નથી, પણ જાતિ-ગુણ સાથે ગૂંથાએલા હોયછે. ધર્મશાસ્ત્રનાં સ્તોત્ર રચનાર કવિ, રાજા દાઉદ સદ્ગૃહસ્થના વખાણમાં લખેછે કે, તે પ્રમાણિકપણે ચાલેછે; પ્રમાણિકપણાનાં કામ કરેછે; અને મન સાથે સત્ય સિવાય બીજો ઉચ્ચાર કરતો નથી.

સ્વમાન અથવા ટેક તો સજ્જનનો સિદ્ધ અને બહાર પડતો ગુણ જાણવો. પોતાની જેટલી વર્તણુક બહાર, બીજાના દીઠામાં આવે, એટલીજ નહીં પણ જેટલી પોતે પોતાની મેળે જુએ, તેટલી બધીને તે મહા મૂલવાન ગણેછે; કેમકે તે પોતાની અંદર રહેલી જે વિવેકબુદ્ધિ તેની પસંદગી ઉપર બધો આધાર રાખેછે; અને જેમ તે પોતે પોતાને માનથી ગણેછે, તેજ ધોરણ ઉપરથી તે બીજાઓને પણ માનથી ગણેછે. તે બધી માણસ-જાતને ધર્મના પવિત્ર ભાવે દેખેછે; અને તેજ કારણથી તે બીજાઓની સાથે વિવેકથી અને ખામોશથી વર્તેછે; તથા માયાળુપણાથી અને દયાભાવથી ચાલેછે. લૉર્ડ એડવર્ડ ફિટ્ઝજેરલ્ડ[1]ની એક એવી વાત ચાલેછે કે, તે અમેરિકાના કેટલાએક ઇંડિઅન લોકો સાથે કાનાડામાં મુસાફરી કરતો હતો; તેવામાં તેણે એક ઇંડિઅન સ્ત્રી દીઠી. તેને માથે તેના ધણીનાં લૂગડાંલત્તાં તથા ઘરેણાં ગાંઠાંનો ગાંસડો જોઇને તેને ત્રાસ ઉપજ્યો. તે બાઇડીનો ધણી તેની ટોળીનો સરદાર હતો; તે ખુલ્લે પટે, અને ખાલી હાથે ચાલ્યા કરતો હતો. લૉર્ડ એડવર્ડે તરતજ તે બાઇને માથેથી ગાંસડો ઉઠાવી લઇને પોતાના ખભા ઉપર મૂકીને તે બિચારીને હલકી કરી. જેને ફ્રેંચ લોકો અંતઃકરણનું સૌજન્ય કહેછે, તેનું અથવા એક ખરા ગૃહસ્થની સ્વાભાવિક સભ્યતાનું આ એક સુંદર દૃષ્ટાંત છે.

ખરા ગૃહસ્થને આબરૂ બહુ વહાલી હોયછે. તે ઘણીજ સાવચેતી રાખીને હલકાં અને નીચ કામોથી વેગળો ને વેગળોજ રહેવાનો. વાણીકરણીમાં પ્રમાણિકપણાનું તેનું ધોરણ ઉંચું હોયછે. તે ગેંગેં ફેંફેં કરીને બોલતો નથી; કે 'અબી બોલા, અબી ફોક' એવી બે જબાન કરતો નથી; તેમ હાથ-તાળી આપીને છટકી જતો નથી; અથવા લબાડ કામ કરતો

---

૧ લૉર્ડ એડવર્ડ ફિટ્ઝજેરલ્ડ, ઈ. સ. ૧૭૬૩–૧૭૯૫, આયર્લંડનો અમીર.

નથી; પણ તે સાચવટ રાખીને, પ્રમાણિકપણાથી સીધે રસ્તે ચાલેછે. પ્રમાણિકપણાથી પાંસરાદોર રહીને કામ કર્યા કરવું, એજ તેનો નિયમ હોયછે. જ્યારે તે કોઈ વાતની હા પાડેછે, ત્યારે તે કામ થયું, એમજ જાણવું; અને જ્યારે નન્નો વાસવાનો વખત હોય, ત્યારે સાફ ના કહેવાને પણ તે આચકો ખાતો નથી. જે ખરો નર છે, તે લાંચ રૂશ્વતને લાત મારેછે; એ તો જેઓ નીચ નજરા હોયછે; જેમનામાં કોઈ વાતનો વસો નથી; તેઓજ માત્ર સ્વાર્થી માણસોના પૈસા ખાઇને તેમને વેચાય છે. જ્યારે પેલો પ્રમાણિક પુરૂષ જોનાસ હાન્વે લશ્કરી મોદીખાનાના વડા ઉપરીનો ઓહ્દો ભોગવતો હતો, તે વેળાએ કોઈ પણ ઇજારદાર પાસેથી તે કંઈ પણ નજરાણું કબૂલ રાખતો નહીં. તે કહેતો કે, મારા સરકારી કામની ફરજ બજાવવામાં મારે પક્ષાપક્ષી કરવી નથી. એજ ઉમદા ગુણનું સુંદર ચિન્હ ડ્યુક ઑફ ઉવેલિંગ્ટનની વર્તણુકમાં પણ જણાતું હતું. આસેનું યુદ્ધ થયા પછી તરતજ એક દિવસ સવારમાં હૈદરાબાદ[1]ના નિઝામનો દીવાન તેની પાસે મળવાને આવ્યો. મરેઠા રાજ્ય અને નિઝામની વચ્ચે સલાહના જે કોલકરાર કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાં નિઝામસરકારને માટે કયો કયો મુલક આપવાનો ઠરાવ્યો હતો, અને બીજી શી શી શરતો તેના લાભમાં થઇ છે, તે ખાનગી મળીને નક્કી કરવાનો તેનો હેતુ હતો. આટલી ખબર જાણવાને દીવાને આપણા સેનાપતિને દશ લાખ રૂપિઆ કરતાં પણ ઝાઝી રકમ આપવા માંડી. સર આર્થરે તેના સામું થોડીક વાર શાંત નજરથી જોઇ રહીને કહ્યું કે, ત્યારે આ ઉપરથી એમ તો જણાયછે કે આવી વાત તમે ગુપ્ત રાખશોજ? દીવાને જવાબ દીધો કે, હાજતો, એમાં શક શો? ત્યારે આપણા સેનાપતિએ મ્હોં મલકાવીને કહ્યું કે, જેમ તમે તમારી વાત છાની રાખવાને શક્તિમાન છો, તો હું મારી વાત પણ તમારાથી છાની રાખવાને શક્તિમાન છું. એમ કહીને સલામ કરીને તે દીવાનને વિદાય કરી દીધો. ઉવેલિંગ્ટને હિંદુસ્તાનમાં બધી લડાઇઓમાં ફતેહ મળવી; તેમાં આવી રીતે જો તેણે પૈસો મળવવાનો ધાર્યો હોત, તો તે બેસુમાર દોલત મળવી શકત; એટલું છતાં, તેણે પોતાની મિલ્કતમાં એક પાઈનો પણ વધારો કર્યો નહીં; અને તે ઇંગ્લંડમાં એક ગરીબ માણસ જેવોજ પાછો આવ્યો; એ વાત તેની કીર્તિમાં મોટો ઉમેરો કરનારી છે.

---

[1] હૈદરાબાદ, નિઝામના રાજ્યનું પાયતખ્ત શહેર, વસ્તિ, ૨,૦૦,૦૦૦.

માર્ક્વિસ ઑફ ઉવેલ્સ્લી[1] આપણા ડ્યુક ઑફ ઉવેલિંગ્ટનનો ભાઈ થાય. તે પણ એવીજ રીતે ઉમદા દિલનો અને સૂક્ષ્મ લાગણીવાળો ઉમરાવ હતો. તેણે મહીસૂરનું રાજ્ય જીત્યું; તેના બદલામાં ઇસ્ટ ઇંડિઆ કમ્પનીના વડા અધિકારીઓએ તેને દશ લાખ રૂપિઆનું ઇનામ આપવા માંડ્યું, તે લેવાની તેણે સાફ ના પાડી. તેણે કહ્યું કે, મારા સદ્વર્તનની સ્વતંત્રતા જાળવવાને અને જે ઓદ્ધા ઉપર હું અહીંઆં છું, તેના માન મરતબાની ખાતર હું કંઈ લઈ શકતો નથી, તેમજ એ બાબત વધારે બોલવાની પણ મારે જરૂર નથી. આ મહત્વના વિચારો ઉપરાંત બીજાં કેટલાંએક કારણો છે, તેથી આપ મારી કદર કરીને આપોછો, તેની મારે ના પાડવી પડેછે. એ ઇનામ મારે લેવું ઘટતું નથી. આપણા લશ્કરનોજ મને તો વિચાર આવ્યા કરેછે. તે વિના મને બીજું કંઈ સૂઝતું નથી. આ બહાદુર સિપાઇ બચ્ચાઓના હિસ્સામાંથી કંઈ પણ કાપકૂપ થાય, તો તેથી મને બહુ દુઃખ લાગશે. અને એ અમીરે જે ના પાડી તે નાની હા થઈ નહીં. તે પોતાના ઠરાવને દૃઢતાથી વળગી રહ્યો.

સર ચાર્લ્સ નેપિઅરે પણ પોતાની હિંદુસ્તાનની કારકીર્દિમાં એવોજ અપૂર્વ મનોનિગ્રહ બતાવ્યો હતો. ભરતખંડના જંગલી રાજાઓ તેના પગ આગળ જે કીમતી નજરાણાં મૂકવાને તૈયાર હતા, તેમાંથી તેણે એક પણ લીધું નહીં. તેણે લખ્યું કે, સિંધમાં આવ્યા પછી મેં ધાર્યું હોત, તો હું ત્રણ લાખ રૂપિઆ લઈ શકત; પણ હજીસુધી મેં મારા હાથ કોયલાવાળા કર્યા નથી. મીઆની અને હૈદરાબાદ[2]ની બંને લડાઇઓમાં મેં આપણા વહાલા બાપની તરવાર કમરે બાંધી હતી, તે હજુ સુધી નિષ્કલંક છે.

દ્રવ્યવાનની પાસે અને કુળવાનની સાથેજ ખરા સૌજન્યના ગુણ હોય, એમ અવશ્ય કરીને નથી. ચાહે તો, એક ગરીબ માણસ પણ અંતરાત્માથી અને પ્રતિ દિવસના કામકાજમાં સજ્જનના સદ્ગુણ દર્શાવી શકે. ભલા, સાચા, પ્રમાણિક, વિવેકી, મિતપ્રાશી, હિમ્મતવાન, ટેકી, અને સ્વાશ્રયી થવું એટલે સદ્ગૃહસ્થ થવું, એ તેના હાથમાં છે. દ્રવ્યવાન પુરૂષ જો નીચ મનનો હોય, તો તેના કરતાં મોટા મનનો ગરીબ માણસ

---

૧ રિચર્ડ કૉલી, માર્ક્વિસ ઑફ ઉવેલ્સ્લી, ઈ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૪૨; હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર-જનરલ, ઈ. સ. ૧૭૯૭-૧૮૦૫.

૨ હૈદરાબાદ, સિંધનું મુખ્ય શહેર, વસ્તિ, ૨૪,૦૦૦.

હરેક વાતે શ્રેષ્ટ સમજવો. સેંટ પૉલ કહેછે કે, એવા નિર્ધન માણસ પાસે કંઇ ન છતાં, તેની પાસે સઘળુંજ છે; અને પેલા ધનવાનને ઘેર સઘળું છતાં, તેની પાસે કાંઇ નથી, એમ જાણવું. પેલો નિર્ધન મોટ-મનો-માણસ આશાભર્યો હોયછે; તેને કશી વાતનો ડર નથી; પણ પેલા લક્ષ્મીવાન હલકા મનવાળા માણસને કંઈ આશા ઉમેદ રહેતી નથી; પણ તેને બધાથી ડરી ડરીને ચાલવું પડેછે. જે માણસોનાં મન નિર્મલ હોયછે, તેજ ખરેખરા નિર્મલ, નિર્ધન અને ગરીબ સમજવા. જે માણસ સઘળું ગુમાવીને બેઠો હોય, પણ તે હિમ્મતવાન, આનંદી, આશાભર્યો, સદ્ગુણી અને ટેકી હોય, તો તે હજુ સધનજ છે, એમ જાણવું. એવા સદ્પુરૂષની જામીનગીરી ઉપર જાણે દુનિઆં ટકી રહી છે, એમ સમજવું. એવા નરનો આત્મા સંસારની અનેક જંજાળોને ન ગણકારતાં, તે ઉપર હકુમત ચલાવેછે. એવો સજ્જન ગમે તે થાય, તોપણ ઊંચે મોઢે હીંડી શકેછે.

વખતે વખતે તો સજ્જનનાં અને શૂરવીરનાં લક્ષણ ચીંથરે હાલ માણસમાં મળી આવેછે. અમે એક દાખલો આપીએ છીએ. તે જૂનો છે, પણ સરસ છે. એક વેળા આડિજ[1] નદીમાં એકાએક પૂર આવ્યું; અને વેરોના[2]નો પૂલ તણાઈ ગયો. તેમાંની એક વચલી કમાન માત્ર રહી હતી. તે કમાન ઉપર એક ઘર બાંધેલું હતું. તેમાંનાં માણસો બારીએ આવી આવીને મદદને માટે બમો પાડતાં હતાં; કેમકે તેનો પાયો પાણીમાં સાફ દેખાય તેવી રીતે બેસતો જતો હતો. અમીર સ્પૉલવેરીની પાસેજ ઉભો હતો; તેણે કહ્યું કે, આ દુઃખી માણસોને જે માણસ આ આફતમાંથી બચાવવાને જાય, તેને હું એક હજાર રૂપિઆનું ઇનામ આપીશ. એક જુવાન ગામડીએ ત્યાં માણસોની ભીડ થઈ રહી હતી, તેમાંથી મેદાનમાં આવીને એક હોડીમાં બેસતેકને પૂરમાં ઝંપલાવ્યું. તે કમાન સુધી જઈ પહોંચ્યો; તે ઘરનાં બધાં માણસોને હોડીમાં લઈ લીધાં અને કિનારા તરફ હોડી હંકારીને સૌને સહીસલામત ઉતાર્યાં. પેલા અમીરે કહ્યું કે, મારા બહાદુર જુવાન, આ લે તારૂં ઇનામ. તે જુવાને ઉત્તર આપ્યો કે ના, મારે રૂપિઆ નહીં જોઇએ; હું મારી જાત વેચવા નથી

---

૧ આડીજ, જર્મની, ટાઇરેલ અને ઇટલિમાં એ નદી વહીને વેનિસના અખાતને મળેછે.

૨ વેરોના, ઇટલિનું એક શહેર, વસ્તિ, ૬૮,૦૦૦.

નીકળ્યો; આ ગરીબ કુટુંબને હાલ પૂરી તંગાશ છે, માટે તેને એ રૂપિઆ આપો. ભલે, જો કે આ માણસ એક ગરીબ ગામડીઓ હતો, તોપણ તેનામાં ખરા ગૃહસ્થના સદ્‌ગુણ ગાજતા હતા.

થોડીએક મુદ્દત ઉપર ઈંગ્લંડ પાસે ઉત્તર સમુદ્રના ડાઉન્સ નામના ભાગમાં કોલસાથી ભરેલો એક બતેલો હતો. તેમાંના ખલાસીઓને બચાવવાને ડીલ[1] ગામના હોડીવાળાઓએ જે વીરત્વ બતાવ્યું હતું, તે ખરેખર ઉપરના જેવુંજ હૃદયને અસર કરે એવું છે. ઇશાન ખૂણામાંથી એકાએક તોફાની પવન ઉપડ્યો; તેથી કેટલાંએક વહાણોનાં લંગર ટૂટી ગયાં; અને તેઓ દરિઆમાં તણાતાં ચાલ્યાં. તે વખત જુવાળનું પાણી ઉતરી ગયું હતું, તેથી એક વહાણ કિનારેથી ઘણે છેટે જમીનને અથડાયું, અને દરિઆનું પાણી તેને અથડાઇને તેના એક ભાગના કટકા કરી નાખ્યા. પવન એટલા જોરથી ફૂંકતો હતો અને મોજાં એવા જુસ્સાથી ઉછળતાં હતાં કે વહાણને બચવાની જરા પણ આશા નહતી. કિનારા ઉપરના ખલાસીઓને પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખવા જેવી કંઈ લાલચ હતી નહીં. વહાણને કે તેમાંના ખારવાને બચાવવાથી જે દસ્તુરી મળેછે, તે આમાંથી કંઈ પાકે એમ હતું નહીં. પણ આ સંકટના વખતે ડીલના ખારવાઓની જીવ સાટાસાટની હિમ્મતનાં શાં વખાણ કરીએ? કિનારા ઉપર ઘણાં માણસો ભેગાં થયાં હતાં. તેમણે જોયું કે એ બતેલો ભાંગે એટલે તે ટોળામાંથી સાઇમન પ્રીચર્ડ નામના માણસે પોતાનો ડગલો કાઢી નાખ્યો અને બૂમ પાડીને તે બોલી ઉઠ્યો કે, પેલા ખલાસીઓને બચાવવાને મારી સાથે કોણ કોણ આવવાની હામ ભીડેછે? હું આવુંછું, હું આવવાને તૈયારછું, એમ બૂમો પાડતા, તરતજ વીશ માણસો બહાર કૂદી પડ્યા. પણ ખપ માત્ર સાત માણસનો હતો. એક વહાણના હોડકાને દરિઆમાં ઝોકાવીને, તેઓ તેમાં કૂદી પડ્યા; અને ડુંગર જેવાં મોજાંમાં થઇને તેઓ આગળ હંકારતા ગયા. આ જોઇને કિનારા ઉપર ઉભેલાં માણસોએ 'વાહ વાહ' અને 'ધન્ય છે, રંગ છે'ના પોકાર કર્યા. એવા તોફાને ચડેલા સમુદ્રમાં આવું હોડકું શી રીતે બચ્યું, એ ચમત્કાર જેવું લાગે; પણ થોડી મિનિટમાં આ બહાદુર નરોના બળવાન હાથવડે તે હોડી ઉડતી ચાલી અને ભાગેલા વહાણ પાસે ડુંગરી મોજાંના મથાળા ઉપર દોડતી

---

[1] ડીલ, કેંટ પરગણાનું એક ગામ, વસ્તિ, ૮,૦૦૦.

જઈ પહોંચી. તે હોડી કિનારેથી નીકળ્યાને પા કલાક નહીં થયો હોય, એ ટલામાં તો તે વહાણના છએ ખલાસીઓને હોડીમાં બેસાડીને ઉર્વામરના કિનારા ઉપર સહીસલામત ઉતારી દીધા. ડીલ ગામના ખલાસીઓ તેમની બહાદુરીને માટે બધે જાણીતા છે; તેમાં વળી, તેમણે આ પ્રસંગે ધીટ હિમ્મત અને નિઃસ્વાર્થી શૌર્ય બતાવ્યાં છે, તેના કરતાં બીજો વધારે ઉમદા દાખલો મળવો દુર્લભ છે; અને તેથી એને અમે આ ઠેકાણે ખુશીથી જગા આપી છે. માણસ-જાતને શોભા આપનારો આ ઉપરનો બનાવ સન ૧૮૬૬ ના જાન્યુઆરી માસની તા. ૧૧ મીએ બન્યો હતો.

મિ. ટર્નબુલે ઑસ્ટ્રિઆ દેશ વિષે એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં તેણે મરહૂમ પાદશાહ ફ્રાન્સિસ[1] ની એક વાત લખી છે. તે વાત ઉપરથી જણાશે કે તે દેશના રાજકુમારોના જાતિ-સદ્ગુણને લીધે ત્યાંનું રાજ્ય લોકોના મનને ભાવી ગયું છે, અને તેણે તેમનાં મન વશ કરી લીધાં છે. વિએનામાં જે વખત કૉલેરાની દુષ્ટ મહામારી ચાલી રહી હતી, તેવામાં પાદશાહ પોતાના એક ખિદ્મતગારને સાથે લઈને શહેર અને પરાના મ્હોલ્લાઓમાં ફરતો હતો; તેવામાં એક મડદાને ચારપાઈમાં નાખીને કોઈ ઘસડીને લઈ જતું હતું; પણ તેની પછવાડે તેનો કોઈ પણ સગો કે વહાલો શોક કરનાર હતો નહીં. આવા અસાધારણ બનાવથી તે ઉપર પાદશાહની નજર ગઈ; અને તપાસ કરતાં, તેને માલમ પડ્યું કે, મરનાર એક ગરીબ માણસ હતો; તે કોગળીઆથી મરી ગયો હતો; અને તેને સગાં તો હતાં, પણ તે વખત તેને દફનાવવાને તેની ઘોર સુધી જવામાં એ ચેપી રોગની બહુ દહેશત રહેતી, તેથી કોઈ સાથે નહતું. આ વાત જાણીને ફ્રાન્સિસે કહ્યું કે, ત્યારે, ચાલો આપણે તેની પાછળ પાછળ જઈએ; કારણ કે મારી રૈયતમાંના દરએક ગરીબ માણસને તેના મરણ પછીના ભૂમિ-દાહના છેલ્લા સંસ્કાર માનપૂર્વક થવા જોઈએ. એમ બોલીને તે કબરસ્તાન જ્યાં હતું, ત્યાંસુધી તે મડદાની પછવાડે ચાલ્યો, અને તે શબના ઉપર ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બધા વિધિ અને સંસ્કાર યથાસ્થિત થઈ રહ્યા, ત્યાંસુધી પોતે માથેથી માનાર્થે ટોપી ઉતારીને ઉભો રહ્યો.

સજ્જનના ગુણ દર્શાવનારૂં ઉપરનું એક બહુ સુંદર દૃષ્ટાંત છે; પણ એવુંજ સરસ એક બીજું દૃષ્ટાંત અમારી પાસે તૈયાર છે; તે થોડાં

---

૧ ફ્રાન્સિસ, ઑસ્ટ્રિઆનો પાદશાહ. ઈ. સ. ૧૭૬૮-૧૮૩૫.

એક વરસ ઉપર કેટલાંએક રોજીંદાં વર્તમાનપત્રમાં છપાયું હતું. કલીશી નામના એક સીધા ચઢાણના મ્હોલ્લામાં થઇને એક શબ-વાહન મૉંટ-માર્ટરના કબરૈસ્તાન તરફ જતું હતું. તે ગાડામાં એક લાંબી લાકડાની પેટી હતી. તેમાં ટાઢું ગાર જેવું મડદું નાખ્યું હતું. તેની પાછળ કોઈ હતું નહીં. જો મરનારે બિચારાએ જીવતાં એક કૂતરો પાળ્યો હશે, તો તે પણ આ વખત તો હતો નહીં. વરસાદ વરસતો હતો, અને તે દહાડો કાળો શોકાતુર દેખાતો હતો. ખ્રીસ્તિ દેશોમાં મડદાને જે માન આપવાનો દસ્તૂર છે, તે પ્રમાણે તે ગાડા આગળ થઇને જે કોઈ જતું આવતું, તે માથેથી ટોપી ઉતારીને હાથમાં લઇને ચાલ્યું જતું; પણ તેથી વિશેષ કોઈ કંઈ કરતું નહીં. આખરે એ ગાડી બે અંગ્રેજ મજુરોની પાસે થઇને ચાલી. તેઓ બિચારા સ્પેઇનમાંથી ફરતા ફરતા પારિસ નગર સુધી આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે જાડાં ડોટીનાં કેડીઆં પહેર્યાં હતાં; પણ તેમના બદનમાં મોટું દિલ હતું, તે આ વખતે બહાર પડ્યું. એકે બીજાને કહ્યું, ગરીબ બાપડો મરનાર! કોઈ પણ એની પાછળ જતું જણાતું નથી; તો ચાલો આપણે જઇએ; અને તે બે જણાઓ માથેથી ટોપી ઉતારીને ઉઘાડે માથે એક અજાણ્યા માણસના મડદા પાછળ મૉંટમાર્ટરના કબરસ્તાન સુધી ગયા.

સૌને માથે જુવો તો સજ્જનમાં સાચવટ તો હોયજ. સત્ય એ આપણી જીંદગીનો શિરોમણી મુગટ છે; અને મનુષ્યમાં પરસ્પરના કારભવહારમાં સત્ય એ પ્રમાણિકપણાનો પ્રાણાત્મા છે, એમ સદ્પુરૂષને અંદરથી લાગેછે. લૉર્ડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડે કહ્યું છે કે, સત્યમાંજ સજ્જનનો વિજય રહેલો છે. ડ્યુક ઑફ ઉવેલિંગ્ટને કેલરમાન[1]ને લખ્યું કે, જે નજરકેદીઓને તેમના વચન ઉપરથી ફરવા હરવાને છૂટા મૂકવામાં આવેછે, તેમાં અંગ્રેજ નજર-કેદીઓની બાબતમાં તમારે વહેમ લાવવોજ નહીં; કારણ કે ઇંગ્લંડનો દરેક વતની પહેલે દરજ્જે તો પોતાની હિમ્મતને માટે મગરૂરજ રહેશે; અને તેનીજ સાથે તે પોતાની સાચવટ અને એકવચનીપણા ઉપર ગુમાન રાખેછે. જ્યારે અંગ્રેજ અમલદારોએ 'નહાસી નહીં જઇએ' એમ તમને વચન આપ્યું, તો પછી ખાત્રીથી માનજો કે

૧. ફ્રાન્સ્વા ક્રીસ્ટોફ કેલરમાન, ઈ. સ. ૧૭૩૫-૧૮૨૦, ડ્યુક ઑફ વાલ્મો, ફ્રાન્સનો માર્શલ, અને પ્રસિદ્ધ શૂરવીર.

તેઓ તે વચન કદી તોડનાર નથી. મારા શબ્દો ઉપર ભરોસો રાખજો અને હું તમને તેમના બોલ ઉપર ભરોસો રાખવાનું કહુંછું. ચોકી અને સંત્રીના પહોરાના કરતાં એક અંગ્રેજ અમલદારના બોલ વધારે ખાત્રી ભરેલા સમજવા. દ્વીપકલ્પની લાંબી લડાઈમાં જે વેળા કેલરમાન તેની સામા પડ્યો હતો, ત્યારે ડ્યુકે તેને ઉપર પ્રમાણે લખ્યું હતું.

'क्षमान्वितं शौरं वरं'—ખરૂં વીરત્વ અને ખામોશ સાથે સાથેજ હોય છે. વીરપુરૂષ મોટા મનનો અને ક્ષમાશીલ હોયછે; દ્વેષી અને નિર્દય હોતો નથી. સર જૉન ફ્રાંક્લિન[1] વિષે તેના બાહ્યબંધ પારી[2]એ જે કહ્યું છે, તે બહુ સરસ છે. 'એ એવો નર હતો કે ભયની વખતે તે કદી પણ પીઠ દેખાડતો નહીં; તથાપિ તેનું હૃદય એવું કોમળ હતું કે એક માંખી જેવા નાના જીવને મારતાં તેનો જીવ ચાલે નહીં.' સદ્ગુણનું સુંદર લક્ષણ,—ખરેખરૂં ક્ષમાશીલપણું અને બેયર્ડ જેવા મહાત્માને શોભે એવું ચૈતન્ય એક ફ્રેંચ સેનાપતિએ સ્પેઈનમાં એલબોડનની ભૂમિ ઉપર ઘોડેસવાર લશ્કરના યુદ્ધમાં બતાવ્યું હતું. તેણે પોતાની તરવાર સર ફેલ્ટન હાર્વેને મારવાને ઉગામી; પણ તેજ વખત તેને માલમ પડ્યું કે, મારા સામાવાળીઆને એકજ હાથ છે, એટલે તે ઘા કરતાં અટકી ગયો; સર ફેલ્ટનના આગળ પોતાની તરવાર લશ્કરી સલામ કરવાની ઢબ પ્રમાણે નીચી નમાવીને તેની પાસે થઈને ઘોડો દોડાવી ગયો. એજ દ્વીપકાલ્પિક લડાઈમાં નેએ જે મોટું ક્ષમાવાન પરાક્રમ કર્યું હતું, તે જાણવા જેવું છે. કોરના[3]ની લડાઈમાં ચાર્લ્સ નેપીઅર સખ્ત જખમી થયો અને દુશ્મનોને હાથ કેદ પકડાયો. પેર તેનાં સગાં વહાલાંને એના મૂઆ જીવ્યાની કશી ખબર નહતી. એ વાતનું નક્કી કરવાને ઇંગ્લંડથી એક વહાણ એક ખાસ માણસ લઈને ત્યાં આવ્યો. તે અંગ્રેજી વહાણને બારન કલૂએએ અંદર આવવા દીધું, અને સેનાપતિ નેને એ વાતની ખબર કરી. સેનાપતિએ જવાબ દીધો કે, બસ, કેદીને તેનાં સગાં વહાલાં સાથે મળવાની હું રજા આપુછું. તે અહીં સારી

[1] સર જૉન ફ્રાંક્લિન, ઈ. સ. ૧૭૮૬–૧૮૪૭, જળપર્યટન કરનાર મોટો નાવિક.

[2] સર ઉવિલિઅમ એડવર્ડ પારી, ઈ. સ. ૧૭૯૦–૧૮૫૫, જળ પર્યટન કરનાર મોટો નાવિક,

[3] કોરના, સ્પેઈનનું કિલ્લેબંધી બંદર, વસ્તિ ૩૦,૦૦૦.

ગો છે, અને તેની સારી બરદાસ્ત થાયછે, એમ તેને કહેજો. કહૂએ તેના સરદાર આગળથી ખસ્યો નહીં, ત્યારે તેએ મ્હોં મલકાવીને પૂછ્યું કે, કેમ તમારે કંઈ વિશેષ પૂછવું છે? તેણે કહ્યું, કેદીને એક ઘરડી મા છે. તે રાંડીરાંડ છે, અને આંખે અપંગ છે. તે બોલ્યો, એમ છે? તો બસ, હું એને એની મા પાસે જઈ આવવાની રજા આપુંછું; એ જીવે છે, એમ એની માના મનમાં ખાત્રી થવી જોઇએ. તે સમયમાં નજર-કેદીઓની કંઈ અદલાબદલી થઈ શકતી નહીં; તેથી તેએ જાણ્યું કે, આ જુવાન અંગ્રેજ અમલદારને જવા દેવાથી સહેનશાહની વખતે મારા ઉપર ઇતરાજી થશે; પણ નેપોલિઅને આ સખાવત દિલના કામને પસંદ કર્યું.

ખરા શૌર્યનો સતયુગ તો વહી ગયો, એવી રીતના શોકકારક શબ્દો આપણે વખાવખત લોકોને બોલતાં સાંભળીએ છીએ; તથાપિ આપણાજ વારામાં શૌર્ય અને કોમળતાનાં એટલે કોમળતા સંયુક્ત શૌર્યનાં પરાક્રમો-બહાદુરીથી મનને વશ રાખવાના તથા મર્દાઇને છાજે એવી કોમળતાના એવા દાખલા બન્યા છે કે ઇતિહાસના ગ્રંથોમાંથી એનાથી ચઢીઆતા બનાવ મળવાના નથી. પાછલાં થોડાંએક વરસ ઉપર જે બનાવો બની ગયા છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, આપણા દેશી ભાઇઓ કંઈ અધમ થઈ ગયા નથી. સેબાસ્ટોપોલના ઉજડ વેરાનમાં, ગળી જાય એવી જોખમ ભરેલી ખાડીઓમાં બાર મહિના સુધી ઘેરો ઘાલવાને જે છાવણી થઈ હતી; તેમાં સઘળી કોમનાં આપણાં માણસોએ બતાવી આપ્યું કે, અમારા પૂર્વજો તરફથી સદ્વર્તનના સુંદર ગુણો અમને વારસામાં પેઢીપર પેઢી મળતા આવ્યા છે. તેને અમે છોડ્યા નથી. પણ હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે આફતનું મોટું વાદળું આપણા ઉપર ધસી આવ્યું, તે વેળાએ આપણા જાતી-ભાઇઓના ગુણ પૂર બહારમાં પ્રકાશી નીકળ્યા. નીલે કાનપૂર[1] ઉપર કુચ કરી અને હાવલૉક લખનૌર[2] ઉપર કુચ કરી, તે વેળાએ અમ-

[1] કાનપૂર, ગંગા નદી ઉપરનું શહેર; વસ્તિ, ૧,૧૩,૦૦૦ ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની તા. ૫ મી જૂનને રોજ નાના સાહેબે ૨૦૫ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓને મારી નખાવીને ખુશાલીમાં નાચ કરાવ્યો.

[2] લખનોર, ગોમતી નદી ઉપર, વસ્તિ, ૨,૮૫,૦૦૦, બલવાખોરોએ ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં એ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો; તેનું બ્રિગેડીઅર ઇંગ્લિસે સારૂં રક્ષણ કર્યું અને સર કૉલિન કામ્બેલ આવી પહોંચીને ઘેરો ઉઠાવરાવ્યો.

લડાકો તેમજ સિપાઇઓ, સ્ત્રીઓને તથા છોકરાંઓને બચાવવાની ઉમેદથી ફેરેરાયા હતા. તે સમયના બનાવનો જોરો શૂરત્વનો બધો ઇતિહાસ ખોળી વળો, પણ મળે એમ નથી. હાવેલૉક ઉટ્રામના હાથ નીચે છતાં, લખનોર ઉપર હુમલો કરવાનો અધિકાર ઉટ્રામે પોતે હાવેલૉકને છોડી આપ્યો, એ વાત કંઈ જેવી તેવી નથી; એવું કૃત્ય સિડ્નિ જેવા મહા પુરૂષને પણ શોભા આપે એવું છે; અને એને સૌ કોઈ 'હિંદુસ્તાનનો બેયર્ડ' કરીને કહેછે, તે તેના માત્ર આ એકજ કામથી સંપૂર્ણ રીતે પાત્ર છે. પેલા મહાશૂરા છતાં દયાળુ હેન્રિ લૉરેન્સનું મૃત્યુ; તેનું મરતી વખતનું બોલવું કે, મને દફન કરવાને કંઇ ધામધૂમ કરશો નહીં; પણ સિપાઇઓની સાથેજ મને દાટી દેજો; લખનોરમાં જે અંગ્રેજો ઘેરાઈ ગયા હતા, તેમને બચાવવાને સર કૉલિન કામ્બેલની મહા ચિંતાતુર આતુરતા; સ્ત્રીઓ અને છોકરાંની લાંબી હારનીહારને રતોવાઈ લખનોરથી કાનપૂર પહોંચાડી દેવામાં તેની ફિકર; તેમાં દુશ્મનોના વિનાશકારક હુમલામાંથી સર્વેનું રક્ષણ કરતા જવું અને આગળ ચાલવું; ભયંકર પૂલના ઉપર થઇને અતિ સંભાળથી તેમને લેઈ જવાં; એ સ્ત્રી પુરૂષોને અલાહબાદ[1]ના માર્ગ ઉપર સહી સલામત ચાલતાં કરી દેવાં, અને તેમના અમૂલ્ય જીવને નિર્ભય સ્થાન ઉપર લાવતા સુધી અખંડ સંભાળ રાખવી; પછી તરતજ ઇંદ્રની મેઘગર્જનાની પેઠે ગ્વાલિઅર[2]ના બળવાખોર લશ્કર ઉપર ટૂટી પડવું; એ બનાવો એવા છે કે, આપણે આપણા દેશી ભાઇઓને માટે અભિમાન પેદા કરે; અને તેથી આપણા મનમાં સંપૂર્ણ ખાત્રી થાયછે કે, શૂરત્વનો અનુપમ સીનો અને વીરત્વનો બળવાન અગ્નિ આપણા લોકોમાંથી લય પામ્યો નથી; પણ અદ્યાપિ પર્યંત તેના પૂરે કૌવતમાં રહેલો છે.

સાધારણ સિપાઇઓ પણ સંકટ-સમયે કેવા સજ્જન હતા તે જણાઈ ગયું. આગ્રા[3]માં ઘણા બિચારા સિપાઈઓ દુશ્મનોની સાથે લડવામાં

---

૧ અલાહબાદ, ગંગા અને જમનાના સંગમ ઉપર; પ્રયાગના નામથી એ શેહેર હિંદુઓમાં મહા પવિત્ર ગણાયછે; દરવર્ષે બે લાખ માણસોનો જાત્રા ઉપર મેળો ભરાયછે. વસ્તિ, ૧,૪૫,૦૦૦.

૨ ગ્વાલિઅર, સિંધિઆ સરકારની રાજધાનીનું શેહેર; આખા હિંદુસ્તાનમાં અહીંનો કિલ્લો સૌથી મોટો અને મજબૂત છે.

૩ આગ્રા, જમના નદી ઉપર છે; વસ્તિ, ૧,૪૯,૦૦૧, હિંદુના દશ અવતારમાંથી છઠ્ઠો અવતાર પરશુરામનો અત્રે થવાથી તે તિર્થની જગા છે. તાજમહેલ, મોતી-મસ્જીદ, જમના-મસ્જીદ, વગેરેને માટે પ્રખ્યાત છે.

ઘાએલ થઇને બળી મૂઆ હતા; તેમને કિલ્લામાં આણીને રાખ્યા હતા; અને ત્યાં અમલદારોની બાનુઓ માયાળુપણાથી તેમની બરદાસ્ત કરતી હતી; તે વખતે એ શૂરા નરો, મૂળ સ્વભાવે તોછડા છતાં, બાળકના જેવા કોમળ થઇને ચાલતા હતા. જેટલા દિવસ સુધી એ જખમી સિપાઇઓ એ બાઇઓની સંભાળગત હેઠળ રહ્યા, તેટલી મુદત અતિ સુકુમાર સ્ત્રીના કોમળ કાનને કઠોર લાગે એવો એક પણ શબ્દ તેમના મ્હોંમાંથી નીકળ્યો નહીં. જ્યારે સઘળું કામ પતી ગયું; એટલે જેમને કારી ઘા વાગ્યા હતા, તે મરણ પામ્યા; અને જેઓ બીમાર હતા તથા જેમનાં કોઈ કોઈ અવયવો રણયુદ્ધમાં કપાઇ ગયાં હતાં, તેઓ સાજા થયા; અને પોતાના ઉપર જેમણે આટલો બધો ગુણ કર્યો હતો, તેમનો પાડ માનવા જોગા થયા; ત્યારે તેમણે પોતાની માની પેઠે ચાકરી કરનાર બાઇઓને તથા આગ્રાના મુખ્ય મુખ્ય ગૃહસ્થોને તાજ-મહેલના સુંદર બાગ બગીચામાં નિમંત્રણ કરીને ભેગાં કર્યાં; અને તે સ્થળે આ જખમી અને કપાઈ ગએલા કઠોર જૂના સિપાહશાલરો ગાનતાન અને હાર કલગીના આનંદમાં ઉભા થઇને જે પોતાની સ્વદેશી કોમળ બાનુઓએ તેમને ખવરાવ્યું, પીવરાવ્યું અને લૂગડાંલત્તાં પહેરાવ્યાં; તથા તેમના આ મહા સંકટની વેળાએ તેમની તમામ હાજતો પૂરી પાડીને માવિતરનું કામ કર્યું, તેમના ગુણ ગાયા. સ્કુતારી[1]ની રોગ-શાંતિક શાળાઓમાં પણ જે માયાળુ અંગ્રેજ બાઇઓએ ઘણા ઘાએલ અને માંદા માણસોની ચાકરી કરી, તેઓ તેમને અંતઃકરણથી આશિર્વાદ આપતા હતા; અને બિચારા દુઃખમાં રીબાતા દર્દીઓ વેદનાને લીધે ઊંઘી શકતા નહીં; તેઓને જોવાને ભાગી રાત્રે ફ્લૉરેન્સ નાઇટીંગેલ[2] પથારીએ પથારીએ વખાવખ ફરી વળતી; તે બાઇનો પડછાયો જોઇને બિચારા બીમાર સિપાઇઓ તેને આશિર્વાદનાં વેણ કહેતા. એ વિચારજ કેવો સુંદર છે!

ઈ. સ. ૧૮૫૨ ની તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ આફ્રિકા ખંડના કિનારા ઉપર બર્કેનહેડ નામનું વહાણ ભાગ્યું; તે સમયે આ ઓગણી-

---

૧. સ્કુતારી, કૉન્સ્ટાંટિનોપલની સામા બૉસ્ફરસ ઉપર એશિઆ માઇનરનું શહેર, વસ્તિ, ૬૦,૦૦૦.

૨. મિસ ફ્લૉરેન્સ નાઇટીંગેલ, ઈ. સ. ૧૮૨૩; ડર્બિશીઅરના એક હસ્થની કુમારીકા.

શમી સદીમાં સાધારણ માણસોએ પણ આત્મોત્સર્ગનો જે મહા ઉમદા અને શૂરાતનવાળો દાખલો બતાવ્યો છે, તેવો જે યુગમાં કે જમાનામાં બને, તો તે યુગ કે જમાનાને મગરૂર રહેવા જેવો છે. એ આગબોટમાં ૪૭૨ મરદો હતા અને ૧૬૬ બઇરાં છોકરાં હતાં; અને તે આફ્રિકાને કિનારે કિનારે ચાલી જતી હતી. કેટલીએક પલટણો કેપ ઑફ ગુડ હોપ[1]માં નોકરી કરતી હતી, તેમાંના એ માણસો હતાં; તેઓ નોકરીમાં ટૂંકી મુદતથીજ દાખલ થયા હતા. રાતના બે વાગ્યા હતા; સૌ માણસો હેઠે ઊંઘતાં હતાં, તેટલામાં પાણીમાં ઢંકાએલા એક ખડક ઉપર તે આગબોટ એવા જોરથી અથડાઇ કે તેનું તળીઉં ચીરાઈ ગયું; અને તરતજ સૌએ જાણ્યું કે આગબોટ બચવાની નથી. લશ્કરી વાજું વાગવા માંડ્યું; તે ઉપરથી સઘળા સિપાઇઓ હથિયારબંધ સજ્જ થઇને જાણે કવાયતના મેદાનમાં જતા હોયની, તેમ તુતક ઉપર બધા ભેગા થઇ ગયા. આગબોટના ઉપરીએ તરત હુકમ કર્યો કે, બઇરાં અને છોકરાંઓને પ્રથમ ઉતારી દો; એટલે તેઓ બિચારાં જેવી હાલતમાં સૂતાં હતાં, તેવાંને તેવાંજ, ઘણાંખરાંએ તો લૂગડાં પણ બરાબર નહીં પહેરેલાં ને તેમને આ સિપાઈ બહાદુરોએ મૂગે મોઢે હોડીઓમાં ઉતારી દીધાં. જ્યારે એ કામ પૂરૂં થયું, ત્યારે વહાણના નાખુદાએ એકદમ વગર વિચારથી હુકમ કર્યો કે, જેમને તરતાં આવડતું હોય, તેઓએ આગબોટમાંથી કૂદીને હોડીઓમાં જઈ પહોંચવું. સ્કૉટલંડના હાઇલંડર લોકની ૯૧ મી પલટણના કમાન રાઇટે કહ્યું કે, નહીં નહીં, જો તમે હોડીઓમાં ભરાવા જશો, તો તેઓ ઊંધી વળશે, અને બઇરાં તથા છોકરાંઓ ડૂબી મરશે. આ વચનો સાંભળીને સૌ માણસો સ્તબ્ધ થઇને ઉભા રહ્યા. હવે એક પણ હોડી ફાજલ રહી ન હતી; અને બચવાની આશા પણ રહી નહીં; પણ તેમાંનો એક પણ મર્દ ડરી ગયો નહીં; એ મહા વિકટ સમયમાં કોઈ પણ માણસ પોતાની ફરજ બજાવવામાં પાછો હઠ્યો નહીં. એ આફતમાંથી કેટલાએક ઉગર્યા, તેમાં કમાન રાઇટ પણ બચવામાં હતો. તે કહેછે કે, આગબોટ છેલ્લી વારે સમુદ્રમાં ગગડીને તળીએ બેઠી, ત્યાંસુધી પણ કોઇએ કંઈ બડબડ ફડફડ

---

૧. કેપ ઑફ ગુડ હોપ, અથવા કેપ કૉલૉની અથવા ધી કેપ, આફ્રિકાની દક્ષિણે અંગ્રેજી મુલક, ક્ષેત્રફળ, ૨,૦૧,૦૦૦ ચોરસ માઇલ, વસ્તિ, ૧,૧૬,૦૦૦.

કે જુમસાણુ કરી નહીં. આગબોટ ગોથું મારીને તળીએ બેઠી, તેની સાથે આપણી બહાદુર ટોળી પણ આનંદની તોપો છોડતી છોડતી દરિઆનાં મોજાંમાં લોપ થઇ ગઈ. ધન્ય છે એવા દયાળુ કોમળ હૃદયના શૂરા નરોને! હજાર આફરીન છે એમના કીર્ત્તિવંત નામને! આવા મહાત્માઓનાં દૃષ્ટાંત અવિનાશી છે; પણ જેમ તેઓ આપણા સ્વર્ગ-સ્થાનમાં અમર પદવી ભોગવેછે, તેમ તેમનાં દૃષ્ટાંતો પણ દુનિઆમાં અખંડ 'યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ' તપેછે.

સજ્જનને પારખવાની અનેક કસોટી છે; તેમાં એક એવી છે કે, તેથી ખરી પરીક્ષા થયા વિના રહેતીજ નથી. તે પોતાના તાબાનાં માણસો સાથે કેવી રીતે ચાલેછે? તેમના ઉપર પોતાનો અમલ કેવી રીતે ચલાવેછે? બઇરાં અને છોકરાં તરફ તેની વર્તણુક કેવી છે? ઉપરી અમલદાર તેનાં માણસો સાથે કેવી રીત રાખેછે? કારખાનું ચલાવનાર તેના નોકરો સાથે કેવી ચાલ ચાલેછે? મહેતાજી તેના નિશાળીઆ સાથે કેવી રીતે વર્તેછે? અને દરેક દરજ્જાદાર માણસ તેનાથી જેઓ ઉતરતા હોયછે, તેમની સાથે કેવી રહેણી રાખેછે? ઉપર જણાવેલા દાખલાઓમાં જેઓ ડહાપણથી, ખામોશીથી અને માયાળુ દિલથી પોતાની સત્તા વાપરેછે, તેઓજ ખરા સજ્જન જાણવા; અને ઉપરના ગુણોથીજ તેમની ખરી પરીક્ષા થાયછે. એક દિવસ લાૅમૉટ[1] માણસોની ગીર્દીમાં થઇને ચાલ્યો જતો હતો; તેવામાં એકાએક તેનો પગ એક જુવાન માણસના પગ ઉપર આવી જવાથી, તે જુવાને તેને મ્હોં ઉપર લપાટ મારી. લાૅમૉટે કહ્યું કે, અરે, ભાઈ સાહેબ, તમે જાણતા નહીં હો કે હું આંધળો છું. એમાં મારો વાંક નથી તેથી હવે તમને જરૂર પસ્તાવો થશે. જે માણસો સામી ટક્કર લઇ ન શકે, એવી હાલતમાં હોય, તેમને જે માણસ ધાંધળ કરીને ધમકાવવા જાયછે, તેવાને સદ્પુરૂષ ન કહેવો; તે તો દંભી કાપુરૂષ જાણવો. જે માણસ નબળા અને અનાથ ઉપર જુલમ વાપરેછે, તેને મર્દ માણસ ન કહેવો પણ તે બાયલો અને હીચકારો જાણવો. એવું કહેવાયછે કે, જૂલમગાર શખ્સ પોતે પોતાનોજ ગુલામ છે; તેની ગુલામી બહારના જુંલમથી જાહેર થાયછે. જે સુપથે ચાલવા-

૧. આંટોઇન જીડાર ડ લાૅમૉટ, ઈ. સ. ૧૬૭૨–૧૭૩૧, એક ફ્રેંચ ગ્રંથકર્તા; તેની ૪૦ વરસની ઉમરે તે આંધળો થયો હતો.

વાળો પુરૂષ છે, તેનામાં જે શક્તિ હોયછે, તે શક્તિથી અને તે શક્તિનું તેને ભાન હોવાથી તેનું સદ્દર્તન ઉમદા થતું જાયછે; પણ તે પોતાની શક્તિ વાપરતી વખતે અત્યંત સંભાળ રાખેછે. કારણ કે,

સુભાગ્ય જેને સાંપડે, પ્રૌઢ રાક્ષસી બળ,

(પણ) રાક્ષસવત્ જે વાપરે, હોય ખર કે ખળ.

કોમળતા એ સૌજન્યનું એક ઉત્તમ લક્ષણ છે. બીજા માણસોની લાગણીને માટે વિચાર રાખીને વર્તવું; પોતાનાથી જેઓ ઉતરતા હોય, અથવા જેઓ પોતાના તાબેદાર હોય; તેમજ જેઓ પોતાના સરખે સરખા હોય, તેમને ફલાણી વાત રૂચશે કે નહીં; આમ કહેવાથી કે કરવાથી તેમને દુઃખ લાગશે કે નહીં; એવી રીતે તેમની મનોવૃત્તિ જાળવવાની દરકાર અને વિચાર રાખવો; તેમના ટેકને માન આપીને ચાલવું; એ સર્વે ગુણો સદ્પુરૂષના સદ્દર્તનમાં રૂંએ રૂંએ પ્રસરી રહેછે. સામા ધણીના ચાલ ચલણનો અઘટિત અર્થ કરીને એક મોટું ખોટું કામ કરવાના જોખમમાં ન પડતાં જે સારો માણસ છે, તે તો પોતેજ સહજસાજ નુકસાન વેઠીને બેસી રહેછે. બુદ્ધિની અને નીતિની કેળવણીના પોતાને જેવા લાભ મળેલા છે, તેવાજ બીજા માણસોને મળેલા ન હોય, તેમનાથી જે ભૂલ ચૂક થઇ જાય, અથવા તેમનામાં જે દૂષણ કે ખોડ ખામી માલમ પડી આવે, તેટલા માટે તેમના ઉપર ગુસ્સો ન કરતાં સજ્જન નર હશે, તે ક્ષમા બતાવશે. તે પોતાના ઢોર ઢાંખર ઉપર પણ દયાભાવ રાખશે. સદ્પુરૂષ પોતાની ધન-સંપત્તિનો કે શરીર-સંપત્તિનો કે બુદ્ધિ-સંપત્તિનો અભિમાન રાખતો નથી. તે પોતાના અભ્યુદયથી ફુલાઇ નહીં જાય; અને આફતમાં અકળાઇ નહીં જાય. તે પોતાના વિચારોનો વચવચાટ કરીને બીજાઓને કંટાળો આપશે નહીં; પણ જ્યારે પ્રસંગ આવતાં જરૂર પડે, ત્યારે ખુલ્લા દિલથી પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાને ચૂકતો નથી. સદ્ગૃહસ્થ હોયછે, તે જ્યારે બીજા માણસોનાં કામ કરી દેછે, ત્યારે મેં તમારા ઉપર મોટી મહેરબાની કરી, એવું ડોળ દીમાખ બતાવીને કરતો નથી. સર વૉલ્ટર સ્કૉટે એક વેળા લૉર્ડ લોથિઅન વિષે કહ્યું કે, એ એવો નર છે કે એના પાસેથી કંઇ લીધું હોય કે એના ગુણ હેઠળ આપણે આવ્યા હોઇએ, તો તેમાં આપણને લગીર થવું ન પડે, કેમકે એનું સૌજન્ય એવું સારૂં છે; અને એવો સુંદર ગુણ પણ આજ કાલ બીજા માણસોમાં ક્વચિતજ જોવામાં આવેછે.

લૉર્ડ ચાથમે[1] કહ્યું કે, સંસારના દરરોજના કારભારની ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પોતાની જાતે અડચણ વેઠીને બીજાને સુખ આપવું, એજ સદ્દગૃહસ્થની ખાસીએત જાણવી. પારકાના સુખ દુઃખનો જેના દિલમાં નિરંતર પહેલોજ વિચાર આવતો, એવી ઉમદા સુચાલનો દાખલો આપવાને પેલા ગાજી નર સર રાલ્ફ આબરક્રૉમ્બી[2]ની વાત અમે નીચે ટાંકીએ છીએ. અબૂકર[3]ના યુદ્ધમાં સર રાલ્ફને જીવ સાટાસાટનો જખમ થયો. તે વખતે તેને ડોળીમાં ઘાલીને ફૂડ્રોયંટ નામની આગબોટ ઉપર લઈ ગયા. તેની વેદનામાંથી તેને જરા ચેન વળે માટે તેના માથા હેઠે ઓસિકાને ઠેકાણે એક સિપાઈની ધાબળી મૂકી; તેથી તેને કેટલીક શાંતી થઈ. તેણે પૂછ્યું કે, મારા માથા નીચે શું મૂક્યું છે ? કોઈએ કહ્યું કે,એ તો કંઈ નથી; એક સિપાઈની ધાબળી મૂકી છે. તે સૂતો હતો, ત્યાંથી અર્ધો બેઠો થઈને બોલ્યો કે, પણ એ કોની છે ? કોઈએ જવાબ દીધો કે, કોઈ સિપાઈની છે. સર રાલ્ફે કહ્યું કે, એ જેની છે, તેનું નામ જાણવાની મારી મરજી છે. વળી પેલા માણસે ઉત્તર આપ્યો કે,સર રાલ્ફ, એ તો ૪૨ મી પલટણના સિપાઈ ડંકન રૉયની છે. સર રાલ્ફે પછી કહ્યું કે, એ તો ઠીક, પણ ડંકન રૉય ધાબળી વગરનો રહેવો ન જોઈએ. આજ રાતેજ તેને આ ધાબળી પાછી મળે, એમ કરવાને ભૂલશો નહીં. આ સેનાપતિ કેવો સદ્દપુરુષ ! કે તે પોતાના અંતકાળની વેદના વખતે જરા ચેન પડવાને માટે એક રાતની રાત પણ કોઈ સિપાઈને તેની ધાબળી વિના રાખવાને રાજી ન હતો. ઝૂટફન[4]ની લડાઈમાં સિડ્નિ[5] રણભૂમિમાં મરતતોલ થઈને પડ્યો. તેને ઘણી તરસ લાગવાથી કોઈએ પાણી ભરીને એક પ્યાલો આ

---

૧ ઉવિલિઅમ પિટ, અર્લ ઑફ ચાથમ, ઈ. સ. ૧૭૦૮-૧૭૭૮, ઇંગ્લંડનો મોટો રાજકીય પુરુષ.

૨ સર રાલ્ફ આબરક્રૉમ્બી, ઈ. સ. ૧૭૩૪-૧૮૦૧, સ્કૉટલંડનો એક મોટો સેનાપતિ.

૩ અબૂકર, આફ્રિકા ખંડમાં મિસરનું એક ગામ. ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં સર રાલ્ફ આબરક્રૉમ્બીએ લીધું.

૪ ઝૂટફન, નેધર્લંડસનું એક શહેર. વસ્તિ, ૧૫,૦૦૦.

૫ સર ફિલિપ સિડ્નિ, ઈ. સ. ૧૫૫૪-૧૫૮૬, એક બહાદુર અંગ્રેજ અમલદાર અને કવિ, ઝૂટફનના યુદ્ધમાં તેના બે ઘોડા મરણ પામ્યા. તે ત્રીજા ઉપર ચઢ્યો; પછી જાંગમાં કારી ઘા વાગવાથી તે મરણ પામ્યો.

ણી આપ્યો. તે પોતે ન પીતાં એક તરસ્યા સિપાઇને તેણે આપ્યો. એનાજ જેવું આ ઊમદા દૃષ્ટાંત છે.

પેલા ચાપચીપીઆ બૂઢા ફુલરે મહાન નૌકા-સેનાપતિ*સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેકની ચાલચલગતનું વર્ણન કર્યું છે. સંક્ષેપમાં જોવા જઇએ, તો તે ઉપરથી સદ્ગૃહસ્થમાં અને સંસારમાં રૂડી રીતે રહીને કામકાજ કરનાર માણસમાં કેવા કેવા ગુણ જોઇએ, તે જણાઇ આવશે. તે લખેછે કે, (સજ્જન પુરૂષ) એક-પત્નિવૃત્ત પાળેછે; પોતાના કામકાજમાં સદા વાજબી રીતે ચાલેછે; તે એકવચની હોયછે; પોતાના તાબાનાં માણસો ઉપર દયા રાખેછે; તેને આળસ ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર હોયછે; બીજાં માણસો ગમે એવાં વિશ્વાસપાત્ર અને હોશિઆર હોય, તોપણ મોટાં વજનદાર કામો બીજા કોઇને ન સોંપતાં તે પોતાની મેળેજ કરેછે; તે કદી ભયથી બીતો નથી; તે મેહેનતથી કદી પાછો હઠતો નથી; અને જ્યાં હિમ્મત, ચતુરાઈ અથવા ઉદ્યોગનો ખપ હોય, ત્યાં તે હરેક વખતે સૌથી મોખરે—બીજે નંબરે ગમે તે હો, પણ પોતે તો પહેલેજ નંબરે આવીને ખડો રહેછે.

આ પુસ્તકમાં જે વિશેષ નામો આવ્યાં છે, તે કક્કાવારી નીચે આપ્યાં છે. તેની સામે જે પૃષ્ટ-સંખ્યા આપી છે, તે પૃષ્ટના પાદ-વિવેચનમાં તે નામ જોવાથી તેને માટે ખુલાસો મળશે.

ફ.

☞ સૂચના:—પ્રકરણ ૭ માના આરંભ-પૃષ્ઠ ૩૦૯માં અંક ૧-૨ ની નોટ છે, તે પૃષ્ટને અંતે આવવી જોઇએ; તેને બદલે ભૂલથી વચમાં આવી ગઇ છે, માટે વાંચનારે પ્રકરણનો વિષય વાંચતી વખત 'જૂદી' પછી 'પડેછે, થી વાંચવા વિનતિ છે.

આ પુસ્તકનાં આગળથી ઘરાક થનાર રાજવંશીઓનાં તથા ગૃહસ્થોનાં મુબારક નામો.

નામ.	ગામ.	પ્રત.
કચ્છાધિપતિ મહારાજાધિરાજ મીરઝાં મહારાવશ્રી સવાઇ બહાદુર ખેંગારજી, જી. સી. એસ. આઇ.	કચ્છભૂજ.	૧૦૦
જૂનાગઢના વાલાશાન ખુદાવંદ નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજી.	જૂનાગઢ.	૧૦૦
ભાવનગરના મહારાજાધિરાજ રાવળ શ્રી તખ્તસિંહજી, જી. સી. એસ. આઇ.	ભાવનગર.	૧૦૦
નવાનગરના મહારાજાધિરાજ જામસાહેબ સર વિભાજી, કે. સી. એસ. આઇ.	નવાનગર.	૫૦
ધ્રાંગધ્રાના મહારાજાધિરાજ રાજસાહેબ સર માનસિંહજી. કે. સી. એસ. આઈ.	ધ્રાંગધ્રા.	૫૦
સંસ્થાન પોરબંદરના ઍડમિનિસ્ટ્રેટર મહેરબાન એફ. એસ. પી. લીલી સાહેબ બહાદુર.	પોરબંદર.	૫૦
મદારૂલ મહામ વજીર સાહેબ શેખ બહાવદીન ભાઈ....	જુનાગઢ.	૩૦
સંસ્થાન વઢવાણ ઠાકોર સાહેબ રાણાશ્રી બાલસિંહજી.	વઢવાણ.	૩૦
સંસ્થાન લીંબડીના ઠાકોર સાહેબ સર જશવંત સિંહજી, કે. સી. એસ. આઈ.	લીંબડી.	૨૫
તાલુકે માણાવદરના ખાન સાહેબ ગઝનફરખાનજી....	માણાવદર.	૨૦
સંસ્થાન ધ્રોળના ઠાકોર સાહેબ હરિસિંહજી....	ધ્રોળ.	૧૦
સંસ્થાન રાજકોટના ઠાકોર સાહેબ બાવાજી રાજ... ...	રાજકોટ.	૧૦
શ્રીમંત મહારાઉલશ્રી પ્રતાપસિંહજી ગુલાબસિંહજી.........	વાંસદા.	૨૦
મહારાણાશ્રી દોલતસિંહજી પ્રભાતસિંહજી....	વાંસદા.	૨
આમરણના દરબાર સાહેબ....	આમરણ.	૧૦
તાલુકે સાયલાના ઠાકોર સાહેબ....	સાયલા.	૫
તાલુકે થાન લખતરના દરબાર સાહેબ....	લખતર.	૪
તાલુકે વળાના ઠાકોર સાહેબ.	વળા.	૫
તાલુકે ચુડાના ઠાકોર સાહેબ.	ચુડા.	૫
તાલુકે લાઠીના મેનેજર સાહેબ આશારામ દલીચંદ શાહ....	લાઠી.	૮
તાલુકે બજાણાના દરબાર સાહેબ.	બજાણા.	૧૦

તાલુકે મૂળીના ઠાકોર સાહેબ.	...મૂળી.	૪
તાલુકે પાટડીના દરબાર સાહેબ....	...પાટડી.	૫
સંસ્થાન કોટડા સાંગાણી, મહેરબાન ઉમયાશંકર જીવણરામ મુખ્ય કારભારી સાહેબ મારફત.	કોટડા.	૫
બાંટવા ભાગદાર ખાનશ્રી શેરખાનજી સાહેબ.... ...	...બાંટવા.	૫
બાંટવા ભાગદાર શ્રી શહામતખાનજી સાહેબ... ...	...ગીદડ.	૪
બાંટવા ભાગદાર ખાનશ્રી બાબી બહાદુર ખાનજી....	...બાંટવા.	૧
બાંટવા ભાગદાર ખાનશ્રી બાબી અમીરખાનજી...	......બાંટવા.	૧
પાજોદ દરબાર ખાનશ્રી ઈમામખાનજી.	......પાજોદ.	૪
જેતપુર ભાગદાર વાળા લખમણ મેરામ.... ...	......જેતપુર.	૭
જેતપુર ભાગદાર વાળા ગોદડ પુંજા....	......જેતપુર.	૧
જેતપુર ભાગદાર વાળા દેશા ભીમા.	...બીલખા.	૮
જેતપુર ભાગદાર વાળા આલા ભીમા....	...બીલખા.	૪
જેતપુર ભાગદાર વાળા રાણા મામૈયા....	ચીતળ.	૧
જેતપુર ભાગદાર વાળા ખોડા જસા....	જેતપુર.	૨
જેતપુર ભાગદાર વાળા વાલેરા જસા.	...મેંદરડા.	૨
બગસરા ભાગદાર વાળા મૂળુ ભાયા.	.....બગસરા.	૫
બગસરા ભાગદાર વાળા ગોદડ માત્રા....	બગસરા.	૨
બગસરા ભાગદાર વાળા સામત માત્રા....	બગસરા.	૨
બગસરા ભાગદાર વાળા હરસૂર લખમણ....	બગસરા.	૨
વસાવડના ભાગીદારો સમસ્ત દેશાઇ મોહનજી મદનજીના વારસો.	વસાવડ.	૨
ઠાકોર અભજી જગતસિંહજી, ઝીંઝુવાડા ભાગદાર....	...ઝીંઝુવાડા.	૧
ઠાકોર કેશરીસિંહજી માનસિંહજી, ઝીંઝુવાડા ભાગદાર રાસાણી.	ઝીંઝુવાડા.	૧
ઠાકોર પૃથીરાજ સબળાજી, મેલાણી ભાગદાર. ...	...ઝીંઝુવાડા.	૧
મલેક રસુલખાનજી જાફરખાનજી, દસાડા તાલુકદાર.	...દસાડા.	૧
મલેક ઉમરખાનજી હાથીજી, દસાડા તાલુકદાર. ...	...દસાડા.	૧
મલેક શ્રી જોરાવરખાનજી બાવા સાહેબ, દસાડા તાલુકદાર.	દસાડા.	૨
ખાચર દાનાભાઈ જીવાભાઈ, પાળીઆદ દરબાર. ...	પાળીઆદ.	૧
સંસ્થાન પોરબંદરના કુમારશ્રી ભાવસિંહજી સાહેબ....	...પોરબંદર	૪

સંસ્થાન પોરબંદરના કુમારશ્રી વજેસિંહજી....	પોરબંદર.	૨
આમરણના કુમાર હરિભા તથા કુમાર દેવુભા.	આમરણ.	૨
આમરણના કુમાર અખુભા લઘુભા.	આમરણ.	૨
કુમારશ્રી નાજાવાળા કાળાવાળા, જેતપુર ભાગદાર. ...,	બીલખા.	૧
સંસ્થાન પોરબંદરના કુમારશ્રી વજેસિંહજી રાજકુમાર કૉલેજ,	રાજકોટ.	૨
તાલુકે જસદણના કુમાર સાહેબો. ,,	રાજકોટ.	૪
સંસ્થાન ધ્રાંગધ્રાના કુમાર સાહેબો. ,,	,,	૨
તાલુકે બગસરાના કુમારશ્રી ગીગાવાળા ,,	,,	૧
તાલુકે વડીઆના કુમારશ્રી બાવાવાળા. ,,	,,	૧
સંસ્થાન જામનગરના કુમારશ્રી રણજીતસિંહજી ,,	,,	૧
તાલુકે વીરપુરના કુમાર સાહેબો. ,,	,,	૧
સંસ્થાન ગોંડળના કુમાર સાહેબ. ,,	,,	૧
સંસ્થાન વાંકાનેરના રાજ સાહેબ. ,,	,,	૧
તાલુકે લુણીના કુમારશ્રી કાળાવાળા. ,,	,,	૧
તાલુકે વાસણાના કુમારશ્રી તખ્તસિંહજી. ,,	,,	૧
તાલુકે માણસાનાં કુમાર શ્રી તખ્તસિંહજી. ,,	,,	૧
સંસ્થાન રાજપીપળાના કુમારશ્રી નરસિંહસિંહજી. ,,	,,	૧
સંસ્થાન રાજપીપળાના કુમારશ્રી દિગ્વિજયસિંહજી. ,,	,,	૧
તાલુકે જેતપુરના કુમારશ્રી મૂળુવાળા. ,,	,,	૧

મહેરબાન ડબ્લ્યુ માકલેલંડ એસ્ક્વાઅર કચ્છ તથા નવાનગરના એંજીનીઅર સાહેબ.	નવાનગર.	૧૨
મહેરબાન કર્નલ ચાર્લ્સ વોડહાઉઝ, સી. આઈ. ઇ., પોલિટિકલ એજંટ સાહેબ બહાદુર, કાઠીઆવાડ.	રાજકોટ.	૧
મહેરબાન એચ. એફ. આસ્ટન એસ્કવાઅર, સી. એસ. જજ અને સેશન્સ જજ સાહેબ.	અમદાવાદ.	૧
મહેરબાન હોરમસજી અરદેશરજી વાડીઆ, એસ્કવાઅર બારિસ્ટર ઍટ. લૉ.	રાજકોટ.	૫
મહેરબાન ચેસ્ટર માકનાટન, એસ્કવાયર, એમ. એ. પ્રિન્સિપલ સાહેબ, રાજકુમાર કૉલેજ.	રાજકોટ.	૧
એમ. એ. તરખડ, એસ્કવાયર સાહેબ, વાઇસ પ્રિન્સિપલ, રાજકુમાર કૉલેજ.	રાજકોટ.	૧

ખાનબહાદુર શેઠ અરદેશરજી જમશેદજી, સ્પેશ્યલ આસિસ્ટંટ દીવાન,	જૂનાગઢ.	૧૦
રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ, પુસ્તકશાળા. .	જૂનાગઢ.	૪
રા. રા. અમરજી આણંદજી કચ્છી. ખાનગી કારભારી અને સંસ્થાન જૂનાગઢના કેળવણી દફતરના સેક્રેટરી.	જૂનાગઢ.	૨
પારેખ. ગોવિંદજી નાનજી, બુકસેલર, ચંદની ચોક.	,,	૧
રા. રા. દુર્ગાપ્રસાદ લક્ષ્મીદાસ.	,,	૧
રા. રા. મોતીલાલ શિવપ્રસાદ.	,,	૧
રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ સુંદરજી ઝાલા.	,,	૧
રા. રા. ભૂપતરાય ત્રીકમજી...	,,	૧
રા. રા. જશવંતરાય મૂળચંદ મૂનશી....	,,	૧
રા. રા. હિમ્મતલાલ હરિપ્રસાદ.	,,	૧
રા. રા. પ્રાણજીવન નારાયણ ડૉકટર. બી. એ. હાઇસ્કૂલ,	,,	૧
રા. રા. ભૂપતિરાય દયાળજી બૂચ. એફ. ઇ. એ. ,,	,,	૧
રા. રા. લાલશંકર અભયશંકર પંડ્યા. ... ,,	,,	૧
રા. રા. ઘેલાભાઈ હરકીસનદાસ દલાલ. ,,	,,	૧
રા. રા. વંદ્રાવનદાસ સુખારામ વૈદ્ય. ... ,,	,,	૧
જૂનાગઢ બહાદુરખાનજી લાઇબ્રરી.	,,	૧
રા. રા. રવિશંકર મયાશંકર, ઘોડાદ્રા.	,,	૧
રા. રા. પ્રભુલાલ જટાશંકર, બૂચ.	,,	૧
રા. રા. કરસનજી રામજી જોશીપરા.	,,	૧
રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાનદાસ નાણાવટી, એજન્સી વકીલ.	,,	૧
મહેરબાન મોલવી અશરફ અલી, એમ. એ., મહાબત મદ્રસાના પ્રિન્સિપલ સાહેબ.	,,	૧
શેઠ દેવકરણ નાનજી દેશાઇ.	પોરબંદર.	૨
શેઠ કેખુશરૂ એદલજી, પોર્ટ સુપરિટેંડંટ સાહેબ....	,,	૨
રા. રા. લક્ષ્મણરાય સુખભાઈ, મુનસફ સાહેબ....	,,	૨
મી. હાજીસુલેમાન હાજીકાસમ માનેજર, મદ્રસા.	,,	૧
મી. અબ્દુલ્લા હાજીઆદમ ઝવેરી, નાટાલ મર્ચંટ.	,,	૧
ખત્રી. હાજી કાસમ આદમ, મોઝંબીક મર્ચંટ.	,,	૧
ખત્રી. હાજી જુમા આદમ, મોઝંબીક મર્ચંટ. .	,,	૧

મી. હાજીકાસમ તારમહમદ, નાટાલ મર્ચંટ. જનરલ મર્ચંટ. પોરબંદર. ૧
રા. રા. જટાશંકર જગજીવન, મેર સેટલમેંટ ઑફિસર. ,, ૧
રા. રા. ઝવેરચંદ મૂળચંદ, આસિસ્ટંટ એંજીનિઅર. ,, ૧
રા. રા. મનસુખરામ પ્રાણજીવન, ટ્રેઝરી ઑફિસર, ,, ૧
રા. રા. ગાંડાભાઈ ઇંદ્રજી, ફર્સ્ટ ક્લાસ માજીસ્ટ્રેટ, ,, ૧
રા. રા. મણિરામ અંબારામ, ઉમરવાડીઆ. હેડ ક્લાર્ક. ,, ૧
રા. રા. ગણપતરાવ એકનાથ, ધુરંધર. સ્ટેટ એંજીનિઅર ,, ૧
રા. રા. ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ લાખાણી, વકીલ. ,, ૧
રા. રા. દયાળજી રણછોડ, વકીલ. ... ... ,, ૧
રા. રા. પરમાનંદ નેમીદાસ, વકીલ, ... ,, ૧
રા. રા. મોહનલાલ ઉમિયાશંકર, પોટા, તજવીજદાર. ,, ૧
શેઠ રામદાસ મોરારદાસ, ... ,, ૧
શેઠ લીલાધર પ્રાગજી, ... ,, ૧
રા. રા. હેમચંદ ધારશી, કૉનટ્રાક્ટર, ... ,, ૧
રા. રા. તુળશીદાસ ઉત્તમચંદ, ગાંધી. ... ,, ૧
શેઠ. હોરમસજી બમનજી, મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરી. ,, ૧
રા. રા. ગુલાબરાય છગનલાલ ઓઝા, પોર્ટ સુપરિટેંડંટ સાહેબ. ,, ૧
રા. રા. નવનીતરાય દલપતરાય, વકીલ, સોરઠ પ્રાંત. જેતપુર. ૧
રા. રા. પોપટ અચળજી, આચાર્ય, ,, ,, ૧
રા. રા. અબેચંદ કાળીદાસ, ,, ,, ૧
રા. રા. લક્ષ્મીશંકર પ્રભુદાસ, ,, ,, ૧
રા. રા. વિઠ્ઠલરાય હિમ્મતરાય, શિરસ્તેદાર, ,, ,, ૧
રા. રા. ભગવાનલાલ બળવંતરાય, રાઇટર, ,, ,, ૧
રા. રા. ઉત્તમચંદ જેઠા, જેતપુર કામદાર, ... ,, ૧
રા. રા. મણિપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ, ... ,, ૧
રા. રા. નરભેશંકર દેવરામ, એજન્સિ વકીલ, ... ,, ૧
રા. રા. અજરામર નાનજી, જેતપર, કામદાર, ,, ૧
શેઠ હરજીવન ભાણજી, ... ,, ૧
રા. રા. અમૃતલાલ હરિશંકર. એજન્સી વકીલ, ... ,, ૧
રા. રા. નરહર દીનકર, ડૉક્ટર. ... ... ,, ૧

રા. રા. રઘુનાથજી રામચંદ કામદાર,	... ...	જેતપુર.	૨
રા. રા. શામળદાસ છગનલાલ, મુખ્ય કારભારી.		માંગરોળ.	૨
રા. રા. ત્રિભુવનદાસ કૃપાશંકર, વકીલ.	...	,,	૨
રા. રા. વજેશંકર શામળજી, હજૂર આસિસ્ટંટ,	...	,,	૧
રા. રા. હરજીવનદાસ કલ્યાણદાસ ઉર્ફે પુંજાભાઈ.	...	,,	૧
રા. રા. અનંતરાય બળવંતરાય, વકીલ.	...	,,	૧
રા. રા. વસનજી લાલજી ભટ્ટ.	... ...	,,	૧
રા. રા. મૂળચંદ કૃપારામ વકીલ,	... ..	,,	૧
રા. રા. શંભુપ્રસાદ મંગળરાય, રેવન્યુ શિરસ્તેદાર,		,,	૧
રા. રા. ભવાનરાવ અંબાજીરાવ, પિંગળે ઉર્ફે રાવસાહેબ,		,,	૧
મી. અબ્દર રહીમ, વકીલ,		,,	૧
રા. રા. બાપરભાઈ જીવનરામ, રેવન્યુ આફિસર,		,,	૧
રા. રા. રાવજી શ્રીપદ કુલકરણી, મેડિકલ ઑફિસર,		,,	૧
મી. મહંમદઅલી આર્કોટી, કસ્ટમ્સ ઑફિસર,		,,	૧
મી. અમીનમીઆંસાહેબ બાપુમીઆંસાહેબ, થાણદાર,		,,	૧
રા. રા. નાનજી જેચંદ, કલકત્તાવાળા	... ...	,,	૧
રા. રા. નથુભાઈ ગોપાળદાસ, વકીલ	... ...	,,	૧
રા. રા. શેખ અબ્દુલ કરીમ ગુલામ મહંમદ, ન્યાયાધીશ સાહેબ,		,,	૧
રા. રા. શેખ મહંમદ મિયાંસાહેબ અબામિયાંસાહેબ,		,,	૧
રાજકુમાર કૉલેજ લાઈબ્રેરી,	... ...	રાજકોટ.	૧
રા. રા. હરિલાલ વલ્લભરામ, મૅનેજર, ગૂજરાત શાળાપત્ર,		,,	૧
રા. રા. હરિલાલ રણછોડલાલ, સરવૈયર,	... ...	,,	૧
કાઠિઆવાડ જનરલ લાંગ લાઈબ્રેરી,	...	,,	૧
રા. રા. જાદવજી વાલજી વકીલ,	... ...	,,	૧
રા. રા. નવલશંકર મોતીરામ, દફતરદાર, રાજસ્થાનિક કોર્ટ,		,,	૧
રા. રા. બેચરલાલ કાશીરામ, વકીલ	... ,,	,,	૧
રા. રા. વજુભાઈ હિમ્મતભાઈ વકીલ	,,	,,	૧
રા. રા. માણેકચંદ આણંદજી	,, ,,	,,	૧
રા. રા. રતનજી ઓધવજી	વકીલ, રાજસ્થાનિક કોર્ટ,	,,	૧
રા. રા. ઉજમશી વીરચંદ	,, ,,	,,	૧
રા. રા. તુળશીદાસ ડાહ્યાભાઈ	,, ,,	,,	૧

રા. રા. પરભુદાસ જશરાજ, વકીલ, રાજસ્થાનિક કોર્ટ. રાજકોટ. ૧
રાવસાહેબ હિમ્મતરામ હરેખલાલ, એજન્સી ન્યાયાધીશસાહેબ. બાંટવા. ૧
રા. રા. જેરાજ પ્રેમજી, ,, શિરસ્તેદાર. ,, ૧
રા. રા. નથુભાઈ ગવરીશંકર શુકલ, તહેસીલદાર, ... ,, ૧
શેઠ કાશમભાઇ અસ્માલભાઈ. .. ... ,, ૧
રા. રા. વેણિશંકર દયાળજી. મજમૂ ન્યાયાધીશસાહેબ, ,, ૧
બાંટવા ધનજીશાહ લાઇબ્રેરી ... ... ,, ૧
સૈયદ દાદામિયાંસાહેબ, ... ,, ૧
મી. હસનઅલી અમીરૂદીન, મે. શેરખાનજીના ખાનગીકારભારી,, ૧
રા. રા. વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજી, મોરબીના મે. ઠાકોરસાહેબના રાજવૈદ્ય, મોરબી ૧
શેઠ બેહેરામજી દાદાભાઈ મીઠાઇવાળા, ... મુંબાઈ ૧
શાહ આણંદજી ચાંપશી, ,, ૧
રા. રા. શેઠ. મનમોહનદાસ દયાળદાસ, ભૂલેશ્વર ત્રીજો ભોઈવાડો ,, ૧
શેઠ દામોદર ઠાકરશી મૂળજી, જે. પી., હમમસ્ટ્રીટ નંબર ૧૨ કોટ,, ૫
રા. રા. ગોપાળજી હેમરાજ, નવી મારકીટ, કાપડ બજાર ,, ૧
રા. રા. જીવરાજ દયાળજી, ,, ,, ૧
રા. રા. પદમશી ગોવિંદજી, ,, ,, ૧
રા. રા. મનજી ગિરધર, ,, ,, ૧
રા. રા. નારણજી પરમાનંદ શેઠ. ત્રિભુવનદાસની મારકીટ. ,, ૧
રાવબહાદુર હરગોવિંદ હરનારાયણ વ્યાસ, દીવાન સાહેબ, વાંસદા, ૧
રાવસાહેબ પ્રાણશંકર દયાશંકર, ઇન્ચાર્જ નાયબ દીવાન ,, ૧
આજમ લાલભાઈ મોરારજી, અવલ કારકુન, ,, ૧
આજમ ગુલાબચંદ પ્રેમચંદ, આબકારી ઇન્સ્પેકટર, ,, ૧
આજમ મૂળશંકર જયશંકર, હેડ માસ્ટર, આંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કૂલ,,, ૧
આજમ દોરાબજી બરજોરજી દરોગા, સદર ફડ, ,, ૧
આજમ એદલજી હોરમસજી, ફોરેસ્ટ ઇન્સ્પેકટર, ,, ૧
રા. રા. હરિનારાયણ કલ્યાણજી, મજમૂદાર, ... ,, ૧
રા. રા. બુધાજી ગંગારામ, નગરશેઠ. ... વાંસદા. ૧
ડૉકટર. ગણેશપંત વિષ્ણુ, એલ, એમ, એસ, ,, ૧

મ્હેરબાન રા. રા. વજેશંકર ગવરીશંકર ઓઝા, રેવન્યુ દીવાન, ભાવનગર, }
મ્હેરબાન પ્રભાશંકર ગવરીશંકર ઓઝા, અધિકારી. ,, } ૫

રા. રા. નાથાભાઇ ગોદડભાઈ, મહારાજા સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી, ,, ૧

રા. રા. હરિપ્રસાદ સંતોકરામ દેશાઇ, ,, ૧

રા. રા. ઝવેરીલાલ પ્રેમજી વકીલ. ... ... ,, ૧

રા. રા. જાદવજી માવજી તાલૂકા સ્કૂલ માસ્તર, ,, ૧

લુવાણા લાઇબ્રેરી, ... ,, ૧

શ્રી મહારાજગરજી સવાઇગિરજી, ... ,, ૧

મી. હસન શેખ દાજીભાઈ. ... ... ,, ૧

રા. રા. પટેલ ભગતી માલદાસ. કન્ટ્રાકટર, ,, ૧

રા. રા. પેલાભાઇ મંછારામ આચાર્ય, દરબારી છાપખાનાના માનેજર. ,, ૧

શ્રી નાગરોત્કર્ષ જ્ઞાન કુસુમ પુસ્તકાલય, }
સેક્રેટરી રા. રા. ડૉ. સી. એ માર્ફત, } નવાનગર, ૧

મ્હેરબાન દિવાનબહાદુર મણિભાઇ જશભાઈ. વડોદરા, ૧૦

રાવસાહેબ મહિપતરામ રૂપરામ, નીલકંઠ, સી. આઇ. ઇ. અમદાવાદ. ૧

નેટીવ જનરલ લાઇબ્રેરી. સેક્રેટરી રા. રા. નીછાભાઈ દેશાઇ માર્ફત, મહુવા. ૧

રા. રા. મગનલાલ નથુભાઈ બૂચ. કારભારી. પાજોદ. ૧

રા. રા. ફોજદાર રામેશ્વર હરદેવ રાવળ, નવાનગર તાબે જોધપુર. ૧

રા. રા. ઝાલા ગોડજી મદારસંગ, ચુડલા તાબે માણાવદર, ૧

રા. રા. દામોદર રણછોડભાઇ, મુખ્ય સ્કૂલ માસ્તર. પોરબંદર. ૧

રા. રા. બાલાજી કેશવ ગોખલે, ડ્રૉઇંગ માસ્તર, હાઇસ્કૂલ, નડિઆદ. ૧

રા. રા. બળવંતરાય શિવપ્રસાદ, વકીલ, ... વાગરા. ૧

રા. રા. શાકરલાલ પરમોદરાય, વકીલ, ... ,, ૧

રા. રા. લક્ષ્મીરામ જમીયતરામ, વકીલ, ... ,, ૧

રા. રા. ત્રીકમલાલ દાજીભાઈ, વકીલ, ,, ,, ૧

રા. રા. જેશંગજી રણછોડભાઈ, ... આમરણ. ૨

રા. રા. ઉમીયાશંકર ઉર્ફે બજીભાઈ કૃપારામ, કારભારી સાહેબ. ,, ૧

રા. રા. મગનલાલ શિવલાલ. ન્યાયાધીશસાહેબ, ,, ૧

રા. રા. ભગવાનજી દમા માટલીઆ, ... આમરણ. ૧

રા. રા. મા. માણેકચંદ હેમરાજ, ... ,, ૧

રા. રા. મા. પોપટ વીરચંદ, આમરણ ૧
રા. રા. પ્રભાશંકર મકનજી, ધ્રાંગધ્રા માજી દીવાન સાહેબ, ધ્રાંગધ્રા. ૧
રા. રા. ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટ, નડીઆદ ૧
રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ. ,, ૧
શેઠ. ફરામજી પેસ્તનજી, ,, ૧
શેઠ. સોરાબજી હોરમસજી, ,, ૧
રા. રા. છોટમૂલાલ રઘુનાથજી, મહાલકારી, રાજુલા. ૧
મહેરબાન સૈયદ બાવામિયાં પીરમીઆં, વડીઆ સ્ટેટ માનેજર, વડીઆ. ૧
રા. રા. ભગવાનજી કેશવજી, હૅાસ્પિટલ આસિસ્ટંટ, વડીઆ ડિસ્પેન્સરી, ,, ૧
રા. રા. પ્રાણજીવન ચંદરજી, ઑાફિસ કલાર્ક, વડીઆ સ્ટેટ માનેજર, ,, ૧
રા. રા. ઠાકરશી પુરૂષોત્તમ, વડીઆ સ્ટેટ પોલીસ ફોજદાર. ,, ૧
રા. રા. કશળચંદ દેવકરણ, ,, ન્યાયાધીશસાહેબ, ,, ૧
રા. રા. મથુરાંપ્રસાદ, ગવર્નમેંટ સેક્રેટેરીઅટ,
વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંત તથા અયોધ્યા, નૈનીતાલ, ૧
લોધીકા જુબીલી લાઇબ્રેરી, સેક્રેટરી રા. રા. ફૂલચંદ હીરાચંદ, માર્ફત. } લોધીકા. ૧
રા. રા. દયારામ મોહનજી પાઠક, સડક કારકુન, ... માળીઆ. ૧
રા. રા. અમરજી ગોવિંદજી, વસાવડ ભાગદાર અને શિરસ્તેદાર. વસાવડ. ૧
રા. રા. ભીમભાઈ મોરારજી દેશાઇ, મહેતાજી, ... પૂણી. ૧
રા. રા. છોટાલાલ જાદવરાય, વહીવટદાર સાહેબ. (હાટીના) માળીઆ. ૧
રા. રા. ત્ર્યંબકરાય શામળદાસ, વહીવટી કચેરીના દફતરી. ,, ૧
રા. રા. રઘુનાથજી શામળજી, મુનસફ સાહેબ. ... ... ,, ૧
રા. રા. નાગરદાસ મથુરાંદાસ, કાળાવડ ન્યાયાધીશસાહેબ. કાળાવડ. ૧
પટેલ કલ્યાણજી ભીવજી, મુલ્કી પટેલ. ... ... દેવળા. ૧
ઝીંઝુવાડા જાહેર લાઇબ્રેરી, સ–ગુ. નિશાળના મહેતાજી મારફત. ઝીંઝુવાડા. ૧
રા. રા. માણેકલાલ લાધાભાઇ, સરકારી કામદાર. ઝીંઝુવાડા. ૧
દસાડા નેટીવ લાઇબ્રેરી, સેક્રેટરી મારફત. ... ... દસાડા. ૧
રા. રા. કલ્યાણરાય રેવાશંકર, થાણદાર, ... ,, ૧
રા. રા. દેવજી ઉકાભાઇ, મકવાણા, મહેતાજી. .. ... કુવાડવા. ૧
મી. સૈયદ મોહમદહુસેન અલહુસેની, મદ્રસા, ... ભરુચ. ૧
રા. રા. કાળીદાસ ફકીરભાઇ, મહેતાજી રાંદેર મિશનસ્કૂલ, રાંદેર. ૧

કચ્છ અંજાર મહારાજા એંગારજી લાઈબ્રેરીના સેક્રેટરી તથા તાલુકા સ્કૂલમાસ્તર, રા. રા. દયાશંકર શામજી ત્રિપાઠી.	અંજાર.	૧
રા. રા. રવિશંકર જદુરામ, પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરસાહેબ.	કાળાવડ.	૧
બગસરા લાઇબ્રેરી	...બગસરા.	૧
રા. રા. વિષ્ણુપંત ગોપાલ, શીતળા ખાતાના આસિસ્ટંટ સુપરીંટેંડંટ, સાહેબ, ઝાલાવાડ તથા હાલાર.	રાજકોટ.	૧
મી. સરદારમીઆં નનામીઆં... ... ... ,,	સોરઠ-ગોહેલવાડ.	૧
રા. રા. વિશ્વનાથ લીલાધર, હેડકલાર્ક, સુપરીંટેંડંટ, સાહેબ, ઉવેસ્ટર્ન ગૂજરાત સર્કલ રાજકોટ.	રાજકોટ.	૧
રા. રા. લીલાધર ચાંપશી, વાક્સિનેટર, ...	રાજકોટ.	૧
મી. સૈયદઅલી સરદારમીઆં ,, ઝીંઝુવાડા ...	દસાડા.	૧
રા. રા. મોરોપંત જી. ગોખલે, હેડકલાર્ક. સ્ટેટ એંજીનીઅર,	નવાનગર.	૧
રા. રા. મૂનશી સમર્થખાન, રામગઢ, જીલ્લા સકર.	રાજપૂતાણા.	૧
રા. રા. ચૂનીલાલ બાપુજી, મહેતાજી, ...	ઇચ્છાપુર.	૧
રા. રા. ત્ર્યંબકરાય ત્રીકમરાય બૂચ, એજન્સી વકીલ,	જૂનાગઢ.	૧
રા. રા. મોતીલાલ વિશ્વનાથ, આસિસ્ટંટ પોલીસ સુપરીંટેંડંટ સાહેબ, વીસાવદર.	,,	૧
રા. રા. તાપીદાસ દયારામ, મહેતા, એમ. એ. વાઇસપ્રિન્સિપલ સાહેબ, હાઇસ્કૂલ,	વડોદરા.	૧
રા. રા. જેઠાલાલ અનુપરામ, મહેતાજી,	સરધાર.	૧
રાવસાહેબ દોલતરામ મણિરામ ભચેચ. ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ગોહીલવાડ.	ભાવનગર.	૧
રા. રા. વલ્લભદાસ ગોપાળજી સરૈયા, સબડેપ્યુટી એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, સોરઠ-ગોહીલવાડ.	,,	૧
રા. રા. ગણપતરામ નાનાભાઈ ભટ્ટ, ટયૂટર,	પોરબંદર.	૧
રા. રા. રઘુનાથરાવ વિનાયક શાસ્ત્રી, મેડિકલ ઑફિસર,	,,	૧